ԼԵՌ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

„Հայաստան“
Հրատարակչություն
Երևան 1966

ԼԵՌ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍԸ ՀԱՏՈՐՈՎ

„Հայաստան“
Հրատարակչություն
Երևան 1966

9 (С 43)
Л 38

Խմբագրական կոլեգիա՝

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Զ., ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ Հ., ԹՈՓՉՅԱՆ Է.,
ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Մ., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Մ.

ЛЕО

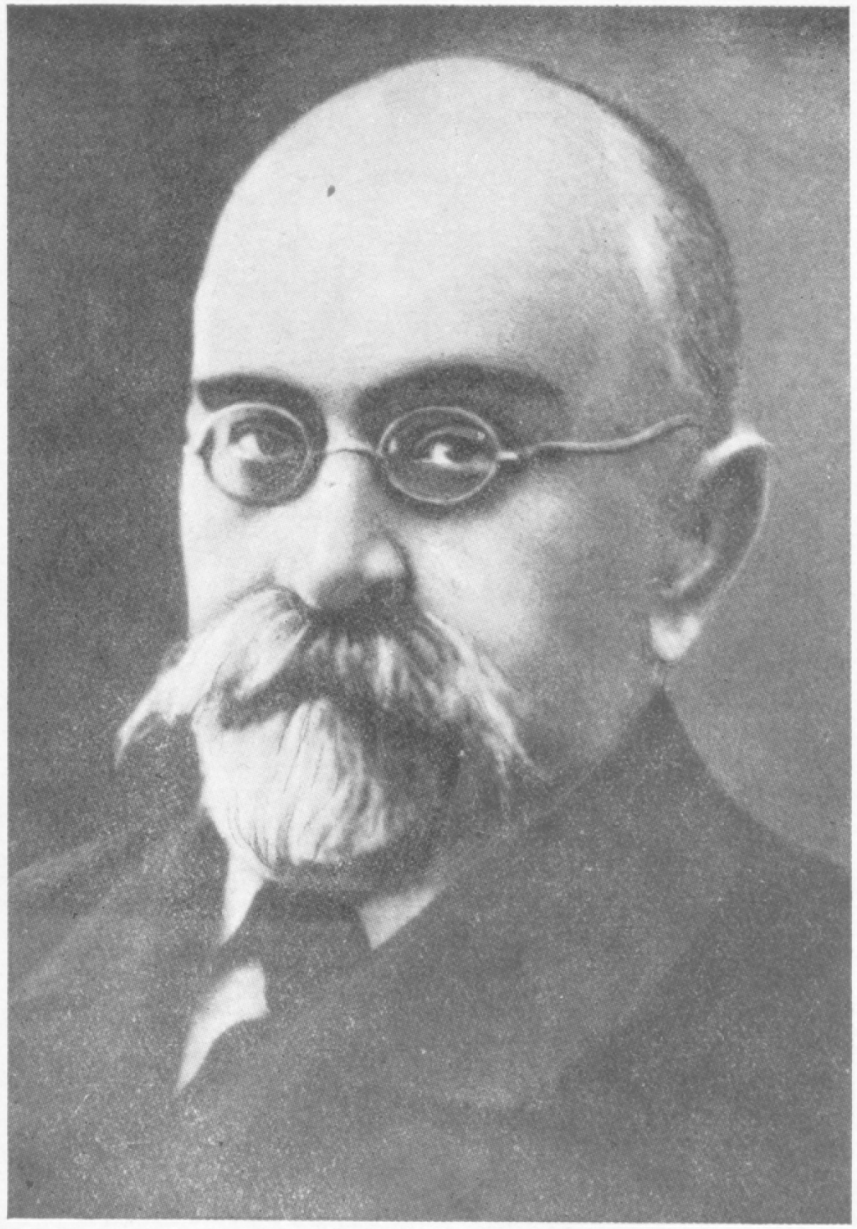
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

в 10-и томах

Том I. История Армении. Древний период.

(На армянском языке)

Издательство «Айастан», Ереван, 1966



ՊՐՈՖ. ԼԵՈՅԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Հայ նոր մշակույթի և մասնավորապես հայագիտության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է Լեոն: Ավելի քան հիսուն տարի շարունակ նա բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել իր ժողովրդի հոգևոր կուլտուրայի ու գիտական մտքի մի շարք կարևոր մարզերում: Նա ստեղծագործել է որպես գրող, գրականագետ, հրապարակախոս և պատմաբան: Գրչի այդ անխոնջ մշակը կգալի աշխատանք է կատարել 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակների հայ մշակույթի զարգացման, հատկապես մեր ժողովրդի բալմադարյան պատմության ուսումնասիրության ու մասսայականացման գործում:

Լեոն (Առաքել Բաբախանյանը) ծնվել է 1860 թ. ապրիլի 14-ին Լեռնային Ղարաբաղի կենտրոն Շուշի քաղաքում: Նրա հայրը՝ դերձակ և ապա ժամկոչ Գրիգորը, աննշան վաստակ ուներ: Բազմանդամ ընտանիքի նյութական ծանր վիճակը հնարավորություն չտվեց պատանի Առաքելին ստանալ սիստեմատիկ կրթություն: Տեղի թեմական ու քաղաքային դպրոցները ավարտելուց հետո նա զբաղվեց ինքնակրթությամբ և հաճառ աշխատանքի շնորհիվ ձեռք բերեց խոր գիտելիքներ և լայն էրուդիցիա: Խոսելով Լեոյի մասին Ավետիք Իսահակյանը նկատել է. «Անսպառ եռանդի տեր և չափազանց աշխատունակ՝ նվիրվեց ինքնակրթության և իրենից շինեց-կերտեց գրական այն ուժը, որ երկար տարիներ եղավ տիրապետող դեմքերից մեկը կովկասահայ հասարակության մտավոր կյանքի մեջ» (Ավ. Իսահակյան, Երկեր, հատ. 4, Երևան, 1959 թ., էջ 105):

Հոր մահից հետո, 1879 թ., երիտասարդ Առաքելը փորձում է աշխատանք գտնել Բաքվում, բայց անհաջողության հանդիպելով վերադառնում է Շուշի և գրագրի պաշտոն վարում քաղաքի նոտարի մոտ, իսկ ավելի ուշ՝ 1881—1893 թթ., աշխատում է տեղի հեռագրատանը որպես հեռագրիչ: 1893 թ. նա փոխադրվում է Բաքու, իսկ երկու տարի հետո՝ Թիֆլիս: Այնտեղ 12 տարի շարունակ (1895—1906 թթ.) աշխատում է «Մշակ»-ի խմբագրատանը; որպես այդ նշանավոր թերթի մշտական աշխատակից և քարտուղար (տես Լ. Բաբայան, Լեո (Առաքել Բաբախանյան), Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 18—19):

Լեոն սկսեց գրել դեռևս 1870-ական թթ. վերջերից (նրա առաջին թղթակցությունը տպագրվեց «Кавказ»-ում, 1877 թ.): Ավելի ուշ՝ 1880—90 թթ., նա պարբերաբար թղթակցում է «Մշակ»-ին, «Արձագանք»-ին, «Աղբյուր»-ին, «Տարազ»-ին, «Արմենիա»-ին, «Մուրճ»-ին, կատարում է թարգմանություններ, հրապարակում

առանձին գրքեր և գրքույկներ: Արձագանքելով իր ժամանակի հայ հասարակությանը հուզող հարցերին նա պատկերում է գավառահայության, մասնավորապես գյուղացիության ծանր վիճակը, մերկացնում համփաների շահատակությունները, խոսում հայկական հարցի և արևմտահայության դաժան կացության մասին, քարոզում հայրենասիրական գաղափարներ, շոշափում գրականության և կուլտուրայի հարցեր, գրում պահպանողական-ռեակցիոն հայ գործիչների դեմ և այլն, և այլն: Այդ տարիներին Լեոն գտնվում էր Րաֆֆու և Գրիգոր Արծրունու գաղափարական ազդեցության ներքո:

Առանձնապես բեղուն եղավ մեր հեղինակի գրիչը 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներին: Ավելի խորանալով իր գրական ու գիտական աշխատանքի մեջ, Լեոն, որ օժտված էր վարմանալի եռանդով ու աշխատասիրությամբ, գրեց բավմաթիվ հոդվածներ, գեղարվեստական երկեր, գրականագիտական ու պատմագիտական մեծածավալ աշխատություններ:

Գրական-գիտական աշխատանքի հետ միասին Լեոն ինչպես նախորդ շրջանում, այնպես էլ 20-րդ դարի սկզբներին վրաղվեց հրապարակախոսությամբ՝ շոշափեց բավմաթիվ գրական-կուլտուրական և հասարակական-քաղաքական թեմաներ, արձագանքեց 1905—1907 թթ. ռևոլյուցիայի փոթորկալից անցքերին, գրեց ոչ քիչ հոդվածներ առաջին համաշխարհային պատերազմի արյունոտ դեպքերի ու 1917—1920 թթ. Անդրկովկասում ստեղծված տնտեսական ու քաղաքական ծանր իրադրության մասին: Հայրենասերի շնչով ու կրքով գրված իր հոդվածներում նա բացահայտում էր սևհարյուրակային ռեակցիայի էությունը, իր վայրույթն արտահայտում արևմտահայերի աննախընթաց կոտորածները կազմակերպող երիտթուրքերի դեմ, մերկացնում Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունների հակաժողովրդական քաղաքականությունը, լուսաբանում առօրյայի գրական-կուլտուրական և հասարակական այլևայլ հարցեր: Լեոյի հոդվածները դիպուկ են և սրամիտ, չնայած նրանցում կան սխալներ ու անընդունելի դրույթներ:

Հայտնի է, որ Լեոն չի եղել որևէ քաղաքական կուսակցության անդամ: Նա գործել է որպես «անպարտիական» մտավորական ու հասարակական գործիչ: Սակայն իր քաղաքական դավանանքով նա այնուամենայնիվ կանգնած էր մշակականների, այլ կերպ ասած՝ հայկական բուրժուական լիբերալիզմի դիրքերում: Չնայած իր ժողովրդասիրությանը, դեմոկրատական հայացքներին ու այն բանին, որ քննադատել է ցարական բուրժուա-կալվածատիրական կարգերը, Լեոն քաղաքական ու հասարակական հիմնական հարցերում համերաշխ էր հայ լիբերալների հետ: Գլխավորապես հենց սրանով էլ բացատրվում են բավմավաստակ հեղինակի մի շարք մոլորություններն ու սխալները, մոլորություններ, որոնց մասին նա հետագայում խոսեց հրապարակայնորեն ու անկեղծությամբ:

Ի՞նչ դիրք բռնեց Լեոն Սովետական Հայաստանի նկատմամբ: Ժողովրդի շահերով ու բախտով ապրող ականավոր մտավորականը ի սրտե ողջունեց խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում: Եվ ոչ միայն ողջունեց: Նա պատրաստակամություն հայտնեց իր ուժերը տրամադրելու ապատագրված ու վերածնության ուղին բռնած հայրենիքի կուլտուրայի և գիտության վարգացման գործին: 1924 թ. Սովետական Հայաստանի կառավարության հրավերով Լեոն Թիֆլիսից Երևան ժամանեց և աշխատանքի անցավ Երևանի պետական համալսարանում որպես պատմության դասախոս: Մանկավարժական-դասախոսական աշխատանքի հետ միասին նա շարունակեց իր գիտահետազոտական պրպտումները և հայագիտությունը հարստացրեց նոր ուսումնասիրություններով:

Պրոֆ. Լեոն վախճանվեց 1932 թ. նոյեմբերի 14-ին:

Լեոյի հարուստ ու բավմաժանր գրական ժառանգության մեջ մեծ տեղ են գրավում նրա պատմագիտական աշխատությունները: Եթե իր ստեղծագործական կյանքի առաջին շրջանում՝ մոտավորապես 1880—1900 թթ., նա հանդես եկավ հիմնականում որպես հրապարակախոս, գրող ու գրականագետ, ապա հաջորդ տարիներին՝ 1900—1930 թթ., Լեոն վրաղվեց գլխավորապես պատմության հարցերով: Պատահական չէ, որ նա մեր ժողովրդի լայն խավերին հայտնի է որպես պատմաբան:

Պրոֆ. Լեոյի պատմագիտական գործունեությունը կարելի է բաժանել երկու հիմնական շրջանների՝ նախասովետական ու սովետական: Տարբեր շրջաններում հեղինակի ստեղծած աշխատությունները գրված են տարբեր աշխարհայեցողությամբ և հավասարժեք չեն:

Նախասովետական տարիներին անվանի պատմաբանը հրապարակեց պատմագիտական բավմաթիվ աշխատություններ, որոնց թվում «Հայկական տպագրություն» (2 հատոր, 1901—1902 թթ.), «Ստեփանոս Նազարյանց» (2 հատոր, 1902 թ.), «Հովսեփ կաթ. Արղության» (1902 թ.), «Գրիգոր Արծրունի» (3 հատոր, 1902—1905 թթ.), «Ս. Մեսրոպ» (1904 թ.), «Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» (1914 թ.), «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» (1914 թ.), «Հայոց հարցի վավերագրեր» (1915 թ.), «Վանի թագավորությունը» (1915 թ.), «Վարդանանք» (1917 թ.) և այլն: Բացի այս ծավալուն գործերից, Լեոյի գրչին են պատկանում նաև մի շարք փոքր ուսումնասիրություններ ու բավմաթիվ հոդվածներ: Հիմնականում նախասովետական շրջանում գրվեց նաև «Հայոց պատմություն» քառահատոր ֆունդամենտալ աշխատության առաջին, երկրորդ և երրորդ հատորները (չորրորդ հատորը, որ դեռևս մնացել է անտիպ, գրված է սովետական իշխանության տարիներին՝ 1920-ական թթ.):

«Հայկական տպագրություն» երկհատորյա աշխատությունը Լեոյի լավագույն գործերից մեկն է: Այստեղ փաստորեն տրված է ինչպես տպագրության, այնպես էլ ժողովրդի 16—18-րդ դդ. մտավոր, կուլտուրական ու քաղաքական կյանքի պատմությունը: Հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առնում հատկապես 17—18-րդ դդ. հայ գրականության և ազատագրական շարժումների վրա: Այս աշխատությունը իր ժամանակ բարձր գնահատական ստացավ:

Ստեփանոս Նազարյանին և Գրիգոր Արծրունուն նվիրված հատորներում լուսաբանված են ոչ միայն այդ երկու նշանավոր գործիչների կյանքն ու գործունեությունը, այլև 19-րդ դարի հայ գրական մշակութային կյանքի և հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմության մի շարք կարևոր էջերը:

Երևանի և Ղարաբաղի թեմական դպրոցների պատմությանը նվիրված գործերը միաժամանակ արժեքավոր նյութեր են տալիս 19-րդ դարի և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակի հայկական մյուս դպրոցների, ինչպես նաև արևելահայերի կուլտուրական կյանքի մասին: Գրական նյութերի հետ միասին հեղինակը օգտագործել է նաև արխիվային ուշագրավ նյութեր:

«Հայոց հարցի վավերագրերը» գրքում հեղինակը աշխատել է ամփոփ գաղափար տալ իր ընթերցողին հետևող «հայոց արյունոտ հարցի» մասին: Այդ նպատակով նա թարգմանաբար տալիս է խնդրին վերաբերող մի շարք կարևոր փաստաթղթեր-վավերագրեր, որոնք ստեղծվեցին միջազգային դիվանագիտության խոհանոցում 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբներին (մինչև առաջին համաշ-

խարհային պատերազմը): Բացի ներածականից գիրքը ունի վավերագրերին կըցված ընդարձակ մեկնաբանություններ:

Բավմամյա քրտնաջան աշխատանքի արդյունք է պրոֆ. Լեոյի «Հայոց պատմություն» մեծածավալ աշխատությունը, որտեղ ի հայտ է բերված հեղինակի պատմագիտական ամբողջ ուժը, գիտելիքներն ու տաղանդը: Ի դեպ նկատենք, որ Լեոն ծրագրում էր գրել հինգ հատոր, ընդ որում վերջին հատորը պետք է լուսաբաներ հայ գաղութների (գաղթավայրերի) պատմությունը: Սակայն հիվանդության պատճառով նա ի վիճակի չեղավ գրել իր մեծածավալ աշխատության այդ վերջին մասը:

«Հայոց պատմության» առաջին հատորը, որ լույս տեսավ 1917 թ. Թիֆլիսում, նվիրված է Հայաստանի հին պատմությանը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև մեր թվականության 5-րդ դարը: Այստեղ Լեոն հանգամանորեն կանգ է առնում աշխարհագրական միջավայրի հարցի վրա, խոսում է նախահայկական շրջանի մասին, տալիս է աղբյուրների տեսություն և ապա հարևան երկրների պատմության ընդհանուր ֆոնի վրա շարադրում հայ ժողովրդի քաղաքական, ինչպես և կուլտուրական կարգացման պատմությունը: Երկրորդ հատորը պետք է ընդգրկեր 5—15-րդ դարերը, կամ հեղինակի խոսքերով ասած՝ միջին դարերը, հայկական միջնադարը: Սակայն Լեոն չկարողացավ ամբողջովին իրականացնել իր ծրագիրը. այս հատորում նա շարադրեց միայն 5—11-րդ դարերի պատմությունը: Երրորդ հատորը լուսաբանում է հայ ժողովրդի 16—18-րդ դդ. գոյավիճակը, ընդ որում այստեղ մեծ ուշադրություն է դարձված ալատագրական շարժման, հայ-ռուսական հարաբերությունների և կուլտուրայի կարգացման հարցերի վրա:

Խոսելով Լեոյի նախասովետական շրջանի պատմագիտական աշխատությունների մասին, պետք է նախ և առաջ նշել այն, որ դրանք զգալի թարմություն մըտցրին տրադիցիոն հայագիտության մեջ: Թե՛ իրենց բովանդակությամբ և թե՛ շարադրման եղանակով այդ գործերը հաճելի նորություն էին և այդ պատճառով էլ ջերմ ընդունելության արժանացան իր ժամանակի ընթերցող հասարակության կողմից:

Անվանի պատմաբանը կարողացավ հաղթահարել կղերա-պահպանողական, կրոնական-սխոլաստիկական շատ կոնցեպցիաներ և հանդես բերեց նոր, գիտական մոտեցում հայ ժողովրդի պատմության մի շարք հանգուցային հարցերի նկատմամբ: Այդ հնարավոր եղավ շնորհիվ այն բանի, որ Լեոն իր պատմագիտական գործունեության առաջին իսկ տարիներից հարեց հայագիտության նոր, առաջավոր ուղղությանը և լայնորեն օգտագործեց իր ժամանակի ռուսական և արևմտաեվրոպական պատմագիտության խոշոր ներկայացուցիչների, ինչպես նաև ականավոր հայագետներ Ն. Մառի, Ն. Ադոնցի, Գ. Խալաթյանցի և ուրիշների հետազոտությունները:

Լեոն բաժանում էր այն տեսակետը, թե պատմագիտությունը պետք է վըաղվի ոչ թե թագավորների ու կորավարների, այլ ժողովրդի պատմությամբ: Իր հոդվածներից մեկում նա գրում էր. «Պատմությունը վաղուց դադարել է լոկ պատերազմական թմբուկների և արքաների արձագանք լինելուց: Պատմությունը այժմ վարձալի ընթերցանություն չէ, այլ գիտություն... Նրա (պատմության) առջև ավելի մեծ, ավելի պատասխանատու գործ կա—ժողովրդի կյանքը դարերի ընթացքում... Թագավորները, իշխանները, եպիսկոպոսներն ու եպիսկոպոսապետները ժողովրդի պատմություն չեն, այլ այդ պատմության արտահայտությունը» («Հորիզոն», 1911 թ., հունիսի 15):

Ելնելով այս դրույթից, նշանավոր պատմաբանը աշխատեց լուսաբանել հայ

ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական ու մտավոր կյանքը և ցույց տալ նրա անցած բարդ ու դժվարին պատմական ուղին: Եվ հենց այս հարցերն էլ կազմեցին նրա պատմագիտական աշխատությունների հիմնական բովանդակությունը:

Հայտնի է, որ կղերա-ֆեոդալական պատմագրության ներկայացուցիչները իդեալականացրել են պատմական անցյալը, փորձել են ժխտել սոցիալ-դասակարգային ճնշումների ու ներհակությունների առկայությունը մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Ժխտելով այդ ըստ ամենայնի սխալ «տեսությունը», Լեոն մի անգամ ևս հիմնավորեց այն ճշմարտությունը, թե հայ ժողովրդական մասսաները ևս ենթարկվել են ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին, «հայրենի» հարստահարիչների ճնշումներին ու կեղեքումներին: Այս մասին նա գրել է ոչ քիչ էջեր, անդրադարձել է իր մի շարք աշխատություններում: Բնորոշ է, օրինակ, որ դեռևս 1905 թ. Լեոն հրապարակեց մի հատուկ հոդված, ուր հենվելով Շիրակում գտնված արձանագրությունների և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» տվյալների վրա, այն միտքը հայտնեց, թե հակառակ տիրապետող տեսակետին, Հայաստանում ևս եղել է ճորտատիրություն: Մերժելով Վահան Բաստամյանի այն կարծիքը, թե Հայաստանում երբեք ճորտեր չեն եղել, Լեոն նկատում է. «Նախ և առաջ մեկ պարմայտանում երբեք ճորտեր չեն եղել, Լեոն նկատում է. «Նախ և առաջ մեկ պարմայնում է այն կտրուկ ձևը, որով գիտնական վարդապետը ժխտում է ճորտությունը Հայաստանում: Երբեք, ասում է նա, գոյություն չի ունեցել ճորտությունը: Ինչի՞ց գիտեք: Արդյոք այնքան լավ հայտնի՞ են հին հայկական կյանքի բոլոր ներքին պայմանները: Բաստամյանցը նույնիսկ գիտի, որ ճորտատիրական դրության բացակայությունը վեճ չվերցնող մի ճշմարտություն է, որ նա հայտնի է ամենքին, այդպիսի համոզմունքը, ճիշտ է, այսօր էլ ընդհանուր է մեր մեջ, բայց հարցն այն է, թե որքա՞ն ճշմարտություն կա այդ համոզմունքի մեջ» («Մուրճ», 1905 թ., № 10, էջ 89): Ամփոփելով պատմական նյութերով հարուստ իր հոդվածը և չհամաձայնելով Բաստամյանի հետ, Լեոն գրում էր. «Հայաստանի հողն էլ ուրեմն ապատ չի եղել ստրուկ, անասունի պես վաճառվող հողագործի հեծեծանքներից, արյուն քրտինքից: Իսկուր էինք կարծում, թե մեր պապերը ոչ ճորտ են եղել, ոչ ճորտատեր» (նույն տեղ, էջ 99):

Հայաստանի պատմությունը Լեոյի աշխատություններում տրված է ոչ թե մեկուսացված, ինքնամփոփ ձևով, այլ լայն ֆոնի վրա, սերտորեն կապակցված հարևան երկրների պատմության հետ: Հեղինակը անց է կացնում վուգահեռներ, կատարում համեմատություններ, նշում փոխազդեցություններ, հայտնաբերում առանձնահատկություններ ու ընդհանրություններ հայ և հարևան ժողովուրդների սոցիալական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի միջև: Այս բոլորի հետևանքով Հայաստանի պատմությունը անկասկած ավելի է լուսաբանվում, ավելի հստակ ու ամբողջական դառնում:

Պատմագիտական աշխատությունները առավել արժեքավոր են այն դեպքում, երբ տալիս են ոչ միայն կոնկրետ նյութ, փաստեր, այլև ընդհանրացումներ, տեսական եզրակացություններ: Լեոյի գործերում կան և մեկը, և մյուսը: Նշանավոր պատմաբանը հայտնի է նաև իր սրամիտ դատողություններով ու փաստերի նուրբ վերլուծությամբ:

Լեոն չի պատկանել այն պատմաբանների թվին, որոնք խուսափել են գրել ժամանակակից դեպքերի կամ թե մոտավոր անցյալի մասին: Նա բավմաթիվ առիթներով շոշափել է ժողովրդին հուզող խնդիրները, փորձել է իմաստավորել իր ժամանակի բարդ քաղաքական ու սոցիալական անցքերը, միջազգային դիվանագիտության շղարշավորված, խարդախ քաղաքականությունը: Հայրենասեր պատմաբանի մի շարք աշխատություններում խոսվում է արևմտահայության ծանր կա-

ցության, հայկական հարցի, կովկասահայերի ներքին կյանքի, ապգերի փոխհարաբերությունների և այլ խնդիրների մասին: Ավելին: Անգամ հեռավոր անցյալին նվիրված աշխատություններում Լեոն յուրովի արտահայտել է իր ապրած ժամանակաշրջանի հասարակական տրամադրությունները, իղձերն ու ցանկությունները:

Պատմագիտական աշխատություններ գրելիս Լեոն օգտագործել է բավմատեսակ ու բավմաբովանդակ աղբյուրներ, նյութեր և գրականություն: Նա պրպտումներ է կատարել ձեռագրատներում և արխիվներում, անհրաժեշտ նյութեր է քաղել հայ պատմիչների երկերից ու ժամանակագրություններից, հին հունական և հռոմեական հեղինակներից, ուսումնասիրել է վիմական արձանագրություններ, հենվել է հնագիտական, լեզվագիտական ու բանասիրական տվյալների վրա, կարդացել է ճանապարհորդական նոթեր, հուշեր, գիտական ուսումնասիրություններ և այլն: Եվ այս հսկայական նյութն ու գրականությունը բավմավաստակ պատմաբանը օգտագործել է ոչ թե մեխանիկորեն, այլ քննադատաբար: Քանիցս նա առիթներ է ունեցել խիստ քննադատության ենթարկելու պատմական աղբյուրները և բացահայտելու մի շարք հեղինակների սխալները, միակողմանիությունը և հետապնդած քաղաքական դիտավորությունը: Այսպես, օրինակ, Լեոն ցույց է տալիս, թե ինչպիսի միտումնավորություն են հանդես բերում հռոմեական աղբյուրները հայ-հռոմեական պատերազմները լուսաբանելիս: Մասնավորեցնելով իր խոսքը Լուկուլլոսի դեպի Հայաստան կատարած արշավանքի մասին նա գրում էր. «Հռոմեական աղբյուրները պայծառ և գեղեցիկ մանրամասնություններով են նկարագրում այդ արշավանքը: Բայց նրանք, տարաբախտաբար, մի ընդհանուր ա՛կասություն ունեն—միակողմանիություն: Հիմնված լինելով գլխավորապես Լուկուլլոսի պաշտոնական կեկուցումների և արշավանքին մասնակցած այլ հռոմեացի վիվորականների պատմվածքների վրա, այդ տեղեկությունները ամեն տեղ և ամեն կերպ աշխատում են փառաբանել Լուկուլլոսին և ստորացնել նրա հակառակորդներին: Այս միտումնավորությունը շահագործել է նույնիսկ և հրաշքները, ցույց տալու համար, թե նույնիսկ երկինքն էլ ջանք էր թափում, որ հռոմեացիների հաղթանակը լիակատար լինի: Սակայն այդ ծայրահեղ միակողմանիության մեջ էլ մնացել են շատ ակնարկներ, որոնք վկայում են, թե հռոմեական աղբյուրները թաքցնում են շատ բան, որ ձեռնտու չէ Լուկուլլոսին և նրա բանակին» («Հայոց պատմություն», հատ. 1, Թիֆլիս, 1917, էջ 405): Լեոն քննադատական մոտեցում է հանդես բերել նաև մյուս, այդ թվում և հայ աղբյուրների ու հեղինակների նկատմամբ: Հայտնի է, օրինակ, որ նա, բարձր գնահատելով Մ. Չամչյանի «Պատմություն հայոց» եռահատոր աշխատությունը, միաժամանակ իրավացիորեն նշել է այդ գործի լուրջ թերությունները: Ականավոր հայագետի նման մոտեցումը, իհարկե, ավելի է բարձրացրել նրա աշխատանքների գիտական մակարդակը:

Սակայն Լեոյի նախասովետական շրջանի պատմագիտական աշխատությունները, վերը նշված և մի շարք այլ արժանիքների հետ մեկտեղ, ունեն նաև կգալի թերություններ: Բանն այն է, որ Լեոյի պատմահայեցողությունը եղել է իդեալիստական, պատմական պրոցեսի ըմբռնման նրա մեթոդոլոգիական սկզբունքները ունեին հեղհեղուկ, էկլեկտիկ բնույթ: Սրանից էլ բխում են նրա գործերի ընդհանուր բնույթի մի շարք լուրջ սխալներն ու թերությունները: Թվենք դրանցից մի քանիսը:

Լեոյի աշխատություններում խիստ գերագնահատված է «հոգևոր ֆակտորի» դերը մարդկային հասարակության զարգացման գործում: Պատմության առաջընթացը, ըստ հեղինակի, պայմանավորված է մտավոր-կուլտուրական առաջադիմությամբ, կրթության, լուսավորության, հասարակական մտքի զարգացման մակար-

դակով: Անտեսելով նյութական-տնտեսական պայմանների, սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունների, ժողովրդի պայքարի ու դիմադրական ուժի, երբեմն անգամ քաղաքական անցքերի դերն ու նշանակությունը, Լեոն հայ ժողովրդի պատմության մեջ տեղի ունեցած մի շարք խոշոր տեղաշարժեր բացատրում է, օրինակ, միայն տառերի գյուտով, գաղափարների, դպրոցների ու գրականության զարգացմամբ և այլն: «Հինգերորդ դարի սկզբին, հայ աշխարհը փրկվել էր կործանումից, ստեղծելով ապգային դաստիարակություն», գրում էր Լեոն («Հայոց պատմություն», հատ. 3, էջ 273): Մտավոր գործունեությունը, ասում էր նա մի այլ տեղում, հայ ժողովրդի «գոյության ամենահիզոր պատվարն է եղել» («Հայկական տպագրություն», հատ. 1, էջ 4):

Խիստ գերագնահատված է նաև անհատի դերը պատմության մեջ: Լեոն այն կարծիքն ուներ, թե պատմական իրադարձությունների մեջ վճռական դերը պատկանում է անհատներին, հատկապես թագավորներին ու զորահրամանատարներին: Հին Արևելքի երկրներում, գրում էր Լեոն, «պետության առաջադիմությունը և անկումը կախված էին միապետի անձնական հատկություններից» («Հայոց պատմություն», հատ. 1, էջ 38): Հայ պետականության հզորացումը ու թուլացումը ևս Լեոն մեծ չափով կապում էր թագավորների ընդունակության կամ անկարողության հետ: Տիգրան 2-րդը քաջ էր ու տաղանդավոր, այդ պատճառով էլ նա կարողացավ ստեղծել մեծ կայսրություն: Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունին, «այդ խեղճ ու անկարող մարդը... գերեզմանի ափը հասցրեց Շիրակի փոքրիկ պետությունը» («Հայոց պատմություն», հատ. 2, էջ 686): Լեոն միաժամանակ գտնում էր, որ պատմական իրադարձությունների մեջ խոշոր դեր են խաղում նաև պատահականությունները: Նրա կարծիքով «մարդկային հաջողությունների մեջ միշտ գլխավոր դերը կատարել է պատահականությունը» (նույն տեղ, էջ 616):

Պատմության հարցերին նվիրված իր գործերում Լեոն, ընկնելով ծայրահեղության մեջ, չափազանց մեծ նշանակություն է տալիս կրոնին: «Կրոնները քաղաքակրթության ամենահիզոր գործոններից մեկն են եղել»,— գրել է նա («Հայոց պատմություն», հատ. 1, էջ 63): Չափազանցված է եկեղեցու և հոգևորականության դերը, ինչպես նաև դավանաբանական վեճերի նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Մի շարք սոցիալ-դասակարգային և հասարակական-քաղաքական անցքերի ու երևույթների հիմքում նա փորձում է տեսնել կրոնական-դավանաբանական պատճառներ: Ավելին. սոցիալ-դասակարգային բովանդակություն ունեցող և ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված պավլիկյան ու թոնդրակյան շարժումները Լեոն գնահատում էր որպես կրոնա-դավանաբանական շարժումներ («Հայոց պատմություն», հատ. 2, էջ 343—344, 474—475):

Պրոֆ. Լեոն տուրք է տվել այսպես կոչված աշխարհագրական ֆակտորի տեսությանը: Ունենալով սխալ մեթոդոլոգիական ելակետ, նա գերագնահատում է աշխարհագրական միջավայրի դերը, հաճախ նրան վերագրելով վճռական նշանակություն հասարակական զարգացման մեջ: Ժողովուրդների ոչ միայն տնտեսական կյանքը, այլև մշակույթը, գաղափարախոսությունը, հոգևոր աշխարհը և այլն, հեղինակը բնութագրում է աշխարհագրական միջավայրով: «Եթե քաղդեաեգիպտական քաղաքակրթությանն էր վիճակված կատարել համաշխարհային դեր, դրա գլխավոր պատճառն այն աշխարհագրական միջավայրն էր, ուր նա ծնունդ առավ» («Հայոց պատմություն», հատ. 1, էջ 123): Լեոն կարծում էր, թե հայ ժողովրդի պատմական զարգացման ընթացքի վրա որոշիչ ազդեցություն է թողել Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը:

Իր աշխատություններում Լեոն երբեմն իդեալականացնում է պատմական անցյալը և մասնավորապես անցյալի պետական-քաղաքական ու կրոնական գործիչներին: Նա չի բացահայտում դասակարգային պայքարը, սոցիալական ներհակությունները և դրանց նշանակությունը ժողովրդի պատմության մեջ: Օտար տիրապետությունների դեմ ուղղված հայ ազատագրական շարժումները հեղինակը հաճախ համարում է ոչ թե ժողովրդական մասսաների, այլ նախարարների՝ ազնվականության շարժումներ: 19 և 20-րդ դարերի պատմությանը նվիրված նախասովետական շրջանի իր գործերում նա չի տալիս հստակ պատկերացում հայկական հարցի մասին և մինչև վերջը չի մերկացնում ինչպես թուրքական կառավարող կլիկի հայաջինջ սև գործը, այնպես էլ իմպերիալիստական պետությունների նվաճողական շահամոլ և երկդիմի քաղաքականությունը:

Լեոյի գործերում կան մի շարք իրարամերժ, հակասական կարծիքներ: Միևնույն հարցի մասին տարբեր ժամանակներում գրած իր աշխատություններում նա արտահայտել է տարբեր տեսակետներ: Չունենալով կուռ աշխարհայացք, Լեոն ոչ բոլոր դեպքերում է, որ դրսևորել է հետևողականություն իր հայացքների մեջ:

Ի վերջո հարկ է նկատել, որ Լեոյի նախառևոլյուցիոն շրջանի պատմագիտական աշխատությունները, որ գրված են մոտ 50—60 տարի առաջ, մասամբ կորցրել են իրենց թարմությունը և մի շարք հարցերում հնացել են: Այս վերաբերում է հատկապես «Հայոց պատմության» առաջին հատորին, ուր տրված է հայ ժողովրդի հին պատմությունը: Այժմ, օրինակ, չի կարելի ճիշտ համարել այն տեսակետները, որ հեղինակը կարգացնում է մարդկային հնագույն քաղաքակրթության պարբերացման, հին արևելքի տնտեսական ֆորմացիաների, ուրարտացիների, հայ ժողովրդի կազմավորման (էթնոգենեզի), հայկական պետականության սկզբնավորման և հայ հին մշակույթի, պատմահայր Մովսես Խորենացու պրոբլեմի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Ժամանակակից պատմագիտության և հնագիտության հարուստ ու հավաստի տվյալները այսօր նոր լույս են սփռում անցյալում չպարզաբանված այդ խնդիրների վրա:

Սովետական իշխանության տարիներին՝ իր կյանքի վերջին տասնամյակում, պրոֆ. Լեոն գրեց մի շարք նոր աշխատություններ՝ նվիրված հայ ժողովրդի պատմության տարբեր հարցերին: Նա ավարտեց «Հայոց պատմության» չորրորդ հատորը, գրեց «Խոջայական կապիտալ» բազմահատորյակը (լույս է տեսել միայն առաջին հատորը), հրապարակեց «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» (երկու հատոր), «Անցյալից» խորագիրը կրող իր հուշերը և մի շարք հետաքրքիր հոդվածներ: Լեոյի արխիվում պահվում են նաև դեռևս չհրապարակված ձեռագիր աշխատություններ («Մանուկ Հայաստան», «Հայերը համաշխարհային պատերազմի մեջ» և այլն), որոնք նույնպես գրված և ավարտված են այս շրջանում:

Ապրելով նոր, սովետական կարգերում Լեոն աշխատեց հրաժարվել իր իդեալիստական աշխարհայացքից և կանգնել մատերիալիստական պատմահայեցողության դիրքերում: Տարեց պատմաբանը սկսեց ավելի շատ ուշադրություն դարձնել Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու դասակարգային պայքարի հարցերի պատմության վրա, հաջողությամբ վեր հանեց ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը և արևմտյան պետությունների խարդախ դիվանագիտությունը հայկական հարցում, սուր քննադատության ենթարկեց հայ ազգայնական կազմակերպությունների ու կուսակցությունների գործունեությունը, վերանայեց ու վերագնահատեց անցյալի իր սխալ տեսակետները և այլն: Շատ բնորոշ են Լեոյի ժամանակակից սովետահայ ականավոր մտավորականներից Հակի՝ Դրաստամատ Սիմոնյանի հուշերը այն մասին, թե ինչպես բազմավաստակ պատմաբանը փորձում էր «վերակառուցվել» նաև մանկավարժական աշխատանքում: Սիմոնյանը 1932 թ. գրել է. «1926 թվին տողերիս գրողին վիճակվեց լսել Լեոյի մեկ դասախոսությունը պետական համալսարանի պատմա-գրական բաժանմունքի ուսանողների համար: Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունն էր դասախոսության թեման: Այդ դասախոսությունը տպավորվեց իմ մեջ որպես անմոռանալի մի հիշողություն: 66 տարեկան դասախոսը, որի գրեթե 40-ամյա գործունեությունը անցել էր իդեալիստական աշխարհայացքի վորեղ ապղեցության տակ, անկեղծորեն, համոզված ձգտում էր մատերիալիստորեն լուսաբանել 18-րդ դարի ֆրանսիական ժողովրդի մեծ դրամայի իրադարձությունները» («Խորհրդային Հայաստան», 1932 թ., նոյեմբերի 16):

Չնայած այդ բոլորին, Լեոյին այնուամենայնիվ չհաջողվեց ճիշտ ըմբռնել մատերիալիստական-մարքսիստական պատմահայեցողությունը և նա ընկավ սխալ սկզբունքներ ունեցող Մ. Ն. Պոկրովսկու պատմագիտական դպրոցի՝ ուղղության ազդեցության տակ, ուղղություն, որ իր ժամանակ իշխող դիրք էր գրավում: Իսկ այդ այն հետևանքն ունեցավ, որ գիտնականը սովետական շրջանում գրած իր աշխատություններում ընդհանուր առմամբ գռեհիկ սոցիոլոգիզմի և ազգային նիհիլիզմի դիրքերից լուսաբանեց հայ ժողովրդի պատմության հարցերը: Բերենք երկու օրինակ:

Հետևելով Մ. Ն. Պոկրովսկու՝ առևտրական կապիտալի մասին ունեցած վուլգար-մատերիալիստական տեսությանը, Լեոն գտնում էր, որ «նոր ժամանակներում», այսինքն 16—19-րդ դդ., ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Հայաստանում հասարակական կարգացման հիմնական շարժիչ ուժը եղել է առևտրական կապիտալը: Այդ մասին իր «Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական՝ դերը հայերի մեջ» աշխատության մեջ (լույս է տեսել 1934 թ.) Լեոն գրում էր. «Եթե Արևմտյան Եվրոպայում առևտրական կապիտալի տիրապետությունը բերում էր իր հետ մի շարք խոշոր քաղաքական-հասարակական շարժումներ (նիդեռլանդական, անգլիական, ֆրանսիական հեղափոխություններ, գերմանական ռեֆորմացիա և այլն), հայերի մեջ էլ, չնայած որ սրանք ապրում էին բոլորովին տարբեր քաղաքական մշակութային միջավայրում, խոջայական կապիտալը ծնող, դաստիարակող, ղեկավար դարձավ խոշոր և երկարատև մի երևույթի, որ նույնպես ապատագրական հեղափոխություն էր, բայց արդեն Առաջավոր Ասիայի հողի վրա, ասիական մեծ բռնապետություններից սեփական ազգային անկախություն խլելու համար» («Խոջայական կապիտալ», հատ. 1, էջ 5):

Մասնավորեցնելով իր խոսքը հայ առևտրական կապիտալի, կամ իր խոսքերով ասած, խոջայական կապիտալի վրա, Լեոն եզրակացնում էր. «Այսպիսով խոջայական կապիտալը հանդիսանում է այնքան մեծ, այնքան անգերակշռելի մի հասարակական ուժ, որ նրան է միայն վերապահվում իրանով լցնել հայոց պատմության ամբողջ նոր շրջանը» (նույն տեղ, էջ 6): Հավատարիմ իր այս դրույթին նա հայ ժողովրդի 16—18-րդ դդ. ամբողջ պատմությունը՝ թե քաղաքական ու քաղաքացիական, թե տնտեսական ու մշակութային, կապում է միայն առևտրական կապիտալի հետ, միանգամայն անտեսելով մյուս դասերի ու դասակարգերի դերը: Այս տեսակետը, հասկանալի է, չի կարող դիմանալ քննադատության:

Ինչպես «Խոջայական կապիտալ»-ում, այնպես էլ «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» երկհատորյա աշխատության մեջ (լույս է տեսել 1934 թ.) և իր հուշերում («Անցյալից», լույս է տեսել 1925 թ.) Լեոն հանգամանորեն խոսում է 18 և 19-րդ դդ. հայ ազատագրական շարժումների մասին: Ելնե-

լով նիհիլիստական դիրքերից, հեղինակը բացասական վերաբերմունք է ցուցաբերում այդ շարժումների և դրանց գործիչների նկատմամբ: Այսպես. Լեոն փորձում էր նսեմացնել Դավիթ-Բեկի գլխավորած շարժումը, միամիտ ու սխալ էր համարում Իսրայել Օրու, Հովսեփ Էմինի և մյուս հայ ականավոր գործիչների ապատագրական ձգտումները և քաղաքական ծրագրերը (տես «Խոջայական կապիտալ», հատ. 1, էջ 193, 307 և ուրիշներ): Նրա կարծիքով 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ ապատագրական շարժումները չէին բխում ժողովրդի շահերից, ինքնաբուխ չէին և ըստ էության հանդիսանում էին «ինտելիգենտական մտածողության արգասիք» («Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը», հատ. 1, էջ 9): Իհարկե, այստեղ ևս թույլ են տրված լուրջ սխալներ:

Ավելորդ չէ հիշել. որ Լեոյի այս անընդունելի տեսակետները չէին համընկնում այդ նույն հարցերին վերաբերող նրա նախառևոլյուցիոն շրջանի հայացքներին: Եթե, օրինակ, իր կյանքի երեկոյին՝ անհաջող վերագնահատումների պահերին գրած աշխատություններում նա սև գույներով էր պատկերում 18-րդ դարի հայ ապատագրական շարժումները, ապա նախկինում ստեղծած իր գործերում փառաբանում և ըստ հարկին էր գնահատում այդ նույն ժողովրդական, առաջադեմ շարժումները: Ինչպես տեսնում ենք, տրամագծորեն հակառակ կարծիքներ միևնույն խնդրի վերաբերյալ:

Պրոֆ. Լեոն անցել է բարդ, վիգպագներով ու հակասություններով լի ուղի: Նրա թողած բավմաթիվ ու բավմաբովանդակ աշխատությունները ունեն իրենց ինչպես ուժեղ, այնպես էլ թույլ կողմերը: Բավմավաստակ հեղինակի պատմագիտական ժառանգության մասին կարելի է շատ խոսել ու վիճել: Բայց այդ ժառանգությունը ունի այնպիսի արժանիքներ և առավելություններ, որոնց մասին հապիվ թե կարելի լինի տարակուսել: Որո՞նք են այդ արժանիքները:

Անվանի պատմաբանի աշխատությունները պարունակում են փաստագրական հարուստ նյութ: Տասնյակ տարիների ընթացքում կարմանալի եռանդով ու աշխատասիրությամբ Լեոն բավմաթիվ ձեռագրերից, արխիվային փաստաթղթերից և գրական-պատմական այլ կարգի աղբյուրներից հավաքել է հետաքրքիր շատ փաստեր ու տեղեկություններ: Հեղինակի աշխատություններում կարելի է գտնել արժեքավոր նյութեր հայ ժողովրդի ինչպես հասարակական-քաղաքական կյանքի, այնպես էլ հոգևոր մշակույթի պատմության վերաբերյալ:

Լեոյի գործերը շարադրված են հստակ, կենդանի և պատկերավոր լեզվով ու վարակիչ հուլպականությամբ: Այս հարցում նա չունի իր հավասարը մեկանում: Լեոն ոչ միայն գիտնական է, այլև գրող, խոսքի վարպետ: Կարդալով նրան, ընթերցողը հաճախ ստանում է գեղարվեստական հաճույք: Պատահական չէ, որ ականավոր պատմաբանի աշխատությունները սիրով են ընդունվում հասարակության լայն խավերում:

Հայ ժողովրդի պատմության որոշ դրվագներ և մասնավորապես 16—18-րդ դդ. պատմության մի շարք հարցեր առաջին անգամ լուսաբանվել են Լեոյի աշխատություններում, ընդ որում այդ լուսաբանությունը հիմնականում չի կորցրել իր նշանակությունը նաև մեր օրերում: Տաղանդավոր պատմաբանը, օրինակ, սուր գրչով է պատկերել այն դաժան հարստահարություններն ու անլուր

ճնշումները, որոնց ենթակա էին թուրքական ու պարսկական բռնապետությունների լծի տակ տառապող հայ ժողովրդական մասսաները, հաջողությամբ է շարադրել ժողովրդի ապատագրական պայքարը, նրա մշակույթի վարգացման պատմությունը և այլն: Լեոյի այս և մի շարք այլ հարցերին նվիրված ուսումնասիրությունները մեծ հետաքրքրությամբ են կարդացվում նաև այսօր:

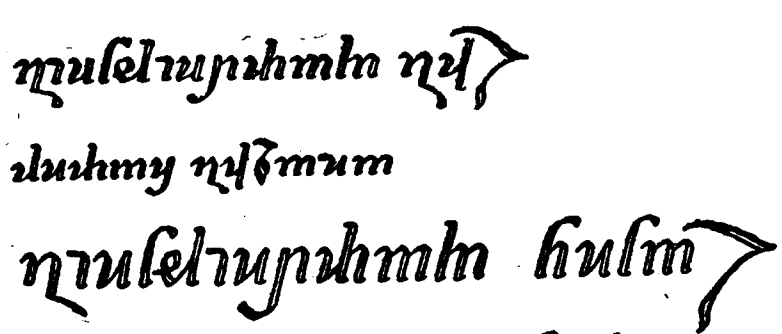
Իր սերնդի պատմաբանների մեջ Լեոն առաջինն էր, որ հաղթահարելով մեծ դժվարություններ՝ շարադրեց հայ ժողովրդի պատմությունը սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև 19-րդ դարը ներառյալ, որով և կատարեց շնորհակալ գործ Հայաստանի պատմության լուսաբանման ուղղությամբ:

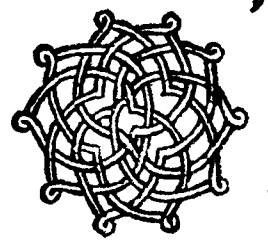
Պրոֆ. Լեոյի պատմագիտական ժառանգությունը իր տեղն է գրավել հայագիտության պատմության մեջ: Այդ ժառանգության մի զգալի մասը արժանի է, որ դառնա մեր ընթերցողի սեփականությունը:

Լեոյի երկերի ներկա հրատարակության մեջ նրա պատմագիտական գործերից ընդգրկված է միայն «Հայոց պատմություն» բավմահատոր աշխատությունը, որ հրապարակվում է խմբագրական աննշան կրճատումներով, ճշտումներով և անհրաժեշտ ծանոթագրություններով:

Պրոֆ. Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ







Ա

ԳԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: 2. ՀԱՅՈՑ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: 3. ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ ՄԵՌԱՑ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ: 4. ՎԱՆՑԱՆ ՍԵՎԱԳԻՐՆԵՐ: 5. ՕԺԱՆԴԱԿ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

Ա. ՀԻՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ընդհանուր պատմություն: *Մինչև 19-րդ դարը պատմագրական գիտությունը շատ ընդարձակ տեղեկություններ չուներ Առաջավոր Ասիայի պատմության ամենահին շրջանների մասին: Պատմության աղբյուրները այն նյութերն էին, որոնք ամփոփված էին հին մատենագրությունների մեջ:*

Գլխավոր և ամենահին մատյանը Աստվածաշունչն էր, որի մեջ, ինչպես հայտնի է, պատմությունն սկսվում է աշխարհի ստեղծագործությունից: Դա մի տեսակ ընդհանուր պատմություն է, ուր հանդես եկողը միայն հրեական ազգը չէ, այլ և այն օտար ցեղերը, որոնց հետ հարաբերություններ և շփումներ են ունեցել հրեաները, այն է՝ Եգիպտոս, Բաբելոն, Ասորեստան, Փյունիկիա, Պարսկաստան և այլն:

Աստվածաշնչից հետո հին հունական մատենագրությունն էր, որ տալիս էր ավելի ընդարձակ պատմական, ազգագրական և աշխարհագրական տեղեկություններ Առաջավոր Ասիայի մասին: Բայց այստեղ էլ հնագույն շրջանները մնում էին անհայտ ու մութ: Ամենահին հույն հեղինակը, որ գրել է պատմություն և այդ պատճառով էլ կոչվում է «պատմահայր», Հերոդոտ Հալիկարնասցին է, որ ապրում էր 480—426 թվականներին Քրիստոսից առաջ: Եկելոք կրթված Հերոդոտը ճանապարհորդել է իր ժամանակի քաղաքակիրթ երկրներում, ուսումնասիրել է նրանց բնակիչների սովորությունները, կյանքը, հավաքել է ավանդություններ և զետեղել է այդ բոլորը իր «Պատմության» մեջ, որի գլխավոր առարկան Հունաստանն է:

Հերոդոտի ժամանակակից էր Կտեսիաս հույն բժիշկը, որ պարսից Արտաքսերքսես Բ թագավորի ժամանակ (404—358 թ. Ք. ա.) ապրում էր նրա արքունիքում իբրև բժիշկ: Այդտեղ նա գրեց «Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Պատմությունը», որից, սակայն, միայն հատկտորներ են մնացել, իսկ ամբողջ գործը կորել է: Նույն ժամանակների հեղինակ է Քսենոֆոնը, փիլիսոփա և զորավար (430—355 թ. Ք. ա), որ իր երկու նշանավոր աշխատությունների մեջ («Կյուրոպեդիա» և «Անաբասիս») թողել է ընդարձակ և հետաքրքրական տեղեկություններ Պարսկաստանի մասին:

Պակասավոր էր մանավանդ Բաբելոնի և Ասորեստանի պատմությունը:

Այս երկու երկրների պատմական և քաղաքակրթական ահագին դերը համարյա միանգամայն անհայտ էր մնում հին գիտության, որովհետև նրանք չունեին իրենց սեփական պատմությունը, իսկ օտար աղբյուրները (Աստվածաշունչ, Հերոդոտ) կցկտուր տեղեկություններ էին տալիս նրանց փառավոր և երկարատև անցյալից։ Այս պակասությունը լրացրեց Բաբելոնի գիտնական քուրմերից մեկը, Բերոզոս անունով, որ ապրում էր Սելևկյան թագավորների ժամանակ (260—246 թ. Ք. ա.)։ Նա հունական լեզվով գրեց «Քաղդեայի Պատմությունը», տեղեկություններ քաղելով հին քաղդեական գրադարաններից և հիշատակարաններից։ Բայց այս կարևոր աշխատությունն էլ կորել է և նրանից մի քանի հատկտորներ են մնացել հետագա ժամանակների մատենագրությունների մեջ։

Այս միևնույն ճակատագիրն էր վիճակված և մարդկային քաղաքակրթության ամենափառավոր օրրանը կազմող Եգիպտոսին։ Նրա իսկական պատմությունը մնում էր անհայտության մեջ։ Բերոզոսի ժամանակակից մի եգիպտացի քուրմ, Մանեթոն անունով, նույնպես գրեց, դարձյալ հունարեն լեզվով, Եգիպտոսի պատմությունը, օգտվելով երկրի հիշատակարաններից։ Բայց այս գործի ամբողջությունն էլ չկա։ Դարձյալ պատառիկներ են միայն մնացել։

2. Հայոց պատմություն: Հայ ազգի սկզբնավորության և նախնական ժամանակների մասին աղքատիկ և կցկտուր մի քանի տեղեկություններ են հաղորդել հույն մատենագիրները (Հերոդոտ, Ստրաբոն)։ Թեև Մովսես Խորենացին դատապարտում էր իր նախնիքների «անիմաստասեր բարքը» և գանգատվում է, որ նրանք գրավոր հիշատակարաններ չեն թողել[1], բայց հայտնի է, որ Տիգրան Մեծի հրամանով Մետրոդորոս անունով հույնը գրել է, հունարեն լեզվով, Հայաստանի պատմությունը[2]։ Դժբախտությունն այն է, որ այդ գործը ավելի վատթար բախտի է ենթարկվել, քան Կտեսիասի, Բերոզոսի և Մանեթոնի գործերը։ Այդ հայկական պատմությունից նույնիսկ փշրանքներ էլ չեն մնացել։

Այնուհետև հայոց հին պատմության մի հատիկ աղբյուր է երևան գալիս Տիգրան Մեծից 6—7 դար հետո։ Դա մի ոմն Մար-Աբաս Կատինա կամ Մարաբա Մծուրնացի Ասորու գիրքն է։ Այդ աղբյուրը մեզ հասել է երկու խմբագրությամբ, մեկը դրված է Սեբեոսի (7-րդ դար) պատմագրության սկզբում[3], մյուսը՝ Մովսես Խորենացու (այժմ համարվում է 7—8-րդ դարերի հեղինակ) հռչակավոր պատմության մեջ[4]։ Երկու խմբագրությունները միևնույն տեղից ծագում ունին, այն է՝ Մծբինի Արշակունի արքունիքից։ Առաջին խմբագրությունը համառոտ է, երկրորդը՝ ընդարձակված և բացատրված։1

Երկու խմբագրություններն էլ անցել են քրիստոնյա, այն էլ եկեղեցական գրողների ձեռքով, ուստի ենթարկվել են քրիստոնեության խիստ ազդեցության։ Հայ պատմության այդ միակ աղբյուրը հարմարեցված է Աստվածաշնչի ավանդություններին, մի գրքի, որ քրիստոնյաների համար մեծագույն և անհերքելի հեղինակություն էր։ Որոնելով հայ ազգի ծննդաբանությունը, աղբյուրի քրիստոնյա խմբագրողները պետք է ենթարկվեին այն ազգաբանական ցուցակին, որ տալիս է Մննդոց գիրքը իր տասներորդ գլխում։ Իր պատմության սկզբում Խորենացին ամենայն պարզամտությամբ ասում է.

[1] Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, գիրք Ա, գ։
[2] **Проф. Халатянц**, «Очерк истории Армении», М., 1910, с. 31.
[3] «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Պետերբուրգ, 1879, դպր. Ա.։
[4] Գիրք Ա, Բ։

Եւ սկսայց յորոց և այլքն, որք յեկեղեցւոջ և ոչք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս ի սկզբան առասպելս, բայց եթէ զկնին՝ ժամանակ ինչ արդեաք և զարս յայտնիս, որում և աստուածայինքն ի ճահ գայցեն պատմութիւնք բանից, մինչև ի հարկէ երթալ հասանիցիմք ի հեթանոսական զրուցակարգութիւնս, սակայն և ի նոցանէ, զոր ինչ հաւաստին կարծեմք առնուլ»[1]։

Այս ծրագիրը միանգամայն պարզ կերպով բնորոշում է, թե ինչ տեսակ պատմություն կարող էր տալ Խորենացին կամ մի այլ քրիստոնյա եկեղեցական։ Հավատարիմ մնալով այդ քրիստոնեական պարտականության, նա հայ ազգի ծագումը զետեղում է Մննդոց գրքի ազգաբանական միջավայրում։ Դրան նպաստում է մանավանդ Նոյի տապանի ավանդությունը, որ, ինչպես հայտնի է, Արարատ սարի հետ է կապված։ Ստեղծվում է արհեստական ժամանակագրություն, որ պահանջում է մի շարք հերյուրումներ և կեղծումներ։ Հայկ նահապետի սերունդների կամ «Հայկազյան շրջանի» տիրապետությունը դուրս է գալիս շարունակված 1800 տարի[2]։ Ժամանակի այդ ահագին տարածությունը լցնելու համար շարվեցին 59 տիրողներ, որոնցից 32-ը սոսկ անուններ են, առանց պատմության, առանց նույնիսկ մոտավոր ժամանակագրական ցուցմունքների, իսկ 27-ը միայն չոր կմախքներ չեն, այլ ունին իրենց նյութը։

Այդ նյութն անշուշտ Հայաստանում է կազմված և նրա մեջ ամեն ինչ մտացածին չէ, ինչպես կարծում են շատերը, այլ կան շատ ավանդական տարրեր, որոնց նշանները շատ տեղ են երևում։ Բայց այդ ավանդական տարրերի նշանակությունն էլ կասկածի տակ է դրված շնորհիվ այն հանգամանքի, որ ժամանակագրությունը Աստվածաշնչին հարմարեցրած լինելու համար շափազանց շատ է արհեստականացրած, շատ է ձգձգված։ Խորենացին, ինչպես հրևում է նրա վերոհիշյալ խոսքերից, «Հայկազյան» անվանված շրջանի պատմական ավանդությունները հավատարիմ արձանագրողի դերը չէ կատարել, այլ այդ ավանդությունները կարկատելու, դրանց վրա պատմություն շինելու, հերյուրելու և այդպիսով քրիստոնեական նպատակին արհեստականորեն ծառայեցնելու դերը։

Հին հայ պատմագրական գիտության համար Խորենացին նույնպիսի հեղինակություն էր, ինչպես Աստվածաշունչը։ Օտար աղբյուրները միանգամայն արհամարհվում էին։ Երկրորդ մեծ հեղինակություն է դառնում 18-րդ դարի հեղինակ Հ. Միքայել Չամչյանը։ Սխոլաստիկ աստվածաբանության վրա հիմնված, նա ավելի ևս մեծացնում է հրեական ավանդությունների ազդեցությունը հայոց պատմության սկզբնավորության մեջ, առանց հիմքերի, լոկ երևակայությամբ, մանրամասն ժամանակագրություն է կազմում՝ «Հայկազյան» շրջանի ամբողջ ժամանակամիջոցը բաժանելով 59 տիրողների մեջ և յուրաքանչյուր տիրողին հատկացնելով տարիների համարյա միատեսակ ցիվ (միջին հաշվով 30—35 տարի)։

[1] Գիրք Ա, Գ։ «Եվ կսկսեմ որտեղից սկսում են ուրիշ եկեղեցական և քրիստոնեական պատմագիրները, ավելորդ համարելով կրկնել կռապաշտ պատմագիրների առասպելները սկզբի մասին, բայց եթե ինչ որ կվերաբերվի հետին ժամանակներին և հայտնի մարդկանց, որոնց համար կգա Աստվածաշնչի պատմությունը։ Այսպես իհարկե գնալով կհասնենք մինչև հեթանոսական զրույցները, և նոցանից ևս կառնենք միայն այն, ինչ որ հավանական ենք կարծում։ (Թարգմ. ե. եպ. Ստեփաննէի, Պետեր., 1897, եր. 7, S. և Эмин, «История Армении Моисея Хоренского», М. 1893, с. 5)։

[2] Հ. Հ. Գաթրճեան, «Տիեզերական Պատմութիւն», Վիեննա, 1849, հ. Ա, եր. 87։

3. Խոսում են մեռած լեզուները: *19-րդ դարի ահագին գիտական շարժումները, որոնք մարդկային մտքի հոյակապ նվաճումներն էին բազմացնում կյանքի բոլոր շրջաններում, ի միջի այլոց կարողացան նաև կենդանություն տալ Արևելքի հին, վաղուց մեռած լեզուներին:*

Եգիպտոսում, Սիրիայում, Հայաստանի լեռներում, Իրանի հարավ-արևմտյան մասերում քարե հուշարձանների և ժայռերի վրա գծագրված զանազան ձևի նշաններ էին մնացել հնության անհիշելի դարերից: Այդ լուռ հուշարձանների առջև դարեր էին թավալվել, պատմական ահավոր շարժումներ և կերպարանափոխություններ էին տեղի ունեցել, սերունդների երկար շարքեր էին եկել-գնացել, ազգեր էին իրար հաջորդել, բայց ոչ ոք չէր կարողացել հասկանալ, թե ինչ են այդ նշանները, խոսե՞լ են նրանք երբևիցե մարդկային լեզվով: Հին ժամանակների մի առեղծված՝ նրանք շատ շատերին են հիացրել, ինչպես և մեր Խորենացուն[1], բայց եղել են միշտ մի խոր, անթափանցելի խորհրդավորություն, գերեզմանի գաղտնիք:

19-րդ դարն էր, որ բաց արավ այդ գաղտնիքը, խոսեցնել տվեց բազմադարյան լռության մատնված հիշատակարանները: Սակայն այս մեծ գործը միանգամից, հրաշքով չկատարվեց: Պետք եղավ բազմաթիվ գիտնականների միահամուռ աշխատակցությունը: Աշխատանքն սկսված էր 19-րդ դարից առաջ: Եվ Իրանն էր, որ սկսել տվեց այդ աշխատանքը, գաղտնիքը լուծելու բանալին էլ տվեց:

17-րդ դարում կաթոլիկ հոգևորականությունը առաքելություններ հիմնեց Իրանում (մասնավորապես Սպահան և Նոր-Ջուղա, հայերի համար): Այդ միսիոներները ուշադրություն դարձրին երկրի հնությունների վրա, սկսեցին նկարագրել նրանց: Ամենից շատ ուշադրություն գրավում էր մի շատ նշանավոր, թեև միանգամայն ավերակ հնություն: Շիրազից 12 մղոն հեռու մի բարձրության վրա գտնվում է Խոտահր գյուղը: Նրանից ցած, դաշտի վրա, փռված են ավերակներ, որոնց մեջ բարձրանում են քանդված շինությունների բազմակ այուներ: Հայտնի էր, որ սա հին Պերսեպոլիս[2] քաղաքն է, ուր հաստատված էր Աքեմենյան թագավորների գահը: Այստեղից էին դարեհները, քսերքսեսները հրամայում իրենց ստեղծած Իրանին, որ պարունակում էր իր մեջ այն ժամանակվա քաղաքակիրթ աշխարհի մեծագույն մասը, սկսած Հունաստանի սահմաններից և Եգիպտոսից մինչև Հնդկաստան: Աքեմենյանների այդ պետությունը և այդ մայրաքաղաքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու ձեռքն անցան: Մի գիշերմուքյան ժամանակ Ալեքսանդրը, մի հույն հարճի թելադրությամբ, իր ձեռքով հրդեհեց Աքեմենյանների պալատը՝ իբրև վրեժ այն արշավանքի համար, որ այդ պալատի տերերից մեկը, Քսերքսեսը, կատարել էր դեպի Հունաստան[3]: Ավերակները չկենդանացան այն ժամանակից, մայրաքաղաքը անբնակ դարձավ և ներկայացնում էր քարերի կույտ:

17-րդ դարի այցելուները՝ միսիոներներ և ճանապարհորդներ (նշանավոր Շարդենը) ուշադրություն դարձրին, որ այդ ավերակների վրա կան քանդակներ, որոնք ներկայացնում են տեր՝ ձև ունեցող գծեր զանազան դիրքե-

[1] Գիրք Ա, ԺԶ:

[2] Այս քաղաքի հունական անունն է մնացել, թե ինչ անուն ուներ նա պարսիկների մեջ, հայտնի չէ:

[3] Joachim Ménant, „Les Achémenides", Paris, 1872, p. 31.

րով (ուղղաձիգ, թեք, հորիզոնական), որոնք խմբեր են կազմում: Ի՞նչ էին դրանք: Առաջին անգամ իտալացի Պիետրո Դելլա-Վալլեն էր (1620 թ.), որ տեղն ու տեղը ուսումնասիրելով այդ նշանները, կարծիք հայտնեց, թե դրանք տառեր են և պետք է կարդացվին ձախից դեպի աջ: Սակայն Եվրոպայում այդ նշանագրերը առանձին հետաքրքրություն չզարթեցրին, և մի դար անցած՝ անգլիացի Թոմաս Հեյդը, որ արևելագետի համբավ ուներ, ասում էր իր մի աշխատության մեջ, թե չարժե էլ ուշադրություն դարձնել դրանց վրա, քանի որ դրանք իսկապես գրեր չեն, այլ քանդակագործ վարպետի խաղեր: Մի տեսակ զարդեր են, որոնք հարկավոր են եղել նկարի բաց տեղերը լցնելու համար:

Սակայն այս իբր թե գիտնական վճռով իրանական նշանագրերի բախտը ընդմիշտ չէր որոշվում: 1765 թվին ավերակներն այցելեց դանիացի Նիբուրը, որ նշանավոր գործ կատարեց, մանրամասն ուսումնասիրելով նշանագրերի բնավորությունը, դասավորության եղանակը: Նա էր, որ ցույց տվեց, թե սեպագիր արձանագրությունները երեք խմբերի են բաժանվում, որովհետև գրված են երեք տարբեր լեզուներով: Գրության օրենքները գտնված էին: Մնում էր կարդալը: Ահա այդ էր ամենադժվարը:

Մինչև այդ՝ նույն 18-րդ դարում տեղի ունեցավ մի ուրիշ նշանավոր գյուտ: Գտնվեց հին պարսկական լեզուն, և այս գյուտը շատ նպաստեց բանագրերի վերծանության: Ինչպես հայտնի է, երբ արաբները նվաճեցին Իրանը (7-րդ դար), համարյա բոլոր այն պարսիկները, որոնք չկամեցան իրենց կրոնից հրաժարվել և իսլամն ընդունել, հարկադրված եղան հեռանալ իրենց հայրենիքից: Նրանք իրենց հետ տարան իրենց պաշտամունքը, իրենց սրբազան գրքերը: Սկզբում այդ զրադաշտականները կամ գեաբրները քնակություն հաստատեցին Օրմոզ կղզում և ապա անցան Հնդկաստան: Այստեղ էլ նրանք Երկար դարեր տառապանքներ էին կրում, տեղից տեղ անցնելով ու իրենց համար ապահով մի ապաստանարան որոնելով: Հնդկաստանում էր, որ գեաբրները հանդիպեցին եվրոպացիներին, որոնք և ծանոթացան նրանց կրոնի և արարողությունների հետ: Նույնիսկ նրանց սրբազան գրքերի մի քանի կտորներն անցան Եվրոպացիների ձեռքը, որոնք Եվրոպա փոխադրեցին այդ կտորները: Հետաքրքրություն ծագեց. զրադաշտական կրոնի մասին շատ վայրիվերո, կցկտուր տեղեկություններ էին մնացել հին հունական գրականության մեջ: Ուսումնասիրել այդ կրոնը նրա իսկական աղբյուրներով— ահա ինչ ցանկություն էին հարուցանում Հնդկաստանից բերած կտորները:

Այդ ցանկությամբ վառվեց մի երիտասարդ ֆրանսիացի, Անքետիլ Դյուպերրոն անունով: 1754 թվին նա ճանապարհորդեց Փարիզից Հնդկաստան՝ զրադաշտական գրքեր որոնելու համար: Նրան հաջողվեց իր որոնածը գտնել, բայց ութ տարվա տառապանքների գնով: Սուրաթ քաղաքի շրջակայքում ապրող գեաբրների մոտ նա գտավ Զենդ-Ավեստան: Սակայն իրենք՝ գեաբրները համարյա այլևս չէին հասկանում այդ գրքի լեզուն՝ զենդերենը: Ինչ որ գիտեին այդ լեզվից, սովորեցրին Դյուպերրոնին, և սա, թանկագին գյուտը վերցրած, արկածալից ճանապարհորդություն սկսեց՝ հայրենիք վերադառնալու համար: Այստեղ նա թարգմանեց Զենդ-Ավեստան. բայց միանգամայն անհաջող էր այդ թարգմանությունը, որովհետև Անքետիլի ծանոթությունը զենդերեն լեզվի հետ չափազանց անբավարար էր և սխալ: Զենդերեն լեզուն այստեղ, Եվրոպայում, պիտի նոր հայտնագործվեր: Իսկ այս բանը վերապահված էր արդեն 19-րդ դարին:

Բայց նույն 18-րդ դարին պատկանում է և մի այլ նշանավոր նախաձեռնություն։ Դարի վերջերում ֆրանսիական զորքերը, Նապոլեոնի հրամանատարությամբ, գրավեցին Եգիպտոսը։ Փարավոնների երկրի հին մեծ հիշատակարանների առաւտուրյունը հիացնում էր ամենքին, սկսած գլխավոր հրամանատարից։ Այս արշավանքը մի առիթ էր, որ եվրոպացիները, գլխավորապես ֆրանսիացիները, իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնեն եգիպտական հնությունների վրա։ Ամենից շատ հետաքրքրողը, իհարկե, եգիպտական գրությունն էր, որով ծածկված էին հիշատակարաններից շատերը։ Այս արդեն իրանական սեպագրությունը չէր, այլ գրության մի ուրիշ ձև, որ միտքը արտահայտում է գաղափարանշաններով, զանազան առարկաների պատկերների միջոցով։ Այդ ձևը կոչվում է «մեհենադրոշմ» (հիերոգլիֆ)։

Լուսանում է 19-րդ դարը, նրա հետ և այս բոլոր հին առեղծվածները։ 1802 թ. սեպտեմբերի 4-ին գերմանացի երիտասարդ գիտնական Գեորգ-Ֆրիդրիխ Գրոտեֆենդը կարդում է Գյոտինգենի ակադեմիական ժողովում իր ընկուցումը Աքեմենյան սեպագրությունների մասին։ Նա գտել էր այդ գրությունը կարդալու սրամիտ միջոցը։ Առաջին քայլն արված էր. բևեռագիտության հիմքը դրված էր։ Բայց Գրոտեֆենդը արևելյան լեզուների մասնագետ չէր և նրա նշանավոր գյուտը ամբողջացած չէր։ Նրա գծած ուղղությամբ սկսեցին աշխատել նշանավոր արևելագետ Սեն-Մարտենը, Լասսենը և ուրիշները։ Բայց վախճանական լուծումը վերապահված էր ֆրանսիացի մյուս նշանավոր արեվելագետ Էուժեն Բյուրնուֆին (1801—1852)։ Սա էր, որ գտավ զենդ լեզվի օրենքները և կազմեց նրա քերականությունը, թարգմանեց Զենդ-Ավեստայի մի քանի գրքերը։ Զենդերենը Աքեմենյանների լեզուն էր, որով գրված էին և նրանց արձանագրությունները։ Տալով նրա ճիշտ ուսումնասիրությունը, Բյուրնուֆը թե՛ այդ և թե՛ սանսկրիտ լեզուների օգնությամբ գտավ սեպագիր արձանագրության և այն կետերը, որոնց վրա այնքան աշխատանք էին վատնել գիտնականները, և սրանք մնացել էին անվերծանելի[1]։

Մինչդեռ եվրոպայում բևեռագիտությունն այսպիսի քայլեր էր անում, անգլիացի սըր Հենրի Ռաուլինսոնը անկախ կերպով նույն գործի վրա աշխատում էր Պարսկաստանում։ Նա զինվորական և դիվանագիտական գործիչ էր, բայց պակաս ընդունակություն չցույց տվեց հնագիտության և լեզվագիտության մեջ։ Հնդկաստանի անգլիական բանակում էր ծառայում, երբ նշանակվեց պարսկական զորքերի հրահանգիչ։ Իր այս պաշտոնի գործերով երկար ժամանակ մնաց Քիրմանշահ քաղաքում՝ բոլորովին կտրված քաղաքակիրթ աշխարհից։ Այդտեղ, այն հին մեծ ճանապարհի վրա, որ բանակների անցքն էր Իրանից դեպի Միջագետք, բարձրանում է Բիսութուն սարը, որի ժայռերի վրա փորված էր Դարեհի հռչակավոր մեծ սեպաձև արձանագրությունը։ Ռաուլինսոնն ընդօրինակեց նրան և երկար աշխատելով ինքնաբերաբար գտավ նրան կարդալու միջոցը այնպես, ինչպես գտնված էր Եվրոպայում։ 1836 թվին նա սկսեց իր այդ գիտական աշխատությունները մաս-մաս ուղարկել Լոնդոնի Ասիական Ընկերությանն։ 1843 թվականին պարսկական սեպագրություններն արդեն կարդացված ու թարգմանված էին։

Ճշտվեց առաջին ուսումնասիրողների այն դիտողությունը, որ արձանագրությունները երեք լեզվով են գրված։ Կարդացվեց նախ պարսկերեն (զենդ) լեզուն։ Մնացած երկու լեզուներից մեկը անվանեցին մեդական կամ մարական (ավելի ճիշտ՝ էլամական)։ Իսկ երրորդը ասսուրական լեզուն էր։ Գտնեցով պարսկականի բանալին, այնուհետև դժվար չէր գտնել և ասորականի բանալին։ Կենդանանում էր և մի ուրիշ մեծ պատմական լեզու։

Բայց մինչև այդ՝ վերծանելի դարձան Եգիպտոսի մեհենադրոշմ արձանագրությունները։ Այստեղ արդեն հարկավոր չեղան դարերի դիտողությունները։ Ֆրանսիացի գիտնական Ժան-Ֆրանսուա Շամպոլլիոնը 1814-ին գնաց Եգիպտոս՝ տեղն ու տեղն ուսումնասիրելու նրա հնությունները, և 1822-ին հայտնեց գիտնական աշխարհին իր անմահ գյուտը, որով մեհենադրոշմի ջնջերցումը դառնում էր իրականություն։ Ծնվում էր ընդարձակ մի գիտություն, որ և կոչվեց եգիպտագիտություն։ Այնուհետև Եգիպտոսը դարձավ զանազան երկրներում կազմակերպված գիտնական արշավախմբերի մանրակրկիտ հետազոտությունների վայր։ Կառավարությունները միջոցներ չխնայեցին ընդարձակ պեղումներ կատարելու համար, և եվրոպական թանգարանները լցվեցին եգիպտական հնություններով։ Դուրս եկան բազմաթիվ նոր արձանագրություններ քարերի վրա և գրություններ «պապիրուս» անվանված թղթի վրա։ Եվ ամենախորին հնության ծոցից (Քրիստոսից 4—5 հազար տարի առաջ) լույս աշխարհ եկավ մի ամբողջ մեծ պատմություն, մի քաղաքակրթություն, որի չափերի մասին հասկացողություն անգամ չէին ունեցել մինչև այդ։ Եգիպտագիտությունն ստեղծեց մի ահագին գրականություն։ Նրա ապարեզում գիտնական հռչակի փայլ ստացան շատերը, ինչպես Լեպսիուս և Բրյուգշ գերմանացիները, դը Ռուժե, Մարիետ, Մասպերո, դը Մորգան ֆրանսիացիները։ Փարավոնների հայրենիքը հնությունների մի անհուն շտեմարան է։ Այժմ էլ նույն եռանդով շարունակվում են ուսումնասիրությունները, և Եգիպտոսի հին կյանքը, հազարամյակների պատմությունը գնալով ավելի և ավելի ընդարձակ չափերով է լույս հանում իր բոլոր մանրամասնություններով։

Եգիպտոսից հետո հերթը գալիս էր այն հռչակավոր դաշտավայրին, որ տարածված է Եփրատ և Տիգրիս գետերի մեջ և հասնում է Պարսից ծոցին՝ Միջագետք և Քաղդեա։ Այս դաշտի վրա հազարավոր տարիների փառավոր կուլտուրա, ուժեղ քաղաքական կյանք կային հաստատված։ Բայց այստեղ պայմաններն ուրիշ էին։ Քար ու ժայռ չկա այս երկրում։ Եվ հնության հիշատակարանները չէին երևում հողի մակերևույթի վրա։ Աղյուսն էր շինությունների ամենագլխավոր նյութը. քարը հեռվից էր բերվում և մասնավոր գործածություն ուներ։ Ավերակները ծածկված էին հողով, ներկայացնում էին անհայտ բլուրներ դաշտի վրա։ Ճանապարհորդները մի քանի կտորներ էին գտել այդ կողմերում և տարել Եվրոպա։ Դրանք միայն ցույց էին տալիս եռանդուն և լուրջ, բազմածախս որոնումների անհրաժեշտությունը։ Եվրոպական կառավարություններն էին, որ սկսեցին այդ գործը։ Եվ ամենից առաջ ֆրանսիական կառավարությունը։ 1842 թվականին նա Մոսուլում հաստատեց փոխ-հյուպատոսություն՝ հատկապես այն նպատակով, որ նա դառնա հնագիտական աշխատանքների կայարան։ Այդ պաշտոնը հանձնվեց Ալեքսանդրիայի հյուպատոս Բոտտային, որ և իսկույն գործի կպավ, ձեռքի տակ ունենալով կառավարության կողմից նշանակված հատուկ գումարներ։

Մոսուլից էր սկսվում գործը, որովհետև այդ քաղաքի մոտ պիտի լիներ հռչակավոր Նինվե մայրաքաղաքը, որ կործանվել էր, ինչպես կարծում են, 625 թ. առաջ։ Բոտտան պեղումներ սկսեց Կույունջիկ գյուղում, բայց շուտով դադարեցրեց աշխատանքը, որովհետև մի գյուղացի ցույց տվեց, թե Խորսաբադ գյուղի բլուրը շատ հնություններ է պարունակում։ Եվ իրավ, Բոտտայի պեղումներն այնտեղ բաց արին մի ամբողջ արքունական պալատ։ Աշխա-

[1] Joachim Ménant, „Les Langues Perdues— Perse", Paris, 1885, p. 101—103.

տանքները շարունակվեցին մոտ երկու տարի։ Ծրևան հանվեց մի բոլորովին նոր աշխարհ՝ ասորական կուլտուրան իր հարուստ արվեստով, իր արձանագրություններով։ Հնություններից ինչ որ կարելի էր տեղափոխել, ուղարկվեց Փարիզ։

Բոտտայի պեղումների ժամանակ Ասորեստանի կողմերում ճանապարհորդում էր երիտասարդ անգլիացի սըր Հենրի Լեյարդը։ Նա էլ լցվեց այդպիսի գործեր կատարելու ցանկությամբ։ Եվ Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան սըր Ստրատֆորդ Կանինգի աջակցությամբ և հայթայթած դրամական միջոցներով նա 1845-ին սկսեց պեղումներ կատարել։ Նրա անսովոր եռանդը, տոկունությունը, վաղվոնն սերը դեպի հնագիտությունը հաղթեցին բոլոր տեղական դժվարություններն ու արգելքները։ Պեղումները նա սկսեց այնտեղ, ուր կիսատ էր թողել Բոտտան, Կույունջիկ գյուղում[1]։ Այդտեղ նրան սպասում էր մի մեծ պատիվ։ Բոտտայի բաց արած պալատը Նինվեն չէր։ Լեյարդի պեղումներն էին, որ Կույունջիկի թումբի տակից լույս հանեցին տիեզերահռչակ Նինվեն։ Անգլիական կառավարությունը հովանավորեց երիտասարդ հնասերին, առատ միջոցներ դրեց նրա տրամադրության տակ։ Եվ փոխարենը լիուլի վարձատրվեց։ Լեյարդը շարունակեց իր աշխատանքները և ուրիշ տեղերում։ Նա ընդհատումներով գործեց մինչև 1852 թվականը և այնուհետև անցավ Քաղդեա՝ այնտեղ ևս շարունակելու պեղումները։ Եվ նրա անխոնջ աշխատանքներով Բրիտանական Մուզեոնը լցվեց ասորա-բաբելոնական հնություններով։ Ասորեստանում Լեյարդին հաջորդեցին Ռաուլինսոնը և ուրիշները։ Անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունների մեջ մի ազնիվ մրցակցություն տեղի ուներ հնագիտական ուսումնասիրությունների վերաբերմամբ։ Թեև մեծ բաժինը Անգլիային էր ընկնում, բայց Ֆրանսիական կառավարությունն էլ մի ամբողջ գիտնական արշավախումբ ուղարկեց Բաբելոնն ուսումնասիրելու համար։ Պեղումները նորանոր հայտնագործություններ էին անում։

Այս բոլոր աշխատությունները գիտնական աշխարհին անհուն նյութեր հայթայթեցին։ Բևեռագիտության այն ճյուղը, որ վերաբերվում է բաբելասորական աշխարհին, ընդարձակվեց, ահագին ծավալ առավ և ստացավ assyriologie անունը։ Ասորական բևեռագիտությունների ընթերցանությունն էլ միանգամայն հաստատուն գիտական հիմքերի վրա դրվեց։ Եվ երկու հռչակավոր երկրների— Քաղդեայի և Ասորեստանի հին կյանքն էլ լուսաբանվեց ամենայն մանրամասնություններով։ Թե ինչ տեսակ հարստություն էին ներկայացնում գետնի տակից փորված նյութերը, կարելի է հասկացողություն կազմել այն մի փաստից, որ Լեյարդի պեղումները, ի միջի այլոց, բաց արին ասորական վերջին թագավոր Ասսուրբանիպալի պալատը, որի մեջ գտնվեց մի ամբողջ մեծ մատենադարան։ Ասորեստանցիները գրում էին աղյուսների վրա, որոնց երկու երեսը ծածկում էին մանր սեպագրություններով։ Նինվեի այդ մատենադարանում գտան մոտ տասը հազար այդպիսի աղյուսներ։ Մատենադարանը բաղկացած էր վեց բաժանմունքներից՝ պատմության, իրավաբանական վավերագրեր, բնական գիտություններ, կախարդություն, դավանանքներ, առասպելներ[2]։

Ներկայումս էլ դեռ շարունակվում են ոչ միայն սեպագրությունների ուսումնասիրությունները, այլև պեղումները։ Այսպես, 1889 թվականից Ֆրանսիական կառավարությունը մի քանի անգամ գիտնական արշավախմբեր

[1] Joachim Ménant, „Les Langues Perdues—Assyrie", Paris, 1886, pp. 45—71.
[2] Joachim Ménant, „La Bibliotheque du Palais de Ninive", Paris, 1880.

ուղարկեց, հնագետ Ժ. դը Մորգանի առաջնորդությամբ, հատկապես Շուշի ավերակները (հարավային Իրանում, հին Քաղդեային սահմանակից) ուսումնասիրելու համար։ Նշանավոր եղան այդ արշավախմբերի պեղումներն ու հետազոտությունները. երևան հանվեց հին էլամը, մի ինքնուրույն քաղաքակրթություն, որ շատ նշանավոր պատմական դեր է կատարել հին աշխարհում։ Առհասարակ բևեռագիտության մեջ իրենց գիտական աշխատություններով հռչակ են ստացել Ժյուլ Օպպերտ, Ժոախիմ Մենան, Սմիթ, Սեյս, Հինքս, Ջրանսուա Լընորման, Շեյլ և ուրիշները։

4. Վանյան սեպագիրներ։ Սեպաձև արձանագրությունների հարուցած մեծ ետաքրքրությունը գիտական հետախուզություններ մի հոսանք էլ ուղղեց դեպի Հայաստան։

Մովսես Խորենացին[1] շատ գեղեցիկ և ճիշտ կերպով նկարագրում է Վան քաղաքի դիրքն ու հնություները։ Ամենից շատ նրան և նրա ժամանակակիցներին հիացրել են հին շինությունները։ Նա մանրամասն նկարագրում է մեծածագործ և զարմանալի ջրանցքը, քարակոփ շինությունները, ապարանքները։ Եվ խոսք չգտնելով դրանց թողած տպավորությունը պատկերացնելու համար, գրում է. «Այլ ասեմք միայն թէ ամենայն թագաւորականաց գործոց, որպէս լոյսք առաջին և վերագոյն համարեալ»։ Բայց Հայ պատմահայրը պակաս զարմացած չէ և Վանի ժայռի վրա։ Նա ասում է. «Զամենայն երեսս քարին իւր գրչաւ զմոմ հարթեալ, բազում գիրս ի նմա գրեաց, որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ»։ Եվ այդպիսի զարմանալի գրություն ոչ միայն Վանում։ «Եւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ հրամայէ գրել. և ի բազմաց տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»։

Բայց ո՞վ է այդ գրողը, ո՞վ է այդ բոլոր զարմանալի ձեռնարկությունների հեղինակը։ Մի անձ միայն, պատասխանում է Խորենացին, և այդ անձը՝ Ասորեստանի հռչակավոր թագուհի Շամիրամն էր։

19-րդ դարի գիտությունը, սակայն, գտավ և այդ մեծագործությունների հեղինակին, որ մի անհատ չէր, այլ մի ամբողջ ազգ։ Որովհետև սեպաձև արձանագրությունները Վանում և նրա շրջականերում էին հայտնագործվում, ուստի նրանք կոչվեցին Վանյան։ Բայց հետո, երբ արձանագրություններ գտնվեցին բավական թվով և ուրիշ տեղերում, այդ անունը փոխվեց Ուրարտական անունով։ Պատմությունը ճշտությամբ պահում է և այն մարդկանց անունները, որոնք գտել են այդ տեսակի սեպագրություններ և մատչելի են դարձրել նրանց գիտնականների հետազոտություններին։

Առաջին եվրոպացի գիտնականը, որ գնաց Վան՝ հատկապես սեպաձև արձանագրություններն ուսումնասիրելու համար, պրոֆեսոր Շուլցն էր, որին ուղարկել էր ֆրանսիական կառավարությունը 1827 թվին։ Հետևյալ տարին Շուլցը ընդօրինակեց 38 արձանագրություն, որոնցից 18 Վանի մեջ և նրա արվարձաններում, 1 արձանագրություն Լեզք գյուղում, 2-ը՝ Շուշանց, 2-ը՝ Արտամետ, 1-ը՝ Սրղգա գյուղերում, 9-ը՝ Վարագի լեռան զանազան կողմերում, 1-ը՝ Ախթամար կղզում, 1-ը՝ Մանազկերտում, 2-ը՝ Արճեշում, 1-ը՝ Կելիշին գյուղի մոտ, Թուրք-պարսկական սահմանի վրա։ Այդ ընդօրինակումներն ուղարկեց Փարիզ, բայց ինքն այլևս չկարողացավ վերադառնալ Եվրոպա։ Նոր ձեռնարկությունը, որ ահագին գիտական հետաքրքրություն պիտի շարժեր և

[1] Գիրք Ա, գլ. ԺԶ։

նոր հորիզոն քաց աներ մարդու մտքի առջև, կարծես զոհ էր պահանջում առաջին անթ քայլում.— Շուլցն սպանվեց մի քուրդ ցեղապետի ձեռքով։

Այս ընդօրինակությունները ուշ միայն, 1840 թվին, հրատարակվեցին Փարիզի «Journal Asiatique» ուսումնաթերթի մեջ։ Նույն այդ միջոցին գերմանացի մի սպա, Մյուլբախ, գտավ մի սեպագիր արձանագրություն Մալաթիայում[1]։ Շուլցի մեծ գործը բավական էր, որ եվրոպացի գիտնականները առանձին ուշադրություն դարձնեն Հայաստանի վրա։ Ասորեստանում և Բաբելոնում աշխատող ասորագետները հատուկ ճանապարհորդություններ կատարեցին այս նոր սեպագրությունները տեսնելու համար[2]։ Նույն 40-ական թվականներին ֆրանսիացի դը Սոլոջ գիտնականը մի սեպագիր արձանագրություն գտավ Բասենում, Հասան-Կալեի մոտ[3], իսկ մեզ քաջածանոթ Լեյարդը 4 արձանագրություն Վանում արտագրեց և մի հատ էլ Պալուի մոտ, Եփրատի վրա։

1860-ական թվականներից բնեռագիր արձանագրություններ երևան են հանում և Ռուսական Հայաստանի սահմաններում։2 Այս պատիվը պատկանում է (Մեսրոպ վարդապետ Սմբատյանին՝ էջմիածնի միաբանության անդամ, հետո արքեպիսկոպոս), որ չունենալով ոչ մի մասնագիտական պատրաստություն, նույնիսկ փոքր ի շատե ընդարձակ կրթություն, այլ լինելով լոկ հնություններ սիրող, ուշադրության առարկա է դարձնում սեպագիր արձանագրությունները և հետզհետե, տասնյակ տարիների ընթացքում, գտնում է այդպիսի արձանագրություններ և հաղորդում գիտնականներին։ Առաջին արձանագրությունը նա գտել է Երևանից Դիլիջան տանող խճուղու էլար իջևանում 1862 թվականին։ Տեղացի քահանան պատմում է նրան, թե այդտեղ գտնվող մի հին բերդի ետևում, ժայռի վրա, փորված են ինչ-որ տարօրինակ նշաններ— ծաղիկնե՞ր արդյոք— ոչ ոք չէ կարողանում բացատրել։ Մեսրոպ վարդապետը տեսնում է ցույց տված ժայռը և որովհետև նա կարդացած էր Վենետիկի «Բազմավեպ» ամսագրի մեջ մի քանի հոդվածներ սեպագրերի մասին, ուստի իսկույն ըմբռնում է, որ էլարի այս արձանագրությունն էլ սեպաձև է։ Ինքն ընդօրինակելով արձանագրությունը, ուղարկում է Մոսկվա Մսեր մագիստրոս Մաթյանցին, որ և հրատարակում է «Համբավաբեր Ռուսիո» հայերեն շաբաթաթերթի մեջ 1863-ին[4]։ Այնուհետև Սմբատյանն արտագրեց, նույն 1862-ին, մի մեծ սեպաձև արձանագրություն (20 տող), որ փորագրված էր Սևանի լճի հարավային ափին ցցված մի ժայռի վրա, Քյոլաղրան (Սովինար) գյուղի մոտ։ Այդ աշխատանքը հեշտ չկատարվեց, քանի որ պետք էր նավակով մոտենալ այն ժայռին, որի վրա փորված էր արձանագրությունը[5]։ Մի ուրիշ արձանագրություն էլ գտնվեց Ադամխան գյուղի մոտ, նույն լճի հարավարևմտյան անկյունում։ Այս երկու արձանագրություններն էլ հրատարակվեցին «Համբավաբեր Ռուսիո» թերթի մեջ։

[1] S. Guyard, „Mélanges d'Assyriologie", Paris, 1883, p. 113.

[2] Վանի արձանագրություններից ութ հատի ընդօրինակությունը տվել է Վենետիկի Մխիթարյան Հ. Ներսես Սարգիսյանը իր «Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս» աշխատության մեջ (Վենետիկ, 1864, եր. 258—263)։

[3] H. Hyvernat, „Notices sur la Geographie et l'Histoire ancienne de l'Arménie et les Inscriptions du Bassin de Van (S. P. Miller-Simonis, „Du Caucase au Golf Persique", Paris, 1892, p. 552).

[4] № 83, 7 դեկտ.։

[5] Մեսրոպ արքեպիս. «Տեղեկագիր Գեղարքունի Ծովազարդ Գաւառի», Վաղարշապատ, 1895, եր. 232—235։

1864 թվին ակադեմիկոս Կեստները իր ճանապարհորդության միջոցին երկու սեպագիր արձանագրություններ գտավ. մեկը Ալեքսանդրապոլից (Լենինական) 7 վերստ հյուսիս, Ղանլիջա գյուղի մոտ. մյուսը՝ Մեծ Մասիսի ստորոտում, Տաշքուրուն գյուղի մոտ։ Այդ արձանագրությունները հրատարակվեցին Պետրոգրադի ակադեմիայի պաշտոնական հրատարակությունների մեջ[1]։ Մի քանի տարուց հետո, այն է՝ 1869-ին Մեսրոպ վարդապետ Սմբատյանը սեպաձև արձանագրություն գտավ Արարատյան երկրի մի ուրիշ վայրում— Սարդարաբադի գավառում, Արաքսի ձախ ափին, Թափադիբի (Հայկավան) հայ գյուղի մոտ, այն բլուրի վրա, ուր ենթադրվում է, թե գտնվում էր Արմավիր քաղաքը։ Արձանագրությունը մի կտոր քարի վրա էր, որ փոխադրվեց էջմիածին, իսկ նրա ընդօրինակությունը տպագրվեց «Արարատ» ամսագրի մեջ[2]։ Ապագան ցույց տվեց, որ այս տեղը նախահայկական շրջանում մի շատ կարևոր կենտրոն է եղել։ Մեսրոպ եպիսկոպոսը զանազան ժամանակ գտավ այդտեղ նորանոր սեպագիր արձանագրություններ, ընդամենը 12 հատ[3]։

1878 թվին Ա. Երիցյանը մի սեպագիր արձանագրություն գտավ Սարիղամիշում, Կարսի մոտ, որ ուղարկվեց Թիֆլիսի թանգարանը։ 1883 թվականին դարձյալ Սևանի լճի եզերքներում, այն է Օրդակլու (Լճաշեն) (Հյուսիս-արևմտյան անկյունում) և Զախալու (Ծովակ) (Հարավ-արևելյան) գյուղերի մոտ, երևան հանվեցին երկու արձանագրություն, իսկ հետևյալ 1884-ից մի նոր արձանագրություն. այս անգամ արդեն Արագած սարի հյուսիս-արևմտյան կողմում, Ղուլիջան գյուղի մոտ[4]։ 1886-ին երկու նոր արձանագրություն գտնվեցին Տաշքուրեն գյուղում, ուր, հայ հնատերների կարծիքով, հին Ցոլակերտ բերդն էր գտնվում։ Այս բոլոր արձանագրությունները Մեսրոպ եպ. Սմբատյանի ձեռքով հրատարակվեցին «Արարատ» ամսագրի մեջ։

1870-ական թվականների վերջում վերսկսվեցին հնագիտական խուզարկությունները Թուրքաց Հայաստանում, գլխավորապես Վանի շրջակայքում։ Վանի անգլիական հյուպատոս կապիտան Քլեյտըն և անգլիացի ասորագետ Հորմուզդ Ռասսամ, որ առաջներում Լեյարդի օգնականն էր եղել Նինվեի պեղումների ժամանակ, 1879—1880 թվականներին ձեռնարկեցին պեղումների՝ նախահայկական հնություններ երևան հանելու համար։ Պեղումները կատարվեցին այն բարձրության վրա, որ գտնվում է Վանի հյուսիս-արևելյան կողմում և կոչվում է Զըմբզըմբ-դաղ և որի գագաթի վրա գտնվող ավերակները կոչվում են Թոփրաք-Կալե (Հողե բերդ)։ Որ այս հնություն պետք է լիներ մի նշանավոր նախահայկական կենտրոն, այդ ցույց էր տալիս և նույն Զըմբզըմբ-դաղի արևելյան ծայրում գտնվող Մհերի դուռ (Մհեր կափուսի) ժայռը, որի վրա մի շատ մեծ սեպագիր արձանագրություն է փորված։ Երկու անգլիացիների պեղումները նշանավոր հետևանքներ տվին, սակայն նրանց անփութության շնորհիվ՝ հողի տակ գտնված իրերի մեծ մասը հափշտակեցին բանվորները[5]։ Այնուամենայնիվ մի մասը եվրոպական թանգարանների (օր.՝ Լոնդոնի և Բեռլինի) սեփականություն դարձավ։ Նախահայ-

[1] „Bulletin de l'Académie Imperiale des sciences de S. Petersbourg", t. v, p. 428—435, t. VII, p. 275—281.

[2] 1869 թ. № 6, եր. 138։

[3] Վերջին, 12-րդ արձանագրությունը տե՛ս «Արարատ», 1896, եր. 512։

[4] Արձանագրություն գտնողն էր տեղացի Ներսես Հարությունյանը, որ և հաղորդեց Մեսրոպ եպիսկոպոսին։

[5] Լինչ, «Армения», т. II, с. 19.

կական կուլտուրայի վերին աստիճանի հետաքրքրական հիշատակարաններ էին այդ պեղումներից հանված իրերը։ Հորմուզդ Ռասսամը բացի դրանից գտավ և ընդօրինակեց մինչև 14 հատ նոր սեպաձև արձանագրություններ, որոնցից 1-ը՝ Վանի մեջ, 2-ը՝ Սրվատան գյուղում, 3-ը՝ Շուշանց գյուղում, 2-ը՝ անհայտ տեղերում և 1-ը՝ Արճեշի մոտերքը։ Այս արձանագրությունները հրատարակեց մեծանուն ասորագետ պրոֆեսոր Սեյսը (Օքսֆորդի համալսարան) մախահարկական արձանագրությունների շարքի մեջ[1]։ Իսկ հյուպատոս Քլեյտընը մի սեպաձև արձանագրություն գտավ 1881-ին Մուշի դաշտում։ Հաջորդ տարին պրոֆեսոր Վունշը մի արձանագրություն երևան հանեց Վանի մոտ գտնվող Սարախան գյուղի արևելյան կողմում։ 1885-ին մի արձանագրություն ուղարկվեց Խոշաբի Աստվածաշեն գյուղից Վանի վաճառական Տեվկանցին։ Դոկտոր Պոլակն ընդօրինակեց նրան։ Այս երկու արձանագրությունը հրատարակեց դոկտոր Դ— Հ. Մյուլլերը Վիեննայում 1886-ին[2]։

1888—1889 թվականներին երկու ֆրանսիացի կրոնավորներ՝ Մյուլլեր-Սիմոնի և աբբա Հիվերնա Վանում տեղեկություններ հավաքելով, պարզեցին, որ դեռ շատ կան անծանոթ մնացած սեպագրություններ։ Կաթոլիկ մխիթնար Դյուպլանը տվեց նրանց երկու արձանագրությունների (մեկը Վանի, մյուսը Բադնոցի մեջ գտնվածի) ընդօրինակությունները, մի արձանագրություն էլ տվեց ամերիկացի միսիոնար Ռեյնոլդսը։ Աբբա Հիվերնան կարողացավ մի արձանագրություն ընդօրինակել Տղի-Քիլիսե տեղում և յոթ հատ հատակտորներ Վանում[3]։ 1891-ին ժ. դը Մորգանը Կելիշինի սյունի վրա, բացի արդեն ծանոթ արձանագրություններից, գտավ մի ուրիշը, որ աննկատելի էր մնացել մինչև այդ[4]։ Միևնույն տարին Վանի անգլիական հյուպատոս Դեվեյը գտավ և ընդօրինակեց մի նոր արձանագրություն[5]։

Դարձյալ 1891 թվականին գերմանացի ուսումնական դոկտոր Վոլդեմար Բելքը, որ քիմիկոսի պաշտոնով ծառայում էր Գետաբեկի պղնձահանքում, մի երկար ճանապարհորդություն կատարեց Գանձակի և Երևանի նահանգներում և Ասիական Թուրքիայի Վանի և Էրզրումի վիլայեթներում, հատկապես սեպաձև արձանագրություններ ուսումնասիրելու համար։ Անդրկովկասի սահմաններում նա առանձին հաջողություն չունեցավ։ Կամենալով ճշտել ուրարտական արձանագրությունների տարածման հյուսիսային սահմանները, հնախույզ գերմանացին մանրակրկիտ որոնումներ արավ Կուր և Արաքս գետերի մեջ բարձրացած լեռնաշխարհում, բայց նոր բան չգտավ և բավականացավ արդեն հայտնի մի քանի արձանագրություններ նորից արտագրելով։ Անհամեմատ արդյունավոր հանդիսացան Բելքի հնախուզությունները Թուրքաց Հայաստանի սահմաններում։ Այդտեղ նրան հաջողվեց գտնել, գլխավորապես Վանազան մասնավոր տներում, դեռ անհայտ 7 հատ սեպագրություններ[6], որոնցից 4 հատ Արտամետ, 1 հատ Իշխանագոմ գյուղերում, 1 հատ Վանում, և 1 հատ Քեշիշ-գյոլ տեղում, Վանի մոտ, Վարագի լեռների սահմանում։ Միա-

[1] H. Hyvernat, p. 542—560.
[2] J. Sandalgian, „Les Inscriptions Cunéiformes Urartiques", Yenise, 1900, p. 218.
[3] Hyvernat, p. 560.
[4] J. de Morgan, „Mission Scientifique en Perse", t. IV, I partie, Paris, 1896, p. 266.
[5] Sandalgian, p. 55.
[6] Sandalgian, p. 50 et suiv. Ինքը Բելքը հաշվում էր իր գտած արձանագրությունների թիվը 31, բայց այս թվի մեջ, երևի, մտնում էին և արդեն հայտնի, արձանագրությունների նոր, ավելի ճիշտ ընդօրինակությունները (տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա, 1893, եր. 23)։

ժամանակ դոկտոր Բելքը մի քանի հնագիտական հետախուզություններ արավ ուրարտական հնությունների շրջանում և ցույց տվեց գիտնական աշխարհին, թե անհրաժեշտ է ավելի ընդարձակ ուսումնասիրություններ կատարել տեղն ու տեղը, մանավանդ շարունակել եռանդով որոնել սեպագրություններ, որոնցից, ինչպես հավատացած էր նա, դեռ շատ պիտի գտնվեին։

Եվ այս միանգամայն ճիշտ էր։ Նույն տարին Երևանի հանդում, Գանձի-Թափա (Արինբերդ) տեղում, սեպագիր արձանագրությամբ ծածկված մի քար գտավ նորքեցի Նազար Մաթեոսյանը[1]։ 1892-ին մի նոր տեսակ արձանագրություն գտնվեց դարձյալ Հին Արմավիրի մոտերքը, Սարդարաբադ (Հոկտեմբերյան) գյուղում, էջմիածնի միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի ջանքերով[2]։

Դոկտոր Բելքի, ինչպես և նրանից առաջ Հիվերնայի և Մյուլլեր-Սիմոնի կատարած ուսումնական ճանապարհորդությունները, որոնց մի մասը, ինչպես տեսանք, տեղի ունեցավ Ռուսական Հայաստանի սահմաններում, դրդիչ հանդիսացան, որ ռուս գիտնականներն էլ առանձին ուշադրություն դարձնեն գոնե իրենց պետության սահմաններում եղած արձանագրությունների ուսումնասիրության վրա։ Մոսկվայի Ռուսաց Կայսերական Հնագիտական Ընկերության հանձնարարությամբ 1893-ի ամառը Անդրկովկաս ուղևորվեցին նրա անդամներից երկուսը, Մ. Նիկոլսկին և Ա. Իվանովսկին, որոնք մանրամասն ուսումնասիրությունների ենթարկեցին Գանձակի և Երևանի նահանգներում գտնված սեպագրությունները, վերջերին նրանց ճիշտ ընդօրինակությունները և պարզեցին շատ պատմական և աշխարհագրական հանգամանքներ, որ ցույց էին տալիս արձանագրությունների տեղերը։ Այդ հետազոտությունները հրատարակվեցին 1894—1896 թվականներին և բարձր գնահատություն գտան եվրոպական մասնագետ շրջանների մեջ[3]։ Մինչև այս աշխատության հրատարակումը՝ 1895-ին մի նոր արձանագրություն էլ գտնվեց Արաքս գետի աջ ափին, Արմավիրից ոչ հեռու, կարակալա անունով ավերակների մոտ։ Այդ արձանագրությունը էստամպաժով ընդօրինակեց Մեսրոպ վարդապետ (հետո եպիսկոպոս) Տեր-Մովսիսյանը[4]։ Նույն այդ տարին էլ Բադնոց գյուղի (Թուրքաց Հայաստան) եկեղեցում մի արձանագրություն գտավ դոմինիկյան կաթոլիկ կրոնավոր, միևնույն ժամանակ և հայտնի բևեռագետ Շեյլը[5]։

Բայց նախահայկական հնագիտության տարեգրությունների մեջ առանձնապես պետք է շեշտել 1898 և 1899 թվականները, երբ գերմանացի երկու գիտնականներ, մեկը մեզ արդեն ծանոթ դոկտոր Վոլդեմար Բելքը և մյուսը պրոֆեսոր Լեման-Հաուպտ, մասնագիտությամբ ասորագետ, երկար ճանապարհորդություններ կատարեցին Անդրկովկասում, Պարսկաստանում և Ասիական Թուրքիայում, նպատակ ունենալով ծծանոթանալ Խալդյան (Վանյան, Ուրարտական) բևեռագիր արձանագրությունները կրկին համեմատել, նույն կարգի ուրիշ կարգի բևեռագրություններ փնտրել և միանգամայն իրենց անցած երկրներն ըստ կարելիության և պիտոյից՝ աշխարհագրորեն ուսումնասիրել»[6]։ Ուսումնական արշավանքը դրամական ապատ նպաստներ ստացավ

[1] Մեսրոպ արքեպս., «Գեղարքունի», եր. 177։
[2] «Արարատ» ամսագիր, 1892, եր. 423 և 554։
[3] Материалы по археологии Кавказа, вып. V, клинообразные надписи Закавказья, исследование М. В. Никольского, М., 1896։
[4] Ibid, c. 57.
[5] Sandalgian, p. 168.
[6] Հ. Յ. Տ. — «Տեղեկագիր քննական ուղևորութիւն ի Հայս Վ. Բելքի և Կ. Տ. Լեմանի» (Հանդէս Ամսօրեայ, 1899, եր. 281)։

դրանց մեջ էին և Վիլհելմ կայսրի, գիտությունների ակադեմիայի և այլ հաստատությունների նպաստները։ Եվ այդ ուղևորությունն ընդհանրապես մեծ նշանակություն ստացավ նախահայկական պատմության ուսումնասիրման համար. մասնավորապես մեծ էին նրա արդյունքները Թուրքաց Հայաստանում և հատկապես Վանում, ուր չնայած նախորդ այցելուների խուզարկություններին, գերմանացի գիտնականները գտան բազմաթիվ նոր արձանագրություններ։ Մինչև այդ գտնված և հրատարակված էին մոտ 80 արձանագրություններ, Բելքն ու Լեմանը դրանցից 70 հատ նորից համեմատեցին և ստուգեցին և բացի դրանցից գտան մոտ 60 հատ նոր արձանագրություններ, որոնցից, սակայն, 10 հատի նկարագրությունն են տվել, մնացածների մի մասը հատակտորներից են բաղկացած։ Գլխավոր արձանագրություններից մեկը գրտնված է Կոշանլու գյուղի մոտ, Մանազկերտից ոչ հեռու և ասորական է, և մի-մի հատ Վանի բերդի ժայռերի վրա, Վանի «Գարշան» մզկիթում, ս. Սահակ և երկուսը ս. Պողոս եկեղեցիներում, Խարակոնիս գյուղի մոտ, Արճակ լճի վրա, երեք հատ Արճեշի շրջանում, մի հատ էլ Քեշիշ-Գյոլի մոտերքը։ Նշանավոր է և այն արձանագրությունը, որ գտնվում է Ուրմիայի լճի հարավային կողմերում, Ռվանդուզի Սետկան գյուղի մոտ, Կիլիշենից ոչ հեռու։ Գիտեին, որ կա այդպիսի մի արձանագրություն, բայց Բելքն ու Լեմանն էին, որ առաջին անգամ, ահագին դժվարություններով, ընդօրինակեցին արձանագրությունը, որ ցույց է տալիս ուրարտական իշխանության տարածման հարավային ծայրը։ Երկու գիտնականները նույնպես պեղումներ կատարեցին մեզ ծանոթ Քուփրաք-Կալեի ավերակների մեջ և առանձնապես հետամուտ եղան նախահայերի կուլտուրայի ուսումնասիրությունը նորանոր հետաքրքրական փաստերով հարստացնելու համար։

Գիտական այդ մեծ արշավանքի տարին (1899) Մարգար Յաղուբյան անունով հայը, աշակերտ Խարբերդի ամերիկյան կոլեջի, գտավ մի սեպագրություն Կիզիլ-Կալա գյուղի կողքին, Խարբերդի մոտ[1]։ Իսկ հետևյալ տարին, 1900-ին, մի մեծ սեպաձև արձանագրություն Վրևան հանեց Խաչիկ վարդապետ Դատյանը Էջմիածնի մոտ, Զվարթնոց եկեղեցու ավերակները պեղելու միջոցին[2]։ Տասը տարուց հետո (1910) մի արձանագրություն գտավ գերմանացի կոմս Կանից Մակուի խանության մեջ։ Այդ արձանագրությունը հրատարակել և թարգմանել է պրոֆեսոր Սեյսը 1912-ին[3]։

Նույն այս 1912-ին Էջմիածնի միաբանության անդամ Հուսիկ արքեպիսկոպոս Մովսիսյանի ջանքերով արտագրվեցին և հրատարակվեցին[4] երկու սեպագրություններ, որոնք գտնվել էին Թուրքական Բասենի և Ալաշկերտի սահմաններում, Դելի-Բաբա և Յազլի-Դաշ գյուղերում։ Գտնողն ու արտագրողը Կ. Տեր-Ալեքսանդրյանն էր։ Առաջին արձանագրությունը, բաղկացած 9 տողից, Դելի-Բաբայի հայոց եկեղեցու պատի մեջ է, երկրորդը, Յազլի-Դաշ գյուղում, բաղկացած է մի տողից միայն։ Դարձյալ նույն 1912-ի աշնանը Էջմիածնի միաբանության անդամ Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը իր հնագիտական ճանապարհորդության միջոցին Երևանի նահանգի Թալիշ (հին Արուճ) գյուղում տեսավ և Էջմիածին փոխադրեց մի քարի վրա փորագրված մի սեպաձև արձանագրություն, որ պատահաբար գտել էր նույն գյուղի բնակիչ Պետրոս Կարապետյանը[1]։

Ուրարտագիտության համար բեղմնավոր շրջան հանդիսացավ և 1916 թվականի ամառը, երբ ակադեմիկոս Մառը պեղումներ կատարեց Վանում։ Պեղումները երևան հանեցին հողի տակ ծածկված մի խոշոր արձան իր պատվանդանով, որոնք ծածկված են սեպագրություններով[2]։

Այս է 88 տարիների ընթացքում հավաքված սեպագրական մթերքը, որի վրա գլխավորապես պիտի կառուցվի Հայաստանի պատմությունը նախահայկական շրջանում։3

Բայց հավաքելը բավական չէր։ Ավելի դժվար խնդիր էր դրվում մասնագետ եվրոպացի գիտնականների առջև— արձանագրությունների վերծանությունը։ Այս ուղղությամբ երկար աշխատած, բայց արդյունքի չհասած եվրոպացի գիտնականներից կհիշատակենք Էդուարդ Հինքսին (1848)։ Ամենադժվար հարցն այն էր, թե ինչ լեզվով են գրված այդ սեպաձև արձանագրությունները։ Առաջին հայացքից ավելի քան հավանական էր թվում, թե այդ լեզուն պիտի լինի հայերենը։ Այսպես հայտարարեցին Վենետիկի Մխիթարյան վարդապետները դեռ 1845-ին, երբ նոր էին հրատարակվել Շուլցի ընդօրինակած արձանագրությունները։ Գիտնական վարդապետների համար այս հանգամանքը պարզ էր այն պատճառով, որ Խորենացու վկայությամբ Վանի արձանագրությունները գրել է Շամիրամ թագուհին։ Իսկ Շամիրամը, գրելով ժողովրդի համար, պիտի, իհարկե, գործածեր նրա լեզուն։ Եվ որովհետև հայկական տառերի գյուտի պատմությունն ասում է, թե առաջներում էլ հայերի մեջ գոյություն ուներ գրության ձև, ուստի հետևեցնում էին, թե այդ հին գրությունը պիտի լիներ սեպաձևը[3]։

Այս ուղղությամբ սկսեց աշխատել սեպագրությունների վրա գերմանացի դոկտոր Մորդմանը, հայտնի արևելագետ, որ գերմանական հյուպատոսի պաշտոն ուներ Կ. Պոլսում։ Համոզվելով, որ վանյան սեպագրությունների մեջ խոսում է հին հայերեն լեզուն, գրաբարը, Մորդմանը սկսեց հայերենի միջոցով էլ թարգմանել այդ արձանագրությունները[4]։ Մասնավոր փորձերից անցնելով ընդհանուրին, Մորդմանը 1871 թվականին գերմանական թերթերից մեկում տպեց մի ընդհանուր հոդված վանյան արձանագրությունների մասին, դնելով նրա մեջ իր ընթերցումներով լուսաբանված մի քանի արձանագրություններ[5]։ Այս նախափորձին հետևեց մի ընդարձակ աշխատություն, որ տպվեց 1882-ին և որի մեջ Մորդմանը տվեց մինչև այդ հայտնի բոլոր սեպաձև արձանագրությունների թարգմանությունը։ Բայց գերմանացի արևելագետի այս անխոնջ ջանքերը վերջ ի վերջո դուրս եկան ապարդյուն։ Նա առհասարակ թույլ ծանոթություն ուներ բնեռագիտության հետ և բոլորովին անծանոթ էր ասորական լեզվին։ Եվ այս պատճառով էր որ վանյան արձանագրություններից մեկը գրված ասսուրական լեզվով, նա բացատրեց դարձյալ իբրև

---

1 Կ. Բեռվռյան— «Հայկական նորագիւտ բնեռագիր մըն ալ» («Բանասէր» ուսումնաթերթ, Փարիզ, 1899, եր. 289—292)։

2 «Արարատ» ամսագիր, 1900 թ. 8 և 9, եր. 380։

3 S. V. Սանդալճեան — «Նորագիւտ Ուրարտեան սեպագիր արձանագրութիւնք» («Հանդ. Ամսոր.», 1912, էջ 407)։

4 «Արարատ» ամսագիր, 1912, եր. 189, 576։

1 «Записки Вост. Отделения Импер. Русского Археол. Общества», т. XI, вып. 4, СПБ, 1913, с. LXXVI.

2 «Հորիզոն» լրագիր, 1916, № 111։

3 «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1845, եր. 46։

4 Տե՛ս, օրինակ, Ղանլիջայի արձանագրության թարգմանությունը, «Բազմավէպ», 1865, եր. 232։

5 Թարգմանել և հրատարակել է Գեորգ Արդուլլահյան — «Հայ բնեռաձև արձանագրութիւնք, լուսաբանեալ ի Մորթմանայ», Կ. Պոլիս, 1872, տես և «Արարատ» ամսագիր, 1872, № 4—6։

հայերեն լեզվով գրված[1]։ Մորդմանի աշխատությունը գիտական արժեք չստացավ։

Միաժամանակ առաջացավ և ավելի հավանական ընդունվեց դրան բոլորովին հակառակ մի կարծիք։ Անգլիացի բևեռագետ Ռաուլինսոնը առաջինն էր, որ սկսեց պնդել, թե ուրարտացիները ոչինչ նմանություն չեն ունեցել հայերին և թե վանյան արձանագրությունների լեզուն ոչ մի ազգակցություն չուներ հայերենի հետ։ Նույն այս կարծիքն ուներ և Ֆրանսուա Լենորմանը, որ առաջին անգամ հայտնեց այն միտքը, թե վանյան արձանագրությունների լեզուն ավելի մոտիկ է վրացերենին, հետևաբար կարելի է ասել, թե նախահայերը արիացիներ չէին, այլ վրացիների հետ միասին պատկանում էին կովկասյան ցեղերի ընտանիքին[2]։ Թեև այդ միջոցին սեպագրությունների վերծանության բանալին իսկապես դեռ չէր գտնվել, բայց Ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետը իր այդ ցուցմունքով հիմքերն էր գծագրում բազմադարյան անթափանցելի գաղտնիքը բաց անելու համար։ Ապագա հետազոտություններն պիտի ցույց տային միայն այն, որ Լենորմանը իսկապես մի երևելի գյուտ էր արել։ Մի գյուտ, սակայն, որ դեռ հարցի վերջնական լուծումը չէր։ Հարցի լուսաբանությանն էր ծառայում և անվանի հայագետ պրոֆեսոր Քերովբե Պատկանյանի հակաճառությունը Լենորմանի այս գյուտի առիթով։ Պատկանյանը չէր ընդունում, որ սեպագրությունների լեզուն վրացերենի ազգակից լինի, բայց միանգամայն անսխալ չէր գտնում և Մորդմանի սիստեմը։ Իր կողմից նա առաջ էր բերում մի նոր տեսություն։ արձանագրությունների հեղինակները անշուշտ հայերն էին, բայց նրանց այն ժամանակվա գործածական լեզուն կորել է, թողնելով շերտավորումներ հին հայերենի մեջ, շերտավորումներ, որոնք հայոց արիական լեզվի մեջ մի ինչ-որ անծանոթ, ոչ-արիական տարր են կազմում[3]։ Այս հակաճառությունը, սակայն, չէր հերքում Լենորմանի գյուտը, այլ միայն լրացնում էր։

1880-ական թվականների սկզբում վանյան սեպագրությունների վերծանության գործը ամուր գիտական հիմքերի վրա դրվեց, շնորհիվ Ֆրանսիացի արաբագետ և ասորագետ Ստանիսլա Գույարի մի քանի ցուցմունքների, որոնք կարողություն էին տալիս նույնիսկ շոշափել անծանոթ լեզվի քերականական ձևերը[4]։ Այդ ցուցմունքներով առաջնորդվելով, անգլիացի գիտնական Սեյսը սկսեց և մեծ հմտությամբ վերջացրեց բոլոր վանյան արձանագրությունների վերծանության և թարգմանության դժվար գործը։ Օքսֆորդի համալսարանի մեծանուն պրոֆեսորը իր այդ բազմամյա աշխատություններով կենդանացրեց Հայաստանի նախահայկական ժամանակների պատմությունը և դարձավ մի պատկառելի հեղինակություն այս շրջանի գրավոր աղբյուրների վերաբերմամբ[5]։

[1] **М. Никольский**, «Клинообразные надписи **ванских царей**, открытые в **пределах России**» («Древности восточные», т. I, **вып.** 3, М., 1893, с. 376.

[2] Fr. Lenormant, „Lettres Assyriologiques", Paris, 1871, t. I („Lettre 2—Sur l'Ethnographie et l'Histoire de l'Arménie avant les Achéménides), p. 124—126.

[3] К. Патканян, «Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии», СПБ, 1881, с. с. 15, 32.

[4] „Journal Asiatique", Paris, 1880, p. 540—543: *Տես և* Stanislas Guyard, „Les inscriptions de Van" („Melanges d'Assyriologie", Paris, 1883).

[5] *Սեյսը իր աշխատությունները հրատարակել է գլխավորապես Լոնդոնի «*Journal of the Royal Asiatic Society*» ուսումնաթերթի մեջ 1880-ական թվականների սկզբում, այդտեղ լույս տեսավ մինչև այդ հրատարակված արձանագրությունների թարգմանությունը։ Այնուհետև*

Թեև խորհրդավոր սեպագրությունները կարդացվում և հասկացվում էին, բայց նրանց լեզվի հարցը, այնուամենայնիվ, բաց մնաց։ «Զարմանալի երևնալու չէ,— գրում է հայ բանասերներից մեկը,— թե ինչպես կրնան բևեռագիրներ կարդացվիլ և նաև մեկնվիլ, սոսկացմե ազգի մը ամբողջ պատմությունը հանվիլ, և սակայն լեզվին՝ որով գրված են՝ ինչ կարգի ըլլալուն նկատմամբ տարակույսներ ունենալ։ Ընթերցման մասին որևէ խնդիր չկա։ Վանեցի հայկական բևեռագիրներ-նշանները գրեթե բոլորովին նույնն են նոր Ասորեստանյա բևեռագիրներու նշանաց հետ, ուստի պետք են այնպես կարդացվիլ, ինչպես մյուսները։ Իմաստն ալ մեկնելու մեծ դյուրություն կուտան գաղափարանիշները..., այսինքն այլ և այլ գաղափարներ հայտնող որոշ բևեռաձևեր։ Անոնք որ ծանոթ էին ասորեստանյան արձանագրություններեն՝ կը գտնենք հայկականաց մեջ ալ, այնպես որ նշանները՝ իմաստը ծանոթ է, բայց կրնա վիճելի ըլլալ թե ինչ կը կարդար արդյոք նախահայ մը այս նշանը տեսնելով։ Օրինակի համար «Աստուած» և «Որդի» գաղափարները նշանակելու համար որոշ նշաններ կան՝ որոնք ասորեստանյա լեզվի մեջ ilu և abiu կը հնչվին։ Նույները կան հայկականաց մեջ ալ, բայց ինչ կը կարդացվին արդյոք՝ կրնա խնդրական ըլլալ։ Մյուս կողմանե բազմաթիվ արձանագրություններ համեմատելով՝ հաճախ ճիշտ նույն տողերն ու խոսքերը, երբեմն ամբողջ արձանագրություններ նույնությամբ կը գտնվին։ Մտադիր աչք մը դյուրավ կը գտնե արդ, որ հաճախ տեղ մը, որուն իմաստը ծանոթ էր գաղափարանիշներեն, ուրիշ համեմատական տեղ մը ամբողջ կամ բևեռատառերով գրված է, որ է ըստ այսմ գաղափարանիշին հնչումը, և ահա գտնվեցավ բառ մը, խոսք մը այն անծանոթ լեզվին։ Եվ այսպես շարունակելով, մանավանդ օգնությամբ Ասորեստանյա արձանագրությանց, որոնցմե բազմաթիվ բառ անփոփոխ առնված քանդակված կը գտնենք, հասած է այժմ գիտություն այն տեղն, որ քիչ շատ ամեն նախահայ բևեռագիր գոնե մերձավորապես կրնա թարգմանվիլ»[1]։

Ընդհանրապես եվրոպացի գիտնականների մեջ, լեզվի վերաբերմամբ, ամենահավանականն ընդունված է Լենորմանի տեսությունը։ Բայց հայ բանասերների մեջ կան այնպիսիները, որոնք կարծում են, թե վանյան սեպագրությունները բուն ազգային, հայկական են։ Այսպիսիներից մեկն է Հովսեփ վարդապետ Սանտալճյանը, որ 1900 թվականին տպագրեց ֆրանսերեն լեզվով մի ստվար աշխատություն[2], որ ներկայացված է ֆրանսիական ակադեմիային (արձանագրությունների)։ Այդ աշխատության մեջ Սանտալճյանն ասում է, թե ուրարտական բարբառը, հարկավ, ուրիշ բան չէ և չէ կարող լինել, բայց միայն նախնական հայերենը։ Ապա հայերենի օգնությամբ թարգմանելով բոլոր՝ մինչև այդ հրատարակված արձանագրությունները, հեղինակը վերջացնում է իր այդ գործը մի ամբողջ մեկնաբանականով։ Այս աշխատությունը թեև եվրոպական գիտության մեջ կարծիքների փոփոխություն չառաջացրեց, բայց անկասկած, նույնպես ունի իր ծանրակշիռ արժեքը լեզվի հարցի մեջ։ Նա ցույց էր տալիս անհրաժեշտությունը որոնելու հայերեն լեզվի մեջ նախա-արիական տարրեր, որոնք պիտի նպաստեն վանյան լեզուն մի

Նոր գտնված արձանագրությունների ընդօրինակությունները ուղարկվում էին նրան, և նա թարգմանում էր և տպագրում նույն ուսումնաթերթում կամ ուրիշ հրատարակությունների մեջ։

[1] Հ. Տ. Տ., «Փորձ մը լեզուի Վանեան բևեռագրութեանց». («Հանգէս Ամսօրեայ», 1899, եր. 16—17)։

[2] „Les inscriptions Cunéiformes Urartiques", Venise, 1900, L—506 p. p..

օր գտնելուն։ Այսպիսով Սանտալճյանը ավելի լայնացնում էր Պատկանյանի տեսությունը, թեև մյուս կողմից մնում էր այն սխալի մեջ, որ վանյան լեզուն, գլխավոր առմամբ, արիական է։4

Պրոֆեսոր Պատկանյանի ցույց տված իրողությունը, այն է՝ ոչ-արիական շերտերի գոյությունը հայերեն լեզվի մեջ, ուսումնասիրությունների առարկա դարձրեց նրա աշակերտ պրոֆեսոր Մառը, որի հետազոտությունները, ըստ երևույթին, ապագայում բավարար լուծում պիտի տան և վանյան արձանագրությունների հարցին։

Արդ, քնդհանրապես ի՞նչ ստացավ գիտությունը վանյան սեպագիրների շուրջը կատարված այդ բոլոր աշխատանքներից։— Մի նոր հարստություն պատմության համար, որ վեր հանեց մինչև այդ գրավոր տարեգրություններ մեջ միանգամայն անհայտ մնացած, գուցե և միայն անունով հիշատակված մի ինքնուրույն, քաղաքակիրթ ազգ։ Գիտությունը ցույց տվեց, որ Խորենացու զարմանքը գրգռած Վանն ու նրա տարօրինակ արձանագրությունները Շամիրամի գործերը չէին։ Աւորեստանի արձանագրությունների մեջ նախ Նաիրի, ապա Ուրարտու անուններով հայտնի երկրները ուշ ժամանակներում միայն ստացել էին Հայաստան անունը։ Մինչև այդ երկիրը պատկանում էր մի ընդունակ, մեծագործ ազգի, որի իսկական անունը դեռ հայտնի չէ, բայց որին գիտնականները տալիս են Խալդ անունը, որովհետև այդ ազգի գլխավոր աստծու անունը Խալդ էր, ուրարտացիներ, որովհետև նրա երկիրը կոչվում էր և Ուրարտու։ Հաճախ գործ են ածում և նախահայէր անունը։ Ահա այդ ազգի մայրաքաղաքն էր Վանը, իսկ քարերի վրա փորած զարմանալի գրությունները նույն այդ ազգի թագավորների գործերն էին պատմում։

Վանի արձանագրությունները հիացմունքով նկարագրող Խորենացին կարող էր երևակայել անգամ, թե մի օր նույն այդ նշանները պիտի բաց անեն իրենց լեզուն և նրանց առաջին իսկ խոսքերը այն պիտի լինեն, թե պետք է ջնջել նույն այդ Խորենացու առաջին գիրքը, ուր հայ ազգի սկզբնավորությունն ու 1800-ամյա քաղաքական կյանքն են նկարագրված։ Վանյան սեպագիրները ներկայումս այդ գործն արդեն արել վերջացրել են։ Նրանք հայոց պատմության իրրև առաջաբան և նախապատրաստություն դրել են Ուրարտուի պատմությունը։ Իսկ Խորենացու պատմության մի քանի մասերը սոսկ ավանդությունների արժեք ունին։ Ավելի դրական և հաստատուն գիտական ուսումնասիրությունների մեջ դրվեց հայ ազգի ծագումը, նրա Երևալը պատմության ասպարեզի մեջ, առաջանալը դեպի այն երկիրը, որ նրա վերջնական հայրենիքը դարձավ։

Մենք դեռ շատ բան չգիտենք նախահայերի շրջանի մասին։ Բայց գիտությունը շարունակում է իր որոնումները։ Եվ ո՞վ գիտե գուցե հեռու չեն այն ժամանակները, երբ նա, հարստացած նոր գյուտերով, կպարզե մի շարք դեռ մութ մնացած հարցեր։

5. Օժանդակ գիտություններ: Պատմական գիտությունը 19-րդ դարում չբավականացավ հին գրավոր աղբյուրների այն առատությամբ, որ հայթայթում են Եգիպտոսը, Միջագետքը, Հայաստանը, Պարսկաստանը։ Նույն մեծագործ դարում ծնունդ առան մի շարք անկախ գիտություններ, որոնք ուսումնասիրում են մարդուն զանազան տեսակետներից— իբրև երկրի արդյունք, իբրև կենդանաբանական տիպ, իբրև զարգացման զանազան ձևեր անցած էակ

և այլն։ Պատմագրությունը, որի էական նպատակն է մարդկային քաղաքակրթությունը, չէր կարող չդիմել այդ գիտությունների օգնության, որպեսզի կարողանա թափանցել նաև նախապատմական շրջանները, այն ժամանակները, որոնք տասնյակ հազարավոր տարիների տարածություն ունին և չեն թողել ու չէին կարող թողնել գրավոր հիշատակարաններ։ Ահա այդ օժանդակ գիտությունները.

Երկրաբանությունը (Géologie), ուսումնասիրելով հողային շերտավորումները, դասավորում է բնական երևույթների հաջորդականությունը, առանց, սակայն, կարողանալու հաստատ ժամանակագրության տակ դնել այդ երևույթները։ Դա, այսպես ասած, մեր երկրագնդի պատմությունն է։ Նա արդեն խոշոր գծերով պատկերացնում է մեր մոլորակի կյանքը, բայց դեռ հապարավոր հարցեր ունի, որոնք անլուծելի են մնացել։

Հնէաբանություն, բուսաբանություն (Paléontologie, Botanique)։ Երկրաբանական շերտավորումներին հետևելով ուսումնասիրում է բրածո կենդանիները, բույսերը և այդպիսով երկրի կենդանիների և բույսերի հաջորդականությունը։

Ազգագրություն (Ethnographie)։ Նախապատմական ժամանակների վերաբերմամբ ուսումնասիրում է պատմություն չունեցող ազգերի արդյունաբերությունն ու արվեստները, ցույց է տալիս այն կերպարանափոխությունները, որ անցել է մարդը քաղաքակրթության ասպարեզում մինչև գրավոր պատմության հասնելը։ Սա դեռ բոլորովին նոր գիտություն է և արդեն մեծ առաջադիմություն է ցույց տվել արևմտյան Եվրոպայի ուսումնասիրության գործում։ Դժբախտաբար, երկրագնդի մյուս կողմերի վերաբերմամբ նա դեռ շատ անկատար աշխատությունների տեր է։

Մարդաբանություն (Anthopologie)։ Ուսումնասիրում է մարդու մարմինը, ինչպես կենդանաբանությունը ուսումնասիրում է կենդանիներին։ Իրապես այդ գիտությունը միայն մարդու կենդանական տիպի մասին է մինչև այժմ տեղեկություններ տվել, մինչդեռ նրանից դեռ սպասվում են ճիշտ ծանոթագրություններ մարդու ծագման, ազգակցության, ընդունակությունների մասին։ Մարդկային ցեղաբանության վերաբերմամբ նա ընդունում է բաժանումներ ըստ կմախքի և գլխավորապես գանգի կազմվածքի և այդ կողմից նա ավելի դրական հիմքեր ունի, քան լեզվաբանությունը, որ բաժանում է մարդկությունը ըստ լեզվական առանձնահատկությունների։ Պատմության մեջ հայտնի են շատ ազգեր, որոնք կորցրել են իրենց բնիկ լեզուն և յուրացրել են օտար լեզուներ։

Ընկերաբանություն (Sociologie)։ Հենվելով սովորությունների, կենցաղի, հավատալիքների վրա, ցույց է տալիս կապակցությունները մարդկանց խմբերի մեջ։

Լեզվաբանություն (Linguistique)։ 19-րդ դարում շատ զարգացած և ընդարձակված մի գիտություն։ Նա ամբողջ մարդկությունը, ըստ լեզուների բնության, բաժանել է երեք մեծ խմբերի, մանրամասն ուսումնասիրել է այդ խմբերը և տվել է մի շարք թանկագին ցուցմունքներ մարդու քաղաքակրթական զարգացման աստիճանների մասին։ Նա նույնիսկ կարողացել է որոշել տարրերի մտքի մեջ կորած մի քանի հարցեր, ցեղերի տեղավորման նախնական շրջանները, նրանց տեղափոխությունների ճանապարհները և այլն։

Ժ ա մ ա ն ա կ ա գ ր ո ւ թ յ ու ն (Chronologie)։ Անդիր ժամանակների վերաբերմամբ աշխատում է որոշել երկրաբանական շրջանների տևողությունը։ Բայց այստեղ չկան հաստատուն առաջնորդներ և դարաշրջանների որոշումը կախված է այս կամ այն գիտնականի հայեցողություններից, ենթադրություններից։ Այդ պատճառով էլ նախապատմական ժամանակագրությանն մնչ չկան հաստատուն, ամենքից ընդունված թվանշաններ[1]։5

---

[1] J. de Morgan, „Les premièrs civilisations", Paris, 1909, p. p. 2—29.

Բ

ՄԱՐԴԿԱՑԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՑՈՒՆ

Գլուխ առաջին

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

1. ԵՐԿԻՐԸ ԵՎ ՄԱՐԴԸ։ 2. ԳԱՏՄՈՒԹՑԱՆ ՕՐԱՆԸ։ 3. ԱՌԱՋԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՑՈՒՆՆԵՐ։ 4. ՑԵՂԵՐ ԵՎ ՃՅՈՒՂԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐ։ 5. ՇՈՒՄԵՐ ԵՎ ԱԿԿԱԴ։

1. Երկիրը և մարդը։ *Մարդու պատմությունը երկրի պատմության հետ է կապված։ Մինչև նոր գիտությունների զարգանալը երկրի պատմությունն այն էր, ինչ տալիս է Աստվածաշնչի Ծննդոց գիրքը։ Արարչագործություն վեց օրվա ընթացքում, ջրաց և եղևնի հիման վրա, հետո այդ խոսքերով ստեղծված երկիրը անփոփոխ շարունակում է իր գոյությունը։ Եվ շատ էլ երկար չէր այդ գոյությունը։ Աստվածաշնչի ժամանակագրությունը մեր երկրագնդի հասակը, ստեղծագործության օրից, որոշում էր շուրջ 7000 տարի։*

Այսպես էր ավանդությունը, հավատալիքը, քանի որ մարդը չէր սովորել կարդալ այն մեծ վավերագրերը, որ երկիրը պահում է իր ծոցում՝ իր պատմության համար։ Երկրաբանական գիտությունը, թեև տակավին շատ նոր, բայց բավական բազմավաստակ, փորձում է նկարել երկրագնդի պատմությունը։ Շատ բան այդ պատմության մեջ դեռ անհայտ է, դեռ ենթադրական, դեռ վիճելի։ Բայց գիտության ձեռք բերած հաստատուն իրողություններից գլխավորն այն է, որ մեր երկրագունդը իր սկզբնավորությունից անփոփոխ ոչ միանման կյանք ունեցած մի մոլորակ չէ, այլ բազմաթիվ անգամ ենթարկվել է մեծամեծ կերպարանափոխումների, որոնց ընդհանուր գծագրությունները, բնավորությունը կարելի է ուսումնասիրել հողի շերտավորումների մեջ։ Այդ հսկայական տակնուվրայությունները բերել են իրենց հետ հողագնդի մակերևույթի զանազան ձևակերպումներ, ցամաքի և ջրերի զանազան դասավորում, կլիմայական տարբեր դրություններ, բուսական և կենդանական տարբեր ձևեր և այլն։ Կերպարանափոխությունները բաժանվում են մեծ շրջանների, որոնք իրենց հերթին բաժանվում են ավելի փոքր շրջանների։

Գիտությունը փորձում է հաշվել նաև այդ մեծ ու փոքր շրջանների տեվողությունը, ընդունելով իբրև չափ՝ մեր տարին։ Սակայն այս ժամանակագրությունը դեռ շատ անկայուն է, հիմնված ավելի երևակայության վրա։ Այսպես, գիտնականներից ոմանք ընդունում են, որ 1.400 միլիոն տարի է անցել այն ժամանակից, երբ հողագնդի վրա երևան եկավ օրգանական (գործարանավոր) կյանքը։ Մինչդեռ ուրիշները այդ թիվը իջեցնում են 100 միլիոն տարու։ Այս անհուն ժամանակը բաժանվում է, ըստ այն գլխավոր կերպարա-

նափոխությունների, որ կրել է հողագունդը, հինգ մեծ շրջաններ։ Դրանք հետևյալներն են.

1) Արխեոզոիք (հունարեն բառ, նշանակում է նախնական կենդանական) կամ նախծին (primordial), որ տևել է 52 միլիոն տարի։

2) Պալեոզոիք (հնակենդանական) կամ առաջնական (primaire)— 34 միլիոն տարի։

3) Մեզոզոիք (միջնակենդանական) կամ երկրորդական (secondaire)— 11 միլիոն տարի։

4) Կայնոզոիք (նոր կենդանական) կամ երրորդական (tertiaire)— 3 միլիոն տարի։

5) Անթրոպոզոիք (մարդակենդանական) կամ չորրորդական, որի մեջ գտնվում ենք մենք և որի սկզբից հաշվում են 500,000 տարի։

Կարևոր է նկատի առնել, որ երրորդական շրջանը բաժանվում է երեք ժամանակների կամ դարերի. 1) Էոցինյան (նորարշալուսյային), 2) Մեոցինյան (միջաժամանակային) և 3) Պլեոցենյան (հետաժամանակային)։ Իսկ չորրորդական շրջանը ունի իր մեջ սառցային, հետսառցային և մեր ներկա ժամանակները։6

Այս կերպարանափոխական ահագին շրջանների ու ժամանակների մեջ մարդը ի՞նչ տեղ ունի։ Ե՞րբ է նա երևան եկել հողագնդի մակերևույթի վրա։

Ենթադրությունների և հավանականությունների տեսության հետևելով, պետք է ընդունել որ, իբրև կաթնակեր կենդանի, նա պիտի երևան եկած լինի այդ տեսակ մյուս կենդանիների հետ։ Արդ, կաթնակեր կենդանիների նախնական տիպը գոյություն ստացավ երկրորդական շրջանի վերջերում։ Եվ հթե այդպես է, ուրեմն մարդու գոյության տևողությունը պետք է հաշվել տասնյակ միլիոն տարիներով։ Սակայն այստեղ մենք ենթադրությունների աշխարհում ենք։ Դրականապես ընդունելի է համարվում այն, որ մարդը ապրում էր երրորդական շրջանի երրորդ ժամանակում, այն է Պլեոցենյան (հետաժամանակային) դարում, դեռ նույնիսկ դրանից էլ առաջ, Մեոցինյան (միջաժամանակային) դարում։ Այս դեպքում էլ մարդկային կյանքի տևողությունը անհուն չափերի է հասնում։

Սակայն այդ անհուն ժամանակները, այդ միլիոնավոր տարիներն անցել են անհայտության մեջ։ Ի՞նչ էվոլյուցիաներ էին կատարվում մեր նախնիքների կյանքի մեջ։ Պարզ է միայն այն, որ կենդանական աշխարհի օրենքները ծանրացած էին և մարդկանց վրա, ինչպես նրանք ծանրացած են և այժմ։ Այդ օրենքների մեջ առաջինը և ամենանշանավորը գոյության կռիվն է, որ մարդը մղում է իր շրջապատի դեմ թշնամիներից պաշտպանվելու, ապրուստի միջոցներ գտնելու համար։ Այդ ահավոր կռվի մեջ հին մարդը իր դաժան գործը թևթևացնել կարող էր, հնարելով իր համար այնպիսի գործիքներ, որոնք կօգնեին նրան։ Ահա այդ հնարագիտության առաջին գործերի հետ սկսվում է և մարդու քաղաքակրթությունը։ Ջուր չէ ասված, թե քաղաքակրթության ծնողը սովն է։

Մարդու պատմությունը՝ քաղաքակրթության պատմությունն է։ Կյանքի համար անհրաժեշտ գործիքների գյուտի հետ սկսվում է նախապատմական շրջանը, ուր վավերագրերը միայն այդ գործիքներն են, այդ արդյունաբերությունն է։ Դա մի ահագին շրջան է, որ կարելի է ուրվագծել ընդհանուր խոշոր գծերով, առանց մանրամասնությունների։

Երեք ընդարձակ և գլխավոր դարաշրջաններ են պարզվում մարդկային քաղաքակրթության մեջ. 1) Քարի դար, երբ կյանքի համար անհրաժեշտ գործիքները պատրաստվում էին քարից, մասամբ և անխառն մետաղներից։ Այս դարաշրջանի տևողությունը ամենք հաշվում են 64,000 տարի. 2) Բրոնզի դար, երբ մարդը գործ էր ածում պղնձի և կլայեկի խառնուրդից ստացվող բրոնզը։ Այս դարաշրջանի տևողությունը հաշվում են 38,000 տարի. 3) Երկաթի դար, որի մեջ ապրում ենք մենք այժմ։7

Պետք է իմանալ որ քաղաքակրթության այս երեք շրջանները մի և պարտադիր չեն եղել բոլոր կողմերի մարդկության համար, այսինքն ամեն տեղ մարդկությունը իր գործիքների աստիճանական զարգացման իշևանները չէ անցել, այլ շատ անգամ և շատ տեղերում քարի դարից անցել են ուղղակի Երկաթի դարին, որովհետև դարաշրջանների տևողությունը ամեն տեղ միևնույնը չէ եղել. առաջադեմ և հետամնաց դրությունները հատուկ են մարդկային կացության նախապատմական ժամանակներից։

Մի երկու ընդհանուր նկատողություն ևս։ Մի նախահոր, մի նախամարդու մասին խոսք անգամ չէ կարող լինել։ Մարդկությունը առաջ է եկել ամեն տեղ, ինչպես կենդանական աշխարհի մյուս ներկայացուցիչները։ Ամենաէական հատկություններից մեկն էլ այն է, որ մարդկային ցեղերը մի տեղ նրստած չեն մնացել, այլ շարունակ տեղափոխվել են, թափառել են։ Այս անհրաժեշտությունը միշտ եղել է կլյանքի և բնության պայմանների պահանջ։ Ջորրորդական շրջանի այն ահագին ժամանակամիջոցում, որ կոչվում է սառցային, երբ սառույցներն էին շարժվում երկրագնդի վրա, մարդը ստիպված էր որոնել այնպիսի տեղեր, ուր կարող էր ապրել. այդ պատճառով էլ նա փոփոխում էր սառույցների շարժման առաջ և հետ էր նահանջում, երբ սառույցներն էին հետ շարժվում։

Այդ շարժուն, թափառական կենցաղավարությունն էլ ահագին դեր է կատարել մարդու պատմության մեջ։ Ցեղերը խառնվել են իրար հետ, փոփոխել, խառնել են իրենց տիպը, իրենց լեզուն, քաղաքակրթական ընդունակությունները, ենթարկվել են փոփոխվող հայրենիքի կլիմայական և աշխարհագրական պայմաններին։ Ցեղական, քաղաքակրթական բազմազանությունը այսպիսի աղբյուրներ ունի։

2. Պատմության օրրանը։ *Եթե իրական պատմության առարկան մարդկային քաղաքակրթությունն է, եթե իսկական պատմությունն այն է, որ հիմնված է գրավոր հիշատակարանների վրա, մենք այսօր կարող ենք ցույց տալ և այն տեղը, ուր ծնվեց այդ պատմությունը։ Դա Առաջավոր Ասիայի մի փոքրիկ անկյունն է, տեղավորված Պարսից ծոցի հյուսիսային կողմերում, մի երկիր, որ հեռու չէ Հայաստանից, ավելին, մի երկիր, որ հայկական երկու մեծ գետերի ստեղծագործությունն է։*

Այդ վայրը, ուր առաջին անգամ վառվեց մեծ քաղաքակրթության ճրագը, ուր մարդկային գիտությունը առաջին մեծ նվաճումներն արավ և ուր ընկերական-պետական կյանքի առաջին քաղաքակրթական աստիճանները ձևակերպվեցին, Եփրատ-Տիգրիսյան ստորին հոսանքի հովիտն է, Հայտնի հին ժամանակներից՝ Քաղդեա, Բաբելոն անուններով։ Այդտեղից էր, որ քաղաքակրթությունը տարածվեց ոչ միայն ամբողջ Առաջավոր Ասիայի վրա, այլև անցավ Արևմուտք, Հունաստան, և այստեղ մտավ եվրոպական քաղաքակրթության հիմքերի մեջ։ Այսօր էլ մենք մեր գրպանում կրում ենք եփրատյան կուլտուրայի մի հիշատակ։ մեր ժամացույցների վրա ժամանակը բաժանվում է տասներ-

երկու մասերի։ Այդ բաժանումը առաջին անգամ գտնված է Ծիրատի ափերին[1]։

Ամբողջ Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմությունը— նույն այս քաղդեայի պատմությունն է։ Բոլորազգերը, բոլոր ցեղերը տգիտության և վայրենության խավարից ձգտում էին դեպի այս լուսատու, ճոխ երկիրը։ Նրանք, որոնց հաջողվում էր մտնել այդ լույսի մեջ, ենթարկվում էին քաղաքակրթության բարերար ազդեցության։ Բայց այդ ազդեցությունը միայն հոլակավոր հովտի սահմաններում չէր ամփոփված, այլ տարածվում էր և շրջակա երկրներում, հեռավոր տեղեր։ Բաբելական կուլտուրայի հզոր ազդեցությունը նկատվում է և այն երկրի հին պատմության մեջ, որին վիճակված էր ընդունել Հայաստան անունը։ Եվ որովհետև Առաջավոր Ասիան այն պատմական միջավայրն է, ուր կռվեց-կոփվեց Հայաստանի քաղաքական-կուլտուրական ճակատագիրը, ուստի այստեղ էլ մենք պիտի հետևենք մարդկային պատմության մեծ օրրանին, մանավանդ որ այստեղ մենք հնարավորություն ունինք պատկերացնելու այն հնագույն կերպարանափոխությունները, որոնց ենթարկված էին թե՛ ամբողջ երկիրը և թե՛ նրա մեջ ապրող մարդիկ։

Նախապատմական ժամանակներում Առաջավոր Ասիան ներկայացնում էր հաջորդական փոփոխությունների ամբողջ մի տեսարան[2]։

Նորարշալույսային ժամանակներում ծովը ծածկած էր ամբողջ Առաջավոր Ասիան և Աֆրիկայի հյուսիսային կողմերը։ Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ասիայի մեծ ցամաքների մեջ ընկած այս հին և մեծ Միջերկրական ծովի տարածության վրա, այստեղ և այնտեղ, ցրված էին մի քանի կղզիներ—Կովկասը, Հայաստանը, Մակեդոնիան, գուցե և Անատոլիան։ Հետևյալ ժամանակներում, այն է՝ Միջժամանակյա (մեոցեն) դարաշրջաններում, այս ընդարձակ ծովի միջից դուրս են գալիս Եգիպտոսը, Արաբիան, Պարսկաստանի և Փոքր Ասիայի մեծ մասը։ Ծովի մի ճյուղը, խոր նեղուցի ձևով, անցնում էր Առաջավոր Ասիայի միջով մինչև Իրանի արևելյան սահմանները, իսկ մի ուրիշ ծով տարածված էր Տավրոսի, Կովկասի, Էլբրուսի և Հինդու-Քուշի մյուս կողմում։ Իրանական լեռնադաշտը դեռ չէր բարձրացած. մեծամեծ բարձրավանդակներ ծածկում էին Փոքր Ասիան, Կովկասը, Անդրկասպյան երկրի հարավային մասը և Արաբիան, միացնելով իրար հետ հարավային Պարսկաստանը և բովանդակ Եգիպտոսը։ Նույն այդ Միջժամանակյա դարերում երևան են գալիս աղի մեծամեծ լճեր Տավրոսի, Կովկասի և Իրանի հյուսիսային կողմերի իջվածքի մեջ։ Երկրագնդի կեղևի շարժումներ են տեղի ունենում, որոնցից մի քանիսը հաղորդակցություն են բաց անում ծովի և այդ լճերի մեջ, մյուսները բարձրացնում են ամբողջ Առաջավոր Ասիայի մակերևույթը։

Այդ միջոցներում երկրի մեծ մասը ծածկված էր աղի ջրի մեծ տարածություններով, որոնք լճացած էին, և ջրերը ելքի ճանապարհ չունեին։ Գրանք գոյացրին կրախառն կավային հողի և գաճի հաստ շերտեր։ Երկրի արտաքին գծագրությունը դեռ այժմյանին նման չէր. կարմիր ծովը և Պարսից ծոցը դեռ ցամաքի մասերն էին կազմում։ Իրանի հարավային լեռնաշղթաները, միացած Արաբիայի շղթաների հետ, կազմում էին եզերքը Սիրիա-Իրանական մեծ լճի։

Գալիս ենք երրորդական շրջանի Պլեոցենյան (հետաժամանակային)

[1] Г. Винклер, «Западная Азия в древние времена» («История человечества» Гельмольта, СПБ, 1903, т. III), с. 4.

[2] Այս տեսարանը նկարագրելիս մենք հետևել ենք դը Մորգանին (Les premiers civil, chap. VII).

դարերին։ Բարձրությունները փոփոխվում են, շատանում են Իրանի և Փոքր Ասիայի լեռնաստաններում։ Նեղոսի ցած տափարակը գոգավորվում է, կազմելով մի խոր նեղուց, ուր խուժում են աղի ջրերը։ Արևելքից ջրերը, սլանալով դեպի այդ պատռվածքը, քարերով ծածկում են Արաբիայի անապատը։ Նույն այդ դարաշրջանների վերջումն էր, որ մի ցնցում բարձրացրեց Իրանի լեռնադաշտը և միաժամանակ, ի փոխարեն դրա, իջեցրեց այն երկու փոսերը, որոնք եզերում են այդ սարահարթը, այն է՝ Արալ-Կասպիական տափարակը հյուսիսում և Պարսից ծոցը հարավում, իսկ Արաբիայի և Եգիպտոսի մեջ բացվեց կարմիր ծովը։ Երկու մեծ տափարակներ—Պոնտոսյան (Սև-ծովյան) և Արալ-Կասպիական—բաժանվեցին Կովկասով։ Արևմուտքում տարածվեց Միջերկրական ծովը իր բազմաթիվ կղզիներով, որոնք անհայտացած ցամաքի մնացորդներն էին։ Հարավում Պարսից ծոցը մխվեց ցամաքի մեջ և նրա ջրերը ողողում էին Սինջարի, Քուրդիստանի, նույնիսկ Հայաստանի լեռների ստորոտները։ Տավրոսի և Կովկասի մեծամեծ շղթաները Հայկական լեռնաստանի միջոցով միացան իրար հետ և Իրանական սարահարթի միջոցով էլ կցվեցին Հինդու-Քուշի և Միջին Ասիայի մեծ լեռնաստաններին։

Այսպես էր Առաջավոր Ասիայի կազմվածքը, երբ եկավ Չորրորդական շրջանը։ Մարդը ավելի ևս առաջացած է իր զարգացման մեջ, երկիրը ծածկված է լճերով, անտառներով, մարգերով և մարդկությունը տարածվում է, նրա հետ և հաստատվորե կենդանիները։ Սակայն գալիս են սառցայինդարերը։ Բոլոր մեծ բարձրությունները ծածկված են ձյունով։ Տավրոսը, Հայաստանը, Կովկասը, ամբողջ Իրանը, Հինդու-Քուշը և Ասիայի կենտրոնը ծածկվում են սառցակույտերով, ձյունեղեն դաշտերով։ Եվ դարերի, գուցե և հազարամյակների մի երկար հաջորդականության ընթացքում ամայանում են բոլոր այդ երկրները։ Միջին տարածությունները մնացին բնակեցրած։

Այնուհետև տեղի են ունենում շարժեր, որոնցից հետո սառցային աշխարհը ենթարկվում է համատարած ողողումների։ Այս երկրաբանական շրջանի մասին մարդկությունը պահել է հիշողություններ այն հնագույն ավանդությունների մեջ, որոնք վերաբերում են համաշխարհային ջրհեղեղին, որ ոչնչացրեց ամեն ինչ։ Մի քանի ընտանիքներ, որոնք բնակված էին բարձրությունների վրա, հազիվ կարողացան ազատվել։ Հետու մղված իրենց դաշտերից, մարդկության հատվածները երկար ժամանակ չգիտեին ուր հաստատվել և վարում էին քափառական կյանք այդ շփոթ ժամանակներում, որոնց տևողությունը մեզ հայտնի էլ չէ։ Մեծ հովիտները խորացած էին, երկիրը ծածկված էր հեղեղատների բերած քարերով, այնտեղ, ուր երբեմն պտղառատ անտառներն էին տարածված՝ ջրից հետո՝ անապատ, ամայություն։ Բարձր սարերը դեռ ծածկված էին սառույցներով, լեռնադաշտերը՝ անհուն աղի լճերով. ծովը քափանցում էր ցամաքի խորքերը և այս քարքարոտ անապատները չէին թույլ տալիս բույսերի աճումն։ Ավերածության պատկերը լրացնում էին բազմաթիվ հրաբուխները, որոնք գործում էին Արաբիայում, Իրանի սարահարթում և Կովկասի, Հայաստանի լեռներում, ժայթքելով կրակ, մոխիր և լավա։

Սակայն բնությունը հետզհետե սկսում է վերաշինել այդ մեծամեծ ավերածները և կյանքի համար նպաստավոր պայմաններ վերահաստատել։ Եվ նրա շինարար ձեռքում հզոր գործիքներ են հանդիսանում գետերը։ Սրանք սաստիկ արագավազ են և փրենց հոսանքով քերում տանում են լեռնային հողերը, որոնք և տիղմի ձևով նստում են գետափերին և պարարտ, արգավանդ շերտեր են կազմում։ Այս կողմից չափազանց մեծ է մանավանդ Եփրատի և

Տիգրիսի կատարած դերը։ Հայաստանի երկարատև ձմեռվա ձյունները և գարնանային հորդ անձրևները ջրերի ահագին առատություն են մատակարարում այդ քույր-գետերին։ Տանելով իրենց հետ անհուն քանակությամբ տիղմ, նրանք դարերի ընթացքում թափում էին այդ հողակույտերը ծովի մեջ, ուր վերջիններս կուտակվում էին, բարձրանում, ետ մղելով ծովի ջրերը և ցամաքի կտորներ կազմելով։ Հաշվել են, որ մի դարի ընթացքում այդ ջրաբեր հողակույտերը կազմել են շուրջ 1700 մետր ցամաք։ Պարսից ծոցը, ինչպես տեսանք, այժմյան դիրքը չուներ, այլ երկարացած էր շատ դեպի հյուսիս, մինչև շրջապատող լեռնաշղթաների ստորոտները։ Մի ժամանակ Եփրատը թափվում էր այդ ծոցի մեջ Բաբելոնից շատ դեպի հյուսիս. իսկ Տիգրիսը՝ այժմյան Մոսուլի սահմաններում։

Այդպիսով Քաղդեայի ամբողջ դաշտը հայկական երկու մեծ գետերի ստեղծագործությունն է, ամբողջովին նրանց բերած ողողատների շերտավորումներից է կազմված։ Տիգրիս-Եփրատյան այս դարավոր միահամուռ աշխատության օգնական են հանդիսացել և այն երկրաբանական շարժումները, որոնք բարձրացրել են Պարսից ծոցի հատակը և ետ են քաշել օվկիանոսի ջրերը։

3. Առաջին ավանդություններ: Մարդկությունը այս երկարատև նախապատմական շրջանից պահել է մի քանի հիշողություններ, որոնք իբրև նախնական ավանդություններ խոսում են մարդու սկզբնավորության, մարդկային ցեղերի ծագման մասին։ Այդ ավանդությունները գրավոր հիշատակարանների միջոցով հասել են մեզ և պատմում են դրախտի կամ մեծ, գեղեցիկ պարտեզի մասին, ուր առաջին անգամ Երևան եկավ մարդը։ Աստվածաշնչի ավանդությունը[1] ցույց է տալիս և այդ դրախտի տեղը։ Այդտեղից, ասում է նա, բխում էին չորս գետեր, որոնցից երկուսն էին Եփրատն ու Տիգրիսը։ Մինչև 19-րդ դարը այդ ավանդությունն էր, որ հայտնի էր մարդկության։ Եվ նրա աշխարհագրական ցուցմունքները թույլ էին տալիս գտնելու դրախտը Հայաստանի սահմաններում, Եփրատի ակունքների մոտ։ Սակայն քաղդեական և այլ ազգերի գրավոր հիշատակարանների ուսումնասիրությունը ցույց տվից, որ դրախտի ավանդությունը հատուկ չէ միայն Աստվածաշնչին, այլ դուրս է բերված Քաղդեայից, ուր նույնպես գոյություն ուներ այդ պատմությունը նախաստեղծ մարդկանց և նրանց մեղսագործության մասին։ Դրախտը իբրև մարդկության առաջին օթևան գոյություն ունի և իրանական ու հնդկական արիացիների մեջ, որոնք, սակայն, աշխարհի ուրիշ կողմն են ցույց տալիս իբրև այդ երջանիկ օթևանի տեղ։

Գիտությունը, առաջնորդ ունենալով այդ ավանդական ցուցմունքները, երկար ժամանակ որոնում էր մարդկային ցեղի առաջին օրրանը։ Շատ հեղինակավոր գիտնականներ, որոնց թվում և Ռընանը, Քատրֆաժը, հաստատում էին, որ այդ օրրանը, այդ դրախտը Միջին Ասիայի այն երկիրն է, որ սահմանակից է արևմտյան Տիբեթին և կոչվում է Պամիր։ Այդտեղ սկզբնավորվեցին և զարգացան մարդկության երեք գլխավոր ցեղերը—սպիտակ, դեղին և սև։ Ընդունելով այդ թեորիան, գիտությունը առաջ բերեց և ազգերի մեծ տեղափոխությունների թեորիան, որի համաձայն բոլոր ազգերը դուրս են եկած այդ նախնական և ընդհանուր օրրանից[2]։ Սակայն գիտության մեջ կա և մի այլ հոսանք, որ չէ ընդունում այդ թեորիան, այլ պնդում է, որ մարդկությունը անհայտ ժամանակներից տեղացի, բնիկ տարր է կազմել զանազան տեղերում։ Եվ այս տեսությունը հետզհետե հաստատուն հիմքեր է ձեռք բերում, թեև, մյուս կողմից, ազգերի տեղափոխությունը ամենահին ժամանակներում նույնպես անվիճելի պիտի համարվի։

Ամենահին ավանդությունը դրախտի մասին այն է, որ մնացել է քաղդեական հիշատակարանների մեջ։ Եվ տեղացիության, բնիկության կողմնակից գիտնականները տեղական ավանդության ցույց տված այդ երջանիկ պարտեզը տեղավորում են հենց նույն Քաղդեայում։ Եփրատի և Տիգրիսի ստեղծած երկիրը, իբրև մեծ գետերի դելտա, ներկայացնում էր մի մեծ խումբ կղզիների և թերակղզիների, որոնք եղերված էին ջրերով, որոնց հողը, փափուկ ու արգավանդ, ծածկված էր փարթամ բուսականությամբ, ծառատունկերով։ Հարուստ և բազմազան էր նաև կենդանական թագավորությունը։ Անտառները լիքն էին գազաններով, իսկ ջրերը ձկների անհուն առատություն ունեին. նույնպես անհուն էր և նրանցով կերակրվող թռչունների առատությունը։ Հացաբույսերի, մանավանդ ցորենի, բուն հայրենիքն էր այդ երկիրը, ուր նրանք ինքնաբույս էին։ Այդ էր դրախտը։

Մարդն էլ այդտեղ էր, տեղացի, բնիկ։ Նա ապրում էր բլուրների վրա, որսորդ էր և ձկնորս։ Գազաններից և այլ հզոր թշնամիներից պաշտպանվելու անհրաժեշտությունը հարկադրում էր նրան ապրել համայնքներով։ Հետզհետե նա որսորդական կենցաղից անցավ երկրագործության և անասնապահության։ Կազմվում են փոքրիկ քաղաքներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր սեփական աստվածները, մեծ և փոքր, իր կառավարությունը։ Թեև անջատ էին ապրում այդ առաջին բնակավայրերը, բայց ամեն տեղ միևնույն էին բարքերը, սովորությունները, պաշտամունքները[1]։ Մինչև այստեղ առատության այդ երկրում ապրող մարդկությունը նույն վիճակն է ներկայացնում, ինչ հատուկ է առհասարակ նախնական մարդու կենցաղավարության։ Բայց Քաղդեան հետզհետե առաջանում է և դարերի խավարի մեջ դուրս է գալիս իբրև մարդկային քաղաքակրթության առաջին և ամենահին օրրան։ Պատմությունը, իբրև հավաստի գիտություն, այդտեղից է սկսվում։

Ի՞նչ տեսակ մարդիկ էին դրանք, որ այդպիսի մեծագործություն կատարեցին Պարսից ծոցի ափին, երկու մեծ հայկական գետերի բերաններում։

4. Տեղեր և ճյուղավորումներ: Դրախտի ավանդության հետ Քաղդեայում կազմվեց ավանդություն և մի մեծ ջրհեղեղի մասին, որ եկավ վերջ տվեց աշխարհի կենդանական բնակչության։ Այդ ավանդության մեջ, անշուշտ, երկրաբանական այն մեծ դարաշրջանը չէ խոսում, որ հետևեց սառցային շրջանին, այլ հենց Քաղդեայում պատահած մի ահավոր աղետ, որի մանրամասնությունները տալիս է մեզ և Աստվածաշունչը, աղբյուր ունենալով քաղդեական զրույցները[2]։ Ավանդության մանրամասն վերլուծումը ցույց է տալիս, որ այդ ջրհեղեղը մի մասնավոր երևույթ է եղել և աղետել է միայն Տիգրիս-Եփրատյան ստորին հովիտը։ Ամենայն հավանականությամբ այդ աղետը Միջագետքին պատճառած պիտի լինի Պարսից ծոցը։ Ցնծադրում են, որ այստեղ ստորերկրյա ցնցումներից և օվկիանոսի փոթորկաբեր քամիներից (ցիկլոն) ջրերը մղվել են դեպի ցամաք, գետերը դուրս են եկել իրենց ափերից, միաժամանակ և հեղեղներ են տեղացել։ Ու այդպիսով ջուրը կոխել է երկրի

[1] Սննդոց, գլ. Բ. 11—15։

[2] Fr. Lenormant, „Les origines de l'Histoire", t. II, I partie, Paris, 1882, chap. IX.

[1] De Morgan, „Les Prem. civil." p. 178—180.

[2] Н. Неймайер, «История земли», т. II, СПБ, 1903, с. 341—344.

Արեսը, բայց ոչ այնքան բարձր է եղել նրա մակերևույթը, որ Տիգրիսի հովիտը հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից եզերող բարձրավանդակները ծածկված լինեին նրա տակ։ Այդտեղ էլ, այդ բարձր բլուրներից մեկի վրա, ինչպես պատմում է քաղդեական ավանդությունը, կանգ է առել Խասիս-Ադրանի (քաղդեական Նոյի) նավը, որի մեջ նա վերցրել է իր հարստությունները, կենդանիներ և թռչուններ[1]։

Աստվածաշունչը, նկարագրելով, թե ինչպես ջրհեղեղը չարդեց ամբողջ մարդկությունը և ինչպես ազատվեց Նոյը, պատմում է և այն, թե ինչպես Նոյից առաջացան աշխարհի զանազան կողմերում ապրող մարդկային ցեղերը։ Ծննդոց գրքի 10-րդ գլուխը, ուր հիշատակված են Նոյի որդիները, որդիների որդիները, ներկայացնում է ամենահին ազգաբանությունը, որ գրված է, ինչպես կարծում են, Քրիստոսից 2000 տարի առաջ[2]։

Հին ազգերը մարդկային ցեղերի, դրանց ճյուղավորումների, առանձին նպազգությունների ծագումը վերագրում էին մի նախահոր, որի անունով էլ, իբր թե, կոչվում էր նրանից ծնված ցեղը, ազգը։ Նոյը, ինչպես հայտնի է, ուներ երեք որդի— Սեմ, Քամ և Հաբեթ։ Դրանք հանդիսացան երեք գլխավոր ցեղերի ծնողներ, իսկ դրանց որդիները՝ այդ ցեղերի ստորաբաժանումների ծնողներ։ Այդպիսի երեք գլխավոր ցեղեր, ծագած երեք եղբայրներից, հիշատակվում են և ուրիշ ազգերի, օրինակ, իրանցիների հնագույն ավանդություններում։ Ըստ իրանական ազգաբանության՝ այդ երեք եղբայրներն էին Արիա, Թուրա և Սերիմա[3]։ Այդ անուններից մի քանիսը գիտությունն ընդունել է իբրև ցեղական խմբերի անուններ։ Այսպես են Սեմական ազգերը (Սեմի անունից), Քամյան կամ Քուշյան (Քամի որդի Քուշի անունից), Հաբեթյան ազգեր (Հաբեթի անունից)։

Հենանալով ավանդությունից, մենք տեսնում ենք, որ մարդկությունը, ըստ կաշու գույնի, երեք գլխավոր բաժանումներ ունի՝ սպիտակ կամ կովկասյան, դեղին և սև (կա և կարմիր)։ Այդ գլխավոր ցեղերը ըստ մարդաբանական և լեզվաբանական տարբերությունների բաժանվում են բազմաթիվ խմբերի։ Կան և այնպիսի ցեղեր, որոնք ներկայացնում են զանազան ցեղերի խառնուրդ։ Այսպես է, օրինակ, Ալթայան վամ Ուդրո-յապոնական ցեղը, որ սպիտակների և դեղինների խառնուրդն է։ Այս ազգերի խմբի մեջ են ֆիններն ու Թուրքերը։

Եվ ահա հարց է՝ թե այսքան ցեղերի մեջ որի՞ն է պատկանում Քաղդեայի տափարաններում մարդկային առաջին և մեծ քաղաքակրթություն ստեղծելու պատիվը։

[1] Դարերից ի վեր, Աստվածաշնչի ազդեցության տակ, մեր Մասիսն էր համարվում այն Արարատ լեռը, որի վրա, ըստ հրեական ավանդության, իբր թե կանգ է առել Նոյի տապանը։ Երկար ժամանակ գիտնականներն էլ որոնում էին Նոյի տապանի կանգնած տեղը և գտնում էին, որ գա, համեմատաբար դեպի, Արարատյան դաշտի հսկան չէ (Lenormant, „Les Origines de l'Histoire", t. II, chap. IX)։ Նույնիսկ հայկական հնագույն ավանդությունները հաստատում են, որ Արարատը Մասիսը չէ, այլ Հայկական Տավրոսի գագաթներից մեկը, հարավային Հայաստանում։

[2] Fr. Lenormant, „His. ancienne de l'Orient", Paris, 1881, t. I, p. 264.

[3] Fr. Lenormant, „Les Orig. de l'Hist." t. II, p. 203. Մեր հորենացին էլ բերում է մի այլպիսի ազգաբանություն (գիրք Ա., գ.), ցույց տալով, սակայն, որ օտար գրականությունից (Բերոզոսից) է վերցնում։ Այդ ավանդության մեջ երեք եղբայրներն են՝ Ջրվան, Տիտան և Հապետոսը։ Դրանց քույրն է Աստղիկ։ Լենորմանը կարծում է, որ այդ ավանդությունը օտար ծագում չունի, այլ հայկական է, թեև կերպարանափոխված („Les Or. de l'Hist". II p. 211)։

5. Շումեր և Ակկադ։ Այս հարցին պատասխանելու համար միայն լեզվագիտական նյութեր կան։ Քաղդեական և ասսուրական արձանագրությունները սեմական լեզվով են։ Բայց նրանց մեջ պահվել է մի ավելի հին լեզու, որ նվիրագործված էր իբրև սրբազան լեզու, իբրև պաշտոնական հարաբերությունների, աղոթքների, մոգության լեզու[1]։ Նա համարվում է գործածական լեզու այն ազգի, որ ապրել է Քաղդեայում նախքան այստեղ սեմական ազգերի երևան գալը։ Եվ որովհետև Քաղդեայի թագավորները իրենց տալիս էին «թագավոր Շումերի և Ակկադի» տիտղոսը, ուստի ասորագիտությունը սկզբում կարծեց, թե դրանք երկու ազգերի անուններն են, որոնցից կազմված են Քաղդեայի ազգաբնակությունը։ Շումերներին վերագրում էին սեմական ծագում։ Իսկ ակկադներն ընդունվեցին իբրև այն հին ցեղը, որի խոսածը հենց այդ սրբազան լեզուն էր։

Այդ լեզուն—Ակկադյանը, իր ձևերով և կազմությամբ պատկանում էր ուրալ-ալթայան կամ թուրանական ազգերի լեզվախմբին, որի մեջ է, օրինակի համար, և Թուրքերենը։ Հիմնվելով այս հանգամանքի վրա, գիտնականները առաջացրին այն թեորիան, թե քաղդեական նախնական քաղաքակրթությունը թուրանական էր և թե ակկադները տեղացիներ չէին, այլ գաղթած էին իրենց ընդհանուր հայրենիքից—Միջին Ասիայից[2]։ Ընդունվում էր և այն, որ թուրանական ազգերը, նույն գաղթականությունների միջոցով, տարածված էին Առաջավոր Ասիայի համարյա մեծագույն մասում (նույնպես և Հայաստանում)։

Սակայն թուրանական թեորիան, թեև ընդունված ճշմարտություն էր, հետագա հետազոտությունների միջոցով սաստիկ խախտվեց[3]։ Ամենից առաջ ապացուցվեց, որ Շումեր և Ակկադ առանձին ազգերի անուններ չէին, այլ պարզապես Քաղդեայի հյուսիսային և հարավային մասերն են նշանակում։ Ուստի այդ երկու անունները միացվեցին՝ նույն այդ հին ազգը անվանելու համար (Շումեր-Ակկադ, գործ է ածվում նաև միայն Շումեր կամ Սումիր անունը)։ Հնագիտական հետազոտություններով, որոնք կատարվեցին Հայաստանում և Պարսկաստանում, հաստատվեց, որ թուրանական գաղթականություն այդ երկրների վրայով դեպի Պարսից ծոցը տեղի չէ ունեցել[4]։ Որեմն դա մի հին տեղացի, բնիկ ազգ էր։

Այդ ազգի պատմությունից ոչինչ հայտնի չէ[5]։ Հնագիտական մարդաբանությունը, ինչպես նաև հին մի քանի քանդակներ հաստատում են, որ Պարսից ծոցի ափերով ապրող բնիկ ցեղը իր մարդաբանական տիպի կողմից ազգակից էր այն ցեղին, որ կոչվում է Նեգրիտոս և որի ներկայացուցիչները այժմ էլ ապրում են Հնդկա-Չինաստանում, Հնդկական օվկիանոսի կղզիների վրա։ Գոնե այսպես էր էլամը, Քաղդեայից դեպի արևելք գտնվող երկիրը, որի մայրաքաղաքն էր հռչակավոր Սուզը կամ Շուշը։ Վերջին ժամանակներս այդտեղ կատարված հնագիտական պեղումները տվին հնագույն ժամանակները ճանաչելու համար շատ թանկագին նյութեր։ Այսպես, իմացվեց, որ էլամն

[1] Fr. Lenormant, „La Magie chez les Chaldéens", Paris, 1874, p. 24.

[2] Փորձերին նույնիսկ որոշել և այդ գաղթականության ճանապարհը։ Ընկանը, նրան հետևելով և ուրիշ գիտնականներ, ընդունում էին, որ թուրանացի Ակկադները իրենց տեղափոխության ժամանակ բնակություն են հաստատել նախ մեր Արարատյան դաշտում կամ Տիգրիսի միջին ընթացքում։ (G. Maspero, „Histoire Ansienne des peuples de l'Orient Classique" Paris, t. I, 1895, p. 550).

[3] Fr. Lenormant, et E. Babelon, „Histoire Anc. de l'Orient", t. IV, Paris, 1885, p. 53.

[4] De Morgan, „Les Prem. Civ.", p. 181:

[5] Вайклер, с. 7.

է այն երկիրը, ուր գտնվեց մեհենագրոշմ (հիերոգլիֆ) գրության ձևը։ Էլամի նեգրիտոս ցեղը ուներ իր առանձին լեզուն։ Շատ կարելի է, որ նրա հետ ցեղակից էին այն ազգերը, որոնք ապրում էին հյուսիսային կողմերում, այն է Հայաստանում և Կապադովկիայում (ուրարտացիներ և հիբիրներ)։ Էլամական նշանագրերը Քաղդեայի զանազան ազգերի աշխատանքով ժամանակի ընթացքում կերպարանափոխվում են և դառնում մեպաձև գրություն։ Թվում է, թե այդ մեհենագրոշմ գրությունը էլամից կամ Տիգրիս-Եփրատյան հովտից է տարված Եգիպտոս։ Հայտնի են նույնպես հիբիրների մեհենագրոշմ արձանագրությունները, որոնք, սակայն, դեռ այսօր էլ, հակառակ գիտնականների ջանքերին, չեն վերծանված։

Այսպիսով ահա մարդկությունը տեր է դառնում գրության արվեստին, որ քաղաքակրթության բարձրագույն աստիճանն է ցույց տալիս։ Դրավոր, հավաստի պատմության առաջին լույսն է ծագում Քաղդեայի վրա, բայց այդ ժամանակ շումմիր-ակկադները արդեն ձուլված էին սեմական եկվոր ցեղերի հետ։

Սեմական ազգերի բուն հայրենիքը համարվում է Արաբիայի թերակղզին։ Այդտեղից ահա այդ ազգերը, նեղվելով ազգաբնակության աճումից, սկսեցին գաղթել գլխավորապես դեպի հյուսիս։ Եվ բնականաբար այդ թափառական հորդաներին ամենից շատ պիտի գրավեր Տիգրիս-Եփրատյան պտղավետ հովիտը։ Այդ գաղթականությունների սկիզբը կորած է նախապատմական ժամանակներում։ Ենթադրվում է, որ սեմական գաղթականությունները Քաղդեա մտան սկզբում ծովի կողմից, փոքրիկ խմբերով։ Եկվորները նվաճեցին երկիրը կամաց-կամաց, հավանորեն՝ խաղաղ միջոցներով կամ գոնե առանց մեծ պատերազմների։ Սեմական տարրը մեծ առաջադիմություն է ցույց տալիս քաղաքակրթության ասպարեզում և սկսում է ձուլել իր մեջ, սեմացնել բնիկներին, շումերներին։ Դարերի այդ գործը վերջանում է սեմականության կատարյալ հաղթությամբ և Քրիստոսից 4000 տարի առաջ տեղական տարրն արդեն բոլորովին ձուլվել էր, սեմացել։ Պատմության հավաստի լույսի մեջ երևան եկողը սեմական ցեղն է, որի ձեռքն է թե՛ հին բնիկների և թե՛ իր ջանքերով զարգացրած քաղաքակրթությունը։ Միայն էլամն էր, որ շնորհիվ իր ավելի լավ պաշտպանված լեռնոտ դիրքի, կարողացավ պահպանել ցեղային ինքնուրույնություն, չնայած որ հազարավոր տարիների ընթացքում քաղաքականապես ենթարկված էր Քաղդեայի սեմական տիրապետության։

Արդյոք սեմական այդ նվաճումների հետևանքո՞վ էր, թե՞ կային և ուրիշ պատճառներ, որ Քրիստոսից մոտ 5000 տարի առաջ Եփրատ-Տիգրիսյան հովտի բնիկ ազգաբնակության մի հատվածն սկսեց շարժվել դեպի արևմուտք։ Գաղութներ ափռելով Սիրիայում և Պալեստինում, նա հավանորեն Սուեզի պարանոցով մտավ Եգիպտոս, Նեղոսի հովիտը, որ խիտ բնակեցրած էր բնիկների մի ցեղով, հավանորեն սպիտակամորթ։ Ասիայի գաղթականները գիտեին մետաղագործության և մեհենագրոշմ գրության արվեստը։ Բնիկ ազգաբնակությունը խաղաղ մի տարր էր։ Եփրատ-Տիգրիսյան բնակիչները նրան նվաճեցին հեշտությամբ։ Եվ Նեղոսի հովտում ծաղկեց, բոլորովին անկախ Քաղդեայից, եգիպտական զարմանալի քաղաքակրթությունը։ Եթե չլիներ այդ գաղթականությունը, փարավոնների Եգիպտոսը երևի երբեք գոյություն չէր ունենա[1]։8

Այսպիսով, Եփրատ-Տիգրիսյան հովիտը հանդիսանում է ոչ միայն մարդկային քաղաքակրթության օրրան, այլև մի կենտրոն, որտեղից տարածվում էր քաղաքակրթությունը դեպի զանազան կողմեր։ Տարածողների դեր կատարում էին այն մեծամեծ շարժումները, որոնց թատերաբեմն էր Եփրատ-Տիգրիսյան հովիտը։ Այս երկրի առասպելական պտղաբերությունը, քաղաքակրթական բարիքները գրավում էին Արաբիայից սեմական ցեղերի նոր և նոր գաղթականություններ։ Սեմական տիրապետությունը Պարսից ծոցի ափերում տևեց շատ երկար։ Բայց ահա սեմական առաջին արշավանքից մոտ 2300 տարի անցած, էլամը, տեղական, ոչ սեմական ազգաբնակության ներկայացուցիչը, այնքան ուժեղացավ, որ նվաճեց Քաղդեան։ Այդ շարժումը հարկադրեց, որ Պարսից ծոցի ափերին ապրող երկու սեմական ցեղերը թողնեն իրենց հայրենիքը և հեռանան դեպի հյուսիս։ Այդ ցեղերից մեկը կանգ առավ Միջագետքում։ Դա ասորական ցեղն էր, որին վիճակված էր հիմնել համաշխարհային մեծ պետություն։ Իսկ մյուսը, անցնելով Եփրատը, գնաց հաստատվեց Միջերկրական ծովի ափերում։ Դա այն ժողովուրդն էր, որ հռչակված է հին պատմության մեջ փյունիկեցի անունով—անվախ, տաղանդավոր վաճառականների մի ազգ, որի կատարած դերը համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ անհուն է։

Բայց այս շարժումներն արդեն պատմական ժամանակներին են պատկանում։

[1] De Morgan, „Les Prem. Civ.", p. 215—222.

[1] De Morgan, „Les Prem. Civ.", p. 256—264:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐ

1. ԳՅՈՒՂԱՏԵՐԵՐ: 2. ԹԱԳԱՎՈՐ ԵՎ ԱՐՔՈՒՆԻՔ: 3. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ: 4. ՋԻՆՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ: 5. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ:

1. Պետություն: *Մեր նկարագրած քաղաքակրթական շրջանում, այն է՝ Տիգրիս-Եփրատյան և Նեղոսի հովիտներում, պետության գաղափարի ներկայացուցիչ էին այն քաղաքները, որոնք սկսեցին կազմվել այդ կողմերում և զարգանալ Քրիստոսից շուրջ 4000 տարի առաջ: Յուրաքանչյուր քաղաք մի պետություն էր, և այդ քաղաք-պետությունների[1] հետագա զարգացումից էր, որ դուրս եկավ Արևելքի պետական ավելի ընդարձակ ձևը—նվաճողական միապետությունը: Պետական այս երկու ձևերը՝ նախնականը և նրա զարգացումը, ընդհանրապես այսպիսի գծեր են տալիս դիտողին:*

Պարսից ծոցի ափերում, Եգիպտոսի վերնամասերում յուրաքանչյուր քաղաք ներկայացնում է զուտ տեղային համայնական անկախություն: Յուրաքանչյուրն ունի իր տեղական աստվածը, իր տեղական թագավորը: Վերջինս նախ և առաջ տեղական պաշտամունքի բարձր ներկայացուցիչն է, քահանապետն է, միջնորդ՝ աստվածության և ժողովրդի մեջ, և նրա անմիջական պաշտոնն է պաշտպանել ժողովուրդը թշնամի մարդկանցից և թշնամի գաղաններից: Յուրաքանչյուր տեղական աստված և տեղական թագավոր ձգտում է միանգամայն անկախ լինել հարևան քաղաքների աստվածներից և թագավորներից[2]: Այս տեսակ քաղաքական կացության մեջ են, օրինակ, Քաղդեայի մի շարք քաղաքները—Լագաշ, Ուր, Ուրուկ, Կիշ, Ակկադ, Բաբելոն:

Տեղական անջատ շահերի այդ կազմակերպությունը չէր կարող, իհարկե, քաղաքների մեջ ընդհանուր համայնական-քաղաքական համաձայնություն ստեղծել: Տնտեսական պայմանները, տեղական հարստությունները բաժանում էին նրանց և դնում էին նրանց իրար հետ ընդհարվողների դրության մեջ: Ուժեղն աշխատում էր հպատակեցնել թուլին: Քաղաքական, տնտեսական, ցեղային ինքնուրույնությունը մարմնացած էր տեղական տաճարի, այստեղ ապրող աստվածների և սրանց փոխանորդը հանդիսացող թագավորի մեջ: Քաղաքների ընդհարումները հենց այդ սկզբունքի, այդ տեղային ինքնուրույնությունը մարմնացնող հեղինակությունների շուրջն էր պտտում: Ուժեղը զենքի հաղթանակով հպատակեցնում էր թույլ հարևաններին, սակայն չէր ջնջում նրանց ինքնուրույնությունը, այլ միայն հատկացնում էր նրանց երկրորդական

[1] *Այս տեսակ պետությունների մանրամասն նկարագրությունը տեսնել* **И. Кареев**, «Государство—город античного мира», СПБ, 1905.

[2] **Mespero**, „Histoire Ancienne", t. I, p. p. 288, 595.

նշանակություն: Պահելով իր վարչական ինքնուրույնությունը, նվաճված քաղաքը ճանաչում էր նվաճողի գերիշխանությունը և նրա վերաբերմամբ կատարում էր հայտնի պարտավորություններ: Նվաճված քաղաքի աստվածները հպատակվում են նվաճողի աստվածներին, ինչպես թագավորը հպատակվում է նվաճող թագավորին:

Այսպիսով դեռ այն ժամանակներում, երբ նոր-նոր էր սկսում բացվել պատմության կանոսի առավոտը, մարդկային հանրակեցության քաղաքական պահանջներն ու շահերը արդեն այնքան զարգացած են, որ մենք ականատես ենք նոր քաղաքական ձևերի հայտնագործման: Պետություն-քաղաքը, անշուշտ, առաջ էր եկել ավելի նախնական հանրակեցության ձևի, այն է՝ տոհմային դրության զարգացումից: Քաղդեայի և Եգիպտոսի հովիտներում քաղաքները, որոնց սկզբնավորությունը կորած է անհայտության խավարի մեջ, կատարեցին այն խոշոր կուլտուրական դերը, որ թափառական կյանք վարող ազգաբնակության մեջ հանդիսացան վայրեր, ուր հաստատվեց նստակյաց կենցաղը, զարգացան տնտեսական հարաբերությունները, առաջ բերելով արհեստների, արդյունաբերության, վաճառականության զարգացում: Այնուհետև այդ քաղաքներին վիճակվում էր երկար, դարավոր մրցության միջոցով հետզհետե տեղի տալ քաղաքական նոր ձևին՝ ավատական ընդարձակ պետության, որի հատկանիշն է մանր ինքնավար մարմինների համախմբումը մեկի քաղաքական գերիշխանության տակ:9

Քաղաքական գերիշխանության գաղափարը ուժեղներին հանում է տեղական փոքրիկ անկախությունների շրջանից, տալիս է նրանց ավելի ընդարձակ աշխարհակալական ձգտումներ: Հարևան անկախությունները նվաճելը բավական չէ, ուժ ունեցողներն սկսում են ընդարձակել իրենց արշավանքները, հարևան երկրներն են նվաճում: Դրան հետևում է արդեն համաշխարհային տիրապետության գաղափարը, որ և ստեղծում է խոշոր պետություններ, կայսրություններ: Ամենահին օրինակը Քաղդեայի պատմության մեջ մեզ տալիս է Ակկադ քաղաքի թագավոր Շարդանի շար-Ալին, որ կոչվում է և Սարավկին, բայց մանավանդ հայտնի է Սարգոն Հին[1] անունով: Նա ապրում էր Քրիստոսից 3800 տարի[2] առաջ և հիմնեց մի ամբողջ կայսրություն, նվաճելով ոչ միայն Քաղդեայի անկախությունները, այլև իր զենքը մտցնելով նաև Սիրիա, մինչև Միջերկրականի ափերը, ինչպես ասում են՝ հասավ նույնիսկ Կիպրոսին: Այն ժամանակվա ծանոթ Առաջավոր Ասիան համարյա ամբողջովին մտնում էր քաղդեական այս առաջին կայսրության մեջ:

Սարգոնի որդին և հաջորդը, Նարամ-Սին, ավելի ընդարձակեց և կազմակերպեց իր հոր կայսրությունը: Եվ ահա մեր առջև է զուտ ասիական մեծ պետության նախատիպը, որ այնուհետև միայն կրկնվում է Արևելքի պատմության մեջ, հետզհետե ավելի զարգացնելով իր ձևերը, բայց միշտ մնալով հավատարիմ Սարգոնի և Նարամ-Սինի դրած սկզբունքներին: Այդ սկզբունքներն են՝ գինվորականության տիրապետություն, նվաճողական քաղաքականություն, ընկճված ու հարստահարված ազգեր, կողոպուտ և ավերմունք, բռնապետական լուծ: Այդ քաղաքականությունն իրագործվում է ավատական կազմակերպության միջոցով: Նարամ-Սինի բանակում գտնվում էին և նրա ինը վասալները, որոնք իրենց զորքերը դրել էին նրա տրամադրության տակ, մի

[1] *Կոչվում է հին՝ Ասորեստանի հռչակավոր Սարգոն թագավորից զանազանելու համար:*

[2] *Ուրիշ հաշիվներով՝ 3000 տարի:*

կողմից՝ որովհետև վախենում էին նրանից, իսկ մյուս կողմից՝ որովհետև այդպիսի մի ուժեղ միապետի հետ միասին կովելը նշանակում էր մասնակից լինել հաղթությունների օգուտներին։ Ազգերի վրա տիրելու այս քաղաքականությունը մեր օրերում էլ պահում է իր գոյությունը «ցեղերի միացում» անվան տակ, որ ծածկում է նույն հին նվաճողական ցանկությունը, գերիշխանություն հաստատելու, հպատակեցնելու նույն ձգտումը[1]։

Սակայն պետք է նկատել, որ այդ մեծ, զինվորական պետությունները միմիայն բացասական դեր չեն կատարում քաղաքակրթության պատմության մեջ։ Սարգոնի և Նարամ-Սինի ժամանակները քաղդեական արվեստների և արդյունաբերության զարգացման գագաթնակետն են համարվում։ Ավանդությունները Սարգոնին են վերագրում այն կուլտուրական մեծագործությունները (հատկապես գետերի ընթացքը կանոնավորելը և դաշտեր ոռոգելը մեծ ջրանցքների սիստեմի միջոցով), որոնց շնորհիվ Քաղդեան լիուլի քաղում էր իր զարմանալի պտղավետ հողի անհուն բարիքները։ Այսպես էին և ասսուրական մեծ քոնակալները, ինչպես և հին ու նոր Պարսկաստանի աշխարհակալ շահերը, սելջուկյան և օսմանյան նշանավոր սուլթանները։

Զինվորական մեծ պետության մի վերին աստիճանի հատկանշական հանգամանքն էլ այն էր, որ արտահայտվեց հենց այս առաջին ասիական օրինակի մեջ, այն՝ որ պետության առաջադիմությունը և անկումը կախված էին միապետի անձնական հատկություններից։ Հուժկու, տաղանդավոր բռնակալը հանդիսանում էր պետության հեղինակությունը, ուժը, զինվորական փառքը ներկայացնող, նրա ամբողջությունն ապահովող, նրա սահմաններն ընդարձակող ուժ։ Իսկ թույլ, ապիկար տիրողը քայքայում և քաղաքական մահ էր բերում պետության։ Քաղդեական՝ առաջին աշխարհակալ պետությունը Սարգոնի ժառանգից հետո չկարողացավ պահվել իր քաղաքական-նվաճող ազգային բարձրության վրա։ Եռանդի և կարողության փոխարեն երևան եկավ տիրողների անհոգությունը։ Եվ պարզվեց այն պատկերը, որ այնքան հատկանշական է արևելյան ավատական բռնապետության։ Հպատակ վասալները այլևս չէին ճանաչում գլխավոր վեհապետին, ապստամբությունների միջոցով իրենց նախկին անկախությունն էին ձեռք բերում։ Եվ պետությունը, իբրև թույլ ու անդամահատվող կազմակերպություն, այնուհետև հետքեր չէ թողնում պատմության մեջ։

Այս նվաճողական շարժումները և քայքայման ջղաձգությունները, այս ավերանքները, ապստամբությունները, ներքին կռիվները ազգերի ընդհանուր կյանքի մեջ կազմում էին այն միջավայրը, որ սովորաբար կոչվում է քաղաքական աշխարհ։ Արևմտյան մեծ քաղաքակրթությունը, եգիպտականը, այդ աշխարհից դուրս էր ապրում։ Եգիպտոսը ամփոփված էր իր սահմանների մեջ, որոնք շատ լավ պաշտպանված էին ծովերով և ավազուտ անապատներով, որոնք նրան տալիս էին մի փառահեղ առանձնության ապահովությունը և չէին մտածել տալիս օտար ուժեղ ազգերի նվաճողական արշավանքների մասին։ Ճիշտ է, լինում էին երկրում ներքին պատերազմներ, հարկավոր էր լինում պաշտպանել պետության սահմանները սեմական հարձակումների դեմ, բայց այդ բոլորը լուրջ վտանգ չէր նշանակում։

Եվ այս հանգամանքների մեջ էլ պետք է որոնել այն տարբերությունը, որ կար եգիպտական և քաղդեական քաղաքակրթությունների ոգու մեջ։ Եգիպտոսում այնքան զարգացավ կրոնական վերացականությունը, անդրգերեզմա-

[1] De Morgan, „Les Prem. Civ.“, p. 241.

նական կյանքի գաղափարը, որ մարդը գտնվում էր հոգևորականների ամենախիստ ազդեցության տակ, շահագործվում էր նրանց ձեռքով և մոռանում էր այս աշխարհի վերաբերյալ հազարավոր բաները և իր կյանքի ընթացքում մտածում էր գլխավորապես գերեզման ունենալու մասին։ Այս աշխարհի վրա նա թագավորություն չուներ, գոյության կռիվ չէր ճանաչում և իդեալիզմը միակ շարժիչն էր նրա մասնավոր և հասարակական կյանքի մեջ։ Եգիպտոսի դերը մնացած աշխարհի վերաբերմամբ խաղաղ քաղաքակրթական էր։ Միջերկրական ծովում նա զարգացրեց առևտուրը, Կրետե, Կիպրոս և այլ կղզիների հետ։

Մինչդեռ Քաղդեայի սեմացիները բոլորովին ուրիշ աշխարհայացք էին ներկայացնում։ Նրանք չունեին ապահով սահմաններ և գոյության կռիվը հաղորդում էր նրանց բնավորության խիզախ գործնականություն, նրանք ավելի հետամուտ էին աշխարհային կյանքի օգուտներին և հաճույքներին, ավելի ռեալիստ էին։ Իրենց աստվածներին տալիս էին պատշաճավոր տեղ, բայց երբեք չէին խառնում նրանց իրենց մշակած գիտության մեջ, խմբագրում էին օրենքներ, անջատելով նրանցից կրոնական ձևերն ու գաղափարները; Առանձին հակում ունենալով դեպի հարստություններն ու վայելքները, նրանք անդադար կռվում էին իրենց վտանգավոր դրացիների դեմ։ Աստվածները միշտ պատվավոր տեղ ունեին նրանց հաղթանակները պատմող արձանագրությունների մեջ, բայց լոկ այն պաշտոնն ունեին, որ իրենց անունով ծածկում էին իրենց երկրպագուների անիրավություններ։ Սեմական աստվածները առևտրության, վրեժի և հափշտակությունների գործիքներ էին[1]։

Հաղթանակը, սակայն, միշտ սեմական ոգուն չէր պատկանում։ Առաջին մեծ պետություն տեսած Քաղդեայի կողքին, էլամում, ուր տեղացի ոչ-սեմական ծագում ունեցող ազգաբնակությունը թե՛ գերակշռում էր և թե՛ չէր մոռանում իր ցեղական ինքնուրույնության ավանդությունները, դարերի ընթացքում կազմվեց նույնպես մի պետություն ավատական հիմքերի վրա։ Քրիստոսից առաջ 2300 և 2250 տարիների մեջ էլամի թագավորը, Կուդուր-Նախխունտե անունով, հարձակվեց Քաղդեայի վրա, ավարի ենթարկեց նրան և մի նոր թագավորական հարստություն (դինաստի) հաստատեց այնտեղ։

Այս շարժումը մեծ տակնուվրայություն առաջացրեց այն ժամանակվա քաղաքակիրթ աշխարհում և ունեցավ շատ նշանավոր հետևանքներ, որոնք նոր դրություններ, նոր հոսանքներ ստեղծեցին։ Ամենից առաջ նա էր, որ իրենց տեղերից վտարեց երկու սեմական ցեղ. Ասսուր աստծուն երկրպագող ցեղը գնաց դեպի հյուսիս և հաստատվեց Տիգրիսի միջին հոսանքի վրա, ուր և պիտի առաջ բերեր բազմահռչակ Ասորեստանի պետությունը, իսկ մյուսը, որ առևտուր էր անում Պարսից ծոցի ափին, ավելի հեռու գնաց, Սիրիայի արևմտյան մասը, Միջերկրականի ափերը, ուր պիտի նույնպես շուտ հռչակվեր՝ փյունիկեցի անունով։

Բացի դրանից, էլամական արշավանքները դեպի Սիրիա, ինչպես նաև զաղթող ազգերի շարժումները առաջ քշեցին անհայտ անունով թափառական ժողովուրդներ, որոնք ճանապարհին միանալով ուրիշ ցեղերի հետ, շարունակեցին առաջ մղվել և, անցնելով Սուեզի պարանոցը, մտան Եգիպտոս (2200 թ. Ք. ա.)[2]։ Այդ արշավանքը հայտնի է պատմության մեջ հովիվների արշա-

[1] De Morgan, „Les Prem. Civ.“, p. 251—252.

[2] Պետք է նկատել, որ ժամանակագրությունը դեռ շատ անկայուն է և զանազան հեղինակներ զանազան թվականներ են առաջարկում։

վանք անունով և շատ բնորոշ է և ուսանելի, քանի որ մարդկության կյանքը և մասնավորապես Առաջավոր Ասիան շատ անգամ են ենթարկվել այդպիսի երևույթների խոր, սասանեցնող ազդեցություններին։

Այդ թափառական բարբարոսներին Եգիպտոս տանողը այն հուշակն էր, որ վայելում էր փարավոնների երկիրը իր անհուն հարստությունների պատճառով։ Հազարավոր տարիների խաղաղությունը և առևտրությունը տվել էին այդ պտղաբեր երկրին այն բոլոր բարիքները, որ մարդը կարող է դիզել իր աշխատանքով։ Առևտրական քարավանները, որոնք երթևեկում էին Ասիայի և Եգիպտոսի մեջ, պատմում էին ասիացիներին, թե ինչ հարստություններ, ինչ մեղմ կառավարություն կան Նեղոսի ափերին։ Եվ այդ պատմությունները, իհարկե, պիտի գրավեին թախտ և բարօրություն որոնողներին։ Վաղուց արդեն ասիական հողերից զանազան ցեղերի փոքրիկ հատվածներ սովորել էին Եգիպտոսի ճանապարհը և գաղթում էին այնտեղ ու գտնում էին տեղացի դատնալու հնարավորություն։ Նույն այդ գաղթականների ճանապարհով գնացին և հովիվները։ Դրանք արդեն խաղաղ գաղթականներ չէին, այլ կռվի վարժված հորդաներ։

Բարբարոս թափառականները բարձր քաղաքակրթության հասած երկրում, ինչպես այս միշտ կրկնվում է պատմության մեջ, հանդիսացան երկնքի պատուհաս։ Զինվորական տեսակետից Եգիպտոսը այդ միջոցին թույլ էր, նեղկացնում էր ավատական իշխողների ընդհարումների և անհամաձայնությունների միջավայր։ Այդ պատճառով էլ հովիվները շատ հեշտությամբ, համարյա առանց դիմադրության հանդիպելու, խուժեցին երկրի ներսը։ Նրանք սկսեցին անխնա ոչնչացնել քաղաքակրթությունը, քարուքանդ անել երկիրը։ Հարուստ տաճարներն ու քաղաքները մատնվեցին ավարի և ավերանքի։ Կոտորածից ազատված բոլոր կանայք և երեխաները ստրուկ դարձան։ Հաղթողները ավերակների մեջ իրենց սեփական թագավորությունը հաստատեցին։

Երկիրը, սակայն, չէր հաշտվում բարբարոսների լծին մատնված լինելու մտքի հետ։ Նա հրապարակ հանեց իր դիմադրական ուժերը, և հարկավոր եղավ երկու հարյուր տարվա մաքառում, որպեսզի հովիվները Եգիպտոսի իսկական տերերը դառնային։ Այդ մրցությունների մեջ բարբարոսները, այս էլ պատմական օրենք է, ենթարկվեցին ընկճվածների քաղաքակրթության, մեղմացրին իրենց բարքերը։ Նրանք կառավարության գործերին մասնակից էին անում եգիպտացիներին, իրենց երեխաներին դաստիարակում էին եգիպտական դպրոցներում։

Ովքե՞ր էին այդ նվաճողները։ Այս մասին բազմաթիվ ենթադրություններ կան։ Եգիպտացիները իրենց հարստահարիչներին անվանում էին ասիացիներ, անապատի մարդիկ, ավազակներ, գողեր։ Հովիվների թագավորին անվանում էին նաև Հիգ Շաուսու (ավազակների թագավոր) և ահա այս անունն էլ հույները աղավաղելով դարձրին Հիքսոս։ Հովիվների արշավանքը կոչվում է, այս պատճառով, և հիքսոսների արշավանք։ Ավելի հավանականություն ունի այն ենթադրությունը, թե հիքսոսները հեթիթներն էին, որոնք ապրում էին Հայաստանի արևմտյան մասերում[1]։

Հիքսոսների տիրապետությունը, այնուամենայնիվ, շատ երկարատև չէր։ Եվ այդ հովիվները, ավազակներն ու գողերը, ինչպես անվանում էին նրանց եգիպտացիները, միայն թշվառություն չբերին քաղաքակիրթ մարդկության։ Նույն այդ հիքսոսներին է պատկանում մի մեծ գյուտի պատիվը։ Երբ նրանք

[1] Mespero, „Hist.", t. II, p. 56.

գտնվում էին Եգիպտոսում, քահանաները գտան նրանց մոտ գրության մի ձև, որ մարդկությունը գործ է ածում և այժմ։ Դա պարզ այբուբենն է, որ փոխհանդրոշմ գրության և սեպագրության հաջորդը և զարգացումը հանդիսացավ։ Պարզ նշաններով գրեր, տառեր. ահա ինչ էր ստանում մարդկությունը իր միտքը ձևակերպելու համար։ Գրության այդ ձևը ապագայում փյունիկեցի վաճառականների ձեռքով տարածվեց և Եվրոպայում, ուր և կազմվեցին ներկա այբուբենները[1]։ Բայց նշանավոր գյուտը, իհարկե, բավական չէր, որ հիքսոսները դադարեին լինել իրենց հպատակների համար նույն գողերը և ավազակները։ Եգիպտական ազգաբնակությունը երբեք չհաշտվեց իր տերերի հետ։ Սկսվեցին ազատագրական մրցություններ, որոնք տևեցին ամբողջ 150 տարի։ Եվ եգիպտական իշխանները վերջ ի վերջո կարողացան վաստակել իրենց ազգային դատը, կարողացան հաղթել նվաճողներին և հարկադրել նրանց հեռանալ նույն ճանապարհով, որով եկել էին։ Բարբարոս հարստահարիչներին հալածելը այնքան ոգևորեց եգիպտացիներին, որ նրանք խորտակված թշնամու հետքերով գնացին մինչև Սիրիա, ուր մի նոր և վճռական ջարդ տվին հովիվներին։

Այս առաջին անգամն էր, որ եգիպտական զորքերը դուրս էին գալիս իրենց հայրենիքի սահմաններից դեպի Ասիայի կողմերը։ Եվ այս շարժումը նոր երևույթի առաջին նշանն էր։ Հիքսոսներին վանող փարավոնը աստված հռչակվեց և նոր թագավորական հարստության հիմնադիր դարձավ։ Հիմնվեց ու սկսեց զարգանալ և նոր քաղաքական դավանանք։ Դարերի անհաշտ, կատաղի մրցությունները բարբարոս օտարների դեմ, արյունահեղությունները, կոտորածները, ավերանքները փոփոխեցին եգիպտական ոգին։ Հակառակ իր բոլոր նախկին ավանդությունների, իր պատմության, իր աշխարհագրական դիրքի, իր իսկական շահերի՝ Եգիպտոսն ընդգրկեց նվաճողական աշխարհակալության, յուրացրեց ավերողի, զենքով ճնշողի, թալանողի բարքեր և պատերազմ հայտարարեց նույն Ասիային, որտեղից եկել էին հարստահարիչ հորդաները։ Այդպիսով Եգիպտոսը մտավ միջազգային քաղաքականության հրապարակը իբրև ուժեղ գործիչ։

Համաշխարհային պատմությունը իսկապես այս ժամանակից է սկսվում։ Ասիայի արևմտյան մասերը և գլխավորապես Սիրիան այն տեղն էին, ուր ընդհարվում էին երկու մեծ քաղաքակրթությունները— արևելյանը, քաղդեականը և արևմտյանը— նեղոսյանը։ Երկու անհաշտ քույրեր, որոնց թշնամությունները երկար տևեցին՝ իրար ձեռքից տիրապետության գավազանը խլելու համար։ Դա մի խոշոր կուլտուրական երևույթ էր, որ մոտեցնում էր Նեղոսի և Տիգրիս-Եփրատյան հովիտները. այդ ասպարեզում նորանոր ազգեր մտնում էին քաղաքակրթության լույսի մեջ։

Բայց նախքան եգիպտական արշավանքները ի՞նչ էր ներկայացնում Տիգրիս-Եփրատյան հովիտը, որ մենք թողինք էլամացիների տիրապետության տակ։

Այդ տիրապետությունը նույնպես երկարատև չէր։ Մինչդեռ հիքսոսները կողոպտում էին Եգիպտոսը, սեմական ցեղերի դիմադրական կարողությունը թոթափեց էլամական լուծը։ Սարգոնի կայսրությունը զարգացել էր Ակկադ քաղաքում։ Այս անգամ կենտրոն է հանդիսանում հյուսիսային Քաղդեայի քաղաքներից մեկը, հռչակավոր Բաբելոնը։ Էլամացիները ետ են մղվում և Բաբելոնի մեջ հաստատվում է նոր կայսրություն, որ կոչվում է առաջին բա-

[1] De Morgan, „Les Prem. Civ.", p. 294—295.

բելոնական, քանի որ ապագայում այդ քաղաքում հիմնվեց երկրորդ կայսրությունն էլ։

Այդ առաջին կայսրության պատկանող թագավորներից ամենանշանավորը, նրա իսկական հիմնադիրը Համմուրաբի թագավորն էր (Քրիստոսից 2000 տարի առաջ)։ Մի իսկապես մեծ թագավոր, որ հսկայական գործեր կատարեց Բաբելոնի կուլտուրան բարձրացնելու համար։ Նրա հաղթական արշավանքները տարածվեցին մինչև Սիրիա։ Բայց ավելի նշանավոր էին նրա նվաճումները խաղաղ աշխարհաշինության մեջ։ Նա թագավորեց 55 տարի, վերջնականապես հեռացրեց էլամացիներին Քաղդեայի սահմաններից, ծածկեց իր մայրաքաղաքը և գավառները բազմաթիվ հասարակաշահ շինություններով, որոնց մեջ հռչակված են նրա հոյակապ ջրանցքները։ Մի մխիթար էր նա, որ իրավունք ուներ ասելու իր արձանագրություններից մեկի մեջ, թե իր միացրած ազգերը նա «կառավարում էր հարստությունների և առատության մեջ»[1]։

Բայց Համմուրաբին միայն շինություններով չհարստացրեց իր երկիրը, այլև հասարակության մեջ իրավական կարգեր հաստատեց։ 1902 թվականին դը Մորգանը էլամի մայրաքաղաք Շուշի մեջ կատարած պեղումներից հանեց մի անգին հիշատակարան։ Եվ այն օրվանից հայտնի դարձավ, որ Համմուրաբին աշխարհի առաջին օրենսդիրն էր։ Այդ հիշատակարանը, սեպագիր արձանագրություններով ծածկված մի մեծ քար, բովանդակում էր իր մեջ Համմուրաբիի հրատարակած օրենքները, բաղկացած 282 հոդվածից[2]։ Այդ օրենքները պայծառ լույս են սփռում այն հին ժամանակներում տիրապետող բարքերի, հարաբերությունների, իրավական հասկացողությունների, սոցիալական կարգերի վրա։ Մանավանդ նշանավոր է այն հանգամանքը, որ այդ օրենքները ներկայացնում են երկրում ամենահին ժամանակներից տիրող սովորութական իրավունքը, որ վկայում է, թե ի՞նչ բարձր աստիճանի էին հասնում նախասեմական ցեղերի բարոյական հասկացողությունները[3]։

Համմուրաբիի ժառանգները շարունակեցին նույն խաղաղ-շինարարական գործունեությունը։ Երկիրը երկար ժամանակ վայելում էր անդորրություն և ավելացնում էր իր հարստությունները։ Բաբելոնը համաշխարհային առաջնակարգ քաղաքական-կուլտուրական մի կենտրոն էր, որի հռչակը տարածված էր ամեն տեղ, մարմնացնելով ամբողջ Քաղդեան և մոռացնել տալով այդ անունը։

Ահա այդ ժամանակներում էր, որ եգիպտոսի փարավոններն սկսեցին իրենց նվաճողական գործողությունները Ասիայի և մասնավորապես Սիրիայի դեմ։ Հաղթական պատերազմներով ձեռք բերված երկրները եգիպտական պարզ գավառներ չէին դառնում, այլ պահպանում էին իրենց նախկին վարչական ռեժիմը փարավոնների հովանավորության տակ։ Հպատակության արտահայտությունն այն էր, որ եգիպտական զորքեր էին մնում երկրի մի քանի կետերում, եգիպտական պաշտոնյաները հսկում էին նվաճած երկրների իշխողների վրա։ Չնայած այս բոլորին, ամեն անգամ, երբ եգիպտոսում տեղի էր ունենում թագավորների փոփոխություն կամ հրապարակ էր գալիս թագավորող անձի թուլությունը, նվաճված երկրներում ծագում էին ապստամբություններ և հաճախ էր պատահում, որ եգիպտոսը մի կարճ միջոցում կորցնում էր այն, ինչ որ ձեռք էր բերել երկար ժամանակների պատերազմներով։ Փարավոնները ստիպված էին լինում նորից նվաճել ապստամբված երկրները։

Հպատակված երկրներում տեղացի կառավարողները պատասխանատու էին այն հարկերի և տուրքերի համար, որոնք նշանակված էին փարավոնների կողմից և որոնք հավաքվում էին ազգաբնակությունից։ Այդ հարկերն էին՝ ուտեստներ, կենդանիներ, կառքեր, տղամարդիկ, կանայք, ստրուկներ, մետաղներ, թանկագին քարեր և այլն։ Տեղական կառավարիչը արքունիքից ոտճիկ չէր ստանում և իր օգտին էլ տուրքեր էր առնում ժողովրդից։ Իր տեղը պահած լինելու համար նա պարտավոր էր հաճախ ուղարկել փարավոնին կամ նրա պաշտոնյաներին, իբրև ընծա, իր անձնական հարստությունը, իր աղջիկներն անգամ։

Վարչական այս ձևը այնուհետև երկար և երկար մնաց Արևելքում և նրա սկզբունքները դեռ այժմ էլ գործադրվում են մի քանի տեղերում։

Ջինվորական պետություն դարձած և նվաճողական տենդով գործող Եգիպտոսը ենթարկվում էր մի ճակատագրի, որ հատուկ է այդ տեսակ պետության։ Նա բարձրանում էր, ընկնում, հաճախ մատնվում էր անիշխանության, սպառում էր իր հարստությունները, նվազեցնում էր իր ազգաբնակությունը։ Վերջ ի վերջո, նա պիտի թուլանար, քայքայվեր հենց այդ նվաճողական քաղաքականության պատճառով։ Բայց և այնպես, նա գնում էր իր ընտրած ճանապարհով և մի շարք փարավոններ, որոնք թագավորում էին զանազան ժամանակներ, հռչակել են իրենց անունները Ասիայի դաշտերում տարած իրենց հաղթանակներով։

Պետք է ասել, որ այդ գործունեությունը քմահաճույք չէր, ոչ էլ լոկ փառասիրություն։ Միջազգային հարաբերություններն այնքան զարգացել էին և բարդ կերպարանք ընդունել, որ ընդհարումների, արշավանքների մեջ խոսքամ էին պետական շահերը։ Եվ իրավ, Սիրիայի և Միջերկրականի ափերի տեր լինելը կամ չլինելը մի անկարևոր հարց չէր Եգիպտոսի նման մի պետության համար։ Պատերազմական դաշտ դարձած երկրները վերին աստիճանի կարևոր նշանակություն ունեին առևտրական տեսակետից։ Եփրատի միջին հոսանքը այն մեծ կենտրոնն էր, ուսկից բաժանվում էին հաղորդակցության ճանապարհները դեպի Փոքր Ասիայի ծովափը, դեպի Պարսից ծոցը, դեպի Եգիպտոս։ Մեծ ռազմական ճանապարհը, որով շարժվում էին փարավոնների բանակները, Եգիպտոսից գալիս հասնում էր Եփրատին։ Եվ այստեղ, հայկական Տավրոսի ստորոտների մոտ, Նեղոսի հովիտը ներկայացնում էր ոչ միայն իր ընդվորական ուժը, այլև իր քաղաքակրթությունը։ Առևտրական-կուլտուրական ազդեցությունը Հայաստանի սահմանակից վայրերում և հենց նրա սահմանների մեջ էլ շատ ուժեղ էր։ Այդ ազդեցության միջնորդներն էին փյունիկեցիները։

Էլամական և հիքսոսների շարժումների ժամանակից հաստատվելով Միջերկրականի ափերին, փյունիկեցիները արագ իրենց ձեռքն առան հաստաշխարհային ամբողջ առևտուրը ծովի և ցամաքի վրա։ Նրանց առևտրական գրասենյակները ցրված էին ամբողջ Միջերկրականի եզերքով մինչև Սպանիա։ Նրանց քարավանները մի կողմից հասնում էին Եվրոպայի հյուսիսային մասերին, իսկ մյուս կողմից ակոսում էին ամբողջ Առաջավոր Ասիան, մտնում էին և Հնդկաստան։

Հանձին Փյունիկիայի՝ մարդկության մեջ զարգանում էր պետական մի այլ տիպ— վաճառականական պետություն, որ միշտ խաղաղ միջոցներով և

[1] Maspero, „Hist.", t. II, p. 44.
[2] V. Scheil, „La Loi de Hammourabi", Paris, 1906.
[3] De Morgan, „Les Prem. Civ.", p. p. 272—275.

ազատ փոխանակություններով չէ ավելացնում իր շահերը և որի առաջխաղացության հետ զուգընթաց և ճանապարհակից է և զինվորական ուժը։ Փյունիկեցի վաճառականները ուր որ հանդիպում էին թույլ ու խեղճ ժողովուրդների, ուժով էին վերցնում, կողոպտում էին գյուղերն ու քաղաքները, հիմնում էին զինվորական գաղութներ, իսկ ուր տեսնում էին ուժեղ և կազմակերպված ժողովուրդ, այնտեղ դառնում էին խաղաղ, լոկ իրենց շահերին նվիրված առևտրականներ։ Մեր ժամանակակից առևտրական պետությունները փյունիկեցիների աշակերտներն են։

Եգիպտոսը այն մերձավոր երկիրն էր, ուր Փյունիկիան մտցնում էր աշխարհի բոլոր հարստությունները և որտեղից դուրս էր բերում տեղական ապրանքները՝ աշխարհի ծայրերը տարածելու համար։ Եվ ապրանքների, առևտրական վաստակների հետ միասին ամենահեռավոր անկյուններն էին թափանցում Արևելքի փարթամ քաղաքակրթության նվաճումները։ Այս կողմից փյունիկեցիները մարդկության բարերարներն էին հանդիսանում։

Միայն այս ճարպիկ և տաղանդավոր ժողովուրդը չէր, որ կանգնած էր փարավոնների պատերազմական արշավանքների առջև։ Ասիական հողի վրա շատ էին մանր և թույլ ազգություններ, որոնց նվաճելը, հպատակության մեջ պահելը դեռ այնքան մեծ դժվարություն չէր մի մեծ պետության համար։ Բայց այդտեղ կային և այնպիսի ուժեղ ախոյաններ, որոնք իրենց հուժկու դիմադրություններով ահ էին ներշնչում եգիպտացիներին։ Այսպես էին հեթիթները, ռազմիկ, խստաբարո մի ժողովուրդ, որի ծագման մասին մենք խոսեցինք վերևում։ Այդ ժողովուրդը, Արևմտյան Հայաստանի և Կապադովկիայի իր լեռներին հենված, կազմակերպել էր մի պետության, որի իշխանությանը ենթարկված էր և հյուսիսային Սիրիան։ Սկզբում, քանի որ հեթիթները թույլ էին, փարավոնները հազիվ ուշադրություն գարձրին նրանց երկրի վրա։ Բայց նրանք այնքան ուժեղացան, որ իրենց ձեռքն առան նույնիսկ այնպիսի տեղեր, որոնք եգիպտոսի սեփականությունն էին։ Սկսվեցին երկարատև պատերազմական ընդհարումները հեթիթների և փարավոնների մեջ, ընդհարումներ, որոնց պատմությունը մնացել է եգիպտական հիշատակարանների մեջ և առայժմ, քանի որ դեռ չեն վերծանված հեթիթական մեհենադրոշմ արձանագրությունները, միակ վկան է, թե որքան պատկառելի քաղաքական ուժ և կազմակերպչական մեծություն ուներ նրանց պետությունը։

Այսպիսի մի ախոյանի դեմ բավական չէր միայն զենքով կռվելը։ Եվ փարավոնները շատ անգամ ստիպված էին վերջ դնել իրենց արշավանքներին, խաղաղ դիվանագիտական բանակցություններով վերջացնել երկու պետությունների մեջ եղած վեճերը։ Այդ խաղաղ դաշնագրերից մեկը մնացել է եգիպտական գրությունների մեջ և ներկայացնում է ամենահին դիվանագիտական վավերագիրը, որ ստորագրված է եղել երկու պատերազմող կողմերի մեջ։ Չկարողանալով զենքի ուժով կոտրել հեթիթների դիմադրական կարողությունը, փարավոնները հարկադրված էին նրանց բարեկամությունը որոնել, կնքելով պաշտպանողական և հարձակողական դաշնագիր, որի մեջ հայտնի պայմաններով վերականգնվում էր քաղաքական հավասարակշռությունը արևմտյան Ասիայում, պաշտպանվում էին երկու կողմերի քաղաքական և առևտրական շահերը[1]։

Եգիպտոսի նվաճողական քաղաքականությունը արևմտյան Ասիայում շարունակվեց երեք հարստությունների (դինաստիների—18-րդ, 19-րդ և

[1] **Maspero**, „Hist.", t. I, p. 367, 401.

20-րդ) ժամանակ, ամբողջ երեք դար (18—15 Ք. ա.)։ Այդ ժամանակամիջոցում Նեղոսի հովտի և Բաբելոնի քաղաքակրթությունները շփվում էին իրար հետ Սիրատի վրա, որ երկու պետությունների սահմանն էր կազմում։ Սակայն Բաբելոնը գործոն դեր խաղալ միջազգային քաղաքականության մեջ չէր կարողանում։ Համմուրաբիի հարստության հետևից մի նոր հարստություն, որ հիմնեց հյուսիսային լեռներից (Զագրոս) իջած Կաշու անունով ցեղը։ Իսկ այդ դինաստիի թագավորները առհասարակ թույլ էին և իրենց պետության սահմաններից դուրս ծանրակշիռ դեր խաղալ չէին կարողը

Բայց Բաբելոնի փոխարեն, նրա կողքին, քիչ դեպի հյուսիս, պատրաստվում և կազմակերպվում էր մի նոր ժողովուրդ, որ պիտի իշներ պատմության ասպարեզ դեռ չտեսնված թափով և նվաճողական բուռն եռանդով։ Այդ ժողովրդի մայրաքաղաքն էր Էլ-Ասսուրը, որ բաժանված էր Բաբելոնից Տիգրիսի հովտի ընդարձակ, միանման մի հարթ մասով։

Մենք այդ ժողովուրդը տեսանք էլամական արշավանքների ժամանակ հարավից դեպի հյուսիս գաղթելիս։ Հաստատվելով Տիգրիսի միջին հոսանքի վրա, Միջագետքում, նա հիմնեց Էլ-Ասսուրը իր գլխավոր աստծու անունով։ Սկզբում այդ քաղաքի իշխանները, ինչպես և շատ ուրիշ երկրորդ կարգի իշխաններ, էլամի վասալներն էին, ապա իրենց հպատակությունը մատուցում էին Բաբելոնին նույնիսկ Կաշու ցեղի թույլ թագավորության ժամանակ։ Բայց միաժամանակ նրանք մաքառում էին այժմյան Քուրդիստանի և Հարավային Հայաստանի լեռնաբնակների դեմ, որոնց դուրս էին մղել Տիգրիսի հովտից, նրանց տեղերը գրավելու համար։ Այդ ընդհարումների մեջ Ասսուրի ժողովուրդը ցույց տվեց պատերազմական մեծ կարողություն, որ և սկսեց բարձրացնել նրան։ Արդեն 15-րդ դարից Ասորեստանի թագավորությունը Առաջավոր Ասիայի քաղաքական աշխարհի մեջ մի ուժ է։ 13-րդ դարում նա նվաճում է իր ցեղակից Բաբելոնը։ Քաղդեան ետ է մղվում իր գրաված դիրքից։ Բաբելոնը մրցություն է սկսում նոր պետության դեմ, բայց անհաջող։ Նա ապստամբվողի դիրքի մեջ է և հաճախ զգում է, թե որքան ծանր է ապստամբություն ճնշող Ասորեստանի ձեռքը։ Եվ նա ստիպված է իր առաջնությունը զիջել իր բախտավոր ախոյանին, Նինվեին, որ Ասորեստանի մայրաքաղաքն էր։ Բաբելոնի վիճակին էին սպասում և այն ժամանակների բոլոր պետությունները՝ եգիպտոս, Փյունիկիա, հեթիթական ցեղերը, էլամ։

Մինչև այստեղ մենք տեսանք, թե ինչպես պետությունը, քաղաքների անձուկ սահմաններից դուրս գալով, զարգացավ, ընդարձակվեց, դարձավ համաշխարհային տիրապետության գաղափար։ Մենք տեսանք, թե ինչպես այդ գաղափարի առաջխաղացության հետ բարդվում էին ազգերի փոխադարձ հարաբերությունները։ Ասիական միապետության տիպը այնքան զարգացել է, որ նույնիսկ միջազգային իրավունքի, դիվանագիտական արվեստի սկիզբն է դնում։ Սակայն այդ տիպին դեռ պակասում են շատ լրացուցիչ, բնորոշ գծեր։ Ահա այդ գծերի մշակման վրա է աշխատում Ասորեստանը երկար տարիների ընթացքում։ Ասիական բռնակալ միապետության տիպի զարգացումը նա հասցնում է գագաթնակետին։ Նա դառնում է իրապես համաշխարհային պետություն, նվիրագործում է աշխարհակալական ձգտումները իբրև պաշտամունք, իբրև քաղաքական կրոն և հանդիսանում է իբրև կազմակերպված, միանգամայն որոշակի դրված մի հիմնարկություն, որ այնուհետև ընդօրինակում էին աշխարհի վրա հաստատվող բոլոր մեծ, համաշխարհային ասիական պետությունները։

11-րդ դարից (Ք. ա.) Ասորեստանի պատմության մեջ երևան է գալիս Հայաստանի պատմությունը։ Իր տեղում մենք կծանոթանանք Միջագետքի վիթխարի պետության հետ, որքան նրա պատմությունը վերաբերում է Հայաստանին։ Այստեղ քանի որ մենք տալիս ենք Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կազմակերպության համառոտ տեսությունը, միայն կբնորոշենք ասորական պետականության ոգին։

«Ասորեստանը,— ասում է դը Մորգանը,— գիշատիչ թռչունների մի բույն էր, որտեղից, համարյա տասը դարերի ընթացքում, դուրս էին գալիս ամենաահեղները այն արշավանքներից, որոնք երբևիցե արյունոտել են աշխարհը։ Ասսուրը, Նիմրուդը և վերջն էլ Նինվեն հաջորդաբար այդ պետության մայրաքաղաքներն էին. Ասսուրը նրա աստվածն էր, ավարառությունը՝ նրա բարոյականությունը, նյութական վայելքները՝ նրա իդեալը, դաժանությունը և ահաբեկումը՝ նրա միջոցները։ Երբեք մի ժողովուրդ չէ եղել ավելի անարգ, քան Ասսուրի ժողովուրդը, երբեք վհուկապետները չեն եղել ավելի բռնակալ, ավելի ընչաքաղց, ավելի վրիժառու, ավելի անողորմ, ավելի հպարտացող իրենց ոճիրներով։ Ասորեստանն ամփոփում էր իր մեջ բոլոր մոլորությունները. բացի քաջությունից՝ նա չէր ներկայացնում մի ուրիշ առաքինություն։ Պետք է թղթատել ամբողջ աշխարհի պատմությունը, որպեսզի կարելի լինի գտնել տեղ-տեղ, ամենաշփոթ ժամանակներում, հրապարակական այնպիսի ոճիրներ, որոնց դժպհությունը հավասար լիներ այն սոսկումներին, որ կատարում էին նինվեցիները ամեն օր իրենց աստծու անունով։ Ասորեստանցին ո՛չ արվեստագետ է, ո՛չ գրականագետ, ո՛չ օրենսդիր. դա մի մակաբույծ է, որ ավարառության կազմակերպությունը հիմնում էր զինվորական մի սոսկալի ուժի վրա։ Որքան և հեռու էր տարածվում նրա պետությունը, ամեն տեղ նա տիրապետող էր և ոչ մի տեղ կառավարող չէր։ Նրա ախորժակը անսահման էր։ Նրա մեջ մարմնացած էին, ամենաբարձր աստիճանով, ասիական քաղաքականության թերությունները ու մոլությունները»[1]։

2. Թագավոր և արքունիք: Պետության գլուխը թագավորն էր։ Նրանից բարձր, նրա հետ հավասար մարդ չկար պետության մեջ։ Նա բարձրագույն տերն էր։ Մնացածները նրա ստրուկներն էին։ Տերը իրավունք ուներ իր ստրուկների կյանքի վրա էլ։ Այս բացարձակ միապետական, անսահմանափակ բռնակալական դրությունը նվիրագործված էր կրոնական հասկացողություններով։ Եգիպտոսում թագավորը (փարավոն) պարզապես մի աստված էր։ Նրան անվանում էին արեգակի որդի և հավատում էին, որ աստվածները երկնքում են բնակվում, իսկ փարավոն-աստուծուն տրված է ամբողջ երկիրը, ոչ թե միայն Եգիպտոսը, այլ այն բոլոր տեղերը, ուր մարդիկ են ապրում։ Եվ եթե ամենքը չեն ճանաչում փարավոնին, այդ նրանից է, որ նրանք ապստամբներ են։ Փարավոն-աստծու յուրաքանչյուր շարժումը, յուրաքանչյուր գործողությունն ընդունվում էր իբրև սրբագործություն։ Նա էր, որ միակ միջնորդն էր մարդկանց և աստվածների մեջ։ Նրան մեծարում էին զանազան բարձր տիտղոսներով, ինչպես, օրինակ՝ «բարձրագույն դուռ», «նորին մեծություն», «երկու երկրների արեգակ», «զույգ պալատ» և այլն[2]։

Քաղդեայում թագավորն աստված չէր, բայց բոլոր մարդկանցից բարձր էր, ծայրագույն մի քահանայապետ, միջնորդ մարդկության և աստվածների

[1] „Les Prem. Civ.", p. 340—342.
[2] **Maspero**, „His.", t. I, p. 263.

մեջ։ Ինչպես և Եգիպտոսում նա կրոնական արարողությունների գլուխն էր, զոհեր էր մատուցանում և նրա սրբազան կոչումն ընդհանրական էր, այսինքն բոլոր աստվածների, բոլոր պաշտամունքների վերաբերմամբ նա էր բարձրագույն ներկայացուցիչը։ Ասորեստանը թեև իր ամբողջ քաղաքակրթությունը Քաղդեայից էր վերցրել, բայց թագավորի անձնավորության վերաբերմամբ եգիպտական սկզբունք էր պաշտում։ Թագավորը այդտեղ գլխավոր աստուծու, Ասսուրի պես չէր, բայց նրան երբեմն նույնացնում էին արեգակի հետ, որ երկրորդական արարչագործներից մեկն էր[1]։ Ասորական թագավորի տիտղոսներն էին՝ «մեծ թագավոր», «գնդերի թագավոր», «հզոր թագավոր», «Ասսուրի երկրի թագավոր», «Բելի (աստված) սերունդ», «Ասսուրի քահանայապետ», «չորս կողմերի թագավոր», «մեծ աստվածների սիրելի», «ճշմարիտ հովիվ, որին Ասսուրը և Մարդուկը շնորհել են իշխանություն»[2]։

Այսպիսի հասկացողություններով զարդարված և նվիրագործված բռնակալությունը միայն մի դեպքում ստիպված էր լինում դիմել շրջապատողների խորհուրդներին և բացատրություններին։ Այդ այն դեպքն էր, երբ պետք էր իմանալ աստվածների կամքը, գուշակություններ անել զանազան դեպքերի առիթով։ Թագավորը երազ էր տեսնում, և այդ երազը պիտի մեկնեին պալատական քուրմերը, հմայողները, քավդեաները։ Յուրաքանչյուր ձեռնարկության սկսելուց առաջ աստղագետները, զոհերի փորոտիների վրա գուշակություն անողները և այլ տեսակի հմայողները պիտի որոշեին, թե ինչ ապագա է սպասում այդ ձեռնարկության։ Այսպիսով թագավորը, որքան էլ ուժեղ լիներ նա, դրված էր կրոնի և նախապաշարմունքների քրմերի խիստ ազդեցության տակ։ Նրանց խորհուրդները, ցուցմունքները այս կերպով ղեկավարում էին պետական գործերը։ Այս հանգամանքը կարող էր լինել բռնակալության փոքր ի շատե սահմանափակում, եթե այդ զանազան խորհրդատուները միայն պետության և ազգաբնակության շահերը ճանաչեին։ Բայց այդպիսի շահեր նույնիսկ չկային էլ։ Պալատական մոգերին և քավդեաներին ղեկավարողը սեփական շահն էր։ Նրանք քծնել, շողոքորթել կարող էին, որովհետև աշխատում էին, որքան կարելի է թանկ գնով ծախեն իրենց մեկնություններն ու գուշակությունները և թագավորի ընծաները նրանց մեջ մրցակցություն, նախանձ ու վրեժխնդրություն էին առաջացնում[3]։ Ահա, ուրեմն, այն դրությունը, որ մեր ժամանակի լեզվով կոչվում է պալատական կամարիլլա։ Ազդեցությունը բռնակալի վրա չէր ազատում պալատական գործիչներին նույն բռնակալի անսահման կամայականություններից։ Նրանք, այնուամենայնիվ, մնում էին ստրուկներ, և նրանց գլուխը կարող էր կտրվել թագավորի մի ակնարկով։

Թագավորի առաջնակարգ զբաղմունքներն էին պատերազմ, որս, կրոնական արարողություններ։ Պատերազմական զբաղմունքները կախված էին երկրի ռազմական դիրքից, բայց մանավանդ ժողովրդի տրամադրությունից։ Եգիպտոսում ժողովուրդը պատերազմասեր չէր. զինվորությունը ատելի էր բուն եգիպտական ժողովրդին։ Քաղդեան էլ զուրկ էր պատերազմասեր եռանդից։ Բայց ուրիշ բան էր Ասորեստանը։ Այդտեղ ամենքը, բարձր դասակարգից սկսած մինչև հետին աղքատը, իր բնե զինվոր էին։ Ամենքի մեջ խիստ

[1] **Maspero**, „His.", t. II, p. 622.
[2] **F. Lenormant et E. Babelon**, „Histoire ansienne de l'Orient", t. V, **Paris**, 1887, p. 9.
[3] Ibid, p. 12.

զարգացած էին զինվորական հատկություններ— կույր հնազանդություն, սակավապետություն, խոր հավատ, թե Ասսուր մեծ աստվածը իր փոխանորդի, այն է, թագավորի միջոցով, հրամայում է կռվել, հաղթել, նվաճել։ Այս պատճառով էլ ասորական թագավորը յուրաքանչյուր գարնան պատերազմական արշավանքների էր գնում։ Այսպես էր զինվոր ժողովրդի պահանջը։ Զինվորական կույր հպատակությունը, անձնազոհությունը կապված էր թալաններ և հափշտակություններ կատարելու պայմանի հետ։

Դա օտարոտի պայման չէր։ Ժողովրդի հասկացողությունն այնպես էր, որ կոտորածը, ավերումը, գերևարությունը, մանավանդ երբ նրանք կատարվում են Ասսուրի հրամանով և աշխարհի արեգակ-թագավորի առաջնորդությամբ, փառավոր, աստվածահաճո գործեր են։ Թագավորը, նվաճելով մի երկիր, շտապում էր սեպագիր արձանագրություններով հավերժացնել ոչ միայն այդ հաղթանակը, այլև այն գազանությունները, որ նա գործադրեց նվաճած երկրում։ Այդ քստմնելի գազանությունները հաղթական թագավորի փառքն ու պարծանքն էին կազմում։

Պատերազմից ոչ սակավ հաղթական և փառավոր էին թագավորի որսորդությունները։ Եվ արձանագրությունների մեջ Ասսուրի երկրավոր փոխանորդները պարծանքով հիշատակում են, թե քանի առյուծներ սպանեցին իրենց ձեռքով։ Որսորդությունը կատարվում էր մեծ հանդեսով, բազմաթիվ հետևորդների և թիկնապահների մասնակցությամբ։ Հաջող որսից վերադարձած թագավորը կատարում էր պալատական հանդեսներ, զոհեր էր մատուցանում աստվածներին։

Արքունի պալատը մի ամբողջ բերդ էր՝ ամուր պարիսպներով շրջապատված։ Այստեղ ապրում էր մի ամբողջ ազգաբնակություն, բաղկացած թագավորին անմիջապես ծառայող պաշտոնյաներից, ստրուկներից, թիկնապահ զորքերից և այլն։ Բերդ-պալատի մեջ պահվում էին թագավորի հարստությունները։ Դրանք կազմված էին ոչ միայն մետաղներից, թանկագին քարերից և կտորներից, այլև երկրի այն բոլոր բերքերից, որ արքունիքը ստանում էր իբրև հարկ։ Նույն այդ բերքերից տրվում էին ռոճիկներ պաշտոնյաներին, իսկ ավել մնացածը պահվում էր առանձին մթերանոցներում, այնպես որ արքունիքը միշտ ուներ մեծ քանակությամբ պաշար՝ երկարատև պաշարումներին դիմադրելու համար, երբ կամ դրսի թշնամին էր հարձակվում, կամ ապստամբություն էր ծագում[1]։

Պալատական հիմնարկությունների մեջ կարևորության տեսակետից առաջին տեղը բռնում էր հարեմը, թագավորի կանանոցը։ Արևելյան այս հռչակավոր հիմնարկությունը մենք տեսնում ենք պատմության սկզբից թե՛ Բգիպտոսում, թե՛ Քաղդեայում և թե՛ Ասորեստանում։ Դա մի առանձին փակ ու խորհրդավոր աշխարհ էր, ուր բռնակալը կամ առհասարակ ամեն մի ուժեղ, հարուստ մարդ գտնում էր իր հաճույքներին բավարարություն տալու միջոցներ։ Հարեմների ընդարձակությունը, այնտեղ փակված կանանց և հարճերի բազմությունը համարվում էին տիրողի հարստության, երջանկության և կյանքի գլխավոր նշաններ։ Փակված կինը, որ իր տիրոջ կրքերին ծառայող մի իր էր, հսկողության և պահպանության էր կարոտ։ Այդ պաշտոնը կատարում էին բազմաթիվ ներքինիները, մեծագույն մասամբ՝ սևամորթ մարդիկ։ Ներքինիների գլխավորն էր ներքինապետը՝ մի վերին աստիճանի կարևոր

[1] Maspero, t. I, p. 275—287.

անձնավորություն ոչ միայն թագավորի կանանոցում, այլև ամբողջ պետության համար։

Լոկ հեշտանքի համար ստեղծված հիմնարկության մեջ կյանքը անշարժ ու միատեսակ չէր անցնում։ Կանանոցը միշտ լի էր ինտրիգներով, մեքենայություններով։ Այդտեղ մրցության լայն ասպարեզ էր գտնում կանացի փառասիրությունը. այդտեղ էլ տիրապետական տենչեր էին թագավորում։ Նախանձը, փոխադարձ չկամությունը հարկադրում էին մշտապես փակված կանանց ներքին անդուլ պատերազմ մղել իրար դեմ։ Ճարպիկը, գեղեցիկը կարողանում էր ուրիշ մրցակիցներից ավելի տիրանալ իր տիրոջ սրտին և շահագործել այդ առավելությունը իր և իր զավակների օգտին։ Թագավորի օրինավոր կինը սովորաբար մեկն էր համարվում, նայած իր ծագման և թագավորի ընտրության։ Եգիպտոսում այդ պատվին շատ քիչ էին արժանանում օտար ծագում ունեցող կանայք։ Մեծագույն մասամբ փարավոն-աստուծու օրինավոր կինը նրա հարազատ քույրն էր լինում[1]։ Սովորաբար, այդ օրինավոր կնոջից ծնված արուներին էր անցնում թագաժառանգության իրավունքը։ Բայց հարեմի դավադրությունները հաճախ խլում էին այդ իրավունքը օրինավոր ժառանգից։ Հաճախ արքայազունները պալատական մրցող շրջանների գործիք էին դառնում և հարեմում այդպիսի ժամանակ կանգ չէին առնում նույնիսկ սպանությունների առաջ։ Սպանվում էին ահարկու բռնակալ թագավորները, փարավոն-աստվածները, թագաժառանգները։ Այդ պատճառով էլ կարգ էր դառնում, որ նոր գահ բարձրացող թագավորը վտանգավոր ախոյաններից ազատ մնալու և հանգիստ թագավորելու համար կոտորում էր գահի բոլոր թեկնածուներին։ Պալատական այս հեղափոխություններն էին միայն, որ գալիս էին փոփոխություններ մտցնելու արևելքի անսահման բռնակալության ընթացիկ կյանքում։10

Հարեմը միայն պալատում չէր ամենաազդեցիկ հիմնարկությունը։ Նա ազդում էր և պետության ճակատագրի վրա։ Կլանում էր պետական միջոցների նշանավոր մասը, թույլ թագավորները, և ոչ միայն թույլերը, ենթարկվում էին հարեմի ազդեցության և այդ ժամանակ պետությունը կառավարողներ էին կանայք, հարճերը, ներքինիները։ Արևելքը ամենայն հավատարմությամբ մինչև այժմ պահպանել է հարեմի ամբողջ կազմակերպությունը, նշանակությունը։ Նույնիսկ շինության ձևը, սենյակների դասավորությունը։ Թեև այսօր վերանորոգենք ասորական թագավորի պալատի այն մասը, ուր գետեղված էր կանանոցը, մենք համարյա ոչինչ չպիտի փոփոխենինք, որպեսզի կարողանայինք այդտեղ տեղավորել ժամանակակից մի պարսիկ կամ թուրք տիրապետողի հարեմը։ Նույն դասավորությունը, նույն հոգսը՝ բաժանելու իրարից հարեմի կանանց, որոնք ոճիրներն անգամ անտես են անում իրենց դիտավորությունները առաջ տանելու համար[2]։

Ժողովրդի հետ թագավորը անմիջական հարաբերություններ ուներ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ նա հանդիսանում էր բարձրագույն դատավորը իր բոլոր հպատակների համար։ Նա անձամբ լսում էր բողոքներն ու գանգատները, վճիռներ էր արձակում։ Եվ այս նահապետական հովանավորությունը, որ ցույց էր տալիս թագավորը իր հպատակների վերաբերմամբ, դառնալով նրանց համար արդարադատության բարձր վերահսկիչը և գործադրել տվողը, մի մեծ շարժառիթ էր, որ ժողովուրդը համարեր նրան աստվածների կամքը կատարող

[1] Ibid, p. 270.

[2] Lenormant et Babelon, t. V, p. 29.

և բարձրագույն իրավարարության պահապան։ Ժողովուրդը դաստիարակվում էր այն հասկացողությունների մեջ, որոնք պաշտամունք են դարձնում թագավորի անձը, իբրև ոչ միայն բարձր կրոնական մի գաղափար, այլև իբրև մարմնացում պետական բարձր շահերի, երկրի ուժի, փառքի և երջանկության։

Ասիական բռնակալության ամենադաժան ներկայացուցիչներն անգամ իրենց տեղն ունեին ժողովրդական պաշտամունքի մեջ։ Ասորական արձանագրությունները պահել են այդ պաշտամունքի մի քանի հետաքրքրական հիշատակարանները։ Դրանցից մեկն է այն օրհներգը, որ ձոնված է թագավորի արևշատության։ «Երկար օրեր,— այսպես էր սկսվում այդ հիմնը,— երկար տարիներ, հատու սուր, երկար կյանք, փառքի տարիներ, նախապատվություն բոլոր թագավորների մեջ, շնորհեցեք այս բոլորը թագավորին, իմ տիրոջը»։ Ապա օրհներգը մաղթում է լայն և ուժեղ սահմաններ թագավորի պետության և նրա կառավարության, գերիվերություն բոլոր թագավորների վրա և այլն։ Նույն արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ երբ թագավորը հիվանդանում էր, նրա բժշկության համար հրապարակական աղոթքներ էին կարդացվում, որոնց մեջ դյութական ուժերն էին հրավիրվում՝ չար ոգիները հալածելու և այդպիսով հիվանդ թագավորին բժշկություն տալու համար[1]։

Թագավորական պալատի ամբողջ բնակչությունը հաշվի ենթարկելու համար բավարար տեղեկություններ չկան։ Հույն մատենագիրներից մեկը հիշատակում է, որ պարսից արքունիքում ապրողների թիվը հասնում էր 15 հազարի։ Եվ որովհետև հին Պարսկաստանը իր պետական կազմակերպությունը ժառանգել էր Միջագետքից, ուստի այս թիվը կարող է մոտավոր հասկացողություն տալ և այն մարդկանց թվի մասին, որոնք ապրում էին Ասորեստանի արքունիքում։ Բացի դրանից, պալատը կերակրում էր և քաղաքի ազգաբնակության մի նշանավոր մասը։ Ահա այսքան բերաններին գոհացում տալու համար էր, որ յուրաքանչյուր գարնան սկսվում էին պատերազմական արշավանքներ՝ երկրներ կողոպտելու, ամեն տեսակ հարստություններ դիզելու համար։

3. Կառավարություն։ Թագավորից հետո առաջին մարդը պետության մեջ այն պաշտոնյան էր, որ Արևելքում այնքան լավ ծանոթ է մեծ վիզիր անունով։ Ասորեստանում նա կոչվում էր «տուրտան»[2] և զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր ամեն անգամ, երբ թագավորը անձամբ չէր ղեկավարում պատերազմական գործողությունները։ Ժամանակի ընթացքում այս պաշտոնյան մեծացավ, պատերազմական կարիքները այնքան բարդվեցին, որ հարկավոր եղավ համանման, եթե ոչ միանգամայն համապատիվ մի պաշտոն էլ ստեղծել։ Մեծ վեզիրը մշտապես թագավորի աջ թևի կողմն էր կանգնում, նոր պաշտոնյան ձախ թևի կողմն էր գտնվում և ստացավ «սուլթան» անունը[3]։

Մեծ վիզիրից հետո Ասորեստանում գալիս էին հետևյալ բարձր պաշտոնները. ներքինապետ, պալատի հազարապետ կամ վերատեսուչ, որ կոչվում էր և գլխավոր դատավոր, արքունի դիվանապետ և «երկրի կառավարիչ», որ ներքին գործերի մինիստրի նման մի բան էր։ Այս բարձր պաշտոնյաները անկախ վաթչական իրավասություն չունեին, ոչ նույնիսկ կարող էին անձնական նախաձեռնությամբ գործել։ Նրանք միայն կատարում էին միապետի կամքն ու հրամանները։ Եվ միապետը չէր էլ թույլ տալիս, որ պաշտոնյաները երկար ժամանակ մնան իրենց տեղը։ Նրանք ժամանակավոր էին։ Նշանակելի տեղ միապետն ընտրում էր նորերին, ինչպես իր քմահաճույքն էր թելադրում, ընտրում էր առանց նկատի առնելու նորերի դիրքը, ծագումը, ոչ էլ նույնիսկ ընդունակությունները։ Հաճախ, նրա մի հրամանով, բարձրաստիճան, փառքով և իշխանությամբ շրջապատված պաշտոնյան զրկվում էր տեղից, դառնում էր հասարակ ստրուկ, կալանավոր, եթե չէր սպանվում։ Եվ հաճախ ժողովրդի միջից մի անհայտ և անտոհմիկ մարդ մի օրում բարձրանում էր մինչև առաջնակարգ պետական աստիճանը։ Նույնիսկ ստրուկները, բախտի բերմունքով, կոչվում էին կարևորագույն պաշտոններին։

Այսպես էր կենտրոնական կառավարությունը։ Գալով նահանգական տեղային կառավարության, պետք է նախ և առաջ զանազանել երկու տեսակ երկրներ։ Առաջին տեսակը կազմում էին այն երկրները, որոնք զուտ ասորական էին, ասորի ժողովրդով բնակեցրած։ Երկրորդ տեսակին պատկանում էին նվաճված օտար երկրները։

Առաջին տեսակի նահանգները կառավարվում էին թագավորի կողմից նշանակված և նրա անմիջական հրամանի տակ գտնվող կուսակալներով։ Սրանք շատ զորեղ պաշտոնյաներ էին։ Արքունիքի վերաբերմամբ նրանք պարտավոր էին կատարել մի քանի հայտնի պայմաններ՝ հավաքել տեղական հարկերն ու տուրքերը և հասցնել արքունի գանձարանին, կարգ պահպանել, տեղեկություններ հաղորդել թագավորին բոլոր կարևոր պետական գործերի մասին, պատրաստ պահել տեղական զորքերը, որպեսզի հարկավոր եղած ժամանակ իսկույն ուղարկեն ցույց տված տեղերը։ Մնացած բոլոր բաներում կուսակալները ինքնագլուխ էին, ամեն ինչ թողնված էր նրանց հայեցողության։ Ասսուրական կուսակալները պարսից սատրապների և օսմանյան փաշաների նախահայրերն էին։ Նրանք ճնշում և հարստահարում էին ժողովուրդը, որի գանգատները շատ անգամ հասնում էին միապետի ականջին։ Այս դեպքում կուսակալները պատժվում էին և պաշտոնանկ էին լինում բռնակալական արագ և խիստ հարվածների տակ։

Հին պետությունը առհասարակ ծանոթ չէր խիստ կենտրոնացման սիստեմին։ Աշխարհակալ ազգերը մեծ պետություններ էին ստեղծում, բայց այդ պետությունները միաձույլ կազմակերպություններ չէին դառնում, այլ ներկայացնում էին գավառական տեղային անկախությունների, կիսաանկախությունների մի ցանց։ Նվաճված երկրները չէին զրկվում իրենց վարչական ինքնուրույնությունից։ Ոչինչ չէր փոփոխվում նրանց տեղային առանձնահատկությունների մեջ, բացի միայն նրանից, որ Երկիրը հարկ էր տալիս նվաճող ազգին և օգնում էր նրան իր զորքերով։ Այս ավատական սկզբունքը միայն նվաճված երկրների վերաբերմամբ չէր գործադրվում։ Բուն Եգիպտոսը նույնպես ավատական կազմակերպություն ուներ, ինչպես և նրա նվաճած երկրները։ Իշխանական ցեղերը իրենց ժառանգական երկրում անկախ փոքրիկ թագավորներ էին, կապված հայտնի պարտավորություններով երկրի ընդհանուր միապետի հետ։ Բաբելոնը, նրան հետևելով և Ասորեստանը, համանման պետական կազմակերպություն ունեին։ Նվաճված երկրները Ասորեստանի կայսրության մեջ հանձնվում էին այդ երկրների նախկին տերերի կառավարության։ Կապը դրանց և պետության մեջ այնքան թույլ էր, որ ամեն հարմար դեպքում վասալները փորձ էին անում ապստամբությունների միջոցով թոթափել ասորական լուծը։ Թեև այդ ապստամբությունները երբեմն շատ համան

[1] Lenormant et Babelon, t. V, p. 25.

[2] Ասովածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ «տանաքան» (Եսայի, Ի, 1)։

[3] Lenormant et Babelon, t. V, p. 52.

լինում և նինվեի թագավորներին հարկավոր էր լինում մեծ դժվարությամբ ճնշել նրանց, բայց և այնպես, միշտ հարգվում էր տեղային ինքնավարության սկզբունքը։ Մայրահեղ դեպքերում միայն ապստամբություն հարուցանող վասալներն էին հեռացվում իշխանությունից, որպեսզի նրանց տեղ կարգվեն նրանց ժառանգները կամ ազգականները։

Ապստամբություններ հաճախ տեղի էին ունենում և բուն ասորական նահանգներում, կուսակալների կողմից։ Բայց այստեղ պետական միությունը խախտելու վտանգ չկար։ Այստեղ ասորին կռվում էր ասորու դեմ, ոչ թե նրանից անջատվելու համար, այլ իշխանության, միապետական գահ ձեռք բերելու նպատակով։ Այս ներքին ապստամբական շարժումները, ներքին պատերազմները բնորոշ հատկություն են արևելյան բոլոր թագավորությունների՝ պատմության բոլոր ժամանակներում, մինչև նույնիսկ մեր օրերը։ Միապետը, չնայած իր անսահման իշխանության, իր դաժան խստություններին, միշտ կանգնած էր այն վտանգի առաջ, որ իր ստորադրյալ պաշտոնյաներից մեկն ու մեկը կարող է ուժեղանալ, ապստամբվել իր դեմ։ Ուստի նա պարտավոր էր ամեն տեսակ զգուշություններ ձեռք առնել։ Սրանով էլ պետք է բացատրել պաշտոնյաների հաճախակի փոփոխությունները։ Ասորեստանի պատմության մեջ մենք տեսնում ենք դեպքեր, երբ թագավորը, վախենալով, թե իր տարտանը կարող է զորքի վստահությունը վաստակել և ապստամբություն հարուցանել, պաշտոնանկ էր անում նրանց հենց պատերազմի ժամանակ։

Մենք խոսեցինք պետության գլխավոր պաշտոնյաների մասին։ Վարչական և զինվորական կազմերի մեջ հին պետությունն ուներ և բազմաթիվ այլ պաշտոնյաներ, զանազան կարգերի և աստիճանների բաժանված։ Այնպես որ պատմության սկզբներում ևեթ մենք աչքի առջև ունենք այն դրությունը, որ այժմյան լեզվով կոչվում է բյուրոկրատական կազմ։ Այս կազմի տիպիկ ներկայացուցիչն էր մանավանդ Եգիպտոսը[1]*։*

4. Զինվորություն։ *Պատերազմը ամենահին իրականությունն է մարդկության մեջ։ Եվ պատերազմող տարրը, զինվորությունը, բնականաբար, ամենակարևոր նշանակություն ուներ նախնական պետությունների համար անգամ։ Քաղաքական առաձեռն ուժը, նա, որ վճռում է քաղաքական մարմնի գոյության խնդիրը, զինվորությունն էր, ուստի և պետությունը ամենից շատ նրան էր ուշադրություն նվիրում։ Զորքի նշանակությունը ավելի ևս մեծանում է այն ժամանակից, երբ քաղաքակիրթ աշխարհում համաշխարհային տիրապետությունը դառնում է ընդհանուր, բարձր գաղափար։ Մեծ բանակների անհրաժեշտությունը ծանրացնում էր ազգաբնակության վրա ընկած լուծը, որ զինվորագրությունն էր։*

Յուրաքանչյուր պետություն անհրաժեշտաբար ունենում էր օտար երկրներից վարձված զորքեր։ Այդ տեսակ զինվորական ուժը գլխավորապես թագավորական պալատի պահպանությունն էր ստանձնում։ Միապետը, միշտ պալատական և ֆեոդալական հեղափոխությունների երկյուղի տակ, պիտի առավելություն տար վարձկան զինվորության, որ չէր գտնվում տեղական ազդեցությունների տակ, չէր տոգորված տեղական շահերով, ուստի և շատ քիչ հավանականություն էր մնում, թե նա գործիք կդառնա միապետի դեմ նյութվող դավադրություններին։

[1] **Ե. Մեյեր, «Экономическое развитие древнего мира», М., 1906, с. 12.**

Սակայն օտար տարրը, իբրև վարձով ծառայող, չէր կարող նշանավոր ուժ կազմել բանակի մեջ։ Նվաճողական ձգտումների համար անհրաժեշտ խոշոր բանակները, բնականաբար, պիտի ունեցան ազգաբնակությունից կազմվեին։ Եվ մենք տեսնում ենք, որ զինվորագրությունը կանոնավորված մի պարտավորություն էր ժողովրդի համար։ Մի շատ ծանր պարտավորություն այն տարբերի համար, որոնք տնտեսական պայմանների անողորմ ճնշման տակ էին գտնվում և, ուրեմն, կարող էին միայն խաղաղ աշխատանքի մեջ գտնել գոյության կռվի միջոցներ։ Այսպես էր, օրինակ, Եգիպտոսը։ Երկրագործ, ճորտական դրության մեջ գտնվող ժողովրդին պատերազմը ոչ մի օգուտ չէր կարող տալ։

Եվ նա չէր սիրում պատերազմը, բայց ստիպված էր աշխատանքի ընդունակ իր անդամներից զրկվել, որպեսզի նրանք գնան փարավոնների իշխանությունը պահպանելու հեռավոր Սիրիայի, Եթովպիայի բերդերում։

Եգիպտոսի զինվորակոչը մի քանի կողմերով հիշեցնում է մեր այժմյան ժամանակները։ Յուրաքանչյուր գավառ, լիներ նա արքունի թե ավատական, պարտավոր էր նշանակված քանակությամբ զինվորացուներ տալ։ Որոշված ժամանակներին թագավորական գրագիրները գնում էին որոշ գավառ, տանելով իրենց հետ վաղօրոք պատրաստված ցուցակները, որոնց մեջ նշանակված էին զինվորացուները։ Բոլոր նորակոչներին մանրամասն քննության էին ենթարկում, իմանալու համար, թե պիտանի՞ են նրանք զինվորական ծառայության համար։ Բոլոր առողջներին գրառում էին, տեղային իշխանությունը նրանց քննության էր ենթարկում, և այնուհետև միայն որոշվում էր, թե որոնք են զինվոր գնում։ Խաղաղ երկրագործ ժողովուրդը լացով ու կսկիծով էր կատարում իր այդ պարտականությունը։ Զինվոր գնալը համարյա միշտ նշանակում էր այլևս տուն չվերադառնալ։ Եվ այդ պատճառով ընտանիքները մեծ սուգով էին բաժանվում զինվորացուից այնպես, որպես թե տանում էին նրան թաղելու։ Կանայք իրենց երեսին և մազերին փոշի էին ցանում և բարձրաձայն ողբում։ Զինվորակոչները ավելի հաճախակի լինում էին, իհարկե, պատերազմների ժամանակ։ Ուստի, երբ լուր էր տարածվում, թե սկսվել է կամ պիտի սկսվի պատերազմ, ազգաբնակության կեսը փախչում էր լեռները և թաքնվում էր այնտեղ՝ զինվորակոչից ազատվելու համար[1]*։*

Սակայն երկրագործ ժողովրդի այսպիսի տրամադրությունը դեռ չէր նշանակում, թե նրա վրա տիրող պետությունը պիտի ձեռք վերցներ զորքից ու պատերազմից։ Ընդհակառակն, պետությունը, զինվորագրության դժվարությունների առջև կաշկանդված չմնալու համար, արհեստական կերպով զինվորական ազգաբնակություն է ստեղծում։ Այդ սիստեմը հիմնված էր պայմանագրական սկզբունքի վրա։ Պետությունը իր հողերը տալիս է այնպիսիներին, որոնք հանձն էին առնում մշտական զինվորությունը։ Մի ընտանիքի տրվում էր որոշ չափով հողաբաժին, որ ազատ էր ամեն տեսակ հարկերից ու տուրքերից։ Այդ հողի վրա ապրողը իրեն զգում էր միանգամայն անկախ։ Բայց երբ հրավեր էր ստացվում, ընտանիքի բոլոր ընդունակ անդամները անմիջապես պիտի պատերազմ գնային։ Այս սիստեմը գոյություն ուներ և Քաղդեայում։ Պետական ոչ մի պաշտոնյա իրավունք չուներ այդ հողից որևէ տուրք վերցնելու, որևէ անասուն տանելու, ուտելիքեղեն ստանալու զորքի համար։ Ոչ մի կորաբաժին իրավունք չուներ այնտեղ մտնելու, եթե նույնիսկ հարկավոր ի-

[1] **Գ. Масперо, «Древняя история, Египет, Ассирия», СПБ, 1900, с. 63—65.**

ներ այնտեղ մի փախստական բռնել[1]։ Համմուրաբիի օրենքները ամենայն խստությամբ պահպանում էին այդ զինվորական հողաբաժինների անձեռնմխելիությունը։ Ծախել, գրավ դնել, պարտքի տեղ վերցնել այդ հողերը խստիվ արգելվում էր։ Չէր կարելի գնել զինվորին տված անասուններն անգամ։ Դրա փոխարեն, եթե զինվորը, որ ուներ այսպիսի հողաբաժին, խուսափում էր զինվորական ծառայությունից, պիտի ենթարկվեր մահվան պատժի։ Եթե հողաբաժին ունեցող զինվորը գերի էր ընկնում թշնամու ձեռքը, իսկ տանը չէր մնում մի ժառանգ, որ կարողանար շարունակել նրա գործը, այդ դեպքում հողը տրվում էր մի ուրիշի, որ պարտավոր էր կալվածի եկամուտի մի երրորդական մասը տալ զինվորի ընտանիքին, իսկ գերությունից վերադառնալուց հետո ամբողջ կալվածը նորից նրա ձեռքն էր անցնում[2]։ Հողատիրության այս սիստեմը Արևելքում շարունակվեց մինչև վերջին ժամանակներս։ Այդ սիստեմն էր, որ փոքրիկ զինվոր-ֆեոդալների ցանցերով պատեց ամբողջ օսմանյան պետությունը։

Ասորեստանը, գերազանցորեն զինվորական մի պետություն, պատերազմական արվեստը հասցրեց դեռ մինչև այդ չտեսնված զարգացման։ Նրա բանակի պես մի ահեղ ուժ դեռ երևան չէր եկել աշխարհում և Եգիպտոսն անգամ, Թեև աշխարհակալ մի մեծ պետություն, վախենում էր նրանից։ Զրահները ասորի զինվորներին տալիս էին ավելի ուժ և անվախություն։ Բանակն ուներ իր մեջ թե՛ հետևակ, թե՛ ձիավոր զորքեր և թե՛ պատերազմական կառքեր։ Պաշարված բերդերի դեմ գործ էին ածում քանդող մեքենաներ։ Եվ այսպիսի մի ահարկու ուժի վրա հենված՝ փոքրիկ Ասորեստանը դարձավ առաջին համաշխարհային պետությունը, որի սահմանները Արևմուտքում մի ժամանակ սկսվում էին Նեղոսի ափերից։ Բանակի կազմակերպությունն այնպես էր, որ թագավորը կարողանում էր արագ կենտրոնացնել մեծ քանակությամբ զորքեր, ուր հարկավոր էր համարում և ուղղում էր արագ ու ահեղ հարվածներ թշնամու դեմ։

Ասսուրական զինվորակոչի մանրամասնությունները հայտնի չեն։ Բայց նկատի առնելով մի զինվոր ժողովուրդ, պետք է թույլ տալ, որ զենք կրելու կարողություն ունեցող ազգաբնակությունը գնում էր իր թագավորի ետևից։ Գրավել նրան առանձին միջոցներով հարկավոր էլ չէր, որովհետև ասորական պատերազմի եղանակը արդեն ուներ իր մեջ ամբողջ այն գրավչությունը, որ կարող է ոգևորել զինվորին։ Ասսուրական պատերազմը միայն նվաճում, հրպատակեցում չէր, այլ առավել հիմնիվեր կործանումն երկրների և ազգերի։ Դա կողոպուտ և կոտորած էր այնպիսի չափով, որից ավելին չէր էլ կարող լինել։ Վերջանում էր յուրաքանչյուր պատերազմ և յուրաքանչյուր գունդ վերադառնում էր իր գավառը, տանելով իր հետ ավարի և կողոպուտի իր բաժինը[3]։

Թե որպիսի կատաղությամբ էին ասորեստանցիները հարձակվում, վերցնում, պատժում, մի խոսքով՝ պատերազմ մղում, այդ ամենայն սրտաբացությամբ, հոխորտանքով պատմում են նրանց թագավորները, որոնք իրենց յուրաքանչյուր հաղթանակը հավերժացնում էին հատուկ արձանագրություների մեջ։ Բերենք մի քանի նմուշներ այդ պաշտոնական գրություններից, որոնք ամեն մի բացատրությունից ավելի լավ են բնորոշում ոչ միայն թագավորին, այլև ամբողջ երկիրը իր հասկացողություններով, իր պաշտամունքներով, իր հայացքներով և գործողություններով։

Ասսուրնազիրպալ թագավորը (9-րդ դար Ք. ա.) այսպես է ինքն իրեն մեծարում. «Ես թագավոր, հզոր, թագավոր Ասսուրի երկրի, որդի Թուկլաթ-Ադարի, աչքեր Ասսուրի, որ ջնջեց իր հակառակորդների երկրները և ցցի հանեց իր թշնամիների մարմինները, Թոռ Բին-Նիրարիի, որ մեծ աստվածների փոխանորդն էր, որ չարդեց իր հզորությունը չճանաչողներին, ժառանգորդ Ասսուր-Դանիլի, որ տաճարներ շինեց և հրաշալիքներ հիմնեց։ Ես՝ թագավոր, ես՝ տեր, ես՝ սրբազան, ես՝ ամենակարող, ես՝ դատավոր, ես՝ վեհապետ, ես՝ հերոս, ես՝ հաղթող, ես ուժեղ եմ, ես՝ տղամարդ, ես՝ Ասսուրնազիրպալ, կարող թագավոր, Ասսուրի երկրի թագավոր, նշանակված Սին աստծուց, Անու աստծու սիրելին, աստվածների ծառան, ես»։

Ահա և նմուշներ նույն թագավորի քաջագործություններից. «Երեք օրվա ընթացքում ես բարձրացա սարը, սարսափ մտցրի նրանց ապաստարաններում, ցնցեցի նրանց բույները, մահապատժի ենթարկեցի 200 գերիների, հարուստ ավար վերցրի և կողոպտեցի նրանց հոտերը»։ «Կիրխի Վերկրում ես սպանեցի շատ մարդկանց, հարուստ ավար վերցրի։ Ես սպանեցի 260 գերիներ, ես կտրեցի նրանց գլուխները և այդ գլուխներից բուրգեր շինեցի»։ «Ես վերցրի քաղաքը, կոտորեցի 800 մարդ, կտրեցի նրանց գլուխները. շատ գերիներ ընկան ձեռքս. Ես այրեցի նրանց բնակարանները, քաղաքի դռների առջև պատ կազմեցի գերիների դիակներից. ես կտրեցի նրանց գլուխները, 700 մարդ խաչեցի գլխավոր դռների առջև, քարուքանդ արի քաղաքը, ավերեցի, դարձրի նրան ավերակների կույտ, անպատվեցի նրանց տղաներին և աղջիկներին»։ «Ես հրամայեցի կտրել կռվի մեջ սպանված 500 թշնամիների գլուխներ. 400 մարդ կենդանի ընկան իմ ձեռքը, ես քաղաքից դուրս բերի 3000 գերի. ես թողի քաղաքը ինձ համար, իսկ վերիններին և գլուխները ուղարկեցի Ամիդ բաղաքը։ Այդ քաղաքի դռների առջև ես գլուխներից բուրգ շինեցի, իսկ դռների մեջ կենդանի խաչեցի գերիներին, քանդեցի քաղաքը, ոչնչացրի նրա անտառները»։ «Ես գրավեցի... այրեցի նրան, սպանեցի 1400 զինվոր, 470 կենդանի գերիներ վերցրի, դուրս բերի քաղաքից 3000 մարդ, գերիներին կենդանի խաչեցի քաղաքի մեծ դռների առջև, նրանց աչքերը փորեցի, մնացածներին տարա Ասսուրի երկիրը և հրամայեցի նորից քաղաք շինել»։ «Ես Ասսուրնազիրպալ, մեծ թագավոր, կարող թագավոր, Ասսուրի երկրի թագավոր, արդարադատ, ահարկու, որ խոնարհ կերպով գնացել եմ Ասսուրի, իմ Աստծու ղեկավարությամբ։ Ես այսպես եմ ասում. Ասսուրը, իմ տերը, արտասանեց իմ անունը, ընդարձակեց իմ պետությունը, իր կարողության կատարումը հանձնարարեց իմ անհաղթելի սրին։ Ավերակների վրա էր որ պայծառացավ իմ գեմքը, իմ բարկության բավարարություն տալու մեջ է իմ բերկրանքը»[1]։

Եվ այսպես՝ ոչ միայն Ասսուրնազիրպալը։ Այսպիսի կտորներից է բաղկացած Ասորեստանի պատմությունը դարերի ընթացքում։ Մենք պետք է ընդունենք, որ այս արձանագրությունների մեջ քիչ չէ խառնված և բռնապետական հոխորտանք, չափազանցություն։ Եթե բառացի մտքով ճիշտ լինեին այդ բոլոր հիմնովին ավերումները, այն ժամանակ պետք կլիներ ընդունել նաև այն, որ Ասսուրի կատաղի ներկայացուցիչները կատարյալ անապատ էին դարձնում իրենց տիրած երկրները։ Սակայն նույն արձանագրությունները

[1] Maspero, „Hist.", t. 1. p. 722.
[2] V. Scheil, „La Loi de Hammourabi", Paris, 1906.
[3] Lenormant et Babelon, t. V, p. 53.

[1] Jules Oppert, „Historie des Empires de Chaldée et d'Assyrie", Versailles, 1865, и. А Зайцев, «Руководство всемирной истории», СПБ, 1879, с. 140—145.

ցույց են տալիս, որ նվաճված երկրները մի կարճ միջոցից հետո դարձյալ ապստամբվում էին Նինվեի բռնակալության դեմ։ Նորից արշավանք, նորից ավերում մինչև հաջորդ ապստամբությունը։ Զինվորական բռնապետության ինքնատիպ հատկությունն է այդ վիճակը։

Բայց սնապարծ հռխորտանքներն ու չափազանցությունները հեռացնելուց հետո էլ ասորական արշավանքները շարունակում են մնալ իրրև պատմական մեծ աղետներ ազգերի և ժողովուրդների համար։ Յուրաքանչյուր այդպիսի արշավանք տեղահան էր անում մի ամբողջ երկրի ժողովուրդ։ Ասորական նվաճողը հաղթված ժողովրդին թողում էր նրա կյանքը միայն, մեկ էլ այն, ինչ չէր կարելի խլել, պոկել հողից։ Մնացած ամեն ինչը՝ և՛ մարդ, և՛ անասուն, և՛ ստացվածք, հարստություն, մթերք, փոխադրվում էր Ասորեստան՝ իրրև հաղթողի ավար։ Գերի էին գնում նախ և առաջ հաղթված երկրի աստվածները, ապա իշխողները իրենց կանանց և երեխաների հետ։ Պատերազմելու ընդունակ տարրը իսկույն մտցվում էր ասսուրական բանակի մեջ, ուր լրացնում էր պատերազմի պատճառով թուլացած շարքերը։ Իսկ գյուղական ժողովուրդը իր անասունների հետ քշվում տարվում էր իրրև գերի։ Այդ գերիները բնակեցվում էին ասորական ազգաբնակություն ունեցող վայրերում։ Նրանք կազմում էին առանձին դասակարգ՝ ստրուկների դասակարգ, որ մշակում էր պետական և մասնավոր կալվածները և դառնում էր տերերի կատարյալ սեփականություն։ Եգիպտոսում այդ ստրուկներն էին կազմում հողի վրա ամրացած ճորտերի դասակարգը[1]։

Հիշատակենք, վերջապես, և մի հետաքրքրական հանգամանք Ասորեստանի զինվորական դրությունից։ Այդ այն է, որ Նինվեի թագավորներն ունեին իրենց բանակի մեջ առանձին զորաբաժին, նման օսմանյան սուլթանների ենիչերիներին։ Այդ զորքը միշտ պատրաստ էր իր գլուխը դնել իր թագավորի փառքի համար։ Բայց միևնույն ժամանակ, նա իր անբավականությունը արտահայտում էր պալատական հեղափոխություններով. և քիչ չէ պատահել, որ Նինվեի բռնակալները գահընկեց են եղել նույն այդ հավատարիմ և քաջ զորքի ձեռքով[2]։

5. Ժողովուրդ։[3] Քաղաքներում և գյուղերում ապրող ազգաբնակությունը սոցիալական և տնտեսական պայմանների տեսակետից տարբեր կացություններ էր ներկայացնում։ Մեզ հայտնի են բավականաչափ մանրամասնություններ, որոնք պատկերացնում են այդ տարբերությունները Եգիպտոսում. Եփրատ-Տիգրիսյան հովտի վերաբերմամբ թեև այդ տեղեկությունները առատ չեն, բայց կարելի է ասել, որ այնտեղ էլ կյանքը, ընդհանուր գծերով, նույն ձևերն ուներ, ինչ Անդոսի հովտում։ Երկու հոլակավոր հովիտների ծոցած պատմական հիշատակարանները, իրար լրացնելով կամ տեղական տարբերությունները շեշտելով, տալիս են մի ընդհանուր պատկեր, որ մենք կարող ենք մոտավոր ճշտությամբ անվանել քաղաքակրթության այդ ժամանակների հաստատուն իրականություն։

Պետական կազմակերպության հիմքը, ինչպես տեսանք, դրված էր ավատականության (ֆեոդալիզմի) վրա։ Թագավորը ամենաբարձր էակ, աստվածների ներկայացուցիչ, իսկ Եգիպտոսում՝ և աստված, գլուխն էր, իսկ սրա հովանու տակ՝ ազնվականներ, որոնք իրենց կալվածքների մեջ տեր ու կառավարիչներ էին։ Մնացած ազգաբնակության մեջ երկու տարրեր կան, որոնց վրա հենվում է թագավորի և ավատական տերերի իշխանությունը՝ ևկեղեցու ներկայացուցիչներ և զենքի ներկայացուցիչներ, հոգևորականություն և զինվորություն։ Հոգևորականությունը այնքան ուժեղ է, որ Եգիպտոսում նույնիսկ քաղաքական հեղափոխություններ է կատարում, թագավորող հարստությունները փոփոխում, իսկ Քաղդեայում նա մեծամեծ հարստությունների տեր է, ամենախոշոր կալվածատերն ու սեղանավորն է։

Հոգևորականությունից ու զինվորությունից դուրս՝ մնացած դասակարգերը միայն շահագործվող նյութեր են. հարկեր են տալիս, կոռ են կատարում ինչքան և ինչպես կամենում են տերերը։ Ամբողջ ազգաբնակությունը, քաղաքացի թե գյուղացի, ազատ է և հավասար իրավունքներ ունի սկզբունքով։ Նա կարող է տեղից տեղ փոխադրվել, մի պարապմունքից մյուսին անցնել։ Տեղից և աշխատանքից հեռացողը իրավունքներ չէր կորցնում։ Բայց դրա հետ միասին Եգիպտոսում գոյություն ուներ մի իրավական կարգ, որ ամբողջ ազգաբնակության համար ստեղծում էր մի տեսակ ճորտական կախում։ Այդ այն էր, որ յուրաքանչյուր եգիպտացի պարտավոր էր ունենալ մի տեր, մի հովանավոր։ Բացառությունը կազմում էր, իհարկե, միայն փարավոնը, որ կարող չէր մարդկային հովանավորության։ Ավատական իշխողները փարավոնին էին իրենց տեր ճանաչում։ Միանգամայն ազատ, տեր չունեցող (մեր լեզվի մեջ հատուկ խոսք՝ «անտեր») մարդիկ կարող էին լինել, բայց այդպիսիները օրենքից դուրս էին դրված։ Ամեն մի պատահած մարդ կարող էր նրան կանգնեցնել, խլել նրա անասունները, ապրանքը, ստացվածքը ամենատարկ պատրվակով, նույնիսկ ծեծել, եթե նա կփորձեր բողոքել։ Եվ այդպիսի անպաշտպան մարդուն ուրիշ ոչինչ չէր մնում, բայց միայն գնալ նստել պալատի դռանը և օրերով արդարադատություն պաղատել մեծավորներից։ Սակայն այն հանգամանքը, որ նա տեր ու հովանավոր չէ ընտրել իր համար, դատավորներին խիստ կասկածամտություն էր ներշնչում և նա երկար ժամանակ չէր կարողանում հատուցում ստանալ։

Ազգաբնակությունը բաղկացած էր դասակարգերից։ Ամենից բարձր կանգնած, արտոնված դասակարգերից (հոգևորականություն և զինվորություն) հետո գալիս էին թագավորի և ավատական իշխողների պաշտոնյաները։ Նրանք բոլորովին ազատված չէին կոռ ու հարկից, բայց շատ թեթև չափով էին մասնակցում այդ պարտավորություններին։ Նրանք կազմում էին բուրժուա դասակարգը, որ ներկայացնում էր բազմաթիվ աստիճաններ, ուներ ապահով եկամուտներ, չափավոր դաստիարակություն և, չափազանց ինքնագոհ, միշտ պարտավոր էր բարձրաձայն հայտարարելու իր գերազանցությունը այնպիսիների վրա, որոնք ապրում էին իրենց ձեռքի աշխատանքով։ 11

Իսկ ձեռքի աշխատանքով ապրող մեծ դասակարգը արհեստավորներն էին։ Յուրաքանչյուր արհեստի մարդիկ կազմում էին առանձին-առանձին խմբակցություններ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ մի կամ մի քանի գլխավոր, որոնք պաշտպանում էին արհեստավորներին և նրանց շահերը։ Նույնիսկ գողերն էլ ունեին իրենց արհեստակցական միությունը։ Քաղդեայում արհեստակցությունները ավելի ուժեղ կազմակերպություն ունեին, քան Եգիպտոսում։ Աշխատանքի պաշտպանության այս սիստեմը, ուրեմն, նույնն է, ինչ մեզանում հայտնի է «համքարություն» անունով։

Աշխատանքի դժնդակ պայմաններն էին անհրաժեշտ դարձնում այդ կազ-

[1] Maspero, „Hist.", t. II, p. 639, t. I, p. 327.
[2] Lenormant et Babelon, t. V, p. 54.
[3] Ըստ Maspero-ի „Hist.", t. I, chp. IV et IX.

մակերպութիւնները։ Մարդը, ճմլվելով արհեստով հաց վաստակելու գործի ծանրության տակ, շարունակ հարստահարվելով, չէր մոռանում, որ իր սև ճակատագիրը ստեղծվել է հասարակական անարդար պայմաններից։ Այդ դրությունը առաջացնում էր մտածողություն, որ և արտահայտվում էր գրականության մեջ։ Բանվորական գրականության նախահայր կարող ենք անվանել եգիպտական մի հին գրավոր հիշատակարան, որ բանաստեղծական ոճով նկարագրում է աշխատավորի տանջանքները։ Ահա մի նմուշ բանվորական գրականության այդ ամենահին երախայրիքից.12

«Ես երբեք չեմ տեսել, որ երկաթագործը դեսպան լինի, ոչ էլ ձուլիչը՝ առաքելություն կատարող։ Բայց ինչ տեսել եմ՝ մետաղագործն է իր աշխատանքին, իր հնոցի երախին, մատները կոշտացած, ինչպես կոկորդիլոսի կաշի և ձկնկիթից էլ ավելի հոտած։ Ամեն տեսակ արհեստավոր, որ դուր է գործ ածում (հյուսն, փայտագործ), ավելի քիչ է շարժվում, քան նա, ով բրիչ է բանեցնում. առաջինը գործ ունի փայտի հետ, երկրորդը՝ մետաղի հետ. մինչդեռ այն մեկը ազատ է գիշերը, այս մեկը ձեռքերով գործում է գիշերը ավելի, քան որքան ցերեկն է աշխատել, որովհետև գիշերը իր տանն է աշխատում լապտերի լույսով։

«Քարտաշը, որ որոնում է զանազան քարերի գործ, երբ արդեն մի որևէ բան շահել և իր բազուկները հոգնել են, կանգ է առնում. բայց եթե արևածագին իր գործը չէ շարունակում, նրա սրունքները կապում են մեջքին։

«Սափրիչը, որ սափրում է մինչև երեկո և փողոցից փողոց է շրջում գործ որոնելու, հազիվ ոտքի վրա մի բան ուտել է կարողանում. եթե նա քաջ է իր արհեստի մեջ, նրա բազուկները լցնում են նրա փորը, ինչպես մեղուն կերակրվում է ըստ իր աշխատասիրության։

«Քեզ ասե՞մ որմնադիրը որքան է չարչարվում. բոլոր քամիների տակ է նա, մինչդեռ աշխատում է առանց հագուստի, միայն մի գոտի կապած, և քանի որ դեռ նրանից շատ հեռու է լոտոսի փունջը, որ կպցնում են ավարտած տների վերին ծայրին[1], նրա երկու բազուկները մաշվում են աշխատանքի մեջ. նրա կերածը խառն ի խուռն փսուրների հետ, նա ինքն իրան ուտում է, որովհետև նրա հացը իր մատների մեջ է ու բոլորովին հոգնում է։ Նա շատ ուժասպառ է լինում, որովհետև անդադար մի կույտ պիտի քարշ տա այս և այն շինության մեջ, մի կույտ՝ տասը կանգուն բարձրությամբ և վեց կանգուն լայնությամբ, միշտ մի այդպիսի կույտ պիտի քարշ տա տեղից տեղ, մինչև որ այդպես հասնե տան ամենաբարձր ծայրին, ուր կպցնում են ավարտած տան լոտոսը։ Երբ աշխատանքը բոլորովին վերջացած է, եթե հաց ունի, վերադառնում է տուն, ուր իր երեխաները բավական ծեծ են կերել իր բացակայության միջոցին։

«Ջուլհակը տներում կանանցից էլ վատ դրության մեջ է. պպզած, ծընկներն ստամոքսին կպցրած, չէ կարողանում շնչել. եթե օրվա մեջ դանդաղեցնում է գործվածքը, դաշտի լոտոսի նման կապում են նրան և դռների պահապաններին հաց տալով է միայն թույլտվություն ստանում լույսը տեսնելու։

«Ներկարարի մատներն էլ հոտած են ձկնկիթի նման, երկու աչքերը հոգնածությունից ծեծված, իր ձեռքը չէ դադարում գործելուց, և որովհետև իր ժամանակն անց է կացնում ծվեններ կտրտելով, իր հագուստը զզվելի դրության մեջ է։

[1] Եգիպտոսում սովորություն կար, որ պատրաստած վերջացրած տան վերին ճակատին կպցնում էին լոտոս բույսից կազմած մի փունջ։

«Գոշկակարը շատ դժբախտ է։ Նա հավիտենապես տանջվում է. նրա առողջությունը ձու նետող ձկան առողջությունն է։ Նա կրծոտում է կաշին։

«Հացագործը հունցում է, հացը դնում է թոնիր, գլխի վրա կախվում է թոնրի մեջ և նրա որդին բռնում է ոտներից. եթե որդու ձեռքերից բաց ընկնին ոտները, նա գլորվում է բոցերի մեջ»[1]։

Այս տանջանքների ցուցակը երկարացնում էր և հարկահանությունը։ Եգիպտացին անթուլլատրելի էր համարում առանց բռնի ստիպմունքների, առանց ծեծի ու ջարդի հարկ տալը։ Ամեն անգամ, երբ պետք էր հավաքել հարկերը, ազգաբնակչության համար սկսվում էր ճգնաժամ։ Օրերով տևում էին բողոքները, սպառնալիքները, փայտով ծեծելը, պատժվողների ցավագին աղաղակները, նրանց կանանց և երեխաների լացն ու կոծը։ Վերջանում էր գործողությունը, անցնում էր աղետը և խոնարհ ազգաբնակությունը նորից գնում էր իր առօրյա աշխատանքներին։

Սակայն միշտ իր ճակատագրին հլու հնազանդ չէր արհեստավորների դասակարգը։ Քաղցածությունը հաճախ հարկադրում էր նրան թողնել աշխատանքը և հրապարակ դուրս գալ պահանջներ անելու։ Սովորություն էր, աշխատանքի վարձը ամսական վճարներով տալ։ Բայց բանվորը հաճախ չէր կարողանում իր ստացածով ապրել մինչև ամսի վերջը։ Նա դեռ գուցե կարողանար դիմանալ պակասության, եթե մենակ ինքը լիներ։ Բայց ընտանիքը, սոված երեխաները անհնարին էին դարձնում զրկանքներով համբերելը։ Գործաձիգ արհեստավորները հավաքվում էին միասին, աղմուկով գնում էին քաղաքի հրապարակներից մեկն ու մեկը, ժողով կազմում։ Սովորաբար ոստիկանությունը գալիս էր աղմկարարներին հանգստացնելու։ Բայց նրանք ասում էին. «Մենք չենք վերադառնա աշխատանքի, հայտարարեցեք այս ձեր մեծավորներին, որոնք հավաքվել են այնտեղ»։ Բանակցությունների հետևանքն այն էր լինում, որ աշխատանքի վարձը տրվում էր ամիսը երկու անգամ, կամ նույնիսկ շաբաթը մի անգամ։ Բայց քաղցածության պատճառները դրանով չէին վերջանում։ Ով պատահում էր, որ բանվորները երկու կամ երեք հռետոր ներկայացուցիչ ընտրելով ուղարկում էին խնդրվածքներ անելու։ «Մենք ճնշված ենք քաղցից,— ասում էին նրանք,— մենք ճնշված ենք ծարավից, այլևս ճոթ չունենք, ձեթ չունենք, ձուկ չունենք, կանաչեղեն չունենք։ Ուղարկեցե՛ք փարավոնին, մեր տիրոջը, ուղարկեցե՛ք թագավորին, մեր իշխանին, որ մեզ ապրելու միջոցներ տան»[2]։

Հասարակ բանվորների դասակարգը, մեծագույն մասամբ, կազմվում էր անազատ մարդկանցից, ստրուկներից։ Ստրկությունը հին աշխարհում օրինականացած մի դրություն էր, որի անհրաժեշտություն դարձնողը տնտեսության եղանակն էր։ Ստրուկների ահագին բազմությունը հայթայթում էին պատերազմները, որոնց միջոցին հաղթողների ձեռքն ընկած գերիները վաճառվում էին հատուկ շուկաներում։ Բացի պատերազմներից, ստրուկներ հայթայթվում էին և ավազակային միջոցներով։ Մարդկանց գողանում էին ու ծախում։ Սեռերի և հասակի խտրություն չկար։ Ստրկության օրինականացրած դիրքն էլ հենց այդ շարժական սեփականության, ապրանքի հատկությունն էր՝ ծախելու, գնելու, փոխելու կատարյալ ազատությամբ[3]։

Սակայն ազատ մարդն էլ կարող էր իր հոժար կամքով ստրուկ դառնալ։

[1] Mespero, t. I, p. 311—314.
[2] Ibid, t. II, p. 540.
[3] Այդ ամոթալի առևտրին վերջ դրվեց միայն 19-րդ դարում։

ծախել ինքն իրեն։ Այդ պատահում էր հաճախ, մանավանդ երբ ազատ մարդը ստիպված էր լինում ուրիշի համար աշխատելով հաց վաստակել կամ երբ չէր դարդդանում իր վերցրած պարտքը վճարել։ Ուրիշի համար դաշտային կամ այլ տեսակի աշխատանք կատարել կարելի էր միայն ստրուկի դրության մեջ, նույնիսկ եթե այդ աշխատանքը տևում էր մի քանի օր, մի քանի ամիս։ Այդ ժամանակի ընթացքում ազատ մարդը ծախում էր իրեն, իր կյանքի մի մասը գործատիրոջ, իսկ պայմանաժամի լրանալուց հետո նորից ազատ մարդ էր դառնում։

Այսպես էր և այն դեպքերում, երբ պարտականը, չկարողանալով վճարել իր պարտքը, դառնում էր պարտատիրոջ ստրուկը և աշխատում էր նրա համար այնքան ժամանակ, որ պարտքը վճարված էր համարվում։ Իսկ մի անգամ վերցրած պարտքը հեշտ չէր վճարել։ Վաշխառուությունը փոքրիկ տնտեսություններ քայքայող մի չարիք էր։ Հարյուրի 20—25 տոկոս վերցնելը սովորական բան էր Քաղդեայում։ Պարտքը հաճախ այնքան ծանր էր լինում, որ պարտականը զրկվելով իր անշարժ ու շարժական ստացվածքներից, պարտատիրոջ ստրուկն էր դառնում իր ամբողջ ընտանիքով։ Ստրուկները, իբրև բանվորական ուժ, անհրաժեշտություն էին մանավանդ գյուղական տնտեսության մեջ։ Այստեղ, գյուղում, ազգաբնակության մեծագույն մասը համարվում էր ազատ հողագործ։ Բայց նա սեփականատեր չէր, այլ մշակում էր հողը վարձակալության պայմանով։ Նույնիսկ եթե գյուղացին կարողանում էր ձեռք բերել հող, այդ նրան իրավունք էր տալիս շահագործել միայն հողի մակերևույթը։ Բուն սեփականատերերը կամ աստվածներն էին հանձին իրենց տաճարների կամ թագավորները, կամ ավատական իշխողը։ Գյուղացին վարձով հող էր վերցնում և իր հարևան զինվորից, որին պետությունը, ինչպես տեսանք, հողաբաժիններ էր հատկացնում ի վարձատրություն նրա ծառայության։

Գլխավորապես գյուղական ազգաբնակության վրա էր ծանրանում պետական կուռը։ Նեղոսի և Եփրատ-Տիգրիսի հովիտները իրենց առասպելական պտղաբերությամբ պարտական էին այդ մեծ գետերին, որոնք և պահանջում էին ազգաբնակությունից հսկայական աշխատանք՝ իրենց հոսանքը կանոնավորելու, իրենցից վերցրած ջրանցքները պահել-պահպանելու համար։ Եվ «սա այդ հասարակական աշխատանքները կատարելու համար երկրի բոլոր կողմերից կանչվում էին աշխատող ձեռքեր իրենց անասուններով։ Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ երկրի ազգաբնակությունը մի կողմից մյուս կողմն էր տեղափոխվում։ Աշխատանքները հաճախ շատ բարդ, շատ էլ երկարատև էին լինում։ Եվ գյուղացի ժողովուրդը զրկվում էր իր համար աշխատելու հնարավորությունից։

Այդ ստիպողական աշխատանքների, այդ կուռերի լուծը անասելի ծանր էր Եգիպտոսում, ուր, ինչպես կտեսնենք հետո, մեծամեծ շինություններ կառուցանելու համար տարիներով տանջվում էր ամբողջ ազգաբնակությունը։

Հին աշխարհին անծանոթ չէր և ճորտ գյուղացիությունը։ Նրա գոյությունը ակնհայտ է գոնե Եգիպտոսում։ Այդտեղ ստրուկները ամուսնանում էին ազատ դասակարգերին պատկանողների հետ։ Այդ ամուսնություններից առաջ եկած սերունդները, մի քանի պորտից հետո, դառնում էին հողագործ գյուղացիներ, բայց արդեն ոչ թե ազատ, այլ ամրացրած հողին, որի հետ էլ նրանք մի տիրոջից անցնում էին մյուսին վաճառքի կամ բաշխման միջոցով։

Գլուխ երրորդ

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ, ԻՐԱՎՈՒՆՔ, ԱՐՎԵՍՏՆԵՐ

1. ԿՐՈՆ։ 2. ԻՐԱՎՈՒՆՔ։ 3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ։ 4. ԱՐՎԵՍՏ։

1. Կրոն։ *Մեր օրերում էլ դեռ վայրենի կացության մեջ ապրող ժողովուրդների ամբողջ մտավոր գործունեությունն արտահայտվում է նրանց կրոնական հայացքների և հասկացողությունների մեջ։ Սրանք վայրենի մարդու համար միաժամանակ և՛ կրոն են, և՛ փիլիսոփայություն, և՛ գիտություն, և՛ պատմական ավանդություն, և՛ բանաստեղծություն[1]։ Վայրենի մարդկությունը այսօր ներկայացնում է այն կացությունը, որի մեջ գտնվում էր քաղաքակիրթ մարդկությունը նախապատմական անհիշատակ ժամանակներում, մոտավորապես քարե դարերի շրջանում։ Այս իսկ պատճառով մեր ժամանակից վայրենիները իրենց պաշտամունքներով մի հավաստի նյութ են, որի ուսումնասիրությունից գիտությունը կարող է դուրս բերել փոքր ի շատե հավանական եզրակացություններ, թե ինչպես առաջ եկան մարդկության մեջ հավատալիքները և զարգացման ինչ աստիճաններով անցան նրանք, մինչև որ պատմական շրջաններում հանդես եկան արդեն իրրև կազմակերպված համաշխարհային մեծ կրոններ, իրենց բարդ ու նուրբ աստվածաբանական սիստեմներով, փիլիսոփայությամբ, իրենց բազմաթիվ ծեսերով և առասպելներով։*

Կրոնների պատմությունը գուցե միակ պատկերն է, որի մեջ մանրամասն ցոլանում է այն վերին աստիճանի հետաքրքրական և ուսանելի տեսարանը, թե ինչպես են զարգանում գաղափարները մարդու մտավոր աշխարհում, ինչպես նրանք փոխանցվում են, կերպարանափոխություններ կրում, մասնավոր նրևույթից բարձրանում են մինչև համաշխարհային դերքը, թե ինչպես նրանք թափառում են մարդկության մեջ, ազդում են և ազդվում, տեղական գույներ և ինքնուրույն կերպարանքներ ընդունում, համաձայն ազգագրական և աշխարհագրական միջավայրերի։ Կրոնները քաղաքակրթության ամենահզոր գործոններից մեկն են եղել և այսօր էլ դեռ կատարում են առաջնակարգ դեր մարդկության ահագին մեծամասնության համար։ Կրոնի մասին ոչ մի հասկացողություն չունեցող ազգեր չեն եղել ոչ մի ժամանակ, անցյալում և ներկայում։

Այս մեծ նշանակությունը, այս քաղաքակրթական դերը, որ հրամայողական է եղել բոլոր ժամանակներում, պարտավորություն է դնում, գոնե հրևանցիորեն, ծանոթացնել կրոնական պաշտամունքների, եթե կարելի է այսպես ասել, սաղմնախոսության, ծննդաբանության և զարգացման գլխավոր նրևույթներին։ Եվ որովհետև յուրաքանչյուր կրոնի հոգին ու բովանդակու-

[1] Ратцев, «Народоведение», т. I, СПБ, 1903, с. 38.

թյունը աստվածության գաղափարն է, ուստի և մենք, նախքան պատմական ազգերի կրոններին անցնելը, կհետևենք աստվածության գաղափարի էվոլյուցիային նախապատմական շրջաններում[1]։

Ա. նախնիքների պաշտամունքը: Աստվածության գաղափարի հիմքը մարդն է։ Պաշտելով մի աստծու կամ բազմաթիվ աստվածների, մարդը պաշտում է իրեն, իր բնությունը, ինչպես հասկանում է ինքն իրեն։ Այս սկզբունքը շատ պարզ ցուցադրված է ամենահին, նախնական մարդու ըմբռնումների մեջ։

Վայրենի մարդու խոհերը, հարկավ, ամենից առաջ իր կյանքի երևույթները պիտի կազմեն։ Ցերեկը նա արթուն է, շարժվում է, որսի է գնում, պատերազմում է թշնամիների դեմ։ Գիշերը պառկած է իր խարույկի առջև, բայց թեև անշարժ է նրա մարմինը, այնուամենայնիվ նա քնի մեջ, երազում, նույնպես թափառում է, որս է անում, կռվում է, հանդիպում է իր նմաններին, խոսքի է բռնվում նրանց հետ, նույնիսկ այնպիսիների հետ, որոնք մեռած են։ Այս զարմանալի երևույթը կարող է բացատրություն։ Տան անդամները շատ լավ գիտեն, որ գիշերը նա ոչ մի տեղ չէ գնացել։ Ի՞նչպես, ուրեմն, պատահեցին այն բոլոր բաները, որոնց նա ականատես էր քնած ժամանակ։ Եվ վայրենին բացատրում է այնպես, որ ինքը բաղկացած է երկու մասից։ Մի մասը մարմին է, մսից ու ոսկորներից կազմված, որ անշարժ քնած էր։ Իսկ մյո՞ւսը։ Նրան չէ տեսնում մարդը, բայց նա կա ու ապրում է մարդու մեջ, գործում է և այն ժամանակ, երբ մարմինը անգործ է. նա է, որ որսի գնաց, կռվեց ու խոսեց, հետո էլի վերադարձավ մարմնի մեջ։

Ի՞նչ է այդ աներևույթը։ Վայրենին նրա ներկայությունը և՛ լսում է, և՛ զգում, բայց շոշափել նրան իր մատներով չէ կարող։ Դա մարդու շունչն է։ Ահա մարդը ծանր վիրավորված է կամ ուշաթափված։ Շունչ չկա, նա հեռացել է մարմնից։ Բայց ահա նա վերադարձավ և վիրավորված կամ ուշաթափված մարդը նորից կենդանացավ։ Մեռավ մարդը. և շունչը դարձյալ հեռացավ, բայց ո՞ւր։ Նա չէ կորչում, չէ ոչնչանում. բաժանումը ժամանակավոր է. շունչը պիտի նորից վերադառնա, նորից կենդանացնե։

Մարդու այս մյուս, անշոշափելի մասը, երկրորդ «ես»-ը, որ վայրենին տեսնում է շունչի մեջ, միայն շունչ չէ կոչվում, այլ և հոգի, ոգի։ Վայրենի մարդու համար հոգին մարդու ճիշտ պատկերն է, բայց աննյութ։ Դա կյանքի և մտքի աղբյուրն է այն անհատի համար, որի մեջ նա ապրում է։ Հոգին ունի գիտակցություն և կամք, ընդունակ է թողնելու մարմինը, մի տեղից մյուս տեղ գնալու։ Նա կարող է ֆիզիկական կարողություն ցույց տալ և երևում է մարդկանց իբրև ուրվական, արթնության թե քնի մեջ, առանձին մնալով մարմնից, բայց պահպանելով նմանությունը նրա հետ։ Նա ընդունակ է նույնպես մտնելու օտար մարմինների մեջ, մարդկանց և կենդանիների մարմնի մեջ, նմանապես և անշունչ առարկաների (քարի, փայտի) մեջ[2]։ Ահա այս հոգու հետ վայրենին գործ ունի մանավանդ այն րոպեից, երբ մարդը մեռած է։ Նրա վերաբերմունքը դեպի մահը դառնում է աղբյուր պաշտամունքների, աստվածացման։

Նկատվում են այդ վերաբերմունքի մեջ զարգացման երեք գլխավոր աստիճաններ։ Առաջին աստիճանը ներկայացնում է ամենանախնական դրությունը

[1] Գլխավոր աղբյուրները ա) Герберт Спенсер, «Основание социологии», 2 т., СПБ, 1898, բ) Эдуард Тейлор, «Антропология», СПБ, 1908, գ) Его же «Первобытная культура», 2 т., СПБ, 1898, դ) Проф. Грант-Аллеш, «Эволюция идеи божества», 2 т., СПБ, 1906, ե) Максим Ковалевский, «Социология», 2 т., СПБ, 1910.

[2] **М. Ковалевский**, «Социология», т. II, СПБ, 1910, с. 231.

մեջ գտնվող մարդուն, որ համարյա ոչ մի տարբերություն չէ կարողանում դնել կյանքի և մահվան մեջ։ Նա չէ կարողանում ըմբռնել մահը իբրև բնական անխուսափելի վախճան մարդ էակի համար։ Գոյության կռվի նախնական կոպիտ և դժնդակ պայմաններում նա համարյա բոլորովին չէ տեսնում բնական մահ։ Մարդը մեռնում է ամենից հաճախ կռվի մեջ ստացած վերքերից կամ հիվանդությունից։ Սերունդների դիտողությունները, փորձերը գոյություն չունեն վայրենու համար, նա պատմություն չգիտե, հիշողություն չունի։ Ապրում է օրվա կյանքով. ճանաչողություն ունի միայն իր նեղ շրջանի, իր ապրած անկյունի մասին։ Եվ մահը նրան ներկայանում է իբրև ժամանակավոր երևույթ, և նա հավատում է, թե մեռածը շարունակում է ապրել մարմնապես։ Շունչը կամ ոգին հեռացել է, և մեռածին շրջապատողները կանչում են բարձր ձայնով, աղաղակում են, աղաչում են, պաղատում, որ ետ դառնա։ Այս դիմումը ոգիների այն սկզբունքն է, որից զարգանում են ապագայում սուգն ու աղոթքները, երդմնեցումները։

Գերեզման դեռ չկա։ Մեռելի դիակը պահվում է խրճիթի մեջ, ապրողների հետ միասին։ Կինը համբուրում է դիակը, ուտելիքներ է առաջարկում նրան։ Բայց այս տեսակ պահպանության բոլոր անհարմարությունները ժամանակի ընթացքում շատ ակնհայտ են դառնում, և վայրենին միջոցներ է որոնում՝ նույնպիսի խնամքով և ապահովությամբ դիակի պահպանությունն իրագործել տանից դուրս և հեռու։ Նա դնում է մեռելին ծառի վրա, բարձր տեղերում, ծովափին։ Փտությունից ազատելու համար դիակը փաթաթվում է կամ դրվում դագաղի մեջ։ Ազգականները, իհարկե, չեն մոռանում նրան և այդ դեպքում կերակուր են տանում նրան, ընծաներ են մատուցանում։ Իսկ երբ նեխվում է դիակը, նրա ժառանգը վերցնում է իր հետ կամ նրա գանգը, կամ ձեռքը, կամ մի քանի ողիներ։ Մարմնի այդ մասերին (մասունքներին) ազգականները վերաբերվում են մեծ հարգանքով։ Գանգը, օրինակ, դրվում է խրճիթի մուտքի ճակատին՝ իբրև պահպանություն, կամ թե ուղղակի կախվում է ընտանիքի անդամներից մեկի կողքից։ Այսպիսով մեռածը շարունակում է պահպանել իր ընտանիքը, զուգակելով նրա ապագան, հաղորդելով նրա անդամներին իր ուժն ու կարողությունը։ Կռվի գնացող վայրենին մանրում է մեռածի ոսկորի մի կտորը, խմում է ջրի հետ՝ քաջություն ստանալու համար։ Ահա և մասունքների պաշտամունքի սկիզբը։

Դիակի պահպանության զանազան ձևերի թվում պետք է շեշտել զմռսումը, որ այնքան կատարելության հասավ հին Եգիպտոսում։ Մումիան դիակապաշտության ամենաբարձր արտահայտությունն է։ Նա միայն իր ժամանակակիցների երկրպագության առարկան չէր, այլ, մնալով անփուտ երկար դարերի ընթացքում, պաշտվում էր և շատ հեռավոր սերունդների կողմից։ Նա ունի հին սրբության համբույր, սերունդների ավանդություններով նվիրագործված։

Եվ այսպես, այս առաջին աստիճանում, որ ցույց է տալիս մարդու վերաբերմունքը դեպի մեռածը, մենք տեսնում ենք պարզապես դիակապաշտություն։ Մարդկային հանրակեցության նախնական ձևն է տիրապետում։ Մարդիկ ապրում են առանձին-առանձին, ինքնավար ընտանիքներով, որոնք հպատակվում են իրենց մեծերին։ Մեռնում է ընտանիքի գլուխը, նրա տեղը անցնում է մյուսը ըստ ավագության։ Եվ այդ գլուխները, իրենց մահից հետո էլ, շարունակում են խնամել իրենց ընտանիքները։ Եվ այդ պատճառով էլ նրանք ապրողների պաշտամունքն են։ Յուրաքանչյուր ընտանիք հատուկ ծեսեր ու ընծաներ ունի իր մեռած մեծերին մատուցանելու, նրանց սչքը քաղց-

բացելու համար։ Նվ ծեսեր կատարողը, ընծաներ մատուցանողը տան կենդանի նահապետն է։ Ուրեմն, նա ոչ միայն իշխող ու կարգադրող է տան մեջ, մի տնտեսական ընտանեկան լիագավոր, այլև նվիրական ծեսեր կատարողն է, ընտանիքի կողմից մեռածի հետ հարաբերություն պահպանողը, միջնորդը, զոհ բերողը, մի խոսքով՝ քուրմը, քահանան։

Դեպի մեռելների այս վերաբերմունքը երկարատև էվոլյուցիայի միջոցով հասնում է երկրորդ աստիճանին։ Այս շրջանի ամենակարևոր երևույթը դիակների թաղումն է, վերեզմանն է։ Թաղվում են դիակները այրերի մեջ, որոնք, ինչպես հայտնի է, մարդկանց բնակարաններ էին։ Ուր չկան բնական այրեր, այնտեղ կառուցվում են արհեստականները (Եգիպտոս)։ Իսկ ավելի տարածված և հանրամատչելի միջոցը հողի մեջ փոս փորելն է։

Թաղման գործողության մեջ նկատելի է մի առանձին հոգս։ Մարդը ամեն ջանք գործ է դնում, որ դիակը ամուր ծածկված լինի, գերեզմանից դուրս գալու հնար չունենա։ Դնելով դիակը փոսի մեջ, վայրենին հող է ածում նրա վրա և պարում է, որպեսզի ոտներով ամրապնդե հողը։ Գերեզմանի վրա կամ մեծ քարեր են դրվում, կամ ամբողջ հողաթումբեր են բարձրացվում։

Վերաբերմունքը, ուրեմն, փոխվել է այն մտքով, որ հիմա մարդը վախենում է դիակից, ուզում է ազատվել նրանից, հավատում է, որ եթե մեռածը վերադառնա, թշվառություն և վնաս կբերե իր հետ։ Պետք է ոչ միայն պինդ փակել նրան իր բնակարանի մեջ, այլև կատարել նրա պահանջները, հարգել ու պատվել նրան, որպեսզի չբարկանա ապրողների վրա։ Մեռելը պիտի անպատճառ իր հաստատուն և ամուր կայարանն ունենա. անկացարան, անբնեզման մեռելի ոգին թափառում է չարացած. աշխատում է հանդիպել մարդկանց և վնասել նրանց։ Այստեղից՝ չար ոգիների հասկացողությունը։

Անշուշտ այս հավատալիքներն են մեծ դեր կատարել գերեզմանի գաղափարի մեջ։ Մյուս կողմից շարունակվում է ընտանեկան պաշտամունքը։ Ընտանիքը գերեզմանի մեջ բնակություն հաստատած իր գլխավորի, իր անդամի մասին նույն հոգսերն է անում, որպեսզի նրա կյանքն այնտեղ, գերեզմանում շարունակվի այնպես, ինչպես եղել է հողի վրա։ Գնում են նրա մոտ, գերեզմանում, կերակուրներ, նրա զարդերն ու զենքերը, հագուստները, թաղում են նրա հետ նրա ծառաներին ու կանանց, նույնիսկ կառքը, նժույգը։ Այդքանով չէ վերջանում ապրողների պարտականությունը դեպի մեռածը։ Գերեզմաններին ընծաներ և ուտելիքներ են տանում, գերեզմանների վրա մարդ կամ անասուն են զոհում, որպեսզի թաղվածի ոգին կերակրվի այդ արյունով և զվարթանա։ Ոգին սովորաբար գերեզմանում է ապրում, բայց նա անմարմին, ստվերային մի էակ է և կարող է անցնել նույնիսկ ամենանեղ ծակերով. նրա համար դժվարություն չկա գերեզմանից դուրս գալու և իրեն մատուցած ընծաներն ու արյունը վայելելու։ Ահա և զոհաբերության սկիզբը։

Գերեզմանի գաղափարի հետ կապվում է և այն հավատալիքը, թե մեռելը կարող է հարություն առնել։ Հարություն առնել կարող են մեռելները և՛ հատ-հատ և՛ միասին, խմբով։ Այս բանը հասկացվում է այնքան թանձրացած, իրական իմաստով, որ հայտնի դեպքերում միջոցներ են ձեռք առնում, որ հարություն առնողները խեղանդամ լինեն և չկարողանան վնասներ տալ։ Ֆատերազմի դաշտում սպանված թշնամիներին թաղելիս՝ կտրում են նրանց

[1] Այս հասկացողությունները վերադարձող մեռելների վտանգի, անգերեզման ոգիների թափառումների մասին այսօր էլ դեռ ապրում են հայ ժողովրդի մեջ։

մատները, որպեսզի հարություն առնելուց հետո նրանք չկարողանան նետ ու աղեղ գործ ածել. կամ թե ցից են խրում դիակի մեջ՝ անդամալույծ դարձնելու համար։

Թաղման գաղափարին հասած մարդկությունը արդեն դիակներին չէ երկրպագում, այլ նրանց ոգիներին։ Նվ այս պաշտամունքն էլ այլևս միայն նեղ ընտանեկան հանգամանք չունի։ Կան գերեզմաններ, որոնք թեև մի ընտանիքի են պատկանում, բայց պաշտվում են շատ ընտանիքների կողմից։ Համայնական ձևը փոխվել է։ Այլևս առանձին ինքնավար ընտանիքները չեն համայնքի կերպարանքը բնորոշում։ Անջատ ընտանիքները միացած են ընդհանուր ծագման, ազդակցության կապերով։ Տիրում է տոհմային կազմակերպությունը, ցեղային սկզբունքը։ Թեև յուրաքանչյուր ընտանիք դարձյալ ինքնավար է իր ներսում, բայց երբ ծագում են ընդհանուր հարցեր, ընտանիքների մեծերը միանում են, հպատակվում մեկին, գլխավորին, որ և այդպիսով ցեղի առաջնորդն է, շեյխն է։ Նվ այսպիսով էլ ընտանեկան պաշտամունքների հետ առաջանում է ցեղային պաշտամունք։ Ցեղի առաջնորդը, մեռնելուց հետո, բոլոր ընտանիքների մեծարանքն է ստանում։ Սա մի քայլ է դեպի պաշտամունքների ընդհանրացումը։

Ցեղային կազմակերպությունն էլ տեղի է տալիս ավելի ընդհանրական, ավելի ընդարձակ ձևին՝ պետության, որի գլուխը թագավորն է։ Նվ ընտանեկան ու ցեղային աստվածների վրա ավելանում է գլխավորը՝ պետությունը, ազգության ընդհանուր պաշտամունքը, թագավորի գերեզմանը։ Որքան ուժեղ է մի մարդ այս աշխարհում, այնքան ավելի ուժեղ պիտի լինի նա, դառնալով գերեզմանի բնակիչ, ոգի։ Թագավորից բարձր ոչինչ չկա աշխարհում և նրա պաշտամունքից էլ բարձր ոչինչ չկա։ Այս պաշտամունքի հմայքը մեծանում է, որքան շատ ժամանակ է անցնում գերեզմանի վրայով և որքան շատ ավանդություններ ու առասպելներ են ստեղծվում նրա շուրջը։ Հնությունը խորհրդանշում է մեռածի հատկությունները. նա շատ զորեղ է, նույնիսկ ամենակարող, նման է արեգակին, լուսնին, բնության մեծ երևույթներին։ Այդ համազգային դյուցազնին, այդ առաջնակարգ աստվածության՝ ժողովրդի կողմից մեծարանքներ և ընծա, զոհեր է մատուցանում նրա հաջորդը, կենդանի թագավորը։ Նա թագավոր է և քահանայապետ։

Գանք այժմ երկրորդ աստիճանին, որ բնորոշում է մարդու վերաբերմունքը դեպի մեռելները։ Այս աստիճանին բոլոր ազգերը չեն հասնում, այլ միայն այնպիսիները, որոնք իրենց հասկացողություններով այնքան բարձր են հանդիսացել, որ մեռելների հարության տեղ՝ ընդգրկել են հոգու անմահության գաղափարը։ Այս գաղափարի տեսակետից մարմինը, մահից հետո, ոչինչ նշանակություն այլևս չունի, ուստի և այրվում է կրակի վրա։ Մարմնով հարություն և վերադարձ այս աշխարհը չկա։ Հոգին անմահ է, անկախ՝ մեռնող զանգվածից։ Նա չէ վերադառնում, այլ անցնում է ստվերների աշխարհը, մի առանձին աշխարհ, ուր, սակայն, կյանքը մարդկային է. այնտեղ էլ կա իշխանություն, թագավոր ու հպատակ։ Ստվերների այդ աշխարհը մտցնողը դարձյալ գերեզմանն էր, բայց նրա մեջ ամփոփվում էր այրված դիակից մնացած մոխիրը։ Նվ որպեսզի ստվերների աշխարհ մտնող ոգին անզոր ու անպաշտպան չլինի, այդ մոխրի հետ դնում էին գերեզմանում մեռածի զենքերն ու զարդերը, բայց արդեն կոտրատած։ Հավատում էին, որ կոտրատած զենքը այլևս իրական զենք չէ, այլ միայն զենքի ոգին։

Հոգու անմահության գաղափարը թեև բոլորովին տարբեր էր մեռելների

հարության գաղափարից, բայց կրոնների զարգացման ընթացքում այդ երկու հասկացողությունները շփոթվեցին, ձուլվեցին իրար հետ։ Այսպես է, օրինակ, քրիստոնեության մեջ։

Բ. գերեզմանի գործերը։ Գերեզմանների տեղը որոշելու համար նախնական մարդը գործ է ածում քարեր, սկզբում, իհարկե, բոլորովին անտաշ, կոպիտ բեկորներ։ Բայց հետզհետե նրանք ընդունում են զանազան ձևեր, հետզհետե ենթարկվում են արվեստին, տաշվում են, հղկվում են, զարդարվում են։ Այսօրվա մեր գեղարվեստական գերեզմանաքարերը, հուշարձանները նախնական մարդու գործածած քարե կոպիտ բեկորների զարգացումն են։

Գերեզմանական քարերի հնագույն ձևերը չորս տեսակ են և ունեն իրենց հատուկ անունները գիտության մեջ։ Առաջին տեսակը կոչվում է մ ե ն հ ի ր. սա ուղղաձիգ տնկված քար է, որի առջև մարդը մատուցանում է իր մեռած նախնիքներին ընծաներ, թափելով արյուն, կաթ ու մեղր։ Այս ուղղաձիգ քարերին հետզհետե մարդու կերպարանք են սկսում տալ, երևի, մեռածին ներկայացնելու համար։ Եվ ահա մենք ունենք մեր առջև քարե կուռքերի նախատիպը[1]։ Երկրորդ տեսակի քարերը կոչվում են դ ո լ մ ե ն. սեղանաձև մեծ քարեր, առանց ծածկի։ Այս տեսակ քարերի վրա էին զոհվում անասուններ (երբեմն և մարդիկ), որոնց արյունը պիտի մատուցվեր մեռածների ոգիներին։ Սրանցից առաջացան զոհաբերության սեղանները, որոնք շինվում էին թե՛ տաճարներում և թե՛ բացօթյա։ Երրորդ տեսակը կոչվում է կ ե ր ն։ Այս տեսակ քարերով երբեմն շրջապատված են լինում դոլմենները։ Ցուրաքանչյուր մարդ, գալով երկրպագելու գերեզմանին, ի հիշատակ իր այցելության, մի քար էր դնում, և այսպիսով կազմվում էր քարակույտ[2]։ Գերեզմանական այս տեսակ հուշարձանից առաջացած են համարվում բուրգերը Եգիպտոսում։ Վերջապես չորրորդ տեսակի քարերը կոչվում են կ ր ո մ լ ե խ։ Այս տեսակ քարերից սրբազան մի շրջապատ էր շինվում գերեզմանների շուրջը։ Տաճարների գաղափարը կարող էր այս սրբազան շրջապատից էլ դուրս գալ։

Քարերը, այսպիսի սրբազան նշանակություն ստանալով պաշտվող գերեզմանների վրա, խառնվում են հոգիների պաշտամունքի մեջ և նույնպես դառնում են պաշտամունքի առարկա։ Այս կերպով պաշտամունք է դառնում և փայտը, որովհետև գերեզմանի վրա ընկնում են և փայտի սյուներ, որոնցից առաջանում են փայտե կուռքերը։ Սրբանում, պաշտամունք են դառնում և գերեզմանի վրա բուսած ծառը, բույսերը։ Այսպիսով ծագում են ծառապաշտությունը, բուսապաշտությունը։ Ծառապաշտության մի երևույթն են սրբազան անտառները, որոնք բաղկացած են ծառերի հայտնի տեսակներից, այնպիսիներից, որոնք պաշտամունք են դարձել՝ գերեզմանների վրա բուսած լինելու պատճառով։

Ծառերի տերևների առաջացրած սոսափյունը նախնական մարդու համար նրանց մեջ ապրող ոգիների շշունջն է, խոսակցությունը։ Եվ նա աշխատում է հատուկ արվեստի միջոցով (ծառահմայություն) հասկանալ այդ խորհրդավոր լեզուն, որի միջոցով կարելի է հարաբերություններ պահպանել նախնիքների

[1] Ուղղաձիգ գերեզմանաքարերը քրիստոնեության ժամանակ զարդարվում էին խաչի նշաններով և երկրպագության առարկա էին դառնում։ Դրանք խաչքարերն են, որոնք շատ տարածված էին մանավանդ Հայաստանում։

[2] Մեզանում այժմ էլ կան ուխտատեղիներ, որոնք քարակույտեր են ներկայացնում, և յուրաքանչյուր ուխտավոր մի քար է գցում այդ կույտի վրա։

հետ։ Մովսես Խորենացին[1] հիշում է Արմավիրի սրբազան անտառը, բաղկացած սոսիներից, որոնց տերևների շարժումները հմայության առարկա էին։ Գերեզմանները սրբացնում և պաշտամունքի առարկա են դարձնում նաև այն ջրերը (աղբյուր, ջրհոր, գետակ), որոնք նրանց մոտ են գտնվում։

Այս պաշտամունքները միշտ այն հիմքն ունին, որ հոգիները, ինչպես տեսանք, կարողություն ունին բնակվելու նաև քարերի, ծառերի, ջրերի մեջ։ Նույն հոգիները կարող են, իհարկե, ապրել և կենդանի մարդկանց մեջ։ Այս հատկացողությունից առաջանում է աստվածամարդի գաղափարը։ Աստվածացած թագավորների սերունդները այսպիսով աստվածային ծագում ունին և նրանք, կենդանության ժամանակ էլ, երկրպագության առարկաներ են։ Եգիպտոսում փարավոնը, ինչպես տեսանք, աստվածություն էր իր կենդանության ժամանակ էլ։ Ուրիշ տեղերում թագավորը կոչվում է երկնքի որդի, արեգակի կամ լուսնի եղբայր և այլն։

Բայց նույն հոգիները բնակություն են հաստատում և կենդանիների մեջ։ Այս հավատն էլ առաջացնում է կենդանիների պաշտամունքը։ Այստեղ, ինչպես նաև բուսապաշտության մեջ, խոսում է այն հզոր կենսական սկզբունքն էլ, որ բույսերն ու կենդանիները են մարդոսն կերակրողները։ Մարդը իր համար հատուկ անուններ է դարձնում կենդանիների անունները (մեզանում, օրինակ, Կորյուն, Եզնիկ, Այծեմնիկ, Մրջյունիկ)։ Մի հայտնի տեղում ավելի մեծ առատությամբ գտնվող բույսն ու կենդանին դառնում են այդտեղ ապրող մարդկության համար գոյության սկզբունք և, իբրև այդպիսին, համարվում են մի ցեղի, մի համայնքի սրբությունը (կոչվում է տոտեմ), որ և պաշտպանվում է զանազան ծեսերով, որպեսզի բուսական կամ կենդանական այդ ցեղը չսպառվի։

Գերեզմանների վրա էլ ստեղծվում է երկրագործության պաշտամունքը։ Հող փորելը վայրենին սովորում է իր մեռելը թաղելու համար։ Փորած հողը, որ ածվում է գերեզմանի վրա, մշակման գաղափարն է տալիս նախնական մարդուն։ Փափկացած, վնասակար արմատներից ազատված հողը միաժամանակ պարարտանում է նրա վրա մորթված զոհերի արյունից, ճարպից, փորոտիքից։ Զոհերի հետ վայրենին իր նախնիքներին ընծա է բերում և իր գործածած հացահատիկներից։ Դրանց մի մասն ընկնում է հողի վրա, բանում է առատ։ Մարդն արդեն գտել է վարուցանքի սկզբունքները։ Ենթադրվում է, որ առաջին արտը գերեզմանն էր։ Նա մարդու աչքում գերեզմանի մեջ ապրող ոգու գործն էր։ Եվ որովհետև, երբ նա ընդարձակում է մշակության դաշտը, նրան հարկավոր է մի ոգի, որ բնակվի այդ դաշտի մեջ և հունձ տա, և ահա հատուկ այդ նպատակի համար պահվում են մարդիկ, որոնց պատիվներ են տալիս, պահում պահպանում են, ապա մորթում են և թաղում այն հողերի մեջ, որ պիտի մշակեն։ Այս արարողությունը կատարվում է ամեն տարի, ցանքսի ժամանակ։ Եվ այստեղից առաջանում է հացի աստվածությունը, որ մեռնում և հարություն է առնում ամեն տարի։ Նույն պաշտամունքն ունին և այն բույսերը (օրինակ, խաղողը), որոնց հյութը (գինի) առանձին հոգեկան դրություն է ստեղծում մարդու մեջ, գրգռելով նրա նյարդերը, ուժ ներշնչելով նրան։ Այսպիսի աստվածության գաղափարը հատուկ էր հին կրոններից շատերին[2]։

Գերեզմանների պաշտամունքն ստեղծում, զարգացնում է և հատուկ պաշ-

[1] Գիրք Ա. է.։

[2] M. Брихнер, «Страдающий бог в религиях древнего мира», СПБ, 1909.

տոնեությունն՝ այդ պաշտամունքին սպասարկելու համար։ Մենք տեսանք, որ ընտանիքի, ցեղի, պետության գլխավոր մեռածներին, այսինքն՝ աստվածության զոհեր մատուցանող քուրմն է։ Թագավորապաշտության զարգացումը չէր կարող բավականանալ այդքանով։ Թագավորական գերեզմանները միշտ պիտի ունենային իրենց նայող ու պահպանող մարդիկ։ Այդ պահապաններից հետզհետե կազմվեց առանձին դասակարգ, որի պաշտոնն էր գերեզմաններին ընծաներ մատուցանել ամեն օր, երկրպագողների բերած ընծաներն ընդունել, նրանց կողմից դիմումներ անել աստվածներին։ Քուրմերի դասակարգն է դա, որ հենց իր պաշտոնի բերմունքով ազդեցիկ դեր է ստանձնում իբրև ծիսակատար, իբրև աստվածների հետ հարաբերություն ունեցող, իբրև նրանց կամքի մարգման։

Քրմությունը աստվածության գաղափարի զարգացման մեջ արդեն այն մեծ շրջանն է, երբ ստեղծվում են կրոնական սիստեմներ, աստվածների ծնընդաբանություն, առասպելներ, դավանություններ, ծեսեր, մի խոսքով կրոնը այն կերպարանքի մեջ է, որ մենք տեսնում ենք գրավոր պատմության սկզբում։

Աստվածության գաղափարի էվոլյուցիայի այս պատկերը թերի կմնա, եթե մենք չհիշատակենք և այն, որ մարդը, ոգիների մասին հասկացողություն ձեռքբերելուց հետո, սկսեց ոգիացնել և բնությունը։ Երջապատող բնության բոլոր երևույթները, մանավանդ խոշորները, ահեղները, որոնք հիացմունք և ահ էին ազդում, որոնց էությունը նա չէր հասկանում, բայց որոնց թողած ազդեցությունները տեսնում էր, առանձին-առանձին ոգիներ էին նրա համար, որոնց և երկրպագում էր։ Բնության ամենամեծ երևույթը, որ մարդու երկրպագության առարկա դարձավ ամենահին ժամանակներից, լույսն էր, իբրև աղբյուր կյանքի և երջանկության։ Լույսի մշտնջենական աղբյուրները Երկնային լուսատուներն են— արեգակը, լուսինը, աստղերը։ Եվ դրանք, աստվածացնում են, ներկայացնելով իրենց մեջ բարի, շինարար, մարդուն բարեկամ սկզբունքներ, ոգիներ։ Ուրիշ է լույսի հակապատկերը՝ խավարը։ Նա վախեցնում է մարդուն, տանջանք ու մահ է և նրա մեջ ապրում են արդեն չար, քայքայիչ, խորտակող ոգիներ։ Եվ այսպիսով, ամբողջ բնությունը լցված էր ոգիներով, բարի և չար։ Ոգիներին երկրպագող մարդը նրանց մեջ դնում էր դարձյալ մարդկային բնավորություն։ Չար ոգիներից պաշտպանվելու և բարի ոգիներին իր օգնության կանչելու համար մարդը դիմում էր **մ ա գ ի ա կ ա ն** միջոցին։

գ. պատմական ապգերի կրոնը։ *Աստվածության գաղափարի զարգացման այս պատկերը, որ մենք տվինք վերևում, հիմնվելով դիտության մեջ գոյություն ունեցող թեորիաների վրա, վերաբերվում է, ինչպես ասացինք, նախապատմական, անգիր ժամանակներին։*

Պատմության շրջանում, երբ քաղաքակրթությունը որոշ աստիճանի վրա է կանգնած և արդեն շատ նվաճումներ է արել ֆիզիկական և մտավոր աշխատության, նախնական այն ձևերը այլևս տիրապետող չեն, այլ հազիվ միայն չնչաշափվող մնացորդներ են թողել։ Այստեղ, պատմության լույսի մեջ, արդեն կազմակերպված բարդ կրոնական սիստեմներ են, որոնք գործում են իբրև քաղաքական մեծ ուժ։ Նրանց մեջ խառնված են բազմաթիվ աստվածներ, որոնք դասակարգերի են բաժանված ըստ ավագության և ըստ ուժի. նրանց հիմնարկությունները պետական և հասարակական կյանքին ուղղություն ավղներ են։ Գարդ նախնական ձևերից դուրս եկած և աստվածաքանական

նորը ոչ վերացական բացատրությունների, առասպելների, արարողությունների մեջ ծրագրված պաշտամունքը այլևս հասկանալի չէ ժողովրդին իր ամբողջ էությամբ, այլևս իսկական հավատ չէ, այլ քարացել է, դարձել ծիսակատարություն, նախապաշարմունք, սահմանված և մանրամասն կանոնագրված արարողությունների մեքենական կատարումն։

Ի՞նչպես առաջացան, հիմնավորվեցին և տիրապետական անսահման ոճ ստացան այդ կրոնական սիստեմները։ Առաջին մեծ գործոնը այն բնակարանն է, որ հատկացվում է աստվածներին, այսինքն՝ տաճարը։ Թագավորական իշխանության մասին պատմելիս մենք տեսանք, թե ինչ դեր էր կատարում տաճարը ազգային կազմակերպության մեջ։ Նա ազգային միության գաղափարի մարմնացումն էր։ Տեղային աստվածը տեղային քաղաքական ինքնուրույնության, ազգային բախտի և անկախության բարձր արտահայտությունն էր և նրա տունը հավաքում էր իր պատերի մեջ այն ամենը, ինչ կազմում է այս կամ այն պետությունը։ Ուժի, համերաշխ գործակցության, համայնական հոգիների կենտրոնացման մի վայր։

Թագավորը, առաջին սրբագործող պաշտոնյա այդ հիմնադրության մեջ, նրա գլխավոր հիմնադիրն ու բարեկամն է։ Նա է շինում տաճարը և տալիս է իր այդ դաստակերտին ոչ միայն արդ ու զարդ, կահ-կարասիք, ոչ միայն առօրյա կարիքների պահանջած մթերեղենը՝ ոչխար, եզ, թռչուն, ձուկ, հաց, գինի, խունկ ու անուշահոտ յուղեր, այլև նվիրում է մշտական եկամուտներ բերող դաշտեր, ստրուկներ, մշակված հողեր։ Նվիրողի ժառանգը Ե՛վ վերահաստատում է այդ շնորհաբաշխ պարգևները և Ե՛վ իր կողմից էլ նոր ընծաներ է ավելացնում։ Ամեն հաղթական պատերազմ տաճարին բերում է նրա բաժինը ավարից ու գերիներից։ Ամեն անգամ, երբ պետության մեջ կամ մասնավորապես արքայական ընտանիքում տեղի է ունենում մի բարեբախտ կամ դժբախտ դեպք, կրկնապատկվում էր տաճարին տրվող ընծան։ բախտավոր դեպքի ժամանակ պետք էր շնորհակալություն մատուցանել աստծուն, իսկ դժբախտության ժամանակ պետք էր մեղմել նրա ցասումը։ Ոսկին, արծաթը, պղինձը, թանկագին քարերն ու փայտերը գիզվում էին սրբազան մթերանոցներում, դաշտերն ավելանում էին դաշտերին, հոտերը՝ հոտերին, ստրուկները՝ ստրուկներին։

Սերունդներից սերունդներ դիզվող այս հարստությունները, անշուշտ, կարող էին պետական (թագավորական) հարստություններն անգամ գերազանցել, եթե ժամանակ առ ժամանակ հարևան ժողովուրդները չհափշտակեին հողի կտորներ, իսկ թագավորներից մեկը, իր եկամուտների պակասության պատճառով, ձեռք չդներ սրբազան սեփականությունների վրա ու նրանց հաշվով չլրացներ իր դրամական գործերը։ Այսպիսի հափշտակությունների դեմն առնելու համար տաճարը գործ էր դնում իր տրամադրության տակ եղած ամենաուժեղ միջոցը։ Նա անեծքներ էր թափում ամեն մեկի վրա, ով կհամարձակվեր սրբապիղծ ձեռք բարձրացնել աստվածներին պատկանող նույնիսկ ամենափոքր առարկաների վրա։ Եվ անեծքը, հոգևորականության արտոնություն, սանձում էր նույնիսկ աշխարհի հզորներին։

Տաճարը, ուրեմն, մեծ ուժ էր ամենից առաջ Ե՛նց այն պատճառով, որ խոշոր հարստությունների տեր էր։ Այս հարստությունները շահագործող տաճարի պաշտոնեությունն էր, քրմությունը։ Աստվածները, իհարկե, գեմ չէին,

[1] G. Maspero, „Histoire Ancienne des Peuples de l'Orient Classique", t. I, p. 676—677.

որ իրենց գանձերը առևտրական ու փոխատուական գործողությունների միջոցով շահեցվեին։ Եվ քուրմերը տերեր էին առևտրական հրապարակներում, տալով փող տոկոսով, տերեր, այն էլ խոշոր տերեր էին և գյուղատնտեսության մեջ, ուր նրանց կարգադրության տակ էին և վարձով տրվում էին հողեր, անասուններ, ստրուկներ, ուր նրանք ամբարում էին երկրի բերքերը։ Աշխարհական մեծ ուժին համապատասխանում է և հոգևոր հեղինակությունը, որ համատարած է, որ իբրև տիրապետության ամենահզոր տեսակ՝ ծանրացած է ամենքի վրա, ճնշում ու տափակացնում է ամենքին և մրցության է դուրս գալիս նույնիսկ թագավորի իշխանության դեմ, անգամ այնպիսի թագավորի, որ աստվածություն է այս աշխարհում (Եգիպտոս)։

Քրմությունը կազմում էր մի մեծ և բազմաթիվ դասակարգ, որ իր մեջ ուներ նվիրապետական ստորաբաժանումներ, ամենաբարձրից սկսած մինչև ամենացածրը։ Դա եկեղեցու զինվորությունն էր, բանակը, որ զինված էր բոլոր միջոցներով՝ մարդկությունը հպատակության մեջ պահելու համար։ Յուրաքանչյուր տաճարին կից ապրում էր նրա ամբողջ քրմական դասը, կազմելով վանական միաբանություններ, որոնք ենթարկված էին որոշ կանոնադրությունների և գտնվում էին գլխավոր քրմի հրամանների տակ։ Յուրաքանչյուր քրմական ստորաբաժանում կատարում էր իր գործը։ Մեկը զանազան խաբեական միջոցներով գուշակում էր մարդու ապագան, մյուսը՝ աստղերն էր դիտում և գործնական խրատներ տալիս գյուղական տնտեսության, եղանակի մասին, մի երրորդը բժշկում էր հիվանդներին, չորրորդը հանդիսավոր զոհաբերությունների պատրաստություններ էր տեսնում։ Կային և կրոնական գրականության աշխատավորներ, աղոթքներ, օրհնություններ հորինողներ, աստվածների ծննդաբանությունը, տիեզերքի ստեղծագործությունը բացատրողներ, բարձր աստվածաբանության հեղինակներ։

Քրմական այս միջավայրում էր, ուրեմն, որ կրոնները որոշ սիստեմ ստացան։ Այստեղ էր, որ ստեղծվեցին, խմբագրվեցին ավանդությունները, նվիրական առասպելները (միթ)։ Ժողովրդի հոգեբանությունը քաջ ծանոթ էր այդ միջավայրին և ամեն ինչ արվում էր ժողովրդական ոգին, տրամադրությունները, աշխարհայացքները շահագործելու համար։ Եգիպտոսում, բայձր քրմության շրջաններում, չէին էլ հավատում բազմաստվածության. ընդունում էին, որ պետք է լինի մի հատիկ աստված։ Բայց այդ հավատը թաքցվում էր ամբոխից և ամբոխի առջև նույն քրմությունը բոլոր եգիպտական աստվածներին էր երկրպագում, բոլոր աստվածների ծեսերն էր կատարում[1]։ Քրմությունը շատ լավ հասկացել էր, որ ամբոխը սիրում է խաբված լինել, և խաբում էր նրան։

Ասիական անսահման բռնակալության հարազատ ծնունդ քրմությունը իր իշխանությանն էլ, որ միաժամանակ աստվածների իշխանությունն էր, տալիս էր նույն բնավորությունը։ Նա աշխարհական բռնակալության գաղափարախոսն էր ու աշխատակիցը, նվիրագործելով նրա սկզբունքները իր տաճարի և իր աստվածաբանական կառուցվածքների մեջ։ Այստեղ աստվածները ներկայացվում էին միապետների նիստ ու կացով, կրքով ու քմահաճություններով։ Նրանք կռվում են իրար հետ իշխանության համար, նույնիսկ սպանվում են, ինչպես Եգիպտոսի մեծ աստված Օզիրիսը, որին սպանեց եղբայրը՝ նրա թագավորությանը տիրանալու համար։ Քաղդեացի աստվածներից մեկը՝ Նինժիրսու (Նինիբ) շրջապատված էր բազմաթիվ երկրորդական աստվածներով,

[1] L. Chachoin, „Les Religions", Alger, 1910, p. 254.

որոնք ներկայացնում էին նրա ընտանիքն ու պալատը։ Նա ուներ կին, յոթ երեխա, ատենականություն, պատերազմի պաշտոնյաներ, հարեմի գլխավոր խորհրդական, սպասավոր, կառապան, թմբկահար, հովիվ, երգիչ և այլն։ Եվ երբ այդ աստծուն տեղափոխում էին մի քաղաքից մյուս քաղաք, ամեներից առաջ հոգս էին անում, որ ճանապարհին նա և իր հետևորդները ուտելիքներ ունենան[1]։

Այս վեհաշուք աստվածները, նրանց ֆանտաստիկ տոհմագրությունները, նրանց խորհրդավոր, մեծաշուք, զարդարուն բնակարանները իսր ազդեցություն էին անում ամենքի վրա։ Քրմությունը ամեն ջանք գործ էր դնում, որ բազմությունը ընկճվի, իր ամբողջ մտքով նվիրվի պաշտամունքներին։ Այդ նպատակով նա կատարում էր շքեղ հանդեսներ, որոնց ժամանակ ինքը հագնում էր փառավոր, թանկագին զգեստներ, կատարում էր երկար ու խորհրդավոր ծեսերով զարդարված զոհաբերություններ. կազմում էր բազմամբոխ թափորներ։ Միայն տաճարները իրենց հսկայական չափերով, իրենց բազմատեսակ քաժանմունքներով, բարձր կամարների տակ տիրող խորհրդավոր կիսամթությամբ որքա՜ն հափշտակում էին ժողովրդի պարզ հավատացող միտքն ու սիրտը։ Եվ այդտեղ, այդ սրբատներում, խորհրդավոր արարողությունների միջոցին, միայն քուրմն ու թագավորն ունեին իրավունք մտնել այն սենյակները, որոնք հատկացված էին ամենաբարձր սրբություններին։ Նկատենք, վերջապես, որ տաճարը միայն այնպիսի հոգևոր վեհությամբ չէր ազդում և գրավում, այլև մարմնավոր հաճույքներ հայթայթելով։ Այսպես, Քաղդեայում, իշխար աստվածուհու քրմուհիները վերիտասարդ և գեղեցիկ կանայք էին, որոնք իրենց մարմինը նվիրած էին աստվածուհուն և նրա չերմեռանդ ուխտավորների հաճույքներին[2]։ Տաճարների հովանու տակ էր նույնպես, որ տեղի էր ունենում օրենքով նվիրագործված սրբազան պոռնկությունը։ Ինքնըստինքյան հասկանալի պիտի լինի, որ այս բոլորը քրմական դասակարգի տիրապետությանն էր նպաստում՝ ոչ միայն ապահովելով նրա մեծ հեղինակությունը, այլև նշանավոր եկամուտներ ավելացնելով այն մեծ հարստություններին, որոնք դիզված էին սրբազան մթերանոցներում։

Կարիք չկա, որ մենք մանրամասն ծանոթանանք հին աշխարհի բոլոր կրոնական սիստեմներին։ Դրանք ունին և՛ տեղական գունավորումներ, և՛ ընդհանուր նմանություններ և այս վերջինները բացատրվում են ոչ միայն փոխառումներով, որ մի ազգ անում էր մյուսից, այլև այն համատարած երևույթով, որ մարդկային բնավորությունը մի է ամեն տեղ, անկախ ցեղից ու բնակած տեղից, ուստի և բոլոր կրոնական հավատալիքների մեջ նկատվում են միանգամայն բնական նմանություններ[3]։ Մենք կբավականանանք մի քանի հատկանշական գծեր հիշատակելով, որոնք զանազան ժամանակներում զարգացած դավանական սկզբունքների հին աղբյուրներն են ցույց տալիս։

Պաշտոնում է, ինչպես ասացինք, աստվածների մի մեծ բազմություն։ Յուրաքանչյուր երկիր ունի իր տեղական մեծ երևույթները, որոնք աստվածացվում են։ Եգիպտոսում Նեղոսն է պաշտվում, որովհետև առանց նրան կյանք չէ կարող լինել այդ երկրում։ Քաղդեայում երկինքը, ջուրը, հողը աստվածություններ են, ինչպես նաև մոլորակները, ուստի և այդտեղ զարգացած է աստղաբաշխությունը։ Թվել բոլոր աստվածությունները, համարյա թե անկարելի է, որովհետև նրանք շատ են, բաժանված զանազան կարգերի, պաշտվում են

[1] A. Dufourcq, „Histoire Comparée des Religions Païennes", Paris, 1908, p. 73.
[2] Maspero, Hist. t. I, p. 557.
[3] М. Ковалевский, «Социология», т. 2, стр. 220.

մի երկրի զանազան կողմերում զանազան կերպով։ Ահա այդ բազմության մեջ կարգ ու սահմանումներ հաստատելու համար քրմական աստվածաբանությունը դարերի ընթացքում գոյություն առած ավանդություններից ու առասպելներից որոշ չափով ամբողջական պատմություններ է ստեղծում։ Աստվածներին նա հավաքում է խմբերի մեջ, հաստատում է նրանց համար տոհմաբանական կապեր, ծննդաբանություն է հաստատում։

Այդ դասավորման մեջ մենք նկատում ենք երրորդական սկզբունքը։ Սովորաբար երեքների խմբերը կազմվում են այսպես. հայր, կին, որդի։ Եգիպտոսից վեց գլխավոր քաղաքներում պաշտվում են երրորդություններ, որոնք տարբեր անուններ ունին[1]։ Այսպիսով չկա ամբողջ երկրի համար ընդհանուր, ամենագլխավոր աստվածություն։ Երրորդության սիստեմ գոյություն ունի և Քաղդեայում։ Զանազանությունը երկու երկրների պաշտամունքի մեջ գուցե միայն այն է, որ մինչդեռ Քաղդեայում երրորդության յուրաքանչյուր անձ առանձին ու ինքնուրույն աստվածություն է, Եգիպտոսում, ընդհակառակն, երեք անձնավորությունները մի աստվածության են մասնակցություն[2]։

Մենդաբերությունը բարձր, հրաշալի էակների մեջ միշտ սովորական, մարդկային կարգով չի կատարվում։ Աշխարհի զանազան ազգերի մեջ տարածված են հավատալիքներ և հրաշալի, գերբնական ծնունդների մասին։ Հրաշքը կայանում է նրա մեջ, որ կույսերն էլ կարող են ծնել Երեխա։ Հավատում են որ այս դեպքում հղիացնողի դեր կատարում են զանազան արբազան առարկաներ՝ քարը, ջուրը և այլն։ Կույս աղջիկը, նույնիսկ երեխայության հասակից դուրս չեկած, մտնելով ջրի մեջ, գուրս է գալիս այնտեղից հղիացած,—այսպես է պատմում ավանդությունը։ Կույս մայրերի պաշտամունքն էլ հին է առասպելաբանությունների մեջ[3]։

Աստվածները միայն նրա համար չէին, որ բարություն անեն անխտիր բոլոր մարդկանց, պահպանեն ու պաշտպանեն ամբողջ աշխարհը։ Նրանք են ստեղծել ամբողջ տիեզերքը, նրանց է պատկանում ամեն ինչ տիեզերքում և նրանք էլ բարձրագույն դատավորներն են, պատժում են, ինչպես և վարձատրում են։ Այս աշխարհում դատում են նրա փոխանորդները ու ներկայացուցիչները, թագավորները ու քուրմերը, իսկ անդրգերեզմանական կյանքում դատաստանը կատարում են արդեն իրենք աստվածները անձամբ։ Բոլոր հոգիները կանգնում են նրանց ահեղ դատաստանի առջև։ Դատական նյութը այն գործերն են, որոնք կատարվել են այս աշխարհում։ Մարդու մի մասը դիակի ձևով մնում է այս աշխարհում, իսկ մյուս մասը գնում է հոգիների աշխարհը՝ հաշիվ և պատասխան տալու մարդու արածների մասին։ Իսկ այդ արածները կրոնը բաժանել է երկու տեսակի. մեղք, անարդարություն և բարիք, արդարություն։ Հատուցումը այդ երկու տեսակի համար նույն կրոնը սահմանել է այսպես. մեղքերի համար՝ դժոխք, լի սարսափներով և զարհուրելի տանջանքներով, իսկ արդարության համար՝ երանական վիճակ, արքայություն։ Ահեղ դատաստանի առջև դատվողի գործը շահելու համար կրոնը մի շարք միջոցներ ունի։ Տաճարը կատարում է հատուկ ծեսեր, զոհաբերություններ, ստանում է դատվողի ազգականներից տուրքեր և կամավոր նվերներ։

Բացի դրանից, դատող աստվածների մոտ կան միջնորդներ, բարեխոսներ։ Դրանք մարդիկ են, որոնք նման չեն սովորական մարդկանց։ Հերոսներ են,

[1] Chachoin, p. 234.
[2] Dufourcq, p, 55.
[3] P. Saintyves, „Les Vierges Mères et les Naissances Miraculeuses", Paris, 1908.

որոնք մեծագործություններ են արել, բարերարել են իրենց երկիրը անձնական քաջությամբ և այլ առաքինություններով, ուստի արժանացել են ժողովրդի երախտագիտության և առանձին համարում ունին աստվածների մոտ։ Սրանց է դիմում երկիրը ընդհանուր դժբախտությունների ժամանակ, և սրանք են, որ իջեցնում են աստվածների բարկությունը, փոխել են տալիս նրանց վճիռները։ Այդ բարեխոս հերոսները, այդ սուրբերը պաշտվում են երկրում, իբրև աստվածների համարումը վայելողներ. պաշտվում են և նրանց նշխարները, մասունքները. ամեն մեկը՝ անհատ ին բազմություն, պտուղ ին քաղաք, դրանցից մեկին է ընտրում իր պաշտպան և խնամակալ[1]։

Բարի գործերը, որոնց համար հոգիները վարձատրվում են մյուս աշխարհում, միայն տաճարներին մատուցած ծառայությունները չեն, միայն քրմական ծեսերի կատարումը չէ։ Կրոնի բարոյախոսությունն աշխատում է մեղմացնել այն անհավասարության հետևանքները, որ օրինականացրած է այս աշխարհում և որի օրինականացնողը հենց ինքը կրոնն է։ Ոչ մի տեղ չկա օրենք, որ պարտավորեցներ, օրինակ, ունևորին իր սեփականությունը բաժանել չունևորների մեջ։ Ընդհակառակն, օրենքը ամենայն խստությամբ պաշտպանում էր սեփականությունը։ Բայց մարդկության ընդգրկած եսամոլության և անձնական երջանկության հետևանքները մեղմելու և զրկվածներին, թշվառներին ապրելու հնարավորություն տալու համար՝ կրոնը իբրև մյուս աշխարհում, «հեղ դատարանի առաջ վարձատրվող առաքինություն էր հրատարակում այն, որ մարդը առհասարակ լավություն անե իր նմանին և մանավորապես բաժին հանե չունեցողին իր ստացվածքից, խնայե ծուլին, տկարին։

Դա գթասրտության, բարեգործության սկզբունքն է։ Եվ այս հիմնարկությունը մենք տեսնում ենք գեռ Եգիպտոսում։ Ամենահին ժամանակներից մնացած գրավոր հիշատակարաններում պարունակվում են խրատներ ու պատվիրներ, թե ինչպես պետք է ապրել բարի և առաքինի լինելու համար։ Իշխողները, թագավորները զարդարում էին իրենց ոչ միայն հզորություն, ուժ և մեծություն ցույց տվող, այլև բարեսիրտ, աղքատախնամ տիտղոսներով։ Քարի գործերը արձանագրվում էին գերեզմանների վրա այն դիմումների մեջ, որոնք մեռածների լեզվից ուղղված էին դեպի դատավոր աստվածները։ «Ես հաց եմ տվել քաղցածին,— կարդացվում է այդ արձանագրություններից մեկի մեջ,— հագուստ եմ տվել մերկին, ջուր եմ տվել ծարավին. մեղանչական ոչինչ չկա իմ մեջ»[2]։ Մի ուրիշ իշխանավոր ցուցադրում է, որ ինքը խնամել է այրիներին, չափազանց չէ բանեցրել ստրուկներին, որ իր ժամանակ չէ եղել թշվառություն իր երկրում, նույնիսկ սովի տարիներում։ Մի երրորդը պարծենում է, որ իր երկրում չարիք, հիվանդություն, պակասություն, տանջանք չէ եղել։ Բարեգործության այսպիսի ցույցեր գտնվում են և Քաղդեայում։ Նույնիսկ Աստղտառանի արշևուռուշտ քահանայները թվում էին իրենց արած բարերարություններ։

Քաղդեա-եգիպտական աշխարհի կրոնական ավանդությունները և բարոյական օրենսդրությունները, ինչպես ապացուցել է գիտությունը, մեծ ազդեցություն են արել հրեական ազգի կրոնական հայացքների վրա։ Իսկ հրեությունը տվել է մի համաշխարհային կրոն, որ քրիստոնեությունն է, ինչպես և աղբյուրներ ու նյութեր է տվել մեծ մասամբ համաշխարհային իսլամին։

[1] P. Saintyves, „Les Saints Successeurs des Dieux", Paris, 1909, ch. I.
[2] L. Lallemand, „Hist. de la Charité", t. I, Paris, 1902, p. 31.

2. Իրավունք: *Մարդկանց հանրակեցությունը ստեղծում է հարաբերություններ թե՛ անհատների մեջ փոխադարձաբար և թե՛ անհատների ու համայնքի մեջ: Այդ հարաբերությունները դառնում են սովորույթ: Օրենակայել չէ կարելի քաղաքակրթության որևէ աստիճան, լինի նա նույնիսկ ամենացածը, որի վրա կանգնած մարդկությունը արդեն մշակած լինի անհատների ու համայնքի իրավունքներն ու պարտավորությունները: Որքան պարզ են կյանքի պայմանները, այնքան նախնական են հարաբերություններ որոշող սովորութական կանոնները: Բայց որքան զարգանում է կուլտուրական կյանքը, այնքան բարդվում են փոխհարաբերությունները և այնքան էլ, հետևաբար, բարդվում են իրավական կարգերը: Սովորույթը, ժողովրդական անգիր, ավանդական օրենսդրությունը, այլևս չէ կարողանում պահպանել իր մեջ այդ բարդությունները, և նրա տեղը բռնում է գրավոր օրենսդրությունը: Սովորույթը դառնում է նրա համար աղբյուր, բայց միևնույն ժամանակ և հակադրում է նրան իր պահպանողականությունը: Նա ունի իր մեջ հին, քարացած ձևեր, մինչդեռ կյանքը առաջ գնալով ստիպում է այդ պահանջներին համապատասխանող նոր կարգեր սահմանել: Սա առաջադիմության ամենամեծ նշաններից մեկն է:*

Նախնական համայնքների մեջ սովորույթի մշակած օրենքները գործադրվում են այդ համայնքների մեծերի ձեռքով: Մենք տեսանք, որ այդ մեծերը միայն մարմնավոր իշխաններ չեն, այլև միաժամանակ հոգևոր: Դատել, արդարության գործ կատարել՝ այս էլ կրոնական մի գործողություն է: Կրոնը կանոնադրում է բարոյական հասկացողություններ, որոնց տեսակետից էլ արդար հարաբերություններ են հաստատվում մարդկանց մեջ: Աստվածները բարձրագույն դատավորներ են իրենց ստեղծած աշխարհի համար և այս աշխարհում կատարում են իրենց դերը իրենց ներկայացուցիչների՝ թագավորների և քահանաների ձեռքով: Չկա կրոնական սիստեմ, որ դավանական ու ծիսական հրահանգությունների հետ չտա և իրավական սկզբունքներ կամ ամբողջ օրենսդրություններ, որոնցով որոշվում են մարդկանց իրավունքներն ու պարտականությունները: Նրանք պետք է բարձր բարոյական հեղինակություն լինեն, պարտադիր ամենքի՝ մեծի ու փոքրի, զորեղի ու թույլի համար և այդ պատճառով ներկայացվում են իբրև աստվածների հորինվածք, գրված նրանց ձեռքով կամ առնվազն թելադրված նրանց բերանով:

Ամենահին գրավոր օրենսդրությունը, որ հասել է մեզ, խմբագրված է Քրիստոսից մոտ 2000 տարի առաջ[1]: Դա Բաբելոնի թագավոր Համմուրաբիի օրենսդրությունն է, որ, ինչպես արդեն գիտենք, գտնված է 1902-ին, Շոշ մայրաքաղաքի ավերակներում: Այս ամենահին հիշատակարանը նշանավոր է շատ կողմերով: Նա վերին աստիճանի հետաքրքրական նյութեր է տալիս պատկերացնելու համար մեզանից 4000 տարի առաջ գոյություն ունեցած հասարակական կազմը, մարդկանց բարդ հարաբերությունները, հասարակական բարքերը, տնտեսական պայմանները և այլն: Բայց հրահանգիչը այն է մանավանդ, որ Համմուրաբիի գծագրած օրենսդրական սկզբունքներից շատերը գտնվում են և աշխարհի զանազան կողմերում, հազարավոր տարիներից հետո, բոլորովին ուրիշ ծագում ունեցող, ուրիշ քաղաքակրթության ներկայացուցիչ ազգերի

[1] *Բայց սա չէ նշանակում, թե այդ թվականից առաջ չկային գրված օրենքներ: Վերջին հնագիտական գյուտերը ևնթագրել են տալիս, որ դեռ Սարգոն Հինի ժամանակ (3800 տարի Ք. ա.) գոյություն են ունեցել մարդկանց հաքաքեքությունները կարգավորող օրենքներ* (De Morgan, „Les Prem. Civ.", p. 245).

մեջ[1]*, օրինակ, միջնադարյան Եվրոպան, Ռուսաստանը: Ապացուցվում է նույնպես, որ բիբլիական օրենսդրությունը, այն՝ որ մինչև վերջերս ամենահինն էր համարվում, կրում է իր վրա Համմուրաբիի օրենսդրության խիստ ազդեցությունը[2]: Բայց ոչ մասնագետ մարդն էլ, կարդալով Բաբելոնի այս օրենսդրությունը, հեշտությամբ կգտնե նրա մեջ այնպիսի կարգեր և հասկացողություններ, որոնք այսօր էլ ապրում են Արևելքում իբրև սովորույթի իրավունք: Այս պատճառով Համմուրաբիի օրենսդրությունը ամենալավ պատմական վավերագիրն է, որի մեջ պատկերացած է առհասարակ այն իրականությունը, որ երկար դարերի ընթացքում տիրում էր և այսօր էլ դեռ կա Արևելքում:*

Օրենսդրությունն արձանագրված է սեպագրերով մի մեծ քարի վրա, որի ճակատին նկարված է ինքը թագավորը, որ ընդունում է այդ օրենսդրությունը արեգակի աստծուց: Առաջաբանը պատմում է, թե ինչպես Բաբելոնի մեծ աստվածները հորինեցին այդ օրենքները, որպեսզի «բարիք արվի մարդկանց, չնչվի վատն ու չարը, արգելվի հզորներին վնասել թույլերին և որպեսզի նա երևա մարդկանց ինչպես արեգակ, լուսավորե երկիրը»[3]:

Մեր առջև բացվում է մի ավատական երկրի և հատկապես երկրագործ մի ժողովրդի համար գրված մի պատժագիրք, բաղկացած 282 հոդվածներից և մի ընդարձակ վերջաբանից, որի մեջ դարձյալ աստվածների կամքն ու հաճությունն է ցուցադրված: Մենք տեսնում ենք կանոնավոր դատարան՝ պատասխանատու դատավորով և դատավարական ձևականություններով: Մարդկանց մեջ պայմանադրություններ ձևակերպվում են գրավոր կապակցությունների մեջ, կան վկաներ, կան հրապարակով ապացուցելու, մեղադրելու և արդարանալու սկզբունքները: Պաշտոնով հանցանք գործող դատավորը (եթե, օրինակ, ոչնչացնում է իր մի անգամ դրած վճիռը) հեռացվում է դատարանից և դուրս է գցվում դատավորների կարգից: Երդումը մեծ դեր է կատարում, կան դեպքեր, երբ ամբողջ դատը վերջանում է մի երդումով:

Օրենքը պահպանում է հասարակության մեջ գոյություն ունեցող կարգը: Իսկ այդ կարգի հիմնաքարերն են մասնավոր սեփականությունը և դասակարգային խտրությունները: Կան բարձր ծագում և ստոր ծագում ունեցողներ, կան ստրուկներ, կա և «մուշկինու» անունով մի առանձին դասակարգ, որ թե՛ ազատություններ վայելող քաղաքացի է և թե՛ նրանից ցած մի բան: Այս սոցիալական բաժանումները առանձին-առանձին իրավունքներ վայելող և առանձին-առանձին պարտավորություններ ունեցող տարրեր են օրենքի առաջ: Մի ստրուկ սպանել, թե մի ազատ մարդ՝ միևնույն չէ. միևնույն չէ պատիժը և այն դեպքում, երբ ոճրագործը բարձր դասից է թե ստորին:

Ժողովրդական հարստության գլխավոր աղբյուրը հողն էր: Եվ օրենքը առանձին ուշադրություն էր դարձնում այդ աղբյուրի շահագործման կանոնավորության վրա: Նա իր պաշտպանության տակ էր առնում մշակված դաշտերը: Մշակողը պարտավոր էր հոգ տանել, որ դաշտերի ոռոգումը կանոնավոր կերպով լինի, որ ջրանցքները, ամբարտակները լավ պահվին և հարևանը չվնասե հարևանին իր անփույթ վերաբերմունքով դեպի ջրերի մատակարարումը: Վարձակալը պարտավոր էր անմշակ չթողնել իր վերցրած հողերը: Ջրե-

[1] M. Кулишер, «Основы уголовного, гражданского и торгового права 4000 лет назад» («Русское богатство», 1909, № 8).

[2] De Morgan, „Les Prem. Civ.", p. 274.

[3] V. Scheil, „La loi de Hammourabi", p. I.

կանքների և վնասների հատուցում՝ ահա ինչ էր սահմանում օրենքը տնտեսական այս հարաբերությունների մեջ։

Զինվորական դասակարգը, ինչպես տեսանք, հողատիրական առանձին պայմանների մեջ էր, որոնք բնորոշում են ավատական կազմակերպությունը։ Զինվորը իրավունք չուներ ծախել այն հողը և այն անասունները, որոնք տրվում էին նրան պետությունից։ Նա չէր կարող նույնպես անմշակ թողնել իր դաշտերը։ Եվ այդ պատճառով, երբ նա կոչվում էր ծառայության, մի ուրիշը վերցնում էր հողը մշակելու և վերադարձնում էր զինվորականին, երբ սա նորից գալիս էր իր բնակության տեղը։ Զինվորական ավարը կարող էր անցնել միայն զինվորի ժառանգին, որ պիտի շարունակեր զինվորական պարտավորությունները հանդեպ պետության։ Ուստի երբ պատերազմում մեռնում էր կամ գերի էր վերցվում արու ժառանգ չունեցող զինվորականը, նրա հողաբաժինն անցնում էր մի ուրիշին։

Համմուրաբիի օրենսդրությունը առաջին գրավոր հիշատակարանն է, որի մեջ իր որոշ իրավական դրությամբ հանդես է գալիս հին աշխարհի խոշոր հիմնարկությունը՝ ստրկությունը։ Սեփականատիրոջ իրավունքն էր ծախել իր ստրուկին, ազատություն տալ նրան։ Փախած ստրուկին սեփականատիրոջ վերադարձնողը ստանում էր վարձատրություն։ Իսկ ով աջակցում էր ստրուկի փախուստին կամ թաքցնում էր փախածին, նրան սպառնում էր մահվան պատիժը։

Օրենքը սահմանում էր և ժամանակավոր ստրկության պայմանները։ Այսպես, տրամադրվում էր, որ երբ մի մարդ չէ կարողանում հատուցանել իր հարևաններին հասցրած վնասները, այդ դեպքում պետք էր ծախել նրան և նրա գույքը փողով և բաժանել այդ փողը վնասվածների մեջ։ Նույնպես նախատեսված է, որ երբ պարտքի տակ ընկած մի մարդ տալիս է իր կնոջը, տղային և աղջկան պարտատիրոջը, այս դեպքում վաճառված ընտանիքը միայն երեք տարի պիտի ծառայեր պարտատիրոջ, չորրորդ տարում նա պիտի ազատվեր։ Նույնպես կա և այն դեպքը, որ երբ ամուսինը չէ ուզում արձակել իր պտհնազանդ, անտնարար կնոջը, կարող է նոր կին վերցնել, իսկ պտհնազանդին պահել իբրև ստրկուհի։

Կնոջ դրությունը Համմուրաբիի օրենսդրության մեջ լուսաբանված է քաղմակողմանի կերպով։ Ամուսնության կարգը այսպիսի կերպարանք է ներկայացնում։ Նշանադրության միջոցին փեսան տալիս է իր աներոջ մի հայտնի տուրք։ Սակայն սա չէ ցույց տալիս, թե աղջիկը ծախվում էր։ Աղջկա հայրը տալիս էր օժիտ, որ ամուսնական կյանքի ընթացքում կնոջ սեփականությունն էր կազմում։ Փեսան ընծաներ էր տալիս նշանածին թե՛ հարսանիքի ժամանակ և թե՛ նրանից հետո։

Կնոջ դրությունը ամուսնու տանը բավական բարձր է և պատվավոր։ Ամուսնու մահից հետո նա է դառնում տան գլխավորը և երեխաները պարտավոր են հնազանդվել նրան։ Կինը իր բաժինքով և ստացվածքով պատասխանատու չէ ամուսնու այն պարտքի համար, որ արված է առանց նրա մասնակցության։ Օրենքը նկատի ունի միակնությունն։ Երկրորդ կին ամուսինը կարող է բերել միայն այն դեպքում, երբ առաջին կինը չբեր է։ Սակայն չբերության տված այս իրավունքը սահմանափակելու համար թույլատրվում էր, որ չբեր կինը մի ստրկուհի գնե և տա իր ամուսնուն՝ երեխաներ ունենալու համար։ Ստրկուհին եթե ծնում էր, դրանով իր դրությունից չէր ազատվում, օրինավոր կին չէր դառնում։ Իսկ եթե չէր ծնում, տանտիկինը ծախում էր նրան։ Բացի

դրանից, որդեծնության համար ամուսինը կարող էր և հարճեր պահել ազատ դասակարգերից։

Կնոջ հավատարմությունը պահպանվում էր անողոք խստությամբ։ «Եթե,—ասում է օրենքը,—մի մարդու կին գտնվել է մի ուրիշ մարդու անկողնում, երկուսին կապում են և ջուրը գցում»։ Հանցավորները կարող էին ազատվել այդ պատժից միայն այն դեպքում, երբ կնոջը ներում էր ամուսինը, իսկ ազատմարդուն՝ թագավորը։ Պատիժը խիստ է առհասարակ, երբ հանցանքը բռնված է տեղն ու տեղը։ Կասկածը նույնպես ընդունվում էր, բայց երբ կասկածվող կինը երդվում էր, թե ինքը անմեղ է, նրան վերադարձնում էին իր ամուսնուն։ Սաստիկ պատժվում էր արյունախառնությունը։ Եթե մի կին քրոնիկ հիվանդություն ունի, ամուսինը կարող է մի ուրիշ կին թերել, բայց հիվանդ կնոջ չէ կարող հեռացնել և վերջինիս կամքից է կախված՝ մնալ ամուսնու տանը կամ հեռանալ։

Ամուսնալուծությունը թույլատրվում էր ոչ միայն անհավատարմության դեպքում, այլև երբ կինը տնտեսություն վարել չգիտեր, կռվարար էր, տնաքանդ։ Տղամարդու իրավունքը շատ մեծ էր այս դեպքում։ Նա կարող էր ասել, թե արձակում է կնոջը և կինը արձակվում էր։ Իսկ եթե ամուսինը համաձայն չէր, որ արձակվածը հեռանար իր տանից, այն ժամանակ կինը դառնում էր ստրկուհի նրա տանը։ Բայց տնարար, հնազանդ կինը, երբ չէր ուզում ապրել իր ամուսնու հետ, այն ժամանակ քննվում էին նրա բողոքները և եթե մարդն էր անհավատարիմ, իր կնոջն արհամարհող, այդ դեպքում իրավունքը կնոջն էր և նա կարող էր ուրիշ ամուսին ընտրել։ Կնոջ անտնարարությունը, չարությունը պատժվում էր և ավելի խիստ չափերով. նրան կարելի էր և ջուրը գցել։ Ուրիշ մարդու գնալու նպատակով իր ամուսնուն սպանել տվող կինը կախաղան էր հանվում։

Ժառանգության օրենքները կնոջը խստատ չէին զրկում ժառանգելու իրավունքից։ Եթե կինը իր հորից օժիտ չէր ստացել, նրա մահից հետո ստանում էր նրա կարողության մի մասը, հավասար իր եղբայրների բաժնին։ Անզավակ կնոջ օժիտը, մահից հետո, անցնում էր նրա եղբայրներին[1]։

Ինչպես տեսանք, ազատ մարդը կարող էր զավակներ ունենալ ստրկուհուց։ Բայց այսպիսի զավակները ժառանգական իրավունք ստանում էին միայն այն դեպքում, երբ հայրը նրանց իր որդիներն էր համարում։ Եթե ոչ, հոր մահից հետո, ստրկուհին և նրանից ծնված երեխաները հեռացվում էին տանից և ժառանգությունն անցնում էր օրինավոր կնոջից ծնված որդիներին։ Սակայն օրենքը չէր էլ թույլ տալիս, որ նրանք իրենց մյուս եղբայրների ծառաները դառնան։

Տղամարդը կարող էր որդեգրել և բոլորովին օտար երեխաներ։ Եթե մի հայր հարճից ծնված իր աղջկան չէ ամուսնացրել և օժիտ չէ տվել, նրա ժառանգները պարտավոր էին այդ աղջկան իրենց ժառանգությունից օժիտ տալ։

Այս համառոտ տեսությունը ցույց է տալիս, թե Քրիստոսից 2000 տարի առաջ կյանքը Եփրատ-Տիգրիսյան հովտում որքան բարդ ու նուրբ իրավական հարցեր ու դրություններ էր ընդգրկում։ Միայն այս հանգամանքը բավական է հասկանալու համար, թե քաղաքակրթության մակերևույթը որքան բարձր էր։ Այսպիսի մի միջավայի մեջ առևտրական աշխարհն էլ, բնականաբար, պիտի ունենար իր բարդ հարաբերությունները։ տոկոսների հարց, շրջուն գործակատարների պարտավորություններ, դրամ և այլ արժեքավոր իրեր փոխադրե-

[1] Այսպես էր և հայոց իրավունքի մեջ (Մխիթար Գոշի դատաստանագիրք, գլ. ՃԽԲ)։

լու պայմաններ, գրավ, հատուցում։ Այս բոլոր պարագաներն էլ նույնպես նախատեսում և կարգավորում էր Համմուրաբիի օրենսդրությունը։ Մոռացվածչէին և արհեստավորները։ Նրանց օրավարձը կանոնավորելու համար օրենքը մեկիկ-մեկիկ հիշատակում էր, թե յուրաքանչյուր արհեստին պատկանող աշխատավորը որքան վարձ պիտի ստանա։

Գալով պատժական միջոցներին, մենք նախ և առաջ տեսնում ենք «ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման» սկզբունքի ընդարձակ, բառացի կիրառությունը։ Եթե մեկը թափում էր մի ազատ մարդու աչքը, նրա աչքն էլ հանում էին, եթե կոտրում էր նրա անդամներից մեկը, կոտրում էին և նրա անդամներից մեկը։ Եթե որդին խփում էր հորը, կտրում էին ձեռքերը, եթե մեկը իր երեխային տալիս էր դայակի և երեխան մեռնում էր նրա ձեռքին և եթե այդ դայակը ծիծ էր տալիս մի ուրիշ երեխայի՝ առանց հոր ու մոր թույլտվության, այս դեպքում կտրում էին այդ դայակի ծծերը։ Եթե մեկը ծեծում էր մի ազատ մարդու աղջկան և վիժման պատճառ էր դառնում, նա ենթարկվում էր տուգանքի. իսկ եթե այդ աղջիկը մեռնում էր, այն ժամանակ սպանում էին ծեծողի աղջկան։

Ավազակություն անողը տեղն ու տեղը մահվան էր դատապարտվում։ Եթե ավազակը չէր բռնվում, նրա ձեռքով թալանված մարդը աստծու առաջ երդվելով հաստատում էր, թե ինչ է կորցրել և այն քաղաքը, այն գյուղը, որի հողերի սահմաններում կատարվել էր ավազակությունը, տալիս էր թալանվածին այն ամենը, ինչ նա կորցրել էր[1]։

Դատաստանը երբեմն կատարվում էր սաստիկ արագ, տեղն ու տիղը։ Այսպես, եթե մեկը գնում էր հրդեհ հանգցնելու և գողանում էր հրդեհված տան իրերից, նրան բռնում էին և գցում նույն հրդեհի բոցերի մեջ։ Եթե մեկը ծակում էր մի տուն (գողության համար), նրան սպանում էին և թաղում այդ ծակի դիմաց։ Պատիժների մեջ կար և կրակի վրա այրելը։ Այսպես, եթե մի քրմուհի մտներ գինետուն՝ խմելու համար, նրան այրում էին։ Գինեվաճառը, եթե իմաց չտար իշխանությանը, որ իր տանը աղմուկ կա, ենթարկվում էր մահվան պատժի։

Հետաքրքրական է օրենքի վերաբերմունքը դեպի բժիշկները։ Բժիշկը, եթե բժշկական միջոցներով առողջացնում էր հիվանդին, ստանում էր սահմանված վարձատրություն։ Իսկ եթե նա դարմանում էր մի ազատ մարդու ծանր վերքը բրոնզե նշտարակով և մեռցնում էր հիվանդին, կամ եթե աչքի սպիտակ բիծը հանում էր պղնձե նշտարակով և թափում էր աչքի լույսը, այս դեպքում կտրվում էին բժշկի ձեռքերը։ Այսպես և անասնաբույժը։ Եթե նրա բժշկությանհետևանքով սատկում էր մի անասուն, նա պետք է տար անասունի գինը։ Եթե ճարտարապետը լավ և ամուր չէր շինում տունը և շինությունը քանդվում էր, այն ժամանակ առաջանում էին այսպիսի հետևանքներ, եթե փլատակների տակ թաղվում էր տան տերը, պետք էր սպանել ճարտարապետին. եթե սպանվողը տան տիրոջ երեխան էր, պետք էր սպանել ճարտարապետի երեխային. եթե սպանվողը ստրուկն էր, ճարտարապետը պիտի ստրուկի փոխարեն ստրուկ տար տանտիրոջը. իսկ եթե շարժական կայքն էր փչացել, ճարտարապետը պարտավոր էր իր փողով առնել բոլորը և տալ տան տիրոջը։

Փոխարինումների պայմանով են և անասուններ, նավակ և այլն վարձելու օրենքները։

[1] Այս սովորությունը լայն տարածված էր միջնադարյան Եվրոպայում և այսօր իր գոյությունը պահպանում է Կարսկաստանում։

Ստրուկի գործով էլ վերջանում է աշխարհի այս ամենահին գրավոր օրենսդրությունը, որի վերջին, 282 հոդվածն ասում է. «Եթե մի ստրուկ ապում է իր տիրոջը՝ դու իմ տերը չես, տերը արդարադատության առջև ապացուցում է, որ նա իր ստրուկն է և կտրում է նրա ականջը»։

Ասորեստանը, ժառանգորդ հանդիսանալով Քաղդեայի քաղաքակրթությանն, յուրացրեց և նրա օրենսդրությունը, բայց իր կողմից էլ հավելումներ արավ նրա մեջ, հարմարվելով թե՛ իր ժամանակների և թե՛ իր ինքնուրույն պետական և աշխարհագրական պայմաններին։ Այս օրենքների հատակտորները երևում են զանազան ադիթներով կազմված պայմանագրերի, առևտրական և իրավաբանական վավերագրերի մեջ, ուր առարկան կամ շարժական և անշարժ գույքերի առուծախն է, կամ դաշտերի մշակումը կամ վարձակալությունը[1]։

3. Գրականություն: Գրերի գյուտով մարդկությունը թողնում է քերթնացի, բանավոր հաղորդակցության նախնական, չափազանց երկարատև, բյուրավոր դարերով չափվող անհայտ ու մութ շրջանը։ Գյուտը տվել է մարդուն գրեր, նա գործ է ածում այդ գրերը քարի, աղյուսի, բույսից շինած նյութի, կաշու վրա։ Նա, ուրեմն, գրքեր ունի, գրականության տեր է դարձել։ Այդտեղ, գրականության մեջ, նա արձանագրում է իր կյանքի դեպքերը, իր արած գյուտերը, որոնք բնությունը հասկանալու և բնության օրենքները շահագործելու սկզբունքն են կրում։ Այդտեղ արձանագրում է նաև իր մտքի աշխատանքը իր հոգեկան աշխարհի վերաբերմամբ, իր արվեստը, որ արտահայտվում է ստեղծագործող խոսքի միջոցով։

Գրում է մարդը։ Եվ այդ իսկ օրից, երբ նա գործիք ունի իր ձեռքին՝ նշանագրերի միջոցով իր միտքը դրոշմելու համար, այդ օրից էլ սկսվում է նրա քաղաքակրթական այդ մեծ ստացվածքի պատմությունը՝ գրականության պատմությունը։ Բայց այս պատմությունը ունի իր առջև գրավոր հիշատակարաններ, որոնց մեջ մարդու ստեղծագործությունն արդեն բավական զարգացած է, բանաստեղծության այլ և այլ ճյուղերն է ներկայացնում։ Այստեղ էլ, ուրեմն, նույն երևույթը, ինչ տեսանք մարդկային կյանքի բոլոր ասպարեզներում։ Անհիշելի դարերի անթիվ սերունդներ աշխատել են և գրականության վրա, որ նույնպես սաղմնային դրությունից առաջանալով, զարգացման աստիճաններ էր անցել մինչև գրավոր արտահայտության ժամանակներին հասնելը։

Գրականության պատմությունն էլ, ինչպես կուլտուրայի ամեն մի ճյուղի պատմություն, փորձեր է անում թափանցելու նախապատմական ժամանակների խորքերը, որպեսզի կարողանա լուսավորել գրականության սաղմնախոսությունը և ցածից վեր տանող սանդուղքները։ Մութ են ժամանակները և այդ պատճառով չէ կարելի ճիշտ ու անսխալ որոշումներ ձևակերպել։ Դարձյալ ազգագրությունը, նախնական դրությունից դեռ դուրս չեկած ցեղերը և ժողովրդական բանահյուսությունն են, որ հավանական ենթադրությունների, թևորիաների հող են պատրաստում։

Բանավոր արվեստը, իբրև մարդկային լեզվի գործ, ամենից առաջ այդ լեզվի հարցն է շոշափում։ Անպատճառ հարկավոր չէ, որ մենք իմանանք, թե մարդը ինչպես սովորեց խոսելը։ Անկարելի է այսպիսի մի հարց շոշափել առանց ենթադրությունների սահմանների մեջ պարփակված մնալու։ Գիտենք միայն, որ մարդը բոլոր կենդանիներից ավելի է օժտված հաղորդակցության

[1] J. Menant, „La Bibliothèque du Palais de Ninive". Paris, 1880, p. 70—71.

բնազդով։ Այս բնազդը հետևանք է, իհարկե, և անհրաժեշտության երկաթե օրենքի, որ ստիպում է մարդուն ապրել խմբական կազմով, համաչնական սկզբունքով, որպեսզի կարելի լինի միահամուռ ուժերով ու փոխադարձ աջակցությամբ հաջողեցնել կռիվը բնության արգելքների և թշնամիների դեմ։ Այդ հանրակեցական եղանակը կարիք է ստեղծում իրար միտք հասկացնելու, ուրեմն զարգացնում է խոսքի ընդունակությունը[1]։

Մարդկային լեզուն օրգանական կյանք ունեցող երևույթ է, բայց նա ընդհանուր և միանման օրենք չէ ամբողջ մարդկության համար։ Հավաքական համածավալ կյանքից դուրս նա էլ ունի մասնավոր, անհատական կյանք։ Իվ այս անհատականությունը բխում է լեզվի հիմնական հատկությունից, որ ձևավակերպվում է այսպես.— **լեզուն ժողովրդական հոգեբանության արտահայտությունն է**[2]։ Եվ որովհետև յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր ուրույն հոգեբանությունը, որ կազմվում է նրա կյանքի առանձնահատկություններից՝ նրա պատմական միջավայրում, ուստի յուրաքանչյուր լեզու կրում է իր մեջ ինքնուրույն հոգեբանական սկզբունքներ։ Այս հանգամանքը գեղարվեստորեն պատկերացրել է մի ռուս բանաստեղծ, ասելով. «Լեզուն ժողովրդի խոստովանությունն է. նրա մեջ լսվում է ժողովրդի բնությունը, ժողովրդի հոգին և հարազատ կենցաղը»։ Եվ իրավ, այս կամ այն ժողովրդի տեղական առանձնահատուկ կենցաղի երևույթներից ու հասկացողություններից են կազմում լեզվի բառերը, արտահայտության ձևերը[3]։ Տեղական ազգային մտապատկերները, զգացողություններն են լեզվի հոգեբանական կառուցվածքի խարիսխները։

Յուրաքանչյուր լեզու ունի իր մեջ այնպիսի տարրեր, որոնցից կազմվում է գեղարվեստականությունը։ Այսպես են պատկերավորումը, քնարականությունը, չափականությունը։ Այս հատկություններն էլ բանավոր արվեստի, բանաստեղծության անհրաժեշտ տարրերն են։ Մի լեզու, եթե զուրկ լինի այս հատկություններից, չէ կարող բանաստեղծություն արտադրել և խորթ կմնա նույնիսկ օտար լեզուների արտադրած բանաստեղծության։ Լեզուն բանաստեղծության համար նյութ չէ միայն, այլև նրա օրգանն է, ինչպես աչքը տեսողության համար, ականջը՝ լսողության համար։ Եթե մի մարդ կարողանում է կազմել մի կամ մի քանի նախադասություն, որոնց մեջ լեզվի, գեղարվեստական տարրերը համախմբված են հաջող կերպով, արտահայտված են ուժեղ, նշանակում է, որ այդ մարդը բանաստեղծություն է անում։ Բանաստեղծությունն, ուրեմն, ամենից առաջ այն լեզվի փաստն է, որով արտահայտվում է[4]։

Այսպիսով ահա ինչպես յուրաքանչյուր լեզու, այնպես էլ նրանով արտահայտվող բանաստեղծությունը ուժեղ հոգեբանական անհատականություն է ներկայացնում, ունի ազգային ինքնուրույն գունավորում։ Այս է բոլոր գրականությունների ամենաբնորոշ հատկությունը։ Ստեղծագործությունը հատուկ է մարդկային հոգուն և նրա աղբյուրները, նրա օրենքները նույնն են ամեն տեղ։ Բայց ժողովրդական հոգեբանությունը ազգայնացնում է այդ ստեղծագործական պրոցեսը իր արտահայտության, այն է՝ լեզվի միջոցով։ Գրականությունները կրում են իրենց վրա ազգային խոր դրոշմ։

[1] **Корш**, «Всеобщая история литературы», т. I, СПБ, 1880, с. 69.

[2] **Проф. Зелинский**, «Вильгельм Вундт и психология языка» («Из жизни идей», т. II, СПБ, 1911).

[3] **Ibid**, с. 36—40.

[4] **Проф. Овсянико-Куликовский**, «Лингвистическая теория происхождения искусства и эволюция языка» («Вопросы теории и психологии творчества», Харьков, 1911, с. 20—22).

Դիմելով այժմ ստեղծագործության, մենք տեսնում ենք, որ նա ամենահին ժամանակներից ընդգրկած է չափական ձևը, ոտանավորի ձևը։ Չափական ձևը արձակ ձևից հնագույն է համարվում և ունի երեք գլխավոր բաժանումներ՝ վեպ (էպոս), դրամա, քնարերգություն (լիրիկա)։ Ի՞նչպես են ծնվել դրանք և ո՞րն է ամենից հինը։

Այս հարցի վերաբերմամբ գոյություն ունեն մի քանի թեորիաներ։ Մինչդեռ ոմանք կարծում են, թե վեպն է ամենահինը, կան և այնպիսիները[1], որոնք ազգագրության հայթայթած նյութերի վրա հիմնում են այն տեսությունը, թե ամենահին ժամանակներում բանաստեղծության այդ երեք ճյուղերն էլ միախառնված էին մի ընդհանուր ձևի մեջ և հետո միայն սկսեցին բաժանվել իրարից։

Որքան ցած է քաղաքակրթության աստիճանը, այնքան քիչ է շեշտված անհատի անձնավորությունը համայնքի մեջ։ Նախնական մարդը ամենից առաջ դրսի աշխարհի երևույթներից է ազդվում, այդ երևույթների արտադրությունն է ընդգրկում, ապա միայն իր ներքին աշխարհի, իր «եսի» արտահայտությունները։ Անհատը ձուլված է համայնքի մեջ, թեև իր առանձնահատկություններով, այնուամենայնիվ, տարբերվում է իր համայնակիցներից։ Գործերը կատարվում են խմբերով, համայնքը ապրում է մի ընդհանուր կյանքով։ Նա կատարում է զանազան ծեսեր, որոնց մեջ մասնակցողները որոշ դերեր ու դիրքեր ունեն։ Այս ծեսերը, իհարկե, կրոնական գունավորում ունեն, թեև շոշափում են կյանքի զանազան երևույթները, օրինակ՝ հարսանիք, պատերազմ և այլն։ Արդեն հայտնի է մեզ, որ նախնական հասկացողություններով՝ կյանքի մեջ ոչինչ չկա, որ աստվածների անմիջական կարգադրության տակ չլինի։ Համայնական ծեսերը մտքի, զգացմունքի, տրամադրության, խորհրդանշանների (սիմբոլի) զանազան ձևերով են կատարվում։ Այդտեղ կա և՛ պատմվածք, և՛ երգ, կա խաղ, պար, դեմքի շարժումներ (միմիկա), մնջախաղություն (պանտոմիմ), նվագ։ Ընդհանուր առմամբ՝ դա ծիսական ներկայացում է, դրամատիկական արվեստ, բայց նրա մեջ բաղկացուցիչ մասերն են վեպը, քնարերգությունը։

Ինչպես էլ, սակայն, եղած լինի բանաստեղծության երեք ճյուղերի սկզբնական կերպարանքը, մենք պետք է մի հասկացողություն կազմենք, թե ինչ տեսակ պայմաններից կարող էին ծնվել նրանք. ուրիշ խոսքերով՝ մարդու ինչ տեսակ հոգեկան դրություններ էին նրանք բավականություն տալիս։ Դրամատիկական արվեստի մասին չէ կարող մի ուրիշ միջավայր լինել, քան նրանից, որ բացատրեցինք վերևում— այն է՝ համայնական ծեսերը։ Բայց վեպի և քնարերգության համար ուրիշ պայմաններ էլ պիտի որոնենք։

Վեպի միջավայրը հենց այն դրությունն է, երբ համայնական բնազդները տիրապետող են, տեղ չթողնելով անհատականության զարգացման համար։ Համայնքի, ցեղի, ազգի շահն է տիրում, և նրան ենթարկված է ամեն մի անհատ։ Այդ մեծ համախմբումների հավաքական մտածման, կենսական ներուժների արտահայտությունները կերպարանավորվում են զանազան տեսակ վրույցների, պատմվածքների մեջ, որոնք և մշակվում են, գեղարվեստական ձև են ընդունում համայնական ճաշակի համաձայն և համայնքի գործածության համար։ Մշակումը, գեղարվեստականացումը, իհարկե, մի անհատի ձեռքով է կատարվում, անհատի հեղինակություն է։ Բայց հեղինակի անունը

[1] Դուա գիտնական Ա. Վեսելովսկի (տե՛ս «Вопросы теории психологии творчества», т. II, в. I, СПБ, 1909)։

չկա, չէ հիշվում, որովհետև մի ուրիշ անհատ, ցեղի ամեն մի անդամ կարող էր բոլորովին նույն կերպով հեղինակել։ Եվ բացի դրանից, հեղինակը մի մեծ բան չէր համարում իր գործը, համայնական պրուլյցներին բանաստեղծական ձև տալը։

Եվ այսպիսով հեղինակը ինքը ժողովուրդն է։ Զրույցի, պատմվածքի մեջ անձնականություն չկա, բովանդակությունը՝ ժողովրդական-կենցաղական է։ Այսպես և վեպը, էպոսը։ Ինչպես ժողովուրդը հասկանում է բնության արտաքին աշխարհի երևույթները, այդպես էլ վեպը վերարտադրում է այդ հասկացողությունները, այնպես որ նրա մեջ դրված է գեղարվեստական ճշմարտությունը, մի հատկություն, որ արվեստի էությունն է կազմում։

Համայնական, հետևաբար և գերազանցորեն ոչ-անձնական, առարկայական (օբյեկտիվ) արտահայտության ձևը իրականացնող վեպը ի՛նչ նյութ կարող է մշակել, եթե ոչ նույն համայնքի կենցաղավարության երևույթները, որոնք քաղաքակրթության որոշ աստիճանների վրա տիրապետող են հանդիսանում։ Օրինակ, որսորդական կացության մեջ ապրող մարդը ամբողջապես ենթարկված է կենդանիների աշխարհին։ Կենդանին է նրան կերակրողն ու հագցնողը, կենդանիների հետ է նա ապրում, նրանց դեմ է կռվում։ Մարդը ոչ միայն մոտիկ է կենդանուն, այլև պաշտամունքի առարկա է դարձնում նրան, իր աստվածներին էլ բնակեցնում է նրա մեջ. կենդանուն նա ընծայում է ոչ միայն բանականություն, այլև լեզու, իմաստություն։ Խոսում են կենդանիները իրար հետ, մարդու հետ։ Եվ նրանք գործող անձինք են մարդու պատմվածքների մեջ։ Եվ զարգանում է բանահյուսության այն ճյուղը, որ կոչվում է կենդանական վեպ, որից առաջանում է առակը։

Որսորդական կենցաղը, մանր խմբերով ապրելու եղանակը տեղի է տալիս ավելի մեծ համախմբումների, ցեղային, ժողովրդական զանգվածների։ Թափառում են այդ ժողովուրդները դանդաղ, տեղափոխություններ են կատարում աշխարհի մի ծայրից մինչև մյուսը։ Եվ աստանդական թափառումները լիքն են արկածներով, պատահարներով, պատերազմներով։ Ահավոր ընդհարումների մեջ ազգեր են ջնջվում, նոր ազգեր են կազմվում։ Այդ շարժումները առատ նյութեր են տալիս ժողովրդական վեպին։ Ժողովուրդը որոնում է իր սկիզբը, ուզում է իմանալ, թե ով է իր նախահայրը, իր անվանադիրը (էպոնիմ), որից ինքն ստացել է իր անունը (օրինակ՝ Հայկ և նրանից Հայ անունը)։ Այդ բոլոր պատմվածքների մեջ գլխավոր գործիչները աստվածներն են, ցեղի առաջնորդներն են, որոնք բարձրացվում են ժողովրդական հարգանքի մեջ, խառնվում են աստվածների հետ։ Մարդը առանց գերբնական հանգամանքների, առանց աստվածային ուժերի, առանց հրաշքների ոչ մի բան չէ կարողանում հասկանալ և բացատրել։ Եղելությունը, իրական փաստը պարուրվում է այդ տեսակ բացատրությունների մեջ։ Եվ ահա զուտ կրոնական-աստվածաբանական զրույցները դառնում են առասպելաբանություններ (միթ), իսկ կենցաղական-պատմական վեպը տալիս է դյուցազներգություն։ Կրոնական առասպելաբանությունները հետագա սերունդների կողմից ենթարկվում են վերլուծությունների։ Միտքն ավելի զարգացած է, ըմբռնման եղանակներն ու կարողությունը փոխված են, այլևս իրականության չեն համապատասխանում այդ ավանդական զրույցները։ Եվ նրանց միջից հանվում է այն ամենը, ինչ հավատ է եղել և մնում է լոկ պատմվածք, և մենք ուննենք մեր առջև հեքիաթը[1]։

[1] Կարա, т. I ,с. 90.

Այս է ժողովրդական վեպի ընդհանուր բովանդակությունն ու իմաստը։ Յուրաքանչյուր ժողովուրդ այսպիսի վեպով է սկսում իր պատմությունը։ Յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր այդ ստեղծագործության մեջ ինքնուրույն է, առանձնահատուկ, բայց որովհետև քաղաքակրթության մի հայտնի աստիճանի որոշ աշխարհայացքներ, ըմբռնումի եղանակներ ունի ամեն տեղ, ուստի ժողովրդական վեպերը զանազան ազգերի մեջ միևնույն ժամանակ նմանություններ ունեն ոչ միայն ձևի ու ոճի կողմից, այլ շատ հաճախ նաև բովանդակության կողմից։ Այսպես են, օրինակ, հեքիաթները։

Այս նմանության առաջացնողը, սակայն, միայն քաղաքակրթական համանման պայմանները չեն։ Ինչպես կուլտուրական կյանքի այլևայլ ասպարեզների մեջ, այստեղ էլ, բանավոր արվեստի մեջ տեղի ունի միևնույն մեծ համաշխարհային երևույթը։ Ազգությունները շփվում են իրար հետ, փոխանակություններ են կատարում, ազդում են, ազդվում են։ Եվ այստեղ էլ նույն թևավոր, թափառող գաղափարները, ձևերը, որոնք տարածությունների հեռավորությունից չեն վախենում, թափանցում են բոլոր խորթ միջավայրերը, ենթարկվում են տեղային հանգամանքներին, ինքնուրույն մշակման ձևեր են ընդունում, ինչպես և որքան կարողանում է անել յուրացնող ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի աստիճանը, բայց և այնպես, պահպանում են ընդհանուր ծագման, ազգակցության բնորոշ հանգամանքները։

Ժողովրդական վեպը թե՛ երգվում էր և թե՛ պատմվում։ Նրան ընկերակցում էին երաժշտական գործիքները, պարը, մնջախաղությունը (պանտոմիմ, գուցե մեր հին «ցուցքը»)։ Հետզհետե այդ ընկերակիցները բաժանվում են վեպից, առանձին-առանձին արվեստներ դառնում։ Վեպ պատմելն ու ներկայացնելը որոշ զբաղմունքի, արհեստի է վերածվում։ Այդ զբաղմունքի տեր մարդկանց անվանում էին գուսան (այսօրվա աշուղները)։ Հին ժամանակներում յուրաքանչյուր պարապմունք ժառանգական էր. այսպես և գուսանությունը։ Արվեստի կիրառման հետևանքով մշակվում է պատմվածքի ձև, ոճ վեպի յուրաքանչյուր սեռի համար։ Այլ է, օրինակ, հեքիաթի ոճը, այլ է դյուցազներգության ոճը։

Անցնենք այժմ բանավոր արվեստի մյուս նշանավոր ճյուղին՝ քնարերգությանն։ Այստեղ արդեն մարդու անհատականությունն է խոսում, ներքին եսական աշխարհը իր տրամադրություններով ու հույզերով։ Այս տեսակ բանաստեղծությունը պիտի զարգանար, անկասկած, այն ժամանակ, երբ համայնքի միաձուլող ուժը այնքան թուլացած էր, որ անհատականությունը կարող է ինքն իրեն ցույց տալ իբրև մի անկախ իրավատեր։ Եվ, ուրեմն, քնարերգությունը համեմատաբար նոր արվեստ պետք է համարել, վեպից հետո։ Ա՛յսպե՞ս է արդյոք։ Չէ կարելի ժխտել և այն, որ անձնական տպավորությունների քնարերգական արտահայտությունը ծնվել է քաղաքակրթության նախնական շրջաններում։ Չէ՞ որ մարդուց, ինչպես մի կենդանական տիպից, չէ կարելի խլել անձնական տրամադրություններ, ցավ ու ուրախություն արտահայտելու այն ընդունակությունները, որոնք հատուկ են և մյուս կենդանիներին։

Վերցնենք հենց սեռական ընտրությունը, որ այնքան միջոցներ է տալիս արուներին՝ էգեր գրավելու։ Եվ մի՞թե նախնական մարդը չէր կարող նույնիսկ նախնական, կոպիտ արտահայտությունների մեջ դնել իր սիրային զգացմունքը։ Կամ վերցնենք գարնան վերակենդանությունը։ Այլաբանական մարդը տեսնում է, որ ձյունը հալվել է, բացվել է իր քարե բնակարանի մուտքը։ Գնում է քնության մեջ, որ նրան արբեցնում է իր թարմությամբ, արևի ջերմությամբ։ Նա

քայլում և իր քայլվածքի համաչափությամբ իրար ետևից կրկնում է, որ տաքությունը լավ է, օրը պարզ է, ձյունը հալվել է։ Հետզհետե հաճույքի զգացմունքը այնքան հափշտակում է նրան, որ նա այդ խոսքերը կրկնում է բարձր ձայնով, աղաղակով։ Ահա և գարնանային երգի սկիզբը։

Կամ թե, օրինակ, քարե դարի մարդը, որ մենակ է անտառում, իր քարե կացնով մի մեծ ծառ է կտրում։ Ծանր աշխատանք, և նա սկսում է չափ նկատել կացնի հարվածների, իր սրտի բաբախումների, իր մկանների կծկումների հետ։ Այդ չափականության նա պատշաճեցնում է արտահայտիչ ձայներ։ Ով ահա առաջին բանվորական երգի ձևը։ Կարելի է մի պատկեր էլ երկրագործական կյանքից վերցնել, հենց այն, օրինակ, որ արտը եկել բարձրացել է, առատ հունձ է խոստանում, բայց եղանակը շատ է անձրևային և հունձը կարող է փչանալ։ Երկրագործի ընտանիքն արտումն է, տեսնում և զգում է այդ բոլորը։ Երկինքը ամպամած է, դարձյալ անձրև պիտի գա։ Ով ահա ամենքը, մեծ ու փոքր, ձեռքները բարձրացնում են դեպի երկինք, խմբով ետ ու առաջ են գնում, կանչում են, որ արևը դուրս գա ամպերի տակից, ջերմություն տա երկրին։ Այս պատկերի մեջ ծիսական խմբերի առաջին նշանն է[1]։ Վերջապես երգեր կան պարերի համար՝ հարսանիքի և այլ դեպքերի հարմարեցրած։ Ուրեմն իր սկզբնական շրջանի մեջ քնարերգությունն էլ ժողովրդական է։ Հեղինակը այստեղ էլ չէ երևում, թեև անշուշտ միշտ մեկն է, որ կազմում է երգը, որքան էլ կարճ լինի նա, թեկուզ երկու տողից բաղկացած։ Քնարերգությունն էլ, իհարկե, բանավոր է և ենթարկվում է տեսակ-տեսակ փոփոխությունների, խմբագրությունների, ինչպես և վեպը։ Նրան էլ ընկերակցում են նվագը, պարը։

Գալիս է գրերի գյուտը։ Նրա ազդեցությունը, կատարած դերը այնքան ահագին է, որ նրան համարում են աստվածների գործ։ Այսպես է վերաբերվում հնության հանճարեղ մտքերից մեկը, Պլատոնը, որ գիրն անվանում է հավիտյան լսելի, անչափելի ձայն։ Գիրը հավիտենականացնում, անմահ է դարձնում այն, ինչ կա արդեն բերանացի խոսքի և արվեստի մեջ։ Բայց ի՞նչպես։

Բանն այն է, որ մի ազգի մեջ թեև մի լեզու է տիրապետում, բայց նա բաժանված է լինում տեղական բարբառների։ Յուրաքանչյուր գավառ իր հատուկ բարբառի տերն է և այսպիսով մի բանահյուսական կոթող կարող է զանազան բարբառական ձևեր ունենալ։ Ընտրվում է այդ տեղական բարբառներից մեկը, որի քերականական ձևերը ավելի զարգացած ու կանոնավորված են և դա էլ դառնում է գրական լեզու։ Գրական լեզուն արդեն գավառական մասնավոր հանգամանք չունի և դառնում է ընդհանուրի գործածության առարկա, այդպիսով էլ կատարում է այն կարևոր դերը, որ լեզվի միանմանությունն, կանոնավորությունն է պահպանում։ Բայց տեղական բարբառներն էլ իրենց իրավունքի մեջ են մնում, շարունակում են իրենց գոյությունը ժողովրդի խոսակցության մեջ։ Հակադրությունը գրական լեզվի և բարբառների մեջ այն է, որ գրական լեզուն առհասարակ պահպանողական բնույթ ունի, օրենսդրում է կանոններ ու ձևեր, որոնք սովորաբար չեն սիրում փոփոխություններ, մինչդեռ ժողովրդական բարբառը, ընդհակառակն, վերին աստիճանի կենսունակ ու կենդանի է, լճանալ չէ սիրում, գնում է կյանքի հետ, փոփոխվում ու հղկվում է գործածության մեջ, այլազան ձևեր ու արտահայտության եղանակներ է յուրացնում։ Այս հանգամանքի շնորհիվ էլ նա մի ազգի լեզվի կենդանու-

[1] «Вопросы по теории и психологии творчества», т. I, с. 245.

ժյան աղբյուրն է։ Ով երբ գրական լեզուն չարունակ այդ աղբյուրից չէ վերցնում իր կենդանության համար անհրաժեշտ տարրերը, նա հետզհետե կորցնում է իր կենսունակությունը, հեռանում է ժողովրդի հոգեբանությունից, քարացած ձև է դառնում, և վերջ ի վերջո՝ միանգամայն անհասկանալի։ Ստեղծվում է նոր գրական լեզու։

Այսպիսի մի երևույթի մենք հանդիպում ենք գրականության պատմության արշալույսին։ Քաղդեան դեռ Սարգոն Հին թագավորի ժամանակ, իսկ այս ժամանակը ոմանք հաշվում են 3800 տարի Ք. ա., այնքան հարուստ գրականություն ուներ, որ գրական հիշատակարանները պահպանելու համար հարկավոր եղավ գրադարան կազմել[1]։ Գրական լեզուն շումերականն էր, բայց արդեն հնացած, անհասկանալի դարձած։

Համարյա նույն ժամանակներում կամ քիչ հետո հիշատակվում է գրադարան և Եգիպտոսում։ Բայց այս երկու երկրների գրքերը տարբեր ձև ունեին։ Քաղդեայում գիրը դրոշմվում էր աղյուսների (իհարկե, դեռ չթրծած, դեռ կակուղ) և մասամբ քարի վրա, իսկ Եգիպտոսում, բացի քարից, պատրաստվում էր հատուկ նյութ գրության համար՝ թուղթ, որ շինվում էր պապիրոս կոչված եղեգնաբույսից և կոչվում էր նույն անունով՝ պապիրուս։ Պատրաստվում էր թուղթ նաև կաշուց (մագաղաթ)։

Հիշատակենք նախ և առաջ գրքի սրբազան նշանակությունը՝ նրա ծագումն օրերից ի վեր։ Երբ գրերի գյուտը աստվածային գործ էր ընդունվում, երբ գրքերի մեջ ամենից շատ նույն աստվածների գործերն էին խոսում, բնական էր, որ այդ գործերը սրբազան բարձր հասկացողություն լինեին։ Հույն հին պատմագիրներից մեկը (Դիոդոր Սիկիլացի) նկարագրելով Եգիպտոսի Թեբե մայրաքաղաքի արքունական շինությունները, պատմում է, որ դահլիճներից մեկը հատկացված էր սրբազան գրադարանին և նրա ճակատին արձանագրված էր «Հոգու դեղագործարան»[2]։

Եթե դիմենք աշխարհի այդ ամենահին գրականություններին (քաղդեական և եգիպտական) և հարցնենք, թե ի՞նչ էին նրանք պարունակում իրենց մեջ, կտեսնենք այնտեղ մարդկային մտքի այլևայլ գործերի մի ամբողջ շտեմարան։ Եգիպտական գրականությունը ավելի զարգացած էր դարերի ընթացքում, ավելի հարուստ հիշատակարաններ է թողել, ուստի նրա համառոտ տեսությանն էլ կդիմենք մենք, հին աշխարհի գրականության բնորոշ հատկությունները ներկայացնելու համար[3]։

Եգիպտական գրականությունը (ինչպես և քաղդեականը) կարող ենք բաժանել չորս ճյուղի՝ կրոնական, գիտական, պատմական և զուտ գրական։

Կրոնը, ինչպես շատ անգամ տեսանք, թագավորում է ամեն տեղ, մտածության բոլոր ասպարեզներում, ուստի նա, բացի իր սեփական գրականությունից, տարածված է և մյուս երկու սեռերի մեջ։ Արդեն գրականության գլխավոր ներկայացուցիչն էլ քրմությունն էր։ Մենք գիտենք արդեն, որ կրոնը Եգիպտոսում՝ մանավանդ, անթիվ ծեսեր էր սահմանել։ Այդ արարողություններն էլ ունեին իրենց հարուստ գրականությունը, բաղկացած, գլխավորապես, կրոնական բանաստեղծություններից (աղոթքներ, օրհներգ), որոնց մեջ էին ոչ միայն աստվածաբանական, դավանական ձևակերպումները, այլև այն զրույց-

[1] De Morgan, „Les Prem. Civ.", p. 245.
[2] „Bibliothèque Historique de Diodore de Sicile", t. I, Paris, 1865, p. 60.
[3] F. Lenormant, „Histoire Ancienne de l'Orient", t. III, Paris, 1883, chap. II.

ներն ու քերթվածները (պոեմ), որոնք տիեզերածնության (cosmogonie) և աստվածածնության (thegonie) հասկացողություններն էին տալիս։

Եգիպտոսում վերին աստիճանի զարգացման էր հասել անդրգերեզմանական կյանքի պաշտամունքը։ Եգիպտացին, ապրելով այս աշխարհում, շարունակ մտածում էր մյուս կյանքի մասին, իր հոգու մասին և նրա ամբողջ հոգսն էր երանական մի դրություն ստեղծել իր հոգու համար հանդերձյալ աշխարհում։ Հուղարկավորության և թաղման ծեսերը երկարատև ու բարդ էին և մի ամբողջ գրականություն ունեին։ Բայց ամփոփելով մեռելին իր գերեզմանի մեջ, եգիպտացին այդտեղ էլ չէր վերջացնում իր հոգսերը նրա հոգու մասին։ Նա դնում էր մումիայի դագաղում մի ամբողջ գիրք, որ հոգու առաջնորդը պիտի լիներ նրա երկարատև թափառումների մեջ։ Այդ գիրքը ժամանակակից գիտության մեջ ստացել է «Մեռելների Գիրք» անունը։ Դա մի մեծ կրոնական գիրք է, որի մեջ մանրամասն նկարագրվում է, թե մեռելի հոգին ի՛նչ տարածություն պիտի անցնի, ի՛նչ փորձությունների պիտի ենթարկվի՝ ահեղ դատաստանի առջև կանգնելու համար։ Դրված են բազմաթիվ աղոթքներ, օրհնություններ, որոնք պիտի հեշտացնեն հոգու գործը և հասցնեն նրան երանության վայրին։ Դրված են նաև մանրամասն հրահանգներ, թե հոգին ինչ դեպքերում կարող է հույս դնել աստվածների գթության և ողորմության վրա։ Դրանք բարոյականության վարդապետությունն են ներկայացնում, առաքինության և չարագործության սկզբունքը։

Գիտական գրականությունը պարունակում էր իր մեջ այն գիտելիքները, որ մարդկությունը փորձերի և ուսումնասիրությունների միջոցով ձեռք էր բերել բնության և կյանքի երևույթները դիտելիս։ Դրական գիտությունների այդ հնագույն հիշատակարանները ամփոփում են իրենց մեջ աստղաբաշխություն (և նրանից ծնված աստղագիտություն), թվագիտություն, երկրաչափություն, եռանկյունաչափություն, բժշկականություն, քաղդեայում բացի այդ բոլորից, նաև աշխարհագրություն, կենդանաբանություն, բուսաբանություն, հանքաբանություն[1]։

Գիտական գրքերն էլ, կրոնականի նման, սրբազան նշանակություն ունեին։ Եգիպտոսում նրանք համարվում էին հատուկ մի աստծու թելադրությամբ գրված։ Այս ճյուղին կարելի է միացնել և իմաստասիրությունը (փիլիսոփայություն), որ խրատների և բարոյական օրենքների միջոցով հրահանգում էր, թե ինչպես պետք է ապրել՝ իմաստուն և առաքինի լինելու համար։

Նշանակալի հանգամանք է, որ բարոյագիտական խրատներ պարունակող գիրքն է ամենահինը ոչ միայն եգիպտական գրականության, այլև ամբողջ աշխարհի մեջ (մոտ 38 դար Ք. ա.)։ Նշանակալից հանգամանք է և այն, որ այդ գրվածքներից մեկի հեղինակը հարյուր տարեկանից ավելի մի ծերունի է։ Նա նկարագրում է խորին զառամյալ ծերությունը, երբ մարդը կրկին երեխայանում է, երբ նրա զգայարանքները այլևս չեն գործում։ Եվ ծերությունը համարվում է այն դրությունը, որ հեղինակավոր է դարձնում մարդուն, և նա կյանքի փորձերի վրա հիմնված, իմաստության ճանապարհ կարող է ցույց տալ երիտասարդներին։

Քարոյական խրատների մեջ առաջին տեղը բռնում է հնազանդություն մեծերին՝ թագավորներին, ծնողներին, ամուսնուն, սիրել ու փայփայել կնոջը, չգնալ շար ճանապարհով, չլինել կոպիտ, գազանաբարո և այլն։ Այդ կրքատները ամենահին խմբագրությունն են այն բարոյական օրենքների, որոնք հա-

[1] J. Menant, „La Bibliothèque du Palais de Ninive", Paris, 1880, p. 90.

մարյա նույն ձևով մտել են բիբլիական գրքերի մեջ «Իմաստություն Սողոմոնի» անունով և որոնց վրա հենվում է նաև քրիստոնեությունը։

Ավելի ընդարձակ և պարզ բարոյագիտական հրահանգներ եգիպտոսում գրել է, առաջիններից մի քանի հազար տարի հետո, Անի անունով մի գրագիր, որ իր խրատները ուղղել է իր որդուն։ Նա մեկիկ-մեկիկ պատմում է, թե ինչ է մայրը նրա համար, թե որքան տանջանքներ էր կրում մայրը մինչև ծնելը և ծնելուց հետո մինչև հասակավոր մարդ դարձնելը։ Նկարագրում է արբեցողության տեսարանները և խրատում է զգույշ մնալ արբեցողությունից։ Ուրիշի կնոջ վրա աչք չդնել, չգնալ նրա մոտ, նույնիսկ եթե նա կանչում է. բոլոր ոճիրները այդ տեսակ կանանցից են դուրս գալիս։ Սիրել գիտությունը, գրքերը, պատվել ծերերին, զգույշ լինել խոսքի մեջ, չընկերանալ չարերին և այլն և այլն— սրանք են իմաստության սկզբունքները։

Բարոյական օրենքների մասին հասկացողություններ տալիս է և «Մեռելների Գիրքը»։ Մեռածի հոգին դատավորների առջև ժխտում է բոլոր մեղքերը և այսպիսով պատկերացվում են խղճմտանքի այն բոլոր պահանջները, որոնք միայն Նեղոսի ափերում չէին ցուցադրվում մարդկության, այլ հատուկ էին ամբողջ հին աշխարհին։ Հոգին ասում է դատավորներին. «Ես չեմ հայհոյել.— ես չեմ խաբել.— ես չեմ գողացել.— ես չեմ տանջել այրի կնոջ.— ես չեմ հարկադրել մեկին աշխատել ավելի, քան ինչ նա կարող էր անել.— ես ոչ ոքին չեմ լացացրել.— ես չեմ հարբել.— ես ոչ ոքին վախ չեմ պատճառել.— ես չեմ վնասել ստրուկին իր տիրոջ մոտ» և այլն։

Գանք այժմ բանավոր արվեստ պարունակող գրականության։ Այստեղ մենք տեսնում ենք ժողովրդական ստեղծագործությունը, տեսնում ենք ժողովրդի կյանքը։ Այստեղ է, որ մենք զգում ենք ապրող մարդու տենչերի, համակրանքների, հոգու և սրտի շարժումների շեշտերը։ Ամեն ինչ խոսում է պահեցողության, զգաստության, առաքինության մասին. ամեն ինչ, ճիշտ է, ենթարկված է կրոնի խիստ, միստիք պահանջներին. ամեն ինչ— և՛ ծեսերը, և՛ տաճարները, և՛ օրենքները— սեղմում է մարդու միտքը, հարկադրում է նրան մոռանալ այս աշխարհը՝ հանդերձյալ կյանքը ժառանգելու համար։ Բայց այս աշխարհը, այնուամենայնիվ, չէ մոռացվում։ Եվ ապրող մարդը չէ կարող ձգնավոր դառնալ։ Նա սիրում է զվարճություն, և զվարճանում է հասարակական տոներին, մոռանալով և՛ աշխատանքի դառնությունը, և՛ աղքատությունը, նա սիրում է գինի, կին, հույզեր, որոնք կրոնական տեսակետից մեղքեր են։ Այս տրամադրությունների գրականությունն է, որ պահում է իր մեջ զարկերակի բաբախումները, կյանքի ժխորի արձագանքները։ Եվ նա է, որ ցույց է տալիս, թե որքան տարբեր է կյանքը կրոնական և բարոյագիտական օրենքներով սահմանված պաշտոնական սառն կերպարանքից։ Եգիպտական գրականությունը պահպանել է իր մեջ աղաղակող և իր պահանջներն անող կյանքի մի հուզիչ ու գեղեցիկ հիշատակարան։ Մի կին, մի քուրմի ամուսին, որ և նրա քույրն էր, մեռնում է և նրա լեզվից գրված է մի դիմում, ուղղված իր ամուսնուն։ Մեռածը նկարագրում է, թե որքան ձանձրույթ ու տխրություն կա ստվերների աշխարհում։ Այնտեղ բացակայում է հույզն ու կիրքը, այնտեղ ոչ երեխայի սեր կա, ոչ կնոջ սեր, այնտեղ մի աստված կա, որի անունն է «ամբողջ մահ», որ իր մոտ է կանչում ամբողջ աշխարհը, որ ոչինչ չէ տեսնում ու լսում, որի համար հավասար են ամենքը՝ մեծն էլ, փոքրն էլ, բարկացող, անողոք մի աստված, որ նույնիսկ չէ նայում ոչ մի ժամոցի, ոչ մի մատաղի։ Ուստի քրմուհին ասում է. «Ո՛վ իմ եղբայր, իմ բարեկամ, ո՛վ իմ ամուսին,

մի՛ գադարիր խմելուց, ուտելուց, ուրախությամբ բաժակը դատարկելուց, կանանց սիրելուց և տոներ կատարելուց, հետևի՛ր միշտ քո ցանկությանն և թերթը մի՛ թողիր, որ տխրությունը մտնի քո սրտի մեջ, քանի որ աշխարհի վրա նա[1]։

Ի՞նչ էր տալիս կյանքի այդ հրամայողական պահանջը գրականությանն։ Ամենահին գեղարվեստական գործերը այն պատմվածքներն ու վեպերն էին (արձակ պատմություն, ռոման), որոնք գոյություն ունեին ժողովրդի մեջ և գրի առնվեցին։ Ժողովուրդը սիրում էր այդ տեսակ պատմվածքները, որոնց մեջ զանազան արկածներ կային, գործողությունը կատարվում էր ֆանտաստիկ հանգամանքների մեջ, լի հրաշքներով։ Այստեղ էլ մենք տեսնում ենք յուրաքանչյուր գրականության հիմնական հատկանիշները։ Կան այնպիսի պատմվածքներ, որոնք միանգամայն ինքնուրույն են, այսինքն միմիայն մի հայտնի երկրին հատուկ, միայն նրա կյանքից ու բնությունից բխող։ Այսպես են, օրինակ, պատմական վեպերը (ռոման), որոնց մեջ թեև պատմական ճշմարտությունը միանգամայն բացակայում է, բայց գործող անձինք փարավոններն են կամ հերոսները։ Կան և այնպիսիները, որոնք կրելով հանդերձ տեղային առանձնահատուկ գույներ, ներկայացնում են ազգերի մեջ թափառող ու փոխանակվող սյուժեները։

Այսպես է, օրինակ, «Երկու եղբայր» պատմվածքը, որի մեջ արտահայտված մոտիվները՝ մի կին, որ ուզում է գայթակղեցնել իր ամուսնու եղբորը և պահել նրա հետ, բայց, հանդիպելով նրա կողմից մերժման, չարախոսում է թե իրեն ուզում էր բռնաբարել այդ եղբայրը, կամ թե այն հրաշալի ձևափոխությունները, որոնց ենթարկվում է հերոսը, դառնալով կամ եզ, կամ ծառ և այլն, կրկնվում են բոլոր ազգերի պատմվածքների մեջ։ Արաբական «Հազար ու մի գիշերներ» պատմվածքներից մի քանիսը իրենց բովանդակությամբ և մանրամասնություններով համապատասխանում են եգիպտական այն վեպերին, որոնք հասել են մինչև մեր օրերը։

Այսպես ահա, գրականության պատմությունը, իր սկզբնավորության առաջին իսկ շրջաններից պատկերացնում է իր մեջ ազգերի մերձավոր շփումները և փոխադարձ յուրացումները մտավոր, սահմանագործական աշխարհում։ Եվ այս օրենքը միայն վեպերի, պատմվածքների վերաբերմամբ չէ անսխալ, այլ գրականության մյուս ճյուղերի համար էլ։

Այսպես է, օրինակ, սիրային քնարերգությունը, էրոտիկ բանաստեղծությունը Եգիպտական գրականության մեջ այս գրական սեռը չէ պակասում։ Այդ տեսակ բանաստեղծությունից մնացած մի քանի կտորների մեջ սիրային կիրքը խոսում է հարավի վառվռուն գույներով, ջերմ, արևային արտահայտություններով։ Ահա, օրինակ, ինչպես է դիմում սիրահարվածը իր սիրած ազգկան, իր «քրոջը». «Ես ուզում եմ պահել իմ սենյակում, որովհետև հիվանդ եմ քո պատճառով, և դրացիներս գալիս են ինձ տեսնելու... Ահա եթե քույրս էլ գար նրանց հետ, նա բժիշկներից ավելի լավ կհասկանար ինձ, որովհետև նա գիտե իմ ցավը»։ «Քույրս մի սարավույթ ունի, առջևը մի լճակ, դուռը հանկարծ բացվում է և քույրս դուրս է գալիս շատ բարկացած։ Ա՛հ, ինչո՞ւ ես դռների պահապանը չեմ, որպեսզի նա ինձ հրամաններ տա, ես գոնե կլսեի նրա ձայնը, թեև նա գրգռված է և ես, իբրև մի փոքրիկ երեխա, լի եմ տխրությամբ նրա առջև[2]։ Համեմատեցեք այս սիրային դիմումները քնքշական «Երգ երգոց»-ի հետ, որ վերագրվում է Սողոմոնին, և կտեսնեք, որ երկու սիրերգները բխում են միևնույն ոգևորության աղբյուրներից, միևնույն բուրմունքների արմատից։ Նույնիսկ սիրուհու հորջորջումը՝ «քույր» մեկ է երկուսի մեջ էլ։

Իբրև բանահյուսության ճյուղեր, որոնք ներկայացված են եգիպտական գրականության մեջ, պետք է հիշել առակները, որոնց մեջ գործողներն ու խոսողները կենդանիներ են։ Հետաքրքրական է, որ առակները պատկերազարդ են։ Կա նույնիսկ և երգիծաբանություն, որ չէ խնայում անգամ աշխարհի հզորներին և որի հետ զուգընթաց գնում է և ծաղրանկարը (կարիկատուրա)[3]։

Գրականությունները ազգերի հետ ապրող, ազգերի հետ բարձրացող և նրանց հետ էլ ընկնող կուլտուրական գործոններ են։ Այսպես էր հին Եգիպտոսում, ուր գրականությունը աստիճանաբար զարգանալով, հասավ ոսկեդարին և հետո, սկսեց անկումը։ Այսպես էր և Եփրատ-Տիգրիսյան հովտում. Քաղդեայի քաղաքական անկումից հետո, նրա մտավոր հարստությունների մեծ մասը Ասորեստանի թագավորները փոխադրեցին Նինվե։ Կործանվեց և Նինվեն, նրա ավերակների մեջ թաղված մնաց Ասսուրբանիպալի պալատը, որի մեջ էր հին հարուստ գրադարանը։ Միայն 19-րդ դարում այդ գրադարանը եվրոպական գիտության սեփականություն դարձավ։

4. Արվեստներ։ Բանավոր արվեստի հին, նախապատմական ծագումը պարզվում է ենթադրություններ և հավանականություններ միջոցով։ Այսպես չէ պատկերացնող արվեստը։ Վերջին տասնամյակների ընթացքում հնագիտությունը Եվրոպայի զանազան կողմերում կատարած խուզարկություններ և պեղումների միջոցով երևան էր հանում նախապատմական մարդու քաղաքակրթության, կենցաղի բազմաթիվ հետքերը, որոնք քարե դարի երկար տևողության զանազան ժամանակներն են ներկայացնում։ Այդ գյուտերի մեջ են և անթիվ հիշատակարաններ, որոնք նույն այդ ժամանակների արվեստների պատմությունն են տալիս։

Քարե դարի նախնական շրջանը այն է, երբ մարդը գործ էր ածում քարե գործիքներ առանց որևէ մշակման։ Արվեստ այդ ժամանակ չկար։ Արվեստը սկսվում է այն ժամանակվանից, երբ մարդը սովորում է իր գործիքները մշակել, պատրաստել իր ձեռքով։ Բայց այստեղ էլ դեռ երկար, եթե կարելի է ասել՝ նախապատրաստական շրջան կա։ Մարդը, ճիշտ է, քարի կտորների վրա աշխատելով, նրանց կոտրելով, գործիքներ է շինում, բայց այդ գործիքները դեռ որոշ ձև չունեին։ Իսկական արվեստի սաղմնային դրությունը առաջ է գալիս այն ժամանակ, երբ մարդու մեջ զարգանում է ձևի զգացողությունը։ Այդ այն զգացմունքն է, որ, ինչպես մի տեսակ խաղ, արտահայտվում է մի զբաղմունքի մեջ և որ պատճառում է հաճույք, պատկերավորում, մտքեր և զգացմունքներ։ Ձևի այդ զգացմունքը որոշ հաստատուն սահմաններ է գծում գեներ և տնային առարկաներ շինելու համար։ Այսպես, տեսնում ենք, որ այդ գործիքները մեծագույն մասամբ նշաձև են։ Գեղեցկացնել ձևը՝ այսպես է արվեստի զարգացումը։ Գործիքները և տնային առարկաները դեռ իրենց անմիջական նպատակին են ծառայում։ Բայց մարդը, ինչպես և կենդանիներից շատերը, ունեն մի բնածին հակում՝ զարդարել իրենց։ Եվ ահա մարդը սո-

[1] J. Soury, „Contes et romans de l'Ancienne Egypte", („Revue des deux Mondes", 1875, t. VII).

[1] Maspero, t. II, p. 504.
[2] Ibid, p. 501.

վորում է զարդարանքների։ Իր մարմնի վրա կախում է զանազան զենքեր, առարկաներ, իսկ դրա համար հարկավոր էր ծակել այդ առարկաները, որպեսզի կարելի լինի թելի վրա անցկացնել։ Մարմնի զարդարանքն ստանում է և ուրիշ ձև. դա զանազան ներկեր քսելն է[1]։

Մարդը դեռ իր տաշած քարի դարումն է։ Նա բնակվում է այրերում, որսորդ է, որսում է վայրի ձիեր, ցուլեր, եղջերու և այլն։ Նա սովորում է զարդարել ո՛չ միայն իր մարմինը, այլև իր գործիքները, իր բնակարանը։ Եվ ահա այստեղ է նա ցույց տալիս պատկերացման շատ նշանավոր ընդունակություն։ Առաջացել են պատկերացնող արվեստի շատ ճյուղեր և նրանք միանգամից, համարյա առանց աննախընթաց շրջանի, ցույց են տալիս զարդացման բարձր աստիճան։ Նյութը, որ գործ է ածում մարդը իր այդ արվեստի համար, գլխավորապես ոսկորն է, օրինակ մամոնտի ժանիքները, ապա և կենդանիների եղջյուրը, նույնիսկ և քարը։

Եվ այսպես, քարային դարի այս հին շրջանում, նախ և առաջ զարգանում են ձևացնող (պլաստիկ, plastique) արվեստի ճյուղերը՝ արձանագործությունը, քանդակագործությունը։ Արձանը, ինչպես հայտնի է, տալիս է ազարկայի ամբողջ ձևը և արձանագործության արվեստը այդ պատճառով կոչվում է «կլոր պլաստիկա»։ Ո՞ւմ է մարդը ներկայացնում իր այդ արվեստով։ Ամենից առաջ, իհարկե, հենց իրեն, մարդուն, այն էլ կին մարդուն։ Ամենահին արվեստի գործեր են համարվում կանանց մի քանի արձանիկներ, որոնք գտնվել են հնագիտական պեղումների միջոցով։ Իսկ տղամարդկանց արձանիկներն ավելի ուշ ժամանակների գործ են համարվում։ Դրանից հետո միայն արվեստը սովորում է ներկայացնել կենդանիներին։

Արձանագործության արվեստին հետևում են նույն պլաստիկայի այն ձևերը, որոնք ընդհանրապես կոչվում են քանդակ։ Քանդակը հարթության վրա դուրս ցցված, ուռուցիկ պատկերն է (relief)։ Նայած թե որքան բարձր կամ որքան ցած է դուրս ցցված պատկերը, քանդակը կոչվում է կամ բարձրաքանդակ (haut-relief) կամ հարթաքանդակ (bas-relief)։ Այս երկու տեսակ քանդակների հետ գոյություն ունի նաև փորագրությունը, հարթության վրա խոր գծերով պատկերացումը, գունավոր պատկերագրությունը կամ նկարչությունը, որով մարդը զարդարում է իր բնակարանի պատերը։

Սկզբնական այդ արվեստը այնքան բնական ու կատարելագործված է, որ շատ գիտնականներ նրա արտադրությունները երկար ժամանակ համարում էին կեղծիք, այնքան նրանք համապատասխանում են արվեստի մեր ժամանակակից պահանջներին։ Բայց այդ անվստահությունը հերքվեց, և պարզ իրողություն դարձավ, որ արվեստը իր այս սկզբնական շրջանում կենդանի և արտահայտիչ է, որովհետև հենց սկզբից գտել է իր կենսունակության մեծ գաղտնիքը՝ պարզություն և ճշմարտություն։ Շարունակ գործ ունենալով կենդանիների հետ, մշակված գործիքների դարի որսորդ մարդը այնքան լավ էր ուսումնասիրել նրանց կազմվածքը, որ կարողանում էր զարմանալի ճշտությամբ և բնականությամբ ներկայացնել նրանց՝ արձանի և նկարի միջոցով։

Բայց միայն այսքանը չէ այդ հին արվեստի բովանդակությունը։ Իր գործիքները, զենքերը զարդարելու համար մարդը ստեղծել է և դրվագների արվեստը կամ զարդանկարը (ornament)։ Այս տեսակ նկարների մեջ մտնում են բույսերի զանազան ձևերը կամ կենդանիների գլուխները, այլևայլ դիրքերով ձևակերպումները։ Բացի այդ մոտիվներից, զարդանկարի մեջ տեղ են գտնում և գծերի զանազան խաղերը (երկրաչափական դրվագներ)։

Փոխվում է քաղաքակրթական շրջանը։ Մարդը տաշած քարից անցել է հղկած քարին։ Նրա գործիքներն ու տնային իրերը ավելի կատարելագործված են, ավելի գեղեցկացրած։ Նա գտել է կավից ամաններ շինելու և այդ կավը կրակի մեջ եփելու (թրծելու) նոր արվեստը։ Արհեստական բնակարաններ շինել էլ է սովորել։ Նա ճարտարապետ է, տեր արվեստի մի նոր ճյուղի։ Արվեստի նյութը քարն է։ Մի կարծր նյութ, որ դժվարությամբ է ենթարկվում արվեստագետի ջանքերին ու երևակայության։ Եվ պլաստիկան, նկարը նախորդ շրջանի զարգացումը և առաջադիմությունը չէ ցույց տալիս, այլ ավելի կոպտացած է, ավելի երեխայական գործի է նման[1]։

Հաջող են գնում նոր արվեստները, այն է՝ խեցեգործությունը (կավագործությունը, ceramique)։ Խեցեգործությունը մարդուն միջոց է տալիս արտահայտելու գեղարվեստական նրբություններ թե՛ ամանների զանազան ինքնուրույն ձևերի և թե՛ նրանց վրա զանազան մասերը նկարներով և դրվագներով ծածկելու միջոցով։ Շինարարական կարողությունը մարդու մեջ զարգացնում է, ինչպես տեսանք, նախնիքների գերեզմանների պաշտամունքը։ Առաջին ճարտարապետական հուշարձանները, որոնց նյութը քարն է, դոլմեններն են և այլ գերեզմանական կառուցվածքները։ Ժայռերից քարի մեծ բեկորներ կտրել, տնկել այդ քարերը և նրանց վրա դնել կամ հագցնել հորիզոնական սալեր՝ ահա այն ձևը, որ ձուլվում է նախնական ճարտարապետության մեջ և որ հիմնում է շինարարական օրենքը՝ սյուների վրա դրած առաստաղ։

Քաղաքակրթության երկու դասական հայրենիքի՝ Քաղդեայի և Եգիպտոսի պատմության ամենահին, սկզբնական շրջաններում, երբ դեռ բոլորովին նոսրացած չէ անհայտության խավարը և դեռ առասպելն է տիրում, արվեստները և հատկապես արձանագործությունը, քանդակագործությունը և ճարտարապետությունը այնքան արդեն զարգացած են, որ կարողանում են նույնիսկ զարմացնող մեծագործություններ տալ մարդկության։ Քաղդեայում բնիկներն են շումերացիները, որոնք սկսել են և առաջացրել են արվեստները։ Ենթադրվում է, որ նրանց երկրից են արվեստները չվել Եգիպտոս, ուր տարածվել են և ընդարձակվել արագությամբ և բոլորովին ինքնուրույն կերպով։ Բայց հենց այս գլխից, արվեստների պատմությունը ցույց է տալիս մի շատ բնորոշ հանգամանք։ Ստեղծագործությունը հատուկ է ոչ բոլոր ազգերին հավասար չափով. ազգերի զանազան աստիճանի ընդունակություն և տաղանդ են ցույց տալիս այս ասպարեզում։ Բացի այդ՝ ստեղծագործությունը պիտի վայելչ կատարյալ ազատություն, պիտի ինքնագլուխ լինի և ոչ հպատակեցրած։ Այս անհրաժեշտ պայմանները փոխվում են երկու երկրներում, և արվեստի զարգացումը կանգ է առնում։ Քաղդեայում պատճառն այն է, որ սեմական ցեղերն են տիրապետում բնիկների վրա, իրենց ոգին մտցնում են նրանց մեջ, մի ոգի, որ գործնական շահադիտական ձգտումներով է ապրում և չէ կարող նպաստել արվեստների ազատ զարգացման։ Իսկ Եգիպտոսում կրոնական պաշտամունքներն են, որ զարգանալով՝ ստեղծում են արվեստների համար պայմանականություն[2], որը առաջացնում է միանմանություն, միաձևություն, հանգամանքներ, որոնք կարող են միայն քարացնել արվեստները։

[1] Проф. Макс Ферворн, «Зачатки искусства» («Речи и статьи»), М., 1910.

[1] К. Вёрман, «История искусства», т. I, СПБ, с. 13 и сл.

[2] De Morgan, „Les Prem. Civ.", p. 497.

Եգիպտոսի հնագույն արվեստների մեջ մանավանդ ճարտարապետությունն է, որ բարձրացած է մինչև վեհության աստիճանները։ Հողը, որ պատվանդանն է այդ մեծագործությունների, եգիպտացու մշտական հոգսերի ընթացքում առարկան է, այն է գերեզմանը։ Եգիպտացին իր երկրավոր բնակարանն անվանում էր պանդոկ, օթևան, ուր ժամանակավոր բնակություն է լինում, իսկ գերեզմանը անվանում էր «հավիտենական տուն»[1]։ Այս հասկացողության համեմատ էլ շինվում էին այդ երկու բնակարանները։ Ժամանակավորը, հյուրանոցը, շինվում էր գլխավորապես նեղոսի տիղմից։ Այդ բնակարաններից հետքեր չեն հասել մինչև մեր օրերը։ Իսկ հավիտենական տները իրապես հավիտենական դարձնելու համար արվեստը աներևակայելի նվաճումներ էր անում և նրան ճիշտ որ հաջողվեց մշտնջենապես անմահ տներ կառուցանել մումիաների համար։ Մումիայի հետ նույնպիսի բնակարաններ պահանջում են աստվածները, որոնք և ստանում են տաճարներ։ Իսկ երկրավոր աստվածը, թագավորը, պալատներ է ստանում նույն մեծագործ, հաղթական արվեստից։

Այսպես է հին ժամանակը Արևելքում, համարյա ամեն տեղ։ Նա թողել է միայն գերեզմանների, տաճարների ու պալատների հիացուցիչ հիշատակարաններ։ Իսկ այն բնակարանները, ուր սովորական մարդը իր երկրավոր ապրուստն էր անցկացնում, կամ բոլորովին անհայտացել են, կամ թե իրենց մնացորդներով ցույց են տալիս, թե որքան խեղճ կառուցվածքներ են եղել և արվեստը որքան հեռու է եղել նրանցից։

Ճարտարապետական մշտնջենավոր կոթողներ թողնելու համար Եգիպտոսը օժտված էր բնությունից համապատասխան նյութի՝ տեսակ-տեսակ քարերի առատությամբ։ Այդ նյութն է, որ լցրել է Նեղոսի հովիտը անթիվ հիշատակարաններով, որոնք փարավոնների թագավորության հաղարամյակներն են ներկայացնում[2]։ Թվում էր, թե այդ հին, զարմանալի ժողովուրդը իր բազուկների մեջ տիտանական ուժ ուներ և խաղեր էր անում իր երկրի գրանիտյա սարերի հետ, կտրտելով, մաս-մաս անելով այդ սարերը և ապա իր ճաշակով նոր սարեր կազմում նրանցից։

Այդ անօրինակ կարողության վկաներն են հռչակավոր բուրգերը՝ հուշարձաններ ամենահին, կես-առասպելական փարավոնների գերեզմանների վրա։ Դրանց մեջ մեծագույններն են երեք հատը, որոնք գտնվում են հին Մեմֆիս մայրաքաղաքի և այժմյան Ջիզեհի շրջականերում։ Մեկը կառուցել է Քուֆու փարավոնը, որ հունաց մատենագրության մեջ հայտնի է Քյոպս անունով։ Եվ ահա ինչ է այդ հուշարձանը։ Նա երկու հարյուրից ավելի քարաշար ոտնի, որոնք բաղկացած են քարերի ահագին բեկորներից։ Բարձրությունը 152 մետր է, հիմքը՝ 235 մետր յուրաքանչյուր կողքից։ Ամբողջ զանգվածը 25 միլիոն խորանարդ մետր քար է պարունակում։ Հաշվել են և այն, որ այդքան քարից բով կարելի է շինել մի պատ՝ վեց ոտնաչափ բարձրությամբ և հազար ֆրանսիական մղոն երկարությամբ։ Զարմացնողը այս չափերը չեն միայն, այլ այն, որ բուրգի ներսում վեց սենյակ կան փարավոնի մումիայի համար։ Ճարտարապետական արվեստը ի՞նչ գաղտնիքներ էր թաքցնել, կարողանալով դնել սենյակներ այնտեղ, ուր նրանց վրա ճնշում են գործում միլիոնավոր խորանարդ մետր ծանրություն ունեցող քարերը[3]։

[1] Diodore de Sicile, t. I, p. 62.

[2] Եգիպտոսի պատմությունը բաժանվում է երեք գլխավոր շրջանների՝ Հին, Միջին և Նոր կայսրություններ։

[3] Lenormant, t. III, p. 328.

Պակաս ապշեցուցիչ չէ և այդ սար-հուշարձանի մոտ գտնվող, համալրյա նրան կպած, վիթխարի սֆինքսը, որ նույնպես մի սար է, նվաճված արձանագործության արվեստի ձեռքով և որ Քուֆուի բուրգից էլ հին է։ Մարմինը, որ ներկայացնում է առյուծ, բաղկացած է մի բնական ժայռից, քիչ ու շատ տաշված, ձև ստացած։ Գլուխը, որ մարդկային պատկեր ունի, շինված է վիթխարի բեկորներից։ Արձանի չայնությունը 90 ոտնաչափ է, բարձրությունը՝ շուրջ 60 ոտնաչափ։ Սֆինքսը մարմնացնում էր մայր մտնող արեգակը, որ մեռելների աստվածն էր։ Եվ վիթխարին կարծես հսկում էր մահվան այս դաշտի վրա, ուր բուրգերն են բարձրացած և գերեզմանոցներ էին տարածված։ Թվում է, թե նա ուշադիր է,— գրում է մի հեղինակ,— ասում էին, թե նա լսում է և նայում է, իր մեծ ականջը կարծես ամփոփում է իր մեջ անցյալի աղմուկները, իր աչքերը ուղղած դեպի արևելք, կարծես լրտեսում են ապագան. հայացքն ունի մի խորություն, մի ճշմարտություն, որ դյութում է նայողին[1]։

Ահա այս հուշարձաններն են, որ զարմանք և պատկառանք են ազդել բոլոր դարերին, բոլոր ազգերին։ Բայց այսքան ահագնաչափ ձեռնարկները սովորական չէին կարող լինել նույնիսկ Եգիպտոսի պես վերկրում։ Եվ մնացած բուրգերն ու սֆինքսները ավելի փոքր են։ Բուրգեր շինելու սովորությունը անհետանում է Հին կայսրության հետ։ Միջին կայսրության ժամանակ շինարարության հսկայական թափը արտահայտվում է Թեբեի շրջանի տաճարների մեջ։ Բայց միաժամանակ ավելի ևս զարգանում է գերեզմանաշինությունը։ Գերեզմանը բաղկացած էր երեք մասից. մի մատուռ հողի երեսին, գերեզմանական փոս ու նկուղներ հողի տակ։ Մատուռը զարդարուն էր, ճարտարապետական ոճ ուներ։ Նրա մեջ գտնվում էին սեղան ընծաների (պատարագի) համար, կահ-կարասիքներ, իսկ պատերը ծածկվում էին նկարներով, որոնք տալիս էին տեսարաններ մեռածի կյանքից և մահենադրոշմ արձանագրություններով, որոնք պատմում էին այդ կյանքը կամ պարունակում էին իրենց մեջ օրհնություններ։ Փոսի մեջ ամփոփվում էին զմռսած դիակները, իսկ նկուղների մեջ պահվում էին նրանց հարստությունները, գերեզմանային կյանքի համար անհրաժեշտ մթերքները։

Այսպիսով եգիպտական գերեզմանները մի-մի թանգարաններ էին, ուր պատմությունը իր նյութերն էր ամբարում, արվեստները իրենց հարստությունները էին ընդարձակում և պահպանում։ Գերեզմանները ամբողջ թաղեր էին կազմում։ Այդտեղ էին և արձանագործների, նկարիչների արհեստանոցները։ Այդտեղ ապրում էր հատուկ ազգաբնակություն, որ բաղկացած էր գերեզմանների պահպանության, ծեսեր և արարողություններ կատարելու համար կազմակերպած միաբանություններից, հուշարկավորության և սուգի պաշտոնյաներից՝ ողբասաց կանանցից, երգիչներից, վերաժիշտներից։ Մի բոլորովին առանձնացած աշխարհ էր, իր առանձին պաշտամունքներով, առանձին աստծով, իր սովորություններով, իր նվիրագործած պոռնկությամբ։ Այստեղ, այս աշխարհում էին ապրում և արվեստագետները. արձանագործներ, որոնք պատրաստի արձանիկներ էին վաճառում կամ նորերն էին շինում պատվերով, նկարիչներ, դրագիրներ[2]։ Արվեստները այս առանձնահատուկ աշխարհում մի ժամանակ առանձին փայլ ստացան, ոսկեդար կազմեցին, որպեսզի հետո ընկնեն։

Բայց այստեղ պետք է ասել, որ արվեստի պատմությունը ավելի խոշոր

[1] Ibid., p. 332.

[2] Maspero, t. II, p. 527.

ընդգծումներով ցույց է տալիս, թե արվեստը ժողովրդական չէր, նրա պատուղները ազգաբնակության բազմությունը չէր վայելում, այլ մատչելի էին միայն ընտրյալներին, ծառայում էին միայն հարուստներին և իշխողներին։ Երբ խոսում ենք «հավիտենական տան» մասին, պիտի իմանանք, որ սովորական մարդկանց, ժողովրդի ահագին մեծամասնության համար այդ տունը անապատի ավազներն էին, որոնց մեջ թաղվում էին չունևորները, առանց դագաղների կամ շատ-շատ՝ պատահմամբ գնած և մեռելի հասակին չհամապատասխանող, հին ու կարկատած դագաղների մեջ։ Միջակ կարողության տեր մարդը ո՛չ ավազի տակ էր գնում, ո՛չ էլ առանձին փերեզմանի արժանանում։ Գոյություն ունեին հասարակաց փոսեր, որոնց մեջ իրար վրա, մինչև առաստաղը դարսվում էին մումիաները։

Ժողովուրդը միայն բանվորական ուժ էր, և նրա անսահման տանջանքներով էր արվեստը այդքան վիթխարի ստեղծագործություններ կատարում։ Ի՛նչ աշխատանք պիտի կլանած լինեն հենց նույն այդ բուրգերը, շինված այնպիսի ժամանակ, երբ մարդկությունը տակավին փոխադրող, բարձրացնող մեքենաներ չէր գտել և ամեն ինչ իր ձեռքով էր անում։ Եգիպտական ժողովուրդը իր այդ մեծ բուրգերի հետ կապել էր իր տառապանքների պատմությունը, որ ավանդության ձևով ապրում էր դեռ Հերոդոտի ժամանակ։ Պատմահայրը նկարագրում է, անշուշտ, ավանդություններից վերցնելով, թե ինչպես շինվեց Քյոպսի (Քուֆուի) բուրգը։ Ամբողջ երկիրը ենթարկված էր ամենածանր կոդի, անթիվ բանվորներ էր տալիս։ «Ոմանք պարտավոր էին քարերը քարշ տալ քարահանքերից, որոնք գտնվում էին Արաբական լեռնաշղթայում, մինչև Նեղոսի ափը. այդտեղ բարձում էին նավերի վրա։ Տեղ հասնելուց ուրիշ եգիպտացիներ պարտավոր էին ընդունել քարերը և քարշ տալ դեպի այն լեռնաշղթան, որ կոչվում է Լիբիական։ Այսպիսով անընդհատ աշխատում էին յուրաքանչյուր երեք ամիսը հարյուր հազար մարդ։ Ժողովուրդը տասը տարի տանջվեց ճանապարհ շինելու վրա, նրա վրայով քարերը քարշելու համար, մի աշխատանք, որ, ինչպես ինձ թվում է, մի քիչ միայն թեթև է բուրգեր շինելուց»։ Իսկ բուրգի շինությունը, նույնքան բանվորների աշխատանքով, տևեց քսան տարի[1]։ Դիոդոր Սիկիլացին նույն այդ բանվորների թիվը հասցնում է 360 հազարի[2]։ Մի հատ քար մի տեղից մյուս տեղափոխելու համար երկու հազար մարդ աշխատել են երեք տարի։

Զուր չէ, ուրեմն, որ մի աշխատանքի արտասովոր դժնդակությունը ցույց տալու համար՝ նրան անվանում են «եգիպտական աշխատանք»։ Հարյուր կամ երեք հարյուր հազար մարդու աշխատություն քսան տարվա ընթացքում՝ մեկի համար շիրիմ կառուցանելու մտքով։ Այսպիսի բան կարող էր տեղի ունենալ հասարակական այն պայմանների մեջ, երբ մեկը քմահաճ մի բռնակալ է, իսկ ամբողջ ժողովուրդը՝ ստրուկ[3]։ Այսպիսի պայմաններ հատուկ էին ամբողջ Արևելքին և այստեղ ամենուրեք արվեստի մեծագործությունները, ինչ չափով էլ նրանք արտահայտվեին, հիմնված էին ժողովրդական ուժի շահագործման վրա։

Բուրգերից և գերեզմաններից անցնենք եգիպտական տաճարներին, որոնք վերաբերվում են թեբեական թագավորների շրջանին։ Շինարարական արվեստը տալիս է հոյակապ կերտվածքներ, որոնց առանձնահատկությունը դարձյալ խոշոր չափերն են։ Թեբեի թագավորները աշխարհակալներ էին, հագթակած արշավանքներ էին տարածում եգիպտոսի սահմաններից դուրս։ Այդ հաղթական պատերազմները հավերժացնելու, փարավոնների փառքը ցուցադրելու համար էր, որ եգիպտոսի Վերնոքի տակ արձանացան թեբեական տաճարները, դարձյալ հիացուցիչ հրաշակերտներ։ Բազմահաղթ փարավոնները իրենց արշավանքներից վերադառնում էին հարուստ ավարներով և մանավանդ գերիների ամբողջ բանակներով։ Բանվորները հենց այդ գերիներն էին և եգիպտական ժողովուրդը այլևս առիթ չուներ դժգոհ լինելու այդ մեծ շինություններից։

Տեղական հզոր ինքնուրույնություն է ցույց տալիս տաճարների ճարտարապետությունը։ Եգիպտական արվեստի ընդգրկած ձևն էր տափակ առաստաղ՝ սյուների վրա հաստատված։ Կամարը թեև հայտնի էր եգիպտացիներին, բայց երկրորդական նշանակություն ուներ և գործ չէր ածվում նշանավոր շինությունների մեջ։ Կտուրները քարե էին և նրանց ճնշիչ ծանրության կարող էին դիմադրել հուժկու սյուները։ Եվ այդ սյուները, իսկ որ, ապշեցնող խոշորություն ունեին, կազմում էին երկար ու խիտ շարքեր, որոնք բաժանված էին իրարից նեղ արանքներով։ Խոյակները լոտոսի կամ պապիրուսի ծաղիկների ձևն էին ներկայացնում։

Այդ շինությունները բաղկացած էին բազմաթիվ մեծ ու փոքր սենյակներից և ներկայացնում էին բարդ հատակագիծ, որի գլխավոր հատկությունն է սյուների մեծ բազմությունը։ Մեծագործությունը հանդես է գալիս ամեն երեվակայություն ճնշող արտակարգ չափերով։ Երևակայեցեք մի դահլիճ, որ ունի 134 սյուն։ Այն էլ ի՜նչ սյուներ։ Աշտարակների մի ամբողջ անտառ,— ասում է նկարագրողներից մեկը.— յուրաքանչյուր սյունի քանդրությունը հավասար է Փարիզի Վանդոմյան հրապարակի հաղթական սյունին. բարձրությունը 70 ոտնաչափ, տրամագիծը՝ 11 ոտնաչափ. խոյակն ունի 65 ոտնաչափ շրջագիծ։ Ինքը դահլիճը ունի 319 ոտնաչափ լայնություն, 150 ոտ. երկարություն։ Եվ այդ բոլոր սյուները, պատերը ծածկված են հարթաքանդակ պատկերներով, մեհենագրոշմ արձանագրություններով[1]։

Բայց եգիպտական ճարտարապետության գլուխգործոցն էր մի լճի ափին շինած մի խորհրդավոր ու ահագին շինություն, որին հույները տվին լաբյուրինթոս անունը։ Նա բաղկացած էր երեք հարյուր սենյակից և նրանց մեջ զետեղված բազմաթիվ փոքր ու մեծ բակերից։ Հին աշխարհը նրան հրաշալիք էր համարում։ Այժմ ավերակների մի կույտ է։ Ավերված են Թեբեի տաճարները, ավերված են և արքայական պալատները, որոնք նույնպես ճարտարապետական մեծագործություններ էին ներկայացնում։

Այսքան փառահեղ է եգիպտոսը արվեստների պատմության մեջ։ Բայց ի վերջո նկատենք, որ այդ գեղարվեստական ճոխությունները, այնուամենայնիվ, միայն մի հայտնի աստիճան զարգացած գեղագիտական ճաշակ են ներկայացնում։ Արձանագործության, քանդակի, նկարչության մեջ տիրապետում է միանմանություն։ Նրանք տալիս են շատ հարուստ բովանդակություններ, պատկերացնում են կյանքի հարյուրավոր տեսարաններ, բայց նրանց տեխնիկան կանգ է առած որոշ, խիստ պայմանականության մեջ։ Չկան արվեստագետի մտքի և երևակայության խոյանքներ. ամեն առարկայի համար նշանակված է պարտադիր ձև։ Այսպես, պատկերների մեջ կարգ էր ներկայացնել մարդկանց գլուխն ու ոտները կողքից, իսկ ամբողջ իրանը՝ առջևից, և այդպի-

[1] Геродот, перев. Мищенко, М., 1885, т. I, стр. 177.

[2] Tome I, p. 74.

[3] Бокл, «История цивилизации в Англии», СПБ, 1895, стр. 30.

[1] Lenormant, t. III, p. 370.

սով ստացվում էր անբնականություն։ Մարմնի զանազան մասերի վերաբերմամբ էլ պայմանականությունը կանոններ էր դրել. այսպես, ոտի բոլոր մատները չէր կարելի նկարել, աչքը երեսի վրա խոշոր տեղ էր գրավում։ Գունաները չէր կարելի նկարել, աչքը երեսի վրա խոշոր տեղ էր գրավում։ Գունաները վոր պատկերագրությունը որոշված գույներ ուներ զանազան դեպքերի համար։ Գոյություն չուներ գույների խաղ, գույների խառնուրդ։ Այս պայմանականությունը դարերի ընթացքում մեղցրեց ձևը, և արվեստը դարձրեց ար՛հեստ, ընդօրինակություն։

Արվեստների իսկական օրրան համարվող Քաղդեան, ինչպես նաև ասհասարակ ամբողջ Միջագետքը, բոլորովին այլ հանգամանքներ ունեցող միջավայր են ներկայացնում։ Մինչդեռ Նեղոսի հովիտը ապշեցնում է այսօրվա այցելուին իր հոյակապ հնություններով, այստեղ՝ Տիգրիսի ափերին, ընդհակառակն, ոչինչ չէ երևում, բացի հողի բլուրներից, որոնք ծածկել ու պահել են իրենց մեջ արվեստի հիշատակարանները։ Նույնիսկ Բաբելոնի և Նինվեի պես աշխարհահռչակ մեծ քաղաքները չեն խուսափել իսկ Բաբելոնի և Նինվեի պես աշխարհահռչակ մեծ քաղաքները չեն խուսափել փլատակներ դառնալու և հողակուլտերով ծածկվելու ճակատագրից։

Մի այսպիսի ճակատագիր սահմանել է ինքը բնությունը նրանով, որ քար չէ տվել երկու մեծ գետերի ընդարձակ հովտին։ Քարը այստեղ փոխարինողը հողն է, որ մարդու ձեռքով կավ է դառնում, ստանում է աղյուսի ձև։ Շինարարական ամենագլխավոր, ամեն տեղ տարածված նյութն այս է։ Քարը հեռվից ներմուծվող նյութն է, որ հենց այս պատճառով էլ ոչ առատ է, ոչ էլ խոշոր չափեր ունի։

Տիգրիս-Եփրատյան հովտի արվեստը երեք մեծ շրջան ունի. առաջինը հին քաղդեականն է, միացած գետերի ստորին հոսանքներում, ծովի մոտ և ապա Բաբելոնում։ Երբ քաղաքականապես ընկնում է քաղդեա-բաբելոնական աշխարհը, նրա արվեստները անցնում են հյուսիս, Ասորեստան, ուր ստանում են տեղական ինքնուրույն ձևեր։ Այս ասսուրական շրջանը երկրորդն է։ Իսկ երրորդ շրջանը Ասորեստանի անկումից հետո է սկսվում, դարձյալ Բաբելոնում և կոչվում է Նոր-Բաբելոնական շրջան։

Մի քանի ընդհանուր գծերով՝ այսպիսի պատկեր է ներկայացնում արվեստը երկու գետերի հովտի երեք հազարամյա քաղաքակրթության ընթացքում։ Շինարարական նյութը, աղյուսը հնագույն շրջաններում գործ է ածվում անքուրծ դրության մեջ, այսինքն միայն չորացրած (արևի տակ)։ Այս տեսակ աղյուսները սպիտակագույն են։ Այնուհետև շինությունների արտաքին կողմերը սկսում են ծածկել թրծած (կրակի մեջ եփած) աղյուսներով, որոնք ավելի ամուր են, կարմիր գույն ունեն։ Սպիտակ և կարմիր աղյուսների գուգավորության եղանակից ստացվում են զանազան ձևեր, որոնք զարդարանքներ են դառնում պատի համար։ Բացի դրանից աղյուսները ծածկում են կիտվածով (մինե, emaïl) և այս միջոցով զարդեր ու պատկերներ նկարում[1]։ Քարը գործ է ածվում գլխավորապես արձանների և քանդակների համար։ Ասորեստանը Քաղդեայից ավելի առատ չափերով ուներ այս նյութը իր տրամադրության տակ, որովհետև ավելի մոտիկ էր գտնվում լեռնաշղթաներին։

Աղյուսը իրրև գլխավոր նյութ բազմաթիվ ինքնուրույնություններ է մտցնում ճարտարապետական արվեստի մեջ, որոնցից կհիշատակենք գլխավորները։ Նախ և առաջ այս նյութը այնքան դիմացկուն չէ, ուստի հարկավոր է լինում մեծ հաստություն տալ պատերին։ Աղյուսաշեն քաղաքների շրջապարիսպները, բշնամուն դիմադրելու և անխորտակելի պատվար ներկայացնելու համար, անչափ թանձր, հաստ են։ Իսկ շինությունների մեջ այդ հաստությունը պահանջում է այն հանգամանքը, որ առաստաղը պահելու համար քարե սյուներ չկան և այդ պատճառով էլ զարգանում է առաստաղի կամարաձև շինությունը։ Սյուների գործածությունը հայտնի էր և քաղդեա-ասորական շինարարության մեջ, բայց, իհարկե, քիչ չափերով, քանի որ քարը հեռվից էր բերվում։ Քարե սյուները փոքրիկ են, բարակ, գնդաձև խոյակներով։ Գործ էին ածվում և մետաղով ծածկված փայտե սյուներ։ Կամարները միատեսակ չէին շինվում, այլ ունեին զանազան ձևեր՝ կիսաբոլորակ, կիսաձվաձև, կոր, պայտաձև։ Ատրեստանի շինությունների վրա երևում են և գմբեթներ, որոնք նույնպես միաձև չեն[1]։ Պատերի մեջ պատուհաններ չկան, ուստի դռները շենվում են շատ լայն. լույսը բացի դռներից, թափանցում է և վերևից՝ առաստաղից։

Նշանակելի հանգամանք է, որ ճարտարապետությունը նոր-նոր ձևեր է ցույց տալիս պալատների շինության մեջ, մինչդեռ տաճարները ներկայացնում են նախնական ձևը, որ կար նախապատմական ժամանակներում։ Նրանք իրենց ամբողջությամբ ներկայացնում էին բուրգի ձև և բաղկացած էին իրար վրա բարձրացող հարթատանիք հարկերից։ Հիմքը հավասար քառակուսի էր։ Երկրորդ հարկը առաջինից փոքր, երրորդը՝ երկրորդից, և այսպես գնալով՝ վերևի հարկը ամենից փոքրն էր և նրա կատարի վրա էլ գտնվում էր սրբատեղին, ճոխ զարդարված, ուր պաշտամունք էր կատարվում և զոհեր էին մատուցվում։

Դիմելով բաբելա-ասսուրական արձանագործության և քանդակագործության, մենք այստեղ տեսնում ենք նույն ընդհանուր, հիմնական սկզբունքները, որ տեսանք Եգիպտոսում։ Դարձյալ կեցվածքի, ձևերի պայմանականություն, անբնականություն, միանմանություն և այլն։ Բայց այս արվեստը, իհարկե, ունի իր տեղական ինքնուրույնությունը, իր ոճը։ Մանրամասնություններ ներկայացնելու մեջ Քաղդեայի և Ասորեստանի արվեստագործը ավելի առաջ է գնացած, թեև մանրամասնություններին է զոհում ամբողջությունը։ Նա առանձին ուշադրություն է դարձնում ձեռքերի և ոտների մկանները նկարելու վրա և չափազանցության ու անբնականության է հասցնում իր եռանդը։ Առանձնապես մանրամասն ներկայացնում է մորուքն ու մազերը իրենց հյուսվածքներով։

Ասսուրական արձանագործությունը և քանդակագործությունը իրենց տեսական ինքնուրույնությունն էլ ունեն։ Դրա արտահայտությունն են թևավոր սֆինքսները, թևավոր առյուծներ և ցուլեր՝ մարդկային գլուխներով։ Առհասարակ ավելի լավ հաջողվում էր կենդանիներին ներկայացնելը և այս կողմից բարձր կատարելության հասավ մանավանդ նոր-բաբելոնական արվեստը։ Առանձնապես զարգացած էր և քանդակագործությունը մետաղների և զանազան կիսաթանկագին քարերի, օրինակ, բյուրեղի վրա։ Խեցեգործության մեջ ուշքի ընկնող են ապակյա ամանները իրենց զարդերով։

Բովանդակության կողմից բաբելա-ասսուրական արվեստը ավելի ևս միակողմանի էր, քան Եգիպտոսում։ Նա ծառայում էր աստվածներին ու թագավորին։ Եվ այս ստրկությունը նախորոշած նյութին ավելի խիստ ու հրամայողական էր մանավանդ Ասորեստանում, ուր, ինչպես տեսանք, ուժի, տիրապետության, արյունռուշտ գազանության գաղափարն էր պաշտվում իրրև պետական իմաստություն։ Թագավորի արձան, թագավորի պատկեր, թագավորը

[1] Lenormant, t. V, p. 320—321.

[1] Lenormant, t. V, p. 320—321.

որսի ժամանակ, թագավորը պատերազմում, պատերազմական տեսարաններ—բերդերի պաշարում, մարդկանց կոտորած, գերևարություն, զինվորական արշավանքներ— այս սյուժեներն էին տրվում ասորեստանցի արվեստագետին։ Եվ արդեն այս բաներից դուրս՝ կյանքի մնացած բոլոր երևույթները երկրորդական, արհամարհելի էին։ Պայմանականությունը այն աստիճան էր, որ թագավորը միշտ ավելի բարձրահասակ էր նկարվում, քան իր հպատակները, ասորին ավելի բարձրահասակ էր, քան օտարերկրացին։

Հին աշխարհը շատ էր սիրում արվեստները, շատ էր տալիս արվեստի մեծագործություններ։ Բայց դեռ պիտի դուրս գար մի ժողովուրդ, որ արվեստը հասցներ իր բարձրագույն զարգացման, ազատեր պայմանականություններից ու ստրկությունից, բնական դարձներ, գեղարվեստի իսկական, մաքուր, ազատ թագավորությունը հաստատեր։ Դա հույն ժողովուրդն էր, որ, սակայն, նախապես աշակերտեց Բաբելոնին և Եգիպտոսին։

Գլուխ չորրորդ

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՌԵՎՏՈՒՐ

1. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ։ 2. ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՄԱՅՈՒԹՅՈՒՆ։ 3. ԱՌԵՎՏՈՒՐ։ 4. ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ։

1. Գիտություն։ *Քաղդեա-եգիպտական քաղաքակրթությունն իր բարձր, բոլոր ժամանակներին զարմանք պատճառած զարգացմամբ վկայում է, իհարկե, և այն, որ այդպիսի մեծագործություններ կատարել առանց հիմնավորապես ծանոթ լինելու դրական գիտությունների զանազան ճյուղերին՝ չէր կարելի։ Եվ իրավ, գիտության ասպարեզում էլ մենք տեսնում ենք մարդուն տիրացած շատ նշանավոր հարստություններին։*

Տարաբախտաբար, քաղդեա-եգիպտական աշխարհին հայտնի գիտության բոլոր ճյուղերը չեն թողել գրավոր մանրամասն հիշատակարաններ, ուստի նրանցից մի քանիսը այսօր հնության դարերի առեղծվածներ են մնում, և ոչ մի հնար չկա, գոնե առայժմ, թափանցելու նրանց գաղտնիքի մեջ։ Այս հանգամանքը բացատրվում է մասամբ նրանով, որ գիտությունը նույնպես քրմական դասակարգի սեփականություն էր և նրա ուժն էր կազմում. ուստի և այդ դասակարգը շատ բան գաղտնի էր պահում, առանց գրավոր բացատրություններ թողնելու, որպեսզի օտար մարդիկ չտիրանան գիտության և չմրցեն իր հետ։ Եգիպտոսում ծաղկած գիտություններից մի քանիսի մասին վկայություններ տալիս են մեզ հասած պատմական հիշատակարանները, իսկ Քաղդեայում շատ բան կորել է միանգամայն անհետ, քանի որ, ինչպես գիտենք, այդ երկրի շինարարական նյութը անկայուն է եղել և դարերի ընթացքում հիշատակարանները փոշիացել են։

Այն իրողությունը, որ Եգիպտոսի պատմության ամենահին, կես-առասպելական շրջանում մեծ բուրգերի նման լեռնաձև շինություններ են կառուցվել, արդեն մի վկայություն է, թե նույնիսկ այդ նախնական ժամանակներում եգիպտացիները լավ ուսումնասիրել էին բնությունը, տիրացել էին նրա ուժերը շահագործելու գիտության։ Այդպիսի մի շինարարություն չէր կարող գլուխ գալ, եթե շինողները շատ լուրջ տեխնիկական պատրաստություն չունենային։ Լուռ քարերը վկա են, որ նրանք հիմնավորապես ծանոթ էին ե ր կ ր ա չ ա փ ու թ յ ա ն, բ ն ա գ ի տ ու թ յ ա ն (ֆիզիկա), թ վ ա գ ի տ ու թ յ ա ն։ Այսօրվա գիտությունն անգամ չէ կարողանում պարզ ու անսխալ բացատրել բոլոր այն խնդիրները, որ առաջ են բերում Նեղոսի ափերի զարմանալի կառուցվածքները։ Այդ խնդիրների մեջ կան այնպիսիները, որոնք գաղտնիքներ են, անբացատրելի հենց այն պատճառով, որ նրանց բանալիները իրենց հետ գերեզման են տարել հին եգիպտացիները։

Հին հնախուզական գյուտերից մեկը բաց էարել, թե նույնիսկ էլեկտրականությունը, որ համարվում է ամենանորագույնը գիտությունների մեջ, հայտնի էր եգիպտացիներին։ Նրանք, ինչպես երևում է, գիտեին շինել շանթարգելներ՝ բարձր աշտարակների վրա տնկված կայմեր, որոնք ծածկվում էին պղնձով, այսինքն այն մետաղով, որ այսօր էլ էլեկտրականության ամենալավ հաղորդիչն է համարվում[1]։

Բնության ուժերի մանրազնին ուսումնասիրությունը հանդես է գալիս և բրաբաշխական գիտության ու տեխնիկայի զարմանալի զարգացման մեջ։ Նրա հրաշալի հիշատակարաններն են, օրինակ, Նեղոսի ջրանցքները, ջրերի ընթացքը կանոնավորող հսկայական ամբարտակները։ Եգիպտոսում գոյություն ուներ, Հերոդոտի վկայությամբ, և ամբողջ մի մեծ արհեստական լիճ, որի վրա շինված էր հռչակավոր լաբյուրինթոսը, բայց որ լաբյուրինթոսից էլ հրաշալի մի ձեռակերտ էր։ Այդ արհեստական մեծ փոսը լցվում էր Նեղոսի ջրերով մի արհեստական ջրանցքի միջոցով։ Վեց ամիս ջրերը թափվում էին լիճը, վեց ամիս դուրս էին գնում և թափվում Նեղոսի մեջ։ Եվ այդ ջրամբարը տեխնիկայի մի աննպատակ խաղ չէր։ Նա շինված էր ոռոգելու համար մի բոլորովին անջրդի տեղ։ Եվ ոռոգումը դարձնում էր անջրդի շրջակայքը մի ամենապտղատու երկիր[2]։

Պակաս նշանավոր չէր եգիպտացիների հմտությունը տարրաբանության (քիմիա) մեջ։ Դրա հավիտենական հուշարձանն է դիակների զմրուսումը, մի գիտություն, որի գաղտնիքը չէ կարողանում լիովին բաց անել նույնիսկ մեր ժամանակը, որ այնքան պանծալի նվաճումներ է արել բնական գիտությունների ասպարեզում։ Թե ինչպես էր կատարվում դիակներին անխտրություն հաղորդող այդ գործողությունը, մի քանի տեղեկություններ այս մասին հաղորդել են հույն մատենագիրները, որոնցից իմացվում է, թե գործածվում էին ինչ-որ առանձին կերպով պատրաստված հեղուկներ, անուշահոտ օծանելիքներ, յուղեր։ Դիակը փաթաթելու համար գործ էր ածվում մի տեսակ մածուցիկ հյուսի մեջ թաթախված լայն ժապավեն, որի երկարությունը հասնում էր 5000 մետրի։

Այսպիսով պատրաստված մումիաների պես հավիտենական էին և եգիպտական ներկերը, որոնք պատրաստվում էին հանքային բաղադրություններից։ Քրիստոսից 4000 տարի առաջ կառուցված մի շինության վրա գրված է, թե «տաճարների գունավոր զարդարանքները պետք է հավիտենական լինեն, ինչպես աստվածները»։ Եգիպտական աստվածները շատ վաղուց են մահացել, բայց եգիպտական քիմիկոսների պատրաստած ներկերը այսօր էլ թարմ են մնում, բոլորովին երկյուղ չունենալով օդի և եղանակի ազդեցությունից։ Ապակու գյուտը մինչև վերջին ժամանակները վերագրվում էր փյունիկեցիներին։ Բայց այժմ ապացուցված է, որ ապակին գունավոր թե անգույն, հայտնի էր Նեղոսի հովտում, փյունիկեցիներից շատ առաջ[3]։

Գիտական այս պաշարի վրա պիտի ավելացնենք և այն գիտելիքները, որոնց գոյությունը քաղդեա-եգիպտական աշխարհում ապացուցում են, ինչպես տեսանք վերևում, գրականության տեսության մեջ, Նինվեի մատենադարանի աղյուսները՝ աշխարհագրություն, կենդանաբանություն, բուսաբանություն, հանքաբանություն։ Քաղդեայում շատ

[1] Ганс Кремер, «Вселенная и человечество», т. V, СПБ, с. 116.
[2] Геродот, 11, 148.
[3] Кремер, стр. 120—123.

լավ դրված էր և թվաբանությունը, որ չափի ու կշռի մի ամբողջ կանոնավոր սիստեմ էր սահմանել։

Բայց մինչև այստեղ թված գիտությունները կամ տեղական զարգացում են ունեցել, կամ գաղտնիք են մնացել ուրիշ ազգերի համար և կամ, վերջապես, շատ մեծ ազդեցություն չեն արել քաղաքակրթ մարդկության վրա։ Մինչդեռ կա մի գիտություն, որի կատարած դերը շատ նշանավոր է համամարդկային քաղաքակրթության պատմության համար և որի գյուտերը տարածվել և յուրացվել են ոչ միայն Ասիայում, այլև Եվրոպայում և մասամբ պահվել են մինչև մեր օրերը։ Դա աստղաբաշխությունն է, որ թեև եգիպտոսում էլ առաջացած էր, բայց իր իսկական օրրանն ու զարգացման հայրենիք ճանաչում է Քաղդեան։

Եփրատ-Տիգրիսյան հովտում մարդիկ դիտում էին երկինքը և սովորել էին կարդալ նրա գաղտնիքները շատ հին ժամանակներից։ Դարձյալ նույն Սարգոն Հին թագավորի ժամանակ (3800 թ. Ք. ա.) երկնքի գիտությունը արդեն գրականություն էլ ունի։ Դիտող ու քննող աչքին նպաստում էր երկրի բարեբեր կլիման։ Հարավային երկինքը, պարզ ու խոր գիշերներին վառ աստղերի մի ահագին քանակություն էր ցույց տալիս։ Աչխարհագրական այդ լայնության վրա երկնային մարմինների շարժումները ավելի արագ են, քան հյուսիսում։ Նրանց հետևելու, նրանց ճանապարհները քննելու համար կատարվում էին կանոնավոր և անընդհատ դիտողություններ։ Տաճարներն ու արքայական պալատներն ունեին աշտարակներ, որոնք դիտարաններ էին։ Հարավային գիշերները թույլ էին տալիս, որ դիտողություններ կատարվեն և սովորական աչքով։ Բայց քաղդեական աստղաբաշխները, ինչպես երևում է, գիտեին և դիտակի ոսպնձե ապակիներ գործ ածել. այսպես է վկայում մի մեծ գործիքի մնացորդ, որ գտնվել է Նինվեի ավերակներում[1]։ Աստղաբաշխներ էին, իհարկե, դարձյալ քուրմերը։ Իրենց դիտողությունների մասին նրանք հայտարարություններ էին ուղարկում Բաբելոնին։

Քաղդեական աստղաբաշխները ուսուցանում էին, թե երկինքն ու երկիրը երկու կտորներ են մի քառանական հրեշի, որ ծնվել է այն անսահման օվկիանոսի ծոցում, որի ալիքները լիզում են ինչպես երկնքի վերի մասերը, նույնպես և երկրի ստորին մասերը։ Հրեշի ճեղքված երկու կտորներից Բել-Մարդուկ աստվածը շինել է երկու կամար՝ երկնային գմբեթը և երկրի ցած կամարը։ Սրանք իրար հետ կապված են իրենց հիմքերում մի բոլորաձև թումբով, որ արգելում է օվկիանոսի ջրերին թափանցել մեջտեղի տարածությունները։ Երկիրն էլ, երկինքն էլ անշարժ են։ Աստղերը կրակե գնդեր են, գոյացած երկնային ջրերի մեջ և մտնում են մեր աշխարհն ու դուրս են գալիս այն ծակերով, որոնք բացված են երկնակամարի մեջ, հորիզոնի հավասարության վրա[2]։

Աստղերը բաժանված էին առանձին կարգերի, ըստ իրենց շարժողությունների և դիրքի։ Նրանք կոչվում էին մոլորակ և անմոլոր աստղեր։ Մոլորակները, թվով յոթ հատ, «մեկնիչ» անունն էին կրում. նրանք չէին ենթարկված մի կանոնավոր և մշտապես միանման ընթացքի, ոչ էլ անշարժ էին։ «Մեկնիչ» անվանվում էին այն պատճառով, որ համարվում էին երկնքի խորհուրդների թարգմաններ։ Յոթ մոլորակների (յոթնաստեղյան) սիստեմի մեջ էին ցերեկվա և գիշերվա լուսատուները՝ Արեգակ և Լուսին։ Այնուհետև գալիս էին

[1] Lenormant et Babelon, V, p. 173.
[2] A. Bouché -Leclercq, „L'Astrologie Grecque", Paris, 1889, p. 40.

հինգ մոլորակներ հետևյալ անուններով. Դափինու (հայերեն՝ Երևակ, լատիներեն՝ Սատուրն), Դիլբատ (Լուսաբեր, Վեներա), Քեմանու (Երևակ, Յուպիտեր), Բիբբու (Հրատ, Մարս), Մուստաբարրու-Մունթանու (Փայլածու, Մերկուր)։

Մոլորակները թեև չունեին միշտ մի գծով գնացող ճանապարհ, բայց նրանց շարժումները, այնուամենայնիվ, կանոնավորության էին ենթարկված։

Այսպես, Արեգակը իր շարժումներով բերում էր տարվա եղանակները։ Երբ նա հասնում էր երկնքի ամենաբարձր կետին (զենիթ), գալիս էր շոգ ամառը, իսկ երբ իջնում էր ամենացած կետին, ցուրտ ձմեռն էր գալիս։ Երկնքի այն շերտը, որ այդ երկու կետերի մեջ էր գտնվում և ուր Արեգակը կատարում էր իր ճանապարհորդությունները, աստղաբաշխության մեջ հիմնական նշանակություն ստացավ։ Այդ շերտն էր, որ հետո հունական աստղաբաշխության մեջ ստացավ մինչև այժմ էլ գործածական Զոդիակոս (կենդանակամար) անունը։ Քաղդեացիները բաժանեցին այդ շերտը նախ ութ, ապա տասներկու հավասար մասերի. ամեն մի մասը ուներ իր նշանը, իր կենդանակերպը, ինչպես անվանում են մեր հին աստղագիտական գրվածքները։ Կենդանակերպ կոչվում են նրանք այն պատճառով, որ համարյա ամբողջովին զանազան կենդանիների կերպարանքով էին ներկայացվում։ Այդ տասներկու բաժանմունքներով կամ խորաններով անցնում էին յոթ մոլորակները իրենց շարժումների ընթացքում։ Արեգակը յուրաքանչյուր կենդանակերպի մեջ մնում էր մի ամիս։

Քրմերը կարծում էին, թե ձմեռը ցուրտ է լինում այն պատճառով, որ այդ ժամանակ արեգակը սուզվում է երկնային ծովի մեջ։ Այդ հասկացողության հետևությամբ էլ Զոդիակոսի այն բաժանմունքները, որոնց միջով անցնում էր Արեգակը այդ ցուրտ ժամանակներին, ջրի գաղափարն էին ներկայացնում Կարիճ-մարդ (այդտեղից էր Արեգակը սուզվում ջրերի մեջ), Այծաձուկ, Ջրհոս (ամենաառատ անձրևների ժամանակը), Ձուկ։ Գարնանային գիշերահավասարին արեգակը դուրս էր գալիս ծովից և այդ ժամանակի կենդանակերպն էր Ցուլը (ինքը արեգակը), որ իր մարմնի առջևի մասով ջրերից դուրս եկողի տեսքն ուներ։ Այնուհետև արեգակը տարվա ամենագեղեցիկ ժամանակն էր ցույց տալիս, անցնելով բարեբեր երկավորի (երկվորյակ պատանիների) կենդանակերպով, որպեսզի դառնա մի անագորույն առյուծ, մտնելով Առյուծ կենդանակերպի մեջ (ամառվա հրաշունչ տոթերը) և միայն անցնելով քնքուշ Կույսի խորանը, մեղմացնում էր իր ջերմությունը։ Այս ոսի կենդանակերպերի վրա հետո ավելացան չորսը՝ Խոյ, Խեցգետին, Կշիռ և Աղեղնավոր[1]։

Այս կերպով ուսումնասիրվում էին և մյուս մոլորակների շարժողությունները Զոդիակոսի բաժանմունքներով։ Լուսինը Քաղդեայի աստղաբաշխների ըմբռնումով մի գունդ էր, կեսը խավար, կեսը փայլուն լուսատու։ Իր այս կեսերից մեկն ու մեկն էլ լուսինը ցույց էր տալիս երկրին։ Աստղաբաշխները մանավանդ լավ ուսումնասիրել էին այն մոլորակը։ Լուսնի խավարումները գուշակվում էին վաղօրոք, համարյա նույնպիսի ճշտությամբ, ինչպես այդ անում է այսօրվա գիտությունը։ Բայց արեգակի խավարումները նախատեսել չէին կարողանում քաղդեացիները։

Զոդիակոսի 12 բաժանմունքները ընդունված են և մեր ժամանակներից գիտության մեջ։ Այսօր էլ մեր օրացույցները յուրաքանչյուր ամիս նշանակում են այն կենդանակերպերը, որոնք Քաղդեայում են կերպարանավորվել։ Բայց

[1] Проф. Зелинский, «Умершая наука» («Из жизни идей»), т. III, СПБ, 1910, с. 208

միայն այս չէ քաղդեական աստղաբաշխության թողած ծառայությունը։ Եփրատ-Տիգրիսյան հովտում էր, որ թվորակը սկսեցին բաժանել 360 հավասար մասերի կամ աստիճանների, յուրաքանչյուր աստիճանը 60 րոպեի, յուրաքանչյուր րոպեն՝ 60 վայրկյանի։ Քաղդեացիները գիտեին, որ արեգակնային տարին ունի 365 օր, բայց գործ էին ածում լուսնային տարի, 360 օր։ Այդ տարին ուներ 12 ամիս, յուրաքանչյուրը հավասարապես 30 օր։ Օր ու գիշեր 24 ժամ էր՝ 12 կրկնակի ժամ, ինչպես այժմ։ Ժամն ուներ 60 րոպե, րոպեն՝ 60 վայրկյան։ Ամիսը բաժանվում էր չորս շաբաթների, շաբաթը՝ յոթ օր՝ մոլորակների հաշվով։ Յուրաքանչյուր ամսվա մեջ 4 օր, 7-ին, 14-ին, 21-ին և 28-ին հանգստության օրեր էին, երբ դադարում էին աշխատանքները, երբ նույնիսկ զոհագործություններ չէին լինում, թագավորը կառք չէր նստում և դատաստան չէր անում, դադարեցվում էին պատերազմական գործողությունները։ Քանի որ 360 օր ունեցող տարին չէր համապատասխանում արեգակնային տարուն, յուրաքանչյուր վեց տարին մի անգամ ավելորդ հինգ օրերից կազմվում էր տասներեքերորդ ամիսը։ Տարին սկսվում էր գարնանային գիշերահավասարից, որ բնության վերակենդանության էր վերում[1]։

Այս հաշիվները, այս բաժանումները դրական, ճշմարիտ գիտելիքներ էին, դուրս հանված բնության անընդհատ ուսումնասիրություններից։ Բայց քաղդեացի գիտնականներն իրենց գործին նայում էին ոչ թե մաքուր գիտության տեսակետից, որի նպատակն է միայն ճշմարտություններ հաստատելը, այլև գործնական պահանջների տեսակետից։ Նրանք անկարող էին ընդունել, օրինակ, որ աստղերը լոկ նրա համար են, որ լույս տան գիշերային խավարի մեջ։ Այդ գիտունները ամենից առաջ հոգևորականներն էին և հավատում էին ու հավատացնում, թե երկնային մարմիններն են պատճառ այն ամենի, ինչ կատարվում է երկրի վրա։ Հայտնի էր, որ տարվա եղանակների փոփոխությունը կախված է այն դիրքից, որ բռնած է լինում արեգակը մյուս երկնային մարմինների վերաբերմամբ։ Այստեղից եզրակացվում էր, որ բոլոր երևույթներն էլ՝ թե՛ մարդկանց կյանքի և թե՛ բնության մեջ, նույնպես կախում ունին արեգակի և աստղերի դիրքերից։ Մնում է ուսումնասիրել, թե ի՛նչ դիրքի մեջ ի՛նչ երևույթ է լինում և այնուհետև արդեն կարելի էր վաղօրոք իմանալ, թե ե՛րբ ի՛նչ պիտի պատահի[2]։

Բացի դրանից, կրոնը չէր կարող թույլ տալ, որ աստվածներ խառն չլինեն աստղաբաշխության մեջ։ Երկնային մարմիններից մի քանիսը (օրինակ արեգակն ու լուսինը) հենց իրենք աստվածներ էին. ոմանց մեջ բնակություն էին հաստատած ուրիշ աստվածներ, իսկ առհասարակ բոլոր շարժուն աստղերի վարիչներն էին դարձյալ աստվածներ։ Իրենց շարժումներով նրանք նշաններ են անում մարդկանց, թե ի՛նչ պիտի կատարվի երկրի վրա։ Եվ այդպես անողները, իհարկե, երկնաբնակ աստվածներն էին։ Բարձր աշտարակաձև դիտանոցներից աստղեր դիտող քաղդեացին, եթե չգիտեր հաստատապես, գոնե հավատում էր, որ երկնքում, մոլորակների վրա, կա բարձր մի սար, «Արևելքի սար» անունով, որ դիտանոց է աստվածների համար։ Այդտեղից նրանք նայում են երկրին և զանազան նշաններով իմաց են տալիս մարդկանց, թե ի՛նչն է լավ, ի՛նչն է վատ, թե ի՛նչ պիտի պատահի և ի՛նչ պետք է անել, որ վատ բանը չվնասե։

Ահա այս հասկացողությունն է, որ աստղաբաշխական դրական գիտու-

[1] Lenormant et Babelon, t. V, p. p. 174—175.

[2] Др. Леман, «История суеверий и волшебства», пер. Линд. М., 1900, с. 43.

թյունը դարձնում է գուշակություններ անելու միջոց, աստղաբաշխությունից ծնեցնում է աստղահմայությունը, աստղագիտությունը, աղթարքը։ Արտակարգ գուշակներ համարվում էին ամենից առաջ, իհարկե, այնպիսի արտակարգ և ահավոր երևույթներ, ինչպես են լուսնի և արեգակի խավարումները։ Գուշակություններ կատարվում էին ո՛չ միայն խավարումների առանձին-առանձին դեպքերի համար, այլև ընդհանրապես, առաջուց. օրինակ, ցույց էին տալիս, թե ի՛նչ պիտի նշանակե լուսնի խավարումը, եթե տեղի է ունենում այսինչ ժամանակին, այսինչ աստեղային դրության մեջ։ Երկինքը խավարումների նշաններով չէ միայն խոսում։ Ամեն օր նա պատկերացնում է աշխարհի բանները և նրան դիտել ու կարդալ էր հարկավոր։ Յոթ մոլորակների դիրքերը կենդանակերպների մեջ ցույց էին տալիս որոշ դրություն, որից անպատճառ պիտի առաջանա այս կամ այն երևույթը աշխարհում։ Կազմվեց նույնիսկ օրերի հատկության մանրամասն նկարագիրը. ո՛ր օրն է լավ, ո՛ր օրն է վատ։ Լուսինն էր ցույց տալիս այդ բանները, ինչպես այսօր էլ մեր նրազահանների մեջ տեսնում ենք՝ «օրն բարի է ամենայն իրաց». «օրն չար է» ցուցմունքներ։ Այդ ցուցմունքների համեմատ էլ մարդը պիտի ձեռնարկեր այս կամ այն գործին կամ պիտի հետ կենար որոշ ձեռնարկություններից։ Վերջապես, աստղերն էլ որոշում էին, թե ինչ ճակատագիր պիտի ունենա յուրաքանչյուր մարդ։ «Աստղի տակ ծնվել». այսօր էլ գործ է ածվում այս խոսքը, որ քաղդեացիներից է մնացել։ Յոթ մոլորակներից յուրաքանչյուրը, իր տիրապետության միջոցին, տարբեր-տարբեր կազմվածք, բնավորություն և բախտ է բերում նորածին մանուկին։

«Եթե լուսինը երևում է շատ փոքր, երկրի հունձը լավ կլինի,— ասում է հին քաղդեական աստղագիտական մի գրվածք։— Եթե լուսինը միևնույն տեսքն ունի ամսի 1-ին և 28-ին, վատ գուշակություն արևմտյան երկրի համար։ Եթե լուսինը տեսանելի է 30-ին, լավ գուշակություն Ակկադ երկրին, վատ՝ Սիրիայի համար։ Եթե արեգակը, մայր մտնելիս, ունի իր բնական ծավալի կրկնակի տեսքը, ներք կապուտակ ճառագայթներով, երկրի թագավորը կմեռնի»[1]։

Գուշակությունները գլխավորապես թագավորի համար էին լինում, ինչպես վայել էր ասիական բռնակալության ենթարկված ժողովրդին։ Բայց քաղաքական կյանքից դուրս երկրի որպիսությունն էլ կարևոր տեղ էր բռնում գուշակությունների մեջ։

Քաղդեական աստղագիտությունը անցավ Հունաստան, ուր ավելի ևս զարգացավ, իբրև գիտական հիմքերի վրա դրվելով և փիլիսոփայական բացատրություններով ճոխանալով[2]։ Հունաստանից տարածվեց արևմտյան աշխարհում և տիրապետում էր մինչև վերջին ժամանակները։ Ավելորդ է ասել, որ քաղդեական աստղագիտության ազդեցությունը ավելի հզոր էր Արևելքում, ուր այսօր էլ շատ կարևոր նշանակություն է պահպանում։

Աստղագիտությունը, առաջացած լինելով աստղաբաշխությունից, իսկապես կազմում է մի մասը այն ընդարձակ գուշակական-բժշկական գործունեության, որ վերապահված էր քաղդեական քուրմերին և կոչվում է ընդհանուր մի անունով՝ մոգություն։ Աստղագիտության ծանոթանալուց հետո մեզ

[1] Lenormant et Babelon, t. V, p. 184.

[2] *Հունական աստղագիտական մի հիշատակարան է մեր «էֆիմերտէն», որ այնքա՜ն մեծ ժողովրդականություն ունի և այժմ։*

մնում է դիմել մոգության ուրիշ սիստեմներին. նրանց ազդեցությունը նույնպես շատ մեծ է ամբողջ մարդկության վրա և շարունակվում է մինչև այսօր էլ։

2. Բժշկություն, հմայություն: *Կրոնական պաշտամունքների տեսությունը մեզ ցույց տվեց, որ նախնական, վայրենի մարդու հասկացողությամբ ամբողջ աշխարհը լիքն է չար և բարի ոգիներով, որոնք և բոլոր չար ու բարի գործերի հեղինակն են հանդիսանում։ Չար ու բարի ոգիների մեջ տեղի ուներ, ըստ այդ հասկացողությունների, հարատև մրցություն և բարի ոգին չարին հալածելու համար պատրաստ էր մարդու օգնության հասնել նրա կոչերով։ Վատությունների մեջ գլխավոր տեղը հարկավ պիտի բռնեին հիվանդությունները, որոնցով չար ոգիները հարվածում էին մարդկանց։ Եվ ահա կրոնի պաշտոնյաներին, քրմերին,— որոնց կոչումն էր բարի ոգիների օգնությունը հրավիրել՝ չարերին անվնաս կամ քիչ վնասակար դարձնելու համար,— վերապահվում էր և հիվանդների, այսինքն չար ոգիների զոհերի խնամատարությունը։ Եվ այսպիսով, առաջին բժիշկը աշխարհի վրա նույն քուրմն է, այն տեսակ բժիշկ, որին մեր ժողովրդական բարբառը տալիս է «ջադուբազ» անունը։*

Այդ քրմական, «ջադուբազական», բժշկությունը երկու տարրից է բաղկացած. մեկը որոնում է բնության մեջ գոյություն ունեցող բուժարար միջոցները, դեղեր պատրաստելով բույսերից, կենդանիներից և ուրիշ նյութերից, իսկ մյուսը՝ կրոնական ըմբռնողություններն է շահագործում՝ հիվանդին չար ոգու ճանկերից ազատելու համար։ Այս երկրորդ նպատակով քուրմ-բժիշկը մտնում է ոգիների աշխարհը, աշխատում է գտնել այն ոգին, որ հիվանդացրել է այս կամ այն անհատին, աշխատում է վախեցնել նրան բարի ոգիների, աստվածների անունով, հեռացնել նրան հիվանդի մարմնից։ Բացի դեղերից և ոգիներին երդմնեցնելուց՝ քուրմ-բժիշկը ունի իր ձեռքին և ներշնչման, հիպնոտիզմի գաղտնիքը, որ և գործ է դնում բուժական նպատակներով։ Եվ այսպիսով նա կարողանում է նույնիսկ հոգեկան տկարություններ բժշկել, օրինակ՝ սիքչային վիշտը, աստելությունը, նախանձը և այլն[1]։

Բժշկության այդ երկու հիմնական տարրերը— փորձնական կամ գիտական և միստիկական—փորձ հետ խառն պահպանել են բոլոր կրոնները, որոնցից բացառություն չէ կազմում և քրիստոնեությունը։ Այսօր մենք տեսնում ենք, որ եկեղեցին ունի իր սեփական բժշկական միջոցները՝ բժշկության ավետարան, զորավոր աղոթքներ, օրհնած ջուր, սրբերի մասունքներ, ուխտատեղիներ և այլն։

Արևելքի մեծ քաղաքակրթություններից ամենահին ժամանակներից մենք տեսնում ենք բժշկության այդ երկու տարրերի զարգացումը։ Եգիպտոսի հնագույն գրավոր հիշատակարանները վկայում են, որ Մեմֆիսի մատենադարանում մի ամբողջ բաժանմունք կար՝ բժշկական բովանդակությամբ։ Գիտությաե այս ճյուղը ուներ իր սեփական աստվածը, որի տաճարը մի տեսակ բժշկական ճեմարան էր։ Այդտեղ պատրաստվում էին մարդիկ— հմուտ անձինք, որ քրմական դասից էին դրանք— հիվանդներին դեղերով բժշկելու համար։ Գիտությունը այդտեղ բավական փորձ էր ձեռք բերել և կարող էր ավելի ևս շատացնել այդ փորձը, եթե կրոնն իր արգելքները չդներ։ Ի՞նչպես կարող էր խոր ուսումնասիրություններ անել բժշկականությունը, երբ կրոնը հավատացնում էր, թե բոլոր մեռելները հարություն պիտի առնեն և, հետևաբար, ոչ մի մեռելի դիակ չէր կարելի կտրատել՝ մանրամասն զննելու համար։ Դեղագործությունը

[1] Ф. Радцев, «Народоведение» т. 1, СПБ, 1903, с. 54.

հին Եգիպտոսում արդեն բավական զարգացած էր. հայտնի էին բազմաթիվ բույսեր, հանքեր և այլ խառնուրդներ, որոնք բուժիչ հատկություն ունեին։ Դեղերը գործ էին ածվում կամ օծանելիքի, կամ սպեղանիքի ձևով, ինչպես նաև ընդունվում էին իբրև դեղաջուր[1]։

Իսկ Հերոդոտը[2] զարմանալի բաներ է պատմում թե ինչքան առաջադիմել էր բժշկությունը Եգիպտոսում իր ժամանակ։ «Բժշկական արվեստը,— ասում է նա,— բաժանված է նրանց (եգիպտացիների) մեջ այնպես, որ յուրաքանչյուր բժիշկ բժշկում է միայն մի հիվանդություն։ Ուստի ամեն տեղ նրանց մեջ բժիշկների առատություն է. ոմանք բժշկում են աչք, մյուսները՝ գլուխ, երրորդները՝ ատամներ, չորրորդները՝ ստամոքս, հինգերորդները՝ ներքին հիվանդություններ»։ Այսպես էլ պետք է լիներ մի երկրում, ուր ժողովուրդը, ինչպես վկայում է նույն հույն պատմագիրը, ինքն առանձին խնամք էր տանում իր առողջության մասին։ Համոզված լինելով, որ ամեն մի հիվանդություն մարդու մեջ մտնում է կերակրի հետ, յուրաքանչյուր եգիպտացի ամեն ամիս երեք օրվա ընթացքում մաքրում էր իր ստամոքսը փսխողական դեղերի կամ գրեխի (կլիզմ, հոգնա) միջոցով[3]։

Որքան էլ իրավունք ունենանք չափազանցրած համարելու բժշկական դրության այս փայլուն նկարագրությունը, չենք կարող, այնուամենայնիվ, չընդունել, որ այդ նկարագրությունը համենայն դեպս մի վավերական վկայություն է, որ փորձնական կամ գիտական բժշկությունը Եգիպտոսում քաղաքակրթության ընդհանրապես ուժեղ ընթացքի հետ առաջ էր գնացել։ Բայց այս զարգացումը չէր նշանակում, թե բժշկության մյուս տարրը՝ միստիկականը, վերացականը կանգ էր առել, թուլացած էր։ Ընդհակառակն՝ այդ տարրն էլ որոշ սիստեմ էր ընդունել, առաջացրել էր գրականություն։ Փորձնական բժշկության մեջ հմտություն ձեռք բերած մարդն էլ շարունակ ստիպված էր լինում դիմել միստիկական բժշկության։ Նա իրեն բոլորովին անօգնական էր զգում ներքին շատ տեսակ հիվանդությունների և մանավանդ հոգեկան ախտերի առջև ու պիտի այդտեղ մտներ արդեն ոչ թե իբրև գիտության և փորձի մարդ, այլ իբրև կրոնին հպատակված մի պաշտոնյա, որ գիտեր, թե չար ոգիները, մոլորակների ընթացքը մարդու վրա տառապեցուցիչ ներգործություն էին առնում։ Լսելով հիվանդի գանգատները, պետք էր ասել, թե այդ չար ոգին է, որ ներս է մտել այդ մարդու մեջ և այրում, մորմոքում է նրան, կտրատում է մկանները, լափում է փորոքին և այլն, և այլն։ Դուրս հանել չար ոգին այդ մարմնի միջից կլիներ և բժշկությունը։ Ու բժիշկը թողնում էր իր դեղերը և սկսում էր գործադրել չար ոգիներին, դևերին հալածելու միջոցները։

Այս արդեն զուտ մոգության շրջանն է։ Օտար լեզուներով այդ արհեստը կոչվում է մագիա, գործադրողը՝ մագ։ Մեր լեզուն յուրացրել է մոգություն և մոգ ձևերը։ Բայց մենք ունենք և մի ուրիշ անուն, որ ավելի հարազատ կերպով է արտահայտում այդ հասկացողությունը—քավդեություն կամ, ավելի ևս լավ՝ քաղդեություն։ Մոգության իսկական հայրենիքը Քաղդեան էր, ուր նա զարգացման բարձր աստիճանին հասավ, մշակեց ամբողջ սիստեմներ, որոնք տարածվեցին աշխարհի բոլոր կողմերը։ Եվ նեն մեր «քավդեությունը» կամ «քաղդեությունը»[4] որևէ առնչություն ունի Քաղդեա-

[1] **Maspero,** „Histoire Ansienne", p. 90.

[2] Հերոդոտ, *II*, 84։

[3] Հերոդոտ, *II*, 77։

[4] *Տե՛ս* «Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի», Վենետիկ։

անվան հետ, առնչություն՝ որ շատ ակնհայտ է, նշանակում է այդ անունով մենք իրապես հիշատակում ենք այն արվեստը, որ ծաղկեց Քաղդեայում։

Այստեղ, Եփրատ-Տիգրիսյան հովտում, թվում է, թե համատարած տիրապետություն ստացել էր միստիկական բժշկությունը, համարյա ոչինչ տեղ չթողնելով փորձնական բժշկության համար։ Ճիշտ է, մենք արդեն տեսանք, որ Համմուրաբիի օրենսդրությունը կարգավորում է իմիջի այլոց և բժիշկների ու հիվանդների մեջ եղած հարաբերությունները, մի հանգամանք, որ համենայն դեպս ապացույց է, թե բժիշկներ շատ կային Քաղդեայում, բայց մենք չպիտի մոռանանք, որ խոսքը այդ օրենսդրության մեջ բացառապես բժիշկների մի տեսակի մասին է, այն է՝ վիրահատների (խիրուրգների) մասին։ Իսկ բժշկականության այս ճյուղը կարող ենք որոշ չափով առանձնացած մի տեսակ համարել հին ժամանակներից, ինչպես այժմ էլ այդ գոյություն ունի Արևելքի շատ կողմերում, ուր դեռ մուտք չէ գործել Եվրոպայի բժշկական գիտությունը։

Ինչ էլ լինի, բավական հավանականություն ունի այն ցուցմունքը, թե իսկական, այն է՝ փորձնական-գիտական բժշկությունը ոչ մի ժամանակ չուներ ներկայացուցիչներ Եփրատ-Տիգրիսյան հովտում։ Այստեղ էլ բժշկողների բազմությունը երկրորդ տեսակից էր, այն է՝ մոգերից կամ քավդեներից[1]։ Այսպես վկայում է Հերոդոտը, որ և պատմում է, թե բժիշկներ չլինելու պատճառով հիվանդներին Բաբելոնում դնում էին հրապարակներում, որպեսզի անցորդները հետաքրքրվեն նրանով և առաջարկեն իրենց իմացած ճարերը[2]։

Փոխարենը Քաղդեան շատ հարուստ էր մոգական բժշկության գործերով։ Նինվեի ավերակների տակ պահված մեծ մատենադարանի մեջ բազմաթիվ հատակոտորներ են գտել ասորագետները, հատակոտորներ՝ որոնք ապացույց են, թե որքան հարուստ մոգական գրականություն կար հին Քաղդեայում դեռ Սարգոն Հին թագավորի ժամանակ։ Նինվեի մատենադարանում գտնված մասնիկներն արտագրություններ են այդ հին քաղդեական բնագիրներից, որ կատարել է տվել Նինվեի Ասսուրբանիպալ թագավորը։ Հենց այս հատակոտորների վրա էլ եվրոպացի գիտնականները կատարել են իրենց մանրամասն ուսումնասիրությունները, որոնք այսօր մեզ քացատրում են, թե ինչ հիմքերի վրա էր կառուցված քավդեությունը և ինչ միջոցներով էր ներգործում, մեծ հեղինակություն ձեռք բերելով հասարակ ժողովրդի միջից և իր հռչակը տարածելով հեռավոր երկրներ անգամ[3]։

Սախնական կրոններին հատուկ այն հասկացողությունը, որ չար ու բարի ոգիների բազմություն էր բնակեցնում տիեզերքի բոլոր կողմերում, առանձնապես ընդարձակ և նուրբ կերպով մշակված էր Քաղդեայում։ Այստեղ դիվաբանությունը (դեմոնոլոգիա) շատ հարուստ էր, որոշ սիստեմների վերածված։ Ուսումնասիրված և ճանաչված էին—եթե, իհարկե, կարելի է այսպիսի բան ընդունել—ոչ միայն դևերի չար և բարի հատկությունները, գործողության

[1] **Lenormant et Babelon,** „Histoire", t. V, p. 202.

[2] Հերոդոտ, *I*, 197։

[3] *Մոգության կամ քավդեության վերաբերյալ ուսումնասիրություններից մենք կարող ենք հանձնարարել իբրև աղբյուրներ.*

ա) **Fr. Lenormant,** „La Magie chez les Chaldéens et les origines Accadiennes," Paris, 1874.

բ) **Joachim Menant,** „La bibliotheque du Palais de Ninive", Paris, 1880.

գ) **C. Fiossey,** „La Magie Assyrienne", Paris, 1902. *Բացի սրանցից՝* **Lenormant et Babelon,** „Hist." t. V, **Maspero,** „Hist.", t. III, Леман, «История суеверий и волшебства», пер. Лонд, М., 1900.

եղանակները, գործերը, այլև այն՝ թե ինչ կերպարանքով պետք է ներկայացնել նրանց։

Յուրաքանչյուր մարդու, ծննդյան րոպեից, իր պաշտպանության տակ է առնում մի բարի ոգի, որ ապրում է նրա մեջ և որին հովանավորվածը անվանում էր իր աստվածը։ Պատահում էր, որ պահապան ոգին (մեր պահապան-հրեշտակների հոմանիշը), անբավական մնալով իր պաշտպանյալի արարքներից, թողնում էր նրան, հեռանում։ Դատարկություն չկա բնության մեջ։ Չար ոգիները, ոգին ոգին, որ շարունակ հետևում է մարդուն, իսկույն մտնում է նրա մեջ և տկսում է նրան տանջել։ Բոլոր հիվանդությունները—այսպես էր դավանում քաղդեական հավատը— մարդու մեջ մտցնում են չար ոգիները։ Այդ նրանք են, որ այրում են հիվանդի ներսը, կտրատում են նրա աղիքները, ծակոտում մսերը, լափում փորոտիքը և այլն։ Այդ ոգիներից հաճախ հիշատակվում են ամենատարածված հիվանդություններն էին։ Բայց չպետք է կարծել, թե չար ոգիները միայն մարմնական ցավերի, հիվանդությունների միջոցով են տանջում մարդկանց։ Նրանց գործն էր առհասարակ վատություն անել աշխարհին, և վատ քամիները, փոթորիկները, մրրիկները, ամպերը ոչ միայն նրանց արարքներն էին, այլ բնակարաններ էին նրանց համար։

Մոգությունը մի պաշտպանողական զենք էր չարագործ ուժերի դեմ։ Նա ինքնըստինքյան չէր կարող երջանկություն հայթայթել, այլ միայն կարող էր մրցության մեջ այդպիսի դեր կատարել։ Իր ձեռքին նա ուներ մրցության և պաշտպանության մի քանի միջոցներ—խոսքի և գրության ուժը, խորհրդանշական ծեսեր, նույնպես և դեղեր։

Սա բարեգործ մոգությունն էր, որ բազմածավալ, մարդու պաշտպանության նվիրվածը և կոչվում էր ս պ ի տ ա կ մ ո գ ո ւ թ յ ո ւ ն։ Կար և սև մոգություն, մարդու աննկուն և արնախում թշնամին։ Մոգությունը համարվում էր շատ զորավոր միջոց՝ ոգիների վրա ազդելու համար։ Գլխավորն էր գտնել երդմնեցման ձևը։ Այդ ձևին չէին կարող չենթարկվել ոգիները, նույնիսկ աստվածները։ Եվ ահա իր այդ մեծ ուժով բարեգործ մոգությունը, սպիտակը, բարի ոգիների օգնությունն էր հրավիրում՝ ախտաժետներին, հոգով և մարմնով հիվանդներին ֆիզիկական ցավերից ազատելու համար։ Իսկ սև կախարդությունը, ունենալով նույնպիսի զորավոր ձևեր ոգիները հպատակեցնելու համար, ընդհակառակն չար ոգիներն էր իր իրավունքի տակ առնում և նրանց միջոցով տանջում էր մարդկանց։ Սև մոգություն գործադրողներն էլ, իհարկե, մարդիկ էին, բայց այնպիսի մարդիկ, որոնք ի բնե վատ են և վատություններ կարող են նյութել աշխարհին և մարդկանց։ Դրանք կոչվում էին կ ա խ ա ր դ, կ ա խ ա ր դ ու հ, վ հ ու կ. ուրեմն, երկու սեռի մարդիկ, որոնք իրենց ընտրած զոհին դյութում էին և շարշարում չար ոգիների միջոցով։ Այս կախարդների ու կախարդուհիների արարքներից էլ մարդուն պիտի պաշտպաներ դարձյալ սպիտակ մոգությունը։ Ավելացնենք և այն, որ առանց կախարդ լինելու էլ մարդ կարող էր իր նմանին վնասել, եթե ուներ չար աչք, չար լեզու, չար բերան։ Այսքանը դեռ բավական չէ մարդու դժբախտության համար։ Ինքը մարդն էլ իր

1 Յոթ թիվը առանձին խորհրդավոր նշանակություն ունի մոգության մեջ։

անձի համար դառնում է պատճառ հիվանդության հարվածներ ընդունելու։ Վատ արարքները, անմաքուր գործերը, նույնիսկ մի հատ խոսքը, մի հատ շարժումը բավական են, որ հիվանդություններ մտնեն մարդու մեջ։

Կարող եք այս բոլոր մանրամասնություններով դատել, թե որքան ահաբեկված պիտի լիներ քաղդեացին կամ նրա ժառանգ հանդիսացած ասորեստանցին։ Նա իրեն միշտ շրջապատված է զգում անթիվ վտանգներով, նա միշտ վախենում է դևից ու կախարդից, վախում է, որ նույնիսկ ինքը իր թշնամին չհանդիսանա։ Բայց միայն քաղդեացուն կամ ասորուն չընդունենք այսպիսի մշտական վախի, մշտական ահաբեկման մեջ։ Այս դրությունը հատուկ պիտի լիներ հին ժամանակների մարդուն, որի հավատի մեջ կային այդ դևերն ու կախարդները և որի միտակ ապավենն ու օգնողը մոգությունն էր, իբրև բժիշկ և խնամատար։

Իսկ ինչպես էր մոգությունը կատարում իր այդ մեծ պաշտոնը։ Ամենից առաջ նա, իհարկե, պիտի որոշեր հիվանդությունը։ Եվ սրա համար չէր քննում հիվանդի մարմինը, չէր վերլուծում հիվանդության պատմությունը, այլ դիմում էր գուշակության՝ թե ի՛նչ պատճառով և որ դևն է հիվանդի մեջ մտել։ Այսպես հասնելով պատճառին, մոգ քուրմը բժշկության զանազան միջոցներ էր գործադրում։ Նա որոշում էր լվացումներ՝ հիվանդ մարմինը կեղտերից ու մեղքերից սրբելու համար. մեղքն ու ախտը մարմնից հալածվում էր ոչ միայն լվացումով, այլև ծուխ տալու (ծխումի) միջոցով։ Սովորաբար հասկացվում էր, թե կախարդներն ու կախարդուհիները թովում են մարդկանց, նախ շինելով նրանց պատկերը և ապա այդ պատկերի վրա մոգական գործողություններ կատարելով։ Սպիտակ մոգությունը, վհուկների թովչանքը ոչնչացնելու համար, շինում էր կախարդների պատկերները, իհարկե, այնպես, ինչպես այդ թելադրում էր նրան գուշակությունը, ավելի ճիշտ ասած՝ երևակայությունը, և ապա այրում էր այդ պատկերները։ Մոգությունը իր ձեռքին ուներ, բացի դրանից, և այլ կործանիչ ծեսեր, այնպիսի ծեսեր, որոնց կատարումը պիտի առաջացներ չարության նյութող վհուկների ոչնչացում։

Բացի ծեսերից՝ մոգությունը գործադրում էր դեղարարական միջոցներ։ Որքան էլ մոգական արվեստը վերացական, սնապաշտական հիմքերի վրա դրված լիներ, բայց նա չէր կարող, իհարկե, անտես առնել և բնության բուժիչ միջոցները։ Դեղեր քաղդեական մոգության հայթայթում էր ոչ միայն բուսական թագավորությունը, այլև հանքերը. կենդանիների գործարանները էլ պատրաստվում էին բուժական միջոցներ։ Բույսերից շատ գործ էր ածվում մանավանդ արմավենին։ Մոգության հայտնի էին «հղության խոտ», «տղաբերքի խոտ», «սիրո խոտ», «ներիտասարդության խոտ»։

Բոլոր այս ծեսերը, դեղարարական միջոցները, սակայն, համարյա ոչ-րնք չէին գործադրվում առանձնակի, առանց իրար հետ գործակցության հրավիրվելու։ Նրանցից մի քանիսը ունեին նախապատրաստական նշանակություն, մի քանիսները օժանդակ միջոցներ էին։ Ամենագլխավոր դերը վերապահվում էր խ ո ս ք ի ն։ Նախնական դրության մեջ գտնվող մարդու համար խոսքը ահագին ուժ ունի. մի իր և այդ իրի անունը միևնույն են, առանց անվան առարկա գոյություն չէր կարող ունենալ։ Խոսքը իրի հնչուն պատկերն է։ Երբ մեկն ասում է՝ «ես կոտրում եմ» և միաժամանակ կոտրելու շարժում է անում, այս նշանակում է, թե նա խոսքն ընկերացնում է գործին, և գործն այդպիսով ավելի ուժեղ է դառնում։ Խոսքը, արտահայտելով մի իր, մի գործողություն, այսպիսով դառնում է հենց նույն գործողությունը։ Ահա թե ինչու այնքան ահագին է խոսքի նշանակությունը մոգության մեջ։ Դյուրաիական խոս-

քերի միջոցով է, որ չար ոգին այլևս անկարող է դառնում չարություն անել։ Այդ խոսքը նրան հասկացնել է տալիս բարի ոգիների ուժը, որ պիտի հալածե չարերին։ Այդ խոսքի միջոցով է, որ բարի ոգին վերադառնում է իր հովանավորած մարմնի մեջ և հեռացնում է այստեղ գործող չար ոգին։ Մոգությունը կախարդական բանաձևերի մեծ քանակություն ունի։ Կան նրանց մեջ ամենազորավորները և ուժեղ, իր գործի մեջ առաջադեմ մոգն այն է, որ գիտե լավագույն կերպով արտասանել կախարդական խոսքերը, բանաձևերը, որ գիտե ամենաազդու խոսքերով և շարժումներով երդվեցնել դևերին, երդվեցնել, որ նրանք չվնասեն մարդուն, երդվեցնել, որ հեռանան մարդուց։

Դյուցազող խոսքը, երբ բերանացի է, ժամանակավոր ազդեցություն է գործում և այն դժբախտ դեպքը, որ մի անգամ անցել է նրա ներգործության տակ, կարող է կրկնվել նորից, թեկուզ հենց մի ուրիշ ձևի տակ։ Ուստի մոգության մեջ առանձին կարևոր նշանակություն է ստանում գրավոր խոսքը։ Գրությունը նույնպես մի հզոր, սրբազան գործիք է առհասարակ։ Նահապետական հատկացողությամբ գիրը միայն այն ժամանակ չէ խոսում, երբ նրան կարդում են, այլ միշտ, անդադար։ Եվ երբ դյուցազական խոսքերը, երդմնեցումները գրված են, այս նշանակում է, թե նրանք շարունակ խոսում են և շարունակ ազդում են իրեն հզոր խոսք։ Այստեղից են թալիսմանները, բժժանքները (amulette)։

Թալիսմանները աստվածների կամ հովանավորող ոգիների փոքրիկ արձանիկներ են, բժժանքները փոքրիկ կավե տախտակներ կամ կտավի կտորներ, որոնց վրա գրված են երդմնեցումներ։ Այդ կախարդական իրերը թե՛ կախվում են մարդկանց վրա, թե՛ դնում են տներում, ամեն տեղ, ուր հարկավոր է բարի ոգու պաշտպանությունը։ Տունը չար ոգիներից, չար աչքից պահպանելու համար՝ նրա շեմքից կախում են կամ շեմքի մեջ թաղում են մի աղքուս, որի վրա գրված են դյուցական զորեղ երդմնեցումներ։

Ահա ինչեր է անում մարդու բարերար մոգը՝ իր հովանավոր աստվածությունների օգնությամբ և հովանու տակ։ Ամբողջ մոգությունը իսկապես մի գլխավոր աստված ուներ՝ չրերի աստված էր։ Նրա ցուցմունքներով գործում է նրա որդի Մարդուկը։ Քաղդեական մի երդմնեցման մեջ այսպես է նկարագրվում այդ բարերար աստվածների գործը. «Ջարամիտ Նամգարը, ժանտախտը, այրում է երկիրը ինչպես կրակ. Նամգարը հարձակվում է մարդկանց վրա, ինչպես Իդնան, տենդը. Նամգարը սողում է հովտում ինչպես չղջա. Նամգարը բռնելով մարդուն, վարվում է նրա հետ, ինչպես թշնամու հետ. ինչպես կրակ Նամգարը այրում է մարդուն։ Նամգարը ո՛չ ձեռքեր ունի, ո՛չ ոտներ. նա մարդկանց վրա հարձակվում է ինչպես օձ. կարծես հանգույցով է պրկում Նամգարը մարդուն, որ հիվանդանում է»։ Այսպես երկար նկարագրելով ժանտախտից բռնված մարդու տանջանքները, մոգական երդմնեցումը ասում է, թե «Մարդուն օգնության է շտապում Մարդուկը. իր հոր էայի օթեվանը մտավ նա և ասաց. «Հայր, չարամիտ Նամգարը ավերում է երկիրը կրակի նման»։ Երկրորդ անգամ նա ասում է՝ «Ի՞նչ պիտի անե այդ մարդը, իրան հայտնի չէ. ինչո՞վ կարելի է նրան բժշկել»։ Եվ էան ցուցմունքներ է տալիս թե ի՛նչ և ի՛նչ պետք է անել բժշկելու համար»[1]։

Բարերար մոգն ունի կախարդական գավազան, որի շարժումները կախարդիչ ազդեցություններ են գործում։ Միատեսակ գավազան գտնվում է և վհուկների ձեռքին, մարդկանց դժբախտություններ պատճառելու համար, սակայն

[1] Леман, с. 38.

նրանց դեմ են կանգնած հզոր էան ու Մարդուկը։ Այսքանով, սակայն, չէ սպառվում մարդու կարիքներին նվիրված մոգությունը։ Քաղդեայի քուրմին վերապահված է և սպագան, գալոցը գուշակելու մեծ հոգսը։ Մենք տեսանք աստղագիտությունը. բայց աստղերը չեն միայն, որ գիտեն, թե ի՛նչ պիտի կատարվի աշխարհի վրա։ Երկնքում և երկրի վրա դեռ շատ ու շատ են այնպիսի երևույթներ, որոնց մեջ մարդու ճակատագիրն է կարդացվում։ Գուշակությունների արվեստն էլ շատ հարուստ էր Քաղդեայում։ Նինվեի մատենադարանում գտնված մի հիշատակարան ցույց է տալիս, որ գոյություն է ունեցել մոգության դրբերի մի ուրիշ տեսակն էլ, որ բաժանված էր քսան գլխի. դրանցից տասնչորսը երկրային գուշակությունների, իսկ տասնմեկն՝ աստղային գուշակությունների վրա։ Երկրային գուշակությունների մեջ ամենից հայտնի, ամենից շատ հռչակվածը երազների բացատրությունն էր կամ, ինչպես մեր գրականության մեջ է կոչվում՝ երազահանությունը։ Քաղդեայում կազմվել էր մեծ և ընդարձակ երազահան, որ, ինչպես երևում է, թարգմանվել հունարեն, և այսպիսով իր իշխանությունը տարածել արևմտյան աշխարհում, մանավանդ Միջին դարերի ընթացքում։ Կարիք չկա, որ մենք ավելի մանրամասն խոսենք գուշակությունների այս ճյուղի մասին, քանի որ Երազահանները այսօր էլ հրատարակվում են մեզանում իբրև խոբեական միջոց և մեծ ժողովրդականություն ունեն։ «Սատկած շուն տեսնելը... վայրենի գազան տեսնելը...»[1], կարդում ենք մենք Ասորեստանի և Քաղդեայի երազահանների մեջ և նույն բաները կամ նույնանման ուրիշ բաներ մեզ այսօր հրամցնում են օրացույցներ և գուշակության գրքեր տպագրողները։ Հին պատմությունից հայտնի է, թե երազները և նրանց բացատրությունները ի՛նչ ահագին նշանակություն են ունեցել նույնիսկ պետական կյանքի վրա։

Գուշակությունների համար առատ նյութ էին տալիս Քաղդեայի մոգերին և թռչող թռչունները. նրանց թռչելու ձևը, օդի մեջ նրանց բռնած դիրքը ընդունվում էին իբրև ցուցմունքներ այս կամ այն մտքով, որոնք տրվում են մարդկանց։ Գուշակության այս ձևը հայերեն լեզվի մեջ ունի իր հատուկ անունը՝ հավատմայություն։ Թռչունները մանավանդ եղանակի փոփոխությունների գուշակներ էին։ Այսպիսի դեպ կատարում էին և ծառերի շարժվող տերևները։ Ամեն տեսակ անասունների փորոտիքի մեջ էլ քաղդեացիները գտնում էին մարգարեական ցուցմունքներ։ Բաց էին անում փորոտիքը և կենդանու գործարանների զանազան դիրքերից, գույներից գուշակում էին, թե ինչ է լինելու։ «Եթե մի էշի մեջ աղիքները, ձախ կողմում, գալարուն են և սև, աստված չպիտի ոտոդում կատարե տիրող երկրում»[2]։ Ահա ինչ տեսակ հայտարար ուժերի էր հավատում քաղդեացին։ Բացի աղիքներից, լերդն ու թոքերն էլ էին ցուցմունքներ տալիս։

Անբնական, հրեշային ծնունդների վրա նույնպես գուշակություններ էին կատարվում։ Սպիտակ մազերով ծնված երեխան ցույց էր տալիս, որ թագավորը երկարատև ծերություն պիտի ունենա. առանց ականջների ծնված երեխան ցույց է տալիս փորձանք երկրի համար։ Արտակարգ ծնունդները կենդանիների մեջ նույնպես չէին մոռացվում. «Եթե ոչխարը ծնում է մի առյուծ, ղենքերը կտրուկ կլինեն և թագավորը հավասարը չունեցող»[3]։ Շունը մանավանդ շատ գուշակություններ էր անել տալիս։ Մի շուն մտնում է մի տաճար

[1] Lenormant et Babelon, „Hist.", t. V, p. 216.
[2] Ibid, p. 220.
[3] Ibid, p. 221.

կամ մի պալատ. և ահա նրա բոնած ուղղությունը, դիրքը բազմատեսակ գուշակությունների առիթ են տալիս. «Եթե մի կարմիր շուն մտնում է պալատ, պալատը պիտի ամայի դառնա թշնամիների ձեռքով»: Մարգարեացող, գուշակություններ տվող կենդանի է և օձը, որ Բաբելոնում էա աստուծո խորհրդանշանն է: Եվ օձերը պաշտամունք էին ազգերի մեջ, իբրև գուշակներ և ցուցարարներ:

Երկնքի ամպերը իրենց շարժումներով և գույներով, գուշակություններ են անել տալիս: Այսպես է մանավանդ որոտը: Ջանազան իրեր գցելով կրակի մեջ և հետևելով, թե ինչ կերպ են նրանք այրվում, ինչ հոտ են տարածում, գուշակություններ են անում: Հիշատակենք, վերջապես, գուշակություններ ջրերի մակերևույթի խաղերի վրա, մարմնախաղացը, այսինքն մարմնի զանազան մասերի խաղալը, և այսքանով մի ընդհանուր, թեև ոչ, իհարկե, լիակատար պատկեր տված կլինենք, թե որքան ծեսերով, նախապաշարմունքներով, վախերով էր շրջապատված հին, դեռ դրական գիտության մեջ թույլ և կրոնավորների հարատև ջանքերով վերին աստիճանի դյուրահավան նահապետական մարդը:

3. Առևտուր: Մի անգամ ևս դառնանք նախապատմական ժամանակներին և այս անգամ տեսնելու համար սկզբնական վիճակը այն համաշխարհային գործոնի, որի անունն է առևտուրը: Առանց այս գործոնի՝ երևակայել անգամ չէ կարելի մարդկության պատմական զարգացումը:

Մարդկության այն ժամանակն է, երբ նա այնքան է առաջադել, որ այլևս առանձնացած, իրենց միայն ճանաչող և իրենց համար միայն ապրող խմբերի չէ բաժանված: Նախնական, վայրենի կացութեան այդ ձևը մարդը թողել է և իբրև հետևանք այդ զարգացման՝ զգում է իր նման ուրիշ մարդկանց հանդիպելու, մոտենալու պահանջը: Մարդկային խմբերը տեսակցության ժամադրավայր են ստեղծում, ուր իրար հետ շփվում են այլևայլ առիթներով: Այդ առիթներն են՝ միասին տոն կատարել, հաշտություն կամ խաղաղ դաշնակցություն կնքել[1]: Բոլոր այս դեպքերում էլ տեղի ունի նյութերի, իրերի փոխանակություն: Ահա առևտուրը:

Առևտրական փոխանակությունը, այսինքն մի առարկայի հետ փոխելով ձեռք բերելը, ծագել է, ինչպես կարծում են, ընծաների փոխանակության գաղափարից[2]: Առաջանալով այս մասնավոր ներևույթից, փոխանակությունը հետզհետե դառնում է տնտեսական խոշոր երևույթ: Ուր որ սկիզբ է առնում և զարգանալ է սկսում տնտեսական կյանքը, ուր արդյունաբերությունը փաստ է դառնում, այնտեղ իսկույն զգացվում է փոխանակության պահանջ: Մի տեղ հողագործությունը տալիս է ավելորդ պաշար, որ շատ հարկավոր է մի ուրիշ տեղի, ուր, դիցուք, միայն ձկնորսությունն է զարգացած, երկրագործը ձկնորսին հաց է տալիս և ստանում է ձուկ: Այսպես և ուրիշ նյութերի վերաբերմամբ: Մի խոսքով այն, ինչ հայերեն լեզվի մեջ արտահայտվում է «առևտուր» կամ «տուրևառ» բառերով, բառեր, որոնք կազմված են «առնել» և «տալ» բայերի հրամայականից: Այս անունը գոյություն ունի, անշուշտ, դեռ այն ժամանակներից, երբ վաճառականությունը պարզ փոխանակություն էր:

[1] Реклю, «Человек и земля», т. I, стр. 182.

[2] А. Дживелегов, «История торговли» («Энциклопедический словарь Брокгауза». т. XXXIII, СПБ, 1901).

Ընդհանուր գծերով մենք ցույց տվինք տեղական կամ, ինչպես ասում են, ներքին առևտրի պատկերը: Մի երկրի, մի շրջանի հարստությունները շրջանառության մեջ են նույն երկրի, նույն շրջանի սահմանների մեջ: Օգտվողները միևնույն երկրի քաղաքիչներն են, միևնույն ժողովուրդն է: Առևտուրը այդ երկրի կուլտուրական զարգացման աստիճանացույցն է: Նրա ծաղկած դրությունը ցույց է տալիս, որ տնտեսական հարաբերությունները մեծամեծ մղումներ են ստացել և սաստիկ ազդում են հասարակական կյանքի վրա. իսկ անհաղան զարգացումը, թուլությունը ապացույց է երկրի և ժողովրդի հետամնացության:

Բայց առևտուրը իսկապես համաշխարհային խոշոր ոճ և շարժիչ է այն րոպեից, երբ նա ընդունել է միջազգային կերպարանք, այսինքն երբ մի ազգ առևտուր է անում մյուս ազգի հետ: Ե՞րբ է սկսվել առևտրի այս կերպարանքը՝ պատմությունը չէ կարող ասել, որովհետև միջազգային առևտրական հարաբերությունները սկսվել են, անկասկած, նրանից շատ առաջ: Կարծվում է սակայն, որ ամենահին ձևի մեջ միջազգային առևտուրը կատարվում էր ֆափառական ցեղերի (օրինակ, այժմյան բոշաների) օգնությամբ: Տեղափոխությունների հետ կապված մի պարապմունք, որպիսին առևտուրն է, ամենից շատ ձեռնտու էր, իհարկե, թափառական կյանք վարողներին, որոնք և միացնում էին առևտուրը պատերազմի և կողոպուտի հետ: Արդյունաբերողը ինքը չէր իր ապրանքը տանում հեռավոր երկրներ, նրա ապրանքը գնելու (փոխանակելու) կամ պարզապես ուժով խլելու համար գալիս էին հեռու տեղերից: Առևտրական ընկերություններ էին դրանք, գլխավորապես այնպիսի տարրերից կազմված, որոնք կամ երկրագործության չէին անցած, կամ երկրագործությամբ զբաղվելու հնարավորություն չունեին: Նրանց օգնում էին թափառական ցեղերը, որոնք պահպանում էին քարավաններ, բեռնակիր անասուններ էին հայթայթում, հաճախ և առևտրական միջնորդների դեր էին կատարում վաճառականների և ազգաբնակության մեջ: Առևտրական փոխանակություններ կատարվում էին նույնիսկ իրարից շատ հեռու գտնվող երկրների մեջ: Առևտրի այդ պահանջը ստեղծում էր հաղորդակցության միջոցներ, որոնք համաշխարհային կյանքի մեծ գործոններն են դառնում: Հաղորդակցությունը սկզբներում միայն ցամաքային էր և կատարվում էր քարավանների միջոցով: Հետո բացվեցին ջրային, մասնավորապես ծովային ճանապարհներ, որոնք ահագին հեղաշրջումներ պատճառեցին քաղաքակրթության մեջ: Ցամաքային առևտրական ճանապարհների վրա կազմվում էին մեծ ու փոքր կայարաններ, ուր ապրանքների պահեստներ էին շինվում և զարգանում էր առևտուրը: Այդ նշանավոր կայարաններից շատերը դառնում էին հարուստ և անվանի քաղաքներ[1]: Իսկ ծովերի և գետերի ափերին նավահանգիստներ էին ստեղծվում, նույնպես և ծովային մեծ վաճառաշահ քաղաքներ:

Այս ճանապարհները, այս քաղաքները, քարավանների շարժումները իրենց հատուկ կնիքն են դրոշմում մարդու քաղաքակրթության վրա: Դա շահի, օգտի կնիքն է: Շահը իրեն է հպատակեցնում պետությունները: Եվ առևտրի պատմության[2] ամենահին շրջանները մեզ ցույց են տալիս, որ այդ վաղ ժա-

[1] Н. Кареев, «Монархии древнего Востока и греко-римского мира», СПБ, 1901, с. 46—49.

[2] Համաշխարհային առևտրի վերաբերմամբ կարող ենք հանձնարարել երկու մասնագիտական լուրջ աշխատություններ. ա) Octave Noël, „Histoire du commerce du Mond", երեք խոշոր հատոր, Paris, Plon, 1891. բ) H. Scherer, „Histoire du commerce de toutes les nations", trad. de l'Allemand. Paris, 1857, 2 vol.

մանակներին էլ ոգին, ձգտումները նույնն էին, ինչ տեսնում ենք այսօր ավելի ընդարձակ չափերով, ավելի նրբացած ձևերի տակ։ Մարդկությունը ձևերը փոխում է, բայց էությունը, որ շահի, եսամոլության պաշտամունքն է կազմում, մնում է անփոփոխ։ Պահպանելով այս բնավորությունը, առևտուրը իր շահը բազմապատկելու համար վաճառականին նենգնչում է խիզախություն, ձեռներեցություն։ Արկածները չեն վախեցնում վաճառականին այն գեպքում, երբ անթիվ դժվարություններ պիտի հաղթել մի որևիցե հազվագյուտ, թանկ արժեցող ապրանք որոնելու և ձեռք բերելու համար։ Նա չէ քաշվում և կենդանի ապրանք, այն է՝ մարդ ծախելուց. այդ ապրանքը նա կամ առնում է հափշտակողներից և ավազակներից ու այդպիսով խրախուսում նրանց արշավանքները, կամ հենց ինքն է հափշտակում[1]։ Մտրկավաճառությունը, ինչպես հայտնի է, միայն 19-րդ դարում վերացվեց։ Բայց այսօրվա քաղաքակիրթ ազգերի վաճառականությունը դեռ շատ ու շատ սկզբունքներ ունի, որոնք նվիրագործված են հնության դարերում։

Սակայն առևտուրը միայն համարժեք իրերի փոխանակություն չէ։ Այդ «փոխանակությունը ծնում է գաղափարների փոխանակություն[2]»։ Մեծ շուկաներում հանդիպող ազգերը տալիս են և վերցնում են նաև այն, ինչ ստեղծել է նրանց հանճարը մտքի, գիտության ասպարեզում։ Իսկ հեռավոր խուլ անկյուններում ապրանք ու շահ որոնող վաճառականը տարածում է իր ձեռք բերած գիտելիքները խավար ժողովրդի մեջ։ Առևտրական մեծ կենտրոնները դառնում են քաղաքակրթության հզոր օջախներ, առևտրական ճանապարհները կենդանության և առաջադիմության են մատակարարում իրենց շրջականերին։

Արևելքն է դարձյալ ուր առևտուրը ծնվեց, ծաղկեց։ Եվ դարձյալ Քաղդեայի քաղաքներն են, ուր տիրապետում է առևտրական ոգին, հաղորդելով թե՛ պետական կազմակերպության և թե՛ ամբողջ քաղաքակրթության խաղաղ կուլտուրական առաջխաղացության գույն, մի գույն՝ որ բացակայում էր Քաղդեային աշակերտած, բայց նվաճումներով ապրող Ասորեստանում։ Քրիստոսից երկու հազար տարի առաջ առևտրական հարաբերությունները այնքան են զարգացած Քաղդեայում, որ Համմուրաբիի օրենսդրությունը, ինչպես տեսանք, պատիժներ էր սահմանում առևտրի շահերը պաշտպանելու համար։ Նա սահմանում էր տոկոսներ, գործակատարների անհավատարմություններ էր պատժում և այլն։

Այստեղ էր դարձյալ, որ փոխվեց առևտրի առաջին նախնական եղանակը, այն է՝ փոխանակության ձևը։ Հին ժամանակների փոխանակությունն այնպես էր, որ կամ ապրանքի տեղ ապրանք էր տրվում, կամ թե ապրանքը առնվում էր ադնիվ մետաղների, այն է՝ ոսկու և արծաթի և ուրիշ թանկարժեք իրերի փոխարինությամբ։ Քաղդեայումն էր, որ ոսկու, արծաթի համար կշիռներ սահմանվեցին, որոնք ավելի ևս կանոնավորում էին առևտրական գործողությունները, տալով գործողներին ապահով միջոցներ ազատվելու պատահականություններից, անստուգությունից և քմահաճույքներից։ Ոսկու և արծաթի կշիռները դարձան առևտրական փոխանակությունների գործիք նաև Ասորեստանում և Եգիպտոսում[3]։ Սա դեռ դրամական սիստեմ չէր, բայց մոտենում էր նրան։ Դրամները արդեն հունական քաղաքակրթության գյուտն են, տեղի ունեցած վեց դար Ք. առաջ[4]։

Հետաքրքրական հանգամանք է, որ հնագույն ժամանակներում կազմակերպված առևտուրը Քաղդեայի, ապա և Եգիպտոսի մեջ, մի տեսակ մենաշնորհ դարձյալ քրմական դասակարգի ձեռքին։ Մենք տեսանք իր տեղը, թե ինչպես երկրի խոշոր հարստությունները դիզվում էին տաճարների մեջ։ Այստեղ էլ, աստվածների բնակարաններում, գետեղված էին առևտրական շուկաները և զուր չէր, որ Երուսաղեմի տաճարներում Հիսուսը գտավ առևտրական մի ամբողջ հրապարակ։ Քաղդեայի այդ շուկաներում կատարված դրամական գործողությունների մեջ մեծ մասնակցություն ունեին տաճարները, նույնիսկ թագավորական պալատները[2]։ Աստվածների և թագավորների գանձերը շահեցողության էին տրվում մուրհակներով, որոնք գրվում էին աղյուսների վրա, վկաների ստորագրությամբ և պաշտոնական գրագրի վավերացումն էին կրում[3]։ Անկախ, ինքնագլուխ վաճառականներ, ինչպես թվում է, չկային։ Վաճառականները Քաղդեայում կոչվում էին «տամկար»։ Սրանք տաճարների կամ թագավորների ներկայացուցիչներն էին շուկաներում, առևտուր էին անում նրանց փողերով։ Ինչպես երևում է, փողատերերին վճարվում էր տոկոսներ, իսկ առևտրի վաստակը մնում էր «տամկարներին»[4]։ Եգիպտոսում էլ քուրմերը իրենց համար մենաշնորհ դարձրին առևտուրը[5]։

Բայց առևտուրը միշտ այսպիսի դրության մեջ չմնաց։ Պատմության ասպարեզում երևան եկավ մի ազգություն, որին տրված էր առևտրական հանճար և այդ հանճարով հին աշխարհի մեջ ահագին դեր կատարելու մի առանձին բացառիկ բախտ։ Այդ ազգությունը փյունիկեցիներն էին, խիզախ, համարձակ վաճառականներ, որոնք վաճառականական պետություն ստեղծեցին, իրենց քարավանների համար անհուն հորիզոններ բաց արին թե՛ ցամաքի և թե՛ ծովի վրա. առևտրական գաղութներ և գրասենյակներ գրվեցին այն ժամանակվա աշխարհի բոլոր կողմերը և ապագա սերունդներին ցույց տվին, թե՛ ինչ կարող է լինել առևտրական շահերով ապրող պետությունը։ Ամբողջ Միջերկրական ծովը նրանց ձեռքին էր. իսկ այդ ծովից դեպի հյուսիս և արևելք նրանց ցամաքային քարավանները միջազգային հաղորդակցություն էին պահպանում, հասնելով մի կողմից Եվրոպայի ամենահեռու անկյունները, մյուս կողմից մինչև Միջին Ասիա։

Այս համաշխարհային գործը փյունիկեցիները չէին կարող կատարել, եթե առևտրական հարաբերությունները լավ կազմակերպված չլինեին և մտցրած չլինեին հարմար կարգեր, որոնք ապահովեին ամեն հնարավոր հարմարություններ։ Այս փոքրիկ ազգը ստեղծեց մի մեծ ուժ ոչ թե զենքի նվաճումների միջոցով, այլ խաղաղ արդյունագործության աշխատանքով։ Նրա քաղաքները (Սիդոն՝ Քրիստոսից մոտ 1800 տարի առաջ, Տիրոս) հռչակվեցին համայն աշխարհում իբրև հարստությունների երկիր, ուր ժամադրավայր էին գտնում աշխարհի բոլոր հայտնի ազգերը։ Միջազգային առևտուր իսկական մտքով

[1] Kapeев, c. 51.

[2] Scherer, t. I, p. 3.

[3] Noël, t. I, p. 89.

[1] Ibid, p. 92.

[2] Արևելքը տվել է վաճառական-թագավորների շատ օրինակներ։ Դրանցից մեկն էր Շահ-Աբբաս Մեծը (17-րդ դարում)։

[3] Maspero, t. I, p. 750.

[4] Кулишер, «Основы уголовного права 4000 лет назад» («Русское богатство», 1909 № 8, с. 115).

[5] Noël, t. I, p. 17.

փյունիկեցիներն էին, որ հաստատեցին։ Նրանք էին նույնպես, որ ծովագնացությանը մեծ զարկ տվին և ծովը դարձավ միջազգային ճանապարհ, մտցնելով այդպիսով մարդկային կուլտուրան զարգացման այն երկրորդ մեծ շրջանի մեջ, որ կոչվում է ծովային։

Բնականաբար, այս առևտրական ազգի գործունեությունը դարերի ընթացքում պիտի ազդեր և ուրիշ քաղաքակիրթ կենտրոնների վրա, նպաստելով, որ առևտրական դասակարգ կազմակերպվի և ազդեցիկ դիրք գրավի հասարակության և պետության մեջ։ Եվ իրավ, նույն Քաղդեայում, ուր վաճառական դասակարգը Համմուրաբիի ժամանակ թվում է, թե լոկ գործակատարի դեր էր կատարում, շատ դարեր անցած մենք տեսնում ենք առևտրական մեծ հիմնարկություններ, որոնք պատկանում են մասնավոր մարդկանց և շատ ազդեցիկ դեր ունեն։ Այսպես էր՝ օրինակ, «էգիբի և որդիք» բանկային տունը Բաբելոնում, որ մի շատ հետաքրքրական պատմություն ունի[1]։ Անցյալ դարի յոթանասնական թվականների առաջին կեսում արաբ բանվորները գտան մի քանի կավե ամաններ, որոնք լիքն էին կավե փոքրիկ տախտակներով։ Բևեռագիր եվրոպացիները ձեռք բերին այդ մեծ ժողովածուն, որ և վերին աստիճանի հետաքրքրական նյութ տվեց գիտության։ Դա առևտրական տան մի ամբողջ արխիվ էր, որի հայթայթած վավերագրերը ցույց էին տալիս, թե բանկային տունը, հիմնված մոտ 685 տարի Քրիստոսից առաջ, շարունակվել է մի քանի հարյուր տարի, անցնելով որդուց որդի միևնույն տոհմի մեջ (ենթադրում են՝ հրեական տոհմ էր)։ Հիմնարկությունը կատարում էր ամեն տեսակ դրամական գործողություններ, սկսած ամենախոշոր գումարներից մինչև ամենափոքրիկները, այն է ավանդներ ընդունել, փոխանակագրեր, չեքեր տալ, որոնք բանկային սովորական գործողություններ էին և մենք տեսնում ենք, որ այդ փոխանագրերը նույնիսկ դրամական արժեքների պաշտոն էլ էին կատարում։

Ավելի հետաքրքրականն այն է, որ «էգիբի և որդիք» սեղանավորական տունը կատարում էր և այնպիսի գործողություններ, որոնք անմիջական կապ չունենալով առևտրի հետ, այնուամենայնիվ ներկայացնում են երկրի դրամական շրջանառությունը։ Այսպես, այդ տունն էր ստանում պետական հարկերը, կատարում էր նոտարի պաշտոն այնպիսի դեպքերում, երբ մասնավոր մարդկանց մեջ այլևայլ դեպքեր պահանջում էին գրավոր ապացույցներ, դաշնադրական որոշ հարաբերություններ։ Կարելի է ասել, որ այդ առևտրական մեծ տան շնորհիվ մտնում էր հասարակական կյանքը, լայն հոսանքներով և թողնում էր այդտեղ իր առօրյա մանր շարժումների հարյուրավոր հետաքրքրքրական հետքեր։ Առնել, տալ, գնել, վարձու տալ. այս գործողությունների մեջ հաճախ գլխավոր դեր կատարողը կինն է։ Նա հանդիսանում է առևտրական, իր շահերը թագավորական դատարանների առջև պաշտպանող։ Այսպես է ոչ միայն այն ժամանակ, երբ կինը այրի է, այլև այն ժամանակ, երբ կենդանի է ամուսինը, որ և շատ անգամ գործի մեջ երևան է գալիս իբրև իր կնոջ վկա։

Այս բոլորն ապացույց է, որ առևտրական կյանքը զարգանում, ավելի և ավելի բարդ հարաբերություններ էր տարածում, որքան առաջանում էր քաղաքակրթությունը և որքան պատմության ասպարեզ էին գալիս նորանոր միջազգային շփումներ և հաղորդակցություններ։

[1] Рагозина, «История Мидии», СПБ, стр. 275—292.

4. Եվրակացություններ: *Մենք մանրամասն նկարագրեցինք, իբրև պատմական միջավայր, այն ամենահին մեծ քաղաքակրթությունը, որ սկիզբ առավ ու ծաղկեց հազարավոր տարիների ընթացքում, երկու հովիտներում։ Այս քաղաքակրթությունն ընդհանրապես անվանվում է արևելյան, ինչպես նաև ասիական[1]։*

Սակայն չպիտի մոռացության տանք, որ նույն Արևելքում և Ասիայում են գտնվում նաև Չինաստանն ու Հնդկաստանը, ուր նույնպես ծնվել է և գոյություն պահպանել շատ հարգի հին քաղաքակրթություն դարձյալ մեծ գետերի հովիտներում (Չինաստանում՝ Յանցզե գետ, Հնդկաստանում՝ Հինդոս և Գանգես գետեր)։ Այս, այո, այսպես է, բայց և այնպես, ասիական ասելով՝ հասկացվում է Մերձավոր Արևելք, այն է՝ Քաղդեայի և Եգիպտոսի քաղաքակրթությունը, որովհետև Չինաստանի և Հնդկաստանի քաղաքակրթությունը սահմանափակված մնաց այդ երկրներում, լոկ այդ երկրների ազգաբնակության համար գոյություն ունեցավ, մինչդեռ քաղդեա-եգիպտական քաղաքակրթությունը այնքան նեղ ու մասնավոր նշանակություն չունեցավ, այլ դարձավ շատ ազգերի սեփականություն, և նրանից ծնվեց ավելի մեծ, ավելի համամարդկային քաղաքակրթություն։ Այս պատճառով հանրամարդկային, ընդհանուր պատմական տեսակետից քաղաքակիրթ Մերձավոր Արևելքը ավելի կարևոր է համարվում, քան Հնդկաստանը և ծայրագույն Արևելքը։

Եթե քաղդեա-եգիպտական քաղաքակրթությանն էր վիճակված կատարել համաշխարհային դեր, դրա գլխավոր պատճառն այն աշխարհագրական միջավայրն էր, ուր նա ճոխացավ։ Թեև Տիգրիս-Եփրատյան հովիտը անմիջապես կապված էր Հնդկական օվկիանոսի հետ, բայց դեռ չէ կարելի ասել, թե այդ օվկիանոսը որքան օգնեց Քաղդեային իր առաջադիմության մեջ։ Ընդհակառակն, մենք տեսնում ենք, որ քաղդեական քաղաքակրթությունը ոչ թե դեպի Պարսից ծոցը և Հնդկական օվկիանոսի ափերն էր ձգտում տարածվել, այլ դեպի Պարսից ծոցը և Հնդկական օվկիանոսի ափերն էր ձգտում տարածվել, այլ դեպի հյուսիս, դեպի երկու մեծ գետերի հայրենիքը, դեպի Արարատը և դեպի արևմուտք։ Այս կողմում մեծ դեր է կատարում Սիրիան, որ հարմար հաղորդակցություններով կապում է Միջագետքը Միջերկրական ծովի հետ։ Այնպես որ քաղդեական աշխարհը ավելի Միջերկրականին էր պատկանում, քան Հնդկական օվկիանոսին։ Նույն Միջերկրականի ափին էր Նեղոսի հովիտը։ Կուլտուրական երկու մեծ կենտրոնների մեջ զետեղված էր Փյունիկիան, որ նրանց քաղաքակրթությունը տարածում էր Միջերկրականի բոլոր ափերի վրա։

Այստեղ էլ, այս Միջերկրական ափերի վրա, արևելյան քաղաքակրթության առաջնորդությամբ ծնվեց մի նոր քաղաքակրթություն՝ եվրոպականը։ Նրա հայրենիքը Հունաստանն էր։ Եվրոպական քաղաքակրթությունը ասիականի հակադրությունն էր։ Ասիականը (կամ արևելյանը) ուներ իր մեջ մի գլխավոր գաղափար՝ բռնապետություն, որի հետևանքն էր անհատական և համայնական ազատության բացակայությունը։ Քաղաքակրթությունը պատկանում էր փոքրիկ թվով մարդկանց, իսկ ժողովրդի մեծամասնությունը հարստահարվում էր այդ փոքրամասնության ձեռքին։ Ասիայում տիրող քաղաքական ռեժիմը աստվածապետությունն էր։ Քրմական դասակարգը իր ձեռքում էր պահում մտավոր և նյութական կուլտուրայի մենաշնորհը և հաղորդում էր ամբողջ քաղաքակրթության կղերական հանգամանքը։ Անձը համայնքի մեջ չուներ ազատ զարգանալու ոչ մի հնարավորություն։ Ամեն ինչ են-

[1] Եգիպտոսը հին ժամանակներում համարվում էր Ասիայի մասը։

քարկվում էր կրոնին, որ և ղեկավարում էր քոնապետությունները համաձայն իր մշակած սիստեմների։

Եվրոպական քաղաքակրթությունը, ընդհակառակը, անհատական և սարակական ազատությունն էր վեր հանում և բռնակալությանը հակադրում էր ռամկավարական սկզբունքը, իրավատեր, ազատ զարգացող քաղաքացիությունը։ Հունական հետազոտող, վերլուծող հանճարը գիտության հորիզոնները բաց արավ, փիլիսոփայությունը, արվեստները, գրականությունը ծաղկեցրեց։ Նա աշխարհական կուլտուրայի հաղթանակն էր, հակառակ արևելյան հասկացողության, որ ամեն ինչ հպատակեցնում էր իր ստեղծած կրոններին։ Հույների գործը շարունակող հանդիսացան հռոմեացիները, որոնք զարգացրին պետական և քաղաքական կյանքի սկզբունքները իրավունքների հավասարության հիմքերի վրա[1]։

Բայց եվրոպական քաղաքակրթությունը դեռ միայն հինգերորդ դարից (Ք. ա.) սկսեց դնել իր գեղեցիկ հիմքերը։ Մինչև այդ պատմական ասպարեզ էր դուրս եկել Հայաստանը, մի ասպարեզ, որի քաղաքական-կուլտուրական հանգամանքները նկարագրեցինք մինչև այստեղ։ Նա ասիական միջավայրում էր և ասիական քաղաքակրթությանն էր պատկանում։

[1] Ասիական և եվրոպական քաղաքակրթությունների հակադրությունը տե՛ս Н. Кареев. «Общий ход всемирной истории», СПБ. 1903.

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ո Ւ Ն

Գլուխ առաջին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱԿՂԶԻՆ

1. ԱՍԻԱԿԱՆ ՍԱՐԱՀԱՐԲԸ։ 2. ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱ։ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԱՐԱՀԱՐԲԸ։ 4. ԼԵՌՆԱՏԱՆԻ ԿԵՐԳԱՐԱՆՔԸ։ 5. ՋՐԵՐ։ 6. ԿԼԻՄԱ։ 7. ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ։ 8. ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ, ՀԱՆՔԵՐ։ 9. ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ։ 10. ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ։ 11. ԵՐԿԻՐԸ ԵՎ ՄԱՐԴԻԿ։

1. Ասիական սարահարթը: Հին աշխարհի ամենամեծ մասը Ասիան է։ Այդ վիթխարի ցամաքը աշխարհագրական մի քանի ուրույն հանգամանքներ է ներկայացնում, որոնցից մեկն էլ այն է, որ նրա միջին շերտը, արևելյան ծայրից մինչև արևմտյանը, Խաղաղ օվկիանոսից մինչև Միջերկրական ծովը կազմված է ընդարձակ սարահարթերի մի անընդհատ տարածությունից։

Բարձրավանդակների այդ անհուն զանգվածը գրավում է ամբողջ Ասիայի 2/5 մասը։ Բայց նա միանման չէ իր ամբողջության մեջ։ Նա բաղկացած է առանձին անուններ և մասնավոր առանձին գծագրություններ ունեցող սարահարթերից, որոնց մակերևույթի վրա բարձրանում են զանազան ուղղություններ ունեցող լեռնախմբեր և լեռնաշղթաներ։

Սակայն, չնայած այդ տեղական առանձնահատկություններին, ասիական այս մեծ սարահարթն ունի ընդհանուր բնավորություն որոշող խոշոր գծեր ևս։ Դիրքով, բնական և կլիմայական պայմաններով, սարահարթը երկու ինքնուրույն մեծ մասերի է բաժանվում՝ արևմտյան և արևելյան։

Այս բաժանումը բնությունը կատարել է այսպես. ասիական մեծ սարահարթը երկու կողմից՝ հյուսիսից և հարավից եզերում են երկու լեռնաշղթաներ, որոնք զուգահեռաբար, բայց հաճախակի ընդարձակ աղեղնաձև շեղումներ գործելով, ձգվում են սարահարթի ամբողջ երկարությամբ՝ արևելքից արևմուտք։ Այդ երկու զուգընթաց լեռնաշղթաները գալիս, խառնվում են Ասիայի արևմտյան մասի այն տեղում, ուր բարձրացած են Հինդու-Քուշ լեռները[1]։ Դա լեռնային մի հանգույց է։ Սարահարթը այդտեղ շատ նեղանում է, դառնում մի պարանոց։ Այստեղ է այն լեռնային երկիրը, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակից ստացել է Հնդկական Կովկաս անունը։ Ահա այդ կետն էլ բաժանում է ասիական սարահարթը երկու մասի։

Այս երկու մասերը տարածության և կլիմայական պայմանների կողմից ներկայացնում են հակադիր պատկեր։ Արևելյան սարահարթը ընդարձակագույն է և ավելի բարձր՝ արևմտյանից։ Սարահարթի ամբողջ տարածությունը արևելքից արևմուտք 340.000 քառակուսի մղոն է, և արևմտյան մասը այս

[1] Х. Ф. Б. Линч, «Армения», т. 1, Тифл. 1910, гл. 21.

տարածության միայն 1/3 մասն է գրավում, մնացածը պատկանում է արեվելյան մասին, ուր սարահարթի լայնությունը 400—500 աշխարհագրական մղոն է, մինչդեռ արևմտյան մասի լայնությունը կազմում է արևելյանի 1/10 մասը միայն։

Արևմտյան և արևելյան մասերը տարբերվում են նաև նրանով, որ մինչդեռ արևմտյան մասը գլխավորապես սարահարթերից է կազմված, արևելյան մասում բարձրացած են ավելի շատ լեռնաշղթաներ։ Արևելյան մասի միջին բարձրությունն է 10.000 ոտնաչափ, մինչդեռ արևմտյան մասն ունի միջին թվով 4000 ոտնաչափ։ Այստեղից և կլիմայական տարբերությունը. արևելյան սարահարթը գլխավորապես խստաշունչ կլիմա ունի, արևմտյանը՝ գլխավորապես բարեխառն[1]։

2. Առաջավոր Ասիա: *Արևմտյան սարահարթը իր շրջականերով կոչվում է Առաջավոր Ասիա։ Նրա սահմաններն են՝ հարավից՝ Հնդկական օվկիանոսը, արևմուտքից՝ Կարմիր և Միջերկրական ծովերը, հյուսիսից՝ Սև ծովը, Կովկասի գլխավոր լեռնաշղթան, Կասպից ծովը և Թուրանական տափարակները, իսկ արևելքից՝ Հինդու-Քուշը։*

Հինդու-Քուշից երկու զուգընթաց լեռնաշղթաները դարձյալ բաժանվում են։ Մեկը գնում է Հարավային ուղղությամբ և Հնդկական օվկիանոսի ափերով եզերում է Իրանի ընդարձակ սարահարթը, որ Առաջավոր Ասիայի ամենախոշոր մասն է կազմում, ապա Պարսից ծոցից գնում է դեպի հյուսիս, ըստանում է Զագրոս անունը և միանում է Տավրոս լեռնաշղթային ու իջնում է Միջերկրականի ալիքների վրա։

Իսկ հյուսիսային լեռնաշղթան Խորասանի վրայով գալիս, եզերում է Կասպից ծովը հարավից, շրջան է տալիս դեպի հյուսիս, միանում է Հայաստանի հյուսիս-արևելյան լեռների հետ և անընդհատ շարքով գնում, վերջանում է Սև ծովի ափին[2]։

Իրանի սարահարթի կենտրոնական մասը բաղկացած է անկենդան անապատներից։ Առաջավոր Ասիայի հարավ-արևմտյան անկյունը, Պարսից ծոցի, Կարմիր ծովի և Միջերկրականի հարավ-արևելյան ծայրի մեջ ներկայացնում է մեծ մասամբ տափարակ տարածություն, որ բաժանված է երեք մասի. Արաբիա, Սիրիա և Միջագետք։ Ընդարձակ են և կասպիական տափարակներ։ Մնացած տեղերը լեռնային տեսարան ունեն։

Շրջապատված լինելով ծովերով, Առաջավոր Ասիան ընդհանրապես կարելի է համարել ծովային աշխարհ։ Նա գրավում է կենտրոնական տեղ ամբողջ Հին աշխարհի (Եվրոպա, Ասիա, Աֆրիկա) մեջ և հարմար հաղորդակցություններ ունի նրա բոլոր մասերի հետ։ Ուստի և ամենահին ժամանակներից այս կենտրոնական միջնաշխարհն էր, որ հանդիսանում էր իրրև միջնորդ հեռավոր ազգերի առևտրական հարաբերությունների մեջ։ Նրա միջոցով են զանազան երկրներ շփվում իրար հետ։ Եվ այսպիսով քաղաքակրթության պատմության մեջ Առաջավոր Ասիայի կատարած դերը իսկապես ահագին է[3]։

Ամենակարևոր հանգամանքներից մեկն այն է, որ հարավ-արևելյան կողմից Առաջավոր Ասիայի հարևանը Հնդկաստանն է, համաշխարհային պատմական մի կենտրոն, որ բոլոր ժամանակների և բոլոր ազգերի համար եղել է իր հարստություններով կախարդիչ մի երկիր, որ այդ պատճառով էլ դարձել է նվաճումների նպատակ, մի կենտրոն, առանց որի համաշխարհային արդյունաբերությունը չէր կարող զարգանալ և ճոխանալ բարձր արժեք ունեցող առարկաներով։ Թանկագին քարերի և համեմների ամենաընդարձակ և ամենահարուստ արտահանության հայրենիք, Հնդկաստանը ամենահին ժամանակներից շփումներ ուներ աշխարհի բոլոր կողմերի հետ[1]։ Եվ նրա առևտրական հարաբերությունը ամբողջ Միջերկրական աշխարհի, ամբողջ Արևմուտքի հետ ուներ միակ հարմար մի ճանապարհ՝ Առաջավոր Ասիան։

Այս բոլոր բարեհաջող պայմաններն են պատճառ, որ հնագույն ժամանակներից ի վեր Առաջավոր Ասիան մի ընդարձակ միջազգային ասպարեզ էր, ուր իրար հանդիպում էին, իրար հետ ընդհարվում էին, իրարից գերակշռության, տիրապետության մենաշնորհի գավազանը խլում էին ամեն տեսակ ազգությունների ներկայացուցիչները։ Առաջավոր Ասիան մի տեսակ կամուրջ էր Ասիայի ընդարձակագույն մասի և Եվրոպայի մեջ։ Աշխարհագրական քարտեզը նայողին իսկույն ցույց է տալիս, որ Իրանի նեղ սարահարթը բնության կերտած ճանապարհն է, որ պիտի ընտրեին ազգերը՝ Ասիայի կենտրոնական մասերից դեպի Արևմուտք առաջանալու համար։ Այդ վերին աստիճանի կարևոր բնական երևույթի շուրջն էլ պատում է Առաջավոր Ասիայի ամբողջ պատմությունը։

3. Հայկական սարահարթ: *Առաջավոր Ասիայի գրեթե կենտրոնական մասում, Իրանի սարահարթի հյուսիս-արևմտյան կողքին տարածված է երկրաբանական շարժումներով և հրաբխային ուժերով վեր բարձրացրած մի երկիր, որ Հայաստան (Արմենիա) անունով աշխարհագրական և պատմական գիտության սեփականությունն է դարձել՝ սկսած հինգերորդ դարից, նախքան Քրիստոսի ծնունդը։ Դա մի բոլորովին առանձնահատուկ աշխարհագրական միջավայր է, այնպես որ հռչակավոր աշխարհագիր Կարլ Ռիտտերը նրան անվանում է «օդով և ջրով հարուստ լեռնային զով կղզի»[2]։*

Այդ կղզին հյուսիսից և հարավից դրված է այն երկու զուգահեռական լեռնաշղթաների մեջ, որոնք, ինչպես տեսանք, գալիս են Հինդու-Քուշից։ Հյուսիսային շղթան կոչվում է Փոքր Կովկաս, հարավայինը՝ Հայկական Տավրոս։ Արևելքից կղզին անջատվում է Իրանի սարահարթից մի լեռնաշղթայով, որ ճյուղավորվելով Տավրոսից, ձգվում է դեպի հյուսիս և հասնում է Մասիսի լեռնային զանգվածին։ Կղզու մեջ էլ մի զուգահեռական շղթա երկարում է Մասիսից դեպի արևմուտք և անցնում է Հայաստանի բուն սահմանը արևմուտքում, Եփրատ գետը։ Իսկ արևմուտքում Հայկական լեռնակղզու սահմանն է Անտիտավրոս շղթան, որ Կիլիկիայից ձգվում է դեպի հյուսիս-արևելք, դեպի Սև ծովի հարավային լեռները։

Հայաստանի քաղաքական սահմանները փոփոխական են եղել, ինչպես փոփոխական էր նրա քաղաքական կյանքը։ Ընդհանրապես, Հայաստանը գտնվում է արևելյան երկարության (Ֆերրոյից) 55 և 67 ու հյուսիսային լայնության 37,5 և 41, 3/4 աստիճանների մեջ։ Այս երկրի բնական հանգամանքները թույլ են տալիս ասելու, որ աշխարհագրորեն նրա սահմանների մեջ մտնում են Սև ծովի հարավային ափերի մի մասը, Ատրպատականը իր թավրիզ քաղաքով՝ մինչև Կասպից ծովը։ Այս տեսակետից Հայկական լեռնաշխարհի բնական նավահանգիստներ կարելի է համարել Տրապիզոնը և Բաթումը՝

[1] **Карл Риттер**, «Землеведение Азии», СПБ, 1856, т. I, с. 46—76.

[2] **Линч**, гл. XXI, *տե՛ս քարտեզը։*

[3] **Элизе Реклю**, «Земля и люди», СПБ, 1887, т. 9, с. 2—19.

[1] **Риттер**, с. 83.

[2] **Г. Абих**, «Геология Армянского Нагорья», 1899, с. 1.

Մև ծովի վրա և Աստարան ու Լենքորանը՝ Կասպից ծովի վրա[1]։ Սակայն պատմական փոքրիշատե հաստատուն իրականության համապատասխանող քաղաքական սահմաններ կարելի է անվանել արևմուտքից Եփրատ գետը, հյուսիսից՝ Փոքր կամ Ստորին Կովկաս լեռնաշղթան, արևելքից՝ Մերձ-Կասպիական դաշտը և Իրանը, հարավից՝ Միջագետքի սահմանների վրա բարձրացած Հայկական Տավրոս լեռնաշղթան։

Այս սահմանների մեջ տարածվածը իսկապես միայն Մեծ Հայաստանն կամ Մեծ Հայքն է, որ հենց այս անունով էլ հայտնի էր հին հույն աշխարհագրիներին։ Եփրատից դեպի արևմուտք տարածված էր Փոքր Հայաստանը կամ Փոքր Հայքը։ Ընդհանուր առմամբ ամբողջ Հայաստանը պարունակում է իր մեջ 357.900 ք. կմ։ Մեծ Հայքն ունի 220.000 քառ. կմ, իսկ Փոքր Հայքի տարածությունը փոփոխական է եղել. սկզբում 28.000, հետո 88.000 և վերջապես Հուստինիանոս կայսրի ժամանակ (6-րդ դար Ք. հ.), 138.000 քառ. կմ. Հայաստանի ամենամեծ երկարությունը արևելքից՝ հարավ արևմուտք, 975—1500 կիլոմետր է, իսկ ամենամեծ լայնությունը հյուսիսից հարավ՝ 525 կիլոմետր[2]։

4. Լեռնաստանի կերպարանքը: Հայաստանն ամբողջապես ներկայացնում է սարահարթի տեսարան, որի վրա բարձրացած են զանազան ուղղություններ ունեցող լեռնային գոտիներ և խմբեր։ Սարահարթի միջին բարձրությունն է 1500—2000 մետր ծովի մակերևույթից, իսկ լեռների ամենամեծ բարձրությունն այն է, որին հասնում է մեծ Մասիսը՝ 5156 մետր։

Լեռնաշղթաների մեջ ձգված են խոր ձորեր և հովիտներ։ Հայաստանի աշխարհագրական բազմաթիվ անուններ կազմված են «ձոր», «փոր», «հովիտ» բառերի լծորդությամբ։ Այս ձորերն ու հովիտներն էլ դարձել են երկրի վարչական ստորաբաժանումների բնական հիմքը։ Առանձնապես խոր է Արաքսի գետի հովիտը, որ իր արևմտյան մասում, Կողբի մոտ, ունի 900 մետր բարձրություն, բայց աստիճանաբար ցածրանալով դեպի արևելք, Օրդուբադի մոտ ունի միայն 600 մետր։ Արաքսի մեծ հովտից հետո նշանավոր են Եփրատ գետի երեք ընդարձակ հովիտները՝ Ալաշկերտի, Մուշի և Խարբերդի դաշտերը։

Հայկական լեռնաշխարհի մի նշանավոր մասը հրաբխային ծագում ունի։ Դա հրաբխային մեծ կենտրոնների մի աշխարհ է։ Եվ բազմաթիվ հանգած հրաբուխները այժմ էլ ցույց են տալիս, որ նախապատմական ժամանակների խորքում ստորերկրյա ուժերը ահավոր տակնուվրայություն և ավերածություններ են գործել, որոնք և հաղորդել են երկրի մակերևույթին նրա այժմյան ձևավորումը։

Այդ հրաբխային կենտրոնների մեջ առաջին տեղը պատկանում է Մասիս կամ Արարատ սարին, որ իր բարձրությամբ թագավորում է Հայաստանի բոլոր լեռնագագաթների վրա։ Մասիսը երկու գագաթ ունի. մեծը կոնական ձևով մի հսկա, որի վերին մասը, սկսած 4370 մետրից, ծածկված է հավիտենական ձյուններով։ Այդ մեծ գագաթին, արևելյան կողմից, կպած է Փոքր Մասիսը (3596 մետր)։ Լեռան լանջերը ծածկված են լավայի շերտերով և առհասարակ աղքատ են բուսականության կողմից։ Բայց նրա տեսարանը փառահեղ է։ «Այս սարը,— ասում է նշանավոր աշխարհագիր Ռեկլյուս,— Հին

[1] **В. Сиверс**, «Всемирная география» (Азия), СПБ, с. 171.
[2] Энциклопедический словарь Брокгауза, СПБ, т. 3, с. 121.

Աշխարհի միջով Բարեհուսո հրվանդանից մինչև Բերինգյան նեղուցը ձգված ցարդ երկրների և բարձրավանդակների կենտրոնական գագաթն է»[1]։ Նա բարձրացած է Արարատյան դաշտի (Արաքսի հովիտ) վրա, որ հավանորեն մի ժամանակ գոյություն ունեցած մեծ լճի հատակն է ներկայացնում[2]։ Եվ նա իր տպավորությունն է թողնում ոչ թե իր լանջերի թեքությամբ, այլ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ այդ լանջերը բարձրանում են աստիճանաբար, և բաց են նայողի առջև ստորոտից մինչև գագաթը։ Նրա առջև չկան առաջավոր լեռնակներ և բարձր բլուրներ, որոնք կարողանային ծածկել նրա հսկայական հասակի մի մասը։ Եվ այդ կողմից Մասիսը միակն է ամբողջ աշխարհում[3]։

Մեծ Մասիսի գագաթը չունի հրաբխային սկավառակ կամ խառնարան։ Բայց դրա փոխարեն նրա հյուսիսային լանջի վրա գոյացած է մի հսկայական պատռվածք («Վիհք Մասյաց»), որ սկսվում է ձյունների տակից և բաղկացած է հրաբխային զանգվածներից։ Մասիսը հրաբխային ուժեղ գործունեություն է ցույց տվել և պատմական ժամանակներում։ Այսպես, 341 թ. (Ք. հ.) տեղի ունեցավ ահավոր երկրաշարժ։ Եդեսիայի եպիսկոպոս սբ. Եփրեմը պատմում է, թե այդ միջոցին հայկական լեռները նախ հեռացան իրարից, ապա մոտեցան իրար սարսափելի ճայթյուններով. լեռների միջից դուրս ժայթքեցին կրակ և ծուխ։ 1319 թվականին մի ուրիշ ահեղ երկրաշարժ քարուքանդ արավ բազմաթիվ քաղաքներ, որոնց մեջ էր, ինչպես ենթադրում են և Անի մայրաքաղաքը։ Վերջին ժայթքումը տեղի ունեցավ 1840 թվի հունիսին, երբ կործանվեց Ակուռի գյուղը[4]։

Մասիսին միացած է այն լեռնաշղթան, որ Կովկասյան գլխավոր շղթային զուգահեռաբար ձգվում է դեպի արևմուտք և կոչվում էր Սուկավ լեռներ կամ Հայկական Պար (այժմ Աղրի-դաղ)։ Այդ շղթայով հայկական հրաբուխը խառնվում է հարավային և արևմտյան մեծ հրաբխային կենտրոնների հետ։

Երկրորդ նշանավոր հրաբխային կենտրոնը Մասիսից դեպի հյուսիս է գտնվում և բաժանված է նրանից Արաքսի հովիտով։ Դա Արագածն է, նույնպես հանգած հրաբուխ, 4095 մետր բարձրությամբ։ Ունի մի քանի գագաթներ, որոնց մեջ ամենաբարձրերը չորս հատ են, տարվա մեծ մասը ձյունով ծածկված։ Արագածից բխում են բազմաթիվ ջրեր։ Մասիսից Արագածը տարբերվում է նրանով, որ ավելի հարուստ բուսականություն ունի։

Այս հրաբխային հսկան էլ գեղեցիկ է և վեհատեսիլ։ Նրա շրջակայքը կրում են մի հրաբխային երկրի բոլոր հետքերը։ Լավան տարածված է նրա լանջերի վրա և ստորոտներում մինչև Արաքսի ափերը։ Իսկ Շիրակի և Վանանդի (Կարսի) սարահարթի վրա բարձրացած են կոնաձև մեծ բլուրներ։ Ամբողջ այդ սարահարթի մակերևույթը ծածկված է սև լավայով և մոխրագույն տուֆով։ Հրաբխային երկիրն այդտեղից տարածվում է դեպի հյուսիս, մինչև Ախալցխայի շրջակայքը։ Ջրլղրը խոշոր լիճը հրաբխային խառնարան է այդ լեռնաստանում։

Կովկասյան գլխավոր շղթային զուգընթացաբար, արևմուտքից դեպի արևելք, տարածված է մի ընդարձակ լեռնաշխարհ, որ ընդհանուր առմամբ ծանոթ է Փոքր կամ Ստորին Կովկաս անունով։ Նա բաղկացած է բազմաթիվ ճյու-

[1] Էլիզե Ռեկլյու, «Ռուսական Հայաստան», թարգ. Միքայելի, Վաղարշապատ, 1891, եր. ?։
[2] **Сиверс**, с. 172.
[3] **Ф. Фон Гельвальд**, «Земля и ее народы», СПБ, 1879, т. 4, с. 25.
[4] **Н. Неймайер**, «История земли», СПБ, 1903, т. 1, с. 288.

ղավորություններ ունեցող մի քանի լեռնաշղթաներից, որոնցից հյուսիսայինները կազմում են Հայկական Բարձրավանդակի սահմանագիծը։ Հյուսիսային կողմից Փոքր Կովկասը իջնում է Կուր գետի հովտի վրա, հարավային կողմից՝ Արաքսի հովտի վրա, իսկ արևելյան կողմից՝ այս երկու գետերի ստորին մից՝ Արաքսի հովտի վրա[1], իսկ Սոմխեթի, Գուգարքի, Գեղարքունու, Գանձակի, Արցախի և Սյունիքի լեռները լցնում են այդ ամբողջ տարածությունը։ Համարյա կենտրոնում, Գեղարքունիք գավառում, լեռնաշղթաները խաչաձև խառնվում են իրար հետ և կազմում են լեռնաշղթաների այն վիթխարի բավիղը, որ Գանձակի գավառի, Արցախի և Սյունիքի արևմտյան մասերն է բռնում։ Հրաբխային հեղաշրջումների հետքերը այստեղ էլ են նկատվում։ Սյունիքի լեռնադաշտը (Սիսիան, Զանգեզուր) մի ժամանակ ծածկված է եղել Սևվանի լճի պես մի մեծ ջրավազանի տակ։ Զեչաքարի ժայռերը, որոնք այնքան բազմաթիվ են այդ սարահարթի վրա, այս ենթադրությունն են հաստատում[2]։ Իսկ սարահարթը շրջապատող լեռնային պարսերը հարավային և արևելյան կողմից իջնում են Արաքսի վրա։

Փոքր Կովկասը արևմուտքում զանազան լեռնային ճյուղավորումներով միացած է այն լեռնային սիստեմների հետ, որոնք տարածված են Էրզրումի սարահարթի վրա։ Մի սարահարթ է սա, որ ամենաբարձրն է ամբողջ Հայաստանում և հենց այդ պատճառով էլ հնում կոչվել է Բարձր Հայք։ Նա իր լեռնային բարձրություններով միացած է Փոքր Ասիայի, Կովկասի և Պարսկաստանի լեռների հետ։ Սարահարթը համարյա ամբողջովին ծածկված է զանազան ուղղության և զանազան աստիճանի բարձրություններով։ Դրանց մեջ հովիտները, տափարակ տեղերը շատ քիչ են[3]։ Այդ լեռնային ցանցի մեջ գլխավոր հանգույցը կազմում են հրաբխային Բյուրակնյան (Բինգյոլ, հնում Սբրմանց կամ Սերմանց լ.) լեռները (3300 մետր), որոնք գտնվում են Էրզրումի հարավային կողմում։ Նրանք միանում են Մասիսի լեռնապարի հետ, որ Սուկավետ անունով ձգվում է դեպի արևմուտք, կազմելով ջրբաժան բարձրություն Արաքսի և Եփրատի ավազանների մեջ։ Մասիսից հետո այս շղթայի ամենաբարձր գագաթն է Քյոսա-դաղը։

Բյուրակնյան հանգույցից դեպի հարավ՝ Հայաստանի ամբողջ տարածությունը գրավում են այն լեռնախմբերը, շղթաները, որոնք զանազան ուղղություններ են գծում և ընդհանուր առմամբ Ալադաղ և Տավրոս լեռնային սիստեմների մասերն են կազմում։ Այդ լեռնաշխարհն էլ ունի մի քանի հրաբխային կենտրոններ, որոնցից ամենաուժեղը Թոնդրակ կամ Թոնդուրակ գագաթն է Ծաղկանց լեռներում, Մասիսից դեպի հարավ-արևմուտք և բաժանված նրա լեռնապարից մի նեղ հովիտով։ Ամբողջ Փոքր Ասիայում սա միակ հրաբուխն է (3330 մետր), որ դեռ այժմ բոլորովին հանգած չէ։ Նրա մեջ հաճախ լսվում են դղրդյուններ, իսկ նրա սկավառակից 2—3 հարյուր ոտնաչափ ցած՝ գտնվում է մի շերտ, ուր ժայռերի միջից դուրս են ժայթքում ջրային գոլորշիներ, հանելով մի աղմուկ, որ նման է շոգեմեքենաների աղմուկին։ Թոնդրակի այդ գլխավոր խառնարանից զատ վերջ վերստ դեպի արևելք կան ուրիշ փոքրիկ սկավառակներ ևս, որոնք ժայթքում են նման աստիճանը ներկայացնող ջրի գո-

[1] Дубовин, «История войны и владычества русских на Кавказе», т. I, кн. I, СПБ, 1871, с. 93.

[2] Ծկկյան, «Նոտ. Հայաս.», եր. 27։

[3] Я. Малама, «Описание Эрзерумского Вилаета», СПБ, 1874, с. 33.

լորշիներ։ Գլխավոր սկավառակը դրսից և ներսից արտադրում է մեծ քանակությամբ ծծումբ[1]։

Հրաբխային երկու խառնարաններ էլ գտնվում են Վանի լճի արևմտյան կողմում։ Մեկը գտնվում է լճի հարավ-արևմտյան անկյունի մոտ և կոչվում է Նեմրուդ, մյուսը հյուսիս արևմտյան անկյունում՝ Սիփան։ Հնակալական է Նեմրուդի սկավառակը։ Դա համարյա բոլորովին կրոր մի փոս է, որի խորությունը համարում են 300 մետր։ Այդ փոսը շրջապատող պատերը շատ լավ են պահվել և ունեն մոտ 22 վերստ շրջագիծ։ Փոսի մի մասը լցված է ջրով։ Այդ լեռնային լճի մեջ ձկներ չկան։ Ջուրը անուշ է։ Վիթխարի հրաբուխը բարձրացած է Մուշի դաշտի վրա և տալիս գեղեցիկ տեսք։ Նրա բարձրությունն է 3860 մետր։

Սիփանի գագաթն ավելի բարձր է (3910 մետր)։ Այդտեղ փոսը լցված է ձյունով, կան և երկու լճակներ։ Այդ բարձրությունից սքանչելի տեսարան է բացվում Վանի լճի վրա։ Մասիսը կանգնած է նրա առջև իր ամբողջ վեհությամբ[2]։

Հիշատակենք, ի վերջո, Հայաստանի հարավային վիթխարի պատը՝ Տավրոսը։ Միմյանցից չէ այդ պատը։ Նրան պատկում են հայկական երկու մեծ գետերը՝ Տիգրիս և Եփրատ։ Միջագետքի կողմից հարմար լեռնային անցքեր կան, որոնք մտցնում են Հայաստան։

Հայկական Բարձրավանդակի ընդհանուր տեսարանի բնորոշ հատկությունը անտառների պակասությունն է։ Անտառները հատուկ են միայն մի քանի լեռնախմբերի։ Մեծագույն մասը, զուրկ լինելով ծառաբույսերից, ծածկվում է հարուստ կանաչներով և ներկայացնում է գեղեցիկ ու պարարտ արոտատեղեր։ Կան և ընդարձակ շրջաններ, ուր բարձրավանդակները, լեռնային լանջերը աղքատ, անապատի տեսք ունեն։ Եվ խոր հովիտներն են այն տեղերը, որոնք բուսական ճոխություն են ներկայացնում և պտղաբերում են այնպիսի բերքեր, որոնք երկրի հարստությունն են կազմում։

5. Ջրեր: Բացի հրաբուխներից, Հայաստանի բնությանը առանձնահատուկ տեսք են տալիս և բազմաթիվ լեռնային լճերը, որոնք մեծագույն մասամբ նույն այդ հրաբուխների արտադրություններն են— կամ հրաբուխի սկավառակներ, կամ հրաբուխների կազմած վիհեր, ուր հավաքվում են ջրերը։ Քիչ չեն Հայաստանում և անհետացած լճերը։ Այդպիսի երբեմնյան լճակների հետագներ են, ինչպես հիշեցինք, Սյունիքի լեռնադաշտը, Արաքսի հովիտը։ Այսպես էին նաև Ախլիերտի հովիտը և Մուշի դաշտը[3] Արածանի գետի վրա և Էրզրումի հովիտն ու Երզնկայի դաշտը արևմտյան Եփրատի վրա[4]։

Այն անթիվ լճերի մեջ, որոնք ծփում են Հայաստանի լեռներում, իրենց մեծությամբ և դիրքով առաջնակարգ են մանավանդ երեքը՝ Սևան, Վանի լիճ և Ուրմիայի լիճ։ Վերջինս թեև յուր ընդհանուր բնավորությամբ ավելի իրանական լճերին է մոտենում, բայց իրապես պատկանում է Հայկական Բարձրավանդակին։

[1] Г. Абих, «О мнимодействующем вулкане близ истоков Ефрата», («Записки Кав. От. Имп. Рус. Геогр. О-ва») Тифл., 1873, к. 8.

[2] Линч, т, II, гл. XVII и XIX.

[3] Линч, т. 2, с. 207.

[4] Штреккер, «Очерки Верхней Армении» (Изв. Кавк. Отд. Имп. Рус. геогр. О-ва, т. II, Тифлис, 1894, с. 6).

Այդ երեք մեծ լճերից միայն Սևանն է (հին անունը՝ Գեղամա ծով), որ ունի անուշ ջուր, որովհետև միայն նա է, որ իր ջրերը դուրս է թափում (Հրազդան կամ Զանգու գետի միջոցով), մինչդեռ մյուսները գետեր դուրս չեն թողնում։ Սևանը գետեղված է 1934 մետր բարձրության վրա և ունի 1370 քառ. կիլոմետր մակերևույթ։ Մուգ երկնագույն է այդ մակերևույթը, հանդարտ։ «Ընդհանուր տեսարանը փառահեղ է և հանդիսավոր, բայց և շատ տխուր։ Պորփյուրի և հրահոսանքի (լավա) զառիվայրերը գրեթե գլխովին լերկ են, չի երևում ոչ մի ծառ, նույնիսկ լճափում»[1]։ Շրջապատված է բոլոր կողմերից գորշ և կապուտակ, հրաբխային սասանումներից ճաքճքած լեռնակուտերով։ Լիճը հռչակված է իր քաղցրահամ ձկների (կարմրախայտ, իշխան) անսպառ հարստությամբ։ Կարծում են, թե Զանգուն, որի միջոցով Սևանի ջրերը թափվում են Արաքսի մեջ, արհեստական գետ է և դրա ապացույց համարում են այն, որ երբ լճի ջրերի մակերևույթը իջնում է աշնանը, գետը համարյա բոլորովին ցամաքում է[2]։

Ուրմիայի լիճը (հին անունը՝ Կապուտան) Սևանի հակապատկերն է։ Ունենալով 1300 մետր բարձրություն, նա, այնուամենայնիվ, դաշտային լճի բնավորություն է կրում և իր գծագրություններով ավելի նման է Կասպից ծովին։ Սակայն նա մեծ է հայկական բոլոր լճերից, թեև ունի շատ աննշան խորություն, այն է՝ 4—5 մետր։ Լճի ջուրը անսովոր աղի է և այդ աղիությունը գնալով սաստկանում է։ Ծովի ջուրն էլ չէ կարող համեմատվել այդ աղիության հետ։ Ուրմիան վեց անգամ ավելի աղի է, քան օվկիանոսը[3]։ «Լողորդները չեն կարող նրա մեջ սուզվել և նրանց մարմինը իսկույն ծածկվում է աղի շերտով, որ փայլում է արևի տակ, ինչպես ադամանդի փոշի»[4]։ Ձկներ Ուրմիայի լճի մեջ բոլորովին չկան։

Վանի կամ Ախթամարի լիճը (հին Բզնունյաց ծով, Տոսպ) լեռնային է (1625 մետր)։ Ճանապարհորդների վկայությամբ նա իր շրջականերով ամենագեղեցիկ տեղերից մեկն է։ Այս էլ աղի ծով է, բայց ոչ կապուտանի չափ աղի։ Ձկներով այնքան հարուստ չէ։ Տալիս է մի տեսակ ձուկ, որ հայտնի է «տառեխ» անունով։

Վանի լիճը գոյացել է երևի այն ժամանակից, երբ հրաբխային շարժումները վեր են բարձրացել Նեմրոդ սարը և այդպիսով կտրել են նրա ջրերի ելքը դեպի Մուշի այժմյան դաշտը, որ, ինչպես ասացինք, նույնպես մի լիճ է եղել։ Հին աշխարհագիրները հաղորդում են, որ Տիգրիսի ակունքներից մեկը, քխելով Նպատ լեռան հարավային ստորոտներից, անցնում էր Վանի լճի միջով։ Այդ գրույցը, հավանաբար, առաջ է եկել այն հանգամանքից, որ Տիգրիսի ակունքը Վանի լճի հարավային ափին շատ մոտ է։ Լճի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նրա մակերևույթը այժմ էլ նկատելի կերպով ընդարձակվում է. հետզհետե ջուրը ցամաքից նոր-նոր կտորներ է նվաճում։ Այս կողմից Վանի լիճը եզակի երևույթ է ամբողջ Ասիայում։ Հին Արճեշ քաղաքը այժմ ջրի տակ է, Վան քաղաքի և լճի մեջ եղած տարածությունը հետզհետե նվազում է և քանակիչները ստիպված են հեռանալ դեպի ցամաքի ներսը, թողնելով իրենց այգիները ջրերին։ Ենթադրում են, որ այդ երևույթը

[1] Ռեկլյու, «Ռուս. Հայ.», եր. 7։
[2] Линч, т. 2, с. 56.
[3] Ibid, с. 55.
[4] Ռեկլյու, «Ռուս. Հայ.», եր. 90։

առաջանում է այն հանգամանքից, որ լճի ներքին, ստորերկրյա անցքերը խցվել են և ավազանը չէ բավականանում տեղավորելու իր մեջ բոլոր ջրերը։ Ցուցե կա և մի այլ պատճառ, այն, որ գոյացել են առանձին օդային հոսանքներ, որոնք ավելի մեծ քանակությամբ ջրային գոլորշիներ են արտադրում և երկրի վրա ավելի մեծ քանակությամբ անձրև և ձյուն են թափում[1]։

Լեռնային լճերի մեծ քանակությունն ու ընդարձակությունը արդեն լավ ինքյան վկայում են, թե որքան ջրառատ երկիր է Հայաստանը։ Բայց այդ առատության նույնչափ նշանավոր հայտարարը մեծ և փոքր գետերի բազմությունն է։ Միայն Բարձր Հայքը ներկայացնում է ստորերկրյա մի հսկայական ցրտարար, որ բխեցնում է մեծամեծ գետեր և ուղարկում է նրանց երեք ուղղությամբ, դեպի երեք ծովեր՝ Սև ծով, Կասպից ծով և Հնդկական օվկիանոս։ Այդ գետերից ամենանշանավորներն են. Եփրատ, Արաքս, Ճորոխ։ Բարձր Հայքի լեռնաշխարհին են պատկանում և Կուր գետի ակունքները, ինչպես և նույն լեռնաշխարհի արևմտյան սահմանակից լեռներից են սկիզբ առնում պատմական նշանավոր Այլուս գետը, որ ոռոգում է Փոքր Հայքը և Կիլիկիդ գետը (հին ժամանակները՝ Գայլ գետ, հունարեն՝ Լիկոս)։ Երկու գետերն էլ թափվում են Սև ծովը։

Ա. Եփրատ: Կազմվում է երկու մեծ ճյուղերից. մեկը, որ կոչվում է Արևմտյան և կրում է Ֆրատ հատուկ անունը, իսկ մյուսը՝ արևելյանը՝ հայոց պատմության մեջ այնքան հաճախ հիշատակվող Արածանին է, այժմյան անունով՝ Մուրադ։

Արևմտյան ճյուղը երկու դետակներից է կազմվում։ Նրա իսկական ակունքները գտնվում են էրզրումից դեպի հյուսիս, Դումմիդաղ լեռներում, որոնց հին անունն է Ծաղկանց լեռներ։ Դումմիդաղի հարավային ստորոտների լանջերում 8567 ոտնաչափ մի բարձրության վրա, միմյանց ուսերը բարձրացած քարերը կազմում են մի ավազան, որի մեջ հավաքվում են գետնից հեզիկ ու հանդարտ դուրս թափվող վերին աստիճանի պաղ (3°) մաքուր, անուշահամ ջուրը։ Այստեղ նա դեռ համհատ, բայց հորդ լեռնային աղբյուր է, կորած հրաշալի մարգերի մեջ։ Քարե ավազանը չէ ցույց տալիս իր մեջ հավաքվող ջրերի և ոչ մի շարժում։

Այժմ էլ տեղական հայերի մեջ այդ աղբյուրը պաշտամունքի առարկա է, մի պաշտամունք, որ անշուշտ շատ հին է, բայց քրիստոնեական դարերում ընդունել է քրիստոնեական գունավորում։ Պատմում են, որ երբ բյուզանդական Հերակլ կայսրը (7-րդ դար), թափելով Քրիստոսի խաչափայտը գերությունից, տանում էր Բյուզանդիա, Ճանապարհին, հենց այստեղ, մի ինչ-որ վտանգի պատճառով, ստիպված եղավ թաղել խաչափայտը հողի մեջ։ Ու երբ նորից հանեցին խաչափայտը, նրա հետ միասին սկսեց դուրս բխել և այդ աղբյուրը։ Երևի այս ավանդության հետ կապված է այն, որ լեռան այդ կողմը կոչվում է Խաչափայտ, իսկ մոտիկումը շինված վանքի անունն է ս. Խաչ։ Լողանալ հրաշալի աղբյուրի սառույց ջրի մեջ կարող են միայն այն նրջանիկները, որոնք ոչ մի մեղք չունեն. իսկ լվացվել այդ անմահական ջրերով, նշանակում է բժշկվել մարմնի և հոգու արատներից[2]։ Այսպիսի հավատալիքներով է հայ ժողովուրդը մեծարում համաշխարհային հռչակ ստացած իր գետի ակունքները։

[1] Реклю, «Земля и люди», с. 23.
[2] В. Штреккер, «Очерки Верхней Армении», Тифлис, 1873, с. 19.

Սրբազան աղբյուրն այնքան մեծ է, որ ավազանից դուրս գալուց հետո արդեն 5—6 ոտնաչափ լայնություն ունեցող մի գետակ է կազմում, որ հանդարտ խոխոջալով՝ իջնում է ծաղիկների և խոտերի գորգերով ծածկված լանջերից, ընդունում է իր մեջ բազմաթիվ աղբյուրներ, հանդարտ ու դանդաղ իջնում է էրզրումի դաշտը։ Այստեղ նա ծուլլ ընթացք ունի, լճանում է, կազմում ճահիճներ, որոնք մեր հին մատենագրության մեջ կոչվում են «Շամք

հակայական ճեղքված է ժայռերի մեջ, որ անշուշտ հրաբխային գործողության արդյունք է։

Արածանին ավելի մեծ ու ջրառատ է, քան Ֆրատը։ Կապան-Մանդենի մոտ իրար խառնվելուց հետո նրանք միացած ուժերով պատռում են մի նոր, բայց ավելի անհրապույր և վայրենի կիրճ։ Ժայռոտ լեռների մի խոլական զանգվածի միջով է անցնում այդ կիրճը, լերկ ժայռեր, որոնց վրա չկա բուսականության հետք անգամ։ Գետի հունը շարունակ թեք է, զառիվայր, և հոսանքը սրընթաց։ Այդ կիրճին զարձյալ հետևում է մի հովիտ, սրան հետևում են զարձյալ կիրճեր։ Ամենից նշանավորը Կիմերխանի կիրճն է։ Այստեղ Եփրատի ընթացքը սեղմված է ամեն կողմից։ Կիրճի ժայռոտ պատերը այնքան մոտենում են իրար, որ ահագին գետն ունի միայն 80 քայլ լայնություն։ Ժայռերը կտրտում են և կիրճի հատակը։ Ջրերը թափվում են ժայռից ժայռ, կազմելով քարավազներ (փոքրիկ ջրվեժներ. cataracte), որոնց թիվը հասնում է 300-ի։ Այս վիթխարի արգելքների վրայով Եփրատը որոտալով է անցնում։ Իսկ նրա հունը ավելի ու ավելի թեք ուղղություն է ստանում և հոսանքի սրընթացությունն ավելի է սաստկանում[1]։

Այսպես պատռելով Տավրոսի շղթան, Եփրատը հետզհետե ազատվում է լեռների նեղ ճեղքերից և դուրս է թափվում Միջագետքի հարթ ու հավասար տափարակները։ Այդտեղ նա իր ջրերն ուղղում է դեպի արևմուտք, կարծես ձգտելով դեպի Միջերկրական ծովը, որ հեռու չէ նրանից։ Բայց հետո ծովում է դեպի հարավ և շրջաններ տալով շարունակ դեպի արևելք, մոտենում է Հայաստանի բարձրավանդակներից իջնող իր մեծ քրոջը, Տիգրիսին, երկար տեղ գնում է նրա հետ զուգընթաց, որպեսզի վերջը գրկախառնվի նրա հետ և թափվի Պարսից ծոցը։

Ռ. Արաքս: Այս՝ արդեն գերազանցորեն հայկական գետի օրրանը էրզրումի հարավային կողմում բարձրացած Արմանց կամ Սերմանց (Բինգյոլ, Բյուրակնյան) լեռներն են։ Դրանց ամենաբարձր գագաթը մի մեծ հրաբխային հանգած խառնարան է, բաղկացած երեք՝ առանձին-առանձին ցցված մեծ ժայռերից։ Խառնարանի շրջապատն էլ մեծամեծ վայրենի ժայռերից է կազմված։ Այստեղ, այդ քարոտ բարձրավանդակների վրա, ամառվա ամենատաք ժամանակն անգամ, ձյունի հաստ շերտեր են մնում։ Նրանց հալոցքից գոյանում են անթիվ մանր լճակներ (Բինգյոլ՝ հազար լիճ)։ Այդ լճերից բխում են լեռնային մանր, չափազանց սառնորակ առվակներ, որոնք խոխոջալով ցած են վազում լեռան լանջերով։ Բյուրակնյան այդ մեծ գագաթը այսպիսով հանդիսանում է մի կենտրոն, որ ջուր է բաժանում զանազան ուղղություններով[2]։ Հյուսիսային լանջերից իջնում է Արաքսը, որ այստեղից պիտի վազե մինչև Կասպից ծովը, մինչդեռ հարավային և արևմտյան լանջերի ջրերը արդեն Հնդկական օվկիանոսին են պատկանում, որովհետև թափվում են Արածանիի և Ֆրատի մեջ։

Բյուրավոր ակների այս բարձրադիր հայրենիքը Հայաստանի բնության ամենագեղեցիկ անկյուններից մեկն է ներկայացնում։ Աննման է լեռնային օդը, որ տոգորված է բյուրավոր ծաղիկների անուշահոտությամբ։ Չնայած բարձրության, լեռներն ունեն ցուրտ քամիներից լավ պաշտպանված լանջեր, ուր օդը բարեխառն է, ամառը նույնիսկ տաք։ Եվ այս կողմերի հայ ժողովուրդը այստեղ էլ, ինչպես և Արածանիի վերին ակունքների վրա, զետեղում է դրախտը։ Անկախ Աստվածաշնչի ավանդությունից, որ եկել է նվիրագործելու հայկական մեծ գետի ծնունդը, բյուրավոր աղբյուրների և լճակների այս բնագավառը պիտի զարգացներ ջրերի սրբազան պաշտամունքը, որ առհասարակ հատուկ է հայ ժողովրդին։ Հավատում են այստեղի և ոչ քրիստոնյա բնակիչները, թե այս լճակների մեջ կա մեկը, որ իսկապես անմահական ջուր ունի և անմահության կտա այն մարդուն, որ երջանկություն փոնեենա նրա ջրից խմելու։ Մակայն դժբախտությունն այն է, որ ոչ ոք դեռ չի գտել այդ լճակը, ուստի և ոչ ոք անմահական չէ։ Բայց առանց այդ հրաշագործ լճակի էլ մարդկային կյանքն այս դրախտանման վայրերում առողջ ու երկարատև լինելու բոլոր հնարավորություններն ունի[1]։

Չորս առվակներ միանում են Բինգյոլի վրա և կազմում են Արաքսը[2], որ լեռան լանջերից բռնում է ուղղություն դեպի արևելք և ընդունում է իր մեջ բազմաթիվ գետակներ, որոնք իջնում են նույն Բինգյոլի ուրիշ լանջերից։ Ապա նա շուռ է գալիս դեպի հյուսիս և ընթանում է մինչև Հասան-Կալե, ուր նրա մեջ թափվում է էրզրումի արևելյան բարձրություններից բխող Հասան-Կալե գետը։ Այստեղից Արաքսը նորից դեպի արևելք է դառնում, որոգելով Վերին Բասենի դաշտը, որի արևելյան ծայրում մտնում է լեռներով նեղված խոր հովտի մեջ։ Նեղ հովիտը շարունակվում է մինչև Կողբի սահմանները, ուր Արաքսի մեջ է թափվում Ախուրյան գետը։ Հենց ամբողջ այդ հովիտը կոչվում էր Երասխաձոր։

Ախուրյանի խառնուրդից հետո Արաքսը թե՛ ավելի մեծանում է և թե՛ ընդունում է դաշտային գետի կերպարանք։ Այնուհետև նրա հովիտն արդեն Արարատյան ընդարձակ դաշտն է։ Գետը գնում է հարավ-արևելյան ուղղությամբ և որովհետև դաշտը թեք մակերևույթ ունի, ուստի նա արագընթաց է։ Մի շարք լեռնային գետեր, որ թափվում են ձախ կողմից Արաքսի մեջ Արարատյան դաշտում, այն է՝ Քասախ, Մեծամոր, Հրազդան, Ազատ, Արևելյան Արփաչայ, ահագին դեր են կատարում երկրի տնտեսական կյանքի մեջ։ Առանց Արաքսի ջրային սիստեմի բազմահարուստ երկիրը մեռած անապատ կլիներ։ Ուշադրության արժանի հանգամանք է, որ Արաքսի հունը Արարատյան դաշտում անկայուն է և դարերի ընթացքում փոփոխվել է մի քանի անգամ։ Պատմ

ընդարձակ դաշտը և միշտ դեպի հյուսիս ուղղելով իր ընթացքը, Ջավադ քաղաքի մոտ խառնվում է Կուր գետի հետ։

Գ. Ճորոխ և Կուր։ Տեսանք արդեն, որ Ֆրատի արևմտյան ակունքը բղխում է Օվաճըկի հարավային լանջերից, իսկ նույն լեռների մյուս, հյուսիսային լանջերը սկիզբ են տալիս Ճորոխ գետին։ Այս ավազանը հին հայկական Սպեր գավառին է պատկանում։

Սկզբից մինչև վերջ գերազանցորեն լեռնային ջրառատ մի գետ, Ճորոխն սկսում է իր ընթացքը արևելքից արևմուտք ուղղությամբ, ապա թեքվում է դեպի հյուսիս-արևմուտք և հասնելով Բաբերդ քաղաքին, բաժանում է նրան երկու մասի և առաջանում է ուղիղ դեպի հյուսիս, դեպի Սև ծովը, որ հեռու չէ այդտեղից։ Սակայն Պոնտոսյան լեռնաշղթան նրան ճանապարհ չէ տալիս և նա շուռ է գալիս դեպի արևելք, գնում է զուգընթացաբար իր ակունքներին, մինչև որ սկսում է թեքվել դեպի հյուսիս-արևելք։

Մինչդեռ նա այսպիսի երկար օձապտույտ շրջան է գործում էրզրումի հյուսիս-արևելյան կողմում, Ֆրատի արևելյան ակունքները ծնեցնող Դուժիդաղի շրջանում, հին հայկական Տայք նահանգի Թորթում գավառի լեռներից դուրս է գալիս նրա հորդահոս և խոշոր օժանդակը, որ այսօր էլ կոչվում է Թորթումի ջուր (Թորթում-սու)։ Այս գավառի լեռնային խոժոռ ու գեղեցիկ բնությունը մի հիասքանչ տեսարանի մեջ է դրել Թորթումի ընթացքը։ Գետը հուն է փորում բարձր սարերի արանքով և այնքան սեղմվում է նրանց մեջ, որ կազմում է մի երկար ու նեղ լիճ։ Լճից մի նեղ ելք նրան տանում ցած է թափում քառասուն մետր բարձրության վրայից։ Լեռնային մի մեծ ջրվեժի տեսարանը շատ սիրուն է[1]։ Ապա հետզհետե ավելի ևս մեծանալով, Թորթումը գնում է շարունակ դեպի հյուսիս և թափվում է Ճորոխի մեջ։

Թորթումի այս ընդհանուր լեռնային բնավորությունը հատուկ է և մայր գետին։ Ճորոխը ամբողջ ժամանակ հոսում է ժայռոտ ու նեղ հովիտով, մեծ արագությամբ, կազմելով բազմաթիվ քարավազներ, մանր ջրվեժներ։ Հայկական մյուս գետերից նա տարբերվում է ոչ միայն այդ արագությամբ, այլև նրանով, որ նրա կիրճը մեծագույն մասամբ անցնում է մեծ անտառների միջով։ Միայն Սև ծովին մոտենալով՝ նա գտնում է ընդարձակ, դաշտային հուն և բաժանվելով մի քանի ճյուղերի, նետվում է ծովի գիրկը։

Ջնայելով գետի կատաղի բնավորության, Արտվին քաղաքից մինչև Սև ծովը նրա վրա հաստատված է նավագնացություն։ Բայց դա մի վտանգավոր և ահարկու ճանապարհորդություն է անսովոր մարդու համար։ Գետը խիստ սեղմված է ահագին բարձրություն ունեցող ժայռի պատերի մեջ։ Այնքան բարձր են այդ պատերը, որ վերևից նայողին գետը երևում է իբրև սառած, անշարժ կանգնած մի մոխրագույն զանգված։ Ճորոխը այդ ճեղքվածքի մեջ հաճախակի պտույտներ է գործում. շատ են այնպիսի տեղեր, ուր նրա հոսակից դուրս են ցցվում ժայռեր, որոնց ընդհարվելով գետը, ձյունի պես սպիտակ փրփուր է դառնում։ Շատ են այնպիսի ժայռեր, որոնց վրայով է վազում նա։ Բայց այս բոլոր վտանգները արհամարհում է մարթու հնարագիտությունը։ Կատաղի են ալիքները, համարձակ ու ճարպիկ են նրանց վրա սահող նավակները (կայուկ)։

Այդ նավակները տափակ հատակ ունեն, երկար են ու նեղ, երկու կողմից ունեն սուր քթեր։ Նրանք պատրաստվում են տեղացիների ձեռքով և զարմանալի դիմացկունություն ունեն։ Նավավարները երկու-երեք հոգի են, որոնք

[1] Հ. Ն. Սարգիսեան, «Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս», Վենետիկ, 1864, եր. 84։

գործում են թիակներով։ Իսկ ղեկավարը նավակի տերն է, ռեյսը, որ հպարտ ու անխորով կանգնում է առջևում, ունի բավական հուժկու բազուկներ, բավական մեծ ճարպկություն և չափազանց լավ է ճանաչում իր հարազատ գետը։

Գետի լայնությունը մինչև Սև ծով 10—20 սաժեն է, իսկ երկարությունը 60 վերստ։ Լավ ժամանակին, երբ ջրերը շատ են, այդ տարածությունը նավակով կարելի է անցնել 5 ժամում։ Անծանոթ ուղևորը, առաջին անգամ նստելով նավակի մեջ, պաշարվում է ահ ու դողով։ Նա սկսում է վտանգից վտանգ և դժբախտությունը նրան անխուսափելի է թվում։

«Ահա ձեր առջև ցցված է սեպացած ժայռը, որ երկնքին է հասնում, թվում է, թե նա կտրել է հունը (Ճորոխը սուր անկյունով պտույտ է գործում և նրա հոսանքը չէ երևում), իսկ նրա տակ եռում և փրփրում է ջրվեժը, հազարյա մի արշին բարձրությամբ, որ բարկացած ցատկում է քարավազ կազմող քարերի վրայով, որոնք կտրել են գետի հունը։ Ուղղակի այդ քարավազի վրայով էլ նետի պես թռչում է նավակը դեպի սեպացած ժայռը, ավելի և ավելի արագացնելով իր վազքը։ Մի րոպե ևս և դուք անխուսափելի կերպով պիտի փշուր-փշուր լինեք, զարնվելով այդ վայրենի անհրապույր ժայռերին, այդ սև քարերին, որոնք տեղ-տեղ դուրս են ցցված ձյունի պես սպիտակ փրփուրի միջից»[1]։ Սակայն մինչդեռ սարսափած ուղևորը նայում է անխորով իր տեղը կանգնած ռեյսին, որ իմանա, թե ի՛նչ պիտի լինի իր ճակատագիրը, նավակը ճարպիկ ու արագ գործողությամբ արագ և աննկատելի անցնում է վտանգավոր քարափներից և արագավազ ջրերի վրա։ Սև ծովից նավակները տեղը և շարունակում է սլանալ արագավազ ջրերի վրա։ Սև ծովից նավակները հետ են բերվում երեք օրվա ընթացքում, հետ բերողները ափով են գնում, թոկերով քաշելով նավակը։

Հայաստանի սահմաններում և մասնավորապես Բարձր Հայքի արևելյան ծայրերում են գտնվում և Անդրկովկասի մեծ գետի՝ Կուրի ակունքները։ Հին Տայք նահանգի Կող գավառն է նրա ծննդավայրը, որ այժմ կոչվում է Գյոլե[2]։ Այստեղ, Ջղրը լճի հարավ-արևմտյան կողմում և Կարսի լեռների թիկունքում գտնվում է Խոշևան անունով սարահարթը, որ ունի 6500 ոտնաչափ բարձրություն։ Մի անհյուրընկալ, դաժան կլիմա ունեցող դաշտ, որ ծածկված է ճահիճներով, իսկ գարնանը, հալոցքի ժամանակ, համարյա ամբողջովին դառնում է ճահճային մի լիճ։ Այդ ջրերից կազմվում է Մուրմիչ գետակը, որ Կուրի ամենաառաջ ակունքն է։ Նա գնում է դեպի հյուսիս և խառնվում է ուրիշ երեք գետակների հետ Գյոլե դաշտում, որ թեև նույն բարձրությունն ունի, բայց կլիմայական պայմաններով ավելի նպաստավոր է բնակության համար։ Չորս գետակների խառնուրդը դաշտի հյուսիսային անկյունում կազմում է Կուր գետը, որ և այդտեղ մտնում է Սարիմսի կոչված կիրճը։

Շարունակելով իր ընթացքը հարավից հյուսիս ուղղությամբ, գետը մրտնում է Արդահանի դաշտը, որ արդեն մի բարեբեր, սևահող երկիր է։ Այստեղ նա արդեն այնքան մեծացած է, որ գարնանը միանգամայն անանցանելի է դառնում։ Դաշտից նա մտնում է 2300 ոտնաչափ խորություն ունեցող ժայռոտ մի ճեղքվածքի մեջ, պահելով իր նախկին ուղղությունը[3]։ Ախալցխայի սահմանի-

[1] **Н. Левашов**, «Заметка о пограничной линии и зоне на расстоянии от берега Черного моря до г. Артвина» (Извест. Кавк. Отд. Имп. Русс. Геогр. О-ва, 1879—1881 т. 6, с. 232).

[2] Հ. Ալիշան, «Տեղագիր Հայոց Մեծաց», Վենետիկ, 1855, եր. 15։

[3] **В. Филиппов** «Военно-топографический и стратегический обзор северо-восточных провинций азиатской Турции», СПБ, 1874, с. 12—14.

ներին մոտ նա դեպի հյուսիս-արևմուտք է թեքվում, բայց այդ քաղաքի մոտից շուռ է գալիս դեպի հյուսիս-արևելք։ Բորժոմի կիրճից դուրս գալուց հետո գետի ընթացքն ուղղվում է դեպի արևելք։ Ոռոգելով Վրաստանը և իր ձախ կողմից ընդունելով ջրառատ օժանդակներ Կովկասի գլխավոր լեռնաշղթայից, Կուրը հարավ-արևելյան ուղղությամբ գնում հասնում է Աղվանից դաշտը, իր մեջ ընդոսնելով Մեծ և Փոքր Կովկասի ջրերը։ Մուղանի դաշտով նույն հարավ-արևելյան ուղղությամբ առաջանալով, Կուրը խառնվում է Արաքսի հետ և թափվում է Կասպից ծովը։

Այս գծագրած ուղղությամբ ընթացող մեծ գետը Հայաստանի սահմանագիծն էր, որ բաժանում էր նրան Վրաստանից և Աղվանից երկրից։

Դ. ՏԻԳՐԻՍ։ Միջերկրականի, Պարսից ծոցի և Սև ծովի մեջ եղած գետերից մեծագույնն է Տիգրիսը, որի ակունքներն արդեն հարավային Հայաստանին են վերաբերում։ Եփրատի նման նա էլ ունի երկու, բայց ավելի փոքր ճյուղեր՝ արևմտյան և արևելյան։

Արևմտյան ճյուղը մեզ փոխադրում է Խարբերդի բարեբեր երկիրը։ Այդ քաղաքից դեպի հարավ-արևելք, ութ ժամ հեռավորության վրա գտնվում է լեռնային մի գեղեցիկ լիճ, որ տեղական հայերի մեջ հայտնի է Ծովք անունով, իսկ թուրքերեն կոչվում է Գյոլջուկ։ Լճի լեռները ձգվում են նույն այդ հարավ-արևելյան ուղղությամբ, դեպի Մալաթիա և այդտեղով էլ անցնում է Դիարբեքիր տանող ճանապարհը[1]։

Ահա այդ լճի մոտ, քարայրերից բխում են աղբյուրներ, որոնցից կազմվում է Տիգրիսի արևմտյան ակունքը։ Նա հաղորդակցություն չունի Ծովք լճի հետ։ Եփրատը երեք կողմից պտտվում է այն սարի շուրջը, որից բխում է Տիգրիսը և սրա ակունք-աղբյուրները հազիվ երկու հազար քայլ հեռու են Եփրատի ափից[2]։ Բայց նրանք չեն թափվում Եփրատի մեջ, այլ գնում են դեպի հարավ և հավաքելով իրենց մեջ շատ գետակներ, իջնում են Դիարբեքիր արդեն բավական մեծացած և պատույտ անելով այդ քաղաքի երկու կողմով, գնում են արևելյան ուղղությամբ, մինչև որ խառնվում են արևելյան ճյուղի հետ։

Այս ճյուղը սկիզբ է առնում Վանի լճի հարավային ափերին, Նորդուզ գավառում, Հոգյաց վանքից վերև։ Տեղի դիրքը լեռնային է, հարուստ՝ բուսականությամբ և այլ գեղեցկություններով։ Օլաման անունով ասորի գյուղի մոտ լեռան մի ճակատ կա, այդտեղ էլ Տիգրիսի սկիզբն է։ «Ի վեր, որ գագաթն է այդ գեղեցիկ ճակատին և հոս ամենայն ինչ ոսկեղեն է։ Արևուն ճառագայթը ոսկեփայլ։ Թևք թռչնոց ոսկեգույն։ Ջայն երգոց հառուց ի ձայն ոսկելար քնարի։ Ցողունք խոտոց և բուսոց ոսկի։ Ծաղկունք ամենայն և ամենուրեք ծաղկոսփյուռ, շուշանն ու համասփյուռ տերևն ոսկի, տեսիլն ոսկի, միայն քարեր կան բոսորային կարմիր, և այդ քարերու մեծամեծ բեկորներեն շենքեր կտեսնվին ի տեղիս տեղիս, զորս կրացատրեն մեզ Կողզունցի հայն և Օլամանցի ասորիք, թե Ազնավորաց բերդ են և Ազնավորաց գերեզմանք։ Քանի մը առաջավոյ ակունք կբխին այս տեղեն, ամենն ևս անմահութեան ջրեր, բայց բուն ակն՝ մեկն է[3]»։

Հետաքրքրական է, որ Խարբերդի արևմտյան ճյուղի վրա էլ, ինչպես և Եփրատի նույն ճյուղի վրա, չկա դրախտի ավանդությունը, մինչդեռ հայտնի

[1] Գ. Վ. Սրվանձտյան, «Քորոս Աղբար», հ. Բ., կ. Պոլիս, 1884, եր. 96։

[2] „Lettres du Marechal de Moltkè sur l'Orient", Paris, p. 181.

[3] Գ. Սրվանձտյան, «Համով, հոտով», Թիֆլիս, 1904, եր. 79—80։

է, որ ըստ տարածված բացատրության՝ Տիգրիսն էլ դրախտի չորս գետերից մեկը պիտի եղած լինի։ Դրա փոխարեն՝ Նորդուզի (արևելյան ճյուղի) ժողովուրդը մեծարում է Տիգրիսի ակունքը մի հավատալիքով, որ նույն ավանդությամբ հետքն ունի իր մեջ։ «Ամեն տարի,— պատմում են մարդիկ,— Համբարձման տոնին, առավոտ, անմահության խնձոր մի հրեշտակներեն կդրվի այս (գլխավոր) ական ջրի մեջ, ուր ամենեն կանուխ հասնողն միայն կտեսնե, քայց երբ ձեռն կկարկառե առնելու, խնձորն այլևս չերևիր։ Ափսո՜ս։ Բայց տեսանելն հեղուկ է, ըսեք թե ի՞նչ կերպ, ի՞նչ գույն և ի՞նչ մեծության ունի։ Ո՞ր ադամորդին կարող է պատմել, կա՞ անոր նման բան մը որ հասկցնենք, երբ դրախտն երթանք՝ պիտի տեսնենք ու վայելենք»։

Նորդուզի ճյուղը արևելքից արևմուտք ուղղությամբ առաջ գնալով, մեծանում է, ընդունելով բազմաթիվ լեռնային գետեր, որոնցից մեկը սկիզբ է առնում Վանի լճի հարավային ափից մոտ։ Ապա նա մտնում է Բոհտան լեռների կիրճը և ստանում է Բոհտանսու անունը։ Սղերդի մոտ նրան միանում է հյուսիսից եկող մի մեծ ճյուղ ևս, որ սկիզբ է առնում Վանի լճի հարավարևմտյան անկյունի բարձրություններից[1] և անցնելով Բաղեշ (Բիթլիս) քաղաքի միջով, կոչվում է Բիթլիս-սու։

Տիգրիսի այս ճյուղի մասին հին աշխարհը զարմանալի հասկացողություն ուներ։ Ստրաբոնը պատմում է[2], թե Տիգրիսը, իջնելով Նպատ լեռներից, անցնում է Վանի լճի միջով, առանց, սակայն, խառնելու իր ջրերը լճի բորակային ջրերի հետ։ Այս հրաշալի երևույթի պատճառով, հռչակավոր հույն աշխարհագրի կարծիքով, Տիգրիսի հոսանքի ծայրագույն արագությունն էր։ Նա ասում է, թե «Տիգրիս» բառը մեդական (մարական) լեզվի մեջ նշանակում է նետ արձակել։ Հետաքրքրական է, որ Ստրաբոնի վկայությամբ Տիգրիսի մեջ կա ձկների մի մեծ բազմազանություն, մինչդեռ Վանի լճում միմիայն մի տեսակ ձուկ է գտնվում։ Ուրեմն գետի ձկներն էլ հոսանքի հետ արագ անցնում էին լճի միջով, առանց մնալու բորակային ջրերի մեջ։ Հասնելով լճի մյուս ափը, շարունակում է հույն աշխարհագիրը, Տիգրիսը կորչում է անդունդների մեջ և երկար ժամանակ գնալով գետնի տակով, նորից դուրս է գալիս հողի վերևը[3]։

Նույն այդ զրույցը ավելի ծաղկեցրած պատմում է մի ուրիշ հին աշխարհագիր, Պլինիոսը[4]։ Նա ասում է, թե Վանի լճի ջրերն այնպիսի հատկություն ունին, որ ինչ էլ գցեք նրա մեջ, չի սուզվի։ Եվ Տիգրիսն էլ վազում է լճի մակերևույթի վրա։ Նույն հեղինակի վկայությամբ, Տիգրիսն ու Արածանին այնքան իրար մոտ են հոսում, որ երբ ջրերը շատանում են և դուրս են գալիս ափերից, երկու գետերը միանում են, բայց չեն խառնվում իրար հետ, որովհետև Արածանին ավելի թեթև ջուր ունի և այդ պատճառով էլ հոսում է Տիգրիսի վրայով։ Պետք է ասել, որ այս հին զրույցների արձագանքները մնացել են և տեղական ժողովրդի ավանդությունների մեջ։ Մուշի դաշտի վերին մասում գետնից դուրս է թափվում մի մեծ անուշահամ աղբյուր Նորշեն անունով։ Ժողովուրդը հավատում է, թե այդ աղբյուրը Նեմրուդ-դաղի միջոցով կապ ունի Վանի լճի հետ և պատմում է, որ մի հովիվ իր ցուպը, որի ծայրին

[1] Vital Cuinet, „La Turquie d'Asie", t. II, Paris, 1891, p. 546.

[2] „Géographie de Strabon", Paris, 1894, t. II, p. 461—462.

[3] Այժմյան աշխարհագիրներն էլ հիշատակում են այդպիսի երևույթ։ Նրանք ասում են, թե Տիգրիսի արևելյան ճյուղը մոտ 3 կիլոմետր տարածության վրա կորչում է կրային լեռների խորխորատների և այրերի մեջ (Сиверс, с. 175)։

[4] Плиній, т. II, с. 52.

Հապած էր փողով լիքը մի շոր, անզգուշությամբ գցել է լիճը, մի քանի ժամանակից հետո գտել է այն Նարշեն աղբյուրի մեջ։

Վանի լճի նկարագրության մեջ մենք տեսանք արդեն, որ այդ զրույցները ծնվել են այն հանգամանքից, որ Տիգրիսի ակունքները շատ մոտ են լճի եզերքին։ Սակայն մինչև այժմ կատարված քննությունները չեն ցույց տվել, որ այդ ակունքների ջուրը իր հատկություններով և բաղադրությամբ նման լինի լճի ջրերին։ Հին զրույցին ամենից շատ ուժ է տվել, ինչպես երևում է, մանավանդ Տիգրիսի այն աղբյուրակը, որ գտնվում է լճի հարավային ափերում, Գյուլջելդերե անունով, իսկ որ գեղեցիկ, ձորի մեջ, Սաչ գյուղի մոտ[1]։

Սղերդից քիչ հեռու Բոհտան-սուն խառնվում է Դիարբեքիրից եկող Խարբերդի (արևմտյան) ճյուղի հետ։ Այնուհետև մեծ գետն ուղղում է իր ընթացքը դեպի հարավ։ Այսպես պատռելով Տավրոսի և Քրդստանի լեռները, նա իջնում է Միջագետք, ընդունելով ուրիշ մեծ օժանդակ գետեր ևս։ Եվ գնում է կենդանացնելու Միջագետքի անհուն դաշտերը, մինչև Եփրատի հետ խառնվելը։

6. Կլիմա: *Այսքան չրատատությունն արդեն ապացույց է, որ Հայկական սարահարթը, մանավանդ եթե նրան համեմատենք հարևան Իրանի հետ, ընդհանրապես խոնավ կլիմա ունի։ Բայց դա միևնույն ժամանակ և ցամաքային կլիմա է իր սուր և խիստ փոփոխականությամբ։ Միայն Սև ծովի ափերն են, որ ենթարկված են ծովի մեղմացուցիչ ազդեցության։ Մնացած տեղերում Հայաստանը, իբրև մի մասնիկ ասիական մեծ սարահարթի, կլիմայական հակադրությունների երկիր է։ Ընդհանրապես ամառը շատ տաք է և ձմեռը շատ ցուրտ[2]. Երևանում, Արաքսի հովտի այդ հյուսիսային սահմանում, որ ունի հազար մետր բարձրություն, ձմեռը ցրտերը հասնում են —30 և մինչև իսկ —38 աստիճանի (հունվար ամսում միջին թվով 15°), իսկ ամառը տաքը հասնում է 40, մինչև անգամ 44 և 45 աստիճանի։ «Այս ժամանակ այլևս որևէ եվրոպացի չէ կարող դիմանալ և ստիպված է լինում ապաստանել լեռների, ձորերի հովանիներում։ Այդ պատճառով էլ դժնդակ տենդերը և ուրիշ հիվանդությունները շատ հաճախ են Երևանում։ Թիֆլիսում, ասում է հայր, մատաղահասը ծերից չէ տարբերվում, Երևանում՝ կենդանին մեռածներից»[3]։*

Իսկ Էրզրումում գարուն համարյա չի լինում։ Ձմեռվա խոր ձյունները ըստ կրսում են հալվել հանկարծ, փոքրիկ գետակներն ուռչում են, մեծանում և արևն սկսում է այրել։ Ամառը տոթագին է, խոտաբույսերն շտապում են հասակ քաշել, հասունանալ, բայց և այնպես, շատ անգամ ցրտահար են լինում, մանավանդ որ առավոտներն առհասարակ օդի բարեխառնությունը շատ ցած է լինում։ Ամառվա միջին բարեխառնությունն է 24°, բայց հաճախ է պատահում, որ հունիսի վերջերին և հուլիսի սկզբին լեռնային բարձրությունների վրա բուքեր են լինում և տեղում է առատ ձյուն[4]։

Դաշտերի ոռոգումը ամառվա շոգերին՝ երկրագործության անհրաժեշտ պայմանն է շատ տեղերում։ Խաղողենիները աշնանը պիտի թաղվին հողի տակ, որպեսզի ձմեռվա ցրտերից չվնասվին։ Հայաստանի նույնիսկ հարավային կողմերը կլիմայական տարբեր հանգամանքներ ունին, քան միևնույն աշխարհագրական լայնության վրա գտնվող ուրիշ երկրները։ Այսպես, Վանի շրջականներում բանում են նարինջ և կիտրոն, բայց ձիթենին այնտեղ չէ կարող

[1] **Ibid,** c. 57.

[2] Հ. Ալիշան, «*Յուշիկք Հայրենյաց Հայոց*», *Վենետիկ, 1869, հ. Ա. եր. 32։*

[3] Ռեկլյու, «*Նոր. Հայ.*», *եր. 33։*

[4] **Штреккер,** c. 18.

ապրել. մինչդեռ, օրինակ, Ֆրանսիայում ձիթենիների աճման շրջանը ավելի դեպի հյուսիս է տարածվում[1]։

Այս հակադրություններն ու առանձնահատկությունները կախված են մի շարք ընդհանուր և տեղական պայմաններից։ Առաջնակարգ դեր կատարում են այն քամիները, որոնք տիրապետում են հայկական լեռնաստանում։ Եվ այդ՝ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Հայաստանի լեռնաշղթաները միապաղաղ շարքեր չեն կազմում, ինչպես, օրինակ, Կովկասյան գլխավոր շղթան, այլ կտրատված են մեծամեծ միջանցքներով, որոնք և թույլ են տալիս քամիներին տարածվել ամեն տեղ։

Բարձր Հայքի կլիման Սև ծովի խիստ ազդեցության է ենթարկված։ Ձմեռը այդ ծովից փչում են քամիներ, որոնք առատ ձյուն են բերում։ Հայկական դաժան, ձյունառատ ձմեռը նկարագրված է դեռևս հին օտարազգի հեղինակների ձեռքով իբրև այս երկրին միայն հատուկ մի երևույթ։ Տակիտոսը հայկական ձմեռն անվանում է «դժնդակ»։ Ստրաբոնը պատմում է, որ ձմեռը հյուսիսային Հայաստանի (Վրաստանի սահմանակից) լեռներում ձյունը այնքա՛ն առատ է լինում և բուքերը այնքա՛ն սաստիկ, որ հաճախ ճանապարհորդներ թաղվում են հյուսերի տակ. միակ նախազգուշական միջոցն այն է, որ նրանք իրենց հետ տանում են բարձր գավազանները, և երբ ձյունակուտերի տակ են մնում, այդ գավազանները թե թույլ են տալիս, որ օդ ներս մտնի թաղվածներին շնչառության համար և թե նշան են լինում, որ ձյունի տակ մարդիկ կան, այդ նշանով էլ գալիս են մարդիկ օգնության, հանում են թաղվածներին ձյունի տակից[2]։

Հայաստանի ձմեռը մանրամասն նկարագրել է Քսենոֆոնը, որ 400 թվականի (Ք. ա.) ձմեռը 10 հազար հույն զորքի հետ Բաբելոնից Հայաստանի վրայով նահանջում էր դեպի Սև ծովը։ Ձյունը հասնում էր ձիերի փորին։ Անսովոր զինվորները շատ տառապանքներ կրեցին, շատ մարդիկ և անասուններ ցրտամահ եղան։ Ձյունների անհուն տարածությունները վատ էին ազդում մանավանդ տեսողության վրա, և զինվորները ստիպված էին իրենց աչքերի առջև մի սև առարկա բռնել։ Մի հայ գյուղի տանուտեր սովորեցրեց նրանց, թե ինչպես պետք է պաշտպանվել ցրտից[3]։

Հիշվում է նաև, թե ինչպես հայոց ձմեռը տառապանքներ պատճառեց Հռոմեական բանակին։ Տիգրան մեծի անթիվ-անհամար զորքերը չկարողացան դիմադրել Լուկուլլոսի գոռ արշավանքներին. միայն հայոց ձմեռն էր, որ ազատեց Տիգրանի հյուսիսային մայրաքաղաք Արտաշատը Հռոմեացիների ձեռքից։ Արարատյան նահանգի սահմաններում, Արածանի գետի վրա, աշնան մեջ հանկարծ ձյուն եկավ, սաստիկ ցրտեր և սառնամանիք սկսվեցին։ Հռոմեական լեգեոնները, հռոմեացի պատմագիրների ասելով, չկարողացան դիմանալ այդ դաժան եղանակին և հրաժարվեցին առաջ գնալ։ Որպես թե հենց միայն այս էր պատճառը, որ ոչինչ չկարողացավ անել հաղթական Լուկուլլոսը այդ բացառիկ անհնազանդության դեմ և ստիպված էր դուրս հանել իր զորքը Հայաստանի սահմաններից, տանելով նրան Միջագետք՝ «ամենաքեր և արևահայաց գաւառը»[4]։

Պակաս խստաշունչ չէ ձմեռը Հայաստանի հարավային կողմերում, օրինակ՝ Տավրոս լեռներում։ Սառնացիները ձյունների ահագին կուտերի վրա ման

[1] Реклю, т. XI, c. 257.

[2] „Géographie de Strabon", t. II, p. 459.

[3] Ксенофонт, «Анабазис», СПБ, 1881, кн. 4, гл. V.

[4] Գևորգեան Քերականութիւն «Հնագոյնից», Վենետիկ, *1833, հ. Գ. եր. 582։*

գալու համար հնարել էին մի տեսակ փայտե ոտնամաններ[1]։ Բաղեշի կողմերում լեռներից մեծ հյուսեր թափվելու հիշատակություններ կան մեր հին գրականության մեջ։ Մոկաց աշխարհի ձմեռվա մասին խոսելով, Թովմա Արծրունին գրում է. «Զիւնապատ սառնասոյր առհասարակ պաղեալ էր երկիրն»[2]։ Վասպուրական նահանգում կար Օձ անունով մի ձոր, որ այդպիսի անուն ստացել էր, ինչպես վկայում է պատմիչը, «վասն խստութեանն սաստկաշունչ դառնալիր մահածին հողմոյն շնչելոյ»[3]։ Մովսես Խորենացին էլ տալիս է Կորդվաց լեռների մի ձմեռային պատկեր։ Աբգար Թագավորի քույր Օդեն ճանապարհորդության ժամանակ բուքի է բռնվում։ Ամբողջ քարավանը ցաքուցրիվ է ընկնում։ Իսկ Օդեի որդի Սանատրուկին նրա դայակը դնում է իր երկու ծծերի մեջտեղը և մնում է ձյունի տակ երեք օր և երեք գիշեր, մինչև որ գալիս են որսորդները և գտնում են դայակին և մանուկին[4]։

Երկարատև ձմեռվա ձյունների այս աննահման քանակությունն է, որ այնքան ջրառատ է դարձնում Հայաստանի բարձրավանդակը։ Ռեկլյուն ասում է, որ Սև ծովը իր քամիներն ուղարկելով Բարձր Հայքի սարահարթը, այդպիսով իր ջրերը շարունակաբար թափում է Հնդկական օվկիանոսը Եփրատի միջոցով։

Ամառը Հայաստանում հյուսիսային և արևելյան քամիներն են տիրապետում, որոնք գլխավոր բևեռային հոսանքի մի ճյուղավորումն են կազմում և բերում են չոր օդ, որ ցրում է ամպերը։ Իսկ խոնավություն բերում են արևմտյան քամիները, գլխավորապես Միջերկրական ծովից փչող քամին[5]։ Այդ քամին է, որ ամառը ավելում է Արարատյան արևակեզ դաշտը և որ հայտնի է հայերի մեջ «լուսավորչի քամի» անունով։ Նա փչում է անփոփոխ ամեն օր, սկսվելով ճաշից հետո հինգ ժամին և տևում է գիշերվա ամենամեծ մասը։ «Քանի որ փչում է այս քամին, բնակիչները փակվում են իրանց տներում՝ ազատ մնալու համար փոշու և մինչև իսկ խոշոր ավազի հորձանքից, որ մըրըրկում է օդի մեջ»[6]։

7. Բուսական հարստություն: *Հայաստանի հողը առհասարակ պտղաբեր է համարվում։ Մի երկիր է դա, որ առանձնապես նպաստավոր է տնտեսության երկու կարևորագույն ճյուղերի— երկրագործության և անասնապահության համար։*

Մենք տեսանք, որ հայկական լեռնաստանի մեծագույն մասը, մանավանդ այն, որ նրա կենտրոնական մասերն է կազմում, համարյա բոլորովին զրկված է անտառներից կամ, խոսելով այդ երկրի բնակիչների լեզվով, անփայտ է։ Լեռների հսկայական լանջերը ծածկվում են միայն պարարտ խոտերով և արուտատեղիներ են, սակավ պիտանի կամ բոլորովին անպետք՝ հացաբույսերի մշակության համար։ Ձորերի արտերը պատահում են և 1800 մետր բարձրության վրա, իսկ գարին ավելի ևս բարձր է գնում, մինչև 2000 մետր, բայց այս տեղերում նրանք արդեն ենթակա են գարնանային անժամանակ ցրտերից փչանալու վտանգին։ Ուստի Հայաստանի բարձր լեռնամասերը ավելի անասնապահության և հետևաբար թափառական կյանքին են նպաստում, քան երկրագործության։ Եվ սկսած ամենահին ժամանակներից մինչև այսօր

[1] Թովմա Արծրունի, «Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց», Կ. Պոլիս, 1852. եր. 134։
[2] Անդ, եր. 314,
[3] Անդ, եր. 287։
[4] Խորեն., Բ, ԼԶ։
[5] Реклю, т. IX, с. 285.
[6] Ռեկլյու, «Ռուս. Հայ.», եր. 23։

դրությունը միևնույնն է մնացել— միլիոնավոր ոչխարների և այլ չորքոտանիների հոտեր, որոնք թափառում են այդ դալար արոտներում։ Մի ճանապարհորդ հաշվել է, որ Մասիսի և Պարսից ծոցի մեջ տարածված արոտներում արածող ոչխարների թիվը 400 միլիոնից պակաս չի լինի։ Իսկ մի ուրիշ հանապարհորդ կարծում է, որ միայն Կ. Պոլսի շուկան Հայաստանի լեռներից ստանում է տարեկան $1^1/_2$ միլիոն ոչխար[1]։ Հոտերի բազմությունն է կազմում այս կողմերի բնակիչների հարստության ամենագլխավոր աղբյուրը։

Իսկ լեռնաշխարհի ցած տեղերում, մանավանդ մի քանի արգավանդ հովիտներում, տիրում է ավելի բարձր մշակում։ Այստեղ հողագործությունն արտահայտվում է ոչ միայն հացաբույսերի, այլև ուրիշ օգտավետ բույսերի (բամբակ) մշակության մեջ։ Տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկը այդ տեղերում այգեգործությունն է, հետևաբար և գինեգործությունը։ Հայաստանի գինիները իրենց լավ հատկությամբ շատ հայտնի էին դեռ հին աշխարհում[2]։ Ընտիր տեսակի են և Հայաստանի ծառապտուղները, որոնք և մեծ համբավ են վայելում։ Բուսաբանները Հայաստանն են համարում մի քանի մրգերի, մասնավորապես խաղողի հայրենիքը[3]։

Իր բուսական հարստություններով առաջին տեղը Հայոց աշխարհում բռնում է Արաքսի հովիտը (Արարատյան դաշտը) և դեռ Ստրաբոնը անվանում է այդ հարստությունն «անզոսգական»[4]։ Հռչակված են այդ կողմից և Խարբերդի ու Վանի դաշտերը։ Իսկ Մուշի, Ալաշկերտի, Շիրակի և այլ հովիտներն ստացել են հացի շտեմարանների համբավ։

Թեև ընդհանրապես անփայտ են հայկական լեռները, բայց մասնավորապես կան նահանգներ, որոնք համարյա ամբողջովին անտառներին են պատկանում։ Կուսական թանձրախիտ անտառների ընդարձակ տարածություններ հատուկ են մանավանդ հյուսիսային ծայրագավառներին։ Այդ կողմից հայտնի են մանավանդ Արցախ և Տայք նահանգները, ինչպես նաև Գուգարքը, մասամբ Սյունիքը։ Ծղիշեն հիշատակում է Արցախի «թանձրախիտ մայրիք»[5]։ Տայքի լեռնային բնությունը Խորենացին ընորոշում է «գիշին մառախլապատ տեղիք մայրեաց» խոսքերով[6]։ Գուգարքի մեջ հիշվում է «Մթին լեառ»[7], որ անշուշտ անտառներով ծածկված լինելուն համար էր այդպես կոչվում։

8. Կենդանիներ, հանքեր: *Հայաստանի բնությունը, ինչպես տեսանք, առանձնապես նպաստում է անասնապահության։ Տնային կենդանիներն են՝ ոչխար, այծ, գով, գոմեշ, ջոր, էշ։ Բայց անասնապահության ամենակարևոր ճյուղը, որով հայկական լեռնաշխարհը հռչակված էր շատ հնուց, ձիաբուծությունն էր։ Ձիաներն էին երկրի վաճառականության գլխավոր առարկան փյունիկցիների ժամանակ։ Պարսից թագավորները Հայաստանից հարկ էին ստանում տարեկան 20 հազար մատակ ձի[9]։ Հայաստանի զինվորական ուժը գըլ-*

[1] Реклю, т. IX, с. 286.
[2] Strabon, t. III, p. 248.
[3] Реклю, т. IX, с. 288.
[4] Strabon, t. II, p. 458.
[5] Ղազիշ, «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1842, եր. 221։
[6] Խորեն., Գիրք Բ, գլ. Զ։
[7] Խորեն., Գիրք Բ, գլ. Ը։
[8] Եզեկիել մարգարէ, գլ. ԻԷ, 14։
[9] Strabon, t. II, p. 463.

խավորապես ձիավոր էր և հայկական հեծելազորը անուն ուներ Պարսկաստանում և ուրիշ տեղերում։ Հռչակված էր մանավանդ ձիու մի տեսակը, որ կոչվում էր նժույգ։ Նա ուներ խոշոր հասակ, «անզուգական գեղեցկություն», ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, իսկ նրա հատկությունները բնորոշելու համար մեր հին գրողները գործ են ածում «սրավարս», «սրաթռիչ», «օդապարիկ» բառերը[1]։ Հին դարերի հոյակապ երիվարներն էին այդ նժույգները և Ասորեստանի և Պարսկաստանի թագավորները նրանցով էին լցնում իրենց ախոռները[2]։ Ստրաբոնը երկարորեն նկարագրելով Հայաստանի ձիանները, հավատացնում է, որ այդ երկրի արուներն են պատճառ, որ այդ տեսակ գեղեցիկ ձիեր են լինում։ Նա հիշատակում է Հայաստանի այն գավառները, ուր ամենից շատ զարգացած էր ձիաբուծությունը— Ծանինի, Գոմեսինի և Օրփիոդոնի, որոնց տեղերը մեզ անծանոթ են։ Հայտնի է միայն, որ ձիու ազնիվ տեսակով հռչակված տեղերից մեկը մինչև վերջին ժամանակներս Արցախ նահանգն էր։ Ձիաբուծության այստեղ նպաստող հանգամանքն այն էր, որ այդ նահանգին սահմանակից է Մուղանի ընդարձակ դաշտը, որ հին ժամանակներից ձիարոտ էր, այսինքն այնպիսի տեղ, ուր հատկապես ձիերի ահագին երամակներ էին պահում պարսից թագավորները[3]։

Հայկական լեռները, դաշտերը, գետահովիտները հարուստ են որսի կենդանիներով և թռչուններով—եղնիկ, այծյամ, վարազ, քարայծ, փասիան, կաքավ, բադ և այլն։ Հայաստանին հռչակ էր տալիս և կենդանական աշխարհի մի փոքրիկ ներկայացուցիչը՝ «որդան կարմիր»։ Դա մի տեսակ միջատ է, որ ապրում է եղեգնաբույսերի վրա՝ Արարատյան դաշտում և որից ստացվում էր այն գեղեցիկ կարմիր գույնը, որ այժմ էլ հայտնի է «կոշընիլ» անունով[4]։ Որդան կարմիրն էլ Հայաստանի վաճառականության մի նշանավոր առարկան էր։

Իբրև գերազանցորեն լեռնային երկիր, Հայաստանը, բնականաբար, ունի և լեռնային շատ հարստություններ։ Հանքերի մեջ աչքի է ընկնում ամենից առաջ աղը։ Թե որքան առատ է այդ հանքը լեռնային Հայաստանում, այդ, ըստ հին, բայց ոչ ճշգրիտ ստուգաբանության, ապացուցանում են աշխարհագրական մի շարք անուններ, որոնց մեջ «աղ» բառը բաղկացուցիչ մասնիկ է կազմում։ Այսպես են, օրինակ, Դարանաղի, Մանանաղի, Աղիովիտ անուններ, որոնք ամբողջ գավառների էին պատկանում։ Հռչակված է այժմ էլ Կողբի աղահանքը, որից հետո Արաքսի հովտում գալիս է Նախիջևանի հանքը։ Աղահանքերի շահագործումը Հայաստանի բնակիչներին հայտնի է եղել նախապատմական ժամանակներից։ Այդ են ցույց տալիս այն քարե գործիքները, որոնք վերջերս գտնվեցին Կողբի աղահանքում և որոնք մեզ տանում են քարե դարաշրջանի ժամանակները[5]։

Աղից հետո մարդկության հայտնի է դարձել պղինձը, որի հարուստ հանքերը այժմ էլ շահագործվում են Հայաստանի զանազան կողմերում։ Բայց

[1] Հ. Պ. Ինճիճեան, «Հնախօսութիւն Հայաստանեայց Աշխարհի», Վենետիկ, 1835, հ. Ա, եր. 199։

[2] F. Lenormant, „Histoire Ancienne de l'Orient", t. VI, Paris, 1888, p. 541.

[3] Strabon, t. II, p. 453.

[4] Ինճիճեան, հ. Ա, եր. 202։

[5] J. de Morgan, „Les premiers Ages de Metaux dans l'Armenie Russe", Paris. 1889, p. 31.

ավելի նշանավոր է երկաթը, որի կատարած քաղաքակրթական և առևտրական դերի մասին մենք արդեն խոսեցինք իր տեղում։ Այնուհետև Հայաստանի հանքերի թվում հիշատակվում են ոսկի, արծաթ, կապար, ծծումբ, զառնիկ, նավթ և այլն։ Ոսկու հանքեր մի ժամանակ կային Հայաստանի երեք կողմերում. Սպեր գավառում (Բարձր Հայք), Ճորոխ գետի վրա, Արարատյան դաշտում և Ջորրորդ Հայք նահանգի Պաղնատուն գավառում (այժմյան Արղն)[1]։ Սպերի ոսկու հանքը այնքան հայտնի է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, նրան տիրելու համար մի գումարտակ զորք ուղարկեց՝ Մենոնի հրամանատարությամբ, բայց տեղացիները խեղդամահ արին Մենոնին[2]։

Վերջապես Հայաստանի բնության պարգևած հարստությունների մեջ չպետք է մոռանալ և հանքային ջրերը, որոնք զանազան բաղադրություններ ունին։ Դրանք առատությամբ բխում են համարյա ամեն տեղ։

Ընդհանուր եզրակացությունը, որ ինքնըստինքյան հետևում է Հայաստանի բնագրությունից, այն է, որ այդ երկիրը բավականաչափ հարուստ և կարող է իր բնակիչների երջանկությունն ապահովելու համար։ Անգլիացի ճանապարհորդ Լինչը գրում է. «Թեև միայն մարդ կոչված կենդանին փոքր-ինչ նվազ չափով այլանդակված լիներ, Հայաստանը կդառնար մի համարյա իդեալական շտեմարան իր ժողովրդի համար։ Ամբացնող լեռնային օդը, խստաշունչ, բայց առողջ ձմեռը և միշտ զով ամառնային գիշերները, հարավային արևը, մեծ գետերը, հացաբեր հողի ահագին տարածությունները, հանքերի առատությունը— երկրի այսպիսի բարերար արժանավորությունները պետք է, որ զարգացնեին ուժը մարդու մեջ, նյութական բարեկեցությամբ անուշացնեին նրա թևավորված ոգու աճումը և հարկադրեին նրան բացվիլ առատ լույսի մեջ, ինչպես ծաղիկ»[3]։ Պատմությունը ցույց կտա, թե այս երկրում ինչ վիճակի ենթարկվեց բնության այդ բարերար նախասահմանությունը։

9. Հաղորդակցության միջոցներ: Հայկական «լեռնային կղզին» ներքին և արտաքին հաղորդակցությունների կողմից էլ կղզիացած դիրք ունի։ Որքան էլ Սև և Կասպից ծովերը աշխարհագրորեն այդ լեռնաստանի սահմաններին մեջ են մտնում, բայց ամենաշատը հայկական ծայրագավառներն են ունեցել իրենց ազդեցության տակ, այն էլ ոչ միշտ. ծայրագավառներ, որոնք պետական ու առևտրական կյանքի տեսակետից եղել են աննշան, թույլ զարգացած և փոքրիշատե աչքի ընկնող ազդեցություն չեն արել ընդհանուր դրության վրա։ Այնպես, որ Հայաստանը հաղորդակցության միջոցների վերաբերմամբ էլ գերազանցորեն ցամաքային երկիր է։ Հայ ժողովուրդն ընդհանուր առմամբ ծովագնաց չէր։

Գալով ներքին հաղորդակցություններին, այստեղ էլ պակասում է ջրային ճանապարհների հարմարությունը։ Թեև ջրերով այնքան առատ է երկիրը, բայց լեռնաստան է։ Հայկական լճերի և գետերի տեղագրությունն արդեն մեզ ցույց տվեց, որ նրանք չեն կարող լինել առաջնակարգ նշանակություն ունեցող ճանապարհներ։ Այդ ջրերի վրա, եթե հնարավոր էլ է եղել նավարկությու-

[1] Ինճիճեան, հ. Ա., եր. 185—189։

[2] Strabon, t. II, p. 462.

[3] Линч, т. II, стр. 523:

ը, բայց դա շատ սահմանափակ նշանակություն է ունեցել— տեղական հաղորդակցություն, մոտիկ ափերի մեջ։ Եփրատի պես խոշոր գետը թույլատրում է նավարկություն միայն մի քանի տեղերում, ուր նրա հոսանքը հովիտների միջով է առաջանում։ Բայց այդ նավարկությունն էլ մի խեղճ բան է։ Երկաթե նավակներ հազիվ թե կարելի լինի գործ ածել[1]։ Տեղային ազգաբնակությունը հնագույն ժամանակներից միայն մի տեսակ լաստ է կարողացել հնարել՝ գետի ալիքները մի կերպ նվաճելու համար։ Այդ լաստերը շինվում են ուղտրած տկերի վրա և կարող են գնալ միայն վերևից դեպի ցած, գետի հոսանքով։ Մնում են ցամաքային ճանապարհները։ Սրանց հարմարությունը կախված է արդեն յուրաքանչյուր շրջանի տեղագրական հանգամանքներից։

Ընդհանրապես լեռնային են Հայաստանի ճանապարհները։ Այն տեղերում, ուր տիրապետում են լեռնակուտերը, ճանապարհները շատ դժվարամատչելի են և փոխադրական միակ միջոց ամենալավ դեպքում հանդիսանում են բեռնակիր անասունները։ Սարահարթերի վրա և գետերի խոր ու լայն հովիտներում ճանապարհներն արդեն այնքան հարմարություններ են ներկայացնում, որ անիվներն են դառնում փոխադրության գլխավոր միջոցը։ Սակայն այս հարմարությունը նույնպես տեղական հանգամանք ունի, որովհետև Հայաստանի թե՛ ցած և թե՛ բարձր տափարակները ընդարձակ չեն, սահմանափակ տարածություններ ունին և, գլխավորը, կտրատված են լեռնային բարձրություններով։ Ջուտ դաշտային ճանապարհ, որ ունենար ընդհանուր հաղորդակցության հանգամանք երկրի գոնե մեծագույն մասի համար, չկա։ Մի սարահարթից մյուսը, մի հովտից մյուսը գնալու համար պետք է անցնել լեռնային շղթաներով։ Իսկ Հայաստանի լեռնանցքները բարձր են (1200—2000 մետրը), այդ պատճառով էլ ձմեռը ծածկվում են խոր ձյունով և համարյա անանցանելի են դառնում սաստիկ բուքերի ժամանակ։ Եվ չկա ճանապարհ, որի վրա այդպիսի դժվարություններ չլինեն։

Քարավանների մեծ ճանապարհը Պարսկաստանից տանում է Տրապիզոն, Էրզրումի սարահարթի վրայով, Տրապիզոնի և Բաբերդի մեջ գտնվող լեռնանցքով, որի բարձրությունն է 1850 մետր[2]։ Էրզրումից Մալաթիա տանող մեծ ճանապարհը, հասնելով Եփրատի ափը՝ Ակն քաղաքի մոտ, կամաններով բարձրանում է 1000 ոտնաչափ ունեցող լեռնանցքի վրա, որ սեպացած է գետի նեղ ձորի մեջ, ապառիչնոտ է և նորից սկսում է բարձրանալ, այս անգամ արդեն 1500 ոտնաչափ։ Կլիմայական փոփոխություններն այս ճանապարհին չափազանց խիստ են։ Գարնան սկզբում, կիրճի մեջ, ծառերը ծաղկած են, իսկ վերևում՝ միապաղաղ ձյունապատ լեռնադաշտ է, շատ ընդարձակ[3]։

Տափարակի և լեռան, հովիտի և բարձրության հակադրություններ ներկայացնող տեղագրական միանման հանգամանքներ ունին նաև Արաքսի հովիտից Բայազետի վրայով Վան, Վանից Բաղեշ, Մուշից Խարբերդ և Էրզրում, Էրզրումից Կարս տանող գլխավոր ճանապարհները— տեղ-տեղ դաշտային, հարմար նույնիսկ անիվների համար, տեղ-տեղ լեռնոտ՝ բարձր ու դժվար անցքերով[4]։ Ավելորդ է ասել, որ լեռնաշխարհում, ինչպես են, օրինակ, Արցախ, Սյունիք, Գուգարք, Սասուն և այլն, հաղորդակցության ուղիներն են լեռնային նեղ ու փոքրիկ կածանները։

[1] Мольтке, с. 24.
[2] Сиверс, с. 172.
[3] Мольтке, с. 23.
[4] А. Гиппиус, «Сборник маршрутов», Тифлис, 1892.

10. Ճանապարհների քաղաքական նշանակությունը։ Ջնայած, սակայն, հաղորդակցական այս խոշոր դժվարություններին, հայկական լեռնակըղզին իր ընդհանուր աշխարհագրական դիրքով միջազգային մի շատ կարևոր ճանապարհ է առաջավոր Ասիայի արևելյան և արևմտյան մասերի մեջ։ Այդ լեռնաստանի վրայով է միայն, որ Իրանի սարահարթը հաղորդակցում է Սև և Միջերկրական ծովերի, իսկ Միջագետքը՝ Սև և Կասպից ծովերի ավազանների հետ։

Հայաստանի այդ դիրքի ահագին նշանակությունը պարզ ըմբռնելու համար պետք է ի նկատի առնել այն պատմական միջավայրը, որի մեջ գետեղված է նա, պետք է ծանոթանալ այն դերին, որ մարդկային ազգի պատմության մեջ կատարել են Հայաստանի հարևանները— Միջերկրական ծովը, Պարսկաստանը, Միջագետքը։

Անհունապես մեծ, հզոր է այն նշանակությունը, որ ունեցել է Միջերկրական ծովը համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ։ Եվրոպան, Ասիան, Աֆրիկան իրարից անջատող այս մեծ ներքին ծովը իր երկարաձիգ, ընդհանրապես գեղեցիկ ափերով, որոնք օժտված են բարեխառն կլիմայի բոլոր բարեմասնություններով, կատարել է մարդկության անջատ մասերը իրար հետ կապողի, միացնողի դեր։ Դա ջրային մի մեծ ավազան է, բայց նույնչափ մեծ ավազան է եղել և մարդկային ցեղերի հոսանքների համար, որոնք անդիմադրելի շարժումով դեպի նրա ափերն են ձգտել, այդ ափերում են հաստատվել և այդտեղ, այդ միջնաշխարհում, ընդհանուր ուժերով, հավաքական աշխատակցությամբ ստեղծել են Միջերկրական համաշխարհային կուլտուրան[1]։

Իր տեղում մենք կտեսնենք նախապատմական մարդկության վիթխարի շարժումները, ցեղերի տեղափոխությունները։ Եթե այստեղ բավականանանք հիշատակելով, որ այդ տեղափոխությունները կատարվում էին արևելքից արևմուտք ուղղությամբ և հակառակը, ինքնըստինքյան կպարզվի Հայաստանի դերը, որպես ճանապարհի, որով պիտի անցնեին արևելքից դեպի Միջերկրականի արևելյան ափերը։ Այդ շարժումները ամենահին, անհիշատակ դարերից շարունակվում են մինչև մարդկային պատմության այն շրջանը, որ հայտնի է Նոր Պատմություն անունով, այսինքն՝ մինչև 16-րդ դարը, Քրիստոսից հետո։

Երկրորդ հարևանի, այն է՝ Իրանի սարահարթի համաշխարհային պատմական դերը պակաս կարևոր չէ։ Այդ երկիրը բնական ճանապարհ է Հին Աշխարհի երեք մասերի համար էլ։ Ազգերի տեղափոխությունների ճանապարհ, համաշխարհային առևտրի ճանապարհ։ Դա մի մեծ քաղաքակրթական կայան էր, ուր ազգերը իրենց տեղափոխության միջոցին կանգ էին առնում, որպեսզի դուրս գան նախնական վայրենի դրությունից, հաղորդակից լինեն քաղաքակրթության և ապա շարունակեն իրենց առաջխաղացությունը։ «Առանց հիմքի չէ,— ասում է Ռեկլյուն,— որ մենք ամենքս, արևմտյան և արևելյան ժողովուրդներս՝ եվրոպացիներ, ամերիկացիներ, հնդիկներ, չինացիներ, նայում ենք Իրանին, ինչպես մեր նախնիքների երկրին»[2]։

Իսկ Միջագետքը, Հայաստանի երկու մեծ գետերով ոռոգվող ընդարձակ դաշտավայրը, որ հասնում է Պարսից ծոցին, այն տիեզերահռչակ վայրն է, ուր դարերի անհուն խորության մեջ (40 և է՛լ ավելի դար Ք. ա.) վաւվեց մարդկային քաղաքակրթության առաջին օջախը։ Այդտեղ էր Քաղդեան, որին հե-

[1] Гельмольт, «История человечества», т. IV, СПБ, 1903, с. 11.
[2] «Человек и земля», т. 1, с. 371.

տո հաջորդեց Ասորեստանը։ Բարձր աստիճանի հասած կուլտուրան, լուսավորությունը դարձնում էին Տիգրիս-Եփրատյան բարելից հովիտը մի այնպիսի նախանձելի, գրավիչ կենտրոն, որ դեպի իրեն էր քաշում ամբողջ Առաջավոր Ասիան, դեռ վայրենության խավարի մեջ խարխափող այդ Ասիան[1]։ Հայկական լեռնաշխարհը այն բնական միջնաբերդն էր, որ պաշտպանում էր Եփրատ-Տիգրիսյան բարձր քաղաքակրթությունը հյուսիսի վայրենի ցեղերից, որոնց անդիմադրելի ձգողությունը դեպի այդ հարուստ և բարեբախտ տափաստանները փշրվում էր, ընդհարվելով հայկական լեռներին։ Ոչ միայն Միջագետքին և Պարսից ծոցին, այլև Սիրիային, Փոքր Ասիային ապահով տեր դառնալ ոչ ոք չէ կարող առանց հայկական լեռնադաշտը իր ձեռքում ունենալու[2]։ Էրզրումին և Արաքսի հովտին տիրողը տեր է և Միջերկրական ծովի կիլիկյան ափերին[3]։

Եվ հենց այս էր պատճառը, որ այդ լեռնաշխարհը ամբողջ պատմության ընթացքում, մինչև մեր օրերը, կռվածաղիկ էր աշխարհակալ մրցությունների մեջ։

Ռազմական այս կարևորության չափ նշանավոր էր Հայաստանի դիրքը և միջազգային առևտրի մեջ։ Այն մեծ ճանապարհները, որոնցով անցնում էին տեղափոխվող ազգերը և նվաճողների բանակները, հաղորդակցության միջոցներ էին նաև կուլտուրայի և վաճառականության համար։

Ամենակարևոր հաղորդակցությունը, այն, որ Հայաստանի համար պատմական ճակատագիր ստեղծողներից գլխավորն էր, Միջին Ասիայի հետ էր կապված։ Երկու ուղղությամբ էր կատարվում այդ հաղորդակցությունը։ Մեկը՝ Խորասանից գալիս էր Կասպից ծովի հարավային և արևմտյան ափերով, Գիլան և Մազանդարան նահանգներով, դեպի Արաքսի հովիտը։ Բայց այս ճանապարհը դժվարություններ ունի լեռների և ճահիճների պատճառով։ Մյուս ճանապարհը գալիս է նույն Խորասանի Հերաթ հռչակավոր քաղաքից, անցնում է Մեշեդով, այստեղից Թեհրան, Ղազվին, Մայանա, իսկ այդտեղից՝ Թավրիզ, որ արդեն շատ մոտ է Արաքսի հովտին։ Այս ճանապարհը թեև ավելի երկար է, քան առաջինը, բայց հարմար է, հանգիստ, առանց բնական մեծ արգելքների[4]։ Այդ պատճառով էլ նա ավելի բանուկ էր, սկսած նախապատմական ժամանակներից։

Այդ ճանապարհի տիեզերական նշանակությունը միայն այն հանգամանքից չէ բխում, որ դա ամենաբանուկ հաղորդակցությունն էր ծայրագույն Արեվելքի և Արևմուտքի մեջ ազգերի շփման, տեղափոխումների համար։ Նույն ճանապարհով էր շրջանառություն կատարում միջազգային առևտուրը։ Հերաթից միջազգային ճանապարհը ճյուղավորվում էր և այդ ճյուղը Ղանդահարի և Կելատի վրայով մտնում էր Հնդկաստան։ Այս հռչակավոր ճանապարհը այժմ էլ դեռ չէ կորցրել իր նշանակությունը։ Գլխավորապես այս ճանապարհի պատճառով է, որ Իրանը եղել է և այժմ էլ մարդկության տենչանքի առարկան է[5]։

Եվ ահա Հերաթի այդ տիեզերական ճանապարհը արևմտյան ուղղությամբ գնում կանգ էր առնում Մասիսի ստորոտների մոտ։ Այստեղ էլ, այս ստորոտներում, արևելյան այդ մեծ ուղին հանդիպում էր Սև ծովի ճանապարհներին։ Իսկ Սև ծովը այն ջրային ավազանն է, որ հավաքվում են Եվրոպայի այն բոլոր ճանապարհները, որոնք կազմվում են Դանուբ, Դնեստր, Դնեպր և Դոն գետերից[1]։

Մի ուրիշ մեծ, միջազգային ճանապարհ գալիս էր դեպի նույն Մասիսի ստորոտները Միջերկրական ծովի ափերից։ Դա փյունիկեցիների առևտրական քարավանների ճանապարհն էր, որ ձգվում էր Տավրոսից Սիրիայի անապատով, իջնում էր Եփրատի վրա, ուր ճյուղավորվում էր. մի ճյուղը գնում էր դեպի հարավ, դեպի Բաբելոն, մյուսը՝ դեպի հյուսիս, Արաքսի հովիտով դեպի Կասպից ծովի ավազանը[2]։ Այդ գծով էր Բաբելոնը իր ապրանքներն ուղարկում հյուսիս, իսկ հյուսիսի ազգերը իջնում էին Միջագետք։ Այդ գծի հետ էր միանում այն մեծ ռազմական ճանապարհը, որով Եգիպտոսի բանակները, քաղաքակրթությունը, բարքերը գալիս հասնում էին Եփրատի հովտին։

Փյունիկեցիների անմիջական հաջորդները համաշխարհային առևտրի մեջ հույներն էին, որոնք ճանապարհ բաց արին մինչև Հնդկաստան։ Հնդկաստանից դուրս բերված ապրանքները նավերով փոխադրվում էին Իքարոս գետով, որ թափվում էր Օքսուս (այժմ Ամու-Դարիա) գետի մեջ, իսկ այս վերջինը այն ժամանակները թափվում էր Կասպից ծովը։ Այստեղից ապրանքները դուրս էին բերվում Կուր գետի վրայով[3], որ Հայաստանի հյուսիսային սահմանագիծն էր կազմում։ Կուր գետից հինգ օր ցամաքային ճանապարհ կտրելով, առևտրական քարավանները հասնում էին Ճորոխ գետին, ուր բեռները բարձվում էին նավակների վրա, որոնք իջնում էին Սև ծով[4]։ Այդ ճանապարհը պահպանում էին հունական փոքրիկ գաղութները, որոնք տարածված էին ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ։ Մի ճյուղ այդ ճանապարհից զատվում էր և Դիլիջանի կիրճով գնում իջնում էր Արարատյան դաշտը, ուր այնքան ճանապարհներ էին իրար հանդիպում[5]։

Երբ Օքսուս գետը փոխեց իր ընթացքը, ուղղվելով դեպի Արալյան լիճը, այդ ջրային ճանապարհը բնականաբար փակվեց։ Եվ այնուհետև Հնդկաստանի և Պարսկաստանի ապրանքները Եվրոպան ստանում էր այն ճանապարհով, որ Հայաստանի վրայով գնում էր մինչև Սև ծով (Տրապիզոն)։ Դեռ Միջին դարերում այդ հաղորդակցությունը հայտնի էր Եվրոպային «մետաքսի ճանապարհ» անունով[6]։

Միջազգային նշանակություն ունեցող ճանապարհները զարգանում և բազմանում էին, որքան զարգանում էր Առաջավոր Ասիայի քաղաքական և տնտեսական կյանքը։ Այսպես, երբ Պարսկաստանը Աքեմենյան հարստության ժամանակ դարձավ համաշխարհային մեծ պետություն, բացվեցին և մեծ ճանապարհներ զանազան ուղղություններով՝ ահագին պետությունը կառավարելու և նրա հեռավոր ծայրերը կենտրոնի հետ կապելու համար։ Այս ճանապարհներից մեկը, որ գլխավորն էր և կոչվում էր «արքունի», անցնում էր Հայաստանի վրայով հարավից հյուսիս, կտրելով Տիգրիս և Եփրատ գետերը։

[1] Гельмольт, т. III, с. 4.

[2] **Th. Lavallée**, „Histoire de l'Empire Ottoman", Paris, 1855, p. 65.

[3] **Max Choublier**, „La Question d'Orient depuis la Traité de Berlin", Paris, 1899, p. 373.

[4] **J. de Morgan**, „Mission Scientifique en Caucase", t. I, Paris, 1889, p. 14.

[5] **Victor Berard**, „Revolution de la Perse", Paris, 1910, p. 37.

[1] Реклю, «Человек и Земля», т. I, с. 369.

[2] **Ch. Segnobos**, „Histoire Ancienne", Paris, 1904, p. 166. *Այս ճանապարհի գծագրությունը տե՛ս* **Fr. Lenormant**, „Atlas d'Histoire Anc. de l'Or"., pl. XX.

[3] „Géographie de Strabon", t. II, p. 422.

[4] Ինքիճեան, *եր. 211։ Կուրից Սև ծով գնալու մի ուրիշ գործածական ճանապարհն էր Ֆազիս (այժմ Ռիոն) գետն էր։*

[5] **De Morgan**, „Mission Scientifique au Caucase", t. II, p. 140 *(քարտեզ)*:

[6] **A. Malet**, „Les Temps Modernes", Paris, 1907, p. 5.

դեպի Փոքր Ասիայի ծովեզերքը[1]։ Նրա ճյուղավորությունները հայկական լեռնաստանով ձգվում էին դեպի հյուսիս, մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան, մինչև Կասպից ծովի ափերը, որոնք հպատակվում էին Իրանի շահերին։ Կարևոր պետական նշանակություն ունեին մանավանդ Կովկասյան լեռնաշղթայի երկու անցքերը— Դարիալի կիրճը և Դերբենդի նեղ ծովեզերը։ Այդ ճանապարհներով էին հյուսիսային վայրենի ազգերը խուժում Անդրկովկաս։ Ավելի դյուրամատչելի էր Դերբենդի նեղ անցքը (որ և այդ պատճառով կոչվում էր դուռ)։ Դա ամենահարմար ճանապարհն էր հյուսիսից մինչև Աղվանից դաշտը և Հայաստանի սահմանները, որոնք այդ կողմից լավ պաշտպանված չէին։ Ուստի Դերբենդի դուռը պաշտպանվում էր պարսից զինվորական ուժով։

Այս արտաքին ճանապարհներին պետք է ավելացնել և քուն Հայաստանի ճանապարհները։ Դրանց կենտրոնը, սիրտը նույն Արարատյան դաշտն էր։ Այդտեղ էր, որ հին ուրարտացիները և նրանց հաջորդած հայերը զարգացրին պետական կյանքը։ Ուրարտական շրջանում Արմավիրը և հայկական շրջանում Արտաշատն ու Դվինը մայրաքաղաքներ էին և առևտրական մեծ կենտրոններ։ Դվինը (6-րդ դար Ք. հ.) ուներ հինգ գլխավոր ճանապարհ՝ 1) Արևմտյան, որ Կարին քաղաքի վրայով տանում էր Կողանիա (այժմ Շաբին-Գարահիսար), Ամասիա, Կ. Պոլիս։ 2) Հարավ-արևմտյան, որ գնում էր խլաթ քաղաքը (Վանի լճի ափին), այստեղից Քղիմար, Ուռհա (Եդեսիա), Դամասկոս, որտեղից հաղորդակցում էր Երուսաղեմի և Ալեքսանդրիայի հետ)։ 3) Արևելյան, Արցախի վրայով տանում էր Պարտու քաղաքը (Աղվանք), այդտեղից՝ Կասպից ծովի ափերը։ 4) Հարավ-արևելյան— Նախիջևան, Թավրիզ, որտեղից միավորվում էր այն գծի հետ, որ տանում էր Նինվե, Մծբին, Ուռհա։ Նախիջևանից մի ուրիշ գիծ տանում էր Արդավիլ և Պարսկաստանի հյուսիսային կողմերը։ 5) Հյուսիսային, որ Գուգարքի վրայով տանում էր Թիֆլիս, հաղորդակցում էր հյուսիսային Անդրկովկասի հետ, բայց մանավանդ Պարտուի հետ[2]։

Այս բոլոր մանրամասնությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանը զանազան ուղղություններով կտրատված էր հաղորդակցության կարևոր գծերով և հանդիսանում էր մի միջավայր, ուր մշտնջենապես տեղի ունեին միջազգային շարժումներ։ Նրա ճանապարհներով էին անցնում թե՛ նվաճող բանակները, թե՛ մի տեղից մյուս տեղ փոխադրվող ամբողջ ցեղեր և թե՛ առևտրական մեծ քարավաններ։ Ետորին, նախապատմական հնության մեջ այս երեք շարժումները միատեսակ նշանակություն ունեին երկրի համար. երեքն էլ արշավանքներ էին՝ ուժի և զենքի վրա հենված։ Թե՛ նվաճող բանակները էին հաղորդակցություն հաստատում երկրի, թե՛ տեղափոխվող ազգերը իրենց քաոտական կենցաղի բերմունքով պիտի հարձակվեին նստակյաց և ավելի քաղաքակիրթ բնիկների վրա, զենքով տեղ խլեին իրենց բնակության համար։ Իսկ վաճառականությունը իր ամենահին ձևի մեջ նույն այդ թափառական ցեղերի ըզբաղմունքն էր, կամ նրանց աջակցությամբ էր առաջ տարվում. և զենքի ուժով էին հաճախ խլվում մի երկրի բերքերը՝ մի ուրիշ տեղ ուրիշ բերքերի հետ փոխանակելու համար[3]։

[1] N. Dolens et A. Katch, „Hist. des Anciens Arméniens“ Genéve, p. 60.

[2] Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», եր. 413։

[3] Н. Кареев, «Монархии Древнего Востока», СПБ, 1904, с. 46.

կարելի է ասել՝ ճակատագիրը այսպես է բնորոշված արաբացի աշխարհագիր Իբն-ալ-Ֆակիհ Համադանիի (10-րդ դար Ք. հ.) «Քիթաբ-ալ-Բուլդան» (երկրների գիրք) աշխատության մեջ.

«Ես գտա գրքերի մեջ,— ասում է Քաբը,— որ Մեքքան ավերում են հաբեշները, Մեդինան՝ սովը, Բասրան՝ ջրհեղեղները, Քուֆը՝ գաղթականությունները. Ջարաշը քանդվում է կայծակների հարվածներից և երկրաշարժից, Խորասանը՝ այլևայլ պատճառներից, իսկ Ռեյը հարստահարում են դիլեմացիները և թաթարստանցիները։ Ինչ վերաբերում է Հայաստանին և Ատրպատականին, այս երկու երկրները կործանվում են հնծելազորքի սմբակներից, մեկ էլ կայծակի հարվածներից և վերկրաշարժից»[1]։

Նույն Իբն-ալ-Ֆակիհը բերում է և հետևյալ խոսակցությունը.

«Սիրիացի Մեքհուլն ասաց. «Այն երկիրը, որ ամենից առաջ կավերվի, Հայաստանն է»։ Հարցրին նրանից. «Իսկ ի՞նչը կավերե նրան»։ Պատասխանեց. «Զիանների սմբակները»[2]։

Արևելյան այս պատկերավոր խոսքը, ինչպես երևում է, շատ տարածված էր միջին դարերում, որովհետև մեր Մատթեոս Ուռհայեցի պատմագիրն էլ նկարագրելով մի սելջուկյան արշավանք, անշուշտ նույն այդ ասացվածքն է կրկնում, բացականչելով. «Սմբակք երիվարաց նոցա մաշեցին զլերինս և զբլուրս»[3]։

Այդ սմբակներն էլ կազմում են այն առանցքը, որի շուրջը պտտում է Հայաստանի ամբողջ պատմությունը։

11. Երկիրը և մարդիկ։ Համեմատական աշխարհագրությունը ուսումնասիրում է այն ազդեցությունները, որոնց տակ մի երկիր, մի ազգաբնակություն կազմակերպվում է իբրև հասարակական-պատմական երևույթ։ Այդ բնական ազդեցությունները երեք տեսակ են. աստղաբաշխական (կլիմա և այլն), ֆիզիկական (երկրի կազմակերպություն և այլն) և բուսական ու կենդանաբանական աշխարհի ազդեցություն։ Մենք, որ մանրամասն ծանոթացանք այս բոլոր ազդեցությունների հետ, այժմ կարող ենք եզրակացություններ հանել, թե ի՛նչ տեսակ քաղաքական և կուլտուրական կյանք կարող էր զարգանալ Հայաստանի լեռնակղզում։

Մեզ արդեն ծանոթ պայմաններով օժտված մի երկիր նախ և առաջ պիտի ներկայացնե տեղական, առանձնակի շահերի հարստություն և ընդհանուր, համայնական շահերի աղքատություն։ Երկիրը կուլտուրական շերտավորումների բազմազանություն է արտադրում։ Խոր հովիտների ու կիրճերի մեջ բնությունը հարուստ է, թույլ է տալիս բարձր աստիճանի կուլտուրա։ Այդտեղ ազգաբնակությունը նստակյաց է, ունի համախմբվելու, ուժեղ կազմակերպություն ստեղծելու հրամայողական կարիք։ Բայց այդպիսի տեղեր շատ չեն, ոչ էլ միապաղաղ երկար տարածություններ են կազմում, այլ կղզիացած, ցրված են, միմյանցից հեռու, անջատված լեռներով։

Տիրապետողը, ընդարձակը, երկրին ընդհանուր գույն տվողը լեռնային արոտների իրականությունն է, ուր կարող է զարգանալ հովվական թափառիկ,

[1] Н. Марр, «История Ани и раскопки на месте городища», лекция, 1906 ձեռագիր։

[2] Անդ։ Տե՛ս և Н. Караулов, «Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане» («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа»), т. XXXI.

[3] Մատ. Ուռհայեցի, Ժաղարշապատ, 1898, եր. 140։

աստանդական կենցաղը։ Իսկ հովվական կացութիւնը բոլորովին հակասում է հովիտների նստակեցութեան իդեալներին։ Նա ճանաչում և պաշտում է միայն անձնական աղատութիւն, սրջատ անհատական շահեր, նա արհամարհում է քաղաքական և վարչական սահմանները, որովհետև նրա հոտերին հարկավոր են ընդարձակ տարածութիւններ և նա իր շահերով կապված չէ մի որևէ հայտնի տեղի, հայտնի շրջանակի հետ։

Այս է պատճառը, որ Հայաստանը չկարողացավ տեղական անջատ շահերի իրականութիւնից բարձրանալ մինչև ընդհանուր համայնական, ընդհանուր պետական շահերի մշտատև հասկացողութիւնը։ Այսպիսի մի երկիր չէ կարող ուժեղ, կենտրոնացած պետութիւն, կամ ավելի ճիշտ ասած՝ բռնապետութիւն ստեղծել[1]։ Անհամաչափութիւնը երկրի զանազան մասերի ազգաբնակութեան հոգեկան կարողութիւնների մեջ չափազանց մեծ էր, որպեսզի կարելի լիներ սպասել ընդհանուր, համայնական գործակցութիւն մի համազգային հարցի շուրջը։ Հայ պատմագիրների տեղեկութիւններից երևում է, որ ամբողջ նահանգներ, մանավանդ ծայրերում, երկրի կենտրոնի (Այրարատի) հետ համեմատած, «վայրենի» են, «գազանամիտ», «ճիվաղային»։ Այսպես էին, օրինակ՝ Սյունիքը, Արցախը, Ուտիքը, Սասունը[2]։ Մինչդեռ Արարատյան դաշտում կազմակերպվում էր քաղաքակիրթ, բարեկարգ պետութիւն, որ գիտութեան և արվեստների հարգն էլ էր ճանաչել, երկրի ազգաբնակութեան մի մասը դեռ միայն հում էր ուսում[3]։

Եվ շատ հասկանալի է, որ աշխարհագրական պայմաններով նպաստավորվող այսպիսի այլազանութիւնը, կուլտուրական աստիճանների հակադրութիւններն ստեղծեին ամբողջ երկրի համար քաղաքականապես ծուլլ կազմակերպված մի պետութիւն, որ ենթարկվում էր ուրիշների տիրապետութեան և մանավանդ կուլտուրական ազդեցութեան։13

[1] Л. Мечников, «Цивилизация и великие исторические реки», Кіевъ, 1899, с. 211.
[2] Ինճիճեան, հ. Բ, եր. 393։
[3] Խորենացի, Բ, գլ. ՄԲ։

Գլուխ երկրորդ

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ։ 2. ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ։ Ա. ՄԵԾ ՀԱՅՔ։ Յ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔՆԵՐԸ։ Բ. ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ։ 4. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ։

1. Աղբյուրներ։ Հին հեղինակներից հույն Ստրաբոնն է (66 թ. Ք. ա.—24 թ. Ք. հ.) առաջինը, որ մանրամասն աշխարհագրական տեղեկութիւններ է հաղորդում Հայաստանի մասին։ Նկարագրելով երկրի դիրքը, ջրաբաշխական հանգամանքները, հողն ու նրա արտադրութիւնները, հեղինակը հաղորդում է և պատմական տեղեկութիւններ, հիշատակում է վարչական մի քանի բաժանումների անունները, բայց առհասարակ տեղերի նահանգների լիակատար ցուցակը չէ տալիս։

Հռչակավոր հույն աշխարհագրից շատ հետո Հայաստանում կազմվեց մի համառոտ ընդհանուր աշխարհագրութիւն, որի մեջ դրված է և Հայաստանի նահանգական ու գավառական բաժանումների ցուցակը։ Այդ է միակ աղբյուրը, որի վրա կարելի է հիմնել Հայաստանի հին քաղաքական աշխարհագրութիւնը։

Սակայն ո՞ր շրջանի։

Մի ժամանակ այդ գրավոր հիշատակարանը վերագրվում էր Մովսես Խորենացուն, որ համարվում էր Ե դարի գրող։ Սակայն քննադատութիւնը կարողացավ ապացուցած համարել, որ այդ աշխարհագրութիւնը խմբագրված է 7-րդ դարից ոչ վաղ[1], այսինքն այնպիսի մի ժամանակ, երբ Հայաստանը վաղուց կորցրած էր իր քաղաքական անկախութիւնը և բաժանված էր պետութիւնների մեջ։ Կարո՞ղ էր այդքան ուշ ժամանակի մի գործ հարազատութեամբ ներկայացնել Հայաստանի այն վարչական բաժանումները, որոնք գոյութիւն ունեին հայկական ընդհանուր համազգային անկախութեան, այսինքն Արտաշեսյան և Արշակունի հարստութիւնների ժամանակ։

Կան նրա մեջ շատ ցուցմունքներ, որոնք նշան են, թե հետամուտ հավելումներ և փոփոխումներ կան այդ գործի մեջ։ Բայց և այնպես, ենթադրվում է, որ 7-րդ դարի հեղինակը իր տեղեկութիւնները քաղել է մի հին պաշտոնական աղբյուրից[2], թեև մյուս կողմից քննադատութիւնը հաստատում է, որ աշխարհագրութիւնը ամփոփում է իր մեջ միայն այն տեղեկութիւնները,

[1] Միայն հ. Ա. Սուրբին (Վենետիկի Մխիթարյաններից) պնդում էր, թե Խորենացու աշխարհագրութիւնը Ե դարի գործ է (տե՛ս նրա „Géographie de Moïse de Côrène (d'apres) Ptolemee", Venise, 1881), բայց նրա պնդումները անընդունելի մնացին,
[2] К. Патканов, «Армянская географія VII века по Р. Х, приписываемая Моисею Хоренскому», СПБ, 1877, с. 42:

որոնք իրականություն են եղել Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո, պարսից մարզպանական կառավարության տակ։[14]

Ինչ էլ լինի սակայն, Հայաստանի հին վարչական աշխարհագրության միակ փոքր ի շատե բավարար աղբյուրը մնում է այս աշխատությունը։ Նորագույն բազմաթիվ հետազոտողները ընդարձակել են այդ աշխարհագրությունը, հավաքելով և տեղավորելով այն բոլոր նյութերը, որոնք ցրված են մեր հին մատենագրության մեջ։ Այդպիսով ամբողջացրած աշխարհագրական տեղեկություններ են, որոնց այժմ դիմում ենք՝ հին Հայաստանի վարչական բաժանումների պատկերը ներկայացնելու համար։

2. Սահմաններ և գլխավոր բաժանումներ: Հայաստանի հնագույն սահմանները նկարագրում է Ստրաբոնը այսպես[2]. հարավից՝ Տավրոսյան լեռները, որոնք բաժանում են Հայաստանը Միջագետքից. արևելքից՝ Մեծ Միդիան (Մարաստանը) և Ատրպատականը. հյուսիսից՝ Պարախոաթրաս լեռների մի մասը, որ գտնվում է ուղիղ Կասպից ծովի վրա, հետո Աղվանից Երկիրը, և Վրաստանը Կովկասյան լեռնաշղթայի հետ, որ պատում է այդ երկու երկրները և այստեղ իսկ (այսինքն՝ Հայաստանի սահմանի վրա) միանում Մոսխերի և Կողբիսի լեռնային շղթաների հետ, տարածվում է մինչև այն երկիրը, ուր ապրում են Տիբարանի ցեղերը։ Վերջապես արևմուտքից Հայաստանը եզերված է նույն Տիբարանի երկրով, հետո Պարիադրես սարով և Սկիդիսեով մինչև Փոքր Հայքը և Եփրատի հովիտը, որ շարունակում է բաժանումը մի կողմից Հայաստանի և մյուս կողմից՝ Կապադովկիայի Կոմմագենի մեջ։

Ամբողջ Հայաստանը բաժանված էր երկու մեծ մասերի— Մեծ Հայք և Փոքր Հայք։ Յուրաքանչյուր մասը բաժանվում էր նահանգների կամ աշխարհների և գավառների։ Մեծ Հայքն ուներ 15 նահանգ, իսկ Փոքրը՝ երեք։

Ա

ՄԵԾ ՀԱՅՔ[3]

3. Նահանգներ: *Մեծ Հայքի 15 նահանգներն էին— 1) Բարձր Հայք, 2) Ջորրորդ Հայք, 3) Աղձնիք, 4) Տուրուբերան կամ Տարուբերան, 5) Մոկք, 6) Կորճեք, 7) Պարսկահայք, 8) Վասպուրական, 9) Սյունիք, 10) Արձախ կամ Արցախ, 11) Փայտակարան, 12) Ուտիք, 13) Գուգարք, 14) Տայք և 15) Այրարատ։*

1. ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ

Ստացել է իր անունը իր սարահարթի բարձրությունից, որին, ինչպես տեսանք, չէ հասնում ոչ մի ուրիշ տեղ ամբողջ հայկական լեռնաստանում։ Հայոց պատմության մեջ կատարել է նշանավոր դեր, մանավանդ կրոնական տեսակետից։ Այստեղ էին հեթանոս հայերի մի քանի գլխավոր մեհյանները, այստեղ էլ քրիստոնեության մուտքի պատմությունը նվիրական է դարձրել մի քանի վայրեր։

[1] **Н.** Адонц, «Армения в эпоху Юстиниана», СПБ, 1908, с. 239.

[2] „Géographie", livre XI, ch. XIV.

[3] *Մեծ Հայքի նկարագրությունը մենք վերցնում ենք Հ. Ղ. Ինճիճեանի «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց» (Վենետիկ, 1822) աշխատությունից, նկատի առնելով և նորագույն հետազոտությունները։*

Գավառներ.

ա) Դարանաղի (այժմ Կամախ)։ Հին ստուգաբանությամբ այս անունը բացատրվում էր իբրև «դարան» և «աղի» բառերի լծորդություն, այսինքն՝ աղահանք։ Սակայն նորագույն բացատրություններն ապացուցում են, որ Հայաստանի մի շարք աշխարհագրական անունների «աղի» վերջավորությունը (որ պիտի լիներ իսկապես «ալի») աղ բառից չէ գոյացել, այլ պարզապես մի հին (նախահայկական) մասնիկ է, համանիշ մեր «յան» մասնիկին։ Եվ «Դարանաղի» այս բացատրությամբ պիտի նշանակե «Դարանյան»։ Կարծում են, որ այս գավառում բնակություն հաստատեց «այնյան» անունով մի ցեղ, որի մասին Ստրաբոնը վկայում է, թե Պարսկաստանից տեղափոխվեց Հայաստան։ Դարանաղի հասավ այդ ցեղի մի մասը։ Մյուսը բնակություն հաստատեց Շիրակ գավառում. դրա ապացույցն այն է, որ երկու գավառներում էլ—թե՛ Շիրակում և թե՛ Դարանաղիում, գոյություն ստացան «Անի» անունով բերդեր, մի անուն, որ ինչպես կարծում են, «այնյան» ցեղի անունից է առաջացել[1]։

Դարանաղիի Անին հիմնված էր Եփրատի վրա և կարևոր նշանակություն է ունեցել թե՛ իբրև խիստ ամուր բերդ և թե՛ իբրև հեթանոս հայերի գլխավոր մեհյաններից մեկի տեղ։ Կրոնական նշանակությունն այնքան մեծ էր, որ այդտեղ էին թաղվում Արշակունի թագավորները։ Այդտեղ էլ պահվում էր արքունի գանձը։ Քրիստոնեական կրոնը, մուտք գործելով Հայաստան, ամենից առաջ այս կրոնական վայրում պիտի ընդհարվեր հին հեթանոսական կրոնի հետ։ Եվ իրավ, հայ եկեղեցու նախնական ավանդություններն վկայում են, որ Ֆրիգոր Լուսավորիչը Դարանաղի գավառից և հատկապես Անիից սկսեց իր քարոզչական գործունեությունը։ Անին առաջինն էր, որ դարձավ հաղթական քրիստոնեության կալվածք։

Նույն կրոնական տեսակետից նշանավոր է և այս գավառի մեջ գտնվող Սեպուհ լեռը, որ կոչվում է նաև Մանյա այրիք։ Այստեղ էր, ըստ ավանդության, Լուսավորչի ճգնարանը։ Իսկ Թորդան գյուղը Լուսավորչի դաստակերտն էր համարվում և դարձավ նրա և նրա տոհմի գերեզմանատուն։

բ և գ) Աույուծ և Մնծուր (այժմ Կերճանիս և Գուրուչա կամ Մզուր)[2]։

դ) Եկեղյաց (այժմ Երզնկա)։ Նույնպես շատ հայտնի էր նախաքրիստոնեական շրջանում իր առաջնակարգ կրոնական հիմնարկություններով։ Ամբողջ գավառը կոչվում էր նաև Անհատական, որովհետև նրա Երիզա կամ Երեզ ավանում գտնվում էր Անահիտ աստվածուհու տաճարը, որ ամենից հռչակավորն էր նույն աստվածուհուն նվիրաբերած բազմաթիվ տաճարների մեջ և ընդհանուր, համազգային սրբություն էր։ Այդտեղ, Ստրաբոնի վկայությամբ[3], մշտապես ապրում էին դիցուհուն նվիրված ստրուկներ երկու սեռից, իսկ հայ ազնվականների կույս աղջիկները, նախքան ամուսնանալը, այդտեղ անձնատուր էին լինում պոռնկության։ Երիզան կամ Երզնկան հայտնի է և նրանով, որ այդտեղ շատ հաճախ երկրաշարժներ են պատահում։ Հեթանոսական մեհյանների կողմից նշանավոր էր և Թիլ ավանը, ուր գտնվում էր Նանե աստվածուհու արձանը։ Քրիստոնեական կրոնը, այստեղ էլ կռվով հաղթանակելուց հետո, ամբողջ Եկեղյաց գավառը հատկացրեց Լուսավորչի տոհմին իբրև կալվածք։

[1] Адонц, с. 56.

[2] *Վարչական նոր անունները որոշելիս մենք մասամբ օգտվել ենք Հ. Ալիշանի «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» գրքից։*

[3] „Géographie", t. II. p. 468.

ե) Մանանաղի *(այժմ Շուշար և Թեքման)։* Ըստ նորագույն բացատրությունների պիտի նշանակե «Մանյան», գուցե Մաննների երկիր։

զ) Դեբջան *(միևնույն անունով և այժմ)։* Հեթանոսական մեհյաններից մեկն էլ գտնվում էր Բագաւանինջ կամ Բագահաւինճ գյուղում և նվիրված էր Միհր աստծուն։

է) Սպեր *(այժմ Իսփիր)։* Հին հեղինակների վկայությամբ այս գավառը այնքան հայտնի էր իր ոսկու հանքերով, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու առանձին ուշադրություն գրավեց։

ը) Շաղագումք կամ Շաղգումք *(այժմ Թորթում)։*

թ) Կարին *(այժմ Էրզրում, Օվաջըք)։* Նահանգի մայրաքաղաքն է Կարին, որ 5-րդ դարում *(Ք. հ.)* վերանորոգեց բյուզանդական Թեոդոս կայսրը և նրա անունով էլ կոչվեց Թեոդոսուպոլիս։ Իբրև առևտրական կենտրոն և մանավանդ իբրև առաջնակարգ բերդ՝ Կարինը միշտ կատարել է նշանավոր դեր։ Կարինի գավառում հայտնի էր և Արծն քաղաքը, Եփրատի ակունքների մոտ, հռչակված իր բազմամարդությամբ և վաճառականությամբ։

2. ՁՈՐՐՈՐԴ ՀԱՑՔ

Այս անունը աշխարհագրական նշանակություն ստացել է 536 թվականից հետո *(Ք. հ.)*[1]։ Նահանգի հին անունն էր Ծոփք, որ այդ թվականից հետո հատուկ մնաց միայն նրա գավառներից մեկին։ Հայ ազգի հավաստի պատմության սկզբներում այս նահանգը կարևոր դեր էր կատարում իբրև մի տեղ, ուր կազմակերպվեց Հայաստանի քաղաքական անկախությունը։ Հյուսիսից նա սահման ուներ Բարձր Հայքը, արևմուտքից՝ Եփրատը, հարավից և արևելքից՝ Աղձնիք և Տուրուբերան նահանգները։

Գավառները.

ա) Խորձյանք *(այժմ Կեղք, Առինճ)։* Հայտնի էր իր ամուր դիրքով և ուներ շատ ամրացրած բերդեր ու գյուղեր։

բ) Հաշտյանք *(ըստ հին հույն մատենագիրների՝ Աստիանինի, այժմ ճապաղչուր և Խուլփ)։* Հայ Արշակունի թագավորների ժամանակ արքունի տան կալված էր, և այստեղ պարտավոր էին ապրել բոլոր այն թագավորազունները, որոնք օրենքով իրավունք չունեին ժառանգելու թագավորական գահը։ Հայտնի էր այստեղ Կծռիճ քաղաքը, որ ամուր բերդ էլ էր։ Այս գավառում են գտնվում Տիգրիս գետի ակունքները։

գ) Պաղնատուն *(այժմ Արղանա)*. ուներ Պաղին անունով բերդը։

դ) Բալահովիտ *(այժմ Բալու)։* Ուներ Բալու բերդը։

ե) Ծոփք *(այժմ Ջմշկածագ, Բերդիկ, Կապան)։* Այս անվան ամենահին հիշատակությունը գտնվում է Ատրեստանի բևեռագիր արձանագրությունների մեջ Սուպանի ձևով[2]։ Հունաց մատենագրության մեջ նա շատ հայտնի է Սոֆենա ձևով։ Բաժանվում էր երկու մասի. Մեծ Ծոփք և Ծոփք Շահյա կամ Փոքր։ «Շահյա» անունը կարելի է բացատրել, ընդունելով, որ Ծոփքի այս մասը պատկանում էր Շահ անունով մի տոհմի, թեև նույնչափ հավանական կլինի ընդունել նրան պարսկական «արքունի» բառի տեղ։ Ծոփքի այս մասում (Շահյա) հիշվում են Ջմշկածագ, Մեծկերտ բերդերը[1]։ Ծոփքի մեջ էր և Բնաբեղ բերդը։

զ) Հանձիթ *(այժմ Խարբերդ)։* Ասորեստանի արձանագրությունների մեջ կոչվում է Ինզի, Ինզիթ, հունական մատենագրությունների մեջ՝ Անզետինե։ Այստեղ է գտնվում Եփրատի այն մեծ հովիտը, որ հռչակված է իր բարեբերությամբ և որ կոչվում էր Ալեքսուա դաշտ *(այժմ Խարբերդի դաշտ)*։ Այդտեղ հին ժամանակներում հայտնի էին Անձիտ բերդը, Աշմուշատ կամ Շամուշատ՝ Արածանի գետի վրա[2]։ Այժմ էլ գոյություն ունի Խարբերդը։

է) Գոռեբ *(այժմ Կորեք)։*

ը) Դեգիթ *(այժմ Ակլ, Հենի)։* Ենթադրվում է, որ այս գավառն էր, որ հետո կոչվում էր Անգեղ տուն[3]։

3. ԱՂՁՆԻՔ

Հայաստանի հարավ-արևմտյան ծայրագավառը։ Ստար մատենագրության մեջ Արզանինի։ Նահանգի քաղաքական կարևորագույն աստիճանացույցը այն է, որ այդտեղ էր հաստատված Հայաստանի սահմանները պահպանող չորս բդեշխներից մեկը։ Աղձնյաց բդեշխությունը իր սահմանների մեջ առնում էր նաև Միջագետքի մի մասը՝ Մծբին քաղաքով *(Արվաստան)*, ինչպես նաև հայկական հարավային նահանգները մինչև Ուրմիայի լճի սահմանները[4]։ Այդ բդեշխության կոչումն էր պաշտպանել Արշակունյաց թագավորությունը հարավի *(Միջագետք և Սիրիա)* կողմերից։ Բայց նա ուներ խառն ազգաբնակություն, որը սերտ կապերով չէր կապված Հայաստանի հետ, ուստի հաճախ ապստամբվում էր կամ խլվում էր հարևան մեծ պետությունների ձեռքով։ Նահանգի մի մասը դաշտային է, մյուսը՝ լեռնային։ Լեռներում հարուստ են երկաթի հանքերը, ինչպես նաև կապարը։ Գար և նավթ։

Գավառներ.

ա) Արզն կամ Արձն *(այժմ Խարզան)։* Ստացել է իր անունը Արձն քաղաքից։

բ) Նիրկերտ *(այժմ Մուֆարղին)։* Այստեղ հայտնի էր Մարտիրոսաց քաղաքը *(Մարտիրոպոլիս, որ հետո կոչվեց Մուֆարղին)*։

գ) Քեղ կամ Քաղ *(այժմ Խզու)։*

դ) Կեբիկ։ Ենթադրվում է, որ այս գավառին էր պատկանում Տիգրանակերտ նշանավոր քաղաքը, որ չինեց Տիգրան թագավորը։

ե) Տատիկ *(այժմ էլ նույն անունով ավան և գետ)։*

զ) Ազնվաց ձոր *(այժմ կամ Գյուզել-դերե կամ Սուսան)։*

է) Խերխեթ կամ Երխեթ *(այժմ Սղերդ)։*

ը) Գզեղ *(այժմ Խիզան)։*

թ) Սալնո ձոր կամ Սալաձոր *(այժմ, հավանաբար, Բաղեշ)։*

ժ) Սանասուն կամ Սասուն, Սասունիք *(այժմ Սասուն)*։ Լեռնագավառ Տավրոս լեռների Սիմ կոչված մասում։ Աղձնիք նահանգին պատկանում էր այդ

---

[1] Հ. Հյուբշման — «Հին Հայոց Տեղւոյ անունները», թարգմ. Հ. Ք. Պիլեզիկեյան, Վիեննա, 1907, եր. 69։

[2] Հյուբշման, եր. 70։

[1] Адонц, с. 38.

[2] Ibid, եր. 34։

[3] Հյուբշման, եր. 154։

[4] Մարկվարտ, «Հայ բդեշխք», թարգմ. Հ. Ք. Կեսիկյանի, Վիեննա, 1903, եր. 36։

լեռների հարավային մասը, որ և կոչվում էր Սասուն, մյուս հյուսիսային մասը, որ կոչվում էր Խութ, Տուրուբերան նահանգին էր պատկանում[1]։

Արշակունյաց թագավորության ժամանակ Աղձնյաց բդեշխությանն էին վերաբերում և մի քանի գավառներ և կամ երկրներ, որոնք հետո խլվեցին հայերից։ Դրանք էին. ա) Նոշիրական կամ Նոր Շիրական, բ) Նիխորական, գ) Մահկերտան, դ) Դասան, ե) Ծավդեք, զ) Արզնարդյուն և է) Ռեհիմենա[2]։ Այս երկրների դիրքը տարածված էր այժմյան Աղբակի, Ուրմիայի լճի և Մոսուլի միջտեղերը[3]։

4. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ ԿԱՄ ՏԱՐՈՒԲԵՐԱՆ

Այս անունը, ինչպես ենթադրվում է, Խորենացուն վերագրված աշխարհագրության ժամանակից (այսինքն 7-րդ դարից) առաջ գոյություն չուներ իբրև ընդհանուր նահանգական անվանակոչում[4]։ Ավելի հին գրավոր հիշատակարանների մեջ նահանգն անվանված է «կողմ Տարավնո»։ Իսկ Տարավնը կամ Տարոնը 7-րդ դարում արդեն նահանգի միայն մի գավառի անունն էր։ Տուրուբերանը Հայաստանի կենտրոնական նահանգների մեջ կարևորագույն նշանակություն ունեցած և դեր կատարած երկրներից մեկն է։ Այս հանգամանքը հասկանալի կլինի, եթե չմոռանանք, որ այստեղ է գտնվում Հայաստանի երրորդ մեծ և բարեբեր հովիտը—Մուշի դաշտը՝ Արածանիի վրա։

Գավառներ (թվով 16).

ա) Խույբ (այժմ Խութ), որ, ինչպես տեսանք, Սիմ լեռան հյուսիսային կողմն էր, սահմանակից Աղձնիքին։

բ) Ասպակունիք (այժմ Խուլփի մոտերը)։

գ) Տարավե կամ Տարոն (այժմ Մուշ)։ Հռչակված իր կլիմայական գեղեցիկ հատկություններով և իր կրոնական ու քաղաքական դերով, որ կատարել է հայոց պատմության մեջ։

Մեր հին գրավոր հիշատակարաններից մեկը[5] այսպես է նկարագրում Տարոնի բարեբերությունը. «Բարի է երկիրս և վայրքս, և անուշ օդս, բազմաջուր, դաշտաձև, և շուրջ զլերամբքս ամրոցք բազումք. երկիրս խոտաբեր և մեղրաբուղխ, և որպէս մանանայն իջանէր յերկնից անդ առ Հրեայս, նոյնպէս և աստ ի մերում երկրիս ի վերայ անտառացն իջանէ՝ քաղցր առուել քան զմեղր, որ կոչի գազապէն... Այս երկիրս ամենայն բարութեամբ լի է, աշղոգի և առողջ»։

Հին ժամանակներից այս գավառում երկու տեսակ հողատիրություն կար։ Նրա մի մասը պատկանում էր քրմական դասակարգին, մյուսը՝ Սլկունի նախաարարական տոհմին։ Այս տոհմին չորրորդ դարում իբրև սեփականատեր հաջորդեց Մամիկոնյան նախարարական ցեղը, իսկ քրմական կալվածատիրությունն անցավ քրիստոնյա եկեղեցականության։

Հեթանոսական ամենախոշոր կենտրոնն էր հռչակավոր Աշտիշատ կամ Հաշտիշատ գյուղը Քարքե լեռան ստորոտում, Արածանիի վրա։ Շրեք մեծ և

[1] Վ. Տամաշեկ — «Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները», թարգ. Հ. Բ. Պիլեզիկյան, Վիեննա, 1896, եր. 11։

[2] Հյուբշման, եր. 179—184։

[3] Адонц, с. 227.

[4] Ibid, եր. 80:

[5] Ջենոբ Գլակ — «Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ, 1832, եր. 49։

շատ հարուստ մեհյաններ կային այդ գյուղում. 1) Վահեվահյան, նվիրված Վահագնի պաշտամունքին, 2) Ոսկեմայր, Ոսկեծին, Ոսկիահատ Անահիտի մեհյանը, ուր գտնվում էր այդ աստվածուհու ոսկեձույլ արձանը, և 3) Աստղիկ աստվածուհու մեհյանը, որ կոչվում էր նաև սենյակ Վահագնի։ Քրիստոնեությունը այստեղ մեծ ընդհարում ունեցավ հեթանոսության հետ։ Եվ հաղթելուց հետո նա այս նվիրական վայրը դարձրեց քրիստոնեական սրբավայր։ Կործանված մեհյանների տեղը կառուցված եկեղեցին առաջինն էր Հայաստանում իբրև մայր եկեղեցի։ Հիշատակվում է Հացյաց Դրախտ փոքրիկ անտառը, որ գտնվում էր Վահեվահյան մեհյանի գրաված բարձրավանդակի ստորոտում և բաղկացած էր հացի ծառերից։

Հեթանոսական նշանավոր վայր էր և Իննակնյան կոչված տեղը Քարքե լեռան վրա, ուր գտնվում էին Գիսանե և Դեմետր աստվածների քանդակները։ Դրանց տեղ կառուցվեց Ս. Կարապետի վանքը, որ հռչակված քրիստոնեական սրբավայր է մինչև այժմ։ Կոչվում է նաև Իննակնյան վանք, Գլակա վանք։ Նա գրավում է Տարոնի ամենագեղեցիկ վայրերից մեկը։

Տարոնի հին ազգաբնակության խտությանն վկայներն են նրա բազմաթիվ քաղաքները, բերդերը, ավանները և գյուղերը։ Քաղաքներից հայտնի են՝ Քոմախակերտ, Օձ կամ Ավձ, Վիշապ կամ Տիրակատար, Մծուր, Մուշ (սկզբում ավան)։ Բերդերի մեջ հռչակված էր Ողական անառիկ բերդը Արածանիի վրա, Եզանց բերդ կամ Եզնուտ, Այծյաց բերդ, Աստղաբերդ և ամրոցներ՝ Գարահար, Մեծամոր, Աստղոնք։ Բազմաթիվ պատմական ավանների և գյուղերի մեջ հիշատակության արժանի են Հացեկաց գյուղ, ուր ծնվել է Մեսրոպ Մաշտոցը և Խորնի գյուղ, որ համարվում է Մովսես Խորենացու ծննդավայր։

դ) Աշմունիք կամ Արշամունիք (այժմ Խուլփ և Վարդո)։ Ստացել է իր անունը Աշմունի ցեղից։ Այստեղ էլ կար Երիզա անունով քաղաք։

ե) Մարդպաղ (իսկապես Մարդպալի)։ Գտնվում էր Բյուրակնյան (Թինգյոլ) լեռների հյուսիսային կողմերում և սահմանակից էր Կարինին։ Ստացել էր իր անունը Մարդ ցեղից, որ Ատրպատականից գաղթել էր Հայաստան։ Այդ ցեղի մի մասն էլ բնակվեց Վասպուրական նահանգում, ուր նրա երկիրը կոչվեց Մարդաստան[1]։

զ) Դասնավորք (այժմ Գարա-Ցաղը)։

է) Տվարածատափ (այժմ Գյոքսու)։

ը) Գալաո (այժմ Քորլու)։

թ) Հարք (այժմ Խամուր և Խնուս)։ Այս գավառի անվան հետ հայերը կապել էին իրենց առասպելները իրենց ազգի նախահայր Հայկի մասին։ Իբր թե Հայկը այդտեղ բնակվեց և գավառը անվանեց Հարք, այսինքն հայրենի ծառանգություն։ Եվ իբր թե այդտեղ գտնվող Հայկաշեն գյուղն էլ նույն Հայկն էր շինել։ Այստեղ էր Մանազկերտ կամ Մանծկերտ նշանավոր քաղաքը (այժմ Մանազկերտ), որ կարևոր բերդ էլ էր։

ժ) Վարաժնունիք (այժմ Բուլանըք)։ Ստացել է իր անունը Վարաժն տոհմից։

ժա) Բզնունիք (այժմ Խլաթ, Արծկե) Վանի ծովակի հյուսիս-արևմտյան կողմում։ Այս գավառի անունով էլ Վանի լիճը կոչվում էր Բզնունյաց ծով։ Բզնունի՝ հին նախարարական տոհմի անուն է։ Այստեղ նշանավոր էին Խլաթ և Արծկե քաղաքները։

[1] Адонц, с. 20, 57.

ժբ) Երեվարթ (այժմ Գյուզել-դերեն)։

ժգ) Աղիճովիտ (այժմ Արճեշ) Վանի լճի հյուսիս-արևելյան կողմը։ Այս գավառն էլ հատկացրած էր Արշակունի թագավորների որդիներին իբրև բնակության տեղ։ Արճեշ քաղաքը այժմ ծածկված է Վանի լճի ջրերի տակ։ Հայտնի էր այստեղ և Ջարիշատ քաղաքը։ Միջնադարյան վանքերից հայտնի է Մեծոթա վանքը։

ժդ) Ապահունիք։ Տարածվում էր Սիփան սարից դեպի հյուսիս և ստացել էր իր անունը Ապահունի տոհմից։ Այս գավառումն էր Թոնդրակ գյուղը։

ժե) Կոր կամ Կորճ (այժմ Բուլանըքի մոտերը)։

ժզ) Խոռխոռունիք։ Ենթադրվում է, որ գտնվում էր Բզնունյաց երկրի և Կոր գավառի մեջ, Նազուք լճի շրջանակներում[1]։ Ստացել է իր անունը Խոռխոռունի տոհմից։

5. ՄՈԿՔ

Հայաստանի ծայրագավառը հարավում, Աղձնիք նահանգի արևելյան կողմը Տավրոս լեռները այստեղ էլ են տարածվում։ Դա մի լեռնոտ և ամրություններով հարուստ երկիր է։ Սակայն մութ է մնում այս նահանգի անվան ծագումը և նրա մասին առհասարակ շատ քիչ տեղեկություններ են մնացել։

Գավառներ (թվով 9).

ա) Իշայր
բ) Իշայր Մուս
գ) Իշոց գավառ
դ) Առվենից Ջոր (Ն. նույնը)
ե) Միջա
զ) Մոկք Առանձնակք (այժմ Մոկս)
է) Արբայից գավառ
ը) Արգաստովիտ

(նոր աններ՝ Ջրրդան, Սպարկերտ, Կարկառ)։

Մոկաց և Շատախի մեջտեղերը

թ) Ջերմաձոր (այժմ Շատախ)։ Այս գավառի մեջ էր Ջվել բերդը։

Մոկաց նահանգի միջնադարյան վանքերից հռչակված է Ապարանից վանքը։

6. ԿՈՐՃԵՔ

Այս աշխարհագրական անունը իբրև մի ամբողջ նահանգի հորջորջում շատ հին չէ։ Այսպես, 4-րդ դարում մենք չենք տեսնում այդպիսի մի նահանգ։ Եվ հետո էլ շատ հաճախ էր, որ Կորճեք անունը հոմանիշ էր համարվում Կորդուք անվան, թեև սա այդ նահանգի մեջ գտնվող մի գավառի անունն էր։ Լեռնոտ երկիր է. այդտեղ տարածվում են Կորդվաց լեռները, որոնք հարուստ են բնական ամրություններով։ Հին արևմտյան գրողներին նա հայտնի էր Կորդվենա անունով։ Այդ գրողներն էլ գովում են երկրի արգավանդությունը։

Գավառներ (թվով 11).

ա) Կորդուք։ Կորդվաց բարձր լեռները դժվարամատչելի են դարձնում այդ երկիրը, որի ներքին հաղորդակցություններն էլ շատ դժվար են։ Ավանդությունն կար, որ Նոյի տապանը Կորդվաց լեռներում է վանգ առել։ Կորդուք հայկական անուն չէ։ Այստեղ ապրող ժողովուրդը, ինչպես հավանական են համարում, պետք է լինի այն, որ հայտնի էր արևմտյան հին հեղինակներին Կորդուխ անունով։ Դա մի քաջ պատերազմասեր ժողովուրդ էր։ Ուներ իր թագավորությունը, որ նվաճվեց Տիգրան մեծի ձեռքով։ Այնուհետև Կորդվաց երկիրը փոփոխակի անցնում էր հռոմեացիներին, հայերին, ապա և պարսիկներին։ Հին մատենագիրների կորդուխները այժմյան քրդերն են[1]։ Եվ որովհետև այդ մատենագիրները ամեն և այն, որ կորդուխները մարաց ազգից են, ուստի մեր հին և միջին մատենագրության մեջ քրդերը հաճախ հանդիպում են Մար անվան տակ։

Քաջ և պատերազմասեր ժողովրդով բնակեցրած երկիրը, բնականաբար, առաջնակարգ նշանակություն պիտի ունենար Հայաստանի համար, որքան որ նրա մի մասն էր կազմում։ Եվ, իրավ, Կորդվաց նախարարը հայոց արքունիքում առաջին տեղերից մեկն էր գրավում և նրա կառավարության հանձնվում էին նույնիսկ հարևան Մոկս և Աղձնիք նահանգները։

բ) Կորդիք Վերին
գ) Կորդիք Միջին
դ) Կորդիք Ներքին

(այժմ Բոհտան)

Այս երեք գավառները ավելի հին ժամանակներում կոչվում էին Տմորիք, հռչակված իր անառիկ դիրքերով։

ե) Այսվանիք
զ) Այգաոր
է) Մոթողանիք
ը) Ռոսիրանիք։ Վերին Զաբ գետի վրա։
թ) Կարապունիք
ժ) Ճահուկ։ Հարուստ բերդերով և ամրոցներով (Ջլմար, Սրինգ, Ճահուկ)։
ժա) Փոխր Աղբակ (այժմ Ալ-Բաղ, Ճուլամերկ)։ Կորճեք նահանգի մեջ էր Սալամաս քաղաքը (այժմ Սալմաստ)։

7. ՊԱՐՍԿԱՀԱՑՔ

Կորճեքի արևելակողմը։ Դարձյալ ծայրագավառ Հայաստանի հարավարևելքում, սահմանակից պարսկական Ատրպատականին։ Կազմվել է այն երկրներից, որոնք զանազան ժամանակ խլվեցին Ատրպատականից։ Նահանգի մեծ մասը գտնվում էր Ուրմիայի լճի հյուսիս-արևմտյան, հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան կողմերում։

Գավառներ (թվով 9).

ա) Այլի կամ Կուսիճաճ
բ) Մարի
գ) Թրարի
դ) Արիսի կամ Ացուերս
ե) Ըռնա
զ) Տամբերդ
է) Ջարեհավան

[1] Адонц, с. 313.

[1] F. Charmoy, „Chéref-Nameh on fastes de la Nation Kourde", S-Peter., 1868, t. I, première partie, p. 325.

ը) Զարավանդ կամ Զարեվանդ: (Սալմաստի մոտերը)։

բ) Հեր կամ Խեր (այժմ Խոյ)։

Մեր հին մատենագրության մեջ հաճախակի հիշատակվում են այս վերջին երկու գավառները, որոնք կարևոր դեր են կատարել Պարսկաստանի հետ ունեցած հարաբերությունների մեջ, իրև սահմանագլուխը պաշտպանող գավառներ։ 8 և 10-րդ դարերում Զարևանդն ու Հերը կրում էին Ռստակ անունը[1]։ Հեր գավառում պատմական անուն ուներ Նըվարսակ գյուղը։

8. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Հայաստանի կարևոր կենտրոնական նահանգներից ամենամեծը իր տարածությամբ։ Նա ձգվում էր հարավից դեպի հյուսիս, Վանի լճի արևելյան կողմերից մինչև Արաքսի հովիտը։

Վասպուրական անունը մեր հին գրականության մեջ երևան է գալիս 6-րդ դարից միայն։ Առաջին հիշատակությունը[2] նույնիսկ «նահանգ» մտքով չէ, այլ գնդի անուն է՝ «վասպուրական գունդ»։ Այս անունը հայկական չէ և վերցրած է պահլավերենից։ «Վասպուր» էին կոչվում Սասանյան թագավորների ժամանակ Պարսկաստանի յոթ ամենաբարձր ազնվական տոհմերի անդամները։ Հենվելով այս հանգամանքի վրա, կարծում են, թե «վասպուրական (պահլավերեն vaspuhrakan) պիտի նշանակեր «ազնվականների երկիր» կամ ազնվականների գնդի երկիր»[3]։ Սակայն նորագույն հետազոտողներից մեկը[4] գտնում է, որ «վասպուրական» պետք է ունենար նույն միտքը, ինչ «պարսիկ», թեև կարող էր գործածված լինել նաև բարձր ազնվականություն ցույց տվող տիտղոսի տեղ, ինչպես էր, օրինակ, հայերեն «տեր» բառը։ Սկզբում «վասպուրականը» զորաբանակի անուն էր, որ հետո դարձավ նահանգի անուն։ Այդ անունով ճանաչվում էր Հայաստանի այն մասը, որ մնաց Պարսկաստանին այն բաժանումից հետո, որ 591-ին տեղի ունեցավ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի մեջ։

Վասպուրական նահանգը կոչվում է և Երկիր Արծրունյաց, որովհետև այդտեղ տիրող գլխավոր նախարարական տոհմը կազմում էին Արծրունիները, որոնք հետո նույնիսկ թագավորություն էլ հաստատեցին։ Նահանգի մի մասը, որ Արծրունիների հին, բուն կալվածքն էր, կրում էր սեփական անունը, որ նույն հին vaspuhrakan բառի նոր ձևն է[5]։

Գավառները (թվով 36).

ա) Ռշտունիք (այժմ Ոստան, Գավաշ)։ Վանի լճի հարավ-արևելյան ափին։ Հայտնի էր իր հարուստ բնությամբ։ Անունը նախարարական տոհմի անունն էր (Ռշտունիք)։ Այս գավառի մեջ է հին Ընձաքյարս սարը, որ այժմ կոչվում է Կապուտկող։ Երկրի բերդն էր Ոստանը Վանի լճի վրա։ Նրան ամրացրեց և շինություններով զարդարեց Գագիկ Արծրոնի թագավորը 10-րդ դարում։ Այս գավառին էին վերաբերում և Աղթամար կամ Ախթամար և Արտճ (այժմ Առտեր) կղզիները։ Աղթամարը հին ժամանակներից բերդ էր, իսկ 10-րդ դարից հռչակվեց նույն Գագիկի շինած հոյակապ եկեղեցով։ Կար այստեղ և Մանսկերտ բերդը, որ կոչվում էր և Քարն Մանսկերտ։

Ռշտունիքում է գտնվում Նարեկ անունով հռչակավոր վանքը, որ մեծ նշանակություն ունի մեր միջնադարյան գրականության պատմության համար։

բ) Տոսք (այժմ Վան)։ Տոսք անունը մեկն է այն աշխարհագրական բազմաթիվ անուններից, որ հայերը ժառանգել են Հայաստանի նախկին տերերից, այն ազգից, որ այժմ ընդունված է անվանել ուրարտացիներ, խալդեր կամ պարզապես՝ նախահայեր։ Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների մեջ «Տոսք» երևան է գալիս «Տուշպա» ձևով։ Դա մեր Վան քաղաքն է, ուրարտական թագավորության հռչակավոր մայրաքաղաքը, որի անունը հայերի մեջ արդեն գավառի անուն է դարձել։ Այստեղ, Վանի լճի արևելյան ափերում, տեղի են ունեցել պատմական մեծամեծ դեպքեր, ստեղծվել է մի մեծ և ուժեղ պետություն, որի հյուսիսային սահմանները հասնում էին Սևանի լճին։ Վանը մեծ դեր է կատարել և հայոց պատմության մեջ։ Դա խոշոր կենտրոններից մեկն էր, ուր առանձին թագավորություն էլ հիմնվեց։

Գավառում պատմական տեղերից հիշատակելի է Արտամետ գյուղը, հրաշակված իր կլիմայական բարեմասնություններով. այդ պատճառով էլ Արտաշես թագավորը այստեղ կառուցեց ապարանքներ և այլ գեղեցիկ շինություններ։

Քրիստոնեության պատմության մեջ հռչակված է Վարագ սարը իր վանքով։

գ) Բողունիք (այժմ Համուկ)։

դ) Առճիշակովիտ: Վանից հյուսիս, Արճակ լճի և Մարմետ գետի շրջանում[1]։

ե) Աղովիտ (այժմ Բաղնոց)։

զ) Կոտպանովիտ:

է) Առբեռանի (այժմ Բերկրի)։ Բերկրի բերդ և քաղաք։ Այստեղ են Լիմ և Կատուց կղզիները և Վանի ծովակի ձկնորսարանը, որ հռչակված է իր «տառեխ» ձկնով[2]։

ը) Գառնի կամ Դառնի (այժմյան Բայազետի հարավակողմը)։

թ) Բուժունիք (այժմ Նորդուզի շրջան)։ Բոհտան-սու կամ արևելյան Տիգրիս գետի վերին մասերում։

ժ) Առնոհոտն: Սահմանակից նախընթաց գավառին։

ժա) Անձևացիք կամ Անձավացիք (այժմ Նորդուզի շրջան, երբեմն կոչվում էր Քարգահ)։ Ցեղի անուն է։ Լեռնային ամուր տեղ։ Ուներ կանգվար քաղաքը, որ և բերդ (այժմ Կանգով)։ Այս քաղաքի մոտ գտնվում էր Դարբնաց քար կամ Ագռավաքար տեղը, ուր Անահիտի տաճարն էր, ուր քուրմերը կոչվում էին դարբին, որովհետև նրանք կրանահարությամբ ահագին ադմուկ էին հանում և առհասարակ լեռան պաշտամունքն էին վար պահում բնակիչների մեջ զանազան արհավիրքից տեսարաններով[3]։ Քրիստոնեությունը այդտեղ էլ մարտ մղեց և հաղթելուց հետո վանք կառուցեց, կոչվեց Հոգյաց վանք։

ժբ) Տրպատունիք, ստացել է իր անունը Տրպատունի տոհմից (այժմյան Խոշապ մոտերքը)։

---

1 Հյուրշման, եր. 92։

2 «Պատմութիւն Սեբէոսի եպ. ի Հերակլն», Ս. Պետեր. 1879, եր. 45։

3 Հյուրշման, եր. 95։

4 Ն. Ադոնց, «Армения» և այլն, եր. 232։

5 Ibid, p. 319.

1 Адонц, с. 315.

2 Հյուրշման, եր. 215։

3 Ղ. Ալիշան — «Հին Հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց», Վենետիկ, 1895, եր. 37։

ժգ) Երվանքունիք կամ Երվանդունիք: *Խոշապ գետի վերին մասերում, Խոշապի հովիտը կոչվում էր Հայոց ձոր:*

ժդ) Մարդաստան: *Մարդ ցեղի անունից է ստացել իր անունը: Մարդերը Հայաստանում ուժեղ նախարարություն կազմեցին: Գտնվում էր Նախքնքաց գավառի հյուսիսակողմում՝ սկսած Արճակ լճից:*

ժե) Արտազ, *Մասիս լեռան հարավ-արևելյան կողմը (այժմ Մակու):*

Գավառի ավելի հին անունն է Շավարշան կամ Շավարշական: Հռչակված է 5-րդ դարի կրոնական պատերազմների ժամանակ: Այստեղ են Ավարայր, Տղմուտ գետը (այժմ Ակչա): Երինդ գյուղը (այժմ Երինդ), ուր վահան Մամիկոնյանը բանակցություն էր վարում պարսից Նիխոր սպարապետի հետ:

ժզ) Ակե: *Կարո ակեացի տոհմ:*

ժէ) Աղբակ մեծ: *Ակե գավառից դեպի հյուսիս (այժմ Բաշկալե): Արծրունյաց նախարարական տոհմի բնագավառը: Աղամակերտ կամ Հաղամակերտ քերդ:*

ժը) Անձախաձոր կամ Անձախիձոր *(այժմ Կոդուր): Սահմանակից Պարսկահայքի Հեր գավառին: Կոչվում էր և Ջոր Ընձահից, Ջոր Անձախա: Այստեղ է Կոտոր բերդը (այժմ Կոդուր):*

ժթ) Թոռնավան, *Անձախաձորից դեպի արևելք: Նկան ամրոց (այժմ Նագան): Սևան բերդ (այժմ Սեյվան-Կալա):*

ի) Ճվաշռուտ: *Կարմիր գետի վրա, որ թափվում է Արաքսի մեջ: Արծրունի թագավորների ձմեռոցը և զբոսատեղին: Գետս ավանը, Արաքսի վրա, արքայական որսատեղի էր. այդտեղ, Արաքսի շամբերում, առատ էին երեները, վայրի խոզերը, կային նույնիսկ և առյուծներ: Մառական, Կարմիր գետի վրա, Արծրունի թագավորների ձմեռոցը: Շամիրամ բերդ: Կարծում են, որ Ճվաշռուտ այժմյան Ակչա գետակի վրա էր, որ թափվում է Արաքսի մեջ Ջուղայի առև*

իա) Կրճունիք

իբ) Մեծճունիք

իգ) Պալունիք: *Այս անունով նախարարական տոհմ կար:*

իդ) Գուկան *կամ* Գոկան

իե) Աղվանդռոտ *կամ* Աղանդռոտ

իզ) Պատսպարունիք

իէ) Արտաշեզյան *կամ* Արտիշեսյան

իը) Արտավանյան

իթ) Բահան

ի) Գաբիթյան

ա) Գազրիկյան

իբ) Տանկրիայն

իգ) Վարաժնունիք

Այս 13 գավառները (իա-իգ), ըստ երևույթին, փոքրիկ շրջաններ էին և նրանց տեղերն էլ անհայտ են:

իդ) Գողթն *կամ* Գողթան, *գրվում է և* Գողթնաստան: *Սյունիք նահանգի սահմանակից (այժմ Ագուլիս և շրջակաները): Հայտնի էր իբրև գինեվետ գավառ, իսկ բնակիչները՝ իբրև երգասեր: Քրիստոնեությունը առաջին անգամ այստեղ նվաճումներ արավ: Հիշվում է նրա մեջ Սալարին քաղաքը: Պատմական վայրեր Ագուլիս ավան, Որթվատ կամ Որդվատ գյուղ (այժմ Օրդուբադ), Վանանդ գյուղ կամ Ջուղա գյուղաքաղաք, հռչակված միջին դարերում իր վաճառականությամբ:*

իե) Նախճավան: *Այս անունով և քաղաք, այժմ Նախիջևան: Ըստ հին ստուգաբանության իբր թե պիտի նշանակե «առաջին իջևան» և այս բացատրությունը այն պատճառով, որ հին առասպել կա, թե Նոյը տապանից դուրս գալուց հետո այստեղ ապրեց և նույնիսկ մեռավ: Այս գավառը 7 թե 8-րդ դարերում անցավ Սյունիք նահանգին և այդ պատճառով էլ 10-րդ դարում դարձավ ներքին արշավրալից խռովությունների առարկա: Նախճավան գավառի մեջ հայտնի է Հացյունյաց դաշտը:*

իզ) Մարանդ *(այժմ էլ նույն անունը, Թավրիզի հյուսիս-արևմտյան կողմում): Հին ստուգաբանությունը ասում էր, թե Մարանդ նշանակում է «մայր անդ», որովհետև, իբր թե, այդտեղ է թաղված Նոյի կինը՝ Նոյեմզար:*

9. ՍՅՈՒՆԻՔ

Վասպուրականի հյուսիսակողմում: Հայաստանի կարևոր նահանգներից մեկը: Նրա անունը նախահայկական ծագում ունի: Ուրարտական սեպագիր արձանագրություններից մեկի մեջ, որ գտնվում է այդ նահանգի հին սահմանների մեջ, կարդացվում է Սուինիա երկրանունը, որ գիտնականների կարծիքով համապատասխանում է «Սյունիք» անվան[1]: Հայկական գրավոր հիշատակարաններից երևում է, որ Սյունիքում տիրող նախարարական տոհմը կոչվում էր Սիսական: Այդ անունով էլ պարսիկները ամբողջ նահանգը կոչում էին Սիսական, իսկ արաբացիները՝ Սիսաջան[2]: Գլխավորապես լեռնային երկիր է, հարուստ բնական ամրություններով:

Գավառներ (թվով 12).

ա) Երնջակ *(այժմ Ալընջա): Ուներ Երնջակ անունով բերդ, հռչակված իր անառիկ դիրքով:*

բ) Ճահուկ *(այժմ Ջահուկ) Նահապունից բերդ:*

գ) Վայոց ձոր *(այժմ Դարալագյազ): Պատմական անուններ ունեին Հողոցիմ կամ Խողոցիմ գյուղը, Եղեգիս գյուղաքաղաքը, Հրաշկաբերդ և քրիստոնեական վանքեր՝ Նորավանս, Ցախաց քար, Թանահատք, Խուռակերից, Գլաձոր:*

դ) Գեղաճունի *(այժմ Գավառ, Գյոկչա): Կարծում են, որ ուրարտյան սեպագիր արձանագրությունների մեջ հիշված Կիեհունի տեղն է[3]: Սևանի լճի ափին: Միևնույն անունով բերդ:*

ե) Uռuf *կամ* Uոpf *(այժմ Ջոթ): Մեր ավան, ուր կատարելագործություն էր հասել փայտագործությունը:*

զ) Աղաւենք, *Հագարա գետի վրա: Քաշաթաղ և Խոժոռաբերդ բերդեր:*

է) Սղուկ *(այժմ Սիսիան): Վասակակերտ, Շաղատ բերդ և գյուղ: Այստեղ է Տաթևի հռչակավոր վանքը[4]:*

ը) Հաբանդ *(այժմ Գորիսի շրջան): Պատմական վայրեր. Հալիձոր, Շնհեր, Խոտ, Խնձորեսկ, Տեղ:*

---

[1] М. Никольский, «Клин. над. Закавказья» («Материалы по археологии Кавказа», вып. V, М., 1896), с. 125.

[2] Հյուրշման, *նր. 99:*

[3] Никольский, с. 127.

[4] *Սյունիքի գավառաբաժանման մասին տե՛ս Հ. Աւիտյանի «Սիսական» կամ «Սյունիք», Վենետիկ, 1823,*

բ) Բաղ *(այժմ Ղափանի մի մասը)։ Այստեղ են հայտնի հարուստ պղնձահանքեր։ Գյուղեր. Տորքն, Խոտանան, Կավարտ, Վժանիս։*

ժ) Զորք *(այժմ Ղափանի մի մասը)։ Բաղաբերդ և կապան բերդերը, հրեշակված է մանավանդ առաջինը իր անմատչելի դիրքով։*

ժա) Արևիք *(այժմ Մեղրի), Մեղրի բերդը։*

ժբ) Կոսական կամ Կովսական *(այժմ Ղափանի շրջանում)։ Բեխ, Շիկահող գյուղեր։*

10. ԱՐՁԱԽ ԿԱՄ ԱՐՑԱԽ

Սյունիքի հյուսիսակողմը։ Մեծ մասամբ անտառապատ լեռնաստան։ Կոչվում էր նաև Փոքր Սյունիք։ Իսկ միջին դարերում նա կոչվում էր և Խաչեն։ Այդ անունով գավառ այժմ էլ գոյություն ունի Արցախում, որի այժմյան անունն է Ղարաբաղ։ Տրտու գետ (այժմ Թարթառ)։

Գավառներ (թվով 12).

ա) Մյուս Հաբանդ։ *Այս գավառի տեղը ցույց է տալիս Ամարաս անունով տեղը, որպիսի անունով մի վանք այժմ էլ գոյություն ունի։*

բ) Վայկունիք *(այժմ Ջրաբերդ) Հանդաբերդ ամրոցը։*

գ) Բեռնոր կամ Բերդաձոր *(այժմ Այրում)։*

դ) Մեծկվանք

ե) Մեծիրանք *(այժմ Խաչեն)։ Այստեղ է Գանձասարի վանքը։*

զ) Հարճլանք

է) Մուխանք։ *(Գուցե Մուղանի դաշտի մոտերը)։*

ը) Պիանք

թ) Պածկանք *(գուցե այժմյան Վարանդա)։*

ժ) Սիսական ոստան կամ Սիսականի Կոտակ *(վերջինը պարսկերեն նշանակում է Փոքր Սիսական)։*

ժա) Քուստի Փառնես

ժբ) Կողբ

11. ՓԱՑՏԱԿԱՐԱՆ

Հայաստանի հյուսիս-արևելյան ծայրագավառը, որ առհատապակ քիչ ծանոթ է հին մատենագրության։ Այդ երկիրը հայերը խլել էին Ատրպատականից և երկար ժամանակ չմնաց հայերի տիրապետության տակ։ Նահանգի տեղը որոշելու համար ցուցմունքներ շատ չկան։ Թվում է, թե դա այն երկիրն է, ուր ապրում էր կասբք կամ Կասպ ցեղը՝ համանուն ծովի մոտ, այնտեղ՝ ուր կոչն ու Արաքսը խառնվելով թափվում են Կասպից ծովը։ Նահանգն իր անունը ստացել է Փայտակարան քաղաքից, որ հիշատակվում է շատ անգամ, բայց որի տեղը որոշել անկարելի է։

Գավառների թիվը 12։ Համարյա թե բոլորի տեղերն էլ անհայտ են։

ա) Հրամոտ-Պերոժ

բ) Վարդանակերտ։ *Այս անունով մի բերդ են թաթադրվում է Արաքսի վրա, նախքան նրա խառնվելը Կուրի հետ*[1]։

գ) Յոթնփորակյան Բագինք

դ) Ռստի-Բաղա

ե) Բաղաճոռոտ *(են թադրվում է այժմյան Թալիշը)։*

զ) Առոսպիժան

է) Հանի

ը) Աբշի

թ) Բագավան

ժ) Սպահդարան-Պերոժ

ժա) Որմրզդ-Պերոժ

ժբ) Ալևան

Այս գավառներից երեքը՝ Յոթնփորակյան Բագինք, Աբշի և Բագավան իրենց անուններով ցույց են տալիս կրակապաշտության կրոնի կենտրոններ եղած լինելը։ Այս հանգամանքը առիթ է տալիս Հ. Ալիշանին ենթադրելու, որ դրանք այժմյան Բաքվի և սահմանակից գավառներն են[2]։

12. ՈՒՏԻ

Արցախի և Կուր գետի մեջ։ Դա զուտ հայաբնակ նահանգ չէր. այդտեղ ապրում էին ուտիացիները (որոնք մնում են և այսօր), գարդմանացիներ, գարագիներ և այլ ցեղեր։ Ուտին հաճախ եղել է Աղվանից սեփականություն։

Գավառները (թվով 8).

ա) Առանոռոտ

բ) Տոի *(այժմ Քաբրլու)*

գ) Ռոտպացյան կամ Ռոտպայակ

դ) Աղվե

ե) Տուչֆատակ

զ) Գարդման կամ Գարդմանաձոր *(այժմ Շամքոր գետի արևելյան վտակի վրա)։ Այստեղ է Գետաբակը պղնձահանքը։*

է) Շակաշեն *(այժմյան Գանձակի գավառ)։ Կուր գետի հովտին պատկող ընդարձակ դաշտավայր։ Ստրաբոնը անվանում է նրան Սակասեն և գոնե ընդարձակ դաշտավայր։ Ստրաբոնը անվանում է նրան Սակասեն և գոնե մասամբ համապատասխանում է նրա զարմանալի արգավանդությունը, այդ կողմից հավասար համարելով նրան Արաքսի հովտին*[3]*։ Իր անունը ստացել է սկյութական Սակ կամ Շակ ցեղից, որ դեռ նախահայկական շրջանում կասպից ծովի ափերով անցավ դեպի արևմուտք, արշավանքներ տարածեց մինչև Կապադովկիա, հրով և սրով ղաքը։*

ը) Ուտի Առանձնակ։ Տրտու *(այժմ Թարթառ) գետի ստորին հոսանքի վրա։ Այստեղ էր Պարտավ հռչակավոր մայրաքաղաքը (այժմ Բարդա գյուղ)։*

Ուտի նահանգում շատ հայտնի էր Խաղխաղ գյուղը կամ քաղաքը, որ աղվանից թագավորների ձմեռանոցն էր։

---

1 Հյուրշմանն, *եր. 232։*

2 «Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց», *Վենետիկ, 1853, եր. 93։*

3 „Géographie", t. II, p. 458.

4 **Ibid,** p. 427.

13. ԳՈՒԳԱՐՔ

Հյուսիսային սահմանագլուխ նահանգ։ Ըստ հույն աշխարհագիրների՝ Գուգարքն էր Տիգրան Մեծը Հայաստանի և Վրաստանի մեջ սահման հաստատելով Կուր գետը, Գուգարք նահանգը դարձրեց բդեշխություն՝ սահմանների պաշտպանության համար։ 4-րդ դարում Գուգարքը հայկական մյուս ծայրագավառների հետ ապստամբվեց, բայց նորից նվաճվեց։ Սակայն նույն դարի վերջերում Գուգարքն անցավ Վրաստանին և մնաց մինչև 6-րդ դարի սկիզբը։

Բագրատունյաց շրջանի ժամանակ և հետո այստեղ զարգացավ հայկական ինքնուրույն քաղաքական կյանք (հաստատվեց և թագավորություն) այնպես որ Գուգարքի դերը հայոց պատմության մեջ շատ նշանավոր է։ Նահանգն իր անունն ստացել է անշուշտ գուգարացիներից, որոնք առանձին ցեղ էին կազմում, բայց վրաց լեզվին էին պատկանում։ Սակայն նահանգի հարավային մասերը վաղուց հայացած էին և այդ պատճառով էլ վրացիները այդ կողմերն անվանում էին «Սոմխեթի» (սոմեխի նշանակում է հայ)[1]։

Գավառները (թվով 9).

ա) Ջորափոր։ Այստեղ է Աղստև (այժմ Աղստափա) գետը, որ և որոշում է գավառի տեղը։ Կայան բերդ։

բ) Ծորոփոր։ Նախընթացի հյուսիսակողմը։

գ) Կողբափոր։ Նախընթացի հյուսիսակողմը։

Այս երեք գավառներն էլ սահման ունեին Կուր գետը և այժմյան Բորչալոն են կազմում։

դ) Տաշիր կամ Տաշրատափ (այժմ Լոռու սարահարթ)։ Լոռի բերդ։ Այս գավառին էին վերաբերում Շամշուղդե բերդը և Օձուն գյուղը։

ե) Թռեղք (վրաց Թրիալեթի, գլխավորապես այժմյան Ծալկան)։ Այստեղ են Մանգլեացփոր (այժմ Մանգլիս), Բողնափոր (այժմ Բոլնիս)։

զ) Կանգարք (այժմ Փամբակ)։ Այստեղ է Մթին լեռը։

է) Աբոտաճան (այժմ էլ նույն անունով)։

ը) Ջավախք (այժմ Ախալքալաք)։

թ) Կարաջք կամ Կլարջք, Ճորոխ գետի վրա։ Վրաց Կլարջեթի (Արդանուչի) կողմերը։

14. ՏԱՅՔ

Այս անունը նախնաբար պատկանում էր մի ցեղի, որ ծանոթ էր հին Հույն գրողներին և որ հայկական ծագում չուներ։ Հայկական ամենանշանավոր նախարարություններից մեկի, Մամիկոնյանների, բնագավառն էր, գոնե 4-րդ դարում նա պատկանում էր Մամիկոնյան տոհմին։ Նահանգը տարածվում էր Կուր գետի ակունքների և Ճորոխ գետի ավազաններում, սահմանակից էր Բարձր Հայքին, Եգերաց աշխարհին (Աջարիա), Վրաստանին և Գուգարքին։ Ազգաբնակությունը խառն էր՝ հայ և վրացի։ Բայց 11-րդ դարում այդ հայկական երկիրն արդեն բոլորովին վրացիացած էր[2]։ Լեռնոտ (Պարխար լեռներ) և ամուր տեղ։

[1] Հյուրշման, եր. 115.

[2] H. Марр, «Аркаун, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах», СПБ, 1905, с. 21.

Գավառներ (թվով 8).

ա) Կող (այժմ Գյոլէ), Կուրի ակունքների վրա։ Կար այստեղ Կրիակունք (Կուրի ակունք) գյուղ։

բ) Բերդացփոր (այժմ Փենեկ, Թավսատկյաք)։

գ) Պարտիզացփոր (այժմ Օլթի, Պարտուս)։ Այստեղ էր Ախթիս, Ուխթյաց քաղաքը (այժմ Օլթի)։

դ) Ճակք կամ Ճակատ (այժմ Ջուխուրեթ, էրաշեթ, Ախալցխե)։

ե) Բուխա (այժմ Շավշեթ)։

զ) Ոխաղե (այժմ Թորթում)։ Բարձր Հայքի Շողգոմք գավառին սահմանակից։

է) Ազորդացփոր (այժմ Նարիման և Թորթումի մի մասը)։ Ճավճիլ բերդ։

ը) Ասյացփոր (այժմ Պարխար)։

Տայք նահանգի պատմական վայրերը, որոնց ինչ գավառի պատկանելը հայտնի չէ. Արահեղ գյուղ, Իշխանաց գյուղ, Որջնհաղ գյուղ, Երախանի և Թուխարք բերդեր։

15. ԱՑՐԱՐԱՏ

Հայաստանի միջնաշխարհը, նրա քաղաքական և կուլտուրական կյանքի սիրտը, անունը՝ Այրարատ, հայկական չէ և չի կարելի բացատրել հայերենով։ Գիտությունն ընդունում է, որ դա պիտի լինի սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող Ուրարտու կամ Ուրաշտու անունը, ինչպես նաև հույն մատենագիրների հողած Ալարոդ անունը։ Հայկական մատենագրության մեջ Այրարատ անվան տակ անձուկ մտքով հասկացվում է միջին Արաքսի հովիտը, Մասիս և Արագած լեռների մեջ, սկսած մոտավորապես Ախուրյան գետի բերանից մինչև Նախճավան։ Սակայն հետևնացուն վերագրած Աշխարհագրության մեջ Այրարատ անունով նահանգն ընդգրկում է այդ սահմաններից դուրս գտնվող մի մեծ աշխարհ, կարծում են, թե այդ Աշխարհագրությունից առաջ Այրարատը, իբրև նահանգի անուն, գոյություն չէ ունեցել, այլ այդ նահանգը կոչվելիս է եղել «Աշխարհ Տանուտերական Գնդին»։ 7-րդ դարից հետո էլ «Այրարատը» հայոց գրականության մեջ գործ է ածվում իբրև հատկապես Արաքսի հովտի անուն[1]։

Այդ Այրարատի պղպաբերությունը հռչակված է հին ժամանակներից։ Ստրաբոնին հայտնի չէ Այրարատ անունը։ Նա ճանաչում է միայն «Արաքսի հովիտը», որի արգավանդությունը նա համարում է անդուգական։ Իսկ 5-րդ դարի հեղինակ Ղազար Փարպեցին այսպես է նկարագրում այդ երկիրը.

«Թողոյր (Արշակ Թագաւորն) զբարի և զբնիկ ժառանգութիւն նախնեացդ, զգաւառն Այրարատու զհոյակապն և զհռչակաւորն, և զակնաւորն, զամենաբոյսն, զամենաքուղջն, զամենագիւտն ի շահս և ի դարմանս մարդկային պիտոյիցն, կենաց և վայելչութեան և սքանչութեան, զդաշտս մեծատարածս և որսալիցս, զերինս շուրջանակի գեղեցկանիստս և պարարտաբուսս, զհոծեալս էրէովքն կճղակաբաժնիւք և որճայնովքն և այլովք ևս բազմօք ընդ նոսին. յորոց ի վերուստ ի կատարածն՝ զրոց հոս-

[1] Հյուրշման, եր. 124.

[2] T. II, p. 458.

մունք անկարօտ ոտոգման, արբուցանելով զդաշտս, մատակարարել անուռ բազմութեամբ յՈստանն կանամբ, արամբք և ընտանեօք զանպակասուիւին հացի և գինւոյ. զանուշահոտ, զմեղրահամ քաղցրութիւն բանջարացն և զզանազանումն իւղաբուղխ սերմանցն։ Իսկ ի լանջակողմանն կամ ի սարահարթ տեղիս, յոր դիպեցուցեալ զհայեցած նորոգատեսիլ մարդոց՝ հանդերձս ինչ և ո՛չ ծաղկաբոյս գոյնս կարծեցուցանեն սփռեալքս պարարտաբոյսք և պարարտարօտք, պարարտահամք. որոց թանձրախիտ աճմունք խոտոցն՝ զանթի, արօտականս ընտանի իշանց և զանհամբոյր բոյսս վայրենի էրէրոցն յագեցուցեալ՝ թանձրաթաղանթս ատոգագաւակս, սոնքացեալս գիրութեամբ զբնաւ մարմինն ցուցանեն։ Իսկ սաստկաբուրումն անուշահոտ ծաղկանցն, որ զբանսն քաջաց որսատէր նետողացն և զհօտարած բացօթեգացն ընձեռելով առողջութիւն, զօրացուցանեն զզգայութիւն խելացն և նորոգին։

«...եւ արդ՝ զայսպիսի ըղձակերտ գաւառ՝ զչնաշխարհիկ և զամենալի ըստ տուչութեան ամենախնամ արարչին Աստուծոյ, զԱյրարատեան գաւառ, որ է գլուխ աշխարհիս Հայոց, զգաւառն համբաւատենչ, զգաւառն ամենալի, որ բերէ յինքեան զօրինակ լիութեան, ըստ բանի գրոյն, զերկրին Եգիպտացւոց, և զդրախտին Աստուծոյ»[1]։

Այսպիսի մի միջավայր, շնորհիվ մանավանդ իր աշխարհագրական դիրքի, պիտի դառնար քաղաքակրթության հնագույն օրրաններից մեկը։ Սեպագիր արձանագրությունները հաստատում են, որ Արաքսի հովտում տարածվեց Ուրարտուի թագավորությունը (8 դար Ք. ա), որ քաղաքներ շինեց դաշտում, կուլտուրական ձեռնարկությունների հեղինակ հանդիսացավ։ Այստեղ էլ, իբրև ուրարտյանների հաջորդ, սկսեց կազմակերպվել և զարգանալ Հայաստանը իբրև կուլտուրական անկախ պետություն։ Այստեղ է դարբնվել Հայոց պատմության մեծագույն մասը։

Հռչակավոր դաշտը քաղաքական կենտրոն չէր միայն, այլև կրոնական։ Քաղաքական անկախությունը կորցնելուց հետո, հայ ազգը կարողացավ այս երկրի հետ կապել իր ազգային միության գաղափարը, հաստատելով այստեղ ընդհանրական կաթողիկոսության աթոռը, որ այժմ էլ գոյություն է պահպանում։

Գավառներ (թվով 20).

ա) Բասեն (այժմ էլ նույն անունն ունի, ավելի ընդարձակ մտքով. Հասանկալեի շրջակաները)։ Սահմանակից Բարձր Հայքին։ Հույները կոչում էին Ֆասիանիս, Վաղիանիս։ Հայտնի է «Հովիտ Մեծ Բասենո»։ Հունական աղբյուրները հիշատակում են, որ այստեղ կար Բասեն քաղաք, որ կոչվեց Լևոնդոպոլիս, ապա և Հուստինիանուպոլիս։ Ավաններ. Վաղարշավան, Ավկումի կամ Օկումի, հայտնի իր բազմամարդությամբ։ Բերդեր՝ Բողբերդ, Ավնիկ անառիկ ամրոց։ Գոմաձոր գյուղաքաղաք։ Որդորու, Դու, Վաղավեր, Ալվար գյուղեր։

բ) Գաբեղյանք (այժմ Կաղզվան), Վիշապաձոր անունով ձոր, հետո կոչված Գազանածակք։ Սյունձեղնո գյուղ։

գ) Աբեղյանք (Բասենի մի մասը)։

դ) Հավունիք կամ Վահեվունիք։

ե) Արշարունիք կամ Երասխաձոր։ Ընդդրկում է այն շրջանը, որի միջով անցնում է Արաքսի ձորը, սկսած Կաղզվանից։ Առաջ պատկանում էր Կամսա-

[1] «Ղազարայ Փարպեցւոյ արարեալ Պատմագրութիւն», Վենետիկ, 1793, եր. 18—22։

րական առհասին, հետո անցավ մեծ մասամբ Բագրատունիներին։ Երվանդաշատ, Երվանդակերտ կամ Մարմետ քաղաքներ, Ուրտագերս, Կապույտ կամ Կապուտա բերդեր։ Բագարան քաղաք, Ախուրյանի վրա, քաղաք Կոդց անվանված, որ ցույց է տալիս նրա նշանակությունը հեթանոսության ժամանակ։ Բագրատունիների առաջին մայրաքաղաք։ Մրեն հայտնի է իր այգիներով։

զ) Բագրեվանդ (այժմ Ալաշկերտ)։ Ըստ հույն մատենագիրների Բագրեվանդեն։ Պատկանում է արդեն Արածանիի ավազանին։ Վաղարշակերտ քաղաք և բերդ, Բագվան կամ Բագնաց ավան, այսպես կոչված իր բագինների (հեթանոսության մեհյանների) պատճառով, Զարեհավան քաղաք. Աշտարակաց գյուղ, Արամանա գյուղ, Արծակ, Բլուր, Եղեգյակ, Զրավ, Տիրառինճ գյուղեր։ Այս գավառումն էր անվանի Նպատ լեռը։

է) Ծաղկոտն (այժմ Դիադին)։ Լեռնային հովասուն դիրքի պատճառով ամառանոց էր արքունի բանակի և մեծամեծների համար։ Ծաղկանց լեռներում (որ և Ոսկի) Արածանիի ակունքը։ Շահապիվան լեռ և ավան, հայտնի նրանով, որ այդտեղ, հեթանոսության ժամանակ, հավաքվում էին արքունի բանակը և մեծ բազմություն երկրի զանազան կողմերից՝ «Նավասարդի» ազգային տոնը (տարեմուտ) կատարելու համար։ Անգղ ավան և բերդ։ Այստեղի հռչակավոր ջերմուկները կոչվում էին Վարշակի։

ը) Շիրակ (այժմ Շորագյալ)։ Հույն մատենագրության մեջ՝ Սիրակենա։ Հռչակված իր հացաշատությամբ։ Քաղաքական և կուլտուրական առաջնակարգ նշանակություն է ստացել Բագրատունիների ժամանակ և հետո։ Գլխավորապես դաշտային երկիր, Արջո-Առիճ (այժմ Ալաջա) լեռներով։ Ախուրյան գետ հովիտն է։ Անի նախ բերդ, ապա և հռչակավոր մայրաքաղաք։ Երազգավորք (այժմ Բաշ-Շորագյալ), Բագրատունիների երկրորդ մայրաքաղաք, Անիից առաջ։ Արգինա գյուղաքաղաք, Ախուրյանի վրա, կաթողիկոսների բնակավայր Բագրատունիների ժամանակ։ Մավրիկապոլիս քաղաք, Տիկոր, Ալաման, Բագնայր, Կումայրի (Գյումրի) գյուղեր։ Հոռոմոսի, Մարմաշենի վանքեր։

թ) Վանանդ (այժմ Կարս)։ Շիրակի դաշտի շարունակությունը, դեպի արևմտակողմ։ Այստեղ էր սեպագիր արձանագրությունների մեջ հիշատակված Ախուրյանի[1] քաղաքը (այժմյան Սարիղամիշի շրջանում), մի անուն, որ հետո պահել է Ախուրյան գետը։ Կարս քաղաք և հռչակավոր բերդ։ Վանանդի Բագրատունի թագավորների մայրաքաղաք. Զարիշատ, Դրաշպետ, Ուդմու, Կաճկաբար, Իշավանից գյուղեր։

ժ) Արագածոտն։ Անունն արդեն ցույց է տալիս, որ այս գավառը տարածված էր Արագած լեռան շուրջը, թե լեռնակողմերում, թե ստորոտի դաշտեր-ում (այժմյան Էջմիածնի գավառ)։ Լեռնակողմերի նշանավոր պատմական վայրերն են. Թալին, Աշնակ, Կվաշավան, Վժան, Անբերդ, Բյուրական, Փարպի, Կարբի, Սաղմոսավանք, Սերկևիլ, Հովհաննավանք, Մողնի, Աշտարակ, Օշական, Եղիվարդ։ Դաշտային մասում՝ Արմավիր, հին նշանավոր քաղաք, սեպագիր արձանագրությունների Արգիշտիհինիլի, Վաղարշապատ կամ նոր քաղաք, Արշակունիների մայրաքաղաքը, Էջմիածին, հայկական կրոնական կենտրոն։

ժա) Ճակատ (այժմ Սուրմալու), Բարդող լեռների շրջանում։ Կողբ ավան, հռչակված իր հարուստ աղահանքով։ Սուրմառի բերդ։

ժբ) Մասյացոտն։ Երկու Մասիսների ստորոտները Արաքսի հովտի վրա։ Սեպագիր արձանագրությունների մեջ այս գավառի հնագույն անունն էր Էրի-

[1] Никольский, с. 94.

դուախի[1]։ Յոլակերտ քաղաք, սեպաձև արձանագրությունների Լուհիունինի, Փառախոս, Վարազկերտ։ Ակոռի գյուղ։

ժգ) Կոգովիտ (այժմ Բայազետ)։ Գայլատվա ծովակ կամ լիճ (այժմ Խալըգ-գյոլ)։ Բագարան գյուղ, Արշակավան քաղաք, Դարոնք բերդ, Արծափ բերդ, Բայազետ։

ժդ) Աշոցք։ Շիրակի հյուսիսային կողմը, սահմանակից Գուգարքին։

ժե) Նիգ (այժմ Աբարան և Բջնի)։ Պատմական վայրեր. Քապաղ քաղաք կամ ավան (այժմ Բաշ-Աբարան), Փառաժնակերտ, Վարգենիս, Ասպաժընկալ գյուղեր, Բջնի բերդ՝ Պահլավունի իշխանների ոստանը, Կեչառուք գյուղ համանուն վանքով։ Մայրո վանք։

ժզ) Կոտայք (այժմ Ղրխբուլախ, Երևան)։ Պատմական վայրեր, Սկյաբերդ (այժմ Ալափարս), Արծնի, Արամոնս, Ողջաբերդ, Ջագ, Էլար, Ավան, Քանաքեռ։ Երևան նշանավոր պատմական քաղաք։ Հին ստուգաբանությունը այս անունը բացատրում էր «երևալ» բառով և կապում էր Նոյի առասպելի հետ, իբր թե նա տապանից դուրս գալիս տեսել է ցամաքը և ասել է՝ «երևում էր»։ Մինչդեռ այս անունը կա սեպաձև արձանագրությունների մեջ Երիայինի ձևով[2]։15

ժէ) Մազազ (այժմ Գառնի)։ Ազատ գետի վերին ավազանում։ Գառնի բերդ և նշանավոր քաղաք Ազատ գետի վրա, հռչակված հին ժամանակներից իր ամուր դիրքով. Արշակունի թագավորների դաստակերտ և գանձերի պահպանության տեղ։ Այստեղ է Տրդատի թախտ անունը կրող հին փառավոր շինությունը հռոմեական ոճով։ Այրիվանք կամ Գեղարդի վանք, Հավուց Թառ կամ Հայոց Թառ վանք։

ժը) Վաղաժնունիք, վերջին դարերում Ծաղկունիք կամ Ծաղկունյաց ձոր, այժմ Դարաչիչագ։ Ծաղկուն գյուղ։

ժթ) Ուտաանն Դվին (այժմ Գառնի-Ռասար)։ Արտաշատ, ըստ հույն մատենագիրների՝ Արտաքսիատա, հռչակավոր մայրաքաղաք, որին Ստրաբոնը տալիս է «մեծ և գեղեցիկ» անունները, շինված էր Արաքսի վրա, այնտեղ, ուր գետը, շրջան տալով, կազմում էր մի թերակղզի. քաղաքը երեք կողմից գետն էր շրջապատում, իսկ չորրորդ կողմից, որ ներկայացնում էր պարանոց, փակված էր փոսով և ժայռով[3]։ Երբ Արաքսը փոխեց իր ընթացքը, քաղաքը հեռու մնալով ջրերից, բոլորովին կորցրեց իր նշանակությունը։ Այնուհետև նրա դերն անցավ հարևան Դվին քաղաքին, ուր նստում էին պարսիկ մարզպանները և արաբացի ոստիկանները։ Ստրաբոնը հիշում է և Արքսատ քաղաք, որ նույնպես շինված էր Արաքսի վրա, բայց Ատրպատականի սահմաններին մոտ։ Խոր Վիրապ վանք։ Խոսրովակերտ ամրոց և արհեստական անտառ։

ի) Շարուր (այժմ նույն անունը)։ Դաշտ Արաքսի վրա։

ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ

Տարածվում էր, ինչպես ասացինք, Եփրատ գետի արևմտյան կողմում։ Այդ երկիրը հայերի բնակության տեղ դարձել է Մեծ Հայքից առաջ։ Նախքան Մեծ Հայքում հաստատվելը, հայերը երկար ապրել էն Փոքր Հայքում, ուր և ունեին իրենց թագավորությունը։ Բայց քաղաքական անկախությունը երկար

[1] Никольский, с. 20.

[2] Никольский, с. 97։

[3] T. II, p. 460.

չտևեց։ Փոքր Հայքը միացվեց նախ Միհրդատ Պոնտացու թագավորության, ապա անցավ հռոմեացիներին, որոնք սկզբում այդ երկիրը միացրին հարեան մեր պետություններին, բայց վերջը գարձրին հռոմեական սեփականություն, միացնելով Կապադովկիայի հետ։ Փոքր Հայքը երբեք չմիացավ Մեծ Հայքի հետ, և մնալով հռոմեական, ապա և բյուզանդական տիրապետության տակ, դարերի ընթացքում կորցրեց իր ազգային կերպարանքը։

Իր աշխարհագրական կերպարանքով Փոքր Հայքը շատ նման է Մեծ Հայքին։ Դա նույնպես մի լեռնային երկիր է, ուր տիրում են Տավրոս լեռները։ Երկիրը խոր հովիտների և նեղ ձորերի երկիր է, բայց արգավանդ։ Հաղորդակցության ճանապարհները զարգացած էին դեռ հին ժամանակներից, հռոմեական պատերազմական ճանապարհները գոտևորում էին ամբողջ Փոքր Հայքը։ Առանձին լեռներից պատմական անուն ունի Սյավ լեռը։ Գետերից հայտնի են Ալիս (այժմ Կըզըլ-Իրմակ), որ սկիզբն է առնում Բարձր Հայքից և թափվում է Սև ծովը, Մելաս (այժմ Կարասու), որ բխում է Կեսարիայի մոտ և թափվում է Եփրատի մեջ Մելիտինե քաղաքի մոտ, Իրիս, որի մի ճյուղն է Գայլ գետը և որ թափվում է Սև ծովը։

Երրորդ դարում (Ք. Հ.) Փոքր Հայքը առանձնացվեց Կապադովկիայից և դարձավ առանձին նահանգ։ Սակայն, իբրև այդպիսին, նա ազգագրական մի ամբողջություն չէր ներկայացնում։ Մինչդեռ Կապադովկիայի մաս կազմող Փոքր Հայքի եթե ոչ ամբողջ ազգաբնակությունը, գոնե նրա մեծագույն մասը բաղկացած էր հայերից, առանձին նահանգ դառնալուց հետո այդ նահանգի մեջ մտան և ուրիշ ոչ-հայկական երկրներ։ Նահանգը բաժանվեց երկու մասի՝ Առաջին Հայք և Երկրորդ Հայք[1]։ Վեցերորդ դարում Հուստինիանոս կայսրը նոր վարչական վերակազմություն ստեղծեց բյուզանդական բաժին եղող Հայաստանի համար։ Նա չորս նահանգներ կազմեց, որոնցից երեքը՝ առաջին, երկրորդ և երրորդ Հայք, Փոքր Հայքի սահմաններում էին, իսկ չորրորդը՝ Չորրորդ Հայք, ինչպես տեսանք, Մեծ Հայքի մեջ էր։

Փոքր Հայքի վարչական բաժանումների սահմանները այնքան հաճախ փոփոխություններ էին ենթարկվում, որ անկարելի է ճշտությամբ որոշել նրանց տարածությունը։

1) Առաջին Հայք։ Կապադովկիայի և Պոնտոսի մեջ։ Գլխավոր քաղաքը Կեսարիա, բազմամարդ և կարևոր կենտրոն, Կիզիստրա բերդ։ Եվդոկիա, Պիզա, Նազիանզ, Նիկոպոլիս, Նյուս քաղաքներ, Սամնդավ բերդաքաղաք։

2) Երկրորդ Հայք։ Գլխավոր քաղաքը՝ Սեբաստիա (այժմ Սիվաս)։ Երկրորդական քաղաքներ՝ Լասիստա, Ավալա, Տյուրիկե, Ակն։

3) Երրորդ Հայք։ Գլխավոր քաղաքն է Մելիտինե (այժմ Մալաթիա) ռազմական և առևտրական տեսակետից նշանավոր կենտրոն Առաջավոր Ասիայում։ Այլ քաղաքներ՝ Սամուսատ, Քեսուն, Բարձրբերդ, Ռապան, Ուլնի, Պեյում։ Այլ հետևի, Վարդահեր ավան, Փարզման բերդ, Կոկիոսն, Շահասպ բերդ։ Այս նահանգին էր վերաբերում և Ջահուն գավառը։

4. Ընդհանուր եզրակացություն։ Հին Հայաստանի քաղաքական աշխարհագրության մանրամասնությունները պարզ կերպով պատկերացնում են մեր առջև մի ընդհանուր բնորոշ հանգամանք։ Այդ այն է, որ թեև Հայաստանի ընդհանուր տարածությունը բավական մեծ էր մի պետության կազմելու համար, բայց հայ ազգաբնակությունը, որ Հայոց պատմության միակ գործոնը

[1] Адонц, с. 66—90։

կարող էր լինել, միապաղաղ զանգվածներով չէր տարածված այդ երկրի երեսին։ Նա գլխավորապես կենտրոնական նահանգներում էր նստած և այդտեղ էլ ստեղծել է իր պատմությունը։ Մինչդեռ երկրի ծայրերը կազմող նահանգներում հայ ազգաբնակությունը թույլ է եղել, և այդ պատճառով էլ այդ նահանգները միայն աշխարհագրական անուններ են թողել՝ առանց մանրամասն պատմության։

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Գլուխ առաջին
ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ։ 2. ՔԱՐԻ ԴԱՐ։ 3. ԲՐՈՆԶԻ (ԱՆԱԴԱՊՂՆԶԻ) ԴԱՐ։ 4. ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐ։ 5. ԴԱՄԲԱՆՆԵՐ։ 6. ՄԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐՎԱԾ ՎԱՅՐԿՅԱՆ։ 7. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ։

1. Աղբյուրներ: *Նախապատմական հնագիտությունը կանոնավոր, սիստեմատիկ աշխատություններ դեռ շատ քիչ է կատարել թե ընդհանրապես Անդրկովկասում և թե մասնավորապես Ռուսական Հայաստանում, իսկ Հայաստանի մյուս մասերում (Թուրքիա և Պարսկաստան) համարյա ոչինչ աշխատություններ դեռ չէ էլ կատարել՝ հողի մեջ մնացած հնագույն մարդկային վավերագրերը ձեռք բերելու համար։ Եվ ինչ որ գիտությունն այժմ ունի իր տրամադրության տակ, կարող է տալ միայն երևրուն և աղոտ եզրակացություններ։*

Եվրոպացի գիտնականներից մեր երկրի մի մասի նախապատմական հնություններով զբաղվել են մի քանիսը, բայց դրանց մեջ աչքի են ընկնում երկու ֆրանսիացի նշանավոր գիտնականներ, որոնք տեղն ու տեղը ուսումնասիրել են, պեղումներ են կատարել։ Դրանք են էրնեստ Շանտր[1] և ժ. դը Մորգան։ Վերջինս երկարատև ուսումնասիրություններ է կատարել թե՛ Կովկասում (և հատկապես Ռուսական Հայաստանում), թե՛ Պարսկաստանում, Քաղդեայում, Եգիպտոսում և նվիրել է այդ ուսումնասիրություններին բազմաթիվ գրվածքներ։ Հնագիտական ուսումնասիրություններ կատարել են և մի քանի ռուս գիտնականներ, որոնց աշխատություններից օգտվել են հիշյալ ֆրանսիացի գիտնականները։ Մենք կտանք մի քանի համառոտ ծանոթություններ Հայաստանի նախապատմական շրջանի մասին, հետևելով գլխավորապես Շանտրին և դը Մորգանին։

2. Քարի դար: *Այն ժամանակները, երբ Պարսից ծոցի ափին մարդկային առաջադիմության արշալույսն էր բացված, երբ գրության գյուտը հավաստի պատմության ժամանակներն էր պատրաստում, երբ սեմական գաղթականությունները մտնում էին Քաղդեա և Տիգրիս-Եփրատյան հովտի բնակիչները հաստատվում էին Նեղոսի ափերում, այսինքն Քրիստոսից շուրջ 5 հազար տարի առաջ, ամբողջ աշխարհը, դրա հետ և երկու հռչակավոր գետերի ծննդավայր լեռնաստանը, թաղված էր վայրենության խավարի մեջ։ Կովկասը, իրան սարահարթը դեռ համարյա անմարդաբնակ էին[2]։*

Պատմությանը դրականապես հայտնի չէ, թե ի՛նչ ազգեր էին, որ երևան եկան Անդրկովկասում, Հայաստանի բարձրավանդակներում և առհասարակ այն ընդարձակ տարածության վրա, որ գտնվում է Կասպից և Միջերկրական

[1] Ernest Chantre—„Recherches antropologiques dans le Caucase", Paris—Lyon, 1885, t. I, II, III.

[2] „Les Prem. Civ.", p. 199.

ծովերի մեջ։ Միայն հնագիտությունն է, որ ուսումնասիրելով այդ հին անծանոթ մարդկության թողած հետքերը հողի ծոցում, նշանակում է, առանց կարողանալու որոշ թվականներ և անուններ տալ, թե քաղաքակրթության ի՛նչ աստիճաններ է անցել այդ մարդկությունը։

Քարի դարը բաժանվում է երկու շրջանի—հնադարյան (paléolithique) և նորադարյան (néolithique)։ Առաջին շրջանից հետքեր Կովկասում գրեթե դեռ չեն գտնվել։ Գլխավոր նյութը այդ շրջանում կայծքարն էր։ Աշխարհի բոլոր կողմերում գտնվում են չորրորդական շրջանի մարդկության այդ վկաները։ Կովկասն էլ անշուշտ կտա այդ նշանները ապագա գիտական որոնումների ժամանակ[1]։ 16

Նորադարյան կամ հղկած քարի շրջանից ավելի շատ հետքեր են մնացել։ Բայց նրանք առանձնակի, անջատ երևույթներ են կազմում, մի համատարած և ընդհանուր, երկարատև դրություն չեն բնորոշում։ Այս հանգամանքը թույլ է տալիս կարծելու, որ եթե Անդրկովկասում եղել է քարի դար, նա շատ երկարատև չէ եղել։ Նույնիսկ կացինն ու մուրճը, որոնք քարի դարի ամենատարածված գործիքներն են եղել և որոնք այդ պատճառով էլ մեծ քանակությամբ են գտնվում ուրիշ երկրներում, այստեղ՝ Անդրկովկասում, շատ քիչ են գտնված։ Հայաստանի սահմաններում քարե առարկաների համար իբրև նյութ գործ էին ածվում Արագածի հրաբխային օբսիդը, ինչպես նաև երկաթաքարը։ Սակայն չէ կարելի դրականապես հաստատել, թե այդ առարկաները իսկապես միայն քարի դարին են պատկանում։

Ինչ վերաբերում է նորադարյան շրջանի շինություններին, Կովկասյան գլխավոր շղթայի հյուսիսային կողմերում շատ են գտել այն նախնական կառուցվածքները, որոնք հայտնի են գիտության մեջ մեծ աքարայիե (mégalithique) հուշարձաններ անունով։ Դրանք մեծ քարերից շինված դամբարաններ են (դոլմեն)։ Այդ տեսակ շինություններից շատ քիչ են գտել Անդրկովկասում։

Նույն քաղաքակրթական շրջանին են վերաբերում լճային տները, որոնք շինվում էին ջրերի մեջ տնկած մեծ ցիցերի վրա։ Այդ նախնական բնակարանների հայրենիքը մի քանի գիտնականներ համարում են հին Կողքիսը (արևմտյան Վրաստանը) և հատկապես Ռիոն գետի բերանը։ Հետագոտողները ոմանք նույն այդ շինությունների հետքեր են գտել նաև Հայաստանի սահմաններում, Սևան և Թափարավան լճերում։

Ինչպես հայտնի է, մարդկությունը նախքան այսպիսի արհեստական բնակարաններ շինել սովորելը, ապրում էր քարանձավներում։ Կովկասում քարանձավների շրջանից էլ շատ հետքեր չեն մնացել, թեև բազմաթիվ են արհեստական քարանձավները։ Հայաստանի սահմաններում քարանձավների ամբողջ խմբեր կան, ինչպես են՝ Սյունիք, Գառնի, Անի և այլ տեղեր։ Մի քանի տեղերում քարանձավները այժմ էլ մարդկանց բնակարաններ են։ Բայց հետազոտված ու որոշված չէ, թե այդ քարանձավները ի՛նչ հարաբերություն ունեն այն նախնական ժամանակների հետ, երբ մարդկությունը բացառապես քարանձավային բնակարանների դրության մեջ էր գտնվում։

Քարի դարի ժամանակներին է վերաբերում, ինչպես հայտնի է, և կենդանիների ընտանեցումը։ Գիտության մեջ գոյություն ուներ մի թեորիա, որ ընտանի կենդանիների (շուն, եզ, ոչխար, ձի) հայրենիք ընդունում էր Կովկասը և հատկապես Հայաստանը։ Բայց այս ենթադրությունն այժմ մերժված է,

[1] J. de Morgan, „Mission scientifique au Caucase, t. I—Les premiers âges des Métaux dans l'Arménie Russe", Paris, 1889, p. 29—32.

տեղի տալով այն թեորիային, որ կարծում է, թե առաջին անգամ մարդը սկսել է կենդանիներին ընտանեցնել Միջին Ասիայում և այդտեղից էլ ընտանի կենդանիները ազգերի տեղափոխությունների հետ տարածվել են դեպի աշխարհի զանազան կողմերը։ Սակայն այս վերջին ենթադրությունն էլ չէ արգելում ընդունել, որ Կովկասն ու Հայաստանը այն առաջին երկրներից էին, ուր մուտք գործեցին ընտանեցրած կենդանիները[1]։ 17

3. Բրոնզի (անագապղնձի) դար։ Հայաստանը, ինչպես տեսանք, հարուստ է գլխավորապես երեք տեսակ հանքերով՝ աղ, պղինձ և երկաթ։ Աղահանքերի շահագործումը ծանոթ է եղել տեղային ազգաբնակության շատ հին ժամանակներից։ Կողբի և Նախիջևանի աղահանքերում գտնված քարե գործիքների խորին մի հնություն են ցույց տալիս, թեև դեռ ապացույց չեն, թե նրանց գործ ածող մարդիկ բոլորովին անծանոթ էին մետաղների գործածության։

Մետաղներից առաջինը, որ մարդիկ սովորեցին գործ ածել իրենց կյանքի մեջ՝ անհրաժեշտ գործիքներ և իրեր պատրաստելու համար, պղինձն էր։ Բայց պղինձը անխառն դրության մեջ երկար չէր կարող ծառայել իբրև մուկուն մի նյութ, և մարդիկ գտան բրոնզը, որ պղինձի և անագի (կալայկ) խառնուրդն է։ Շատ գիտնականներ ենթադրում են, որ այստեղ էլ հենց, Հայաստանում, առաջին անգամ տեղի է ունեցել բրոնզի գյուտը, որ և այստեղից տարածվել է աշխարհի բոլոր կողմերը։ Սակայն այս ենթադրության հակառակ են խոսում երկրի լեռնային հարստությունների պայմանները։ Գլխավորապես Հայաստանի հյուսիսային կողմերում, ուր Կովկասի ճյուղավորությունները կազմող լեռնաստանում առատ են պղնձահանքերը։ Եվ Լալվարի (Լոռու շրջան), Դիլիջանի, Գանձակի, Սյունիքի ու Արցախի պղնձահանքերը շահագործվում էին շատ հին ժամանակներից։ Բայց Հայաստանը չէր կարող լինել բրոնզի արդյունաբերության օրրան, որովհետև այնտեղ չկան անագի հանքեր։ Անագը պիտի բերվեր ուրիշ տեղերից։ Բայց ո՞ր տեղերից։

Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթան, ինչպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիայի լեռները չունին այդ մետաղը, որ առատ է Միջին Ասիայում, Ալթայի և Չինաստանի լեռնաստանները։ Այդ կողմերում էլ, ուր բրոնզի համար անհրաժեշտ երկու մետաղներ կան, պետք է, որ առաջին անգամ գտնված լինի բրոնզի խառնուրդը, ուրեմն և այդ կողմերում է առաջին անգամ սկսվել բրոնզի դարը։

Սակայն եթե Կովկասը և մասնավորապես Հայաստանը քաղաքակրթական այդ շատ նշանավոր շարժման մեջ առաջին հեղինակի առաջին սկզբի պատիվը չունին, կա այն շատ պատվաբեր հանգամանքը, որ նրանք հանդիսացել են իբրև առաջին կայարան բրոնզի քաղաքակրթության տարածման այն ճանապարհին, որ տանում էր դեպի արևմուտք։ Եվ այդ՝ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Հայաստանը կապված է Միջին Ասիայի հետ ուղիղ հաղորդակցության ճանապարհներով։

Ինչպես տեսանք[2] դեպի Արաքսի հովիտը Միջին Ասիայից տանում էին երկու ճանապարհ. մեկը՝ համեմատաբար կարճ, բայց դժվարին, Կասպից ծովի հարավային ափերով, իսկ մյուսը՝ երկար, բայց համեմատաբար հարմար, Հերաթից Խորասանի և Թեհրանի վրայով գնում է Թավրիզ։ Այդ երկրորդ ճա-

[1] Chantre, t. I, p. 38—76.

[2] Տե՛ս վերև, Ա մաս, գլ. Ա 13։

նապարհն էլ, ըստ երևույթին, այն միջոցն է եղել, որով մետաղագործությունը իր խակական հայրենիքից հասել է Մասիսին և այստեղ, Հայաստանի լեռներում, առանձնապես զարգացել է և առաջ գնացել դեպի արևմտյան երկրները։ Մետաղագործությունը Միջին Ասիայից կարող էին բերած լինել կամ խաղաղ արշավանքները, այսինքն ազգերի տեղափոխությունները, կամ պատերազմական հորդաները։ Երկուսն էլ, ինչպես գիտենք, հին աշխարհում զորեղ միջոց-ներ էին՝ ազգերը իրար հանդիպեցնելու, իրար հետ չփելու համար[1]։

Բրոնզի դարը Հայաստանում նույնպես շատ երկարատև չէր և չուներ այն բնավորությունը, որ հատուկ է ընդհանրապես քաղաքակրթության այդ աստիճանին, այսինքն՝ նա միշտ բացառապես բրոնզի տիրապետությունը չէր ճանաչում և այդ մետաղը չէր կարող տեղային արդյունագործության բոլոր պահանջները լրացնել։ Արդեն այն հանգամանքը, որ բրոնզի համար անհրաժեշտ անագը պետք էր բերել տալ այնքան հեռավոր վայրերից, դարձնում էր այդ արդյունաբերությունը չափազանց թանկ և անմատչելի։ Եվ մարդկությունը բնականաբար ստիպված պիտի լիներ որոնել լեռներում ավելի տոկուն և առատ նյութ, քան պղինձը։ Այս որոնումներն էլ վերջ ի վերջո առաջացրին երկաթի գյուտը։

Բայց և այնպես, բրոնզի գործածությունը Հայաստանում նշանավոր չափերի էր հասնում։ Նորագույն պեղումները[2] երևան հանեցին բրոնզե իրերի մեծ հարստություն։ Բազմաթիվ են այն նախապատմական գերեզմանները, որոնց մեջ պահված իրերը բացառապես բրոնզից են։ Այդ բոլոր հիշատակարանները ցույց են տալիս, որ երկրի ազգաբնակությունը քաղաքակրթության նշանավոր աստիճանների էր հասել։ Արհեստները, նկարչությունը ճաշակի նրբություն և բարդություն էին պարունակում։ Սակայն չմոռանք աչքաթող անել, որ բրոնզի գործածությունը տեղի ուներ և այն ժամանակները, երբ երկաթն էլ գործածության մեջ էր։

Ծանրագնի մետաղի ընդարձակ գործածությունը միևնույն ժամանակ ապացուցանում է երկրի տնտեսական զարգացումը։ Չէր կարող այդպիսի մի կուլտուրա ստեղծվել առանց վաճառականական հարաբերությունների զարգացման։ Եվ, նկատի ունենալով Միջին Ասիայից անագ բերել տալու անհրաժեշտությունը, մենք պիտի երևակայենք առևտրական քարավանների երթևեկությունը այդ հեռավոր տարածությունների վրա, միջնորդ ազգերի մասնակցությունը այդ միջազգային առևտրի մեջ, զանազան երկրների բնական բերքերի փոխանակությունը գլխավոր շուկաներում։ Սակայն միջազգային հարաբերությունների մասին խոսելիս՝ մենք երբեք չպիտի մոռանանք Տիգրիս-Եփրատյան հովտի բարձր քաղաքակրթական օրրանը։ Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ բրոնզի դարում նույնիսկ Կովկասի գլխավոր լեռնաշղթան, չնայած բնական մեծ արգելքներին, շատ նշանավոր հարաբերություններ ուներ Քաղդեայի հետ[3]։ Հայկական լեռնաշխարհի հարաբերությունները, ինչպես վկայում են նույն պեղումները, ավելի սերտ, ավելի անընդհատ էին

[1] Շատ հավանական է համարվում, որ բրոնզի և առհասարակ մետաղների գործածության տարածող է հանդիսացել այն թափառական ցեղը, որ այսօր էլ գոյություն ունի և հայտնի է գնչու, բոշա (ցիգան, չինդանե) անունով։ Բոշաները, ինչպես հայտնի է, վարժ ձուլիչներ և դարբիններ են և իրենց թափառումները կատարում են Ասիայի և Եվրոպայի սահմաններում (Chantre, t. I, p. 86):

[2] Կատարել է պ. Երվանդ Լալայանը Նոր-Բայազետի գավառում (Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», գլ. XIV, XV, XIX.),

[3] Chantre, t. I, p. 84.

Եվ ինքնըստինքյան հասկանալի է, թե կուլտուրական ինչ ահագին ազդեցություն ունեցած պիտի լինի Քաղդեան նախապատմական Հայաստանի վրա։18

4. Երկաթի դար: Երկաթահանքերի հարստությունը հայկական լեռներում այնքան նշանավոր է, որ Հայաստանը համարում են երկաթի գործածության գյուտի հայրենիք։ Եթե այս միանգամայն ճիշտ էլ չլիներ, համենայնդեպս կասկածից դուրս է, որ Հայաստանը մեկն էր այն երկրներից, ուր մարդիկ սովորեցին երկաթ գործածել իրենց կենսական պետքերի համար։ Ապացուցված է, որ բրոնզի հայրենիքը՝ Միջին Ասիան տեղեկություն չուներ երկաթի մասին և այն ժամանակ, երբ Հայաստանը երկաթի գործածության տեսակետից արդեն մի շատ հին երկիր էր։ Եվ Հայաստանը հենց այն կենտրոնն է, որից Միջին Ասիան սովորեց երկաթի գործածությունը։ Այսպիսով, մինչդեռ բրոնզի տարածումը արևելքից արևմուտք էր, երկաթագործությունը դրա հակառակ տարածում ունեցավ՝ արևմուտքից արևելք[1]։

Ընդունում են, որ երկաթի գյուտը տեղի է ունեցել Քրիստոսից մոտ 20 դար առաջ։ Փոքր Կովկասի և Տավրոսի հարուստ երկաթահանքերը առաջնադար նշանակություն ստացան հին միջազգային շուկաներում։ Ամբողջ արևելքը (Փյունիկիա, ապա և Հունաստան) այդ տեղերից էր ստանում երկաթ և մուտքը Հայաստանը նրա համար այն երկիրն էր, որ այդ կարևոր մետաղը հայթայթում էր աշխարհին։ Քաղաքականապես և կուլտուրապես այնքան զարգացած Միջագետքը սահմանակից էր այդ երկրին և բնականաբար այդտեղից էր ստանում իր բազմադիմի պետքերի համար անհրաժեշտ մետաղը։ Երկաթով և կրակով աշխարհ նվաճող և կառավարող Ասորեստանը մանավանդ սերտ հարաբերությունների մեջ էր հայկական լեռնաստանի հետ, այնպես որ թե՛ Հայաստանում և թե՛ Ասորեստանում, միևնույն չափերն էին (կշռի և այլն) գործածվում։ 19

5. Դամբաններ: Նախապատմական դամբանները իրենց մեջ պահում են հին մարդկության բազմաթիվ հիշատակարանները, որոնք լույս են սփռում այդ անգիր ժամանակների քաղաքակրթության պայմանների վրա։

Նախապատմական մարդու հավատալիքն էր, ինչպես տեսանք, որ մահը կյանքին միանգամայն վերջ չէ դնում և մեռած մարդը շարունակում է ապրել և գերեզմանի մեջ, ուստի մեռած մարդու հետ գերեզման էին փոխադրվում նրա հարստությունները, նրա հանրային դիրքը բնորոշող իրերը, կերակուրներ, զարդարանքներ և այլն։ Եվ դիտելով նախապատմական դամբանների բովանդակությունը, մենք ծանոթանում ենք շատ արևելյների հետ, որոնք մի հայտնի չափով պարզաբանում են նախնական մարդու հասարակական-քաղաքակրթական հարցերը։ Մենք հասկացողություն ենք կազմում, թե ինչպես էր այդ մարդու ընտանեկան կյանքը, ի՛նչ էր նա արդյունաբերում և ի՛նչ կուլտուրական պահանջներ ուներ։ Ճիշտ է, դամբանական նյութերը դեռ բավականաչափ առատ չեն և մինչև այժմ կատարված պեղումները մեր երկրի միայն մի քանի մասերին են վերաբերում, բայց և այնպես, կարելի է մի ընդհանուր, մոտավորապես ճիշտ գաղափար կազմել նախապատմական կյանքի մասին։

Աչքի առաջ բերելով նախ և առաջ համայնական-ընկերական կյանքը, մենք տեսնում ենք հարստությունների անհավասար բաժանում, տիրողներ և հպատակներ, ստրկություն, որ տիրողի հարստությունն է կազմում։

[1] De Morgan, t., p. 39.

Տեղական իշխանավորի գաղափար է տալիս մի նշանավոր դամբան, որ բացված է ազգագրագետ Ե. Լալայանի ձեռքով Նոր-Բայազետի շրջանում։ Այդ դամբանում երևան է հանված մի փայտե սայլ, որին լծված էին չորս եզ։ Սայլի վրա պառկած էր մի կմախք, որի գանգի վրա կար վարսակալ, «մեջքին՝ մի լայն գոտի, վրան մի մեծ և մի փոքր դաշույն և մի դանակ, աջ ձեռքին մի ապարանջան և մի մատանի, փողքին դրված էր մի գայլտանի գլուխ, իսկ աջ ձեռին ուներ մի երկժանյակ»[1]։ Բոլոր նշանները ցույց են տալիս, որ դա տեղական մի իշխանավոր էր, գուցե նույնիսկ մի ինքնավար փոքրիկ թագավոր։ Մինչև իսկ չորս եզնան սայլն էլ նրա արժանիքն ու բարձր աստիճանն էր մատնանշում, որովհետև ծածկված է քանդակներով, որոնք արվեստի նրբություն են հանդես բերում։ Իսկ լծի մեջտեղում ամրացած էր մի սնամեջ բրոնզե այծյամ, որի մեջ շարժվում են երեք փոքրիկ գնդակներ և թոժոժների ձայն են հանում։ Իշխանական վմախքի շուրջը ընկած էին 13 ուրիշ կմախքներ։ Դրանցից ամենք գլխավոր դիրքի մեջ էին, ոմանց գանգերը ջարդված էին։ Այդ նշանակում է, որ այդ 13 մարդիկ վերևից ձգված էին գերեզմանի մեջ և հավանաբար նույն իշխանի ծառաներն էին։

Այս հանգամանքը, ծառաների կամ ստրուկների թաղումը տերերի հետ, կրկնվում է և շատ ուրիշ դամբաններում։ Աչքի ընկնող հանգամանք է և այն, որ մի քանի դամբաններում տղամարդի կմախքի շուրջը, երբեմն և նրա վրա խոնարհված, կանանց կմախքներ են երևան գալիս։ Մի հանգամանք, որ ապացուցանում է, թե տերերի հետ թաղվում էին և նրանց կանայք կամ հարճերը։ Ստացվում է ճիշտ այն պատկերը, որ նկարագրված է Մովսես Խորենացու պատմության մեջ և Արտաշես թագավորի թաղման է վերաբերվում[2]։ Հին ժամանակներից մնացած և տարածված սովորություն էր, ուրեմն, որ թագավորի կամ իշխանի հետ ինքնակամ գերեզման պիտի իջնեին և նրա կենդանի ծառաները ու կանայք։

Տիրապետողի և առհասարակ հարուստի գերեզմանային կյանքն էլ ապահովություն էր ցույց տալիս։ Գերեզմաններում դնում էին կերակրով լիքը կավե ամաններ։ Եվ ահա մինչդեռ մի քանի դամբաններում այդ ամանների թիվը մեծ է, տասնյակների է հասնում, գտնվում են և այնպիսի դամբաններ (անշուշտ աղքատների), որոնց մեջ և մի հատ աման չկա, իսկ մեռածի կերակուրը երբեմն բաղկացած է գառան մի ծնոտից կամ տավարի երկու ողնից[3]։ Հարստության չափն էին ցույց տալիս և այն իրերը, մեծագույն մասամբ բրոնզի, որ մեռելները տանում էին իրենց հետ գերեզման, այն է՝ մանյակներ, ապարանջաններ, վարսակալներ, գոտիներ, ամեն տեսակ զենքեր, գնդասեղներ, օղեր, գինդեր և այլն։ Ուշադրություն գրավում է այն հանգամանքը, որ ապարանջանները երկու տեսակ են, ոմանք զարդարված են քանդակներով և նկարներով, իսկ մեծ քանակություն են կազմում և այնպիսիները, որոնք զարդարանքներ չունին և պարզ օղեր են, անարվեստ ու կոպիտ շինված։ Դը Մորգանը ենթադրում է, որ այդ հասարակ օղերը դրամի նշանակություն ունեին և մի շարք հաշիվներով փորձում է ցույց տալ, թե ինչ կշիռ և արժեք էին ներկայացնում այդ բրոնզե օղակ-դրամները, որոնք այդպիսով կազմում էին անձնական դրամագլուխներ և թաղվում էին իրենց տերերի հետ[4]։ Մեռածներից շի-

1 Ե. Լալայան, «Նոր-Բայազետի գավառ» («Հանդես Ազգ.»), 1910, եր. 82։

2 Խորենացի, Բ, Կ։

3 Ե. Լալայան, Անդ., եր. 69։

4 J. de Morgan, „Note sur l'usage du système pondéral Assyrien dans l'Arménie Russe", Paris, 1889, p. 2.

նած զարդարանքների մեջ ուշադրություն դրավող առարկաներ են և թանկագին քարերը, ուլունքները։ Սրանք արդեն օտար երկրներից բերած իրեր էին։ Տիգրիս-Եփրատյան հովտի, Փյունիկիայի վաճառականներն էին բերում այդ զարդարանքները և փոխում մեռածների հետ։

Ժողովրդական տնտեսության գլխավոր ճյուղերը, ինչպես այդ տրամաբանում են և երկրի աշխարհագրական պայմանները, ներկայացնում էին երկրագործությունը և անասնապահությունը։ Նախապատմական գերեզմանները շատ հետաքրքրական փաստեր են տալիս, որոնք կարևոր են մանավանդ ներկայի հետ համեմատություններ անելու համար։ Այսպես, նախապատմական մարդը հացահատիկներ կալսելու համար գործ էր ածում ճիշտ միևնույն կամքը, որ այսօր էլ գործում է մեր գյուղերում։ Այդ հին կամն էլ, այսօրվանի պես, մի տախտակ էր, որի մի երեսին ծակոտիներ էին շինում և նրանց մեջ ամրացնում կայծքարի կտորներ կամ երկաթի բևեռներ։ Սայլը, որի օրինակը կարող է համարվել վերևում հիշատակվածը, համարյա նույնն է այժմ, ինչ էր նախապատմական ժամանակներում։ Նույն տախտակե անիվները, նույն սռնակը, նույն ձևը, բարձրությունը։ Տարբերությունը միայն այն է, որ նախապատմական սայլն ուներ և երրորդ անիվ, լծի տակ։

Նույն այդ տեսակետից նշանավոր են այն նմուշները, որ տալիս են նախապատմական դամբանները հագուստների մասին։ Գլխավոր նյութը ոչխարի բուրդն էր և նրանից գործվում էր այն կտորը, որից այժմ էլ կարում են վերևի դգեստը (Թուրքերեն՝ չուխա, Հայերեն՝ կապա)։ Պատրաստվում էին և չքեր

Այդ պաշտամունքը ոչ միայն տարածված էր հին հեթանոսական ժամանակներում բոլոր ազգերի մեջ, այլև պահեց իր գոյությունը նաև քրիստոնեության ժամանակ, այն էլ մինչև նույնիսկ մոտ ժամանակները, մինչև 18-րդ դարը։ Պաշտամունքի հետ կապված էր և կրոնական պոռնկությունը, որ այժմ էլ չեն պահվում է Ընդկաստանում։ Բացի պեղված ֆալլոսից, մեր ձեռքում կան և ուրիշ հիշատակարաններ, որոնք ապացուցում են նույն պաշտամունքի գոյությունը և պատմական ժամանակներում. նրա հետքերը այժմ էլ կարելի է նշմարել հայ ժողովրդի հավատալիքների և ծեսերի մեջ։

Կրոնական պաշտամունքի հիշատակարան են և այն փոքրիկ սրվակները, որոնք երևան են գալիս պեղումների ժամանակ և կոչվում են «արտասուքների սրվակ»։ Անունն արդեն ցույց է տալիս, թե ինչ նշանակություն ունեին դրանք։ Մեռելի ծնողներն ու մերձավորները իրենց արտասուքները թափում էին այդ սրվակների մեջ և դնում էին գերեզմանում։[20]

Այսպես է ներկայանում նախապատմական քաղաքակրթությունը Հայաստանի գոնե մի մասում՝ հյուսիսայինում։ Ճիշտ ժամանակ որոշելու հնարավորություն չեն տալիս գերեզմանական առարկաները։ Մի բան միայն պարզ է։ Այս քաղաքակրթությունը, ունենալով իր տեղային ադանձնահատկություններն ու ինքնուրույնությունը, ընդհանուր առմամբ ոչինչ թացատիկ երևույթ չէ այն կուլտուրական աշխարհում, որ ներկայացնում էր հնագույն արևմտյան Ասիան։

6. Մի լուսավորված վայրկյան։ Բախտի բերմունքով Հայաստանի նախապատմական դարերի թանձր խավարի մեջ փայլատակում է գրավոր պատմության մի վայրկենական լույս, որ զարմանահրաշ մի տեսարան է բացանում մեր առջև։ Դա Քաղդեայի ամենահին արձանագրություններից մեկն է, որի մեջ խոսում է Գուտիում անունով երկրում բնակվող Կուտի ժողովրդի թագավորը, որի անունն է նույնպես Կուտի։ Գուտիում երկիրը, ինչպես կարծում են, համապատասխանում է մոտավորապես այն երկրին, որ հետո ստացավ Հայաստան անունը[1] և գտնվում էր նրա հարավային կողմերում, Վանի և Ուրմիայի լճերի մեջ։[21] Այդ թագավորը պատմում է, որ իր երկրի վրա երեք անգամ հարձակում գործեց մի թշնամի ժողովուրդ, որի հրամանատարը յոթ եղբայրներ էին։ Երեք անգամ Կուտին զորքեր ուղարկեց նրանց դեմ, առաջին անգամ՝ 120 հազար, երկրորդ անգամ՝ 90 հազար և երրորդ անգամ՝ 60 հազար, բայց երեք զորքերն էլ ոչնչացան պատերազմի մեջ։ Չորրորդ անգամ, «մեծ աստվածների օգնությամբ», Կուտին կարողացավ վանել իր ահեղ թշնամիներին։ Ահա ի հիշատակ այդ հաղթանակի Կուտին մի տաճար նվիրեց արեգակի աստծուն՝ Սիպար քաղաքում (Քաղդեայում)[2]։

Այս արձանագրությունը վերաբերում է մի շատ հին ժամանակի՝ Քրիս-

[1] **Гуго Винклер**, «Западная Азия в древные времена» («История человечества», т. III, Пет., 1903, с. 12.

[2] Դնում ենք այստեղ այդ հնագույն հիշատակարանի թարգմանությունը.

«Դու, ով թագավոր, փոխարքա, իշխան կամ որիդ աստված կանչում է իշխանության,
Ես պատրաստեցի քեզ համար քարե տախտակներ, գծագրեցի քեզ համար հուշարձանի վրա,
Եվ դրի այն Կուտիում, Շաթլամի տաճարում, Ներգալի սրբավայրում.
Նայիր այդ հուշարձանին
Լսիր հուշարձանի խոսքին
Եվ կարիք չի լինի, որ կասկածես և հուսահատվես,
Վախես և դողաս.
Թող ամուր լինի հողը քո տակ.
Շարունակիր հանգիստ հարաբերություններ ունենալ քո կնոջ հետ,

տոսից 3 հազար տարի առաջ։ Նա ապացուցանում է, որ այդ ժամանակ Հայաստանի հարավային մասը ենթարկված էր Քաղդեայի քաղաքակրթության խիստ ազդեցության և, ուրեմն, ներկայացնում էր շատ առաջացած քաղաքակրթություն ունեցող մի երկիր։

Այնուհետև Հայաստանն ընկղմվում է անհայտության խավարի մեջ, որ տևում է մոտ 2 հազար տարի։[22] Նորից այս երկիրը հավաստի պատմության լույսի մեջ հանդես է գալիս Քրիստոսից ինը դար առաջ և մենք նրան տեսնում ենք նույն Միջագետքի քաղաքակրթության խիստ ազդեցության տակ։ Բայց դա արդեն Կուտիի ժամանակների քաղաքակրթությունը չէր, այլ ավելի տկարացած, ավելի ընկած[1]։

7. Պատմական ժամանակների նախօրյակին։ Ի՞նչ ծագում ուներ և որքա՞ն տեղ էր տարածված Կուտի ժողովուրդը։ Այս հարցերը պարզորեն որոշելու հնարավորություն չունի հնագիտությունն առայժմ։ Կան միայն ընդհանուր ցուցմունքներ, որոնք վերաբերում են ամբողջ Հայաստանի և հարևան երկրների բնիկ կամ գեթ հնագույն ազգաբնակության, և այս ընդհանուր ցուցմունքների շրջանակում էլ կարելի է որոնել զանազան հարցերի մոտավոր, հավանական լուծումներ։

Փաստ է, որ շատ հին ժամանակներից ամբողջ Փոքր Ասիան, Սիրիան, Պոնտոսի (Սև ծովի) հարավային կողմերը, Հայաստանը, Կովկասը մինչև Կասպից ծովը և Իրանի սարահարթը, ինչպես նաև Մեդիան (Մարաստանը), գուցե և էլամը բնակեցրած էին ըստ երևույթին մի ընդհանուր ծագում ունեցող, իրար հետ ցեղակից կամ քույրաթիվ ազգերով։ Նրանք բազմաթիվ բացառություններ ունեին և չէին պատկանում սեմական ցեղին։ Բայց ո՞րն էր նրանց հայրենիքը։

Մի ժամանակ, երբ գիտության մեջ տիրում էր թուրանական թեորիան, բոլոր այդ ոչ-սեմական ազգերին հատկացնում էին թուրանական ծագում, ուրեմն և նրանք համարվում էին եկվորներ, գաղթականներ Միջին Ասիայից։ Հետազոտողներից ոմանք, թուրանցի անունը չգործածելու համար, ստեղծեցին այդ բոլոր ազգերի համար մի ընդհանուր անուն, այն է՝ **սպիտակ այլատոհմիկներ** (blanc allophyl)։ Բայց վերջը գիտությունը կանգ առավ այն տեսության վրա, որ այդ բոլոր ազգերը բնիկներ էին։ Իսկ դրանց մի ընդհանուր անուն տալու համար մի քանի առաջարկություններ եղան։ Ֆ. Լենորմանի առաջարկությամբ մի ժամանակ գործ էր ածվում **Ալարոդյան** ցեղ անունը, քանի որ Արարատի ստորոտներում ապրող ժողովուրդը (ուրարտացի) հայտնի էին Հերոդոտին «Ալարոդ» անունով։ Հետո ավելի լավ համարվեց վերցնել այդ ընդհանուր ընտանիքին պատկանող մի նշանավոր ազգի անունը և տարածել ընտանիքի բոլոր անդամների վրա։

Այդ այն ազգն էր, որ Աստվածաշնչի արձանագրություններում կոչված է **խաթթա** կամ **խաթ**, իսկ եգիպտոսի արձանագրություններում **խեթա** կամ **խաթ**[2], անուններ, որոնք այժմ դարձել են **հաթ, հեթիթ** (Աստվածաշնչի թարգմանության մեջը՝ **քետացիք**)[3]։ Հաթերն ապրում էին Պաղեստինի

Ամրացրո՛ւ քո քաղաքի որմերը
Լցրո՛ւ քո խրամատները ջրով
Հավաքիր քո շտեմարանների մեջ քո հացահատիկները, փողը, կայքը, զենքը»,
Г. Халатянц, «Очерки истории Армении», М., 1910, с. 38—39.

[1] **Винклер**, с. 125.

[2] **A. H. Sayce**, „Les Hetèens histoire d'un empire oublié", Paris, 1891, p. 12.

[3] Ծննդոց, ԻՋ, 34։

հարավային կողմերում (նրանք են շինել Երուսաղեմը), բայց առավելապես հյուսիսային Սիրիայում։ Նրանց բուն հայրենիքն էր Փոքր Ասիայի այն կողմը, որ տարածված էր Ալեքսանդրետի ծոցի և Եփրատի մեջ[1], այսինքն Կիլիկիայի և Կապադովկիայի մասերը։ Արևելքի պատմության մեջ հեթերը կամ հեթիթները շատ նշանավոր դեր են խաղացել, կազմելով մի ամբողջ կայսրություն, որ կռվում էր, ինչպես տեսանք, Եգիպտոսի դեմ և զարգացնելով մի ինքնուրույն քաղաքակրթություն։ Գիտական հետազոտությունները բոլորովին ապացուցել են, որ հեթիթները կազմում էին մի ճյուղը այն քուրթիվ ազգությունների, որոնք, ինչպես վերև հիշատակեցինք, տարածված էին Փոքր Ասիայից մինչև Կասպից ծովը, մինչև Պարսից ծոցը։ Այս պատճառով ազգերի այդ ամբողջ ընտանիքը կոչվեց հ ե թ ի թ ա կ ա ն ցեղ։ Իհարկե, այս անունը ցույց է տալիս միայն ցեղական ծագումը, միությունը, բայց չէ նշանակում, թե այդ անունը կրող բոլոր ազգերը խոսում էին մի լեզվով։ Ինչպես առհասարակ յուրաքանչյուր մեծ ցեղ, հեթիթյան ընտանիքին պատկանող լեզուները այնքան տարբերվում էին իրարից, որ նույնիսկ կարող էին և անհասկանալի լինել միմյանց, ինչպես են, օրինակ, արիական կամ սեմական լեզուները[2]։

Վերջապես, մի երրորդ անուն էլ ստացան այդ ազգությունները բոլորովին նոր ժամանակներս. ռուս գիտնական ակադեմիկոս Մառը այդ ցեղերի լեզվին հատկացրեց հ ա բ ե թ ա կ ա ն անունը։

Այս երեք պայմանական անունների տեր ազգությունները արևմուտքից տարածվել են դեպի արևելք և հարավ։ Պատմությունը պահել է և դրանցից մի քանիսի անունները՝ իվերներ, խալիբներ, սասպիրներ, մոսխեր, թուբալ։ Հայկական լեռնաստանում բնակվող ցեղերն էլ պատկանում էին այդ միևնույն հեթիթական մեծ ընտանիքին[3]։ Այսպիսով, այս նախնական հայաստանցիները ցեղակից են հանդիսանում կովկասյան կոչվող ազգություններին, որոնց ներկայացուցիչներից մեկն է այսօր քարթվել կամ վրացի ազգը։ Ծրանսիացի գիտնական դը Մորգանը գտնում է, որ նախկին հեթիթական ցեղերի մնացորդներն են Կովկասի գլխավոր լեռնաշղթայի վրա և նրա երկու կողմերում ապրող ազգությունները՝ լեզգիները, չեչենները և ուրիշները կազմում են հեթիթական լեզվի հյուսիսային ճյուղը, իսկ վրացական ցեղերը՝ հարավային ճյուղը[5]։ Պետք է ասել, որ բուն հաթթական լեզուն դեռ չէ գտնվել։ Հաթթերը թողել են քարերի վրա փորագրված մեհենադրություններ, որոնց վերծանությունը, սակայն, մինչև այժմ չէ հաջողվել գիտնականներին[6],[23]

Բայց առաջանում է հարց, թե Հայաստանի հողի վրա ապրող հեթիթյան ցեղերը ի՞նչ հատուկ անուններ ունեին։ Այս էլ մինչև այժմ մնում է պատմական մի առեղծված։ Ասորեստանի սեպաձև արձանագրությունների մեջ Հայկական Բարձրավանդակի այն մասը, որ պարփակված է Եփրատի և Ուրմիայի լճի մեջ, կոչվում է Նաիրիի երկիրներ, որոնք բազմաթիվ են և ունեին իրենց

[1] **De Morgan**, „Les prem. Civ.“, p. 262.

[2] **Винклер**, с. 111.

[3] **De Morgan**, „Les prem. Civ.“, p. 320.

[4] *Այս իրողությունն ընդունված է գիտնականների մեծամասնության կողմից. Տե՛ս* Maspero, „Histoire“, t. III, p. 55—56,

[5] **De Morgan**, „Les prem. Civ.“, p. 281.

[6] *Գերմանացի գիտնական պրոֆեսոր Ննսենի փորձը նույնացնելու հաթթերին հայերի հետ և կարդալու հաթթյան արձանագրությունները հայերենի միջոցով համարվում են անհաջող։*

անունները։ Սակայն ժողովուրդների անունները, եթե նրանք զատ էին տեղական անուններից, հայտնի չեն։ Ով նորից հարկ եղավ ստեղծելու մի պայմանական անուն, որ ընդունակեր իր մեջ այդ բոլոր փոքրաթիվ ցեղերը։ Անենից համապատասխան անունը, որ, սակայն, զուրկ է որոշակի արտահայտիչ կարողությունից, *նախահայ* անունն է, որ կիրառում են շատերը։

Դոկտոր Բելքը և պրոֆեսոր Լեմանը առաջարկեցին անվանել նախահայերին *խալդեր*, որովհետև երկրի գլխավոր աստվածը կոչվում էր *Խալդի*, և, թվում է, իր անունը տվել էր ամբողջ ժողովրդին։ Ապացույց է համարվում և այն, որ Սև ծովի հարավային կողմերում մնացել է *Խաղդիք* անունով նահանգ և ժողովուրդ, մի անուն, որ պահպանել են թե՛ հույն և թե՛ հայ մատենագիրները[1],[24] Սակայն այս առաջարկությունը դուրս չմղեց «նախահայ» անունը, քանի որ հայտնի էլ չէ, թե *Խալդի* աստվածն իսկապես ընդհանրական էր բոլոր ցեղերի համար։ Մնում էր մի անուն ևս։ Իններորդ դարից (Ք. ա.) Ասորեստանի արձանագրությունների մեջ ավելի և ավելի հայտնի է դառնում Նաիրիի երկրներից մեկը՝ Ուրարտու անունով, որ և այնուհետև մեծ դեր է կատարում Հայաստանի պատմության մեջ։ Այս անունով էլ ժողովուրդն սկսեցին անվանել *ուրարտացի*, խրախուսվելով այն հանգամանքից, որ Հերոդոտի հիշատակած *ալարոդներն* էլ հենց այս ուրարտացի անվան աղավաղումը պիտի եղած լինի։

Երկրորդ կարևոր հարցն այն է՝ բնիկ տեղացինե՞ր էին նախահայերը, թե ներկվորներ։ Հնագիտական խուզարկությունները մինչև այժմ բերել են այն եզրակացության, թե նախահայ ցեղերից ամենահռչակավորը՝ ուրարտացին, բնիկ չէր Հայկական Բարձրավանդակի վրա։[25] Նրա կուլտուրան (արվեստի ձևերը, պաշտամունքները) մոտ է միկենյան կամ հին հունական քաղաքակրթության, իսկ լեզուն մոտ է մետանացիների լեզվին, մի հեթիթական ժողովրդի, որ ապրում էր Փոքր Ասիայում։ Այս փաստերը պրոֆեսոր Լեմանը բավական է համարում իբրև ապացույց, որ ուրարտացիները գաղթել են Հայաստան արևմուտքից, Փոքր Ասիայի կողմերից, և այդ գաղթականությունը տեղի է ունեցել, երևի, 11—9-րդ դարերում Քրիստոսից առաջ[2]։ Սա մի մեծավոր և առանձնացած գաղթականություն չէր։ Ուրարտացիների հետ դեպի արևելք շարժվեցին և ուրիշ հեթիթական ցեղեր և մինչդեռ ուրարտացիները կանգ առան Արածանի գետի հովտում, դեպի Վանի լիճը շարժվելու համար, մյուս գաղթական ցեղերը շարունակեցին իրենց ճանապարհը դեպի առաջ, անցան Կուրի հովիտը, գրավեցին Փոքր Կովկասի լեռնաստանը, Կուր-Արաքսյան տափարակները։ Որոշել այդ գաղթականությունների տարածման սահմանները, անհնարին է, քանի որ նրանցից չեն մնացել հիշատակարաններ հողի վրա, իսկ հողի մեջ պահվածների որոնումները շատ քիչ են կատարվել մինչև այսօր։ Արդեն մի քանի լուրջ աշխատանքներ ցույց են տվել իրողության ազոտ նշույլները։ Այժմյան Գանձակի նահանգի մի քանի տեղերում, որոնք համապատասխանում են հին Ուտի և Արցախ նահանգներին, հնագիտական պեղումները բացել են արել հին քարե գերեզմաններ, որոնք, ըստ վկայության Բելքի, պատկանում են Վանի թագավորների ժամանակին[3], քանի որ պարունակում են իրենց մեջ այդ ժամանակի կուլտուրան։ Իսկ հնագետ Իվանովսկին վկայում է, որ Մա-

[1] *«Ազգագրական հանդես», Բ տարի, 1897, եր. 300—306։*

[2] **C. F. Lehmann,-Haupt**, „Materialien zur alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens“, Berlin, 1907, *(տես «Բազմավեպ», 1908, p. 443)*:

[3] **Никольский**, «Клинообр. над.», с. 71.

սիսի ստորոտում, ուրարտական մի բերդի պեղումների ժամանակ գտնված կավե ամանները ճիշտ նույն տեսակի են, ինչ նա գտել է Գանձակի նահանգի քարե գերեզմաններում[1]։ Մյուս կողմից հաստատված է, որ Գուգարքի (Լոռու ձորի, Դիլիջանի, Ազտաեֆ գետի հովտի) նախապատմական գերեզմանները Գանձակի նահանգի գերեզմանների կուլտուրային շատ մոտ կուլտուրա են պարունակում իրենց մեջ[2]։ Այս բոլոր փաստերը բավական են, որ հաստատված համարենք Արևելյան Հայաստանի ցեղերի միասին գաղթած լինելը։26

Հեթիթական ցեղերի այս մեծ գաղթը արևմուտքից արևելք ուղղությամբ պատահական և կամավոր մի շարժում չէր, այլ հետևանք էր այն մեծամեծ ազգաբնակչական շարժումների, որոնց թատերաբեմ դարձավ արևմտյան Ասիան, սկսած 15-րդ դարից Ք. ա.։ Այս ժամանակ էր, որ արևմտյան Ասիայի հողի վրա երևան եկան արիացի ցեղերը, որոնք շարժվում էին հերկու, իրար ընդառաջող ուղղությամբ։ Մի մասը, արևելքից դեպի արևմուտք շարժվելով, հերևաց Իրանի լեռնադաշտում, գրավելով նրա արևմտյան մասը, ճակատ առ ճակատ Տիգրիս-Եփրատյան հովտում բարգավաճած սեմական հզոր աշխարհի։ Իսկ մյուս մասը, արևմուտքից դեպի արևելք շարժվելով, Եվրոպայից Հելլեսպոնտով (Դարդանելով) անցավ Փոքր Ասիայի ցամաքը և սկսեց կամաց-կամաց առաջ գալ, քայլ առ քայլ քշելով իր առջևից տեղական ժողովուրդները։ Արիացիների այս հսկայածը բաղկացած էր Բրիգ կամ Փռյուգ ընդհանուր անունը կրող ցեղերից, որոնցից մեկը կոչվում էր Ա ր մ ե ն։ Հեթիթական մեծ կայսրությունը փլուզվելով թուլացավ։ 13-րդ դարից Տիգրիսի հովտում սկսեց մեծանալ և բարձրանալ Ասորեստանը՝ իբրև մի հզոր զինվորական բռնապետություն, որի զենքերն էլ դարձրած էին հեթիթական պետության դեմ։ Այս դարավոր մրցությունները հեշտացրին մանավանդ արիացիների առաջխաղացումը։ Նրանք գրավում էին հեթիթական երկրները և արմենները հաստատվեցին զուտ հեթիթական հողերի վրա, Հալիս գետի հովտում, մինչև Կիլիկիայի սահմանները։ Տեղի տալով այդ հզոր առաջացումներին, հեթիթական ցեղերից շատերը, ինչպես տեսանք, գնացին դեպի Արևելք և մասնավորապես հաստատվեցին Հայկական Բարձրավանդակում, գուցե հնուց այդտեղ գտնվող իրենց ազգակից ցեղերի հետ։

Այստեղ էլ բացվում է գրավոր պատմության լույսը և հեթիթական ցեղերը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ թե՛ արևելյան արիացիները (իրանցիները) և թե՛ արևմտյանները (արմեն և փռյուգացի) դարերով դեռ անշարժ նստած են իրենց տեղերում՝ կազմակերպվելու համար ծավալեցին այդ լույսի տակ քաղաքական և կուլտուրական մի շքեղ կյանք, որին և այժմ կդիմենք մենք։

[1] A. Ивановский, «По Закавказью» («Материалы по археологии Кавказа», М., 1911, с. 44—45).

[2] Տե՛ս իմ «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», Թիֆլիս, 1915, եր. 24։

Գլուխ երկրորդ

ՆԱԻՐԻ

1. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ։ 2. ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ։ 3. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ։ 4. ԿՐՈՆ։ 5. ՆԱԻՐԻ ԵՎ ՄԻՋԱԳԵՏՔ։ 6. ՆԱԻՐԻՒ ԱՆԿՈՒՄԸ։

1. Աղբյուրներ: Հայկական Բարձրավանդակի հեթիթական ցեղերի պատմության համար գոյություն ունեն երկու տեսակ աղբյուրներ. ա ր տ ա ք ի ն կամ օ տ ա ր և ն ե ր ք ի ն կամ ա զ գ ա յ ի ն։ Արտաքին աղբյուրը բացառապես Ասորեստանն է, որի թագավորները դարերի ընթացքում պատերազմներ էին մղում Հայաստանում և արձանագրություններ մեջ տալիս էին իրենց արշավանքների ու հաղթությունների նկարագրությունը։ Ահա այն թագավորների ցանկը, որոնք այդպիսի գրավոր հիշատակարաններ են թողել։

Առաջին անգամ Հայկական Բարձրավանդակը հիշատակողը Ս ա լ մ ա ն ա ս ա ր Ա-ն է (իբր 1330—1310 թ. Ք. ա.)։ Այնուհետև գալիս է 200 տարվա անհայտություն, որից հետո երևան է գալիս Թիգլաթպալասար Ա (1108—1080)։ Նորից 200 տարվա անհայտության մի շրջան է գալիս, բայց նրան հաջորդում է տեղեկություններով հարուստ մի ժամանակամիջոց, որ 9-րդ դարի սկզբից տևում է մինչև 7-րդ դարը։ Այս շրջանի ասսուրական թագավորները, որոնք արձանագրություններ են թողել Հայաստանի մասին, հետևյալներն են. Թեգլաթ-Ադար Բ (889—860), Սալմանասար Բ (860—825), Շամսի-Ռամման Բ (825—812), Ռամման-Նիրարի Գ (812—763), Թիգլաթպալասար Գ (745—727), Սարգոն (722—705), Սեննախերիբ կամ Սենեքերիմ (705—682), Ասսուրհադդոն (682—668), Ասսուրբանիպալ (668— իբր 638) և Ասարհադդոն Բ (635—626)[1]։

Այս աղբյուրի պատմական արժեքը գնահատելու համար պետք է նկատի առնել Ասորեստանի պետական ռազմական գաղափարները, որոնց մասին խոսեցինք վերևում[2]։ Ասսուրական թագավորների վկայությունները չեն կարող համարվել միանգամայն անկողմնապահ և չափազանցություններից ազատ, որովհետև դրանք կուվող կողմն էին կազմում, թշնամու երկրները մտած, հաղթական փառքի մտքով տարված, հպարտ ու հոխորտացող։ Բարեբախտաբար, իրենք անցքերը ցույց են տալիս, թե ո՛ւր է ճշմարտությունը և այսպիսով հնարավորություն են տալիս քննադատաբար վերաբերվելու այդ վերին աստիճանի կարևոր պատմական վավերագրերին։

Գալով պատմության ն ե ր ք ի ն կամ ա զ գ ա յ ի ն աղբյուրներին, դրանք առաջ և առաջ վանյան կամ ուրարտական սեպագրություններն են, որոնց մանրամասն նկարագրությունները մենք տվինք իր տեղում[3]։ Այս հիշատակարան-

[1] Հովսեփ Վ. Սանտալճեան, «Ասորեստանեայ և պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք», Վիեննա, 1901։

[2] Տե՛ս «Նախապատրաստություն», գլ. Բ։

[3] Տե՛ս «Նախապատրաստություն», «Պատմության աղբյուրները»։

ները խոսում են գլխավորապես ներքին շինարարական գործերի մասին, այնպես որ ավելի կուլտուրայի վավերագրեր են, քան քաղաքական։ Կան Երկարապատում հիշատակություններ և պատերազմական գործողությունների մասին, և այստեղ էլ շեշտվում է հաղթողի հպարտ թվարկումը տարած ճակատամարտի, վերցրած գերիների ու ավարի, բայց ընդհանրապես շատ ավելի չափավոր և համեստ ոճով, քան ասորական նվաճողների խոսքն է։ Այս արձանագրությունները լրացնում և նույնիսկ ուղղում են ասորեստանյան աղբյուրները, երբ հարցը վերաբերվում է քաղաքական դրության, Երկու երկրների հարաբերությունների։

Ներքին աղբյուր պետք է համարել և այն, ինչ պահել է իր մեջ հողը և ինչ մնացել է հողի վրա ավերակի և դեռ անաղարտ շինության ձևով։ Այս տեսակ վավերագրեր արդեն բավականաչափ ունի հեթթական կուլտուրան Հայաստանում։ Բայց հնագիտական խուզարկությունները դեռ ավելի բախտավոր ապագայի են սպասում, երբ նրանք կտան ավելի բազմաթիվ և ճոխ փաստեր, որոնք կսկսեն խոսել ավելի հարուստ և բազմակողմանի լեզվով։ Մինչև այդ՝ ուրարտագիտությունը պիտի բավականանա այն համեստ նյութերով, որոնք իր սեփականությունն են դարձել մինչև այսօր։

2. Սեպագիր աշխարհագրություն: Ասորեստանի հին արձանագրություններում, որոնք վերաբերում են 11-րդ դարին Ք. ա., Հայկական Բարձրավանդակի մեջ, որոնք վերաբերում են 11-րդ դարին Ք. ա., Հայկական Բարձրավանդակի մի նշանավոր մասը կոչված է Նաիրի երկրներ։ Այս անունը, ինչպես կարծում են, Միջագետքի հովտում տրվում էր Ասորեստանից դեպի հյուսիս գտնվող բոլոր երկրներին, բայց անկասկած է, որ նա ուներ և իր հատուկ նշանակությունը, իբրև անուն այն լեռնային երկրների, որոնք տարածված են Վանի լճի չորս կողմերը։ «Նաիրի» նշանակում է «գետեր»։ Եվ իրավ, ասորեստանցիների արշավանքները տեղի ունեին գլխավորապես Արևելյան Եփրատի (Արածանի) և Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտանսու) մեջ ընկած տեղերում։ Այս երկու գետերը, որոնցից Արածանին սեպագիր արձանագրությունների մեջ կոչված է Արզանի, կարելի է համարել Նաիրիի հյուսիսային և հարավային սահմանագծերը. արևմուտքում սահմանագիծ կարելի է ընդունել Եփրատ գետը, իսկ արևելքում՝ Ուրմիայի լիճը, որին ասորեստանցիները տալիս էին «Նաիրիի ներքին ծով» անունը («Նաիրիի վերին ծով» անունը հատկացված էր Վանի լճին)[1]։

Նաիրի—մի երկիր էր ընդհանուր առմամբ, իր տեղագրական և ազգագրական ընդհանուր հանգամանքների պատճառով։ Բայց այդ ընդհանուր անունը քաղաքական միապաղաղություն չէր ցույց տալիս։ Նա պարունակում էր իր մեջ թագավորներ, որոնք և քաղաքական առանձին կազմակերպություններ էին ներկայացնում։ Ասորեստանի թագավորները կռվել են այդ գավառական առանձին կազմակերպությունների դեմ և այս պատճառով իրենց հիշատակարանների մեջ պահել են նրանց անունները, որոնք ամբողջ ցուցակներ են կազմում։ Այսպիսով, հնագույն գրավոր հիշատակությունները բաց են

1 Վանի լիճը կոչվում է և Արձեշի ծով։ Այս անունը ռուս գիտնական Նիկոլսկին համարում է առաջացած ուրարտական Արգիշտի կամ Արգիստի թագավորների անունից և ենթադրում է, թե ուրարտացիները անվանում էին Վանի լիճը Արգիշտիի կամ Արգիստիի անունով։ Այսպես է բացատրվում և Վանի լճի հյուսիս-արևելյան ափին գտնվող Արձեշ քաղաքի անունը (М. Никольский, «Об одном из древних названий Ванского озера и о современном названии города Арджиш», տե՛ս «Сборник статей, в честь графини Уваровой», М., 1916, с. 167—176).

անում մեր առջև Հայկական Բարձրավանդակին հատուկ և բնորոշ կերպարանք՝ բազմաթիվ գավառական անկախություններ կամ, գուցե, կիսաանկախություններ, միացած մի ընդհանուր կազմակերպության մեջ։ Նաիրին, ուրեմն, լեռնային մանր իշխողների մի ցանց էր, որ միանում էր վտանգի ժամանակ, արտաքին թշնամու դեմ մարտնչելու համար։ Այդ դաշնակիցների թվի մասին մեզ ճշտիվ հասկացողություն տալիս են Թիգլաթպալասար առաջինի արձանագրության հետևյալ խոսքերը. «Նաիրի երկիրներում ամբողջ 23 թագավոր իրենց երկիրներում մեջ պատերազմիկ կառքերին և զորքերին ժողովեցին, պատերազմ ու ճակատ տալու հառաջացան։ Հզոր զինուցս սաստկությամբ զանոնք ճնշեցի»[1]։ Բայց այս բոլորը չէ։ Բացի այս 23 թագավորներից՝ «ը 60 թագավորս Նաիրյա երկրաց՝ ընդ այնոսիկ որք անոնց օգնության եկած էին, իմ նիզակովս մինչև ցծովն վերին հալածական տարի»[2]։ Այս հաղթողից մոտ երկու դար հետո Աստուրնազիրպալը իր արձանագրության մեջ հավատացնում է, թե «Նաիրի երկիրներուն մեջ 250 քաղաք իրենց զորավոր պարիսպներովն ավերեցի, քանդեցի»[3]։ Եթե այս թվանշանների մեջ աստուրական սնապարծություն չկա կամ քիչ կա, այն ժամանակ մենք պիտի ենթադրենք, որ, ուրեմն, յոթաքանչյուր ձոր, յուրաքանչյուր լեռ այդ երկրում անկախ էր և կազմում էր առանձին թագավորություն։ Սակայն շատ պարզ է, որ հաղթողները չափազանցում էին իրենց վաստակած փորձերը։ 250 քաղաքները, եթե ճիշտ որ Աստուրի ծառան այսքան տեղ վերցրել է, պարզապես ամրացրած դղյակներ են եղել։ թագավորների, իշխողների ամրոցներ։ Այսպես էլ ընդունելով հանդերձ՝ մենք ստանում ենք այս երկրի վերին աստիճանի հետաքրքրական տեսարանը։

Ահա և հատուկ անունները, որ պահել են Ասորեստանի արձանագրությունները. 23 նվաճված թագավորությունները հետևյալներն են. Նեմմե, Տուռուքե, Տուալե, Քինտարի, Ուզուլա, Ունզամունի, Անդիաբե, Պիլաքինի, Աթուրփինի, Կուլիբարինի, Շինխբիրանի, Հիմոա, Պախտերի, Ուիրամ, Շուրուրիա, Արաենի, Ադաենի, Կիրինի, Ալբաա, Ուգինա, Նաղաբիա, Աբարսիունի, Թաբալենի։ Մի ուրիշ ասորական թագավոր, Շամսի-Ռամման, բերում է իր արձանագրության մեջ Նաիրիի երկրների և նրանց իշխանների հետևյալ ցանկը։ Բաբարուրան (իշխանը Սիրտաշմե), Չարմիշանդա (իշ. Ամահար), Պարսանի (իշ. Զարիշու), Հունդուր (իշ. Զարիշու), Կիպաբարուտակա (իշ. Սանաշու), Ուշտաշա (իշ. Արդարաա) Կինուկա (իշ. Շումաա), Գինգիբիր (իշ. Տաատանի), Արիմաս (իշ. Բիսիրային), Կիպարուշա (իշ. Պարոնուշտա), Ուիլա (իշ. Ալպաշատատաուկ), Կինգիշտիլենգա (իշ. Ամամաաշ), Մասիրաուշ (իշ. Մարսիհու), Լուկսա (իշ. Մամանիհիս), Դիմամոս (իշ. Զաանզար), Սիմգուրի (իշ. Սիրաաշու), Արդանա (իշ. Գրիշտա), Ասատի (իշ. Ադադաանու), Գինհուհտուե (իշ. Ուրսի), Գինզինա (իշ. Բաարա), Կինդուտաուշ (իշ. Աուուա), Կիբրու (իշ. Դիիրնակուուշ), Զուզարուրա (իշ. Զաբանու), Գինգիրդա (իշ. Իրտիսատի), Տամբլա (իշ. Բաարզուտա), Նանի (իշ. Շուուա), Սատիրա և Արտասիրարի[4]։27

Այս երկու ցուցակի մեջ հիշված անուններից մի երկու հատի տեղերն են միայն, որ այսօր կարելի է որոշել փոքր ի շատե հավանական ճշտությամբ։ Այսպես՝ 23 երկրների ցանկում հիշատակված Դայաենի երկիրը Նաիրիի հյու-

1 Սեմեոնչենկո, «Աssորեստանեայ և Պարսիկ սեպ. արձան.», եր. 99։
2 Անդ, եր. 100։
3 Անդ, եր. 122։
4 Դր. Մաքսիմիլյան Շտրեք. «Հայաստան, Քրդաստան և Արեմտյան Պարսկաստան, բաբելոն-ասորեստանյա սեպագրերու համաձայն», Թարգմ. Հ. Բ. Պալեքիդյան, Վիեննա, 1904, եր. 8—9։

սիա-արևմտյան ծայրն էր, այժմյան էրզրումի և Երզնկայի միջտեղը։28 Մնացածները, ինչպես երևում է, կազմում էին Նաիրիի ներքին զանգվածի ցոնցը։ Սակայն այդ զանգվածի շուրջը բոլորող երկրների (նահանգ, գավառ) մասին մենք ունենք մի քանի որոշ տեղեկություններ։ Դրանց տեղը որոշելու համար լավագույն միջոցն է վերցնել Վանը լիճը, որ Նաիրիի կենտրոնավայրը կարող է համարվել և ցույց տալ, թե այդ լճի ո՞ր կողմի ուղղությամբ էին տարածված այդ երկրները։

Հյուսիս-արևելյան և արևելյան ուղղությամբ։ 1. Ուրարտու։ Ամենակարևորը Նաիրի երկրների մեջ, որի մասին մանրամասնորեն կխոսենք հետո։2. *Մաննա։* Սա իսկապես երկրների մի հավաքական անուն էր։ Երկրների, որոնք տարածվում էին Ուրմիայի լճի հարավային ափերից մինչև Արաքս գետը, ասել է՝ այժմյան Խոյ, Սալմաստ գավառները։ Ենթադրում են, որ Մաննայի ժողովուրդները նախկին ժողովուրդների հետ ազգակցություն չունեին և այս կողմերը գաղթել էին արևելքից[1]։ Մաննայի գլխավոր երկրներն էին՝ Ման, Ուիշտիշ, Զիկերտու, Միսխանդի, Բիտ-Դայիուկկի։

Հարավ-արևելյան։ Մուսասիր։ Սերտ կապված էր Ուրարտուի հետ։ Գրավում էր Վանի և Ուրմիայի լճերի մեջ ընկած այն լեռնաշխարհը, որ այժմ հյուսիսային Քրդստանն է, այն է՝ Հեքքեարիի գավառից մինչև Ուրմիայի լճի հարավ-արևմտյան կողմերը (Ռեվանդուզ)։ Գլխավոր քաղաքը նույն անունն էր կրում—Մուսասիր։ Նաիրյան ցեղերին պատկանող ժողովուրդ էր բնակվում այստեղ, ենթարկված, սակայն, Ասորեստանի քաղաքակրթության խիստ ազդեցության, այնպես որ ասորական լեզուն էր այդտեղ տիրապետում։

Հարավային ուղղություն։ 1. Հուբուշկիա կամ Խուբուշկիա։ Տիգրիսի բազուկները կազմող երկու Զաբերի միջտեղը, անմիջապես սահմանակից Ասորեստանին։ Համարվում էր Նաիրիի երկրներից մեկը[2]։ Իր դիրքով կարևոր տեղ էր բռնում։ Ասորեստանից Իրանի սարահարթը դուրս գալու համար կային այստեղ և ժամանակի ընթացքում ասորացած երկիր էր։ 2. Գիլզանի, Արզանա, որոնցից առաջինը համապատասխանում է այժմյան Խիզանին[3]։

Հարավ-արևմտյան ուղղությամբ։ 1. Կաշիարի և Նիրբու։ Լեռնոտ դժվարակոխ երկրներ։ «Ահեղ լեռներ», «դժվարին երկիր»— այսպես են վկայում ասորական արձանագրությունները։ Այս երկրներում գտնվում էին հետևյալ քաղաքները՝ Իշտիլիբրիա, Մարիրու, Տելա։ Վերջինիս նկատմամբ հետևյալ քաղաքները՝ Իշտիլիբրիա, Մարիրու, Տելա։ Վերջինիս նկատմամբ հավանական են համարում, որ նա գտնվում էր այն տեղը, ուր Բիթլիսի գետը թափվում է Տիգրիսի մեջ։ Եթե այս ճիշտ է, այն ժամանակ այս երկու երկրները պետք է համարենք տարածված արևմտյան Քրդստանից դեպի Դիարբեքիր։ Եվ իրավ, ինչպես ենթադրվում է, այս լեռնային աշխարհի գագաթներից մեկն էր, որ հին հունական աշխարհագրությունների մեջ անվանված է Մասիուս, մի լեռնաշղթա, որ բաժանում էր Նաիրիի երկրները Միջագետքից։ Եվ եթե այս բոլորը հավանական է, այն ժամանակ պիտի ասենք, որ այս երկրներից դեպի հյուսիս էին գտնվում Մուշկի երկիրը և Սասու սարը, որոնց կարելի է համապատասխանող համարել այժմյան Մուշ և Սասուն[4] անուններին։ 2. Բիտ-Զամանի։ Արևմտյան Տիգրիսի վրա տարածված դաշտային երկիր, որի քաղաքներից մեկը, Ամեդ անունով (Ամիթ, այժմ Դիարբեքիր) պարզ որոշում է նրա տեղը։ Բացի Ամեդից, Բիտ-Զամանի երկրին էին վերաբերում նաև Դամդամուսա և Սինաբու քաղաքները։ Բայց Նաիրիի երկրների համար ավելի կարևոր քաղաքական կենտրոն էր Տուշհա քաղաքը։ Եվ այս՝ շնորհիվ այն շատ կարևոր դերի, որ խաղում էր առհասարակ Բիտ-Զամանի երկիրը։ Ասորեստանի բանակները Տիգրիսի հովտով էին բարձրանում Նաիրի սարահարթը, երբ հարկավոր էին համարում արևմուտքից հարձակվել այդ երկրի վրա։ Տիգրիսի արևմտյան ճյուղի կիրճերը դուրս էին բերում Ամիդի դաշտավայրը և այստեղից ասորական զորքերը շարունակում էին իրենց ադաջխաղացումը։ Այս բնական դների ռազմական նշանակությունը հասկացվեց շատ վաղուց, ուստի և այստեղ հիմնվեցին քաղաքներ և հաստատվեցին ասորական գաղութներ։ Այսպիսի տեղերից մեկն էր Տուշհան, ասորական մի բերդ, որի դերն էր հսկել Նաիրիի երկրների վրա։ Այդտեղ էին Նաիրիի բազմաթիվ թագավորներն ու իշխանները հանձնում իրենց հարկերն ու տուրքերն ասորի կուսակալին։ Եվ որովհետև այդ հարկերի մեծագույն մասը բաղկացած էր ցորենից և այլ արմտիքներից, ուստի ասորական կառավարությունն այդտեղ կառուցել էր մեծամեծ շտեմարաններ[1]։ Առհասարակ այստեղ, այս սահմանապահ ամրության մեջ էին տեղի ունենում Ասորեստանի և Նաիրիի հարաբերությունները։ Բիտ-Զամանի, ինչպես և նրա սահմանակից Շուպրիա և Ուրումե երկրները արևմտյան ցեղերին էին պատկանում, հետևաբար ներկայացնում էին Նաիրիի երկրների ազգաբնակության հետ ոչինչ առնչություն չունեցող ազգագրական տարրեր։29

Արևմտյան ուղղությամբ։ Կիրհու երկիր, որ պարունակում էր իր մեջ Դյուա և Աբրակի երկրներն ու Նիպուր-Պազատա լեռնագավառը։ Կիրհուերկրի մեջ էր էնզիտ, որ համապատասխանում է հին Հանձիթ գավառին (այժմ Խարբերդ)։ Այս գավառի մեջ էր Ասորեստանի թագավորներով հռչակված Սուբնատը, այսինքն այն գետը, որ ասորիները համարում էին արևմտյան Տիգրիսի ակունքը և որ այժմ կոչվում է Զեբենե-սու։ Գետը անցնում է մի նեղ կիրճով, որ ասորական բանակների ճանապարհն է եղել։ Այստեղ, այս կիրճի մեջ, մի այրում, ասորական չորս թագավորներ փորագրել են տվել իրենց գործերը պատմող արձանագրություններ և իրենց պատկերները։

Հյուսիսային ուղղությամբ։ Դայաենի, որ կարևոր քաղաքական դեր խաղաց մինչև Ուրարտուի բարձրանալը։ Իր արևելյան սահմաններով, ինչպես երևում է, մոտենում էր Արզանի գետի (Արածանի) հովտին (այժմյան Ալաշկերտին), որ արդեն Ուրարտուին էր պատկանում։ Այս հովտի և Վանի լճի միջտեղերումն էր գտնվում, հավանաբար, Արզաշկուն քաղաքը, որ Ուրարտուի համար մի ժամանակ մայրաքաղաք դարձավ։ Արածանիի հովտից դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք տարածվում էին բազմաթիվ երկրներ, որոնք նվաճվեցին Ուրարտուի թագավորների ձեռքով և դարձան այդ պետության բաղկացուցիչ մասերը։ Այդ երկրներն այսպես են հիշատակվում ուրարտական արձանագրությունների մեջ։

Դայաենի երկիրը ուրարտական արձանագրությունների մեջ Դիաուհի է կոչվում, ինչպես ցույց է տալիս Դելի-Բաբայի մեպագրությունը։ Այդ երկրից, Արաքսի ակունքներից մեծ ռազմական ճանապարհը մտցնում էր այժմյան Կարս-չայի ակունքների երկիրը (Վանանդ գավառ)։ Այդ երկիրն անվանվում էր Էրդիունի և նրա գլխավոր քաղաքի անունն էր Ախուրյանի, շինված Կարս-չայի

---

1 Վ. Belf. «Մաննացոց Տերությունը» («Ազգագրական հանդես», գիրք Ա, 1895, եր. 32—33)։

2 U. 2. Usya, «Մեսագե արձանագրություն Վանա» («Բանասեր» հանդես, Փարիզ, 1899, եր. 372)։

3 Г. Халатянц, «О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными Ванских надписей» («Древности восточные», т. II, вып. II, М., 1901, с. 126)։

4 Ibid.

1 Տարեք, եր. 20։

վրա, որի անունը հայ գրականության մեջ պահվել է ուրարտական ձևով՝ Ախուրյան։

Արարատյան դաշտի ծայրագույն հարավային երկիրը, Մպասիսի հյուսիսային սառոտում, կոչվում էր Էրիգուախի և նրա քաղաքը՝ Լուխիուինի, որ հետո սկսեց կոչվել Մենուահինիլի (Տաշբուրուն)։ Արագածի հարավային սառոտներից մինչև Արաքս (հայոց Արագածոտն գավառը) տարածվում էր Ազանի երկիրը, որ հետո ստացավ Արգիշտիհինիլի։ Սա հայկական ավանդություններում էլ քաղաքը կոչվեց Արգիշտիհինիլի։ Սա հայկական ավանդություններում էլ հռչակավոր դարձած Արմավիրն էր, որ մի շատ կարևոր կրոնական կենտրոն էր Արաքսի հովտում և հետո առանձին կարևորություն ստացավ և իրրև քաղաքական ու ռազմական դիրք, ուստի և դարձավ վանյան թագավորների երկրորդ մայրաքաղաքը։

Նույն Արագածի հյուսիսային սառոտներում գտնվում էր Կուլիաինի երկիրը, որի քաղաքն էր Դուրուբանի (Ղուլիքյան)։ Իսկ այստեղից հյուսիս-արևմուտք ուղղությամբ Արփաչայի վերին մասերում, Իշկագուլու երկիրն էր, որի քաղաքն էր Իրդանիունի, այժմյան Ալեքսանդրապոլի հյուսիսային կողմում։ Իսկ Ալեքսանդրապոլից հարավ, Արփաչայի ձախ կողքին ընկած էր Էրխադի երկիրը (արևելյան Շիրակ)։

Հրազդան (Զանգու) գետի սառորին հովտում գտնվում էր Երիանի երկիրը (Երևան), միջին հովտում՝ Ուլուանի երկիրը, որի քաղաքն էր Դարանի (էլար)։ Այստեղից մինչև Սևանի լճի հյուսիս-արևմտյան ծայրը տարածվում էր Կիներունի (Գեղարքունի) երկիրը, որի քաղաքն էր Իշտիքունի։ Նույն լճի հարավ-արևմտյան կողմում գտնվում էր Ուդուրիետինի երկիրը՝ Տուլիխունի քաղաքով։ Իսկ հարավ-արևելյան կողմում գտնվում էր Արքուքինի երկիրը, որ կազմում էր Ուրտահինի երկրի մասը։ Այս անունը Ուրտահինի հետագաղողներից մեկը[1] համարում էր Ուրարտու անվան տեղական ձև։

Սևանի լճից դեպի արևելք և հարավ տարածվում էին երկրների խմբեր, որոնք իրենց առանձին անունների հետ ունեին և ընդհանուր խմբական անուններ։ Առաջին խմբի անունն էր Սուբինիա, որ համապատասխանում է Սյունիք անվան։ Ենթադրվում է, որ Սուբինիա, իբրև հապարակ անուն, ուրարտական լեզվի մեջ նշանակում էր պարզապես «լիճ»։ Նա էլ հատուկ անուն դարձավ Սևանի լճի, ապա և այն երկրների համար, որոնք տարածված են դեպի արևելք և կազմում են այժմյան Գանձակի նահանգի մի մասը (Ղարաբաղ և Զանգեզուրի գավառ)։ Սյունիքի բաղկացուցիչ մասերից սեպագիր արձանագրություններ[2] մեջ հիշատակված են. Ադահունի, Ուելիդա, Կումերունի և վերջապես Արքուենին։ Մյուս խումբը անվանվում էր Բիդուանի և բաղկացած էր հետևյալ 19 գավառներից. Ուբիմենի, Շանատուաինի, Տերիուիշինի, Բիշուաինի, Զուաինի, Ակուանի, Ամանինի, Իրկիմայինի, Ելայինի, Երիելտուայինի, Աիդամանիունի, Գուրիաինի (Գառնի?), Ալզիրանի, Պիրուաինի (Ապարան?), Մելայինի (Մուղնի?), Ուշեդուինի (Ուշական?), Առազաինի, Երիաինի (Երևան), Ազամերունինի։ 30 վանի արձանագրությունների մեջ Բիայնա երկիրը համապատասխանում է Ուրարտուին, Վանի լճի արևելյան կողմին։ Վանի «Մհերի դուռ» անվանված ժայռի մեծ արձանագրության մեջ, քացի Տուշպայից (Վան), հիշատակված են և հետևյալ քաղաքները, որոնք Իշտիայի թագավորության մեջ էին գտնվում. Արգինինա, Քումենունա, Արծունիա, Երիգիաա, Ուխսինի, Իրգիա, Նիսիադուրի, Քուինի և երկրներ՝ Ատքանաի և Քաքանի[1]։ Դժբախտաբար, մինչև այժմ անկարելի է եղել որոշել այս քաղաքների և երկրների տեղերը։ Նույն վիճակի մեջ և ուրարտական քաղաքների այն ցանկը, որ գտնվում է Ասորեստանի աղբյուրներից մեկի, այն է՝ Թիգլաթպալասար Գ-ի (745—727 թ. Ք. ա.) արձանագրությունների մեջ։ Ահա այդ ցուցակը՝ Կազիբրա, Գարիսու, Տաշուխա, Մանտուր, Ճարդավրիի, Բաբուտրա, Լուսիա, Կյոսիա, Սիկիբատաս, Ասուրդա, Ուսուրնու, Ուսուրրա, Սասսու (Սասունի?), Լուբ, Լուքի, Քուտա, Ուրրա, Արանա, Տաբա, Ուալլիա[2]։

Դիմելով այժմ աշխարհագրական ուրիշ տեսակ անուններին, մենք հանդիպում ենք լեռների հետևյալ անունների (ասորական արձանագրությունների մեջ). Էլամա, Ամադանա, Ելհիրշ, Շերաբելի, Ցարհունա, Ցիրկահուլի, Կիսրա, Ցարգանաբե, Ելուլա, Հաշտարաե, Ճահիիիշարա, Ուբերա, Միլիադրունի, Շուլիանգի, Նուբանհաշե, Շեշե[3]։ Այսքանը գիտենք միայն այս լեռների մասին, որ նրանք գտնվում էին Նաիրիի երկրների արևմտյան մասում։ Բիթ-Զամանիի և Նաիրիի սահմաններին վրա գտնվում էին Ջիմդանուի և Միրխուի լեռները։ Ձեռնհասկենք արդեն Կաշիարի լեռնաշղթան, որ համապատասխանում էր Գուզանական աղբյուրների Մասիուս լեռներին Նաիրիի հարավ-արևելյան կողմում[4]։

Գետերի անուններից արդեն հիշատակեցինք Արզանխա (Արածանին) և Սուբնատ (արևմտյան Տիգրիս, Ջերենե-սու)։ Եփրատը սասրական լեզվով Ցրատ էր կոչվում, իսկ Տիգրիսը՝ Դկլաթ։ Մի արձանագրության մեջ[5] հիշվում են Կալլաբ և Սուկուր գետերը, որոնց տեղը, սակայն, չէ ճշտված։ Ռուս գիտնական Նիկոլսկին ենթադրություն է հայտնում, թե հին ուրարտական Երիանի աշխարհագրական անունը[6] ոչ միայն Արաքսի հովտի մի մասի անունն էր, այլ գուցե և հենց իր՝ Արաքսի անունն էլ[7]։

3. Քաղաքակրթություն։ Աշխարհագրական այս հարևանցի տեսությունը ցույց է տալիս, թե որ աստիճանի մանրուքյան էին հասնում Նաիրիի քաղաքական բաժանումները։ Ուղղակի անթիվ կարելի է անվանել այդ «թագավորությունները», «իշխանությունները», որոնք խիտ ցանցի պես ծածկում էին Հայկական Բարձրավանդակի համեմատաբար փոքր մակերեսությը։ Միևնույն պետարանը կներկայանա մեզ, եթե մի հայացք գցենք այդ բարձրավանդակի շրջափակները կազմող երկրների վրա։ Հարց է՝ ինչ տեսակ ժողովրդից կամ ժողովուրդներից էր կազմված այս անթիվ պետկախությունների, կես-անկախությունների ազգաբնակությունը։

Որոշել այս հարցը գրականությունս դեռ չէ կարողանում գիտությունը իր ձեռքին եղած միջոցներով, ուստի ավելի ենթադրություններով է զբաղվում քաղաքագարյան այս խնդիր մեջության մեջ։ Հատկապես Նաիրիի ազգա-

[1] Никольский, «Клин. над. Закавк.», с. 117.

[2] Ալիշալուի կամ Քյուանի — Գիլանի։

[1] Sandalgian, „Les inscriptions...", p. 189—915.

[2] Սանդալճեան, «Ասոր. և Գարգ. արձան.», եր. 160—161։

[3] Շարեխ, եր. 7։

[4] Ըստ Սանտալճյան վարգապետի բառարանի («Inscription», եր. 395) վանյան լեզվի «Մպիս» կամ «Մասիս» բառը համապատասխանում է հայկական «մեծ» բառին։ Եթե այս ճիշտ է, այն ժամանակ կարելի է ենթադրել, որ Արարատ սարի հայկական «Մասիս» անունը ծագում ունի վանյան այս բառից, որ պահվել է ամբողջությամբ։

[5] «Բանասեր», 1899, եր. 383։

[6] Ղանլիջայի արձանագրության մեջ։

[7] «Клин-над. Закавк.», с. 88.

բնակության վերաբերմամբ ենթադրվում է, թե դա միատարր մի զանգված էր, այսինքն միևնույն ծագման տեր մի ժողովուրդ էր, բաժանված մանր մասնիկների, ցեղերի[1]։ Բայց այս կարծիքին հակադրվում է բոլորովին հակառակ մի միտք, այն, որ ազգաբնակությունը շատ խառն էր, որովհետև Առաջավոր Ասիայի վրայով անցնող գաղթականությունները հատվածներ էին թողնում հայկական լեռնաշխարհում[2]։ Այս երկրորդ ենթադրությունը, այսինքն խառն ազգաբնակության թեորիան, ավելի հավանականն է երևում, քանի որ այսպիսի աշխարհագրական դիրք գրավող մի երկիր, որ ոտնակոխ էր լինում դարերից ի վեր, հազիվ թե կարողանար անխառն, միատարր ազգաբնակություն ունենալ։

Շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Նաիրիի երկրները հաճախ ենթարկվում էին ասորական արշավանքներին, որ ասորական զինվորները պարծենում էին, թե նվաճած երկրից այս ու այս տեսակ ավար ու կողոպուտ են վերցրել, որ, վերջապես, Նաիրցիները մշտական, որոշված հարկ էին տալիս Նինվեի տերերին, մենք կարող ենք մի ընդհանուր գաղափար կազմել նախահայ ազգաբնակության կուլտուրայի և տնտեսական կացության մասին։ Ուրիշ տեղեկություններ դեռ չունենք, տարաբախտաբար։

Արդ՝ Ասորեստանի պատերազմական տարեգրությունների հայթայթած նյութերը պարզ ցույց են տալիս, որ Հայկական Բարձրավանդակի ազգաբնակությունը Քրիստոսից 9—10 դար առաջ, այժմյանի պես, գերազանցորեն հողագործ և անասնաբույժ ժողովուրդ էր։ Մենք հենց նոր տեսանք, որ Բիտ-Զամանի երկրի Տուշհա կարևոր բերդում կառուցված էին պետական մեծամեծ շտեմարաններ, ուր հավաքվում էր Նաիրիից ստացված պետական հարկը արմտիքներով։ Ասսուրնազիրպալ թագավորը (9-րդ դար Ք. ա.) իր հաղթարշավների նկարագրության մեջ, որ գրված է Նաիրիի հունձքը հնձեցի և իմ երկրիս օգտին համար զանոնք Տուսիայի, Դամդամուսայի, Սինաբուրի և Տիգուի մեջ համբարեցի[3]։ Այս հայտարարության հոխորտալից եղանակը, ինչպես նաև ամբարելու տեղերի ցուցմունքը ցույց են տալիս, թե որքա՛ն մեծ էր հունձի ավարը։ Հայկական սարահարթի արգավանդ հովիտները արմտիքների այնպիսի մեծ պաշարներ միշտ կարող էին տալ նվաճողներին։ Բնորոշ հատկություն է, որ տուրքերի և ավարի մեջ հիշատակվում է և հարդը, մի բան, որ անշուշտ շատ կարևոր էր ասորական ձիավոր զորքերի և առհասարակ բեռնակիր անասունների համար։ Այգեգործության ճյուղերից զարգացած էր գինեգործությունը, իհարկե, երկրի այն խոր հովիտներում, ուր խաղող էր հասնում։ Նաիրիի գինին այնքան հարգի էր, որ նույնիսկ նրանով էլ հարկ էր վճարվում Ասորեստանի թագավորներին։

Անասունների մեծաքանակ ավարներ էլ էր տալիս Նաիրիի լեռնաստանը։ Ինչպես և այժմ, այդ լեռների գեղեցիկ արոտներում արածում էին բյուրավոր չորքոտանիներ։ Եվ ահա ավարառությունների ցուցակները լիքն են արջառների, կովերի, ոչխարների մեծ քանակություններով։ Սարգոն թագավորը 100.22՞ ոչխար քշեց տարավ Մուսասիրից[4]։ Արջառ, ձի, եզ, էշ, ջորի հարյուրներով ու հազարներով են հիշվում. Նաիրիի երկրները հարկ տալիս էին 1200 ձի, 2000 եզ[5]։ Թե՛ այս ցուցակը և թե՛ ուրիշ այսպիսիները՝ վկայում են, թե մասնավորապես ձիաբուծությունը զարգացած էր Հայաստանում դեռ նախահայկական շրջանում և ձիերի հայկական ցեղի ազնվությունը, ուրեմն, հատուկ էր այս երկրին շատ հին ժամանակներից։

Սակայն Երկրի հարստությունը միմիայն երկրագործական բերքերը և անասնապահությունը չէին։ Ինչպես երևում է, շատ առաջացած էին և արհեստները, բայց մանավանդ մետաղագործությունը։ Հարկերի ցուցակներում մենք տեսնում ենք ոչ միայն մետաղներ՝ անագապղինձ (բրոնզ), պղինձ, անագ, այլ մանավանդ պղնձե ամաններ՝ կաթսաներ, կոնքեր, պնակներ։ Թե որքան կարևոր նշանակություն ունեին ասորեստանցիների համար Հայաստանի պղնձե ամանները, ցույց է տալիս այն, որ համարյա յուրաքանչյուր թագավոր հիշատակում է այդպիսի ամաններ ավարի կամ հարկերի թվում։ Բազմահմուտ Ասսուրնազիրպալը իր երկար արձանագրություններ մեջ բազմաթիվ անգամ հիշատակում է պղնձե ամանները։ «Ջորիներու, արջառի, ոչխարների, գինվո, պղնձի անոթներու հարկն ու տուրքը առաջվանե ավելի բարձրացուցի», ասում է այդ հաղթողը։ Ավար առնվող պղնձե իրերից մեկը ցույց է տալիս և այն, որ ձուլագործությունը նույնպես լավ զարգացած է նախահայերի մեջ։ Այդ առարկան «պղնձե ցուլն» է, որ հիշվում է հաճախ։ Երևի այստեղ մենք գործ ունինք կրոնական պաշտամունքի մի առարկայի հետ, որ նախահայկական տաճարների մի պատկանելիքն էր կազմում։ Ազնիվ մետաղներն էլ՝ ոսկի, արծաթ, բավական կային Նաիրիի երկրներում։ Եվ եթե նրանք նույն այդ երկրներից առևտրի միջոցով Ահա Նաիրիի թագավորներից կամ իշխաններից մեկի հարստության հետաքրքրական մի ցուցակը, որ պահվել է ասորական արձանագրությունների մեջ. «Սպառազինյալ կառքերը, զորականաց կազմածը, երիվարները, 460 երիվար, կառուց ձիոց հարկիքը, 2 տաղանդ արծաթ[1], 2 տաղանդ ոսկի[2], 200 տաղանդ անագ, 100 տաղանդ պղինձ, 300 տաղանդ երկաթ, 100 հատ պղնձե անոթներ, 3000 պղնձի սկավառակ, 1000 հատ գույնզգույն հյուսված կտավյա զգեստներ, բաժակներ, նեցուկներ փղոսկրե և ոսկիե աթոռներ... 2000 զուարակ, 500 ոչխար, անոր (իշխողի) կինը՝ իր հարուստ օժտյուն, զդստերս ավագորեոր նորա իրենց հարուստ օժիտներովն»[3]։

Այս պատկերը, համենայն դեպս, ապացույց է, որ գեթ տիրապետող տարրերը Նաիրիի երկրներում զրկված չէին այն ժամանակվա քաղաքակիրթ կյանքի մեծամեծ հարմարություններից, նույնիսկ շքեղությունից։ Եթե սրա վրա ավելացնենք այն, որ երկիրն ուներ նշանավոր քանակությամբ ազգաբնակություն, այն ժամանակ պարզված կլինի, որ Նաիրիի բարձրավանդակում տնտեսական և կուլտուրական կյանքը շատ առաջացած էր։ Խոսելով քաղաքների մասին, մենք պիտի կրկնենք մեր՝ արդեն մի անգամ ասածը, այսինքն քաղաքների անհավատալի մեծ քանակությունը։ Ասորեստանցի թագավորները հավատացնում են, թե իրենց այս կամ այն արշավանքի ժամանակ քանդած և ավերած քաղաքների թիվը տասնյակներով էր. նույնիսկ հասնում էր 100-ի, 200-ի և սրանից էլ ավել։ Եթե այս թվերը միտումնավոր չափազանցություններ չեն, պետք է ընդունենք, ուրեմն, որ քաղաք անունով հասկացվում էին և այն բերդերը, ուր ապրում էին սովորական մի գյուղի բնակչությունից մեծ թվով մարդիկ։ Այս էլ, իհարկե, բավական է՝ ցույց տալու համար, որ Նաիրիի երկրների ազգաբնակությունը խիտ էր, խոշոր թվով համախմբված լեռնային և դաշտային մասերում։

[1] Lenormant et Babelon, t. IV, p. 246.

[2] Maspero, t. III, p. 55.

[3] Սանտալճյան, «Ան. և պարս. սեպ. արձ.», եր. 124։

[4] Շարեի, եր. 89։

[5] Սանտալճյան, եր. 101։

[1] 17187 ֆրանկ այժմյան դրամով։

[2] 275000 ֆրանկ։

[3] Սանտալճյան, եր. 122—123։

Նախահայկական քաղաքակրթության ամենաթարմ և առանձնահատուկ գարգացումը ներկայացրել են ուրարտացիները։ Այս քաղաքակրթությունը, սակայն, ուրարտական պատմության է վերաբերում և մենք նրա մասին կխոսենք շուտով, երբ կհասնենք այդ ընդունակ նահրյան ցեղի պատմության։

4. Կրոն: Կրոնական պաշտամունքներ մշակելու մեջ, ինչպես երևում է, աշխատակցություն ունեցել են նահրյան բոլոր ցեղերը։ Այդ պաշտամունքների մեջ երևան եկող աստվածների թիվը շատ մեծ էր։ Վանի Մհերի դուռ անունով ժայռի մեծ արձանագրությունը, որ պարունակում է իր մեջ կանոններ, թե ո՛ր աստծուն ինչ զոհեր պետք է բերել, տալիս է քառասուն և վեց աստվածների անուններ։ Եվ եթե հետևենք, թե նախահայերի պանթեոնը ամբողջովին հիշատակված է այս արձանագրության մեջ, աստվածների այդ մեծ թիվը չպիտի մեզ զարմացնե, քանի որ այստեղ էլ, ինչպես և ամեն տեղ, ընդհանուր համազգային պանթեոնը ամփոփում էր իր մեջ տեղական աստվածությունները։ Երկիրը քաղաքականապես ներկայանում էր առանձին անկախությունների մի դաշնակցություն, այդպես էր նա նաև կրոնական տեսակետով։ դաշնակցության մեջ էին ոչ միայն զանազան երկրներ, այլև նրանց աստվածները։ Այս դրությունը, ինչպես տեսանք, հատուկ էր ամբողջ հին աշխարհին։

Նախահայկական աստվածությունների գլուխ կանգնած էր մի երրորդություն, որի մեջ գլխավորն էր Խալդի աստվածը։ Դա, ինչպես կարծում են, արևմտյան ճյուղի աստվածն էր, համայն ազգի, այսինքն բոլոր նահրյան ցեղերի հովանավորը, որ և տալիս էր իր անունը ամբողջ ազգին (խալդեր, խալդիացիներ)։ Նրա հետ էին Տեխսբաս, ինչպես կարծվում է, օդի աստված և Արդենիս, արեգակ աստված։ Այնուհետև նախահայկական պանթեոնի մեջ պաշտվող աստվածներն էին. Խուտուինի, Ուաս, Նալայինի, Սեբիդու, Անապաս, Դյուտուայինի Սիելարդիս[1], Ատբինի, Քուերա, Ելիպրի, Քալրաեինի, Ադարուտա, Իրմուսինի, Երինաս, Սիներիս, Ունկնա, Զուգումատու, Խարա, Արազաս, Զիկիգունի, Ուրա, Արձիբեդիս, Առնիս, Արտուարիրու, Սուբաս, Ելիաու, Ուայինա, Հարուբայինի, Բաբաս, Աուիս[2], Աիաս[3], Շարդի, Իպխարի, Արա, Ադիա, Այինա, Արդի, Ինուանա։31 Բացի այս բոլորից, առանց հատուկ անունների, հիշատակված են «լեռների աստված», «ցորենի տեղերը կողոպտող աստված», «ուռնաձից (կռան խփողների) աստված», «տառապելոց աստված», «փոների աստված», «անձրևաքեր աստված»[4]։ Ըստ երևույթին, միայն մի հատ աստված ոտքի կար այդքան աստվածների մեջ և կոչվում էր Շարիս թագուհի[5]։ Այս դիցուհին Բաբելոնի Նանա, Ասորեստանի Իշտար աստվածուհին էր։

Գլխավոր աստվածը՝ Խալդին պատվվում էր իբրև մաքրության աստված և արձանագրությունների մեջ նրա անվան հետ անքաժան է «մաքրության տվողի» հորջորջումը։ Միաժամանակ նա երկրի ուժի, քաջության ներկայացուցիչն էր և հովանավորում էր ձիավորներին, պատերազմողներին։ Մեզ հայտնի են խալդիական կրոնի միայն ծիսական մի քանի արարողություններ և գլխավորապես՝ զոհաբերություններ։ Յուրաքանչյուր աստծու համար սահմանված էր զոհերի որոշ քանակություն։ Այսպես, մենակ Խալդի աստծուն պետք է բերել 17 եզ և 34 ոչխար, իսկ այն երրորդության, որի մի անդամն էր նա՝ 6 գառ[1]։ Զոհի կենդանիների մեջ հաճախ հիշատակվում է և վայրի եզը։ Աստվածներին նվիրաբերել կարելի էր և յուղ, գինի, միս, խոզ։ Թվում է, որ խալդիական պաշտամունքին խորթ չէր և մարդկանց զոհաբերությունը[2]։

Այս բազմաթիվ զոհաբերություններն արդեն ցույց են տալիս մի շատ զարգացած և բարդ կրոնական սիստեմ։ Իսկ այս հանգամանքը մի վկայություն է, որ խալդյան պաշտամունքին նվիրված ժողովուրդը, ինչպես և այն ժամանակների բոլոր ժողովուրդները, անուցանում էր իր մեջ քրմական մի մեծ դասակարգ, որ այս երկրում էլ, հարկավ, կատարում էր կարևոր դեր։ Մհերի Դուռ ժայռի արձանագրությունը, որ մանրամասն նկարագրում է, թե քանի զոհ պետք է մատուցանել յուրաքանչյուր աստծուն, պատկանում է Վանի իշպուինի թագավորին և նրա որդի Մենուային։ Սա մի ցուցմունք է, որ թագավորը այս երկրում միացնում էր քաղաքական իշխանության հետ և քրմապետի բարձր պաշտոնը։ Երկիրը, ուրեմն, կառավարվում էր աստվածապետական ռեժիմով։ Այսպես էր, ինչպես գիտենք, կառավարությունն ամեն տեղ։

Խալդիական պանթեոնի աստվածներն ունեին տաճարներ, ուր գտնվում էին նրանց պատկերները կամ արձանները։ Հավանական է համարվում, որ նախահայերը իրենց աստվածներին ներկայացնում էին ոչ թե մարդկային կերպարանքով, այլ մարդու մարմնի վրա զանազան անասունների և գլխավորապես շան և կատվի գլուխ դնելով[3]։32 Այդ տաճարներից մեկն ու մեկը կանգուն չի մնացել մինչև այսօր, բայց Ասորեստանի բարձրաքանդակ նկարների մեջ մնացել է ասորական զինվորների ձեռքով կողոպտվող ուրարտական մի տաճարի պատկերը։ Սա քառակուսի հատակի վրա բարձրացած մի շինություն է, որի ծածկը վերջանում է բրգաձև նոճու նմանություն ունեցող մի սյունով։ Ճակատը զարդարված է չորս քառակուսի սյուներով, որոնց միջտեղը գտնվում է մի փոքրիկ դուռ։ Սյուների վրա կախված են ուխտական (ընծա մատուցված) կոլոր ուղուցիկ վահաններ։ Դռների երկու կողմին բարձրանում են կայմեր, որոնց վերին ծայրերը նման են բրգաձև նոճիների։ Դռան ձախ կողմը նկարված է մի կով, որ կաթ է տալիս իր հորթին. սա կրոնական նշանաբան էր Առաջավոր Ասիայում։ Դռան առջև, եզան ոտների ձև ունեցող եռոտանիների վրա, դրված են երկու կոլոր ավազաններ, որոնց մեջ պահվում էր քավության ջուրը[4]։ Տաճարի անոթները, որ կողոպտել են ասորական զինվորները, ներկայացնում են անուշահոտությունների բագիններ կամ ծխարաններ։

Սակայն այս պատկերը չէ կարող բավարար համարվել Նախնական Հայաստանի կրոնական ամբողջ կռանդը չափել—հատկանալու համար։ Երկիրը գիտեր և հոյակապ տաճարներով պատվել իր աստվածներին։ Թոփրաք-Կալեի ավերակներում պեղված է մի խալդյան տաճարի հիմքը, որ պրոֆեսոր Լեմմ.ան անվանում է «շքեղ»[5]։ Այսպիսի կերտվածքների հեղինակները թագավորներն էին, որոնց ծախքով շարունակ զոհեր էին մատուցվում աստվածներին։ Կաղաւ-

---

1 Ըստ Մասպերոյի՝ Լուսին („Hist.", t. III, p. 60).

2 Ջրի աստված (Անդ.)։

3 Հողի աստված (Անդ.)։

4 **Sandalgian**, p. 188—215.

5 **Ibid**, p. 220.

1 **Ibid**, p. 188—190.

2 Թոփրաք— Կալեի պեղումների ժամանակ բացված է տաճարների կողքին մի տեղ, ուր հողի տակ թաղված էին մարդկանց և անասունների ոսկորներ։ Կարծվում է, թե այդտեղ էին թաղում զոհերի ոսկորները (Տե՛ս Լեմանի վերոհիշյալ «Materialen» և «Բազմավեպ», 1908, եր. 487)։

3 Հ. Ն. Ա., «Մհերի Դուռն — Տոսպյանց կրոնը» («Հանգիս» ամս. 1893, եր. 342)։

4 Lenormant, „Lettres Assyriologiques", p, 131.

5 «Հանդ. ամս.», 1900, եր. 246։

քանել տաճարը, հասարակաշահ մի շինություն, նույնիսկ մի պալատ համար-
վում էր աստվածահաճո գործ և այդպիսի գործերը հայտարարվում էին
տարված ի պատիվ խալդյան աստվածների։ Նույն աստվածներն էլ պիտի
պահպանեին այդ շինությունները, ուստի, ինչպես և Քաղդեայում կամ ուրիշ
տեղերում, անեծքներ էին փորագրվում շինությունների վրա՝ չարագործ
մարդկանց նրանցից հեռու պահելու համար։ Ահա մի նմուշ ուրարտական
անեծքի. «Սարիդուրիս ասէ՝ որ ոք զշինուածն քանդէ, որ ոք զայս արձանա-
գրութեան վէմ բառնայ, որ ոք հողով զայս տեղի ծածկէ, իւր սեպհականէ զին-
ջոյն զքանդակն, որ ոք ուրիշ իւր սեպհականէ զոր ես շինեցի, քանդակաց
պաշտպանք խալդիս, Տէիսբաս և Արդինիս աստուածքն զնա հարուածեսցեն
4—4 անգամ առ Օրմին, զանոսն նորա, զհայր և զորթեակս նորա, զքաղաքա-
կիցս նորա փետաց ջրովք ողողնացին»[1]։

5. Նաիրի և Միջագետք։ Նաիրի բարձրավանդակի բազմաթիվ մանր ին-
խանությունները, ինչպես տեսանք արտաքին մի քանի երևույթներից, տեղա-
կան անկախությունների սիստեմն էին ներկայացնում, անկախություններ,
որոնք, սակայն, ընդհանուր վտանգի դիմաց գիտեին միանալ, կազմել դաշ-
նակցություններ։ Թե ի՛նչ փոխադարձ հարաբերություններ գոյություն ունեին
այս մանր թագավորությունների և իշխանությունների մեջ, մենք համարյա
ոչինչ չգիտենք։ Չգիտենք նույնպես, թե ի՛նչ հարաբերություններ ուներ Նաի-
րին այն ազգերի հետ, որոնք շրջապատում էին նրան արևմուտքից, հյուսի-
սից և արևելքից, որովհետև այդ կողմերը, ինչպես և ինքը Նաիրին, բաղված
էին անգիր դրության խավարի մեջ։

Միայն գերազանցորեն քաղաքակրթված հարավն է պահել իր հիշատակա-
րանների մեջ այնպիսի նյութեր, որոնք բավականաչափ լույս են սփռում Տիգ-
րիս-Եփրատյան հովտի և նրա հյուսիսում բարձրացած լեռնաշխարհի մեջ գո-
յություն ունեցած հարաբերությունների վրա։ Մենք տեսանք, որ Քրիստոսից
հազարավոր տարիներ առաջ հայկական սարահարթը ենթարկված էր Միջա-
գետքի հզոր ազդեցության։ Բայց այս ազդեցությունը բացառապես քաղաքա-
կրթական է, քանի որ այդ հին ժամանակներում Միջագետքի հարավային ծայրն
էր քաղաքական և քաղաքակրթական մեծ կենտրոնը, որ և այնքան հեռու էր
Հայաստանի լեռներից, որ հազիվ թե քաղաքական շահերի խիստ ընդհարում-
ների և բախումների հող լիներ այդ երկու երկրների մեջ։ Լեռնաստանի բնա-
կիչները կարող էին Քաղդեայի քաղաքակրթության բարիքները վայելել, առանց
թշնամական դիրք բռնելու կամ թշնամական գործողություններ առաջ
դառնալու։

Դրությունը փոխվում է այն ժամանակից, երբ հյուսիսային Միջագետքում,
հայկական լեռների ստորոտներում, սկսվում է կազմակերպվել ասորական
կայսրությունը։ Քրիստոսից մոտ 1500 տարի առաջ էր, որ համաշխարհային
պատմության ասպարեզում երևան եկավ այդ զինվորական թռնապետությունը։
Համարյա նույն այդ ժամանակներից էլ կարևոր քաղաքական հարաբերություն-
ներ են սկսվում Ասորեստանի և Նաիրիի մեջ։ Այս հարաբերությունների թել-
դրողը այն աշխարհագրական դիրքն էր, որ գրավում էին այդ երկու հարևան-
ները։ Ասորեստանը հիմնավորվում և մեծանում էր Միջագետքի դաշտերում,
որոնց հյուսիսային սահմանների վրա, միջնաբերդի պես, բարձրացած էր
Նաիրին։ Այդտեղից էին գալիս Միջագետքի երկու մեծ գետերը, ճեղքելով լեռ-

[1] Sandalgian, p. 235.

նաշղթաները և հարմար ճանապարհներ բաց անելով դեպի դաշտը։ Այդ ճա-
նապարհներով ցուրտ ու աղքատ լեռների վաչկատուն ցեղերը իջնում էին
Ասորեստանի հարուստ և բարեբեր տափարակները՝ կողոպուտով ձեռք բերելու
համար այն ամենը, ինչ այնքան առատ էր դաշտային քաղաքակրթության մեջ
և ինչ զլանում էր տալ լեռնային բնությունը։ Ահագին դժվարություններով էր
կարող դաշտը պաշտպանվել լեռնական դեմ, որ մշտական վտանգ էր սպառնում
բաց ու դյուրամատչելի երկրին։ Եվ հասկանալի է, որ Ասորեստանը չէր կարող
արհամարհել իր թիկունքի ետևում բարձրացած մեծ միջնաբերդը։

Իր քաղաքակրթությունը փոխ առնելով Քաղդեայից, Ասորեստանը ամե-
նից առաջ նրա դեմ դարձրեց իր զենքը, որպեսզի նրա քաղաքական ժառանգն
էլ հանդիսանա։ Ապա նա պիտի հաշիվ տեսներ Եփրատից դեպի արևմուտք
ընկած երկրների հետ։ Այստեղ էին Սիրիայի արամեական և Փոքր Ասիայի հե-
թիթական ցեղերը, որոնք պատկառելի ուժ էին ներկայացնում։ Եվ արյունա-
հեղ պայքարը հարավի և արևմուտքի հետ՝ փոփոխակի հաջողությամբ տևում
էր դարեր։ Այսպիսի հանգամանքների մեջ ասորական պետությունը չէր կա-
րող անուշադրության մատնել Նաիրիի լեռնաստանը, որ ամբողջապես պատ-
կանում էր դարձյալ հնդեվրոպական ցեղերին։ Պատերազմ մղելով այդ ցեղերի
դեմ արևմուտքում, անկարելի էր հանգիստ թողնել նրանց ցեղակիցներին
հյուսիսային լեռնաստանում։ Միջագետքի տեր կարող էր դառնալ նա, ով
ուժեղ կերպով հաստատված էր Հայաստանի բարձրավանդակում։ Եվ ահա
այստեղից առաջանում էր պետական առաջնակարգ անհրաժեշտությունը—ան-
վնաս դարձնել այդ բարձրավանդակը, այն է՝ նվաճել նրան, հպատակեցնել
կայսրության։ Եվ այս մեծ անհրաժեշտությունն է պատճառ, որ Ասորեստանը,
գրեթե որքան ժամանակ որ գոյություն ուներ, նկատում էր Նաիրին, որպես մի
երկիր, որը պետք է հարվածել՝ հնազանդության մեջ պահպանելու համար, իսկ
Նաիրին էլ միշտ այն ընթացքն ուներ իր հարավային ահեղ հարևանի վերա-
բերմամբ, որ պետք է կռվել նրա դեմ ամեն հարմար միջոցին։ Այս դարավոր
պայքարը մի երևույթ էր այն ահավոր մրցության, որ տեղի ուներ երկու մեծ
ցեղերի, այն է՝ սեմական և հեթիթական ցեղերի մեջ[1]։ Հայաստանը հեթիթա-
կան աշխարհի գրաված ռազմական դիրքերի ձախ թևն էր կազմում։

Ասորեստանի թագավորներից Սալմանասար Ա-ն է (Ք. ա. մոտ 1330—
1316), որ առաջին անգամ հիշատակում է իր արձանագրության մեջ, թե տի-
րեց Նիրիի (Նաիրիի) երկրներին[2]։ Արշավանքը Ասորեստանից Տիգրիսի գետա-
հովտով ուղևորվեց այժմյան Դիարբեքիրի դաշտը և այնտեղից դեպի հյուսիս,
ուր Առքենատ գետի (այժմ Զեբենե-սու) ձեռ անցքում դրեց իր արձանը, իբրև
նշան իր հաջողությունների և իբրև ուղեցույց հետագա արշավող բանակների։
Այս նեղ անցքը, որ փորել է գետը ժայռերի մեջ, մի դուռն էր, որ մտցնում էր
Նաիրիի երկրները[3] արևմտյան կողմից։ Անցնելով այդ դռները, Սալմանասարը
իր դեմն ուներ Նաիրիի իշխողներին, որոնց և հաղթեց։

Այսպես է ասում ասսուրական առաջին արձանագրությունը, որ խոսում է
Հայաստանի մասին։ Սակայն այս արձանագրությունն էլ պարունակում է իր
մեջ մի հատկություն, որ պետք է պարզել՝ ընդհանրապես ասորական արձա-
նագրությունների պատմական արժեքը որոշելու համար։

Պետք է իմանալ, որ շատ հաճախ աստուրական արձանագրությունների վեր

[1] Винклер, с. 125.
[2] Սանտալճյան, «Ասոր. և պարս. արձ.», եր. 84։
[3] Hyvernat, p. 501.

հանած իրողությունները չեն համապատասխանում այն ճշմարտության, որ հենց նույն այդ գրությունների տողամեջերից կարելի է հանել։ Յուրաքանչյուր արշավանք, ըստ այդ արձանագրությունների, վերջանում է ասսուրական զենքի կատարյալ հաղթանակով և թշնամու կատարյալ ոչնչացմամբ, մինչդեռ իրապես այդ հաջողությունները այնքան վճռական չեն և այնպես չեն փոխում իրողությունը, ինչպես ներկայացվում է Միջագետքի գոռոզ տերերի պատմության մեջ։ Եվ այս հասկանալի կլինի, եթե մենք մի անգամ էլ կրկնենք մեր հիշողության մեջ, թե ի՛նչ էր ասսուրական թագավորը։ Այնպիսի մի մեծության, ինչպիսին էր աշխարհի տերը, իհարկե, չէր զիջանի ասելու իր հպատակներին, թե ինքը անհաջողության է հանդիպել այսինչ պատերազմի մեջ կամ գեթ շատ չնչին հաջողություն է ձեռք բերել։ Իր ուժով, իր դաժանություններով պարծենալ—մենք այս գիտենք քարդեն, ասսուրական թագավորների փառքն ու պարծանքն էր, ուստի և յուրաքանչյուր հաջողություն ներկայացվում էր չափազանցրած, անզուսպ պարծենկոտ ձևով։ Ահա այս պատճառով էլ չպետք է բառացի մտքով հասկանալ Սալմանասարի հայտարարությունը, թե ինքը տիրել է Նաիրիի երկրներին։ Այդ տիրապետությունը, համենայն դեպս, այնպես չէր եղել, որ Ասորեստանը իրան ապահովված համարեր հյուսիսային լեռների կողմից։ Ապացույց՝ նույն Սալմանասարը ստիպված էր, ինչպես պատմում է հետագա ժամանակների (9-րդ դար Ք. ա.) մի արձանագրություն, ասսուրական գաղթականություններ հիմնել հյուսիսային սահմանների վրա «Նաիրիի դեմ»[1]։33

Այս հանգամանքը պարզում է ասսուրա-նաիրյան հարաբերությունների մի կարևոր և բնորոշ կողմը։ Միջագետքի համար հյուսիսից պաշտպանվելու լավագույն միջոցն էր զինվորական գաղթականություններով ու ամրոցներով գոտևորվելը։ Այս ռազմական սիստեմին դիմողը միմիայն Սալմանասար Ա չէր, այլև նրանից հետո նույն միջոցները գոյություն ունեին դարերի ընթացքում։ Այսպիսի սիստեմի դիմելու կարիք չէր լինի, եթե Ասորեստանի թագավորներին հաջողվեր միանգամայն ընկճել և ընդմիշտ հպատակական երկյուղի մեջ պահել Նաիրիի բնակիչներին։ Հյուսիսային վտանգը Տիգրիս-Եփրատյան հովտի աշխարհակալ կայսրության համար շատ զգալի էր հենց այն պատճառով, որ Նաիրիի լեռներում ապրող ժողովուրդները, ճիշտ է, մանր մասերի էին բաժանված, բայց անկախության ոգին նրանց մեջ չէր պակասում և ասսուրական քաղաքակրթության շատ ուժեղ ազդեցությունը այդ երկրներում ապագայնացում չէր առաջացնում։

Այդ ազգային անշեջ ինքնազգացումը, այդ անկախության ոգին ընդվզումներ էր հանդես հանում ամեն հարմար առիթով, որ ներկայացնում էր մեզ այնպես լավ ծանոթ ասիական բռնակալությունը, այսինքն երբ կայսրությունը անկարող թագավորների շնորհիվ մատնվում էր թուլության, Նաիրին, ինչպես մեկը այն բազմաթիվ երկրներից, որոնք ենթարկված էին ասսուրական լծին, համարյա միշտ ջանք էր անում ազատվելու այդ լծից և ամեն անգամ Ասորեստանի բանակները բարձրանում էին անհնազանդ լեռները՝ նրանց նվաճելու համար։

Ասսուրական բանակները, մենք այս տեսանք՝ քանդել, ոչնչացնել և անզուսպ գազանություններով սարսափ ու ահաբեկում տարածել գիտեին գերազանցորեն, և աշխարհի մեջ ոչ ոք չէր կարող մրցել նրանց հետ այդ կողմից։ Բայց որքան և ահեղ լիներ փոթորիկը, նրա անցնելուց հետո ալեբակների մեջ նորից

[1] Անդ., եր. 86։

բարձրանում էր տեղական անկախության ոգին, որ և գործում էր մինչև ասորական նոր արշավանքը։

Բայց Նաիրիի ճակատագիրը Միջագետքի հարվածների տակ հասկանալու համար մենք չպետք է մոռացության տանք և այն կարևոր հանգամանքը, որ բնորոշում է հին մեծ կայսրությունների (եգիպտական, քաղդեական, ասսուրական, ապա և պարսկական) տիրապետությունը։ Իր տեղում մենք տեսանք, որ այդ կայսրությունների համար նվաճել մի երկիր չէր նշանակում միանգամայն ոչնչացնել նրա ազգային-կուլտուրական ինքնուրույնությունը և նվաճող սովորաբար բավական էր համարում հարկի ենթարկել գրաված երկիրը. այս հարկատվությունն էլ հպատակության երաշխիք էր համարում։ Պետական այս սիստեմը, որ հատուկ էր հին Արևելքին, նույնպես շատ չէր նպաստում, որ Նաիրիի մանր անկախությունները միանգամայն ոչնչանան ասորական գինվորների ոտների տակ։ Իրենք՝ այդ անկախությունները, որքան էլ ընդհանուր վտանգի դիմաց գիտեին միանալ, չէին կարող, իհարկե, ասսուրական կուռ բանակների դեմ հանել այնպիսի մի մեծ ուժ, որից ընկճվեր թշնամին։ Պատերազմը Նաիրիի լեռներում սովորաբար լեռնային, պարտիզանական բնավորություն ուներ և հենվում էր ոչ այնքան զորքերի բազմության, որքան լեռնային բնության հայթայթած ամրություններու վրա։ Եվ ասորական թագավորների համար իրենց հաղթական արձանագրությունների մեջ պարծանքի առարկա էր դառնում բարձր անմատչելի լեռներ բարձրանալը և այստեղ ամրացած արքայիկներին ու իշխաններին հաղթելը։ Մի դաշտեցի ժողովրդի համար, հարկավ, լեռնային դժվար պատերազմը կարող է մեծագործությունների կարգը դասվել, ուստի և արձանագրությունների մեջ, ինչպես կտեսնենք, մշակվում է հատուկ, նույնիսկ բանաստեղծական ոճ՝ լեռներն ու նրանց կատարներին մղած պատերազմները նկարագրելու համար։

Սալմանասարի որդի Թեգլաթ-Ադար Ա թագավորը (1310—1270 Ք. ա) զբաղված էր երկարատև պատերազմներով Քաղդեայի դեմ, իր տիրապետությունը հաստատեց Բաբելոնում, բայց այդ զբաղմունքների մեջ էլ, ինչպես երևում է, ժամանակ գտավ Նաիրիի հարավային երկրները (Կորդվաց աշխարհը) արշավելու համար։ Սակայն հարավում մղած երկարատև պատերազմները սպառեցին Ասորեստանի ուժը և Թեգլաթ-Ադարի մահից հետո Միջագետքի նորակազմ կայսրությունը ստիպված էր իր ինքնապաշտպանության մասին հոգալ, մանավանդ որ Թեգլաթ-Ադարի հաջորդներն էլ թույլ թագավորներ էին։ Նաիրին համարյա թե մոռացվում է։ Թեև կարծվում է, թե Նինիբ-Պալասար (1190—1170) և Ասսուրիսի (1130—1108) թագավորները գրաված են կամ, ավելի ճիշտ, ետ են խլած Նաիրիի մի քանի կորցրած հողերը[1], բայց այդ գործողությունները այնքան խոշոր դեպքեր չէին և մանավանդ անհայտ են մնացել իրենց մանրամասնություններով։

Ասորական առաջին կայսրության վերջին ներկայացուցիչն էր Թիգլաթ-պալասար Ա (1108—1080 Ք. ա.), որի ժամանակ Ասորեստանը նորից ձեռք բերեց զինվորական մեծ պետության հմայքը։ Արևելքի ուժեղ աշխարհակալներից մեկն էր դա, որ արշավանքներ սկսեց դեպի հյուսիս-արևմտյան երկրները, Եփրատի մյուս կողմում։ Այդտեղից էին առաջանում հեթիթական ազգերը, այդտեղ կար ծաղկած քաղաքակրթություն և առևտրական մեծ ճանապարհների վրա կարելի էր հարուստ ավար ձեռք բերել։ Եվ երբ գործողությու-

[1] Սանտալճյան, եր. 23—24։

ները այդ ուղղությամբ էին առաջ տարվում, անկարելի էր, իհարկե, անտես առնել հեթիթական երկրների այն մասը, որ Նաիրին էր։

Իր արշավանքները դեպի այդ երկրները Թիգլաթպալասարը պատմել է մի քանի արձանագրությունների մեջ, որոնցից մեկը գտնվում է նույն Սուբնատ (Զերենե-սու) գետի նեղ ձորում, ժայռերի վրա, ուր նա էլ, հետևելով Սալմանասարի օրինակին, փորագրել տվեց նաև իր պատկերը։ Այդ փոքրիկ արձանագրության մեջ ասված է. «Օգնականությամբ Ասսուրա, Շամասսա, Ռամմանա աստվածոց մեծաց՝ իմ տերանցս, ես Թեգլաթ-Պալասար՝ Ասորեստանի թագավոր, որդի Ասուրրիսիսեա արքային Ասորեստանի, որդվույն Մուտակկիլ (Նուսկուի) արքային Ասորեստանի աշխարհակալ ի մեծ ծովե արևմտից մինչև Նաիրիի ծովն, 3 անգամ Նաիրիի վրա արշավեցի»[1]։

Նախքան բուն Նաիրի մտնելը, Թիգլաթպալասարը երկար պատերազմական գործողություններ էր մղում Կումմուխ երկրում, որի տերը որոշում է այժմյան Դիարբեքիր քաղաքը։ Իսկ Նաիրիի մեջ եղած գործողությունները հետևյալ պատմությունն ունին.

«Հեռավոր թագավորաց երկիրներուն վրա՝ վերին ծովուն[2] ափերը, որոնք հպատակություն չէին ճանչնար, Ասսուր տերն խրկեց զիս և ես խաղացի գնացի։ Դժվարին նուրբ շավիղներեն և կիրճերեն՝ զորոնք հառաջագույն երբեք թագավոր մը չէր տեսած, սեպ ճամբաներեն, զառիվերերեն՝ որոնք չէին բացված՝ զորաց խաղալ գնալ տվի...16 ահագին լեռները կոխեցի անցա, դյուր տեղվանքը՝ իմ մարտակառքիս մեջ, իսկ դժվարին տեղվանքը պղնձի բրիչներով ուղղեցի։ Լերանց ուրուսմի ծառերը մեկդի վերցուցի. կամուրջս վասն խաղացից զորաց իմոց շինել եղու, Եփրատի[3] վրայեն անցա, Նի՛մմի երկրին թագավորն, Տունուբե երկրին թագավորն, Տուալի երկրին թագավորն, Քենտարի երկրին թագավորն, Ուզուլա երկրին թագավորն, Ունզամունի երկրին թագավորն, Անտիաբե երկրին թագավորն, Պելաքինի երկրին թագավորն, Արբուգինի երկրի թագավորն, Կուլիբարզինի երկրին թագավորն, Շինիբկունի երկրին թագավորն, Նեմուա երկրին թագավորն, Պախտերի երկրին թագավորն, Ուիրամ երկրին թագավորն, Շուրուրիա երկրին թագավորն, Աբաենի երկրին թագավորն, Արաենի երկրին թագավորն, Կիրինի երկրին թագավորն, Ալբաա երկրին թագավորն, Ուգինա երկրին թագավորն, Նազաբինա երկրին թագավորն, Աբարահունի երկրի թագավորն, Նաիրիա երկիրներուն ամբողջ 23 թագավոր՝ իրենց երկիրներուն մէջ պատերազմիկ կառքերնին և զորքերնին ժողվեցին, պատերազմ ու ճակատ տալու հառաջացան։ Հզոր զինուցս սաստկությամբն զանոնք ճնշեցի. անոնց բազմաթիվ զորաց մեջ Ռամմանա ամպրոպի նման՝ ավերում ձգեցի։ Իրենց պատերազմողաց դիակները լերանց բարձանց վրա և առ երի քաղաքաց նոցա շուշմայի (կնջիթ բույս) պես սփռեցի։ Իրենց պատերազմիկ կառքերեն 120-ը ճակատամարտի մեջ խորտակմամբ խորտակեցի։ 260 թագավորս Նաիրիա երկրաց՝ ընդ այնոսիկ որք անոնց օգնության եկած էին, իմ նիզակովս մինչև ցծովն վերին հալածական տարի։ Իրենց մեծամեծ քաղաքներուն տիրեցի։ Անոնցմե բռնած գերիներս, անոնց ինչքն ու ստացվածքը առի տարի, անոնց քաղաքները հրով այրեցի, ավերեցի, քանդեցի, փլատակներու բլուր ու խոպան երկիր դարձուցի։ Երամակս բազմաթիվ ձիերու, ջորիներու, մողիներու և զինչս նոցա երկրագործականս անթիվս առյալ տարի։ Զամենայն թագավորս Նաիրիա երկիրներուն իմ ձեռքն կենդանույն գերի բռնեց։ Այս

[1] Սանտալճյան, եր. 106—107։

[2] Հավանական է համարվում, որ այս անունով կոչված է Վանի լիճը։

[3] Հավանականաբար Արածանի։

թագավորաց շնորհս շնորհեցի, անոնց կյանքը խնայեցի, գերի ինկած ու շղթայի զարնված ըլլալովնին, Շամաշա[1] իմ տյառնս առջև անոնց ազատություն տվի. աստվածոց մեծաց առջև ապագային համար և վասն ավուրց մնացելոց հպատակություն պահելու զանոնք երդվընցուցի։ Անոնց արքայորդիները պատանդ առի։ 1200 ձի, 2000 եզ, անոնց վրա հարկ դրի և զանոնք թողուցի, որ իրենց երկիրներն երթան։ Զ Սինի՝ Դախաենա թագավորը, որ Ասսուրա՝ իմ տյառնս՝ չէր հպատակած գերի շղթայակապ իմ քաղաքս յԱսուր տարի և թողություն շնորհեցի անոր։ Իմ Ասսուր քաղաքիս՝ իբր ծառա աստվածոց մեծաց ծառայելու և ապրելու աղագավ զանի թողուցի որ երթա։ Երկրանց Նաիրիա լայնածավալաց բովանդակ տարածությամբն՝ տիրեցի և անոնց բոլոր թագավորները ինձի հպատակ կացուցի»[2]։

Այս մանրապատում ասորական նկարագրությունը պարզապես այն է ցույց տալիս, որ Նաիրիի երկրներում Թիգլաթպալասարի տարած հաղթությունները այն աստիճան փայլուն և վճռական չէին, ինչպես ինքն է աշխատում ցույց տալ։ Երկրի քաղաքական կազմակերպության մեջ այդ հաղթությունները տակնուվրայություններ չմտցրին։ Բոլոր թագավորները նորից իրենց իշխանության մեջ էին, խոստանալով հարկ տալ իբրև հպատակության նշան։ Նշանակում է, որ այդ թագավորները միանգամայն խորտակված ու մոխիր դարձած չէին, այլ հայտնի պայմաններով հաշտություն էին կնքել Թեգլաթ-Պալասարի հետ։ Միայն Դախաենիի Սինի թագավորն էր, որ շղթայակապ գերի տարվեց Ասորեստան, երևի այն պատճառով, որ նա էր Նաիրիի դաշնակցության գլուխը և դիմադրության ղեկավարը։ Սակայն նա էլ Ասորեստանում չպանվեց կամ ընդմիշտ չարգելվեց, այլ դարձյալ դաշնադրական պայմանների միջոցով վերադարձավ իր երկիրը՝ իր թագավորությունը շարունակելու համար։

6. Նաիրիի անկումը։ Թիգլաթպալասարից հետո երկու հարյուր տարուց տվել մի ժամանակամիջոց Նաիրիի երկրների բախտը անհայտության մեջ է մնում։ Զնայած, սակայն, փաստերի պակասության, կարելի է պնդել, որ Նաիրին այդ ժամանակներում դարձյալ ձեռք էր բերել իր անկախությունը և Ասորեստանի հարվածների վտանգին չէր ենթարկված։ Այս իրողության վկայությունն այն է, որ Ասորեստանը Թիգլաթպալասարից հետո անկման շրջանի մեջ էր գտնվում, երբ նա կորցրեց այդ հուժկու թագավորի զենքով նվաճած բոլոր երկրները և զինվորական մեծ պետության աստիճանից իջավ երկրորդական պետության վիճակին։

Թուլացած պետությունը նորից իր նախկին դիրքը բռնելու ջանքեր է սկսում ցույց տալ Թեգլաթ-Ադար Բ թագավորի (889—885 թ. Ք. ա.) ժամանակ։ Սակայն սրան վիճակված էր թագավորել միայն հինգ տարի և այդ ժամանակամիջոցում նա կարողացավ արշավել Նաիրիի վրա հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ, Սալմանասարի և Թիգլաթպալասարի ճանապարհներով։ Դարձյալ Սուբնատ գետի կիրճում է, որ Թեգլաթ-Ադար Բ-ը փորագրել է մի համառոտ արձանագրություն, որի մեջ ասում էր. «Թեգլաթ-Ադար, արքա մեծ, արքա հզոր, արքա ժողովրդոց, արքա Ասորեստանի. օժանդակությամբ աստվածոց մեծավորաց յուրոց հոն գնաց, ահագին լեռներ՝ ի ծագմանե արևուե մինչև ցմուտս արեգական նվաճեց։ Բուռն անպարտելի... հոն գնաց կայծակի նման, գետեր... առաթուր կոխեց»[3]։

[1] Ասորական աստված (Անդ.)։

[2] Անդ, եր. 98—101։

[3] Սանտալճյան, եր. 108։

Թեգլաթ-Ադարին հաջորդեց նրա ավագ որդի Ասսուրնազիրպալը (885—860)։ Ասորեստանը հարևան երկրներում այլևս ոչ մի հպատակ ազգություն չուներ. միայն Նաիրիի հարավային մի քանի կտորներն էին, որոնք դեռ մնում էին Նինվեի տիրապետության տակ[1]։ Ասսուրնազիրպալը իր ատացած վիճակ ժառանգությունը մեծացնելու համար թագավորության ամբողջ տևողությամբ սկսեց ահագին եռանդով աշխարհակալական արշավանքներ պատրաստել և իր պատերազմական խոշոր տաղանդով հանդիսացավ Թիգլաթպալասարի արժանավոր հաջորդ, նույնիսկ ավելի ևս բարձրացրեց Նինվեի կայսրության փայլը ամբողջ Առաջավոր Ասիայում։ Նորից արևմտյան աշխարհը Բաբելոնից մինչև Եփրատի արևելյան ճյուղը, մինչև Միջերկրական ծովը, զգաց ասորական արշավանքների ամբողջ սոսկումը։ Ասսուրնազիրպալը մեծ նվաճող էր, միևնույն ժամանակ և արյունարբու մի գազան։ Նրա գործադրած սիստեմատիկ գազանությունները, ավերանքները, ճիշտ որ ընդոծնակ էին ավելի մեծ սարսափ տարածելու, քան նրա ճակատամարտերը։ Իր հետնորդները գերազանցեցին նրան ոչ միայն նվաճողական թափի, այլև գազանային արարքների նրբությունների և բազմազանության մեջ։

Ծանր կացություն վիճակվեց մանավանդ Նաիրիին։ Ասսուրնազիրպալը ամենից առաջ առանձին մեծ եռանդով գործում էր մանավանդ այս երկրի դեմ և իր թագավորության ընթացքում չորս անգամ արշավեց նրա վրա, սոսկալի ավերանքների ու կոտորածների ենթարկելով երկիրը։ Նա շատ լավ գիտակցել էր այս լեռնաշխարհի կարևոր նշանակությունը իր ապագա գործունեության տեսակետից և ամենից առաջ, և ամենից շատ աշխատում էր իրականացնել Նաիրիի կատարյալ նվաճումը։ Առաջին անգամ 884 թվականին էր, որ նա հարձակվեց վերին Արածանիի կողմերում Նումմի երկրի վրա և այդտեղից արշավելով դեպի Ուրմիայի ծովը, վերահաստատեց ասորական տիրապետությունը Խուբուշկիա և այլ հարևան երկրներում։ Զարմանալին այն է, որ ահեղ աշխարհակալի ուժը վհատություն և լքում չէր առաջացնում այն երկրներում, որոնց վրա դնում էր նա իր թաթը։ Կան երկրներ, որոնք ապստամբում են նրա դեմ։ Ապստամբվողների թվում են նախ և առաջ այն ասորական գաղութները, որոնք հաստատված էին Տիգրիսի և Եփրատի մեջտեղերում (այժմյան Դիարբեքիրի կողմերը) և պաշտպանում էին դեպի Ասորեստան տանող լեռնային անցքերը (Տավրոսի դռները, ինչպես կոչում էին հին հույները)։ Հնազանդեցնելով ապստամբներին, Ասսուրնազիրպալը առանձնապես ամրացնում է Տուշհա քաղաքը, որ ինչպես տեսանք, շատ կարևոր դեր էր խաղում սահմանագլխի վրա։ Իսկ հաջորդ տարին, 883-ին, ասորական թագավորը մտնում է Նաիրիի երկրները արևմտյան կողմից, այսինքն Տիգրիսի հովտով։ Նաիրյան դաշնակցությունը արդեն առաջվա պես ուժեղ չէ, բայց և այնպես, Ասսուրնազիրպալը առանց դժվարությունների չէր, որ նվաճեց բոլոր այդ երկրները։ Նա սահմանում է հարկային նոր սիստեմ։ Բայց կա ավելի վատը, որ արդեն լուրջ սպառնալիք է տեղային թագավորների անկախության. թագավորը կուսակալներ և կառավարիչներ է նշանակում երկրի զանազան կողմերում։ Երրորդ արշավանքը տեղի ունեցավ 880-ին, իսկ չորրորդը՝ 867-ին։ Այս արշավանքների մանրամասնությունները ամենից լավ կարող է պատմել ինքը այդ արշավանքների հրամանատարը։ Ուստի խոսքը տանք Ասսուրնազիրպալին.

«Ասսուրնազիրապալ՝ հզոր թագավոր, արքա բովանդակության չորից կողմանց աշխարհի։ Կառավարության առաջին տարին, պատերազմիկ կառքերս

[1] Maspero, „Hist." n, t. III, p. 6:

ու զորքս ժողվեցի արշավեցի սեպ Ճամքայներեն, դժվարին լեռներեն, որոնք գնացից կառացս ու զորացս անհարմար էին։ Նումմի երկրին վրա գնացի. Գուբբի՝ իրենց քերդաքաղաքին, Սուրրա, Աբոսքու, Արուրա, Արուբի ամուր քաղաքներուն, որոնք Ուրինի, Արունի, Իտինի կոչված ահագին լեռներուն մեջ կգտնվին տիրեցի, զպատերազմողս նոցա բազմաթիվս սպանի, ավարնին, ինչքերնին, արջառնին հափշտակեցի. զորքն փախավ, դժվարին լեռան մը վրա ամրացավ։ Լեռն կարի դժվարին էր. անոնց ետևեն փութով հետամուտ չեղա. լեռան գագաթն երկաթի դաշույնի մը ծայրին պես կբարձրանար, և երկնից թևավոր թռչուն մ'անոր չմոտենար։ Նման բունո ուդինի (թռչնո) իրենց ամրությունը նույն լեռան վրա շինած էին։ Ուր որ իմ հարցս մեջեն և ոչ մի թագավոր մտած էր, երեք օրվան մեջ դյուցազնն մագլելով(?) լեռան վրա ելավ՝ քաջասրտությամբ կռվո ցանկանալով։ Վեր ելավ, իր ոտքերովն լեռը կոխկռտեց, անոնց բույնը ջախջախեց, բանակնին խորտակեց։ Անոնց պատերազմողներեն 200-ը զենքով հերկիրը կործանեցի. անոնց մեծաքանակ ավարը՝ ոչխարաց երամակներու պես առի տարի։ Անոնց արյամբը՝ լեռն ասրի նման ներկեցի. իրենց մնացորդները լեռանց ծործորներու և անձուկներով(?) մեջ ոչնչացուցի. անոնց քաղաքներն ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի։ Նումմի երկրեն ելա Կիրրուրի երկիրը վար իջա։ Հարկս Կիրրուրի, Սիմիսի, Սիմիրա, Ուլմանիա, Ադավս, Խարգա և Խարմասա երկիրներեն ձիեր, ջորիներ(?), արջառ, ոչխարներ, գինի, պղնձի անոթներ իրր իրենց հարկն ընդունեցա։ Անոնց վրա կողմնակալներ դրի։ Մինչդեռ զորքս Կիրրուրիի մեջ կգտնվեր, Ասուրա՝ իմ տյառնս պայծառությունն զԿիրզանացին և զԽուբուսկացին հերկիր կործանեց։ Ձիեր, արծաթ, ոսկի, կապար, պղինձ, պղնձի ամանեներ ի սակ հարկի առչևս բերին։ Կիրրուրիեն ճամփա ելա, Խուլուն քաղաքին կիրճին մեջ մխեցա, որ Կիրխի երկրին դիմացն է։ Խադու, Խատարու, Նիստոն, Իրբիդի, Միտքիա, Արձանիա, Տիլա, Խալուա քաղաքներուն՝ որոնք Կիրխի երկրին Ուսու, Արուա, Արարդի ահագին լեռներուն մեջ կգտնվեին, տիրեցի, անոնց բազմաթիվ զորքը սպաննեցի, ավարնին և ինչքերնին առի տարի։

Զորքն փախավ։ Նիստունի դիմացը դուրս ցցված լեռնային ժայռ մը բռնեց, որ երկնից ամպի մը նման, երկնքէ դեպի վար կՀակեր։ Ուր որ թագավորաց իմ հարցս մեջեն և ոչ մեկն մտած էր, իմ զինվորներս թռչնոց պես անոնց վրա խոյացան։ Անոնց պատերազմող զորքեն 260-ը զենքով դիաթավալ կացուցի, գլուխնին կտրեցի, անոնցմե սյուն մը կառուցի։ Անոնց մնացորդն թռչնոց պես լեռան գագաթան վրա իր բույնը շինեց։ Անոնց ավարն ու ինչքը լեռան մեջեն վար բերել տվի քաղաքները՝ որ ի մեջ ահագին ու թավուտ լեռանց էին, ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի։ Մարդիկն՝ որչափ բազմությամբ, որ զինուցս երեսեն փախած էին, վար իջան, ոտքերուս փարվեցան։ Անոնց վրա տուրքեր, հարկեր ու վերակացուներ դրի։ Նիստունի քաղաքապետը՝ Բուբայի որդին՝ զԲուբու Արբահիի մեջ մորթազերծ ըրի, պատի մը մեջ հյուսեցի։ Նույն ատեն իմ անձիս պատկերը շինեցի. իմ կարող զորությունս անոր վրան գրեցի, էքի լեռան վրա՝ Ասսուրնազիրապալու քաղաքին մեջ՝ տաղերական տեղը զայն կանգնեցի։ Նույն անվանակիր տարվույն մեջ Աբ ամսույն 24-ին օրն ըստ հրամանի Ասուրա և Իստարա աստվածոցն մեծաց՝ տերանց իմոց Նինվեեն հյա, Նիբուր և Պաձատու ահագին լեռներուն ոտքը գտնվող քաղաքաց վրա արշավեցի։ Ատկուն, Ուսխու, Պիլազի վիճակներուն մեջ 20 քաղաքի տիրեցի. անոնց բազմաթիվ պատերազմողները սպաննեցի. ավարնին և ինչքերնին առի տարի. քաղաքները հրով այրեցի։ Մարդիկն որչափ բազմությամբ որ իմ զի-

նուցս երեսեն փախած էին, վար իջան, ոտքերուս փարվեցան. անոնց վրա տուրքեր դրի։ Նիբուր ու Պաձատու լեռանց ստորոտներն եղող քաղաքներեն ելա Տիգրիսի վրայեն անցա, Քումմուխի մոտեցա...

«Նույն անվանակիր տարին և իմ Նինուվե գտնված ատենս լուր բերին, Թե արք Ասորեստանյայք և Խուլաի՝ անոնց քաղաքապետն, զորոնք Սալմանասար Ասորեստանի թագավորն՝ ինծմե առաջ թագավորող իշխան մը Խալզիդիպխայի մեջ բնակեցուցած էր ապստամբեցան, իմ թագավորական քաղաքս զԴամդամուսա առնելու համար հառաջ խաղացին։ Ասուրա, Շամասա և Ռամմանա, իմ վստահությանս աստվածոց հրամանավն, ժողվեցի իմ պատերազմիկ կառքերս և զորքս։ Սուբնատ գետույն աղբերակունքը՝ տեղի պատկերաց Թագլաթ-Պալասարա և Թագլաթ-Ադարա Ասորեստանի թագավորաց՝ իմ հարցս, իմ արքայական անձինս մեկ պատկերը շինեցի, և զայն անոնց քովը կանգնեցի։ Նույն ատեն Իձալա երկրեն ի սակ հարկի արջառ, ոչխարներ և գինի ընդունեցա։ Հառաջ խաղացի դեպի Կասիարի, Կինաբուին, Խուլաիա բնդաքաղաքին մոտեցա։ Զորացս հարձակմամբն, բուռն ճակատամարտյուս խոյացա, քաղաքին տիրեցի։ Անոնց պատերազմողներեն 600-ը զինուք հերկիր կործանեցի. 3000 գերի կրակի մեջ այրեցի. իբր պատանդ՝ անոնցմե և ոչ մեկը կենդանի թողուցի։ Զխուլաի, անոնց քաղաքապետը կենդանվույն ձեռք ձգեցի։ Անոնց դիակներն ի ցից հանեցի. մանչ ու աղջիկ տղաքնին խարուկի մեջ այրեցի։ Զխուլաի անոնց քաղաքապետը մորթազերծ ըրի. Դամդամուսայի պարսպին մեջ զանի հյուսեցի. քաղաքն ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի։ Մարիրու քաղաքին և իր վիճակին տիրեցի. անոնց պատերազմողներեն 50-ը զինուք հերկիր կործանեցի. անոնցմե բռնված 200 գերիները կրակի մեջ այրեցի։ 332 զինվորս երկրին Նիբրուա՝ դաշտին մեջ կռվելով սպաննեցի. ավարնին, արջառնին և ոչխարնին առի տարի։ Նիբրու երկիրն՝ որ Ուխիրա լերան ստորոտն է, դաշնակցությունը մը ըրած ըլլալով՝ իրենց Տիլա ամրոցին մեջ քաշուած էին. Կինաբուեն ելա Տիլային մոտեցա. քաղաքն խիստ ամուր էր. 3 պարիսպ զանի կը շրջապատեր։ Մարդիկ իրենց հզոր պարիսպներուն և բազմաթիվ զորացը վրա վստահացան. վար չեկան, ոտքերուս չփարվեցան։ Կռվով և ճակատամարտիվ քաղաքին վրա հարձակեցա, տիրեցի։ Անոնց 3000 պատերազմող մարդիկը զինուք հերկիր կործանեցի. անոնց ավարը, ինչքը, արջառը, անոնց ոչխարներն առի, շատ մը գերիներ կրակի մեջ այրեցի. շատ մը մարդիկ կենդանվույն ձեռք ձգեցիր. ոմանց ձեռքերը և թևերը (?) կտրեցի, ոմանց քիթը (?), ականջները (թևերը?) կտրեցի. շատ մը մարդոց աչքերը բրեցի. կենդանի եղողներեն աշտարակ (?) մը կանգնեցի. մեկ մ'ալ կառափներեն կանգնեցի։ Ծառերու վրա՝ իրենց քաղաքին վիճակին մեջ՝ անոնց գլուխները վարսեցի. իրենց արու տղայքը, աղջիկ տղայքը կրակի մեջ այրեցի. քաղաքն ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի, ոչընչացուցի։ Նույն ատեն Նիբրի երկրին քաղաքները, անոնց ամուր պարիսպներն ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի։ Նիբրիեն ելա Տուսխային մոտեցա։ Տուսխան նորեն գրավեցի, անոր հին պարիսպը կրծանեցի. տեղը մաքրեցի, հիման հասա։ Նոր պարիսպ մը ի հիմանց մինչև ցկատարն կանգնեցի, ավարտեցի. (գեղեցիկ կերպով) կարգի դրի։ Իմ արքայական բնակությանս համար հոն պալատ մը հիմնեցի. դռան թևերն ավարտեցի, զանոնք իրենց դռան վրա կանգնեցի։ Նույն պալատը կանգնեցի ի հիմանց մինչև ցտանիս. զանի ավարտեցի. պիլի շողուն քարե իմ անձինս պատկերը շինեցի, զկարողություն շքեղագույն զորությանս՝ ու նախորդ երկիրներուն մեջ կատարած դյուցազնական գործոցս պատմությունն անոր

վրան գրեցի, զանի Տուսխայի մեջ կանգնեցի։ Տախտակ մը գրեցի, անոր պարսպին վրա զետեղեցի։ Վատթարյալ Ասորեստանյանները՝ որոնք կարողության և քաղցի պատճառավ ի լերինս հայլս դեպի Սուպրի ելած էին, ետ բերի, Տուսխայի մեջ հաստատեցի։ Նույն քաղաքն իմ վերագույն իշխանությանս տակ դրի։ Նիբրու երկրեն ընդհեղեններ ու հարդ հոն դիզեցի. Նիբրուին մնացորդներն՝ որոնք իմ զինուցս երեսեն փախած էին, վար իջան, ոտքերուս փարվեցան։ Իրենց քաղաքներուն և գեղեցիկ շենքերուն մեջ զանոնք բնակեցուցի։ Նախորի երկիրներուն վրա կողմնակալներ դրի։ Նախորի երկիրներեն դառնալուս ատեն՝ Նիբրու երկիրն՝ որ ի մեջ կասիարի լերինն՝ ապստամբած էր, իրենց քաղաքներեն 9 հատ թողած էին, իրենց Իսպիլիբրիա ամրոցին և դժվարին լերան վրա կվստահեին։ Լերան գագաթներուն վրա հարձակեցա, տիրեցի, ահագին լեռներու մեջ անոնց պատերազմողները սպաննեցի, անոնց արյամբն ասրի պես լեռը ներկեցի։ Մնացյալները լերան ծործորներուն և անձուկներուն մեջ ոչնչացուցի։ Անոնց ավարն և ինչքը առի. անոնց պատերազմողաց կառափունքը կտրեցի. անոնց կառափներովն սյուն մը կանգնեցի. մանչ ու աղջիկ տղաքնին խարուկի մեջ այրեցի։ Բուլիանի քաղաքին կիրճին մեջ մտա. Լուքիա գետույն եղերքը հասա։ Հառաջ խաղալուս ատեն՝ կիրճին մեջ եղող կիրխի երկրին քաղաքներուն տիրեցի, անոնց բազմաթիվ պատերազմողները սպաննեցին. անոնց կողոպուտն առի. քաղաքները կրակով այրեցի...

Խուբուսկացիներն ու Կիրզանցիներն երկյուղն վեհափառության Ասուրա՝ տյառն իմո, նկուն ըրավ. արծաթ, ոսկի, ձիեր, գործված զգեստներ, արջառ, ոչխարներ, գինի ի սակ հարկի և տրոց իմ առջևս բերին... Իստարատի երկրին մխեցա. Կիպակի քաղաքին մեջ բանակեցա, արջառ, ոչխար, գինի, պղնձի ամաններ ի սակ հարկի Կիպակիեն ընդունեցա։ Կիպակիեն ելա Մատիատի քաղաքը մոտեցա. Մատիատուին՝ յուր գերեզմանաց քաղաքավն՝ տիրեցի. անոր պատերազմողներեն 2800-ը զինուք հերկիր կործանեցի. անոնց մեծաքանակ ավարն առի տարի։ Որչափ մարդիկ որ զինուցս երեսեն փախած էին՝ ոտերուս փարվեցան։ Զանոնք իրենց քաղաքներուն մեջ բնակեցուցի. հարկ ու տուրք և «ուրասի» պաշտոնյա մը զոր զորացուցի, անոնց վրա դրի։ Անձինս պատկերը շինեցի. հզոր զորությունս անոր վրան գրեցի, Մատիատիի մեջ կանգնեցի... Կասիարի ահագին լեռներուն մեջ վեց օր անցուցի դժվարագնաց երկիր մը, որ պատերազմիկ կառքերու և զորաց հառաջխաղացման հարմար չէր։ Երկաթի բրիչներով լեռը ճեղքեցի. անագապղնձի թիերով զանի հարթ հավասար ըրի. կառքերն ու զորքը հառաջ խաղացուցի։ Կասիարի լերան մեջ եղող դաշտին (?) քովի քաղաքներուն մեջ արջառ, ոչխարներ, գինի, պղնձի անոթներ, պղնձի կաթսաներ ընդունեցա։ Կասիարու լեռը կտրեցի անցա. երկրորդ անգամ Նախորի երկիրներուն վրա իջա։ Սիգիսա քաղաքին մեջ բանակ դրի։ Սիգիսայեն ելա, Մադարա քաղաքին մոտեցա, որ Տուբուզիի որդվույն Լապտուրիի ամրոցն էր։ Քաղաքն խիստ ամուր էր. 4 պարիսպ զանի կը բոլորեին։ Հարձակելով քաղաքն առի. հզոր զինուցս առջև զարհուրեցան. անոնց ինչքը, անոնց ստացվածքը, անոնց տղայքը, իբր փրկանք (?) անոնցմե առի հազատություն անոնց կենաց։ Անոնց թողություն շնորհեցի։ Հարկեր ու տուրքեր, «ուրասի» պաշտոնյա մը անոնց վրա դրի։ Քաղաքն ավերեցի, քանդեցի, ավերած ու խոպան երկիր դարձուցի... Կասիարի լերան ստորոտը՝ Տուբուզիի որդվույն Լապտուրիին 60 քաղաքները, ամրոցները ավերեցի, քանդեցի, փլատակաց կույտ ու խոպան երկիր դարձուցի։ Վստահացյալ հնազուր՝ իմ տերս, Թեթե (?) մարտակառքերովս և լավագույն հեծյալներովս Տուսխանեն ճամբա

ելաւ Լաստերով Տիգրիսի վրայեն անցաւ. բոլոր գիշերը խաղաղ գնացի. Դիրբացվոց ամրոցն Պիտուրային մոտեցաւ։ Քաղաքն խիստ դժվարամատույց էր.—2 պարիսպ զանի կը շրջապատեին. պատվարն լերան մը գագաթան պես բարձր էր։ Ատուրա՝ իմ տյառնս՝ բարձր օժանդակությամբն, զորացս հարձակմամբն և հուզյալ ճակատամարտյոս անոնց հետ պատերազմեցաւ։ Օդո դից Ռամմանի նման՝ 2 օր մինչև արևուժագումն անոնց վրա որոտացի։ Անոնց վրա կրակ անձրևեցի. սաստկությամբ և զորությամբ զորքս թռչնոց խուռնընթաց բազմության (?) նման անոնց վրա սրացան։ Քաղաքին տիրեցի. անոնց մարտիկներեն 800-ը զենքով հերկիր կործանեցի. անոնց կառափները կտրեցի. կենդանի մնացող շատ մը մարդիկ գերի բռնեցի. մնացյալները կրակի մեջ այրեցի։ Անոնց ճոխ կողոպուտն առի։ կենդանի մնացողներեն և կառափունքն կոթող մը քաղաքին դռան առջև կանգնեցի, 700 մարդիկ իրենց քաղաքին դռան քով ցիցերու վերա վարսեցի, քաղաքն ավերեցի, քանդեցի, ավերած ու խոպան երկիր դարձուցի։ Անոնց մանչ տղայքը, աղջիկ տղայքը, կրակի մեջ այրեցի։ Մատնի լերան կրճին բերանը գտնվող Կուկունու քաղաքին տիրեցի. 700 պատերազմող նկուն ըրի զինուք. անոնց ճոխ կողոպուտն առի։ Դիրա երկրին մեջ 50 քաղաքի տիրեցի. անոնց պատերազմողները սպաննեցի. ավարնին առի տարի։ 50 մարդ կենդանվույն գերի բռնեցի. անոնց քաղաքներն ավերեցի, քանդեցի, կրակով այրեցի. անոնց վրա իմ ճոխությանս պայծառությունը սփռեցի։ Բիտուրայեն ելա, հանդիպակաց Կիրխի երկրին Արբակի քաղաքին վրա իջա։ Իմ արքայական վեհափառությեննես զարհուրեցան. իրենց քաղաքներն և զորավոր պարիսպները թողուցին. կյանքերնին ազատելու համար՝ Մատնի լերան վրա ելան։ Անոնց հետամուտ եղա. դժվարագնաց լեռներու մեջ անոնցմե 1000 պատերազմող մարդ խորտակեցի. անոնց արյամբն լեռը ներկեցի։ Անոնց դիակներովը զծործորս և զանձուկս լերանց լցուցի։ 200 մարդ կենդանվույն գերի բռնեցի. ձեռքերնին կտրեցի. 2000 հոգի գերի տարի. անոնց արջառն և ոչխարները անհամար թվով առի տարի։ Արբակի քաղաքին, Իյայա և Սալանիբա ամրոցներուն տիրեցի (անոնց) պատերազմողները սպաննեցի, կողոպուտնին առի։ Նաիրիի երկիրներուն մեջ 250 քաղաք իրենց զորավոր պարիսպներովն ավերեցի, քանդեցի, ավերած ու խոպան երկիր դարձուցի։ Անոնց երկրին հունձքն հնձեցի, ցորեն ու հարդ Տուսխայի մեջ համբարեցի»[1]։

Այս բոլոր հարվածներով աստուրական դաժան աշխարհակալը պատրաստում վերջացնում է իր հյուսիսային մեծ ծրագիրը։ Ապահովվել Նաիրիի կողմից, հաստատուն կռվան դարձնել այդ լեռնաշխարհը՝ արևմուտքում գործողություններ սկսելու համար— այս է այդ ծրագիրը։ Եվ երբ Նաիրին արդեն բոլորովին խաղաղացված և հավատարիմ հպատակության մեջ վերահաստատված էր, այդ ժամանակ Աստուրնազիրպալը ձեռնարկեց արևմտյան երկրների նվաճման։ Նրան հաջողվեց այդ ծրագիրը, որովհետև նրա հենակետը ամուր էր։ Նաիրիի բարձրություններից էր նա վճռում Սիրիայի, Պաղեստինի և Փյունիկիեի ճակատագիրը։ Եփրատի արևմտյան կողմում ապրող հեթիթական ազգերը թուլացած էին և չէին կարող կանգնեցնել նույն այդ ազգերի պաշտպանողական կծի ճախ թևի (Նաիրիի) վրա հենված և այդտեղից առաջացող Ասորեստանը։ Ասսուրնազիրպալը առաջինն էր իր երկրի թագավորներից, որ նվաճեց Սիրիան, Փյունիկեի քաղաքները և իր զենքն ընկղմեց Միջերկրական ջրերի մեջ։ Եվ թվում էր, թե հեթիթական աշխարհը վերջնականապես տեղի էր տալիս սեմական աշխարհին, խոստովանելով իր կատարյալ անուժությունը։

[1] Սանտալճյան, եր. 108—122։

Գլուխ երեսուն

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

1. ԴԻՐՔԸ: 2. ԱՐԱՄԵ (մոտ 860—843 թ. Ք. ա.): 3. ՍԱՐԴՈՒՐԻ Ա. (835—820 թ. Ք. ա.). ՎԱՆ: 4. ԻՇԳՈՒԻՆԻ (820—800): 5. ՄԵՆՈՒԱ Ա. (շուրջ 800—780 Ք. ա.): 6. ԱՐԳԻՇՏԻ Ա. (մոտ 780—755): 7. ՍԱՐԴՈՒՐԻ Բ. (755—730): 8. ՌՈՒՍԱ Ա. (730—714): 9. ԱՆԿՈՒՄ: 10. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱ: 11. ԿՈՐԾԱՆՈՒՄ:

1. Դիրքը: *Բայց դեռ վաղ էր այդպիսի մի վիճակի հասնելու համար։ Ասսուրնազիրպալի այս ահեղ շարժումների ժամանակ, նույն այդ նաիրիի աշխարհում, գլուխ ճկած և պարտության մատնված այդ ազգաբնակության մեջ նկատվում է մի կենսունակ երևույթ, մեկը մարդկային կյանքի այն շարժումներից, որոնք իրենց անակնկալ արտահայտությամբ, իրենց զարմանալի հաջողակությամբ և խոշոր հետևանքներով հրաշքի նմանություն բերող բաներ են։ Ամբողջ հեթիթական աշխարհի համար, ինչպես տեսնում ենք, դրված էր կյանքի և մահվան հարցը։ Ցեղը կենսունակություն ունի՞ ասորական ահավոր ուժի դիմաց ապրելու, ինքն իրեն պաշտպանելու համար։ Պատասխանելու դուրս է գալիս մի փոքրիկ երկիր, որ Նաիրիի դաշնակցության մեջ իր հատուկ անունն ունի։ Ասորական արձանագրությունների մեջ Ասսուրնազիրպալի մասին ասված է. «Սուբնատ գետոյն աղբերակունքեն մինչև Ուրարտի յուր ձեռքովն տիրեց»[1]։ Առաջին անգամն է այսպիսի մի անուն հրապարակ գալիս— Ուրարտի կամ հաճախագույն՝ Ուրարտու։ Թիգլաթպալասարը չէ ճանաչում այդպիսի մի երկիր Հայկական Բարձրավանդակում։ Եվ այս հանգամանքը իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ Ուրարտուն կազմակերպվել է Թիգլաթպալասարից հետո, ասել է 11—9-րդ դարերի արանքում։*

Ահա այս փոքրիկ երկիրն է, որ պատմության ասպարեզ է իջնում մի մեծագործ առաքելությամբ— միացնել հյուսիսային ազգերը Ասորեստանի դեմ։ Նպատակը ինքնապաշտպանություն չէ միայն։ Եթե լոկ ինքնապաշտպանողական լիներ այդ խիզախ առաջխաղացությունը, Ուրարտուի դերը կլիներ տեղական, մասնավոր։ Բայց Ուրարտուն մոտ հարյուր տարի ահեղ մրցության մեջ էր Ասորեստանի դեմ և Ասորեստանը մի քանի անգամ հասավ կորստի ծայրին։ Այստեղ է ահա Ուրարտուի այն դերը, որ արդեն տիեզերական պատմությանն է պատկանում։ Այդ պայքարը համաշխարհային տիրապետության համար էր։ Հեթիթական աշխարհը Ուրարտուի միջոցով մղում էր պայքար՝ թե ինչ պիտի լինի Արևմտյան Ասիան— հեթիթակա՞ն թե սեմական[2]։

Այս զարմանալի ընդունակ ցեղը իր զարգացման ճանապարհն էր մտել ամենայն թափով, երբ նրան գտավ և բաց արավ Ասսուրնազիրպալի որդին

[1] Սանտալճյան, եր. 120։

[2] Никольский, «Клинооб. надписи Ван. царей в пред. России», с. 390.

ու հաջորդը, Սալմանասար Բ (860—825 Ք. ա.)։ Բայց նախ հարկավոր է մեզ ճշտել Ուրարտուի իսկական տեղը։ Կարևոր է այս մանավանդ այն պատճառով, որ եվրոպացի շատ գիտնականներ զոհ են դարձել մի թյուրիմացության, որ հայկական աղբյուրներից է բխում։

Եվրոպացի գիտնականներից շատերը (օրինակ՝ Մասպերո) բուն Ուրարտուն գտնում են վերին Արածանիի հովտում, իսկ ռուս գիտնական Նիկոլսկին—Արաքսի հովտում, այնտեղ, ուր Արարատյան դաշտն է։ Երկու պրնդումների համար էլ գլխավոր փաստն այն է, որ Ուրարտուն համանիշ է Արարատ անվան, ապա ուրեմն հայոց Արարատ սարն էլ պիտի ցույց տա Ուրարտուի տեղը, մանավանդ որ հին Հայաստանն ուներ և Այրարատ նահանգ, որի սահմանների մեջ մտնում էր և Արածանիի վերի հովիտը։ Ավելացնենք այս հանգամանքի վրա և այն, որ Ներսեսյան հիշատակած ալարոդները («Ուրարտու»-ների աղավաղված ձևը) նույնպես համարվում էին Արաքսի հովտում բնակվողներ։

Այս փաստերն այնքան կաշկանդիչ են եղել հետազոտողների համար, որ նույնիսկ Նիկոլսկին, խորաթափանց մի ուսումնասիրող, ստիպված է եղել ընկնել հակասությունների մեջ և ծածկել նրանց անհամոզիչ կարկատաններով։ Նրա պատմվածքով դուրս է գալիս, որ Արաքսի հովտում ի սկզբանե ապրող ուրարտացիները շարժվեցին դեպի հարավ, Վանը գարձրին իրենց մայրաքաղաք, որպեսզի ավելի հաջողությամբ պատերազմեն Ատրեհստանի դեմ, ապա Վանից նորից վերադարձան Արաքսի հովիտը, այսինքն իրենց բուն հայրենիքը և նորից նվաճեցին նրան[1]։

Այս մոլորությունն առաջանում էր այն հանգամանքից, որ հայոց գրականության մեջ եղած փաստերը բավականաչափ լուրջ կերպով չէին ուսումնասիրված. պրոֆեսոր Քերովբե Պատկանյանը վաղուց է ցույց տվել, թե Արարատ անունը համեմատաբար հետին ժամանակներում[2] է հատկացվել Արաքսի հովտի Մասիս սարին և թե այն երկիրը, որ սեմական ազգերը (և հատկապես Աստվածաշնչի պատմության մեջ) անվանում էին Արարատ, գտնվում էր Վանի լճի շրջականերում։ Այս ցուցմունքը պարզապես հետևում էր Փավստոս Բյուզանդացու պատմությունից, որի մեջ ասված է թե Կորդվաց աշխարհում կար Այրարատյան տերություն և նրա մեջ՝ Արարադ սար, որի վրա կանգ էր առել Նոյի տապանը[3]։ Նույն այս Արարադն է երևան գալիս Մովսես Խորենացու բերած անգիր զրույցների մեջ, ինչպես մի տեղ, ուր կանգ է առել տապանը[4]։ Որ հրեական ավանդությունն էլ հենց այս Կորդվաց Արարատն ունի ի նկատի ջրրհեղեղի պատմության մեջ, ցույց է տալիս և Մննդոց գիրքը։ Նրա ասելով, Նոյի որդի Սեմի որդիներից մեկը Արփաքսադն էր[5], իսկ այս անունից առաջացած է համարվում Առապախիտիդա երկիրը, որ համապատասխանում է Վանի լճի դեպի արևելք գտնվող Աղբակի գավառին, այնպես որ երկար ժամանակ գիտնականները (դրանց մեջ և հռչակավոր Ռընանը) Հայաստանի այս անկյունն էին համարում սեմական ցեղերի օրրան[6]։

[1] Տե՛ս «Клин. над. Ван. царей, откр. в пред. России».

[2] Պրոֆեսոր Հ. Գելցերի կարծիքով՝ 9 կամ 10-րդ դարից ոչ առաջ («Համառոտ պատմություն հայոց», թարգմ. Հ. Գալեմքեարյան, Վիեննա, 1897, եր. 6)։

[3] Փավստոս, Գ. ԺԸ,

[4] Խորենացի, Ա, Ջ։ Տե՛ս և Մ. Աբեղյան, «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու պատմության մեջ», Վաղարշապատ, 1899, եր. 183։

[5] Մննդոց, ժ, 22։

[6] Теодор Нельдеке, «Семитские языки и народы», М., 1903, с. 26—27.

Այս կողմերում էր, ուրեմն, Վանի լճի արևելյան և հարավ-արևելյան ուղղությամբ, այն երկիրը, որ Փավստոս Բյուզանդացին անվանում է «Այրարատյան գավառ» և որ ասորական սեպագրությունների մեջ հայտնի է «Ուրարտու» անունով։ Ուրարտուի աշխարհագրական դիրքը որոշելուն նպաստում են և ասորական սեպագրությունները։ Սալմանասար Բ թագավորը, նկարագրելով իր արշավանքը Ասորեստանից Ուրարտու, գրում է. «Խուբուշկիա քաղաքեն ելա, Ուրարտացի Արամեի բերդաքաղաքն Սագունիայի մոտեցա»[1]։ Խուբուշկիան, ինչպես գիտենք, Զաբ գետերի մեջտեղն էր գտնվում, Վանի լճից դեպի հարավ-արևելք։

Ուրարտուի դիրքը Կորդվաց լեռնաշխարհից դեպի հյուսիս և Վանի լճից արևելք մինչև այժմյան պարսկական սահմանագլուխը ընդունված է արդեն և եվրոպական գիտնականներից մի քանիսի կողմից[2]։ Ուրեմն այստեղ գաղթեց արևմուտքից հեթիթական այն ժողովուրդը, որ երկրի անունով էլ կոչվեց ուրարտացի։34 Արաքսի հովտում դնել այդ ժողովրդի սկզբնավորությունը ոչ մի հիմք չունի, քանի որ, ինչպես տեսանք, շատ հետին ժամանակներում էր, որ հարավից, Վանի լճի ավազանից, հյուսիս, Արաքսի ավազանը, փոխադրվեց ոչ միայն Արարատ անունը, որ երկրի անունն էլ էր, սարի անունն էլ, այլ նույնիսկ և այն հին ավանդությունները, որոնք կապված են եղել այդ հարավային ցեղերի հետ[3]։

Իրենք ուրարտացիները իրենց երկիրը սովորաբար Ուրարտու չէին անվանում։ Հավանական է, որ Խալդի աստծուն երկրպագող երկրները Խալդիինի էին կոչվում, ինչպես և ժողովուրդը, ընդհանուր առմամբ, Խալդ։ Մասնավոր անունը պետք է եղած լինի Բիայնա, որ միշտ գործ է ածվում ուրարտական արձանագրությունների մեջ իբրև անուն այն երկրի, ուր գտնվում էր Վան քաղաքը։ Հայտնի է, որ հարևան Մուսասիր երկրի մայրաքաղաքի Մուսասիր անունն էլ գործածական չէր ուրարտացիների մեջ, որոնք անվանում էին նրան Արդինի։ Պետք է, սակայն, իմանալ, որ մի կողմի գործածական անունները անծանոթ չէին մյուս կողմին։ Այսպես, Մեյսը կարծում է թե ասորական արձանագրությունների մեջ եղած Բիթանու անունը կարող է ներկայացնել ուրարտական Բիայնա անվան ձևը[4], իսկ Նիկոլսկին ենթադրում է, թե Սևանի լճի մոտ Զախալուի արձանագրության մեջ կարդացվող Ուրտահինի անունը Ուրարտու անվան վանյան ձևն է[5]։

Արագ կազմակերպվելով իբրև պետական-կուլտուրական ուժ, ուրարտացիները, սկսեցին տարածել իրենց ազգային իշխանությունը, անդադար ձգտելով դեպի հյուսիս, դեպի այն բարեբեր երկրները, ուր ապրում էին իրենց ցեղակից ժողովուրդները։ 9-րդ դարի կեսում (Ք. ա.) նրանք մտնում են պատմության լույսի մեջ։ Եվ այդ ժամանակ նրանք առաջացած էին արդեն մինչև Արածանիի վերին հովիտը։

2. Արամե (մոտ 860—843 թ. Ք. ա.): *Սալմանասար Բ-ի (860—825 թ. Ք. ա.) ժամանակ Ուրարտուն սկսում է իր վերին աստիճանի կարևոր քաղաքական դերը։ Սալմանասարը իր Երկարատև թագավորության մեծագույն մասը*

[1] Սանդալջյան, եր. 141։

[2] Seyce, „Les Hetéens", p. 50, Գելցեր, «Համ. պատմ. Հայ.», եր. 3։ Б. Тураев, «История древнего Востока», ч. II, П., 1913, с 47.

[3] Ս. Կանայան, «Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի», Էջմիածին, 1914, եր. 72—88։

[4] «Բանասեր», 1899, եր. 377։

[5] Никольский, «Клин. над. Закав.», с. 177.

անց կացրեց պատերազմական արշավանքների մեջ։ Միայն Եփրատի մյուս կողմում իր հոր նվաճած երկրները հնազանդության մեջ պահելու համար նա ամեն տարի իր բանակը անց էր կացնում այն կողմերը և այդպիսի արշավանքներից նա հազիվ հանվանեն հիշում է 21 հատ։ Այս թիվը բավական է ցույց տալու համար, թե որքան համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս հեթթական աշխարհը Ասորեստանի ահավոր ուժին։ Այդ դիմադրության մեծապես նպաստում էր Ուրարտուն, ուր Սալմանասարի ժամանակ թագավորում է Արամե անունով մեկը։ Մենք տեսանք, որ ասորական բանակները Նաիրիի բարձրավանդակի վրա հենվելով պիտի հարձակվեին արևմտյան աշխարհի վրա։ Ուրարտուն ոչ միայն վտանգի է ենթարկում այդ պատերազմական հենարանը, այլև իր գործողությունները միացնում է արևմտյան աշխարհի գործողությունների հետ, այնպես որ այս երկու կողմերի՝ այն է Ուրարտուի և հեթթական երկրի գործողությունները միաժամանակ և փոխադարձաբար իրարից էին բխում և իրար պահպանում[1]։ Սալմանասարը ստիպված էր պարբերաբար իր ջենքը դարձնել Ուրարտուի դեմ՝ այստեղ կազմակերպվող քաղաքական խոշոր կենտրոնը, որ միացնում էր հրեսխայական ազգերը, ոչնչացնելու համար։ Այս ուղղությամբ գործած նրա արշավանքների թիվը չորս է։

Առաջին անգամ Սալմանասարը արշավեց Ուրարտուի դեմ իր թագավորության առաջին տարին (860)։ Ինչպես և Ասսուրնազիրպալը, նա այս անգամ գնաց հրեսխա-արևելյան ուղղությամբ, դեպի Ուրմիայի լիճը, որին չհասած ավերեց և ասպատակեց Խուբուշկիա երկիրը, որ, պետք է ենթադրել, մտնում էր Ուրարտուի գլխավորությամբ կազմված դաշնակցության մեջ։ Արշավանքը դժվարին էր, լեռնային անցքերը մեծամեծ խոչընդոտներ էին հանում բանակի առջև։ Խուբուշկիան գրավելուց հետո ասորական թագավորը մտավ Ուրարտուի սահմանները։ Այսպես է ինքը թագավորը նկարագրում այդ արշավանքը.

«Թագավորության սկիզբն, կառավարության առաջին տարին արքայական գահույս վրա մեծ վայելչությամբ նստա. պատերազմիկ կառքեր և զորք գումարեցի, Սիմիսի երկրին կրճին մեջ մխեցա, Այրիդի ի բերդաքաղաքն Նիննիի մոտեցա, քաղաքը հարձակմամբ առի. անոր տիրեցի, անոր բազմաթիվ պատերազմողները սպաննեցի, անոր արջառն առի տարի։ Անոր քաղաքին դիմացը կառափունքե կոթող մը կառուցի, անոնց մանչ ու աղջիկ տղայքը խարույկի մեջ այրեցի։ Մինչդեռ անոնք տակավին Արիդինի մեջ կկենային, զհարկն Խարգացվույն, Խարմասացվույն, Սիմիսացվույն, Սիմիրացվույն, Սիրիսացվույն և Ուլմանիացվույն՝ ձիեր, հարկիք ձիոց, արջառ, ոչխարներ, գինի՝ ընդունեցա։ Արիդինն ելա. սեպ նուրբ շավիղներ, դժվարին լեռներ՝ որոնք երկաթի դաշույնի մը սայրին պես դեպ հերկինս վեր կանգնած են, պղնձի և անագապղնձի թիերով խորյալ պեղեցի, կառքերուն և զորքին քալել տվի։ Խուբուշկիա քաղաքին մոտեցա։ Խուբուշկիա քաղաքն և իր վիճակեն 100 քաղաք հրով այրեցի։ Կակիա՝ Նաիրիի թագավորն և յուր զորաց մնացորդներն զինուցս սաստկութենեն զարհուրեցան և ահագին լեռներ բռնեցին։ Անոնց ետևեն լեռներուն վրա ելա, լերանց մեջ անոնց հետ սաստիկ ճակատամարտ տվի, անոնց վրա հաղթություն կատարեցի։ Ձիուներեն կառքեր, զորքեր, ձիեր, ձիերու հարկիք առի տարի։ Սարսափն վհհափառության Ասսուրա իմ տյառնս զանոնք նկուն ըրավ, վար իջան, ոտներուս փարեցան. անոնց վրա հարկ ու տուրք դրի։ Նուբուշկիա քաղաքեն ելա, ուրարտացի Արամեի[2] բերդաքաղաքն Սուգունիայի

1 Никольский, с. 395.

2 Կարդացվում է և Արամի։

մոտեցա. քաղաքին վրա հարձակեցա, անոր տիրեցի։ Անոր զորքերեն շատերը սպաննեցի, կողոպուտն առի տարի. անոր քաղաքին դիմացը կառափներեն կոթող մի շինեցի։ Յուր երկրեն 14 քաղաք հրով այրեցի։ Սուգունիայեն ելա, դեպի Նաիրի ծովն վար իջա. զենքերս ծովուն մեջ մխրճեցի. աստվածոցս զոհեր մատուցի։ Նույն ժամանակ իմ անձիս պատկերը շինեցի, Ասսուրա՝ պերճափայլ տյառն, իմ տյառնս համբավն և իմ կարող զորությունս անոր վրան գրեցի, ծովուն քով կանգնեցի»[1]։

Սալմանասարը այնքան մեծ նշանակություն էր տալիս իր այս արշավանքին, որ նրա մանրամասնությունները զանազան տեսարաններով ներկայացնել տվեց իր պալատի բրոնզե դռների վրա (Բալավարում) բարձրավանդակ նկարներով։ Այդ տեսարանները անգնահատելի պատմական և ազգագրական վավերագրեր են։ Նրանց վրա մենք տեսնում ենք ուրարտացիների և նրանց ցեղակիցների տիպերը։

Սակայն ի՞նչ պետք է հասկանալ Սալմանասարի արձանագրության այս կտորից, որ վերաբերում է Ուրարտուին։ Բոլոր հետազոտողները այն կարծիքի են, որ Ուրարտուի մեջ ասորական բանակը հաջողություն չունեցավ։ Ճիշտ է, Սուգունիան վերցվեց, բայց Սալմանասարը, ինչպես երևում է, չկարողացավ առաջ խաղալ Ուրարտուի սրտի մեջ և շտապեց իջնել Վանի ծովի ափը։ «Ինկներև է,— ասում է Նիկոլսկին,— որ այդ արշավանքը, չնայած ամրացրած քաղաքը գրավելուն, իրապես լուրջ հետևանքներ չունեցավ»[2]։ Արամե թագավորի զորությունը խորտակված չէր։

Երեք տարուց հետո (857) Սալմանասարը նորից արշավեց Ուրարտու, այս անգամ արդեն հարավ-արևմտյան ուղղությամբ։ Անցավ Եփրատը, Հաթերի երկրում վերանորոգեց մի բերդ, որ պիտի պաշտպաներ նրան թիկունքից և իր անունով կոչեց այդ բերդը Կար Սալմանասարիտ։ Ապա նորից անցավ Եփրատը և նվաճերով Նաիրիի մի քանի երկրներ, դուրս եկավ Արածանիի վերին մասերը։ Ահա թե ինչպես է նա ներկայացնում իր այդ արշավանքը.

«Բիտ-Ջամանի երկրին վրա իջա։ Բիտ-Ջամանիեն ելա, Նամդանոս, Միրխիտու երկրները կտրեցի անցա. սեպ նուրբ շավիղներ, լերինք դժվարաբնացք, որոնք դաշույնի մը սայրին պես դեպ հերկինս վեր կբարձրանան, անագապղնձե թիերով փորեցի, պատերազմիկ կառքերն ու զորքը խաղաղացուցի գնացուցի։ Իշի հերկիրն Ինզիտի[3] երկրին Խուա, Ինզիտի բոլոր տարածությամբն ձեռքս տիրեց։ Անոնց քաղաքներն ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի։ Անոնց անհամար կողոպուտը, ինչքը, գույքը առի տարի։ Թագավորությանս մեկ հաղթ պատկերը շինեցի. Ասսուրա մեծի տյառն կարողությունն և իմ հզոր զորությունս վրան գրեցի։ Ջանի Սալուրիի մեջ կանգնեցի, որ ընդարձակ գնացքի տեղ մըն է։ Ինզիտեն ելա, Արզանխային վրայեն անցա, Սուխմի երկրին մոտեցա։ Անոր բերդաքաղաքն Ուաստալին տիրեցի. զՍուխմի բովանդակ տարածությամբն ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի։ ՉՍուա՝ անոնց քաղաքին տերը՝ իմ ձեռքովս բռնեցի։ Սուխմիեն ելա, Դախինի երկրին վրա իջա։ Դախինիին՝ յուր բովանդակությամբն տիրեցի. անոր քաղաքներն ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի։ Անոնց ճոխ կողոպուտը, ինչքը, գույքն առի։ Դախինիեն ելա, ուրարտացի Արամեին թագավորական քաղաքին Արզասկուին[4] մոտեցա։ Ուրարտա-

1 Սանուալեյան, եր. 140—142։

2 Никольский, с. 396.

3 Հանձիք, այժմ Խարբերդ։

4 Կարդացվում է և Արզասկուն։ Ուրարտական այս մայրաքաղաքի տեղը որոշել դժվար է,—

ցի Արամեն հզոր զինուցս սաստկութենեն և ուժգին ճակատամարտեն զարհուրեցավ. յուր քաղաքն Թողուց, Ադդուրի երկրին լերանց վրա ելավ։ Անոր ետևեն լերանց վրա ելա, լերանց մեջ սաստիկ պատերազմ տվի, 3400-ի նորա պատերազմողաց զինուք նկուն ըրի. Ռամմանի նման՝ անոնց վրայ փոթորիկ տեղացուցի, անոնց արյամբն լեռն ասրի պես ներկեցի, անոր բանակատեղն առի, անոր մարտակառքերը, հեծյալները, ձիերը, ջորիները, որթերը, գույքը, կողոպուտն ու հարուստ ինչքը լեռներեն առի տարի։ Արամե առ ի գերծուցանել ղյուր կյանս՝ դժվարին լերան մը վրա ելած էր։ Իմ առնի զորութեյամբ յուր երկիրը վայրի ցլո մը պես առաջուր կոխեցի, յուր քաղաքներն ավերակ դարձուցի. զԱրզասկու՝ քաղաքք յուրոց վիճակին՝ ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի։ Անոր դռան առջևը կառափոնաքե կոթող կանգնեցի։ Ջոմանս կենդանվույն գերաններեն կախեցի և զոմանս գերաններուն բոլորտիքը ցիցերու վարսեցի։ Արզասկուն չվեցի ի լյառն Իրիտիա ելա. թագավորութեյանս մեկ մեծ պատկերը շինեցի. Ասսուրա՝ իմ տյառնս կարողութեյունը՝ և Ուրարտուի մեջ իմի գործ դրած հզոր զորութեյունս անոր վրան գրեցի, Իրիտիա լերան վրա կանգնեցի։ Իրիտիան չվեցի, Արամալի[1] քաղաքին մոտեցա. անոր քաղաքներն ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի։ Արամալիեն ելա Զանզուխա քաղաքին մօտեցա... իմ ճակատամարտես վախեցավ, ոտքերուս փարեցավ։ Ձիեր, հարկիք ձյոց, արջառ, ոչխարներ անկե ընդունեցա. անոր թողութեյուն շնորհեցի... Հընթացս արշավանացս ի ծովն Նաիրիի իջա. Ասսուրա հզոր զենքերը ծովուն մեջ մխրճեցի, զոհ մատուցի, թագավորութեյանս մեկ պատկերը շինեցի. զկարողութեյուն Ասսուրա, մեծի տյառն, իմ տյառնս, իմ դյուցազնական քաջագործութեյանս պատմութեյունն և զորեղ գործերս վրան գրեցի»[2]։

Վանի լճի ափից Սալմանասարը Ասորեստան է իջնում Կիրզանի և Խուբուշկիա երկրների վրայով, որոնց նորից ենթարկում է իր իշխանութեյան։ Նաիրիի երկրներում և հատկապես Ուրարտուի դեմ գործելու համար Սալմանասարը իր երրորդ արշավանքը կատարում է մեկ էլ 12 տարուց հետո (844-ին)։ Այս արշավանքը նա նկարագրել է արդեն շատ համառոտ կերպով։

«Կառավարութեյանս 15-րդ տարին դեպի Նաիրիի Երկիրը քալեցի։ Տիգրիս գետույն աղբերականց վրա՝ լերան քարածերպի մը մեջ՝ անոր աղբերական բազկին ծագման տեղն իմ արքայական պատկերս շինեցի։ Կարող զորութեյունս և զպատմութեյուն իմո դյուցազնական քաջութեյան անոր վրա գրեցի։ Տունիբունի երկրին մտից կրճին մեջ մտա։ Ուրարտացի Արամեին քաղաքները՝ մինչև ցգլուխ ջրույն Եփրատա[3] ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի։ Եփրատա աղբերականը գնացի, աստվածոց զոհեր մատուցի։ Չոն Ասսուրա զենքերը փառավորեցի[4]։ Ասիա Դաիանի երկրին թագավորն ոտքերուս փարվեցավ ի սակ հարկի բազմաթիվ ձիեր ընդունեցա։ Թագավորական պատկերս շինեցի, անոր քաղաքին մեջտեղ կանգնեցի»[1]։

Այսպես են ներկայանում Ասորեստանի հարաբերությունները Ուրարտուի հետ ասորական արձանագրությունների մեջ։ Սալմանասարի պատմվածքները, ընդհանուր առմամբ, նպատակ ունեն հասկացնելու թե նա խորտակեց Ուրարտուն, հաղթեց ու իր իշխանության ենթարկեց Արամե թագավորին։ Մենք տեսանք, որ առաջին արշավանքի հետևանքները չեն համապատասխանում ասորական թագավորի հավաստիացումներին։ Այսպես էին և հետևյալ երկու արշավանքները. Ճիշտ է, քաղաքներ քանդվեցին, մարդիկ կոտորվեցան, բայց և այնպես, կատարյալ և վերջնական հաղթանակ տեղի չունեցավ։ Չնայած իր գոռոզ ինքնագովութիւններին, Սալմանասարը այնուամենայնիվ, չէ կարողանում ասել, թե գերիներ է վերցրել, իր ձեռքն է դցել Երկրի իշխողներին, մեծամեծ ավար է վերցրել և հարկ է դրել ընկճվածների վրա։ Իսկ այս բոլորը, ասորական արձանագրությունների լեզվին և ոգուն լավ ծանոթ մարդկանց ասելով, նշանակում է եթե ոչ պարտություն, գեթ աննշան մի հաջողություն։

Նաիրիի թագավորները այժմ յուրացրել էին նոր ռազմական սկզբունք։ Առաջվա նման նրանք այլևս չէին կենտրոնացնում իրենց ուժերը թշնամու դեմ ճակատամարտերի մեջ, այլ մղում էին մանր պատերազմ, լեռնային ամրությունների մեջ փակված և այսպիսով հոգնեցնում էին թշնամուն, որ ստիպված էր բազմաթիվ ամրություններ վերցնել զենքով։ Մեծ հաջողություններ այս սիստեմի պատճառով չէր կարող վաստակել ասորական բանակը, և երկրի քաղաքական կազմակերպությունը, մեծագույն մասամբ, մնում էր անաղարտ։ Այս սիստեմը գուցե Արամե թագավորի գործն էր։ Արամեն սովորական թագավորներից չէր։ Սալմանասարը անդադար նրա անունն է տալիս և վկայում է, որ նա բազմաթիվ զորքեր ուներ։ Այսպիսով Ուրարտուն արդեն մի ուժեղ թագավորություն էր, այնքան ուժեղ, որ հատկապես նրան նվաճելու համար ասորական բանակները այնքան երկար արշավանքներ էին սկսում։ Ուրարտուն Նաիրիի հարավին էր պատկանում, մոտիկ էր Ասորեստանին և Նինվեի կառավարությունը չէր կարող հանգիստ դիտել, թե ինչպես փոքրիկ Ուրարտուն արագ կազմակերպվում է, դառնում ուժեղ թագավորություն։

Կազմակերպողը, պետական միությունն ստեղծողը Արամե թագավորն էր։ Հեթիթական մանր, ազգակից ցեղերի բազմաթիվ իշխանությունները այն նյութն էին, որից գոյանում էր նոր պետության զանգվածը։ Կուլտուրայով, լեզվով ու սովորություններով միանման էին այդ ցեղերը և դրանց էլ Արամեն հավաքեց, ինչպես կարելի է ենթադրել ոմանց գենքի ուժով, ոմանց՝ խաղաղ դաշնագրական համաձայնություններով։ Ավելի մեծ գործ տեսնում է խաղաղ համաձայնությունը և այստեղ Ուրարտուն հանդիսանում էր ոչ միայն զինվորական ազդու ուժ, որ թելադրում էր իր հետ միանալու օգոստնները, այլև կուլտուրական մի այնպիսի միջավայր, որ անհամեմատ բարձր էր մյուսներից և, ուրեմն, կարող էր նրանց բոլորովին ձուլել իր մեջ։ Կուլտուրայով զորեղանալու, կուլտուրայով հաղթահարելու և տիրելու մեծ գաղափարը Ուրարտուն սկսեց գործադրել Արամեի ձեռքով և սրա ժամանակ, ինչպես կտեսնենք, երկիրը աշակերտում էր Ասորեստանին, սովորում էր նրա լեզուն, նրա գրությունը։ Ասորական զենքը ոչնչացնել այդ ընդունակ և մեծագործ թագավորին չկարողացավ։ Ուրարտուն և նրա կազմակերպած դաշնակցությունը շուտ էին բուս-

Մասպերոն դնում է նրան Արածանի գետի և Վանի լճի մեջտեղը («Histoiren», III, p. 55)։ Նիկոլսկին կարծում է, թե նա շինված էր Արաքսի վրա, Մեծ Մասիսի մոտ (c. 397)։ Այս ցուցմունքը հետևանք է այն սխալ ենթադրության, թե ուրարտացիների բուն հայրենիքը Արաքսի հովիտն էր։

[1] Արամալի նշանակում է Արամի բնակարան. Նիկոլսկին ենթադրում է, որ այս մայրաքաղաքը գտնված պիտի լիներ այն տեղը, որ հետո ստացավ Արմավիր անունը։

[2] Սանտալճյան, եր. 143—145։

[3] Արածանի, արևելյան Եփրատ։

[4] Տիգրիս ու Եփրատը մեծ, սրբազան նշանակություն ունեին Միջագետքի բնակիչների համար։ Այս պատճառով էր, երևի, որ ասորական թագավորները չէին կարողանում անտարբեր անցնել այդ երկու գետերի ակունքների մոտով։ Սուրնատ գետի կիրճը համարվում էր Տիգրիսի ակունք, և այդտեղ թագավորները, իրենց պատկերներն են թաղում։ Սալմանասարը հասնելով Եփրատի ակունքին (այժմյան Դիադին), զոհեր մատուցեց այդտեղ։

[1] Սանտալճյան, եր. 149։

ժում իրենց ստացած վերքերը և պետական շինարարության գործը առաջ էր ցնում եռանդով։

«Արամեին,— ասում է Նիկոլսկին,— մենք պետք է համարենք ուրարտական հզորության իսկական հիմնադիր։ Նա ոչ միայն երեք անգամ հաղթականորեն ետ մղեց իր երկրի դեմ մղած ասորական երեք արշավանքները, բայց և մի շարք վճռական գործողություններով և միջոցներով իրենից կախում ունեցող հարևան երկիրների մեջ ստեղծեց մի անմատչելի պաշտպանություն Ասորեստանի դեմ, որի շնորհիվ ասորեստանցիների ներս խուժումը Ուրարտու, ապագայում դարձավ ընդմիշտ անկարելի։ Ասորական տարեգրությունները, իհարկե, ոչինչ չեն ասում մեզ այն մասին, թե ինչի մեջ էր կայանում այդ թագավորի ներքին և ակտիվ գործունեությունը, բայց եթե մենք ունենայինք նրանից (Արամեից) սեփական արձանագրություններ, մենք անշուշտ կիմանայինք, թե որքան ջանքեր, որքան մրցություն էր պետք նրան լայնացնելու համար իր պետությունը մինչև Եփրատ և վասալական հպատակության ենթարկելու համար իր հզոր հարևաններին. մենք տեսնում ենք, որ նա պայքարում է Ասորեստանի դեմ ոչ թե իբրև մեկը դաշնակիցներից, այլ ինչպես միապետ մի մեծ պետության, անձամբ իր անունից, և այստեղ մենք այլևս չենք հանդիպում տասնյակ այնպիսի ազգերի անունների, որոնք իբրև ամբոխ դուրս էին գալիս ասորիների դեմ և ցրվում էին փոշու նման։ Սա մի կազմակերպված քաղաքական և զինվորական սիստեմ էր, որ կարգապահություն և հնազանդություն էր մտցնում բաժան-բաժան ազգերի զանգվածի մեջ և որ ահավոր էր Ասորեստանի համար»[1]։

3. Սարդուրի Ա (835—820), Վան։ Չորրորդ անգամ ասորական բանակը Ուրարտու արշավեց 832 թվականին։ Այս անգամ նրան Ուրարտուի մեջ հանդիպողը այլևս Արամեն չէր, այլ Սարդուրի անունով թագավորը։ Որպեսզի իմանանք, թե ով է սա, պիտի դիմենք պատմական այն աղբյուրներին, որոնք նույն այդ ժամանակներից են սկիզբ առնում, այն է՝ վանյան սեպագիր արձանագրություններին։ Այդ արձանագրություններից հնագույնը, որ գրված է ասորական լեզվով, պատկանում է Սարդուրի թագավորին։ Եվ սա, ինչպես ապացուցել է Սեյսը, նույն Սեդուրին է, որ հիշատակված է Սալմանասար Բ-ի արձանագրության մեջ իբրև Ուրարտուի թագավոր։ Ուրեմն 832 թվին Արամեի թագավորությունը գտնվում էր Սարդուրիի ձեռքին։ Իր արձանագրության մեջ Ուրարտուի այս թագավորը իրեն անվանում էր Լուտիբրիի որդի։ Ի՞նչ հարաբերություն ուներ նա Արամեի հետ։ Ճիշտ տեղեկություններ չեն մնացել, իսկ գիտնականների կարծիքները այստեղ հակառակ ուղղությամբ են ընթանում։ Սեյսը կարծում է, թե Արամեն, սաստիկ պարտություն կրելով Սալմանասարից, կորցրեց հեղինակությունն իր ժողովրդի մեջ. տեղի ունեցավ հեղափոխություն, որ և առաջացրեց մի նոր դինաստիայի հաստատումը ուրարտական գահի վրա։ Եվ այդ դինաստիայի հիմնադիր պետք է համարել Սարդուրիին։ Ուրիշները (օր. Նիկոլսկի, Սանտալճյան) հակառակ են պնդում, այսինքն, թե Սարդուրին Արամեի ժառանգներից էր և ոչ մի հիմք չկա ենթադրելու, թե դինաստիաների փոփոխություն է առաջացել, քանի որ Արամեն ոչ միայն պարտված չէր, այլ մեծ հեղինակություն ուներ ժողովրդի մեջ իբրև Ուրարտուի հզորության հիմնադիր և հյուսիսային ազգերի միության հեղինակ։ Որ Սարդուրին Արամեի որդին չէ, այլ Լուտիբրիի, այս բոլորովին չէ նշանակում

[1] **Никольский**, «Клин. над. Ванских царей, откр. в России», с. 399.

թե նա, ուրեմն, չէր կարող Արամեի ուղիղ ժառանգը լինել։ Լուտիբրին կարող էր թագավորած լինել Արամեից հետո կարճ ժամանակ։

Մի ուրիշ նշանավոր հանգամանք, որ ներկայացնում է Սարդուրի թագավորը, այն է, որ նրա ձեռքով ուրարտական թագավորության կենտրոնը տեղափոխված է Վանի լճի արևելյան ափը, այն քաղաքը, որ ստանում է Տուսպա կամ Տուշպա անունը։ Սարդուրին իր արձանագրության մեջ, որ փորագրված է քարի մի մեծ կտորի վրա և գտնված է Վանի միջնաբերդի ստորոտում, հայոց ս. Հովհաննես եկեղեցու ավերակների մեջ, ասում է թե Ալնիունա քաղաքում ինքը բերդ շինեց[1]։ Ենթադրում են, որ Տուսպա քաղաքի ամենահին անունն է այս։ Հետևաբար, Սարդուրին էր, որ առաջին անգամ Վանի բնական դիրքի վրա ուշադրություն դարձրեց և թագավորության կենտրոնը հաստատեց մեծ ժայռի վրա։

Նոր պետություն կերտողների համար ամուր ու առաջ զգացվում էր մի լավ մայրաքաղաքի անհրաժեշտությունը, այնպիսի մի տեղի, որ կարողանար խոշոր կենտրոն դառնալ, ծաղկել, բարգավաճել, զուրկ լինելով միևնույն ժամանակ և մի բերդին անհրաժեշտ բնական ամրություններից։ Ամբողջ Ուրարտուի մեջ, Կորդվաց լեռներից մինչև Մասիսի զանգվածը, միայն Տուսպան էր, որ կարող էր այդպիսի կենտրոն դառնալ։ Սարդուրին տաղանդավոր ընտրող էր։ Հրաշագեղ բնությունը, արգավանդ հողը, ծովակն իր հաղորդակցության հարմարություններով երաշխավորում էին որ դա կլինի մի երջանիկ կուլտուրական կենտրոն հյուսիսից հարավ և արևելքից արևմուտք տանող ճանապարհների վրա։ Այդպիսի մի կենտրոնի վրա հենված կարելի էր տիրապետել Նաիրիի վերկրներին, նվաճել հյուսիսը և իրական սպառնալիք դառնալ Ասորեստանի համար։ Բոլոր այս նկատառումներն արդարացան և ուժեղ ու լայնարձակ պետության սիրտը դարձավ նոր մայրաքաղաքը։

Սարդուրիի այս ձեռնարկությունն էր, երևի, որ ստիպեց Սալմանասարին մի նոր արշավանք սկսել Ուրարտուի դեմ (832)։ Այդ պատերազմը նա նկարագրում է այսպես. «Կառավարության 27-րդ տարին պատերազմիկ կառքերս և զորքս գումարեցի, զԴահինասուր զՏուրտան (ընդհանուր սպարապետ) բանակին ստվար մասին հրամանատարն ի գլուխ զորացս Ուրարտուի վրա ղրկեցի։ Իջավ ի Բիտ-Զամանի և Ամմատուբիի կիրճին մեջ Արզանիայինն վրայեն անցավ։ Ուրարտացի Սեդուրի այս բանիս լուրն առավ, յուր մեծաթիվ զորացն բազմությանը վստահացավ և պատերազմ ու ճակատ տալու համար ինձի[2] դեմ ելավ։ Անոր հետ պատերազմեցա, անոր յաղթեցի յուր զօրացը դիակներովն ընդարձակ դաշտը լցուցի»[3]։

Նկարագրության համառոտությունն ու անգունությունն անգամ բավական համոզիչ են ցույց տալու համար, որ ասորական բանակը ոչինչ հաջողություն չէ ունեցել։ Ուրարտուի պաշտպանողական գիծը այս անգամ այլևս բագրևանդը չէ, այլ հարավային Արածանին։ Սարդուրին մենակ, առանց դաշնակիցների դուրս եկավ ասորական բանակի դեմ և հաղթականորեն դիմադրեց նրան, չթույլ տալով որ այդ արշավող բանակը նույնիսկ մտնե Ուրարտուի սահմանների մեջ։ Սնամեջ ասածը թե «ես նրան հաղթեցի» ասորական արձանագրություններ

[1] **Sandalgian**, p. 2.

[2] Թեև Սալմանասարը չէր գնացել Ուրարտուի դեմ, այլ նրա զորապետներից մեկը, բայց և այնպես գործողությունները իր դեմքից է պատմում թագավորը։ Այս անիրավացի չէ, եթե նկատի առնենք, որ զորքը թագավորինն էր, նրա գործողությունները թագավորի համար էին և նրա դեմ կռվելը թագավորի դեմ կռվել էր նշանակում։

[3] Սանտալճյան, *եր. 136։*

լեզվով համազոր է «ես հաղթվեցի» խոսքերին, ասում է Նիկոլսկին[1]։ Սարդուրին հանդիսանում էր Արամեի արժանավոր ժառանգը և նրանից ոչ պակաս մի թագավոր։

Միայն «մեծաթիվ զորքերի բազմությունը» չէր վստահություն ներշնչում Ուրարտուի թագավորին, այլև այդ երկրի մեջ ծաղկած առաջադիմությունը։ Սարդուրին իր ժողովրդի համար էր գրում իր արձանագրությունները (երկու հատ)։ Եվ երբ այս արձանագրությունների լեզուն ասորերենն էր, այս արդեն ցույց է տալիս, թե ասորական լեզուն, գրությունը դրանց հետ և Միջագետքի կուլտուրան շատ էր տարածված այդ երկրներում։ Մենք գիտենք արդեն, որ քաղդեական քաղաքակրթությունը ամենահին ժամանակից էր իր հզոր ազդեցությունը տարածել շատ երկրների, դրանց թվում և Հայկական Բարձրավանդակի վրա։ Իսկ հատկապես ասորական ազդեցությունը պիտի հաստատվեր դարերի ընթացքում տեղի ունեցած շփումների միջոցով և մանավանդ Արամեի ժամանակից, երբ ուրարտացի ժողովուրդը արդեն մտավոր-կրթական աշխատանքի մեջ է սկսում եռանդով գործել։ Նմանվել իր հզոր հակառակորդին—սա ուրարտացիների համար դատարկ ինքնասիրություն չէր, այլ պետական-քաղաքակրթական նպատակ։ Եվ այս ուղղությունը պարզելու համար թանկագին նյութեր են տալիս Սարդուրիի արձանագրությունները։

Այստեղ Սարդուրին գործ է ածում այնպիսի տիտղոսներ, որոնք հատուկ էին Ասորեստանի թագավորներին. «Տախտակ Սարդուրեայ՝ որդւոյ Լուտիբրեայ, արքայի մեծի, արքայի հզօրի, արքայի բազմութեանց, արքայի Նափրեայ, արքայի՝ որու մ ոսոխ նմա ոչ գտաւ, մարդկային հովուի սքանչելւոյ, որ չերկնչի յընդդիմութենէ, արքայի նուաճողի զանհնազանդս նմա։ Սարդուրի որդի Լուտիբրեայ, արքայ արքայից, յամենայն ի նոցունց թագաւորաց հարկս առի»[2]։ Այս բոլոր հորջորջումները նախ ցույց են տալիս, թե իրոք ինչ ազդեցության և տիրապետական հեղինակության էր հասել Ուրարտուի թագավորը։ Աչխարհակալ նվաճողի տիպը, որ մշակվել էր Միջագետքի դաշտերում, տեղափոխվում էր հյուսիսային լեռնաշխարհը։ Ասորեստանի միապետը պարծենում էր «Շումիրի և Ակկադի արքա» տիտղոսով, Ուրարտուի միապետը դրան հակադրում էր «Նաիրիի երկրների թագաւոր» տիտղոսը։ Սնապարծության համար չէր այս հակադրությունը։ Զգում դեպի համաշխարհային տիրապետությունը[3]— ահա ի՛նչ պիտի ցուցադրեր այդ տիտղոսը և ահա ինչ պիտի տար այն պայքարը Ասորեստանի դեմ, որ միացնում էր Նաիրիի թագավորներին մի ընդհանուր գլխավորի, մի շահնշահի (արքայից արքայի) գայիսոնի տակ։

Արամեի և Սարդուրիի ջանքերով Ուրարտուի սահմանները անմատչելի էին դարձել ասորեստանցիների համար։ Նրանց առաջացրած ազգային-քաղաքական շարժումները Նաիրիի անթիվ ցեղերին տվել էին ինքնագիտակցության և ոգևորության ուժեղ կովաններ, այնպես որ Ուրարտուի և Ասորեստանի մեջ բնակված այդ ցեղերը արդեն կենդանի պատվարներ էին Ուրարտուն պաշտպանելու համար։

4. Իշպուինի (820—800): Սարդուրի Ա-ին հաջորդեց նրա որդի Իշպուինի Ա, որից հասել են մեզ հինգ հատ սեպագիր արձանագրություններ։ Այդ հիշատակարանների մեջ Իշպուինի հանդես է գալիս միայն իր անունով, բայց կան

[1] Никольский, с. 398.
[2] Sandalgian, p. 2.
[3] Никольский, с. 402.

ևչորս հատ արձանագրություններ, որոնց մեջ Իշպուինին իր որդի Մենուային (կարդացվում է և Մենուա) հետ է գործում։ Այս վերջին հանգամանքը ենթադրել է տալիս, որ իր թագավորության վերջում Իշպուինին իր գործակիցն էր դարձրել որդուն, գուցե սրան հանձնելով զորքերի հրամանատարությունը, իսկ իրեն վերապահելով ներքին կառավարությունը։

Տեսնենք նախ արտաքին հարաբերությունները, այսինքն Ասորեստանի վերաբերմունքը։ Սալմանասար Բ-ին հաջորդեց նրա որդի Շամսի-Ռամմանը (825—812 Ք. ա.), որ իր 13-ամյա թագավորության ընթացքում նպատակ էր դարձրել ոչնչացնել Նաիրիի ուժը, բայց հաջողություն չունեցավ, որովհետև կար Ուրարտուն, որ գիտեր ղեկավարել Նաիրիի ցեղերը։ Թագավորության առաջին տարին Շամսի-Ռամմանը հյուսիս-արևմտյան կողմից հարձակվեց Նաիրիի վրա, բայց չկարողացավ նույնիսկ Արածանիին հասնել, որպեսզի փորձե ուրարտական հողը կոխել։ Նա պատերազմական գործողություններ էր մղում ընդարձակ տարածության վրա, մինչև նույնիսկ կարխեմիշ քաղաքը։ Սակայն, ինչպես երևում է, ստիպված եղավ թողնել այդ տեղերը և վերադառնալ Ասորեստան, այդտեղից դեպի հյուսիս-արևելք դիմելու համար, քանի որ պետությունը վտանգված էր այդ կողմից։ Դեպի Ուրմիայի լճի և Կասպից ծովի ուղղությամբ զետեղված երկրները, ամենքն էլ ուրարտացիներին ցեղակից ազգաբնակությամբ, ապստամբվել էին և Նինվեի թագավորին հարկավոր եղավ շատ հեռավոր արշավանքի ձեռնարկել՝ այդ շարժումները ճնշելու համար։

Իմանալու համար, թե ինչից էին ներշնչվում և ինչպես էին առաջանում այդ ապստամբական շարժումները, մենք պիտի որոնենք վանյան արձանագրություններ։ Եվ ահա տեսնում ենք Իշպուինիի և նրա գահակից Մենուայի արձանագրությունները Ուրմիայի լճի հարավ-արևմտյան կողմում։ Կիլիշինի և Սիդեկի մոտ, Ռեվանդուզ գավառում։ Կելիշինի կիրճը Զագրոս լեռների միջով տանող ամենահարմար ճանապարհն է, որ դուրս է բերում Տիգրիսի հովիտը և այս ճանապարհով Վանը նինվեից մի քանի օրով էր միայն հեռու[1]։ Մեզ հայտնի չեն Իշպուինիի և Մենուայի այս շարժման մանրամասնությունները, բայց ռազմական այն կարևոր կետը, ուր նրանք կանգնեցրին արձանագրություն կրող կոթող, պերճախոս ապացույց է, որ Վանը ամենալուրջ կերպով սպառնում էր Նինվեին, մյուս կողմից էլ վտանգավոր շարժում էր մտցնում Ասորեստանի հպատակ այն ազգությունների մեջ, որոնք բնակված էին Վրանի սարահարթի հյուսիս-արևմտյան կողմերում։ Այնպես որ Շամսի-Ռամմանի գործողությունները ավելի ինքնապաշտպանողական բնավորություն ունեին[2]։

Արտաքին այս փայլին համապատասխանում էր ներքին կուլտուրական փայլը, որ նորակազմ թագավորությունը հանդես բերավ Իշպուինիի ժամանակից։ Ժողովրդի մեջ տեղի ունեին մեծամեծ քաղաքակրթական շարժումներ։ Մինչդեռ Սարդուրին ասորական լեզուն էր գործածում իր արձանագրությունների մեջ, նրա որդին կիրառության մեջ է դնում ասորական սեպագրության մի նոր սիստեմ, որ հատկապես մայրենի լեզվի համար էր մշակված։ Ուրարտական լեզուն այնուհետև դառնում է գրավոր պաշտոնական լեզու։ Ինչ մանրամասնություն այս մասին չգիտենք, բայց հսկայական գործը ինքնըստինքյան

[1] De Morgan, „Mis. Scien. en Perse", t. 4, p. 279.
[2] Իր արձանագրություններից մեկի մեջ Իշպուինին գործ է ածում «Շուրա և Նաիրի» երկրների թագավոր տիտղոսը։ Նիկոլսկին կարծում է, թե «Շուրա» անունը «Աշուրա» անվան ուրարտական ձևն է, իսկ «Աշուրան» Ասորեստանն էր։ Ոուս գիտնականը գտնում է, որ այսպիսի մի տիտղոս Իշպուինին կարող էր գործածել, քանի որ նա իրապես տիրում էր ասորական մի քանի երկրների վրա (Никольский, с. 407)։

թելադրում է ենթադրել ազգային ինքնագիտակցության մի եռանդուն և արգասավոր շարժում։ Ասորական սեպագիր նշանները իրրև նյութ ծառայեցնել, վերլուծել ուրարտական լեզվի հնչյունները և յուրաքանչյուրին հատկացնել առանձին նշան, մի խոսքով կատարել տառերի գյուտ՝ այսպիսի մեծագործության գլուխ բերելու համար պետք էր որ ստեղծված լիներ ժողովրդի մեջ դաստիարակության և ազգային կրթության մեծ պահանջ, պետք էր, որ լիներին ակադեմիական ծանր աշխատանք կատարելուց ընդունակ գիտնականներ։

Եվ նորաստեղծ ազգային գրականությունը իսկույն իր հուշարձանն է բարձրացնում Վանի ժայռերի վրա։ Դա այն ընդարձակ սեպագրություններն է, որ փորագրված է Մհերի Դուռ ժայռի վրա։ Արձանագրությունը 84 տող է և նրա բովանդակությունն էլ վկայում է, որ Իշպուինիի և Մենուայի խաղաղ շինարարական գործունեությունը, բացի գրականությունից, տվեց երկրին նաև ազգային միացման այնպիսի մի խոշոր գործ, որպիսին էր սիստեմի վերածած կրոնական պաշտամունքները։ Ինչպես տեսանք, Մհերի Դռան արձանագրությունը մի առ մի հիշում է Բիայնա երկրի և նրա դաշնակից երկրների ու քաղաքների աստվածներին և կանոնադրում է թե ի՛նչ զոհեր և ընծաներ պիտի ստանա յուրաքանչյուր աստվածություն այդ ավատական պանթեոնի մեջ։

5. Մենուա Ա (շուրջ 800—780 թ. Ք. ա.)։ Իշպուինիի մահից հետո մենակ սկսեց թագավորել Մենուան։ Կորովի, հաղթող, ընդարձակ ձեռնարկությունների, մեծագործությունների մարդ էր նա և աշխարհակալ մի թագավոր։ Նա մի գեղեցիկ օրինակ է տալիս արևելքի միահեծան նվաճող իշխանության, որ միևնույն ժամանակ ավելի շինարարական մեծամեծ աշխատանքներով է զբաղված, քան իր հաղթական սրի համար պարծենկոտության նորանոր առիթներ որոնելով։ Իսկապես Մենուայի ժամանակ է, որ Հայկական Բարձրավանդակի վրա սկսում է կազմվել մի պետություն, որ ձգտում էր հենվել այդ երկրի բնական սահմանների վրա։ Մինչև այդ Հայկական Բարձրավանդակի այս կամ այն մասն էր դառնում ուրարտական թագավորության հողը։ Այդ դրության մեջ ոչ մի թագավորություն դեռ չէր կարող իրեն համարել ամբողջ բարձրավանդակի տեր, հետևաբար և բնական սահմաններով պաշտպանված մի քաղաքական ամբողջություն։ Մենուայի պատերազմական գործողությունները արևելքում հասան Ուրմիա լճին. Մաննայի երկիրը, որ կռվածաղիկ էր Ուրարտուի և Ասորեստանի մեջ, ենթարկվեց առաջինին։ Իսկ արևմուտքում Մենուան իր զենքը մտցրեց հեթիթների երկիրը։ Գրավելով Պուտերիոս (հավանաբար այժմյան Պալու) քաղաքը, նա առաջացավ դեպի Մելիդա (Մելիտինե, Մալաթիա) քաղաքը և հաղթական պատերազմ ունեցավ այդտեղի թագավորի հետ։ Հյուսիսում Մենուան վերջնականապես գրավեց ամբողջ Արածանիի հովիտը մինչև այս գետի խառնուրդը Եփրատի հետ, իր իշխանությունը տարածելով նաև Երզրումի սարահարթի վրա, մի բան, որ ապացուցանում է Հասան-Կալեում թողած նրա արձանագրությունը, թեև այդ հիշատակարանը պատմում է միայն այն, որ այդ կողմերում թագավորը մի տաճար վերանորոգեց։ Մի անգամ մտնելով Արաքսի վերին հովիտը, Մենուան շարժվեց դեպի արևելք նույն հովիտով և Արաքսի աջ ափին, Մեծ Մասիսի ստորոտի մոտ, այժմյան Տաշրուրուն գյուղում թողեց արձանագրություն, որ վկայում է, թե նա նվաճեց Երիդուպինի երկիրը և նրա մայրաքաղաք Լուխիունինին և փոխելով վերջինիս անունը, կոչեց իր անունով Մենուահինի։ Վանի թագավորների շարժումը դեպի հյուսիս Կուր գետի հովտի ուղղությամբ սկսված էր Մենուայից առաջ, բայց առանձնապես եռանդուն է դառնում Մենուայի և, ինչպես

կտեսնենք, նաև նրա հաջորդների օրով։ Իսկ հարավում Մենուան իր ձեռքը գցեց Տարոն գավառը, Մուշի դաշտը[1]։

Իսկ ի՞նչ էր անում այդ միջոցին Ասորեստանը։ Մենուան թագավորել է, ինչպես երևում է, Շամսի-Ռամմանի և նրա հաջորդ Ռամման-Նիրարիի ժամանակ։ Սրանց օրով ասորական պետությունը դեռ այնքան թուլացած և ընկճած չէր, որ չկարողանար իր հյուսիսային մրցակցի հաղթական քայլերը կանգնեցնելու փորձեր չանել։ Ասորեստանը պիտի չթուլ տար Մենուայի շարժումները մանավանդ Եփրատի մյուս կողմում, Մելիդի կողմերը և առհասարակ հեթիթական երկրներում։ Սակայն Մենուան իմանում էր թե ինչպես պետք է վախեցնել թշնամուն։ Ուրմիայի լճի հարավ-արևմտյան կողմերն ունենալով իր տիրապետության տակ, նա սպառնում էր անցնել Զաբ գետի հովիտով՝ Ասորեստան արշավելու համար։ Հարվածը այդ կողմից շատ էր վախեցնում ասորական թագավորին։ Եվ նա ստիպված էր միայն հանդիստ նստել, թե ինչպես է աստիճանաբար, քայլ առ քայլ մեծանում Ուրարտուն։

Մենուայից մնացած սեպագրությունների թիվը հասնում է հիսունի[2]։ Ուրարտական ոչ մի թագավոր այսպիսի քանակությամբ հուշարձաններ, ցրված զանազան կողմերում, չէ թողել։ Եվ արձանագրությունների այդ քանակության մեծագույն մասը պատմում է Մենուայի շինարարական գործերը թե որտե՛ղ, ի՛նչ պալատ, տաճար, կամ այլ հասարակաշահ շինություններ կառուցեց։ Այդ բոլոր գործերի թագն ու պսակը այն է, ինչ Մենուան արել է Վանի մեջ և Վանի համար։ Առաջին անգամ նա է, որ հիշում է իր արձանագրությունների մեջ Տուշպա քաղաքը, ուր բնակվում է ինքը։ Այս մի ցուցմունք է, թե այդ քաղաքն էլ Մենուայի ձեռակերտն է։ Միջնաբերդը, ինչպես գիտենք, կառուցել է Սարդուրի թագավորը. Մենուայի հիմնարկածը պետք է համարել ժայռի ստորոտից դեպի արևելք ձգվող այգեստանների քաղաքը[3]։ Իսկ այգեստաններ գոյություն ստացան այն ժամանակ, երբ Մենուան գլուխ բերեց իր հսկայական, անօրինակ գործը՝ Վանի ջրանցքը։

Այդ հոյակապ ձեռնարկությունը գոյություն ունի և այսօր։ Բոլոր ժամանակներում նա հիացմունք է պատճառել տեսողին և ժողովրդական ավանդությունը պատմում է, թե ինչպես նա շինվեց, բայց մոռացել է մեծագործության հեղինակին և նրա տեղ հիշատակում է ասորական կիսաառասպելական թագուհի Շամիրամին։ Այսօր էլ այդ ջրմուղը կրում է այդ թագուհու անունը, մինչդեռ նրա եզերքներին փորագրված սեպաձև արձանագրություններից երկուսը ասում են. «Խալդեո Հզոր որդվոց Մենուաս Իսպուինիի որդին այս ւիխլին (ջրմուղը) շինեց։ Մենուասա ջրմուղ է անոր անունը»[4]։ Հայտնի է նույնիսկ, որ Մենուան մենակ չէ այդ մեծագործությունը կատարել, այլ նրա հետ է եղել և նրա մայր Տարիրիասը[5]։

Մենուայի պիլին և նրա մասին պատմվող ավանդությունը Մովսես Խորենացին ներկայացնում է հետևյալ գեղեցիկ նկարագրության մեջ. «Հրաչյան

---

[1] Hyvernat, p. 529:

[2] «Հանդես ամսօրեայ», 1893, եր. 48։

[3] Лянч, «Армения», т. II, с. 92.

[4] «Հանդ. ամս.», 1893, եր. 50։ Անկասկած են համարում, որ «պիլի» ուրարտյան լեզվով նշանակում է «ջրմուղ» (Տե՛ս Л. Мсерянц, «К интерпретации ванских подписей», М. 1897):

[5] Անդ, եր. 86։ Արձանագրությունը այսպես է թարգմանվում. «Մենուասա մորը Տարիրիասայ է այս հիշատակարանը Մենուասա տեղի (՛) կոչեց գալն»։ Սեյսը կարծում է, որ այս տիկնոջ անունն է ժողովրդական ավանդության մեջ դարձել Շամիրամ թագուհի։

տալ բիւրոց և երկու հազար արանց անարուեստից գործաւորաց յասորեստանեաց և յայլոց իշխեցելոց, և վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւորաց գործաւորաց փայտի և քարի, պղնձոյ և երկաթոյ որք, ամենեքին կատարեալք իցեն ի յարուեստգիտութեան, ածել անխափան ի փափագեալ տեղին և գործն հաւասար հրամանին առնոյր զկատարումն։ Եւ վազվազակի ածեալ լինէին բազմութիւն խառնիճաղանճ գործաւորացն և բազմարուեստից հանճարեղաց իմաստնոցն։ Եւ հրամայէ նախ զամբարտակ գետոյն ապառաժիւք և մեծամեծ վիմօք շինել, կրով և աւազով մածուցեալս. անբաւ լայնութեամբ և բարձրութեամբ, որ կայ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժամանակիս։ Եւ ի պատառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն՝ այժմ որպէս լսեմք, մարդիկ աշխարհին ի հէն և ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան, իբրև ի ծայրս քաղաքաձաւաց լերանց ամրացեալք։ Եւ թէ զիտրձ առնուլ դէպ ունէք լինիցի, և ոչ իբր պարսատկաց քար մի արժանաւոր ի շինուածոյ ամբարտակին խլել ոք զօրեսցէ, թէև մեծաւ աշխատութեամբ ջանայցէ։ Եւ ի հեղուածս արուեստին որ զքարամբ, հայեցեալ ուրուք, որպես ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երևեցուցանէ կարծիս»[1]։

Մեր օրերի տեխնիկական հրաշակերտութիւններին ընտանի մարդն անգամ Մենուասի այս «պիլիի» վրա պակաս հիացմունք չէ արտահայտում։ Շամիրամի գետը (Շամիրամ-սու) նկարագրել են շատերը, բայց լավագույնն այն է, որ տվել է դոկտոր Վալդեմար Բելքը։ Ահա ինչպես է նա ներկայացնում ուրարտական արվեստի այս փառահեղ հուշարձանը.

«Շամիրամ-սու ըսվածը արվեստական ջրմուղ մըն է, որն որ Վանա լճին հարաւային արևելեան կողմը Հայոցձորի հարաւային սահմանը կազմող բարձրաբերձ ժայռոտ լերան մը ստորոտեն կը բխի և վերին Մեհինկերտեն ու Խոշապ գետին վրայեն անցնելով՝ քանի մը գյուղեր ու քաղաքներ ոռոգանելեն ետև Վանա լիճը կը թափվի համանուն քաղաքեն քիչ մը վար։ Ջրմուղին սկունքը հոկտեմբեր ամսույն մեջ՝ ամեննեն չոր ժամանակը մանրկրորդի (վայրկյան) մը մեջ ապահովապես 1500 լիտր ջուր կուտան... Այս ջուրը, որ մեծ քանակութեամբ ածխո թթու կը պարունակէ, ժայռերու ճեղքվածներեն ելլելով՝ անմիջապես գահավիժաբար ու մեծ շառաչյունով ժայռոտ գետնի վրա կը նետվի և ի սկզբան ուղղակի Խոշապ գետը կը թափվեր, որն որ սկունքեն 5 քիլոմետր հեռու է... Ետքեն ընդհանուր օգտին համար ջրմուղը շինվեցավ ջուրը աղբյուրի քովեն դարձնելով և ուղղելով դէպի Վերին Մեհինկերտ, ուր մեծ ավազան մը շինվեցավ զանոնք ժողովելու համար։ Հոս՝ ըստ հին ավանդության՝ ժամանակավ մեծ քաղաք մը կար։ Վերին Մեհինկերտեն՝ ջրմուղին հատակը

[1] Խորենացի, Ա, ԾԶ։ Աշխարհաբար թարգմանությունը։ «Հրամայեց իսկույն փափագած տեղը տասներկու հազար հասարակ գործավորներ բերել Ասորեստանից և իր իշխած ուրիշ երկրներից և վեց հազար ընտիր արվեստավոր գործավորներ փայտի և քարի, պղնձի և երկաթի, որ ամենքն իրենց արվեստագիտության մեջ կատարյալ լինեին։ Եվ գործը կատարվեցավ նրա հրամանի համեմատ։ Շուտ բերվեցին բազմությամբ խառնիճաղանջ գործավորներ և հանճարեղ, իմաստուն արվեստագետներ։ Շամիրամը հրամայեց նախ տեղի ամբարտակը շինել ապառաժներով և խոշոր քարերով, և կրով ու ավազով միավորել անշափ լայնությամբ և բարձրությամբ, որը ինչպես ասում են, հաստատ կա մինչև այսօր։ Եվ գետի այն ամբարտակի ճեղքերի մեջ այժմ, ինչպես լսում ենք, փախչում, ամրանում են այն աշխարհի ավազակ և թափառական մարդիկ, որպես թե ամրացած լինեին սարերի քարաբլուրների մեջ։ Եթե մեկին դեպք լինի փորձելու, այն ամբարտակի շինությունից պարսատկի համար մի քար անգամ հանել չի կարողանա, որչափ մեծ աշխատությամբ և ջանքո։ Նայելով քարերը ճարտարությամբ միմյանց կապող ավազին ու կրին, նայողը կկարծե, թե ճարպ լինի թափված» (Թարգմ. Հորեն եպ. Ստեփանեի, Պետ., 1897, եր. 44)։

քարձրացնելով ջուրը տարված էր Ստորին Մեհինկերտ, և անկե բարձրաբերձ ծառերու հատ կոճղերով շինված հաղթ խողովակով մը Խոշապ գետին վրայեն մյուս կողմն անցված է։ Խոշապեն ասդին ջրմուղը ցցված ժայռերու և լերան ստորոտին քովեն դեպի արևմուտք՝ Իշխանիգոմ գյուղը կերթա՝ Սեղալլասան, Կեմ, Քարավանց, Անող և Մաշքլտեք գյուղերը ոռոգանելով։ Իշխանիգոմի քովը՝ լեռան հյուսիսային ստորոտը դառնալով՝ կամաց-կամաց դեպի արևելք կուղղվի, կանցնի Խադամ, Քեոշկ, Ս. Վարդան և Խարապքյո գյուղերեն և կերթա մինչև Արտամետ։ Արտամետի ետևեն, Ծըվստան գյուղեն ջրմուղը կը շրջի դեպի հյուսիս և կը վազե Վան քաղքեն հարավային կողմն եղած դաշտերու մեջեն, ուր հավանականաբար հին ժամանակները Վանա հռչակավոր բուրաստաններն ու տուները կը գտնվեին, բայց հիմա մեծավ մասամբ անմշակ և խոպանացյալ երկիր մըն է։ Ըսինք որ ջրմուղին սկունքը Վան քաղաքեն 70 քիլոմետր հեռու են. սակայն ջրմուղին երկայնությունը՝ անոր կորությունները ալ հաշվելով՝ 80 քիլոմետրի կը հասնի։ Ջուրը Խոշապ գետի վրայեն անցնելեն ետև մինչև Ս. Վարդան՝ ջրմուղին շինությունը մեծ դժվարությանց չէ հանդիպած, որովհետև մեծավ մասամբ կակուղ երկրե կանցներ. բայց այնպես չէ Ս. Վարդանեն մինչև Արտամետ, ուր գետինն ապառաժուտ է և խորին վիհերով պատռտված. հոս հարկ եղած էր ամենամեծ դժվարությամբ վիհերուն եզերքը՝ հատակեն մինչև վեր 10—15 մետր և ավելի բարձր կիկլոպյան լայն պատեր շինել մեծ ու պզտիկ ժայռերու կտորներ առանց շաղախի վրայի վրա դիզելով և ջուրն անոնց վրայեն անցընել։ Եվ այս պատերը դեռ կեցած են։ Այս ջրմուղին քովերը՝ վերեն մինչև վար զանազան տեղեր, գլխավորապար ուր շինությունը դժվարությանց հանդիպած է՝ ժայռերու վրա սեպաձև արձանագրություններ գտնված են»[1]։

Այսքան մեծ գործ կարող էր կատարել միայն այնպիսի մի քաղավոր, որ շատ ուժեղ էր և հարուստ, ինչպես այս տեսնում ենք Արևելքի և մասնավորապես Եգիպտոսի պատմության մեջ։ Ավանդությունը պատմում է, թե ջրմուղի վրա աշխատում էին 12 հազար ասորեստանցի և այլ տեղացի մշակներ։ Գուցե այս տեղեկության մեջ իրականությունն է պահված, և այն ժամանակ կարդալի պիտի լիներ ենթադրել, թե աշխատող ձեռքերի այդ ահագին բազմությունը պատերազմական գերիներ էին, ասորի և այլ նվաճված ազգերից։ Սակայն այդքանով բան չէր կարելի գլուխ բերել։ Ինքը Ուրարտուն էլ պիտի իր ինքնուրույն մեծ աշխատանքն ունենար։ Ասորեստանի և Քաղդեայի մեջ, ճիշտ է շատ ծաղկած էր ջրմուղներ շինելու արվեստը, բայց այդ կողմերի վարպետները միշտ գործ ունենալով փափուկ հողի հետ, հարթ տարածություններ վրա միանգամայն անկարող պիտի լինեին, լեռնային մի ջրանցք շինելու մեջ։ Նվաճել անդունդները ահագին քարե պատեր դարսելով, ժայռերի կտորներ պոկել և դնել նրանց իրար վրա այնպես, որ անասասան մնան դարերի ընթացքում— այսպիսի գործ չէր կարող լինել Տիգրիս-Եփրատյան հովտում և այսպիսի հսկայական կերտվածքներ, կիկլոպյան պատեր լեռնացու ձեռքից կարող էր դուրս գալ։ Եվ ավանդությունն ասում է թե վեց հազար զանազան վարպետներ (փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի), ամենքն էլ ճարտար և իմաստուն, դուրս հանվեցին ջրանցքի գործի համար, «իր ընտրությամբ», ալսինքն Մենուայի (ըստ ավանդության՝ Շամիրամի)։

Այս հսկայական ձեռնարկությունը հսկայական ջանքերով գլուխ բերվեց պետության մայրաքաղաքը զարդարելու և շենացնելու համար։ Երկիրը դուրս

[1] «Հանդ. ամս.», 1893, եր. 84—85։

հանեց ինչ ուներ— և՛ տաղանդ, և՛ գիտություն, և՛ ժողովրդյան աշխատավոր մեծ ուժ։ Եվ հասկանալի է այստեղից, թե ինչպի՛սի գեղեցկություններ պիտի ունենար իր մեջ ինքը քաղաքը, Մենուայան Դուսպան կամ Տուսպան։ Ոչինչ չէր մնացել այդ գեղեցկություններից։ Բայց եթե ավանդությունը, Շամիրամին վերագրելով ջրմուղի շինությունը, հավանականաբար պահպանել է իր մեջ այդ շինության վերաբերյալ իրական փաստեր. ներելի պետք է լինի, ուրեմն, ենթադրել, որ նույն ավանդության մեջ պահվել են հեռավոր արձագանքները այն մանրամասնությունների, որոնք քաղաքի հիմնարկությանն են վերաբերում։ Խորենացին, պատմելով թե ինչպես ջրմուղը բերվեց մինչև քաղաք, շարունակում է. «Անդ հրամայէ[1] զամբոխն ի բազում դասս որոշել. և ի վերայ իւրաքանչիւրոց դասուց զընտիրս ի ճարտարացն վարդապետս կարգել. և այնպիսի սաստիկ ճգնութեան պահեալ, յետ սակաւ ամաց կատարէ զհրաշալի ամրագոնիւք պարսպօք, հանդերձ դրամբք պղնձակերտիւք։ Շինէ և ընտիր ի ամենայն ինչ։ Եւ բազումս ի մէջ քաղաքին ապարանս ի պէս պէս քարանց ևի գունից ընտիրս և բազումս ի մէջ քաղաքին ապարանս ի պէս պէս քարանց ևի գունից զարդարեալս, կրկնայարկս և եռայարկս. և ըստ պատեհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակաց և գեղեցկագունչութ և ընդարձակ փողոցիւք զկողմանս քաղաքին որոշելով։ Շինէ զչքնաղս ոմանս և զզարմանալոյ արժանաւորս ըստ պիտոյից ի միջոցաց քաղաքին լուալիս։ Եւ զմասն ինչ գետոյն[2] ընդմէջ քաղաքին բաշխեալ գնացուցանէ ի պէտս ամենայն պիտոյից և յարբուցմունս բուրաստանաց և ծաղկոցաց և զայլն զեզերք ծովակին յաջմէ և յահեկէ, քաղաքին և բովանդակ շրջակային յարբուցումն։ Եւ զամենայն արևելեան և զհիւսիսային և զհարաւային կողմանս քաղաքին զարդարէ դաստակերտօք և սաղարթիւք ծառոց և վարսաւորաց՝ զանազանեալք ի պտուղս և ի տերևս և բազումս բազմաքերս և գինեբերս ի նմա տնկեաց ովիտս։ Եւ ամենայնիւ հոյակապ և հռչակաւոր զպարսպեալն յօրինէր և անթիւ բազմութիւն մարդկան ի ներքս բնակեցուցանէ։ Իսկ զծայր քաղաքին և որ ինչի նմանէ գործոյ հրաշակերտութիւնք, բազմաց ի մարդկանէ ոչ հասու լեալ և ոչ պատմել է կարողութիւն։ Զորոյ պարսպեալ զգագաթն՝ դժուարամուտս ոմանս և դժոխելանելիս ի նմա՝ յօրինէ շինուածս արքայանիստս և ծածուկ իմն ահագինս»[3]։

6. Արգիշտի Ա (մոտ 780—755): Մենուային հաջորդեց նրա որդի Արգիշտին (կամ Արգիստիս)։ Սա Ուրարտուի թագավորությունը հասցրեց մեծության գագաթնակետին, հանդիսանալով մի մեծ աշխարհակալ, մեկը ահարկու այն նվաճողներից, որոնք տնօրինում էին Ասիայի ճակատագրերը։ Արգիշտին շատ քիչ արձանագրություններ է թողել զանազան շինությունների, կրոնական-կուլտուրական հաստատությունների մասին։ Դրա փոխարեն արշավանքներ և նվաճումներ պատմող արձանագրությունները շատ ընդարձակ են և պարզապես ցույց են տալիս, որ Վանի այս թագավորը ժամանակ չուներ ներքին շինարարական գործունեությամբ շատ զբաղվելու, քանի որ իր թագավորության մեծագույն մասը անց է կացրել արշավանքների մեջ։

Բայց որ պատերազմական դաշտի մեծ նվաճողը կարող էր մեծ նվաճումներ անել և խաղաղ աշխատանքի ասպարեզում, այդ վկայում է նրա՝ նմանը չունեցող հուշարձանը։ Վանի ժայռի կենտրոնական, ամենաբարձր կողմին գտնվում է մի քարայր, որ անվանվում է այժմ Խորխոր։ Քարայրը մուտք է ժայռի մեջ փորված մի շարք սենյակների, որոնք զարմանք են հարուցել ամեն ժամանակ, քանի որ նյութը, այն է՝ քարը, շատ կարծր է։ Ով է շինել տվել այս սենյակները—հայտնի չէ։ Նույն հին ավանդությունը վերագրում է այս մեծագործությունն էլ առասպելական Շամիրամին։ «Իսկ զընդդէմ արեգական կողմն անձաւին,— ասում է նա,— որ և ոչ մի գիծ մի երկաթեայ այժմ վերագրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նիւթոց՝ պէս պէս տաճարս և սենեակս օթից և տունս գանձուց և վիհս երկարս, ոչ գիտէ ոք թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւնս հրաշակերտեաց»[1]։ Այդ զարմանալի քարայրի մուտքի ձախ կողմին և ճակատին փորագրված է մի վիթխարի սեպաձև արձանագրություն, բաղկացած շուրջ 400 տողից,— մեծագույնը այն բոլոր արձանագրություններից, որոնք երբևիցե փորվել են քարի վրա։ Խորենացին պատմում է, թե այդ էլ Շամիրամի գործն է։ «Իսկ զամենայն երկաս քարին իբր գրչաւ զմոմ հարթել, բազում գիրս ի նմա գրեաց, որոյ հայեցումն միայն այն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ»[2]։ Սակայն այսօր պարզ է, որ այդ վիթխարի արձանագրությունը փորագրել է տվել Արգիշտին, նրա մեջ իր արշավանքներն ու նվաճումները պատմելու համար։

Թվում է, թե Վանի մեծ թագավորը այդ գործը կատարել է իր թագավորության վերջում[3]։ Արձանագրությունն ըստ բովանդակության բաժանվում է 15 մասի, որոնցից 14-ը արշավանքներ է նկարագրում, իսկ վերջին մասը եզրակացություն է։ Ենթադրում են, որ 14 արշավանքները պետք է կատարված լինեն 14 տարվա ընթացքում, սկսած թագավորության առաջին տարուց։ Նրանք նկարագրված են մեծ արձանագրության մեջ ժամանակագրական կարգով։ Արշավանքները երեք գլխավոր ուղղությամբ են տարվել դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք, դեպի հարավ-արևելք և դեպի հարավ-արևմուտք։

Դեպի հյուսիսային երկրները կատարած արշավանքների ուղղությունները ցույց են տալիս այն արձանագրությունները, որ Արգիշտին թողել է զանազան կողմերում։ Մենք տեսանք, որ Մենուան, Արգիշտիի հայրը, նվաճել էր Արաքսի վերին հոսանքը, ինչպես այդ ցույց է տալիս Հասան-Կալեի արձանագրությունը և այդտեղից էլ, Արաքսի հովիտով դուրս գնալ Արարատյան դաշ-

1 Խոսքը միշտ Շամիրամի մասին է, բայց իրապես Մենուան է կանգնած մեր առջև

2 Ջրմուղի։

3 Խորենացի, Ա, ԺԶ. «Այնտեղ Շամիրամը հրամայեց այն ամբոխը դաս-դաս որոշել և յուրաքանչյուր դասի վրա վարպետ կարգել ճարտարներից ընտիրներին, և այսպես պահելով նոցա մեծ աշխատությամբ սակավ տարիներից հետո ավարտեց հրաշալի շինությունը, ամուր պարիսպներով և պղնձե դռներով։ Քաղաքի մեջ շինեց պես-պես քարերից և գույներից, զարդարված կրկնահարկ և եռահարկ ընտիր-ընտիր, ապարանքներ և հարմարության համեմատ առանձին վերնատներ։ Գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով բաժանեց նա քաղաքի կողմերը։ Քաղաքի մեջ հարկավոր տեղերում քանի մի չքնաղ և զարմանալի բաղանիքներ շինեց։ Գետի մի մասը բաշխեց քաղաքի մեջ ամենայն պիտույքի համար, բուրաստաններ և ծաղկանոցներ ջրելու, իսկ մյուս մասը ծովակի աջ ու ձախ ափերի մոտ՝ քաղաքը և նրա բոլոր շրջակայքը ջրելու։ Եվ քաղաքի բոլոր արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարեց շինություններով և միմյանցից պտուղներով և տերևներով զանազանվող տեղական ճյուղավոր ծառերով, այլև տնկեց այնտեղ շատ բազմաբեր գինեբեր որթեր։ Եվ այս պարսպված քաղաքը ամեն կերպով հոյակապ և հռչակավոր շինեց և մեջը մարդկանց անթիվ բազմություն բնակեցրեց։ Իսկ քաղաքի ծայրը և նրա մեջ եղած հրաշակերտ շինությունները շատերը չեն կարողացել հասկանալ. պատմելու կարողություն ևս չկա։ Քարաբլրի գագաթը պարսպելով, նրա մեջ թագավորանիստ ծածուկ և ահագին շինվածներ շինեց, ուր մտնել և դուրս գալը սարսափելի է» (Ստեփանե, եր. 45—46)։

1 Անդ. «Իսկ քարաբլրի արեգակի դեմ եղած կողմը, որի վրա այժմ ոչ ոք չէ կարող երկաթով մի գիծ քաշել—այնքան պինդ է նյութը— Շամիրամը զանազան պալատներ, սենյակներ, ննջասենյակներ և երկար վիհեր հրաշակերտած է՝ ոչ ոք չգիտե ինչ նպատակի համար»։

2 Անդ. «Իսկ քարի բոլոր երեսի վրա, կարծես գրչով մոմի վրա, շատ գրեր գրեց, որոնց տեսքը միայն զարմացնում է ամենքին» (Ստեփանե, եր. 46)։

3 **Hyvernat**, p. 537.

տը, ուր իր տիրապետության տակ ձգեց Արաքսի աջ ափը, մինչև Մասիսի ստորոտները։ Այս արշավանքը մի նախապատրաստական աշխատանք էր նրա հաջորդների համար։ Վանի թագավորները, ինչպես ասացինք, ձգտում էին իրենց թագավորությունն ամփոփել այն բնական սահմանների մեջ, որ բնությունից ստացել է Հայկական Բարձրավանդակը։ Եվ այդ ձգտումը նրանց տանում էր դեպի Փոքր Կովկասի լեռնաշղթաները և դրանց մեջ բացված անցքերով՝ դեպի Կուր գետի հովիտը։ Արգիստին, այս հյուսիսային սահմաններին հասնելու համար, բռնեց այն ճանապարհը, որ Արաքսի վերին հոսանքներից տանում է Ախուրյան գետի (այժմյան Կարս-չայի) ակունքները և այդտեղից, գետի հովտով, հասցնում է այժմյան Արփա-չայի հովիտը (Ալեքսանդրապոլի դաշտավայրը)։ Այս այն չափազանց կարևոր ռազմական ճանապարհն է, որ տանում է Ալեքսանդրապոլից, Կարսի վրայով, Էրզրում, մի ճանապարհ, որի նշանակությունն ըմբռնված է եղել հին ժամանակներից։ Առաջ խաղալով այս ուղղությամբ, Արգիշտին նվաճեց Իշկիգուլու երկրի Իրդանխունի քաղաքը, որ համապատասխանում է այժմյան Ղանլիջային (Ալեքսանդրապոլի շրջակայքը)։ Այս տեղը կազմում է հյուսիսային այն ամենահեռու կետը, ուր Վանի թագավորների շարժումը նշանակված է արձանագրություններով[1]։

Բայց Արգիշտիի համար ավելի մեծ գործ եղավ Արաքսի միջին հովտի նվաճումը։ Իր հոր՝ Մենուայի նվաճած երկրից (Մենուահինիլի քաղաքից) նա անցավ Արաքսի ձախ ափը և այստեղ այն բլուրի վրա, որ թարձրանում է դաշտի մեջ և որ հետո, հայկական հին պատմության շրջանում, դարձավ մայրաքաղաք Արմավիր անունով, իր համար մայրաքաղաք կառուցեց, այսինքն իր կայանի տեղը՝ պատերազմական գործողությունների ժամանակ և անվանեց այդ ձեռակերտը իր անունով— Արգիշտիհինիլի, այն է՝ Արգիշտիի քաղաք։

Ինչպես երևում է, այստեղ գոյություն ուներ մի հին քաղաք, որ և վերանորոգեց Արգիշտին, ինչպես որ արձանագրության մեջ ասում է, թե վերանորոգեց պալատը։

Թե որքան կարևոր նշանակություն ստացավ Արգիշտիհինիլին ուրարտական պատմության մեջ, այդ ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ այստեղ գտնվել են մինչև այժմ 12 սեպագիր արձանագրություններ։ Ենթադրվում է, որ այս քաղաքը մինչև Արգիշտիի ձեռքն ընկնելը կարևոր կրոնական նշանակություն ուներ, որովհետև նա արձանագրությունների մեջ կոչվում է Խալդի աստծու երկիր։ Այդ նշանակությունը նա պահպանեց և Վանի թագավորների սեփականությունը դառնալուց հետո. և այստեղ էլ, ինչպես Վանում, կար մի արձանագրություն, որ սահմանում էր աստվածներին մատուցանելիք զոհերի քիվը։

Արգիշտին բարձրացրեց իր ոստանի քաղաքական և ռազմական նշանակությունը։ Դա առաջավոր մի դիրք էր այն ռազմական գործողությունների համար, որոնք թելադրվում էին Արաքսի հովտի և նրա հյուսիսային կողմերը ևզերող լեռնագավառի աշխարհագրական դիրքով։ Այդտեղից հեռու չէին Քասախ և Հրազդան (Զանգու) գետերի հովիտները, որոնք բնական ճանապարհներ էին դեպի հյուսիս։ Մեծ նվաճողը առանձին ուշադրություն դարձրեց Արագած լեռան վրա, որի հարավային ստորոտները, մանավանդ, ներկայացնում էին մի գեղեցիկ և արգավանդ երկիր։ Այդ երկիրը, որ հայկական աշխարհագրության մեջ հայտնի է Արագածոտն անունով, Արգիշտին իր անունով կոչեց Արգիշտինա և Արգիշտիհինիլի (Արմավիր) քաղաքը դարձավ այդ գեղեցիկ երկրի

[1] Այստեղից էլ հետու, դեպի հյուսիս-արևմուտք, Ջրլդըր լճի ափին, Իվանովսկին գտել է մի ուրարտական բերդ, սակայն, հակառակ սովորականի, առանց արձանագրության («По Зак.», с. 82):

կենտրոնը։ Քասախ գետի հովտում այսօր էլ երևում են նշանավոր հին բերդեր և ժայռերի մեջ փորված տներ (Ամբերդ և Բյուրական)։ Ենթադրում են, որ դրանք ուրարտական թագավորների ժամանակներից են[1]։ Արգիշտին Քասախի հովտով և Աբարանի կիրճով հասավ Արագածի հյուսիսային ստորոտին, ուր նվաճեց Կուլիահինի երկիրը (այժմ Ղուլիջան)։ Արագածի հյուսիսային և հարավային ստորոտներին տիրելով միայն կարելի էր ամուր կերպով հաստատված լինել Արաքսի հովտում։ Արգիշտին այս ռազմական ծրագիրը գլուխ բերելուց հետո, մտավ մյուս նշանավոր լեռնանցքը, որ Արաքսի հովտից Զանգվի հովիտով տանում է Կուրի հովիտը։ Այս ուղղությամբ արշավելիս Արգիշտին արձանագրություններ է թողել Երևանի մոտ, Ղանլի-Թափա տեղում, Էլարի կիրճում և հասել է Սևանի լճի հարավ-արևմտյան ծայրին, ուր այսօր էլ Օրդակլու գյուղի սեպագիր արձանագրությունը հիշատակում է հռչակավոր թագավորի անունը։

Այդտեղից նրան մնում էր իջնել Դիլիջանի կիրճը, որպեսզի Աղստաֆա գետի հովտով դուրս գա Կուր գետի հովիտը։ Արդյոք կարողացա՞ն նա կամ նրա հաջորդները կատարել այսքան նշանավոր առաջխաղացություն։ Մասպերոն կարծում է, որ ուրարտական թագավորները կարողացան իրենց իշխանությունը հաստատել Կուրի հովտում և մինչև իսկ կասպիական տափարակների մի մասում[2]։ Եթե այս ճիշտ է, այն ժամանակ պետք կլինի որոնել այդ ճանապարհը, որով այդ թագավորները դուրս եկան Փոքր Կովկասի և Մեծ Կովկասի մեջ տարածված մեծ դաշտը։ Եթե ոչ Արգիշտին, գոնե նրա ժառանգները նվաճեցին նաև այն երկրները, որոնք Սևանի լճի հարավ-արևելյան ծայրի ուղղությամբ էին գտնվում։ Այստեղից կարելի է իջնել Թարթառ գետի հովիտը, որ Արցախի լեռների միջով տանում հանում է Կուր գետի աջ ափը։ Ամենակարճ ճանապարհն այս է։ Տարաբախտաբար, այս ուղղությամբ հետազոտված չէ երկիրը։ Եվ ո՛վ գիտե, գուցե ժամանակը երբևիցե երևան հանե արձանագրություններ, որոնք ցույց կտան, թե վանյան թանակները քայլել են այս կողմերով դեպի Աղվանից մեծ դաշտավայրը։

Եվ այսպես, Արգիշտին իր քաջարի գործողություններով միացրեց իր ձեռքի տակ այն բազմաթիվ մանր անկախությունները, որոնք գտնվում էին Արաքսից դեպի հյուսիս՝ սկսած Ախուրյանի ակունքներից մինչև Սևանի լճի հյուսիս-արևմտյան ծայրերը։ Այս մի ընդարձակ ձեռնարկություն էր այն մեծ ծրագրի մեջ, որ պետական շինարարությունը ամբողջացնելու ձգտումն ուներ։ Բայց այդ ծրագրի մեծագույն մասը տեղավորված էր արդեն Ուրմիայի լճի արևմտյան և հարավ-արևմտյան կողմերում։ Արգիշտին հիշատակում է բազմաթիվ արշավանքներ դեպի Մաննայի երկիրը, արշավանքներ, որոնք վերջանում էին կատարյալ հաջողությամբ և հաղթողի ձեռքն էին տալիս ահագին քանակությամբ փերիներ, ավար և այլն։ Այս պատերազմական գործողությունները չափազանց կարևոր նշանակություն ունեին Ուրարտուի համար. նրանցով էր լուծվում պատմական մի մեծ պայքար և Վանի թագավորությունը իր գոյության խնդիրներն էր արծարծում պատերազմական դաշտերում։

Տեղային իշխանությունները ընկճելու հոգսը չէր միայն, որ հարկադրում էր Արգիշտիին այնքան մեծ եռանդով գործողություններ կատարել Ուրմիայի լճի շրջականերում։ Այդտեղ նրա դեմ կանգնած էր գարշավոր ոսոխը—Ասորես-

[1] Никольский, «Клинообразные надписи Закавказья», с. 70—83.

[2] Maspero, t. III, p. 54.

տանը։ Եվ այդ տեղերում էլ վճռվում էր, թե ո՛վ պիտի լինի Առաջավոր Ասիայի տերը։

Ալյսպիսի մի մեծ պայքարի մեջ Արգիշտիին հովանավորում էին մի քանի նպաստավոր հանգամանքներ և ամենից շատ՝ Ասորեստանի դրությունը։ Ռամման-Նիրարի թագավորից հետո ասորական պատմության մեջ գալիս է մոտ 38 տարվա մի շրջան, որից մանրամասն արձանագրություններ չեն մնացել։ Իսկ սա արդեն նշանակում է քաղաքական ուժի անկում։ Այս մի ժամանակ է, երբ Ասորեստանն ունեցավ իրար հաջորդող երեք թույլ թագավորներ, երբ նա այլևս չէր կարողանում հարձակվել ուրիշների վրա և երբ, ուրեմն, ուրիշները պիտի հարձակվեին նրա վրա։ Միայն ասորական համառոտ տարեգրություններն են, որ տեղեկություններ են տալիս այս անկման ժամանակների մասին։ Ռամման-Նիրարիի հաջորդն էր Սալմանասար Գ-ի (783—773), իսկ սրան հաջորդեց Ասսուր-դան (773—755)։ Արգիշտին այս երկու թագավորների ժամանակակիցն է համարվում[2]։ Համառոտ տարեգրությունը Սալմանասար Գ-ի թագավորության 6 տարին նշանակում է «դեպի Ուրարտու» խոսքերով։ Սա պիտի նշանակի թե այդ թագավորը արշավանքներ է արել դեպի Ուրարտու։ Բայց Արգիշտիի մեծ արձանագրությունը Վանի ժայռի վրա բացատրում է, որ ընդհակառակն, Արգիշտին իր թագավորության 5, 6, 8-րդ տարիներում հատուկ արշավանքներ է ունեցել Ասորեստանի դեմ, իսկ 9, 10, 12 և 13-րդ տարիները արշավել է Մաննայի երկիրը, որ «համարյա համանիշ է,— ասում է Նիկոլսկին,— Ասորեստանի վրա հարձակվելուն»։ Սալմանասարը, այսպիսով, լոկ պաշտպանողական դիրք էր բռնած, այն էլ առանց որևէ հաջողության, քանի որ Արգիշտին վճռական հարված հասցրեց Միջագետքի մեծ պետության և իջեցրեց նրան ֆերկորդական աստիճանի։ Վանի մեծ արձանագրության մեջ երեք տեղ Արգիշտին գրում է, թե ինքը նվաճել է Ասորեստանի երկրները[3]։ Տարաբախտաբար պակասում են մանրամասնություններ և մենք գուցե միայն ենթադրաբար ասենք, թե Արգիշտին իր հաղթական բանակը մտցրել է բուն Ասորեստանի սահմաններից ներս։ Այս տեսակ մի ենթադրության հիմք տալիս է արձանագրության մի նախադասությունը, ուր Արգիշտին շնորհակալություն է հայտնում աստվածներին, որ Ասորեստանի երկիրը պարգևեցին իր ժառանգներին։ Այս առիթով Նիկոլսկին գրում է. «Եթե Վանի թագավորի այդ արտահայտությունը, թե աստվածները այս կամ այն երկիրը տվել են պարգև իր ժառանգներին, պետք է հասկանալ այն մտքով, թե նվաճած երկրները պարտավոր էին հարկ տալ, այն ժամանակ մենք պետք է ընդունենք թեև մեծ Ասորեստանը պարտավորված էր հնազանդվել Ուրարտուին հարկ տալու ստորացուցիչ վիճակին»[4]։ Եվ բոլորովին անհնարին չէր, որ Ասորեստանը այսքան ստորանար, քանի որ նրա դրությունը այդ միջոցներին շատ էր դժբախտ։ Երկրի մեջ տիրում էր անիշխանություն, քրմական դասակարգը ապստամբություններ հարուցեց իր կորցրած իրավունքները վերականգնելու համար։ Դա մի կատարյալ հաղթանակ էր, որ տաճարը տանում էր զինվորական դասակարգի վրա։ Բացի դրանից սաստիկ երկյուղ և լքում տարածեց արեգակի խավարումը 763 թվին։ Նա համարվեց մի վատ նշան ապագա դժբախտություններին։ Եվ իրավ, 759 թվին երկրում տարածվեցին համաճարակ հիվանդություններ։ Հասկանալի է, որ այս

[1] Винклер, с. 63.
[2] Винклер, с. 127.
[3] Sandalgian, p. p. 77, 83, 93.
[4] Никольский, «Клин. над. Ван. царей», с. 409.

վիճակի մեջ ընկած մեծ պետությունը չպիտի կարողանար դիմանալ Ուրարտուի հուժկու բախումներին։

Եվ Արգիշտին ձգտելով միանգամայն տիրանալ իր հաղթություններով ստեղծված դրության, չմոռացավ այն ճանապարհը, որ գծել էր իր հայր Մենուան հարավ-արևմտյան ուղղությամբ։ Անցնելով Եփրատը, նա մտավ հաթթերի երկիրը, նվաճեց նույնիսկ Մալաթիա (Մելիտինե) քաղաքը և այլ ամրություններ[1]։ Ո՞ւր էր տանում այդ ճանապարհը Վանի թագավորներին։ Հաստատվելով հյուսիսային Սիրիայում, ուրարտական զենքը կարող էր այդտեղից առաջանալ դեպի Պաղեստին և ապա ձախ թևի վրա շարժում գործելով, նույնիսկ մտնել Քաղդեա, ուր Վանի թագավորը կգտներ պատրաստ իր համար շումերի և Ակկադի թագավորի տիտղոսը, որ զարդարում էր Ասորեստանի թագավորներին։ Առաջ բերելով այս հավանականությունները, Նիկոլսկին ասում է. «Ուրարտական հզոր թագավորությունը հյուսիսում բավական ուժեղ կլիներ հակադրելու համար արիացի թափառականների, այն է՝ կիմմերացիների, սկյութացիների և ուրիշների շարժումներին և համաշխարհային պատմության տեսքը այն ժամանակ բոլորովին այլ կլիներ»[2]։

Այս բանը, սակայն, տեղի չունեցավ։ Եվ այս ոչ թե Արգիշտիի պատճառով։ Նա մեռավ փառքի գագաթնակետին հասած և մինչև մահը նվաճողի բախտը չդավաճանեց նրան։ Մեզ մնում է բնորոշել այդ նվաճողին արձանագրությունների տված նյութերով, տեսնել, թե ինչպես էր նա արշավանքներ գործում։ Ահա մի պտոր նրա մեծ արձանագրությունից. «Նուաճեցի Երկիրն Սերիաբեայ, զքաղաքս այրեցի, զպալատս խարխարել ետու։ Տիրեցեալ վիճակի քաղաքին Պուտեայ, զաղջկունս երկրին Բիստու և երկրին Խուսանեայ փոխադրեցի ընդ պատանիս երկրին Տարիուսայ։ Արշաւեալ յերկիրն Զաբախաեսեայց, նուաճեցի զերկիրն Զաբախաեցւոց վիճակին։ Տիրացեալ վիճակի քաղաքին Պուտեայ, զոսկին, զբոլոր երկրին Շիրիմուտրայ և երկրին Բաբանեայ, զպատանիս քաղաքին Մաքալուսի և երկրին Իգասեանց փոխադրեցի։ Ասպատակեալ Երիասայ, որդւոյ յերկիրս, արշաւեալ յերկիրն Աբուսացւոյ, նուաճեցի զքաղաքն Ուրիէնուս, զքաղաքն արքայական ու ի քաջազարմից 19255 տղայս, 10146 զինտրս գերիս, 23280 կանայս, ընդ ամենայն 5 բիւր 2695 խռովարարս զնոսա զամենեսին կենդանւոյն կալայ, զամենեսին գերի տարայ, 1104 երիվարս վարեալ բերի, 35016 եզինս, 10 բիւր 1829 (101, 829) ոչխարք»[3]։

Այս պատմությունը ամենից առաջ վկայում է, որ Վանի նվաճողները նմանվում էին Ասորեստանի թագավորներին։ Այրել, քանդել, ամայացնել—այս գործողություններն են հաղթական պարծենկոտության առարկաները։ Բայց և այնպես, տարբերությունը ուրարտացիների և ասորիների մեջ նույնպես աչքի ընկնող է և այս հանգամանքի մեջ խոսում է, անշուշտ, ցեղերի հոգեբանությունը։ Արգիշտիի և ուրիշ թագավորների արձանագրությունների մեջ չկա այն հղփացումը գազանական արարքներով, որ այնպիսի մանրամասնություններով հանդես է գալիս ասորական պատմվածքների մեջ։ Ուրարտացիները, ինչպես երևում է, աշխատում էին ավելորդ սպանություններից խուսափել և լայն չափերով գործադրում էին գերեվարությունը։ Գերիները փոխադրում էին մի երկրից մյուս երկիրը։ Միտ դնելով այն հանգամանքին, որ գերի էին վերցվում մեծագույն մասամբ կանայք և երեխաներ, կարելի է ենթադրել, որ ստրկու-

[1] Seyce, „Les Hetéens". p. 51.
[2] Никольский, «Клин. над. Ван. царей», с. 410.
[3] Sandalgian, p. 59—62.

թյունը Ուրարտուի մեջ պակաս զարգացած չէր, քան հին աշխարհի ուրիշ երկրներում:

7. Սարդուրի Բ (755—730): *Մեծ Արգիշտիից հետո Ուրարտուն սկսում է արագ իջնել քաղաքական ուժի բարձրությունից: Եվ այս անկումը չէ կարելի համարել հետևանք Արգիշտիի հաջորդների անկարողության: Նրա որդի Սարդուրի Բ իր հորից պակաս հաջողությամբ չէր պատերազմական գործողություններ մղում հարավ-արևելքում, հարավ-արևմուտքում և մանավանդ հյուսիս-արևելքում, ուր նրա արշավանքները նշանակված են Սևանի լճի հարավային ափերում մնացած սեպագիր արձանագրություններով: Նա իրեն անվանում է «թագավորների թագավոր», «հզոր թագավոր», «թագավոր Սուրասի»[1] և Մաննայի երկրում, ինչպես հեթիթների մոտ, Մալաթիայի դեմ մղած պատերազմները և նվաճումները նկարագրում է ճիշտ իր հոր նման, պատմելով մեկիկ-մեկիկ, թե որքան ավար է վերցրել, թե քանի կանայք և երեխաներ է գերի տարել: Սարդուրին այսպիսով, հանդիսանում էր իր հոր արժանի ժառանգը: Գուցե նույնիսկ հաջողվեր նրան հոր կատարյալ օրինակը ներկայացնել, եթե չպակասեր մի հանգամանք, որ Արգիշտիի և Ուրարտուի բախտի աստղն էր, այն է՝ Ասորեստանի թուլությունը:*

Երբ Սարդուրին գահ բարձրացավ, Ասորեստանում թագավորում էր Ասուր-Նիրարին, որի կարճատև գահակալությունը խառնակությունների մի ժամանակամիջոց էր: Մենք տեսանք, որ հաղթել էր քրմական հեղափոխությունը և նրան ենթարկվել էր զինվորական ուժը: Ասսուր-Նիրարիի թագավորությունը համառոտ ժամանակագրության մեջ նշանակված է «տանը» խոսքով, այսինքն թե ասորական թագավորությունը արտաքին արշավանքներ չէր կատարում: Այսպիսի մի թագավորի ժամանակ Վանի Սարդուրին կարող էր իր զենքի հաղթանակները տոնել: Բայց Ասորեստանը դեռ զառամյալ մի պետություն չէր, որպեսզի չկարողանար դուրս գալ անկման և մահանձան քնի դրությունից: Նորից տեղի ունեցավ հեղափոխություն և այս անգամ հաղթողն արդեն զինվորականությունն էր: Թագավորող տոհմին չպատկանող մեկը գահի հափշտակիչ հանդիսացավ և սկսեց թագավորել Թիգլաթպալասար Գ անունով (745—727): Նրա հետ սկսվում էր ասորական երրորդ կայսրությունը, որ ասորական ուժը ամենաբարձր աստիճանին պիտի հասցներ, որպեսզի հետո կործանե այդ մեծ պետությունը:

Թիգլաթպալասարի առաջնորդությամբ ասորական բանակը նորից սկսեց հաղթական արշավանքներ սփռել արևմտյան Ասիայում: Թագավորը հարձակվեց Մեդիայի (Մարաստան) վրա, հասավ Կասպից ծովի հարավային երկրներին: Բայց գլխավորն այդ չէր. ձգտումը դեպի Միջերկրական ծովի ափերը, դեպի այն հարուստ երկրները, որոնք այդտեղ էին ծաղկած, թագավորի առաջ դնում էր մեծ և ահավոր հարցը՝ Ուրարտուի հարցը: Ընդհարումն այդ պետության հետ անխուսափելի էր ոչ միայն այն պատճառով, որ վերանորոգված Ասորեստանը պիտի վրեժ հաներ իր ուժեղ թշնամուց նախկին պարտությունների և ստորացման համար, այլ մանավանդ այն պատճառով, որ միայն այդ պետությունը խորտակելուց հետո կարելի էր ազատորեն գործողություններ սկսել Միջերկրականի ափերի վրա: Գահ բարձրանալու օրից Թիգլաթպալասարը հարմարություն էր որոնում Սարդուրիի հետ չափվելու: Ջեռնարկությունը չափազանց վտանգավոր էր, բավական էր, որ Ասորեստանը մի անքամ էլ պարտություն կրեր Ուրարտուի կողմից և նրա ճակատագիրը վերջնականապես վճռված կլիներ: Ուստի պահանջվում էր առանձին զգուշություն և կանխատեսություն:

Եվ Ասորեստանի նոր թագավորը մեծ իմաստությամբ լուծեց իր առջև դրած ծանր հարցը: Նա վճռեց հանդիպել Սարդուրիին ոչ թե նրա երկրում, ուր պայմանները աննպաստ էին ասորական զորքերի համար, այլ հյուսիսային Սիրիայում, հեթիթական այն երկրներում, որոնք նվաճված էին Վանի թագավորների ձեռքով և նրանց վասալներն էին: 743 թվականի գարնանը նա անցավ Եփրատը և պաշարեց Արպադ քերդը, որ բաց արավ իր դռները նրա առջև: Սարդուրին օգնության հասավ մի շատ մեծ բանակով, որ թվով գուցե մեծ էր ասորական բանակից: Ուրարտական բանակում էին գտնվում և Սարդուրիի հզոր վասալները՝ Ագունիի թագավոր Մատիլու, Կումմուխի թագավոր Կուշտաշպի, Մալաթիայի թագավոր Սուլումալ, Գամգումի թագավոր Թարխուլաբա: Այսպիսով ուրարտական և հեթիթական իշխողների մի միություն էր, որ դուրս էր եկել Ասորեստանի դեմ:

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Կումմուխի մեջ, ոչ հեռու Եփրատից: Նա տևեց մի ամբողջ օր, որի ընթացքում երկու թագավորները իրար հանդիպեցին կռվի դաշտի վրա: Իրիկնապահին, վերջապես, ուրարտական կառախմբերը և այրուձին ցրվեցին և սկսվեց խառնաշփոթությունը: Հաղթող ասորեստանցիները խուժեցին ուրարտական բանակը փախչողների ետևից: Սարդուրին թողեց իր կառքը, բայց միայն մի մատակ ձի գտավ իրեն փրկելու համար և հեծավ այդ ձին, չնայած որ դեռ այն ժամանակից արևելքում հարգված, անպատիվ մի բան էր համարվում այդպիսի մի հեծանելի գործածելը: Ամբողջ գիշերը ձիավարելով Սարդուրին, որին քայլ առ քայլ հալածում էր ասորական մի հեծյալ զորաբաժին, դժվարությամբ հասավ Եփրատի կամուրջին: Այստեղ, սեպացած եզրին, կանգ առան հալածողները, և Ուրարտուի թագավորը ողջ առողջ մտավ իր երկիրը: Նա կորցրել էր մոտ 73.000 մարդ, մեռած թե գերի, իր կառքերը, իր ամբողջ ծանրոցքը: Նրա վրանը, որի մեջ գտնվում էին թագավորական զարդերը, մահճակալը, շարժական գահը, բարձերը, պատգարակները, ամբողջովին ընկավ թշնամու ձեռքը: Թիգլաթպալասարը այդ բոլորը այրեց տեղնուտեղը ի պատիվ աստվածների, որոնք նրան նպաստել էին այսքան նշանավոր չափով. նա պահեց միայն թագավորի մահճակալը և իբրև պատերազմի հաղթանակ ձոնեց Իշտար աստվածուհուն[1]:

Սարսափելի էր ուրարտական միության կրած պարտությունը: Բայց դա դեռ չէր նշանակում հյուսիսային այդ մեծ ուժի կատարյալ ոչնչացում: Թիգլաթպալասարը չկարողացավ օգտվել իր տարած հաղթանակի արդյունքներից: Ուրարտուն նրա համար դեռ նշանավոր ուժ էր, ուստի նա սիրտ չարավ անմիջապես մտցնել իր բանակը Ուրարտուի ներսը և շարունակել մի անգամ սկսած գործը: Իրեն էլ թուլացած գտնելով, նա վերադարձավ տուն, բայց իհարկե, չէր մոռանում, որ Ուրարտուն դեռ շարունակում է մնալ սպառնացող մի ուժ, որ հարմար րոպեին դարձյալ կարող է վերանորոգել իր պայքարը համաշխարհային տիրապետության համար:

Սարդուրիի հետ նորից չափվելու համար առիթ ներկայացավ ասորական թագավորին միայն յոթ տարուց հետո (736): Այս անգամ պատերազմական արշավանքն արդեն հատկապես Ուրարտուի դեմ էր և այս անգամ Սարդուրին արդեն միայնակ, առանց դաշնակիցների էր ասորեստանցիների

[1] Hyvernat, p. 537.

[1] Maspero, t. III, p. 146.

հանդեպ։ Թիգլաթպալասարը, ինչպես երևում է, մեծ դժվարությունների չհանդիպելով՝ մտավ Ուրարտու և պաշարեց Վանը, որ և ամբողջ երկրի առաջնակարգ բերդն էր։ Մենուան, Արգիշտին, ինքը Սարդուրին, արհեստական ամրոցքյուններն ավելացնելով բնական ամրությունների վրա դարձրել էին Վանի ժայռը միանգամայն անմատչելի։ Բերդի մեջ հավաքված էր բավականաչափ պաշար, ուստի միայն դավաճանությունը կարող էր բաց անել նրա դռները թշնամուս առաջ։ Դավաճանություն չեղավ և Սարդուրին ապահով նստած ժայռի գագաթին, ուր գտնվում էին նրա պալատը, աստվածների տաճարը և զորանոցները, տեսնում էր թե ինչպես թշնամին ոչնչացնում էր ցածի քաղաքի հարուստ այգեստանները, քարուքանդ էր անում տները, պալատները։

Այս գործողություններով էլ Թիգլաթպալասարը չկարողացավ ազդել պաշարվածների վրա, ուստի դնելով բերդի դռների դիմաց իր զարե պատկերը, վերցրեց պաշարումը և վրեժ հանելու համար՝ արշավանքներ տարածեց դեպի ամեն կողմ, կրակի և սրի մատնելով ողջ երկիրը։ Բազմաթիվ քաղաքներ կործանվեցին և ասորական բանակը հարուստ ավարով ծանրաբեռնված վերադարձավ իր երկիրը[1]։

Ահա ինչպես է ինքը Թիգլաթպալասարը նկարագրում իր արշավանքները դեպի Ուրարտու. «Շարդուրի[2] ուրարտացին ինձմե ապստամբյալ հետս եկաց, Մատյուիլուի հետ դաշնադրություն ըրավ։ Կիստան և Խալպի երկրաց մեջ, որ Կումմուխ քաղաքին մեկ վիճակն են, զանի զարկի մինչև ցեղումն։ Անոր ամբողջ կարասին առի։ Զինուցս տարափեն զարհուրեցավ. իր կյանքը փրկելու համար՝ միակ միայնակ փախստական գնաց։ Յուր քաղաքն Տուրուսպայի[3] մեջ զանի փակեցի, անոր բազմաթիվ պատերազմողները նույնին դրանց առջև սպանեցի։ Իմ արքայական պատկերս Տուրուսպա քաղաքին առջևը կանգնեցի։ Լայնատարած Ուրարտու երկրին մեջ զ70 երկին ժամս ճանապարհի վերեն մինչև վար արշավեցի. հավասարազոր ոսոխ մը չը կար։ Ուլլուբա երկիրը բոլոր բովանդակ ընդ լծով արկի, կտրեցի անցա։ Կաստիրա, Պարիսու, Տաշուխա, Մանդուսու, Շարդուրիի քաղաքները մինչև Բաթուտտա, Լուսիա, Կասսիա քաղաքները մինչև Սիկիբտա քաղաքն Ասուրդա քաղաքն Ասորեստանի երկրին միացուցի։ Անոնց վրա կողմնակալ մը դրի, Ուլլուբա երկրին մեջտեղի բերդաքաղաքը, զոր Ուրարտու երկրեն աշխարհակալեցի, քաղաք մը շինեցի, անունն Ասսուր-Իկիշա կոչեցի։ Բաբքի-լուլ կողմնակալության պաշտոնյաներս հոն դրի՝ իբր հոգաբարձու Ուսուրնու, Ուսուրրա, Ինու, Սասսու, Լուբ, Լուքի քաղաքից մինչև ի լերինս անդը։ Քուտտա, Ուրրա, Արանա, Տաբա, Ուալլիա քաղաքներում մինչև ի վեր ցեփրատ, Կումմուխ, Կիլիմիր, Աբբիսա, Խարպիսինա քաղաքներուն վիճակաց։ Ինզի երկրին, Անգանու, Բինզու քաղաքներուն՝ Ուրարտու Բերդաքաղաքաց, Կալլամբա փետուն... տիրեցի, Ասորեստանի երկրին միացուցի»[4]։

Ուրարտուից խլած և Ասորեստանին միացրած այս բազմաթիվ երկրները, ինչպես երևում է, գտնվում էին թագավորության հարավային[5] և մասամբ նաև

[1] Maspero, t. III, p. 154—155.

[2] Ասորական և ուրարտական արձանագրությունների մեջ Ս և Շ տառերը հաճախ խառն կերպով են կարդացվում, մեկը կարդում է Արգիստի, մյուսը Արգիշտի, Սարգուրի—Շարդուրի, Սամսի-Ռիմման, Շամսի-Ռիմման և այլն։

[3] Տուսպա ըստ վանյան արձանագրություններին։

[4] Սանտալճյան, եր. 159—161։

[5] Винклер, с. 65.

արևմտյան կողմերում։ Սակայն այս էլ դարձյալ դեռ չէր նշանակում, թե Ուրարտուն իբրև քաղաքական մարմին ոչնչացել է։ Դեռ մնում էր նրա ազգային թագավորը, մնում էր նրա մայրաքաղաքը, մնում էին հյուսիսային նահանգները, դեպի ուր այնուհետև, բնականաբար, պիտի ուղղեին իրենց ուշադրությունը Վանի թագավորները։ Ուրարտացիների համացեղ ժողովուրդները, որոնք մինչև այդ հենված էին ուրարտական ուժի վրա, կարողացել էին ավելի ևս տարածվել, ետ մղելով սեմական ցեղերը։ Այս բոլոր հանգամանքները դեռ բավական կենսունակություն էին ներկայացնում և Ուրարտուի ձեռքին դարձյալ մնում էր Ասորեստանի դեմ մրցելու հնարավորությունը։

Սարդուրի Բ-ը վախճանվեց մոտավորապես 730 թվին (Ք. ա.), երբ Ասորեստանում դեռ կենդանի էր նրա բախտավոր հակառակորդը։ Հետևելով իր նախնիքներին, Սարդուրին չմոռացավ ծառայել իր երկրի ներքին բարօրության։ Նրանից մնացած մի քանի արձանագրություններ վկայում են, որ նա եղել է շինարար մի թագավոր։ Արճեշ քաղաքի մոտ եղած արձանագրությունն ասում է, թե այդտեղ Սարդուրին տնկել է այգիներ և կոչել է նրանց իր անունով, իսկ Բադնոց գյուղի ակեղեցում մնացած արձանագրությունը հիշատակում է, թե թագավորն այդտեղ կառուցել է փայտե կամուրջ Արածանիի վրա։

8. Ռուսա Ա (730—714)։ Սարդուրիին հաջորդեց նրա որդի Ռուսա կամ Ռուշաշ Ա, որ ասորական արձանագրությունների մեջ կոչվում է Ուրսա կամ Ուրշա։ Եթե մինչև այժմ մենք տեսանք վանյան հարստության մեջ նշանավոր նվաճողներ, այս մեկը, Ռուսան ներկայանում է մեզ արդեն իբրև նշանավոր քաղաքագետ։ Եվ պետք է խոստովանել, որ երկրի դրությունը ավելի մի խելացի քաղաքագետի կարոտություն ուներ, քան մի երևելի զորավարի։ Դրությունն այնպես էր, որ գործել կարելի էր գլխավորապես խելքով և ոչ զենքով։

Ստանալով իր հորից մի տխուր ժառանգություն, այն է՝ քայքայվող մի պետություն, որ կորցրել էր Արգիշտիի ժամանակների մեծ հմայքը, Ռուսան սկզբից ևեթ, մոտ տասն տարվա ընթացքում, Ասորեստանի վերաբերմամբ ընդգրկեց սպասողական քաղաքականություն։ 727-ին մեռավ Թիգլաթպալասարը, նրան կարճ ժամանակով հաջորդեց (727—722) Սալմանասար Ե-ը, բայց սրան էլ Ռուսան հանգիստ թողեց։ Նա իր բռնած դիրքը չլքեց և այն միջոցին, երբ 722-ին նորից հեղափոխություն ծագեց Ասորեստանում և նրա հետևանքով գահին տիրացավ Սարգոնը (722—705)։

Բայց այս սպասողականությունը անգործություն չէր նշանակում։ Ռուսան շարունակ գործում էր մեծ շրջահայեցողությամբ, զգուշություններով, չմոռանալով, որ թուլացած Ուրարտուի վրա աչք ունի հանկարծակի ուժեղացած Ասորեստանը։ Նա փորձեց և զենքի բախտը, բայց իր երկրի հյուսիսային սահմաններում, ուր ասորական կասկածամտությունը չէր կարող գրգռվել։ Սևանի լճի հարավային ափերում, Ալիշալուի արձանագրությունը պատմում է, որ Ռուսան Արարատյան դաշտի հյուսիսային կողմում բարձրացած լեռնաշխարհում 23 երկրներ նվաճեց և դրանցից մի քանիսի բնակիչներին, ըստ ուրարտական սովորության, տեղափոխեց Բիայնա։ Քաղաքական հանգամանքները ցույց էին տալիս Վանի թագավորին, որ եթե Ուրարտուն նորից պիտի ընդարձակվի իբրև պետություն, այդ կարելի պիտի լինի մասնավորապես հյուսիսային երկրների նվաճումով։ Ուստի նա, իր նախորդների ճանապարհը շարունակելով, իր իշխանությունը տարածեց նաև Սևանի լճի արևելյան ուղղությամբ, գրավելով Սյունիքը։ Գուցե հենց նա էր, որ փորձեր արավ այդ ուղղու-

թյամբ առաջ շարժվելու և Արցախի լեռնանցքներով Կուրի հովիտը դուրս գալու համար։

Ավելացնենք այս գործունեության վրա և այն, որ Ռուսայի շինարարական եռանդն էլ պակաս չէ եղել, ինչպես վկայում են մի քանի արձանագրություններ։ Ամենից առաջ, ինչպես հավանական է կարծել, նա հոգ տարավ Թիգլաթպալասարի ձեռքով կործանված Վանի մասին։ Քաղաքը տեղափոխվեց այն քարաժայռի ստորոտը, որ այժմ կոչվում է Զրմզրմ-դաղ[1]։ Բայց այս թագավորի ամենանշանավոր գործը, այնուամենայնիվ, կմնա նրա քաղաքագիտական գործունեությունը, ուղղած Ասորեստանի դեմ։

Սարգոնի թագավորության սկզբից ասորական մեծ պետության մեջ զանազան կողմերում ապստամբություններ ծագեցին։ Ռուսան շատ բարեպատեհ համարեց այդ հանգամանքը և ձեռք առավ այն միջոցների գործադրությունը, որոնց վրա աշխատել էր 10 տարի։ Դեռ Աբրամեի ժամանակից մենք տեսանք մի քաղաքականություն, որ հատուկ էր ուրարտացիներին՝ Ասորեստանի հանդեպ։ Դա դրացի ցեղակից ազգերի միությունն էր, ուրարտական թագավորի առաջնությամբ։ Ահա այս քաղաքականության զարգացումն էր, որ Ռուսա Ա-ի նշանավոր գործը դարձավ։ Լավ զգալով, որ Թուլացած Ուրարտուն չէր կարող միայնակ ընդհարվել Միջագետքի աշխարհակալ պետության հետ, Վանի թագավորը մեծ եռանդով աշխատում էր մի զինված դաշնակցության առաջնորդը դառնալ և վրեժ հանել Ասորեստանից։ Սարգոնի դժվար կացությունը ապստամբություններ հանդեպ գրգռեց Ռուսայի մեջ տոհմային ոգին։ «Մենուասի և Արգիստիի կատարած շահատակությունների հիշատակն ապրում էր նրա շուրջը,— ասում է Մասպերոն,— և նրա զորապետների մեջ մեկից ավելի էին այնպիսիները, որոնք սկսել էին իրենց ծառայությունը այնպիսի մի ժամանակ, երբ Արպադից և Կարխեմիշից մինչև Մեդերի երկիրը (Մաթաստան), հողերի մի երրորդ մասից ավելին, կախված էր ուրարտական դինաստիայից, մինչդեռ այսօր միացված էին Նինվեհին»[2]։ Ռուսան վճռել էր ետ նվաճել այդ երկրները։

Մենք արդեն գիտենք, թե Ասորեստանի համար որքան կարևոր նշանակություն ունեին Ուրմիայի լճի արևմտյան և հարավային կողմերում գտնվող երկրները զուտ ռազմագիտական տեսակետից և թե ինչպես այդ երկրներում գործած վանյան թագավորները (Մենուա և Արգիշտի) ծանր հարվածներ էին հասցնում ասորական Միջագետքին։ Ռուսան դարձյալ այս երկրների վրա դրեց իր հույսը։ Նա հաջողություն գտավ, իր կողմը գրավելով այդ երկրների տերերից մեկին։ Երկիրը կոչվում էր Զիկարտու։ Գիտնականները նրան զետեղում են Ուրմիայի լճից դեպի հարավ։ Մի փոքրիկ թագավորություն, որ, սակայն, Մասպերոյի կարծիքով, լավ կազմակերպված ու ասորական քաղաքակրթությունը յուրացրած էր[3]։ Նրա թագավորը, Միտատտի անունով, զուրկ չէր ռազմական տաղանդից։ Գլխավոր գործը, որ սկսեց նա Ռուսայի հետ միասին, այն էր, որ Մաննայի ընդարձակ երկիրն էլ միանա իրենց հետ Ասորեստանի դեմ։ Սակայն Մաննայի թագավոր Իրանզոան հավատարիմ մնաց

[1] «Հանդ. ամս.», 1900, եր. 247։

[2] Maspero, t. III, p. 237.

[3] Ibid, p. 238. Վինքլերը կարծում է, թե Զիկարտուի ժողովուրդը հնդեվրոպական ծագում ուներ (Винклер, с. 68)։ Եթե ճիշտ է այս, այն ժամանակ պետք է ընդունել, որ ի դեմս այս փոքրիկ թագավորության, առաջին անգամ պատմության ասպարեզն էր դուրս գալիս իրանական արիացիների ցեղը։

Ասորեստանին և հենց այս պատճառով էլ նրա դեմ դարձան երկու դաշնակիցների գործողությունները։ Երկուսի ջանքերով էր, որ 719 թ. մաննական երկու քաղաքները—Շուանդախուլ և Դուրտուկկա ապստամբվեցին Իրանզուի դեմ և իրենց դռները բաց արին Զիկարտուի թագավորի առջև։

Սարգոնը, որի դեմ այդ միջոցին մի քանի ապստամբություններ էին բորբոքված, իսկույն ըմբռնեց, թե որ կողմն է ավելի մեծ սպառնալիք ներկայացնում և իր ամբողջ բանակը նետեց Մաննայի երկիրը։ Այստեղ նա քարուքանդ արավ, այրեց ոչնչացրեց երկու ապստամբված քաղաքները և շրջակայքում եղած ուրիշ քաղաքները, իսկ բնակիչներին ֆերի տարավ և բնակեցրեց հաթթիների երկրում։ Ասորական թագավորի հանկարծահաս շեշտակի հարվածը պարտ ու պատշաճ տպավորությունը գործեց, ոչ Ռուսան և ոչ Միտատտին չհամարձակվեցին միջամտել և օգնության հասնել երկու քաղաքներին։ Հետևյալ տարին Սարգոնը զբաղված էր Կիլիկիայում, ուր Թուբալ ցեղի գլխավորը ապստամբվել էր նրա դեմ։ Իսկ մյուս տարին, այն է՝ 717-ին ասորական թագավորի առջև ծառացած էր մի ուրիշ նշանավոր վտանգ։ Ապստամբվել էր հեթիթների երկիրը։ Այստեղ չէր մոռացված Ուրարտուի հետ ունեցած բարեկամությունը և Պիզիրիս թագավորը, ինչպես մի անգամ սուր էր հանել Սարդուրի թագավորի հետ միասին ասորական արշավանքի դեմ պաշտպանվելու համար, այնպես էլ այժմ, անշուշտ ղեկավարվելով Ռուսայի հրահանգներով, կազմակերպեց մի ամբողջ դաշնակցություն։ Նա համաձայնեցրեց Մուշկի երկրի տիրոջը, որ կոչվում էր Միտա, դառնալ այդ դաշնակցության հոգին։ Եվ այսպիսով պատրաստ էր հեթիթական ծագում ունեցող ազգերի զինակցություն նաև Ուրարտուի արևմտյան կողմերում։ Պիզիրիսը, ապստամբվելով, հայտարարեց իրեն անկախ։ Սակայն Սարգոնից չարաչար պարտություն կրեց, գերի ընկավ և Կարխեմիշ մայրաքաղաքը, հռչակված իր մեծ առևտրով և հարստություններով, ընդմիշտ միացվեց Ասորեստանին։ Սա մի մեծ անցք էր հին պատմության մեջ։ Ոչնչացավ հեթիթական պետությունը, որ մեկից ավելի դարեր տիրապետող էր առաջավոր Ասիայում։ Հեթիթները հեռանում էին պատմության ասպարեզից և ետ էին մղվում դեպի լեռները, ուր նրանց խմբակցությունները այնուհետև սկսեցին ձուլվել զանազան ցեղերի հետ։

Ռուսան մինչև այստեղ հանդիսատես էր այն անցքերին, որոնք տեղի էին ունենում իր պետության հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան կողմերում, առանց խառնվելու այդ անցքերին։ Հյուսիսային Սիրիայի դուրս գալը հեթիթների ձեռքից՝ նրան ստիպեց նորից գործողությունների վայր ընտրել Մաննայի երկիրը։ Զիկարտուի Միտատտին էր դարձյալ, որ լուրջ կերպով աշխատում էր մաննացիներին ոտի կանգնեցնել։ Սակայն Իրանզուի, ապա և նրա որդի և հաջորդ Ազայի հավատարմությունը դեպի ասորական գահը անխախտելի էր։ Հետաքրքրական է, որ Ուրարտուի և Զիկարտուի դաշնակցության հարել էր և Ումիլդիշ երկրի արքայիկը։ Այս երկիրը, հավանականաբար, Մաննայի մի վիճակն էր կազմում, իսկ նրա արքայիկն էր Բագադատտի, որ, ինչպես կարծվում է, Ազայի որդին էր։ 716 թվականին Մաննայի մեջ բռնկվում է ապստամբություն, որի գլխավոր առաջնորդն էր, ինչպես կարելի է ենթադրել, նույն Բագադատտին։ Ապստամբները հավաքվում են Ուասուլ սարի վրա, սպանում են Ազային և Բագադատտիին, որ այսպիսով հանդիսանում էր իր հոր սպանման մեղսակից և դառնում Մաննայի տերը։

Սարգոնը անմիջապես վրա հասավ այս վտանգավոր շարժումը ճնշելու։ «Ի ժամանակի,— գրում է նա,— որում ճակատագիրն եկավ հասավ Մաննացի

Իրանզուի վրա, որ հնազանդ ծառա մըն էր և իմ լուծս կը սիրեր, զյուր որդին անոր գահին վրա նստուցած էի, ուրարտացի Ուրշա յուր կողմանե Ումիլդիշ, Զիկարտու և Միսիանդի վերկաց ցեղերուն, առ կողմնակալս ավագս Մաննայի պատգամավորներ խավրեց և զանոնք անիրավության հորդորեց։ Իրենց Տյառն՝ Ազայի դիակը դժվարին Ուաուշ լերան վրա նետեցին... Առ Աստուած տեր իմ առ ի փրկել զՄաննա և առ ի փրկել զԱսորեստան ձեռքերս վերցուցի։ Ուաուշ լերան վրա՝ ուր որ Ազային դիակը նետած էին, Բագադատտին մորթազերծ և Մաննայի տեսիլ ըրի։ Զնորա եղբայրն Ուլլուսունու արքայական գահուն վրա նստեցուցի»[1]։

Բայց սրանով չվերջացավ ապստամբական շարժումը։ Ընդհակառակն, Ուլլուսունուն չգնաց դեպի ասորեստանցիները, այլ Ռուսայի ներշնչումներին ենթարկվեց։ Նրա օրինակին հետևեցին շատ ուրիշ երկրներ, որոնք Թիգլաթ-պալասարի ձեռքով միացված էին Ասորեստանին։ Այսպես էին Կարալլու, Ալաբբիա, Նիքսամա, Բիտսագբատի, Բիխխրմամի, Կիլամբատի, Արմանզու, Խարխար, Էլիպի։ Այս բոլոր երկրները զենք վերցրին՝ ուրարտական միության հաղթանակ բերելու համար։ Եվ այսպես, Ասորեստանի ամբողջ սահմանագլխի վրա, Էլամից մինչև Տավրոս, բոլոր ազգերը գլուխ էին բարձրացրել։ Միայն Սարգոնի ռազմական հանճարն էր, որ կարողացավ այդ ընդհանուր խառնակության մեջ գտնել ամենից վտանգավոր կետերը և հարվածել այդ տեղերը առանձին-առանձին։ Նախ և առաջ նա քարուքանդ արավ Մաննայի երկիրը, ոչնչացրեց շատ քաղաքներ, Ուլլուսունուն փախավ լեռները։ Ապա նրա ծանր հարվածներին ենթարկվեցին հարևան մանր երկրները, որոնց անունները հիշեցինք վերևում։ Դրանցից ո՛րը կորցրեց իր անկախությունը և ասորական նահանգներին կցվեց, ո՛րը անբնակ դարձավ, քանի որ ազգաբնակության մեծագույն մասը գերի տարվեց։ Պարտվեց և Զիկարտուն, իսկ նրա Միտատտի թագավորը փախավ լեռները։ Սարգոնը թեև գիտեր, որ իր ամենամեծ թշնամին Ռուսան էր, բայց նրա դեմ արշավանք չկսեց, այլ հարձակվեց մեդական երկրի (Մարաստան) վրա և այդտեղ նորից վերահաստատեց ասորական գերիշխանությունը։

Այսպես վերջացավ 716 թվականը։ Մինչդեռ ձմեռվա միջոցին ասորական բանակը քաշվել էր Միջագետք, Ռուսան նույն այդ ձմեռվանից օգուտ էր քաղում Մաննայի երկրում իր ծրագիրն իրագործելու համար։ Գարունը բացվելուն պես նա երևաց Մաննայի երկրում և այդտեղ Ուլլուսունուի թուլությամբ գրավեց 22 բերդաքաղաք։ Միաժամանակ Սարգոնը լուր առավ, որ ապստամբություն է ծագել Սիրիայում, իսկ Մուզկի թագավոր Միտան հարձակվել է Կիլիկիայի վրա։ Հարկավոր էր միանգամից երեք պատերազմ մղել։ Բայց Սարգոնն իմացավ ինչ անել։ Նա բանակը իր հետ պահեց և այս անգամ էլ հետևեց իր տակտիկային՝ խորտակել թշնամիներին միմյանց ետևից, առանձին-առանձին։ Ամենից մեծ վտանգ սպառնացողը Մաննան էր և Սարգոնը նորից մտավ նրա սահմանները։ Այսպես է նա նկարագրում իր գործողությունները այդ երկրում.

«Ուլլուսունու Մաննացին՝ որ յուր հորգահն ելած էր, ուրարտացի Ուրշային վստահացավ և յուր բերդաքաղաքներեն 22 իբրև պարգև անոր տվավ։ Զայրացյալ սրտի Ասորեստանի զորաց գումարությունը մեկ տեղ ժողովվեցի, առյուծի նման մռնչեցի և այն երկիրներն տիրելու ձեռն ի գործ դրի։ Մաննացի Ուլլուսունու իմ արշավանաց մոտենալը տեսավ, թողուց յուր քաղաքը և

1 Սանտալճյան, եր. 117, 168։

սարսափած՝ դժվարին լերանց ապաստաններուն մեջ ամրացավ։ Իվերտուի յուր արքայական քաղաքին, Իզիբիայի, Արմիդա յուր ամուր բերդաքաղաքներուն տիրեցի, հրով այրեցի, ապականեցի... Մաննացի Ուլլուսունու ըրած գործերս դժվարամատույց լերանց մեջ լսեց, թռչնո նման թռավ եկավ, ոտքերուս փարվեցավ։ Անոր անհամար հանգվածոց ներեցի. մոռցա անոր չարագործությունը. ներում շնորհեցի անոր, իրեն արքայական գահուն վրա նստեցուցի։ 22 բերդաքաղաքները՝ հանդերձ 2 ամուր քաղաքներով զորոնք Ուրշային Միտատտիին ձեռքեն առած էի, անոր տվի. անոր ավերյալ երկիրը նորոգեցի»[1]։

Կատարելով այս գործը, Սարգոնն ստիպված եղավ նորից արշավել Միդիա և հարևան երկրները, ուր նորից ապստամբություն էր ծագել։ Այնուհետև տարվա մյուս մասը Սարգոնը անցկացրեց Ասորեստանի արևմտյան երկրները ենթարկելով։ Իսկ 714 թվականի գարնան, նա ժամանակը հասած համարեց Ուրարտուի հետ վերջին հաշիվը տեսնելու համար։ Իր բանակով նա մտավ դարձյալ Մաննա՝ այդ տեղի և ուրիշ երկրների հարկերը հավաքելու համար։ Այնուհետև նա Զիկարտուի վրա գնաց, քանդեց և այրեց տասնյակ գյուղեր։ Միտատտին թողած էր մենակ, անօգնական մնացած, լքված յուրայինների կողմից։ Նա չընկավ սակայն Սարգոնի ձեռքը, բայց և այնպես կորցրեց իր իշխանությունը, անհետացավ տապարեզից։

Այս հաջողությունը թեթևացրեց Սարգոնին Ռուսային հանդիպելու միտքը։ Եվ նրանք, վերջապես, հանդիպեցին իրար։ Ուրարտացի ճարպիկ և անխոնջ քաղաքագետը զենքով էր դուրս եկել Ասորեստանի մեծ նվաճողի դեմ։ Ի՞նչ պիտի առաջանար այս հանդիպումից։

Ինչպես երևում է, Ռուսայի հավաքած զորքը մեծաքանակ էր։ Ճակատի տեղը նույն Ուաուշ լեռն էր, Մաննայի երկրում, ուր սպանվել էր Ազան։ Ռուսան սարսափելի պարտություն կրեց, կորցրեց ամեն ինչ և իր հորնման փախավ մատակ ձիու վրա հարևան Մուսասիր լեռնոտ երկիրը, որ Ուրարտուի դաշնակիցն ու ցեղակիցն էր։ Սարգոնը գնաց նրա ետևից և կատարյալ հաղթություն տարավ և այդտեղ։ Դիմենք իր, Սարգոնի նկարագրությանը[2]։

«Ուրարտացի Ուրշային պատերազմողները թվով անհամար սպանեցի, անոր արքայական սերունդեն 260 հոգի՝ որոնք ձիավոր հեծյալ էին, գերի բռնեցի։ Նա առ ի փրկել գանձն մատակ ձիո մը վրա նստավ, յուր գերանց վրա փախավ։ Ուավս լեռնեն 5 կրկին ժամուց ճամփա մինչև Զիխարդուսսու երկիրն և Մաննային լեռնային վիճակն Ումիլդիս, անկե առի, մաննացի Ուլլուսունին տվի։ Ուսքայա բերդաքաղաքին՝ որ Զարան երկրին կիրճին մեջն է։ Մալլավ երկրին, Դիրիգ-լի-բակ-սադու երկրին 140 քաղաքներովը տիրեցի։ Բիտ-Սանգիբուտի երկրին վիճակին Աստանիա քաղաքին, Դալա երկրին, Տաթուի և Տաբամակիսա քաղաքներուն։ Ուլխու քաղաքին՝ որ Կիս-պալ լեռան ստորոտն էր, ամուր քաղաքաց և 140 քաղաքաց վիճակաց նոցա, որք Արզաբիա լերան վրա էին, տիրեցի, հրով այրեցի, ամուր քաղաքաց և անոնց վիճակաց 30 քաղաքներու, որոնք Արմա-դալ-լի երկրին մեջ էին։ Ուբիանանդա լերան վրա՝ տիրեցի, Արբուս քաղաքին՝ տեղի որում Ուրշա քաղաքաց ամրոց Արաիդ երկրի վիճակին առ եզերք ծովու. և Կադու-լա-նի-ա քաղաքներուն՝ որք ի վերա Արձի լիրին և վիճակին Ար-զունիա լերին շինյալ էին, Ուայավս լերան վիճակե 5 բերդաքաղաքաց և Ուայավս երկրին վիճակեն 30 քաղաքներու տիրեցի, հրով այրե-

1 Սանտալճյան, եր. 177, 179։

2 Անդ, եր., (171—173)։

ցի, Հանզու թագավորեն Նաիրի երկրին, յուր ամուր քաղաքի Խուրուսկիայի մեջ արջառ և ոչխարներ իբր անոր տուրքն ընդունեցա։ Մուձաձիրցի Ուրզանա Ասուր և Մարդուկ դից փրա ըրած երդումն առ ոտն հարած էր, և ուրարտացի Ուրշային հայտնած էր հպատակություն։ Ասուր տեր իմ քաջալերեց. իմ մեկ պատերազմիկ կառքովս և 1000 ձիավորներովս և ոտնավորներովս, բուռն ոտնավորք ի պատերազմունս, Սիակ, Արդիշի և Ուլաիավ Ալլուրիայի դժվարին բեռները կտրեցի անցա. Ճամփա գտնված տեղվանք ձիու վրա հեծած, իսկ դժվարին տեղերն հետիոտս քալեցի։ Մուձաձիրացի Ուրզանա իմ արշավանացս հառաջանալը լսեց, թռչնո պես փախավ, դժվարին լերան մը վրա ելավ։ ՁՄուձաձիր՝ Քաղդեա աստվածույն կայանքը՝ պատնեշով պաշարեցի։ Ուրզանայի կինը, անոր ուստերքը, անոր դստերքը, 6170 քնակիչ, 690 ջորի, 920 էշ, 100.225 ոչխար առի տարի, 34 տաղանդ, 18 մնաս ոսկի, 160 տաղանդ, $2^1/_2$ մնաս արծաթ, անագապղինձ, պատվական քարեր, անհամար գույնզգույն կերպասներ և ցգեստներ ընդ... տաղանդ, 3 մնաս ոսկի, 2 տաղանդ... մնաս արծաթ, բազումս անագապղինձ երկաթ անհամար առյալ տարի։ Ասուր դիք իրենց ընչից մնացորդը լայնածավալ երկիրը. ամեն տեսակի սիբիտուրի։ Անոնց թագավորն Ուրշային կոծ ու ողբ... այն վիճակն Ասորեստանի միացուցի, և իմ պաշտոնեիս՝ պալատան հազարապետին՝ ձեռքը զայն հանձնեցի։ Ասուր դից տյառն իմո շքեղություն զՈւրշա ուրարտացին երկիր կործանեց. յուր իսկ երկաթի դաշունիվ շախուի մը պես յուր սիրտը զարկավ, զինքն իր կենաց գըլավեց»։

Մի ուրիշ արձանագրության մեջ Սարգոնն ասում է. «Ուրարտուի վրա յուր բովանդակ տարածությամբը թշվառություն հասուցի, հոն քնակվող մարդիկը կոծ ու ողբի մեջ նետեցի»[1]։ Սակայն ասորական այս մեծադղորդ ինքնապարծության դիմաց մենք ունինք իր՝ Ռուսայի մի արձանագրությունը, որ գտնըվում է Ուրմիայի լճի հարավ արևմտյան կողմում, Սեդիկան քուրդ գյուղի մոտ։ «Ըստ արձանագրին,— ասում է պրոֆ. Լեհմանը,— ասորեստանցիք հառաջ վաղանցուկ հաջողություն մ'ունեցած են, հանկարծակի բերելով առած Մուցացիրը (Կելիշինեն գալով) և Մուցացիրի Ուրզանա արքայն փախած ապաստանած էր Ռուսասա Ա. քով։ Վերջինս նորեն շինած է Մուցացիր քաղաքը, կրկին կարգադրած խալդիսի զոհերն ու զՈւզանա վերստին թագավոր դրած, Ռուսասի մինչև Ասուրի լեռները հաղթական առաջ քալելեն ետքը»[2]։

Ասորական և ուրարտական աղբյուրների մեջ եղած այս մեծ հակասությունը հազիվ թե կարելի լինի պարզել այժմ բավարար կերպով։ Թեև ճիշտ են Սարգոնի հավաստիացումները, այն ժամանակ պետք է ընդունել, որ Ռուսայի պարտությունն ու անձնասպանությունը տեղի են ունեցել նրա այդ արձանագրությունից շատ հետո, երբ Սարգոնը երկրորդ անգամ վերցրել է Մուսասիր քաղաքը, երկրորդ անգամ փախցրել է Ուրզանա թագավորին։ Դժվար է, սակայն, ասել, թե դեպքերը այսպես կրկնվել են, պարզ է, որ Ռուսան Սարգոնի արժանավոր ախոյանն էր և պատերազմի դաշտում։ Բայց որ պարտությունն կրողը վերջ ի վերջո Ուրարտուն էր, երևում է հենց այն հանգամանքից, որ Վանի թագավորությունը այնուհետև հանդես է գալիս շատ թուլացած, իր առաջնակարգ դիրքը կորցրած։ Ռուսայի ջերմ հայրենասիրությունը և ասպետական զգացմունքի պատկերն է, որ Սարգոնը տալիս է իր հետևյալ տողերի մեջ. «Ուրշա Ուրարտուի թագավորն Մուսասիր քաղաքին կործանելը, յուր խալդի աստուծույն ավարի առնվելը լսեց. յուր իսկ ձեռքովն յուր գոտվույն երկաթի դաշունյուն ինք զինքն ի կենաց գրավեց»։

714 թվականը, երբ տեղի ունեցավ այս դրամատը, նոր իրողություններ և քաղաքական դասավորումների մի դարագլուխ է կազմում արևմտյան Ասիայի պատմության մեջ։ Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ վերջանում էր սեմական և հեթիթական ցեղերի մեջ դարերից ի վեր բորբոքված պայքարը տիրապետության համար։ Հաղթանակը սեմացիներին էր պատկանում և ալարոդյան ցեղը ետ էր մղվում պատմության ասպարեզից, երկրորդական նշանակություն էր ստանում։ Ուրարտական դաշնակցության մեջ մտնող բազմաթիվ մանր թագավորություններն անհետանում են, անհայտության մեջ կորչում։ Ինքը Ուրարտուն սակայն դեռ շարունակում է իր գոյությունը, հարմարվելով նոր ստեղծված քաղաքական պայմաններին։

9. Անկում: Ուրարտական թագավորության ամբողջ տևողությունը կարելի է հաշվել մոտ[1] 280 տարի (860—580 Ք. ա.)։ Ռուսա Ա-ի մահը գալիս էր մի այնպիսի ժամանակ, երբ այդ ամբողջ շրջանի համարյա ճիշտ կեսն էր լրացել (146 տարի)։ Այս շրջանը ուրարտական թագավորության բարձրացման ժամանակն էր, որ վերջանում էր անկումով։ Այնուհետև գալիս էր երկրորդ կեսը, մոտ 134 տարվա մի ժամանակամիջոց, երբ երկիրը հաշտված է քաղաքական անկման ճակատագրի հետ և ապրում է այնպես, ինչպես համամանքներն են տրամադրում։

Այս երկրորդ շրջանում Վանում թագավորել են, որքան կարելի է հետևեցնել մեզ հասած աղբատ նյութերից, յոթ հոգի. Արգիշտի Բ (Ռուսա Ա-ի որդին, 714—685), Ռուսա Բ, նրա որդին (685—675), Էրիմենա (675—670), Ռուսա Գ, նրա որդին (670—645), Սարդուրի Գ (645—620), Իրկուա (620—600), Մենուա Բ, նրա որդին (600—580)[2]։ Այս թագավորներից ոմանք թողել են արձանագրություններ, որոնց մեջ հիշատակում են, թե շինություններ են կառուցել։ Կան դրանց մեջ և մի երկու դեպք, երբ քաղաքների նվաճման խոսք է լինում։

Մինչդեռ այսպես էր Վանի լճի ափում, Ասորեստանը, Սարգոնի տաղանդավոր հաջորդների ղեկավարությամբ, հասավ քաղաքական ուժի գագաթնակետին և առաջավոր Ասիայի ամենամեծ պետությունը դարձավ։ Եգիպտոսն անգամ, որ մի ժամանակ իր հաղթական բանակներով հասնում էր Եփրատին, ատորական նահանգ դարձավ։ Եվ Միջագետքի հզոր նվաճողների արձանագրությունների մեջ մենք այլևս չենք տեսնում արշավանքներ դեպի Ուրարտու։ Նրանց հարվածներին մի-մի անգամ ենթարկվում են հարևան երկրները, մանավանդ Մաննան։ Այսպես, Սարգոնի որդի Սանհերիբը (ա. գրքի Սենեքերիմը) նկարագրում է իր արշավանքը Վանի լճի հարավային լեռներում. «Նիբուր լեռան ստորոտը բանակս դրի. քաջամարտիկ անձնապահներովս և ճակատամարտիս անեղծանելի զորքերովն վայրենի եզան մը պես անոնց ճակատուցի եւ։ Ձորեր, ծործորներ, լեռանց զառիվայրեր, լեռնային հզոր վտակներ անցա իմ գահուս վրա։ Այն տեղն, որ դեսպակի համար կարի դժվարին էր, ոտիցս վրա իջա. այծքաղի մը նման, բարձրաբերձ կատարներուն վրա անոնց դեմ ելա։ Ուր որ ծունկերս հագչեցնել պետք էր, քարաժայռի մը վրա կը նըս-

[1] Սանտալճյան, եր. 181։

[2] «Հանդ. ամս.», 1900, եր. 66։

[1] Ճիշտ թվականները պակասում են և կարելի է հաշիվ անել միայն մոտավորապես հետևելով ասորական տարեգրություններին։

[2] Sandalgian, p. XLVI.

տեի. ծարավից դեմ լեռնային ցուրտ աղբերականց ջուրը կը խմեի։ Անտառուտ լեռներու բարձանց վրա անոնց հետամուտ եղա, անոնց վրա պարտութիւն ածի»[1]։

Այսպիսի նեղութիւններ Ուրարտուի լեռներում կրելու պետք չկար։ Ռուսա Ա-ի օրինակը ցույց է տվել, որ ավելորդ և ավերիչ բան է Ասորեստանին դիմադրելը։ Ուստի նրա հաջորդ Արգիշտի Բ-ը ձիաներ է ընծա ուղարկում Սանհերիբին, որ նշանակում է եթե ոչ կատարյալ հպատակութեան, գոնե բարեկամութեան ցույց անել։ Ուրիշ ելք չէր մնում ուրարտացուն։ Ասորական զորքերը գրաված ունեին Վանի լճի հարավային կողմերի ամբողջ լեռնաստանը և ասորական պաշտոնյան Տուշպա քաղաքի մոտերքում հաստատված հսկում էր Ուրարտուի վրա և մանրամասն տեղեկութիւններ էր հաղորդում իր թագավորին[2]։ Որ այդ ուրարտական նոր քաղաքականութիւնը միայն Արգիշտի Բ-ին չէր հատուկ, այլ հավասարապես ամենախելացին էր համարվում և նրանից հետո, այդ երևում է Ասսուրբանիպալ թագավորի (668—638) մի արձանագրութիւնից, որի մեջ խոսք կա ուրարտական Սարդուրի Գ թագավորի մասին։ Ահա ինչ է նա ասում. «Շարդուրի՝ Ուրարտուի թագավորն՝ որուն հարքն թագավորք իմ հորս եղբայրութիւն հաստատած էին, այն ատեն Շարդուրի այն նշանավոր գործերը, զորոնք դիքն մեծամեծք ինձի սահմանած էին, լսեց։ Որդվո մը նման՝ իր հորը «տերութիւն» ծանուց, և ըստ այնմ ծանուց՝ «ողջույն», «արքայի՝ տյառն իմում» և հարգութիւնամբ հպատակութեամբ յուր ծանր ընծայն իմ առջևս տանել տվավ»[3]։

Այս դարձվածքներից, սակայն, չէ հետևում, թե Ուրարտուն կորցրել էր իր ինքնուրույնութիւնը, դարձել էր Ասորեստանի մի մասնիկ։ Ուրարտուի անկախութիւնը վկայող մի փաստ ենք գտնում Աստվածաշնչի մեջ։ Սանհերիբի դեմ ապստամբութիւն ծագեց երկրի մեջ և այդ շարժման գլուխն էին կանգնել նրա երկու որդիները՝ Ադրամելիք և Սարասար։ Թագավորն սպանվեց դրանց ձեռքով, բայց հայրասպանները չկարողացան օգտվել այդ եղեռնագործութիւնից։ Նրանց դեմ դուրս եկավ նրանց եղբայրը, Բաբելոնի կառավարիչ Ասարհադդոնը, որ ջարդեց նրանց բանակը և իր ձեռքն առավ Ասորեստանի թագը։ Իսկ հայրասպանները, Ասարհադդոնից ազատվելու համար, փախան Արարատ ինչպես պատմում է ս. գիրքը[4]։ Այստեղ, ուրեմն, իբրև մի անկախ երկրում, նրանք ապաստան գտան։ Վինքլերը նույնիսկ կարծում է, թե նրանք հույս ունեին այստեղ, Ուրարտուի մեջ գտնել օգնութիւն Ասարհադդոնի դեմ[5]։

Երկու վաղեմի անհաշտ թշնամիներին իրար վերաբերմամբ բարեկամական դիրք բռնել հարկադրում էին և արտաքին քաղաքականութեան հանգամանքները։ Արևելքից և հյուսիսից ահեղ շարժումներ էին գալիս, որոնք զգալ էին տալիս, թե հին աշխարհը պիտի անհետանա, տեղի տալով նոր ժառանգների։ Այդ շարժումները կատարում էր արիական ցեղը։ Արևելքից շարժվում էին մարերը, որոնք իրենց ձեռքն էին գցել հին Մեդիան, իսկ հյուսիսից՝ կիմերացիները, ուժեղ, անձնապաստան, թալան ու կռիվ սիրող թափառականներ, որոնք ամբողջ թափով հարձակվեցին հին քաղաքակիրթ աշխարհի վրա։ Այս ահավոր շարժումների դիմաց Ասորեստանը չէր կարող կույր մնալ և չզգալ

1 Սանտալճյան, եր. 188։

2 Հայտնի է այդ պաշտոնյայի անունը՝ Պահիր-Բել, որի նամակներից մի քանիսը, ուղղած Սանհերիբին, հասել են մեզ։

3 Սանտալճյան, եր. 196։

4 Չորրորդ թագ., ԺԹ, 37, Եսայի մարգ., Լէ, 38։

5 Винклер, с. 71.

գոնե այս անգամ թե ո՛րքան մեծ է եղել Նաիրիի լեռնաստանի նշանակութիւնը հենց իր պահպանութեան համար։ Դա մի ամուր և ապահով միջնաբերդ էր եղել, հյուսիսային ազգերի դիմաց, բայց մի միջնաբերդ, որի խորտակման համար Ասորեստանը ոչինչ չէը խնայել։ Այժմ էր զգացվում դրութեան ամբողջ վտանգը։ Խորտակելով իր շուրջ եղած բոլոր մանր ու մեծ պետութիւնները, Ասորեստանն այժմ մեն-մենակ պիտի կանգներ արշավող ազգերի դիմաց։ Նա ինքն իր ձեռքով խողխողել էր այն բոլոր կազմակերպութիւնները, որոնք կարող էին օգտակար լինել վտանգի րոպեին։ Ուրարտուի հետ բարեկամական հարաբերութիւններ պահպանելը, այսպիսով, պետական ինքնապաշտպանութեան թելադրած մի անհրաժեշտութիւն էր։ Բայց ուշ էր այլևս երկու երկրների համար էլ։

Արտաքին քաղաքականութեան մեջ խաղաղասեր և բարյացակամ ընթացք ընդգրկելուց հետո, անկման դարաշրջանի վանյան թագավորներին մնում էր իրենց ընդոնակութիւնները գործադրել ներքին խաղաղ զարգացման ասպարեզում։ Եվ իրավ, այստեղ մենք տեսնում ենք նշանավոր առաջադիմութիւն նոջնիսկ ա.ուաջին դարաշրջանի համեմատութեամբ։

Ռուսա Բ-ը առանձին հոգացողութեան առարկա է դարձնում Զըմզըմդաղի գագաթը, ուր կառուցանում է բերդ, տաճար և այլ շինութիւններ, որոնց ավերակներն այժմ կոչվում են Թոփրաք-Կալե։ Դա Վանի բերդի մի երկրորդ, բայց ավելի փոքրիկ օրինակն էր. ժայռ, իբրև միջնաբերդ, և այգեստանների քաղաք նրա ստորոտում։ Այգեստաններ ոոոգելու համար հարկավոր էր հեռվից ջուր բերել, ինչպես արել էր Մենուան։ Այս նպատակով Ռուսա Բ-ը Վարագի կողմերում շինում է մի մեծ արհեստական լիճ, որին և տալիս է իր անունը (այժմ նա կոչվում է Քեշիշ-գյոլ, քահանայի լիճ)։ Լճի ջուրը հավաքվում էր ձմեռը և գարնանը, ձյունից ու անձրևներից, և ջրանցքով տարված էր ժայռի ստորոտները։ Այս նոր քաղաքին (Թոփրաք-Կալեին) նա տալիս է Ռուսայի անունը[1]։ Նրա հաջորդներից մանավանդ Ռուսա Գ-ը աշխատում է ազդ ուղղությամբ և Ռուսան դառնում է կուլտուրական մի գեղեցիկ կենտրոն։ Այսօր Թոփրաք-Կալեի ավերակներից հանված նյութերը մի ընդարձակ հասկացողութիւն են տալիս, թե ո՛րքան բարձր աստիճանի էր հասնում ուրարտական քաղաքակրթութիւնը վանյան պատմության երկրորդ դարաշրջանում, որ ընկնում է Ռուսա Ա-ի ողբերգական մահից հետո։

10. Ուրարտական կուլտուրա։ Որպեսզի ամբողջացրած լինենք Ուրարտուի քաղաքակրթական տիպը, այստեղ կբերենք նրա այդ զարգացած կուլտուրայի մի քանի երևույթները։

Քարակոփութիւն։ Ուրարտական շինութիւնները ամենից առաջ ցուցադրում են մի ժողովուրդ, որ եգիպտացիների նման, իմացել է հպատակեցնել իրեն քարային ահռելի զանգվածները, ժայռերը։ Վանի ժայռի ճակատը կեցնել իրեն քարային ահռելի զանգվածները, ժայռերը։ Վանի ժայռի ճակատը հղկել, նրա վրա 400 տող արձանագրութիւն փորել— այս մի վկայութիւն է, թե Վանի քարատաշները գիտեին նվաճել այդ կարծր և միապաղաղ նյութը։ Եվ այդ նվաճողական ընդունակութեան գերագույն սքանչելիքն է այն, որ Վանի և Զըմզըմ-դաղի ժայռերի մեջ փորված են սենյակներ և դահլիճներ, սանդուղքներ, որոնք տանում են դեպի ստորին հարկերը և նրանցից մեկը, օրինակ, Թոփրաք-Կալեի ժայռում, ունի 55 աստիճան[2]։ Այսպիսի շինութիւններ

1 «Հանդ. ամս.», 1913, եր. 406։

2 «Հանդ. ամս.», 1899, եր. 284։

ուրարտացիները շատ էին սիրում և նրանք միայն Վանում չեն գտնվում, այլ ուրիշ տեղեր էլ են հանդիպում։ Այսպես է, օրինակ, մի շատ նշանավոր շինություն ժայռի մեջ, Գալա կոչված տեղում, Խարբերդի մոտ։ Պրոֆեսոր Լեմման այսպես է նկարագրում այդ ուրարտական մեծագործությունը, որին նա տալիս է «Դուռն Ռուսաս Բ-ի» անունը.

«Ինձի ծանոթ խալդիական ժայռի շենքերու մեջ ասիկա է որ կլոր կամար մ'ունի. մյուս բոլոր մուտքերն խալդիական ժայռի սենյակներու ուղղանկյուն դուռ մ'ունին, եթե երբեք կանոնավոր կերպով շինված են։ Ռուսաս Բ-ի շինությունն հայտնապես ըստ այն նախատիպ օրինակաց ձևված է, որք արևմտյան երկիրներու մեջ, արտաքո կամ ի շրջակայս խալդիական պետության, գործածական էին։ Ի վաղուց փնտռված նախատիպն պոնտական արքունի դամբանաց, իրենց աղեղնաձև կամարոքն, գտնված կթվի։ Ինչպես խալդիական ժայռի շենքերու մեծամասնություն, նույնպես նաև սա կը կազմվի բազմաթիվ սենյակներե։ Գլխավոր սենեկեն, ուր կառաջնորդե մեզ մուտքն, կանցնուի ուրիշ ավելի փոքր սենեկի մը մեջ աջակողմն՝ ուղղանկյուն դռնով մը, զոր-ինծի ծանոթ միակ դեպքն է— կը զարդարեն զարդաքանդակներ։ Կրնայինք զանոնք հավկիթազարդի նմանեցնել, բայց հոս գործերնիս կիսաշրջանակներու հետ է, որք ճարտարապետական ձևերու լեզվին քիչ հմուտ եղողի մը համար դժվարավ նկարագրելի եղանակավ մը իրարու անցած և այս կերպով բազմապատիկ շղթայուք դռան երկու կողմերն իրարու մոտ են, իսկ դռան վերին կողմը իրարու խառնված կրնթանան»[1]։

Քարակոփության արհեստին այսքան կատարելությամբ տիրացած ուրարտացիների համար դժվար չպիտի լիներ կառուցանել այնպիսի շինություններ, որոնք հայտնի են Կիկլոպյան անունով։ Քարի ահագին կտորներ, որոնք իրենց թանձրությամբ և մեծությամբ ժայռերի ամբողջ բեկորներ են ներկայացնում, գործ էին ածվում պատեր բարձրացնելու համար. այսպիսի արհեստը ոչ միայն խիզախ ձեռներեցության ոգի էր պահանջում, այլև ահագին նյութական միջոցներ, քանի որ այդ անհեթեթ բեկորները շարժելու, տեղը դնելու համար հարկավոր էր բանավոր ձեռքերի մեծ քանակություն։ Ուրարտացիները իրենց կիկլոպյան պատերը շինում էին կամ տաշած կամ անտաշ, կամ թե հազիվ տաշած ու ձևավորված քարերից։ Սրանք դասավում էին իրար վրա մեծ վարպետությամբ, շատ հաճախ առանց կրային մածուցիկ զանգվածի։ Այս տեսակ վիթխարի պատերի նմուշներ տալիս է Մենուայի ջրմուղը (Շամիրամ-սուն)։ Կիկլոպյան պարիսպներով էին շրջապատում և ուրարտական բերդերը ժայռերի վրա։ Անդրկովկասի սահմաններում ուսումնասիրություններ կատարած ռուս հնագետները (Իվանովսկի, Նիկոլսկի) երևան են հանել, որ համարյա յուրաքանչյուր սեպաձև արձանագրության մոտ գտնվում են շատ հին, անշուշտ ուրարտական բերդեր, մեծագույն մասամբ մանր ամրոցներ, որոնց բնորոշ հատկությունն է կիկլոպյան պարիսպը։ Որմնադրության արհեստը նրբության և կատարելության էր հասցրած։ Թոփրաք-Կալեի տաճարը, չնայած որ կործանված է մինչև հիմքը, «շքեղ», «հրաշալի» անուններով է կնքվում եվրոպացի այցելուների կողմից։

Ուրարտացի քարտաշները գիտեին և գեղեցիկ զարդարանքներ շինել գույնզգույն քարերի դասավորումով։ Սա մի տեսակ մոզաիկ էր։ Թոփրաք-Կալեի տաճարի հատակը ծածկված էր այդպիսի մոզաիկանման բանվածքներով, որոնք բաղկացած էին համակենտրոն շրջանակներից միմյանց ագուցված ընտիր ճաշակով[1]։

Մի ուրիշ մեծագործություն էլ, որ ներկայացնում է ուրարտական քարակոփությունը, այն քարե հսկայական կոթողներն են, որոնց վրա Վանի թագավորները քանդակել էին տալիս իրենց գործերը պատմող արձանագրությունները։ Դրանք քարի միապաղաղ կտորներ են, հղկված, սովորաբար տափակ, վերևը կիսաբոլորակ։ Հսկայական Արգիշտիի կոթողը, որ գտնվում է Վանի ս. Կարապետ եկեղեցու բակում։ Կոթողներից պակաս չէին և այն քարե պատվանդանները, որոնց փորվածքի մեջ մտցվում էին կոթողները։ Որպեսզի կարողանային պահել այդ հսկայական կոթողները, պատվանդանները պիտի լինեին նույնպես շատ խոշոր ու հաստ, իսկ նրանց տեղափոխելու համար յուրաքանչյուր կողմի վրա թողնվում էր հանգուցատեղի, որին կապում էին պարանները։ Այսպես է, օրինակ, Հասան-Կալեի մոտ գտնվող խոշոր պատվանդանը, որ նկարագրել է Լեմանը[2]։

Քարի այդ ճարպիկ վարպետները կարողանում էին և ավելի քնքուշ ու նուրբ գործերի համար բանեցնել այդ կարծր նյութը։ Վանի թերդում կա քարե արձանի մի մնացորդ, որ տարաբախտաբար, ամբողջության մասին շատ քիչ հասկացողություն է տալիս։ Արձանից մնացածը իրանն է միայն, առանց գլխի։ Հավանական է համարվում, որ ուրարտական արվեստի գործ լինի այդ կտորը։ Գտնված են և այնպիսի գործեր, որոնք ցույց են տալիս թե ուրարտացի վարպետները գիտեին քարի և մետաղի մշակությունը միացնել արվեստի մեջ։ Օրինակ, քարի մեջ խոր փորված է ծառի ճյուղ բռնած մի մարդու պատկերը և փորվածքը լցված է մետաղով[3]։

Ջրանցքաշինություն։ Ուրարտական կուլտուրայի այս նշանավոր ճյուղը որ միաժամանակ մի մեծ հուշարձան է, թե որքան այդ ժողովուրդը անձնատուր եղած էր երկրի մշակման, մանրամասն նկարագրությունների կարոտություն չունի։ Ջրանցքաշինության ամենամեծ գործը Մենուայի «պիլին» է, որ գոյություն ունի և այսօր։ Նրա նկարագրությունը մենք բերինք վերևում, այդ նշանավոր թագավորի պատմության մեջ։ Այսպիսի գործի ընդունակ մի ժողովուրդ, իհարկե, չէր թողնի իր երկիրը առանց ոռոգման, ուր որ հարկավոր էր արհեստական ջրանցքներ շինելը։ Եվ անշուշտ, շատ են երկրի զանազան կողմերում շինած այժմ բոլորովին մոռացված կամ անհետացած ջրանցքները։

Ոռոգման գործին կարոտ էր մանավանդ Արարատյան դաշտը։ Առանց արհեստական ջրանցքների այս սքանչելի հողը չէր կարող զարմացնել իր արգավանդությամբ։ Ուրարտուն, անկասկած, ամենալայն չափերով շահագործում էր այս երկրի հարստությունները, և ջրանցքների սիստեմն այստեղ, անշուշտ, շատ պիտի զարգացած լիներ։ Այժմ էլ նկատվում են այդ հին ջրաբաշխական աշխատանքների հետքերը Երևան քաղաքի մոտ։ Այս քաղաքի և Էջմիածնի մեջ ընկած ընդարձակ հողերը ջրելու համար օգտվում են Զանգու (Հրազդան) գետից։ Սակայն այդ գետը խոր ընկած է, ժայռոտ ափերի մեջ սեղմված։ Եվ ահա այ ափի բազալտյա ժայռոտ բարձրությունների մեջ փորված են երկու թունել,

[1] «Բազմավեպ», 1908 թ., եր. 488։ Կենդանի ժայռերի մեջ ամբողջ շինություններ փորելու արվեստը մենք Հայաստանում և ուրարտացիներից շատ ու շատ հետո։ Այս արվեստի մի գեղեցիկ հուշարձանն է Գեղարդի վանքը, շինված 13-րդ դարում։

[1] Քարերի գույներից զարդարանքներ կազմելը մի արվեստ էր, որ մենք և հայկական ճարտարապետության մեջ։

[2] «Բազմավեպ», 1908, եր. 550։

[3] Lehmann—Haupt, „Materialen zur alteren Geschichte Armeniens", p. 81.

որոնք այժմ կոչվում են Դալմաններ և որոնց միջով Զանգվից վերցրած ջրմուղները ոռոգում են՝ վերևինը—Երևանի այգիները (Դալմա), իսկ ներքևինը (110 սաժեն երկարությամբ)—էջմիածնի և Երևանի մեջ եղած հողերը։ Այդ թունելները համարվում են ուրարտացիների գործեր։ Եվ այս ենթադրությունը միանգամայն հավանական է դարձնում Ռուսա Բ-ի արձանագրությունը, որ Զվարթնոց եկեղեցում է գտնվում և որի մեջ թագավորն ասում է, թե ինքը Իլդարունի գետից ջրմուղ է բերել և այգիներ տնկել։ Այդ Իլդարունին այժմյան Զանգուն է համարվում[1]։ Ջրմուղներ (պիլի) հանվել են և Արաքսից և այս մասին վկայում է Արաքսի ափին, դեպի Սարդարաբադի դաշտը տանող ջրմուղի սկզբնամասում ժայռի վրա փորված արձանագրությունը[2]։

Մետաղագործությունն։ Ոսկին, արծաթը, բրոնզը, երկաթը ուրարտական մետաղագործության նյութերն էին կազմում։ Այստեղ էլ նշանակալի է այն բարձր զարգացումը, որին հասել էր արվեստը։ Թուփրաք-Կալեի պեղումները տվել են ոսկե կոլոր մի մեդալ, վզից կախ անելու սահմանված։ Նրա վրա քանդակված է մի շատ նուրբ, ուղղակի գեղարվեստական նկար, որ ներկայացնում է երկու կնոջ—մեկը նստած է բարձր մեջք ունեցող աթոռի վրա, իսկ մյուսը բազկատարած կանգնած է նրա առջև։ Կանգնած կինը հագած ունի երկար զարդարուն զգեստ։ Նստածը, անտարակույս, մի աստվածուհի է։ Բայց երկուսն էլ հետաքրքրական են մանավանդ այն կողմից, որ ներկայացնում են ուրարտական կանանց տիպեր։

Կանացի պատկեր է ներկայացնում և մի պղնձի ձուլվածք, որ ուներ կրոնական մեծ նշանակություն։ Եգիպտոսում, Ասորեստանում, հետո նաև Պարսկաստանում աստվածության ամենաբարձր նշանակը (սիմվոլը) արեգակի թևավորած սկավառակն էր, որի հետ ներկայացնում էր և գլխավոր աստվածը (ինչպես, օրինակ, Ասորեստանում Աստուրը, Պարսկաստանում՝ Ահուրա-Մազդան)։ Ուրարտուն էլ ուներ այդ նշանակը, բայց նրա հետ ներկայացվողը կին էր և ոչ տղամարդ։ Ի՞նչ է այս ցույց տալիս։ Արդյոք ա՞յն, որ ուրարտական գլխավոր աստվածը (խալդին կամ նրա երկու ընկերներից մեկը) իգական սեռին էին պատկանում։ Առայժմ այս հարցին որոշակի պատասխանել չի կարելի։ Բայց մի ուրիշ կարևոր հանգամանք է ներկայացնում այդ կանացի պատկերը։ «Շատ կորացած քթի և այտոսկրի դրոշմվածը,— ասում է պրոֆեսոր Լեմանը,— կը հիշեցնեն ինձ ծանոթ հարավային Կովկասի բոլոր տիպերեն գլխավորապես վիրական տիպարը։ Եվ եթե զանազան պատճառներով մտածվեցավ վրաց և խալդյաց խնամության մը մասին, հոս ևս նկատելու արժանի պարագա մ'ե այն, որ երկայն ու գլխի երկու կողմեն ուսերու վրա ծածանող խոպոպիկներն... դեռ ցայսօր բնորոշիչ առանձնահատկություն մ'են վրացի կանանց հերազարդին»[3]։

Ուրարտացի տղամարդկանց գծագրությունն էլ հասել է մեզ։ Դարձյալ Թուփրաք-Կալեի ավերակների միջից է, որ հանվել է մի տղամարդու պղնձե ուրձան, որ մի շատ սիրուն գործ է, բայց, տարաբախտաբար, ոչ ամբողջությամբ պահված։ Մի քանի նշաններից երևում է, որ իրանը ծածկված է եղել ոսկով։ Գլուխը շինված է սպիտակ քարից, իսկ աչքերը և վզազարդի ծակերը, ինչպես երևում է, լցված են եղել թանկագին քարերով։

Բրոնզյա իրերի վրա եղած քանդակները զարմացնում են իրենց նրբությամբ և ճաշակով։ Նրանց մեջ ամենանշանավորներն են Ռուսա Բ-ի և Ռուսա Գ-ի բրոնզե վահանները, որոնք ըստ ուրարտական սովորության կախված են եղել տաճարում։ Ռուսա Բ-ի վահանը ծածկված է քայլող առյուծների և ցուլերի նկարներով[4]։ Արտակարգ գեղեցկությամբ աչքի է ընկնում և մի բրոնզե բարձր աշտանակ, որ հաստատված է աղեղնաձև բարձր երեք ոտների վրա։ Ոտերը վերջանում են ցուլի կճղակների ձևով, իսկ յուրաքանչյուր կողմի վրա հաստատված է մի բրոնզե արձանիկ, որ Ասորեստանն է հիշեցնում—մարդու գլուխ ունեցող թևավոր ցուլեր։ Ուրարտուն այդ ձևը միշտագետքից է փոխ առել, բայց իր սեփական ինքնուրույնությունն է ցույց տվել։ Զանազան կենդանիներից ձևեր կազմելը ուրարտացի արվեստագետին տվել է միջոց թռչունների առարկաներ հորինելու։ Այսպես է, օրինակ, արծվաոյուծը, այսինքն թևավոր մի առյուծ, արծվի գլխով, աչքերի ծակերն են մնացել, որոնք անշուշտ ուրիշ մի նյութով են եղել լցված[5]։ Կա և մի թևավոր ցուլ, որի առաջին ոտների վրա բարձրանում է մարդու իրան. թևերը խաչվածն են կրծքի վրա, իսկ երեսը չկա, շինված է եղել ուրիշ նյութից[6]։ Երկու արձանիկներն էլ իրենց գլուխների վրա ունին հավելվածներ, որոնց մեջ մտցվում էին պղնձից շինած սյուներ։ Ասել է՝ արձանիկը պատվանդանի դեր էր կատարում։ Պղնձագործության հուշարձանների մեջ հիշատակենք և կահույքի մի ծանր ու հաստ ոտ, որի զանազան տեղերում թողած ծակոտիները, անշուշտ, թանկագին քարերի համար էին։

Արծաթագործությունը ծաղկած էր մյուս արհեստների նման։ Ուրարտական ոսկերիչներին հայտնի էր ծծմբարծաթը, որի միջոցով կարելի է սև բանվածքներ անել սպիտակ արծաթի վրա։ Ներկայումս այդ արհեստը Եվրոպայում հայտնի է Տուլայի[4] արծաթ անունով։ Բայց նույն արհեստն այսօր ավելի ճոխացած է Վանում։

«Սուլթանիի Տուփա գործեր,— ասում է Լեմանը,— նաև ցայսօր հատկապես Վանա մեջ մեծ բազմությամբ և կարգե դուրս նրբությամբ կը պատրաստվին։ Վանա մեջ կարելի է ոսկերիչներն, խանութ առ խանութ, իրենց աշխատած միջոց դիտել։ Մեր գտածն կը ցուցնե թե հոս ամենահին բնիկ գործի մը շարունակությունն է և թե նա Կովկասի վրայեն Ռուսաստան անցնելով՝ նոր հայրենիք մը գտած է»[5]։

Արծաթի և ոսկու վրա նկարելու արվեստի հիշատակարաններ համարվում են և հյուսիսային Կովկասում, Մայկոպի մոտ և այլ տեղեր գտնված մի քանի իրեր, որոնք, ինչպես ենթադրում են, ուրարտական գործեր պիտի լինեն։ Այդ գյուտերից մեկը արծաթե սման է, ըստ երևույթին հին շրջանի մի գործ, և երկու ոսկե պատյաններ, ծածկված զարդարանքներով[6]։

Երկաթի մշակությունը նույնպես հետքեր է պահել Թուփրաք-Կալեի ավերակների մեջ։ Բայց այդ մետաղի գործածությունը, անշուշտ, ավելի շատ էր տարածված և կյանքի մեջ, բազմաթիվ պիտույքների էր ծառայում հմուտ վարպետների ձեռքով, քանի որ, ինչպես տեսանք, ենթադրվում է, թե երկաթի գյուտը տեղի է ունեցել հենց Հայաստանում։

Կավագործությունն։ Այս արվեստը ամենից առաջ կարևորություն

---

[1] Մեսրոպ եպիսկոպոս, «Էջմիածնի ոռոգումը», «Արարատ» ամս., 1912, էջ 238—239։
[2] Անդ., եր. 240։
[3] «Բազմավեպ», 1909, եր. 10։

[1] Линч, т. II, с. 80.
[2] Lehmann-Haupt, p. 97.
[3] Линч, т. II, с. 81.
[4] Քաղաք Ռուսաստանում։
[5] «Բազմավեպ», 1909, եր. 11։
[6] Тураев, т. II, с. 52.

է ներկայացնում այն կողմից, որ տալիս էր նյութ գրությունների համար։ Նավե տախտակներն էին ուրարտացիների, ինչպես և նրանց ժամանակակից մյուս ազգերի թուղթը[1]։ Թոփրաք-Կալեի ավերակներից հանված են մի քանի այդպիսի տախտակներ, որոնք ծածկված են կամ սեպագրություններով կամ մեհենադրոշմ նշաններով (հիերոգլիֆ)։ Վերջին տեսակի տախտակները, անշուշտ, ուղարկված են Վանի թագավորներին հարևան հեթիթական երկրներից, ուր գրության ձևը մեհենադրոշմն էր։ Իսկ սեպագրությունները ներկայացնում են նամակներ[2], առօրյա հարաբերությունների վավերագրեր։ Վերջիններից թվին են պատկանում մի դաշնագիր, որից կախված է քաթեչոնական ձևով մի կնիք։ Այս գյուտը մի վկայություն է, որ Ուրարտուի մեջ էլ տիրում էին իրավական այնպիսի կարգեր, որոնք արդեն մեզ ծանոթ են Միջագետքի կուլտուրայի տեւողությունից և որոնք կարգավորում էին մարդկանց հարաբերությունները դրամական գործառնությունների, առևտրի և արդյունաբերության մեջ։ Տարատախտաքար, դեռ շատ քիչ են եղել որոնումներ, և այս մի քանի հատ տախտակները դեռ բավական չեն Ուրարտուի քաղաքական կյանքի մշակած կարգերն այնպես մանրամասն լուսաբանելու համար, ինչպես այդ հնարավոր է եղել կատարել, հիմնվելով նույնպիսի տախտակների վրա, Բաբելոնի և Միջագետքի վերաբերմամբ։

Կավագործության մի հարուստ ցուցահանդես Բեյք և Լեման գիտնականներին հայթայթել է Թոփրաք-Կալեի պալատի մառանը, ուր սովորական մանր ու մեծ պուտուկների, սափորների, կժերի հետ միասին երևան եկան 20—25 մեծամեծ կարասներ, յուրաքանչյուրը 500—600 լիտր հեղուկի տարողությամբ։ Կարասների վրա նկարված էին ամաններ և ցույց տված, թե այդ ամանով քանի հարյուր չափ է բովանդակում իր մեջ կարասը։ «Մեզի հաջողեցավ այս կարասներեն երկուքը գրեթե անվնաս դուրս հանել,— պատմում է Լեմանը։— Ասոնք իրենց ձևովն ու մեծությամբ շատ կը նմանին Անդրկովկասու մեջ դեռ մինչև այսօր գործածված գինվո կարասներուն, մանավանդ վրացվոցին»[3]։ Շատ կարասների գոտիները ներկայացնում են գեղարվեստական զարդարանքներ։ Ուշագրավ են մանավանդ այն զարդարանքները, որոնք կազմված են կենդանիներից։ Այսպես մի կարասի վրա կա այսպիսի մի արձանագործություն. հորիզոնական դիրքով ընկած է մի կենդանի, ըստ երևույթին արջառ կամ եղջերու, առանց, սակայն, եղջյուրների։ Վերևից վար այդ կենդանու վրա ընկած է մի գազան, երևի, անբաշ մի առյուծ և ուտում է կենդանուն, որ իր որսն է։ Բավական տպավորիչ է թե՛ ինքը, լափող գազանը և թե՛ նրա ահեղ ճիրանների տակ կծկված զոհը։ Պատահում են և ուրիշ գազանների ամբողջական արձաններ կամ անդրիներ՝ կարասի փողի կամ փորի վրա[4]։

Ընդհանրապես ուրարտական ամբողջ կուլտուրան ներկայացնում է իր մեջ երեք տարր։ Մի կողմից նա մոտենում էր Միկենյան կուլտուրային[5] և այս հան-

[1] Հայկական «աղյուսակ» բառն էլ, որ առաջացել է «աղյուս» բառից, հին ժամանակներում գրելու նյութ էր նշանակում (Հ. Հ. Տաշյան, «Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա», Վիեննա, 1898, եր. 31)։

[2] Մնացել է Մուսասիրի Ուրզանա թագավորի նամակը, ուղղած Ռուսա II թագավորի պալատի հազարապետին («Հանդ. ամս.», 1913, եր. 402)։

[3] «Բազմավեպ», 1909, եր. 70։

[4] Lehmann-Haupt, p. 114—115:

[5] Միկենք — քաղաք Հունաստանում։ Այստեղից էր Տրոյայի պատերազմի հերոսներից մեկը—Ագամեմնոն թագավորը։ Միկենյան կոչվում է առհասարակ հնագույն կամ հերոսական Հունաստանի ամբողջ քաղաքակրթությունը։

դամանքը ցույց է տալիս, որ ուրարտացիները արևմուտքից էին նկել։ Միկենյան կիկլոպիական արվեստը, որ արտահայտվում էր ժայռաշինության և որմնադրության մեջ, տարածված էր արևմուտքում մինչև Իտալիա և Արևելքում մինչև Փոքր Ասիա։ Ուրարտացիները այդ տարածման շրջանի մեջ էին մտցնում և Հայաստանը։ Նույն տարրն է երևում և ուրարտական կավագործության և պատկերաշինության մեջ։ Այս արևմտյան տարրը ուրարտացիները բերել էին իրենց հետ։ Հայաստանի բարձրավանդակում նրանք ենթարկվեցին ասորական ազդեցության, որ և կազմում է երկրորդ տարրը նրանց քաղաքակրթության մեջ։ Իսկ երրորդն արդեն այն ինքնուրույնությունն է, որ մշակեցին ուրարտացիները իրենց նոր հայրենիքում։

Եզրակացություն: *Որքան հետզհետե շատանում են հնագիտական գյուտերը, այնքան ավելի ընդարձակվում են տեղեկությունները Ուրարտուի կուլտուրական ճոխությունների մասին։ Դա մի ծաղկած քաղաքակրթություն էր իր ուրույն ճոխություններով։ Միայն քաղաքական ուժը չէր աճում նրա մեջ։ Մենուայի, Արգիշտիի օրով. առաջնակարգ, մեծ պետության արժանի թափով առաջանում էր և արվեստների զարգացումը, իսկ երկրի հարստությունները ավելի բազմանում էին։ Վերը մենք պատմեցինք, թե ինչպես Սարգոնը գրավեց Մուսասիր մայրաքաղաքը և կողոպտեց Խալդի տաճարն ու Ուրզանա թագավորի ինչքը։ Այդտեղ էլ մենք բերինք մի կտոր Սարգոնի արձանագրությունից, որի մեջ մեկ-մեկ հիշատակում է ավարի քանակությունը։ Այդ ցուցակը, սակայն, լրիվ չէ։ Նոր գտնված է մի ուրիշ արձանագրություն, որի մեջ այդ ավարի նկարագրությունը բռնում է 56 տող։ Պատերազմական ավարն ամենից առաջ ցույց է տալիս երկրի հարստությունն ու ռազմական կազմակերպությունը։ Ուստի բերում ենք Սարգոնի ավարի ցուցակը, ըստ այդ նորագյուտ աղբյուրի։*

Թագավորի պալատից վերցված է 34 տաղանդ 18 մնաս ոսկի, 167 տաղ. 27 մնաս արծաթ, բրոնզ ու թանկագին քարեր, գավազաններ փղոսկրի և եբենոսի փայտից ոսկի պատյաններով, արքայական իշխանության նշաններ, զանազան անունով անոթներ, զենքեր թանկագին նյութերից, 13 բրոնզե ավազաններ, 130 բրոնզե առարկա տեղային գործ, 130 գոմնագեղ գեղեստներ և փուշե շապիկներ Ուրարտուից և Կիլխուից։ Իսկ Խալդի տաճարում, բացի ոսկուց, արծաթից, բրոնզից և պղնձից, 6 ոսկի խոշոր վահան, որոնք կպցրած էին պատերին և շողշողուն փայլ ունեին։ Նրանց մեջ կային այնպիսիները, որոնց վրա շան գլուխ էր նկարված և դրանց կշիռն էր 5 տաղ. 12 մնաս ոսկի, 12 հատ արծաթի վահան վիշապների գլուխներով. ոսկի կողպեքներ, բանալիներ, սրեր, 96 նիզակներ, 33 արծաթե կառքեր, 394 արծաթե անոթներ՝ ասորական, ուրարտական և Կիլխուի գործ, Բողբարդու աստվածուհու կնիքը, 25212 բրոնզե վահաններ, 1514 բրոնզե նիզակներ, 305412 բրոնզե սրեր, 607 բրոնզե ավազաններ՝ լվացումների համար, մի ահագին ջրաման, որ տանում էր իր մեջ 80 չափ ջուր և որ գործ էին ածում Ուրարտուի թագավորները՝ գինի ձոնելու համար Խալդին, պահապան աստվածների 4 բրոնզե արձաններ, Սարդուրիի քարե արձանը, աստղերով զարդարված թագը գլխին, 60 տաղանդ կշռով, Ռուսայի արձանը, որի վրա կար այսպիսի արձանագրություն. «Երկու ձիով և մի ձիավորով իմ ձեռքերը նվաճեցին Ուրարտուի թագավորությունը»[1]։

Եվ երբ այսպիսի զարդարանքներ և ճոխություն գտնվում էին Մուսասիրում, որ մի երկրորդական փոքրիկ երկիր էր, բայց բուն Ուրարտուին կպած և նրա հետ սերտորեն շաղկապված, կարելի է մոտավորապես եզրակացնել

[1] Тураев, т. II, с. 53.

քե ի՛նչ պիտի լինեին Վանի արքայական պալատները, տաճարները, ազնվականների ապարանքները Մենուայի և Արգիշտիի ժամանակ։35

11. Կործանում: Արդեն դեռ Սարգոնի ժամանակ մենք տեսանք, որ արևելքից և հյուսիսից առաջանում էին դեռ անծանոթ և բարբարոս նոր ազգություններ, որոնք շտապում էին տեղ բռնել համաշխարհային պատմության մեջ։ Սարգոնի հաջորդները՝ Սանհերիբ, Ասարհադդոն, Ասսուրբանիպալ, պահպանեցին այն համաշխարհային տիրապետությունը, որ նվաճել էր Սարգոնը իր անդադար պատերազմներով։ Բայց ասորական մեծ պետության ժամը հասել էր։ Ասսուրբանիպալը (668—626) վերջին մեծ թագավորն էր, որ բարձր էր պահում իր պետության զինվորական հավոր ուժը։ Բայց նա մի անհատ էր, որ իր զորքի հետ այդպիսի գործ էր կատարում։ Մեռավ այդ անհատը, և Միջագետքի ահարկու բռնապետությունը իսկույն երևան հանեց իր զառամությունը։

Մինչդեռ Ասսուրբանիպալը պատերազմներ էր մղում հարավում և արևմուտքում, հյուսիս-արևելյան այն նահանգները, որոնք պատկանում էին Ասորեստանին, կազմակերպեցին մի նոր պետություն— Մեդիան (Մարաստանը)։ Այդ կազմակերպումը հետևանք էր այն հանգամանքի, որ հյուսիսից արշաված արիական ցեղերի մի մասը հաստատվել էր Մաննայի երկրում և իր դիրքը ապահովելու համար Ասորեստանի դաշնակիցն էր դարձել և անհաշտ թշնամի էր մարական ազգին։ Այդ արիական ցեղերն ընդհանրապես կոչվում են կիմմերացիներ։ Նրանք ապրում էին հարավային Ռուսաստանում, Ազովյան ծովի շուրջը։ Արևելքից, Ասիայի կողմից, Կասպից ծովի հյուսիսային տափարակներով առաջացած մի ուրիշ արիական ցեղ, որ կոչվում էր Շակ կամ Սակ, սկսեց նեղել կիմմերացիներին, որոնք թողին իրենց բնակության վայրերը և երկու մասի բաժանվեցին։ Մեկը ուղղվելով դեպի արևմուտք, անցավ Դունայ գետը, մտավ Թրակիա և հալածելով այդտեղ բնակավորված արիական ցեղերը, նրանց հետևից անցավ Բոսֆորով Փոքր Ասիա։ Մյուս ճյուղը ուղղվեց դեպի հարավ և անցնելով Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթան Դարյալի կիրճով, մտավ Անդրկովկաս։ Նրա հետևից նույն ճանապարհով եկան Սակերը, որոնք հաստատվեցին Կուրի հովտում[1]։

Ահա այս կիմմերական տեղափոխությունները մեծ իրարանցումներ գցեցին այն ժամանակվա քաղաքական աշխարհի մեջ։ Ուրարտուի սահմաններում կիմմերացիներն անվանվում էին Սպարդա, Մաննայի երկրում՝ Աշկուզա, ուրիշ տեղերում պարզապես կիմմերացի[2]։ Աշկուզաները, ինչպես ասացինք, դաշնակից դարձան ասորեստանցիներին, որոնք տեսնում էին նրանց մեջ մի նոր բարբարոս ուժ։ Ուրարտուի մեջ սպարդանները տիրացան շատ տեղերի և Սարդուրի Գ թագավորը, դրանց դիմադրելու համար, կամովին հպատակվեց Ասսուրբանիպալին, սակայն, ըստ երևույթին, ոչինչ չկարողացավ շահել դրանով, քանի որ Ասորեստանը ոչինչ չձեռնարկեց այդ նոր ժողովուրդների դեմ։ Ասորական կուսակալները սահմանագլխի վրա հետևում էին, թե ինչպես այդ նոր ժողովուրդը պայքարում էր ուրարտացիների դեմ և հայտնում էին այդ մասին իրենց կառավարության։ Այսպես թուլանում և փոքրանում էր Ուրարտուն. նրա թագավորները գնալով ավելի թուլանում էին։

Ասսուրբանիպալից հետո Նինվեի գահը գրավեցին դարձյալ երկու թագավորներ, որոնք հիշատակության արժանի գործ չեն կատարել։ Մարաստանը, ուժեղանալով, իր համար նպատակ էր դրել Նինվեի նվաճումը և Ասորեստանի

[1] Հայաստանի Ոտի նահանգում մի ամբողջ գավառ կոչվում էր Շակաշեն։

[2] **Винклер**, с. 131։

կործանումը։ Կիաքսար թագավորի առաջին փորձը հաջողություն չունեցավ։ Նա պաշարել էր Նինվեն, երբ կիմմերական ազգերի մի նոր հոսանք, որ ավերում էր ամբողջ Փոքր Ասիան, Անդրկովկասը, իր հորձանքները հասցրեց և Մարաստան։ Բարբարոսների այս նոր և ավելի ահեղ արշավանքն սպառնում էր ոչնչացնել ամբողջ հին քաղաքակրթությունը։ Իր ավերիչ հոսանքները կիմմերական արշավանքը տարավ հասցրեց Եգիպտոսի դռներին, բայց ժամանակի փաթավոնը փող տվեց նրանց և ետ դարձրեց։ Անկարգ և անդիսցիպլին հորդանեերից էին կազմված կիմմերացիները։ Նրանք թալան էին որոնում և պատրաստ էին գնալ սանձն մեկի ետևից, ով խոստանում էր առատ ավար։ Այս ազետալի արշավանքներ են, որ նկարագրել է Երեմիա մարգարեն մի քանի տեղերում. «Ձի ահաւասիկ ես ածից ի վերայ ձեր ազգ ի հեռաստանէ, տոհմդ Իսրայէլի, ասէ Տէր, ազգ որ առաջին, ազգ որոյ ոչ լսիցես զլեզու նորա, և ոչ իմանայցես զխօսս նորա։ Կապարճք նորա իբրև զգերեզմանս բաց են. ամենեքին զօրաւոր։ Եւ կերիցեն զհունձս ձեր և զհաց, և կերիցեն զուստերս ձեր և զդստերս, և կերիցեն զոչխար և զարջառ ձեր, և կերիցեն զայգիս և զթզենիս ձեր և զձիթենիս, և կասեսցին զամուր ամուր քաղաքն ձեր, յորս դուքն պանծացեալ էք՝ որով սատակեսցեն»... «Ահաւասիկ զօր գայ ի հիւսիսոյ. ազգ մեծ. թագաւորք բազումք զարթիցին ի ծագած երկրէ, աղեղնաւորք և տիգաւորք, արք ժպիրհ և անողորմ, ձայն նորա իբրև զձայն ծովու յարուցեալոյ. կառօք և երիվարօք ճակատեսցի և լաստեսցի իբրև զհուր ի պատերազմ ի վերայ քո, դուստր Սիոնի։ Լուաք զլուր նոցա. և լքեան ձեռք մեր, նեղութիւնք կալան զմեզ իբրև երկունք ծննդականաք։ Մի՛ ելանէք յանդս, և ընդ ճանապարհս մի՛ գնաք, զի սուր թշնամեաց շուրջ պատեալ է։ Դուստր ժողովրդեան իմոյ, քուրձ զգեցիր. մոխիր տարածեա՛, ա՛ո զսուգ սիրելւոյ, և կոծեա՛ կոծ ողորմ. զի յանկարծակի եկեսցէ թշուառութիւն ի վերայ մեր»[1]։ Մի խոսքով՝ արևմտյան Ասիայում կատարվում էր մի ահռելի աղետ, որի նմանները հետագա դարերում բերին Չինգիզ-խանը, Լենկթիմուրը և սրանց նմանները։

Այս համատարած ավերանքի մեջ անվնաս մնաց Նինվեն։ Ուրարտուի վիճակի մասին տեղեկություններ չունինք։ Սակայն ասորական բախտը պետության փրկություն չէր բերում։ Հենց որ կիմմերացիների արշավանքները դադարեցին, Կիաքսարը դաշնակցություն կնքեց մի կողմից Եգիպտոսի, մյուս կողմից՝ Բաբելոնի հետ, որ Ասորեստանի դարավոր թշնամին էր։ Բաբելոնում իրեն անկախ թագավոր հայտարարած Նաբոպոլասարը գրավում է Միջագետքը, իսկ Կիաքսարը նորից պաշարում է Նինվեն։ Այս անգամ հռչակավոր մայրաքաղաքը երկար չէ կարողանում դիմադրել։ Ասորեստանի վերջին թագավորը, Սին-շատ-շիկուն, տեսնելով, որ ամեն ինչ կորած է, փակվեց իր պալատի մեջ և հրդեհելով նրան՝ իր ընտանիքի և գանձերի հետ կորավ բոցերի մեջ, ինչպես պատմում է ավանդությունը։ Մարերը ներս թափվեցին և հիմնահատակ կործանեցին ամբողջ քաղաքը[2], այնպես որ մի երկու հարյուր տարի անց՝ նույնիսկ Ասորեստան անունն էլ չէր մնացել. սարգոնների երկիրը կոչվում էր պարզապես Ադիաբեն։

Այս դեպքը փոփոխում էր Արևմտյան Ասիայի քարտեզը, փոփոխում էր պատմության ընթացքը։ Կործանվում էր սեմական համաշխարհային տիրապետությունը, որ անցնում էր արիական ցեղի ձեռքը։ Ասորեստանը շատ ազգեր

[1] Նահ., Բ, 15—18, Զ, 22—27։

[2] Նինվեի կործանման ճիշտ թվականը հայտնի չէ. ոմանք ընդունում են 625 թվականը, ոմանք՝ 609, բայց ավելի հավանական համարվում է 600 թվականը Ք. ա.։

էր խորտակել, շատ ու շատ էր ծծել ժողովուրդների արյունը և գազանաբարո բռնակալության ծանր լծի տակ խեղդել էր մեծերին էլ, փոքրերին էլ։ Այժմ հերթը իրեն էր հասել և նա խորտակվում էր, առանց ափսոսանք անգամ պատճառելու։ Նինվեի կործանումը ծափահարության արժանի մի դեպք էր համարում հրեական մարգարեներից մեկը, Նաումը, որ ընկածի երեսին էր խփում նրա արատներն ու կեղտերը։ «Ո՛, քաղաք արեանց ամենևին սուտ, լի անիրաստութեամբ, որոյ զննեսցի որսդ։ Ձայն հարուածոյ, ձայն շարժման անուղղ, շաչիւն կառաց, շահատակիւն հեծելոց, փայլիւն զինու, շողալ սուսերի, թաւալգլոր խաղալ վիրաւորաց, և ոչ գոյր չափ ազգաց նորա, և տկարասցին ի մարմինս իւրեանց ի բազում պոռնկութենէ։ Պոռնիկ գեղապանձ, գլուխ կախարդոց, որ վաճառէր զազգս ի պոռնկութեան իւրում, և զտոհմս կախարդանօք իւրովք։ Ահաւասիկ ես ի վերայ քո, ասէ Տէր Աստուած ամենակարող և յայտնեցից զյետուստ քո և արկից զերեսօք քովք և ցուցից ազգաց զամօթ քո, և թագաւորութեանց զանարգանս քո։ Եւ ընկեցից ի վերայ քո զպղծութիւնս և զատելութիւնս քո, և արարից քեզ խայտառակ։ Եւ եղիցի ամենայն որ տեսանիցէ զքեզ, զիջանիցէ և ասիցէ. Սղո՞ւկ դու, Նինուե, ո՞վ իցէ որ հեծիցէ վասն քո, ուստի՞ խնդրեսցուք քեզ մխիթարութիւն։ Թարախեցան վէրք քո, և չիք բժշկութիւն բեկման քում, ամենեքին որ լուան զգոյժ քո՝ ծափս հարցեն ի վերայ բեկման քո, քանզի յո՞յր վերայ ոչ չոգաւ չարութիւն քո հանապազ»[1]։

Այսպես էր ահեղ բռնակալության ձեռքում ճնշված մի թուլ ազգի զգացմունքը այն րոպեին, երբ անհետանում էր այդ բռնակալությունը։ Ուրարտուն էլ մեկն էր Նինվեի հարվածների տակ փշրված ազգերից։ Մենք չգիտենք, թե նա ինչպես վերաբերվեց խոշոր պատմական դրամային։ Նինվեի կործանումից հետո նրա թագավորությունը, ինչպես հավանական է թվում, գոյություն պահպանեց դարձյալ մի երկու տասնյակ տարի։ Բայց այդ ժամանակամիջոցը հոգեվարքի վերջին շրջանն էր։ Կիմմերացիները անհայտացան ասպարեզից, բայց դա փրկություն չէր նրանց հարվածներից անշափ թուլացած ուրարտացիների համար։ Ասորական կայսրության տեղ առաջավոր Ասիայում բարձրացավ մարական կայսրությունը։ Ուրարտացիները ենթարկվեցին այդ կայսրության իբրև մեկը այն անհամար ազգերից, որոնք բնակվում էին Մարաստանի արևմըտյան կողմում մինչև Կիլիկիա։ Թվում է, թե այդ ազգի մնացորդները վերջին ժամանակները կենտրոնացել էին Արաքսի հովտում, Արարատյան դաշտում։

Եվ այստեղ նրանց հանդիպում է նոր պատմության ասպարեզ իջնող հնդեվրոպական ժողովուրդներից մեկը՝ հայերը։36

[1] Նաում, Գ, 1—19։

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ[1]

	Ք. Ա.
1. Արամե	860—843
2. Լուտիբրի	843—835
3. Սարդուրի Ա	835—820
4. Իշպուինի	820—800
5. Մենուա Ա, իր որ հետ	805—800
Մենուա Ա, մենակ	800—780
6. Արգիշտի Ա	780—755
7. Սարդուրի Բ	755—730
8. Ռուսա Ա	730—714
9. Արգիշտի Բ	714—685
10. Ռուսա Բ	685—675
11. Էրիմենա	675—670
12. Ռուսա Գ	670—645
13. Սարդուրի Գ	645—620
14. Իրկուա	620—600
15. Մենուա Բ	600—580

[1] Համարյա բոլոր թվականները ենթադրական են, վերցված մոտավոր հաշվով (ըստ Հ. Սանուալեյանի)։

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

Հ Ա Ց Ե Ր Ը

Գլուխ առաջին

ՍԱԳՈՒՄ

1. ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱԶԳԵՐ: 2. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ: 3. ԹՐԱԿԻԱ ԵՎ ՓՌՅՈՒԳԻԱ: 4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ: 5. ՆԱՀԱՆՋ ՔՅՈՒՐՈՒՆ: 6. ՆՈՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ:

1. Հնդեվրոպական ազգեր: *19-րդ դարի սկզբից ծնունդ է առնում գիտության մի նոր ճյուղ—համեմատական լեզվագիտությունը, որ կարողացավ դասավորել ազգությունները ըստ ծագման և ըստ ազգակցության, վավերագրեր ընդունելով նրանց լեզուները: Երկրագնդի ազգերը բաժանվում են լեզվական ընտանիքների, որոնք բաղկացած են բազմաթիվ ճյուղերից և ամեն մի ճյուղ էլ ունի իր առանձին բաժանումները: Ամենագլխավոր և ամենից լավ ուսումնասիրված ընտանիքը հնդեվրոպականն է: Այս անունն են տացել այն բազմաթիվ լեզուները, որոնցով խոսում են Հնդկաստանից մինչև Եվրոպա տարածված շատ ազգեր: Սրանք կոչվում են և ա ր ի ա ց ի ն ե ր: Դիմելով այդ լեզուների ծննդաբանության վերին աստիճանի կարևոր հարցին, գիտությունը մանրակրկիտ քննությունների միջոցով հաստատեց այն իրականությունը, որ բոլոր, մինչև այժմ հայտնի, հնդեվրոպական լեզուները քույրաթիվ են և առաջ են եկել մի մայր լեզվից, որ, սակայն, չէ մնացել ամբողջովին, անհետացել է, թողնելով իր մասնիկները իրենից ծնված լեզուների մեջ: Այդ անհայտացած մայր լեզուն ընդունվեց անվանել հ ն դ ե վ ր ո պ ա կ ա ն ն ա խ ա լ ե զ ո ւ: Այս լեզվով էին խոսում, մի անհայտ հին ժամանակ, բոլոր արիական ցեղերը, քանի բնակվում էին մի ընդհանուր հայրենիքում:*

Լեզվագիտությունը փորձեց գտնել նույնիսկ այս ընդհանուր հայրենիքի տեղը, հիմնվելով բացառապես իր ձեռք բերած նյութերի վրա: Մի շարք սրամիտ աշխատություններ[2], որոնք կատարվեցին այս ուղղությամբ, բերին գիտնականներին այն եզրակացության, որ հնդեվրոպական ազգերի նախնական հայրենիքը պետք է որոնել Միջին Ասիայում, Հնդկաստանի մոտերը, Պամիր կոչված լեռնոտ և ջրարբի երկրում: Այդ կենտրոնից արիական ցեղերը գաղթեցին դեպի օտար երկրներ և հենց այդ ժամանակից էլ լեզուն բաժանվեց առանձին-առանձին ճյուղերի: Ոմանք նույնիսկ փորձեցին բացատրել, թե ի՛նչ բնական պատահարներ են ստիպել արիացիներին թողնել իրենց ասիական

[1] Հ. Սեռավքե Տեվիշյան, «Հնդեվրոպական նախալեզուն», կ. Պոլիս, 1885, եր. 6—7:

[2] *Տեսնք, օրինակ,* **Adolphe Pictet,** „Les Origines indo-européennes", 2 vol., Paris, 1859—1863:

հայրենիքը, ուր նրանք խաղաղ անասնապահներ ու հողագործներ էին և ցույց են տալիս այն երկրաբանական ահեղ հեղաշրջումները, որոնց հետևանքով միջինասիական գետերը (օր. Ամու-Դարյա) փոխեցին իրենց ընթացքը և գոյացան կլիմայական դաժան պայմաններ[1]: Որոշվում էին նմանապես և այն ճանապարհները, որ բռնեցին արիացի գաղթականները մայր-հայրենիքը թողնելուց հետո: Այդ ճանապարհը երկու գլխավոր ուղղություն ուներ,— մի մասը գնաց դեպի հարավ և բաժանվելով երկու ճյուղի, գրավեց Հնդկաստանը և Իրանի սարահարթը, իսկ մյուս մասը անցավ դեպի արևմուտք Կասպից ծովի հյուսիսային կողմերով, երկար ժամանակ կանգ առավ այժմյան հարավային Ռուսաստանի տափաստաններում և այստեղից շարժվելով դեպի Դանուբ (Դունայ) գետը, կամ այն է, որ անցավ այդ մեծ գետը, տարածվեց Բալկանյան թերակղզում, կամ շարունակելով ճանապարհը, գրավեց Արևմտյան Եվրոպայի զանազան մասերը:

Արիացիների ասիական ծագման թեորիան երկար ժամանակ ընդունվում էր իբրև վերջնականապես հաստատված մի պատմական իրողություն և ներկայումս էլ դեռ շարունակում է պահվել գիտնականների շրջանների մեջ: Բայց նա նույնիսկ իբրև հավանական մի ենթադրություն էլ չընդունվեց բոլոր այն գիտնականների կողմից, որոնք զբաղված էին նախապատմական ժամանակների հարցերով: Դտնվեցին հենց սկզբից, ոչ սակավաթիվ, հայտնի գիտնականներ, որոնք վեճ հարուցին այդ թեորիայի դեմ: Սրանք էլ, հենվելով գլխավորապես մարդաբանական գիտության[2] վրա, մերժեցին արիացիների ասիական ծագումը և իրենց կողմից ապացուցանում էին, թե արիական առաջին հայրենիքը Ասիայի կենտրոնում չէր, այլ Եվրոպայում, Բալթիկ ծովի հարավային կողմերում, մինչև Կարպատյան լեռները: Այս թեորիայով արիացի հնդիկները և իրանցիները համարվում են գաղթած Եվրոպայից Ասիա[3]: Գիտության մեջ ներկայումս տիրապետող է եվրոպական ծագման թեորիան և ասիականը համարյա լքված է:

2. Հայագիտություն: *Հնդեվրոպական լեզվագիտությունը իր առաջին քայլերից ուշադրություն դարձրեց և հայոց լեզվի վրա, 1837 թվականին էր, որ Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր Պետերմանը հրատարակեց իր տեսությունը հայոց լեզվի վրա և, առաջին անգամ լինելով, հայտնեց թե այդ լեզուն հընդհ. եվրոպական լեզուների մի ճյուղավորումն է կազմում: Միևնույն միտքը հայտնեց, 10 տարուց հետո, Վինդիշմանը: Այդ ժամանակից հայագիտությունը Դերմանիայում արագ քայլեր է անում: Համեմատական լեզվագիտության հիմնադիր Բոպը նույնպես ուսումնասիրում է հայոց լեզուն և մտցնում է այդ ուսումնասիրությունը իր հռչակավոր «Համեմատական քերականության» աշխատության երկրորդ հրատարակության մեջ[4]: Մի շարք ուրիշ գերմանացի գիտնականներ (Դր Լագարդ, Ֆր. Միլլեր, Գոշե, Հյուբշման և ուրիշները) հայերենի ուսումնասիրությունն ավելի ևս զարգացրին, դրին գիտական հողի վրա*

[1] **А. Чайковский,** «Родина народов арийской расы,— где она была и отчего покинута», ч. I, M., 1910.

[2] *Տե՛ս, օրինակ,* **И. Тейлор,** «Происхождение арийцев доисторический человек», M., 1897,

[3] *Այս գիտական վեճի մանրամասնությունները տե՛ս* Solomon Reinach, „L'Origine des Aryens", Paris, 1892.

[4] *Տե՛ս ֆրանսերեն թարգմանությունը.* **Fr. Bopp,** „Grammaire Comparée des langes indo-européennes" t. II, Paris, 1875.

և այսպիսով հայ ժողովրդի արիական ծագումն ապացուցված էր[1]։ Գիտության մեջ այն հայացքն էր տիրում, որ հայերենը իրանական լեզվաճյուղին է պատկանում։ Բայց պրոֆեսոր Հյուբշմանը իր աշխատություններով վերջնականապես հաստատեց, որ հայերենը, ընդհակառակն, ոչ մի ճյուղի չէ պատկանում, այլ կազմում է առանձին ճյուղ հնդեվրոպական ընտանիքի մեջ։ Բոլոր հընդեվրոպական լեզուները բաժանվում են 10 գլխավոր ճյուղերի և դրանցից մեկն է հայերենը[2]։ Այդ 10 ճյուղերը, արևելքից արևմուտք գալով, այսպիսի շարք են կազմում. 1) հնդկական, 2) իրանական, 3) հայկական, 4) ալբանական, 5) հունական, 6) իտալական (ռոմանական), 7) կելտական, 8) գերմանական, 9) բալթիկյան կամ լիտվական և 10) սլավոնական։

Սակայն հետազոտողների աչքից չվրիպեց մի կարևոր հանգամանք. հայերենը ամբողջովին զուտ և անխառն հնդեվրոպական մի լեզու չէր։ Նրա մեջ նկատվում էր և մի հին շերտ, որ բաղկացած էր ոչ-հնդեվրոպական տարրերից։ Այս լեզվաբանական հանգամանքին համապատասխանում էր մարդաբանական գիտության հետազոտություններից դուրս բերած այն եզրակացությունը, թե հայ ժողովուրդը բաղկացած է երկու տեսակ ֆիզիկական տիպերից[3]։ Այդ պատճառով պրոֆեսոր Ք. Պատկանյանը դեռ 1880-ական թվականների սկզբին էր կարծիք հայտնում, թե հայ ժողովրդին տրվող երկու անունները—հայ (որ զուտ ազգային անուն է) և արմեն (որ օտարների գործածած անուն է) հենց այն երկու տարրերն են, որոնցից ձուլվել է հայ ժողովուրդը։ Դրանցից մեկը, այն է՝ հայերը բնակվում էին Հայաստանի հարավային կողմերում, Վանի լճի մոտ, իսկ արմեններըՙ հյուսիսային կողմերում[4]։

Հայոց լեզվի այդ երկրորդ, ոչ արիական շերտի ուսումնասիրությունը 20-րդ դարի սկզբներից առանձին հաջողությամբ առաջ տարավ ակադեմիկոս Մառը, որին վիճակվում էր իր այդ անխոնջ աշխատություններով Արևելքի պատմության մեջ նոր խոսք մտցնելու պատիվը։ Իր ուսումնասիրությունների մեջ ռուս գիտնականը հայերի մեջ գոյություն ունեցող երկու լեզուները (գրաբար և աշխարհաբար) անվանեց հ ա յ կ ա կ ա ն և ա ր մ ե ն ա կ ա ն, այսպիսով նույնպես ընդունելով, թե հայ ժողովուրդը կազմված է հայերից և արմեններից։ Հետզհետե որոշվում է և այն, որ հայերը բնիկներ էին, արմենները եկվորներ։[37]

3. Թրակիա և Փռյուգիա: *Արիացիների ծագման մասին գոյություն ունեցող երկու կարծիքներն էլ, որոնց հետ ծանոթացանք վերևում, համաձայն են, որ Արմեն անունը կրող ժողովուրդը Ասիա է գաղթել Եվրոպայից։ Արիական նախահայրենիքից գաղթելիս նա գտնվել է թրակիական ցեղերի մեծ ընտանիքի մեջ։ Ինչպես հայտնի է, Թրակիա անունը հնում կրում էր Բալկանյան թերակղզու մի ընդարձակ մասը, Սև, Մարմարա, Էգեյան ծովերի և Բալկանյան լեռնաշղթայի մեջ։ Արդեն հաստատվեցին Դանուբի հովտից դեպի հարավ գնացած արիացիները, որոնք, ինչպես կինում է առհասարակ, բաղկացած էին խոշոր ու փոքր ցեղերից։ Պատմությունը պահել է թրակիական մեծ ընտանիքի բազմաթիվ անդամներից շատերի անունները։ Ենթադրվում է, որ*

[1] **К. Патканов**, «О месте занимаемом армянским языком в кругу индо-европейских», Тифлис, 1879, с. 1.

[2] **Ռ. Աբրահամյան**, «Հնդեվրոպական լեզվախումբ» («Արարատ» ամսագիր, 1912, № 5—6)։

[3] **Проф. Д. Анучин**, «Армяне в антропологическом и географическом отношении» («Братская помощь пострадавшим в Турции армянам», М., 1898, с. 307).

[4] «Ванские надписи», с. 88—89.

արիական գաղթը դեպի հարավ տեղի ունեցած պիտի լինի Քրիստոսից մոտ երկու հազար տարի առաջ։

Թրակիական ընտանիքի խոշոր ցեղերն էլ միապաղաղ և միանման ազգագրական զանգվածներ չէին, այլ ներկայացնում էին դարձյալ փոքրիկ ազգակից ցեղերի խմբակցություններ։ Հայտնի են մի քանի այդպիսի ցեղախմբեր՝ մյուսիացիք, մյուգդոնացիք, կիկոնք, սայք, բիթանացիք, փռյուգացիք կամ բրիգներ[1]։

Բրիգ կամ փռյուգ ցեղախմբի մեջ կար մի ժողովուրդ, որ կոչվում էր արմեն և որի մասին, ինչպես երևում է, երկար ժամանակ տեղեկություններ պահվեցին հունական ավանդությունների մեջ։ Ստրաբոնը, անշուշտ, այդ ավանդություններից քաղելով, ցույց է տալիս և այդ ժողովրդի տեղը։ Դա Մակեդոնիայի հարավ-արևմտյան կողմումն է, Թեսալիայում, Լարիսսա քաղաքի մոտերը, ուր կար Արմենիոն քաղաքը[2]։ Ինքը հողի տարածությունը, մի քաղաք իր շրջականերով, ցույց է տալիս, թե որքան փոքրիկ էր այդ արիական ցեղը։ Նրա մասին մենք գիտենք մի փոքրիկ բան էլ, որ մնացել է դարձյալ հունական ավանդությունների մեջ և որ ասում է, թե այդ ժողովրդի առաջնորդը և անվանագիրը (էպոնիմ) Արմենոսն էր, որ մյուս տեղացի առաջնորդների հետ գնացել է Արևելք և մնացել է այնտեղ։

Այս ավանդությունն արձագանք է պատմական այն շարժումների, որոնք տեղի են ունեցել խորին հնության մեջ։ Մոտավորապես 15 դար Քրիստոսից առաջ թրակիական ընտանիքի անդամներն սկսեցին շարժվել դեպի զանազան կողմեր, երևի տեղի տալով ետևից եկող նոր ազգությունների ճնշումին։ Ցեղախմբերից մի քանիսն անցան Եվրոպան Ասիայից բաժանող նեղուցները (Դարդանել, Բոսֆոր) և հաստատվեցին Փոքր Ասիայում։ Տեղափոխվողների մեջ էր, ինչպես գիտենք, և փռյուգիական ցեղախումբը, նրա հետ և արմենները[3]։ Գաղթականները հաստատվեցին Պրոպոնտիսում, Մարմարա ծովի հարավային ափերում և այստեղից տարածվեցին մինչև Կապադովկիա, հասնելով Հալիս գետի միջին հոսանքին։ Ժամանակի ընթացքում նրանք կազմեցին մի ուժեղ պետություն, որի քաղաքակրթությունը ցույց է տալիս ասիական և եվրոպական տարրերի խառնուրդ[4]։ Այս հանգամանքը կարևոր է մեզ համար իբրև վկայություն, որ Եվրոպայի արիացիները Ասիայի հողի վրա խառնվեցին տեղացիների հետ, ենթարկվեցին նրանց քաղաքակրթության։

Ի՞նչ դիրք էին գրավում արմենները փռյուգիական կամ Փոքր Ասիայի թրակիական ցեղերի մեջ։ Տեղեկություններ չկան, և այս ամենից ապաջ, իհարկե, այն պատճառով, որ նրանք դեռ մի փոքր ժողովուրդ էին, գուցե ոչ ավելի մեծ, քան Թեսալիայում։ Մի քանի ենթադրություններ, որոնք բերվում են արմենների գոյությունը Փռյուգիայում ընդգծելու համար, թվում են շատ խախուտ։ Այսպես, կարծում էին, որ Հալիս գետի անունը հունական ձևն է հայերեն «Աղի» անվան[5], բայց հետազոտություններից դուրս եկավ, որ «Հալիս» լազերի լեզվին պատկանող խոսք է և պարզապես նշանակում է «գետ»[6]։ Ավելի մեծ արժեք չունի այն կարծիքը, թե Սինոպ քաղաքի մոտ եղած Հարմո-

[1] «Հանդես ամսօրյա», 1894, եր. 17։

[2] **Strabon**, t. II, p. 464 (IX, 12).

[3] *Արմենների թրակիական ծագումը խուլ արձագանք է տվել 10-րդ դարի հայ մատենագրության մեջ էլ։ Տե՛ս Հովհաննես կաթողիկոսի «Պատմագրություն», Երուսաղեմ, եր. 16։*

[4] **Maspero**, „Histoire Anc.", t. III, p. 332.

[5] «Հանդես ամս.», 1894, եր. 17։

[6] **Н. Марр**, «Из поездки в турецкий Лазистан», СПБ, 1910, с. 607.

նիոն քաղաքը պետք է համարել Արմենիոն, ընդունելով, որ արմենները Փոքր Ասիայում վերակենդանացրին իրենց թեսալական մայրաքաղաքի անունը։ Նույն Սինոպի կողմերում գտնվող Օրմինին սարի մասին էլ ասողներ կան, թե այդ անունն էլ առաջացել է արմեններից[1]։ Եթե հավանականություն էլ լինի այս ենթադրությունների մեջ, նա ամենաշատը կարող է միայն ցույց տալ արմենների բնակության տեղերը, առանց որևէ լույս սփռելու ժամանակագրության վրա և առանց մի բան տալու արմենների պատմությունից, որ առհասարակ բոլորովին անհայտ է առնվազն ութ դարերի տարածության վրա, այն է՝ Փոքր Ասիա գաղթելու ժամանակներից (15-րդ դար) մինչև 7-րդ դարը Ք. ա։

Այս մութ ժամանակների ընթացքում արմենները, անշուշտ, քաղաքական զարգացման որոշ աստիճաններ անցան, շփվելով հարևան ազգերի, գլխավորապես հեթիթական ազգերի հետ, գուցե և մեծանալով նրանց հաշվին։ Եթե հավանություն գտնեն պրոֆեսոր Ենսենի մանրակրկիտ բացատրություններից[2] գոնե մի քանին, պիտի ընդունենք, որ հենց այս անհայտ ժամանակները պետք է արմենները մտած լինեն հեթիթների երկիրը, որ ենթադրվում է, թե ուներ Հատ անունը։ Այս անունից էլ,— կարծում է նույն գիտնականը,— առաջացել է հայ անունը։ Ուրիշ հետազոտություններ լրացնում են այդ ենթադրությունը նրանով, որ արմենական ձուլումը հեթիթների հետ համարում են կատարված հետո, այն էլ ուրիշ հողի վրա, Ուրարտուի մեջ։ Ինչ էլ, տակայն, եղած լինի, փաստն այն է, որ արմեն ժողովուրդը վերջ ի վերջո, երբ նրան ևս վիճակվեց փոլոգիական մյուս ցեղերից անկախ քաղաքական դիրքի հասնել, արդեն այնքան կազմակերպված և ուժեղացած էր, որ կարող էր վստահ լինել, թե չի կորչի քաղաքական փոթորիկների մեջ։

4. Հայկական լեռնաշխարհում: Իսկ քաղաքական փոթորիկները, ինչպես տեսանք Ուրարտուի պատմությունից, ծայր տվին մանավանդ 7-րդ դարում, առաջացնելով մեծամեծ փոփոխություններ, պատմության ասպարեզից հեռացնելով հին ազգերը և նրանց փոխարեն հանդես բերելով նորերը։ Գիտենք արդեն, որ այդ փոփոխությունները բերում էին կիմմերացիների և սկյութների արշավանքները, որոնք քար չթողեցին քարի վրա հին քաղաքակիրթ աշխարհում։ Ավերակների վրա բարձրանում էր Մեդական մեծ պետությունը, որի սահմաններն են հյուսիսից Սև ծովը, Կովկասյան լեռնաշղթան, Կասպից ծովը, արևմուտքից՝ Հալիս գետն ու Կիլիկիան, հարավից Բաբելոնը, Պարսից ծոցը, արևելքից՝ Հնդկաստանը[3]։

Յոթերորդ դարից այս ահավոր տակնուվրայությունների մեջ, որոնենք թե ի՛նչ եղան արմենները։ Շատ են թույլ ցուցմունքները, շատ է թանձր խավարը, բայց և այնպես, տեսնում ենք, որ նրանք մեծերի, կատաղի արշավողների ոտների տակ չտրորվեցին։ Ընդհակառակն, խառնակությունները նրանց էլ տեղահան արին, ոտքի կանգնեցրին։ Ամեն ինչ շարժվում էր, ամեն տեղ ընդհարումներ, իրար քշել, իրար սեղմել։ «Ծուացող կաթսայի» է նմանեցնում Երեմիա մարգարեն հյուսիսային ազգերի այս շարժումները[4]։ Իսկ Սոփոնիա մարգարեն այսպես է նկարագրում նրանց պատճառած տագնապը. «Օր բարկութեան օրն այն, օր նեղութեան և վտանգի, օր թշուառութեան և ապականութեան. օր խաւարի և մթի. օր ամպոց և մառախղոց. օր խողոչ և աղաղակի

[1] **N. Dolens et A. Katch,** „Histoire des Anciens Arméntens", Genève, 1907, p. 33.
[2] Պրոֆ. Պ. Ենսեն, «Հեթիթներն ու հայերը», «Հանդես ամսօր.», *1898, եր. 230, 232։*
[3] **A. Delattre** S. V., „Le peuple et l'Empire des Médes", Bruxsells, 1883, p. 194.
[4] *Ա, 13—15։*

ի վերայ ամուր քաղաքաց և ի վերայ անկեանց բարձանց»[1]։ Ահա այս փոթորիկների մեջ էր, որ արմենները տարածվեցին Հալիս գետից դեպի արևելք և հարավ և կազմեցին իրենց համար մի՝ արդեն ընդարձակ, ֆիզիական անուն ունեցող հայրենիք, մի Արմենիա[2]։ Եփրատի արևմտակողմն է այդ երկիրը, Կիլիկիայի և Կապադովկիայի մեջ, որ հետո ստացավ Փոքր Արմենիա, Փոքր Հայք անունը։

Մարական տիրապետությունը արգելք չէ արմենների այդ շարժման։ Նրանք հպատակվում են այդ պետության և գրավում են կարևոր դիրք։ Այսպես, նրանք օգնում են մարաց թագավորին՝ Ասորեստանի դեմ կռվելու համար[3]։ Այդ հպատակական եռանդը ձեռնտու է թե՛ տիրողին և թե՛ արմեններին։ Վերջիններս մարական ուժի հովանու տակ իրենց կազմակերպչական ձգտումներն են առաջ տանում։ Այդ ժամանակներից է, երևի, որ նրանք կռվողների համբավ էլ են վաստակում նույնիսկ հեռավոր տեղերում։ Նրանց անունը փյունիկեցիների միջոցով հասել էր և հրեաներին և Երեմիա մարգարեն Բաբելոնի վրա հարձակվելու համար հրավիրվում է Արարատյան, Մաննայի և Ասքանազյան թագավորությունները[4], որոնք մեդական պետության մեջ էին մտնում։ Ասքանազյան կամ աշքանազյան (ըստ Վկնքլերի Աշքուզա) կոչվում էին, ինչպես կարծում են, առհասարակ փոլոգիական ցեղերը։38 Բայց այստեղ մարգարեի հրավերը ուղղված է, ինչպես ենթադրում են, այդ ցեղերից միայն մեկին, արմեններին[5]։ Եթե այս ճիշտ է, մենք, ուրեմն, ունինք փաստ, որ արմեններն այդ ժամանակ թագավորություն էին կազմել։39

Բայց այս նորելուկ ժողովուրդը միայն կռվողի համբավ չէ տարածել Մեջերկրական ծովի ափերին։ Արմենները եռանդուն վաճառականներ էլ են և իրենց ապրանքներով հանդես են գալիս և համաշխարհային վաճառանոցներում։ Այդպիսիներից մեկը, եթե ոչ առաջինը, Փյունիկեի Տյուրոս մայրաքաղաքն էր։ Եվ եզեկիել մարգարեն, թվելով թե որտեղից ինչ վաճառքներ են գալիս այդ շուկան, գրում էր. «Եւ ի տունէ Թորգոմայ ձիովք և հեծելովք և ջորւովք լցին զվաճառս քո»[6]։ Այստեղ «տուն Թորգոմա» անվան տակ նույնպես արմենների երկիրն է հասկացվում, և ահա թե ինչպես։ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը, ինչպես հայտնի է, կատարվել է Յոթանասունից հունարեն թարգմանությունից, ուր գործ է ածված «Թորգոմ» անունը, մինչդեռ եբրայական բնագրի մեջ «Թորգոմ» չէ[7], այլ «Թոգարմա»։ Գիտնականների մեջ ենթադրողներ գտնվեցին, թե այդ անունը կազմված է երկու բառից—Թոգ և արմա, որոնցից առաջինը («Թոգ»), ըստ երևույթին, պիտի նշանակեր «ազգ», «ցեղ», իսկ երկրորդը՝ «արմա», նույն արմեն անվան արմատն է պարունակում, ուրեմն և Թոգարմա տունը արմենների ցեղն է[8]։ Այդ տունը, բացի Փոքր Հայքից, պարունակում է իր մեջ և Կիլիկիայի սահմանները, բայց որ գլխավորն է՝ նաև Եփրատի արևելյան երկրները, այսինքն Հայաստանի հարավ-արևմտյան

[1] *Ա, 15—17։*
[2] **Maspero,** „Histoire" t. III, p. 521.
[3] **Fr. Lenormant et E. Babelon,** „Histoire Ancienne d'Orient", t. V, Paris. 1887, p. 428. Delattre, „Le Peuple et l'Emp. des Medes", p. 160.
[4] *Աստվածաշունչ, Կ. Պոլիս, 1895, եր. 830, ծան.։*
[5] **Fr. Lenormant,** „Les Origines de l'Histoire", Paris, 1882, t. II, p. 337.
[6] *Գլ. ԻԷ, 14։*
[7] *Հայ Աստվածաշնչի այս սխալ ձևով էլ այդ անունը (Թորգոմ) մտել է հայոց հին մատենագրության մեջ, իբրև հայ ազգի նախահայրերից մեկի անուն։*
[8] **Lenormant,** „Les Orig. de l'Hist.", p. 408—409.

կողմերը։ Հերոդոտն էլ վկայում է, որ հարուստ էր Թագարմայի տունը և որ նրա հարստության գլխավոր աղբյուրը կազմում էր անասնապահությունը[1]։

Սակայն գիտնականների այս բոլոր բացատրությունները, ստուգաբանությունները կարծյոք ավելի նրանց մտքի սրությունն ու նրբությունն են ցուցադրում, քան փոքրիշատե լուրջ պատմական հավանականություններ վեր հանում։ Մենք ունենք այս ստվերային փաստերից ավելի մանրամասն և հետաքրքրական տեղեկություններ, որոնց մեջ ինքն Արմեն ժողովուրդն է գործում իր սեփական անունով։ Բայց, տարաբախտաբար, այս առատ տեղեկությունները գտնվում են ոչ թե մի պատմագրության մեջ, որի հեղինակությունն անժխտելի լիներ, այլ մի ուսուցողական (դիդակտիկ) վեպի մեջ, որի հեղինակը չորրորդ դարի (Ք. ա.) հռչակավոր հույն մատենագիր Քսենոֆոնն է։ Վեպի անունն է «Կյուրոպեդիա»[2]։ Պատմելով Կյուրոսի կյանքը, Քսենոֆոնը երկար խոսում է և արմենների ու նրանց Երկրի մասին։ Այսպիսով, մենք ունենք մի նկարագրություն այն ժամանակամիջոցի, երբ Արմենիան մարական պետության մի մասն էր կազմում և երբ վերջանում էր այդ պետությունը՝ իր տեղը Պարսկաստանին տալու համար (6-րդ դարի վեսը Ք. ա)։ Թեև գիտնականներից ոմանք ոչ մի արժեք չեն տալիս այս վեպին իբրև պատմության աղբյուրի[3], բայց չէ կարելի ասել, թե նրա մեջ միանգամայն բացակայում է պատմական տարրը, ապա ուրեմն պետք է ընդունել, որ այս վեպը պահում է իր մեջ հայտնի չափով պատմական ճշմարտություններ[4], որոնց, իհարկե, չպետք է արհամարհել[5]։

Արդ, «Կյուրոպեդիան» պատկերացնում է Արմենիան 6-րդ դարի կեսին Ք. ա.։ Այդ ժամանակ Արմեն ժողովուրդն արդեն անցել է Եփրատը, բնակություն է հաստատել այս գետի արևելյան մեծ ճյուղի (Արածանիի) հովտում։ Առանց զենքի ուժի և թշնամական գործողությունների չէ, իհարկե, որ կատարվել է այս դանդաղ առաջխաղացությունը։ Բնիկները դիմադրում են նվկվորներին և Տենց «Կյուրոպեդիայի» մեջ տեսնում ենք խալդերին լեռները քաշված, թշնամական գործողություններ են վարում արմենների դեմ։ Այս թշնամություններին վերջ դնելու համար Արմենիա է գալիս Կյուրոսը, որ դեռ մարաց թագավորի զորապետն է։ Նրա վերաբերմունքը պարզ ցույց է տալիս, որ հակառակորդ կողմերից արմեններն են հովանավորվածները և նրանց համար են ստեղծված նպաստավոր պայմանները՝ խալդերին ճնշելու և եկվորների հետ հաշտեցնելու համար։ Կյուրոսը Արմենիայի թագավորի Տիգրան անունով որդու բարեկամն է և ընկերը։ Թագավորը Մարաստանի վասալն է, տարեկան հարկ է տալիս մեծ թագավորին և պարտավոր է զորք հանել ամեն անգամ, երբ մարաց արքունիքը պահանջում է պատերազմի համար։ Մնացած գործերում Արմենիայի թագավորը ինքնագլուխ է իր երկրի սահմանների մեջ։ Այս պայմաններով ուրիշ թագավորություններ էլ կային մարական կայսրության մեջ։

Արմենիայի զինվորական ուժը բավական խոշոր է— ութ հազար ձիավոր և քառասուն հազար հետևակ զինվոր։ Թագավորական գանձի չափն է եղեք հազար տաղանդ արծաթ[1]։ Երկրի մեջ արդեն կազմակերպված է ազնվականություն։ Հարաբերությունները տիրող մեծ պետության հետ այնպես են, որ Մարաստանը արհամարհելի մեծություն չէ համարում Արմենիան և աշխատում է նրան իր կողմը գրաված պահել, իսկ Արմենիան էլ միանգամայն ստրուկ և խավար երկիր չէ, այլ պահում է իր մեջ ազատության գաղափարը։ Թագավորի անունը չէ հիշատակված, բայց նրա որդի Տիգրանը, որ իսկապես պետական գործերի կարգադրիչն է, պատվավոր տեղ է գրավում Քսենոֆոնի վեպի մեջ։ Առանձնապես շեշտվում է Տիգրանի մտերմությունը Կյուրոսի հետ[2]։ Այս մտերմությունը գուցե պետք է հասկանալ և իբրև զինակցություն երկու թագավորների մեջ։ Գուցե ճիշտ որ Տիգրանն աջակցեց Կյուրոսին նրա նվաճումների ժամանակ, մանավանդ Անդրկովկասում։ Ասում են նույնիսկ, որ այս Տիգրանն ընդունեց զրադաշտական կրոնը[3]։ Այսքանը պարզ է, որ ընկնելով մարապարսկական տիրապետության տակ, Արմենիան ենթարկվեց իրանական քաղաքակրթության խիստ ազդեցության, պահպանելով այնուամենայնիվ, իր ազգային ինքնուրույնությունը։

Այդ ինքնուրույնության ապացույցն է խոսում այն հանգամանքի մեջ, որ երբ Կյուրոսի հաջորդ Կամբյուսի մահից հետո Իրանի մեջ սկսվեցին անկարգություններ և այդ մեծ պետությունը քիչ էր մնում թաժանվի մանր մասերի, արմեններն էլ, օգտվելով բարեհաջող հանգամանքներից, ապստամբեցին՝ անկախություն ձեռք բերելու համար։ Դարեհ Վշտասպյանը, ստանալով Կյուրոսի պետությունը, հարկադրված եղավ զորքեր ուղարկել և ապստամբ արմենների դեմ։ Ապստամբությունը համան էր և արմենները հեշտ չընկճվեցին. 520 թվականին չորս ճակատամարտ տեղի ունեցավ, 519-ին մի ճակատամարտ, որ և պարսիկների համար վերջնական հաղթանակ եղավ։ Այս պատերազմներն էլ Դարեհը մտցրեց Բեհիստունի ժայռերի վրա փորագրած իր սեպագիր արձանագրության մեջ. առաջին գրավոր հիշատակարանը, ուր հանդես է գալիս Արմինա անունով երկիրը իբրև քաղաքական առանձին կազմակերպություն։ Ահա ինչպես է խոսում այդ կարևոր պատմական վավերագիրը.

1. «Դարեհ թագավորը կըսե. երբ ես Բաբելոնի մեջ կը գտնվեի, հետևյալ նահանգներն ապստամբեցան ինծի դեմ. Պարսկաստան, Շոշաստան, Մարաստան, Ասորեստան, Հայաստան (Արմինա), Պարթևաստան, Մարգիանա, Սատագյոստիա, Սագաստան։

2. «Դարեհ թագավորը կըսե.

«Արդ՝ Հայաստան ղրկեցի հայ մը[4] իմ Դադարշիս անունով ծառաս, և այսպես պատվիրեցի իրեն. «Գնա՛ և նվաճե՛ այդ ապստամբ ժողովուրդն որ ինձի չի հպատակիր»։ Իսկ Դադարշիս գնաց Հայաստանը նվաճելու համար։ Սակայն ապստամբները՝ դեպի Դադարշիս առաջացեր էին բավական, անոր պատերազմի հրավեր կարդալու համար։ Դադարշիս ընդունեց պատերազմիլ։ Հայաստանի մեջ Զուզու անունով քաղաք մը կա. ճակատը կատարվեցավ հոնտ Ահուրամազդա ինձի օգնեց. շնորհիվ Ահուրամազդայի, իմ բանակս՝ թշնամի բանակեն շատ մարդ ջարդեց։ Թուրավահարա[5] ամսո 6-ն էր, երբ պատերազմը տեղի ունեցավ»։

[1] Геродот, V, 49.

[2] Հայերեն թարգմանությունը. «Քսենոֆոնտյա Կյուրոսի Խրատու պատմությունք», թարգմ. հ. Հովսեփ Գաթրճյանի, Վիեննա, 1843։

[3] **Th. Noldeke,** „Etudes Historique sur la Perse Ancienne", Paris, 1896, p. 23.

[4] **Alfred Croiset,** „Histoire de la Literature Grecque".

[5] Այսպես էլ վերաբերվում է «Կյուրոպեդիային» ուրարտագետ պրոֆեսոր Լեհմանը (տե՛ս «Հանդես ամս.», 1900, եր. 247)։

[1] «Կյուր. Խր.», եր. 155։

[2] Միևնույնը կրկնում են և հայ ազգային ավանդությունները, որ բերում է Խորենացին (Ա, լա)։

[3] **Lenormant et Babelon,** „His. Anc.", t. V, p. 443.

[4] Չպետք է մոռանալ, որ բնագրի մեջ միշտ Արմինա է։

[5] 520 Ք. ապրիլ։

3. «Դարեհ թագավորը կըսե.

«Ապստամբներն երկրորդ անգամ մըն ալ հարձակեցան և նորեն Դադարշիսի վրա եկան պատերազմելու համար։ Հայաստանի մեջ Տիգրա անունով քերդ մը կա. հո՛ն տեղի ունեցավ ճակատամարտ։ Ահուրամազդա ինձի օգնեց։ Շնորհիվ Ահուրամազդայի, իմ բանակս՝ թշնամվույն բանակը զարկավ։ Թուրավահարա ամսո 18-ն էր, երբ պատերազմը կատարվեցավ։

«Թշնամին 540 մեռյալ թողուց պատերազմի դաշտին վրա, և Դադարշիս 520 հոգի գերի բռնեց»։

4. «Դարեհ թագավորը կըսե.

«Երրորդ անգամն ըլլալով ապստամբներն ոտքի ելան, Դադարշիսի վրա հարձակելու և անոր դեմ պատերազմելու համար։ Հայաստանի մեջ Ուվյամա անունով քերդ մը կա. պատերազմն այնտե՛ղ պատահեցավ։ Ահուրամազդա ինձի օգնեց։ Շնորհիվ Ահուրամազդայի իմ բանակս՝ թշնամվույն բանակին շատ մարդ ջարդեց։ Թաչգարճախս ամսույն 9-ն էր, երբ պատերազմը տեղի ունեցավ։ Հետո Դադարշիս Հայաստանի մեջ ինձի սպասեց, մինչև Մարաստանեն վերադարձա»։

6. Դարեհ թագավորը կըսե.

«Հայաստան ղրկեցի Վավմիսա անունով պարսիկ մը, իմ ծառաս, և այսպես պատվիրեցի. «Գնա՛, նվաճե՛ այն ապստամբ ժողովուրդն՝ որ ինձ չի հպատակիր»։

«Արդ՝ Վավմիսա գնաց Հայաստանը նվաճելու համար։ Ապստամբները Վավմիսայի վրա քալեցին, պատերազմի հրավեր կարդալու համար անոր։ Ասորեստանի մեջ Իզիդու անունով քաղաք մը կա, պատերազմն հո՛ն պատահեցավ։ Ահուրամազդա ինձի օգնեց։ Շնորհիվ Ահուրամազդայի, իմ բանակս թշնամվո բանակին շատ մարդ ջարդեց։ Անամակհա[1] ամսոյն 15-ն էր, որ պատերազմը տեղի ունեցավ։

«2024 մեռյալ»։

6. «Դարեհ թագավորը կըսե.

«Ապստամբներն երկրորդ անգամ ըլլալով Վավմիսայի վրա հարձակեցան պատերազմելու համար։ Հայաստանի մեջ Ավտիյարա անունով տեղ մը կա. պատերազմը հո՛ն պատահեցավ։ Ահուրամազդա ինձի օգնեց։ Շնորհիվ Ահուրամազդայի, իմ բանակս թշնամվույն բանակին շատ մարդ ջարդեց։ Թուրավահարա ամսոյն վերջն էր, երբ պատերազմը տեղի ունեցավ։ Ապա Վավմիսա ինձի սպասեց Հայաստանի մեջ, մինչև Մարաստանեն վերադարձա։

«2045 հոգի ջարդեց և 559 գերի բռնեց»[2]։

Արքայական խոխոտանքով նկարված այս պատկերի մեջ պարսիկներն առանձին մի քաջագործություն չունեն։ Զարմացնողն, ընդհակառակն, արմենների դիմադրական մեծ ուժն է հանդեպ այնպիսի ուժեղ և աշխարհակալ մի թագավորի, որպիսին էր Աքեմենյան հարստության երկրորդ անվանի միապետ Դարեհ Վշտասպյանը։ Անհաջողությունը միշտ արմենների կողմը չէր, ինչպես հետևում է Բեհիստունի սեպագրերից։ Ապստամբներն էին հարձակվողները և այս ցույց է տալիս, որ նրանց ուժը փշրված չէր։ Պատերազմներից մեկը տեղի ունեցավ նույնիսկ օտար հողի վրա, Ասորեստանում, մի հանգամանք, որ տեղի

[1] Դեկտեմբեր։

[2] Բասմաջյան, «Դարեհի արշավանք ի Հայս» («Բանասեր» հանդես, Փարիզ, 1899, գիրք Ա, եր. 26—38)։

չէր ունենա, եթե ապստամբները դուրս քշած չլինեին պարսիկներին իրենց սահմաններից։

Երկրորդ խոշոր հանգամանքը, որ պարզվում է Դարեհի պատմվածքի մեջ, այն կարևոր դիրքն է, որ արմենները գրավում էին պարսից կառավարության մեջ։ Երբ փաստ է դառնում արմենների ապստամբությունը, նրանց դեմ ուղարկվում է պարսկական մի բանակ, որի գլխավոր հրամանատարը իրենց ազգակիցն է, Դադարշիշ (Արտաշես?) անունով։ Այս փաստը ցույց է տալիս, որ ապստամբությունն ընդհանուր չէր և երկրի մի մասը հավատարիմ մնաց Պարսկաստանին։ Արմեն ազնվականության գրաված բարձր դիրքի մի նշանն էլ այն է, որ Բաբելոնի պես մի չափազանց կարևոր վայրի կուսակալը (սատրապը) նույնպես մի արմեն էր, Հալդիտայի որդի Արախա։ Նույն Բեհիստունի արձանագրությունը պատմում է նաև թե ինչպե՛ս ապստամբվեց այդ կուսակալը, և թե ինչքա՛ն ջանքեր գործադրեց Դարեհը՝ նրան ընկճելու համար։

Դարեհյան պատերազմները, ինչպես ենթադրվում է իրավացի կերպով, տեղի ունեին Հայկական Բարձրավանդակի հարավ-արևմտյան կողմերում՝ Արմենները այդ ժամանակ դեռ Արածանիի ստորին հոսանքի և Եփրատի արևելյան մասերն էին գրաված, դեռ չէին անցել Բարձրավանդակի արևելյան մասերը, Արաքսի և Վանի լճի արևելյան ավազանները։ Այս տեղավորումն է երևում և Դարեհի սահմանած վարչական բաժանումների մեջ, որ մի առ մի հիշատակում է Հերոդոտը։ Ամբողջ պետությունը բաժանվեց քսան մեծ նահանգների կամ սատրապությունների, որոնցից տասներեքերորդը պարունակում էր իր մեջ և Արմենիան[2], մինչդեռ ալարոդները (ուրարտացիները) վերաբերում էին արդեն տասնութերորդ սատրապության, որի մեջ մտնում էր, հարկավ, նրանց պատմական հայրենիքը Վանի լճից մինչև Մասիսի շուրջը[3]։[40]

5. «Նահանջ Բյուրուն»: 520—519 թվականների ապստամբությունը, ինչպես երևում է, առանձին հիմնական փոփոխություններ չմտցրեց արմենների քաղաքական կացության մեջ։ Առաջվա պես նրանք պահպանեցին իրենց թագավորությունը և առաջվա նման էլ նրանց թագավորները պարսից շահերի համար սոսկ սատրապներ էին։ Առաջվա նման այդ սատրապները կարևոր դիրք ունեին Աքեմենյան արքունիքում, շահերի անձնական բարեկամներն էին կամ նույնիսկ ազգակիցները խնամիական կապերի միջոցով[4]։ Այս իրողությունն է հանդես գալիս այն պայծառ լուսավորության մեջ, որ հանկարծակի, բախտի բերմունքով, սփռվում է Արմենիայի վրա Դարեհի ժամանակից հարյուրից ավելի տարի հետո։

401 թվականի վերջին, ձյուն-ձմեռվա մեջ, Հայկական Բարձրավանդակի վրայով, հարավից-հյուսիս ուղղությամբ նահանջում էր հունական մի զորաբանակ, որ բաղկացած էր 10 հազար հոգուց։ Զորավարն էր «Կյուրոպեդիայի» հեղինակ Քսենոֆոնը, որը նկարագրել է այդ նահանջի մանրամասնությունները «Անաբազիս» կամ «Նահանջ Բյուրուն» աշխատության մեջ, ուր բազմաթիվ քանկագին նյութեր կան և Արմենիայի ներքին կյանքն ու արտաքին հանգամանքները ճանաչելու համար։ Այստեղ մենք նկատի կառնենք միայն քաղաքական հանգամանքները։

Ամենից առաջ մենք իմանում ենք, որ արմենները Արածանիի հովտից

[1] Բասմաջյան, անդ, եր. 29։

[2] Геродот, III, 93.

[3] Maspero, „Hist. Anc.“, t. III, p. 520.

[4] Maspero, „Hist.“, t. III, p. 777.

տարածված են հարավային ուղղությամբ մինչև Հայկական Բարձրավանդակի բնական եզերագիծը, մինչև Տավրոսյան լեռնաշղթան։ Այստեղ հաստատված բնական սահմանը, կենտրոնական գետը[1], որ այժմյան Բոհտան-սուն է, Տիգրիսի արևելյան ճյուղը, որ բաժանում էր Արմենիան Կորդուխների երկրից (այժմյան Քրդիստան)։ Հույները անցան կենտրոնը, այժմյան Սղերտից քիչ հարավ, մինչև Բաղեշի գետի խառնվելը, և մտան Արմենիա[2]։ Խալդերն այլևս արմենների թշնամիները չէին, ինչպես «Կյուրոպեդիայի» մեջ, այլ դաշնակիցները և գտնվում էին արմենական սահմանապահ զորքերի մեջ։ Հարյուր տարվա ընթացքում երկու ցեղերի մերձեցումն ու միաձուլումը շատ էր առաջացել։ Բայց դրա հակառակ անհաշտ թշնամություն տեղի ուներ արմենների և կորդուխների մեջ, որոնք այժմյան քրդերի նախահայրերն են համարվում և որոնց վերաբերմամբ ենթադրություն կա, թե նրանք էլ պատկանում էին հեթիթական կամ հաբեթական ցեղերին[3]։ Սահմանագլխի վրա երկուստեք ընդհարումներն այնքան հաճախակի էին կրկնվում, որ հողի մի անբնակ շերտ էր կազմվել երկու երկրների մեջ։ Կորդուխները այն ժամանակ էլ հայտնի էին իբրև պատերազմասեր, իրենց անկախությունը մեծ թափով պաշտպանող մի ժողովուրդ։ Արմենները, ճեղքելով հեթիթական աշխարհը, անջատել էին կորդուխներին իրենց ցեղակից ազգերից, քշել էին նրանց դեպի հարավային լեռնաստանը։ Այս հողի վրա էր, անշուշտ, որ անհաշտ ցեղային թշնամություն առաջացավ երկու հարևանների մեջ։

Քսենոֆոնի նահանջման ճանապարհը ներկայումս բավականաչափ պարզված է։ Նա անցնում էր Մուշի դաշտով, Բուլանըխով մինչև Ալաշկերտի հովիտը։ Կարծում էին, թե այստեղից հույները ուղղակի Բասենի դաշտն անցան և բռնեցին Տրապիզոնի մեծ ճանապարհը[4], բայց նորագույն հետազոտությունները մի շարք սրամիտ հաշիվներով և բացատրություններով ցույց են տալիս, որ, ընդհակառակն, հենց Ալաշկերտի հովիտը դուրս գալուն պես (այժմյան Ղարաքիլիսեի մոտ), հույները փոխանակ դեպի արևմուտք գնալու՝ սխալմամբ շուռ են եկել դեպի արևելք և այդպիսով ստիպված են եղել մի ահագին պտույտ գործել՝ Բասենի դաշտը հասնելու համար։ Այդ պտույտն այսպես է ճշտգրտվում—Արաշկերտից Մաքու, Խոյ, Ջուղայի մոտ Արաքսի ձախ ափը, Երևան, Սևանի լճի արևմտյան ափը, Դիլիջանի ձորով Փամբակի, Շիրակի և Կարսի վրայով Բասեն և այնտեղից արդեն դեպի Սև ծով[5]։

Արմենիան Քսենոֆոնի ժամանակ ուներ մի սատրապ, Որոնտ (գուցե Հրուռնտ) անունով, որ պարսից թագավորի փեսան էր և «արյունով պարսիկ» ինչպես վկայում է Քսենոֆոնը[6]։ Երկիրը վարչապես բաժանված էր երկու մասի. արևմտյան մասը պարունակում էր իր մեջ Արածանիի ամբողջ ստորին հովիտը (Մուշի դաշտի հետ), իսկ արևելյանը՝ Արածանիի վերին հովիտը (Ալաշկերտ, Դիադին)։ Այստեղ արմենների երկիրը վերջանում էր համարյա Արածանիի ակունքների մոտ։ Բացի ընդհանուր սատրապից՝ երկրի երկու մեծ բաժիններն ունեին իրենց առանձին կառավարիչները։ Քսենոֆոնը հաղորդում է, միայն արևմտյան Արմենիայի կառավարչի անունը—Տիրիբազ, որ նոսրմպես նշանավոր մարդ էր, պարսից թագավորի «բարեկամ», որ իրավունք ուներ օգնելու թագավորին ձի հեծնելիս[1]։ Արմենները դեռ չէին անցել Արաքսի միջին, Արարատյան հովիտը, և այդտեղ դեռ հին քնիկ ցեղեր էին ապրում։

6. Նոր ժողովուրդ: Այնուհետև դարձյալ անթափանցելի խավարն է փաթաթում հայկական ամբողջ բարձրավանդակը, և մենք ոչինչ հնարավորություն չունինք գոնե շատ հարևանցիորեն դատելու թե ինչ ընթացքով շարունակվեցին այդ երկրում այն շարժումները, որոնց հանդիսատես եղանք մինչև այժմ։ Հաստատ է համարվում միայն այն, որ Քսենոֆոնի ժամանակից հարյուր և ավելի տարի հետո, մոտավորապես Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ, արմենների շարժումը վերջնականապես կանգ էր առել և նրբանք արդեն հաստատվել էին Արաքսի հովտում[2]։ Գուցե այդ ժամանակներում էլ վերջացել էր եկվորների և բնիկների մխաձուլումը, որից արևմտյան Ասիայի բազմաթիվ ազգություններ մեջ առաջացավ մի նոր ժողովուրդ, որ իրեն անվանում էր հայ, իսկ երկիրը՝ Հայաստան, մինչդեռ օտար ազգությունները շարունակեցին նրան ա ր մ ե ն և նրա ե ր կ ի ր ը՝ Արմենիա անվանել։

Մեր նախընթաց նկարագրությունից հետևում է, որ արմենները դուրս գալով իրենց փոլուգիական հայրենիքից մոտավորապես 7-րդ դարի (Ք. ա.) վերջերում, երկու դարից ավելի ժամանակ գործադրեցին՝ Հայկական Բարձրավանդակի նշանավոր հովիտներում հաստատվելու համար։ Այս հանգամանքն բուհնքյան բնորոշում է այդ ամբողջ շարժման պատկերը, ցույց տալով, որ դա զինվորական մի արշավանք չէր, այլ մի ամբողջ ժողովրդի տեղափոխություն, որի նպատակն էր նոր հայրենիք գտնել։ Այսպիսի մի գործ գլուխ հանել չէր կարելի առանց զենքի ուժի, և մենք արդեն տեսանք ընդհարումներ տեղացիների և եկվորների մեջ։ Բայց և այնպես, չէ կարելի ասել, թե հայրենիքի հարցը բացառապես զենքի ուժով լուծվեց։

Կռիվներ, թշնամություն, անշուշտ եղել են եկվորների և երկրում նստածների մեջ։ Այստեղ էլ, Հայաստանում, կրկնվում էր այն, ինչ կատարվում էր ուրիշ տեղերում արիացիների գաղթի հետևանքով։ Տեղական այն ցեղերը, որոնք չէին ուզում հպատակվել, կորցնել իրենց ազատությունը, տեղի տվին և հեռացան դեպի հյուսիս[3], մասամբ դեպի հարավ, ապավինելով ամուր լեռնաստաններին։ Այսպես, շատ հեթիթական ցեղեր տեղավորվեցին կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթային։ Բայց բոլորը չէին հեռանում և տեղական ազգաբնակության խոշորագույն զանգվածներ մնում էին իրենց տեղը և ձուլվում էին արիացիների հետ։ Հենց Քսենոֆոնի նկարագրածը շատ լավ ցույց է տալիս, թե կռիվը եղել է մանր տեսակի, լեռնային, դրացիական անհամաձայնություններից բխող։ Իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար խալդերը անշուշտ շատ անգամ են լեռները բարձրացել և զենք վերցրել եկվորների դեմ։ Բայց այս դիմադրությունը երկարատև չէր կարող լինել, մանավանդ, որ եկվորներն ունեին

[1] „Oeuvres Complètes de Xénophon", t. II, Paris, 1910, p. 85.

[2] **A. Boucher** „L'Anabase de Xenophon", Paris, 1913, p. 164.

[3] **H. Mapp,** «Еще о слове «Челяби» (К вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии), Пет., 1913, с. 41.

[4] **Է. Տ.** Հոֆմայստեր, «Հայաստանի մեջքն», թարգմ. Ստան, Կ. Պոլիս, *1913*, եր. *285*։

[5] **Boucher,** „L'Anabase", p. p. 212--236.

[6] **Xénophon,** liv. I, ch. VI.

[1] **Xénophon,** liv. IV, chap. 4.

[2] **Maspero,** „Histoire Ancienne des Peuples d'Orient", Paris, 1909, p. 765.

[3] Հեթիթական կամ հաբեթական ցեղերի տեղափոխությունը հարավից դեպի հյուսիս ապացուցում է լեզվագիտական հետազոտություններով և ակադեմիկոս Մառը։ Այդ ցեղերի թվին են պատկանում Հեչենները, Լերգեզները, Թուշերը, Ինգուշները և այլն։ Այդ տեղափոխության ճանապարհն էր այժմյան Ռազմա-վիրական ճանապարհը, Դարիալի կիրճը (H. Mapp, «К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа», «Известия Импер. Академии наук», 1916, с. 1380—1408).

իրենց ձեռքում կովի այնպիսի միջոցներ, որոնք չէին կարող թշնամության խիստ, հարատև կերպարանք տալ։

Մենք արդեն նկատել տվինք, որ ո՛չ արմեններն էին խալդերը միակ, գամայն անկախ ազգեր չէին, նեռված գոյության կռվի դաշտը։ Երկրորդ, որ տեղի ուներ երկու ցեղերի շփումը, պատկանում էր Մարաստանին, իսկ հետո՝ Պարսկաստանին։ Եվ պայքարող կողմերի հաջողությունը մեծագույն մասամբ կախված պիտի լիներ այն վերաբերմունքից, որ ուներ մարա-պարսկական պետությունը դեպի իր առջև բացված ցեղական կռիվը։ Այս կողմից հովանավորվողի դրության մեջ գտնվում էին, ինչպես տեսանք, եկվորները, արմեններն։ Եվ այսպիսով արիական տարրը նույնիսկ արտաքին բարեհաջողություններով էլ նպաստավորված էր՝ տեղական տարրերն իրեն ենթարկելու համար։ Բայց սա նվաճում չէր, ոչ էլ ստրկացում կամ ուժով ճնշում։ Արմեններն տեղացիներին դեպի իրենց գրավեցին խաղաղ դրացիական ձգտումներով, երկուսակողմ հաճախայնության, փոխադարձ իրավունքների կիրառության պայմանով։ Եվ այս խաղաղ ճանապարհով, երկարատև աշխատանքի միջոցով էր, որ արմենները ձուլեցին իրենց մեջ ուրարտացիներին կամ խալդերին[1], խառնվելով նրանց հետ, ենթարկվելով նրանց կուլտուրային, բայց պահպանելով իրենց լեզուն ու սովորությունները։ Ձուլման այս եղանակը զուտ արմենական չէր։ Նա հատուկ էր բոլոր արիական ցեղերին[2]։ Լեզվի այդ պահպանության և տարածման մեջ էր արիական այս փոքրաթիվ հատվածի ամբողջ կենսունակությունը, ցեղի կազմակերպչական ուժեղ կարողությունը, որ հնարավոր էր դարձրել սխեմատիկ և անընդհատ ձուլումների միջոցով տարածել իր բանակը։ Որ ձուլումը այս իսկ եղանակով էր կատարվում, ցույց է տալիս հետևյալ երևույթը, որի երևան գալը մենք պարտական ենք ակադեմիկոս Մառի վերջին գիտական որոնումներին։ Տեղական հարեթական ցեղերից մեկը, Մոսոխ, Մոսխ կամ Մեսխ անունով, ապրում էր Հայաստանի հարավային մասում։ Արմենների գալուստը տեղից չշարժեց Մեսխերին, որոնք շարունակեցին խաղաղ կենակցել այդ եկվոր այլատոհմ ցեղի հետ և ենթարկվեցին նրա լեզվին։ Հետո մի քանի, մոտավորապես 100—200 տարի կենակցելուց հետո, Մոսխերը տեղափոխվեցին Հայաստանի հյուսիսային կողմերը, Վրաստանի սահմաններն։ Նրանց հետ խառնվեց Սվան ցեղը և այս խառնուրդից առաջացավ Սոմեխի անունը։ Այս ցեղի անունով է, որ վրացիները հայերին անվանում են Սոմեխի[3]։ 41

Ձուլման վերին աստիճանի հետաքրքրական գործողությունը, որ դարեր է տևել, կարելի է պարզել և ընդարձակել այն առատ նյութերի միջոցով, որոնք մնացել են Մովսես Խորենացու պատմության մեջ։ Այդ պատմության առաջին և երկրորդ մասերի նյութը հյուսված է առաջ ու առաջ բազմաթիվ և առատ ազգային ավանդություններից, զրույցներից, առասպելներից[4], որոնց մեջ զուտ արմենական իրողությունների հետ խառնվում են ուրարտական անցյալի հետավոր արձագանքները։

[1] Գրոֆ. Հ. Գելցեր, «Համառոտ պատմություն հայոց», թարգմ. հ. Գ. Գալեմքեարյան, Վիեննա, 1897, եր. 5։

[2] Анучин, «Армяне в ант. и геог. от.» (Бр. Пом. с 358).

[3] Н. Марр, «К дате эмиграции мосохов из Армении в Сванию» (Изв. Им. Ак. Наук, 1916, с. 1689—1692).

[4] Հայկական աշխատասիրություններ հալագետ Յ. Գելցերի, թարգմ. հ. Յ. Տաշյանի, Վիեննա, 1895, եր. 26։

Այսպես Խորենացին ասում է[1], որ հին գրույցները պատմում են, թե Արկայոսի նախարարության կախարհայր Ալաթը Հայկից առաջ մեր աշխարհում եղած մարդկանցից էր։42 Այս նշանակում է, որ հին ավանդության անհայտ չէ, որ երկրի նախկին բնակիչները, խալդերը կամ ուրարտացիները, չզրկվեցին իրենց դասակարգային դիրքերից, չհեռացվեցին կառավարությունից, պատվից ու իշխանությունից, այլ պահեցին իրենց հին իրավունքները նոր կազմակերպվող պետության ազնվականության մեջ։ Այս ցուցմունքը պետք է ասիք տար որոնելու մեր նախարարությունների ծագումը, համեմատելով նրանց տոհմանունները այն տեղական անկախությունների, թագավորությունների հետ, որոնք հիշատակված են Ապոռետանի և Ուրարտուի սեպագիր արձանագրությունների մեջ։ Այս համեմատությունը ցույց է տվել, որ հայ նախարարական 256 տոհմանունների մոտ 1/6 մասը կարելի է շատ մոտ համարել, նույնացնել սեպագրությունների մեջ գտնված անուններին[2]։ Եթե այս ճիշտ է միանգամայն, մենք, ուրեմն, ունինք մի զորավոր փաստ պնդելու, թե եկվոր արմենները հավասարության, դաշնակցության սկզբունքներով միացան երկրում ապրողների հետ։ Երկրի աշխարհագրական կերպարանքից առաջացած հոգեբանությունը, այն է՝ տեղական անկախությունների խիտ ցանցով ապրելու սիստեմը, հին նախրյան պետական կազմակերպությունն էր և նրա վրա էլ չափվեց ու ձևվեց նոր հայկական պետությունը։

Վերևմտյան Ասիայում հանդես եկած արիական ցեղերը կենսունակ, ուժեղ էին իբրև թափ, երիտասարդ տարրեր, բայց կուլտուրական զարգացման կռվից ցած փին այն քաղաքակիրթ ազգերից, որոնց հետ խառնվեցին, և որոնց ենթարկեցին իրենց իշխանության։ Ասել ավելորդ է, որ այդ նորեկները պիտի ենթարկվեին իրենց նվաճած ազգերի կուլտուրայի խիստ ազդեցության։

Այս երևույթը նկատվում է և Հայկական Բարձրավանդակի վրա արիական և ոչ-արիական տարրերի միաձուլման միջոցին։ Նախահայերի ազնվականությունը, որ խառնվում էր նորեկների հետ, ներկայացնում էր կուլտուրապես ավելի շատ զարգացած դասակարգը, որ բերում էր իր հետ երկրի պատմության անգիր ավանդությունների ձևով։ Եվ այդ պատմությունը, այդ առասպելները դառնում են ընդհանուր ազգային, սեփականության այդ նորակազմ ազգության, որ քաղաքական պապարեզ էր դուրս գալիս՝ կոփված իր մի մասի անցյալի և փլուտուրայի վրա։ Եվ այս ձուլումը, ուրարտական անցյալի այս ազգայնացումը ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել Վանի լճի ափում, ուր այժմ էլ այնքան առատ և հարուստ է ժողովրդական բանահյուսությունը։

Այսպես, զուտ տեղական, վանյան է Հայկի առասպելը։ Դա մի անվանիդեր (էպոնիմ) հերոս է, գուցե և մի աստվածություն, որ Վանի լճի շրջանից դուրս չէ գնացել և մի ուրիշ տեղ չէ գործել[3]։ Եվ նրա կռիվը քաղդեա-ասորական Բել ապստու դեմ ամբողջովին ուրարտական պատմություն է և անկասկած ներկայացնում է դարավոր կռիվները Հայկական Բարձրավանդակի և Միջագետքի մեջ, մի կռիվ, որի հնագույն շրջանը չէր կարող ժողովրդական պապպել չդադնել, գուցե մի մասնիկ և նախահայկական պանթեոնի աստվածաբանական սիստեմի։

Այսպես է և Արա Գեղեցիկի առասպելը։ Վերևում մենք բերինք ուրարտա-

[1] Գրբ. Բ-ը։

[2] Բապմաշյան, «Հայ նախարարությունները բեւ ուշ արձանագրությանց մեջ» («Բանասեր», 1902, թ. 7—9)։

[3] К. Патканов, «Ванские надписи», с. 89.

կան աստվածների ամբողջ ցուցակը, որ փորագրված է Մհերի Դուռ ժայռի մեծ սեպագրության մեջ։ Այդ ցուցակի մեջ մենք պատահում ենք Արա անունով մի աստծու[1]։ Թեև այստեղ ընթերցումի սխալ չկա, մեզ կմնա հիշեցնել, որ այդ գեղեցիկ տղամարդու վավաշոտ տարփածու Շամիրամն էլ ասորական դիցուհի էր, և այնուհետև պարզ կլինի, որ Արայի զրույցը մի կրոնական վեպ է ուրարտական պանթեոնից, որ անշուշտ պարունակում է իր մեջ երկու հակառակորդ ազգերի հարաբերությունները պատկերացնող մի այլաբանություն[2]։

Թեև Արան դուրս է բերվել ուրարտական պանթեոնից՝ հայոց պատմության ավանդական շրջանի գործիչներից մեկը դարձնելու համար, մենք ունինք նյութ դատելու և այն մասին, որ արմենո-խալդական ձուլումից առաջացած ազգի պանթեոնի մեջ էլ մտել են ուրարտական աստվածներ։ Այս հանգամանքը, ինչպես ցույց է տվել հայ բանասերներից մեկը[3], կարելի է տեսնել Տորք Անգեղի առասպելի մեջ, որ պատմում է Խորենացին[4]։ Տորքը, ինչպես երևում է, մի աստվածություն էր, որ պատկանում էր հեթիթական ցեղերի պանթեոնին։

Կրոնական-առասպելական ավանդությունների շրջանից դուրս մենք ունինք և իրական արժեք ունեցող պատմական փաստեր, որոնք նույն ձուլման ապացույցներն են։ Նիկոլսկին ուշադրություն է դարձնում Խորենացու պատմության այն գլխի վրա, որ պատմում է հայ Արամ թագավորի գործերը։ Դա ուրարտական քաջ Արամենն է, նույնպես երկիրը կազմակերպողի, նվաճողի, թագավորություն հաստատողի, ազգային սկզբունքը քաղաքական նշանաբան դարձնողի դերով[5]։ Ուրարտական սիրված հերոսը նույնպիսի պատկերով է և հայոց պատմության մեջ։ Նա, ուրեմն, ազգայնացվել էր և Արմեն ժողովրդի կողմից։

Նույն գիտնականը գտնում է նաև Արաքսի ավազանի սեպագրերը ցույց են տալիս, որ ուրարտական պատմությունը իր հեռավոր արձագանքներն է պահել հայկական ավանդությունների մեջ, որոնք պատմված են Խորենացու աշխատության մեջ (Ա, ԺԸ)։ Այդտեղ հիշատակված Մանավազը ուրարտական Մենուան է, Արմենակը՝ Արգիշտի թագավորն է։ Մանավազի և Արմենակի գործողությունները, որոնք մանրամասնաբար պատմված են ավանդության մեջ, միևնույն պատկերն են ներկայացնում, ինչ Մենուայի և Արգիշտիի գործողությունները ըստ սեպագրերի, Արաքսի հովտում և նրա հյուսիսային լեռնաշխարհում։

Երկու տարբեր ցեղերի խաղաղ կենակցության, հաշտ միաձուլման փուտերի կարգին պետք է դասել, մեր կարծիքով, և այն, որ բազմաթիվ ուրարտական աշխարհագրական անուններ պահեցին իրենց գոյությունը հայոց գրականության մեջ[6], իբրև անփոփական ազգային անուններ, որոնց բացատրության համար գոյություն ունեին ազգային անվանադիրներ (էպոնիմներ)։

Մնում է երկու ազգագրական տարրերի (Արմեն—Խալդ) շփման և կուլ-

[1] **Sandalgian,** p. 206, 209.

[2] Առաջին անգամ պրոֆ. Գելցերն է ցույց տվել Արայի զրույցի կրոնական հանգամանքը («Հետազոտություն հայ դիցաբանության», Վենետիկ, 1897, եր. 78, 96)։

[3] Ն. Ադոնց, «Տորք աստված հին հայոց» («Հուշարձան», գրական ժողովածու, Մխիթարյանների, Վիեննա, 1911, եր. 389—394)։

[4] Ր. Ը։

[5] **Никольский,** «Клинооб. надписи Ванских царей», («Древ. Восточ.», с. 399—400).

[6] **І. Халатянц,** «О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными Ванских надписей» («Древ. Восточ.», т. II, вып. 2, М., 1911, с. 120—131).

տուրական ձուլման մի մեծ հիշատակ ևս—լեզուն։ Վերջին տարիներս հայտնի հայագետ ակադեմիկոս Մառի ընդվաքանական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Հայաստանում հին ժամանակներից գոյություն են ունեցել երկու լեզու. ազնվականների լեզու, որ մենք անվանում ենք «գրաբար» և որին Մառը տալիս է «հայոց» (Հ Айский) անունը և ռամիկների լեզուն, այն, որ մենք անվանում ենք «աշխարհաբար», և որին ռուս գիտնականը տալիս է «արմենական» (армянский) անունը։ Այս երկու լեզուներն էլ զուտ արիական չեն և ունեն իրենց մեջ այնպիսի տարրեր, որոնք ցույց են տալիս նրանց մոտիկ ազդեցությունը հաբեթական լեզուների հետ, այն է՝ կովկասյան կամ ուրիշ խոսքերով հեթիթական լեզուների (վրացիների, մինգրելների, լազերի և մասնավորապես սվանների) հետ[1]։

Հաբեթագիտությունը, դեռ բոլորովին նոր հիմնված մի ճյուղ լեզվագիտության մեջ, պետք է սպասել, որ դեռ շատ փաստերով պիտի հաստատե երկու լեզուների ձուլման իրականությունը և ապացուցանե վանյան սեպագրությունների լեզվի առնչությունը հայոց նախա-արիական լեզվի հետ։

Այժմ դիմենք հայ անվան։ Ինչի՞ց առաջացավ նա։ Գիտությունը դեռ միանգամայն բավարար պատասխան չէ գտել, թեև բազմաթիվ փորձեր է արել և անում է։ Տիրապետող է այն կարծիքը, թե տեղային, ուրարտական կամ խալդական տարրի անունն է այդ, մի անուն, որ գուցե բխում է ընդհանուր ցեղային անունից (հաթ կամ հաթք)։ Պրոֆեսոր Ենանը ենթադրում էր, թե այս ազգային անունը կազմվել էր դեռ այն ժամանակ, երբ արմենները ձուլում էին իրենց մեջ հեթիթներին Կապադովկիայում և Կիլիկիայում։ Բայց քվում է, որ երկու ազգերի մի կուլտուրական լեզվական տիպի մեջ ձուլելու գործում վերջնական և վճռական դեր կատարել է այն, առայժմ անհայտ ժամանակը, երբ արմենները հաստատվեցին Ուրարտուի սրտում, այսինքն Վանի լճի արևելյան ափերին։

Այս ենթադրության ուժ է տալիս հայ պատմական ավանդությունը, որ ժողովրդական վեպերից է ստեղծվել։ Այդ ավանդության ասում է, թե Կորդվաց լեռների հյուսիսային ստորոտներում, ուրեմն հենց այն երկրում, որ կոչվում էր հնագույն ժամանակներում Արարադ (Ուրարտու), կար մի գավառ՝ Հայք[2] (Վանի ժողովրդական բարբառով՝ Խեք) անունով։ Գուցե այսպես էլ կոչվում էր այդտեղի ժողովուրդը, որ ուժեղանալով և առաջնակարգ դիրք բռնելով ուրարտական ցեղերի մեջ, իր անունը հաղորդեց Վանի լճի շրջանում ապրող ժողովուրդներին և այնտեղից էլ՝ ամբողջ արիա-հեթիթական կամ արիա-հաբեթական միաձույլ ազգին։

Նորագույն հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում, արմենների հաստատվելուց հետո, տարածվել և տիրել է «հենիոխ» կամ «հանիոխ» անունով մի հեթիթական կամ հաբեթական ցեղ, որ խոր հետք է թողել հայ ազգի ցեղային հոգեբանության մեջ։ Այստեղից ինքնըստինքյան հետևում է ենթադրություն, որ «հայ» անունը առաջացել է այդ հենիոխներից կամ հանոխներից[3]։43

Այս բոլոր հավանականությունների մեջ նշանակությունից զուրկ չէ և վրաց հին ավանդությունը, որ մնացել է «Քարթլիս-Ցխովրեբայի» մեջ։ Այդ ավանդությունը, բերելով կովկասյան կամ հեթիթական ութ ցեղերի

[1] **Н. Марр,** «Грамматика Чанского (Лазского) языка», Пет. 1910, с. X—XI.

[2] Խորենացի, Ա, ԺԱ։

[3] **Н. Марр,** «Кавказский культурный мир и Армения», Пет., 1915, с. 28.

անուններ, որոնց Քվոմ և հայերին, ասում է, Քե նրանք միևնույն ծագումն ունին և նրանց նախահայրերը ոսի եգրայրներ էին, Թորգոմի որդիները։ Ձայոց նախահայրը այդ ավանդության մեջ այլևս Հայկ անունով չէ հայտնի, այլ Հառս անունով, որ Թորգոմի ավագ որդին է, նախապատիվ մյուս եղբայրների մեջ, և որին հայրը բաժին տվեց Արարատ և Մասիս լեռների մեջ գտնվող երկիրը[1], այսինքն՝ ճիշտ այն տեղը, որ համապատասխանում է նախնական Ուրարտուին, այն է՝ Վանի լճի հարավային կողմերից մինչև Աթաքսի հովտի հարավային լեռնաշղթան։ Այսպիսով վրացական ավանդությունը դեռ շատ հին ժամանակներից էր վկայում, որ վրացիները, ինչպես և կովկասյան կոչվող մյուս ազգերը, ազգակից են հայերին։

Այս բոլոր ապացույցները բերում են բոլոր գիտնականների կողմից ընդունված այն վերջնական եզրակացության, Քե ուրարտական քաղաքակիրթ և բնդունակ ցեղը չկորավ անհետ, այլ մտավ հայ ժողովրդի կազմի մեջ։

Լեզվագիտությունը վերին աստիճանի հետաքրքրական նյութեր է տալիս, Քե երկու ազգագրական տարրերը— արիացիները և հեթիթականները կամ հարքեթականները—ինչ էին մեջտեղ բերում՝ մի ընդհանուր ազգային կուլտուրա ստեղծելու համար։ Նկվոր արիացիները ուժեղ էին գլխավորապես իրենց զինվորական կազմակերպությամբ։ Դրանք կուլտներ էին առավելապես։ Եվ հարց լեզվի մեջ արիական են այն բառերը, որոնք արտահայտում են զորք, զենք և այլն, մինչդեռ տեղական կամ հարեթիական են հոգեկան տրամադրություններ արտահայտող բառերը, մանավանդ այնպիսիները, որոնք արտահայտում են երկրագործական գործիքներ, մետաղներ, տնային անասուններ, մատաղ և այլն։ Այսպիսով արիացիները տեղացիներից յուրացրին երկրագործություն, արհեստներ, վաճառականություն, կրոնական պաշտամունք։

Այս բարձր կուլտուրայի արտահայտություն դառավ այն երկտարր, խառն լեզուն, որ մեզանում հայտնի է «գրաբար» անունով։ Այդ հարուստ լեզուն, որ ազնվականության, կառավարող խավերի լեզուն էր, ըստ ենթադրության ակադեմիկոս Մառի, գարգացել է Հայաստանի հարավ-արևելյան մասում, այսինքն գարձյալ Վանի լճի ավազանում։[44]

[1] M. Brosset, „Histoire de la Georgie", Pet., 1849, t. I, p. 16—17.
[2] Н. Марр. «Кав. культ, мир и «Армения», с. 29.

Գլուխ երկրորդ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԶԵՎԵՐ

1. ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔ։ 2. ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՎ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑ։ 3. ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԳԱՇՏԱՄՈՒՆՔ։ 4. ԳԱՂՈՒԿԱԿԱՆ ԱՋԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ։ 5. ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՎԵՍՏՆԵՐ։ 6. ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ։ 7. ՀԵԼԼԵՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՍԻԱՑՈՒՄ։

1. Ներքին կյանք։ Հայ ժողովրդի ներքին, տնային կյանքի մասին այս հեռավոր ժամանակներում, երբ հավանականորեն դեռ կատարվում էր գրկու ազգագրական տարրերի միաձուլումը, շատ քանկագին տեղեկություններ տալիս է Քսենոֆոնը, որ, ինչպես հիշատակեցինք, եղել է Հայաստանում 401—400 (թ. Ք. ա.)։

Դեռ կորդուխների երկրում հուլները լսել էին, որ Հայաստանը մի ընգարձակ և պտղատու աշխարհ է։ Այս համբավը ճշտվեց այն ժամից, երբ նահանջողները հասան Բազեշի սահմաններին։ Նրանց առջև փռված էր մի բարեբեր և առատ երկիր. Մուշի և Բուլանըխի դաշտերի պես գեղեցիկ վայրերը, իհարկե, խիտ պղտգարնակություն ունեին և հուլները, որոնք կորդուխների երկրում ենթակա էին մշտական հարձակումների և ստիպված էին պատերազմական գործողություններով իրենց համար ճանապարհ բաց անել, Արածանիի հովտում գտան խաղաղություն և ամեն ինչի մեծ առատություն։

Հայաստանի մի ծայրից մինչև մյուսը, Բոհտան-սուից մինչև Եփրատի պակունքները, հուլները մի հատ քաղաք չտեսան։ Գերազանցորեն գյուղական էր Հայաստանը։ Գյուղերը խմբված էին մեծագույն մասամբ Մեղրավետի ափերին։ Նրանց մեջ կային և մեծերը։ Գյուղում էր գտնվում և Հայաստանի կառավարչի պալատը։ Արևմտյան Հայաստանի ուրիշ գյուղերում էլ հուլները հանդիպում էին պալատների։ Եվ այս ապացույց է, որ այդ կողմերում արդեն կազմակերպված էր ազնվականություն, որի ամրոցների շուրջը խմբվում էր ժողովուրդը։

Հայ ժողովրդի ընդհանուր կերպարանքը Քսենոֆոնի նկարագրության մեջ ներկայանում է վերին աստիճանի բնորոշ գույներով։ Դա ընդհանրապես երկրագործ և անասնապահ մի ժողովուրդ է, շատ խաղաղասեր, շատ հյուրասեր. հուլների առջև հայերը քաց են անում իրենց տնտեսական ամբողջ հարստությունը։ Ցորենի և գարու առատությունը չէ միայն երկրի հարստությունը, որ ամբարված էր հորերի մեջ։ Անասնապահությունն էլ զարգացած էր և հուլները առատորեն վայելում էին զանազան տեսակի մսեղեն՝ ոչխար, ձուլ, խոզ և այլն։ Առանձնապես զարգացած էր ձիաբուծությունը։ Ժողովուրդը բարձր մշակման գիտակցության էլ էր հասել։ Նուրբ, հին գինին էլ էր երե-

վում—հույն զինվորների սեղանի վրա։ Զարմանալի էր և զանազան բույսերից պատրաստված օծանելիքների և յուղերի բազմազանությունը։

Այս խաղաղ և բարելից երկրի ժողովրդին քաղաքակիրթ հույները վերաբերվում էին իբրև բարբարոսների և պահում էին իրենց այնպես, ինչպես այսօրվա եվրոպացիները իրենց պահում են Աֆրիկայի բնիկների մեջ։ Նրանք հարկադրում էին, որ հայ երեխաները ծառայեն իրենց սեղաններին, կոպիտ էին վարվում հասակավորների հետ և բռնություններ էին գործադրում։ Օրինակ՝ հույն զինվորները, հեռանալով այն տներից, ուր ամենասրտաբաց հյուրընկալություն էին գտել, հրդեհում էին այդ բնակարանները։

Սակայն ամբողջ երկիրը, ինչպես երևում է, կուլտուրական միանման պատկեր չէր ներկայացնում։ Այս մենք նկատում ենք տների նկարագրությունից։ Արևմտյան Հայաստանի գյուղերում շատ էին այնպիսի տներ, որոնք աշտարակներ ունեին։ Մինչդեռ արևելյան Հայաստանում, ընդհակառակն, շինարարական արհեստը դեռ զարգացման նախնական աստիճանի վրա էր։ Այստեղ գետնի վրա բարձրացած շինություններ չկային։ Մարդկանց բնակարանները ստորերկրյա փոսեր էին, ուր իջնում էին սանդուղքներով. մուտքը ջրհորի բերանի նմանություն ուներ։ Հողի տակ մարդու հետ միասին ապրում էին և տնային կենդանիները, որոնց համար շինված էր առանձին մուտք։ Փոքր երեխաների հետ միասին, ասում է հույն մատենագիրը, ապրում էին այծերը, ցուլերը, ոչխարները, տնային թռչունները։ Այդ նախնական կենցաղին միանգամայն համապատասխանում էին այդտեղ դրված կարասները, որոնք լցված էին գարեջրով։ Գարին լողում էր հեղուկի երեսին։ Կարասների մոտ կային երկար և կարճ եղեգներ, որոնք ծունկեր չունեին։ Ով ուզում էր խմել արբեցնող հեղուկը, վերցնում էր եղեգը, մի ծայրը դնում էր կարասի մեջ, իսկ մյուսով ծծում էր, ինչպես եզ, այդ նախնական գարեջուրը։ Քաղաքակիրթ հելլեններին դուր էր գալիս այդ հայկական գարեջուրը, երբ նրա հետ ջուր էին խառնում։

Քաղաքակրթության պատմությունը մեզ ուսուցանում է, որ այս նախնական գարեջուրը ամենահին, ամենանախնական խմիչքն էր, որ մարդը շինել սկսեց արբեցման համար։ Գինին, որ հետո գտնվեց, երկար ժամանակ արտոնված դասակարգերի սեփականությունն էր, մինչդեռ ժողովրդական խմիչք մնում էր գարեջուրը[1]։ Եվ իրավ, թեև խաղողի հայրենիք համարվում են Փոքր Ասիան և Հայաստանը, Արևելյան Հայաստանում առատ էր այս գարեջուրը, իսկ գինի ունի միայն գյուղապետը, որ և հույների տիրոջը շահելու համար, խոստանում է հողի տակ թաղած գինի տալ նրանց։ Բայց այսպես չէր Արևմտյան Հայաստանում։ Այնտեղ գարեջրի մասին հիշատակություն չկա, բայց առատությամբ գտնվող բերքերի մեջ հիշատակվում են և «հոտավետ գինիներ»։

Եվ այսպես, հույն հեղինակի նկարագրության մեջ Արևելյան Հայաստանը, արևմտյանի համեմատությամբ, ավելի նախնական, կուլտուրապես ավելի ստոր մի կացության պատկերն է տալիս, այս պատկերը թանձրացնում են և մի երկու մանրամասնություններ։ Հույն բանակին հետևում է մի փոքրիկ հայ զորախումբ։ Հույները ճանապարհին թողնում են իրենց հոգնած և ուժասպառ կենդանիներին և հայերը շտապում են տիրանալ նրանց, իրար հետ կռիվ սկսելով բաժնի համար։ Մի ուրիշ տեղ, մթության մեջ, հայերը հետևում են հույներին ահագին աղմուկով և վիճելով իրենց ընկած բաժինների

[1] Липперт, «История культуры», СПБ, 1895, с. 68—71.

մասին։ Ահա դեռ որքան նախնական աստիճանի վրա էր գտնվում հայոց զինվորությունը։45

2. Ընկերական և ընտանեկան կյանք։ Հայկական Բարձրավանդակի վրա տարածված այս տեսարանը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակները հայ ժողովուրդը դեռ չէր դուրս եկել այն նախնական դրությունից, ուր մարդկային հանրակեցություն ուներ տոհմի, ազգի (pog, gens) ձևը։ Բայց հայերը այս կողմից բացառություն չէին կազմում։ Այսպես էին կազմակերպված և մյուս արիական ցեղերը, նույնիսկ այնպիսիները, որոնք արդեն համաշխարհային պետություններ ստեղծելու աստիճանին էին հասել, օրինակ՝ Մարաստանն ու Պարսկաստանը։ Այսպես էր հենց այն երկիրն էլ, ուր արմենները հայրենիք էին գտել։ Նաիրիի բազմաթիվ ցեղերը, ինչպես նաև Հարևան ուրիշ երկրների (Վրաստան, Աղվանք) ցեղային բաժանումները ուրիշ մի բան չէին, բայց եթե միևնույն տոհմային կազմակերպությամբ ապրող ժողովուրդներ։

Տոհմը այն ձևն է, ուր մարդկանց ընտանիքների մի խմբակցություն համարում է իրեն, իրավացի թե սխալմամբ, կապված արյունակցական կապերով, այսինքն ազգակցությամբ, որ կարող է լինել թե՛ մոր և թե՛ հոր կողմից, ինչպես նաև ազգականական մի ընդհանուր պաշտամունքով, ընդհանուր մի անունով[1]։ Այս կազմակերպության նախնական աստիճանում չկա անհատականություն, ամեն ինչ տոհմային է և տոհմին է պատկանում՝ սկսած երեխաներից մինչև տնտեսական ձեռնարկությունները, հողը։ Տոհմն ունի մի գլխավոր, մի առաջնորդ, որ կառավարում է և պաշտպանում է իր տոհմակիցներին։ Ամբողջ տոհմը կապված է ընդհանուր տոհմային պարտավորություններով և պատասխանատվությամբ։ Երբ սպանվում էր տոհմի անդամներից մեկը դրսի, ուրիշ տոհմի պատկանող մեկի ձեռքով, ամբողջ տոհմը պարտավոր էր արյան վրեժ հանել այդ հակառակորդ տոհմից։ Իսկ միևնույն տոհմին պատկանող մարդկանց հանցանքները, երբ կատարվում էին միմյանց դեմ, կամ չէին պատժվում կամ պատժվում էին թեթև կերպով։

Տոհմերը համախմբված էին մի տեղ։ Նրանց փոխադարձ հարաբերությունները հաճախ թշնամական էին։ Հարձակումներից պաշտպանվելու համար մեծ կամ փոքր գյուղերը, որոնք մի տոհմ էին պարունակում իրենց մեջ, պաշտպանվում էին ամրություններով։ Քսենոֆոնի հույները Արևելյան Հայաստանում մի գյուղ մտան, որ հողե շրջապարիսպ ուներ։ Այս տոհմային կազմակերպության մի բնորոշ գիծն է։ Այդպես է և հույն հեղինակի նկարագրած հայ գյուղապետը, որ տոհմի գլխավորն էր[2]։

Սակայն ժամանակի ընթացքում տոհմը մեծանում էր, չէր կարողանում այլևս ամփոփվել մի որոշ տեղում։ Այդ դեպքում նա բաժանվում էր և նրա հատվածները հեռանում էին մայր տոհմից, նրանից փոքրիշատե հեռու բնակություն էին հաստատում, մնալով, այնուամենայնիվ, կապված նրա հետ ընդհանուր տոհմային ավանդություններով և միության ոգով։ Հետևելով այս կարգին, տոհմային հատվածները իրար հետ էին լինում և տեղափոխությունների ժամանակ։ Արիական ցեղերի տեղափոխումներին ընդհանուր էր այս կարգը, հետևաբար և արմենների գաղթին, այնպես որ իրենց նոր հայրենիքում հաստատվելուց հետո՝ նրանց տոհմերը իրարից բաժան-բաժան և առանձնացած չէին, այլ միախմբված։ Գուցե այս երևույթով էլ մենք կարո-

[1] М. Ковалевский, «Социология», Пет., 1910, т. II, гл. V.

[2] Н. Адонц, «Армения в эпоху Юстиниана», с. 391.

ցանկանք բացատրել այն տարբերությունը, որ եշմարդկանք Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի մեջ։ Թվում է, թե Արածանիի վերին մասերում հնատուտվել էին արմեններն՝ ավելի քիչ քաղաքակրթված տոհմերը, մինչդեռ Մեծ Բաքետի հովտում տիրապետում էին քաղաքականապես ու կուլտուրապես ավելի զարգացած բնիկների տոհմերը։

Տոհմային կարգի բացարձակ տիրապետության ժամանակ ընտանիքն ուներ այն ձևը, որ կոչվում է նախնական և որ նմանություն չուներ ժամանակից հետագացողությամբ կազմված ընտանիքին։ Նախնական ընտանիքի մեջ տիրող սկզբունքը մայրապետությունն էր, այն կարգը, երբ մայրն էր, որ որոշում էր ազգակցությունը։ Մորից էր առաջանում տոհմը, իսկ հայրը ոչինչ նշանակություն չուներ այդ բանի մեջ, քանի որ դուրս ուներ հանրային ամուսնություն և կինը մի անհատի սեփականություն չէր։ Հայ ժողովրդի սովորույթների մեջ շատ կան հետքեր, որոնք ցույց են տալիս, թե նա էլ այդ մայրական իրավունքի փարն է ունեցել[1]։ Բայց այն ժամանակ, երբ Քսենոֆոնն անցնում էր Հայաստանով, այդպեն տիրում էր այն ընտանեկան կարգը, որ հայտնի է մ ա հ պ ե տ ա կ ա ն անունով և որ սկսում է այնքան ավելի և ավելի տիրապետող հանդիսանալ, որքան հետզհետե քայքայում և կազմալուծվում էր տոհմային դրությունը։ Քսենոֆոնի ժամանակ արդեն հայրապետությունն էր տիրում հայ ընտանիքի մեջ. հայրն է, որ տան մեջ է և նրա ճակատագրի գործադրիչը։ Այն, սակայն, չէր նշանակում, թե տոհմային կազմը բոլորովին վերջանում էր Հայաստանում այդ միջոցներին։ Ընտանեկան նոր կազմակերպման հետ զուգընթաց գնում է և տոհմային կարգը, որի քայքայումը շատ անգամ տևում է ամբողջ դարեր, տասնյակ դարեր։ Հայաստանն այն տեսակ երկրներից էր, ուր տոհմային կազմակերպությունը պիտի երկար պահպանվեր։ Այսպես թե՛ լեռնային և թե՛ դաշտի բնակչությունը նախորոշում էր առանձնակի տոհմային զանգվածներով ապրելու երկարատև անհրաժեշտությունը։

Հայ նահապետական ընտանիքը, դատելով այն սովորություններից և ծեսերից, որոնք մնացել են մինչև այսօր ժողովրդի մեջ, ուներ մի ֆանտաստիկություն, որ չատ նման էր հույն և հռոմեացի, ինչպես նաև, երևի, ուրիշ արիական ազգերի ընտանեկան կազմակերպությանը։ Ընտանիքը մի ինքնավար և ինքնամփոփ հաստատություն էր, որի հենակետն էր օ ջ ա խ ը և իր սենեկան, իրեն միակ հատուկ պաշտամունքը։

Օջախը, ինչպես հայտնի է, ներկայացնում է տան կրակարանը։ Կրակը համարյա բոլոր ազգերի երեղպագության առարկան էր, իսկ ընտանեկան հարկի տակ տեղական, ներքին անսովորություններն էր, որին երկրպագում էին ընտանիքի անդամները, զոհեր ու ընծաներ մատուցանելով։ Սրբազան երակը միշտ վառ պիտի պահվեր։ Նա ներկայացնում էր ընտանիքը, նրա ամբողջությունը, հարատևությունը։ Ընտանիքը պիտի ապրեր հավիտյան, պիտի լիներ նույնպես մաքուր ու սուրբ, ինչպես էր կրակը, որի առջև ընտանիքը թույլ չէր տալիս, որ կատարվի որևէ վատ բան։

Ընտանեկան այդ աստծուն անմիջապես ծառայել, զոհեր ու խնդրվածքներ մատուցանել կարող էր միայն ընտանիքի հայրը, որ այսպիսով հանդիսանում էր աստվածության քահանան կամ քուրմը։ Միաժամանակ ընտանիքի հայրը և անսահման ու բացարձակ իշխանավորն էր իր հարկի տակ, և նրան պարտավոր էին հպատակվել ընտանիքի բոլոր անդամները։ Նա նույնիսկ կյանքի և մահվան վճիռներ էլ էր կարող արձակել։ Նա կոչվում էր տ ա ն ո ւ տ ե ր (տանտեր)։ Եվ պետք է ասել, որ ընտանիքը նահապետական կյանքում մի մեծ հիմնարկություն էր, որ հաճախ ամփոփում էր իր մեջ հարյուրավոր և էլ ավելի անդամներ։ «Տուն» անունը միայն ընտանիքը չէր ներկայացնում։ Տուն էր և տոհմին պատկանող ամբողջ գավառը, նահանգը և համ նույնիսկ ամբողջ պետությունը. և տանուտեր կոչվում էր ոչ միայն տան հայրը, այլև տոհմապետը, տոհմային իշխանավորը և մինչև իսկ թագավորը։ Եվ ինչ որ էր տանուտեր հայրն ընտանիքի մեջ, նույնն էր տանուտեր-տոհմապետը գավառի կամ նահանգի մեջ, ինչպես և տանուտեր-թագավորը պետության մեջ[1]։

Մահից հետո տանուտեր հոր իշխանությունն ու իրավունքները անցնում էին նրա ավագ որդուն։ Միայն տղամարդին էր տված ժառանգելու իրավունքը. տղամարդը միայն կարող էր լինել իշխանավոր, կարգադրիչ և տնային աստվածության հետ անմիջապես հարաբերություն ունեցող։ Կանայք միանգամայն զրկված էին այդ բոլոր իրավունքներից։ Կինն իր ամուսնու հետ և աղջիկն իր հոր կամ եղբոր հետ կարող էին ներկայանալ աստծուն։ Այս պատճառով յուրաքանչյուր տանուտեր-հայր աշխատում էր արու զավակ ունենալ իրեն հաջորդելու, այսինքն իր օջախը հաստատ ու շարունակական պահելու համար։ Սրբազան կրակի հետ ընտանիքում վառ պիտի մնար և նախնիքների պաշտամունքը, որի մեջ դարձյալ գլխավոր դերը պատկանում էր տղամարդին։

Պիտենք արդեն, որ նախնական մարդուն հատուկ էր այն հավատը, թե մարդը մեռնելուց հետո էլ շարունակում է ապրել գերեզմանի մեջ։ Այդտեղ թաղված է դիակը, բայց նրա հետ այդտեղ բնակություն է հաստատում նրա հոգին, որ կենդանի է, չէ մեռնում։ Այս հասկացողությունը, որից մարդկությունը այժմ էլ դեռ չէ ազատվել, առաջացնում էր մեռելապաշտություն։ Գերեզմանի բնակիչն ուներ իր պահանջները, որ պիտի կատարեին երկրի վրա ապրող մարդիկ, հակառակ դեպքում նա կարող էր մեծ վնասներ և տանապանքներ պատճառել ապրող աշխարհին։ Մեռելների պահանջներն էին սենեկան և ապրուստի միջոցներ։ Յուրաքանչյուր մեռել պիտի ունենար իր գերեզմանը։ Անթաղ մեռելի հոգին դառնում էր թափառական, լցված մարդկանց դժբախտություններ պատճառելու ձգտումով։ Իսկ գերեզման ստացած հոգուն պետք էր տալ կերակուրներ։ Ուտելիք և ըմպելիք մեռելի հետ գնում էին թաղման ժամանակ։ Բայց այդ բավական չէր։ Հոգին դուրս էր գալիս գերեզմանից՝ որոնումներ անելու և այդ միջոցին գերեզմանի վրա նա պիտի գտներ ինչ իրեն հարկավոր էր, այսինքն զոհի այրվող միս (ողջակեզ), որ նրա ծխով հագենա, գինի և կաթ՝ խմելու համար։ Իսկ ո՞վ պետք է բերեր այդ զոհերն ու ընծաները, եթե ոչ մեռածի ընտանիքը։ Միայն այս դեպքում էր, որ գերեզմանում հանգչող հայրը կամ առհասարակ նախնին իր ընտանիքի պաշտպանն ու հովանավորը կդառնար։ Իսկ իր պարտքը մոռացող ընտանիքի համար մեռած հայրը պատիժ ու պատուհաս կարող էր դառնալ։ Եվ որդին, ընտանիքի գլուխն անցած, զոհեր էր մատուցանում նախնիքների գերեզմաններին, ընծաներ էր տալիս, նրանց քաղցր հայացքը, բարի տրամադրությունը հայցում։

[1] Ա. Սամվելյան, «Մայրական իրավունքի» («Ազգագրական հանդես», 17)։

[1] И. Джавахов, «Государственный строй древней Грузии и древней Армении», СПБ, 1905, с. 84—136.

Նախնիքների մի ամբողջ պաշտամունք էր այս, մի աստվածացում, որ միանում էր կրակի պաշտամունքի հետ ընտանիքի գաղափարն ամբողջացնելու համար[1]: Օջախը՝ տան հարկի տակ և հանգստարանը՝ այդ տանից քիչ հեռու, ուր նախնիքների հոգիներն էին ապրում—ահա այն հիմքերը, որոնց վրա ամրապնդված էին ընտանիքի անկախությունն ու կատարյալ առանձնացումը: Խառնվել ուրիշ ընտանիքի հետ, անթույլատրելի էր և անհնարին: Ով հեռանում էր ընտանեկան օջախի մոտից, նա կորած էր այդ օջախի համար: Այս դրությունն էր վիճակված, ամենից առաջ աղջիկներին: Նրանք պիտի ամուսնանային ուրիշ օջախների պատկանող տղամարդկանց հետ և ահա այդ անհրաժեշտությունից բխում էր այսպիսի մի կարգ: Հարսը մտնելով իր ամուսնու հարկի տակ, ամենից առաջ կատարյալ և հլու հպատակություն էր հայտնում այդ հարկի օջախին: Եվ այդ րոպեից նա այլևս հայրական օջախին չէր պատկանում, պիտի մոռանար նրան և ամբողջ սրտով նվիրվեր իր ամուսնու օջախին, նրա շահերը պաշտպաներ, նրա աստվածներին (նախնիքներին) երկրպագեր, նրա ավանդություններով ապրեր:

Ընտանեկան այս կազմակերպությունը շատ ուժեղ մնաց հայ ժողովրդի մեջ մինչև նույնիսկ ներկա ժամանակները և պատմական որոշ հանգամանքների մեջ ինքնապաշտպանության մի զորավոր միջոց էր նրա համար:

Բայց չէ կարելի, իհարկե, ասել, թե օջախն իր սրբազան կրակով և նախնիքների պաշտամունքով միակ միջավայրն էր, ուր ամփոփվում էին հայ ժողովրդի բոլոր աշխարհայացքները: Ընտանիքի անձուկ շրջանից դուրս կար տոհմը. տոհմից դուրս՝ ցեղը, ամբողջ համայնական կազմը, պետությունը: Եվ մենք տեսնում ենք, որ գոյություն ունեին նաև ավելի ընդարձակ շրջանների պաշտամունքներ, որոնք հասնում էին համայնական, ընդհանրական չափերի: Այսպես, ընտանեկան պաշտամունքից դեպի ընդհանրականը տանող աստիճաններից առաջինն էր տոհմայինը, այսինքն տոհմապետի օջախը, որ թե՛ իր սրբազան կրակով և թե՛ նախնիքների պաշտամունքով նվիրական էր ամբողջ տոհմի համար:46

3. Համայնական պաշտամունք: Համայնական պաշտամունքի նախնական ձևն էր երկնային լուսատուների աստվածացումը: Այս դրությունը հատուկ է բոլոր ազգերին, և հայերը բացառություն չէին կազմում: Արդեն մենք տեսանք, որ ուրարտական պաշտամունքի մեջ էլ գլխավոր աստվածները լուսատուներն էին: Բայց հնդեվրոպացի հայերը ուրարտացիներից չէր, որ վերցրին այս պաշտամունքը. նրանք իրենց հին հայրենիքից բերել էին լուսատուների անձնավորող աստվածներ: Փռյուգիայում պաշտվում էին արեգակնային աստվածությունը, որ կոչվում էր Սաբազիոս: Այս Սաբազիոսը արմենների ամենագլխավոր աստվածներից մեկն էր և հենց նրանից էլ, ինչպես ապացուցում է ակադեմիկոս Մառը, գոյացել է հայերեն «աստված» անունը[2]: Սակայն չէ կարելի ասել թե արեգակի և ուրիշ լուսատուների պաշտամունքը արմենները

[1] Հայ հին ընտանեկան կազմակերպությունը, այնպես, ինչպես, նա պատկերանում էր մեր ժողովրդական սովորությունների և ավանդությունների մեջ, միանգամայն համապատասխանում է հին հունական և հռոմեական ընտանիքի կազմակերպության, ինչպես նկարագրել է Fustel de Coulanges իր նշանավոր „La citè Antique" գործի մեջ, որ և կարող է մեզ էլ առաջնորդել մեր հին ընտանիքն ուսումնասիրելիս: Տե՛ս և Ե. Սամվելյան, «Հայ ընտանեկան պաշտամունքը» («Ազգագրական հանդես», XII—XIV գիրք):

[2] Н. Марр, «Бог «Сабазиос» у армян», 1911.

ասիական հողի վրա զարգացած փռյուգիական միջավայրում են յուրացրել: Այս պաշտամունքն ավելի հին էր նրանց մեջ, բերված ավելի հեռու տեղերից, արիական ընդհանուր նախահայրենիքից:47 Սրա ապացույցն այն է, որ հայ հնագույն պաշտամունքը ունի իր մեջ այնպիսի տարրեր, որոնք գտնվում են և հնդկական ամենահին վեդայական կրոնի մեջ:

Լուսատուների մեջ նախնական մարդը, գերազանցորեն բնության որդի, ամենամեծ նշանակություն էր տալիս ցերեկվա լույսին, որ կրում է իր մեջ կյանքի աղբյուրը կազմող ջերմությունը: Հավանականաբար այդ լույսը անձնավորում էր մի աստվածության մեջ, որ կոչվում էր Արփի, Արեգ կամ Արև,[1] և ցերեկվա լուսատու գունդն էլ, այդ աստվածության մարմնացումը, ընդունվում էր իբրև նրա աչք և կոչվում էր Արեգակն կամ Արևակն: Թվում է, թե նույն այդ երկնային լույսի բարձր աստվածությունն ուներ և Վահ կամ Վահե անունը, որից ծագում էր Վահագն աստվածը, որ արեգակն աստծու հոմանիշն էր: Դեռ այսօր էլ Վանի գյուղերի հայ ժողովուրդը պահպանել է մի գերազանցորեն արևապաշտական ծես: Նորահարսին և փեսային վաղ առավոտյան արևածագին, հանում են տան կտուրը, երբեմն գալիս է և քահանան: Նորապսակների երեսները դարձրած են դեպի արևելք, իսկ հանդիսականները երգում են.

Էգ (այգ), բարև, ա՛յ էգ, բարև,
Էգն արևուն տանք բարև,
Տա թագավորին շատ արև,
Վահե՛, Վահե՛,
Էգ, բարև, ա՛յ էգ, բարև,
Էգն արևուն տանք բարև,
Տա թագուհուն շատ արև,
Վահե՛, Վահե՛[2]:

Առանց արևի կյանք չկա այս աշխարհում, և արևը հայ ժողովրդի աչքում կյանք հասկացողության նույնանիշն է դառնում: Այս արև կյանքը մի սրբազան ստացվածք էր, աստվածության մի մասնիկ էր, որ պարգևում էր ամեն մի մարդու, ուստի և երդվում էին իրար արևով, իրար երկար արև, արևշատություն էին ցանկանում: Արևի, և կամ նույնն է՝ Արեգակի պաշտամունք Հայաստանում տեսավ և Քսենոֆոնը, որ տվեց իր ձին հայ տանուտերին՝ արեգակին զոհելու համար[3]:

Արևային պաշտամունքի մեջ մեծ նշանակություն ուներ այն վաղ ժամը, երբ «ծնվում» էր կամ ծագում էր ցերեկվա լուսատուն: Գլխավորապես այդ ժամանակն էր փառաբանվում լույսը իբրև կյանք. կատարվում էին կրոնական արարողություններ, զոհաբերություններ էին լինում ի պատիվ Արև-Արեգակի: Հայ լեզուն մի շարք անուններ ունի այդ խորհրդավոր և սրբազան ժամը նշանակելու համար, անուններ՝ որոնք վկայում են, թե որքա՛ն վեհ ու սիրելի էր լույսի պաշտամունքը: Այդ անուններն են. «արևագալ» (արևի գալը), «արեվածայրք», «արևահարք», «արևացայտ»: Այդ մեծափառ ու գունագեղ ծնունդը այսպես էր պատկերացվում Վահագն աստծու ծնունդը երգող շատ հին քանաստեղծության մեջ.

[1] Н. Эмин, «Очерк религии и верований языческих армян», М., 1864, с. 36.

[2] Ե. Լալայան, «Վասպուրական», Թիֆլիս, 1911, եր. 44:

[3] Xenophon, III, chap. V.

Երկնէր երկին և երկիր.
Երկնէր և ծիրանի ծով.
Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղէգնիկն.
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
Նա հատր հեր ունէր.
Ապա թէ բոց ունէր մորուս,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք։

Արև-աստծու այս ծագումը ծովային մի տեսարան է և Հայաստանում, ուր չկան ծովային ընդարձակ հորիզոններ, այսպիսի մի պատկերացում ստեղծվել չէր կարող։ Ոստի այս բանաստեղծական չքնաղ արտահայտությունն էլ արմեններս, երևի, բերել էին իրենց նախնական հայրենիքից[1]։ Եվ նրա մեջ երգվող Վահագնը հայկական կերպարանք ստացած Ինդրան է, հնդկական աստվածը, որ թե՛ երկնային լույսն էր ներկայացնում և թե՛ ամպրոպային աստված էր, այսինքն իր կայծակներով հաղթում էր երկնային այն վիշապին, որ հալածում է ամպերը և չէ թույլ տալիս, որ նրանք երկրի վրա ցանկալի ռնձրև թափեն[2]։ Մեզանում էլ Վահագնը նաև երկնային լույսի և ամպրոպների աստվածությունն էր, զինված կայծակներով և հալածում էր անձրև արգիլող վիշապներին, ուստի և կոչվում էր Վիշապաքաղ[3]։

Այսպիսով Վահագնը հայոց բնիկ և հնագույն աստվածն էր, որ և մեծ ժողովրդականություն էր վայելում։ Հետագայում, երբ հայ պաշտամունքը զարգացավ և ծավալվեց, Վահագնը, ինչպես կտեսնենք իր տեղը, ուրիշ դիրք գրավեց կրոնական հասկացողությունների մեջ, բայց և այնպես, շարունակեց մնալ մեկը ամենից սիրված, ժողովրդական աստվածներից։

Արև աստծուն պաշտողներն իրենց անվանում էին արևորդի։ Այս անունը պահվում էր Հայաստանի սահմաններում դեռ XII դարում (Ք. հ.)։ Հավանական է, որ հնագույն հայկական պաշտամունքի անունն էլ այդ լինի եղած։ Արևորդիության կրոնը աստվածացնում էր և լուսինն ու աստղերը։

Երկնային լուսատուներից դուրս՝ հայերն ունեին և ուրիշ գաղափարներ ներկայացնող սեփական, բնիկ աստվածություններ։ Այսպես էր, օրինակ, Ամանոր աստվածը, որ թվում է, թե կոչվում էր և Վանատուր։ Ամանոր նշանակում է «նոր տարի», իսկ «Վանատուր»՝ հյուրընկալ։ Պտուղների հովանավորն էր և նրան նվիրված էին տարեմուտի տոները, որոնք համազգային նշանակություն ունեին։ Հայկական տարեմուտն սկսվում էր Նավասարդ ամսի մեկով, որ գալիս է օգոստոսի 11-ին։ Ամանոր աստծու գլխավոր պաշտամունքի տեղը գտնվում էր Բագրեւանդ գավառի Բագավան գյուղում։ Այդ գավառում էլ Հայաստանի բոլոր կողմերից հավաքվում էր մեծ բազմություն՝ ազգային տոնը կատարելու համար։ Տոնախմբությունը տևում էր վեց օր և կոչվում էր Վարդավառ։ Ջրի, ծաղիկների և առհասարակ երկրի արգասավորության տոնն էր դա։ Բազմամբոխ ուխտավորները ջուր էին սրսկում, աղավնիներ էին թռցնում, կատարում էին որսորդության հանդեսներ և այլ խաղեր։ Վանատուր կամ հյուրընկալ աստվածը այդ ահագին բազմություններն պատսպարում էր, լիացնում։ Տարվա այն ժամանակն էր տեղի ունենում տոնը, երբ երկիրը կարող էր հանդես բերել իր հասունացած պտուղների առատությունը[1]։

Նախնական բոլոր ժողովուրդները ենթակա էին բնապաշտության. նրանք լցնում էին բնությունը բազմաթիվ ոգիներով, հատկացնելով ոմանց չար, ոմանց բարի բնավորություն։ Չարերից ազատվելու համար գործ էին դրվում զանազան կախարդական հալածիչ միջոցներ, իսկ բարիներին գրավում էին ցոհերով, ընծաներով ու նրանց հաճելի գործողություններով։ Սակայն մարդկության մեջ կար և այն հայեցողությունը, որ չար ոգիներին անվնաս դարձնելու համար պետք է նրանց էլ երկրպագել, նրանց էլ աստվածացնել, որպեսզի այդ չարերը խղճան մարդկանց և վատություն չանեն։ Այս սկզբունքը, որ մտավ և պարսից կրոնի կամ զրադաշտականության մեջ, ընդունում էին և հայ արևորդիները, որոնց մասին մի վկայություն կա 12-րդ դարի մեր գրականության մեջ թե երկրպագում էին և սատանային[2]։ Այսպիսով մեր առջև բացվում է այն կրոնը, որ այժմ ունին եզդիները, որոնք, ինչպես հայտնի է, քուրդ ազգի մի հատվածն են և պահել են այդ ազգին հատուկ հին պաշտամունքը։ Այս բոլորը ապացուցանում է, որ արևորդի հայերը քրդերի հետ մի տեսակ կրոն ունեին[3]։

Բնության ահեղ երևույթները—ամպրոպ, կայծակ, փոթորիկ աստվածացվում էին։ Պաշտվում էին լեռները, քարերը։ Մանավանդ շատ զարգացած էր ջրի պաշտամունքը Հայաստանի մեջ. հավատացնում էին, որ աղբյուրների ակներում ոգիներ են ապրում, և այդ տեսակ աղբյուրները, որոնք կոչվում էին կաթնաղբյուր կամ լուսաղբյուր, երկրպագության առարկաներ էին։ Պաշտվում էին և հայոց մեծ գետերը. այսպես էր, օրինակ, Եփրատը և մանավանդ նրա արևելյան ճյուղը Արածանին։ Ծառերի պաշտամունքից հատկապես հայտնի են սոսին և բարդին։ Ավանդությունը պատմում է, որ հին Արմավիր քաղաքում կար սոսու անտառ, որին մարդիկ էին նվիրվում։ Այդ քաղաքում էր գտնվում և գլխավոր աստծու—արևի պաշտամունքի տեղը։ Արևորդի քուրմերը սոսիների տերևների սոսափյունով գուշակություններ էին անում[4]։ Պաշտամունքի առարկաների մեջ մենք տեսնում ենք և ուրիշ բույսեր, ինչպես նաև կենդանիներ։ Վերջիններիս մեջ հիշելի է մանավանդ շունը։ Կային մի տեսակ ոգիներ, որոնք կոչվում էին յարալեզ կամ առլեզ։ Նրանք շան կերպարանք ունեին։ Հավատում էին, թե նրանք պատերազմում սպանվածների վերքերը լիզում էին ու նորից կենդանացնում։

Բարի ոգիներ էին հրեշտակները կամ հրաշտակները (այլևայլ տեսակի, օր. քնի, չերմի, անտառների, մանուկների պահապան և այլն), աղեկ-մանուկները, թուխ-մանուկները, հավերժահարսները, իսկ չար ոգիներ էին չարը, պիղծը, քաջքը, վիշապը, պայք, ալք, նհանգ և այլն[5]։

4. Պարսկական ազդեցություն: Այս ազդեցությունը, ինչպես գիտենք, ներգործել սկսեց շատ վաղուց, դեռ այն ժամանակից, երբ արմենները Եփրա-

[1] Н. Эмин, **«Вахаган-Вишабаках»**, СПБ, 1873, с. 19.

[2] Ibid., с. 14.

[3] Մ. Աբեղյան, «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու պատմության մեջ», Վաղարշապատ, 1899, եր. 131—171։

[1] Ղ. Ալիշան, «Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց», Վենետիկ, 1895, եր. 56։

[2] «Տն. Ներսիսի Շնորհալւոյ հայոց կաթողիկոսի թուղթք», Վենետիկ, 1875, եր. 239։

[3] Н. Марр, «Еще о слове», Челябн», с. 43.

[4] Խորենացի, Ա, Ի։

[5] Հ. Ալիշան, «Հին հաւ. հայոց»։

տի արևելյան ափը չէին անցել։ Այնուհետև չեղավ մի այլ հզոր ազդեցություն, որ իրանականի չափ ներգործեր հնթիթա-արիական կուլտուրաների միախառնումով առաջացած հայ ժողովրդի վրա։ Պարսկական լեզուն, պարսից կրոնական հայացքները ամենախոր հետքեր էին թողնում ուրիշ ազգերի թվում և հայերի մեջ։ Եվ այս տիրապետությունը կատարվում էր բնական ճանապարհով, առանց բռնի ստիպումների։ Աքեմենյան հարստության ժամանակ թեև իրանական կրոնը (զրադաշտականությունը) տարածված էր Իրանում, բայց հավանաբար դեռ պետական կրոն չէր և Աքեմենյան թագավորները լայն համբերողություն էին ցույց տալիս կրոնական գործերի մեջ[1]։ Թե մինչև որ աստիճան էր պարսկերեն լեզուն պարսկական տիրապետության հետ թափանցել հայ ժողովրդի ծոցը, ցույց է տալիս այն, որ պարսկական սահմանագլխի մոտ գտնվող մի գյուղի մեջ հայ ջրվոր կանայք խոսում էին Քսենոֆոնի հույների հետ պարսկերեն իմացող մի թարգմանի միջոցով[2]։ Պարսկական ազդեցության տարածման ամենագլխավոր ճանապարհը, անկասկած, այն մեծ պողոտան էր, որ Շուշից գնում էր մինչև Փոքր Ասիայի ծովեզրյա Սարդ քաղաքը։ Նրա վրա շինված էին արքունի իջևաններ գեղեցիկ բնակարաններով։ Հայաստանի սահմաններում գտնվում էին 15 այդպիսի կայարաններ[3]։ Եվ այսպես, հայ ժողովուրդը ոչ միայն քաղաքականապես, այլև կուլտուրապես կապել էր իր ճակատագիրը պարսից մեծ պետության հետ, մի կապակցություն, որ այնուհետև էլ պիտի շարունակվեր, ավելի և ավելի սերտ կերպարանք ընդունելով, երկար դարեր և որ ահագին ազդեցություն է ունեցել հայերի քաղաքական և մտավոր ամբողջ կյանքի վրա։ Նայելով այդ ազդեցության խոր հետքերին, կարելի էր կարծել, թե հայերը երկար չեն պահի իրենց ազգային ինքնուրույնությունը, կապազգայնանան և բոլորովին իրանանալով, կձուլվեն պարսիկ ժողովրդի մեջ։ Բայց այսպես չեղավ։ Գտնվելով պարսկական ուժեղ ազդեցության տակ, միանալով պարսիկ ժողովրդին պետական և հասարակական կազմի մեջ, յուրացնելով նրա աշխարհայացքները, հայ ժողովուրդը պահպանեց և մշակեց իր ազգային առանձնահատկությունները իր համար պետական շենք և կուլտուրական ինքնամփոփ աշխարհ ստեղծելու համար։ Ուստի մենք պիտի ծանոթանանք պարսից պետական կազմակերպության, որպեսզի կարողանանք ըմբռնել և նրա գործած ուժեղ ազդեցության հետևանքները։

Արիացի մարերը և պարսիկները Արևմտյան Ասիայում երևան եկան իբրև նահապետական երկրագործ մի ժողովուրդ, որի կրոնը բնության շինարար ուժերի մեծարումն էր և աշխատանքի, խաղաղ բարօրության փառաբանությունը։ Սակայն շփվելով վաղուց արդեն կազմակերպված ասիական անսահման բռնակալության Ասորեստանի հետ, մարերը, ապա և նրանց հաջորդած պարսիկները թողին իրենց նահապետական պարզությունն ու սակավապետությունը և ենթարկվելով Ասորեստանի ազդեցության, ժառանգեցին նրա պետության հետ և այն բոլոր կարգերն ու հիմնարկությունները, որոնք ասիական բռնակալություններն էին մարմնացնում։ Եվ երկար ժամանակ Պարսկաստանն էր, որ Արևմտյան Ասիայում ներկայացնում էր ասիական պետականության ամենալիակատար և ամենաուժեղ արտահայտությունը։

Այդ սիստեմի կենտրոնը, հոգին, հարկավ, թագավորն էր, որին հպատակվում էին բազմաթիվ ազգեր իրենց թագավորներով և այս պատճառով էլ իրանի տերն իրեն անվանում էր շահինշահ—թագավորների թագավոր։ Նա բացարձակ և անսահման տեր էր ամեն ինչի, որ գտնվում էր պետության մեջ։ Ամբողջ պետությունը համարվում էր նրա անձնական կալվածը, որի հետ նա կարող էր վարվել, ինչպես հաճելի էր իրեն։ Կյանքի և մահվան, ինչքի, մարդու թե հողի տեր, նրա քմահաճույքից էր կախված երկրի ճակատագիրը։ Մարդկային ամեն տեսակի դիրք խոնարհվում էր նրա առջև իբրև նրա ստրուկը։ Նրա ծննդյան տոնը համազգային տոն էր, նրա մահը համազգային սուգ էր։ Բռնակալական քմահաճույքը կարող էր ամենաստոր ծագում ունեցող մարդուն բարձրացնել մինչև թագավորի երկրորդի աստիճանը և հետո մի ակնթարթում, հանկարծակի, գլխատել նրան։

Լայնածավալ պետությունը, որ տարածվում էր Հունաստանից մինչև Հնդկաստան, պարտավոր էր ուղարկել իր շահինշահի և նրա պալատի վայելքի համար այն ամենալավ բաները, ինչ ուներ իր մեջ։ Տարեկան հարկը, որ տերության զանազան մասերը տալիս էին արծաթով, կազմում էր 662 միլիոն ֆրանկի մի գումար[1], որ ամբողջապես մտնում էր թագավորի գանձարանը, առանց պետական ծախսերին հատկացվելու, քանի որ այդ ծախսերն էլ առանձնապես հայթայթում էին պետության մասերը։ Բացի այս դրամից, պետության մասերը տալիս էին նաև զանազան տեսակի տուրքեր, որոնք դարձյալ թագավորի անմիջական կարիքներին էին հատկացված։ Այսպես, Բաբելոնը տալիս էր տարին 500 ներքինի տղաներ, Կողքիսը՝ հինգ տարին մի անգամ 100 տղա և 100 աղջիկ։ Առանձին պաշտոնյաների մի բազմության համար էր պետության բոլոր կողմերում լավագույն ուտելիքներ և ըմպելիքներ թագավորի սեղանի համար։ Երկրի և մարդկանց տերը խմում էր միմիայն Քոսոպ գետի ջուրը (Շուշան նահանգում), որ լավագույնն էր համարվում։ Այդ ջուրը արծաթի ամանների մեջ սայլերով տանում էին նրա ետևից ամեն տեղ։ Աղը գալիս էր Աֆրիկայից, հացի համար ցորեն բերվում էր Եվալացոց աշխարհից[2]։

Շռայլության, առատության, մեծության կուրացուցիչ, ճնշող փայլը, որ այնքան դյութիչ, այնքան ազդու է Արևելքում, շահի աստվածանման վեհության և անհերևակայելի ուժեղ իշխանության մեծագույն հավաստիքն էր համարվում։ Պալատում ամեն օր ճաշում էին 15,000 մարդ, որոնցից 10 հազար թագավորի թիկնապահներն էին։ Թե որքան Արևելքը սիրում էր ուռճնել արքունական տան փայլը, երևում է նրանից, որ պատմում էին թե այդ ամենօրյա ճաշը նստում էր 4000 տաղանդ, որ կազմում է մոտ 700.000 ռուբլի։ Տարին մի քանի անգամ թագավորը, նայած եղանակին, տեղափոխում էր իր բնակությունը զանազան կողմեր։ Նրա հետ շարժվում էր և ամբողջ արքունիքը իր 10 հազարավոր ոստող-խմողներով, որոնց պիտի կերակրեր երկիրը։ Եվ այդ պատճառով արքունիքի այդ ճանապարհորդությունների շրջանը մտնող երկրները ամեն անգամ կատարելապես պլոկվում էին, չորանում, կարծես մարախ էր նստել այնտեղ[3]։

Արքայական պալատը կոչվում էր Դուռ։ Այդտեղ էր կենտրոնացած երկրի բարձր կառավարությունը, որի գլուխ կանգնած էր լինում թագավորի երկրորդը, այն է՝ մեծ վեզիրը։ Սակայն նրանում էլ, ինչպես էր Ասորեստանում

[1] Arthur Christiensen, „L'Empire des Sassanides", Kobenhavn, 1907. p. 15.
[2] Xénophon, III, chap. IV.
[3] Геродот, V, 52.

[1] Lenormant et Babelon, „Histoire Ancienne" t. VI, p. 62.
[2] Հ. Հ. Գաբրիելյան, «Տիեզերական պատմություն», Վիեննա, 1849, Հ. Ա., եր. 344։
[3] Г. Фр. Кольб, «История человеческой культуры», т. I, Киев, 1897, с. 123—127.

և ամեն տեղ, իսկական կառավարություն կազմում էր շահի կանանոցը, Հարեմը։ Արևելքի բռնակալի շուքի և ուժի մի շատ ազդու նշանն էլ հարուստ և բազմամարդ կանանոցն էր։ Բազմամարդությունը հաճախ այնպես էր, որ շահի հարճերի թիվը հասնում էր հազարների։ Յուրաքանչյուր գավառ պարտավոր էր իր ամենագեղեցիկ աղջիկներին ուղարկել իր թագավորին։ Բայց հարճեր հավաքվում էին և աշխարհի զանազան կողմերում։ Օրինավոր ամուսիններ համարվում էին այն կանայք, որոնք վերցվում էին թագավորական տիրապետող ցեղից։ Հազարներով էին հաշվում և այն ներքինիները, որոնք հարեմի ծառայության էին հատկացված։ Եվ ահա այդ կանայք ու ներքինիները իրենց ձեռքն էին առնում բռնակալին, անում էին այն, ինչ իրենք էին ուզում[1]։ Կանանոցի գերի էին դառնում մանավանդ թույլ ու անկարող թագավորները, ուստի սրանց ժամանակ բռնակալությունը ավելի սաստիկ էր ճնշում ժողովուրդը։

Պարսկական բռնակալությունը զինվորական էր Ասորեստանի նման և ոգևորվում էր նվաճումներով միայն։ Նվաճումներն անգթության են սովորեցնում և պարսից շահերն էլ անգթության և դաժանության խոշոր օրինակներ էին, թեև պակաս արյունարբու էին, քան, օրինակ, Ասորեստանի թագավորները։ Մարա-պարսկական բարբարոս կարգերը հույն հին մատենագիրները բնորոշում են մի շարք փաստերով. Աժդահակը, պատմում են, հրամայել էր իր դռան ծառայողներից մեկին սպանել իր թոռան. նա չէր կատարել այդ հրամանը, ուստի Աժդահակը, մորթել տալով այդ պաշտոնյայի որդուն, ևփնել տվեց նրա միսը և հրամայեց դժբախտ հորն ուտել։ Կամբիզ թագավորը կենդանի մարդկանց թաղում էր հողի մեջ մինչև շլինքը։ Նա հարկադրեց մեկին նստել այն աթոռի վրա, որ ծածկված էր նրա հոր քերթած կաշով։ Մի անգամ նա հարբած դրության մեջ նետով սպանեց իր դրանիկներից մեկի որդուն։ Եվ այդ խեղճ հայրը ոչ միայն պիտի լռեր, այլև, իր ահարկու տիրոջը հաճոյացած լինելու համար, սկսեց գովել նրա ճարպկությունը, որով այնքան լավ սպանել էր իր որդուն։ Պատերազմների և ապստամբությունների ճնշման մեջ պարսիկները գիտեին սարսափ տարածել իրենց գազանություններով։ Դարեհ Վշտասպյան Բաբելոնում ցից հանեց 300 ավագներ։ Իսկ ազգաբնակությունը Բաբելոնում շատացնելու համար նա հարևան ազգերից 50.000 կանայք խլեց և ուղարկեց Բաբելոն։

Իրանի ազգաբնակությունը բաղկացած էր ցեղերից, որոնց մեջ գլխավորները տասն հատ էին։ Առաջնակարգ դեր խաղում էր Պասարգատ ցեղը, որին պատկանում էր Աքեմենյանների թագավորող տոհմը։ Նա ուներ բոլոր արտոնությունները. պետության պաշտոնյաները, զորքերի հրամանատարները այդ ցեղից էին լինում։ Նրանից հետո կային երկու ուրիշ արտոնված ցեղեր էլ, որոնք ազնիվ էին համարվում։ Երեք ցեղեր երկրագործներ էին, իսկ չորս ցեղեր՝ թափառական և անկիրթ։ Այսպիսով բուն Իրանը ավատական կազմակերպություն ուներ։ Յուրաքանչյուր ցեղի գլխավորը հարկ էր վճարում թագավորին և պատերազմի դեպքում զորք էր տալիս նրան։

Տիրապետող ցեղն էր, իսկապես, որ կազմում էր պետությանն կուլտուրական առաջավոր շերտը և հասարակությունը։ Այդ հասարակության մեջ էլ բռնապետությունն էր տիրում։ Ընտանիքի մեջ բազմակնություն էր հաստատված և ամուսինը բռնակալական իրավունքներ էր գործադրում։ Այնպես որ բռնակալությունը պարսկական իրականության մեջ ցածից դեպի բարձր, ընտանիքից դեպի պալատ էր գնում։

Աքեմենյաններից մի քանիսը պետական շինարարության մեջ ինքնուրույն կազմակերպչական տաղանդ ցույց տվին։ Այսպես, նույն Դարեհ Վշտասպյանը մտցրեց դրամների գործածությունը Իրանի մեջ, իր պետությունը բաժանեց 19 նահանգների, որոնցից յուրաքանչյուրը կառավարվում էր սատրապի ձեռքով։

Սատրապը նույնպես թագավորի ստրուկն էր, ինչպես և ամեն մեկը և կարող էր կյանքից զրկվել թագավորի մի հատ ակնարկով։ Իսկ իր նահանգում նա իրեն պահում էր ինչպես մի թագավոր և շրջապատում էր իրեն արքայական շքեղությամբ և շռայլություններով, բայց, իհարկե, ավելի փոքր չափերով։ Նա նույնիսկ դրամ էլ էր կտրում իր անունով։ Սատրապները նշանակվում էին թագավորի կողմից և պարսիկ պաշտոնյաներ էին։ Նրանց ծախսերի համար նահանգը առանձին հարկեր էր տալիս նրան։ Բաբելոնի սատրապն ուներ 16.800 ձի, որ պիտի պահեին բնակիչները։ Իսկ մի քանի գյուղեր հատուկ պարտավորություն ունեին կերակրելու հնդկական այն ահագին կապիկներին, որոնք նույն սատրապին էին պատկանում[1]։

Սատրապները հաճախ էին ապստամբվում թագավորի դեմ։ Այդ շարժումների առաջն առնելու համար, Դարեհը զինվորական հրամանատարությունը խլեց սատրապների ձեռքից և հանձնեց իր վստահությունը վայելող առանձին պաշտոնյաների և հաճախ իր կողմից մարդիկ էր ուղարկում՝ սատրապների գործերը քննելու համար։ Այդ պաշտոնյաները կոչվում էին «թագավորի աչքեր» և նրանց կատարած գործը հաճախ այն էր լինում, որ սատրապը պաշտոնանկ էր լինում և սպանվում։ Պետական այդ վերազննությունը հեշտացնելու համար Դարեհը մի մեծ ճանապարհ շինեց իր մայրաքաղաք Շուշից մինչև Փոքր Ասիայի Սարդ քաղաքը և առաջինն էր, որ հաստատեց պոստային հաղորդակցություն։ Կային իջևաններ, ուր պատրաստ էին պահվում ձիաներ և թագավորի պաշտոնյաները «թռչունի արագությամբ թռչում էին» այդ մեծ ճանապարհով, ինչպես ասում են հույն պատմագիրները։

Արքունական այդ մեծ ճանապարհի մի նշանավոր մասը, ինչպես ասացինք վերևում, անցնում էր Հայաստանի հողերով։ Ինքը Հայաստանը կազմում էր 13-րդ սատրապությունը և տալիս էր թագավորին հարկ 30.000 մըտրուկ (քուռակ) տարին և 400 տաղանդ արծաթ։ Բոլոր 19 սատրապություններից մեջ երկուսը միայն արտոնված էին—Հայաստան և Պոնտոս։ Սրանք լրիվ թագավորություններ էին և սրանց թագավորներն էլ սատրապի անունն էին կրում։ Շահի կողմից ոչ մի պաշտոնյա չէր գտնվում այս արտոնված սատրապների մոտ՝ նրանց գործողություններին հսկելու համար[2]։

Պարսկաստանը, լինելով գլխավորապես զինվորական պետություն, չկարողացավ առանձին մեծ հաջողությամբ զարգացնել իր մեջ արհեստներ, առևտուր, արդյունագործություն։ Այս ճյուղերի մեջ առաջավոր էին այն ազգերը, որոնք հնուց արդեն հայտնի էին այդ գործերով և այժմ հպատակվել էին Պարսկաստանին, ինչպես էին, օրինակ, Բաբելոն, Եգիպտոս, Փյունիկե։ Իրանական ցեղի մտավոր հանճարի արտահայտություն մնաց զրադաշտական

[1] **A. Heeren** „De la Politique et du Commerces des Peuples de l'Antiquité", t. I, Paris, 1830, p. p. 500—504.

[1] Кольб, с. 127.

[2] **Lenormant et Babelon**, „His Anc.", t. VI, p. 64.

կրոնը։ Բայց քանի այդ կրոնը հեռանում էր իր նախնական մաքրությունից, քանի ավելի շատ էր նա ծես, անհոգի արարվածք դառնում, այնքան ավելի զարգանում և ուժեղանում էր նրան ծառայող հոգևորականությունը, որ սովորաբար կոչվում էր մ ո գ ու թ յ ու ն։

Այս դասակարգն էլ հանդիսացավ գիտության և գրականության միակ արտոնատերը, որ և գործ էր ածում այդ գիտությունը իր դասակարգային շահերն ամրացնելու և պաշտամունքը զորեղացնելու համար։ Բայց կարելի է ասել, որ դրական գիտությունները (օրինակ, թվագիտություն և աշխարհագիտություն) շատ թույլ էին զարգացած Պարսկաստանում։ Մոգերը անշուշտ Բաբելոնից էին սովորում այն գիտելիքները, որոնք ավելի հարկավոր էին իրենց, օրինակ՝ աստղագիտությունը և գուշակողական արվեստի զանազան ճյուղերը։ Այդ գիտելիքները հենց գլխավորապես Իրանից էր, որ անցան Հայաստան։ Նույն այս ճանապարհով էր, որ Հայաստան մուտք գործեցին և բաբելա-ասորական աստվածները, որոնք նախապես Իրանում հաստատվեցին։

Գալով շինարարական արվեստին, պետք է նկատել, որ Պարսկաստանում, Աքեմենյանների ժամանակ, առանձնապես զարգացավ այդ արվեստը, թողնելով հոյակապ հիշատակարաններ։ Սակայն ինքնուրույնություն շատ չունի այդ պարսկական արվեստը։ Մինչև իսկ շեշտվում է, որ շինողները օտար վարպետներ էին, եկած այն երկրներից, ուր առանձնապես զարգացած էր արվեստը։ Այսպես բաբելական հզոր ազդեցությունը երևում է տաճարների շինության մեջ, մինչդեռ քաղաքացիական շինությունների (օր. արքայական պալատների) ոճի մեջ տիրապետում է արևմտյան, հունական ազդեցությունը։ Լավ զարգացած էր և քանդակագործությունը, որ բարձրաքանդակ նկարներով գեղեցկորեն ներկայացնում էր պարսկական իրականությունից և զլխավորաբար, իհարկե, թագավորի կյանքից և նիստ ու կացից վերցրած տեսարաններ[1]։

Ահա, ընդհանուր առմամբ, այն քաղաքակրթությունը, որ ներկայացնում էր Պարսկաստանը։ Դա ասիականություն էր իր անսահման բռնապետություններով, իր ստրկացումով, անհատականության ոչնչացմամբ։

Այս միևնույն ժամանակ զարգացել էր և եվրոպականությունը, որ առայժմ միայն Հունաստանում էր հաստատված և որ բնորոշվում էր հ ե լ լ ե ն ա կ ա ն ո ւ թ յ ու ն անունով։ Դա ազատ ոգու, ժողովրդապետության, համայնական սկզբունքի և գիտության, արվեստների, բանաստեղծության, ստեղծագործող և ազատ անհատի գաղափարներն էր ներկայացնում։

Պարսկաստանն իր նվաճումները տարել հասցրել էր այդ Հունաստանին։ Իրար դեմուդեմ կանգնած էին Արևելքն ու Արևմուտքը, երկու հակադիր ուժեր, երկու ներհակ, իրար թշնամի սկզբունքներ։ Եվ նրանք ընդհարվեցին իրար հետ։ Այդ ժամանակից էլ սկսվեց մարդկային պատմության մեջ այն մեծ պայքարը, որ այսօր էլ դեռ չէ վերացել և որի անունն է ա ր և ե լ յ ա ն հարց, արյունոտ ընդհարումները Արևելքի և Արևմուտքի, ասիականության և եվրոպականության մեջ։

Նախահարձակ եղավ Ասիան, որի մարմնացումն էր Պարսկաստանը։ Առաջ Դարեհն էր (490 Ք. ա.), որ հարձակվեց Հունաստանի վրա։ Բայց դա միայն առաջաբանն էր։ Ավելի վիթխարի չափերով կուիվը վերսկսեց նրա որդի Քսերքսը, որ 10 տարուց հետո Եվրոպա անցկացրեց մի բանակ, որ, ինչպես ասում են, մի միլիոնի չափ մարդկանցից էր բաղկացած։ Ոտի էր կանգնեցվել ամբողջ Առաջավոր Ասիան։ Այդտեղից բոլոր ազգերը շահինշահի հրամանով ճանապարհ ընկան՝ արևմտյան աշխարհը կործանելու։ Հայերն էլ իրենց փոխադրական զգեստներով դուրս եկան և առանձին հրամանատարի առաջնորդությամբ մտան ասիացիների մեծ բանակը Եվրոպայի դեմ և Ասիայի համար[1]։ Արևմտյան քաղաքակրթությունը սպառազեն ասիականության դեմ համեստ զինվորական ուժ հանեց, բայց և այնպես՝ հաղթեց։

5. Վաճառականություն, արվեստներ: Այս հեռավոր ժամանակներից մնացած մի քանի աղոտ ցուցմունքներ վկայում են, որ հայ ժողովուրդը հմայա պատմական ասպարեզ դուրս գալու հետ հանդիսացել է բավական նշանակելի մի դեմք, նույնիսկ և միջազգային առևտրական հարաբերությունների մեջ։ Այսպես, դեռ այն ժամանակները, երբ ազգային նոր զանգվածը չէր էլ վերջացել և արմենները դեռ գաղթականական շարժման մեջ էին դեպի արևելք և երբ նրանք հայտնի էին հրեաներին Թոգորմայի կամ Թորգոմի տուն անունով, նրանց ընտիր ձիաները և մանավանդ ջորիները, ինչպես տեսանք, շատ հարգի էին Փյունիկեի համաշխարհային վաճառանոցում (Տյուրոս)։

Հետաքրքրական է, որ հայերը խիզախ առևտրական ձեռնարկությունների հեղինակ էին հանդիսանում դեռ այն ժամանակ, երբ հովվական դրությունից չէին էլ դուրս եկել։ Այսպես է նրանց առևտրական նավագնացությունը Եփրատ գետի վրա. մի ձեռնարկություն, որ, ինչպես երևում է, այդ մեծ գետի մոտ ապրող հայ ժողովուրդի սեփական գյուտն էր։ Եփրատյան սրընթաց և ըմբոստ ալիքները նավաճելու համար ժողովրդական հանճարը հնարել էր նավաշինության և նավագնացության մի ինքնատիպ եղանակ, որ գրավել էր Հերոդոտի ուշադրությունը և մանրամասն նկարագրության առարկա դարձրել։ Հայ հովիվներն իրենք էին շինում իրենց նավակները Հայաստանի լեռնային անտառներում կտրած ծառերի մեծամեծ կոճղերից և պատում էի նրանց կաշով։ Նավակները զանազան մեծության էին լինում, բայց բոլորն էլ մի տեսակի— կլոր, վահանաձև։ Նավակի մեջ, նայած նրա մեծությանը, գտնվում էին մի կամ մի քանի էշեր։ Իրենց ապրանքը (գլխավորապես Հայաստանի ազնիվ գինի) բարձելով այդ նավակների վրա, հայ հովիվները նավում էին գետն իվար, մինչև Բաբելոն։ Այդտեղ նրանք ծախում էին ոչ միայն ապրանքը, այլև իրենց նավերի փայտե մասերը։ Մնում էր կաշին, որ բարձում էին էշերի վրա և ոտով վերադառնում էին տուն, որովհետև Եփրատի վրա հոսանքն իվեր նավարկել անկարելի էր[2]։

Առևտրական հարաբերությունները Բաբելոնից էլ շատ հեռու էին տանում հայերին գետերով, բայց ուրիշ ուղղությամբ։ Քսենոֆոնը իր «Կյուրոպեդիա» պատմական վեպի մեջ ասում է, թե Կյուրոսը, կամենալով դեսպանություն ուղարկել Հնդկաստանի թագավորի մոտ, դիմեց արմեններին և խալդեերին, որ նրանք մարդ տան՝ առաջնորդելու այդ դեսպանությունը մինչև Հնդկաստան[3]։ Նշանակում է, որ արմեններն ու խալդերը կանոնավոր առևտրական երթևեկություն ունեին Հնդկաստանի հետ։ Եվ, անշուշտ, արմենները

[1] Lenormant et Babelon, „Hist.", t. VI, p. 73 et suit.

[1] Геродот, VII.

[2] Геродот, I, 194.

[3] Քսենոֆոն, «Կիրոսու Խրատք», եր. 169—170։

խալդերին աշակերտեցին այդ առևտրական ուղեգնացությունների մեջ, մի հանգամանք, որ նորից գալիս է պատիերացնելու այդ երկու ազգերի խաղաղ մրցակցության իրողությունը։

Նվ պետք է ասել, որ Հայաստանի բնակիչները մենակ չէին երևում այդ հեռավոր ճանապարհին, քանի որ նա հույներին էր պատկանում, լավ պաշտպանված էր և քանուկ։ Պետք էր միայն Հայկական Բարձրավանդակից իջնել Կուր գետի հովիտը։ Հույներն իրենց նավակները Իրոն գետով բերում էին մինչև Քութաիս, այնուհետև ապրանքները բեռնում էին գրաստների վրա և Սուրամի լեռնանցքով հասցնում Թիֆլիս, այստեղից էլ Կուր գետի վրայով դարձյալ նավակներով կասպից ծովը, դուրս էին գալիս Ծքսուս գետը (այժմ Ամու-Դարիա), որ այն ժամանակները Կասպից ծովն էր թափվում և այդ գետով ու նրա ճյուղերով նավարկում էին մինչև Հնդկաստանի սահմանները։ Մենք արդեն գիտենք, որ Անդրիովինասում, Կուրի հովտից այդ մեծ ճանապարհի մի ճյուղը Դիլիջանի կիրճով և Սևանի լեռնանցքով իջնում էր Արաքսի հովիտը և այստեղից ուղևորվում էր դեպի Ուրմիայի և Վանի լճերը[1]։

Նույն այն հանգամանքը, որ խալդերն են հավանորեն եղել, արմենների ուսուցիչները Հնդկաստանի առևտրի մեջ, թույլ է տալիս ենթադրելու և այն, որ արհեստներն էլ ուրարտական շրջանի ծաղկման շրջանից անցան Հայաստանի այս նոր խառնուրդ ժողովրդին և նույնպես բարձր աստիճանի վրա էին գտնվում։ Վանում այժմ էլ շատ զարգացած է ոսկերչությունը, որ այնքան նրբության և փարթամության էր հասել ուրարտացիների ժամանակ։ Այս ապացույց է, որ արվեստները, օրինակ քարակոփությունը, մետաղագործությունը երկրում չանհայտացան, այլ միաձուլված ժողովրդի սեփականությունը դարձան։ Ուրարտական ճարտարապետության մի քանի դրվագներն էլ մնացին հայկական ճարտարապետության մեջ, որի այս նախնական շրջանը բնորոշելու համար ոչ մի նյութ չէ մնացել, բայց որ պիտի այնուհետև սկսի զարգանալ հարևան ազգերի ազդեցության տակ, միաժամանակ մշակելով իր սեփական, վերին աստիճանի ուշագրավ ինքնուրույն ձևերը։

6. Գրականություն: Այսպիսի փոխանցման բանտի չարժանացավ, որքան կարելի է դատել նրան փաստերով, ուրարտական քաղաքակրթության փառքն ու պայծառությունը ցնծագին նախաձեռ գրությունը։ Ինչպես երևում է, նա վաղուց մոռացված ու անհետ ջորած մի գանձ էր, որը տեղի էր ունենում արմենների և տեղացիների միաձուլումը։ Ուրարտական վերջին մի շարք թագավորների ժամանակ այլևս չենք տեսնում արձանագրություններ. երկիրը գտնվում անգրագիտության հին խավարին էր մատնվել։ Համեմատական դեպ, իրողությունն այն է, որ հայ ժողովուրդը իր պատմության այս առաջին շրջանում հանդիսանում է նախնական, անգիր մի ժողովուրդ։

Անգիր, բայց ոչ առանց գրականության։ Մենք տեսանք արդեն, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր հետ պատմության լույսն է բերում իր բանավոր գրականությունը։ Հայ ժողովուրդը բացառություն չպիտի կազմեր այս ընդհանուր երևույթից, և չկազմեց։ Նրա պատմության արշալույսին մենք նրան տեսնում ենք ոչ միայն պետություն չինելիս, այլև վեպ ու գրույց պատմելիս, երգ երգելիս։

Բոլոր ազգերի նախնական գրականությունն է մեծ մասամբ երգել։ Այսպես է և հայոց հնագույն բանավոր գրականությունը։ Նրան վիճակված է եղել մի դժվար բախտ[1] մնալ ժողովրդի բերանում մինչև VII—VIII դարը Քրիստոսից հետո, երբ գտնվեց մի տաղանդավոր հայ դրող (Մովսես Խորենացին), որ վառ գրով վերաբերվեց ժողովրդի խոսքին ու երգին և գրի անցկացրեց այն, ինչ հնարավոր էր նրան այդ բանավոր գրականությունից իբրև ազբյուր[2] հայոց հին պատմությունը գրելու համար։ Բայց այս բանվորական ծերունու ժամանակ արդեն շատ բան չէր մնացել։ Մեծագույն մասամբ պատահական էին, որ երգում էին, հնությանն հավատարիմ մնալով, հայ գուսանները։ Պահպանվել էին և գրույցներ, վեպեր և դրանցից մի երկուսը նույնիսկ ամբողջությամբ։ Բայց Խորենացին այդ ամբողջությունները հարազատությամբ չէ արտագրել իր գործի մեջ, այլ պատմել է իր խոսքերով, ինչպես լսել է ուրիշներից իր ականջով կամ հարդացել է իրեն հասած գրավոր աղբյուրներում։ Բացի այս հանգամանքից՝ միակողմանությունն էլ մյուս կողմից գալիս է արգելելու, որ մենք տեսնենք հայ բանավոր գրականության հնագույն շրջանի ամբողջ պատկերը։ Խորենացուն հարկավոր են եղել միայն պատմական երգերն ու մի ուրիշը նրա չափ սեր ունենար դեպի բանահյուսության այլ ճյուղերը և հավաքեր պատահականներ հին հայկական քնարերգություններից, կրոնական-ծիսական երգերից և այլն, այն ժամանակ մենք ավելի բազմակողմանի տեղեկություններով կհամբերացնեինք հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի տեսությունը։

Նվ այսպես, հայ գրականության հնագույն շրջանից մենք ունինք բացահայտության այն ձևը, որ կոչվում է վեպ (էպոս)։ Տեսնելով Խորենացու հաճախ դիմումները հայկական վեպին, բանասերներից մեկը[1] հայտնեց այն միտքը, թե հնում Հայաստանի մեջ եղել է մի մեծ դյուցազներգություն, պարսկական «Շահնամեի» նման, որ պարունակում էր իր մեջ հայ թագավորների պատմությունը։ Սակայն եվրոպացի հայագետները ընդունելով այդ կարծիքը, ասում են, որ հին բանահյուսության այդ հիշատակարանները առանձին-առանձին երկեր էին, ավելի գեղոններ (բալլադ), քան մեծ քերթվածներ[2]։ Բայց այս տեսությունները միշտ թեական կմնան, քանի որ մենք չունինք բանահյուսության այս երկերի ամբողջությունը։

Մի բան միայն անկասկած է, որ մենք ունինք մեր առջև հնագույն վեպ, իսկ սա, ինչպես տեսանք մեր «Նախապատրաստության» մեջ[3], առանձնացած և ինքնամփոփ մի կերտվածք չէր, այլ պարունակում էր իր մեջ արվեստի մյուս տարրերն էլ՝ քնարերգություն, դրամա։ Նվ այս երեք ճյուղերը, թեև միացած, առանձին ձևերով էին արտահայտվում արվեստի մեջ։ Հայ գուսանները, ինչպես և ժողովրդական երգիչները ուրիշ ազգերի մեջ, ոչ միայն պատմում էին, այլև երգում էին, ներկայացնում էին պարերով, դիմախաղերով և մեկնաբանությամբ և այն բոլորին ընկերակցում էր երաժշտական գործիքը, քամբիռնը։ Նույնիսկ Խորենացու ժամանակ (VII—VIII դար) դեռ գոյություն էին պահպանում «ցցոց», «պարուց», «թվելյաց» երգերը[4], որոնք հին դյուցազներգու արվեստի բեկորներն էին, անշուշտ։

Ինչպե՞ս էին ստեղծվում բանավոր վեպերը։ Մեր ժողովրդի մեջ այժմ էլ

---

[1] De Morgan, „Mission Scien. au Caucase", t. II, p. 140—141.

[1] Մկրտիչ Էմին, տե՛ս նրա «Վէպք հնոյն Հայաստանեաց», Մոսկվա, 1850։

[2] «Հայկական Աշխատութիւնք հայագէտ Պ. Տէրվէրի», Թարգ. Հ. Հ. Տաշյան, Վիեննա, 1895, եր. 27,

[3] Գլ. Գ, 3։

[4] Խորենացի, Ա, զ։

ապրում է մի մեծ պատմական քերթված— «Սասունցի Դավիթ և Մհեր», որ և կարող է ծառայել իբրև նմուշ՝ մեր հնագույն դյուցազներգությունների ծննդաբանությունը ճանաչելու համար։

Ժողովուրդն իր հիշողության, երգի ու պատմվածքի մեջ տեղ կարող էր տալ այն անձերին, որոնք հերոսներ էին, որոնք նրա հասկացողության տեսակետից խոշոր, արտասովոր երևույթներ, բնության ուժեր էին մարմնավորում։ Մի սերունդ մի կամ մի քանի սերունդների գործեր էր պատմում, մյուս սերունդն ավելացնում էր դրանց վրա իր հերոսին կամ հերոսներին և այսպիսով դյուցազնական վեպը գնալով նորանոր շերտեր էր ընդունում իր մեջ, մինչև որ ենթարկվում էր վերջնական մշակման և մի որոշ խմբագրական ձև ընդունելով, ժողովրդական բանահյուսության սեփականությունն էր դառնում արդեն իբրև վերջացած գեղարվեստական երկ։ Ժամանակի երկար տարածությունը սերունդների հաջորդականության մեջ մոռացնել է տալիս շատ բան հնագույն շերտերից, խառնում, շփոթում է եղելություններն ու դեմքերը, ջնջոմ, անհետացնում է ժամանակագրական կարգը, այնպես որ աստվածը դառնում է հերոս կամ փոխադարձաբար (օրինակ, Վահագն)։ Դարերի ընթացքում գոյացած խառնուրդը, այնուամենայնիվ, չէ կարողանում մեռցնել ժողովրդական ստեղծագործության բուն նպատակը, որ անցյալի և նրա գործիչների հիշատակն անմեռ պահելն է։ Եվ ահա զանազան ժամանակ կազմված և զանազան ժամանակ փոփոխություններ կրած շերտերը, եթե կարելի է այսպես ասել, պեղելով ու վերլուծումների ենթարկելով, կարելի է լինում զատել զուտ պատմականը առասպելից, գտնել, թե ինչ է ժողովուրդը թաքցրել այս կամ այն այլաբանության մեջ, ինչպես է իր անցյալ կյանքի հիշատակները ծրարել նույնիսկ հեքիաթների մեջ։ Այս կերպով է ահա, որ XII—XIII դարերում վերջնականապես խմբագրած «Դավիթ և Մհեր» վեպի մեջ գտնում ենք ոչ միայն պատմական դեպքեր ու դեմքեր, որոնք մոտ են այդ ժամանակին, այլև օրինակ, հին Մհեր աստծուն, փոխակերպված Մհեր հերոսի անձնավորության մեջ[1]։

Այսպիսի վերլուծողական աշխատանք կատարել է և Մովսես Խորենացին իր ձեռքի տակ եղած ժողովրդական նյութերի վերաբերմամբ։ Հարցն այստեղ այն չէ, թե որքա՛ն հաջող կերպով է նա կարողացել կատարել այդ աշխատանքը։ Հայոց գրականության վերաբերմամբ հռչակավոր ծերունին այն ահագին ծառայությունն է մատուցել, որ տվել է մեզ, որքան, իհարկե, կարողացել է, նրա հուշարձանները ամենահին ժամանակներից և մենք նրա տված նյութերին հետևելով, կարող ենք մեր բանավոր գրականության զարգացումը դիտել, խոր հնությունից դեպի առաջ գալով։

Ամենից հին վիպական կառուցվածքները նախահայկական շրջանին են պատկանում և սկսվում են ջրհեղեղյան ժամանակներից։ Խորենացին ունի երկու կտոր, որոնք սաստիկ մաշված են, հազիվհազ արձագանք կարող են համարվել հին վեպից մնացած[2]։ Այստեղ հանդես է գալիս հարավային Հայաստանը իր ավանդություններով, որոնք կապված են Միջագետքի կուլտուրական աշխարհի հետ, ասել է՝ մենք ունինք մեր առջև նախահայկական միջավայրը, որի ստեղծած զրույցը սակայն, հետո, արմենա-ուրարտական ձուլման հետևանքով, արիականացել է, ստանալով հնդեվրոպական գունավորումներ, որոնք

1 Մանուկ Աբեղյան, «Հայ ժողովրդական վեպը», Թիֆլիս, 1911։
2 Խորենացի, Ա, գ։

արտահայտվում են գործող հերոսների անունների մեջ։ Այս զրույցը, անշուշտ, մի փոքրիկ պատառիկ է մի հին, գուցե կրոնական-աստվածածնական մեծ զրույցի։ Նրա՝ մեզ հայտնի բովանդակությունը շատ անարվեստ ու նախնական է։ Երեք եղբայրներ կան, որոնք, ջրհեղեղից հետո, տիրում են աշխարհին— Ջրվան, Տիտան և Հապեսթոստե։ Ինչպես միշտ, տիրողների մեջ կռիվ է ընկնում, թե ո՛վ պիտի լինի ամենքի գլխավորը։ Եվ Ջրվանն է, որ մեր այս պատառիկի մեջ բռնանում է մյուս եղբայրների վրա։

Ըստ երևույթին, օտար է այս զրույցը, ինչպես օտար են նրա հերոսները։ Բայց ահա նրանց կռիվը մեջտեղ է բերում նրանց քրոջը, որ արդեն զտարյուն հայուհի է, Աստղիկ անունով։ Աստղիկը հաշտեցնում է իր եղբայրներին։ Բայց և այնպես, որպեսզի Ջրվանի տոհմը չուժեղանա, երկու եղբայրները վճռում են կոտորել նրա բոլոր արուներին։ Այստեղ էլ ահա նորից Աստղիկն է, որ Ջրվանի կանանց հետ կարողանում է համոզել եղբայրներին, որ Ջրվանի արու որդիներից գոնե մի քանիսին խնայեն։ Այս խնայվածներին ուղարկեցին բնակվելու արևմուտքի մի սարի վրա, որ կոչվեց Դյուդրնկեց։

Այստեղ էլ կտրվում է զրույցը և գալիս է մի ուրիշ պատառիկ, որ պատկանում է նույն շրջանին, գուցե և նույն գործիչների միջավայրին։ Խորենացին հավատացնում է, թե ինքը այս զրույցը վերցրել է հունական ավանդություններից։ Իբր թե հույն փիլիսոփաները պատմելիս են եղել, թե իրենք կարդացել են մի գիրք[1], որի մեջ տեղեկություններ կային, թե ի՛նչ եղան Քսիսութրի որդիները։ Ինչպես հայտնի է, Քսիսութրը բաբելական նոյն է, գլխավոր գործող անձը ջրհեղեղյան պատմվածքի մեջ, որ նախապես կազմվել է Բաբելոնի շրջանում։ Քսիսութրի նավը կանգ է առնում հայկական Տավրոսի գագաթներից մեկի վրա, որ ինչպես գիտենք, Սարորատ էր կոչվում։ Մեր զրույցը պատմում է, որ Քսիսութրի որդիներից մեկը, Սիմ անունով, գնաց հարավ-արևելքից դեպի հյուսիս-արևմուտք և հասնելով մի բարձր լեռան, իր անունով կոչեց նրան Սիմ։ Ինչպես գիտենք[2], Սիմը Սասունի լեռների անունն է։ Նշանակում է, որ Սիմը այդտեղ եկավ Վանի լճի հարավում գտնվող լեռներից։ Սիմը դարձյալ վերադառնում է իր տեղը, հարավ-արևելք, իսկ նրա որդի Տարբանը, հավաքելով իր երեսուն տղաներին, տասնևհինգ աղջիկներին և սրանց ամուսիններին, գնում է բնակություն հաստատում նույն Սիմ լեռան մոտ փռված դաշտում։ Նրա անունով էլ, ասում է վեպը, ամբողջ գավառը կոչվեց Տարոն, իսկ այն տեղը, որ նա բնակվեց, անվանվեց Ծրոնք, որովհետև, բացատրում է արդեն ինքը Խորենացին, այդտեղ էր, որ նա բաժանվեց իր որդիներից։ Ծրոնք անունով գյուղ այսօր էլ գոյություն ունի Մուշի դաշտում։

Այս մի փոքրիկ, հասարակ դիպված է, որ չէր կարող դառնալ առանձին մի զրույցի նյութ, մանավանդ Խորենացու ասելով, հենց այս վեպն էր, որ պատմվում էր պարերով, երգերով և նվագածությամբ, հետևաբար նա պիտի ունենար և համապատասխան հետաքրքրող և ցնցող բովանդակություն։ Ուրեմն այստեղ էլ մենք ունինք մի պատառիկ միայն, որ, սակայն, նախընթացից ավելի է մաքուր մնացել հետնորդ արիական խառնուրդներից և ներկայացնում է հարավային Հայաստանի նախահայկական բանահյուսության մի հարազատ նմուշը։

Այս փոքրիկ պատառիկից մենք անցնում ենք արդեն մի ամբողջ դյուց-

1 Երևի, Բերոզի պատմությունը։
2 Տե՛ս վերև, «Աշխարհագրություն»։

ցաքնավեպի, որ դարձյալ հարավային Հայաստանում և հատկապես Վանի լճի կապուտակ հորիզոններում է հյուսվել և համազգային հռչակ ստացել։ Նախքան պատմական մեզ մենք տեսանք մի երկու մասնավոր տեղերի անվանադրություններ (էպոնիմ)— Սիմ և նրա որդի Տարբան։ Այժմ Հայկն է, արդեն ամբողջ ազգի և ամբողջ հայրենիքի անվանադիրը։

Ինչպես վայել է մի ազգի հոր, Հայկը հսկա է, ապրում է հսկաների մեջ։ Բայց տիտանական աշխարհում կոպիտ ուժն է տիրում և ամեն մեկը ձգտում է իր հզոր բռունցքի իրավունքը դարձնել օրենք ամենքի համար։ Ով միակն է Հայկը այդ աշխարհի մեջ, որ բռունցքի իրավունքի թշնամին է և որոնում ու պահանջում է արդարություն։ Այս հողի վրա սաստիկ թշնամություն է առաջացնում Հայկի և Բաբելոնյան հսկա Բելի մեջ։ Սա իր չերմատ Միջագետքից ահագին զորքով գնում է Վանի լճի ավազանը, որ Հայկի տիրապետության կենտրոնացված երկիրն է։ «Ինակվեցիր,— ասում է Բելը իր դեսպանի միջոցով Հայկին,— քնակվեցիր սառնամանիքների գրտի մեջ, բայց տաքացնելով մեզմապրո՛ւ քո հպարտ բարքի սառած ցրտությունը և հնազանդվելով ինձ, ապրիր ի քնակվիր հանդարտությամբ, ուր որ հաճելի է քեզ իմ երկրում»։ Պատասխանն, իհարկե, բացասական է։ Տիտաններ մենամարտություն է պատրաստվում։

Վեպը բանաստեղծական մանրամասնություններով նկարագրում է ախոյաններին ու նրանց մարտը։ Հայկը— ահա՛. «Գեղապաշտած և անձնահաս, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ»։ Նա ազեղնավոր է, հսկաների մեջ քաջ ու երևելի։ Իսկ Բելը—տիտանյան արքա, ծածկել է իր գլուխը երկաթե գլխանոցով, թիկունքը և լանջը՝ պղնձե տախտակներով, բազուկներն ու սրունքները՝ պահպանակներով, մեջքին գոտի և ձախ կողմից՝ երկսայրի սուր։ Շրջապատված է ընտիր զինվորներով։ Ունի նիզակ և վահան։

Պատերազմը տեղի է ունենում «Ազի լճի», այսինքն Վանի ծովակի մոտ, այն գավառում, որ հենց հայ հերոսի անունով էլ այնուհետև կոչվեց Հայոց Ձոր։ Բելն աշխատում էր իր խոնհիճաղանջ զորքի բազմությամբ ճնշել, իսկ Հայկի համար մի նշանաբան կա՝ «ազատություն կամ մահ»։ Իր զինվորներին, որոնք իր ամբողջ տոհմն են ներկայացնում, բարեկամ-ազգականներ, նա ասում է. «Կամ մեռնենք, և մեր տունն ու տեղը Բելի ձեռքն ընկնի, կամ մեր մատների հաջողությունը ցույց տալով նրա վրա, ցրվենք նրա ամբոխը և հաղթություն վաստակենք»։ Պատերազմը, հին սովորությամբ, մենամարտով է սկսվում։ Հայկը հարձակվում է իր թշնամի և իր նման տիտանյան թագավորի վրա։ «Պինդ քաշեց,— ասում է վեպը,— իր լայն, լճի չափ լայն աղեղը, դիպցրեց երեքթևյան նետը Բելի կրծքի տախտակին, և սլաքը թիկունքի միջով թափանցելով, ընկավ գետին»։ Հսկայական հարվածը բավական էր բաբելական ամբողջ արշավանքի բախտը վճռելու համար։ Բելը դիակ է, իսկ նրա զորքը փախչում է։ Ազատված է այն փոքրիկ տոհմը, որի անունով, ինչպես ասում է վեպը, պիտի կոչվեր բազմաթիվ այդպիսի տոհմերից կազմված ազգը։ Ազատվեց և այն փոքրիկ Հայք գավառը, որի անունը պիտի անցներ, դարձյալ վեպի ասելով, ամբողջ Հայկական Բարձրավանդակին։ Հայ դյուցազնը վայելում է իր հաղթանակը կատարյալ հանգստությամբ։ Բազմաթիվ կանայք ու երեխաներ ունի նա, և Բելի դիակը թաղել է տալիս մի բարձր տեղ, որ իր կանայք և տոհմը տեսնեն նրան և հիշեն իրենց հսկա գլխավորին։

Վանի լճի շրջանում էլ վախճանվում է Հայկը։ Տեղային, գավառական մի հերոս, նա հենց այդ գավառական անկյունից էլ բարձրանում է հայ ազգի երկնակամարը, դառնում է այնտեղ համասատեղություն, գուցե և աստված։

քանի որ երկրի վրա, մարդկանց մեջ, նա արդեն կիսաստված էր։ Նրա հակառակորդ Բելն էլ, ինչպես հայտնի է, աստված էր Բաբելոնում։

Նրանից հետո է, որ սկսվում է նրա ցեղի շարժումը դեպի հյուսիս, դեպի Արաքսի հովիտը, և մենք արդեն տեսանք, թե նրա հաջորդների հետ կապված ավանդությունները որքա՜ն մոտիկ են ուրարտական սեպագրությունների մեջ նկարագրված նվաճողական արշավանքներին։ Եվ պետք, դարձյալ ժողովրդական բանահյուսությունն էր, որ պավանդության, առասպելի, զրույցների ձևով պահել էր այդ եղելությունների ազոտ հիշատակությունները մինչև որ նրանք գրի կառնվեին։

Հայկը քաղդեական ազդեցության ժամանակների մրցությունն է մարմնավորում։ Հայ ժողովրդական բանահյուսությունը ավելի շատ հիշատակներ է պահել ասորական պայքարների ժամանակից, որոնք թե՛ երկարատև էին և թե՛ ժամանակով ավելի մոտիկ էին այն շրջանին, երբ հայ ժողովուրդն էր կազմակերպվում։ Այստեղ մենք տեսնում ենք Արամին, որ, գիտնականներից ոմանց կարծիքով, ուրարտական Արամեն է։ Արամն էլ, ինչպես երևում է Խորենացու վկայությունից[1], ունեցել է իր վեպը, որ գուսաններն էին կազմել։ Այս վեպի գաղափարն էլ հայրենասիրությունն էր։ «Սա,— ասում է Խորենացին,— աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարազգիների որդիներն ոտի տակ էին տալիս հայրենի սահմանները և օտարազգի մարդիկ տիրում էին իր արյունակից հարազատների վրա»[2]։

Այսպիսի գաղափարներով տարված Արամը կատարում է մի շարք մեծ քաջագործություններ. հաղթահարում և ձերբակալում է մարացի Նյուքարին, որ շարունակ ասպատակում էր Հայաստանը և երկու տարի պահել էր նրան գերության մեջ։ Այս ավազակային շահատակությունների առաջնորդին Արամը կախեց իր մայրաքաղաքի աշտարակից երկաթե մեծ մեխ տնկելով նրա ճակատին։ Երկիրն այս վտանգից ազատելուց հետո Արամը գնաց մյուս մեծ վտանգի, Ասորեստանի դեմ և կռվի մեջ սպանեց նրա Բարշամ թագավորին։ Թեև ինկատի ունենանք, որ Բարշամը ասորական աստված էր, այն ժամանակ կարող կլինենք ընդունել, որ Արամն էլ, Հայկի պես, իր քաջագործությունների համար կիսաստվածների կամ հենց աստվածների շարքն անցավ։ Վեպը պատմում էր և Արամի կռիվները արևմուտքում, Տիտանյանների դեմ և պատկերացնում էր, թե ինչպես հին ժամանակները ազգային լեզուն գործ էր ածվում իբրև պետություն կազմելու շաղախ։ Արամը, նվաճելով Կապադովկիան, հրամայեց որ ամենքը հայերեն խոսեն։ Հայ առասպելների մեջ Արամը Հայկին համապատիվ է համարվում և նրանով, որ Արամն էլ, իբր թե, պնվանադիր էր հայ ազգի համար։ Իբր թե նրա անունով է, որ օտար ազգերը հայերին Արմեն են անվանում։

Ամբողջ վեպ է, այն էլ սրտառուչ վեպ, Արամի որդի Արայի պատմությունը։ Արան, ինչպես գիտենք, աստված էր ուրարտական պանթեոնի մեջ։ Նրա վրա սիրահարվում է Ասորեստանի վավաշոտ Շամիրամ թագուհին, որ նույնպես առասպելական մի անձն է համարվում, ավելի մի դիցուհի։ Գեղեցիկ է Արան, և Շամիրամը ցանկալով ցանկանում է ունենալ նրան իր ամուսին կամ, եթե այս անհնար է, գեթ ժամանակավոր սիրական։ Սա-

[1] Ա, ժգ։

[2] Թարգմ. Ստեփոնեի, Ա, ժգ։

կայն Արան մերժում է այս առաջարկությունը, հանդիսանալով այսպիսով ամուսնական հավատարմության և ողջախոհության գաղափար։ Շամիրամը տոչորվելով ցանկությունից, մեծ զորքով գնում է Արայի վրա՝ նրան հափշտակելու և յուրացնելու համար և կռվի ժամանակ հրամայում է չսպանել նրան, այլ ողջ բռնել։ Բայց Արան սպանվում է։ Հուսահատ Շամիրամը գրտնում է նրա դիակը և դնում է իր ապարանքի վերնատանը, որպեսզի աստվածները (երևի արալեզները) գան լիզեն նրա վերքերը և նորից կենդանացնեն։ Տեսնելով, սակայն, որ դիակը նեխվում է, հրամայեց թաղել նրան և լուր տարածեց, թե աստվածները կենդանացրել են Արային և իր ցանկությունը կատարված է։ Այս ասելով, նա ցույց էր տալիս իր սիրականներից մեկին, որ ծպտված էր Արայի նման։

Շամիրամը, ինչպես տեսանք, ժողովրդի ավանդություններում կապել է իր անունը Վան քաղաքի հետ։ Նրան էին վերագրվում ուրարտական մեծ թագավորների կատարած շինարարական գործերը։ Այսպիսի մի առասպելական մեծագործ անձ չէր կարող հետք չթողնել ժողովրդական վեպի մեջ։

Եվ իրավ, Խորենացին պատմում է, թե ինչպես էր հայկական վեպը նկարագրում հռչակավոր թագուհու սպանությունը Հայաստանում։ Նրա ետևից են ընկնում սուսերավոր սպանողները, նա փախչում է ոտով։ Նկարագրում էր, թե ինչպես նա ծարավեց, ինչպես ջուր խմեց, և տեսնելով որ սպանողներն արդեն մոտենում են, վերցնում է իր թալիսմանը (հուռութք) և գցում Վանի լիճը։ Այս բանի վրա երգ էր շինված, որ սկսվում էր «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խոսքերով։

Շամիրամով վերջանում է հայ ժողովրդական վեպի առաջին, նախնական շրջանը, երբ խոսողը նախահայկական ժամանակներն են և տիրողը քաբելա-ասորական ազդեցությունն է։ Այնուհետև գալիս է զուտ հայկական շրջանը, ուր արիական է միջավայրը և տիրապետողը՝ արդեն մարա-պարսկական ազդեցությունն է։

Այս ազդեցության հնագույն շրջանում, այսինքն հայության պատմության արշալույսին, մենք արդեն տեսանք մի կիսավիպական անձնավորություն, մի Տիգրան թագավորազն, որ Քսենոֆոնի «Կյուրոպեդիայի» գլխավոր հերոսներից մեկն է։ Նա Կյուրոսի մտերիմն է, գործում է նրա հետ միասին և այս հանգամանքից պատմագետները հետևցնում են, թե Տիգրանը Կյուրոսի մերձավոր աշխատակիցն էր նրա պատերազմների մեջ, մանավանդ մարաց Աստիագ (հայերեն Աժդահակ) թագավորին ընկճելու մեջ[1]։ Զուր չէր, իհարկե, որ այդ Տիգրանին Քսենոֆոնն ընտրեց հերոս իր շարադրած պատմական վեպի համար։ Նույն այս Տիգրանը իր քաջություններով, իր ազնիվ և կիրթ բնավորությամբ, ինչպես երևում է, դարձել էր հերոս և հայ ժողովրդական վեպի մեջ։ Խորենացին գրի է առել այդ վեպի այն մասը, ուր Տիգրանի և Աժդահակի մեջ գժտություն է սկսվում, որ հանգեցնում է մարաց թագավորի համար ճակատագրական վախճան ունեցող պատերազմի։

Այսպես են այդ գժտության հանգամանքները։ Տիգրանն ուժեղ է, գեղեցիկ արտաքինով, խելոք։ «Խարտեաշս այս,— ասում է վեպը,— և աղէբէկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան և մեղուական, անձնեայն և թիկնաւէտն, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուր» և յըմպելիս ի խրախճանութիւնս օրինաւոր»։ Գուսանները երգում էին այն, որ Տիգրանը մարմնական ցանկությունների մեջ էլ չափավոր էր, մեծիմաստ և ճարտարախոս և ամեն գործի մեջ՝ պիտանի մարդկության։ Այս առաքինական նկարագրությունների մեջ ժողովրդական վեպը միանգամայն համընթաց է Քսենոֆոնի վեպի հետ։ Տիգրանն սկզբում Աժդահակի բարեկամն էր։ Այս հանգամանքն էլ ցուցադրված է «Կյուրոպեդիայի» մեջ։ Բայց հետո նա մտերմանում է Կյուրոսի հետ։

Հայի և պարսկի այս մտերմությունը մեծ մտատանջություն էր պատճառում Աժդահակին, որ արդեն նկատում էր Կյուրոսին իբրև մի հակառակորդի, որ ձգտում էր խլել իր թագը։ Այս մտատանջության մեջ Աժդահակը մի գիշեր տեսնում է սարսափելի մի երազ և այնքան վախենում է, որ վեր կենալով գիշերվա մեջ, կանչում է իր խորհրդականներին և խնդրում է նրանց բացատրել իր երազը։ «Այսօր, ասում է նա, ես, ո՛վ իմ սիրելիներ, գտնվում էի մի երկրում, մի բարձր լեռան մոտ, որ բարձրացած էր հողի վրա և որի գագաթը թվում էր ծածկված սառույցներով։ Ասում էին, որ իբր դա հայոց երկիրն էր։ Մինչդեռ ես ակնդետ նայում էի այդ սարին, իմ աչքին երևաց մի կին, որ նստած էր նրա գագաթին, հագած ուներ ծիրանի և ծածկված էր երկնագույն վերարկուի մեջ։ Այդ բարձրության ծայրին նա երևում էր աչեղ, բարձրահասակ և կարմրայտ։ Նա բռնված էր երկունքի ցավերով։ Երկար ես հիացած նայում էի այդ երևույթին և տեսա, որ կինը հանկարծ ծնեց հսասակով և բնությամբ կատարյալ երեք դյուցազուններ։ Առաջինը աույծի վրա նստելով, սլացավ դեպի արևմուտք, երկրորդը ինձ վրա գնաց դեպի հյուսիս, իսկ երրորդը, սանձելով մի հրեշավոր վիշապ, հարձակվեց մեր տերության վրա։ Այս խառն երազի մեջ ինձ երևում էր, թե կանգնած եմ իմ պալատի տանիքի վրա։ Տեսնում եմ հարկերի ամբողջ վերին երեսը ծածկված գեղեցիկ և բազմագույն գորգերով, տեսնում եմ այն աստվածներին, որոնք պսակել են մեզ և որոնք կանգնած էին մի հիացուցիչ վեհությամբ. իսկ ես, ձեզ հետ, մեծարում էի նրանց զոհերով և խնկով։ Նայելով բարձր, ես հանկարծ տեսա, որ վիշապի վրա նստածը արծվանման թևերով սլանալով, ուզում էր խորտակել աստվածներին։ Բայց ես, Աժդահակս, ընկա նրանց մեջ, դյուցազնի հարձակումը ինձ վրա ընդունեցի և նրա հետ կռվի բռնվեցի։ Առաջ մենք նիզակներով իրար վերքեր էինք հասցնում և աուներով արյուն թափելով, մեր պալատի արեգականման տանիքները արյան ծով դարձրինք։ Այսպես, մենք կռվեցինք շատ ժամ և ուրիշ զենքերով... Բայց ես ի՞նչ օգուտ ունիմ շարունակելու այս պատմվածքը, քանի որ բանը վերջացավ իմ կործանմամբ։ Սաստիկ քրտինքը, որ պատճառեց վախը, ողողեց ինձ. քունը փախավ ինձնից. այն ժամից ես ինձ չեմ համարում ապրողների մեջ։ Այս տեսիլը ուրիշ բան չէ ցույց տալիս, բայց միայն որ Տիգրանը պիտի հարձակվի մեզ վրա»։

Խորհրդականները շատ իմաստուն խորհուրդներ են տալիս։ Աժդահակը շնորհակալություն է հայտնում նրանց և ասում. «Լսելով ձեզանից, սիրելիներ, շատ իմաստուն և խելացի բան, ես էլ իմ կարծիքներն ու մտքերը կհայտնեմ, որոնք ներկա դեպքում, աստվածների օգնությունից հետո, կարող են օգտակար լինել։ Թշնամիների վերաբերմամբ, չնայելով նույնիսկ, որ նրանց մտադրությունները հայտնի են, ոչ մի բան այնքան օգտակար չէ, ինչպես դավադրությունը, որ կատարվում է բարեկամության միջոցով։ Եվ այս այժմ կարելի է անել ոչ թե գանձերի և խաբեական խոսքերի միջոցով, այլ գործելով այնպես, ինչպես ես եմ մտածել. իմ միտքը կկատարեմ և ցանցեր կփռեմ Տիգրանի քույրը, Տիգրանուհին, գեղեցիկը և խոհեմը կանանց մեջ։

[1] F. Lenormant et E. Babelon, „Hist. Anc.", t. V, p. 443.

Որովհետև այսպիսի ձևական և եկամուտ հարաբաստությունը շատ կթեթևացնե դավադրության կատարումը, երբ կսկսվեն թաքուն հարաբերություններ։ Այն ժամանակ հարստություններ և պատիվներ խոստանալով Տիգրանի մերձավորներին, կարելի է հրաման տալ, որ կամ սպանեն նրան սրով, կամ թունավորեն, կամ թե խոստանալով գանձեր նրա մերձավորներին, կուսակալներին, մեր կողմը գրավել նրանց։ Այն ժամանակ մենք ձեռք կառնենք Տիգրանին իբրև մի անզոր տղայի»։

Այս միտքը հավանություն է գտնում և Աժդահակը նամակ է գրում Տիգրանին և խնդրում է նրա գեղանի քրոջ ձեռքը։ Հայոց թագավորը չէ մերժում այդ առաջարկը և Տիգրանուհին արքայական պատիվներով հարս է գնում մարաց արքունիքը։ Աժդահակն ընդունում է նրան մեծ պատիվներով և դարձնում է նրան առաջինն իր կանանց մեջ։ Առանց այս նոր տիկնանց տիկնոջ հետ խորհրդակցելու՝ թագավորը,— ասում է վեպը,— ոչ մի բանի չէր ձեռնարկում։ Եվ այսպես սեր և մտերմություն ցույց տալուց հետո, Աժդահակն սկսում է պատրաստել նրան Տիգրանի դեմ դավադրություն սարքելու համար։ Տիգրանուհին պիտի կորուստ պատրաստեր իր եղբոր համար։ «Ջհնասի որ քո եղբայր Տիգրանը, դրդված իր Զարուհի կնոջից, նախանձում է քեզ, որ արեաց վրա տիկնություն ես ստացել։ Եվ ինչո՞վ այս կարող է վերջանալ, եթե ոչ նրանով, որ Տիգրանը կսպանե ինձ և Զարուհուն քո տեղ արեաց տիկին կկարգե։ Այժմ քեզ մնում է ընտրել երկուսից մեկը—կամ քո եղբոր սիրուց համաձայնվել խայտառակ կերպով ստորանալ արիացիների աչքում, կամ թե քո սեփական երջանկության համար ինձ մի խորհուրդ տալ և հոգալ առաջիկայի մասին»։ Այս խորամանկ խոսքերը նա բացատրեց իր կնոջը ավելի պարզ կերպով և նույնիսկ նախազգուշացրեց, որ եթե չմասնակցե դավադրության, սպանված կլինի։

Գեղանի հայուհին չէր կարող իր եղբորը դավաճանել, քանի որ չափազանց սիրող մի քույր էր։ Բայց նա դիմում է խորամանկության՝ մարդի խաբելու համար։ Իր սիրային զեղումներով է նա պատասխանում իր ամուսնուն, բայց միևնույն ժամանակ գաղտնի կերպով իմաց է տալիս եղբորը, թե ի՛նչ է պատրաստվում նրա դեմ։ Աժդահակը իր աներձագին հրավիրում է տեսակցության, որի տեղ նշանակվում է հայ-մարական սահմանը, կարևոր խորհրդակցության պատրվակով։ Տիգրանը, իր քրոջից նախազգուշացված, ահագին զորքով է գնում Աժդահակին հանդիպելու։ Սկսվում է ահեղ պատերազմ։ Երկու կողմն էլ լավ են պատրաստված, երկու կողմն էլ հսկաներ են, բախվում են ահագին ուժով։ Բայց Տիգրանը սպանում է Աժդահակին, նիզակով ջրի պես պատռելով նրա երկաթե կրծքակալը, շամփրելով նրա կուրծքը նիզակով, որի լայն ծայրով կտրում և դուրս է հանում նրա թոքերի մի մասը։ Հաղթությունը այնուհետև հայերինն էր պատկանում։ Տիգրանն ազատեց իր սիրելի քրոջը, ուղարկեց նրան Հայաստան իր շինած Տիգրանակերտ ավանը, ուր նրա սերունդներից առաջացած ազնվականությունը կոչվեց Ոստան։

Եվ այսպես, հայկական վեպը Տիգրանին էր վերագրում Աժդահակի մահը և Մարաստանի գրավումը, մի բան, որ օտար պատմվածքները համարում են Կյուրոսի կատարած գործ։ Մի վեպի համար, իհարկե, անպատեհություն չէր, որ ազգային հերոսին բարձրացնելու համար՝ նրան վերագրվում էին ոչ միայն ամենամեծ գործեր, այլև ուղղակի աստվածային ծագում, հրաշագործություն։ Եթե ճիշտ որ Տիգրանը Կյուրոսի աջ թևն է եղել նրա պատերազմների մեջ, հեշտությամբ կարող էր պատահել, որ Ջակատամարտի դեպքերից մեկը, ամենից խիստ աչքի ընկնողը, իրավունք տար գուսանին Տիգրանի այդ դեպքի մեջ կատարած դերը հասցնել մինչև վերջնական հաղթանակի ապահեանին։ Այսպիսի դեպքեր հազվագյուտ չեն և մեր օրերում։ Տեսե՛ք ինչպիսի խանդաղատանքով է վեպը փարում իր սիրած հերոսին. «Բայց գովեմ զքաջսպասակն զիմ և զնիզակաւորն և զամենևին բոլոր անդամովք համեմատն և ի գեղեցկութիւն ավարտեալ հասակի. քանզի առոյգ ամենայնիւ ըստ իրեարս պաշտաճեալ, և ուժով ոչ զոք իւր ունելով զոյգ»։

Վեպն ավելացնում է և այն, որ Տիգրանը Աժդահակի առաջին կին Անուշին գերի բերեց Հայաստան և նրա հետ նաև մարական մի գաղթականություն, որ, ինչպես երևում է, բազմաթիվ էր և նրա բնակության համար Տիգրանը հատկացրեց Արաքսի հովիտը—նախճավան, Ճարուր գավառները։ Անուշ թագուհուց էլ առաջացավ, հավատացնում է նույն վեպը, վիշապազուն Ժողովուրդը։ Բայց այստեղ, ակնհայտ է, վեպի մեջ մտել են շփոթություններ։ Անհպարակ խիստ նկատելի է, որ նրա մեջ հետագայում խառնվել են շատ տարբեր մի ուրիշ նշանավոր Տիգրանի, այն է՝ Տիգրան Մեծի վեպից։

Արվեստի տեսակետից հայ ժողովրդական վեպը շատ գեղեցկություններ ունի և մի եվրոպացի ուսումնասիրող իրավացի կերպով նկատում է, թե հոմերական ճաշակ ու արվեստ է երևում հենց Տիգրանի վեպի մեջ[1]։ Բայց շատ ուշագրավ է և մեր մինչև այժմ հիշատակված վեպերի բովանդակությունը, որի մեջ ժողովուրդը դրել է իր իդեալները։ Այստեղ մենք տեսնում ենք և՛ հայրենիքի ազատության գաղափարը, և՛ ամուսնական հավատարմությունը, և՛ քույր-եղբոր վառ ու անխարդախ սերը։

Վեպի դյուցազն է և Տիգրանի որդի Վահագնը, որ հին հայկական աստծու անունն էր կրում և հենց այդ պատճառով էլ հետագա դարերում նույնացվեց այդ աստծուն, և Խորենացին կարծում է, թե հենց Տիգրանի որդու մասին էր խոսվում «Երկնէր երկին և երկիր» երգի մեջ։ Բայց այս, իհարկե, սխալ է։ Հռչակավոր երգը, որ մենք բերինք վերևում, մի կտոր է հնագույն կրոնական մի քերթվածի և չափազանց մեծ նշանակություն ունի այն պատճառով, որ ներկայացնում է հարազատ և անխառն մնացած մի սքանչելի բեկոր մեր հին չափական բանավոր արվեստի։ Գուցե սրա պես մի ուրիշ քերթվածից ընկած մի բեկոր էր այն հատվածը, որ պատմում է VII դարի հեղինակ Անանիա Շիրակացին, նրա ժամանակ ժողովրդի մեջ ավանդություն կար, թե Վահագնը ասորական Բարշամ աստծու հարդը գողացել էր և տանելու ժամանակ թափել էր երկնքի վրա, ուր և գոյացավ Հարդագողի ճանապարհը[2]։ Հին աստվածները, ինչպես հայտնի է, մարդկանց հարազատ պատկերներն էին իրենց պակասություններով և կրքերով։ Եթե հայոց Արև-աստվածը երբևիցե կատարել է այդպիսի մի գործ երկնային բարձունքներում, նրան հարկավոր չէր լինի գնալ Ասորեստան, որ երևի գոյություն էլ չուներ ա՛յն ժամանակ, երբ Վահագն Հայկական Բարձրավանդակն էր փոխադրվում իր ժողովրդի հետ, Բարշամ աստված կար և Հայաստանում, ուր նա էլ մեկն էր պաշտվող աստվածներից։

Մեր այս տեսությունից կարելի է հետևցնել, որ հայ ժողովրդական բանահյուսությունը իր հնագույն շրջանում ունի իր բնորոշ կերպարանքը, որին

---

1 Տե՛ք եր, եր. 129։

2 Անանիա Շիրակացի, «Մնացորդք Բանից», Պետր., 1877, եր. 48։

հանդիպում ենք և ուրիշ ազգերի մեջ. նրա նյութն են դառնում բացառապես գերբնական դեմքեր—տիտաններ, աստվածներ, կիսաստվածներ, որոնք թե երկնքում են գործում և թե երկրի վրա: Ստեղծագործական երևակայությունը երկնքից երկիր իջնում է, մահկանացու հերոսներ երգում է արդեն մի ուրիշ շրջանում, որին կդիմենք իր տեղում:

Ժողովրդական բանահյուսության հնագույն ձևեր են ներկայացնում և հեքիաթը, կենդանական վեպը, առակը: Հայ ժողովուրդն այստեղ էլ ունի իր ստեղծագործական գանձերը, որոնք միևնույն ժամանակ ապացույց են այն հավիտենական միջազգային փոխառությունների, որոնց առարկա են դառնում գաղափարները, մտապատկերները: Այսպես, հայ հեքիաթները մոտիկ ազգակցություն ունին հնդկական և այլ հնդեվրոպական ազգերի, օրինակ, սլավոնների, գերմանացիների հեքիաթների հետ[1], մի հանգամանք, որ, անշուշտ, թե՛ ընդհանուր ցեղական ծագման և թե՛ հետագա մերձավոր շփումների ապացույցն է:

Նվ այսպես, հայ ժողովուրդը իր քաղաքական և մտավոր զարգացման ճանապարհին ենթակա է եղել նույն այն օրենքներին, որոնք ընդհանուր են քաղաքակիրթ ազգերի համար արևմտյան Ասիայում: Այդ օրենքներից մեկը, և գուցե առաջինը, ժողովուրդների աշխատակցությունն է ընդհանուր առաջադիմության հանդիսարանում:

7. Հելլենականությունն Ասիայում: Չորրորդ դարի երկրորդ կիսում արևմտյան Ասիայի ճակատագիրը ենթարկվում էր մի մեծ փոփոխության, որ, թվում էր, պիտի հեղաշրջեր նրա հին քաղաքակրթական տիպը և միացներ նրան արևմտյան քաղաքակրթության: Այդ փոփոխությունը նրան բերում էր հույն աշխարհը, որ հասել էր քաղաքակրթության և լուսավորության գերագույն աստիճանին, արդեն տվել էր աշխարհին և մեծ մտածողների մի անմահ համաստեղություն—Սոկրատ, Պլատոն, Արիստոտել, իսկ այժմ գնում էր Իրանի վրա: Այս այն խաղաղ շարժումը չէր, որ հույները վաղուց սովոր էին սփռել Ասիայի զանազան կողմերում առևտրի և այլ շահավետ պարապմունքների համար: Այժմ արշավում էր նվաճող սուրը: Զինված և ուժեղ կազմակերպված Հունաստանն էր, որ այժմ, որպես թե պատասխանելով Քսերքսի արշավանքին, գնում էր տարածելու հելլենականությունը արևելքում: Նրան առաջնորդում էր 22 տարեկան Ալեքսանդր Մակեդոնացին, զինվորական մի հանճար, միևնույն ժամանակ հին աշխարհի մեծագույն մտածող Արիստոտելի աշակերտը: Հելլենականությունը, թվում էր, պիտի ազատեր Արևելքը թագավորների, սատրապների դարավոր բռնակալությունից, փշրեր ազգերի ստրկության շղթաները և ազատ ժողովուրդների վարչական սկզբունքները հաստատեր ամեն տեղ՝ արվեստի, գիտության մաքուր լույսի հետ միասին: Այսպես մտածում էին շատ հույներ: Բայց Արիստոտելն ասում էր իր հռչակավոր աշակերտին, թե ասիացիները ստրուկներ են և նրանց կարելի է կառավարել միմիայն բռնակալական եղանակով. հույները, իբրև ազատ կարգերով սնված ժողովուրդ, միակն են, որ պիտի ունենան ոչ թե տիրողներ, այլ պարզ ժողովրդական առաջնորդներ[2]:

Հելլենականության շարժումը հաղթական էր Ասիայի բոլոր կողմերում,

[1] Г. А. Халатянц, «Общий очерк армянских сказок», М., 1885, с. 1—2.

[2] Н. Кареев, «Монархии Древнего Востока и греко-римского мира», Пет., 1904, с. 144.

իրանը վերջին անգամ փորձ արավ դիմադրելու Մակեդոնացի նվաճողին իր սարհարթի արևմտյան ստորոտների մոտ, Տիգրիսի հովտում: Դարեհ Կոդոման թագավորը, որին վիճակված էր լինել վերջինը Աքեմենյանների գահի վրա, կուտակեց այդտեղ, Արբելայի մոտ, մի վիթխարի բանակ (331 թ.): Ասիականության այդ մեծ գումարման մեջ էր և Հայաստանը, որի զորքերը (7 հազար ձիավոր և 40 հազար հետևակ) ունեին երկու հրամանատար, երևի դարձյալ արևմտյան և արևելյան Հայաստանից. մեկի անունն էր Օրոնտ (Հրանտ?), մյուսինը՝ Միհրինես[1]: Ասիականության պարտությունը Արբելայի կռվի մեջ կատարյալ էր: Դարեհը փախավ մինչև Բակտրիա, ուր և սպանվեց: Ալեքսանդրը նվաճեց արևելյան բոլոր կողմերը, հետո և Հնդկաստանը:

Նվ երբ հարկավոր եղավ կազմակերպել այդ վիթխարի պետության կառավարությունը, Ալեքսանդրն ստիպված եղավ թողնել հունական գաղափարները և ընդունել մի կարգ, որ կարելի է անվանել Արևելքի և Արևմուտքի միաձուլում: Հելլենականությունը իբրև քաղաքակրթություն առաջնակարգ ուժ հայտնի էր ամբողջ կայսրության մեջ և կարող էր ընդարձակվել ու ծավալվել իր սեփական միջոցներով: Բայց իբրև պետական կարգ՝ նա տեղի տվեց ասիական անսահման միապետության: Առաջին ինքնակալը ասիական տարազով դարձավ հենց ինքն Ալեքսանդրը: Նա ուզում էր եգիպտոսում փարավոնների հաջորդը լինել, Իրանում շահնշահների հաջորդը, ուստի ավելորդ չէր համարում, որ իրեն էլ աստվածացնեն փարավոնների նման: Արևելքը իրենն էր վերցնում եվրոպացի երիտասարդ զորավարից: Նվ այս մեծ գիջման ներքո էր Ալեքսանդրի բնավորությունը: Դառնալով տեր անթիվ ազգերի, նա ուզում էր հավասար ու արդար լինել ամենքի վերաբերմամբ, ոչ միայն տարբերություններ չէր ստեղծում, այլ աշխատում էր վերացնել տարբերությունները: Նա անփոփոխ թողեց պետության զանազան մասերի կառավարության պարսկական սիստեմը, այն է՝ սատրապությունները:

Իբրև պարսկական պետության մի մաս՝ Հայաստանն էլ, իհարկե, մտնում էր Մակեդոնական կայսրության կազմի մեջ: Ալեքսանդրը Հայաստանում չեզավ և տեսավ այդ երկիրը գուցե դեպի Մարաստան կատարած արշավանքի ժամանակ: Բայց, հեռացնելով Օրոնտին, նրա տեղ նշանակեց Միհրան անունով մի պարսկի: Այս նշանակում էր, թե Հայաստանը զրկվում էր իր հին ինքնավարությունից, իր սեփական վասալ թագավորությունից, մինչդեռ Ալեքսանդրն աշխատում էր, որ յուրաքանչյուր ազգություն պահպանե իր վաղեմի կազմական դրությունը: Հայ ժողովուրդը, իհարկե, չհանդուրժեց այս նորության և մենք տեսնում ենք, որ Օրոնտը երեք տարուց հետո դարձյալ իր իրավունքների մեջ էր հաստատված[2]:

323-ին Ալեքսանդրն անակնկալ կերպով վախճանվեց Բաբելոնում՝ մինչդեռ մեծամեծ պատրաստությունների վրա էր նոր նվաճողական ծրագիրներ իրագործելու համար: Ժառանգ նա չուներ, ոչ մի կարգադրություն չէր արել, ուստի նրա թողած վիթխարի պետությունը կռվածաղիկ դարձավ նրա զորավարների մեջ: Երկար կռիվներից հետո էր, որ համաձայնություն կայացավ պետությունը բաժանելու համար և այդ համաձայնությամբ Սիրիան, Պարսկաստանը, առհասարակ ամբողջ ասիական տարածությունն անցավ Սելևկոսին (312): Նա սկսեց թագավորել իր կառուցած Սելևկիա քաղաքում, որ գըտ-

[1] И. Г. Дройзен, «История эллинизма», т. I, М., 1890, с. 170—172.

[2] Дройзен, т. II, с. 75.

նրվում էր Տիգրիսի վրա, Բաբելոնից ոչ հեռու, և նրա պետությունը կոչվեց Սելևկյան կամ սիրիական, որովհետև նրա ամենանշանավոր մասը Սիրիան էր և այդտեղ էլ Սելևկոսը շինեց Անտիոք հռչակավոր քաղաքը, ուր հետո տեղափոխեց իր բնակությունը։ Այսպիսով Հայաստանն էլ Սելևկյան պետության մի մասը դարձավ։

Հելլենականության տիրապետությունը Ասիայի զանազան կողմերում զանազան տևողություն ունեցավ։ Առհասարակ մութ է նրա այդ ժամանակվա պատմությունը, մանավանդ Հայաստանի վերաբերմամբ։ Խոսելով ընդհանրապես, նա, իբրև քաղաքակրթական բարձր երևույթ, շատ խոր հետքեր չթողեց Ասիայի հողի վրա, թեև տարածվում էր ամենուրեք և չկար տեղ, ուր չխոսեին հունական լեզվով։ Բացառություն կազմում էին Սիրիայի և Փոքր Ասիայի ափերը, ուր մի քանի տեղեր քաղաքակրթական խոշոր կենտրոններ ստեղծվեցին։ Եգիպտոսն էր այն տեղը, ուր հելլենականությունը քաղաքակրթական հոյակապ մեծագործություններ հաստատեց, այն էլ նրա ծովափին միայն, Ալեքսանդրի հիմնած Ալեքսանդրիա քաղաքում։

Բուն Ասիայում, բուն ասիական ժողովուրդների մեջ, գուցե մեկ կամ երկու օրինակ կարելի լինի ցույց տալ, որ հունական լեզուն և գրականությունը առաջացրած լինեն ինքնուրույն տեղական գրականություն։ Դրությունն ավելի պարզ պատկերացնելու համար նկատենք, որ հունական գաղութներ էին հաստատվել և Բակտրիայում, Միջին Ասիայի հողերի վրա։ Եվ սակայն այդտեղ նույնիսկ քաղաքակրթական մի բարգավաճ վիճակ էլ ցույց չտվեց[1]։ Դուրս էր գալիս պարզապես, որ հելլենականությունը ասիական հողի վրա փարթամ բացվող մի ծաղիկ չէր։ Նրան դիմադրում էր թեև հաղթված, բայց դեռ կենդանի և ուժեղ ասիական քաղաքակրթությունը։ Պարսկաստանն էր նրա ներկայացուցիչը և այստեղ էլ կռում-կոփվում էր այն հակամարտությունը, որ պիտի դուրս գար օտար նվաճողի դեմ։ Այդ դիմադրող ոգին պարսկական կրոնն էր, որ ազգային ինքնապաշտպանության և առանձնացման դրոշ էր դառնում Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասում, այն է՝ Մարաստանում։ Այդտեղ մեդացի Ատրոպատը կամ Ատրպատը, որ սատրապ էր նշանակված Ալեքսանդր Մակեդոնացուց, նրա մահից քիչ հետո, հիմնեց անկախ պետություն, որ և իր անունով կոչվեց Ատրոպատեն կամ Ատրպատական (այժմ Ադրբեջան)[2]։ Հայաստանի արևելյան երկրների մի մասը մտնում էր Ատրպատականի պետության մեջ, նշանակում է այդ բաժինն էլ մասնակից էր իրանական ազգային ինքնապաշտպանական և հակա-հելլենական շարժմանն։

Շարժումը գաղափարական հողի վրա էլ չմնաց։ Սելևկյան մեծ պետության մեջ, բնականաբար, խլրտումներ ու ապստամբություններ պիտի ծագեն ամեն անգամ, երբ թույլ ու անկարող էին հանդիսանում թագավորները։ Առաջին անգամ ապստամբվեց և հունական տիրապետությունից ազատվեց հնդկական մի թագավոր։ Այնուհետև օրինակ տվին հենց իրենք հույները։ Ապստամբվեցին և անկախություն հայտարարեցին Բակտրիայի հույն գաղութները։ Այս օրինակը շարժում գցեց Միջին Ասիայի թափառիկ արիացի ցեղերի մեջ։ Այդ ցեղերից մեկի անունն էր Դահեր, իսկ դրա մի ճյուղն էին պարնիացիները։ Սրանցից մի փոքրիկ հատված, առաջնորդված Արշակ և

[1] Кареев, «Древ. монар. Вос.», гл. XII։

[2] А. Крымский, «История Сасанидов и завоевание Ирана арабами», М., 1905, с. 203։

Տրդատ եղբայրներով, թողնում են իրենց արոտատեղերը Օքսուս գետի վրա և տեղափոխվում են Կասպից ծովի հարավ-արևելյան կողմը (Խորասան), ուր ապրում էր պարթևների վրանաբնակ ցեղը։ Այդտեղ երկու եղբայրները հաղթում ու սպանում են սելևկյաններից նշանակած սատրապին և ապստամբությունն են հայտարարում։ Թագավորում է Արշակը (250—248) և այսպիսով հիմնվում է հռչակավոր պարթևական հարստությունը, որ պիտի հետզհետե ազատեր Իրանը, թագավորեր այնտեղ երկար ժամանակ և այնքան խոր ազդեցություն պիտի թողներ հայ ժողովրդի կյանքի և պատմության վրա։

Այս հեռավոր շարժումները ճնշելու մասին մտածել չէին կարող Սելևկյան թագավորները, քանի որ խլրտումներն ու շարժումները անպակաս էին և Միջին Ասիայում և պետք էր դեռ պատերազմներ մղել և Եգիպտոսի դեմ։ Պետությունն արևելքից շարունակ կտրատվում էր և փոքրանում։ Այս անդադար շարժումների մասին քիչ տեղեկություններ են մնացել և նրանցից մի քանիսը վերաբերվում են Հայաստանին կամ, ավելի ճիշտ, նրա այն մասերին, որոնք Եփրատի երկու կողմերն էին գտնվում։ Արևմտյան մասում, ինչպես գիտենք, Փոքր Հայքն էր գտնվում, այն երկիրը, ուր առաջին անգամ հաստատվեցին արմենները՝ Փյուգիայից հեռանալուց հետո։ Երկրորդը գտնվում էր գետի արևելյան կողմում, այնտեղ, ուր Արտաշեսին մոտենում է նրա մեջ թափվելու համար։ Այդ երկիրը, որ տարածվում էր Արտաշեսի և բուն Եփրատի մեջ, կոչվում էր Ծոփք կամ Ծոփաց աշխարհ։ Այդտեղ է Խարբերդի հռչակավոր արգավանդ դաշտը, ուր ամենահին ժամանակներից զարգացավ պետական կյանքը։ Արմեններն, գրավելով այդ երկիրը, այդտեղ էլ, ինչպես երևում է, հաստատեցին իրենց քաղաքական կյանքի կենտրոններից մեկը։

Փոքր Հայքի վերաբերմամբ կարելի է ասել, որ մակեդոնական կայսրության հաստատումը Ասիայում վերակենդանացրեց նրա քաղաքական կյանքը։ Նորից այստեղ մենք հանդիպում ենք հայ թագավորների։ Ալեքսանդրի մահից հետո, նախքան Սելևկյան հարստությունը, պետության կառավարիչներն սկզբունք էին դարձրել ամեն տեղ հույն սատրապներ նշանակել։ Եվ Փոքր Հայքի համար սատրապ ուղարկվեց Նեոպտոլեմ անունով մակեդոնացի հույնը, որ շուտով դրգռեց հայերին և սրանք, գլուխ ունենալով իրենց արտավազդ թագավորին, դիմադրություն ցույց տվին նրան և դուրս վռնդեցին իրենց երկրից (322)։ Հունական զորքեր ուղարկվեցին այդ սատրապին իր տեղում հաստատելու համար, բայց զուր անցավ այդ փորձը[1]։ Այս դեպքը վկայում է, որ հունական սատրապները միայն ներկայացնում էին հույն իշխանությունը, մինչդեռ երկրի իսկական կառավարիչները տեղական թագավորներն էին։

Առհասարակ անկարելի է ասել, թե հելլենականության իշխանությունը բացարձակ էր Հայաստանի բոլոր կողմերում։ Եթե կային էլ սելևկյան սատրապներ, բայց երկիրը չկորցրեց իր անկախությունը։ Պատմվում են դեպքեր, երբ սելևկյանների ձեռքից փախչող իշխանավորները ապաստան էին գտնում Հայաստանի այս կամ այն թագավորի մոտ։

Ինչ վերաբերվում է Ծոփաց աշխարհին, կցկտուր տեղեկություններն այստեղ ցույց են տալիս մի շարք թագավորներ։ Այսպես են Շարասպես, Արսամես (երևի՝ Արշամ, 230 թ.), որ շինեց Արսամասատ մայրաքաղաքը, Արդիթա-

[1] Г. Халатянц, «Очерк истории Армении», М., 1910, с. 119.

չես [220], Քսերքսես, հավանաբար նախընթացի որդին (200)։ Այս թագավորները թողել են դրամներ, որոնք, սակայն, միայն նրանց գոյությունն են ցույց տալիս և տարեթվեր հաղորդում, առանց լույս սփռելու նրանց անձնավորության և թագավորության վրա[1]։

Սելևկյան Հայաստանի կամ Մեծ Հայքի մասին տեղեկություններ չեն հասել։ Բայց արդեն վերհիշյալ հանգամանքը, թե նա Ատրպատականի հետ էր, ինչպես նաև մի քանի այլ նկատառումներ թույլ են տալիս ենթադրելու, որ նա էլ մարտնչողի դրության մեջ էր գտնվում և Մարաստանի հետ էր՝ վերջինիս պատերազմական շարժումների մեջ ընդդեմ Սելևկյանների։

Մենք չգիտենք նաև, թե ի՛նչ աչքի ընկնող երևույթներ էր տալիս հայկական ներքին կյանքը հելլենականության ժամանակ։ Մի փաստ, սակայն, վկայում է, որ այս շրջանում ավելի ևս ընդարձակվել է հայ ժողովրդի առևտրական նախաձեռնությունը։ Սելևկիա մայրաքաղաքը Տիգրիսի վրա մի կարճ միջոցում շատ մեծացավ իբրև առևտրական մեծ կենտրոն, որ նսեմացրեց նույնիսկ Բաբելոնի նշանակությունը և դարձավ գլխավոր պահեստ Հնդկաստանի և Միջերկրական ծովի մեջ։ Այդ մեծ վաճառանոցը հաճախող վաճառականների մեջ են հայերը. իրենց լեռնաստանից իջնում են դարձյալ իրենց նավերով, որոնք այժմ միայն Եփրատի մեջքը չեն սողոսկում, այլև նրանից ավելի չրառատ ու սրընթաց Տիգրիսի ալիքները։ Բայց այժմ այլևս Հերոդոտի ժամանակի հովիվները չէին, այլ շատ խիզախ աշխարհագնացներ և վաճառականներ։ Սելևկիայից հնդկական ապրանքները և մետաքսը նրանք տանում էին ծախելու հեռավոր հյուսիսում, Կովկասյան լեռներում և նրանց հյուսիսային կողմերում, ուր նրանց կարավանները հասնում էին Տանաիս (այժմ Դոն գետի ափերին)։ Այդտեղ առոսները նրանց մշտական գնորդներն էին և մեծամեծ շահեր էին տալիս նրանց[2]։48

[1] Ernest Babelon, „Les Rois de Syrie, d'Armenie et de Commagène", Paris, 1890, p. CXCI—CXCVI.

[2] Дройзен, т. III, с. 41.

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գլուխ առաջին

ԱՐՏԱՇԵՍ Ա

1. ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆ։ 2. ԳԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ։ 3. ԱՐՏԱՇԵՍԸ—ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍ։

1. Անկախություն։ Դանդաղ, բայց հարատև դարավոր աշխատությամբ գլուխ բերած ազգային կազմակերպումն ու միավորումը պիտի բնականորեն դար հասներ պետական մի մեծության գաղափարին։ Այս միությունը կարող էր իրականանալ մի անկախ հայրենիքի փաստի մեջ։ Մարա-պարսկական, ոչ էլ սելևկյան տիրապետությունները, չկարողացան արգելք դառնալ, որ այս անհրաժեշտությունը հայ երկրում ժամանակի հետ հասունանա և ամրապնդվի գիտակցության մեջ։ Մենք արդեն տեսանք, որ հայ ժողովուրդը ամեն ժամանակ առանձին մի նախանձախնդրությամբ պաշտպանում էր իր ազգային ինքնամփոփ գոյությունը, որ ձուլված էր ազգային ինքնավարության մեջ։ Բայց այս բավական չէր։ Որքան առաջանում էր հայ ժողովրդի քաղաքական զարգացումը, այնքան պարզ էր զգացվում, որ երկրի քաղաքական թույլ կազմակերպությունը ոչինչ վստահություն չէր տալիս, թե շրջապատող ազգերի դիրքն ու նրանց առաջացրած նորանոր պայմանները մի օր վերջնականապես չէին ջնջի և այդ ազգային ինքնավարությունը։

Սելևկյան թագավորությունն սկսեց ուժեղանալ Անտիոքոս Գ-ի ժամանակ (223—187)։ Սա հաղթող հանդիսացավ Փոքր Ասիայում, բայց առավելապես հռչակվեց և նույնիսկ «Մեծ» տիտղոսն էլ ստացավ այն խիզախ ձեռնարկությունների համար, որ սկսեց Իրանի սահմաններում՝ իր տոհմի տիրապետությունը նորից այդ կողմերում վերականգնելու համար։ Պարթևները, սաստիկ պարտություն կրելով նրանից, ամփոփվեցին իրենց նախնական երկրի, այն է Վրկանի մեջ, սեղմվելով Կասպից ծովի ափերին։ Բակտրիայի հունական թագավորը, ինչպես և Հնդկաստանի իշխողներից մեկը շտապեցին բարեկամական դաշնակցություններ կնքել նրա հետ։ Անտիոքը հարձակվեց նաև Ատրպատականի թագավորության վրա, որի մի մասն էին կազմում Հայաստանի արևելյան նահանգները։ Հայկական Բարձրավանդակը նույնպես Սելևկյան կալվածների թիվն էր մտցվում։ Անտիոքը այդտեղ երկու կառավարիչ է նշանակում։ Արևելյան մասի համար՝ Արտաշես (հունարեն՝ Արտաքսիաս) և արևմտյանի համար՝ Զարեհ (հունարեն՝ Զարիադրես) անունով զորավարներին, որոնք իր բանակումն էին ծառայել և որոնք փուճ հին հայ թագավորների ցեղից էին։ Սրկուսն էլ՝ իհարկե, հունական կրթություն էին ստացած

և այսպիսով ներկայացնում էին արևելքցու և արևմուտքցու խառնուրդ կամ հելլենացած ասիականությունը, այն տիպը, որ մշակվել էր Ալիքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներով և քաղաքականությամբ։

Չնայած, սակայն, Անտիոքոս Մեծի հաջողություններին, սելևկյանների գործը սաստիկ վտանգված էր արևմտյան Ասիայում այն պատճառով, որ հենց այդ ժամանակ աշխարհի այս կողմում առաջին անգամ հանդես եկավ մի նոր և ուժեղ ախոյան՝ Հռոմը։ Ձեռք գցելով հունական երկրները, իրենց հպատակեցնելով հելլեն աշխարհը, Հռոմեացիները բնական հակառակորդներ էին հանդիսանում Սելևկյաններին, որոնց չքացնելն ասպարեզից դառնում է նրանց գինվորական և քաղաքական գործունեության առարկա։ Արևելքի հողի վրա վերսկսվում է մեծ քաղաքական մարմինների, մեծ պետությունների հին մրցությունը, որ այնքան ահագին ազդեցություն ուներ այդտեղ ապրող ազգությունների ճակատագրի վրա։ Հռոմեացիները իրենց տիրապետական նպատակների համար սկսում են խրախուսել տեղական ազգությունների ազատական շարժումները, կանգնեցնել նրանց Սելևկյանների դեմ։ 190 թ. Անտիոքոս Մեծը չարաչար պարտություն կրեց Հռոմեացիներից Փոքր Ասիայի Մագնեզիա քաղաքի մոտ։ Այս արդեն մի ազդանշան էր, որ արևմտյան Ասիան կանգնե Սելևկյանների դեմ, ուժեղանալով Հռոմեական պաշտպանությամբ։

Հայերն զգացին րոպեի ամբողջ կարևորությունը և Արտաշեսն ու Զարեհը իսկույն բանակցություններ սկսեցին հաղթողների հետ, գուցե նույնիսկ պատգամավորություն էլ ուղարկեցին Հռոմ, առաջարկելով իրենց աջակցությունը և փոխարենը՝ խնդրելով ապահովել իրենց ազգային իրենալը։ Ստանալով Հռոմի սենատի կատարյալ համաձայնությունը, երկու հայ իշխողները 189-ին իրենց միանգամայն անկախ հայտարարեցին։ Անտիոքոսը ոչ մի միջոց չուներ այդ ապստամբության դեմ առնելու և հայերի անարյուն հեղափոխությունը կատարյալ հաջողությամբ պսակվեց։

2. Պետական շինարարություն։ Բայց պետական միավորման գաղափարը դեռ հեռու էր իրագործվելուց։ Հայաստանը առաջվա պես բաժանված մնաց երեք մասի. Զարեհը շարունակեց Սոփաց աշխարհի մեջ արդեն ծանոթ թագավորությունը, Փոքր Հայքն էլ ուներ իր առանձին թագավորությունը։ Սակայն սկիզբը դրված էր։ Արտաշեսը, արևելյան կամ Մեծ Հայաստանի թագավորը դառնալով, առանձին եռանդով և մեծ հաջողությամբ սկսեց իրագործել համազգայնության սկզբունքը։ Առաջին մեծ գործը, որ նրա համար պատվանդան պիտի դառնար, այն էր, որ նա համազգային միավորման կենտրոն ընտրեց Արարատյան դաշտը, Արաքսի հուլակավոր հովիտը։49 Հայկական Բարձրավանդակի պատմությունն ստանում էր մի նոր, ինքնուրույն գունավորում։ Վանի լճի ավազանն այլևս չէր կարող համապատասխանել նոր պետության կուլտուրական և քաղաքական պահանջներին։ Մենք տեսանք, որ Ուրարտուի քաղաքական բարձրացումն սկսվեց այն շրջանից, երբ նրա թագավորները նվաճեցին Արաքսի երկու ափերը։ Իր կուլտուրական նշանակությամբ այս հովիտը բարձր է Հայաստանի մյուս բոլոր հովիտներից։ Հիմնավորվելով մի հարուստ և արգավանդ դաշտի վրա, նոր պետությունը կանգնում էր միջազգային այն կարևոր առևտրական և ռազմական ճանապարհներին, որոնք ամեն կողմից հավաքվում են այդտեղ և այս հանգամանքը բնորոշում էր նաև այդ պետության ապագա ճակատագիրը։

Կուլտուրական և ռազմաքաղաքական շահերի այդ հանգույցի սրտում Ար-

տաշեսը կառուցեց իր մայրաքաղաքը, Արտաշատ անունով։ Ժամանակակից ապացույցներն ավանդում են, որ քաղաքի տեղն ընտրողը մի զինվորական խոշոր պաշտոնատար էր, կարթագենացի Աննիբալը, որ Հռոմեացիներից պարտություն կրելուց հետո անցել էր Փոքր Ասիա և իր թափառումների միջոցին հյուրընկալություն էր գտել հայոց թագավորի մոտ։ Ստրաբոնը «գծագրիկ»[1] անվանում Արտաշատը, որ շինված էր Արաքսի մի պտույտի վրա, այնպես, որ քաղաքը երեք կողմից շրջապատվում էր գետով, իսկ չորրորդ կողմից պաշտպանված էր պարիսպներով, խրամատով և մի բլուրով։ Իսկ Պլուտարքոսը ավելի մեծ ոգևորությամբ է գովում Աննիբալի այդ ձեռնարկը, անվանելով նրան «մեծ» և «գիտնական»[2]։ Արտաշեսի քաղաքը իսկույն ևեթ հռչակվեց իբրև քաղաքական և առևտրական կենտրոն։ Այդպիսի կենտրոն կարող էր գոյանալ Արաքսի ձախ ափին միայն, որովհետև այդ ափն է, որ Արտաքծից մինչև Շարուրի դաշտը ոռոգվում է հյուսիսային լեռներից իջնող գետերով (Քասախ, Հրազդան, Ազատ), ուստի և Արարատյան դաշտի ամենահարուստ շրջանն է ներկայացնում։

Բայց այսպիսի մի կենտրոն դեռ չէր կարող պաշտպանվել միայն իր, միայն տեղային միջոցներով։ Եվ Արտաշեսի հեռատեսությունը միանգամից ըմբռնեց, թե դեռ ինչեր է հարկավոր անել պետական շինարարությունը ամբողջացնելու համար։ Ինչպես վանյան մեծ թագավորների համար էր պարզ Հայկական Բարձրավանդակի ամբողջ պետական նշանակությունը, այնպես էլ Արտաշեսը, առանց հետաձգելու, ձեռք գարկավ իրագործելու իր երկրի աշխարհագրական դիրքի պահանջները, այն է՝ պետության ամփոփումը բնական սահմանների մեջ, շրջապատ դարձնելով այն պատվարները, որոնք հայկական լեռնակղզու ծայրագծերն են կազմում։ Միայն այս դեպքում էլ, պետության կենտրոնն ու սիրտը՝ Արարատյան դաշտը բավական հեռացած կլիներ սահմանազուրկ լինելու վտանգից և ամուր պաշտպանված։

Այս նպատակով Արտաշեսը սկսեց նվաճել մի շարք ծայրագավառներ։ Մարաստանից կամ, ավելի ճիշտը՝ Ատրպատականի թագավորությունից նախ եկավ Վասպուրականը, Կասպիական ծովեզերքը, որ հետո ստացավ Փայտակարան անունը, վրացիներից՝ Տայք, Կղարջք և Գուգարք երկրները, խալիբներից և մոսխերից՝ Կարինը, Դերջանը, Ծկեղյաց գավառը, Սիրիայից՝ Տմորիքը[3]։ Այս միայն երկրի ընդարձակում չէր, այլև ռազմական-կուլտուրական հրամայող պահանջների իրականացում։ Հայաստանը աշխարհագրական ամբողջություն էր դառնում։60 Այդ ամբողջացումն անկարելի էր, եթե նրա սահմանները չհանգեին բնական ծովային դռներին էլ։ Եվ այս մեծ կարևորությունն էլ իրականանում էր՝ Կասպից և Սև ծովերի ափերին հասնելով՝ Փայտակարան և Տայք նահանգների միջոցով։

Սոփաց աշխարհի Զարեհ թագավորն էլ մի քանի կարևոր, բայց մանր նվաճումներով լրացրեց իր երկրի կազմավորումը։ Բայց Արտաշեսը, տարված լինելով մի և անբաժան պետականության գաղափարով, չէր կարող համբերել, որ իր նախկին պաշտոնակիցը այդքան խիստ որոշված բաժանում մտցնե պետական մարմնի մեջ։ Ուստի, երբ Զարեհը մեռավ, Արտաշեսը

[1] Strabon, liv. XI, chap. XIV, 6.
[2] Պլուտարքեայ Քերովնացւոյ Զուգակշիռք, Վենետիկ, 1833, հատոր Գ., եր. 580։
[3] Strabon, XI, ch. XIV, 5, Հյուրզման, «Հին հայ Տեղոյ ան,ə, եր. 18—22։

163-ին հարձակվեց նրա պետության վրա, որպեսզի ոչնչացնե այդ անկախությունը։ Բայց այս միտքը չհաջողվեց։ Ջարեհի որդի Մեհրուժանը փախավ Կապադովկիա, որի թագավոր Արիարաթը օգնեց նրան նորից իր ժառանգությունն ստանալու[1]։

Պատերազմական ձեռնարկություններով պետություն կազմելու գաղափարից էլ հեռու գնաց Արտաշեսը։ Լավ ըմբռնելով, որ պետության կայունությունը նրա մեջ տիրող կարգ ու կանոնից է կախված, Արտաշեսը ներքին կյանքը բարեկարգելու միջոցներ ձեռք առավ։ Նա մտցրեց զինվորական կարգեր, կազմակերպեց ազգային դաստիարակությունը, կարգի են թարկեց ազնվականությունը, իրավական կարգեր հաստատեց։ Ասիայի այս անկյունում այսպիսով ստեղծվում էր մի նոր քաղաքակիրթ պետություն։

Ով բնական է, որ նրա հիմնադիրը գեղեցիկ հիշատակներ թողած լինի իր երկրի մեջ։ Առաջին անգամ Արտաշեսն էր, որ հավաքում, միացնում և լուրջ հիմքերի վրա կազմակերպում էր հայ երկիրը։ Այդ գործը արժանապես գնահատեցին թե՛ նրա ժամանակակիցները, և թե՛ հետնորդները։ Ժողովրդական ավանդությունների և երգերի մեջ հերոս էր այս մեծագործ թագավորը։ 165 թ. Արտաշեսը պարտություն կրեց սելևկյան Անտիոքոս Դ թագավորից, որ արշավեց նրա վրա՝ նորից իր տոհմին հնազանդեցնելու համար։ Արտաշեսը նրա ձեռքն ընկավ, բայց այս պարտությամբ ոչինչ չկորցրեց և ոչ մի վնաս չկրեց Հայաստանի պետական նոր կառուցվածքը, որովհետև Արտաշեսը դաշնակցություն կապեց Մարաստանի հետ և այսպիսով չքացրեց սելևկյան ուժը[2]։

3. Արտաշեսը—ժողովրդական հերոս: Այս ժամանակավոր անհաջողությունը նշանակություն չունեցավ ժողովրդի համար, որ իր սիրելի թագավորին մեծարեց իր բանավոր արվեստի ստեղծագործություններով։ Զրույցների և երգերի մեջ պատմվում էին Արտաշեսի այն պատերազմները, որոնց միջոցով նվաճվեցին ծայր աշխարհները։ Այս պատերազմներից առանձնապես հիշատակվում է ալանաց հարձակումը։ Ալանները համարվում են այժմյան օսեր[3] և բնակվում էին Արագվա գետի հովտում մինչև Դարիալի կիրճը։ Նրանք միանում են վրացիների հետ և պատերազմը տեղի է ունենում Կուր գետի ափին, հավանորեն Վրաստանի և Գուգարքի սահմաններում։ Ալանները պարտություն են կրում և նրանց թագավորի պատանի որդին գերի է ընկնում Արտաշեսի ձեռքը։ Բանակցություններ են սկսվում պատանուն ազատելու մասին, բայց ապարդյուն։ Այն ժամանակ, պատմում է վեպը, մեծ գետի ափն է դուրս գալիս ալանաց թագավորի աղջիկը, գեղանի Սաթենիկը, որ և կանչելով հայոց թագավորին, թարգմանի միջոցով թախանձում է նրան ազատել իր եղբորը։ Արտաշեսը սիրահարվում է օրիորդի վրա և ամուսնանում է նրա հետ առևանգման միջոցով, որ ամուսնության օրինական ձևն էր հին ժամանակների տոհմային կարգերի մեջ։ Նկարագրվում էր և առևանգումը, թե ինչպես քաջ թագավորը, հեծնելով իր ձին, արծվի նման կտրեց անցավ մեծ գետը, թե ինչպես հանեց կարմիր կաշուց շինած պարանը, որ ոսկի օղ ուներ ծայրին, թե ինչպես ձգեց պարանը և ալանաց օրիորդի մեջքը գցեց ու շատ ցավեցրեց այդ փափուկ մեջքը։ Շքեղ էր հարսանիքը հայոց երկրում։ «Ոսկի անձրև էր գալիս Արտաշեսի փեսայության ժամանակ,— ասում էր երգը,— մարգարիտ էր անձրևում Սաթենիկի հարսնության ժամանակ»։ Սովորություն էր, որ թագավորն ու թագուհին հարսանիքի ժամանակ ոսկե դրամ և մարգարիտ էին ցանում հանդիսականների մեջ, պալատի դռանը։

Երևի այս կամ սրա նման մի այլ վեպի արձագանք է այն պատմվածքը, որ բերում է X դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին։ Արտաշեսը սիրում էր Վանի լճի գեղածիծաղ ափերը և շինեց այդտեղ Արտամետ քաղաքը, ուր և աշնանային պալատ կառուցեց հատկապես Սաթենիկի բնակության համար, զարդարելով այդ պալատը պարտեզներով, ճեմելիքներով, ծաղկաստաններով և այլ գեղեցիկ հարմարություններով[1]։

Ժողովրդական վեպը սիրահարական մի արկած է հյուսում Սաթենիկ տիկնոջ կյանքից, մի արկած, որ, սակայն, պարզ կերպարանքով չէ արտահայտված։ Մարական ծագում ունեցող առաջնակարգ նախարար Արգամն է հանդիսանում այդ վեպի մեջ իբրև Սաթենիկի սիրո և տենչանքի առարկա։ Այս սիրային արկածն էլ, միշտ այս վեպի վկայությամբ, աղետալի հետևանք ունեցավ՝ թշնամական հարաբերություններ ստեղծելով արքունիքի և Արգամի տան մեջ[2]։

161 թվականից հետո այլևս տեղեկություններ չկան Արտաշեսի մասին։ Ենթադրվում է, որ այնուհետև շատ քիչ ապրած պիտի լինի հայկական անկախության առաջին հիմնադիրը։ Ժողովրդական վեպը նկարագրում է, որ մեծ սուգ արավ հայոց աշխարհը իր մեծագործ թագավորի վրա, մինչև իսկ շատերը, հետևելով այն ժամանակվա սովորության, ինքնակամ սպանեցին իրենց նրա գերեզմանի վրա։

Արտաշեսին հաջորդեց նրա որդի Արտավազդ Ա, որի մասին հավաստի ոչ մի տեղեկություն չէ մնացել։ Միայն նույն ժողովրդական վեպն է, որ նկարագրում է այս թագավորին իբրև մի խիզախ և ըմբոստ ոգի։ Նա քաջ է, ահագին ուժ ունի։ Հանդիսանալով ընտանեկան պատվի նախանձախնդիր, նա սպանում է Արգամին և կոտորում է նրա տոհմը։ Իսկ երբ շատերը Արտաշեսի գերեզմանի վրա սպանեցին իրենց, Արտավազդը, դիմելով հորն ասում է. «Դու գնացիր և աշխարհը տարար հետդ, ես ո՞ւմ վրա պիտի թագավորեմ»։ Արտաշեսը գերեզմանից անիծում է նրան, ասելով, թե նա որսի գնա Ազատ Մասիսը և այդտեղ քաջքերը բռնեն նրան ու փակեն մթության մեջ։ Այդպես էլ կատարվում է։ Արտավազդը, հավատացնում է վեպը, բանտարկված է Ազատ Մասիսի մի խորխորատում շղթայակապ։ Երկու շուն լիզում են նրա շղթաները, որպեսզի բարակացնեն և նա կտրե նրանց ու դուրս գա աշխարհը կործանելու։

Այս առասպելական զրույցներն արդեն ապացույց են, որ Արտավազդը սովորական մի թագավոր չէր, բայց նրա գործերը, որոնք այսպիսի գնահատություն են ստացել ժողովրդական աշխարհայացքի մեջ, մնացել են անհայտ։

---

[1] Հ. Հ. Աստուրյան, «Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդ մէջ Հայաստանի և Հռոմայ», Վենետիկ, 1912, եր. 21։

[2] Անդ, եր. 24։

[3] Ակադեմիկոս Մառը ժխտում է այս ենթադրության հավանականությունը և ալաններին նույնացնում է կովկասյան ալբանների հետ։ («Изв. имп. Ак. наук», 1916, с. 1395).

[1] Թովմա Արծրունի, «Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց», Կ. Պոլիս, 1852, եր. 56—57։

[2] Խորենացի, Ա, յ։

Գլուխ երկուորդ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ (95—55 Ք. ա.)

1. ՆԱԽԱԾԱՆՈՒԹՅԻՆ: 2. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆ: 3. ՀԱՅ-ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ: 4. ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐ: 5. ՀԱՑԱԼՍՏԱՆԸ՝ ՄԵՌ ԳԵՏՈՒԹՅԱՆ: 6. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԳԱՅԹԱԿԱՂ: 7. ԳԱՒ-ԳԵՒՈՒ: 8. ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ:

1. Նախածանոթություն: *Մոտ 95 տարվա մի շրջան, որ սկսվում է գեռ Արտաշես Ա-ի օրից (160—95), ընկղմված է անհայտության մառախ մեջ, քանի որ արևմտյան գրչականության մեջ չեն մնացել տեղեկություններ այդ ժամանակամիջոցի անցուդարձի մասին: Գիտենք միայն Արտավազդ Ա-ի անունը: Այնուհետև գալիս ենք մի շատ նշանավոր թվականի (95), երբ հայոց պատմության ասպարեզում երևան է գալիս նրանը չունեցող, անզուգական մի գործիչ—Տիգրան Թագավորը: Այս նշանավոր երևույթը ցույց է տալիս, որ նախընթաց անհայտ ժամանակամիջոցում Արտաշեսյան Թագավորական գիծը առաջ էր տանում իր հիմնադրի քաղաքական գաղափարը—ազգային միություն: Եվ այս ուղղությամբ առաջացող երկերը Տիգրանի օրով ձեռք է տալիս քաղաքական զարգացման և կազմակերպչական ամեն մի գերազույն պահանջին, որին նա այնուհետև այլևս երբեք չհապաղ:*

Տիգրանի անձնավորությունն ու գործերը արդեն շատ մանրամասն կերպով են լուսաբանված հույն և հռոմեական պատմագրությունների մեջ՝ սկսած այն ժամանակից, երբ նա, 45 տարեկան հասակում (ծնվել է, ասում, մոտ 140 թ. Ք. ա.)[1], Հայաստանի Թագավոր դարձավ: Պակասում են տեղեկություններ միայն այդ 45 տարիների մասին, որ անցկացրեց Տիգրանը մինչև գահ բարձրանալը: Հայտնի այն է միայն, որ նրա հոր անունն էլ Տիգրան էր, անշուշտ Արտաշեսի սերնդից: Ճիշտ հավանական է համարվում, որ Արտավազդ Ա նրա ավագ եղբայրն էր[2]: Այսպիսով այս Տիգրանը գտնում է Տիգրան երկրորդ: Բայց նա այս կարգահամարով չէ հայտնի պատմության մեջ: Հայ ժողովուրդը պահել է նրա հիշատակը իր ավանդությունների մեջ, ուր և հատկացրել է նրան «Մեծ» տիտղոսը և այդ պատվանունով էլ նա խիստ ներկայանում է ապագա սերունդներին իբրև մի հզոր պատմական երևույթ: Նա ապրել է 85 տարի և թագավորել է 40 տարի: Մի բեղմնավոր, կարելի է ասել՝ հուզումնալից թագավորություն, երբ հայ պետականությունը տենդային գործունեություն էր ցույց տալիս բազմակողմանի նշաններով: Այդ գործունեությունը բաժանվում է մի քանի շրջանի:

[1] Халатянц, «Очерки», с. 149.

[2] Դր. Տ. Մարկվարտ — «Հայ Բդեաշխք», թարգմ. Հ. Ք. Կեսիկյան, Վիեննա, 1902, եր. 24։

2. Զաղաքական դրություն: *Երբ Տիգրանը գահ էր բարձրանում, արևմտյան Ասիայում տիրում էր այսպիսի մի քաղաքական դրություն: Արեվելքում հետզհետե ավելի և ավելի որոշակի էր ձևագրվում պարթևական թագավորության, իբրև մի մեծ պետության պատկերը: Արևելյան հարցի մեջ կշեռքի նժարը նորից թեքվում էր արևելքի կողմը: Որքան թուլանում էին սելևկյանները, այնքան բարձրանում էին պարթևները: Միհրդատ Ա կամ Արշակ Ջ թագավորը (պարթև տիրողները, գահ բարձրանալուց հետո, կոչվում էին Արշակ, պահպանելով, սակայն և իրենց հատուկ անունները), որ թագավորեց 174—138 թ., բավական ընդարձակից պարթևական պետությունը, խլելով սելևկյաններից Միջագետքը, Բաբելոնը: Իսկ Միհրդատ Բ (Արշակ Բ), որ ստացել է Մեծ անունը (138—88)[1], իսկական հիմնադիրն է պարթևական մեծ պետության, որ այնուհետև, աթեմներ անների Պարսկաստանի նման, դուրս էր գալիս միջազգային հարաբերությունների մրցարանը իբրև հեղինակավոր գերակատար:*

Այս պետական բնաշրջման ամենանշանոր արտահայտությունն այն էր, որ պարթևական պետության կենտրոնը հյուսիս-արևելյան Պարսկաստանից (հորասանից) տեղափոխվեց միջագետյան շահերի ընդհարման այն հռչակավոր վայրը, որ ներկայացնում էր Տիգրիս-Եփրատյան հովիտը: Այստեղ, Բաբելոնից ոչ հեռու, Տիգրիս գետի արևելյան ափին կազմվեց Իրանի մայրաքաղաք Տիզբոնը (Կտեսիֆոն), Սելևկիա քաղաքի դիմաց, որ տարածված էր գետի մյուս ափին: Գրավելով այսպիսի մի դիրք, պարթևական Իրանը ամենից առաջ կանգնում էր Միջագետքի դաշտավայրը պաշտպանելու անհրաժեշտության առջև: Այդ հոգսն էր, ինչպես գիտենք, Ասորեստանի ամենագլխավոր նպատակներից մեկը: Եվ Միհրդատ Մեծը Միջագետքի այդ պաշտպանության շահերի տեսակետից ցանկալի չհամարելով Հայաստանի ուժեղացումը, Արտաշեսի նվաճած գավառներից մի քանիսը ետ խլեց Արտավազդ թագավորից: Այդ ժամանակ էլ Պարթև թագավորը պատանդ վերցրեց հայոց արքունիքից Տիգրան թագավորազնին: Հայաստանի համար այս հարվածը բավական ծանր էր[2], ինչպես երևում է, պատանդ Տիգրան թագավորազնը իր հոր, Տիգրանի մահից հետո էր, որ արձակում ստացավ Միհրդատ Մեծից, որ և գահեց նրան հայրենի գահին տիրանալու, բայց դրա փոխարեն ստացավ Տիգրանից 70 հովիտ, այսինքն մի շարք երկրներ: Այսպիսով Հայաստանը հարավից շրջապատվեց փոքրիկ պետություններով մի գոտիով՝ Ադիաբեն (Ասորեստան), Կորդուեն (Քրդստան), Օսրոեն (Եփրատի վրա): Այս մանր պետությունները կախում ունեին պարթևներից և այսպիսով Հայաստանի սահմանների վրա կատարում էին պատվարի դեր:

Միջագետքի պետությունը փառավոր էր լինում միշտ և արևմուտքի, այն է Եփրատի կողմից: Այս ուղղությամբ պարթևական պետության դիմացն էր գալիս հեռու արևմուտքից աշխարհակալ Հռոմը: Փոքր Ասիայի հողի վրա նրան պատկանում էր դեռ այդ թերակղզու արևմտյան ծայրը միայն, որ կազմում էր հռոմեական «Ասիա» նահանգը, ուր կենտրոնացված էին նահանգային վարչությունը և զինվորական ուժը: Այդտեղից Հռոմի տիրապետությունը ձգտում էր դեպի արևելք, դեպի Եփրատը: Եվ նրա շահերի շրջանի մեջ էին մանում Ասիա նահանգին սահմանակից մանր պետությունները—Կապադովկիան, Գալատիան, Պոնտոսը, Բիթինիան, Կիլիկիան, Սիրիան, Փյունիկիան, Հրեաստանը, Արաբիան, Եգիպտոսը:

[1] Allotte de la Fuye, „Nouveau Classement des Monnaies Arsacides", Paris, 1904, p. 6.

[2] Th. Reinach, „Mithridate Eupator, roi de Pont", Paris, 1890, p. 101.

կիա, Կոմմագենե, Կիլիկիա և այլն։ Եվ այսպես, դարձյալ արևելյան հարցն էր, որ ահեղ կերպարանք էր ընդունում՝ Ասիան ու Եվրոպան իրար դեմ հանելով։ Այդ հակադիր արշավանքների մեջ մեծ դեր էր պատկանում Հայաստանին, առանց որի ոչ Իրանը, ոչ էլ առաջացող Եվրոպան չէին կարող Միջագետքի և Սիրիայի տերը դառնալ։ Երկու աշխարհների բուռն ընդհարման մեջ դրվում էր մի տեղական հարց, հայ ժողովրդի ինքնուրույն գոյության հարցը։ Պարզ որոշվում է հայոց հարցը իբրև մի մասնիկ արևելյան հարցի։

Տիգրանի ժամանակ ահագին կարևորություն էր ստացել Հայաստանի սահմանակից հյուսիսային երկրներից մեկը, Պոնտոսը, որ տարածված էր Սև ծովի հարավային ափերում։ Այդտեղ թագավորում էր Միհրդատ Պոնտացին, ծագումով պարսիկ, բայց դաստիարակությամբ կատարելապես հելլենացած մի վեհապետ, օժտված պետական և ռազմական ընդունակություններով, անխոնջ ու ձեռնարկող մի բնավորություն։ Նա ձգտում էր տարածել Պոնտոսի սահմանները դեպի արևմուտք, դարձնել նրան մի մեծ պետություն, որի մեջ ամփոփված պիտի լիներ ամբողջ հելլենական աշխարհը թե՛ Ասիայում և թե՛ Եվրոպայում։ Այսպիսի մի վիթխարի ծրագիր իրագործելու համար Միհրդատ Պոնտացին, որ կոչվում էր նաև Եվպատոր, պիտի կատաղի, անհաշտ պատերազմ հայտարարեր Հռոմին, որին էր ենթարկված հելլենական աշխարհը։ Եվ այդ պատերազմը, արդարև, հայտարարվեց։ Պոնտացուն շատ նպաստում էր այն հանգամանքը, որ այդ միջոցին Հռոմը կեղեքվում էր ներքին խռովություններից։ Այսպես, հենց այդ ժամանակներն էր, որ Հռոմի պրոլետարիատը կռվում էր ազնվականության դեմ։

Այսպես էր քաղաքական միջավայրը արևմտյան Ասիայում, երբ Տիգրանը ծանր փրկանքով ազատվեց գերությունից և իր նախնիքների գահին տիրացավ։ Նրա նրբամտությունից էր այնուհետև կախված ընտրել, թե ի՛նչ դիրք պիտի բռնե ինքն այդ միջավայրի մեջ՝ իր պետության շահերի տեսակետն առաջացնելու համար։

3. Հայ-պոնտական միություն: Տիգրանը միացավ Միհրդատի հետ, որից քիչ մեծ էր հասակով։ Երկու հարևանների մեջ կնքվեց մի գաղտնի պաշտպանողական և հարձակողական դաշնադրություն, որի նպատակը նախ և առաջ ազդեցությունների և շահերի բաժանումն էր։ Տիգրանին ցույց էր տրվում, նվաճումների համար, արևելքի և հարավի ուղղությունները, ասել է՝ Պարսկաստանը, իսկ Միհրդատին՝ հյուսիսի և արևմուտքի ուղղությունը՝ այսինքն Հռոմեական պետության հողերը։ Միասին կատարած պատերազմական գործողությունների դեպքում ավարը, գանձերը և բոլոր շարժական գույքերն ստանում էր Տիգրանը, իսկ անշարժը, այսինքն հողերը՝ Միհրդատը[1]։

Այս քաղաքական դաշնադրությունն ամրապնդվեց ընտանեկան մի կապակցությամբ—Տիգրանն ամուսնացավ Միհրդատի աղջիկ Կլեոպատրայի հետ, որ իրենից երեք անգամ փոքր էր տարիքով, ստացել էր հունական գեղեցիկ կրթություն և աչքի էր ընկնում իր խելքով։ Այդ կնոջից Տիգրանն ունեցավ երեք արու զավակ և մի աղջիկ։ Բայց ինչպես կտեսնենք, իբրև հայր՝ Տիգրանը բախտ չունեցավ։

4. Նվաճումներ: Գահ բարձրանալուն պես Տիգրանը վերեք տարի մեծ եռանդ թափեց բանակը վերակազմելու համար։ Նա, ինչպես և առհասարակ

[1] **Reinach, p. 105.**

բոլոր նվաճողները, զինվոր-թագավոր էր, որի համար պատերազմական արշավանքները մի տեսակ կոչում, կյանքի նպատակ են մինչև նույնիսկ խոր ծերություն։ Եվ հենվելով իր վերակազմված, լավ կրթված բանակի վրա, նա հրապարակ հանեց մի ընդարձակ աշխարհակալական թափ։

Հավատարիմ մնալով իր դաշնակից աներոջ ցուցմունքներին, նա նախ և առաջ հարձակվեց Կապադովկիայի վրա, որ սակայն, իրեն չէր հարկավոր, այլ Միհրդատին։ Եվ որովհետև այս երկիրը, ինչպես ասացինք, Հռոմի շահերի շրջանումն էր գտնվում, ուստի այս հարձակումը գալիս էր ցույց տալու Հռոմին, թե այնուհետև նա պիտի ունենա իր դիմաց ոչ թե մեկին, այլ երկուսին։ Սակայն Տիգրանը ուներ և իր միանգամայն անկախ քաղաքականությունը, իր որոշ ծրագիրը, որի իրագործման նա ձեռնարկեց իր սեփական միջոցներով, առանց պոնտական օժանդակության կամ ներշնչումների։

Առաջին գործը, որին նա ձեռնարկեց, Հայաստանի մեջ տիրող բաժանությունը վերացնելն էր։ Ծոփաց աշխարհի առանձին թագավորությունը պետության թուլացումն էր առաջ բերում, որ, ինչպես տեսանք, դեռ Արտաշեսն էր նկատել։ Տիգրանին հաջողվեց հեշտությամբ լուծել այս հարցը, գրավելով Ծոփքը իր զորքերով և ընդմիշտ հեռացնելով նրա թագավորին, որ Զարեհի ժառանգներից էր և կոչվում էր Արտանես։ Սակայն այսպես նա չկարողացավ վարվել Փոքր Հայքի հետ, որի թագավորը հպատակված էր Միհրդատ Պոնտացուն, այնպես, որ Հայաստանի սահմանը Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի կողմից մնաց նեփրատը։

Այնուհետև նա իր զենքը դարձրեց Պարսկաստանի դեմ, ուր այլևս չկար Միհրդատ Մեծը։ Նա ետ նվաճեց իրենից խլած 70 հովիտները, և նորից հայոց իշխանության ենթարկվեցին Ադիաբենը, Կորդուենը, Օսրոենը, Ատրպատականը և Կուրի ու Արաքսի ներքին հովիտը։ Պարթևները ետ էին նահանջում հայ աշխարհակալի առջև։ Տիգրանը պարթևական թագավորից խլեց «արքայից արքա» տիտղոսը և հատկացրեց իրեն։ Այնուհետև պարսից թագավորը պիտի բավականանար սոսկ «թագավոր» անունով։

Այս հաջողությունները ավելի ևս ծավալեցին հայոց թագավորի նվաճողական տենչերը։ Կանգ չառնելով մի կետի վրա, նա ավելի լայն ասպարեզ տվեց իր կազմակերպչական թափին։ Որքան շատ օտար ազգեր էին մտնում նրա գայիսոնի տակ, այնքան ստվարանում էր նրա բանակը, գրավելով իր շարքերը բազմաթիվ զինվորներ այդ ազգերից։ Բացի դրանից, հայ երկիրը, մինչև այդ վայելած լինելով մի քանի հարյուր տարվա խաղաղություն պարսից տիրապետության տակ, ամբարել էր իր մեջ մեծամեծ հարստություններ, որոնք և այժմ նպաստում էին նրա եռանդուն և տաղանդավոր թագավորին ընդարձակելու պետական ծրագիրը։ Տիգրանը կարող էր մեծաքանակ վարձկան զորքեր էլ պահել, գրավելով իրենց հարևան երկրների ազգաբնակությունից։ Այս բոլոր միջոցներով նա հասցրեց իր բանակը մի չտեսնված մեծության, կարծում են, որ նա բաղկացած էր մոտ 500 հազար մարդկանցից։

Այս ահավոր ուժի գլուխ անցած՝ Տիգրանը նվաճեց սելևկյան ամբողջ պետությունը—Միջագետքի մի մասը Մծբին քաղաքով, ուր հիմնվեց հայկական թագավորություն, արևելյան Կիլիկիա, Սիրիա, Փյունիկե և հասավ մինչև իսկ Պալեստինի սահմաններին։ Սելևկյան թագավորության անկման ժամանակի անկարգություններից զզված ազգաբնակությունը ամեն տեղ գրկաբաց էր ընդունում հայոց տիրապետությունը, որ բերում էր բազմատեսակ ազգերին խաղաղություն, առևտրին, արվեստներին և արդյունաբերության բարգա-

վաճառում։ Սելևկյան գեղեցիկ մայրաքաղաք Անտիոքը դարձավ Տիգրանի պետության ամենախոշոր կենտրոններից մեկը։

5. Հայաստանը՝ մեծ պետություն։ Տիգրանի նվաճումները վերջացան մոտավորապես 70 թ. Ք. ա., հետևաբար ամբողջ 25 տարի անխոնջ վեհապետը հետևում էր իր պատերազմական ձեռնարկություններին։ Այնուհետև նրա առջև բացվում էր ավելի դժվար մի աշխատանք—օգտագործել բազմաթիվ հաղթությունների հետևանքները։ Նրա պես հզոր թագավոր չկար այդ միջոցին ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, իսկ Հայաստանը միակ մեծ պետությունն էր աշխարհի այդ կողմում։ Նա տարածվում էր Կուր գետի ափերից մինչև Հորդանանի ափերը, Մարաստանի լեռներից մինչև Կիլիկյան Տավրոսի ստորոտները։

Արտաքուստ միապաղաղ էր այդ կայսրությունը, որովհետև հպատակվում էր մի ձեռքի, մի խոսքի, բայց ներքուստ ներկայացնում էր ցեղերի, լեզուների, քաղաքակրթությունների մի ահագին խառնուրդ[1]։ Կենտրոնում բուն Հայաստանն էր, իսկ նրա շուրջը՝ նվաճված երկրներ, ուր նստում էին Տիգրանի կողմից նշանակված փոխարքաները։ Այսքանն, իհարկե, բավական չէր մի ամբողջական պետություն կազմելու համար։ Բավական չէր և այն, որ միապետը ուժեղ էր, հենված մի շատ խոշոր բանակի վրա։ Ազգերի և լեզուների մեջ դեռ մի ներքին կապ չէր հաստատված, թեև Տիգրանը լավ էր ըմբռնում, որ այդտեղ է իր կառուցած պետական մեծ շենքի ամբողջ անկայունությունը։ Մի շենք էր դա, որի հիմքը դրված էր ավազի վրա։ Այդ զգալով էր, որ Տիգրանն աշխատում էր, որքան հնար է, գոնե արհեստական միջոցներով ստեղծել ներքին, փոքրիշատե տոկուն կապեր։ Հայ ժողովուրդը իր թվով չափազանց փոքր էր՝ այսքան ընդարձակ տարածությունների վրա ազգաբնակության մեջ տիրող և կապող պետական տարր կազմելու համար։ Այսպիսի դեր նա հազիվ կարողանում էր կատարել բուն Հայաստանի մեջ, ուր նույնպես այդ տեսակ շաղախի անհրաժեշտություն կար։ Մյուս կողմից Հայաստանի կենտրոններն էլ չափազանց հեռու էին նվաճած երկրներից, որպեսզի կարողանային գոնե ազդել նրանց վրա։

Տիգրանը, գեթ մասամբ վերացնելու համար այդ պակասությունները, որոնք լուրջ սպառնալիքներ էին նրա պետության համար, ձեռնարկեց հարավում ստեղծելու մի երկրորդ մայրաքաղաք, որ կարողանար Ասորիքի և այլ կողմերի համար դառնալ ոչ միայն վարչական, այլև կուլտուրական-առևտրական խոշոր և ազդեցիկ կենտրոն։ Քաղաքի համար նա տեղ ընտրեց Տավրոսի հարավային ստորոտները, Տիգրիս գետի մի ճյուղավորության վրա (որ այժմ կոչվում է Բաթման-սու)։

Մի հոյակապ և մեծագործ ձեռնարկություն էր դա, որին Տիգրանը իր անունով տվեց Տիգրանակերտ անունը և որի շքեղության համար նա չխնայեց խոշոր ծախսեր իր անհուն հարստությունից։ Նոր քաղաքը նման էր Բաբելոնին ու Նինվեին. շրջապատված էր աղյուսե պարիսպներով, որոնց բարձրությունն էր հիսուն կանգուն, իսկ լայնությունն այնքան էր, որ նրանց վրա շինվում էին ախոռատներ։ Ներսում շինվեց անմատչելի միջնաբերդ։ Թագավորական փառահեղ պալատը շինված էր պարիսպներից դուրս, շրջապատված այգիներով, որոնց մեջ շինված էին ջրամբարներ՝ ձկների համար և հատուկ անտառակներ, լցված որսի կենդանիներով։ Այս մեծ և շքեղ ձեռակերտ

[1] **Reinach**, p. 344.

Միջագետքի անապատի և Տավրոսյան լեռնաստանի սահմանում կարծես բռնում էր դյուցազական գավազանի մի շարժումով։ Իսկ նրան բնակեցնելու համար Տիգրանը 71 թվականին արշավանք գործեց դեպի արևմուտք, կապադովկիայում, Կիլիկիայում և Սիրիայում քանդեց 12 քաղաք և նրանց բնակչությանը, մոտ 300 հազար հոգի, գլխավորապես հույներ կամ հելլենացած ազգեր, բռնադատական միջոցներով գաղթեցրեց իր նոր մայրաքաղաքը։ Հայաստանից էլ նախարարական ցեղերը հրաման ստացան տեղափոխվելու այդտեղ, հակառակ դեպքում նրանց ամբողջ ստացվածքը պիտի հարքունիս գրավվեր։ Այս ազնվականները, ինչպես և քաղաքի մյուս բնակիչները, Տիգրանին հաճելի բան արած լինելու համար բազմաթիվ շինություններով գեղեցկացրին Տիգրանակերտը[1]։ Այսպես կազմակերպվեց հարավի մեծ մայրաքաղաքը։ Եվ եթե նրան տրված լիներ երկար ժամանակ զարգացման վիճակի մեջ մնալ Աղձնիք նահանգի այս հեռավոր անկյունում, անշուշտ մոռացնել կտար ոչ միայն Հայաստանի հյուսիսային մայրաքաղաքը, այլև շատ ուրիշ մեծ կենտրոններ Ասիայում։

Ինքը Տիգրանը, իր պետության նման, ներկայացնում էր արևելքի և արևմուտքի մի խառնուրդ։ Հայկական կայսրությունն ըստ էության մի ասիական բռնապետություն էր, և Տիգրանը, գլուխ և տեր այդ պետության, ընդունվում էր իր հպատակներից նաև իբրև աստված։ «Թվում էր, թե վերածնվել էր Նինվեի թագավորների՝ Սալմանասարի և Սանհերիբի ժամանակը,— ասում է գերմանական նշանավոր պատմաբան Թ. Մոմմսենը։— Արևելյան բռնապետությունը նորից ծանրանում էր միջիական ափերի վաճառական ազգաբնակության վրա, ինչպես մի ժամանակ ծանրացած էր Տյուրոսի և Սիդոնի վրա։ Նորից ցամաքային մեծ պետությունները հարձակվում էին Միջերկրականի ափերի երկարությամբ գտնվող երկրների վրա. նորից Կիլիկիայի և Սիրիայի ծովափերում կանգնած էին բանակներ, որոնք մոտավորապես կես միլիոն հոգուց էին կազմված։ Ինչպես մի ժամանակ Սալմանասարն ու Նաբուգոդոնոսորը տանում էին հրեաներին Բաբելոն, այնպես էլ այժմ նոր թագավորության սահմանակից երկրներից՝ Կորդուենից, Ադիաբենից, Ասորեստանից, Կիլիկիայից, Կապադովկիայից բնակիչները, մանավանդ հույն և հեռհույն քաղաքացիներ, պարտավոր էին, երկյուղ կրելով իրենց բոլոր կայքերի գրավման սպառնալիքից, բնակություն հաստատել նոր մայրաքաղաքում։ Դա մեկն էր այն վիթխարի քաղաքներից, որոնք ավելի շուտ ազգերի ոչնչության մասին են վկայում, քան տիրողների մեծության մասին և որոնք կարծես գետնից էին բռնում Եփրատի երկրում յուրաքանչյուր նոր մեծ սուլթանի հզոր մի խոսքով[2]։51

Բայց այդ ասիական մեծ սուլթանը միևնույն ժամանակ հելլենականության սիրահար էր, մի հանգամանք, որի մեջ, անշուշտ, փոքր դեր չէր կատարում գեղեցիկ կրթություն ստացած Կլեոպատրա թագուհին։ Արքունիքը լիքն էր հույն արվեստագետներով, բժիշկներով, գիտնականներով։ Վերջիններիցս մեկը, հայտնի փիլիսոփա և հռետոր Մետրոդորը գրեց Տիգրանի մանրամասն պատմությունը[3], որից տարաբախտաբար, ոչինչ հետք չէ մնացել։ Տիգրանը կառուցեց իր քաղաքում և թատրոն, որի համար շրջակա երկրներից

[1] Պլուտարքիայ Քերոնեացւոյ, Զուգակշիռք, թարգմ. Հ. Եղիայ Թամամեան, հ. Գ, Վենետիկ, 1833, եր. 566։

[2] Ф. Моммсен, «Римская история», М., 1885, т. III, с. 40—41.

[3] **Reinach**, p. 345.

բերել տվեց հույն դերասանների մի մեծ խումբ[1]։ Հունական ողբերգությունների ներկայացումները հաճախ էին կրկնվում։ Հայոց արքունիքը գրական-գեղարվեստական մի միջավայր էլ էր, ուր սնվեց Տիգրանի որդիներից մեկը, Արտավազդը ավելի իբրև գրող, քան իբրև թագաժառանգ, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո։ Հելլենականությունն այսպիսով գալիս էր մի հակադիր հոսանք առաջացնելու իրականության դեմ, որի ազդեցությունը շատ խիստ էր Հայաստանում։ Այս ժամանակից էր, անշուշտ, որ հունական աստվածներն էլ սկսեցին մուտք գործել հայկական պանթեոնի մեջ։ Բայց չպետք է կարծել, թե Հայաստանը մի երկիր էր, ուր միայն օտար ազդեցություններն էին գործում։ Արտաշեսյան հարստության ժամանակ, ինչպես կտեսնենք իր տեղում, բոլորովին չէր մոռացվում հայ ազգային սկզբունքը, չէր մոռացվում, որ առանց հայ դաստիարակության, առանց հայ լեզվի հզոր աջակցության, չէ կարելի հայկական պետություն երևակայել։

Ասիական բռնապետությունը, միահեծան և անսահման իշխանություն տալով թագավորին, չէր արգելում, որ նա երկրի կառավարության մեջ իր օգնականներն ու խորհրդատուներն ունենա։ Տիգրանի կազմակերպած կառավարության մասին մանրամասնություններ չեն մնացել։ Բայց այդ սիստեմը, անշուշտ, շատ բարդ նաած պիտի լիներ, ուրիշ կերպ անհնարին կլիներ կարգ պահպանել այդքան լայնածավալ մի պետության մեջ։ Եվ, անկասկած, կառավարական մեքենայի մեջ առաջնակարգ դեր կատարողը պիտի լիներ հայ ազնվականությունը, որ Տիգրանի թագավորության ժամանակ ավելի ևս զարգացավ իբրև կալվածատեր—ավատատու մի դասակարգ։ Այդ դասակարգից Տիգրանի օրով մենք արդեն շատ առաջացած և նշանավոր դիրք բռնած ենք տեսնում Բագրատունի, Մամիկոնյան, Արծրունի և Խորխոռունի նախարարությունների տոհմապետներին[2]։[52]

Հայաստանի կառավարության մի բնորոշ ձևը, որ հաստատեց Տիգրանը, այն էր, որ նա ուներ չորս կողմնակալներ կամ բդեշխներ, որոնք առաջնակարգ կարևոր պաշտոնյաներ էին և պարտավորություն ունեին պաշտպանելու պետության սահմանները։ Հյուսիսային սահմանների պաշտպանությունը Գուգարաց բդեշխին էր հանձնվում. արևմտյան կողմինը՝ Ծոփաց բդեշխին, հարավայինը՝ Աղձնյաց բդեշխին և արևելյանը՝ Նոր Շիրական գավառի բդեշխին, որ, ինչպես կարծվում է, Արծրունյաց նախարարական տոհմից էր նշանակվում[3]։ Դրանք համարվում էին գահերեց իշխաններ և պատվով ու նշանակությամբ բարձր էին բոլոր հայ նախարարներից, քանի որ նրանց ձեռքին էր երկրի պաշտպանության գործը։ Պլուտարքոսը, նկարագրելով Տիգրանի արքայական շուքը, ասում է, որ չորս թագավորներ մշտապես ծառայում էին նրան ստրուկների պես։ Երբ Տիգրանը ձի հեծած գնում էր մի տեղ, նրանք կարճ շորեր հագած, վազում էին ոտով նրա երկու կողքից, իսկ երբ Տիգրանը ունկնդրություն ուներ իր գահի վրա, այդ չորս թագավորները կանգնում էին գահի աստիճանների վրա, ձեռքերը իրար վրա դրած, իբրև նշան, որ իրենց ամբողջ կյանքը տվել են իրենց տիրոջ[4]։ Ահա այս չորս թագավորները, ինչպես կարծում են, հենց այս չորս բդեշխներն էին, Հայաստանի չորս կողմերը պահպանողները[1]։

Տիգրանը կրում էր ծիրանի բաճկոն, կեսն սպիտակ և կեսը ծիրանի շապիկ և լայն վարտիք։ Գլխին դնում էր բարձր խույր, որի վրա ոսկով գործված էին իրար մոտ կանգնած և գլուխները դեպի հակառակ կողմը դարձրած արծիվներ։ Հայոց մեծ թագավորը մի ամբողջ պաշտամունք էր իր ժողովրդի համար, մի պաշտամունք, որ այնքան հատուկ է ժողովուրդներին իրենց մանկության շրջանում։ Մինչև անգամ ասում են, թե նա, եգիպտական թագավորների օրինակը բերելով, կոչվում էր «աստված»[2]։[53] Եվ այս հասկանալի է, երբ նկատի ենք առնում նրա՝ իսկապես մեծ փառքը իր ժամանակակից աշխարհում։ Հռոմեական ամենատաղանդավոր զորավարներն անգամ, թեև անհաշտ թշնամիներ, ընդունում էին, որ աշխարհի ամենահզոր և մեծ թագավորները Միհրդատ Պոնտացին է և Տիգրան Հայը[3]։ Այս փառքը Տիգրանն էլ վաստակել էր պատերազմների մեջ։ Ծիր ու անխոնջ էր նա նույնիսկ իր ծերության օրերում։ Յոթանասունամյա հասակում էլ նա առաջնորդում էր իր զորքերը պատերազմի մեջ։

6. Հռոմեական պատերազմ։ Մինչդեռ Տիգրանն իր մեծ պետության գործերով էր զբաղված, Միհրդատ Պոնտացին, նույնպես ընդարձակելով իր պետության սահմանները Ասիայում և Եվրոպայում, իրարետևից խլում էր երկրներ, որոնք կամ Հռոմին էին պատկանում կամ թե պաշտպանված էին նրանից։ Առժամանակ Հռոմը տանում էր այս դրությունը, քանի որ ներքին խռովություններ էին բորբոքված նրա մեջ։ Բայց հետո, ազատվելով այդ բարդություններից, նա շտապեց վերանորոգել եռանդն ու գործունեությունն արեվելյան հարցի մեջ և պատերազմ հայտարարեց Միհրդատին, հանձնելով իր բանակի գլխավոր հրամանատարությունը Լուկուլլոսին։ Միհրդատը գնաց այդ նոր ախոյանի դեմ, բայց այս անգամ Հռոմեացու տաղանդն էր, որ հաղթող հանդիսացավ։ Այդ մեծ մրցման մեջ միակ էր մնացել Պոնտոսի թագավորը։ Տիգրանը խզել էր իր աներոջ հետ կապած դաշնակցությունը, ավելի ձեռնտու համարելով չեզոքություն պահպանելը։ Հռոմի ծերակույտը մի առանձին պատճառ չէր տեսել հայերի դեմ էլ թշնամական գործողություններ սկսելու համար, ուստի Լուկուլլոսի լիազորությունների մեջ մտնում էր միմիայն պատերազմ Միհրդատի դեմ[4]։ Հայոց երկիրը առհասարակ լավ ծանոթ չէր հռոմեական մեծ հրամանատարներին, ուստի և հեշտությամբ չէր կարելի այստեղ պատերազմ սկսելու վճիռ տալ։ Գիտեին, որ դա ընդհանրապես լեռնային դժվարակոխ մի երկիր է, ուր կարճատև է ամառը և դաժան ու երկարատև՝ ձմեռը, ուր ազգաբնակությունն էլ մի ռազմիկ տարր է կազմում, որի դեմ կռվելը այնքան էլ հեշտ չէ։ Այդ բոլորի վրա ավելանում էր, իհարկե, Տիգրանի պատերազմական հռչակը էլ։

72 թվականին Միհրդատը չարաչար պարտություն կրելով Հռոմեացիներից, փախավ Հայաստան՝ իր փեսայի մոտ պաշտպանություն և ապաստան որոնելու համար։ Եվ նա գտավ թե մեկը և թե մյուսը։ Տիգրանը հրամայեց պահել նրան արքայական պատիվներով, բայց հետու արքունիքից, սահմանի

1 Պլուտարքոս, *Ջուգակշիռք, հատ. Գ, եր. 575։*
2 Халатянц, «Очерки», с. 159, Адонц, «Армения», с. 413—416.
3 Մարկվարտ, *«Հայ Բդեաշխք»։*
4 Պլուտարքոս, *Հ. Գ, եր. 555։*

1 Մարկվարտ, *եր. 23—25։*
2 Reinach, p. 344.
3 Պլուտարքոս, *Հ. Գ, եր. 574։*
4 Моммсен, т. III, с. 54.

մոտ գտնվող մի բերդում։ Մոտ երկու տարի Միհրդատը մնաց այսպես և Տիգրանը նույնիսկ չգնաց նրան տեսնելու։ Այսպես էր պարտավորեցնում չեզոքությունը։ Բայց կա և այն հանգամանքը, որ երկու դաշնակիցների անձնական հարաբերություններն էլ վատացած էին պալատական ինտրիգների պատճառով։

Այսպիսով, Լուկուլլոսը ժամանակ և հարմարություն ուներ հանգիստ կերպով գրավելու պոնտական թերդերը միմյանց ետևից։ Միաժամանակ նա մտածում էր, թե ինչ պիտի անե, որ հայոց թագավորին էլ պատերազմի մեջ քաշե։ Թեև այսպիսի հրաման նա չուներ վերևից, բայց հայկական պատերազմը անհրաժեշտ էր համարում նա թե՛ անձնական և թե՛ պետական տեսակետից։ Անձնապես նրա մեջ խոստում էր հաղթական հաջողություններով հղփացած զորավարի փառասիրությունը։ Բայց պետական շահերն էլ պահանջում էին ազատել ծովափնյա Սիրիան հայկական տիրապետությունից և այդպիսով վերականգնել այդտեղ Հռոմի հեղինակությունը, որ պիտի ապահովեր հռոմեական շահերի տիրապետությունն ու ծավալումը։

Բայց պետական շահերը կարող էին և մոռացվել, եթե հաղթանակ տաներ հռոմեացի զորավարի անձնական շահը։ Միհրդատը, հռչակավոր անուն ստացած Հռոմի դեմ մղած պատերազմների մեջ, հաղթված էր՝ զրկվելով իր ամբողջ կարողությունից։ Նա պիտի պատկաներ հաղթողին։ Հռոմի զորավարները արշավանքներից վերադառնալով մեծ հանդեսներով հաղթական մուտք էին գործում մեծ մայրաքաղաքը։ Եվ այդ հանդեսների ամենամեծ զարդերը հաղթանակների այն նշաններն էին, որ տանում էին իրենց հետ հաղթողները։ Լուկուլլոսին, իհարկե, շատ ցանկալի էր Հռոմ իր ետևից իբրև իր գերի մտցնել հռչակավոր Միհրդատին։ Ուստի նրան ձեռք ձգելու համար Լուկուլլոսը, Ապպիոս Կլավդիոսին դեսպան ուղարկեց Տիգրանի մոտ, պահանջելով, որ պոնտական թագավորը իրեն հանձնվի։ Հայկական պատերազմի համար այս մի լավ դիվանագիտական պատրվակ էր։

Տիգրանը այդ միջոցին գտնվում էր Փյունիկեում, ուր պաշարած ուներ մի բերդ, Սելևկյանների վերջին ապաստարանը։ Դեսպանին առաջարկվեց սպասել Անտիոքում, իսկ նա, ի շարը գործ դնելով իր փտած հյուրընկալությունը, ամեն տեղ ծածուկ քարոզում էր ապստամբություն Տիգրանի դեմ։ Այս արդեն ապացույց էր, որ հռոմեացիները վճռել էին անպատճառ պատերազմել հայերի դեմ։ Դեսպանը հայտնում էր Լուկուլլոսին, թե Սիրիայի ամբողջ հույն ազգաբնակությունը անտանելի է համարում հայկական տիրապետությունը և շատերն են խոստացել ապստամբվել և ինքն էլ հուսադրել նրանց[1]։

Գրավելով սելևկյան վերջին ամրությունը, Տիգրանը վերադարձավ Անտիոք։ Բոլոր առհասարակ բռնապետներին հատուկ գոռոզ մեծամտությունը ավելի ևս հափշտակել էր նրան, և նա, ինչպես նրա նման ամեն մեկը, այն կարծիքի էր, թե ամեն ինչ, որ ցանկանում են և փորում են հասարակ մահկանացուները, ոչ միայն պատկանում էր նրան, այլև ստեղծված էր նրա համար։ Լուկուլլոսի դեսպանին նա ընդունեց սովորական շքեղությամբ։ Լուկուլլոսի նամակը գրված էր մեծ թագավորին արհամարհելու ոճով։ Տիգրանը անվանված էր լոկ «թագավոր» և ոչ թե «արքայից արքա», ինչպես այդ ընդունել էին մինչև իսկ պարթևները։ Դեսպանն էլ նամակի նույն ոճը պահպանելով,

[1] Plutarchus, *L. 9, kp. 354.*

հայտարարեց, թե Միհրդատը Լուկուլլոսի անձնական սեփականությունն է կազմում և պիտի հանձնվի նրան. հակառակ դեպքում պատերազմ պիտի բորբոքվի։ Տիգրանը, սառնասրտությունն պահպանելով, պատասխանեց, թե ինքը Միհրդատին արդարացնել չէ կարող, բայց չէ կարող և տալ նրան հռոմեացիների ձեռքը[1] և եթե այս պատճառով հռոմեացիները պատերազմ հայտարարեն, նա կիմանա ինքն իրեն պաշտպանել։ Այս պատասխանը միակ վայելն էր մի անկախ պետության ներկայացուցչին։ Դրա հետ միասին Տիգրանը իր պատասխան նամակի մեջ փոխադարձ վիրավորանք ուղարկեց Լուկուլլոսին, չհիշատակելով նրա «իմպերատոր» տիտղոսը (70 թ. Ք. ա.)։

Պետք է ասել, որ թեև հռոմեացի գրողները հայոց թագավորին ներկայացնում են շատ մեծամիտ ու գոռոզ, բայց նա այս դեպքից հետո ո՛չ միայն պատերազմի առիթ չէր որոնում, այլև չէր հավատում թե իր մերժումը կարող է պատերազմի պատճառ դառնալ։ Ուստի և ոչ միայն պատերազմական պատրաստությունների ետևից չընկավ, այլ, ընդհակառակը, մի քանի ամիս շարունակ զբաղված էր իր Տիգրանակերտի կառուցման և ավարտման տոնակատարությունների պատրաստությամբ։

Բայց այդ տոները վիճակված չէին նրան, որովհետև Լուկուլլոսը 69 թվականին արդեն լուրջ պատրաստություններ էր սկսել պատերազմի համար։ Քանի որ նա պատերազմ պիտի մղեր հայերի դեմ հակառակ Հռոմի ծերակույտի ցանկության, իր անձնական պատասխանատվությամբ, ուստի, իհարկե, և չէր կարող խնդրել, որ իր փոքրաթիվ բանակը ստվարացվի օգնական զորքերով[2]։ Այդ ժամանակ միայն Տիգրանն էլ իր միջոցները ձեռք առավ։ Ամենից առաջ իր մոտ կանչեց Միհրդատին, հաշտվեց նրա հետ և միասին կազմեցին պատերազմական գործողությունների ծրագիրը։ Միհրդատը խորհուրդ տվեց իսկույն թշնամական գործողություններ սկսել, չսպասելով, որ սկսող դառնան հռոմեացիները։ Որոշվում էր խույս տալ մեծ ճակատամարտերից և ավելի գործադրել թշնամուն նեղելու և պարենավորումից զրկելու ռազմական միջոցները։ Կռվի եղանակը շատ գործածական էր այն ժամանակները և նրան քիչ առաջ դիմել էր Լուկուլլոսը՝ հանդեպ Միհրդատի մեծաքանակ բանակի։ Հայ զորքերից Միհրդատին տրվեց 10 հազար ձիավոր և նա գնաց Պոնտոս՝ այնտեղից հռոմեացիներին վռնդելու համար։

Լուկուլլոսն շտապեց կանխել իր հակառակորդներին և ինքն սկսեց հայկական արշավանքը։ Հռոմեական աղբյուրները պայծառ և գեղեցիկ մանրամասնություններով են նկարագրում այդ արշավանքը։ Բայց նրանք, տարաբախտաբար, մի ընդհանուր պակասություն ունեն—միակողմանիություն։ Հիմնված ընդելով գլխավորապես Լուկուլլոսի պաշտոնական զեկուցումների և արշավանքին մասնակցած այլ հռոմեացի զինվորականների պատմվածքների վրա, այդ տեղեկությունները ամեն տեղ և ամեն կերպ աշխատում են փառաբանել Լուկուլլոսին և ստորացնել նրա հակառակորդներին։ Այս միտումնավորությունը շահագործել է նույնիսկ և հրաշքները, ցույց տալու համար, թե նույնիսկ երկինքն էլ ջանք էր թափում, որ հռոմեացիների հաղթանակը լիակատար և փառավոր լինի։ Սակայն այդ ծայրահեղ միակողմանիության մեջ էլ մնացել են շատ ակնարկներ, որոնք վկայում են, թե հռոմեական աղբյուրները թաքցնում են շատ բան, որ ձեռնտու չէր Լուկուլլոսին և նրա բանակին։

[1] Reinach, p. 354.

[2] Моммсен, III, с. 54.

Սակայն պատմությունը ուրիշ աղբյուր չունի, բացի այդ միակողմանի նյութերից։

Պլուտարքոսը Լուկուլլոսի կենսագրության մեջ ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս այդ արշավանքի մասին, որոնք միայն պատերազմական արժեք չունեն, այլև ներկայացնում են հայ իրականության հետաքրքրական պատկերները։ Նրան էլ մենք հետևենք այս պատերազմի պատմության մեջ։

69 թվականի գարնան Լուկուլլոսը, 6000 ձիավոր զորք թողնելով Պոնտոսի պաշտպանության համար, իր բանակի մնացած բոլոր ուժը, 15 հազար հետևակ և ձիավոր, մեծ զգուշություններով կապադովկիա տարավ։ Հասնելով Եփրատի աջ ափը, նա խորին դժգոհությամբ տեսավ, որ մեծ գետի ջրերը սաստիկ հորդացել են ու պղտորվել՝ Հայաստանի լեռներում եկած անձրևներից։ Դժվարանում էր գետն անցնելու հարցը։ Պետք էր լաստեր և կամուրջ շինելու մասին հոգալ։ Բայց գիշերը անակնկալ կերպով գետի մակերևույթն իջավ, սովորական տեսքն ընդունեց։ Այս շատ հեշտ հասկանալի երևույթը տեղական ազգաբնակությունը հրաշքի փոխեց։ Նրա հասկացողությամբ գետն ինքն էր խոնարհում հռոմեացիների առաջ և ճանապարհ էր տալիս Լուկուլլոսին։ Այս տեսակ բացատրություն տալիս էին և իրենք, լուսավորված հռոմեացիները։ Նրանց զորքը առաջին անգամն էր ոտ դնում Հայաստանի հողի վրա, ոտի և լայն ծավալ էին ստանում սնապաշտությունն ու նախապաշարմունքները։ Առաջին հրաշքին հետևեց երկրորդը։ Եփրատի ձախ ափին (հավանաբար Եկեղյաց գավառ)[1] արածում էին բազմաթիվ երինջներ, որոնք նվիրված էին Հայաստանի ամենամեծ աստվածուհուն, Անահիտին, որի հռչակավոր տաճարը գտնվում էր Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանում։ Երինջները բացառապես զոհաբերության համար էին։ Նրանք ազատ թափառում էին արոտներում և ոչ ոք չէր դիպչում նրանց։ Ամեն մեկը կրում էր իր վրա խարանված նշան, մի ջահ, որ Անահիտի նշանն էր։ Այդ վայրենի երինջներից մեկն ու մեկը բռնելը շատ դժվար գործ էր համարվում։ Եվ ահա նրանցից մեկը բարձրանում է մի ժայռի գագաթ, որ նվիրական էր համարվում և գլուխը խոնարհեցնում է այնպես, որպես թե ինքնակամ զոհ դառնալ է ուզում։ Հռոմեացիներն, իհարկե, իսկույն զոհում են նրան։ Լուկուլլոսը մի ցուլ է զոհում և Եփրատին՝ իր անփորձ անցքի համար։ Մենք արդեն գիտենք, որ հայկական մեծ գետերը սրբություններ էին ժողովրդի համար։

Անցնելով Հայաստանի մեծ գետը, Լուկուլլոսը տարավ իր բանակը Ծոփաց աշխարհով դեպի Հարավ։ Ծոփաց աշխարհի բերդերում էին պահվում արքունի գանձերը։ Այդ բերդերից մեկը կամեցավ վերցնել հռոմեական զորքը, բայց Լուկուլլոսը, ցույց տալով հեռվում երևացող Տավրոս լեռնաշղթան, ասաց. «Ահա իսկական բերդը, որ պիտի վերցնենք մենք»։ Ծոփաց աշխարհի ազգաբնակությանը նա ոչինչ վնաս չհասցրեց։ Շտապում էր դեպի Տիգրանակերտ, ուր պիտի հանդիպեր Տիգրանին։ Շարժողությունների արագությունն էլ վճռական նշանակություն ունեցավ հռոմեական հաջողությունների համար։

Պլուտարքոսը Տիգրանի զինվորական ուժի մասին չափազանցրած տեղեկություններ է հաղորդում, քաղելով այդ թվերը, անշուշտ, Լուկուլլոսի ինքնագովական զեկուցումներից։ Իրողությունն այն է, որ Տիգրանը պատրաստ չէր պատերազմի։ Նա նոր էր վերադարձել Սիրիայից և ծրագիրներ էր կազմում Հռոմին պատկանող Ասիական նահանգի վրա հարձակվելու մասին։

[1] **F. Cumont**, „Notes sut le Culte d'Anaïtis", Paris, 1905, p. 4.

Ասում են, թե նա ուներ 200, մինչև իսկ 250 հազար զորք՝ հռոմեական 15 հազարի դեմ։ Այդ բանակում կային և Տիգրանին հպատակված թագավորներն իրենց զորքերով։ Այստեղ իրար հանդիպում էին Սև, Կասպից, Միջերկրական ծովերի և Պարսից ծոցի ափերին ապրող ժողովուրդները[1]։ Տիգրանը, թեև անպատրաստ, հույս ուներ այս մեծ թվի վրա[2]։ Ասիական բռնապետին հատուկ վերաբերմունք ցույց տվեց նա վտանգին—հոխորտանք, պարծենկոտություն։ Առաջին գուժկանը, որ Լուկուլլոսի արագ շարժման լուրը տարավ նրան, գլխատվեց նրա հրամանով։ Սրանից հետո, իհարկե, չգտնվեց մի ուրիշը, որ բանբերություն աներ թագավորի համար, որ և մնաց առանց տեղեկությունների։

Լուկուլլոսի արագ շարժման առաջն առնելու համար՝ հայոց բանակից մի փոքրիկ զորաբաժին, մոտ 2000 հոգի, Մեհրուժանի (երևի Արծրունի տոհմից) ղեկավարությամբ, ուղարկվեց թշնամու դեմ։ Այս առաջին ընդհարման մեջ հայերը չարաչար պարտություն կրեցին և նրանց հրամանատար Մեհրուժանն էլ սպանվեց։ Այս պարտության լուրն առնելուն պես Տիգրանն շտապով թողից Տիգրանակերտը և իր բանակը տարավ դեպի ետ, դեպի Հայաստանի խորքերը՝ անշուշտ այնտեղ լավ պատրաստվելու համար։ Նա սպասում էր և Միհրդատին ու մյուս հպատակ թագավորներին, որոնք պիտի միանային իր հետ։ Քաղաքի պաշտպանությունը նա հանձնեց Մանկե զորավարին, որին տվեց բազմաթիվ վարձկան զորքեր։ Շարժումը դեպի ետ, դեպի Տավրոս այնքան հապճեպ էր, որ Տիգրանը չկարողացավ տանել իր հետ իր հարեմն ու գանձերը։ Տիգրանակերտը պաշարման ենթարկվեց, հռոմեացիները գրավեցին և պարիսպներից դուրս գտնվող արքայական պալատը։

Երկու կողմերն սպասողական դիրքի մեջ էին։ Տիգրանը, կշռելով հռոմեական արշավանքի հանգամանքները, ուզում էր հետևված լինել Միհրդատի խորհրդին, այսինքն պատերազմ չտալ, այլ միայն նեղել թշնամուն և նրա պարենավորումը դժվարացնել։ Լուկուլլոսն էլ սպասում էր, որ Տիգրանը, իբրև ասիացի, չի համբերի և կհարձակվի իր վրա։ Եվ իրավ, Տիգրանն իր բանակից մի ընտիր զորաբաժին ուղարկեց, որ պատռեց մայրաքաղաքը պաշարող շղթան, ներս մտավ և վերցնելով թագավորի հարեմն ու հարստությունները, նորից ճանապարհ բացավ հռոմեացիների միջով և ամբողջն անվնաս հասցրեց հայոց բանակը։ Այս նշանավոր, բայց մասնակի հաջողությունն այնքան թևավորեց հայոց թագավորին, որ նա կանգ առավ և չշարունակեց իր նահանջը, երբ Լուկուլլոսը, պատերազմական խորհուրդ կազմելուց հետո, վճռեց իր բանակի մի մասով շարունակել Տիգրանակերտի պաշարումը, իսկ մյուսով գնալ Տիգրանի վրա։ Եվ Տիգրանն ընդունում էր պատերազմը, թեև գրաված ուներ անհարմար դիրք։ Թեթև հաջողությունը մոռացնել էր տվել զգուշությունը, որ խորթ չէր նրա բնավորության։ Մեծամտությունը կուրացրեց նրան և, եթե հավատանք Պլուտարքոսին, նայելով արշավող հռոմեացիների բազմությանն, նա հեգնանքով ասաց. «Եթե դրանք իբրև դեսպաններ են գալիս, շատ են, իսկ եթե իբրև զինվորներ են գալիս, քիչ են»։ Թշնամու ուժն արհամարհելն արդեն պարտության հավանականությունն է կրում իր մեջ։ Լուկուլլոսն իսկույն նկատեց, որ հայերը չեն գրավել մի բլուր, որ կարևոր դիրք էր հեծե-

[1] **Моммсен**, III, с. 56—57.

[2] Նորագույն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Տիգրանի զորքերի թիվն էր 70—80 հազար, իսկ հռոմեացիների թիվը 22 հազար, չհաշվելով օգնական զորքերը (Հ. Աստուրյան, «Քաղ. Վերաբ. ընդ մեջ հայ. և հռոմ.», եր. 338—343)։

լապտրի Քիկոնքում։ Նա իսկույն մի զորաքաժին ուղարկեց՝ այդ տեղը գրավելու համար, իսկ հետևակ զորքերով հարձակվեց հայերի վրա Քկեցրանի հետևակ զորքը դեռ չէր գրավել իր տեղերը։ Անպկնկալ հարվածը, որ ապիս էր Քիկոնքից և Քևից, մի կարճ միջոցում առկնուվրայություն մացրեց հայկական բանակի մեջ, որ և խուճապի մատնվելով, փախուստի դիմեց նույնիսկ առանց պատերազմ սկսելու։ Պարտությունը կատարյալ էր։ Լուկուլլոսը կարող էր մացնել նրա նկարագրության մեջ որքան չափազանցության և պնդերեցության կամենում էր։ Այսպես, նա հաղորդում էր Հռոմի ծերակուլտին, թե հայերի կողմից սպանվել են հարյուր հազար մարդ, իսկ հռոմեացիների կողմից—միայն հինգ մարդ։ Իսկության այսպես չէր, իհարկե։ Բայց և այնպես, դա մի խոշոր հաղթություն էր, որ ապրան հռոմեացիները հոկտեմբերի 6-ին և որ, ինչպես ասում է Մոմսենը, գնումէ առաջին կարգի մի պատ Հռոմի փառավոր զինվորական պատմության մեջ»[1]։

Տիգրանն էլ խուճապի բանվեց և փախավ։ Դա մի մարդ էր, որ պարծենկոտության մեջ չափ չէր ճանաչում, բայց անհաղթության մեջ շուտ գլուխ էր կորցնում և հուսահատվում։ Փախուստի միջոցին նա վերցրեց գլխի խույրը, տվեց արտասվելով իր որդուն և պատվիրեց նրան ուրիշ ճանապարհով փախչել՝ իր անձն ազատելու համար։ Որդին չհամարձակվեց խույրը իր գլխին գնել և տվեց պահելու իր հավատարիմ սպասավորին։ Սակայն սա հռոմեացիների ձեռքը գերի ընկավ խույրի հետ, որ և Լուկուլլոսի համար գործակ Տպրիանակի նշան։

Իր տխուր նահանջի ճանապարհին Տիգրանը հանդիպեց Միհրդատին, որ նրան օգնության էր գնում։ Պոնտացին խլավ ձիուց և սկսեց մխիթարել ծեր բանին հայ թագավորին, համաբերելով այդ պարտությունը մեծ զգոխությունի երկուսի համար էլ։ Սակայն դեռ պետն ինչ կորած չէր և պետք ու փեսա, լավ ապագայի ակնկալությամբ, ձեռք զարկին նոր բանակ կազմելու, դիմագրության նոր միջոցներ գտնելու։

Իսկ Տիգրանակերտը երկար չդիմացավ պաշարման։ Պատճառն այն չէր, որ նա պակաս ամուր էր։ Մանկեն էլ իր բերդապահ զորքով քաջարար պաշտպանում էր մայրաքաղաքի անառիկ ամրություններըբ։ Բայց քաղաքի հոյի ազգաբնակությունն էր, որ ապստամբվեց և պահանջում էր պնդնատուր լինել հռոմեացիներին, Մանկեին ոչինչ չէր մնում, բայց եթե բաց անել Տիգրանակերտի դռները Լուկուլլոսի առջև։ Հռոմեացիները ոչինչ չխնայեցին։ Ինքը Լուկուլլոսը հափշտակեց բոլոր գանձերը, իսկ քաղաքը տվեց զինվորներին, որոնք բարբարոսաբար պվերեցին ու կողոպտեցին։ Հռոմեացիների ձեռքը միմիայն արքունի գանձարանից գրամով ընկավ 8 հազար տաղանդ, որ կազմում է 48 միլիոն ֆրանկ[2]։

Բայց հռոմեական հաղթանակը ահագին էր, մասնավորապես իր բերած հետևանքով։ Լուրը ցնցեց ամբողջ Արևելքը, և Տիգրանի ստեղծած կայսրությունն սկսեց փլվիլ։ Տիգրիտից գետի հարավ ընկած երկրները, Սիրիան շտապեցին իրենց հավատարմությունը հայտնել Լուկուլլոսին և քաշվեցին Տիգրանի լուծը։

Ինքը հայոց թագավորը կարծում էր, թե այլևս ոչինչ չէ կարելի անել հռոմեացիների դեմ և, թվում է, պատրաստ էր մեծամեծ զոհողություններով

[1] Моммсен, III, с. 57.
[2] Reinach, p. 363.

հաշտություն խնդրել Լուկուլլոսից, աշխատելով դոնե փոքր ի շատե պահպանել պայմաններ ձեռք բերել իր երկրի անկախ գոյության համար։ Այսպես էլ կվարվեր նա, եթե չլիներ Միհրդատը։ Պոնտոսի տաղանդավոր թագավորը իր և իր փեսայի համար ստեղծված այնքան տխուր հանգամանքների մեջ էլ պնդավ, որ Լուկուլլոսի գործությունն էլ շատ լավերից չէ։ Նրա գեմ դեռ կարելի էր կազմակերպել մի ահավոր պատերազմ, որի համար Հայաստանը դեռ շատ միջոցներ ուներ։ Հաթավային պահմանների վրա կորցրած մի քանի երկրներ դեռ պատգույց չէին, թե բուն Հայաստանն էլ կորած է միանգամայն։ Իր այս տխուրյունների ու ձրագիրները նա հայտնեց Տիգրանին, որ և համաձայնության ավեց ու նրան հանձնեց ստաջիկա պատերազմի զինվորական և քաղաքական բոլոր պատրաստությունները։ Միհրդատը, չնայած իր ծեր հասակին, մեծ աշխուժով սկսեց գործել և կազմակերպել[1], միշտ օգնական և աջակից ունենալով Տիգրանին։

Հակառակորդն էլ քնած չէր և չափոմ-հշաում էր բոլոր հնարավորությունները։ Տիգրանակերտին տիրելուց հետո Լուկուլլոսը, գտուշությանն ու շրջահայեցությունը զեկավար ունենալով, չնայած Տիգրանի հեռի, չխորացավ Հայաստանի մեջ, այլ անցավ կարգվաց աշխարհը՝ այնտեղ ձմեռելու համար, զրավելով այնտեղ եղած հայի պաշարների առատությունից։ Կորցրած բանի նվաճած մասը թագավորությունները մեկն էր, Վանի լճի հարավային կողմում։ Կորդուքները նույնպես հայոց բանակի մեջ էին և խոշոր ծառայություններ էին անում հայերին իրրև զինվորական հարտարապետներ և մեքենագործներ[2]։ Բայց նրանց թագավոր Զարբիենոսը, կնքարկվելով հռոմեացիների հարգրեներին, անցավ նրանց կողմը, ուստե և սպանվեց Տիգրանի հրամանով։ Լուկուլլոսը գնաց Կորդուք իր դաշնակցի թագումը փառավոր կերպով կատարելու պատրվակով։ Իսկապես նրա նպատակն էր այդտեղից հետևել Պարսկաստանի բանած գիրքին և համապատասխան միջոցների ձեռնարկել։

Նույն ձմեռը (68 թ.) Տիգրանն ու Միհրդատը Հայաստանում պատերազմական արտակարգ և հոանգուն պատրաստություններ էին տեսնում։ Հավաքում էին զորքեր, ոգեորելով երիտասարդությունը ազգային պաշտպանության գաղափարով[3]։ Պատրաստվում էին զենքի և ուտեստի պաշարներ, կարգի էին բերվում բերդերը։ Միջոցների մեծագույն մասը Հայաստանն էր հաղթությում, բայց Միհրդատը օգտագործում էր բոլոր նպաստավոր պայմանները։ Առանձնապես աշխատեց նա հաշտեցնել պարթևների թագավորին Տիգրանի հետ այն պայմանով, որ Պարսկաստանն էլ մասնակցե պատրաստվող պատերազմին։ Նրա առաջարկությամբ Տիգրանը համաձայնվեց վերադարձնել Պարսկաստանին Միջագետքի այն երկրները, որոնք խլված էին նրանից։ Ապկայն այստեղ հայտնի գործավ, որ պարթևների համար ուժեղ ու մեծ Հայաստանը նույնքան պնդանկալի էր, որքան և ինքը Հռոմը։ Ուստե և պարթևների թագավոր Ձրահատը կամ Հրահատը ավելի լավ համարեց, որ առանց իր մպսկակցության՝ երկու կողմերը կռտորեն ու ոչնչացնեն իրար, որքան կամենում էին։ Նա մերժեց Տիգրանին, բայց միևամանակ բանակցություններ սկսեց Լուկուլլոսի հետ, այն հույսով, թե գուցե հռոմեացիներից ավելի մեծ օգուտներ կարելի կլինի սպասել։ Լուկուլլոսը միևնույն խոստումներն արավ, ինչ արել էր Տիգրանը։ Սակայն նրա ուղարկած դեսպանը Տիգրանում ավելի

[1] Моммсен, III, с. 59.
[2] Strabon, XIV, ch. I, 24.
[3] Reinach, p. 36.

լրտեսողի տպավորություն թողեց և Հրահատը, վախենալով, թե հռոմեացիները սրտի հարձակվեն և իր վրա, հայտարարեց Պարսկաստանի չեզոքությունը։

Տիգրանն ու Միհրդատը այս դեպքանագիտական անհաջողությունից չհուսահատեցան։ «Միհրդատը,— ասում է Մոմսենը,— ավելի մեծ հաջողություն ունեցավ, երբ թագավորների փոխարեն դիմեց արևելքի ազգերին։ Դժվար չէր պատերազմը ներկայացնել իբրև Արևելքի ազգային մի պայքարը արևմուտքի դեմ, որովհետև կռիվը հենց ճիշտ այդ կերպարանքն էլ ուներ»[1]։ Այս հողի վրա մեծ շարժում ստեղծելու համար պատերազմին հաղորդվեց և կրոնական հանգամանք։ Լուր տարածվեց, թե Լուկուլլոսի արշավանքի իսկական նպատակն է կողոպտել Անահիտի հռչակավոր մեհյանը, որ մեծագույն պաշտամունքի առարկա էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև ուրիշ երկրներում։ «Հեռավոր և մոտիկ տեղերից ասիացիները խմբերով հավաքվում էին երկու թագավորների դրոշների տակ, որոնք կանչում էին նրանց պաշտպանելու արևելքն ու նրա աստվածներին անաստված օտարերկրացիների դեմ»[2]։ Հայոց թագավորի բանակում էին և՛ վրացիներ, և՛ մարեր, բայց մանավանդ շատ էին մարերը[3], որոնց թագավորը, նույնպես Միհրդատ անունով, Տիգրանի փեսան էր և աչքի ընկնող դեր էր կատարում սկսված շարժումների մեջ։ Այդ հավաքված բազմություններին աշխատեցին զինվորական կրթություն տալ, որքան հնարավոր էր, և մարզիչներ կարգվեցին Միհրդատի արքունիքում գտնվող հույն սպաներն ու իտալացի փախստականները։ Հիմնովին փոփոխվեց և պատերազմելու եղանակը։ Փորձն արդեն ցույց էր տվել, որ ահագին զանգվածներից կազմված բանակները ոչ միայն օգուտ չեն բերում, այլև վտանգավոր են։ Ուստի որոշվեց ուշադրություն դարձնել ոչ թե քանակի, այլ որակի վրա։ Եվրոպական բանակի թուլությունը ձիավոր զորքի պակասությունն էր, մինչդեռ ասիացիների առավելությունը հենց այն էր, որ նրանք ունեին բազմաթիվ և լավ կազմված հեծելազոր։ Վճռելով օգտագործել այդ ասիական առավելությունը, հայոց նորակազմ բանակի համարյա կեսը ձիավորներից էր բաղկացած։ Վճռվեց նույնպես մեծ պատերազմներից խուսափել և գործադրել միայն լեռնային, մանր պատերազմների սիստեմը։ Պատերազմական բեմ դառնում էր բուն Հայաստանը, որի թե՛ աշխարհագրական պայմանները և թե՛ ազգաբնակության տրամադրությունը միանգամայն համապատասխանում էին այդպիսի պատերազմի պահանջներին[4]։ Ընդամենը Տիգրանի դրոշակի տակ հավաքված էին մոտավորապես 40 հազար հետևակ և 3 հազար ձիավոր զորք[5]։ Այս բանակը բավական եղավ, որ մի կարճ միջոցում ոչնչացնեն հռոմեական հաղթությունների բոլոր հետևանքները։

Հայ-պոնտական հաջողությունները սկիզբ էին առնում ամենից առաջ այն անբարեհաջող հանգամանքների մեջ, որոնք գալիս էին խտանալու հռոմեացի զորավարի անձի շուրջը։ Միանգամայն անսխալ էր Միհրդատի խորաթափանց կանխատեսությունը։ Լուկուլլոսը դժվար դրության մեջ էր գտնվում և այդ դրությունը միանգամայն վտանգավոր կերպարանք էր ընդունել 68-ի գարնան։ Հռոմի մեջ անբավականությունը Լուկուլլոսի դեմ գնալով աճում էր, նրա տարած փայլուն հաղթություններին։ Անբավականների գլուխն էին Հռոմի դրամատերերը, որոնց Լուկուլլոսը արգելել էր անխիղճ վաշխառություն անել Կիլիկիայում, թեև ինքը նրանցից պակաս ագահ չէր հարստություններ դիզելու գործի մեջ։ Դժգոհ էր և Հռոմի ծերակույտը, որովհետև Լուկուլլոսը ինքնագլուխ էր սկսել հայկական պատերազմը։ Ամեն օր մայրաքաղաքի շուկայի խոսքն ու մեղադրանքն էր դառնում Միհրդատին և Տիգրանին հաղթողը։ Գանգատներն արդարացի էին, բայց կային և անարդարները։ Նրան համարում էին Հռոմի թշնամի, նույնիսկ դավաճան և գտնում էին, որ այդպիսի մարդու ձեռքին չի կարելի թողնել արևելքի կառավարությունը։ Մերակույտը խլեց նրանից կառավարչական գործառնությունները և թողեց նրան սոսկ զորավար՝ Տիգրանի և Միհրդատի դեմ պատերազմական գործողությունները շարունակելու համար։ Դժգոհությունների ու թշնամական վերաբերմունքն անցան և զորքերի մեջ։ Այս հանգամանքն ավելի ևս գրգռում էր Լուկուլլոսին, հարկադրում էր նրան որոնել նորանոր առիթներ՝ իր ռազմական ընդունակությունները փայլեցնելու և դրանով իր թշնամիներին լռեցնելու համար։

Այդ պատճառով էր, որ նա սպասում էր, թե Տիգրանը դուրս կգա իր դեմ ամենամեծ պատերազմ կտա։ Տիգրանը, սակայն, ոչ այդպիսի բան արավ, ոչ էլ բանակցություններ սկսեց հաշտություն կնքելու մասին։ Ուստի 68-ի ամռանը նա կորդվաց աշխարհից արշավանք սկսեց դեպի Հայաստանի խորքը, դեպի Արտաշատ, հարկադրելու համար Տիգրանին, որ նա պատերազմի բռնվի իր հետ։

Հռոմեական բանակի ճանապարհը ճիշտ նույնն էր, որով գնացել էին Քսենոֆոնի հույները, այն է՝ Բաղեշի կիրճով, Մուշի դաշտով, Բոսպորիտով Ալաշկերտ։ Բայց սկզբից ևեթ հռոմեացիներն զգացին իրենց արշավանքի ծանրությունը։ Այժմ այլևս Տիգրիսի հովիտը չէր Տիգրանակերտի շրջակաները։ Լեռնային երկրում առաջ շարժվելը դժվարացնում էին ամենից առաջ և ամենից շատ բնակիչները, որոնք գիտեին, որ իրենց ոսկեմայր և ոսկեծղի Անահիտ աստվածուհու կռիվն է այս և նրան պաշտպանելու համար պետք է ոչնչացնել այս օտարներին։ Հռոմեական բանակի պարենավորումը դժվարանում էր և զորքերի մեջ ծավալվում էր դժգոհությունը։ Տիգրանը իր հրամանատարության տակ էր առել հեծելազորը և նրանով շարունակ նեղում էր հռոմեացիներին, անակնկալ հարձակումներ գործելով, իսկ Միհրդատը հետևակ զորքի հետ հետևում էր Տիգրանին և հարկավոր դեպքերում նրա հետ միասին էր գործում, հարձակվելով թևից։ Այս է պատճառը, որ Լուկուլլոսը հազիվ երեք ամսում կարողացավ Մուշի դաշտից հասնել Ալաշկերտի հովիտը։ Հռոմեացիների տանջանքները սաստկացնում էին մանավանդ հայոց նետերը, որոնց սլաքները թունավորված էին և ունեին երկու ճանկ, որոնցից մեկը վերքից հանել չէր լինում, ուստի և վերքերը անբուժելի և սաստիկ տանջող էին[1]։

Այս բոլոր դժվարությունների մեջ հռոմեացիները, այնուամենայնիվ, հաջողություն ունեցան։ Թեև հայերը եռանդով պաշտպանում էին Արածանիի անցքը, բայց Լուկուլլոսը կարողացավ անցկացնել իր բանակը մյուս ափը։ Բայց շատ առաջ գնալ չկարողացավ։ Հանկարծակի ապստամբություն պայթեց հռոմեական բանակի մեջ և զինվորները բացեիբաց մերժեցին առաջ գնալ, թեև արդեն մոտ էր Արտաշատը։ Լուկուլլոսը շատ թախանձեց իր զորական-

[1] Моммсен, III, с. 59.
[2] Ibid.
[3] Reinach, p. 365.
[4] Моммсен, III. с. 60.
[5] Reinach, p. 364.

[1] Հ. Ասատուրյան, եր. 67։

նների, որ չարունակեն արշավանքը՝ «ձայոց կարթագենը», այսինքն Արտաշատը վերջնելու համար։ Բայց նրան լսող չեղավ և նա հարկադրված էր ափսոսել նահանջը իր եկած ճանապարհով դեպի հարավ։

Պլուտարքոսը, միշտ հռոմեական փառքին նախանձախնդիր և մանավանդ Լուկուլլոսի ջատագով, այս անակնկալ նահանջի միակ պատճառ համարում է այն, որ սեպտեմբերի կեսին հանկարծակի մեծ ձյուն եկավ Արածանիի հովտում և ցրտից բռնված վիրավորները հրաժարվեցին հպատակվել իրենց զորավարին ու հարկադրեցին նրան ետ նահանջել[1]։ Բայց հեշտ է նկատել, որ այս մի հերյուրանք է։ Թեև միայն ցուրտը լիներ դժգոհության պատճառը, վիրավորներն, ընդհակառակն, պիտի ստիպին որքան կարելի է շուտ անցնել Արաքսի հովիտը, ուր կլիմայական պայմաններն ավելի բարենպաստ են և ուր, եթե նույնիսկ ընդունելու էլ լինինք, թե սեպտեմբերի կեսին եկած ձյունը կարող է սարսափահար անել մի բանակ առհասարակ որևէ տեսակ բարեբույթյան վրա, նրանց սպասում էր ձմեռային այնպիսի մի քնակարան, որպիսին էր հարուստ ու մեծ Արտաշատը։ Անկարելի է հավատալ, թե մի ամբողջ բանակ կարողացած չլինի հասկանալ, որ ձյունն ու ձմեռը ավելի սաստիկ կլինեին իր նահանջման երկար ճանապարհին, որ անցնում էր Ծավրոսի բարձր լեռնաշխարհով, քան այն կարճ ճանապարհին, որ մնում էր մինչև Արարատյան դաշտը։

Այս բոլորն ի նկատի ունենալով, պիտի ենթադրել, որ պատճառը միայն անժամանակ ցուրտը չէր։ Հավանաբար Լուկուլլոսը Արածանիի հովտում լուր անհաջողության հանդիպեց և ստիպված եղավ ետ տանել իր բանակը, որի դժգոհությունը ավելացրել էր հենց այդ պարտությունը։ Տիգրանը թույլ տվեց, որ թշնամին հեռանա առանց պատերազմի։ Լուկուլլոսը գնաց Միջագետք, որ իր անհաջողության վրեժն առավ պաշարելով Մծբինը, որ վերջինն էր Միջագետքի հայկական կալվածներից և ներկայացնում էր մի հարուստ, լավ ամրացած և քաղաքական-ռազմական ահագին նշանակություն ունեցող քաղաք։ Տիգրանը նրա պաշտպանությունը հանձնել էր իր եղբորը, որի անունն էր Գուրս (գուցե Խուրս)։ Սա մեծ քաջությամբ տարավ իր պաշտոնը և հռոմեացիները մի քանի ամիս շարունակ պաշարեցին քաղաքը, մինչև որ նա ստիպված եղավ անձնատուր լինել, բայց այն պայմանով, որ քերդապահ զորքն ազատ հեռանա։ Լուկուլլոսը մի անգամ ևս առիթ ունեցավ հաստատելու իր անսահման ընչաքաղցությունը, կողոպուտի մատնելով փարթամ քաղաքը, որ Տիգրանակերտից պակաս ավար չտվեց հռոմեացիներին։

Փորձով խրատված Տիգրանը ոչինչ չարավ պաշարված Մծբինին օգնելու համար։ Նրա և Միհրդատի համար գործողությունների մի ծրագիր կար, որից չշեղվեցին նրանք։ Այդ տեղային մանր պատերազմներն էին։ Միհրդատը գլխավորապես հայոց զորքերով գնաց Պոնտոս, իսկ Տիգրանն անցավ Կապադովկիա հռոմեական բերդապահ զորքերի վրա հարձակվելու համար։ Հայտարարված էր անխնա վերաբերմունք դեպի հռոմեացիները։ Նրանց պետք էր կոտորել ամեն տեղ և այս մտքով էլ դիմումներ արվեցին աղդարնակության։ Դաժան լեռնային կռիվը շուտով իր հետևանքները տվեց։ Հռոմեական բերդապահ զորքերը Պոնտոսի թագավորության մեջ ընկճված էին, Միհրդատը ետ խլեց համարյա իր բոլոր երկները։ Հռոմեացիները, ետ քաշվելով, ամրացան երկու տեղերում և Լուկուլլոսից օգնություն էին խնդրում։ Մյուս կողմից Տիգրանն ու իր փեսա Միհրդատ մարը ասպատակություններ էին սկսում Կապադովկիայում, հետացրին նրա թագավոր Արիոբարզանին և տպավորություն էին նույնիսկ հռոմեական Ասիա նահանգին։

Լուկուլլոսը շատ նեղ դրության մեջ էր ընկել։ Հռոմեական իշխանությունները կիլիկիայում մերժեցին նրան օգնական զորքեր ուղարկել։ Եվ նա ստիպված եղավ խորին ցավով հրաժարվել իր հաղթությունների պտուղներից. թողնել Մծբինն էլ, Տիգրանակերտն էլ և անցավ Եփրատի աջ ափը։ Այստեղ նա ազատեց հռոմեական պաշարված բանակը, որ գտնվում էր Փաննիոսի հրամանատարության տակ։ Բայց այստեղ էլ բնակիչներից խմացավ, որ ավելորդ է մյուս պաշարված բանակը ազատելու մասին մտածելն անգամ։ Միհրդատը պաշարել էր նրան և օգտվելով նրա հրամանատար Տրիարոսի շփոթությունից, համարյա ամբողջովին ոչնչացրել նրան Զիելի մոտ (67 թ.)։ Բախտը երես էր դարձրել հռոմեացի զորավարից։ Տաղանդը և եռանդը չէին պակասում նրան։ Ընդհակառակն, նա կրկնապատկել էր եռանդը՝ այդ սարսափելի ծանր պայմանների մեջ հրաշքներ գործելու համար։ Բայց իզուր։ Նրա բանակի դրությունը ոչնչացնում էր ամեն մի ձգտում։ Հենց այդ ժամանակներն էր, որ Հռոմից լուր եկավ, թե Թերակույտը որոշել էր արձակել այն զինվորներին, որոնց ծառայության ժամանակամիջոցը լրացել էր։ Այս կարգադրությունն ավելի սաստկացրեց անկարգապահությունն ու դասալքությունը հռոմեական բանակի մեջ։ Կամենալով չթույլ տալ, որ Տիգրանն ու Միհրդատը միանան իրար հետ՝ ընդհանուր արշավանք տանելու համար, Լուկուլլոսը նորից շարժեց իր բանակը դեպի Հայաստան։ Եվ բանակը գնում էր, քանի որ որոշ չէր ճանապարհը։ Բայց հենց որ նա ճշտավորվեց, բանակը գնաց ոչ թե Հայաստանի ճանապարհով, այլ դեպի Կապադովկիա։ Լուկուլլոսի աղաչանքն ու պատանքը վերջ չուներ։ Նա նույնիսկ ծոմակ չոքեց, համբուրում էր զինվորների ձեռքերը[1]։ Ննդրելով գնալ իր ցույց տված ուղղությամբ, համոզելով ամենքին, թե հեշտ է հայերին հաղթելը, թե հաղթությունն ապահովված է։ Ոչինչ չօգնեց։ Նա լքված էր ամենքից։ Նույնիսկ նրա տեղ հրամանատար նշանակված Գլաբրիոնոսը հանձն չառավ իր պաշտոնի գլուխն անցնել խնդրելն ևեթ։ Լուկուլլոսին մնում էր մի վերջին անգամ ցույց տալ իր տաղանդի ամբողջ ուժը։ Նա տարավ իր ամբողջ բանակը, անփորձ հասցրեց Փոքր Ասիա, հռոմեական կալվածները։ Եվ այս, ժամանակի պայմանները ի նկատի առնելով, պետք էր համարել հրաշք[2]։ Բայց այնուհետև նա այլևս ոչինչ չկարողացավ անել և դատապարտված էր տեսնելու, թե ինչպես կորան իր հաղթությունների բոլոր պտուղները, թե ինչպես երազի նման անցան[3] այն տարիները, երբ նա արևմտյան ծովերի ճակատագիրն էր տնօրինում։ Հռոմեական արծիվները ետ քաշվեցին Ասիայ

7. Պոմպեոս: *Բայց ասիականության այս շատ բարեբախտ վիճակը երկար չտևեց: Մովային ավազակների դեմ կռվելու համար Հռոմը մեծամեծ լիազորություններ տալով իր հուշակավոր զորավար Պոմպեոսին, հանձնեց նրան և ասիական պատերազմի ղեկավարությունը: Պոմպեոսը Լուկուլլոսի հակառակորդն էր և քաղաքական հայացքների կողմից այդ երկուսը հակոտնյաներ էին: Պոմպեոսը Հռոմի ռամկավարական հոսանքի պարագլուխներից մեկն էր, համբավ էր ստացել ոչ միայն իր մեծ եռանդով և ռազմագիտական ընդունակություններով, այլև իր մեղմ բնավորությամբ և մարդասիրությամբ:*

Նորից, ուրեմն, պիտի վերանորոգվեր ահավոր մարտը Արևելքի և Արևմուտքի մեջ: Բայց այս անգամ կռիվը երկարատև ու համառ չպիտի լիներ, որովհետև բարեբախտ հանգամանքներով թևավորված ասիականությունը շատ շուտ հանդես հանեց ներքին կազմալուծություն: Այս երևույթի պատճառների մեջ առաջին տեղը բռնում է Տիգրան թագավորը, կամ, ավելի ճիշտ ասած, նրա ընտանիքը: Ասիական բռնապետության մի սովորական պատկերն էր, որ հատկապես այդ միջոցին դուրս էր սողում ներքին թուլություն, խորտակում առաջացնելու համար:

Բազմակնությունը արևելյան հարեմում խեղդում է փոխադարձ սերը ծնողների և որդիների մեջ: Տիգրանը չափազանց երկար թագավորեց և նրա որդիների համար մի դժբախտություն էր, որ ծերունին շուտ չէր ուզում մեռնել, որպեսզի հնարավորություն տա իրենց ևս թագավորելու: Այսպիսի հանգամանքների մեջ սովորական է տեսնել արևելքում արքայական գահը ներկված թագավորող բռնակալի կամ նրա որդիների, եղբայրների, առհասարակ ժառանգների արյունով: Ամենուրեք բռնավոր միապետների համար պարզ հշմարտություն էր, որ գահի վրա հաստատ մնալ կարելի էր, կոտորելով նրա թեկնածուներին, որոնք օգտվում էին ամեն մի հարմար առիթից՝ թագավորական իշխանությունը դավով և արյունով հափշտակելու համար: Տիգրանն ազատված չէր հարազատների դեմ պատերազմելու, հարազատներին սպանելու բարբարոս անհրաժեշտությունից: Կլեոպատրայից նա ուներ մի քանի որդիներ, որոնցից երեքը նրա թշնամիները հանդիսացան: Ավագ որդին, Զարեհ, նախարարների հետ մի դավակցություն կազմեց իր հոր գահընկեց անելու համար: Դավակիցներն իրենց ձեռնարկությունը գաղտնի պահելու համար երդման ծես կատարեցին, խմելով իրենց աջ ձեռքերից հանած արյունը, մի ծես, որ մնացորդները գոյություն են պահպանել հայ ժողովրդի մեջ մինչև այժմ: Բայց դավադրությունը բացվեց և հոր ու որդու մեջ կռիվ սկսվեց, որի ժամանակ սպանվեցին Զարեհն ու իր դավակից ընկերները: Երկրորդ որդին, որի անունը չէ մնացել, ուրիշ առիթից օգտվեց գահ հափշտակելու համար: Մի անգամ Տիգրանը նրա հետ որսի գնաց: Մի ինչ-որ պատճառով նա ընկավ ձիուց և մարեց: Որդին շտապեց նրա խուլրն իր գլխին դնել և սուրը կապել իր մեջքը, մինչդեռ երրորդ որդին, որ նույնպես Տիգրան էր կոչվում, մնաց հոր մոտ և խնամում էր նրան: Տիգրանը, ուշքի գալով, բռնել տվեց ըմբոստ որդուն, կտրել տվեց նրա գլուխը: Իսկ Տիգրանին թագ տվեց և իր գահակիցն արավ Սոփաց աշխարհում[1]:

Բայց ամենից չարագույնը հենց այս Տիգրանն էր, կրտսերը, որ ամուսնացած էր պարթևների Հրահատ Գ թագավորի աղջկա հետ: Մինչդեռ Տիգրան Մեծը Կապադովկիայում նվաճումներ էր անում, կրտսերը փորձեց տիրանալ

[1] Հ. Հ. Աստուրեան, «Անտեսուած յիշատակարան մը Մեծն Տիգրանայ որդւոյն մասին» (*«Բազմավէպ», 1906, եր. 387—389*).

Արտաշատին: Լուր առնելով իր որդու ապստամբության մասին, Տիգրանը հանեց իր բանակը Կապադովկիայից, գնաց ապստամբի դեմ, որ պարտություն կրելով պատերազմի մեջ, փախավ Տիգրոն, իր աներոջ մոտ:

Պոմպեոսը, պատերազմական գործողություններ սկսելուց առաջ, դիվանագիտական պատրաստություններ տեսավ: Նրա դեսպանները գնացին Տիգրոն առաջարկելու Հրահատ Գ-ին, որ նա հռոմեացիների դաշնակիցը դառնա վարձատրության որոշ պայմաններով: Պարսից արքունիքում էին գտնվում և Միհրդատի դեսպանները, որոնք աշխատում էին Հրահատին քաշել հայ-պոնտական միության կողմը: Հրահատը, սակայն, հակվեց հռոմեացիների կողմը և այս բանի մեջ, անկասկած, ամենամեծ դերը կատարեց Տիգրան Կրտսերը, որի համար, իհարկե, ձեռնտու չէր, որ հայրը ամրապնդե իր գահը: Փառատենչիկ և կարճամիտ երիտասարդը կարծում էր, որ ավելի լավ է անհպպող ստանալ մի ջարդված գահ, քան հետո ժառանգել մի անկախ թագ:

66-ի գարնան Պոմպեոսը, թողնելով իր բանակի մի մասը՝ Կիլիկիան և Կապադովկիան պաշտպանելու համար, մնացած մասով գնաց Գալատիա՝ Միհրդատի դեմ արշավանք սկսելու համար: Այդտեղ էր Լուկուլլոսը, որ նրան հանձնեց գլխավոր հրամանատարությունը: Երկու ախոյանները, ինչ ասել կուզի, չկարողացան առանց փոխադարձ հանդիմանությունների հեռանալ իրարից: Լուկուլլոսը ուղևորվեց Հռոմ, ուր նրան սպասում էր դառնացած թշնամությունը, իսկ Պոմպեոսը զգուշությամբ և շրջահայեցությամբ գործողություններ սկսեց Պոնտոսի թագավորության դեմ: Միհրդատը մենակ էր հռոմեական լեգեոնների դիմաց և պատերազմ մղում էր իր սիրած եղանակով: Խուսափելով մեծ ընդհարումներից, նա ետ էր քաշվում դանդաղ, քաշելով իր հետ թշնամուն երկրի խորքը: Պոմպեոսը զգույշ էր շարժվում, բայց և այնպես մի տեղ այնպիսի նեղ դրության մեջ ընկավ, որ ստիպված եղավ ետ նահանջել դեպի պոնտո-հայկական սահմանագլուխը, այսինքն դեպի Տայոց աշխարհը[1], որի անտառապատ կիրճերն ու սարերը նրան ապահով ապաստան էին տալիս և այդտեղ նա սպասում էր օգնական զորքերի, որոնք ուղարկվել էին նրան Կիլիկիայից:

Այդ միևնույն ժամանակ Տիգրանն զբաղված էր պարսիկներով: Հռոմեացիների հետ կապած բանավոր դաշնակցության հետևանքով էր, որ Հրահատը արշավեց, իր փեսա Տիգրանի հետ, Հայաստան[2]: Մերոնի Տիգրանը նրա դեմ չգնաց, այլ քաշվեց լեռները, թողնելով, որ թշնամին անարգել մոտենա Արտաշատին և պաշարե նրան: Սակայն մայրաքաղաքը բավական պաշարներ ուներ դիմանալու համար, մինչև որ Տիգրանը լեռներում կազմակերպեց ու պատրաստեց մի բավական ուժեղ բանակ, որ և տարավ թշնամու դեմ: Հրահատն արդեն հեռացել էր իր զորքի մեծ մասի հետ և Տիգրան Կրտսերն էր մնացել՝ պաշարումը շարունակելու համար: Հոր և որդու մեջ տեղի ունեցավ մի նոր պատերազմ: Այս անգամ էլ որդին էր, որ պարտության մատնվեց և դարձյալ փախուստի դիմեց, այս անգամ իր պապ Միհրդատ Պոնտացու մոտ: Իր այս փախուստով նա վերջնականապես խզում էր կապը իր հոր և իր պապի մեջ: Տիգրանն արդեն վաղուց կասկածում էր, որ իր որդիները խրախուսվում են իրենց պապից: Այժմ նա համոզվեց, արդարացի, թե սխալ, որ Միհրդատն է Տիգրան Կրտսերի դրդիչը և սաստիկ բարկանալով նրա վրա, ոչ միայն այլևս

[1] Моммсен, III, с. 105.
[2] Reinach, p. 388.

չմիացավ նրա հետ, այլև հնար էր որոնում նրան սպանելու համար։ Ճշմարիտ ասած՝ այդ ոչնչանում էր երկու ամենաուժեղ թագավորների դաշնակցությունը և նրանք պիտի ընկնեին առանձին-առանձին։ Միհրդատն էլ Տիգրանի բախտակիցն էր։ Նրա որդին էլ, Մախարը, ապստամբված էր նրա դեմ և գտնվում էր հռոմեացիների բանակում[1]։ Բայց Տիգրան Կրտսերը չհասավ իր պապին։ Ճանապարհի կեսին լուր առնելով, որ նրա դրությունն էլ շատ ծանր է։ Հայ թագավորազնը իր ձին քշեց ուղիղ հռոմեական բանակը։

Ստվարացնելով իր բանակը, Պոմպեոսը վճռեց այլևս թույլ չտալ, որ Միհրդատը հռոմեացիներին քաշե տանե Հեռու Լիկոս գետի (այժմ Իշիկ-Իրմակ) վրա, ուր հետո կառուցվեց Նիկոպոլիս քաղաքը, Պոմպեոսը շրջապատեց պոնտական բանակը և մոսթ գիշերվա մեջ, հանկարծակի հարձակվելով նրա վրա, սաստիկ ջարդ տվեց և ցրեց նրան։ Վերջինն էր այդ պատերազմը, որ վարում էր հռչակավոր Միհրդատը իր ծերության հասակում։ Եվ դարձյալ զրկված էր նա թագավորությունից, դարձյալ աստանդական, բայց դարձյալ չհուսահատված, դարձյալ պատրաստ նորանոր ծանր հոգսերի ու աշխատանքներին։ Այս անգամ էլ նա, ինչպես 71-ին, գնաց հյուրընկալություն որոնելու Տիգրանի մոտ։ Բայց նրա դեսպանները, որոնք գնացել էին այդ հյուրընկալությունը խնդրելու, ձերբակալվեցին Տիգրանի հրամանով և ուղարկվեցին Պոմպեոսին, իսկ ինքը Միհրդատը հայոց սահմանագլխի վրա իմացավ, որ Տիգրանը հետամուտ է իրեն սպանել տալու և գնահատել է իր գլուխը 100 տաղանդ (600. 000 ֆրանկ)։ Նրան ոչինչ չէր մնում անել, բայց միայն թողնել Պոնտոսի հարավային ափերը, դիմել դեպի հյուսիս, դեպի Կովկասյան լեռները, իր պետության այն մասերը, որոնք Սև ծովի հյուսիսային ափերում էին գտնվում։ Այդտեղ էլ մեռավ նա։

Մնում էր ծերունի Տիգրանը իր դավաճան որդու դիմաց։ Տեսնելով, որ Պոմպեոսն ուզում է գնալ հալածելու Միհրդատին, Տիգրան Կրտսերը համոզեց նրան հետաձգել այդ բանը և նախ Հայաստանի գործը վերջացնել։ Պոմպեոսը շարժվեց դեպի Հայաստան Բարձր Հայքի վրայով և նրան առաջնորդում էր երիտասարդ դավաճանը, որ և տարավ թշնամու բանակը ուղղակի Արտաշատի վրա։

Սակայն ծերունի թագավորը թույլ չտվեց, որ իր վատ որդին տիրանա որևէ հաջողության։ Նա անմիջապես բանակցություններ սկսեց Պոմպեոսի հետ, որ բանակ էր դրել մայրաքաղաքից ոչ հեռու։ Տիգրան Կրտսերը շատ էր աշխատում, որ այդ բանակցությունները արդյունք չունենան, բայց այդտեղ էլ հաղթողը հայրն էր դարձյալ։ Պոմպեոսն ընդունեց թագավորի պայմանը, այն է՝ չգրավել մայրաքաղաքը, բայց թույլ տալ, որ զինվորները մտնեն այնտեղ իրենց կարիքների համար[2]։ Պոնտոսի թագավորությունն արդեն վերջացել էր, դառնալով հռոմեական մի նահանգ, և հայոց թագավորն ամեն կերպ աշխատում էր, որ Հայաստանն ազատե այդպիսի մի դրությունից։ Բանակցություններով շատ բան շտկելուց հետո, Տիգրանն անձամբ գնաց Պոմպեոսի բանակը, ուր գտավ այն զորավարին հատուկ քաղցր և բարյացակամ վերաբերմունք։ Արքայական ծիրանի չուներ նա իր վրա, բայց կրում էր իր խոլիը։ Բանակի մոտ նրան իջեցրին ձիուց, առան նրա սուրը, ասելով, թե այդպես է կարգը[3]։ Պատմում են, որ նա, մտնելով Պոմպեոսի վրանը, արհեստյան եղանակով գլուխ տվեց նրան և իր խոլրն էլ դրեց նրա ոտների մոտ։ Պոմպեոսը քաղցրությամբ վարվեց ծերունի թագավորի հետ, պատիվներ արավ, նստեցնելով իր աջ կողմին, իսկ ձախ կողմին նստած էր նրա դավաճան որդին։ Ապա սկսվեցին հաշտության բանակցությունները։ Հայաստանն ստանում էր իր նախկին սահմանները և զրկվում էր նրանից դուրս եղած նվաճումներից։ Տիգրանը պիտի վճարեր վեց հազար տաղանդ (36 միլիոն ֆրանկ) պատերազմական տուգանք։ Ամենագլխավորը և ամենածանր պայմանը, սակայն այն էր, որ Հայաստանն իրապես զրկվում էր անկախ պետության դիրքից։ Այնուհետև հայ թագավորները կարող էին գահ բարձրանալ Հռոմի հավանությամբ միայն[1]։

Պոմպեոսը հաշտեցրեց Տիգրանին իր որդու հետ, որին նշանակեց Սոփաց աշխարհի թագավոր, իբրև վարձատրություն նրա դավաճանության։ Տիգրանը խոստացավ նշանակել նրան թագաժառանգ։ Եվ այս բոլորից հետո Պոմպեոսը հռչակեց հայոց ծերունի թագավորին «բարեկամ և դաշնակից Հռոմի»։ Բանակը բարձր աղաղակներով ողջունեց Տիգրանին։ Հայոց թագավորը շատ գոհ էր և այսքանով. նա պահում էր գահն իր ձեռքում, թեկուզ այդ հաղթանակը ըմբոստ որդու դեմ ձեռք էր բերել պետական անկախության կորստի գնով։ Եվ այնքան նա հուզված էր այդ ցույցերից ու հաղթանակից, որ դրամական ընծաներ բաժանեց բոլոր հռոմեական զինվորներին։

Սակայն այս հանգամանքն ավելի ևս գրգռեց Տիգրան Կրտսերի կրքերը։ Այժմ նա դժգոհ էր և Պոմպեոսից, մանավանդ երբ նա համաձայնվեց, որ պատերազմական տուգանքը ամբողջովին վճարվի այն գանձերից, որոնք պահվում էին նրա բաժին դարձած Սոփաց աշխարհի բերդերում։ Նորից մի դավադրություն հյուսվեց հայ իշխանների և պարթևական արքունիքի մասնակցությամբ, այս անգամ արհամարհելով նույնիսկ Պոմպեոսին։ Երբ վերջինս մի անգամ ճաշի հրավիրեց երկու Տիգրաններին, Կրտսերը չգնաց։ Նրա դավադրությունը բացվեց և հռոմեացի զորավարը նրան, նրա կնոջն ու երեխաներին շղթայեց ու իր հետ տարավ, որպեսզի վերջը իր հետ տանի Հռոմ իր հաղթանակի (տրիումֆ) հանդեսների համար[2]։ Երբ այնուհետև Պոմպեոսն արշավեց Վրաստանի և Աղվանից երկրի կողմերը, Աղվանից թագավոր Որոզը, իբրև շղթայակապ արքայորդու կողմնակից, հարձակվեց հռոմեական բանակի վրա, որ ազատե նրան, բայց հաղթվեց և չկարողացավ իրագործել իր դիտավորությունը։ Այնուհետև պարթևաց Հրահատ թագավորն էր ստիպմամբ պահանջում իր փեսայի ազատությունը։ Բայց Պոմպեոսը մերժեց այդ պահանջը և վերջը տարավ Տիգրանին Հռոմ, ուր նա մի քանի տարուց հետո սպանվեց։

Այսպիսով Տիգրանին հնարավորություն տրվեց խաղաղ թագավորելու մինչև իր մահը, որ տեղի ունեցավ 55 թվականին։

8. Եզրակացություն: Տիգրան Մեծի հետ վերջանում էր պատմական մի շատ խոշոր երևույթ, որ հայ ազգի կյանքի մեջ այլևս երբեք չկրկնվեց և որ հենց այս պատճառով արժանի է առանձին և մանրամասն ուսումնասիրության։

Այդ թագավորությունը, ինչպես տեսանք, երկու մասի է բաժանվում, և ամեն մի կեսը ներկայացվում է առանձին և խորիմաստ բովանդակություն։

[1] Моммсен, III, с. 107.

[2] Հ. Աճառյան, եր. 83։

[3] Պլուտարքոս, Հ, Դ, եր. 285։

[1] Հ. Աճառյան, եր. 85։

[2] Reinach, p. 393.

Առաջին կեսը, մոտ 25 տարվա մի ժամանակամիջոց, ցույց էր տալիս, որ հայ ժողովրդին էլ կարող է վիճակվել մեծ պետություն կազմելու հնարավորությունը։ Նա ապացուցում էր, որ աշխարհակալությամբ ապրող պետականությունը միակ հնարավոր միջոցն էր, որ հայոց հարցը լուծվի հայկական շահերի տեսակետից միանգամայն բավարար կերպով, այսինքն, որ Հայաստանը պահպաներ իր քաղաքական կատարյալ անկախությունը այնպիսի մի միջավայրում, ուր միջազգային մրցակցություններն էին թագավորում, մրցակցություններ, որոնք գնալով ավելի ևս պիտի ընդարձակվեին և սաստկանային, դժվարացնելով և մեծացնելով արևելյան հարցը։ Թե ինչո՛ւ Հայաստանը այդպիսի ճակատագիր էր ստանում միջազգային հարաբերությունների մեջ, պարզորեն բացատրում է դարձյալ Տիգրանի թագավորության առաջին կեսը։ Նա ցույց տվեց, թե որքան հեշտ ու արագ կարող է նվաճողական սկզբունքը տարածվել Հայաստանի բարձրություններից այն բոլոր դաշտավայրերի վրա, որոնք տարածված են նրանց շուրջը, Միջերկրական ծովի, Պարսից ծոցի և Կասպից ծովի ափերին։ Այդ հեշտությունը, այդ մշտական սպառնալիքը բխում էր Հայկական Բարձրավանդակի դիրքից, նրա ուժն ու նշանակությունն էր կազմում։ Նա ցույց էր տալիս աշխարհին, որ ուժեղ, աշխարհակալ Հայաստանը միշտ կարող է Կիլիկիայի, Սիրիայի, Միջագետքի տերը լինել։

Եվ ահա հենց այդ մեծ ռազմագիտական նշանակությունը ստեղծում էր Հայաստանի դեմ մի հակադիր ուղղություն, այն, որ Տիգրես-Եփրատյան հովտում և Միջերկրականի ափերին գոյություն ունեցող խոշոր միջազգային շահերը կարող էին միայն թույլ ու երկրորդական նշանակություն ունեցող մի պետականություն հանդուրժելի համարել Հայկական Բարձրավանդակի վրա։

Այս բավական չէր։ Այն ժամանակից, երբ արևելյան հարցի արյունահեղ ընդհարումների դաշտ դարձավ արևմտյան Ասիան, այն ժամանակից, երբ Եվրոպան Փոքր Ասիայի և Եփրատի ափերն էր իջել Ասիայի դեմ կռվելու համար, Հայաստանը դառնում էր կռվախնձոր երկու պայքարող աշխարհների մեջ։54 Չեռք գցել նրան՝ նշանակում էր հզոր ռազմական դիրքեր գրավել երկու աշխարհների մեջտեղ։ Այս նշանակությունը կորստաբեր էր հայ ժողովրդի իրական շահերի տեսակետից։ Հայաստանը պետք է կատարելապես անկախ լիներ իր իսկական բարօրության համար։ Այս զգացել էին Մենուան, Արգիշտին, Արտաշեսը, Տիգրանը, որոնք և իրականացրին ազգային կատարյալ անկախությունը՝ մեծ նվաճողական պետություն ստեղծելով։

Այսպես էլ պիտի լիներ միշտ։ Սակայն կարելի՛ էր այս։ Տիգրանի թագավորության երկրորդ կեսը, 15 տարվա մի ժամանակամիջոց, ցույց էր տալիս, որ չէր կարելի։ Համեստ էր հայ ժողովուրդը իր քանակով և մանավանդ իր ռազմական ընդունակություններով։ Նրան չէր տված համաշխարհային նվաճող բռնապետության լրիվ և տևողական իրականացումը։ Այստեղից է առաջին անգամից հակասական թվացող երևույթը— աշխարհակալ սուլթանականության գոռոզ ներկայացուցիչ Տիգրանը Պոմպեոսի վրանում, նրա շնորհներին աչք դրած։ Սերունի թագավորին վիճակված էր իր ձեռքով իր ստեղծած մեծ պետությունը վերջ ի վերջո վերածել Հռոմից կախում ունեցող մի քաղաքական կազմակերպության։ Դրանով որոշվում էր Հայկական Բարձրավանդակի ապագա ճակատագիրը։ Վերահաստատվում էր այն կացությունը, որ գոյություն ուներ Արտաշեսից առաջ, այն տարբերությամբ, սակայն, որ Հայաստանը ներքուստ ավելի միապաղաղ, համայնական մի միություն էր ներկայացնում։

Սակայն երկրորդական պետության աստիճանին վերածվելը դեռ վերջնականապես չէր լուծում միջազգային հարցը, այլ, ընդհակառակն, ավելի սուր կենսական կերպարանք էր տալիս նրան։ Դառնալով կռվախնձոր, դառնալով երկու ահեղ, հակամարտ կողմերի մեջ տրորվող, հայ ժողովուրդը չէր կարող անտարբերությամբ վերաբերվել այն հարցին, թե ո՞ւմից պետք է ինքը կախում ունենա, այսինքն ո՞ւմ պիտի հպատակվի նրա ազգային ինքնավարությունը։ Այս հարցից կախված էր և նրա կյանքը, նրա ազգային ինքնուրույն գոյությունը։ Եվ նրա մեջ վճռական դեր կատարողը արդեն միայն քաղաքական նկատառումները չպիտի լինեին, այլ մանավանդ և ազգի կուլտուրական շահերը։ Եվ պարզ է, որ Հայաստանի ժողովուրդը իր համակրանքներով ու հակումներով պիտի լիներ այն պետության կողմը, որի կուլտուրան ավելի մոտ էր իրեն, ավելի հարազատ։

Մենք տեսանք, որ Հայաստանը, լինելով իրականության խիստ ազդեցության ենթարկված, Պարսկաստանի հետ էր ընդդեմ Եվրոպայի։ Տիգրանի թագավորությունը հետաքրքրական փաստերով ցույց էր տալիս թե ուրիշ կերպ չէր կարող լինել և այնուհետև, որքան որ կշարունակվեր կուլտուրական մերձակցությունը։ Քանի որ Հայաստանը մեծ պետություն էր, պարթևները հռոմեացիների հետ էին՝ նրան հակադրելու համար։ Բայց ահա Տիգրանը գլուխ է իջեցրել Հռոմի առաջ, և դրությունն իսկույն փոխվում է։ Իր թագավորության վերջում Տիգրանը հողային վեճ ուներ պարթևների թագավորների հետ, մի վեճ, որ պատերազմի պատճառ դարձավ։ Տիգրանը դիմեց Պոմպեոսի օգնության, իսկ սա ավելի լավ համարեց, որ վեճը քննվի իր կողմից նշանակված միջնորդ դատավորների ձեռքով։ Սակայն այս դատը չկայացավ, որովհետև հայերն ու պարթևները ժամանակին ըմբռնեցին, որ Հռոմը իրենց ընդհանուր թշնամին է և իրենք փոխադարձ համաձայնությամբ վճռեցին իրենց մեջ ծագած վեճը։ Այս հայ-պարթևական մերձակցությունը այնուհետև դառնում է հայոց պատմության ամենախոշոր գործոնը։55

Եվ այսպես, Տիգրան Մեծի անձնավորության և կատարած գործի մեջ արտացոլվում էր հայ ազգի պատմական ճակատագիրը։ Օտար մատենագիրները բավականաչափ բացասական գծեր են ցույց տալիս Տիգրանի մեջ և ուզում են բոլորովին մի խեղճ ու հասարակ մարդ ցույց տալ նրան։ Բայց հեշտ կարելի է նկատել, այդ վկայությունների մեջ նաև հակառակությունից և չարակամությունից բխած խծբծանքներ։ Որ Տիգրանը մի շատ խոշոր անձնավորություն էր, այդ ցույց է տալիս նրա գործը։ Մի խեղճ ու հասարակ բնավորության երբեք չէր հաջողվի 25 տարվա ընթացքում լինել ամենաուժեղ թագավորը արևմտյան Ասիայում։ Եվ նրան գնահատել ու մեծարել է նրա ժողովուրդը, դարձնելով նրան իր երգերի և վիպասանությունների առարկա։ Այս կողմից էլ նա Արտաշեսի արժանավոր հաջորդն էր։

Գլուխ երեսուն

ՊԱՐԹԵՎ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԱՐՏԱՎԱԶԴ Բ: 2. ԱՐՏԱՇԵՍ Բ: 3. ԱՆԿՈՒՄ: 4. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՏՈՀՄԸ:

1. Արտավազդ Բ (56—33 թ. Ք. ա.): *Տիգրան Մեծին հաջորդեց նրա որդի Արտավազդը, որ, ինչպես երևում է, հոր աթոռակիցն էր եղել նրա կյանքի վերջին տարիներում:*

Պատերազմասեր և եռանդուն նվաճող հոր ժառանգը նրա կատարյալ հակապատկերն էր ներկայացնում: Արտավազդը պատերազմի մարդ չէր: Ստացել էր գեղեցիկ կրթություն, գրականության ու արվեստների սիրահար էր և ինքն էլ հեղինակում էր զանազան տեսակ շարադրություններ (ողբերգություններ, ճառեր, պատմություն) հունական լեզվով, այն էլ այնքան աչքի ընկնող, որ նրանք պահպանվեցին հունաց հարուստ գրականության մեջ մինչև երկրորդ դարը Քրիստոսից հետո[1]*:*

Հայաստանը այս գրող-թագավորի ժամանակ միանգամայն թուլության մեջ ընկավ և միանգամից երևան հանեց այն հանգամանքը, թե ո՛րքան դժվար պիտի լիներ նրա դրությունը արևելյան հարցի մեջ բոլորված հզոր մրցակցությունների ասպարեզում: Արտավազդը չկարողացավ և չէր էլ կարող մի որոշ դիրք բռնել այդ միջազգային պայքարների մեջ: Հայոց հարցը նրա ժամանակից ընդունում էր մի կերպարանք, որ այնուհետև համարյա միշտ անփոփոխ մնաց: Հանգամանքները մի թույլ երկրի համար չափազանց անբնական դասավորումն էին ստացել: Հայ երկիրն իր հակումներով, իր կուլտուրայով և ազգային շահերով պիտի լիներ ասիական աշխարհի հետ: Այդտեղ զարգացած էր և շարունակում էր զարգանալ հայ-պարթևական մերձեցումը քաղաքական շահերի շրջանից էլ դուրս, զուտ ներքին, ընկերական, մտավոր և նույնիսկ ընտանեկան հարաբերությունների մեջ: Բայց պաշտոնապես նա ենթարկված էր Հռոմին և այդ բոլորովին անհարազատ միջավայրի հետ պիտի գնար, նրա դաշնակիցը պիտի լիներ նույնիսկ ընդդեմ հարազատ Պարսկաստանի:

Եվ երբ Հայաստանը փորձում էր կատարել իր այդ պարտավորությունը, միանալով Հռոմի հետ, այս դեպքում գրգռում էր պարթևների բարկությունը, որոնք և հարձակվում էին նրա վրա՝ պատժելու համար: Պարթևական աշխարհի համար հայերն այսպիսի դեպքերում դավաճաններ էին: Իսկ պարթևներին հավատարիմ մնալու դեպքում հայերը դավաճան էին ճանաչվում հռոմեացիների կողմից, քանի որ կապված էին նրանց հետ դաշնագրով:

Ահա ի՛նչ դրություն էր ստեղծվել այն համաձայնությունից, որ կայացրեց Տիգրանը Պոմպեոսի հետ՝ իր թագը պահպանելու համար: Երկու կրակի մեջ էր դրված երկիրը: Ինչ էլ, սակայն, լիներ, հայերը չէին կարող անկեղծորեն կապվել հռոմեացիների հետ, քանի որ տեսնում էին նրանց կողմից միայն վատ վերաբերմունք: Հայաստանը Հռոմի գերիշխանության տակ էր ընկնում այնպիսի մի ժամանակ, երբ այդ աշխարհակալ քաղաքում հանրապետական ամբողջ կարգն սկսում էր կամաց-կամաց տեղի տալ միապետական անձնիշխանության սկզբունքին: Հռոմն արդեն դադարել էր զուտ եվրոպական պետություն լինելուց և ընդունում էր ասիական պետության կերպարանք, սնուցանելով իր մեջ և ասիական միահեծանության ոգին: Տիրապետությունը ձեռք էին առնում զինվորական գործիչները, զորավարները, որոնց փառամոլությունը միայն նվաճումներով կարող էր հագեցնել: Այդ զորավարները, հաղթանակներից հղփացած, բայց մանավանդ ագահ, Արևելքում, «բարբարոսների» մեջ, իրենց պահում էին գոռոզ ու արհամարհոտ, հաշվի չառնելով տեղական ժողովուրդների ազգային և կրոնական զգացմունքները: Հռոմի իշխող դասակարգի մեջ տիրում էր անսահման, խելացնոր շռայլություն, որ պահանջում էր ահագին հարստություններ: Ժողովրդական հարստությունը կենտրոնացած էր այդ տիրող դասակարգի ձեռքում: Հաղթանակներով հուչակված զորավարները—Սուլլա, Լուկուլլոս, Պոմպեոս և ուրիշները տասնյակ հարյուր միլիոնների տեր էին, բայց և դրա չափ էլ ավելի մեծ պարտքերի տակ էին: Եվ այդ պատճառով նրանք նվաճումներ, պատերազմների առիթներ որոնում էին ոչ միայն դափնյա պսակներով իրենց գոնե զարդարելու, այլև մանավանդ իրենց գրպանները միլիոններ լցնելու համար: Եվ այս վերջին նպատակով նրանք անխնա կողոպտում էին մանավանդ «բարբարոսներին», կողոպտում էին նրանց աստվածների տաճարները, այսինքն ազգային մեծագույն սրբություններ:

Եվ այս է պատճառը, որ արևելքին ամբողջ սրտից ատում էր եվրոպացի քաղաքակիրթ նվաճողին և ուրախ էր ամեն հարմար դեպքում նրա լծից ազատվելու փորձեր անել: Այդպիսի «բարբարոսներից» էին և հայերը:

60 թվականին Հռոմում երեք հոգի—Պոմպեոս, Հուլիոս Կեսար և Կրասոս, լցված իշխանապետական տենչերով, կազմեցին մի եռապետություն (տրիումվիրատ), որ առաջին լուրջ փորձն էր հանրապետությունը խեղդելու համար: Շուտով այդ երեք հոգու մեջ էլ բաժանվեց Հռոմեական ամբողջ պետության կառավարությունը: Արևելքը բաժին էր ընկնում Մարկոս Կրասոսին, որ շտապեց այդտեղ՝ ձեռք բերելու իմպերատոր տիտղոսը (զորապետության տիտղոս) և հարստություն: Առանց պատճառի նա պատերազմ հրատարակեց պարթևների դեմ, որոնց թագավորն էր Որոդես Ա կամ Հյուրովբ (Արշակ ԺԴ, 57—37 մ. թ. ա):

Պարթևները սաստիկ կատաղած էին հռոմեացիների դեմ այդ անիրավ պատերազմի համար և ամբողջ ձմեռը մեծամեծ պատրաստություններ տեսան: Իսկ Կրասոսը հռոմեական բանակը կենտրոնացրեց Սիրիայում: Արտավազդ թագավորը պիտի օգներ Կրասոսին. այսպես էր պարտավորեցնում Տիգրանի դաշնադրությունը: Նա գնաց հռոմեացի եռապետի (տրիումվիր) մոտ 6 հազար ձիավոր մի անձնապահ զորաբաժնով, խոստացավ տալ 10.000 ձիավոր և 30.000 հետևակ զորք, որոնց պիտի առաջնորդեր ինքը: Միայն հայոց թագավորը խորհուրդ էր տալիս, որ Կրասոսը իր բանակը տանե Հայաստանի վրայով, որովհետև այդպես հեշտ էր բանակի պարենավորումը և լեռնաստանում այնքան վտանգավոր չէր լինի պարթևական հեծելազորքը, որ պարսկա-

[1] Պլուտարքոս, *Հ. Դ, եր. 138:*

կան բանակի ամենահզոր մասն էր կազմում։ Սակայն Հռոմեացի զորավարը մերժեց այդ առաջարկը, ավելի հավատ ընծայելով արաբ շեյխերին, որոնք խոստանում էին նրան ավելի կարճ և հարմար ճանապարհով տանել Տիգրոնի վրա։ Արտավազդը վերադարձավ Հայաստան՝ օգնական գնդերը կազմակերպելու և Կրասոսի բանակը տանելու համար[1]։

Նրա առաջարկած ծրագիրն ի նկատի ուներ և Հայաստանի շահերը։ Նա գիտեր, որ պարթևները քնած չեն և հայ երկիրը պիտի ենթարկվի նրանց արշավանքին, որպեսզի հայերը չկարողանան օգնել իրենց դաշնակիցներին, և այդ պատճառով էլ ուզում էր, որ հռոմեական բանակն անցնի Հայաստանով, որպեսզի կարելի լինի միաժամանակ ետ մղել և պարթևական արշավանքը։

Եվ իրավ, Որոդեսը հռոմեացիների դեմ ուղարկեց իր զորքի մի մասը, որի հրամանատարն էր պետության առաջին պաշտոնյա Սուրենը։ Իսկ ինքը մնացած փոքրիկ մասով արշավանք գործեց դեպի Հայաստան, որպեսզի խանգարե հայ հեծելազորքին, որ նույնպես զինվորական խոշոր ուժի հռչակ ուներ, միանալ Կրասոսի բանակին։ Արտավազդը ստիպված եղավ գնալ Որոդեսի դեմ և իսկույն դեսպաններ ուղարկեց Կրասոսին հայտնելու, թե այլևս չի կարող իր խոստումը կատարել, քանի որ պիտի պաշտպանե իր սեփական երկիրը։

Իսկ Կրասոսը, անցնելով Եփրատը (53 թ.) սկսել էր առաջանալ Միջագետքի անապատներով։ Սուրենը կարողացավ կաշառել արաբ շեյխերին, որ նրանք հռոմեական բանակն առաջնորդեն անհարմար և վատ տեղերով, անապատների առանձնության մեջ։ Կրասոսը հասկացավ, որ ինքը խաբված է, բայց շատ ուշ։ Հռոմեական բանակը չէր կարող այլևս դուրս գալ վտանգավոր դրությունից։ Այդ ժամանակ էր, որ Արտավազդ թագավորի դեսպանները հասան նրան։ Դեսպանները, հաղորդելով Արտավազդի ասածները, ավելացրին նրա կողմից նորից միևնույն խորհուրդը—չգնալ անապատներով, այլ ճանապարհ ընտրել Հայաստանը և կամ առնվազն լեռների մոտերքով արշավել՝ վտանգներից խուսափելու համար։

Բայց Կրասոսի համար Արտավազդի հրաժարումը, իր բանակին միանալուց արդեն դավաճանություն էր, թեև նրա առջև գրված էր այն անհրաժեշտությունը, որ հայերը պիտի պաշտպանեին իրենց հայրենիքը։ Գրգռված մեծամիտ զորավարը նույնիսկ չկամեցավ նամակով պատասխանել Արտավազդին, այլ միայն հրամայեց հայտնել նրան, թե ինքն այժմ ժամանակ չունի Հայաստանով զբաղվելու և պատերազմից հետո կերթա պատժելու հայերին՝ այս դավաճանության համար[2]։

Որոդեսը, ըմբռնելով քաղաքական հանգամանքների լրջությունը, հայերի դեմ իսկական պատերազմ չսկսեց, այլ միայն թալանեց մի քանի կողմեր և աշխատում էր հաշտությամբ պահել ու չեզոքացնել հայոց թագավորին։ Արտավազդի համար այլևս տատանվելու ատիթ չմնաց, երբ իր դեսպաններից լսեց Կրասոսի սպառնալիքը։ Նա հեշտությամբ թեքվեց պարթևների կողմը։ Այսպես կարող էր լինել մի թույլ թագավոր։ Արդեն հայ և պարթև ազնվականների մեջ հաճախ էին տեղի ունենում խնամիական կապեր։ Որոդեսն այս նոր դաշնագրությունն ամրապնդեց մի այդպիսի կապով. նա ամուսնացրեց իր որդի Բակուրին, որ և թագաժառանգ էր, Արտավազդի քրոջ հետ։ Սկսվեցին այս առիթով փոխադարձ խնջույքներ և մեծամեծ հանդեսներ։

[1] Պլուտարքոս, Հ. Դ., եր. 106—107։

[2] Պլուտարքոս, անդ, եր. 112։

Իսկ այդ միջոցին Կրասոսի բանակը Խառանի մոտ սոսկալի պարտության մատնվեց մի ճակատամարտի մեջ, ուր հռոմեացիները կորցրին 30.000 մարդ, և որ ամենից ստորացուցիչն էր Հռոմի համաշխարհային զինվորական փառքի տեսակետից՝ պարթևների ձեռքն ընկան և հռոմեական արծվանշան դրոշները և շատ գերիներ։ Կռվի մեջ ընկան Կրասոսն ու իր որդին։ Սուրենը Կրասոսի կտրած գլուխն ուղարկեց Որոդեսին, որ գտնվում էր Հայաստանում։ Մեծ հաղթանակի այդ մեծ նշանը բերողները հայոց մայրաքաղաքը (հավանաբար՝ Արտաշատ) հասան հենց այն օրերին, երբ դեռ շարունակվում էին հարսանեկան խնջույքները արքունիքում։ Պլուտարքոսը տալիս է մի հետաքրքրական նկարագրություն այդ հանդեսներից։

Խնջույքը դեռ չէր վերջացել, պատմում է հույն երևելի մատենագիրը, և դերասաններից մեկը, Հասովնը, արտասանում էր տեսարաններ Եվրիպիդեսի (հռչակավոր հույն թատերագիր, 5-րդ դար Ք. ա.) «Բաքոսյաններ» ողբերգությունից, կրելով թատերգության գլխավոր գործող անձինքներից մեկի, Պենթեոսի դիմակը։ Նրան ծափահարում էին։ Այդ միջոցին ներս մտավ Սիլլակեսը, գլուխ խոնարհեցրեց և ցույց տվեց Կրասոսի գլուխը։ Պարթևացիները ի նշան իրենց հրճվանքի աղաղակներ բարձրացրին, որոնք խառնվում էին ծափահարությունների հետ։ Ստրուկները, թագավորի հրամանով, հրավիրեցին Սիլլակեսին բռնել իր տեղը սեղանի մոտ։ Իսկ Հասովնը, դեն դնելով Պենթեոսի դիմակը, խլեց Կրասոսի գլուխը, սաստիկ հուզված, մոլեգնաբար արտասանեց ողբերգության հետևյալ տողերը.

Մենք բերում ենք լեռներից
Մեր տունը՝ նոր սպանած
Գազանը, բախտավո՜ր մի որս[1]։

Ամենքը հրճվում էին։ Իսկ պարերգուները երգում էին՝ փոխեփոխ պատասխանելով իրար.

— Ով էր առաջին հարվածողը։

— Այդ պատիվն.ինձ է պատկանում։

Թագավորը (Որոդես), ուրախացած, պարգև տվեց, հետևելով հայրենի սովորությանն։ Հասովնը ստացավ նրանից մի տաղանդ (6 հազար ֆրանկ)։

Հռոմեական ուժի ահավոր խորտակումը համարձակություն էր տալիս պարթևներին անցկացնել իրենց բանակները Եփրատի մյուս ափը և արշավանքներ տարածել Սիրիայում և հռոմեական այլ երկրներում։ Այս արշավանքների գլխավոր հրամանատարը Բակուր թագաժառանգն էր և հայերն էլ, իբրև դաշնակիցներ, իրենց զորքն ունեին, որի հրամանատարն էր Վասակը[2]։

Հռոմը այդ միջոցին դարձյալ ազգամիջյան պատերազմների ասպարեզ էր դարձել և այդ պատճառով չկարողացավ բավականաչափ ուժերով դիմադրել պարթևներին։ Կրասոսի մահից հետո մնացած երկու եռապետները՝ Պոմպեոս և Կեսար, պատերազմներ սկսեցին իրար դեմ՝ առաջնության ձեռք բերելու համար։ Արևելքում մնացել էր Կրասոսի զորավարներից մեկը, Կասսիոս անունով, որ ամրանալով Սիրիայում, փորձեց կանգնեցնել պարթևական ար-

[1] Հ. Թովմաեանը այսպես է թարգմանել այս կտորը.

Ածեալ բերեմք ի լեռնէ
Ողչերու այն ինչ հարեալ՝
Ընդ մարթակաւ։
Երջա՜նիկ Որս։ (Պլուտ., Դ, եր. 139)։

[2] Халатянц, с. 230.

շավանքները և թեպետ այս գործի մեջ նա նույնիսկ հաջողություն էլ ուներ, բայց և այնպես չկարողացավ անխորտակելի մի պատնեշ դառնալ պարթևների առջև։ Բակուրը, ստվարացնելով իր բանակը, նվաճեց համարյա ամբողջ Սիրիան, Փյունիկեն և նույնիսկ Պաղեստինը։ Այստեղից պարթևները դուրս բերին հրեական մի մեծ գաղթականություն Հյուրկանոս քահանայապետի հետ միասին։ Գաղթականության մի նշանավոր մասը հավանաբար բաժին հանվեց դաշնակից հայերին և Հայաստանի մեջ բազմացան նոր խոշոր հրեական գաղութներ[1]։ Հրեական տարրը հարկավոր էր երկրին՝ քաղաքների ազգաբնակչություն կազմելու համար։ Եվ միայն չորրորդ դարում (Քրիստ. հետո), երբ հավատանք Փավստոս Բյուզանդացու հաղորդած թվանշաններին, Հայաստանի վեց քաղաքներում հարյուր հազար հրեաներ էին ապրում։

Պարթև-հայկական արշավանքը Հրեաստանում վերջ էր առնում 40 թվականին։ Իսկ մինչև այդ Հռոմի ազգամիջյան պատերազմները հանգեցին այսպիսի հետևանքների։ Պոմպեոսը, չարաշար հաղթվելով իր հակառակորդ Կեսարից, փախավ Եգիպտոս և այնտեղ սպանվեց։ Կեսարը գնաց նրա հետից Ալեքսանդրիա, սակայն այնտեղ նրան այլևս ոչինչ չէր մնում անելու, բայց միայն եգիպտական գահի վրա դնել այդտեղ թագավորող տան մնացորդներից մեկին, Կլեոպատրա արքայադուստրին, որ իր սիրուհին էր և որ պատմության մեջ անուն է թողել իր վավաշոտությամբ։ Բայց Կեսարը Արևելքում երկար չմնաց։ Դեռ պետք էր վերջացնել պայքարը հանրապետականների դեմ Եվրոպայում։ Այդտեղ լիուլի հաջողությամբ խորտակելով իր բոլոր հակառակորդներին, նա դարձավ միանձնյա իշխող։

Այդ ժամանակ էլ նա պիտի մտածեր Արևելքի մասին, սակայն 44-ին սպանվեց Հռոմի ծերակուտի մեջ։

Կազմվեց մի երկրորդ եռապետություն և այս անգամ աշխարհին տիրելու փափագով դուրս եկան նորերը—Հուլիոս Կեսարի քրոջ թոռն Օկտավիոս, որ Կեսարի կտակով նշանակված էր նրա ժառանգ և որ նույնպես սկսեց կոչել իրեն Կեսար, ապա Մարկոս Անտոնիոս և Լեպիտոս։ Վերջինս, սակայն շուտով հեռացվեց, այնպես, որ պետությունն իսկապես պատկանում էր Օկտավիոսին և Անտոնիոսին, որոնք այժմ արդեն երկապետություն (triumvirat) էին կազմում։

Արևելքը բաժին ընկավ Անտոնիոսին, որ բարոյական հիմքերից զուրկ, արատավոր մի մարդ էր, ագահ և փառամոլ, ինչպես ամեն մի մարդ, որ հանկարծ հասնում է բարձր տիրապետական դիրքի։ Արևելքում Հռոմը գործ ուներ պարթևների հետ և Անտոնիոսը պիտի շտապեր պատերազմ սկսել։ Բայց Կիլիկիայում տեսնելով Կլեոպատրա թագուհուն, որին ինքն էր բերել տվել Եգիպտոսից, մոռացավ պետական պարտավորությունները, հափշտակվեց այդ կնոջ պչրանքներով և գնաց նրա հետ Ալեքսանդրիա, ուր օր ու գիշեր գինարբուքների և զեխ ու շվայտ խրախճանքների էր անձնատուր դարձել։ Երբ Հռոմում սկսեցին դատապարտել նրա փչացած բարքը, նա գնաց պատերազմելու Օկտավիոսի հետ, բայց հաշտվեց և վերադարձավ Հունաստան, իսկ Սիրիայի և պարթևների գործերը հանձնեց իր տաղանդավոր մի զորավարին, որի անունն էր Վեստիդիոս Բասոս։ Սա 38 թվին սարսափելի ջարդ տվեց պարթևներին և բոլորովին ոչնչացրեց նրանց բանակը, որի գլխավոր հրամանատար Բակուրն էլ, Արտավազդի փեսան, սպանվեց։ Հռոմեացիները վրեժ հանեցին Կրասոսի պարտության համար։ Այդ նշանավոր հաղթությամբ Հռոմը վերականգնում էր իր հեղինակությունը Արևելքում։ Որոդես թագավորը վշտից, բայց մանավանդ իր ժառանգ Բակուրի մահից նեղված՝ հրաժարվեց գահից և նրա տեղ սկսեց թագավորել նրա որդի Հրահատ Դ (37—2), որի առաջին գործը եղավ կոտորել իր բազմաթիվ եղբայրներին և իր ձեռքով սպանել նույնիսկ հորը, որպեսզի գահի թեկնածուներ չմնան և ինքը հանգիստ թագավորե։

Արտավազդը այս ահավոր փոփոխություններից իրեն ստիպված տեսավ թեքվելու հակառակ կողմը և պարթևների դաշնակիցը դարձավ հռոմեացիների դաշնակից։ Ուրիշ կերպ չէր կարող լինել, քանի որ հռոմեական տիրապետությունը տարածվեց և Վրաստանի ու Աղվանքի վրա։

Անտոնիոսը նախանձելով Վեստիդիոս Բասոսին, ուղարկեց նրան Հռոմ, որպեսզի ինքը շարունակե հաղթական դափներ հավաքել և մի լավ էլ կողոպտել իր հարստություններով դյութական անուն ստեղծած Արևելքը։ Նրա սիրուհին արդեն պարզևել էր նրան մի երկվորյակ։ Վավաշոտ երկրպագուն չգիտեր ինչ անե այդ կնոջ համար. Փյունիկեն, Կիլիկիայի մեծ մասը, Կիպրոսը՝ նա ընծայեց Կլեոպատրային։ Եվ նստած նրա հետ՝ ծրագրում էր նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան, վերականգնել Ալեքսանդր Մակեդոնացու կայսրությունը և արդեն բաժանում էր այդ ապագա նվաճումներով ձեռք բերած հողերը։ Հայաստանը տալիս էր Կլեոպատրայից ծնված Ալեքսանդր որդուն[1]։

36 թվականին նա, վերջապես, ազատվելով Կլեոպատրայի գրկից, մի խոշոր բանակի գլուխ անցած, գնաց Հրահատ Դ-ի դեմ։ Արտավազդն իր նախկին քաղաքականության հետևեց—դարձյալ խոստացավ օգնական զորք և դարձյալ խորհուրդ տվեց, որ հռոմեական արշավանքը Հայաստանի վրայով տարվի պարսկական մայրաքաղաք Եկբատանի (այժմյան Համադան) և այնտեղից Տիգրոնի վրա։ Այս անգամ նույնպես հայոց թագավորը իր երկրի շահերն էլ էր նկատի առնում։ Նա կամենում էր կործանել Ատրպատականի թագավորին, որ նույնպես Արտավազդ էր կոչվում և իր թշնամին էր. դրանով կարելի էր կրկին ետ ստանալ այն հողերը, որոնք Հայաստանին էին պատկանում և կցված էին Ատրպատականին։

Անտոնիոսը, երևի աչքի առջև բերելով Կրասոսի օրինակը, ընդունեց հայոց թագավորի խորհուրդը և իր բանակը կուտելով Արարատյան դաշտում, անցավ Արաքսը և սկսեց առաջանալ դեպի Ատրպատականի խորքերը, դեպի Ուրմիայի լիճը։ Արտավազդը 13 հազար ձիավոր և հետևակ զորք էր տանում հռոմեական բանակի հետ։ Սակայն զինվորական բախտը երես էր դարձրել Կլեոպատրայի տարփածուից։ Ատրպատականի սահմաններում հռոմեացիները հանդիպեցին շատ խիստ դիմադրության, որ ծանր զոհեր էր տանում նրանցից։ Ավելի մեծ էր անհաջողությունը Ուրմիայի լճի հարավային ափերում, ուր Անտոնիոսը պաշարեց Ատրպատականի մայրաքաղաքը։ Նա այլևս չկարողացավ առաջ շարժվել դեպի պարթևների երկիրը, որովհետև հենց այդ միջոցին էլ Հրահատ Դ օգնության հասավ ատրպատականցիներին։ Պարթևական հեծելազորը, շրջապատելով հռոմեական մի զորաբաժին, ոչնչացրեց նրան և Անտոնիոսը մնաց առանց պաշարների, առանց պատերազմական մեքենաների։ Արտավազդը, տեսնելով այս պարտությունը, ետ քաշեց իր զորքերը և վերադարձավ Հայաստան[2]։ Բայց այդքան հեշտ չէր նահան-

[1] Ibid, p. 234.

[1] Моммсен, т. V, с. 352.

[2] Պլուտարքոս, Հ. Ջ, եր. 160։

ջր հռոմեացիների համար։ Պարթևները նեղում էին նրանց. երկիրը անծանոթ էր, պաշարների մեծ պակասություն էր և զինվորների մեջ կարգապահությունը վերանում էր։ Անտոնիոսը ամենածայրահեղ միջոցների էր դիմում. հուսահատության ժամերին նույնիսկ ինքնասպանության մասին էր մտածում։

Այսպիսի տանջանքներով նա մի կերպ իր վաստակած ու քայքայված բանակը մտցրեց Հայաստան, ուր Արտավազդը ոչինչ չխնայեց հռոմեացիների բոլոր կենսական պիտույքները հոգալու համար։ Իսկ զորավարները մտածում էին, թե ինչպես պիտի արդարացնեն այս անհաջող արշավանքը։ Հռոմեացիների սովորությունն էր այսպիսի դեպքերում որոնել դավաճանություն։ Եվ նորից Արտավազդ թագավորը դարձավ նրանց համար այդ արդարացուցիչ պատճառը։ Անտոնիոսը նրա հետ արտաքուստ շատ լավ էր վարվում, որովհետև իր զորքը նրա հաշվին էր ապրում ձմեռվա մեջ, բայց արդեն ինքն էլ համաձայն էր իր զորավարների հետ, թե պետք է պատժել այդ դավաճան թագավորին։

Չկարողանալով նույնիսկ համբերել, որ ձմեռն անցնի, Անտոնիոսը շտապում էր իր սիրուհու մոտ, որին արդեն տվել էր «թագուհիների թագուհի» տիտղոսը։ Հայաստանի ձյունապատ լեռներում հռոմեական զորքը դարձյալ շատ կորուստներ ունեցավ, բայց դրա փոխարեն նրա հրամանատարը օր առաջ անցավ Սիրիա, ուր նրան սպասում էր Կլեոպատրան։

Ձենքը ոչինչ չէր տվել, որ Անտոնիոսը դներ իր սիրուհու ոտների տակ։ Բայց պալատական շողոքորթների լեզվով նա հաղթական էր վերադարձել։ Մնում էր միայն հաղթանակի մի մեծ նշան էլ լինի։ Իբրև այդպիսի նշան Անտոնիոսը նկատի առավ Արտավազդ թագավորին և հնարքներ էր մտածում, թե ինչպես նրան խաբեությամբ եգիպտոս տանե։ Եվ դեսպանություն ուղարկելով հայոց թագավորի մոտ, հրավիրեց նրան իր մոտ՝ պարսկական մի նոր արշավանքի ծրագիր կազմելու համար. Արտավազդը, սակայն, չխաբվեց և մերժեց այդ առաջարկությունը։ Երկրորդ անգամ Անտոնիոսը արդեն խնամախոս ուղարկեց, առաջարկելով ամուսնացնել նրա աղջկան իր Ալեքսանդր որդու հետ։ Արտավազդը դարձյալ հրաժարվեց։ 34 թվականին Անտոնիոսը զորքով գնաց Փոքր Հայք և այդտեղից դարձյալ հրավիրեց Արտավազդին իր մոտ։

Ստանալով այս անգամ էլ մերժում, նա դիմեց իր զորքով դեպի Արտաշատ։ Այդտեղ արդեն բարեկամների միջոցով դավ սարքվեց և սպառնալիքների ու բարեկամական հավաստիացումների միջոցով կարելի եղավ, վերջապես, տանել հայոց թագավորին նրա մոտ։ Անտոնիոսը կալանավորեց նրան, իսկ Հայաստանի կառավարությունը հանձնեց Ատրպատականի Արտավազդ թագավորին, որ հպատակության դաշինք էր կապել նրա հետ և իր աղջկան տվել էր նրա Ալեքսանդր որդուն։ Մի ստորություն կատարելուց հետո նրա համար այլևս դժվար բան չէր ուրիշ ստորություններ ավելացնել։ Կալանավորված թագավորին, ինչպես պատմում է Դիոն Կասսիոս պատմագիրը, նա շղթայացնում էր հայոց այն բերդերը, ուր արքունական գանձեր էին պահվում և հավատացնում էր բերդապահներին, թե թագավորը միայն պատանդ է և պիտի արձակվի, եթե նրա համար փրկանք տրվի։ Բայց հայոց զորքերը բացեիբաց մերժեցին մաս հանել իրենց պահպանած գանձերից ագահ հռոմեացուն[1]։ Ուստի Անտոնիոսը դիմեց ավելի անարգ միջոցի. նա կողոպտեց Անահիտ աստվածուհու հարուստ տաճարը Եկեղյաց գավառում և տարավ նրա ոսկե

[1] Ա. Գարագաշյան, «Քննական Պատմություն Հայոց», մաս. Բ, Թիֆլիս, 1895, եր. 182—183։

ձուլլ արձանը[1]։ Այնուհետև նա արծաթի շղթաներով կապեց Արտավազդին և գերեց նրա կանանց ու երեխաներին։ Հայոց բանակը, վրդովված այդ բոլոր արարքներից, զենքի դիմեց և թագավոր հայտարարեց Արտավազդի ավագ որդուն, Արտաշես Բ-ին, որ սակայն, հաղթվեց հռոմեացիներից ու փախավ պարթևների մոտ։ Իսկ Անտոնիոսը իր գերիներին, իբրև հաղթանակի ապացույցներ, տարավ Եգիպտոս և ընծայեց իրեն արժանի սիրուհուն։

Հայոց թագավորն իր տարաբախտ գերության ծանրությունը տարավ հելլենական կրթություն ստացած և գրող մի մարդուն վայել արժանապատվությամբ։ Այդպես էր և նրա ընտանիքը։ Նրանց տանում էին Ալեքսանդրիայի փողոցներով մինչև այն տեղը, ուր Կլեոպատրան նստած էր ոսկե գահի վրա։ Դա մի անարգ հաղթանակ էր։ Արտավազդին և նրա ընտանիքին հայտարարված էր, որ եթե նրանք աղաչանքի աղաղակներով դիմեն Կլեոպատրային և «թագուհիների թագուհի» անվանեն, ազատություն կստանան։ Սակայն իզուր։ Արքայական գերիները ոչինչ աղաչանք չբարձրացրին։ Իսկ Կլեոպատրային իր սովորական անունը տվին։ «Հայերը,— շարունակում է Դիոն Կասսիոսը,— պահպանեցին իրենց ոգու վեհությունը, ուստի և փառավոր անվան արժանացան»[2]։

Սակայն ի հիշատակ այսպիսի ամոթալի մի «հաղթանակի» Անտոնիոսը դրամ էլ կտրել տվեց, որի մի երեսին իր պատկերն էր, առջևը դրած հայոց թագավորի թագը, իսկ մյուս երեսին՝ Կլեոպատրայի պատկերը։ Դրամի վրա գրված էր. «Անտոնիոս, Հայաստան նվաճյալ»։

Հռոմում վրդովված էին Անտոնիոսի այս արարքների վրա։ Օկտավիոսը համակրում էր հայոց թագավորին և աշխատում էր թեթևացնել նրա դրությունը։ Այս բանն ավելի գրգռեց Անտոնիոսին և նա գլխատել տվեց Արտավազդին 31 թվին։ Բայց շուտով ինքն էլ ամոթալի վախճան ունեցավ։ Նրա և Օկտավիոսի մեջ պատերազմ բացվեց։ Սովային ճակատամարտ էր պատրաստվել Ակցիում հրվանդանի մոտ. բայց պատերազմն սկսվելուն պես Կլեոպատրան փախուստի դիմեց իր նավերի հետ։ Նրա օրինակին հետևեց և նրա սիրականը։ Օկտավիոսը հետևեց նրանց։ Թագուհին, տեսնելով վտանգը, վճռեց դեն շպրտել իր սիրականին և հիմա էլ Օկտավիոսին հրապուրել։ Նա իմաց տվեց Անտոնիոսին թե սպանել է իրեն։ Սիրականը, առանց երկար մտածելու, սպանեց իրեն, բայց այդ միջոցին Կլեոպատրան դուրս եկավ Օկտավիոսի մոտ՝ աշխատելու, որ նրան իր ցանցի մեջ գցե։ Սակայն նրան իմաց տրվեց, թե նա պարզապես գերի է և պիտի հետևե Օկտավիոսի հաղթական կառքին՝ Հռոմ մուտք գործելիս։ Այն ժամանակ Կլեոպատրան բերել տվեց ծաղիկներով լի մի կողով, որի մեջ օձ էր դրված։ Օձը խայթեց նրան և նա մեռավ։ Իսկ Օկտավիոսը, վերցնելով իր հետ հայոց առաքինի թագավորի ընտանիքը, տարավ իր հետ Հռոմ և պահում էր պատվով։

2. Արտաշես Բ (33—20): Անտոնիոսի տմարդի վարմունքը Արտավազդի հետ, որ հռոմեացի երևելի պատմագիր Տակիտոսը որակում է «եղեռն» անունով, մի ահավոր հարված էր տալիս Հռոմի աղդեցության Հայաստանում։ Արտաշեսը վերադարձավ հայրենիք, լցված մի կատաղի ատելությամբ, որ ավելի ևս բորբոքվեց Արտավազդի սպանության պարագաներով։ Հռոմեական զորքերը գնացել էին Անտոնիոսի հետ՝ Օկտավիոսի դեմ կռվելու համար։ Ար-

[1] Халатянц, с. 242.

[2] Գարագաշյան, «Քննական Պատմ.», հ. Բ, եր. 183։

տաշեսը, Հրահատի օգնությամբ, առաջ ու առաջ հարձակվեց իր հոր թշնամու, Ատրպատականի Արտավազդի վրա, հաղթեց նրան և այս անգամ անարգել նստեց իր հոր գահի վրա, բոլորովին անկախ Հռոմից։ Թվում էր, թե Արտաշես Ա-ի և Տիգրան Մեծի ժամանակներն էին վերադառնում։ Արտաշես Բ քաջ և խիզախ թագավոր էր, այնպես որ իր կտրել տված դրամների վրա նա էլ գործ էր ածում իր պապի խրոխտ տիտղոսը—«արքայից արքա»[1]։ Իսկ իր հոր վրեժն առնելու համար նա կոտորել տվեց Հայաստանում մնացած բոլոր հռոմեացիներին[2]։ «Իր հոր պատճառով մեզ թշնամի,— ասում է Տակիտոսը,— նա պաշտպանում է իրեն և իր թագավորությունը Արշակունիների ուժով»[3]։

Այս գրգռիչ քաղաքականությունը, սակայն, պատերազմներ չառաջացրեց։ Օկտավիոսը, ոչնչացնելով Անտոնիոսին, դարձավ Հռոմի առաջին կայսրը, ստանալով ծերակույտի կողմից նաև Ավգուստոս (Օգոստոս) նվիրական պատվանունը (սրբազան)։ Կայսրը ըստ ամենայնի հետևում էր Հուլիոս Կեսարի կարգերին, բայց խույս էր տալիս պատերազմական գործողություններից, որպեսզի իր հպատակների այնքան տենչացած խաղաղությունը ապահոված լինի։ Դրա փոխարեն Օգոստոսը մեծ հաջողությամբ գործում էր իբրև ճարպիկ պետական մարդ և իսկապես մեծ ընդունակություն ցույց էր տալիս դիվանագիտության մեջ։ Այս միջոցով էլ նա, երբեք չշտապելով, կարգավորեց նաև արևելյան հարցը։

Ըմբռնելով Հայաստանի ռազմական մեծ կարևորությունը Միջերկրական ծովի ափերի վերաբերմամբ, Օգոստոսը, իհարկե, անհանդուրժելի էր համարում այն դրությունը, որի մեջ գտնվում էր հայոց հարցը Արտաշես Բ-ի գործադրած միջոցների շնորհիվ։ Բայց այդ ուժեղ, անկախություն սիրող միապետին թուլացնելու համար Հռոմի արքունիքը գիմում էր մի կտրուկ միջոցի, որ նրան հայտնի էր նախկին ժամանակներից։ Հայաստանը գերազանցորեն պարթևասեր էր։ Բայց ահա հռոմեական ջանքերով, գուցե և ոսկով, կազմվում է և հռոմեասեր կուսակցություն, որին մասնակից են և թագավորի մերձավորները և որ սկսում է բացարձակ կերպով գործել թագավորի դեմ։ Իսկ Արտաշեսի պաշտպան պարթևաց թագավորին Հռոմն իր ձեռքն առավ Արևելքում լավ փորձված ճանապարհով—հարեմի միջոցով։ Օգոստոսը Հրահատ Դ-ին ընծա ուղարկեց, իբրև հարճ, մի գեղանի իտալուհու, որի անունն էր Թերմուսա և որին վիճակվեց քաղաքական մի խոշոր առաքելություն[4]։ Հարճուհությունից դառնալով թագավորի կին, իտալուհին իր ձեռքն առավ ոչ միայն ամբողջ կանանոցը, արքունիքը, այլև թագավորին, հետևաբար և պետությունը։

Եվ երբ 20 թվականին ինքը Օգոստոսը գնաց Արևելք, միմյանց հետևից կատարվեցին մի շարք դեպքեր, որոնք կատարյալ հաղթանակներ էին հռոմեական գործի համար։ Առաջ ու առաջ մի խոշոր դավադրություն ծագեց Հայաստանում։ Հռոմեական կուսակցությունը պատգամավորություն ուղարկեց կայսրի մոտ, խնդրելով նրան գտնրնկեց անել Արտաշեսին և նրա տեղ թագավորեցնել նրա եղբայր Տիգրանին, որ Արտավազդի հետ գերի էր գնացել Ալեքսանդրիա, և ինչպես տեսանք, Անտոնիոսի մահից հետո դժբախտ թագավորի ընտանիքի հետ տարվել էր Հռոմ։ Այդտեղ Տիգրանը դաստիարակություն էր ստացել հռոմեական ոգով։ Օգոստոսը պահում էր Հռոմում արևելքի մի քանի ուրիշ գահերի թեկնածուներին էլ՝ հարկավոր դեպքում նրանց գործ ածելու համար։

Առայժմ դուրս հանվեց հայոց գահի թեկնածուն։ Կայսրը հրամայեց իր որդեգիր Տիբերիոս Կլաուդիոս Ներոնին, խոշոր բանակի գլուխ անցած, տանել Տիգրանին Հայաստան և եթե հարկավոր լինի նույնիսկ պատերազմի բռնվել պարթևների հետ, կանգ չառնել այդ բանի առջև անգամ։

Սակայն դավադրությունը կատարվեց առանց մեծամեծ ցուցումների։ Տիբերիոսի հասնելուն պես[1] հռոմեասեր հայերը սպանեցին Արտաշեսին (20 թ.) և դրանից հետո Տիբերիոսը թագ դրեց նրա եղբայր Տիգրանի գլխին[1]։

Այս ոճրագործությամբ Հայաստանը միայն մի քայլ և ընդունակ թագավորից չէր զրկվում, այլև ավելի մի մեծ բանից—այդ թագավորի պահած ու պաշտպանած անկախությունից։ Արտաշեսի մահով Հռոմի գերիշխանությունը Հայաստանում հասնում էր մինչև այդ չտեսնված բացարձակության։ Հայոց հարցն ստանում էր աղետավոր կերպարանք։ Այնուհետև երկրորդական նշանակություն էր ստանում Արտաշեսյան հարստությունը, իսկ հայ երկրի անկախությունը, որ ստեղծված էր նրա ձեռքով, դառնում էր ստվերային մի երևույթ։ Եվ հասկանալի է, որ այսքան հեշտությամբ ձեռք բերած հաջողությունը դառնում էր Օգոստոսին նորից փառավորող մի հաղթանակ։ Տոնախմբություններ կատարվեցին այս առիթով։ Հռոմի մեծ բանաստեղծները երգեցին այդ հաղթանակը։ Օվրատիոսն ասում էր. «Հայը Կլավդիոս Ներոնի գոռ զորությամբ ընկավ»։ Վիրգիլիոսը Արաքս գետը կոչում էր «կամուրջի դեմ զայրացող», կամ, մի ուրիշ տեղ, «զայրագին և կամ կամուրջներ կոտորող»։ Այս փոխաբերությունների մեջ Արաքսը հայ ժողովուրդն էր, իսկ կամուրջները, որոնց դեմ նա ըմբոստանում է, հռոմեական ծառայությունը[2]։ Մի քանի տեսակ դրամներ փոխվեցին այդ առիթով, որոնց վրա դարձյալ փայլում էր «Հայաստանը նվաճած» մակագրությունը, իսկ ինքը Հայաստանը ներկայացվում էր կնոջ կերպարանքով, որ կամ ծնկաչոք է Օգոստոսի առջև կամ թե թևերը տարածած է դեպի նրան, որպես թե ամեն ինչ տալիս է նրան։

Եվ իր հաստատած կարգը Օգոստոսը դեռ շնորհ էր համարում հայերի համար։ Իր կտակի մեջ նա ասում էր, թե կարող էր Հայաստանը հռոմեական մի նահանգ դարձնել, բայց չկամեցավ այդ անել և տվեց հայերին թագավոր[3]։

Եվ «բարբարոսները» չէին, իհարկե, որ կարողանային Հռոմի մեծ քաղաքագետ միապետին հակադրել քաղաքական մի նույնակշիռ նրբամտություն և ճարտարություն։ Հայաստանից հետո հերթը գալիս էր Պարսկաստանին, ուր ավելի ևս զարմանալի երևույթներ հանդես եկան։ Հրահատ թագավորը, առանց պատերազմի մեջ հաղթված լինելու, ինքնակամ վերադարձրեց Օգոստոսին Կրասոսի անվանի պարտությամբ պարթևների ձեռքն անցած հռոմեական արծվանշան դրոշներն ու գերիները։ Բայց կար և ավելին։ Հրահատը իր չորս որդիներին պատանդ ուղարկեց Հռոմ և պարթևական պետությունը այսպիսով մի տեսակ վասալական հարաբերության մեջ էր մտնում Հռոմի վերաբերմամբ։ Այս գործի հեղինակն էր Թերմուսան, պարթևական շահի իտալուհի գեղանի կինը, որ այս ճանապարհով հետացնելով գահի թեկնածուներին, թագ էր պատրաստում իր որդու համար[4]։

---

1 Халатянц, с. 245.

2 Հ. Ասատուրյան, *եր. 123։*

3 Տակիտոս, *Բ, 3։*

4 Գարագաշյան, *Բ, եր. 194։*

---

1 Տակիտոս, *Բ, 3։*

2 Հ. Հ. Գաթրճյան, *«Տիեզերական պատմության», Հ. Բ, Վիեննա, 1852, եր. 95։*

3 Գաթրճյան, *եր. 97։*

4 Գարագաշյան, *Բ, եր. 194։*

3. Անկում: *Սակայն Օգոստոսի դիվանագիտության հաղթանակը հավիտենական չէր: Այդքան հեշտ չէր փոփոխել մի ամբողջ ժողովրդի տրամադրությունն ու հակումները, մոռացնել տալ նրա ազգային ինքնուրույնությունը: Հռոմի կուսակիցները Հայաստանում, ինչպես երևում է, երկար չմնացին բացառիկ ազդեցության տեր: Ժողովուրդը, այնուամենայնիվ, չէր մոռանում Հռոմի արարքները և Արտաշես Բ-ի սպանությունը դառնում էր հայության համար կսկիծի և զայրույթի մի նոր դրդիչ: Տիգրան Դ-ի թագավորության մասին ոչինչ տեղեկություն չէ մնացել. հաստատապես հայտնի չէ նույնիսկ, թե ո՛րքան է տևել նրա թագավորությունը: Ոմանց հաշվով նա միայն մի տարի է մնացել գահի վրա, իսկ ոմանք ասում են՝ 14 տարի (20—6)*[1]:

Նրան հաջորդում է որդին դարձյալ Տիգրան անունով: Այս չորրորդ Տիգրանի հետ թագավորում էր և նրա քույրը, Էրատո անունով, որ նրա կինն էլ էր: Քրոջ և եղբոր ամուսնությունը միայն այն էր ցույց տալիս, թե Հայաստանում դեռ ուժեղ էին տոհմային կազմի ավանդությունները և թե դա արդեն գերազանցորեն զրադաշտական մի երևույթ էր, քանի որ այդպիսի ամուսնությունը թույլատրվում էր այդ կրոնով:56

Տիգրան Դ-ի և Էրատոյի ժամանակ դարձյալ ուժեղանում է պարթևական կուսակցությունը, որ և ազգային կուսակցություն էր: Այդ միջոցին փոփոխություն է մտնում և պարթևական արքունիքի մեջ: Հրահատ Դ սպանվեց իր որդի Հրահատակի ձեռքով, որ Թերմուսա տիկնոջից էր ծնված և այս սպանությունը կատարում էր հենց նրա հորդորներով: Դարձյալ հակահռոմեական քաղաքականությունն էր տիրապետում Պարթև արքունիքում և Հրահատակը ձեռք էր մեկնում Հայաստանում գործող հակահռոմեական կուսակցության:

Օգոստոսն այլևս չկարողացավ խաղաղ ու ճարպիկ միջոցներով կարգի բերել հայերին: Հակառակությունն այն աստիճանին հասավ, որ հռոմեական զորքերը մտան Հայաստան և այնտեղ զենք բանեցրին հայերի դեմ: Աղոտ ու մութ են տեղեկությունները: Երևի այդ արշավանքի հետևանքով էր, որ Տիգրանն ու Էրատոն փախան պարթևների մոտ: Այդ ժամանակ հռոմեացիները թագավորեցրին մի ոմն Արտավազդի, որի մասին չգիտենք ոչինչ հաստատ բան: Ոմանք կարծում են, թե դա Տիգրան Դ-ի եղբայրն էր: Սակայն այս մասին պարզ հիշատակություն չկա հին աղբյուրների մեջ և կարելի է հավանական համարել, թե նա օտար էր: Այս դեպքում պարզվում է, որ Հռոմը, հայկական անկարգություններից ազատվելու համար, վճռել էր ոչնչացնել ազգային թագավորությունը, ինչպես շուտով էլ իրականացրեց նա: Այսպես թե այնպես, Տիգրան Դ, պարթևական օգնությամբ ուժեղացած, վերադարձավ Հայաստան և դարձյալ իր ձեռքն առնելով թագավորական իշխանությունը, պատերազմի բռնվեց հռոմեացիների հետ և նույնիսկ հաղթեց նրանց[2]:

Այդ ժամանակ Հռոմի քաղաքականությունը գործի դրեց իր փորձած հին միջոցներից մեկն էլ: Կովկասյան լեռնաբնակ ցեղերը հաճախ էին հռոմեական ոսկով կաշառվում՝ արշավանքներ գործելու այն ուղղություններով, որ ցույց կտային իրենք հռոմեացիները: Եվ ահա այդպիսի մի արշավանք գնաց Հայաստանի վրա: Տիգրան Դ գնաց լեռնցիների դեմ և սպանվեց պատերազմի մեջ (Քրիստոսի ծննդյան տարին, 1 թ.)[3]: *Արտաշեսյան հարստության վերջին թագավորն էր դա:*

[1] Халатянц, с. 249.

[2] Գարդմանի, *բ, եր. 96:*

[3] Халатянц, с. 253.

4. Արտաշեսյան տոհմը: *Մովսես Խորենացին մի տեղ*[1] *ասում է, թե Արշակունիներից առաջ տիրած հին հայ թագավորների տոհմը երկար ժամանակ պահպանեց իր գոյությունը և հայ նախարարական կազմի մեջ կրում էր իրեն հատուկ անուն—Ոստանիկ: Եթե այս ճիշտ է և եթե «հին թագավորներ» ասելով պետք է հասկանալ Արտաշեսյան հարստությունը, այն ժամանակ մենք կարող կլինենք ասել, թե հայ ժողովուրդը երկար ժամանակ պահպանեց էրախտագիտական զգացմունք դեպի այս նշանավոր տոհմը, մի զգացմունք, որ բացի դրանից ուժեղ կերպով արտահայտվել է և ժողովրդական բանավոր արվեստի այն գեղեցիկ հուշարձանների մեջ, ուր երևում են Արտաշես Ա-ի, Տիգրանի, Արտավազդի վիպական պատկերները:*

Համարյա 190 տարի տևեց Արտաշեսյան հարստությունը: Մենք տեսանք նրա գործունեությունը այն՝ մերթ պայծառ լույսեր սփռող, մերթ կցկտուր և աղոտ տեղեկություններից, որոնք մնացել են օտար մատենագրությունների անկյուններում: Բայց թե այդքան տեղեկությունների էին միայն արժանի Արտաշեսյանները, թե հայ ժողովրդի էրախտագիտական զգացմունքները ծնված պետք է լինեն ավելի բազմաթիվ մեծ, մանավանդ ներքին նշանակություն ունեցող իրողություններից, այս թվում է միանգամայն կասկածից դուրս: Հռոմեական և հռոմեական մատենագիրները հայոց պատմությունը գրելու նպատակ չեն ունեցել, այլ հիշատակել են Արտաշեսյան տոհմի թագավորներին այնքան միայն, որքան նրանք տեղ էին բռնում պարսկա-հռոմեական պայքարների մեջ: Բայց մի-մի անգամ գտնում ենք նրանց գործերի մեջ թանկագին վկայություններ: Դրանցից մեկի վրա հիմնված՝ մենք կարող ենք պատկերացնել, թե ազգային ինչ մեծ գործ կատարեց Ոստանիկ տոհմը իր տիրապետության ընթացքում:

Մենք տեսանք, որ առաջին իսկ քայլերից այդ տոհմի գաղափարն էր պետական միությունը՝ ազգային սկզբունքի վրա հիմնված, տեսանք, թե ինչպես Արտաշես Ա և Տիգրան Մեծը զենքով իրագործեցին այդ գաղափարը, հպատակեցնելով Հայկական Բարձրավանդակի ծայրագավառները հայ իշխանության:

Այն ժամանակ, երբ վերջանում էր Արտաշեսյան հարստությունը, ապրում էր հույն աշխարհագիր Ստրաբոնը, որ նկարագրելով Արտաշեսի և Տիգրանի միացրած երկրները, գրում էր. «Ամբողջ աշխարհի բնակիչները, շնորհիվ այս միացման, այժմ խոսում են միևնույն լեզվով»[2]: *Այդ լեզուն, իհարկե, հելլենն էր: Իբրև պետական լեզու, նա հասկացվում էր պետության բոլոր ծայրերում, բազմաթիվ այլազան ժողովուրդների մեջ: Այս հաստատում է և Խորենացին, որ Հայկական պետության սահմաններն անվանում է նաև «ծայրք հայերէն խօսից» կամ «եզր հայկական խօսից»*[3]:

Այս իրողությունը ցույց է տալիս, որ հայ պետությունը թեև ենթարկված էր, Արտաշեսյան հարստության ժամանակ, պարսկական և հունական ազդեցության, բայց իր ներսում հարազատ էր մնում իր ազգային ինքնուրույնության և զարգացնում էր այդ ինքնուրույնությունը իբրև պետական միության ամենահիրական միջոց: Նոր չէր արտահայտվում ազգային լեզվի նշանակությունը հայ ժողովրդի կազմակերպության մեջ: Մենք արդեն տեսանք, որ հնդեվրոպական Արմեն ցեղի լեզուն դարձավ այն գործիքը, որ միասին

[1] Խորենացի, *բ, է:*

[2] Géographie, t. II, p. 400.

[3] Նոր., *բ, գ. ը:*

ձուլեց այդ ցեղը տեղային հեթիթական ցեղերի հետ, կազմելով դրանից մի հայ ժողովուրդ։ Միևնույն գործողությունը կատարվեց և Արտաշեսյան հարքության ձեռքով, նրա տիրապետության ընթացքում, ձուլելով հայ ազգի հետ այն անջատ մանր ցեղերը, որոնք գուցե դարձյալ նույն հարեթիական ծագումն ունեին և ապրում էին Հայաստանի բնական սահմաններից կազմող ծայրագավառներում։ Այս կերպով հայացվեցին Գուգարքի մի մեծ մասը, որ կոչվում էր Տաշիրք[1], Արցախը[2], Ուտին, Տայքը։ Հավանական է համարվում, որ Սյունիքն էլ ամբողջովին հայացված մի աշխարհ էր[3]։57 Հայացման հետքեր նկատվում են և Կորդվաց աշխարհում, այսինքն Քրդստանում[4]։ Թե ո՛րքան ուժեղ էր ձուլելու ունակությունը հայերի մեջ, ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ ապազգայնացման և հայացման ենթարկվում էին նույնիսկ և հրեաները, որոնք ամեն տեղ հայտնի են իրենց ցեղային տոկունությամբ։ Գոնե Խորենացին հաստատացնում է[5], որ Արտաշատի հրեաները քրիստոնեություն էին ընդունել։

Եվ եթե, դիտելով այս ահագին պետական-կուլտուրական գործը, հարց տանք, թե ո՞ւր էր նա պատրաստվում, որտեղից էր ղեկավարվում, պետք է աչքներս դարձնենք կենտրոնին, այսինքն Արարատյան դաշտին, ուր գեղեցիկ և բազմամարդ Արտաշատն էր և նրա շուրջը Արքքան իր հյուսիսային ճյուղերով (Քասախ, Հրազդան, Ազատ) ոռոգում էր պտղալից հովիտը։ Այս կենտրոնն էր, որ գաղութներ էր ուղարկում հաստատվելու հեռավոր և օտար ծայրագավառներում։ Գաղութներն էլ դառնում էին այն միջոցը, որով պետությունը տարածում էր իր լեզուն տեղացի ժողովուրդների մեջ։

Այսպիսի մի գործ անկարելի է երևակայել առանց լայն ծավալ ստացած ազգային դաստիարակության, առանց դպրոցների։ Ճանապարհները, որոնցով հայ պետական ուժի հետ գնում էր և հայ կուլտուրան՝ օտարտեղ գավառները հայացնելու համար, շատ էին։ Հայկական կենտրոններից, առավելապես Արարատից, նրանք տարածվում էին զանազան ուղղություններով։ Այսպես, դեպի հյուսիս տանողն այն հռչակավոր ճանապարհն էր, որ Հրազդանի հովտով, Սևանի լեռնանցքով իջնում է մի կողմից Ախստև գետի (Գուգարք), մյուս կողմից՝ Թարթառ գետի (Արցախ) հովիտները, որպեսզի երկու ուղղություններով դուրս գա Կուր գետի մեծ հովիտը արևմուտքում (Վրաստան) և արևելքում (Աղվանից երկիր)։ Այս ճանապարհների կողքերին գտնվող Ծաշիրք, Գարդման, Խաչեն գավառները, ինչպես է, այն մեծ կայաններն էին, ուր առաջին անգամ հաստատվում էր հայացման գործը՝ դեպի հյուսիս և դեպի արևելք տարածվելու համար։

Ստրաբոնի ցուցմունքները մեզ տանում են Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի հարավային ստորոտները՝ Հայաստանի հյուսիսային սահմանների մի մասը որոնելու համար։ Այսպես, նա ասում է, թե Արագած գետը, որ գալիս է Կովկասի լեռնաշղթայից և թափվում է Կուրի մեջ[6], կազմում է սահման Իբերիայի (Վրաստան), Հայաստանի և Ալբանիայի (Աղվանքի) մեջ[7]։ Միևնույն փաստը նա կրկնում է, ասելով, թե Հայաստանից Իբերիա մտնել կարելի է, թե՛ Կուրի և թե՛ Արագածի կիրճերով[8]։ Մեր առջև է Արևելյան Վրաստանը, դաշտայինը։ Այստեղ, այս դաշտում, հույն աշխարհագրի ասելով, շատ մեծ էր հայերի (և մարերի ազդեցությունը) վրացիների վրա, այնպես, որ վրացիները յուրացրել էին նրանց հագուստներն ու բարքը[9]։ Իսկ հայ լեզվի տարածման մասին թանկագին վկայություններ տալիս են հենց վրաց գրավոր աղբյուրները։ Այսպես, IV դարի սկզբին (Ք. հ), երբ ս. Նունեն գնաց Ջավախք, այնտեղից Վրաստան մտնելու և քրիստոնեություն քարոզելու համար, թափարավան լճի մոտ պատահեց վրացի հովիվների, որոնք իրենց հոտերով եկել էին Վրաստանի զանազան կողմերից, օրինակ Մցխեթից և նրա շրջականերից։ Այս հովիվներն էին, որ ցույց տվին կույսին, թե ուր է գտնվում վրաց մայրաքաղաք Մցխեթը և խոսում էին նրա հետ հայերեն լեզվով[10]։

Ավելի ուժեղ էր հայ լեզվի տարածման գործը Ալազանի հովտում, մանավանդ Կախեթում, որ, դարձյալ վրացական աղբյուրների վկայությամբ, հնուց հայացած մի երկիր էր։ Դեռ VI դարում (Ք. հ.) վրաց սբ. Դավիթ Գարեջեցին Կախեթում մի հայ իշխողի մոտ գնաց և խոսում էր նրա հետ հայերեն։ Իսկ X դարում հիշատակվում է նույն Կախեթում Իշխանիկ անունով մի հայ քաղավոր[11]։ Այս բոլոր հիշատակները հին հայացման մնացորդներն էին, անշուշտ։

Տարաբախտաբար, ճակատագիրը միմիայն հյուսիսային կողմերի մասին է պահել այսքան թանկագին տեղեկություններ։ Մյուս կողմերը ոչինչ հիշատակ չեն թողել։ Բայց անկասկած, այդ տեղերում էլ միևնույն եռանդուն գործունեություն է կատարվել, գլխավորապես Արտաշեսյան հարստության ժամանակ։ Ստրաբոնը գեղեցիկ կերպով բացատրում է այսպիսի գործունեության առաջնակարգ անհրաժեշտությունը։ Հայ ժողովուրդը, ասում է նա, այնքան բազմաթիվ չէր, որ կարողանար բռնել իր երկրի ամբողջ տարածությունը[12]։

Եվ այսպես ահա, Արտաշեսյան տոհմը թեև արտաքին հարաբերությունների մեջ ընդհանրապես թույլ էր և հզոր պետություններին ենթարկված շատ անգամ, բայց այդ թուլության մեջ էլ նա հարատև եռանդով շարունակում էր Արտաշեսի և Տիգրանի դրած ներքին կազմակերպությունը, որի մեջ էլ ամփոփում էր ազգային ինքնապաշտպանության ամբողջ ուժը։

Կարելի է ասել, թե այս տոհմն էր իսկական Հայաստան և հայ ազգություն կազմակերպողը։ Ո՛չ Հռոմը, ո՛չ Պարսկաստանը չկարողացան ջնջել երկրի այդ մեծ կենսունակությունը։ Նա մնաց, չնայած խոր և երկարատև ազդեցություններին, ինքնուրույն և անկախ իր ներքին ազգային կյանքով։58

---

1 Հյուրմեան, «Հին հայ տեղ. ան.», եր. 115։

2 Լեո, «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրոցի», Թիֆլիս, 1915, գլ. Ա, 4։

3 Հյուրմեան, եր. 58։

4 Լեո, «Պատմություն Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրոցի», Թիֆլիս, 1914, գլ. Ա, 1։

5 Խորենացի, Գ, լե։

6 Այժմյան Արագվա։

7 Géographie, t. II, p. 404.

1 Ibid, p. 405.

2 Ibid, p, 404.

3 Е. Такайшвили, «Источники грузинских летописей, I. Обращение Грузии (в христианство)», пер. с груз., с. 63.

4 Տես Brosset, „Histoire de la Georgie", St. Peters, 1849, t. I, p. 279. բ) Նույն հեղինակի նույն գործին կցած ներածությունը (Intraduction), St. Pet., 1858, եր. X: Н. Марр, «Аркаум, монгольское имя христян», СПБ, 1905, с. 7.

5 T. II, p. 460.

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ՀԱՑ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐ

Գլուխ առաջին

ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԽԱՌՆԱՇՓՈՓ ԺԱՄԱՆԱԿԱՄԻՋՈՑ: 2. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԹԵԿՆԱԾՈՒՆԵՐ: 3. ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԹԵԿՆԱԾՈՒՆԵՐ: 4. ՏՐԴԱՏ Ա (62—մոտ 100): 5. ՀԱՑ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՎ 226 Թ.

1. Խառնաշփոթ ժամանակամիջոց: *Տիգրան Դ-ից հետո, քրիստոնեական թվականության առաջին իսկ տարուց, Հայաստանում սկսվում է մի խառնաշփոթ շրջան, որ տևում է մոտ 60 տարի: Այս երևույթի կենտրոնական հանգամանքն այն է, որ հայ երկրի թուլությունը շատ է սաստկացած և թույլ չի տալիս, որ երկիրն իր ձեռքն առնե իր սեփական ճակատագրի տնօրինությունը: Տնօրինողները ուժեղ հարևաններն են: Հայաստանի թագը մի թեկնածուից անցնում է մյուսին, և այդ թեկնածուներն այլևս հայեր չեն, այլ պատահական օտարներ: Նույնիսկ ներքին ինքնավարության հարց էլ չէր մնա այսպիսի մի երկրում, եթե նա չունենար իր ազգային հզոր կազմակերպությունը, որի վրա հենվում էր նրա ինքնուրույնությունը: Այս կազմակերպությունը ավատական ազնվականությունն էր, նախարարությունը: Որքան թուլանում էր կենտրոնական, միապետական կառավարությունը, այնքան ուժ և նշանակություն էր ստանում մասնավորը, տեղայինը: Բուն ժողովուրդն իսկապես իր տեղական նախարարի մեջ էր տեսնում իր ազգային իշխանությունը, այնպես որ ընդհանրական գահի վրա տեղի ունեցող տակնուվրայությունները չէին կարող նրան խորապես ցնցել, խախտել նրա ազգային գոյության հիմքերը:*

Արտաշեսյան հարստության անկումից հետո է, որ շատ ցայտուն կերպով երևան էր գալիս հայ կյանքի այս ինքնատիպ և կենսունակ երևույթը, որի ծնողը ավատական կարգն էր և որ մնաց այնուհետև էլ մշտական երևույթ, որքան ավատական կարգը մնաց Հայաստանում: Ընդհանուր ազգային միացնող քաղաքական իշխանության փոխարեն հանդես էր գալիս տեղային ինքնավար մարմինների գործակցությունը: Նախարարությունը երկրի ցանկությունների ու ձգտումների ներկայացուցիչն էր դառնում: Բայց դա, իհարկե, միապաղաղ մի զանգված չէր: Տեղական շահերը, ազդեցությունները միշտ շատ ուժեղ են լինում այդպիսի կազմակերպությունների մեջ: Այստեղից էլ առաջանում էին տարբեր, հակադիր հոսանքներ, կուսակցություններ:

Հռոմի և Պարսկաստանի մրցումներից ստեղծված քաղաքական անկման մեջ հայ նախարարությունը դուրս էր գալիս իբրև ազգային շահերի պաշտպանության միակ գործոն: Նա ազգային կուսակցությունն էր, որ ազգային շահերի տեսակետից էլ վերաբերվում էր Հռոմի կողմից նշանակված թագավորներին: Բայց որովհետև Հայաստանը չափազանց թույլ էր՝ Հռոմին իր սեփական կամքը հակադրելու համար, ուստի ազգային կուսակցությունը նույնացնում է իր շահերը պարթևական շահերի հետ և դառնում է միաժամանակ և պարսկական կուսակցություն: Հռոմն էլ իր սեփական կուսակցությունն էր կազմում հայ նախարարության մեջ, բայց հռոմեական կուսակցությունը Պարսկաստանի չափ ուժեղ չէր: Այս հանգամանքի ամենախոշոր պատճառը նկատել է Տակիտոսը: «Հայերը,— ասում է նա,— իրենց երկրի դիրքով, բարքերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ են և խնամություններով նրանց հետ կապված»[1]: Բայց այս, իհարկե, չէ նշանակում, թե հռոմեական կուսակցության պատկանող նախարարները միայն ոսկով ու խոստումներով գնված մարդիկ էին: Կասկածել անգամ չէ կարելի, որ Հռոմը, իբրև արևմտյան քաղաքականության ներկայացուցիչ, Հայաստանի մեջ անկեղծ կուսակիցներ պիտի ունենար հենց այն պատճառով, որ հայ հայրենիքը, ինչպես տեսանք, վաղուց ենթարկված էր և արևմտյան քաղաքակրթության և աշակերտում էր նրան: Այս երկու հոսանքները—արևելյան և արևմտյան քաղաքակրթական խոշոր երևույթներն էին հայ երկրում և նրանց փոխադարձ ընդհարումները տևեցին շատ երկար: Ինչպես կտեսնենք, այդ ընդհարումներից էլ հայ կյանքն ստանում էր իր քաղաքակրթական զարգացման հյութերը. նրանց վրա էլ կառուցվում էր հայ ժողովրդի քաղաքական բախտը:

2. Հռոմեական թեկնածուներ: *Կովկասյան լեռնականների արշավանքը, որին դոհ գնաց վերջին Արտաշեսյանը, պատժողական մի միջոց էր՝ հատկապես հայկական կառավարությունը տկարացնելու համար: Այնուհետև Հռոմին հարկավոր եղավ նորից մի բարձրաստիճան մարդ, կայսերական ընտանիքից, որ գնա Արևելք ավելի կայուն մի դրություն ստեղծելու համար: Տիբերիոսը, ինչպես տեսանք, մի խոշոր քայլ արել էր, համարյա ոչնչության հասցնելով Հայաստանի անկախությունը: Այս անգամ նույն Օգոստոս կայսրը նույն արտակարգ առաքելությամբ Արևելք ուղարկեց իր որդեգիր և թագաժառանգ Գայոս Կեսարին, որ դեռ 20-ամյա մի պատանի էր, տալով նրան խոշոր մի զորաբանակ և ընդարձակ ծրագիրներ Արևելքը նվաճելու, նոր Ալեքսանդր Մակեդոնացի հանդիսանալու և այլ փառատենչիկ ձգտումների մասին: Գայոսը գնաց Սիրիա, ուր պատրաստություններ էր տեսնում Արաբիան նվաճելու համար:*

Քրիստոսի 2 թվականին Հռոմի պատանի թագաժառանգը Եփրատ գետի մի կղզում տեսակցություն ունեցավ Հրահատակի հետ, և երկու մեծ պետությունների մեջ եղած վեճը, որի գլխավոր առարկան միշտ Հայաստանն էր, կարգադրվեց խաղաղ համաձայնությամբ: Պայմանավորվում էր, որ Հռոմն այսուհետև չի խառնվում պարթևների պետության ներքին գործերի մեջ և միշտ արգելված է պահում Հրահատ Դ-ի որդիներին, որոնք պատանդ էին կայսրի մոտ, իսկ պարթևներն էլ չեն խառնվում Հայաստանի գործերի մեջ և գերիշխանությունը տալիս են Հռոմին[2]:

Հենվելով այդ համաձայնության վրա, Գայոս Կեսարը Հայաստանին նոր թագավոր տվեց, բայց ոչ թե հատուկ և միմիայն այդ երկրին պատկանող մի թագավոր: Դա Ատրպատականի թագավոր Արիոբարզանն էր, ազգով մար, Արտավազդի որդին, այն իսկ Արտավազդի, որ Հայոց Արտավազդ Բ-ի թշնա-

[1] Տարեգիրք, ԺԳ, լդ:
[2] Моммсен, V, с. 364.

մին էր Անտոնիոսի ժամանակ, իբրև վերջրնիս հետ միացած դաշնակից, Արիոբարզանը հռոմեական կրթություն էր ստացել և, ուրեմն, Հռոմի քաղաքական շահերի տեսակետից էլ միանգամայն բարեհույս մարդ էր։

Այսպիսով, Հռոմը կարծում էր միանգամայն լուծել հայոց հարցը, միացնելով երկու՝ իրար հակառակորդ թագավորությունները. սրանով Հայաստանի առանձին անկախությունը մի նոր մահացու հարված էր ստանում։ Առաջին անգամից հայ երկիրը տարավ այս իրողությունը և ապահովապես այն պատճառով, որ պաշտպանություն գտնել չէր կարող պարթևների արքունիքի կողմից։ Հաշտեցնող ներգործություն ունեին և Արիոբարզանի անձնական հատկությունները։ Դա մի գեղատեսիլ և քաջ մարդ էր և հայերի մեջ լավ համարում ուներ։ Բայց և այնպես ազգային կուսակցությունը չմոռացավ, թե ի՛նչ ահավոր փորձ է Հռոմի ձեռնարկությունը և գնդ բարձրացրեց Հռոմի դեմ։ Արիոբարզանը փախավ, մի տարի Հայաստանում թագավորելուց հետո (2—3)։ Այն ժամանակ Գայոս Կեսարը իր զորքերը մտցրեց Հայաստան։

Բայց այստեղ նրան սպասում էր կորուստը։ Արշարունյաց գավառի Արտագերս ամուր բերդի հրամանատարը, հայ նախարար Ադդոնը թակարդի մեջ գցեց գահաժառանգին, շահագործելով հռոմեական ընչաքաղցությունը։ Նա կանչեց Գայոսին Արտագերսի պատերի տակ՝ իբր թե հայ արքունի գանձերի ցուցակը ցույց տալու համար։ Եվ այն ժամանակ, երբ պատանի Կեսարը կարդում էր այդ ցուցակը, Ադդոնը խրեց իր սուրը նրա ազդրի մեջ։ Թեև Ադդոնը բռնվեց ու պատժվեց, բայց թագաժառանգն էլ կարճ միջոցից հետո մեռավ նրա հասցրած վերքից[1]։ Արիոբարզանը նորից հաստատվեց հայկական գահի վրա և կարողացավ գրավել հայերին իր ընտիր հատկություններով։ Բայց երբ նա հանկարծամահ եղավ և Հռոմի ծերակույտը հավատարիմ մնալով երկու հարևան թագավորությունները մի իրեն հավատարիմ անձի մեջ կենտրոնացնելու ծրագրին, Հայաստանի թագն էլ տվեց Արիոբարզանի հաջորդ Արտավազդ Դ-ին։ Հայերը նորից ապստամբվեցին և սպանեցին այս մարին (մոտավորապես 10 թվականին)։ Օգոստոս կայսրը, խուսափելով թշնամական հարաբերություններից, փորձեց այս անգամ էլ խաբելով քնացնել ազգային կուսակցությունը։ Հռոմի մեջ ապրող արքայազուն իշխաններ շատ կային՝ զանազան երկրներից հավաքված։ Դրանցից մեկին նա թագավոր ուղարկեց Հայաստան և հավատացրեց, թե նա ազգային արքունական տոհմի, այսինքն արտաշեսյանների մի շառավիղն է։ Սակայն իսկապես դա մի հրեա էր, որ գուցե հեռավոր ազգակցություն ուներ Տիգրան Մեծի ընտանիքի հետ։ Հռոմի այս արքանյակն էլ, իհարկե, ոչինչ հաջողություն չունեցավ և նրան էլ վռնդեցին Հայաստանից մի կարճ միջոցում (11—13)։ Փորձ եղավ ճնշել երկրի անբավականությունը՝ արդեն անժխտելիորեն արտաշեսյան ծագում ունեցող էրատո թագուհուն գահ նստեցնելով, բայց այս կինը երբեք մի ժամանակ կարող եղավ թագավորել իր եղբոր հետ միասին, այժմ չէր կարող անկախ և առանձին թագավորել և նրա այս երկրորդ թագավորությունը մի տարուց ավել չտևեց։

Անիշխանական դրություն էր տիրում և պարթևական արքունիքում, և կարծեք այդտեղից էլ ներշնչումներ էին ստանում Հայաստանի տիրող տարրերը։ Տիգրոնի արքայական պալատը հեղափոխությունների բեմ էր, հեղափոխություններ, որոնք մեծագույն մասամբ ծնունդ էին առնում այն հանգամանքից, որ պարթև թագավորները նույնիսկ Արևելքի մեջ անտանելի դաժան բնավորություն էին։ Հրահատակը 4 թվականին սպանվեց, որովհետև տանել չէին կարողանում, որ նա զուտ պարթև չէ, բայց որ առավելն է, նա ապրում էր իր իտալուհի մոր հետ, մի ազգապղծություն, որ նույնիսկ քաղաքակրթության ամենաստոր աստիճանի վրա էլ չէ պատահում։ Նրա տեղ թագավոր հրավիրվեց Որոդես Բ, բայց շուտով այս բռնակալի անգթություն դաժանությունը դարձյալ հեղափոխություն առաջացրեց, որ և տապալեց նրան։ Երկիրը մի 3—4 տարի մնաց կատարյալ անիշխանության մեջ, մինչև որ դեկավարող իշխանական տարրերը վճռեցին դիմել Օգոստոսին և խնդրել, որ նա իրենց թագավոր տա Հրահատ Դ-ի պատանդ որդիներից մեկը։

Հռոմի քաղաքականությունը դարձյալ մի փայլուն հաղթանակ էր տանում Արևելքում։ Պարթևական պարսկաստանը, նրա ամենահաշտ և ամենաուժեղ թշնամին, ենթարկվում էր նրան, մի տեսակ կախում էր ստեղծում իր և նրա մեջ։ Օգոստոս կայսրը մեծ հոժարությամբ և պատրաստություններով Տիգրոն ուղարկեց Վոնոնին, որ եվրոպականացած մի պարթև էր և Հռոմի ազդեցությունը պիտի մտցներ Իրանի ընդարձակ պետության մեջ։ Վոնոնն ընդունվեց մեծ հրճվանքով։ Բայց շուտով հանդես եկավ, իբրև ազգային արժանապատվությունը և ցեղային հոգեբանությունն արհամարհող։ Տակիտոսն այսպես է նկարագրում դրությունը. պարթևները շուտով զղջացին, որ այդպիսի ընտրություն են արել։ Ամոթ և նվաստություն էր պարթևական ազգի համար թագավոր խնդրել օտար աշխարհից, այն էլ մի մարդ, որ ապականված էր իշնամիների բարքերից։ Նրանք ասում էին. Արշակունիների աթոռը հռոմեացիների տերության մի մասն է. և ո՞ւր կմնա Արշակունի այն դյուցազունների փառքը, որոնք սպանեցին Կրասոսին և հալածեցին Մարկոս Անտոնիոսին, եթե կայսրի սորուկներից մեկը պիտի թագավորե պարթևների վրա։ Ինքը Վոնոնն էլ աստիճացնում էր անբավականությունը իր վարք ու բարքով։ Ասրում էր՝ ոչ իբրև հարազատ պարթև։ Քիչ էր որսի գնում, քիչ էր ձի հեծնում, շրջապատված էր հույներով, կերակուրների մեջ ասիական պարզություն չէր պահպանում և մանավանդ մատչելի ու մեղմ բնավորություն ուներ։ Շարունակ ծաղրում էին նրա հելլեն սպասավորներին, այլև այն, որ իր կնիքը ամենաչնչին իրերի վրա էր դնում[1]։

Այս բոլոր պատճառներով վճռեցին գահընկեց անել նրան։ Ատրպատականում այդ ժամանակ թագավորում էր Արտավանը, որ մոր կողմից Արշակունի էր, պատկանում էր պարթևների պահլավ ցեղին և արդեն չափազանց հարյուր մի ասիացի էր, որովհետև դաստիարակվել էր միջին-ասիական շրջանում, դահ ցեղի մեջ և հայտնի էր ուժեղ և եռանդուն բնավորությամբ[2]։ Հրավեր ստանալով գրավել Տիգրոնի գահը, Արտավանը հաղթեց Վոնոնին և փախցրեց նրան Հայաստան (14)։ Այստեղ անիշխանություն էր այդ միջոցին և Հռոմը հաջողեցրեց, որ իր հովանավորյալը գոնե այստեղ հաստատվի։ Վոնոնը հայկական գահը բարձրացավ, բայց շատ կարճ ժամանակով։ Պատճառը, երևի, այն էր գլխավորապես, որ հայերն էլ չկարողացան տանել այդ մարդու եվրոպական սովորությունները։ Դարձյալ ուժեղացավ պարթևական հակակշռությունը, Արտավանը ուղղակի պատերազմ էր սպառնում Հռոմին, եթե իր ախոյանը չհեռացվի այդքան մոտիկ և վտանգավոր հարևանությունից։

[1] Халатянц, с. 253—254;

[1] Տարեգիրք, Բ, ա—բ։
[2] Моммсен, V, с. 365.

իսկ հայ ազնվականությունը, հատկապես Վասպուրականի և Բագրեւանդի իշխանները, խոստանում էին միանալ պարթեւներին, այդ պատերազմի մեջ[1]։ Այդ միջոցին էլ մեռավ Օգոստոս կայսրը, իսկ նրա հաջորդ Տիբերիոս կայսրը չուզեց մեծ պատերազմի բռնվել Արեւելքում, ուստի Վոնոնը հեռացավ Հայաստանից Սիրիա, ուր ապրում էր իբրև մասնավոր մարդ, հռոմեական կուսակալի հովանավորության տակ։

Այսպիսով նորից ուժեղանում էր պարթեւական կամ ազգային կուսակցությունը Հայաստանի մեջ։ Բայց Տիբերիոսը չէր կարող թույլ տալ, որ երկարատև լինի այդ դրությունը։ Նա Արեւելք ուղարկեց (17), նախկին փորձերին հետեւելով, իր որդեգիր և ժառանգ Գերմանիկոսին, որ արդեն քաջ զորավարի և առաքինի մարդու հռչակ էր ստացել, տալով նրան մեծամեծ լիազորություններ և դնելով նրա տրամադրության տակ զինվորական մեծ ուժ։ Արեւելքը հանդիսատես եղավ, թե ինչպես երկու տեղական պետություններ, Կապադովկիա և Կոմմագենե, կայսրի կարգադրությամբ, ոչնչացան և վերածվեցին հռոմեական նահանգների։ Բայց Գերմանիկոսն, այնուամենայնիվ, լավագույն տպավորություն թողեց Հայաստանում իր անձնական բարեմասնություններով, որոնք, թվում է, ավելի խոր տպավորություն էին թողնում, քան նրան ուղեկցող զինվորական ահարկու բանակները։ Նրան, իսկապես, հաջողվեց կարգավորել հայոց հարցը, լավագույն կերպով, ուշադրությամբ վերաբերվելով հայ ժողովրդի հոգեբանության, նրա ազգային տենչանքներին։

Դրանց համեմատ էլ նա մի շարք զարմանալի բարեբախտ թեկնածություն առաջացրեց հայկական գահի համար։ Դա Պոնտոսի թագավորի որդին էր, Զենոն անունով, որ ազգակցական կապ ուներ Հռոմի կայսերական ընտանիքի հետ, բայց միևնույն ժամանակ դաստիարակվել ու մեծացել էր հայերի մեջ, յուրացրել էր նրանց սովորությունները, ազգային հատկությունները։ Մի անձ, ուրեմն, որ կարող էր բավարարություն տալ, թե՛ Հռոմի ակնկալություններին և թե՛ հայոց ազգային կուսակցության պահանջներին։ Եվ իրավ, նրան հրճվանքով վերաբերվեց հայ ժողովուրդը։ Գերմանիկոսը թագ դրեց նրա գլխին մեծ հանդեսով, Արտաշատում, ուր թագավորին կեցցեներով ընդունեց ժողովուրդը և փոխելով նրա Զենոն խորթ անունը տվեց նրան իր սիրած ազգային անունը — Արտաշես[2]։

Երկիրը և նրա հետ ամբողջ Արեւելքը խաղաղվեցին, թեև Գերմանիկոսն էլ Գայոս Կեսարի նման, մահ գտավ իր այս արեւելյան առաքելությունը կատարելիս։ Արտաշես Գ թագավորեց մոտ 15 տարի (18—34), սիրում էր որսորդությունը, գինեխմությունը, զվարճությունները և, ըստ երեւույթին, այս հատկություններով էլ գրավում էր հայ ազնվականության համակրանքները։ 11-րդ դարում դեռ կենդանի էր ժողովրդական մի ավանդություն, որ պատմում էր, թե ինչպես Արտաշես թագավորը մահվան ժամանակ հիշում էր որսորդական հանդեսները, երբ ինքը և իր հետևորդները ուրախություններ էին անում, փող փչում և թմբուկներ զարնում։ Այս ավանդությունը, թվում է, հենց այս որսասեր Արտաշեսին պիտի վերաբերվեր[3]։ Սրանից ավելի բան չգիտենք այս թագավորի մասին, որին, սակայն, կարելի է տալ «խաղաղարար» տիտղոսը։

Հայաստանում և ուրիշ տեղերում տիրած խաղաղության մի գլխավոր պատճառն էլ պետք է նկատել այն, որ Գերմանիկոսի գալուստը Հայաստան

[1] Халатянц, с. 257.
[2] Տակիտոս, Բ, ժգ։
[3] Халатянц, с. 259.

բավական զսպել էր և Արտավանին։ Պարթեւական շահնշահը պարտք համարեց խոնարհ և զիջող լեզվով խոսել հռոմեացիների հետ։ Ընդունեց Հայաստանում հաստատված նոր թագավորությունը, իրեն Հռոմին բարեկամ հայտարարեց, իր կողմից պահանջելով միայն այն, որ Վոնոնը Սիրիայից էլ հեռու մի տեղ պահվի։ Այս պահանջը իսկույն կատարեց Գերմանիկոսը։

3. Պարթեւական թեկնածուներ: Սակայն այս պայմանադրության առաջին խախտողն ինքն Արտավանն էր Արտաշես Գ-ի մահից հետո։ Այդ ժամանակ քաղաքական հանգամանքներն այնպես էին դասավորված, որ Արտավանը կարող էր սնուցանել իր մեջ նվաճողական մեծամեծ ձգտումներ։ Տիբերիոս կայսրը, գտնվելով զառամյալ հասակի մեջ, քաշվեց Հռոմի պալատական կյանքից և ընտրելով մի խաղաղ անկյուն իր բնակության համար, պետական գործերը մատնեց անուշադրության։ Այս հանգամանքը մեծ ազդեցություն էր անում կայսրության բոլոր կողմերում և խրախուսիչ էր Արտավանի համար, որ հպարտ էր իր երկարատև թագավորությամբ, իր ունեցած հաջողություններով Իրանի արեւելյան սահմաններում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների մեջ։ Եվ նա հանդես եկավ մի ընդարձակ պետական ծրագրով — ուզում էր վերականգնել հին պարսկական պետության սահմանները, ետ խլելով Հռոմեացիներից Փոքր Ասիայում գտնվող այն երկրները, որոնք մի ժամանակ պատկանում էին պարսիկներին, ուստի և փորձեց ապստամբական շարժումներ առաջացնել այդ երկրներում ապրող պարսիկ տարրերի մեջ։

Այս, սակայն, մի անհուսալի ձեռնարկություն էր. ավելի իրական էր այն միջոցը, որով Արտավանն ուզում էր լուծել հայոց հարցը պարթեւների և հայերի շահերի տեսակետից լավագույն կերպով։ Հայաստանում նա թագավոր դրեց, հայ ազգային կուսակցության համաձայնությամբ, իր որդի Արշակին (34)։ Այսպիսով, Հայաստանն ու Պարսկաստանը միանում էին դինաստիական կապերով, մնալով, սակայն առանձին քաղաքական կազմակերպություններ։

Որ այս սկզբունքը համապատասխանում էր և հայերի ցանկության, այդ արդեն քաջածանոթ պիտի լինի մեզ նախընթաց ամբողջ պատմությունից։ Պարթեւական կուսակցությունը պաշտպանում էր նրան իր ամբողջ ուժով։ Սակայն զուր էին Արտավանի ակնկալությունները Հռոմի անկարողության վերաբերմամբ։ Զառամյալ կայսրը իսկույն լարեց իր քաղաքականության մեքենաները։ Անկախ այն հանգամանքից, որ հռոմեական զորքերը հրաման էին ստանում անցնել Եփրատը, հռոմեական ոսկին էլ գնում էր ներքին խռովություններ և ապստամբություններ հարուցանելու Պարսկաստանի մեջ։ Արշակ թագավորի դեմ Տիբերիոսը հանեց վրաց թագավոր Փարսմանին, պատվիրելով նրան Հայաստանի գահի վրա նստեցնել իր եղբորը, որի անունն էր Միհրդատ[1]։ Այս բանը պիտի տեղի տար պատերազմական գործողությունների՝ Վրաստանի և Պարսկաստանի մեջ։ Եվ ահա դարձյալ հռոմեական ոսկին գնում էր կաշառելու կովկասյան լեռնաբնակներին, որ նրանք միանան վրացիների հետ այն պատերազմում, որ պիտի մղվեր Հայաստանի համար[2]։ Արշակը թունավորվեց դրանիկների ձեռքով, հազիվ կարողանալով մի տարի թագավորել։ Արտավանն իր Որոդես որդուն ուղարկեց Հայաստան պատերազմելու, բայց Որոդեսը պարտություն կրեց, որովհետև վրացիներն ավելի լավ էին ճանաչում

[1] Տակիտոս, Ջ, 31—32։
[2] Моммсен, V, 367.

երկիրը։ Այն ժամանակ ինքն Արտավանն շտապեց վրացիների դեմ, բայց այդ միջոցին սպառնալ սկսեցին հռոմեական զորքերը, որոնք մտել էին Միջագետք։ Արտավանը ետ նահանջեց, բայց Տիգրոնում նրան սպասում էր ապստամբության սարքած ապստամբությունը, որի սնուցանողն էր հռոմեական ոսկին։ Նա ստիպված էր փախչել իր ազգակից սկյութացիների մոտ և ապաստանդական կյանք էր վարում, կերակրվելով որսորդությամբ։ Իսկ պարթև ազնվականությունը Հռոմից էր խնդրում զտարյուն պարթև արքայազներ՝ Տիգրոնի գահը գրավելու համար։ Այս անգամ էլ կրկնվեց Վոնոնի պատմությունը։ Այս անգամ էլ Հռոմից ուղարկվեց Տրդատը, որ նույնպես սկսեց կառավարել ինչպես հռոմեացի, ուստի և շուտով անբավականություններ հարուցեց իր դեմ։ Արտավանը նորից ետ կանչվեց, որ հաղթեց ու հալածական արավ Տրդատին, բայց Հռոմի հետ լավ հարաբերություններ սկսեց. ընդունեց վրացի Միհրդատին Հայաստանի թագավոր և բարեկամությունը Հռոմի վերաբերմամբ ամրապնդելու համար իր որդիներից մեկին պատանդ տվեց (37)։

Բայց հենց այս իսկ ժամանակ մեռավ Տիբերիոսը, իսկ նրան հաջորդած Կալիգուլա կայսրը բոլորովին նշանակություն չտվեց արևելյան հարցին և իր նախորդի կատարած գործերն էլ ոչնչացրեց։ Արտավանը նորից շոնչ առավ։ Միհրդատին Կալիգուլան կանչեց Հռոմ և աքսոր ուղարկեց, իսկ Հայաստանը տվեց Արտավանին։ Սա պարզապես պարթևական մի նահանգ դարձրեց Հայաստանը, որ կառավարվում էր մի մարզպանի կամ փոխարքայի ձեռքով։

Բայց այս դրությունը մոտ երեք տարի միայն տևեց։ Կալիգուլան սպանվեց 41 թվականին, իսկ նրան հաջորդած Կլավդիոս կայսրը շտապեց շրջանակել Օգոստոսի և Տիբերիոսի քաղաքականությունը Արևելքի վերաբերմամբ։ Նրա առաջին գործն եղավ ազատել Միհրդատ վրացուն աքսորից և ուղարկել Հայաստան, տալով նրան հռոմեական օգնական զորքեր և առաջարկելով Փարսման թագավորին, որ նա էլ իր կողմից աջակցի իր եղբորը։ Պարթևները չկարողացան անմիջապես որևէ դիմադրություն կազմակերպել։ Արտավանը մեռել էր 40 թվին և նրանից հետո խառնակություններ էին սկսվել գահաժառանգության համար։ Հռոմեացիները վերջերին Հայաստանի բերդերը և հաստատեցին Միհրդատին նրա նախկին գահի վրա[1]։

Արտավանի որդիներից առանձին քաջությամբ աչքի էր ընկնում Վարդանը, որ փորձեր էր սկսում Հայաստանը վրացու ձեռքից խլելու համար, բայց հաջողություն չունեցավ, որովհետև նրա ավագ եղբայր Գոտարզը ուզում էր խլել նրա ձեռքից պարթևական թագը։ Վարդանը սպանվեց, բայց Գոտարզն այնքան արյունարբու մի բռնակալ էր, որ դարձյալ ազնվականները դիմեցին Հռոմ, խնդրելով Վոնոնի վերջին որդուն, Միհրդատին։ Սա եկավ թագավորելու, սակայն Գոտարզը չարդեց նրա կողմնակիցներին և նրան էլ բռնեց, բայց չսպանեց, այլ միայն ականջը կտրելով՝ բաց թողեց։ Գոտարզին հաջորդեց Արտավանի եղբայր Վոնոն Բ, որ միայն մի տարի թագավորեց։

Սրա մահից հետո մնացին երեք որդիներ— Վաղարշը, որին հույն-հռոմեական հեղինակներն անվանում են Վոլագազ, Բակուր և Տրդատ։ Ծանոթ, խելոք էր Վաղարշը, որ երկու եղբայրների համաձայնությամբ դարձավ իրանի թագավոր։ Պարթևական դաժան իշխողների մեջ դա միակն էր, որ իրավունքը գերադասում էր ուժից և ճշմարտությունն էր համարում մարդկային հարաբերությունների հիմքն ու ղեկավարը[2]։ Իր նախորդներից նա տարբերվում

[1] Моммсен, V, с. 370.

[2] Տակիտոս, ժՒ, բ։

էր և նրանով, որ ազգայնական սկզբունքի վրա հիմնեց իր քաղաքականությունը։ Պարթևներն առհասարակ անտարբեր էին զրադաշտական կրոնի վերաբերմամբ, որ ինչպես գիտենք, իրանական ինքնուրույնության մարմնացումն էր։ Այս կրոնի սրբազան գրքերը (կոչվում են Ջենդ-Ավեստա) կրակի էին մատնվել Ալեքսանդր Մակեդոնացու ձեռքով և այն ժամանակից ոչ ոք հոգս չէր արել որոնելու երկրի մեջ այդ գրքերի փշրանքները և հավաքելու նրանց մի տեղ։ Այդ խոշոր գործը վերապահված էր Վաղարշին, որ որոնումներ կատարեց պետության բոլոր կողմերում և թեև չկարողացավ վերականգնել զրադաշտական ամբողջ գրականությունը, բայց գոնե վերջնական կորստից ազատեց սրբազան գրքերի մի, համեմատաբար, փոքր մասը[1]։ Իսկ այս, ինչպես կտեսնենք ահագին նշանակություն ունեցավ Իրանի համար։ Ազգային-կրոնական այս եռանդի մի նշանն էլ այն էր, որ Վաղարշի եղբայր Տրդատը քուրմ էր։

Որքան և տիրով ու քաղցրությամբ էր վերջացել երեք եղբայրների մեջ գահակալության հարցը, բայց Վաղարշն այնքան հեռատես էր և խելոք, որ չկամեցավ, այնուամենայնիվ, թողնել Բակուրին և Տրդատին այնպիսի դրության մեջ, որ թույլ տար նրանց երբևիցե աչք դնել իրենց ավագ եղբոր գահին և հարուցանել այնքան աղետալի ներքին խռովություններ։ Այս հնարավորության առաջն առնելու համար՝ Վաղարշը թագեր գտավ և իր այդ երկու եղբայրների համար։ Բակուրին թագավորեցրեց Ատրպատականում, իսկ Տրդատի համար սկսեց պատրաստել Հայաստանի գահը, մի ձեռնարկություն, որ առաջինի նման հեշտ չէր, բայց որ հենց այդ պատճառով էլ մեծագործություն կդառնար Վաղարշի համար։ Այսպիսով Արտավանի ծրագիրը, բայց ավելի լայն չափերով, դառնում էր այս քաջակորով և խիզախ պարթևի քաղաքականության կետ նպատակը։ Այս քաղաքականությունը ավելի ևս սուր կերպարանք է տալիս հայոց հարցին, երկարատև և տագնապալի ընդհարումներ հարուցանելով Պարսկաստանի և Հռոմի մեջ։ Եվ այդ խիստ պայքարի մեջ գլխավոր գործող անձը պարթևների կողմից այնքան Վաղարշը չէր, որքան թագի թեկնածուն, բարեկազմ և գեղեցկատեսիլ, համարյա դեռ պատանի Տրդատը։

Հայկական գործերին միջամտելու լավ առիթ հայթայթեց վրացական հարստությունը, որ տիրապետել էր Հայաստանում, ցույց տալով մի շարք դաժան գործողություններ, որոնք վերջ ի վերջո դուրս բերին հայ ժողովուրդը համբերությունից։ Բանն այն էր, որ Փարսման թագավորն ուներ մի հանդուգն, խիզախ, ամեն բանի ընդունակ որդի, Հռադամիզդ անունով։ Կամենալով հեռացնել նրան, որպեսզի թագավորությունը չխլե իր ձեռքից, ծերունի Փարսմանը սովորեցրեց նրան գնալ Հայաստան և գահընկեց անելով Միհրդատին, նսլել նրա տեղը։ Միհրդատը Հռադամիզդի հորեղբայրը չէր միայն, այլև նրա քրոջ ամուսինը, ինչպես նա ինքն էլ Միհրդատի փեսան էր, ամուսնացած լինելով նրա աղջկա հետ։

Վրաց թագաժառանգը սիրալիր ընդունելություն գտավ Արտաշատում, թագավորի մոտ։ Բայց միևնույն ժամանակ գաղտնի դավեր էր սարքում հայ իշխաններից մի քանիսի հետ։ Վերադառնալով Վրաստան, նա վերցնում է զորքեր և գնում Միհրդատի դեմ, որ հանկարծակիի եկած, փախչում մտնում է մոտակա Գառնի բերդը, ուր հռոմեական բերդապահ զորք կար։ Բերդի հռո-

[1] А. Крымский, «История Сасанидов и завоевание Персии арабами», М., 1903, с. 325.

մեացի հրամանատարը հայտնի էր իբրև ցած, վաճառվող մարդ։ Կաշառք ստանալով Հռադամիզդից, նա առաջարկում է Մհհրդատին դուրս գնալ բերդից և անձնատուր լինել իր եղբոր որդուն, ապավինելով նրա վեհանձնությանն։ Այս ստորության դեմ բողոքեց բերդապահ հռոմեացի սպաներից մեկը, ասելով, թե այս վաճառքով անարգվում է Հռոմի անունը։ Իզուր սակայն։ Այն ժամանակ պատվասեր սպան դիմում է Փարսման թագավորին և խնդրում է, որ նա իր եղբոր օգնական հանդիսանա, ետ կանչելով Հռադամիզդին Հայաստանից կամ հրամայելով վերցնել Գառնիի պաշարումը։ Փարսմանը արտաքուստ կատարում է այդ խնդիրները, բայց ծածուկ հորդորում է Հռադամիզդին ոչնչացնել իր եղբորը։ Մհհրդատն անձնատուր է լինում իր եղբորորդուն այն պայմանով, որ իր կյանքին վերջ չտրվի ոչ թույնով և ոչ երկաթով։ Եվ կատարելով այդ պայմանը, Հռադամիզդը հրամայում է խեղդել Մհհրդատին ու նրա կնոջը, այսինքն իր քրոջը, կուտելով նրանց վրա մեծ քանակությամբ գորգեր։ Այնուհետև թագավորի դիակը հանձնվում է Արտաշատի խուժանին, որ քաշքշում է նրան փողոցներում՝ հանելով իր վրեժը նրա անգթությունների համար։ Անխնա կոտորվեցին և Մհհրդատի որդիներն այն պատճառով, որ նրանք համարձակվել էին ողբալ իրենց ծնողների մահը։

Հռոմը տմարդի անտարբերությամբ վերաբերվեց այս գազանության։ Չէ՞ որ Հռադամիզդն էլ Հռոմի մարդն էր, ուստի ասում էին՝ միևնույն չէ՞, թե թագավորը կլինի հորեղբայրը թե եղբորորդին։ Նույնիսկ գտնում էին, որ որքան շատ լինեն այդպիսի ոճիրներ բարբարոսների մեջ, այնքան լավ կլինի լուսավորված Հռոմի համար։ Եվ հենց հռոմեացիներն էին, որ շտապեցին Հռադամիզդին թագ դնել Արտաշատում (52 թ.)[1]։

Բայց այստեղ միջամտեցին պարթևները։ Տրդատին առաջարկվեց գահազուրկ անել Հռադամիզդին։ Վրացական զորքը թողեց փախավ և հայոց երկու հայրաքաղաքները՝ Արտաշատ և Տիգրանակերտ, ուրախությամբ բացին իրենց դռները պարթևների առջև։ Բայց Տրդատի արշավանքն արգելեց սովը, որին հետևեց ժանտախտը։ Պարթևներն ստիպված եղան հեռանալ Հայաստանից, բայց այդ հանգամանքից օգտվեց Հռադամիզդը։ Խուժելով Հայաստան, նա սկսեց անգթաբար կոտորել և տանջել ժողովուրդը, որովհետև սա համակրություն էր ցույց տվել պարթևներին։ Բայց հայ ժողովուրդն էլ չհամբերեց և ոտքի կանգնեց նրա դեմ։ Եվ դաժան ու անգութ Հռադամիզդը ևթե կարողացավ ազատվել զայրացած ժողովրդի ձեռքից, այդ միայն շնորհիվ իր ձիաների արագավազության։

Հռոմեական աղբյուրները հետևյալ պատկերն են տալիս այդ փախուստից։ Հռադամիզդի հետ փախչում էր և նրա կին Զենոբիան։ Լինելով հղի, Զենոբիան չէր կարողանում տանել ճանապարհի ծանրությունը։ Բայց որովհետև մի կողմից չէր ուզում արգելք դառնալ իր ամուսնու փախստյան, իսկ հալածողների ձեռքն ընկնելն էլ համարում էր խայտառակություն, ուստի խնդրեց Հռադամիզդին սպանել իրեն տեղն ու տեղը։ Սա վճռեց սրախողխող անել սիրած կնոջը և գցել Արաքսի մեջ։ Սակայն Զենոբիան չէր սպանված, այլ վիրավորված էր և գետի մեջ չէր խեղդվել, այլ ալիքները գցել էին նրան ափը։ Նրան գտան հայ հովիվները և պահեցին իրենց մոտ մինչև վերքերի բժշկվելը։ Եվ երբ Տրդատը վերադարձավ պարթևական զորքերով, նրա մոտ տարան ազատված տիկնոջը։ Տրդատը մեծ պատվով պահում էր նրան Արտաշատում։

[1] Моммсен, с. 371—372.

[2] Տակիտոս, ԺՒ, ծա։

Սակայն Պարթև արքայազնը դեռ թագավոր չէր։ Վրացուն հեռացնելը միայն ապարդեզ էր բաց անում մի կովի հռոմեացիների դեմ, որի առարկան Հայաստանի թագն էր և որ հռոմեական տարեգրությունների մեջ կոչվում է տասնամյա պատերազմ (54—64)։

Հռադամիզդի արտաքսման լուրը հասնում էր Հռոմ այն ժամանակ, երբ նոր էր վախճանվել Կլավդիոս կայսրը։ Նրան հաջորդեց 17-ամյա Ներոնը (54—68), որին վիճակված էր մի տխուր հռչակ Հռոմի, բայց մանավանդ քրիստոնեության պատմության մեջ։ Կառավարությունը սկզբում կենտրոնացած էր պատանի կայսրի խորհրդականների ձեռքում, որոնք Հռոմի այն ժամանակվա աշքի ընկնող և խելոք գործիչներից էին։ Եվ Արևելյան հարցն այդ գործիչների ձեռքում ստանում էր մի նոր կերպարանավորում։

Պարզվում էր, որ Հայաստանը, չնայած Հռոմի բոլոր ջանքերին, մնում էր և պիտի մնար պարթևական երկիր, իսկ Հռոմի գերիշխանությունն այդ երկրի վրա եղել էր և պիտի այնուհետև էլ լիներ լոկ անվանական, մի հանգամանք, որ բացի մշտական հոգսերից ու ծանր ծախսերից ոչինչ օգուտ չէր բերում պետության։ Այս պատճառով նոր հիմքեր էին մտցվում հայոց հարցի մեջ։ Հռոմի քաղաքականությունը պիտի ձգտեր, որ պարթևները իրենք ճանաչեն Հռոմի գերիշխանությունը Հայաստանի վրա և պարտավորվեն իրենց տոհմից թագավորներ նշանակել այդ երկրի համար միմիայն Հռոմի համաձայնությամբ և հաստատությամբ[1]։ Այստեղ, իհարկե, կար և այն հանգամանքը, որ այդպիսի մի պարտավորություն հանձն առնելով, պարթևական իրանը ինքն իրեն զրկում էր Հայաստանի հարցում անկախ մեծ պետության իրավունքից, մի տեսակ կախում էր ստանում Հռոմից։

Քաղաքական այս նոր ընթացքը Արևելքում իրագործելու համար հարկավոր էր, որ մի փորձված, կամքի տեր և քաջ մարդ, որ կարողանար խոսքին միացնել և զենքի ուժը, առանց որի, հարկավոր դեպքում, անկարելի պիտի լիներ հարկադրել պարթևներին։ Իբրև այդպիսի մարդ՝ Հռոմում այն ժամանակ հայտնի էր Կորբուլոնը, որ և ուղարկվեց Արևելք ընդարձակ լիազորություններով։ Պատերազմի դեպքում հռոմեական բանակին պիտի օգնեին այն բոլոր մանր պետությունները, որոնք հարևան էին Հայաստանին և Հռոմի հովանավորության տակ էին գտնվում։

Սակայն պատերազմը իսկույն չսկսվեց։ Կորբուլոնը զբաղվեց Արևելքում գտնվող հռոմեական զորքերի կազմալուծված շարքերը կարգի բերելով և միաժամանակ դիվանագիտական բանակցություններ սկսեց Վաղարշի հետ։ Վերջինս այդ միջոցին զբաղված էր վրկաննների (Կասպից ծովի հարավային ափ) ապստամբությամբ, ուստի և պատրաստականություն հայտնեց ընդունելու Հռոմի պայմանները և նույնիսկ պատանդներ էլ տվեց։ Տրդատը պիտի դիմեր Ներոն կայսրին և նրանից թագ խնդրեր։ Սակայն նա ուշացնում էր, անշուշտ կարողանալով հեշտ հաշտվել իր առջև բացվող իրականության հետ։ Կորբուլոնը հասկացավ այդ և կամենալով օգտվել վրկաննների ապստամբությամբ պատրաստված նպաստավոր հանգամանքից, պատերազմ հայտարարեց Տրդատին։ Հռոմեական բանակը (30 հազար հոգի) Հայաստան մտավ 59 թվականին։ Միաժամանակ զանազան կողմերից ներս խուժեցին և դաշնակից մանր վասալները— վրացի Փարսմանը, հայերի ոխերիմ թշնամին, որ սպանել էր իր որդի Հռադամիզդին՝ հռոմեացիներին դուր գալու համար, նույնպես և

[1] Моммсен, V, с. 355.

Մոսխերի ու Կոմմագենի թագավորները։ Տրդատը մենակ, Հայաստանի հալածված միջոցներով, իհարկե, անկարող էր դիմադրել այդ բոլոր ուժերին բուց պատերազմով, ուստի դիմեց այս երկրի ռազմական կարողության և տեղագրական պայմաններին այնքան լավ համապատասխանող լեռնային պատերազմին, որ նեղում է թշնամուն մանր ու անակնկալ բախումներով, ոչնչացնում է պաշարները և այլն։ Այսպես, Տրդատը հատուկ ջանքեր գործ դրեց կտրելու Կորբուլոնի բանակը հաղորդակցության այն գծից, որ կապում է Կարինը Տրապիզոնի հետ և այդպիսով թույլ չտալ, որ հռոմեացիները մթերքներ ստանան Սև ծովի վրայով։ Սակայն այս ձեռնարկը հաջողություն չունեցավ և Տրդատն ստիպված էր քայլ առ քայլ ետ քաշվել դեպի Արտաշատ, ուր դիմում էր Կորբուլոնը։

Թեև հռոմեացի զորավարը չուզեց Արաքսի կամուրջով անմիջապես Արտաշատ մտնել, բայց այդ ավելորդ զգուշություն էր. հայոց մայրաքաղաքը պաշտպանվելու կարողություն չուներ։ Տրդատը փորձեց կանգնեցնել թշնամուն Արտաշատից քիչ հեռու, բայց չկարողացավ և մայրաքաղաքն շտապեց բաց անել իր դռները Կորբուլոնի առջև։ Ջմեռն անց կացնելով այդտեղ, հռոմեացի զորավարը 60-ի գարնան գնաց վերցնելու Հայաստանի հարավային մայրաքաղաքը, Տիգրանակերտը։ Այդ արշավանքը նա սկսեց մի տմարդի գործով. հիմնահատակ կործանեց խաղաղ ու հպատակ Արտաշատը, այրեց մոխրակույտ դարձրեց նրան։ Այս բարբարոսությունը արդարացնելու համար նա ասում էր, թե բավականաչափ զորք չունի, որ թողնե մայրաքաղաքը պաշտպանելու համար, ուստի և միանգամայն ոչնչացրեց նրան[1]։

Այսպիսի մի արարք, բնականաբար, պիտի սաստկացներ այն ատելությունը, որ կար հռոմեացիների դեմ և երբեք չէր դադարել հայ երկրում։ Ազգային կուսակցության համար Արտաշատի իսպառ կործանումը մի լավ զենք էր, և հռոմեական բանակի ճանապարհին բորբոքվեց մի մանր լեռնային պատերազմ։ Արածանիի հովտի վերին մասերում հռոմեացիներին իրենց խիստ ու անդադար հարձակումներով նեղում էին մարդերը, ռազմիկ և գազթական մի ցեղ, որ ապրում էր Մարդաղի գավառում։ Ազգային ընդդիմադիր կուսակցության մի խոշոր կենտրոն էր և Տարոն գավառը։ Բայց Արտաշատի ավերիչը, իհարկե, կանգ չէր առնի այս արգելքները բարբարոսական խստությամբ հաղթահարելու միջոցների առջև։ Կորբուլոնը մի մեծ կոտորած սկսեց։ Ագգաբնակությունն ամրացավ լեռներում, քարանձավների ու ամրոցների մեջ. հռոմեական զորքերը հանում էին հայերին լեռնային թաքստոցներից, վերցնում էին ամրոցները և բոլորին անխնա կոտորում։

Այսպիսի հաղթական գնացքով Կորբուլոնը հասավ Տիգրանակերտին, որ թեև շտապեց բաց անել իր դռները նրա առջև, բայց տեղի երիտասարդությունը փակվեց միջնաբերդում և միաժամանակ համառ դիմադրություն ցույց տվեց։ Սակայն գործը վերջացած էր։ Եվ նորից Հռոմ թռան սնապարծ և ուռա-ցիկ տեղեկագրեր, թե Հայաստանը նվաճված է և մաքրված պարթևներից։ Հայաստանը վաղուց ըմբոստ և դժվարընկճելի երկրի հռչակ ուներ հավիտենական քաղաքում։ Եվ Կորբուլոնի այդ թեթևակի հաջողությունները մեծամեծ հաղթանակների արժանի տոնախմբությունների առարկա դարձան։ Փառավորվեց ամենից շատ, իհարկե, կայսրը, արատավոր Ներոնը, որին այդ առթիվ հատկացվեց «իմպերատոր» (զորավար) տիտղոսը։ Եվ փառավորված

[1] Տակիտոս, ԺԳ, լե—խբ։

կայսրը կարգադրեց Հայաստանի ճակատագիրը հին եղանակով. ավելորդ համարելով այլևս համաձայնություն կայացնել պարթևների հետ, նա Հայաստանի թագը տալիս էր դարձյալ հրեական ծագում ունեցող և դարձյալ Տիգրան անունը կրող մի արքայազն իշխանի, որ Հռոմում էր ապրում։ Միաժամանակ ներոնը հայ երկրների բաժանում էր կատարում, զանազան կտորներ պարգևելով հարևան վասալ այն պետություններին, որոնք օգնել էին Կորբուլոնի արշավանքին[1]։

Այսպիսով, հայկական խախուտ ու երերուն գահի վրա, մի տարուց ոչ ավել ժամանակով (60—61), երևան է գալիս մի Տիգրան վեցերորդ։ Կորբուլոնը հաստատում է նրան Հայաստանում, իսկ ինքը քաշվում է Սիրիա, որի կեսապալն էր նշանակված, թողնելով Հայաստանում Տիգրանի պաշտպանության համար 1000 հոգուց բաղկացած մի հռոմեական զորաբաժին։ Տիգրանի առաջին գործը եղավ հարձակվել պարթևական գերիշխանության տակ գտնվող Ադիաբենի (Ասորեստան) վրա։

4. Տրդատ Ա. (62— մոտ 100): Վաղարշ թագավորը, տեսնելով թե որքան սպառնալից կերպարանք է ընդունում հայոց հարցը, շտապում է վերջ դնել վրկանի ապստամբության, որպեսզի միջոց ունենա իր գործողությունները Հռոմի դեմ ուղղելու։ Արդեն մեծ դժգոհություններ էին առաջացել կառավարիչ շրջաններում։ Դրգռիչ նշանակություն ունեցավ մանավանդ հայոց նորապսակ Տիգրան թագավորի արշավանքը դեպի Ադիաբենա, որ ենթարկվեց ավերանքների։ Եվ ահա պարթևական ավագանին, խորապես վշտացած հարցնում էր. «Մինչև ե՞րբ պիտի արհամարհված մնանք, որ այլևս նույնիսկ հռոմեացի զորավար չէ մեզ նեղողը, այլ մի հանդուգն պատանի, որ շատ տարի պատանդ է եղել ստրուկների հետ»։ Իսկ Ադիաբենայի կուսակալ Մոնոբազը ավելի ևս գրգռում էր վերջը, ասելով. «Ո՞րտեղից օգնություն խնդրենք. վաղուց ձեռքից տվինք Հայաստանը, պետք կլինի և այլ աշխարհներ տալ։ Եթե պարթևները մեզ պաշտպան չլինեն, այն ժամանակ ավելի լավ կլինի կամովին անձնատուր լինել հռոմեացիներին, որովհետև այս դեպքում թեթև կլինի ստրկությունը քան այն դեպքում, երբ նրանք մեզ նվաճեն զենքով»։ Իսկ Տրդատը, Հայաստանի գահից զրկված և փախստական, ավելի ևս սաստկացնում էր այս խոսքերի ազդեցությունն իր լուրջմամբ և անդադար տրտունջներով։ Նա ասում էր. «Մեծ ինքնակալություններ անգործությամբ չէ որ կանգուն են մնում, այլ պահանջվում է մրցության զենքով և մարդկանցով. մարդկային դրության բարձունքներում արդարացի է այն, ինչ ուժեղ է։ Մասնավոր մարդու գործն է պահել ինչ իրեն է պատկանում։ Իսկ ուրիշների ստացվածքի մասին վիճելը թագավորների փառքն է կազմում»։

Լսելով այս բոլորը, Վաղարշը ժողով կազմեց ազնվականության բարձր ներկայացուցիչներից և կուսակալներից, ուր և պարզեց իր նպատակները այսպիսի խոսքերով. «Ահա իմ եղբայրը, Տրդատը, որ զիջել է ինձ այս գահն ըստ ավագության, որի համար էլ ես նրան տվել եմ Հայաստանը, երրորդ պետությունն ըստ մեծության, Բակուրը դեռ առաջ ստացավ Մարաստանը (Ատրպատական)։ Այսպիսով ուզում էի ես հաստատել խաղաղությունը մեր ընտանիքում և դադարեցնել հավիտենական թշնամությունը եղբայրների մեջ։ Հռոմեացիները այս չեն ցանկանում. ի կորուստ իրենց՝ նրանք խանգարում

[1] Տակիտոս, ԺԳ, իգ—իէ։

են խաղաղությունը, մոռանալով որ այս բանը երբեք նրանց էժան չէ նստել։ Ձեմ թաքցնում, ես արյունահեղությունից նախապատիվ էի համարում խաղաղ բանակցությունները, ես ուզում էի քաղաքագիտությամբ և ոչ թե զենքով մեր տիրապետության տակ պահել մեր նախնիքների ժառանգությունը։ Թե՛ ես սխալվել եմ, իմ քաջությունը կուզղե այն, ինչին վնասել է դանդաղկոտությունը»[1]։

Տրդատը, որ մինչև այդ լոկ գահի թեկնածու էր, ստանում է իր եղբոր ձեռքից Հայաստանի թագը։ Նրան գահի վրա հաստատելն այժմ հանձնվում էր պարթևական բանակին, որին Վաղարշը հրամայում էր մտնել Հայաստան (60)։

Կորբուլոնը, ժամանակին լավ տեղեկացած լինելով պարթևական այս ծրագրին, շտապում էր իր հայացքները հաղորդել Ներոնին և ամենից առաջ խնդրում էր նրան մի նոր զորավար ուղարկել Հայաստան։ Պատճառաբանությունն այն էր թե ինքը, իբրև Սիրիայի կուսակալ, պիտի պաշտպանե այդ երկրի սահմանները պարթևական հարձակումների դեմ. բայց իրապես Կորբուլոնը երկյուղ էր կրում կորցնելու ապագա պատերազմական գործողությունների մեջ իր վաստակած պատերազմական դափնիները։

Տրդատը պաշարեց Տիգրանակերտը, ուր փակվել էր Տիգրան թագավորը հռոմեական զորքերի հետ։ Սակայն պարթևները առհասարակ չէին կարողանում պաշարողական պատերազմ մղել ամուր բերդերի դեմ։ Նրանք գրոհ տվին Տիգրանակերտի վրա, բայց ետ մղվեցին, մեծ կորուստներ տալով։ Կորբուլոնն աշխատում էր խաղաղ միջոցներով ետ մղել պարթևներին, ուստի դիմեց Վաղարշին, որ այդ միջոցին Մծբին էր գտնվում և բողոքելով, որ նա պատերազմ է սկսել Հռոմի դաշնակից թագավորի դեմ, պահանջեց Տիգրանակերտի պաշարման վերացումը, սպառնալով, հակառակ դեպքում, թե ինքը կհարձակվի պարթևների վրա։ Վաղարշը, ինչպես գիտենք, նույնպես չէր ուզում երկարատև պատերազմ մղել Հայաստանի համար և Կորբուլոնի գիմումը լավ առիթ համարեց բանակցություններ սկսելու համար, մանավանդ որ այդ միջոցին պարթևական զորքը պարենավորման տեսակետից շատ նեղ դրության մեջ էր, որովհետև մարախը ոչնչացրել էր երկրի բուսականությունը։ Նա համաձայնվեց վերացնել Տիգրանակերտի պաշարումը, սակայն այն պայմանով, որ հռոմեական զորաբաժինը հեռանա Հայաստանից և Տրդատն ստանա հայկական գահը իբրև Հռոմի վասալ։ Կորբուլոնն ընդունեց այդ առաջարկությունը և հանեց Տիգրանակերտից հռոմեացի զորքը. Տիգրան թագավորը, իրեն թողնված տեսնելով ճակատագրի կամքին, նույնպես հեռացավ և Տրդատը գրավեց մայրաքաղաքը։ Սակայն Ներոնը մերժեց Վաղարշի առաջարկությունը, ուստի և պարթևը պաշտոնապես պատերազմ հրատարակեց Հռոմին։

Այդ միջոցին (61 թ. ամառը) Հայաստան մտավ հռոմեական նոր զորավարը, Պետոս անունով։ Սա մի մեծամիտ ու անընդունակ մարդ էր։ Անցնելով Եփրատի ձախ ափը, նա գրավեց մի քանի հայկական մեծ բերդեր և շտապեց փծուն ինքնագովեստներով լի տեղեկագրեր ուղարկել Հռոմ։ Ապա նա գնաց Տիգրանակերտը վերցնելու, ուր գտնվում էր Տրդատը պարթև-հայկական զորքով։ Հասավ և Վաղարշը, որ և մի խիստ ջարդ տվեց Պետոսին և հալածեց նրան մինչև Տավրոս լեռները։ Հռոմեացիները քաշվեցին դեպի

[1] Տակիտոս, ԺԵ, 1—2։

հյուսիս և որովհետև վրա էին հասել Հայաստանի համբավավոր ցրտերը, ուստի Պետոսը վճռեց ձմեռել հենց թշնամի երկրում և ձմեռոցի տեղ ընտրեց Աշմուշատ բերդը և Հռանդեա անունով վայրը, այժմյան Խարբերդի մոտերքում։ Այստեղ էլ հռոմեական զորքին սպասում էր ամոթալի մի պարտություն։ Վաղարշը պարթևա-հայկական ուժերով պաշարեց Պետոսի ամրացած բանակը Հռադամեայում։ Մի ընդհարման մեջ հռոմեացիները չարաչար հաղթվեցին (62 թ. գարնան սկզբին)։ Նրանք այնքան էին սարսափել թշնամու բազմամարտությունից և քաջությունից, որ ընդհանուր դասալքություն սկսվեց նրանց շարքերի մեջ։ Գլուխ կորցրած Պետոսը շտապեց մի կողմից մարդ ուղարկել Կորբուլոնին և աղերսել նրա օգնությունը, մյուս կողմից բանակցությունների մեջ մտնել Վաղարշի հետ։ Վաղարշի կողմից հռոմեական բանակը գնաց Հայոց սպարապետ (հեծելազորքի հրամանատար) Վասակը, որ կրկնեց պարթևական նախկին պահանջը, այն է՝ որ հռոմեական զորքերը հեռանան Հայաստանից։ Առանձնապես այս դեպքի վերաբերմամբ Վաղարշը թույլ էր տալիս, որ հռոմեացիները հեռանան իրենց ամրացրած բանակից, այն պայմանով որ պարթևներին հանձնեն իրենց բոլոր պաշարները։

Պետոսը նույնիսկ չսպասելով Կորբուլոնի պատասխանին, համաձայնություն տվեց և դրանից հետո է որ սկսվեց իսկական ամոթալի աղետը հռոմեացիների համար։ Հայերը, շրջապատելով բանակի բոլոր մուտքերը, սկսեցին զինաթափ անել զինվորներին, խուզարկել նրանց և ետ խլել այն ամբողջ կողոպուտը, որ նրանք վերցրել էին Հայոց երկրից։ Ջմոռացվեց և զինվորական տեսակետից շատ ստորացուցիչ մի գործ՝ զինվորներին լծի տակով անցկացնելը, որ ստրկության նշան էր։ Պետոսի բանակն սկսեց ցրիվ գալ. զինվորները սարսափահար փախչում էին, կարծես թե ջարդվել էին պատերազմի դաշտում։ Իսկ Կորբուլոնը դանդաղ էր շարժվում դեպի աղետալի Հռանդեան։ Ջէ՞ որ որքան մեծ լիներ Պետոսի խայտառակությունը, այնքան պիտի բարձրանար իր, իբրև հաղթող զորավարի, արժանիքը։ Եվ իզուր ամոթահար Պետոսը, հանդիպելով նրան, աղաչում էր միանալ իր հետ և նորից հարձակվել Հայաստանի վրա։ Կորբուլոնը հայտարարեց թե ինքը կայսրից հրաման չունի պատերազմ սկսելու։

Ներոն կայսրին համարյա միաժամանակ հասան Պետոսի հայտարարությունները իր տարած հաղթությունների մասին և Վաղարշ թագավորի դեսպանները, որոնք բերել էին թագավորի նամակը, որ ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Հռոմեյան եմ տալիս հին և հաճախակի կրկնված վեճը Հայաստանի տիրապետության մասին, որովհետև աստվածները, որոնք նույնիսկ հզորագույն ազգերի դատավորներն են, այդ երկիրը տվին պարթևներին, ոչ առանց խայտառակության հռոմեացիների համար։ Քիչ ժամանակ է անցել որ ես պաշարեցի Տիգրանին, կարող էի Պետոսին էլ, նրա լեգեոններն էլ խորտակել, բայց նրանց ազատ թողեցի, բավականաչափ ցույց տալով իմ զորությունը, ես չափավորության առհավատչյա էլ տվի։ Տրդատը, կարող էր անձամբ գալ Հռոմ թագ ստանալու համար, բայց այստեղ, հայրենիքում, նրան պահում են քուրմի պարտավորությունները. նա այդ արարողությունները կկատարե այստեղ, կայսրի պատկերի առաջ, հռոմեական բանակի ներկայությամբ»[1]։

Ներոնը մերժեց և այդ առաջարկը և այդ լոկ այն նկատառումով, որ եթե

[1] Տակիտոս, ԺԵ, ԻԴ։

Հռոմը զիջեր, այդ կնշանակեր, թե Հռանդեայի աղետն է նրան հարկադրում այդպես անել։ Կորբուլոնը նոր արշավանք սկսելու հրաման ստացավ։ Սակայն, ինչպես երևում է, այդ էլ մի պայմանավորված ձևականություն էր՝ Հռոմի զինվորական պատիվը պաշտպանած լինելու համար։ 63 թ. Կորբուլոնը, մեծ բանակի գլուխ անցած, գնաց Մելիտինե՝ Եփրատն անցնելու համար, բայց այդտեղ նրան դիմավորեցին Վաղարշի և Տրդատի դեսպանները։ Պատերազմական գործողություններն դադար առան դեռ չսկսված։ Երկուստեք համաձայնություն կայացավ որ Տրդատը գնա Կորբուլոնի բանակը՝ Հռոմին հպատակություն հայտնելու համար։ Հռոմեական բանակը փոխադրվեց այնտեղ, ուր տեղի էր ունեցել Պետոսի ամոթալի պարտությունը, այսինքն՝ Հռանդեա։ Կորբուլոնը իր կողմից մի քանի նշանավոր հռոմեացիներ ուղարկեց Վաղարշին իբրև պատանդ, որից հետո Տրդատը գնաց Հռանդեա և այդտեղ ընդունվեց զինվորական մեծ պատիվներով։ Կայացավ մի տպավորիչ արարողություն։ Բարձր ամբիոնի վրա դրված էր կայսրի պատկերը։ Տրդատը զոհեր մատուցեց և բանակի ներկայությամբ խոստացավ գնալ Հռոմ և անձամբ ընդունել կայսրից Հայաստանի թագը։ Ապա վերցրեց իր գլխից արքայական խույրը և դրեց կայսրի պատկերի առջև, խոստանալով չղնել իր գլխին, մինչև որ նորից անձամբ ընդունե կայսրից։

Այս ստորացուցիչ արարողությունը ցույց էր տալիս, որ Վաղարշը վճռել էր Տրդատին խոստացած թագը տալու և դրանով իր ընտանեկան խաղաղությունն ապահովելու համար ոչ մի միջոցի առջև։ Թե որքան անկեղծություն կար Տրդատի այդ հռոմասիրական ցույցի մեջ, վկայել կարող է հենց այն, որ դրանից հետո երեք տարի անցավ մինչև որ կատարեց Հռոմ ճանապարհորդելու խոստումը, այն էլ ստիպված Կորբուլոնի պահանջներից։

Հռոմեացի պատմագիրները, մասնավորապես Դիոն Կասսիոսը[1], տվել են այդ ճանապարհորդության շատ մանրամասնությունները, որոնք չեն կարող հետաքրքրական չլինել և հայ պատմության համար։ Ուստի բերում ենք մի քանիսն այդ մանրամասնություններից, լուսաբանելու համար այն հեռավոր և ընդհանրապես մութ ժամանակները։

Իր մոր և եղբայրների հետ տեսակցելուց հետո՝ Տրդատը ճանապարհ ընկավ 66 թվին մեծ շուքով։ Ամբողջ ճանապարհորդությունը նման էր մի հաղթական գնացքի։ Թագավորի հետ էր և նրա կինը, որ դրած ուներ ոսկե սպասավարտ և ծածկած էր պահում դեմքը, երկրի սովորության համեմատ։ Արքայական շքախումբը բաղկացած էր 3000 հոգուց։ Այդտեղ էին Վաղարշի և Բակուրի որդիները էլ, պարթև, անշուշտ և հայ ազնվականության ներկայացուցիչները։ Այդ բազմության ծախսը հոգում էր հռոմեական գանձարանը, տալով օրեկան մի գումար, որ այժմյան դրամով կազմում է մոտ երկու միլիոն ֆրանկ։ Իբրև ուղեպահ զրադաշտականի՝ Տրդատը հրաժարվեց ծովային ճանապարհորդությունից։ Ջուրը սրբություն էր զրադաշտականի համար և Տրդատը կպղծեր այդ սրբությունը, եթե նավով գնար նրա վրայով։ Ցամաքային երկար ու հոգնեցուցիչ ճանապարհը Հայաստանից Իտալիա նա և նրա տիկինն անցան ձիով։ Բոլոր քաղաքներում արքայական այս գնացքն ընդունում էին ցնծությամբ, տոնակատարություններով։

Կայսրը գտնվում էր Նեապոլում, ուր և գնացին Տրդատն ու իր հետևորդները։ Ներոնը մեծ պատիվներով ընդունեց երիտասարդ պարթևին, իսկ Տրդատը երկրպագեց նրան, իբրև իր վեհապետին, բայց հրաժարվեց բաժանվել իր սրից, ինչպես սովորություն էր կայսերական ունկնդրությունների միջոցին։ Ի պատիվ իր հյուրի՝ Ներոնը շքեղ ըմբշամարտություններ ու ցլամարտ սարքեց. բարձր գահի վրա բազմած Տրդատը նետեր էր արձակում կավոր կենդանիների վրա և մի նետով, ինչպես ասում են, նա երկու ցուլ սպանեց։ Այդ տոնախմբություններից հետո Ներոնը տարավ Տրդատին Հռոմ՝ թագադրելու համար։

Դղրդաց աշխարհահռչակ մայրաքաղաքը և դուրս թափվեց արևելյի բարեկազմ երիտասարդ թագավորին դիմավորելու համար։ Ֆորում անունով հրապարակը, ուր պիտի կատարվեր հանդեսը, լցված էր ժողովրդով դեռ վաղ առավոտից. շրջակա տների կտուրները ծածկված էին նայողների բազմությամբ։ Ամեն տեղ տիրում էր շքեղություն. ոսկով ու ծիրանիով զարդարված էր Ֆորումը և այդ պատճառով էլ հռոմեացիները «ոսկու օր» անվանեցին այդ թագադրության օրը։

Ներոնը, կայսերական ծիրանի հագած, թիկնապահ զորքերի փայլուն շարքերով շրջապատված՝ եկավ հանդեսի վայրը, ուր շինված էր բարձր գահ։ Տրդատը աստիճաններով բարձրացավ, խոնարհ գլուխ տվեց իր տեղում նըստած կայսրին և պարթևական լեզվով ասաց. «Թագավոր, ծագումով ես Արշակունի եմ, Վաղարշի և Բակուրի եղբայրը և քո հպատակը։ Եկել եմ այստեղ քեզ, իբրև Միհր աստծուն, երկրպագելու համար»։ Կայսրը, բռնելով նրա ձեռքը, համբուրեց նրան և նստեցրեց գահի վրա, մի աստիճանով ցած իրենից և ապա դրեց նրա գլխին հայկական թագը։ Հանդիսականները ցնծագին աղաղակներով ողջունում էին նորապսակ թագավորին։ Ապա սկսվեց թատրոնական ներկայացում Պոմպեոսի մեծ թատրոնի մեջ, որ արտասովոր գեղեցկությամբ զարդարված էր ոսկով և ծիրանիով։ Հանդեսը վերջանում էր փառահեղ ընթրիքով, որի ժամանակ կայսրը նվագեց քնարի վրա և այդ բանը դուր չեկավ ողջախոհ արևելցուն, որ անվայել էր համարում նվագածուությունը մի կայսրի համար։ Իր կողմից Տրդատը, իբրև քրմապետ, ծանոթացնում էր Ներոնին զրադաշտական կրոնին և նրա հետ ներկա եղավ իր հետ բերած մոգերի արարողության, որով նրանք երդմնեցնում էին ոգիներին։

Ներոնի առատաձեռն և սիրալիր հյուրընկալությունը գրավեց պարթևների սիրտը և ապագա բարեկամական հարաբերությունների հիմք էր դառնում։ Ներոնը կայսերական առատաձեռնությամբ պարգևատրեց Տրդատին։ Նրևի այդ ժամանակն էր, որ շինվեց Հռոմում Տրդատի մարմարյա արձանը, որ այժմ գտնվում է Փարիզի «Լուվր» հռչակավոր թանգարանում, եթե, իհարկե, կարելի է հավատալ թե դա իսկական Տրդատի արձանն է և ոչ թե մի կեղծիք[1]։

Բացի մեծամեծ պատիվներից, Ներոնը տվեց Տրդատին և մի ահագին գումար՝ Կորբուլոնի կործանած Արտաշատը վերանորոգելու համար։ Եվ որպեսզի գեղեցիկ լինի մայրաքաղաքի շինությունները, Ներոնը բազմաթիվ իտալացի արհեստավորներ էլ ուղարկեց Հայաստան։

[1] Халатянц, с. 287—290.

[1] Արձանի վրա գրված է, ֆրանսերեն լեզվով, «Տրդատ, թագավոր պարթևաց և Հայաստանի՝ Քրիստոսի 62 թվին, մեռած է 73 թվին»։ Արձանը եղել է առանց գլխի և մի ուրիշ արձանի գլուխ է դրված նրա վրա (Կ. Բասմաճյան, «Տրդատ թագավոր Հայոց և Պարթևաց», «Բանասեր», Փարիզ, 1905, եր. 5—7)։ Այս հանգամանքները շատ կասկածելի են դարձնում այդ արձանը։

Տրդատը միևնույն ճանապարհով Հայաստան վերադարձավ, բայց հենց այստեղ էլ վերջանում են մանրամասն տեղեկությունները նրա մասին։ Գիտենք միայն որ նա վերաշինեց Արտաշատը։ Երևի նրա հետ Իտալիայից եկած արհեստավորներն էին որ շինեցին Գառնի բերդում զուտ հռոմեական ոճով մի փառավոր շինություն, ըստ երևույթին մի տաճար, որի բեկորները այժմ էլ մնում են և ավանդաբար կոչվում են «Տրդատի թախտ»։[59]

Հաստատապես հայտնի չէ նույնիսկ թե որքան ժամանակ թագավորեց Տրդատը։ Կարծում են որ նա վախճանված պիտի լինի մոտավորապես I դարի վերջում (100 թ.)։ Ուրեմն երկարատև պիտի եղած լինի այդ թագավորությունը և որ գլխավորն է, խաղաղություն էր տիրում այդ ժամանակ Արևելքում։ Ներոնից հետո էլ մի քանի կայսրներ նույն բարեկամական հարաբերությունները պահպանեցին պարթևների հետ։ Ավերիչ պատերազմների վտանգը վերացավ առնվազն 30—40 տարի ժամանակով, իսկ սա էլ մեծ բարիք էր և քաղաքակրթությունն ու խաղաղ շինարարությունը ծավալվեցին արևելյան երկրներում։ Իրանը, Ներոնի վերաբերմունքից դրդված, գալիս էր այն եզրակացության, որ Հռոմի հետ կարելի էր ոչ միայն հաշտությամբ ապրել, այլ դաշնակցել, ուրիշ ազգերի դեմ կռվելու համար։ Այսպիսի հարձակողական մի համաձայնություն կարելի եղավ կնքել ալանների դեմ, մի ուժեղ և պատերազմասեր ազգի, որ ապրում էր Կովկասյան լեռներում և հաճախ անցնելով Ալանաց դուռը (այժմ Դարիալի կիրճ), ավերիչ արշավանքներ էր սփռում ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև Իրանի սահմաններում։ Ներոնը պատրաստություններ էր տեսնում ալանների դեմ պատերազմ սկսելու, բայց 68 թվին սպանվեց, ի մեծ ցավ Վաղարշի և նրա եղբայրների։ Այս դեպքից հազիվ երեք տարի անցած, ալանները, միանալով կովկասյան ուրիշ վայրենի ցեղերի հետ, հարձակվեցին Ատրպատականի և Հայաստանի վրա, ավերեցին, քանդեցին։ Այս աղետալի արշավանքը կրկնվեց և 75-ին։ Ներոնից հետո կայսր ընտրված Վեսպասիանոսը ժամանակ չունեցավ օգնություն հասցնելու ավերվող Արևելքին։

Դիմելով այն գործին, որ Տրդատը, իր եղբայր Վաղարշի օգնությամբ, ստեղծեց այնքան մաքառումների միջոցով, մենք տեսնում ենք հետևյալը։ Պարթևական թագավորող տոհմին հաջողվում էր իր մի ճյուղավորությունը վերջնականապես հաստատել Հայաստանի գահի վրա։ Տրդատը Արշակունի հարստության իսկական հիմնադիրն էր, թեև այդ հարստությունը նրա ժառանգներին չմնաց։ Պարթևների թագավորությունը արտաքուստ, ձևականորեն ենթարկված էր Հռոմին, բայց այդ հարաբերությունը նույնիսկ իրական կախում էլ չէր, այլ գուցե միայն հովանավորություն։ Իրապես հայոց թագավորը վայելում էր անկախություն նույնիսկ պատերազմական գործերի մեջ։ Միմիայն մի բանի մեջ էր սահմանափակվում հայ Արշակունիների իրավունքը. նրանք սեփական դրամ չէին կտրում։

Այսպիսով ահա պարթևական ազդեցությունը, որ միանգամայն համապատասխանում էր հայ ժողովրդի իդեալներին, վերջնական և համատարած տեր է դառնում Հայաստանի մեջ։ Պարթևականությունը, իբրև գեղեցկության, ազնվականության և առհասարակ բարձր կուլտուրայի նշանակ, չափազանց սիրելի է դառնում հայ ժողովրդին։ Եվ այս երկու ժողովուրդների դարավոր մերձեցման այս ամենաեռանդուն ժամանակներն էր, անշուշտ, որ Հայաստանի պետական կազմակերպությունը, ներքին հասարակական դասավորությունը վերջնական ձուլում ստացան պարթևական ձևերի մեջ[1]։ Խոշոր աշխատանք կատարվեց մանավանդ հայ ազնվականության ավատական դիրքը կազմավորելու և օրենսդրելու համար, և հայ նախարարությունները անշուշտ Տրդատի ժամանակներից են երևան գալիս այն կերպարանքով, որ նրանք պահպանեցին այնուհետև երկար դարեր իբրև հայ ժողովրդի քաղաքական-կուլտուրական ինքնուրույնության հիմք և պատվանդան։ Այս ժամանակն էլ, անշուշտ, վերջնականապես ձևավորվում է հայերի կրոնական պաշտամունքը, զրադաշտականության գրկում։ Հենց այն հանգամանքը, որ հայոց թագավորը միաժամանակ և զրադաշտական քրմապետ էր, բավական է ցույց տալու համար որ իրականությունը, ավելի ընդարձակ չափերով, ավելի խորապես, քան երբևիցե, հայ ժողովրդի մտքի ու զգացմունքի տերն էր դառնում։ Շատ հավանական է և այն, որ Տրդատը նորանոր վարչական և իրավական կարգեր հաստատած լինի Հայաստանի մեջ, օրինակ վերցնելով ոչ միայն հայրենի Պարթևստանից, այլև օտար, բայց փառավոր Հռոմից։ Այս կողմից մենք նրան կարող ենք համարել շարունակող ազգային այն մեծ գործի, որ Արտաշեսյան հարստության իսկական փառքն է կազմում։

5. Հայ Արշակունիները մինչև 226 թ.: Սակայն ո՛չ այդ նոր միապետական հարստությունը, ո՛չ ներքին բարեկարգությունները չկարողացան և չէին կարող մի նոր, ավելի ամուր, ավելի հարատև քաղաքական ճակատագիր ստեղծել Հայաստանի համար։ Հայկական գահի անկախությունը, հայ երկրի խաղաղությունը, հայ ժողովրդի պետական և կուլտուրական ինքնորոշման ազատությունը, մի խոսքով այն ամենը, ինչ հարկավոր է մի ժողովրդի առողջ ստեղծագործական կարողությունները առաջնորդելու և զարգացնելու համար,— այս բոլորը կախված էր այն հանգամանքից, թե ի՛նչ դրություն է տիրում միջազգային մրցությունների այն բարձրադիր կրկեսում, որի անունն էր Հայկական Բարձրավանդակ։

Տրդատի հիմնած հարստությունը բավական երկարակյաց էր. նա ապրեց 360 տարուց մի քիչ ավել։ Բայց ամբողջ այդ ժամանակ, հաշվի չառնելով սակավաթիվ բացառությունները, նրա վրա ծանրացած էր հայոց հարցը, իբրև ազգովին ինքնուրույնապես ապրելու պայքար Արևմուտքի և Արևելքի ահավոր, հավիտենական ընդդումների մեջ։ Փոփոխվում է միայն պայքարի ուղղությունը, եղանակը։ Եվ այս կողմից հայ Արշակունիների շրջանը բաժանված է երկու հատվածի։ Առաջինը պարունակում է իր մեջ մոտ 120 տարվա մի ժամանակամիջոց, երբ Իրանը պարթևական է և հայության ճակատագիրն է— պարթևների հետ Արևմուտքի դեմ, այսինքն Տրդատ Ա-ից սկսած մինչև պարթևական հարստության վերջը Պարսկաստանում (62—226)։ Երկրորդ հատվածը, ավելի երկարագույնը—արդեն բոլորովին հակառակ նշանաբանն ունի։

Առաջին հատվածը համարյա ոչ մի տարբերություն չունի այն ընդհանուր պատկերից, որ տեսանք մինչև այստեղ։ Տրդատին հաջորդած Արշակունիների մասին մեր ունեցած տեղեկությունները նույնիսկ ավելի խեղճ ու աղքատ են։ Հայաստանը հիշատակվում է պարթևա-հռոմեական պատերազմների ժամանակ միայն։ Մի շարք թագավորներ են դուրս գալիս ընդհանուր մթության և անհայտության միջից, բայց համարյա սոսկ միայն անուններ, որոնցից շատերի վերաբերմամբ չէ կարելի նույնիսկ ճիշտ թվականներ առաջարկել։ Մենք նրանց շարունակ տեսնում ենք միևնույն դժբախտ

[1] Arthur Christensen, „L'Empire des Sassanides", Kobenhavn, 1907, p. 10.

ճակատագրին ենթարկված՝ խաղալիք կա՛մ հռոմեացիների կա՛մ պարթևների ձեռքին, վերին աստիճանի խախուտ գահերով։ Անկարելի է ասել թե այդ թագավորները, առանց բացառության, ողորմելի ոչնչություններ էին։ Կդկտուր տեղեկություններ ունինք, որոնք թույլ ակնարկներ են, թե հայ երկրում էլ կային մրցություններ ազգային շահերի, արժանապատվության համար և թե հայ Արշակունիները գիտեին և անկախ երկրին արժանի դիրք բռնել։ Բայց հայ երկիրը անգիր մի երկիր էր, չուներ իր ազգային մատենագրությունը, որի մեջ երևար նրա ամբողջ կյանքը, նրա մղած պայքարները. մնացել է միայն այն, ինչ Հայաստանում գործող հռոմեացի զորավարները կարելի են համարել հաղորդել առանց իրենց փառամոլությունը վիրավորված ջինելու։

Տրդատից հետո հայկական գահի վրա է Աշխադարը, որ պարթևական Բակուր թագավորի որդին[1] էր և հայոց թագն ստացել էր իր հորից Հռոմի համաձայնությամբ։ Սակայն Բակուրի եղբայր Խոսրովը, հաջորդելով նրան, հեռացրեց Աշխադարին հայոց գահից (110), գտնելով նրան անհամապատասխան թե Հռոմի և թե Պարթևաստանի շահերին, և նրա փոխարեն թագավոր դրեց Բակուրի մյուս որդուն, որի անունն էր Պարթամասիր, սակայն առանց Հռոմի գիտության։ Եվ ահա այս դեպքը պարթևա-հռոմեական մի նոր և աղետալի պատերազմի դուռ բացավ։ Տրայանոսը, աշխարհաշեն, բայց հպարտ ու փառասեր մի կայսր, որին ծերության հասակում օրորում էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու փառքին հասնելու երազները, գնաց Արևելք և պատերազմական գործողություններ սկսեց Խոսրովի դեմ։ Իզուր պարթևների թագավորն շտապեց դեսպաններ ուղարկել կայսրի մոտ, խնդրելով հաշտություն և առաջարկելով որ Պարթամասիրը Հռոմի վասալ հայտարարվի։ Կայսրը մերժեց այդ առաջարկը և մտավ Հայաստան (114)։ Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառում հայոց թագավորը կարողացավ հաջողեցնել որ կայսրն իրեն ընդունեն։ Նա չէր էլ մտածել չճանաչել հռոմեացիներին և իրրև ապացույց՝ վերցրեց իր խույրը և զորքի առջև դրեց կայսրի ոտների մոտ, հուսալով, թե նրանից նոր խույրը և զորքի առջև դրեց կայսրի ոտների մոտ, հուսալով, թե նրանից նոր կստանա այդ դժբախտ խույրը, ինչպես Տրդատ Ա ստացել էր Ներոնից։ Սակայն այժմ այլ էր ժամանակը։ Զորքը, տեսնելով գլխաբաց թագավորին, հաղթական աղաղակներ բարձրացրեց ի պատիվ կայսրի, որ առանց արյուն թափելու նվաճել էր հայոց թագավորին։ Վախեցած Պարթամասիրը դուրս եկավ որ լափախչե, բայց մեկ էլ կանգ առավ և խնդրեց, որ Տրայանոսն իրեն ընդունե մենակ, առանց զորքի ներկայության։ Այստեղ կայսրը մերժեց նրան լիագավոր ճանաչելու խնդիրը։ Թագավորը խոսեց խիստ լեզվով, ուստի կայսրը հրամայեց դուրս հանել նրան և տանել զորքի մոտ, ուր նա պիտի ասեր ինչ կամենում էր, որպեսզի ամենքն իմանան։ Համարձակ և բողոքավոր ձայնով Պարթամասիրն ասաց Տրայանոսին թե ինքը պատերազմի մեջ հաղթվելուց հետո չէ եկել այստեղ և ոչ իբրև կալանավոր, այլ իր ազատ կամքով, իր թագավորությունն ստանալու համար, ինչպես օրինակ էր տվել Ներոնը։ Տրայանոսը պատասխանեց թե ինքը վճռել է բոլորովին ջնջել հայոց թագավորությունը և Հայաստանը դարձնել հռոմեական մի նահանգ։ Ուստի թագավորը պիտի հեռանա այս երկրից ուր ուզում է։ Եվ լավ իմանալով որ թագավորի հետ են և հայերը, կայսրը հատկապես շեշտեց թե արգելում է հայերին հեռանալ թագավորի հետ։ Պարթամասիրը հեռացավ, որպեսզի սկսե կռվել հռոմեացիների դեմ, բայց սպանվեց հենց առաջին ընդհարման մեջ։

[1] Ըստ Գաթրճյանի՝ Տրդատի որդին («Տիեզ. Պատմ.», Հ. Բ, եր. 172)։

Հայաստանն այսպիսով դարձավ մի նահանգ, որի կառավարությունը հանձնվեց հռոմեացի կուսակալի։ Ազատ մնաց Հայաստանի միայն հյուսիսային մասը։

Այս գործողությունները հաղթություններ համարվեցին և Տրայանոսն իրեն հատկացրեց «Հայկական» (այսինքն հայերին հաղթող) տիտղոսը։ Այս առիթով Հռոմում զանազան դրամներ կտրվեցին, որոնց վրա հաղթված Հայաստանը ներկայացվում էր խորհրդանշաններով։ Ոմանց վրա Տիգրիսն ու Եփրատն են, Հայաստանը կապված ու կծկված մի կին է և նրա շուրջը մակագրություն կա. «Հայաստանն ու Միջագետքը Հռոմի ժողովրդի իշխանության տակ ընկած»[1]։

Հայաստանից կայսրն իջավ Միջագետք, նվաճեց այդտեղ Օդեսիան, Մըծբինը և այլ երկրներ, որոնք բոլորը միացվեցին հռոմեական պետության՝ իբրև նրա մասնիկներ։ Առաջ տանելով իր հաղթական արշավանքը, Տրայանոսը հասավ պարթևական պետության սրտին. Տիզբոն մայրաքաղաքը և Սելևկիան վերցրին և կողոպտեցին հռոմեական զորքերը։ Հաղթանակը կատարյալ էր. հռոմեացիների ձեռքն ընկան Խոսրովի աղջիկը և պարթևական միաձույլ ոսկի գահը։ Կայսրը գնաց մինչև Պարսից ծոցի ափը, ուր միացած Տիգրիսն ու Եփրատը թափվում են Հնդկաց օվկիանոսը և տեսնելով Հնդկաստան գնացող նավերը, անձնատուր եղավ նոր Ալեքսանդր դառնալու ցնորքներին։

Բայց այդ միջոցին Միջագետքում սկսվեց ուժեղ ապստամբական շարժում հռոմեացիների դեմ։ Պարթևները պատերազմ չէին արել, ետ էին քաշվել երկրի խորքը, ինչպես սովորություն ունեին թշնամու հարձակման դեպքում, որպեսզի պատրաստվեն փոխադարձ հարձակումների։ Տրայանոսը նկատի առնելով այդ հանգամանքը և երկյուղ կրելով թե ապստամբությունը կտարածվի ամբողջ Իրանում, վերադարձավ Տիզբոն, և որովհետև Խոսրով թագավորը սկզբից ևեթ փախել էր հյուսիսային Հայաստան, նրա տեղ թագավորեցրեց նրա որդի Պարթամասպատին, որ դավաճանել էր հայրենի գործին և պատերազմի մեջ անցել էր հռոմեացիների կողմը։ Այսպիսով Տրայանոսը պարթևական թագավորությունն էլ ենթարկում է Հռոմին և այդ պատճառով էլ ստացավ «Պարթևական» պատվանունը։ Այնուհետև նա գնաց պատերազմելու Միջագետքի ապստամբության դեմ, որ շատ լուրջ կերպարանք էր ընդունել։ Ղեկավարողը Խոսրով թագավորն էր, որի հորդորներով Հայաստանն էլ մասնակցեց ապստամբության։ Նա հասավ Տիզբոն և այնտեղից վռնդեց իր դավաճան որդուն։ Իսկ Տրայանոսը շուտով մեռավ Կիլիկիայում (117)[2]։

Նրան հաջորդած Ադրիանոս կայսրը բավական զգույշ քաղաքագետ լինելով, փոխեց վերաբերմունքը դեպի արևելյան ազգերը, ավելի լավ համարելով այն խաղաղարար քաղաքականությունը, որ գործադրել էին նախկին կայսրները։ Ուստի Իրանում և այլ տեղերում վերահաստատվեց նախկին դրությունը։ Կայսրը վերադարձրեց Խոսրովին նրա գերի աղջկան, խոստացավ վերադարձնել նաև պարթևական ոսկե գահը։ Հայաստանից դուրս հանվեցին հռոմեական իշխանություններն ու բերդապահ զորքերը և նրա գահի վրա նորից երևաց Արշակունի թագավոր։ Դա Վաղարշ Ա-ն էր (117—140)[3]։ Եվ նորից բարերար խաղաղությունը տիրեց Արևելքում, մոտ 40 տարի տևողությամբ (118—160)։60

[1] Գաթրճյան, Բ, եր. 176։

[2] Գարագաշյան, Հ. Բ, եր. 255—258։ Տե՛ս և Моммсен, V, с. 389—391.

[3] Халатянц, с. 307.

Խաղաղությունը միաժամանակ անհայտության թանձր քողն է տարածում հայ երկրների վրա։ Բայց ահա պարթևական գահն է թարձրանում սաստիկ փառասեր և կռվարար Վաղարշ Գ (148—191), որին ոգևորող ցնորքն էր վերականգնել հին պարսկական մեծ պետությունը Միջերկրականի ափերից մինչև Հնդկաստան։ Հարկավոր էր դրա համար պատերազմել հռոմեացիների դեմ, իսկ այդ նպատակը իրագործող առիթ երկար որոնելու պետք էլ չկար։ Տարիներ առաջ (140) Վաղարշ Ա-ին Հայաստանում հաջորդել էր Հռոմի կամքով Սոյեմ անունով մեկը, որի ծագումն էլ բոլորովին պարզ չէ, թեև համարվում էր մոր կողմից Արշակունի։ Վաղարշակ Գ առիթ բռնելով այդ ինքնագլուխ կարգադրությունը և Սոյեմի կասկածելի ծագումը, 161 թվին մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին։ Ազգային կուսակցությունը, ինչպես միշտ, համակրությամբ ընդունեց պարթևական միջամտությունը։ Սոյեմը օգնություն խընդրեց Կապադովկիայի հռոմեական տեղակալից, որ և շտապեց մի լեգեոն զորքով անցնել Եփրատը։ Սակայն այստեղ, Հայաստանի հողի վրա, հայերի հետ միացած պարթևները հարձակվեցին հռոմեացիների վրա և բնաջինջ արին նրանց։ Սոյեմը փախավ Հռոմ, իսկ Վաղարշը թագավոր հռչակեց իր եղբայր Բակուրին (162)։

Բայց այս հաջողությամբ ոչինչ դեռ չէր վճռվում, այլ, ընդհակառակն, սկիզբ էր դրվում մի նոր ահավոր պատերազմի, որ մանր ընդհարումներով տևեց վաթսուն տարի և ընդհանրապես աղետալի հետևանքներ ունեցավ պարթևական Իրանի համար։ Մարկոս Ավրելիոս կայսրը Փիլիսոփա կոչված, նոր զորքեր ուղարկեց Արևելք, որոնց գլխավոր հրամանատարությունը հանձն առավ նրա եղբայրը և գահակիցը, Լուկիոս Վերոս։ Պատերազմական գործողությունների երկու բեմ կար՝ Հայաստան և Միջագետք, և այդ երկու կողմերն էլ առանձին բանակներ ուղարկվեցին՝ առանձին հրամանատարներով։ Հայաստանում գործում էր քաջ Ստատիոս Պրիսկոս զորավարը, որ 162-ին պաշարումով վերցրեց Արտաշատը, նորից հիմնավորապես քարուքանդ արավ նրան։ Փոխարենը հռոմեացիները մի նոր քաղաք շինեցին, Արտաշատից ոչ հեռու և անվանեցին նրան Կայսրոպոլիս (Նոր Քաղաք, կոչվում էր և Քաղաքուղաշտ, այժմյան Վաղարշապատի տեղը)։ Հռոմեական մի ուժեղ զորաբաժին բնակություն հաստատեց այդտեղ[1]։ Բակուր թագավորը քաշվեց արևելյան կողմերը և այդտեղից իր կողմնակիցների միջոցով ապստամբության էր հրավիրում հայ ժողովուրդը։ Այդ հրավերը անլսելի չմնաց։ Նորից ապստամբվեց ժողովուրդը։ Սրկիրը մի անգամ էլ ծայրահեղորեն լարում էր իր բոլոր ուժերը՝ իր փոքրիկ ու համեստ ազգային անկախությունը պահպանել կարողանալու համար։ Բայց ապստամբությունն, իհարկե, անզոր էր հռոմեացիների հանդեպ և շուտով ընկճվեց, Բակուրը գահազուրկ հայտարարվեց և Հռոմից նորից կանչվեց Սոյեմը (164)։ Միաժամանակ հաղթանակ էր և հռոմեական այն բանակը, որ գործում էր Միջագետքում։ Նորից գրավվեցին և քարուքանդ եղան Տիգրիսի վրա շինված երկու մեծ քաղաքները—Սելևկիան, որ մոտ 400 հազար բնակիչ ուներ իր մեջ, և Տիզբոնը։ Վաղարշ Գ Խոսրովի նման, փախուստի մեջ գտավ ազատություն։ Միջագետքի ամբողջ արևմտյան մասը խլվեց պարթևներից և միացվեց կայսրության։ Մարկոս Ավրելիոսն ու Լուկիոս Վերոսը ստացան «Պարթևական» և «Հայկական» պատվավոր տիտղոսները։ Եվ Հռոմում նորից դրամներ էին կտրվում ի հիշատակ հաղթված Հայաստանի։ Այս երկիրը

1 Халатянц, с. 311.

միշտ ներկայանում էր կնոջ կերպարանքով։ Մեկի վրա այդ կինը տխուր ու տրտում նստած է հռոմեական դրոշի առջև և նրա տակ գրված է՝ Armenia (Հայաստան)։ Մյուսի վրա նույն այդ կինը տխուր է, ձեռքը ծնոտին տված, իսկ նրա դիմաց հռոմեական հաղթանակի նշանը[1]։

Այստեղ 20—25 տարվա մի անհայտության շրջան է սկսվում Հայաստանի համար։ Բոլորովին հայտնի չէ թե ի՛նչ վիճակ ունեցավ Սոյեմը։ Ենթադրաբար ընդունվում է որ 190 թվին Հայաստանի գահի վրա նստել է արդեն զտարյուն մի Արշակունի, Սանատրուկ անունով, որ թագավորեց վեց տարի։ Մի քանի հատակտոր տեղեկություններ ունինք, որոնք վկայում են թե այս թագավորը եղել է մի նշանավոր գործիչ։ Հույն մատենագիր Սուիդան գրում է. «Վինելով միջին հասակի տեր, հայոց թագավոր Սանատրուկը ուներ ձգտում դեպի ամեն մի մեծ բան. նա առաջինն էր պատերազմական գործերի մեջ, արդարադատության խիստ պահապան և նույնքան ժուժկալ, ինչպես լաչագույնները հույներից և հռոմեացիներից»[2]։ Չկամենալով մնալ Նոր Քաղաքում, ուր հռոմեական ուժն էր տիրում, նա իր մայրաքաղաքը տեղափոխեց Միջագետքի Մծբինը, որ հնուց հայկական սեփականություն էր։ Այնքան ուժեղ էր նա, որ չեզոքություն պահպանեց, երբ Հռոմի գահի թեկնածուների մեջ ազգամիջյան պատերազմներ սկսվեցին։ Նա սպանվեց (196) ալանների դեմ մղած պատերազմի մեջ և թաղվեց, ինչպես Արշակունի, Հայաստանի հողում, այն է Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում, Արևմտյան Եփրատի վրա, ուր գտնվում էր Արշակունիների տոհմային դերեզմանատունը։ Դեռ չորրորդ դարի կեսում այդտեղ պահվում էր Սանատրուկի հուշարձանը, մի մեծաշեն, ամրապինդ և գեղարվեստական ձեռագործ[3], որ նույնպես վկայում է Սանատրուկի ճոխության և նրա ժամանակի առաջադիմության և զարգացման մասին, որոնց մանրամասնությունները, դժբախտաբար, չունենք մենք[4]։ Մի անվավեր վկայաբանություն տանում է Սանատրուկին քրիստոնեության առաջին դարի վերջերը, երբ իբր թե նա նահատակել է Թադեոս առաքյալին և իր դուստր Սանդուխտին՝ վերջինիս քրիստոնեության հարելու պատճառով[5]։

Սանատրուկին հաջորդում է նրա որդի Վաղարշ Բ (196—215), սակայն նա չկարողացավ իր գահը Մծբինում պահել, որովհետև այդ միջոցին վերանորոգվել էր պարթևա-հռոմեական պատերազմը և Սեպտիմոս Սեվերոս կայսրը գրավեց Մծբինը իբրև ռազմական չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցող մի կենտրոն։ Այս հանգամանքը հայոց թագավորին միացնում էր պարթևների հետ, ուստի երբ Սեվերոսը ստիպված եղավ պետական գործերով Արևմուտք գնալ և պարթևները, օգուտ քաղելով այդ հանգամանքից, պաշարեցին Մծբինը, Վաղարշն էլ նրանց հետ զենք բարձրացրեց Հռոմի դեմ։ Կայսրը, նորից վերադառնալով Արևելք, նախքան պարթևների դեմ գնալը, հարկավոր համարեց շտկել այն անբավականությունները, որոնք գոյություն ունեին մի քանի երկրներում հռոմեացիների դեմ։ Վաղարշ Բ-ին նա սիրաշահեց, Մծբինի

1 Գաբրիելյան, Բ, եր. 176։

2 Халатянц, «Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского», М., 1896. с. 180.

3 Փավստոս Բյուզանդացի, Դ, ԻԴ։

4 Արածանի գետի վրա Սանատրուկը շինեց մի քաղաք Մծուրք անունով (Փավ. Բյուզ., Դ, ԺԴ)։

5 Հետազոտողներից մեկը (Հ. Աստուրյան) կարծում է, թե Սանատրուկը թագավորել է 75—110 թվականների մեջ։ Եթե այս հավանական լինի, այն ժամանակ քրիստոնեական վկայաբանությունն էլ գոնե ժամանակավորապես կհաշտվի պատմության հետ։

փոխարեն մի քանի կալվածներ տալով Փոքր Հայքում։ Բացի դրանից՝ նա Հայաստանից հանեց հռոմեական զորքերը և Վաղարշը մայրաքաղաք դարձրեց Կայնոպոլիսը կամ Նոր Քաղաքը, իր անունով տալով նրան Վաղարշապատ անունը։

Սեպտիմոս Սեվերոսին էլ հաջողվեց մահացու մի հարված տալ պարթևական թուլացող պետությանն։ Նա նույնպես գրավեց Տիգրոն մայրաքաղաքը և 100 հազար մարդ գերի տարավ։ Եփրատը վաղուց էր դադարել կայսրության և Իրանի սահմանը լինել, այժմ պետական սահմանը դառնում էր Տիգրիսի միջին հովիտը։ Հռոմեական կայսրության մեջ ավելանում էր մի նոր նահանգ— «Մեսոպոտամիա» (Միջագետք)։ Հայաստանի համար սա մի չափազանց կարևոր նորություն էր։ Այնուհետև Հայաստանի դերն անցնում էր Միջագետքին։ Այլևս Հայաստանը չէր գտնվում երկու հակառակորդ պետությունների միջև, այլ Միջագետքը։ Եվ քանի որ այսպես էր, Սեվերոս կայսրը կարելի էր համարում թուլլ տալ որ հայկական թագավորությունը առանձին գոյություն պահպանե, ունենա իր սեփական զորքը։ Այդ զորքի պահպանության համար Հռոմը նույնիսկ բավական խոշոր պետական նպաստ էր տալիս[1]։

Սեպտիմոս Սեվերոսին հաջորդեց նրա որդի Անտոնինոս Կարակալլան, մի անառակ և բռնակալ մարդ, որի համար բարոյական սանձեր չկային։ Լքված նվաճողական փառատենչիկ տրամադրություններով, նա վերսկսեց պարթևական պատերազմը և մտադրվել էր ձեռք ձգել, ինչ գնով էլ լինի, ամբողջ Արևելքը։ 215 թվին նա Սիրիայումն էր և ամենից առաջ կատարելիք գործ հայտարարեց այն, որ Հայաստանը և մի քանի ուրիշ երկրներ պետք է դառնան պարզ հռոմեական նահանգներ։ Այս միտքը նա սկսեց իրագործել նենգ միջոցներով։ Հայոց Վաղարշ թագավորի ընտանիքում ծագել էին անհամաձայնություններ։ Կարակալլան բարեկամական նամակ ուղարկեց նրան, հրավիրելով իր մոտ և խոստանալով իր օգնությունը այդ դժվար հանգամանքներում։ Վաղարշը խաբվեց մանավանդ այն պատճառով, որ նամակը բերողները և միջնորդողները նրա բարեկամ մարդիկ էին։ Իր ընտանիքը վերցրած նա գնաց Կարակալլայի մոտ, բայց այդտեղ իսկույն բանտարկվեց։

Հայերը, վրդովված Հռոմի կայսրի այս ստոր վարմունքից, զենք վերցրին։ Վաղարշի որդիներից մեկին, Տրդատին, հաջողվեց փախչել և վերադառնալ Հայաստան, ուր ապստամբված ազգարնակությունը նրան իսկույն թագավոր հռչակեց, Կարակալլան զորք ուղարկեց հայերի դեմ, որ, սակայն, ջարդվեց հայերի ձեռքով։ Այնուհետև Տրդատը գնաց պարթևների մոտ, որպեսզի նրանց աջակցությամբ կազմակերպե դիմադրություն հռոմեացիներին։ Այս արդեն առիթ էր պարթևական մի նոր պատերազմ սկսելու համար։ Պարթևների այս ժամանակվա թագավորն էր Վաղարշ Ե։ Սակայն նրա երկրում գոյություն ունեին սովորական անկարգությունները՝ գահին տիրանալու համար։ Վաղարշի եղբայր Արտավանն արդեն թագավորում էր Իրանի մի մասում, Տրդատը գրտնվում էր Վաղարշի մոտ։ Կարակալլան պահանջեց նրանից իրեն հանձնել հայոց թագավորին, հակառակ դեպքում սպառնում էր հարձակվել նրա վրա։ Նեղն ընկած պարթևական թագավորը ստիպված եղավ համաձայնություն տալ, բայց Տրդատը հեռացավ պարթևների երկրից և նորից վերադառնալով Հայաստան, ապստամբության գլուխ կանգնեց և հաջողությամբ գործում էր հռոմեացիների դեմ։

[1] Моммсен, V, с. 401.

Իսկ կայսրը, կորցնելով պարթևներին պատերազմ հայտարարելու առիթը, մի ուրիշ նենգության դիմեց՝ պարթևական ժառանգությունն իր ձեռքը գցելու համար։ Արտավանն արդեն հաղթել էր իր եղբորը և դարձել էր ամբողջ Իրանի թագավոր։ Կարակալլան խնամախոսներ ուղարկեց նրա մոտ՝ խնդրելու նրա աղջկա ձեռքը իր համար։ Այդ ամուսնության նպատակն էր դառնալ պարթևների ժառանգ և հափշտակել ամբողջ Իրանը։ Կայսրը չծածկեց այդ նպատակը Արտավանից։ Բայց Արտավանը քաղաքավարությամբ մերժեց այդ խնամախոսությունը, պատճառ բերելով այն տարբերությունը, որ կա արևելյան և արևմտյան ազգերի նիստ ու կացի և բարքերի մեջ։ Կարակալլան հենց այս մերժման պատճառով էլ պատերազմ սկսեց, խուժելով իր զորքերի հետ Ադիաբենա երկիրը։ Եվ որովհետև Արտավանը հանկարծակիի էր եկել ու ետ քաշվել բանակ պատրաստելու համար, հռոմեացիները հեշտությամբ գրավեցին այդ և հարևան երկրները։ Ադիաբենայի Արբելա քաղաքում Կարակալլան հասավ այն ստորության, որ քանդել տվեց թագավորների գերեզմանները և քամուն տվեց նրանց աճյունը։ Արշավանքը պիտի վերսկսվեր 217-ի գարնանը, բայց հենց այդ միջոցին Կարակալլան սպանվեց իր զորքի ձեռքով։

Այս բանը, սակայն, չկանգնեցրեց Արտավանին, որ մի շատ խոշոր բանակով մտավ Միջագետք։ Կարակալլային հաջորդել էր թուլլ Մակրինոսը, որ չուզեց պատերազմ մղել և հաշտություն առաջարկեց պարթևներին։ Սակայն այս անգամ Արտավանը չէր բավականանում նրանով, որ հռոմեացիները ետ էին քաշվում, այլ պահանջեց որ նրանք հատուցանեն և վնասները։ Մակրինոսը մերժեց, բայց երբ նրա զորքը երկու անգամ պարտություն կրեց, ստիպված եղավ խաղաղություն գնել, վճարելով պարթևներին և նրանց դաշնակիցներին մոտ 20 միլիոն ռուբլու մի գումար։ Ապա կայսրը հարկավոր համարեց հաշտությամբ վարվել և Հայաստանի հետ, որ այնքան սրտապնդությամբ պաշտպանել էր իր ազգային անկախությունը։ Այդ միջոցին բանտում մեռել էր Վաղարշ Բ, ուստի Մակրինոսը թագ ուղարկեց Տրդատին և վերադարձրեց նրա մորը, որ 11 ամիս մնացել էր բանտում։

Տրդատ Բ թագավորեց մինչև 222 թվականը։ Նրա մահից հետո Արտավանը հայոց թագավոր նշանակեց իր եղբայր Արշակին, առանց նույնիսկ հռոմեացիների համաձայնությունը հարցնելու։

Այս Արշակը հայ պատմական ավանդության մեջ կրում է Խոսրով անունը[1]։ Սրա ժամանակ (224 թ.) Պարսկաստանում տեղի ունեցավ մեծ հեղափոխություն, որի զոհը դարձավ սրա եղբայր Արտավանը և որ առաջացրեց թագավորող տոհմի փոփոխություն։ Այս փոփոխությունը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ Հայաստանի համար։ Բայց նախքան նրան դիմելը մենք պիտի ծանոթանանք Հայաստանի պետական հասարակական կազմին և կուլտուրական կյանքին, որոնք ձևավորվել ու զարգացել են գլխավորապես պարթևական Իրանի ազդեցության տակ։

[1] Այս պատճառով էլ մենք նրան չենք զետեղում Արշակունի թագավորների շարքում Արշակ անունով։

Գլուխ երկրորդ

ՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԸ

1. ԱՎԱՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳ: 2. ԱՐՔՈՒՆԻՔ: 3. ԿՐՈՆ: 4. ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ:

1. Ավատական կարգ: *Մենք տեսանք, որ դեռ Արտաշեսյան հարստության ժամանակ հայ համայնական կյանքը դուրս էր եկել տոհմային դրությունից և յուրացնում էր այդ կարգին հետևող զարգացման հետևյալ աստիճանը, այն, որ ընդհանուր պատմության մեջ հայտնի է ա վ ա տ ա կ ա ն (ֆեոդալական) կարգ անունով:*

Ավատական կարգի շատ բնորոշ գծերը, ինչպես տեսանք[1]*, շատ հին ժամանակներից մշակվում էին Արևելքի մեծ քաղաքակրթությունների մեջ (Եգիպտոս, Քաղդեա): Հայկական Բարձրավանդակն էլ, ինչպես երևում է, այդ իրականությամբ էր ապրում նախահայկական շրջանում: Ուրարտական բևեռագիտությունը, ինչպես գիտենք, տալիս է մեզ Նաիրիի երկրների պատկերը՝ բաժանված անթիվ մանր մասերի, որոնք անշուշտ, հետևանք էին նույն ավատական իրավակարգի:*

Հայ ավատականությունն ունի իր սեփական ազգային անունը՝ ն ա խ ա ր ա ր ու թ յ ու ն[2]*: Այս անունն էր կրում ազգաբնակության այն շատ փոքրիկ մասը, որ բաղկացած էր ա զ ա տ ն ե ր ի ց կամ, այլ խոսքով, ա զ ն վ ա կ ա ն ն ե ր ի ց: Նա իշխող տարրն էր և այդ պատճառով էլ անվանվում էր նաև իշխան: Ազգաբնակության մնացած ահագին մասը, ժողովրդական ամբողջ զանգվածը, զրկված կառավարելու իրավունքից և պարտավորված միմիայն հպատակվելու, կոչվում էր ռ ա մ ի կ, շ ի ն ա կ ա ն, հորջորջումներ, որոնք ա զ ա տ անվան հակադրություններն էին և հոմանիշ էին ա ն ա զ ա տ դրության:*

Հայ նախարարությունների սկզբնավորումը տեղի է ունեցել մեզ համար անհայտ ժամանակներում, ուստի չենք կարող որոշակի ասել թե ի՛նչ տարրերից կազմվեց նա: Անկասկած է թվում մի հանգամանք միայն: Այդ այն է, որ միայն հնդևրոպական արմենիներից չկազմակերպվեց հայ ավատական ազնվականությունը: Նրա մեջ նշանավոր չափով տեղ բռնեցին և նախահայ բնիկները, հեթիթական-հարեթական ցեղերին պատկանող ազնվականները:

[1] *Տե՛ս «Նախապատրաստություն»,*

[2] *Ն ա խ ա ր ա ր բառը, պրոֆեսոր Մառի կարծիքով, հին ժամանակներում ունեցել է ն ա հ ա պ ա ր ձևը, որ բաղկացել է երկու մասնիկից—նահ և բար: Առաջին մասնիկը նշանակում էր երկիր, աշխարհ (ինչպես ն ա հ ա ն գ բառի մեջ), իսկ երկրորդը՝ տեր, գլխավոր: Ուրեմն նախարար նշանակում է երկրի տեր* (H. Марр, «Этимология двух терминов армянского феодального строя». *Սեպուհ և նախարար: Տե՛ս* «Запис. Вост. От. Импер. Русс. Археолог. Общ.», т. XI, с. 165—173).61.

Այս ալևոր իրողության հեռավոր արձագանքը պահված էր հայ ժողովրդական ավանդություններում դեռ Մովսես Խորենացու ժամանակ: Նա պատմում էր թե Սլկունի նախարարական տոհմը երկրի հին, նախահայկական բնիկներից էր[1]*: Հայտնի է նույնպես որ Մամիկոնյան նախարարների հռչակավոր տոհմը առաջ է եկել Տայք նահանգի ճաներից, որոնք հաբեթական մի ցեղ էին*[2]*: Շատ նշանակալից է և այն հանգամանքը, որ հայ նախարարական բազմաթիվ տոհմանուններ գտնվում են ասորական և ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների մեջ: Այս փաստը դեռ մանրամասնորեն ուսումնասիրված չէ, բայց, անշուշտ, կապակցության ապացույց են, օրինակ, այսպիսի նմանություններ. Աղձնունիք (հայ անուն)—Ալզինինի (սեպագրական), Ամատունի—Ամադունի, Արծրունի—Արծունի, Ռշտունի—Ռիշուահինի, Սանասունք—Սանաշու, Տայեցի—Դայաենի, Տրունի—Տարիունի և այլն*[3]*:*

Այս հանդամանքները, ինչպես արդեն նկատել ենք, ապացույց են որ հայ պետության կազմակերպության մեջ եկվոր հնդևրոպացիները և բնիկ հեթիթեանները մտցրին իրենց ազգային կազմակերպությունները հավասար իրավունքներով: Բայց հայ ավատականությունը վերջնականապես ձևակերպվեց, իրավական որոշ կերպարանք ստացավ հայ Արշակունիների ժամանակ, օրինակ ու օրենսդիր ունենալով պարթևական Իրանը[4]*:*

Արևելքում ստեղծված ավատական դրությունը, ինչպես հայտնի է, Արևմրտյան Եվրոպայի մեջ ընդարձակ իրականություն դարձավ Միջին Դարերի ընթացքում: Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի ավատական կարգերը շատ մոտիկ նմանություն են ունեցել եվրոպական համանուն կարգերին, այնպես որ հայկական պետությունը Արշակունիների ժամանակ ընդհանրապես ներկայացնում էր նույն տիպը, որ հետո զարգացավ և ծաղկեց Եվրոպայում (օրինակ, ավատական Ֆրանսիան):

Մեզանում էլ ամբողջ երկիրը բաժանված էր բազմաթիվ կիսաանկախ մասերի, որոնք ենթարկվում էին գլխավոր տ ե ր ե ր ի ն (սինյոր) և որոնք իրենց դիրքով ու տարածություններով ներկայացնում էին տարբեր աստիճանի կարևորություն և ուժ: Այդ բաժանումները կրում էին ն ա հ ա ն գ, ա շ խ ա ր հ, գ ա վ ա ռ անունները: Իշխանության հիմքը դրված էր, ինչպես գիտենք, տոհմային սկզբունքի վրա և հին տոհմային վարչական անվանումը—տուն, պահպանում էր իր իմաստը իբրև ամեն մի նախարարական տոհմի ամբողջության: Իշխանությունը պատկանում էր տոհմի ավագագույն ներկայացուցչին, որ կոչվում էր, հին անունով, տ ա ն ու տ ե ր[5]*, տ ե ր, հաճախ նաև ն ա հ ա պ ե տ: Տանուտերին հաջորդում էր ոչ թե որդին, այլ տոհմի ավագագույն անդամը*[6]*: Նախարարական տոհմի մնացած անդամները կոչվում էին ս ե պ ու հ ն ե ր*[7]*: Նրանք անկախ դեր չունեին, պիտի հպատակվեին տերին կամ նահապետին:*

[1] Խորենացի, *Բ, է:*

[2] Адонц, с. 403.

[3] Բասմաջյան, *«Հայ նախարարությունները բևեռաձև արձանագրությանց մեջ» («Բանասեր», Փարիզ, 1902, 8—9, 10:*

[4] *Հայ նախարարական կազմի լավագույն ուսումնասիրությունը պատկանում է պրոֆեսոր Ն. Ադոնցին.* «Армения в эпоху Юстиниана», *որով և առաջնորդվել ենք այս տեսության մեջ:*

[5] *Այս անվան Վրաստանում համապատասխանում էր մ ա մ ա ս ա խ ի ս (տան հայր) անունը, որ տրվում էր վրաց ավատատեր իշխաններին: Այս և ուրիշ հանգամանքներ ցույց են տալիս հայոց և վրաց ավատական կարգերի մոտիկ ազգակցությունը:*

[6] **Джавахов**, «Государственный строй древней Грузии и древней Армении», СПБ, 1905, с. 101.

[7] *Հայերեն ս ե պ ու հ բառից առաջացել է վրացական ս ե փ ե բառը, որ նույնպես ազնվա-*

Յուրաքանչյուր նախարարական աշխարհի, նահանգի կամ գավառի սիրտը կազմում էր ավատական ամրոցը, ուր բնակվում էր տոհմապետը։ Նա կոչվում էր ոստան։ Այդտեղ էր կենտրոնանում ավատական աշխարհի տեղային վարչությունը, մտավոր և կուլտուրական կյանքը։ Իշխանը կառավարում էր, օրենսդրական կարգադրություններ էր անում իր ժողովրդի համար՝ համաձայն հին սովորույթների, վճռում էր, իբրև բարձրագույն դատավոր, բոլոր դատաստանական վեճերը[1], մնալով իր ներքին իշխանական գործառույթների մեջ միանգամայն անկախ։ Նա ուներ իր սեփական զորքը, որ հավաքում էր իր ժողովրդից, ստանում էր նրանից հարկեր իր պետքերի համար։

Նախարարական կալվածները անբաժանելի էին և տոհմի անդամները, սեպուհները, օգտվում էին նրանցից իշխանապետի, տանուտերի կարգադրությամբ։ Կալվածական անբաժանելիությունը տոհմային ինքնապաշտպանության դգացմունքից էր թելադրվում, որպեսզի տոհմերը չզրկվեն իրենց ուժի և ազդեցության գլխավոր հենարանից, որ հողային հարստությունն էր։ Հողային սեփականությունը երեք տեսակի էր. հ ա յ ր ե ն ի — այն, որ տոհմին էր պատկանում, հայրերից մնացած ժառանգություն էր, պ ա ր գ և ա կ ա ն — այն, որ ստացվում էր իբրև պարգև թագավորներից, և գ ա ն ձ ա գ ի ն — այն, որ գնվում էր անձնական միջոցներով, իբրև մասնավոր, անձնական սեփականություն[2]։

Թե ինչ տեսակ հարաբերություններ կային ավատական իշխանի և նրան ենթարկված երկրագործ ժողովրդի մեջ, այս մասին որոշ տեղեկություններ չեն մնացել։ Բայց, անշուշտ, այդ հարաբերությունները նույնն էին, ինչ գոյություն ունեին ավատական կարգերին ենթարկված ուրիշ համանյնքների մեջ։ Գյուղացին, որ կոչվում էր և ռ ա մ ի կ, գ ե ղ ջ ու կ, շ ի ն ա կ ա ն, ազատ չէր, ստանում էր հողաբաժին, որ կոչվում էր կ ա լ վ ա ծ, որից բաժանվել չէր կարող առանց իշխանի թույլտվության։ Բացի դրամական որոշ տուրքերից, գյուղացին տալիս էր իշխանին և որոշված մասեր (գուցե տասանորդ) իր տնտեսության արդյունքներից բերքերով, տնային իրերով։ Այդ բոլորի հետ միասին գյուղացին պարտավոր էր կատարել իշխանի համար և զանազան ձրի աշխատանքներ, որոնք այժմ էլ կոչվում են կ ո ռ ու բ է կ ա ր[3], ևրևի հայ ավատական իրականության մեջ էլ սրբագործված էր այն կարգը, որ այսօր էլ գոյություն ունի թուրքաց Հայաստանում և որով ճորտ հայ գյուղացին իրավունք չունի աղջիկ ամուսնացնել առանց կալվածատեր իշխանի թույլտվության[4]։ Որ ավատական հողատիրության հետևանքով գյուղացիությունը Հայաստանում պետք է եղած լիներ ճորտ, ցույց է տալիս և այն, որ պարթև նախարարությունները էլ ունեին ճորտեր և ստրուկներ[5]։62

կան տիտղոս էր և նշանակում էր վրացիների մոտ նույնը, ինչ հայերի մոտ— տանուտերը։ Այսպես էր և Աղվանից աշխարհում։ Եվ այսպիսով Անդրկովկասյան այս երեք երկրները— Հայաստան, Վրաստան, Աղվանք—միացած էին մի ընդհանուր ավատական կարգի մեջ։ (Տե՛ս պրոֆ. Մառի հոդվածը «Սեպուհ» բառի մասին «Зап. Вост. отд. Имп. Русс. Арх. Общ.», т. V, с. 286—289.

1 Հ. Ղ. Ինճիճյան, «Հնախոսություն Հայաստանյաց Աշխարհի» հ. Բ, Վենետիկ, 1835, եր. 87։

2 Адонц, с. 457.

3 Адонц, гл. XV.

4 Պողոս Վ. Նաթանյան, «Արտոր Հայաստանի», կ. Պոլիս, եր. 54։

5 Christiensen, „L'Empire des Sassanides", p. 8.

Առհասարակ, գյուղական աշխարհը առանձնացած էր և նրա մասին տեղեկություններ համարյա թե բոլորովին չկան մեր հին գրականության մեջ։ Թեև ընդունենք որ Ջենոբ Գլակի անունով մեզ հասած համառոտ պատմությունը պարունակում է իր մեջ չորրորդ դարից մնացած ավանդություններ, այն ժամանակ մենք կտեսնենք որ այդ դարում Հայաստանի մեջ և հատկապես Արածանիի հովտում (Մուշի դաշտ) գոյություն ունեին շատ խոշոր գյուղեր։ Այսպես, ըստ այդ աղբյուրի, Կուառս գյուղը կամ գյուղավանը ուներ 3012 տուն և տալիս էր 1500 ձիավոր զորք, Խորնի գյուղը՝ 1906 տուն, տալիս էր ձիավոր զորք 700 և հետևակ՝ 1007, Տում գյուղը՝ 900 տուն և հեծյալներ՝ 400, Բրեխ գյուղը՝ 1680 տուն, հեծյալ՝ 1030 և հետևակ՝ 400, Կետեղք՝ 1630, հեծյալ՝ 800 և հետևակ՝ 600, Բուզու՝ 3200 տուն, հեծյալ՝ 1040, հետևակ աղեղնավոր՝ 840, տիգավոր՝ 680 և պարսավոր՝ 280[1]։ Ավատական-գյուղական պետության մի պատկերն է ներկայացնում Մեղրագետի հռչակավոր հովտի այս բազմամարդությունը։

Յուրաքանչյուր ավատական իշխան իր երկրում, իր «տան» մեջ, մի փոքրիկ թագավորի նմանությունն էր բերում ոչ միայն գործադրած իշխանության, այլև իր նիստ ու կացի, իր վայելքների տեսակետից։ Նախարարական ամբողջ տոհմը ներկայացնում էր այն, ինչ մարդկային նախապաշարված մտածողությունը արտահայտում է «արյան ազնվություն» բառերով։ Դա «բարձր» կոչվող դասակարգն էր, վայելողը, որի համար էլ քաղաքակիրթ կյանքը ստեղծում էր հարմարություններ, փափկություն, շքեղություն և զեխություն։ Այս կողմից էլ տիրողների և հպատակների մեջ տարբերությունն ահագին էր։ Դըժբախտության մեջ ընկած նախարարական ընտանիքների ամբողջ սարսափելի դրությունը պատկերորեն ներկայացնելու համար մեր մատենագիրներից մեկը, Եղիշեն, ասում է թե նրանք ապրում էին ինչպես «շինականներ, որոնք սովոր են փոքր հասակից չարչարանքներ և տանջանքներ կրելով անցկացնել իրենց կյանքը»[2]։

Իրենց նիստ ու կացի մեջ հայ նախարարներն ընդօրինակում էին այն կարգերը, սովորույթները, որոնք գոյություն ունեին Իրանի ազնվականության մեջ։ Գլխավորապես հայ ազնվականության շրջանն էր այն միջավայրը, ուր այնքան հզոր էր իրանականության ազդեցությունը։ Տակիտոսի վկայությամբ հայ և պարթև նախարարական տները հաճախ կապվում էին իրար հետ ամուսնություններով։ Հայոց արքունիքում էլ, ուր ապրում էր պարթև միապետը, տիրապետում էին դարձյալ պարթևական կարգերը։ Հայտնի է և այն, որ պարթև նախարարներից մի քանիսը տեղափոխվեցին Հայաստան և մտան հայ նախարարությունների շարքը։ Այսպես էին, օրինակ, Սյուրենի Պահլավ և Կարենի Պահլավ հռչակավոր տոհմերը[3]։ Եվ այսպիսով Հայաստանի բարձր դասակարգի մեջ տիրում էին պարթևական բարքերը։ Իսկ թե ինչպիսի ճոխության մեջ էին ապրում պարթև նախարարները, ցույց է տալիս հենց նույն Սյուրենը, որի մասին Պլուտարքոսն ասում է թե պատերազմի ժամանակ նա իր հետ մեն էր ածում իր ամբողջ հարեմը. հազար ուղտ տանում էին նրա ծանրոցքները, իսկ երկու հարյուր սայլերի մեջ տեղավորվում էին նրա հարճերը։ Գիշերները

---

1 Ջենոբ Գլակ, «Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ, 1832, եր. 37։

2 Եղիշէ, «Պատմութիւն Վարդանանց», Թէոդոսիա, 1861, եր. 322։

3 Խորենացի, Բ, իր։

նա մեծ փիլեխմութիւնների մեջ էր, որոնց մասնակցում էին հարճերը, պարուհիները և այլն[1]։

Այս խնջույքները, ինչպես տեսանք, հատուկ էին և հայ նախարարներին։ Ղեղիշեն Սյունյաց նախարար Վասակի մասին գրում է. «Առատ-առատ հացկերույթներ էր սարքում, ուրախության նվագներով էր անցկացնում ժամանակը և գիշերների երկարությունը մաշեցնում էր արբեցությամբ և լկտի երգ ու պարով, ոմանց քաղցրացնում գրավում էր հեթանոսական երգերով ու երաժըշտությամբ»[2]։ Այսպիսի խնջույքներ սովորաբար տեղի էին ունենում մեծ որսորդություններից հետո, որոնք նախարարական կյանքի մեծագույն հաճույքներն էին կազմում և հաճախ ամբողջ տոնակատարությունների կերպարանք էին ընդունում։ VII դարի հեղինակ Անանիա Շիրակացին իր թվաբանական խնդիրների մեջ նկարագրում է պարթևական ծագում ունեցող Կամսարական իշխանների մի մեծ որսը։ Որսատեղին շրջապատվում էր բազմաթիվ մարդկանցով և շներով, որոնք խրտնեցնում էին կենդանիներին, քշելով նրանց դեպի բունը կամ դարանատեղին, ուր նրանց կամ նետահար էին անում, կամ սպանում էին նիզակով և կամ նույնիսկ բռնում էին ձեռքով։ Այսպիսով որսված երեների թիվը հասնում էր հազարների[3]։ Օրևելի որսորդ էր և V դարի հռչակավոր գործիչ Վահան Մամիկոնյանը։ Ղազար Փարպեցին պատմում է թե երիտասարդության հասակում նա քիչ մարդկանցով այնքան հաջողակ որսորդություններ էր անում, որ զանազան կողմերի մեծ նախարարները մարդ էին ուղարկում նրա մոտ և որսի միս խնդրում։ Եվ որովհետև առանց որսի մսի անկարելի էր նախարարական խնջույքը, ուստի մեր պատմիչն ասում է թե Վահանի և նրա եղբայրների շնորհիվ էր որ շքեղանում էին հայ նախարարների ընթրիքները[4]։

Նախարարական տան շքեղությունն ապացույց է կուլտուրայի այն բարձր աստիճանի, որ տիրում էր այդ ազնվական դասակարգի մեջ։ Այդ շքեղությունը, հարկավ, համապատասխանում էր այս կամ այն իշխանական տոհմի հարստությանն։ Որքան մեծ էր ու ազդեցիկ մի նախարարություն, այնքան ավելի մեծ չափերով էր հանդես գալիս նրա վայելչության համար ստեղծված շքեղությունը իշխանական ամրոցի, ապարանքի և մանավանդ կանանոցի մեջ։ Ղեղիշեն նկարագրում է թե ի՛նչ բաներից էին զրկվել լեռներում ապաստանված նախարարական ընտանիքները և դրանով մեզ միջոց է տալիս տեսնելու թե ի՛նչ կար իշխանական տան ներսում։ Այդտեղ նախ և առաջ բազմաթիվ ծառաներն ու սպասուհիները։ Հացատար անունով մի պաշտոնյա իշխանական սեղանի և մթերանոցի կառավարիչն է։ Հրավիրվածների և այցելուների ընդունելության, ինչպես նաև առհասարակ ամեն մեկին կարգ ու տեղ ցույց տալու համար կային հատուկ մարդիկ նվիրակ անունով, մի տեսակ արարողապետներ, որոնք սովորաբար դռների մոտ էին կանգնում։ Տան մեջ կային փառավոր կահ-կարասիք. հիշվում են փափուկ բազմոցներ,

1 Գուտարեան, Հ. Դ, եր. 111։ Հույն պատմագիրը գովում է մանավանդ Սուրենի գեղեցիկ հասակը (6, եր. 116)։ Այս գեղեցկությունը, ինչպես երևում է ընդհանուր պարթևական հատկություն էր և հենց այդ պատճառով էլ, երևի, հայ ազնվականները ամուսնանում էին պարթև աղջիկների հետ։ Բարձր և գեղեցիկ հասակը մեր լեզվի մեջ, ինչպես հայտնի է, կոչվում է «պարթև հասակ»։

2 Ղեղիշե, եր. 95։

3 Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, «Անանիա Շիրակացի», Վաղարշապատ, 1896, եր. 25։

4 Ղազար Փարպեցի, «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1904, եր. 111։

գահավորակներ և հոյակապ աթոռներ, որոնք դրված էին լինում սեղանատան։ Գեղեցիկ և հարուստ էին նաև սեղանի ամանեղենները, բաժակները իրենց բաժակակալներով։

Նախարարների կանայք ունեին տիկին պատվանունը, իսկ աղջիկները կոչվում էին օրիորդ։ Նրանք ապրում էին մեծ փափկության մեջ, ստանում էին քնքուշ դաստիարակություն։ Բազմում էին փափուկ բազմոցների և գահավորակների վրա, իսկ նրանց ննջարանները զարդարված էին նուրբ կերպասներով։ Տիրում էր հարեմական կարգը և իշխանի հարստության չափը ցույց էր տալիս կանանց թիվը նրա կանանոցում։ Սապոնով լվացվելը առօրյա սովորություն էր. լվացվելու ջուր ածում էին փոքրերը, որոնք տալիս էին մեծերին և սրբիչ՝ երեսն ու ձեռքերը սրբելու համար։ Իսկ հանդիսավոր օրերին տիկիններն ու օրիորդները օծանվում էին անուշահոտ յուղերով։ Քնում էին ազնիվ կտորներից կարած փափուկ անկողինների մեջ, բարձերը սպիտակ էին։ Փառավոր էին և իշխանական ճաշերը։ Դարձյալ որսի միսն էր անուշահամ կերակուրների մեջ առաջին տեղը բռնում։ Մանկությունից նախարարական ընտանիքի անդամը սնվում էր երեների փափուկ և քնքուշ մսերով և հորթի ուղեղով[1]։

Այս բոլորի վրա պետք է ավելացնել և այն, որ ազնվական դասակարգի լեզուն էլ տարբերվում էր հարկատուների, ռամիկների լեզվից։ Դա գրաբարն էր, մի ճոխ, կանոնավոր զարգացած և ամենանուրբ արտահայտություններին ընդունակ գրական լեզուն, որ ամբողջ երկրի քաղաքակրթական զարգացման ամենաբարձր նշանը կարող էր համարվել։ Նույն այս տիրապետող դասակարգին էր մնում կուլտուրական զարգացումը և գեղարվեստը, գիրը, գիտությունը, դաստիարակությունը գլխավորապես ազնվականների համար էին և բացառապես նրանց հովանու տակ էին դրված։ Յուրաքանչյուր գավառ այս կողմից այնքան առաջադիմություն կարող էր ցույց տալ, որքան նրա ավատական ամրոցներում ապրողները տոգորված էին կուլտուրական հակումներով։ Եվ չէ կարելի, իհարկե, ասել թե միանման էր կուլտուրական աստիճանը Հայաստանի բոլոր կողմերում։ Շատ տեղ ժողովրդի աշխատանքի նշանավոր մասն էր ծախսված լինում հասարակաշահ շինությունների վրա (ճանապարհներ, կամուրջներ, տաճարներ, քարավանատներ), մինչդեռ կային և այնպիսի տեղեր, ուր վայրենություն էր տիրում։

Հիշատակենք, վերջապես, նախարարական դրության մի հատկությունն էլ։ Նա պահպանում էր ժողովրդի մեջ գավառական առանձնացման, անջատ. մանր մասնիկներով ապրելու հոգեբանությունը։ Եվ այս սկզբունքը միշտ խաղաղ միջոցներով չէր ժողովրդի գիտակցության մեջ մտցվում։ Սահմանակցությունը ավատական տերերի համար միշտ կալվածական և այլ վեճերի առիթ էր տալիս և հարևան իշխանները հաճախ այդ վեճերը վճռում էին սրով, հարձակվելով իրար վրա։ Ներքին պատերազմը միշտ էլ կործանարար էր լինում երկու կողմերի համար, բայց հաճախ ահավոր աղետի կերպարանք էլ էր ընդունում։ Հայոց պատմությունը գիտե դեպքեր, երբ մի նախարարական ցեղ, հաղթող հանդիսանալով, բնաջինջ է արել հակառակորդ նախարարական ամբողջ ցեղը։ Նախարարների ուժեղացող, ըմբոստացող ցեղերից բնաջինջ անելու միջոցով աղատվելու բարբարոս գործին հաճախ դիմում էին և թագավորները։ Եվ նախարարական ճակատագրին է որ բազմաթիվ ցեղեր բոլորովին

1 Ղեղիշե, 321—328։

անհայտանում են, նրանց տեղ առաջանում են նորերը՝ դարձյալ նույն վիճակին ենթարկվելու համար։

Հասկանալի է թե որքա՛ն ծանր պիտի լինեին այդ արյունահեղ անցքերը, ներքին պատերազմները ոամիկ ժողովրդի համար։ Իրար հարևան երկու գավառներում բնակվող, միմյանց հետ ոչ միայն դրացի այլև գուցե ազգական՝ նրանք պարտավորված էին, իրենց տերերի քմահաճույքները կատարած լինելու համար, հարձակվել իրար վրա, իրար արյուն թափել։

Այս դրությունից է առաջացել, անշուշտ, այն պատմական խոսքը թե հայերն անմիաբան ազգ են։ Սակայն այս անմիաբանությունը ամեն մի ավատական երկրի կարգերի բնական հետևանքն է։

Նախարարական և շինական դասակարգերի մեջտեղը բռնում էր մի ընկերական շերտ, որ կարելի է անվանել քաղաքային ազգաբնակություն։ Այդ այն դասակարգն էր, որի ձեռքում գտնվում էին արհեստները, առևտուրը և արդյունաբերությունը։ Ի՞նչ դիրք էր նա գրավում ավատական իրավակարգի մեջ։ Պատասխանել այս հարցին անկարելի է, որովհետև ոչինչ տեղեկություն չէ մնացել քաղաքների ներքին կյանքի և բնակիչների մասին։ Թվում է, սակայն, թե քաղաքներն էլ շատ քիչ էին փոխում ընդհանուր դրությունը. նախ՝ որովհետև նրանք շատ էլ բազմաթիվ չէին, և երկրորդ՝ որ նրանք ազատ քաղաքներ չէին, այլ մտնում էին նույն նախարարական կալվածների մեջ։ Առևտրի և արդյունագործության մեջ, անշուշտ, առաջնակարգ դեր էին կատարում հրեաները, որոնք համարյա բոլոր քաղաքներում ազգաբնակության խոշոր մասն էին կազմում։

2. Արքունիք: *Հայ նախարարությունների թիվը մի հին աղբյուր հասցնում է 900-ի, բայց այդ թիվը չափազանցություն են համարում և առաջարկում են ընդունել իբրև հավանական՝ ոմանք 400, ոմանք 220, ոմանք նույնիսկ 120։* Ինչ էլ լինի, պարզն այն է, որ ամբողջ Հայաստանը ծածկված էր փոքր և մեծ նախարարությունների մի խիտ ցանցով։ Այդ ցանցի մեջ, կենտրոնի, սրտի դիրքով, գտնվում էր Արքունի Տունը, այն ավատական կալվածքը, որ ամենքից բարձրն ու հեղինակավորն էր, Արաքս գետի հովտում—Արարատյան դաշտը, որ պատկանում էր հայոց թագավորին։

Իր այս կալվածի սահմաններում թագավորը նույնպիսի մի ավատական իշխող էր, ինչպես յուրաքանչյուրը հայ նախարարներից։ Բայց միաժամանակ նա մի մեծ տեր էր, որին հպատակվում էին բոլոր տեղային ավատական տերերը։ Այդ հպատակության պայմաններն այն էին, որ թագավորը չէր խառնվում նախարարների գործերի մեջ, իսկ ավատական տերերը նրան հարկ էին տալիս և ամեն անգամ, երբ թագավորը պահանջում էր, իրենց զորքերը դնում էին նրա տրամադրության տակ։ Նախարարների կախումը թագավորից արտահայտվում էր մի շարք ձևականություններով—նախարարը, նախքան ժառանգությամբ իրեն հասած իշխանության գործադրելը, պարտավոր էր երդում անել թե հավատարմությամբ պիտի վերաբերվի իր տիրոջը. այդ երդումը կոչվում էր ուխտ[1]։ Իսկ թագավորը իր վասային հաստատում էր տոհմական իրավունքների մեջ, տալով նրան իշխանության նշանները—մատանի, որ միաժամանակ և կնիք էր, դրոշ և վարսակալ (մազկապ), որ կոչվում էր պատիվ և հյուսված էր լինում երեքտակ մարգարիտներից[2]։ Յուրաքանչյուր նախարարական տոհմ ուներ իր տոհմային ավանդական նշանը (գինանշան), թվում է նաև իր առանձին ձևը զգեստների մեջ, այնպես որ բազմամարդ հավաքույթների մեջ այդ նշաններով կարելի էր ճանաչել ամեն մի տոհմ։ Թագավորը ինչպես շնորհում էր պարգևներ նախարարներին, այնպես էլ իրավունք ուներ նրանց պատժելու։ Նա կարող էր զրկել նախարարին նրա իշխանությունից և կալվածներից։ Բայց այս պատիժը անձնական հանգամանք ուներ և պատժվածի տեղ իշխանությունը հանձնվում էր մի ուրիշին միևնույն տոհմից, որ ըստ սովորության պիտի ժառանգ լիներ։ Պատահում էր և այնպես, որ ամբողջ տոհմն էր թագավորին դիմադրող համարվում, այդ ժամանակ թագավորը, իհարկե ոչ իրավունքով, ուղղակի կոտորել էր տալիս, բնաջինջ էր անում ամբողջ տոհմը։ Այս բարբարիկ սովորությունը գոյություն ուներ և պարթևական թագավորության մեջ, որ ժառանգել էր նրան Արևելքի մեծ բռնակալություններից։ Բնաջինջ դառնալու համար հարկավոր էլ չէր որ ամբողջ տոհմը հանցավոր լինի. բավական էր որ տոհմի ավագ նախարարի, տանուտերի գործած հանցանքը մեծ լիներ։ Հին իրավական հասկացողություն էր որ հայրերի մեղքը որդիներից էր պահանջվում մինչև յոթ պորտ։

Այսպիսով էր հայ Արշակունիների թագավորական իշխանությունն ընդհանրական, համազգային։ Այս դիրքի համեմատ էլ թագավորը վայելում էր գերագույն պատիվներ և նրա արքունիքն էլ ճոխ ու փայլուն էր։ Թագավորի առանձնաշնորհումն էր քնել ոսկե մահճակալի վրա[1]։ Թագավորական զգեստի գույնը սպիտակն էր։ Այդ զգեստը զարդարված էր ոսկով, արծաթով, մարգարիտներով և խոր տպավորություն էր թողնում, մանավանդ իր շողշողոցնեքով լույսի տակ։ Գլխին թագավորը դնում էր հատուկ խույր, որ օտարների մեջ էլ հայտնի էր հայկական խույր անունով և որ կարված էր բեհեզյա ծանրագին կտորներից, զարդարված ոսկի բանվածքներով և թանկագին քարերով. ականջներից կախում էր գինդեր, պարանոցը զարդարում էր մարգարիտներից և ակներից հյուսած քառամանյակով, մեջքին կապում էր ոսկեհուռ լայն քամար, ոտներին կրում էր կարմիր կոշիկներ։ Իսկ վերնազգեստն էր, հանդիսավոր դեպքերի համար, ծիրանի քղամիդը։ Թագավորն էր որ սեղանի վրա գործ էր ածում ոսկի գդալ, պատառաքաղ ու բաժակներ։ Իր այս արտոնություններից թագավորը, իբրև արտակարգ ուշադրության և բարեհաճության նշան, պարգևում էր առանձին մեծ ծառայություններ մատուցած նախարարներին։ Այսպես, Արտաշես թագավորը Արգամ նախարարին շնորհում էր հակինթով զարդարված պսակ, այլև մի ոտին կարմիր կոշիկ, երկու ականջին գինդ կրելու, ոսկի գդալով ու պատառաքաղով ուտելու և ոսկի բաժակներից խմելու իրավունքը[2]։ Ընծայվում էին նախարարներին նաև առանձին իշխանական խույրեր։

Թագավորական շուքը ժողովրդին ցույց տալու համար արքունական պալատն ուներ հրապարակ, դուռն, տաճար։ Հրապարակում թագավորը երևում էր հանդեսների ժամանակ, դուռ կոչվում էր առհասարակ բարձր պաշտոնարանը, որ գետեղված էր պալատում, այդտեղ էլ թագավորը դատաստան էր անում իբրև բարձրագույն դատավոր։ Իսկ տաճարը պալատական այն դահլիճներն էին, ուր հանդիսավոր օրերին խրախճանքի էր հրավիրվում երկրի ամբողջ ավատական ազնվականությունը։ Մանավանդ այսպիսի դեպքերում

1 Адонц, с. 469.

2 Խորենացի, Բ, է։

1 *Հայ արքունիքի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, եր. 414—433 («Դուռն Հայոց Արքունեաց»)։*

2 Խորենացի, Բ, խէ։

առանձին կենդանություն էր ստանում Արտաշատ մայրաքաղաքը։ Գալիս էին նախարարական գնդերը և կազմում էին տասնյակ հազարներից բաղկացած մի բանակ, որ զինվորական հանդեսներ էր կատարում։ Իսկ նախարարները արքունական դահլիճներում ստանում էին ամեն մեկին հատկացրած տեղը, որ կոչվում էր գ ա հ կամ բարձ, որովհետև յուրաքանչյուրը բարձի վրա էր կրթնում։ Այդ գահերը տրվում էին նախարարներին ըստ ավագության տոհմի և նայած նրանց ձեռք բերած նշանակության։ Պատվասեր և հպարտ ավատական իշխողների համար ահագին նշանակություն ուներ գահի կամ բարձի տեղը. ցած տանել այդ տեղը՝ նշանակում էր մահացու վիրավորանք հասցնել նրա տիրոջը։ Թագավորները շատ անգամ պատժում էին նախարարներին, ցածացնելով նրանց գահերը։ Բայց այս միջոցը հեշտ չէր գործադրելը։ Երբեմն ազգամիջյան պատերազմներ էին ծագում այս հանգամանքից։ Սյունյաց Անդոկ իշխանը, ճաշի հրավիրվելով պարսից թագավորի մոտ, անպատվություն կրեց, քանի որ թագավորը նրան հատկացրել էր 14-րդ տեղը, մինչդեռ իրավունքով նրան պատկանում էր ավելի բարձր տեղ։ Այս վիրավորանքն այնքան սաստիկ էր, որ Անդոկը չկարողացավ ձեռքը հացի դիպցնել։ Իսկ հետո գնաց իր երկիրը և ուղղակի ապստամբություն բարձրացրեց պարսից թագավորի դեմ։ Տեղերի պատճառով ծագող վեճերին ու անհամաձայնություններին վերջ դնելու համար կազմվում էին և թագավորի կողմից վավերացվում էին գահերի ցուցակներ, որոնք կոչվում էին գ ա հ ն ա մ ա կ ։

Հայոց թագավորության մեջ էլ, ինչպես առհասարակ և արևելյան բռնապետությունների մեջ, թագավորից հետո, ավելի շատ նրան հավասար նշանակություն ուներ արքայական հարեմը։ Այդտեղ եղած բազմաթիվ կանանց թագավորը կամ հարճերի աստիճանում էր պահում, կամ նրանց մի մասին շնորհում էր իր կինը կոչվելու պատիվը։ Թագավորի կանայք էլ կոչվում էին տիկիններ։ Դրանց մեջ միայն մեկը, ըստ բարձր ազնվական ծագման, դառնում էր թագուհի և ստանում էր տիկնաց տիկին պատվանունը։ Իսկ թագավորի աղջիկը սովորաբար կոչվում էր «օրիորդ հայոց»։ Կանանոցը մի ամբողջ հիմնարկություն էր, ուր տղամարդիկ ներքինի էին։ Նրանց գլխավորը շատ բարձր և պատվավոր դիրք ուներ ամբողջ պետության մեջ և կոչվում էր թագավորի հայր։ Հայտնի է որ Արևելքում, մանավանդ թույլ թագավորների ժամանակ, պետության տերը իսկապես հարեմն էր։

Արքայական ընտանիքը բազմանդամ էր։ Բայց արքունիքում, թագավորի մոտ, ապրում էր միայն թագաժառանգը։ Մնացածներին, անշուշտ գահին աչք դնելու հնարավորությունից զրկելու համար, ուղարկում էին ապրելու հեռու Արքունի Տանից։ Արշակունի արքայազուններին հատկացված էր Հաշտենից գավառը Հայաստանի արևմտյան սահմանների վրա. բայց հետզհետե նրանք այնքան բազմացան, որ հարկավոր եղավ հատկացնել նրանց և ամբողջ երկու գավառ Վասպուրական նահանգում, Վանի լճի մոտ—Աղիովիտ և Առբերանի։ Այս Արշակունի տոհմը հետզհետե մտավ հայ նախարարական դասակարգի մեջ։

Արքունիքի և պետության կառավարությունը պահանջում էր բազմաթիվ պաշտոնյաներ։ Դրանք բացառապես ազնվական դասակարգից էին նշանակվում և ունեին հատուկ հորջորջում—գ ո ր ծ ա կ ա լ ն ե ր։ Հայ բյուրոկրատիայի ներկայացուցիչներից մինչև 900 հոգի, ինչպես հնթադրում են, գտնվում էին միայն արքունիքում։ Նախարարական մի քանի տներ ժառանգաբար վարում էին պալատական և պետական մի շարք պաշտոններ։ Այսպես, պալատական

պաշտոններ էին. Ն ե ր ք ի ն ա պ ե տ ը, որ և թագավորահայր, հատկապես Մարդպետական տոհմից էր լինում. Թ ա գ ա դ ի ր, որ թագավորության ժամանակ թագը դնում էր թագավորի գլխին, Բագրատունիների տոհմից, Թ ի կ ն ա պ հ՝ Խորխոռունիների տոհմից, զ ի ն ա կ ի ր՝ Մամիկոնյան տոհմից, զ գ ե ց ո ւ ց ա ն ո ղ կամ հ ա ն դ ե ր ձ ա պ ե տ՝ Գնթունիների տոհմից, մ ա տ ա կ ա ր ա ր կամ հ ա մ բ ա ր ա կ ա պ ե տ՝ Գաբեղյան տոհմից, տ ա կ ա ռ ա պ ե տ՝ Գնունիների տոհմից։ Բացի սրանցից կային և հետևյալ պաշտոնյաները. ս ե ն ե կ ա պ ե տ, որ և կնքապահ, կ ա ր ա պ ե տ ա ր ք ա յ ի (թագավորի առջևից գնացող, սուրհանդակ), դ ա հ ճ ա պ ե տ, ո ր ս ա պ ե տ, հ ա վ ն ո ւ ն ի ք ա ր ծ վ ե կ ի ր ք (որսորդության պաշտոններ,) շ ա հ ա խ ո ռ ա պ ե տ, ք ա ր տ ո ւ ղ ա ր, գ ր չ ո ւ ն ի ք, ն ա մ ա կ ո ւ ն ի ք։ Իսկ ընդհանրապես արքունիքում ծառայողներին անվանում էին Ո ր ե ա ր Դ ր ա ն։

Պետական պաշտոնավարության վերաբերյալ անուններ շատ չեն մնացել։ Հայտնի են միայն երեք գլխավոր պաշտոններ. ե ր կ ր ո ր դ թ ա գ ա վ ո ր ո ւ թ յ ա ն, ս պ ա ր ա պ ե տ, հ ա զ ա ր ա պ ե տ։ Առաջինը Արևելքում անխուսափելի այն բարձր պաշտոնյան էր, որ այժմ էլ պահպանել է իր գոյությունը Թուրքիայում մ ե ծ վ ե զ ի ր անունով։ Ինչպես ցույց է տալիս և անունը, այդ պաշտոնյան երկրորդ անձն էր թագավորից հետո, հետևաբար նրան էին ենթարկվում պետության բոլոր գործերը։ Նա ընդհանուր վերահսկիչ էր, «թագավորի աչքը», ինչպես կոչվում էր նույն պաշտոնը ուրիշ երկրներում։ Այնուհետև վարչությունը բաժանվում էր երկու մասի՝ զ ի ն վ ո ր ա կ ա ն և ք ա ղ ա ք ա ց ի ա կ ա ն։ Առաջինի գլուխն էր ս պ ա ր ա պ ե տ ը, երկրորդինը՝ հ ա զ ա ր ա պ ե տ ը։ Սպարապետության պաշտոնը հատուկ էր Մամիկոնյան տոհմին. նրա կարևորությունը բխում էր այն հանգամանքից, որ նրա մեջ կենտրոնանում էր ամբողջ հայկական բանակի բարձր հրամանատարությունը։ Երբ վերացավ Արշակունյաց թագավորությունն, սպարապետությունն ավելի ևս կարևոր նշանակություն ստացավ իբրև ազգային ինքնօրինության ներկայացուցիչ։ Իսկ հազարապետը մի տեսակ ելևմտական պաշտոնյա էր, որի ձեռքումն էր և պետական հարկերի տնօրինությունը։

Հայկական բանակն էլ, իհարկե, մի ավատական երկրի կազմակերպություն էր կրում։ Նրա մի մեծ մասը պատկանում էր գլխավոր տանուտերին (թագավորին)։ Դա մշտական զորքն էր, որի գլխավոր պարտականությունն էր պաշտպանել պետության սահմանները։ Ինչպես գիտենք, նույն այս նպատակով էլ Արտաշեսյան հարստության սկզբից հաստատվել էին չորս բդեշխական երդվյալ իշխանություններ, որոնք շատ կարևոր և բարձր զինվորական իշխանություններ էին իբրև կ ո ղ մ ն ա կ ա լ ն ե ր։[63] Բացի այդ ընդհանուր պետական պաշտպանությունից՝ արքունի կամ ոստանիկ զորքի մի մասն էլ թագավորական պալատում էր ապրում, հատկապես թագավորի անձը պահպանելու համար (գվարդիա)։ Մի հատուկ գունդ այդ պալատական զորքից կոչվում էր մ ա ր դ պ ե տ ա կ ա ն և նրա պաշտոնն էր պահպանել թագուհուն առհասարակ կանանոցը և արքունի գանձը։ Արքունի զորքի թիվը համարվում էր 40 հազար։

Պատերազմի դեպքում մշտական զորքի վրա ավելանում էին նախարարական գնդերը, որոնք երկրի բոլոր կողմերից, իրենց նախարարների առաջնորդությամբ, շարժում էին կենտրոնանալ նախօրոք որոշված տեղերում, որոշ խմբերի մեջ։ Մի հին ցուցակ[1], որի վավերականությունը, սակայն, դուրս

[1] Հովհ. եպ. Շահխաթունյան, «Ստորագրութիւն կաթուղիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ», Հ. Ը, Էջմիածին, 1842, եր. 58—59։

չէ կասկածներից, ցույց է տալիս որ բոլոր խմբերի թիվը 86 էր և նրանք բաժանված էին չորս մեծ հրամանատարությունների՝ արևելյան, արևմտյան, հյուսիսային և հարավային։ Յուրաքանչյուր նախարարություն առանձին խումբ չէր կազմում. կային այնպիսի խմբեր, որոնք մի քանի նախարարություններից էին կազմվում։ Յուրաքանչյուր նախարարության դուրս հանած զինվորների թիվը կախված էր այն հողաբաժիններից, որ նրանք տալիս էին մշակելու այն պայմանով, որ փոխարենը հողաբաժնի մշակողը պատերազմի ժամանակ տա որոշ քանակությամբ զինվոր, գլխավորապես ձիավոր։ Վերոհիշյալ ցուցակից երևում է որ ամենամեծ քանակությամբ զինվոր տալիս էր Սյունիքի նախարարական խումբը՝ 19400. դրան հետևում էր Կադմեացի խումբը՝ 13200, ապա գալիս էր Գուգարքի բդեշխը՝ 4500, Աղձնիքի բդեշխը՝ 4000։ Մյուս խմբերը այս քանակությունից պակաս էին։ Շատ էին այն խմբերը, որոնք տալիս էին 500, 300, 100 մինչև իսկ 50 զինվոր։ Ամբողջ հայոց բանակի թիվը հասնում էր 120 հազարի։

Իր ռազմական հատկություններով շատ լավ անուն էր ստացել մանավանդ հայկական հեծելազորը. նույնիսկ Թագավորության վերանալուց հետո էլ նա առաջնակարգ տեղ էր գրավում պարսից բանակի մեջ։ Եվ այսպիսի կովողները, անկասկած, լավ յուրացնում էին ժամանակի պատերազմական արվեստը։ Զորքը բաժանվում էր գ ն դ ե ր ի և վ ա շ տ ե ր ի, որոնք ունեին իրենց դրոշներն ու նշանները, հավանորեն իրենց հրամանատար նախարարների զինանշանները. այսպես, հիշատակվում են ա ր ծ վ ի նշաններ, աղեղի նշաններ։ Արշավանքների ժամանակ բանակն ուներ իր ա ռ ա ջ ա պ ա հ, վ ե ր ջ ա պ ա հ և կ ո ղ մ ն ա պ ա հ մասերը[1]։ Ընտրելով մի տեղ պատերազմի համար կամ դիրք բռնելով թշնամու դիմաց, բանակը նախ իր պաշտպանության համար կամ խրամատ էր փորում, կամ շինում էր ղ ա կ ի շ (կոչվում է և լ ա կ ի շ), այն է՝ պատնեշ, շրջափակ։ Կռվից առաջ սկսվում էր ճ ա կ ա տ հ ա ր դ ա ր բ ո ւ թ ի ւ ն։ Հրամանատարը դասավորում էր իր զորքերը, բաժանելով նրանց երեք մասի՝ ա ջ թև, ձ ա խ թև և մ ի ջ ի ն թև (կամ կենտրոն)։ Պատերազմը սկսվում էր փողեր հնչեցնելով։ Թշնամու հարձակումների դեմ պաշտպանելու համար կամ երբ անհաջողության հանդիպած զորքը պիտի հավաքվեր և նորից վերակազմեր իր շարքերը, կազմվում էր վահանափակ, այսինքն չորս կողմից կանգնում էին վահաններով զինված շարքեր, որոնք բերդի պարիսպների նման պաշտպանում էին իրենց մեջ առած բանակը։ Ինչպես երևում է, հայերն էլ պարթևների նման պաշարողական պատերազմի ընդունակություն չունեին. գոնե հիշատակություն չկա որ հայոց զորքերն էլ գործ էին ածում պաշարված բերդի պարիսպները քանդելու համար անհրաժեշտ մեքենաներ։ Որպեսզի բանակը հեշտ հնարավորություն ունենար հաղորդակցություն պահպանելու համար իր թիկունքի հետ, շինվում էին խ ա ն ե ր, մի տեսակ իջևաններ, ուր պատրաստ ձիաներ էին պահվում՝ զինվորական իշխանության պետքերի համար։

Զորքերի մեջ հրամանատարության աստիճաններ էին՝ հազարապետ, հարյուրապետ։ Զենքերն էին՝ վահան, սուր, թուր, նիզակ, աղեղ ու նետ, շեղ, աշտե, դաշույն, պարս։ Հեծելազորը գործ էր ածում զրահ, որ ծածկում էր ամբողջ մարմինը և սաղավարտ՝ պղնձից կամ երկաթից, գլուխը պաշտպանելու համար։

Արքունական զորքերի գլխավոր բանակատեղին էր Շահապիվանը, Արտանիկ ակունքների վրա, ուր տեղի էին ունենում Նավասարդի համազգային մեծ տոները՝ նույն այդ զորքերի մասնակցությամբ։

3. Կրոն: Պետական կյանքի զարգացման հետ Հայաստանում զուգընթացաբար առաջացավ և կրոնական կազմակերպության զարգացումը։ Նախկին շրջանի հետ համեմատած պաշտամունքը բարդ և ընդարձակ մի սիստեմ էր դարձել իր նվիրապետական աստիճաններով, աստվածաբանական տեսություններով, աստվածների բազմությամբ, քրմական կոչման բազմատարրությամբ։ Երկիրը Արտաշեսյան օրերից ստեղծագործական ուժեղ աշխատանք էր կատարել իր մտավոր-կուլտուրական առանձնահատկությունները մշակելու համար։

Այդ աշխատանքն արդյունավորվել էր, ինչպես և նախընթաց շրջանում, փոխառությունների և նմանությունների միջոցով։ Եվ ինչպես միշտ, ազդեցության ամենամեծ և ամենահզոր մասը գալիս էր Իրանից։ Այնքան շատ է իրանի մտցրածը հայ կյանքի մեջ, որ առաջին անգամից թվում է թե կատարյալ և անվերապահ իրանացում էր տեղի ունենում Հայաստանի մեջ։ Սակայն այս արտաքին երևույթը ծածկում է բուն իրականությունը, որ ցույց է տալիս, թե ընդհակառակն, այս հզոր ազդեցության տակ էլ հայերը պահպանում էին իրենց ազգային ինքնուրույնությունը։ Այս շատ նշանավոր հանգամանքը միանգամայն պարզված կլինի, եթե մենք վերցնենք նախ պարսից կրոնական սիստեմը և ապա տեսնենք, թե ի՛նչ կերպարանք ստացավ այդ սիստեմը Հայաստանում։

Ա. զրադաշտականություն[1]**:** Պարսկական կրոնը կոչվում է մազդեզականություն, որովհետև նրա աստուծու անունն էր Ահուրա-Մազդա։ Նա ամբողջապես պարսկական ստեղծագործություն չէր։ Նրա մեջ կային հին պաշտամունքի սկզբունքներ, որոնք սեփական էին արիական ազգերին դեռ այն հին ժամանակները, երբ միասին մի ընդհանուր հայրենիքում էին ապրում։ Սրա ամենամեծ ապացույցն այն է, որ Հնդկաստանի արիացիների կրոնը, որ նրանց սուրբ գրքի անունով կոչվում է վեդայական, մազդեզականության հետ նմանություններ շատ ունի, այնպես որ երկու կրոնները հանուրյան հետ նմանություններ շատ ունի, այնպես որ երկու կրոնները հանդիպում են մի աղբյուրից առաջացած։ Այսպես, երկու կրոններին էլ հատուկ է երկնային լույսի և առատության աստվածը՝ Միհր անունով։

Սակայն թե վեդայականությունը և թե մազդեզականությունը, ինչպես և առհասարակ ամեն մի կրոն, ժամանակի ընթացքում, հասարակական զարգացման պահանջմամբ ենթարկվեցին բարեփոխությունների։ Հիմնավոր և ընդարձակ բարեփոխության մազդեզականությունը ենթարկվեց, ինչպես կարծվում է ենթադրաբար, VII դարում Ք. ա. և այդ բարեփոխության հեղի-

[1] Իսճիճյան, «Հնախոսութիւն», հ. Բ, գլ. ԺԳ։

[1] Աղբյուրներ՝ a) **Avesta,** Livre sacré du—Zoroastrisme, traduit du texte Zend par C. de Harlez, Paris. 1881. b) Viktor Henri, Le Parsisme, Paris, 1905. c) L. Chachoin. „Zes Religions", Alger, 1910. d) Nathan Söderblom, „Les Fravashis", Paris, 1899. e) A Gasquet, „Essai sur le Culte et les Mysteres de Mithra", Paris, 1899.

f) «Միքայել փաշա Փորթուգալ», «Նորիշխի վարդապետի վասն Վարդանա և հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1903։ g) Проф. А. Погодин, «Религия Зороастра». Спб. 1903. h) Барт, «Великие Религия Востока», М., 1898. i) G. Maspero, „Histoire Ancienne des Peuples de l'Orient Classique", t. III, Paris,1899. j) Monde Ancien, Civilisation Oriental, „Poésie Litique", Paris, 1870. k) François Lenormant et Ernest Babelon, „Histoire Ancienne de l'Orient", t. V, Paris, 1887. l) D. Menant, „Les Parsis, Histoire des communantés Zoroastriennes de l'Inde", Paris, 1898.

m) З. Рагозина, «История Мидии», Пет., 1903.

նակ ցուցադրվում է Զրադաշտ անունով մի իմաստուն մարդ, որ, սակայն, ոմանց կողմից համարվում է գոյություն չունեցած, մտացածին։ Այս անունից էլ բարեփոխված մազդեզականությունն ստացել է երկրորդ, ավելի գործածական անուն—զ ր ա դ ա շ տ ա կ ա ն ու թ յ ու ն, որի սուրբ գիրքը կոչվում է Ջ ե ն դ-Ա վ ե ս տ ա։

Զրադաշտական կրոնի կամ դենի կենտրոնը կազմում է Ա հ ու ր ա-Մ ազ դ ա (իմաստուն տեր) աստվածը, որին տրված հատկությունները ցույց են տալիս թե նա մի հատ աստված է և նրա հավասար ոչ ոք չկա։ Ամենակարող է նա, ամենաստուրբ, ստեղծող, անսկիզբ և անվախճան։ Երկինքը նրա զգեստն է, զարդարված աստղերով, արեգակը նրա աչքն է։ Սակայն այդ միաստվածության անսահման կարողության հետ միասին Ահուրա-Մազդան ներկայացնում է մի ծայր այն երկվության մեջ, որ զրադաշտականության մի ուրիշ գլխավոր երևույթն է։ Աշխարհի վրա, ասում է պարսկական վարդապետությունը, հանապազ, անդրադրում, հավիտենապես տեղի ունի մրցություն բարիի և չարի մեջ։ Բարի սկզբունքի աղբյուրը Ահուրա-Մազդան է, չար սկզբունքինը՝ Ա հ ր ի մ ա ն ը։

Նախքան աշխարհի ստեղծագործությունը, «իսկզբանե», ինչպես անվանում են այդ անհիշելի ժամանակները և հրեական ավանդություններ, գոյություն ունեին հավիտենական լույսը և հավիտենական խավարը։ Հավիտենական լույսի տերն էր Ահուրա-Մազդան, հավիտենական խավարի տերը՝—Ահրիմանը։ Ահուրա-Մազդան ստեղծեց աշխարհը իր խոսքով և վերջացրեց այդ գործը վեց շրջանում. նրա բոլոր ստեղծածները բարի էին։ Նա ստեղծեց հողը, ջուրը, կրակը, մարդուն, բոլոր բարի և օգտակար արարածներին։ Լույս, ջերմություն, կյանք, առատություն, երջանկություն—որոնք Ահուրա-Մազդայի գործերն են։ Աշխարհը նա կառավարում է իր ձեռքով ստեղծած բարի ոգիների, հրեշտակների միջոցով, որոնք երեք տեսակի են. 1. «Ամշաշ-Սպանտա»-ներ (անմահ սուրբեր), որոնք վեց հատ են և նրանց դասակից է և ինքը Ահուրա-Մազդան։ Սրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է այն աստվածային հատկությունները, որ ամփոփում է իր մեջ Ահուրա-Մազդան։ 2. «Յազատա»-ներ, երկրորդական կարգի ոգիներ, որոնք ավելի բազմաթիվ են։ Ծրված երկնքում, օդում, երկրի վրա՝ բարի գործեր առաջացնելու և երկիրը պտղաբերելու համար։ Դրանցից Զենդ-Ավեստայի մեջ հականե հանվանե հիշատակված են երեսունը։ 3. «Ֆրավաշի»-ներ, որոնք արդեն անհուն բազմություն են կազմում, ամբողջ բանակներ։ Դրանք պահապան հրեշտակներ են, որոնք լավություն են անում։ Բոլոր մեռածների հոգիները Ֆրավաշի էին դառնում։ Հետո այս բանի վրա ավելացվեց և այն, որ յուրաքանչյուր մարդ, յուրաքանչյուր իր, նույնիսկ դեռ չծնված յուրաքանչյուր արարած ունի իր երկրորդը, որ ոգիացած է և ֆրավաշիների բազմության մեջ է գտնվում։

Տեսավ Ահրիմանը Ահուրա-Մազդայի ստեղծած աշխարհը և ինքն էլ սկսեց գործել։ Նա աստված չէ, ոգի է միայն, բայց այն տարբերությամբ, որ անկախ գոյություն ունի, նույնպես հավիտենական, անսկիզբ և անվերջ, նույնպես ստեղծելու կարողությամբ օժտված։ Եվ նա ստեղծեց ամեն ինչ, որ վատ է—մահ, հիվանդություն, ցուրտ, բոլոր անմաքուր, վնասակար արարածներին։ Նա էլ ստեղծած ուներ իր օգնական ոգիները՝ դարձյալ նույն կարգով. առաջին կարգին պատկանում էին վեց գլխավոր ոգիներ, ապա գալիս էին մյուս դասակարգերը, որոնք բաղկացած էին դևերից և տանջանքներ էին տարածում աշխարհի մեջ։ Ահրիմանը թշնամի է Ահուրա-Մազդային, հետևաբար և նրա

ստեղծած մարդուն։ Ահուրա-Մազդան մարտնչում է նրա դեմ։ Մարդը այդ կռվի մեջ պիտի Ահուրա-Մազդայի կողմը լիներ, նրա կռիվը մղեր չար ոգու դեմ։ Ահա այդ կռվի կանոնները սովորեցնում էր կրոնը՝ առաջնորդ և զինակից հանդիսանալով նրա համար։

Բարի և չար սկզբունքների մրցությունն անհուսալի չէր, ոչ էլ հավիտենական։ Ահուրա-Մազդային երկրպագողը պիտի հավատար որ երկարատև է լինելու այդ կռիվը, բայց վերջ ի վերջո հաղթությունը լուսինն է լինելու ընդդեմ խավարի և պիտի գա մի ժամանակ, երբ աշխարհի վրա կվերջանա Ահրիմանի թագավորությունը և մարդիկ պիտի կատարյալ երջանկություն և անմահություն վայելեն հավիտենապես։ Այսպիսով չարի սկզբունքը, լինելով հավիտենականությունից առաջացած մի տիեզերական կարգ, անվերջ ու հավիտենական չպիտի լիներ՝ այս հատկությունները միայն բարի սկզբունքին էին պատկանում։ Եվ ցանկալի վախճանը, այսինքն խավարի թագավորության կործանումը փութացնելու համար մարդը պիտի զինվեր Ահուրա-Մազդայի տնօրինած բոլոր միջոցներով՝ նրա պատերազմը լավ պատերազմելու համար։

Կռվի այդ միջոցները մարդուն բարձրացնող իդեալներն էին—մաքրություն, սրբություն, աշխարհաշինություն։ Ավեստական կրոնը գերազանցորեն կուլտուրական մարդու կրոնն էր, ընտանիքի, բազմամարդության, առատության, մշակման կրոնը։ Երեք կարևոր կարգ է նա նկատում հասարակության մեջ—քահանա, զինվոր, երկրագործ։ Բայց սրանց մեջ էլ ամենակարևորը և ամենաբարձրը վերջինն է։ Ահա ինչ էր ասում Ահուրա-Մազդան իր մեծ մարգարե Զրադաշտին. «Սուրբ է այն մարդը, որ հողի վրա բնակարան է շինել և այդ բնակարանում պահում է կրակը, անասուններ, իր կնոջը, իր երեխաներին և լավ հոտեր։ Ով հողին աճեցնել է տալիս ցորեն, ով մշակում է դաշտերի պտուղները, նա մշակում է մաքրությունը»։ Այս շինարարական սկզբունքները Զենդ-Ավեստայի մեջ մեծարվում են այլևայլ ձևերի տակ։ Երկրագործը համարվում է բարիքների աղբյուր, և այն ժամանակ, երբ Ահուրա-Մազդան պակասեցնում է երկրագործ մշակների թիվը, աշխարհը լցվում է դևերով։

Զրադաշտականությունն էլ, ինչպես և ամեն մի ուրիշ կրոն, աշխատում էր կարգավորել հավատացյալների կյանքը, մշակելով բարոյական օրենքներ, սահմանելով ամեն մեկի իրավունքներն ու պարտավորությունները։ Ահուրա-Մազդային երկրպագող ամեն մի իրանցու առաջին և գլխավոր պարտականությունն էր լինել ջերմեռանդ հավատացյալ, կատարել բոլոր պատվիրանները, ծեսերը, պաշտամունքները։ Այս բոլորի փոխարեն հավատացյալը Ահուրա-Մազդայից պիտի վարձատրվի թե՛ այս աշխարհում և թե՛ մանավանդ հանդերձյալ աշխարհում։ Բայց այս աշխարհի բարիքները թե՛ շուտ են մոռացվում և թե՛ առհասարակ այնքան մեծ նշանակություն չունեն ապրող մարդու համար։ Ուստի իրանական կրոնն էլ, ուրիշների նման, ամենալայն չափերով շահագործում էր մարդու այն ահավոր, բայց միամիտ մտածողությունը թե ի՛նչ պիտի դառնա ինքը մեռնելուց հետո։ Զրադաշտականությունն էլ, իբրև կրոն, սահմանում էր մի ընդարձակ և բարդ մեռելապաշտություն, որի համար սահմանում էր ծեսեր, զոհաբերություններ և ներգործելու այլ միջոցներ։

Հիվանդությունը, իբրև վատ բան, դժբախտություն, Ահրիմանի գործն էր համարվում։ Հիվանդացած մարդու մեջ արդեն բնակություն էր հաստատում չար ոգին, ուստի հիվանդին առանձնացնում էին, հեռու պահում բոլոր սուրբ ոգին, ուստի հիվանդին առանձնացնում էին, հեռու պահում բոլոր սուրբ առարկաներից, օրինակ ջրից ու կրակից, առողջ մարդկանցից, որպեսզի նրանք

չպղծվեն, չվարակվեն։ Նրան սովորական անկողին չէին տալիս, այլ ծածկում էին հատարակ կոշտ կտորներով։ Ուտելիք ու ըմպելիք հիվանդին տալիս էին հեռվից, կախելով ամանները երկար ձողերի ծայրից։ Բժշկության ամենաուժեղ միջոցն այն էր, որ մազդեզական քահանան աղոթքներ ու սուրբ գրքից հատվածներ էր կարդում հիվանդի վրա։ Բայց կային և դեղերով ու վիրահատությամբ բժշկություն անողներ ևս։

Երբ հիվանդը մեռնում էր, նրա հոգին, որ մազդեզականի պես բոլոր կրոնների մեջ ընդունված է իբրև անմահ, իսկույն չէր հեռանում մարմնից, այլ երեք օր ու երեք գիշեր մնում էր դիակի գլխավերևը։ Իսկ դիակը, հոգին բաժանվելու րոպեից սրտեն միմիայն պղծություն էր, որից պետք էր զգուշանալ ամեն կերպ։ Նրա մեջ, սև ճանճի կերպարանք առած, մտնում էր Նասուն դևը, որ դիակների մեջ էր ապրում և չարագույնն էր բոլոր դևերից։ Նրան հալածելու համար մեռածի դիմաց շուն էին կանգնեցնում, որ երկրագործ և անասնապահ արիացու տնտեսության մեջ կատարած իր մեծ ծառայություններ համար սրբազան կենդանի էր համարվում՝ մարդու հետ գրեթե հավասար պատիվներով։ Նասու դևը միայն շան հայացքից էր փախչում։

Պաշտպանվելով դիակից, պետք էր պաշտպանություն ցույց տալ նրա հոգուն, որ 3 օր ու գիշերվա ընթացքում, քանի գտնվում էր դիակի մոտ, թույլ էր, անպաշտպան, մերկ։ Ընտանիքը այդ երեք օրերում պիտի աղոթքներ ու զոհաբերություններ կատարեր, իհարկե, քահանաների ղեկավարությամբ։ Ավեստական օրենքով օր ու գիշերը բաժանվում էին հինգ մասերի, որոնք կոչվում էին գահ (հայերեն պահ) և յուրաքանչյուր մասի համար սահմանված էին աղոթքներ։ Երրորդ օրվա երեկոյան հավաքվում էին քահանաները, մեռելի ազգականներն ու բարեկամները։ Այդ ժողովում հայտնվում էր թե ի՛նչ կտակ է արել մեռածը կամ ի՛նչ բարեգործական կարգադրություններ են անում ազգականները մեռածի հոգու համար։ Սահմանված էր որ մեռածի զգեստները տրվում էին կամ քահանային կամ աղքատներին։

Չորրորդ օրվա արշալույսին սկսվում էր հոգու համար ամենածանր թափեն։ Նա հեռանում էր դիակից, բռնում էր այն դժվար, ցավալի ճանապարհը, որ տանում էր նրան մյուս աշխարհը։ Սակայն անորոշ չէր հեռացողի ճակատագիրը։ Արդեն մարմնից բաժանվելու վայրկյանից հայտնի էր թե ո՛վ ինչպե՛ս պիտի լինի։ Արդար հոգին, նա, որ ճշմարիտ և ուղղահավատ մազդեզական է եղել, զվարթ և ուրախ է, ճաշակում է միանգամից այնքան քաղցրություն, որքան չէր ճաշակել իր ամբողջ կյանքի մեջ։ Նա իրեն զգում է մի գեղեցիկ պարտեզի մեջ և հարավի անուշաբույր քամին է շոյում նրա հոտոտելիքը։ Բոլորովին դրա հակառակն է մեղավոր կամ զրադաշտական դեմն չպատկանող հոգու դրությունը։ Տխուր ու հուսահատ է նա, զգում է իրեն մի անապատի մեջ ու հյուսիսային խեղդող քամին է նրան խփում։

Հանդերձյալ աշխարհը մտնելու համար պետք էր անցնել Սինվատ անունով կամուրջը։ Այդտեղ բարի և չար հոգիները կռվում են իրար հետ թե ո՛ւմ է պատկանում անցնող հոգին։ Արդար հոգուն կամուրջի սկզբում դիմավորում է նրա խիղճը հրաշագեղ կույսի կերպարանքով, որին ընկերացում են երկու շներ։ Նա տանում է հոգին կամուրջի վրայով։ Իսկ անարդար հոգուն դիմավորողը մի դաժան վհուկ է լինում։ Անցնելով կամուրջը, հոգիները ենթարկվում են բարի ոգիների դատաստանին. արդարները մտնում են դրախտի մեջ, ուր ներկա է, խոսում է նրանց հետ ինքը Ահուրա-Մազդան։ Մեղավորները և անհավատներն ընկնում են դժոխք։

Իսկ մեռածի մարմնի վերաբերմամբ զրադաշտականությունը մի բոլորովին ինքնուրույն կարգ է սահմանել։ Ուրիշ կրոններ կա՛մ թաղում էին մեռելներին հողի մեջ կա՛մ այրում էին։ Բայց մազդեզական օրենքի տեսակետից սուրբ էին թե՛ հողը և թե՛ կրակը և դիակի պես մի պղծությամբ նրանց կեղտոտելը մի աններելակայելի ծանր հանցանք էր։ Ուստի Ահուրա Մազդան կարգադրել էր— ո՛չ թաղել և ո՛չ այրել մեռած մարմինը, այլ նրա միսը ուտեցնել գազաններին ու թռչուններին։ Այս գործը հարմար կերպով կատարել տալու համար սահմանված էր գերեզմանոցի մի ինքնուրույն տեսակ, որ կոչվում էր դախմա կամ «լռության աշտարակ»։ Դա մի բարձր կլոր աշտարակ էր, որ շինվում էր մարդկային բնակությունից ու ջրից բավականաչափ հեռու։ Նրա մեջտեղը փոս էր— որի պատերն ու հատակը քարով կամ աղյուսով էին ծածկված։ Փոսի շուրջը տեղեր էին շինված տղամարդկանց, կանանց և երեխաների համար առանձին-առանձին։ Այդ տեղերում էլ դրվում էին դիակները։ Դիշատիչ թռչունները հարյուրներով հարձակվում էին դիակի վրա և մի ժամից ոչ ավել միջոցում քրքրում ուտում էին ամբողջ միսը։ Որպեսզի նրանք մարմնի մասերը չկտրեն չտանեն հողի վրա կամ ջրի մեջ գցելու, դիակի ոտներն ու մազերը կապվում էին քարերին։ Այսպիսով աշտարակի վրա մնում էին միայն կմախքները։ Նրանց գցում էին ընդհանուր մեծ փոսի մեջ, ուր և ստացվում էր մարդկանց կատարյալ հավասարություն, մի բան, որ կարելի չէր լինում իրագործել կենդանի մարդկանց մեջ։

Այսքանով չէր սահմանափակվում զրադաշտականության նվիրագործած մեռելապաշտությունը։ Ամեն տարի մեռելների հատուկ պաշտամունք էր կատարվում, որ տևում էր տասն օր։ Դա անշարժ տոնակատարում էր, պարսկական տարվա վերջին տասն օրերն էին միշտ հատկացված նրան (մարտի 10—20)։ Կոչվում էր և Ֆրավաշների տոն։ Ֆրավաշները, ինչպես գիտենք, մեռած արդարների հոգիներն էին, որոնք լավություններ էին անում մարդկանց, իսկ սրանք դրա փոխարեն զոհեր էին մատուցանում նրանց։ Այս համազգային ընդհանուր տոնախմբությունն էլ, ուրեմն, ներկայացնում էր նույն նախնիքների պաշտամունքը, որ հատուկ էր արիական ազգերին և որ, ինչպես տեսանք, գոյություն ուներ և հայերի մեջ։

Զրադաշտականությունը, իբրև կրոն, իհարկե, չէր կարող ապրել առանց պաշտամունքների, տաճարների, քահանայության, արարողությունների։ Այս կողմից էլ նրա մեջ մենք տեսնում ենք նախնական հողագործ ժողովրդին հատուկ պարզություն։ Ամենագլխավոր պաշտամունքը մատուցվում էր կրակին։ Այնքա՛ն տարածված, այնքա՛ն ժողովրդական էր այս պաշտամունքը, որ «զրադաշտական» կամ «մազդեզական» անունները հաճախ փոխարինվում էին «կրակապաշտ» անունով։ Կրակի մեջ էր մազդեզական հավատացյալը տեսնում իր մեծ և բարերար Ահուրա-Մազդայի կերպարանավորումը և այն հզոր սկզբունքը, որ կյանք է բաշխում աշխարհին, հալածում է խավարը և պաշտպանում է մարդուն չար դևերից։ Նրան երկրպագելու համար շինվում էին հատուկ տաճարներ, որոնք կոչվում էին աթեշ-գյահ (ըստ մեր հին մատենագիրների ատրուշան)։ Դրանք կամ բացօթյա բարձր աշտարակաձև սեղաններ էին կամ կտուրով ծածկված շինություններ, որոնց մեջ դրված էին կրակի սեղաններ և շինված էին զոհարբության տեղեր։ Հարավ-արևմտյան Պարսկաստանում, Բաբելոնի սահմաններին մոտ, աթեշ-գյահները ունեին բաբելա-ասորական տաճարների ձևը—

բարձր քառակուսի աշտարակներ, որոնց շուրջը պտտում էին աստիճանաբար բարձրացող սանդուղքներ[1]: Ծածկված շինությունների մեջ հաստատված սեղանները մեծ մետաղյա անոթներ էին, լցված մոխրով: Մոխրի կույտի վրա այրում էին անուշահոտ յուղերի օգնությամբ չոր փոքրիկ ճիպոտներ, որոնք կապված էին փունջ-փունջ և պահվում էին հատկապես շինված եռոտանիների վրա: Այդ կապոցներն անվանվում էին «բարսումա»: Երկու կամ երեք քուրմ ծառայում էին այդ սեղանին օր ու գիշեր, հսկում էին որ կրակը մշտավառ լինի, շարունակ կերակուր ստանալով բարսումաները:

Ժողովուրդը կանգնում էր տաճարի մեջ իր համար նշանակված տեղերը: Քուրմերը, ամբողջովին սպիտակ հագած, պաշտոն էին մատուցանում կրակին, աղոթքներ ու օրհներգներ կարդալով և որոշված ծեսեր կատարելով: Մազդեզական օրենքը պիղծ էր համարում այն ամենը, ինչ դուրս է գալիս կամ կտրվում է մարդու մարմնից (բացառություն էր միայն շունչը). այսպես մազերն ու եղունգները պետք էր ծածկել մի որևէ խոռոչի մեջ: Որովհետև թուքն էլ անմաքուր բան էր, ուստի կրակին պաշտոն մատուցանողը կապում էր իր բերանին մի հատուկ կապոց, որպեսզի կարդալիս կամ երգելիս բերանի թուքը չընկնի կրակի վրա և չպղծե նրան: Այս կապոցը կոչվում էր փ ա ն դ ա մ:

Կրակի առջև պաշտոն մատուցվում էր և հ ո մ ա անունով բույսին, որից ստացվում էր սրբազան նշանակություն ունեցող մի արբեցնող հեղուկ: Այդ հեղուկը խմում էին, ձոնելով կրակին: Հոման համարվում էր առողջություն, իմաստություն, քաջություն, ուժ պարգևող:

Այսպես էր, ընդհանուր գծերով, այն կրոնական սիստեմը, որի մեջ իր աշխարհայացքներն ու ակնկալություններն էր դրել իրանական ցեղը: Ամենացայտուն կերպով նա այդտեղ ցուցահանում էր երկրագործի իդեալները: Նա մեծարում էր բնության բոլոր ստեղծագործող ուժերը, որոնք կարող էին նպաստել նրա խաղաղ աշխատանքին ապահովել այդ աշխատանքի անվտանգությունը: Նա սրբացնում էր իր օգնական կենդանիներին անգամ: Շան սրբացումը մենք տեսանք արդեն: Սուրբ էր համարվում և աքաղաղը: Չէ՞ որ նա է պիշերային մթության մեջ ցույց տալիս երկրագործ մշակին զարթնելու ժամը: «Նա է,— ասում է Ավեստան,— որ բարձրացնում է իր ձայնը ամեն աստվածային արշալույսին և կանչում է. վե՛ր կացեք, մարդիկ, փառաբանեցե՛ք ամենագեղեցիկ մաքրությունը, հալածեցե՛ք դևերին»...

Երկրագործի աջ բազուկն է եզը, և ահա նա էլ սուրբ կենդանիների թվումն է: Եզան մեզը (գոմեզ) կեղտերից և մեղքերից մաքրում էր մարդուն լվացումների միջոցով:

Բայց երկրագործների և խաշնարածների կրոնը ժամանակի ընթացքում դառնում է աշխարհակալ, նվաճող ժողովրդի կրոն: Իր Ավեստայով անչափ ինքնուրույն Իրանը Բաբելոնի, Ասորեստանի տերն է դառնում, մոտենում է հունական աշխարհին: Եվ զրադաշտականությունը ենթարկվում է այդ քաղաքակիրթ երկրների ազդեցության, որոնց կրոնական հավատալիքները, պաշտամունքներն ու գաղափարները խուժում են զրադաշտականության մեջ և բավական զգալի չափով կերպարանափոխում են նրան: Ավեստական միաստվածությունը դառնում է բազմաստվածություն: Ահուրա-Մազդայի նման աստվածներ են դառնում Միհրն ու Անահիտը, որոնք, ինչպես տեսանք, յազատ-ների, երկրորդական ոգիների շարքումն էին: Միհրը, իբրև աստվածություն, նույնիսկ ետ է թողնում Ահուրա-Մազդային և դուրս գալով պարսկական լեռնանակից, դառնում է միջազգային աստվածություն: Նրա պաշտամունքը տարածված էր ամբողջ Փոքր Ասիայում, անցավ նույնիսկ Հռոմ և այդտեղ էլ շատ տարածված ու ժողովրդական էր: Անահիտի պաշտամունքն էլ, ինչպես կտեսնենք, բարձրագույն աստիճանի հասավ Հայաստանում: Հունական ազդեցությունն էլ մտցրեց աստվածների արձաններ: Այսպիսի շքեղության մասին մտածել անգամ չէր կարող երկրագործության և անասնապահության առաքյալ Զրադաշտը: Միայն Աքեմենյան թագավորների ժամանակ, երբ Իրանը մեծ պետություն դարձավ, Ահուրա-Մազդան հարկավոր եղավ շահնշահների արձանագրությունների և քանդակների մեջ իբրև նրանց հովանավորող: Այդտեղ Ահուրա-Մազդան ներկայանում է պարզապես պարսիկ թագավորի կերպարանքով, դրված արեգակի թևավորված սկավառակի մեջ, որ վերցված էր Եգիպտական պաշտամունքից: Աքեմենյան հարստության վերջին շրջանում էր որ իրանական աստվածների արձանները երևան եկան:

Այս փոփոխությունների հետ զարգանում է և քրմությունը Իրանում: Նա ստանում է ուժեղ կազմակերպություն, ձեռք է բերում մեծ իշխանություն: Ինչպես սովորաբար լինում է, կրոնը այս դասակարգի այնչափ ուժեղացման ազդեցության տակ դառնում է ձևապաշտություն և ծիսապաշտություն: Զրադաշտը հավատացյալի մարմնի մաքրության համար սահմանադրել էր լվացումներ: Ուժեղացած քրմությունը այդ լվացումները և նրանց հետ կապված ծեսերը բազմացրեց, այնպես որ հավատացյալը կաշկանդված էր ծեսերով ու ձևականություններով: Փոփոխության ենթարկվեց նույնիսկ ավեստական երկվությունը: Ահուրա-Մազդան, որ դարձավ Որմիզդ և Ահրիմանը, որի անունը ստացավ Արհմն ձևը, այլևս տարբեր էություններ չէին ներկայացնում. առաջ բերվեց մի բարձր էակ, Զրվան անունով, որից ծագում էին առնում բարիի և չարի սկզբունքները ներկայացնող այդ երկու ախոյաններ: Ընդունեցին նույնիսկ մեռելների հարությունը և վերջին դատաստանը: Ծիսապաշտությունը ոչ միայն ընդարձակվեց, այլև ավելի հանդիսավոր ու շքեղ կերպարանք ստացավ:

Սակայն պարսկական քրմության ուժը միայն այս ծիսական-դավանական նորույթների մեջ չէր ամփոփված: Քաղդեայում և Եգիպտոսում քրմությունն իր ձեռքում էր պահում, իբրև մենաշնորհ, ժամանակի ուղիղ և սուտ գիտությունը: Իրանի քրմությունը ժառանգեց իր արևմտյան դաշնակիցներից ոչ թե դրական, ուղիղ գիտությունը, այլ սուտը, այն, որ մեր հին գրականության մեջ կոչվում էր **քավդեություն**— կախարդության, բժժանքների, գուշակությունների, դիվահալածության, աստղագիտության արվեստը, որ կարողություն էր տալիս քրմական դասակարգին իր ձեռքերի մեջ պահել նույնիսկ Արևելքի մեծամեծ բռնակալներին: Այս արվեստը Քաղդեայում և Եգիպտոսում, ինչպես գիտենք, կոչվում էր **մ ո գ ու թ յ ու ն**: Իրանական քրմությունը միանգամայն տիրացավ այս անվան: Եվ նրա ներկայացրած զրադաշտականությունն սկսեց կոչվել նաև **մ ո գ ե ր ի կ ր ո ն**:

Բ. Հայ հեթանոսություն: Դարերի ընթացքում հայերը փոխառություններ անում էին, այն էլ խոշոր չափերով, պարսկական ահա ա՛յս զրադաշտականությունից: Թեև մենք գրավոր հավաստի աղբյուրներ շատ չունենք, որպեսզի կարողանանք այդ փոխառությունների սահմանները ճշտել, բայց հենվելով մեր ժողովրդական սովորությունների և հավատալիք-

[1] Marcel Dieulafoy, „L'Art Antique de la Perse", Paris, 1885, t. IV, pl. XX.

ների վրա, կարող ենք ամենայն հավանականությամբ ընդունել որ զրադաշտական շատ սկզբունքներ և արարողություններ հատուկ են եղել և հայ ժողովրդին։ Իսկ մեզ հասած գրավոր աղբյուրները, թեև դարձյալ շատ աղքատիկ, հավաստիացնում են որ հայկական պանթեոնի մեջ շատ ներկայացուցիչներ է ունեցել նույն զրադաշտականությունը։ Ունինք մի շարք ավեստական անուններ, որոնք աստվածություններ են հայերի մեջ և մեծավ մասամբ այն կերպարանքն ունին, այն հատկություններով են օժտված, ինչ հատկացրել է նրանց Զենդ-Ավեստան[1]։

Այս բոլորը, սակայն, դեռ չէ նշանակում թե Հայաստանի մեջ տիրում էր մի մաքուր և անխառն իրանական մազդեզական դեն, թե Հայաստանը կրոնապես իրանացած մի երկիր էր։ Սրա առաջին ապացույցը հայկական պանթեոնն է, որ գլխավորապես պարսկական կրոնին պատկանելով հանդերձ, կրում էր միջազգային կերպարանք։ Այդտեղ բազմաթիվ ավեստական աստվածների հետ կային և՛ բուն հայկական (Վահագն, Ամանոր, գուցե և աստղված, Տորք), և՛ ասորա-բաբելական, և՛ հունական պաշտամունքներ։

Նշանակում է, որ հայերը թեև ենթարկված էին պարսիկների խիստ ազդեցության, մանավանդ պարթև Արշակունիների ժամանակ, բայց ազատ էին իրենց սեփական հայացքները մտցնելու իրենց պաշտամունքի մեջ, օգտվելու և ուրիշ ազգերի ազդեցությունից։ Մենք արդեն տեսանք որ Աքեմենյան թագավորները լայնամիտ և համբերող էին կրոնական գործերում։ Լինելով Ահուրա-Մազդայի ջերմեռանդ երկրպագուներ, նրանք կարողացան դուրս գալ այդ մեծ աստծու պատվիրաններից այնտեղ, ուր հարցը վերաբերում էր դիակների թաղելու արգելքին։ Այդ թագավորները առանձին գերեզմաններ ունեին գեղեցիկ հուշարձաններով։ Նրանց դիակներն այդտեղ թաղվում էին անշուշտ այնպիսի նախազգուշություններով, որ պղծված չլինի մայր հողը։ Պարթևները թեև Աքեմենյաններից ավելի պահպանողական են համարվում, բայց նույնպես զուրկ էին կրոնական ֆանատիկոսությունից և կրոնական հալածանքների աստիճանին չհասած. հետևաբար և հայերը նրանց ժամանակ էլ կարողություն ունեին իրենց պաշտամունքի տերը լինել առանց արգելքների։ Արդեն մեզ ծանոթ այն հանգամանքը, որ Տրդատ Ա ոչ միայն ջերմեռանդ զրադաշտական էր և այդ պատճառով էլ Հայաստանից Հռոմ ձիով գնաց, այլև քրմապետ էլ էր, բայց և այնպես, կարողացավ թագավորել խառն պաշտամունք ունեցող Հայաստանում —այս հանգամանքը արդեն մի շատ լավ ապացույց է, որ հայ ժողովուրդը գիտեր ուժեղ կերպով պաշտպանել իր ազգային ստացվածքը, իր ինքնուրույնությունը։

Որ հայերի փոխառությունները զրադաշտականությունից կույր ու ծառայական չէին, ապացուցվում է նրանով, որ հայկական հեթանոսությունը բացարձակ բազմաստվածություն էր. բոլոր աստվածները մի ընտանիք էին կազմում։ Իրանական ծագում ունեցող աստվածները հետևյալներն էին.

1. Ա ր ա մ ա զ դ — ավեստական Ահուրա-Մազդան, առաջին դեմքը հայկական պանթեոնի մեջ։ Հայր բոլոր աստվածների, ստեղծել է երկիրն ու երկինքը, պարգևում է աշխարհի լիություն ու բարօրություն, արի է և արիություն բաշխող[2]։ Նրա մեհյանը կամ բագինը գտնվում էր Դարանաղի գավառի Անի ամ-

[1] Սեբեոսը (Geogr., t., II, p. 467) նույնպես վկայում է, որ պարսից բոլոր աստվածները, առանց բացառության, պաշտվում էին Մարաստանի և Հայաստանի մեջ։

[2] Ագաթանգեղոս, «Պատմութիւն», Վենետիկ, 1862, եր. 61, 106։

[1] Անդ, եր. 590։

[2] Барон Р. Штаккелберг, «Об иранском влиянии на религиозном верования древних армян» («Древности восточные», т. II, вып. II, М., 1901, с. 9).

[3] Եղիշե, եր. 33։

[4] Այս առաջնությունը և մեծ ժողովրդականությունը շեշտում է և Սեբեոսը (Geogr., t. II, p. 468).

[5] Ագաթանգեղոս, եր. 49։

[6] Ագաթ., եր. 607։

[7] Ագաթ., անդ։

[8] Ագաթ., եր. 584։

[9] Մատենագրութիւնք Մխիթարայ Սեբաստացւոյ, Վենետիկ, 1865, եր. 234։

[10] Ագաթանգեղոս, եր. 51։

բոցում։ Եփրատի վրա[1]։ Այդտեղ էլ հայ Արշակունի թագավորների գերեզմանները էին՝ գեղեցիկ հուշարձաններով։ Հայաստանում էլ, ուրեմն, զանցառություն էր տրվում Զրադաշտի «դախման» կամ «լռության աշտարակը», ուր բոլոր դասակարգերի դիակները թռչունների կեր էին դառնում։

2. Կա՞ր արդյոք Հայաստանի մեջ և Արամազդի հակառակորդ Ահրիմանը—հաստատապես հայտնի չէ։ Հավանական է որ նա էլ եղած լինի իբրև երկության անհրաժեշտ անդամ[2] և դրա ապացույց կարող է լինել ավեստական մռայլ դիվապետի անվան հայկական ձևը—Հ ա ր ա մ ա ն[3] կամ Խ ա ր ա մ ա ն, որ պահվել է մեր հին գրականության մեջ։

3. Ա ն ա հ ի տ, դիցուհի, դուստր Արամազդի։ Զրադաշտական կրոնի մեջ նա ջրերի բարի ոգին էր, որ ներկայացնում էր բեղմնավորության սկզբունքը, իսկ հետո բարձրացավ մինչև աստվածուհու աստիճանը։ Անահտական պաշտամունքը տարածված էր Փոքր Ասիայում, բայց ոչ մի տեղ նա այնքան փայլ և ընդարձակ ժողովրդականություն չստացավ, ինչպես Հայաստանում։ Ինչպես Միհրը պարսիկների մեջ, այնպես էլ Անահիտը հայերի մեջ հենց հետևում թողեցին նույնիսկ Արամազդին[4]։ Թե որքա՛ն մեծ էր այդ դիցուհու հմայքը հայ ժողովրդի մեջ, ցույց է տալիս այն փաստը, որ միայն նա էր հայ աստվածների մեջ, որ չորս բագիններ կամ մեհյաններ ուներ երկրի զանազան կողմերում։ Առաջինը և ամենագլխավորը, որ նաև միջազգային հռչակ ուներ, գտնվում էր Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանում[5]։ Ամբողջ գավառը կոչվում էր նաև Անահտական։ Մեծ դիցուհուն նվիրում էին մեծ հարստություններ։ Մենք արդեն տեսանք Անահիտի ցուլերը, որոնք կամ սպիտակ էին կամ սպիտակ բծեր ունեին ճակատին և մեծ հոտերով ազատ արածում էին Եփրատի ափին։ Աստվածուհու ահից ոչ ոք չէր համարձակվի գողանալ նրանց։ Այդ ցուլերից էլ զոհեր էին բերում Անահիտին։ Երկրորդ մեծ մեհյանը գտնվում էր Տարոնի Աշտիշատ ավանում[6], որ կրոնական առաջնակարգ նշանակություն ուներ Հայաստանում։ Այդտեղ էին գտնվում, ինչպես կտեսնենք, և ուրիշ աստվածների պաշտամունքներ։ Բայց նրանց մեջ եզակի դիրք էր գրավում Անահիտի միածուլ ոսկի արձանը, որի պատճառով էլ նա կոչվում էր «Ոսկեծին», «Ոսկեմայր», «Ոսկեհատ»[7]։ Երրորդ մեհյանը Արտաշատ մայրաքաղաքումն է գտնվում[8], իսկ չորրորդը՝ Անձևացյաց երկրի Դարբնաց Քար անունով տեղում[9]։ Անահիտի դիրքն ու պաշտամունքը բնորոշում են այն տիտղոսները, որոնք հատկացված էին նրան հեթանոս Հայաստանում։ Նա հայոց տիրուհին էր, Հայաստանի տիկինը և մայրը։ Նա հայ ազգի փառքն է ու բարերարը[10]։ Որ կենդանացնում է ամբողջ աշխարհը, ներկայանալով իբրև արգասավորության և բեղմնավորության

սկզբունք։ Հայ հեթանոսության խորթ չէր հին հեթանոսական մի հիմնարկությունը— կրոնական պոռնկությունը, որ գոյություն ուներ և ուրիշ ազգերի մեջ։ Այս հիմնարկությունը կապված էր Անահիտի պաշտամունքի հետ և, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը[1], կենտրոնացած էր Երիզայի մեհյանում։ Այդտեղ կային սուրբ ստրուկներ երկու սեռից, իսկ հայ ազնվականության պատկանող աղջիկները, նախքան ամուսնանալը, խառնակվում էին օտար մարդկանց, գուցե մեծ մասամբ հենց քուրմերի կամ սրբազան ստրուկների հետ։ Սակայն այս հիմնարկությունը վերացավ, ինչպես կարծում են, քրիստոնեության զարգացման ազդեցության տակ։

4. Մ ի հ ր, Արամազդի որդի, արեգակի և կրակի աստված, որի մեհյանը գտնվում էր Դերջան գավառի Բագառիճ գյուղում[2]։ Ինչպես երևում է, Միհրը հայկական պանթեոնի մեջ գրավել էր հայոց հին Վահագն աստծու տեղը, իսկ սա, շարունակելով մնալ դարձյալ ազգային նվիրական պաշտամունք, ավելի պատերազմի, քաջության աստված դարձավ, թեև այս հատկությունները կրում էր իր մեջ և միհրական պաշտամունքը։ Այս պաշտամունքը Հայաստանում այն չափերը չընդունեց, ինչպես, օրինակ, Հռոմում, բայց և այնպես բավական սիրված, ժողովրդական մի աստված էր, որի ապացույց է, ի միջի այլոց, այն որ արական հատուկ անուններ շատ կային այդ աստծու անունից առաջացած (ինչպես Միհրան, Մհերուժան և այլն)։

5. Ս ա ն դ ա ր ա մ ե տ կամ Ս պ ա ն դ ա ր ա մ ե տ, Զենդ-Ավեստայի Սպենտա-Արմայիտի ոգին, որ համարվում էր հողի ոգի։ Հայկական պանթեոնում նրա պաշտոնը միանգամայն պարզ չէ ներկայանում, բայց երևի հենց նույնն էր, ինչ զրադաշտականության մեջ՝ երկրի աստվածուհին[3]։

6. Տ իր, Տ յ ու ր կամ Տ ր ե։ Իրանական հին աստվածներից մեկը։ Հայկական պանթեոնում նա կատարում է աստվածների պատգամախոսի, երազներ տվողի և երազներ բացատրողի, դպրի և քարտուղարի պաշտոն։ Երևի նրա հովանավորության տակ էին գտնվում գրականությունն ու դպրոցը։

Այնուհետև հայ աստվածների խմբի մեջ մենք գտնում ենք երեքը՝ փոխառնված ասորական կրոնից։ Դրանցից առաջինն է Աստղիկ դիցուհին, որ թեև ծագումով օտար երկրից էր, բայց շատ հարազատ և սիրելի մի պաշտամունք էր դարձել Հայաստանում և մանավանդ նրա հարավային մասերում, Տարոնում, որ Ասորեստանի սահմանակից էր և ուներ մեծ քանակությամբ ասորի ազգաբնակություն։ Այդ ասորիներն էլ, հայանալով, իրենց դիցուհուն մտցրել են հայ պաշտամունքի մեջ[5]։ Աստղիկի բագինը գտնվում էր Աշտիշատում, Անահիտի և հայ Վահագնի բագինների հետ։ Աստղիկի բագինը կոչվում էր «Սենյակ Վահագնի», ուստի հետևեցնում են որ Աստղիկը Վահագնի տարփածուն, սիրուհին էր։ Եվ առհասարակ թվում է թե նա լույսի, երբո, հեշտանքի աստվածուհին էր, որ մեծարվում էր «Ոսկեծղի» և «վարդամատ» անուններով։ Ենթադրվում է, թե նրան էր նվիրված Վարդավառի տոնը[6]։ Գոյություն ուներ առասպել, թե Աստղիկը առավոտյան իր լոգարանն էր իջնում լողանալու և այն ժամանակ հայ երիտասարդները գնում էին նրան տեսնելու և նրա մերկության վրա հիանալու։ Բայց աստվածուհին մշուշ էր տարածում ամեն տեղ և այդպիսով ծածկում էր իր մարմինը սիրատենչ երիտասարդների անհամեստ աչքերից։ Այս մշուշից էլ, ասում էին, ստացել է իր անունը, Մուշ քաղաքը։ Երկրորդ ասորական աստվածը, դարձյալ իգական սեռից, Նանա էր կոչվում կամ Նանեհ։ Նրա մեհյանը գտնվում էր Բարձր Հայք նահանգում, Թիլ ավանում։ Իսկ թե ի՛նչ պաշտամունք էր նա ներկայացնում—հաստատապես հայտնի չէ։ Կարծվում է թե պատերազմի աստվածուհի էր։ Իսկ երրորդն էր Բարշամին աստվածը, որի մեհյանը գտնվում էր դարձյալ Բարձր Հայքում, Թորդան գյուղի մեջ։ Նա կոչվում էր «Սպիտակափառ», որովհետև նրա արձանը շինված էր փղոսկրից և արծաթից, իսկ աչքերը բյուրեղից էին։ Երկնքի աստված էր համարվում[1]։

Հ ու ն ա կ ա ն ազդեցության ապացույցներ մենք շատ տեսանք մանավանդ Արտաշեսյան հարստության ժամանակ, երբ հելլենականությունն էր տիրում հայոց արքունիքում։ Հույն գրականության և բարքերի հետ Հայաստան մտան, ինչպես տեսանք, և հունական աստվածների արձանները. սրանք, անշուշտ, առանց պաշտոնյաների չէին և հույն քրմերը, հարկավ, հունական դիցաբանությունն էին քարոզում Հայաստանի մեջ։ Սակայն հունական կրոնը, ինչպես երևում է, ժողովրդականություն չգտավ հայերի մեջ, իսկ հունական արձանները նվիրական դարձան հայերի համար իբրև ազգային աստվածությունները մարմնացնողներ։ Բարձր դասակարգը, որ հունասիրությունը ազնվապետական փայլի և շուքի առաջնակարգ նշան էր ընդունում, հայկական պանթեոնը հարմարեցրեց հունականին։ Այսպես հայ Արամազդը հունական Դիոսն էր, Միհրը՝ Հեփեստոս, Անահիտը՝ Արտեմիս, Նանեհն՝ Աթենաս, Վահագնը՝ Հերակլես, Աստղիկը՝ Ափրոտիդե, Տիրը՝ Ապոլոն[2]։

Մեր հին գրականության մեջ հիշատակություն կա թե Տարոնում քրիստոնեության մուտքի ժամանակ գոյություն ունեին Դիսասե և Դեմետր կուռքերը, եթե այս հիշատակության կարծեցյալ հեղինակ Զենոբ Գլակը իր ժամանակ (VII—VIII դար Ք. հ.) գոյություն ունեցած մի ավանդության արձագանք է թողել մեզ, այն ժամանակ կարելի կլինի ասել թե մի հին ժամանակից Հայաստանի այդ անկյունում պահվել էր հունական այդ դիցուհու պաշտամունքը, որ ներկայացնում էր հայ հեթանոսական աստվածաբանության ոչ խորթ սկզբունքներ—պտղաբերություն, արգասավորություն, այսինքն այն, ինչ տալիս էր Անահիտը։

Այսպես ահա երեք օտար աղբյուրներից և սեփական ազգային պաշտամունքից դարերի ընթացքում հյուսվեց հայ հեթանոսությունը իբրև կուլտուրական ինքնուրույնություն։ Սակայն գլխավորը յուրաքանչյուր կրոնական սիստեմի մեջ այնքան աստվածաբանությունն ու դիցաբանությունը չեն, որքան այն կազմակերպությունը, որ ստանում էր եկեղեցին։ Այս կողմից հայ հեթանոսությունը ներկայացնում էր երկար և ուժեղ կազմակերպչական աշխատանքի արդյունք։ Հայ մեհյանը և իր պաշտոնեությունը մեծ ուժ էին կազմում պետության մեջ և այդ ուժի վրա էլ հենվում էր հայ միապետության իշխանությունը։ Մեհյանի բացարձակ տիրապետության կուվանը նրա իշխանության տակ գտնվող մեծամեծ հարստություններն էին։ Իր հարստություններով հրա-

[1] Geogr., t. II, p. 468.
[2] Ագաթ., եր. 593։
[3] Կ. Կոստանյան, «Հայոց հեթանոսական կրոնը», Վաղարշապատ, 1879, եր. 20—30։
[4] Ղ. Ալիշան, «Հին հաւ. հայ.», եր. 288—289։
[5] Հ. Գելցեր, «Հետազոտություն հայ դիցաբանության», թարգմ. Հ. Թորոսյան, Վենետիկ, 1897, եր. 78։
[6] Ղ. Ալիշան, «Հին հաւատք հայոց», եր. 283։

[1] Գելցեր, եր. 68։
[2] Ա. Կարրիեր, «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհյանները», («Հանդես ամսօրյա», 1899, եր. 354)։

չակված էր մանավանդ Անահիտը։ Երիզայի նրա մեհյանը գրգռեց նույնիսկ հռոմեացիների ախորժակը և կողոպտվեց։ Իսկ Աշտիշատի մեհյանը, ուր Վահագն աստվածն էլ էր գտնվում, լցված էր ոսկով և արծաթով։ Անհամեմատ մեծ էին անշարժ հարստությունները։ Մեհյանները խոշոր կալվածատերեր էին և այս կողմից ներկայանում էին հայ նախարարական կազմի մեջ մի շատ կարևոր և ազդեցիկ անդամ։ Եկեղեցական ավատականությունն, իհարկե, ավելի ևս շատ էր նպաստում որ լավ պահպանված լիներ աստվածների հեղինակությունը, դրա հետ նաև մեհյանի տիրապետությունը։

Հեթանոսությունն էլ ամենաընդարձակ չափերով շահագործում էր բուրևպաշտական ընծաների հոգեշահությունը։ Մեհենական հարստությունները կազմվում էին այն նվերներից, որ տալիս էին թագավորներն ու իշխանները։ Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ կարդում ենք որ հայոց խոսրով թագավորը (III դար), վերադառնալով մի հաղթական արշավանքից, զոհեր ու ընծաներ ուղարկեց բոլոր մեհյաններին, բայց առավելապես, իհարկե Աշտիշատի Անահիտին։ Այդ ընծաներն էին. սպիտակ ցուլեր, սպիտակ նոխազներ, սպիտակ ձիաններ և սպիտակ չորիներ, զարդարված ոսկով և արծաթով, մետաքսե գործվածքներ, ոսկի և արծաթի զոհարաններ և այլ սրբազան անոթներ, որոնք զարդարված էին թանկագին քարերով, ոսկեգործ և արծաթագործ գեղեստներ և զարդեր։ Բացի այդ բոլորից, թագավորը բաժին էր տալիս մեհյաններին և իր պատերազմական ավարից[1]։

Առատ եկամուտների աղբյուր էին և ժողովրդական ուխտագնացությունները։ Այս կողմից էլ հայկական բոլոր հեթանոս սրբավայրերից առաջինն էր Տարոնը իր Աշտիշատով — «Յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց մեծանց», ինչպես անվանում է նրան Ագաթանգեղոսը[2]։ Թագավորների զոհաբերությունները մեծ տոներ էին ժողովրդի համար։ Աշտիշատի երրորդության անդամներից մեկին—Աստղիկին, ինչպես տեսանք, նվիրված էր Վարդավառը, ծաղիկների տոնը։ Այս ցույց է տալիս որ Նավասարդի համազգային աշխարհախումբ տոները միայն Եփրատի ակունքներում, Ծաղկանց լեռների վրա չէին կատարվում, այլև այնտեղ, ուր հայոց այս մեծ գետը մտնում էր Մուշի հրաշակերտ դաշտը, հռչակավոր մեհյանի շուրջը։ Գրիգոր Լուսավորիչը, խորտակելով Վահագնի, Աստղիկի և Անահիտի պաշտամունքը և նրանց տեղ Տարոնի սրբազան հռչակը իր սուրբ կարապետին տալով, նույնպիսի համազգային ուխտ սահմանեց նրա համար[3] և այդ ուխտը մինչև այսօր էլ մեծ բազմությամբ մարդիկ է գրավում Հայաստանի բոլոր կողմերից։ Գնում են այնտեղ բախտ և շնորհք խնդրելու ս. Կարապետից՝ ո՛րը գեղեցկություն, ո՛րը սեր, քաջություն, ուժ, երգեցողություն, նվագելու, բանաստեղծելու շնորհք։ Այսպիսի բաներ հայոց աշխարհին բաժանելու կարողությունը ս. Կարապետն անշուշտ ստացել է իր հեթանոս նախորդներից—ամենից առաջ Վիշապաքաղ Վահագնից, ապա և նրա տնակեցներից՝ Աստղիկից և Անահիտից։

Այս խոշոր հարստություններն ապացույց են որ հայ մեհյանները կառավարելու և շահագործելու համար գոյություն ուներ լավ կազմակերպված և ստվարաթիվ մի պաշտոնեություն՝ քրմությունը։ Ով Հայաստանում էլ դասակարգային և ժառանգավորական կերպարանք ուներ։ Այսպես, գոյություն

[1] Ագաթանգեղոս, եր. 34։
[2] Ագաթանգեղոս, եր. 606։
[3] Ագաթանգեղոս, եր. 611։

ուներ նախարարական մի ամբողջ տոհմ—Վահունիք, որ համարվում էր Վահագնից սերված և աշխարհական դիրքին միացնում էր և քրմական կոչումը։ Ուրեմն, քրմությունն անցնում էր սերնդից սերունդ իբրև ժառանգություն։ Հեթանոս եկեղեցականության մեջ բարձր պաշտոն ունենալը պակաս պատվավոր և նախանձելի չէր, քան պետական կազմի մեջ բարձր տեղեր գրավելը։ Մենք տեսանք, որ պարթևների թագավորի եղբայր Տրդատ Ա նախքան Հայաստանի թագն ստանալը քրմապետ էր։ Այսպիսի օրինակներ անհայտ չէին և Հայաստանում։ Տիգրան թագավորի եղբայր Մաժանը քրմապետ էր։ Քուրմը միայն կենդանության ժամանակ չէր որ պատիվներ էր վայելում հավատացյալներից իբրև նվիրական պաշտոնյա. մեռնելուց հետո էլ նա նվիրական էր դառնում, սուրբ էր համարվում և նրա գերեզմանը պաշտամունքի առարկա էր դառնում։ Այսպես, այս Մաժան քրմապետի գերեզմանի վրա թագին շինվեց, ուր զոհեր էին մատուցվում։ Միաժամանակ այդտեղ հաստատված էր և բարեգործական պանդոկ, ուր ճանապարհորդները ստանում էին Մաժանի գերեզմանի վրա մատուցած զոհերի միսը[1]։

Ունենալով այսպիսի բարձր և նվիրական դիրք, քրմերն իրենց մեծ հեղինակությամբ ահագին ազդեցություն ունեին ժողովրդի վրա. նրանց ձեռքին էր գտնվում դաստիարակությունը, նրանք էին դատավորներն ու օրենքները բացատրողները, գրականությունը նրանց մենաշնորհն էր։ Նրանք էին բժշկում մարդկանց, մեկնում էին երազները, բախտ էին գուշակում։ Եվ նրանց հզոր ազդեցության ենթարկվում էին նույնիսկ թագավորները, իշխանները։

Թե որքան տարածված էին հեթանոս Հայաստանի մեջ այն գիտությունները, որոնք մշակվել էին հին Քաղդեայի և Եգիպտոսի քրմական կազմակերպությունների ձեռքով—մենք հաստատապես չգիտենք։ Հավանական է, որ ամենից շատ տարածված լիներին աստղաբաշխական գիտելիքները և նրանց հիման վրա էլ հայ մտավորականությունը, երևի, մշակել է հայկական ինքնուրույն տոմարը։ Որ հայերն էլ աստղագիտական զբաղմունքներ ունեցել են, կարող է ապացույց լինել հենց այն, որ համաստեղություններից մեկը կրում է հայ առասպելական նշանավոր դյուցազն Հայկի անունը։ Կային և ուրիշ հայկական անուններ, որոնք ժողովրդի գործածության մեջ էլ էին գտնվում, օրինակ Շիշ, Շամփուր։

Հայկ Համաստեղության հետ կապված էր տոմարական մի շրջան, որ վերցված էր եգիպտացիներից։ Հայկական տարին արեգակնային էր, այսինքն ուներ 365 օր և բաժանվում էր 12 հավասար ամիսների, յուրաքանչյուրը 30 օր։ Իսկ մնացած 5 օրը կազմում էին մի առանձին, 13-րդ ամիս, որ կոչվում էր ավելյաց։ Տարին շարժական էր, որովհետև նահանջ տարի չկար և այդ պատճառով տարեմուտը ամեն չորս տարին մի օրով ետ է գնում[2]։ Հայ 12 համահավասար ամիսների անուններն էին. Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրե, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեդ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից։ Այս բոլոր անունների ճիշտ բացատրությունն ու ստուգաբանությունը դեռ չեն գտնված։ Հետաքրքրական է, որ Հոռի և Սահմի անունները, ոմանց կարծիքով,

[1] Խորենացի, Բ, կգ։
[2] Eduard Dulaurier, „Recherches sur la chronologie Armenienne Technique et Historique", Paris, 1859, p. 1—3։

համանիշ են վրացական «օրի», «սամի» (երկու, երեք) թվերին և առաջացել են հենց այս բառերից[1]։

Ամսվա յուրաքանչյուր օր առանձին անուն էր կրում. շատ օրեր նվիրված էին աստվածներին։ Ամիսը բաժանվում էր չորս շաբաթների, յուրաքանչյուր 7 օր և այդ օրերի անունները փոխառնված էին հրեաներից և սիրիացիներից, միաշաբաթ, երկուշաբթի, երեքշաբթի, չորեքշաբթի, հինգշաբթի, ուրբաթ, շաբաթ[2]։ Օր ու գիշեր բաժանվում էին 24 ժամի և յուրաքանչյուր ժամ ուներ իր առանձին անունը։

Այս մանրամասնությունները ապացուցում են որ հայ քրմական դասակարգը լավ ուսումնասիրել էր քաղդեա-եգիպտական աստղաբաշխությունը։ Բայց միայն ճշմարիտ գիտության չէ աշակերտել այդ քրմությունը։ Թվում է թե ավելի մեծ եռանդով նա յուրացրել էր նույն երկրների սուտ գիտությունը— զանազան գուշակություններ, կախարդություններ։ Այս «գիտությունն» էլ շատ հարկավոր էր հին մարդուն, որի առջև բնությունը դեռ չէր բացել իր գաղտնիքներից շատերը և այդ պատճառով նա համակված էր մշտական երկյուղով իրեն անհասկանալի երևույթների առջև, չափազանց դյուրահավան էր, չափազանց նախապաշարված։ Եվ այսպես էին բոլոր դասակարգերը, տիրապետության ամենաբարձր աստիճանից սկսած։ Թագավորի խորհրդականներն ու ղեկավարները աստղերով գուշակություն անողները, երազ բացատրողները, հմայողներն էին։

Բայց մանավանդ հարկավոր էր և շատ որոնվում էր դիվահալածությունը։ Նախնական ժամանակների մարդը զանազան հիվանդությունների, ձախորդությունների, բնական պատահարների և աղետների պատճառ համարում էր շար ոգիներին, որոնք անհուն բազմությամբ լցված էին աշխարհի մեջ։ Նրանք կոչվում էին դևեր, այսեր, որոնք մարդկանց պատժելու համար կատարում են ամեն տեսակ չարություններ, առավելապես մտնում են նրանց մարմնի մեջ և պատճառում են հիվանդություններ։ Պետք էր հալածել այդ ախտածին սկզբունքները։ Իսկ այդ կարելի էր անել զանազան հոտավետ բույսեր կամ խեժեր ծխելով, արտասանելով այնպիսի անուններ կամ այնպիսի խոսքեր, որոնք անհաճո են դևերին կամ որոնցից նրանք սարսափում են։ Հալածողի դեր կատարում էին և նվագածությունը, բայց ամենից շատ՝ կախարդությունը։

Բազմաթիվ ճյուղերի և բազմաթիվ տեսակների էր բաժանվում կախարդությունը, որ մարդկային կյանքի բոլոր երևույթներն էր իր գործունեության ասպարեզ դարձնում և կատարելապես կաշկանդում էր նախապաշարմունքների և անթիվ հավատալիքների աշխարհում ապրող մարդուն։ Կախարդությունը գլխավոր նպատակ ուներ բժշկություն և գուշակություն։ Այդ նպատակներին նա հասնել կարծում էր բազմաթիվ միջոցներով և այդ գործողությունները կոչվում էին հայ լեզվով հմայք, բժժանք, դյութություն, կախարդանք, կյուս, խտիրք, հարցուկ և այլն։ Դյութում էին կամ մարդու ճակատագիրը գուշակում էին՝ լուսնի փոփոխությունները դիտելով (խտիրք կամ լուսնահմայություն), գարի կամ ուրիշ հատիկներ գցելով (հատահարցություն), մաղի վրա բախումներ անելով (մաղաբախություն), քվեներ (խորանարդ իրեր, զար) գցելով (քվահարցություն), անատունների փոթերը պատռելով և նրանց գործարանների դիրքը դիտելով (միջագիտություն), օրերի վերաբերմամբ բաժանումներ անելով, վնասակարության կամ օգտակարության տեսակետից (օրահմա), հավերի կամ թռչունների շարժվածքները դիտելով (հավահմայություն), շեղջակուտերի վրա հմայքներ կատարելով (շեղջախտիրք) թև չափելով (գեղահմայություն), աստղագիտությամբ, ուլունքներ հմայելով (ուռթել) գիր անելով և այլ այսպիսի հնարքներով։ Կարծում էին կախարդական միջոցներով կարելի էր դևերին հավաքել աղի, յուղի, մոմի, երկաթի և այլ այսպիսի մի քանի մարմինների մեջ[1]։ Գուշակության մի ձև էր և այն, ինչ այժմ էլ դեռ գոյություն է պահպանում մարմնախաղաց անունով։ Այս ձևը հայերը վերցրել էին պարսիկներից[2] և ինչպես հայտնի է, հիմնված է այն բանի վրա որ մարդու մարմնի կաշին դողում է կամ խաղում է։ Նայած թե ո՛րտեղ է այդ տեղի ունենում, գուշակությունն էլ բարի էր կամ չար։ Օրինակ, եթե աջ աչքի կոպն է խաղում, այդ բարի նշան է, եթե ձախ կոպն է խաղում, վատ նշան է։ Այդպիսի գուշակողական նշաններ տալիս են և տնային կենդանիները. օրինակ, շան ոռնոցը օրվա հայտնի ժամին որոշ գալիքի գուշակություն էր. եթե հավը կանչում էր, այդ էլ այս կամ այն նշանն էր։

Շատ զորավոր միջոց դևերի դեմ համարվում էր երդումը։ Գոյություն ունեին որոշ ձևակերպումներ, որոնցով երդմնեցնում էին դևերին հեռանալ մարդու մարմնից։ Կատարելով այս երդմնեցուցությունը, մարդիկ հավատացած էին թե կատարում են բժշկական զորավոր գործողություններ[3]։ Այս կախարդական հերյուրանքներից դուրս կար, իհարկե, և իսկական բժշկություն. բայց նա, իսկապես, գործ ուներ միայն վիրաբուժության, անդամահատության, արյուն առնելու հետ։ Ամեն մի հիվանդություն, որ այդ միջոցներով բժշկել չէր կարելի, դառնում էր քրմական դասակարգի սեփականությունը կազմող դևահալածության առարկա։

Ժողովրդի կրոնը, իսկապես, այս կախարդություններից, սնապաշտություններից, երդմնեցումներից էր կազմված։ Ժողովրդին մատչելի չէր բարձր աստվածաբանությունը, դիցաբանական այս կամ այն սխտեմը, աստվածների ծննդաբանությունը։ Իր բարձր աստվածներից ժողովուրդը կարող էր բաժանվել, բայց իր առօրյա կյանքի մանր պաշտամունքներից, իր հավատալիքներից ու սովորություններից վերջնականապես հրաժարվել չէր կարող։

4. Գրականություն: Այս երկրորդ շրջանում էլ մենք ունենք միմիայն բանավոր գրականություն։ Բայց այստեղ արդեն կարելի է լուրջ հարց դնել՝ մի՞թե այս շրջանում էլ Հայաստանում չեն եղել տառեր և գոյություն չէ ունեցել գրավոր գրականություն։ Քրիստոնեությունը Հայաստան մտցնողները հիմնավորապես ջնջել են հեթանոսական ամեն մի հիշատակ և միայն ժողովրդի սիրտն է եղել, որ այդ մոլեռանդ քանդողներին անմատչելի է մնացել։ Հռչակավոր և բազմահարուստ մեհյաններից հետք անգամ չէ մնացել և սակայն այստեղ էին հավաքվում երկրի ոչ միայն նյութական, այլև մտավոր կյանքի գործիչները։ Եվ եթե հավատալու լինենք կրոնական այդ մեծ հեղաշրջման ժամանակների

[1] Ղ. Ալիշան, «Հին հաւատք հայոց», եր. 139.

[2] Dulaurier, p. 14—15.

[1] Տեառն Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց Հայրապետի Ճառք, Վենետիկ, 1836, եր. 184—201։

[2] К. Иностранцев, «Материалы из арабских источников для культурной истории сасанидской Персии», Пет., 1907, с. 50.

[3] Վարդան Հացունի, «Երդումն Հին Հայոց մեջ», Վենետիկ, 1910 եր. 214—237։

մանակով մոտ կանգնած քրիստոնյա հեղինակներին, հեթանոսական գրակա-
նություն չէ էլ եղել Հայաստանում, քանի որ գոյություն չեն ունեցել հայերեն
գրեր: Առաջին անգամից այդ միանգամայն ճիշտ է երևում: Անկարող է գրա-
կանություն լինել մի երկրում, որ անգրագետ է: Բայց այսպես ասել ու անց-
նել նույնպես անկարելի է, և բավականանալով ձևական կողմի արձակած վրճ-
ռով, մենք ոտնակոխ արած կլինենք մի շարք շատ կարևոր հարցեր:

Եվ իրավ: Կանոնավոր կազմակերպված մի պետություն, որ կարողացել է
ժամանակ առ ժամանակ քաղաքական ուժի բարձր աստիճանները ներկայաց-
նել, պիտի ունենար իր դպրությունը: Հայաստանի պես մի երկիր, որ ուներ
զարգացած հարաբերություններ, բարդ կրոնական պաշտամունք, չէր կարող
մնալ և առաջանալ առանց գրականության: Մենք տեսանք, որ հայ ժողովուրդը
օտար ազգագրական տարրեր իր մեջ ձուլելու զարմանալի ընդունակություն
ուներ և պետական շինարարության այդ ընդունակությունը ցույց էր տալիս
իր լեզուն տարածելով: Արդ, այդ տարածումը, ինչպես նկատել ենք, անկարելի
պիտի լիներ առանց ազգային դաստիարակության, առանց ազգային դպրոցի
և հետևաբար առանց ազգային գրականության:

Որ հայ ժողովուրդը ստեղծագործող ինքնուրույնություն ցույց է տվել ոչ
միայն պետական կյանքում, կրոնական պաշտամունքի մեջ, այլև գրականու-
թյան աշխարհում, այդ ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ նա ուներ գրա-
կան կյանքի ամենաանհրաժեշտ միջոցը՝ լեզուն: Եթե միանգամայն ճիշտ է
որ մեր գրաբար լեզուն տիրող դասակարգերի, իշխանական-ազնվական լե-
զուն էր, այն ժամանակ անհրաժեշտ է ավելացնել և այն, որ այդ լեզուն նույն
այդ դասակարգերի մեջ անդադար ենթարկվում էր գրական մշակման: Ուրիշ
կերպ այդ լեզուն քրիստոնեական առաջին դարում հանդես չէր գա իբրև մի
շատ կանոնավոր, լավ մշակված, նուրբ արտահայտություններով և չքնաղ
պարզությամբ օժտված լեզու:

Եվ ո՞րտեղ կարող էր այդ լեզուն ծնվել ու մշակվել: Եթե ոչ արքունիքի
մեջ, նախարարական դղյակում և մանավանդ մեհյանում: Արքունիքից պե-
տությունն էր կառավարվում հայերենով, դղյակից՝ նահանգը կամ գավառը:
Քերթողական արվեստը այս երկու կայաններում էր կովան և խրախույս գըտ-
նում: Նախարարական տոհմն իր պատմությունն ուներ, վերածված գեղարվես-
տական ձևերի՝ ժողովրդին և ազատական դասին ոգևորություն և վայելչություն
պատճառելու համար: Երգ, պատմվածք տարածողները, սերունդից սերունդ
պահողները գուսաններն էին, իսկ մշակողներն ու զարդարողները արվես-
տագետներն էին, որոնցից մեկի անունը պատահաբար մնացել է Մովսես Խո-
րենացու պատմության մեջ: Դա Վրույր բանաստեղծն է[1]:

Ավելի մեծ պիտի լիներ, անշուշտ, մեհյանի կատարած գործը: Անկարելի
է ասել, թե հայերը փոխ առան և հայացրին խոշոր կտորներ զրադաշտականու-
թյունից, առանց, սակայն, հայացնելու ավելտայի եթե ոչ ամբողջ գրականու-
թյունը, գոնե նրա ծիսական մասը, նրա օրհներգությունները, աղոթքները:
Հայ քրմությունը անլեզու չէր. նա պիտի քարոզեր, բացատրեր, երգեր այն-
պես, որ նրան հասկանար մեհյաններում խմբվող բազմահազար ուխտավոր
ժողովուրդը: Առանց այս անհրաժեշտ պայմանի չէր կարող լինել ժողովրդա-
կան կրոն: Այսօր էլ հայ եկեղեցական երգեցողության մեջ կարելի է լսել այն-
պիսի նվագներ, որոնք շատ մոտ են պարսկական եղանակներին: Այս ազգակ-

1 Խորենացի, Բ, ծգ:

ցությունը կարող էր սկզբնավորել միայն այն ժամանակներում, երբ հայերն
ու պարսիկները կրոնակից էին:

Այսքան մեծամեծ հավանականություններ կան որ հեթանոս Հայաստանը
առանց գրականության չէր: Խորենացին նույնիսկ հավատացնում է թե կային
մեհյանական մատյաններ և դրանց մեջ նույնիսկ պատմական դեպքեր էլ էին
արձանագրվում[1]:

Բայց գալիս է գրերի հարցը: Ի՞նչ տառեր էր գործածում հեթանոս հայը:
Այս հարցի վերաբերմամբ երկու ենթադրություն կարելի է առաջադրել: Հա-
յերեն տառերի գյուտի պատմությունից որոշակի հայտնի է որ մինչև այդ գյու-
տը Հայաստանում, ասորի Դանիել եպիսկոպոսի մոտ, գտնվում էին հայերեն
նշանագրեր, որոնք սակայն, անկատար էին հայոց լեզվի բոլոր հնչյուններն
արտահայտելու համար: Արդ՝ եթե այս նշանագրերը այդ ասորու հնարածը
չէին, մի բան, որ շատ հավանական է թվում, նշանակում է, ուրեմն, որ նրանք
Հայաստանում գոյություն ունեցել էին վաղուց: Իսկ եթե հեթանոսության ժա-
մանակ չկային այդ նշանագրերը, այն ժամանակ պետք է ենթադրել որ Հա-
յաստանում գործածական էին Արտաշեսյան հարստության ժամանակ հու-
նարեն և Արշակունիների ժամանակ՝ պարսկերեն տառերը:

Դարձյալ Խորենացին է, որ մեզ նյութեր է հայթայթում այս շրջանի ժո-
ղովրդական բանահյուսության մասին հասկացողության կազմելու համար: Եվ
դարձյալ դյուցազնավեպն է, որ, իբրև պատմության աղբյուր, հանդես է գալիս
Խորենացու գործի մեջ: Իր չափերով և ավագությամբ առաջին տեղը բռնում
է Արտաշեսի վեպը: Հայ երկրի առաջին հավաքողը և հայկական իրական ան-
կախության առաջին հեղինակը չէր կարող, իհարկե, մոռացվել իր ժողովրդի
երախտագետ հիշողության մեջ: Նրա վեպի մեջ մենք տեսնում ենք արձա-
գանքները նրա հյուսիսային արշավանքներից, որոնց հետևանքով նա մի քանի
երկրներ խլեց Վրաստանից (Գուգարք, Տայք): Երևի հենց այդ արշավանքի
երկրներ խլեց Վրաստանից (Գուգարք, Տայք): Երևի հենց այդ արշավանքի
վրացիների հետ[2]:

Թշնամին մտավ Հայաստանի հյուսիսային մասը, գուցե հենց նույն Գու-
գարք, բայց նրան ետ մղեց Արտաշեսը մինչև Կուր գետը: Ալանները անցան
գետի հյուսիսային կողմը, իսկ Արտաշեսը իր բանակով կանգ առավ հարա-
վային ափին: Ալանաց թագավորի որդին գերի է ընկել Արտաշեսի ձեռքը: Բա-
նակցություններ են սկսվում նրան ազատելու համար, բայց անողոք է հայոց
թագավորը: Այն ժամանակ, ասում է վեպը, գետի մյուս ափին երևում է
Ալանաց թագավորի աղջիկ գեղանի Սաթենիկը և կանչելով Արտաշեսին, բար-
ձր ձայնով հայտարարում է նրան այսպիսի խոսքերով. «Քեզ եմ ասում,
քա՛ջ մարդ Արտաշես, որ հաղթեցիր Ալանաց քաջ ազգին, ել լսիր ինձ, Ալա-
նաց աշագեղ աղջկանս, տուր այդ պատանուն, որովհետև օրենք չէ դյուցա-
զուններին մի վրեժի համար ուրիշ ազգերի դյուցազունների կյանքը խլել կամ
ծառայեցնել նրանց և ստրուկների կարգում պահել և այսպիսով հավիտենա-
կան թշնամություն հաստատել երկու քաջ ազգերի մեջ»:

Արտաշեսը սիրահարվում է լեռնցի աղջկա վրա, ազատում է նրա եղբո-
րը, իսկ Սմբատ սպարապետին խնամախոս է ուղարկում նրա հոր մոտ և
խնդրում է նրա ձեռքը: Բայց թագավորը մերժում է, ասելով. «Ո՞րտեղից պիտի

1 Խորենացի, Բ, կզ:
2 Խորենացի, Բ, ծ:

վերցնե քաջ Արտաշեսը հազար հազարներ և բյուր բյուրեր՝ Ալանաց այս աստվածային ծագում ունեցող կույս օրիորդի փոխարեն հատուցանելու համար»: Այսպես էր հարսանիքի ձևը—մեծ գլխագին, որ աղջկա պատիվն էր բարձրացնում: Եվ, ինչպես սովորական է այդպիսի դեպքում, Արտաշեսը փախցնում է Սաթենիկին՝ նրա հետ ամուսնանալու համար: Ահա վեպի իսկականից մնացած մի կտոր, որ նկարագրում է այդ առևանգումը.

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ,
Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարան,
Եւ անցեալ որպես զարծուի սրաթև ընդ գետն,
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք օրիորդին,
Սրագ հասուցանելով ի բանակն իւր[1]:

Այնուհետև արքայական հարսանիքն է: Վեպը համառոտ ցույց է տալիս թե ինչպես էին թագավորն ու թագուհին ոսկի և մարգարիտ ցանում պալատում հավաքված հանդիսականների, ինչպես նաև դրսում հավաքված ժողովրդի մեջ.

Տեղ ոսկի տեղայր
Ի փեսայութեան
Արտաշիսի.
Տեղայր մարգարիտ
Ի հարսնութեանն
Սաթինկան[2]:

Վիպական է ոչ միայն հերոս-թագավորը, վիպական է և Սաթենիկը, ինչպես կտեսնենք: Այս վիպական ամուսնությունից ծնվում է Արտավազդը, նույնպես քաջ, բայց ավելի ևս վիպական: Սակայն այստեղ հին հեթանոս հայը, հարազատ մնալով նախնական մարդու մտածողության եղանակին ու աշխարհայացքին, պատմական ավանդավեպի մեջ խառնում է և առասպելաբանություն, որի նպատակն է բացատրել բնության ահեղ երևույթները և դրանց դեմ մրցող ուժերը, կերպարանավորելով թե՛ առաջինները և թե՛ երկրորդները որոշ դեմքերի մեջ: Այդ պատճառով էլ վեպը, Արտավազդից սկսած, խառնվում է[3]: Կա նրա մեջ պատմական մաս, բայց ավելի խիստ է առասպելականը: Այս խառնուրդն էլ տվել է Արտավազդին մի բնավորություն, որ բաղկացած է դրական և բացասական կողմերից:

Հետևելով պատմականին, մենք տեսնում ենք նույն Արտաշեսյան վեպը, որ զարգանում է նույն պետական շինարարության գործի շուրջը: Այսպես,

1 Սեբեոսեի թարգմանությունը.
Հեծավ քաջ թագավոր Արտաշես իր գեղեցիկ սև ձին,
Եվ հանեց ոսկե օղով կարմիր կաշե պարանը,
Եվ անցավ ինչպես սրաթև արծիվ գետի միջով,
Եվ հանեց ոսկե օղով կարմիր կաշե պարանը,
Ձգեց Ալանների օրիորդի մեջքին,
Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,
Արագ հասցնելով նրան իր բանակը:

2 Ոսկե անձրև էր գալիս
Արտաշեսի փեսայության ժամանակ,
Մարգարիտ էր անձրևում
Սաթենիկի հարսնության ժամանակ...

3 Մ. Աբեղյան, «Հայ ժող. առասպ.», եր. 336—354:

գիտենք որ Արտաշեսն էր, որ պետական կենտրոն դարձրեց Արարատյան դաշտը և իր հռչակավոր մայրաքաղաքը հիմնեց Արաքսի վրա, Մասիսի ստորոտների մոտ: Ինչպես երևում է, այս մեծագործությունը առանց դժվարությունների չէ հաջողվել նրան: Կարծել կարելի է որ Մասիսի լանջերին ապրում էր մի հին բնիկ ժողովուրդ, քաջ ու պատերազմասեր, որի հետ կռվելուց հետո միայն Արտաշեսը կարողացավ ձեռք բերել այն երկիրը, ուր շինվեց նրա Արտաշատը: Այս ժողովուրդը կարող էր լինել հին ուրարտական-հեթիթական մի ցեղ[1]: Հայ ժողովրդական վեպը այս ցեղին տալիս է Վիշապազուն անունը, որ, անշուշտ, առաջացել էր այն հանգամանքից, որ վիշապն էր այդ ժողովրդի պաշտամունքը: Պրոֆեսոր Մառի մի նորագույն գյուտը գալիս է ուժ տալու այս ենթադրությանն: Արտաշատից ոչ հեռու, Գառնիի լեռներում, նա գտել է վիշապաձևան քարե արձաններ, երեք մետր և ավել երկարությամբ, որոնց վրա մնացած նշանները ցույց են տալիս թե նրանք եղել են պաշտամունքի առարկաներ[2]: Այս վիշապապաշտ կամ վիշապազուն ժողովուրդը, ուրեմն, միայն Մասիսի վրա չէր ապրում, այլև դաշտում, Գառնիի լեռներում[3]:

Այսպիսով Արտավազդի վեպը ներկայացնում է մի դրվագ այն պատերազմներից, որ Արտաշես Ա մղում էր զանազան ազգերի դեմ՝ իր պետությունն առողջ հիմքերի վրա կազմակերպելու համար: Վիշապազունների հետ հաշտություն է կայանում ճիշտ այն պայմաններով, որոնք առաջ էլ կնքվում էին եկվորների (արմենների) և տեղացի ցեղերի մեջ: Վիշապազունների[4] գլխավորը, վիշապ Արգամը, առաջնակարգ նախարարական տեղ է ստանում Արտաշեսի թագավորության մեջ: Բայց տոհմային վեճերն ու հակառակությունը չեն վերանում և այս՝ շնորհիվ Արտավազդի, որ վիշապազունների անհաշտ թշնամին է: Այդ թշնամության պատճառը դարձյալ հողային գրավումն է: Վեպն ասում է.

Արտավազդայ ոչ գտեալ,
Քաջի որդւոյն Արտաշիսի,
Տեղի ապարանից
Ի հիմնանալն Արտաշատու,
Նա անց գնաց և շինեաց
Ի մէջ Մարաց զՄարակերտ,

Այս քաղաքն էլ, ինչպես բացատրում է Խորենացին, գտնվում էր Արտաշատից դեպի արևելք, նույն Արգամին պատկանող Շարուրի դաշտում[5]: Եվ ահա այս հողի վրա նորից բորբոքվում է թշնամությունը: Արտաշես թագավորը վիշապ Արգամի կողմից հրավիրվում է վիշապազունների ցեղային սրբարանը—վիշապների տաճարը, ուր և դավադրություն է սարքվում նրա դեմ: Պրա-

1 Ս. Կանայան, «Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի», էջմիածին, 1914, եր. 55:

2 **H. Марр**, «Кавказ и памятники древней культуры» («Изв. имп. Ак. наук», 1912, с. 70).

3 Վիշապ կամ Ուշապ անունը, ինչպես երևում է, տղամարդկանց հատուկ անուն էր դարձյալ այս կողմերում, Այսպես է վկայում XIV դ-ի մի հիշատակարան (Г. Тер-Мкртчян). «Вишап и Ушап в армянской приписке XIV века» («Христианский Восток», II, 1912, т. I, вып. I, с. 30).

4 Տիգրանի վեպի մեջ (Տե՛ս վերև, Մ. Գ. գլ. Բ, 6) մենք տեսանք, որ նույն վեպը փորձում է որոշել այս ժողովրդի ծագումը և անհիմն կերպով առասպելում է, թե վիշապազունները առաջացան մարաց Աժդահակ թագավորի Անուշ կնոջից, որին գերի էր բերել Տիգրան Երվանդյանը, մինչդեռ Աժդահակի ժամանակ Արաքսի հովիտը դեռ Տիգրանին և արմեններին չէր պատկանում:

5 Մեզ թվում է, թե վիշապազուն ցեղը կոչվում էր և մար: Այս անունը պարսից բեզվով նշանակում է օձ, մի անուն որ մեր ժողովրդական բանահյուսության մեջ համանիշ է վիշապ անվան: Երևի այս մարերը մի հատված էին այն բնիկ, ոչ-արիական, այլ հավանականորեն

նից հետո արդեն Արտավազդը, իր ծերացած հոր վրեժն առնելով, կոտորում է Արգամի ընտանիքը։ Ժողովրդական վեպը այս հանգամանքին խառնում է և Սաթենիկ թագուհու սերը դեպի Արգավանը, մի բան, որ, անշուշտ, աննկատելի չէր մնացել Արտավազդի համար և որ սպանության առիթն է դառնում։

Հաջորդելով հորը, Արտավազդը շարունակում է կռիվը վիշապազունների դեմ և, ինչպես երևում է, սպանվում է պատերազմներից մեկի մեջ, որ տեղի ունեցավ Մասիսի վրա։

Այս պատմական մասի մեջ Արտավազդը ժողովրդական մի քարի և քաջ հերոս է։ Նրա ողբերգական վախճանը այնքան ցավ է պատճառում ժողովրդին, որ վիպասանական երգի մեջ ժխտվում է թե նա մեռել է և պատմվում է թե նրան գերի են տարել Մասիսի վիշապները և նա բանտարկված է Մասիսի վիհերի մեջ, իսկ երբ ազատվի, պիտի դուրս գա և ազատե նաև իր աշխարհը[1]։

Բոլորովին այլ կերպարանք ունի քաջ Արտավազդը առասպելականի մեջ։ Այս մասը, անշուշտ, կազմվել է պատմականի հաղորդած հանգամանքների ազդեցության տակ։ Առասպելը կազմվել է հենց այդտեղ, Մասիսի ստորոտում՝ հայկական այս վիթխարի լեռան դերն ու հատկությունները մարմնավորելու համար։

Այժմ էլ դեռ Մասիսը նրան շրջապատող ազգաբնակության մեջ համարվում է վերին աստիճանի խորհրդավոր, կախարդված մի սար, որի գլուխը բարձրանալը մարդուն չի տված, որովհետև ամեն տեսակ սարսափներով լիքն են նրա բարձունքները։ Նորագույն ճանապարհորդները, որոնց հաջողվել է, ոտնակոխ անելով նախապաշարմունքները, հասնել գագաթին, նկարագրում են թե ինչ դժվարությունների են հանդիպել ճանապարհին և թե որքան ամայի, ահեղ ու անհյուրընկալ է բնությունը։ Այսպես, մի ռուս ճանապարհորդ հանդիպել է ամառը փոթորկի և հավատացնում է թե օդի մեջ ճայթում էին կայծակներ, որոնց լայնությունը երեք արշին կլիներ[2]։ Ավելացնենք այս բոլորին և այն համբավը, որ ունի Մասիսը ժողովրդի մեջ։ Դա մի չոր ու ցամաք սար է, զուրկ բուսականությունից. նրա կողերից չեն բխում առատ ջրեր՝ դաշտի արևակեզ տարածությունները զովացնելու և մարդուն ապրուստի միջոցներ տալու համար։ Հայտնի է նա մանավանդ իբրև օձերի սար։ Այդ պատճառով էլ, երևի, որ նրան կոչում են «սև լյառ», «մթին աշխարհ»[3]։

Եվ բնական էր որ հին մարդու երևակայությունը բնակեցներ այդ մեծ սարի վրա գերբնական էակներ, չար ոգիներ, որոնք կրում են դև, վիշապ, քաջք անուններ։ Սրանք էին, որ սարի բարձրություններից տարածվում էին աշխարհի վրա և ամեն տեսակ վատություններ անում։ Վիշապ էին կոչվում և ամպերը, որոնք բարձրանում էին դեպի երկինք, արեգակը՝ աշխարհին կյանք տվող այդ էակը կլանելու համար, և այս այնքան մի մեծ դժբախտություն էր հին մարդու համար, որ նա նույնիսկ հատուկ աստված ուներ՝ այդ վիշապների դեմ կռվելու համար։

Արտաշեսի և Արտավազդի հարաբերությունները Մասիսի ստորին լանջերի

հեթիթական ցեղի, որին գիտնականներից ոմանք տալիս են նախամադացիներ, նախամարեր անունը։ Հենց այս ժողովուրդն էր, երևի, որ, Ստրաբոնի վկայությամբ, այնքան մոտ էր հայերին իր նիստ ու կացով, լեզվով անգամ (Geogr. t. II, p. 454), մի հանգամանք, որ ցույց է տալիս մարերի ձուլումը հայերի հետ, Արաքսի հովտում։

1 Աբեղյան, եր. 355։
2 Մաղովցեվ, «Արարատի գլուխը», Շուշի, 1883, եր. 164։
3 Աբեղյան, եր. 346։

վրա և ստորոտներում ապրող վիշապազուն ժողովրդի հետ բավական էին նրանց նույնացնելու Մասիսի գերբնական բնակիչների, վիշապների հետ գործ ունեցող հերոսների։ Այստեղ ահա առաջանում է Արտավազդի կերպարանափոխումը։ Բարի հերոսից նա դառնում է չար։ Այսպիսի կերպարանափոխություններ շատ սովորական էին հին կրոնների և հավատալիքների մեջ։ Առասպելացումը սկսվում էր Արտավազդի մանկությունից, երբ, ինչպես ասում էր երգիչը՝

Վիշապազունք գողացան
Զմանուկն Արտաւազդ
Եվ դև փոխանակ եդին։

Նշանակում է որ Արտավազդն էլ վիշապ էր, թշնամաբար տրամադրված դեպի մարդկությունը։ Երբ մեռավ Արտաշեսը, ասում է վեպը, ահագին սուգ պատեց հայ ժողովուրդը։ Շատերը, մանավանդ նրա ծառաներից ու հարճերից, ինչպես սովորություն էր հին աշխարհում, իրենց սպանեցին թագավորի գերեզմանի վրա։ Այս իրական փաստ է, պատմություն է։ Բայց այստեղ էլ առասպելն ավելացնում է, թե Արտավազդը գանգատվեց հորը, ասելով.

Մինչ դու գնացեր
Եվ զերկիրս ամենայն
Ընդ քեզ տարար,
Ես աւերակացս
Ո՞րպէս թագաւորեմ։

Եվ հայրն իր գերեզմանից անիծում է նրան այդ հանդգնության համար, ասելով.

Եթէ դու յորս հեծցիս
Ձագատ ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցին քաջք, տարցին
Ձագատ ի վեր ի Մասիս
Անդ կալցես
Զլոյս մի՛ տեսցես[1]։

Առասպելի մեջ Արգամը Արգավան է կոչվում։ Նա վիշապների հայր է և նրա վրա սիրահարված է գեղեցիկ ալանուհին, Սաթենիկ թագուհին։ Եվ երգն ասում է.

Տէնչայ Սաթինիկ տիկին
Տէնչանս զարտախուր խաւարտ
Եվ գտից խաւարծի
Ի բարձից Արգաւանայ[2]։

Ուրիշ ազգերի մեջ էլ կան այսպիսի առասպելներ, ուր հերոսի մայրը սիրով կապվում է վիշապի հետ՝ ընդդեմ իր հարազատ որդու[3]։

1 «Դու որսի կը գնաս
Ագատ Մասիսի վրա,
Քաչքերը քեզ կբռնեն կտանեն ագատ
Մասիսի ներսը.
Այնտեղ կմնաս և լույս չես տեսնի»։
2 Խորենացի, Ա, լ։ Այս հատվածը շատ մութ ու խրթին է։ Բազմաթիվ փորձեր են եղել նրան պարզելու և բացատրելու, բայց դեռ վերջնականապես լուծված չէ այդ խնդիրը։ Այնքան միայն անկասկած է որ նրա մեջ նկարագրվում է Սաթենիկ թագուհու աստիկ տարփանքը Արգամի վերաբերմամբ։
3 Աբեղյան, «Հայ ժողով. առասպ.», եր. 349—350։

Արտաշեսի մահից հետո, շարունակում է մեր վեպը, Արտավազդը որսի է գնում Ազատ Մասիս, այդտեղ նրան բռնում են քաջքերը և շղթայակապ բանտարկում Մասիսի վիհի մեջ։ Երկու շներ շարունակ լիզում են չար հսկայի շղթաները որ կտրեն նրանց և այն ժամանակ Արտավազդը դուրս կգա լույս աշխարհ և վերջ կտա նրան։ Բայց հայ դարբիններն ամեն կիրակի երեք-չորս անգամ կռաններով խփում են իրենց սալերին և այսպիսով ամրացնում են Արտավազդի շղթաները։

Արտավազդն այս դիրքում, այսինքն իբրև մարդկության սպառնացող կործանարար ուժ, Արարատյան տեղային հերոս է։ Հայաստանի մյուս մեծ կենտրոնը, ուր կազմակերպվել էր հայ ազգը, այն է՝ Վանի լճի շրջակայքը, ուներ իր սեփական հերոսը, Մհեր, որ փակված է, ինչպես հավատացնում է մի ուրիշ մեծ ժողովրդական վեպ[1], Վանի ժայռի մեջ։

Այսքան մեծարելով Արտաշեսյան հարստության հիմնադրին ու նրա ժառանգին, հայ ժողովուրդը չէր կարող մոռանալ, իհարկե, և Տիգրան Մեծի նման մի թագավորի։ Անշուշտ, նա էլ վեպ է ունեցել, բայց, տարաբախտաբար, ամբողջապես և անկախ կերպով գոյություն չէ պահպանել։ Այս վեպի մի քանի պատառիկները խառնվել են Տիգրան Երվանդյանի վեպի հետ, որ մեզ արդեն ծանոթ է։ Այսպես, երբ Տիգրանի բանակը նկարագրելիս վեպն ասում է թե զորքեր հավաքվեցին Կապադովկիայի սահմաններից, Վրաստանից, Աղվանքից, Փոքր և Մեծ Հայքից, այստեղ խոսողն արդեն Տիգրան Մեծի հաստատած իրականությունն է։ Նույնպես երբ ասում է թե Տիգրանը բազմացրեց երկրի հարստությունները, առատացրեց ոսկին ու արծաթը, թե «խաղաղություն և շինություն բերող Տիգրանը յուղով ու մեղրով էր կերակրում ամեն հասակի մարդկանց»[2], այստեղ դարձյալ Տիգրան Մեծն է հանդես գալիս։

Հայ արքայական վեպերից մի փոքրիկ կտոր էլ գնացել հասել է XI դարի նշանավոր գործիչ և մատենագիր Գրիգոր Մագիստրոսին, որ բերում է մի սիրուն հատված, որի մեջ որսասեր Արտաշես թագավորը անձկությամբ հիշում էր իր զվարճությունները.

Ո՛ տայր ինձ զծուխ ծխանի
Եւ զառաւօտն Նաւասարդի,
Զվազելն եղանց և զվագելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք,
Որպես օրէն է թագաւորաց[3]։

Որ այս մի անկախ երգ կամ ասացվածք չէր, երևում է Մագիստրոսի այն խոսքերից թե այս վերհուշումը թագավորը անում է իր մահվան անկողնում։ Նշանակում է որ կար այդ կտորի հետ և վիպական պատմվածք։

Դյուցազնական վեպը միայն հայ թագավորների շրջանում չէր հերոսներ որոնում։ Մենք տեսանք որ ժողովրդին թագավորից ավելի մոտիկ էր նախարարական հզոր ու ազդեցիկ կազմը։ Եվ ահա հայ ազնվականությունն էլ դյուցազնական նյութ է մատակարարում բանահյուսական արվեստին։ Այսպես է, օրինակ, Տորք կամ Տուրք Անգեղը, որի տոհմը նախահայկական է, ասել է՝ ուրարտական ծագում ուներ։ Ապրում էր նա, ինչպես ասում է վեպը, Արտաշեսի ժամանակ և նրա կողմից էլ նշանակվեց Արևմուտքի կուսակալ

1 «Դավիթ և Մհեր»։

2 Խորենացի, Ա, իդ։

3 «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1910, եր. 87։

(Տայք նահանգն էլ հետը)։ Այսպիսի մի մարդուն կարելի էր, իրավ, հավատալ նորանվաճ Տայքի ապահովության հոգսը։ Տորքը անհեթեթ ուժի ներկայացուցիչ է և ժողովրդական մտապատկերի մեջ առասպելական չափազանցություններ ընդունելով, դարձել է պարսից Ռոստոմ Զալի հոմանիշ մի պատկեր, որի ցոլացումը կարելի է գտնել և ուրիշ ազգերի ժողովրդական վեպի մեջ։ Մեր Տուրքի մասին երգում էին թե նա ամբողջ ժայռեր էր պոկում, տաշում էր եղունգներով տախտակներ շինում և եղունգներով էլ քանդակում էր նրանց վրա արծիվներ և այլ նշաններ։ Նա կողմնակալ էր Պոնտոս ծովի ափին, Տայոց նահանգում։ Թշնամի նավերը մոտենում են ափին, բայց Տուրքը հալածում է նրանց։ Նավերը հեռանում են արագ, արդեն ութ ասպարեզ դեպի ծովի խորքն են գնացել։ Տեսնելով որ այլևս չէ կարող հասնել նրանց, Տուրքը պոկում է բլրաշափ ժայռեր և նետում է նավերի ետևից։ Բարձրանում է ամբողջ ալեկոծում, որից խորտակվում են թշնամու նավերը։ Եվ ալեկոծությունը այնքան հեռու է տարածվում, որ մեծապես վնասվում են և ուրիշ շատ ու շատ նավեր։ Եվ այս հայկական տիտանը տգեղ է անասելի կերպով, դաժան տեսքով և հայացքով։ Տարաբախտաբար, մենք զրկված ենք ժողովրդական այս ուժեղ և վառվռուն ստեղծագործության անմիջապես հաղորդակից լինելու կարողությունից. Խորենացին միայն մի տող է բերում Տուրք Անգեղի առասպելից.

«Այր խոժոռագեղ և բարձր և կոպտարանձն և տափաքիթ, խորակն և դժնահայեաց»[1]։

Բայց թե ի՛նչ սիրուն քանաստեղծական հյուսվածքներ էին զարդարում հայ դյուցազնական վեպերն ու երգերը, ցույց է տալիս մի ուրիշ նախարարական վեպ, որից, սակայն, այսքանն է միայն մեզ հասել.

Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն
Ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով,
Եկեալ, նստեալ զՇրեշ բլրով,
ԶԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով
Կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի։

Այս նշանակում է թե Վարդգես անունով մի պատանի նախարար գնում է ծեծելու Երվանդ թագավորի դուռը, այսինքն նրա քրոջ ձեռքը խնդրելու համար և ամուսնանալով նրա հետ, Քասախ գետի վրա, Շրեշ բլրի և Արտիմեդ քաղաքի մոտ շինում է մի ավան, որ և կոչվում է Վարդգեսավան, իսկ հետո դարձավ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը։

Հայկական վեպի մի խոշոր առանձնահատկությունն էլ այն է, որ նա ամենանեղ մտքով ազգայնական է։ Որքան և պարթևները մոտիկ լինեին հայերին, որքան և նրանց հիմնած հարստությունը հետզհետե հայ ազգային կերպարանք ստացավ, բայց և այնպես հայ բանավոր արվեստի մեջ, գոնե որքան հայտնի է մեզ Խորենացու թողած կտորներից, պարթև թագավորները չափազանց աննշան բաժին ունին մինչև չորրորդ դարը։ Հայ-ուրարտական ազգային ավանդությունները, Արտաշեսյան հարստության շրջանը—ահա այն միջավայրը, ուր ստեղծվել և զարգացել է դյուցազնական վեպը։ Եվ թեև հետազոտողներից ոմանք, կարծել են թե վիպասանության Արտաշես թագավորը Տրդատ Ա էր, որով, ինչպես գիտենք, սկսվեց հայ Արշակունիների հարստությունը, բայց այդ, մեր կարծիքով, մի թյուրիմացություն է, որ հեշտ ապացուցանել, աչքի առաջ առնելով վեպի տված փաստերը։64 Միայն չորրորդ

1 Բ, ը։

դարում է որ հայ Արշակունիները, արդեն բոլորովին ազգայնացած, իրենց ճակատագիրը հայության հետ վերջնականապես կապած, հանդես են գալիս ոչ միայն պատմության, այլև արքունի վեպի մեջ։

Գալով հայ դյուցազնական վեպի արվեստին, մենք այստեղ տեսնում ենք տաղաչափական մի կառուցվածք, որ դարձյալ հիշատակ է այն խոր ազդեցության, որին ենթարկված էր հայ միտքը։ Եվրոպացի հետազոտողներից մեկը գտել է որ մեր այդ հին բանաստեղծության մեջ Ավեստայի տաղաչափական արվեստն է երևում[1]։ Այս մի շատ բնական երևույթ է, որ հասկանալի է ինքնըստինքյան։ Եվ որ ավելի հետաքրքրականն է, դյուցազնական վեպի տաղաչափական արվեստը, այսինքն այն, ինչ հավասար չափով պարսկական էլ է, ծնունդ է տվել այն չափականության, որ հայտնի է «հայկական չափ» անունով և որով գրված են, օրինակ, մեր շարականները։

Գուսանները հենում կատարում էին, երևի, մոտավորապես այն դերը, ինչ ունեին մոտիկ անցյալում մեր «աշուղները»։ Թե՛ հորինողներ, երգահաններ էին նրանք, թե՛ երգիչներ, թե՛ նվագածուներ և թե, որոշ իմաստով, նաև դերասաններ։ Երկու սեռերն էլ կարող էին նվիրվել այդ արվեստին, որ աստվածատուր շնորհք էր համարվում։ Ամեն տեղ էր գուսանը—արքունի պալատում, իշխանական ապարանքում, հրապարակում, տաճարում, ճանապարհին, ամեն ուր ժողովուրդը զվարճություն, սփոփանք էր պահանջում։

Եվ միայն լուրջ պատմական դյուցազներգությունները, կրոնական պատմվածքներն ու առասպելները չէին գուսանական քնարին ծանոթ ու հարազատ։ Առօրյա կյանքն էլ իրն էր վերցնում նրանից. ուրախություն, սեր, հաճույք, գեղեցկություն—այս է որոնել մարդկությունը շարունակ, իր ընկերական և քաղաքական կյանքի բոլոր պայմաններում։ Այսպես էր և Հայաստանում։

Այստեղ գոյություն ունեին թատերական խաղեր, որոնց մասնակցում էին պարողներ, պարուհիներ, գուսաններ։ Տարաբախտաբար հենց այսքանն էլ գիտենք այդ խաղերի մասին, այն էլ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ հինգերորդ դարի հայ եկեղեցու ամենանշանավոր գործիչներից մեկը, Հովհան Մանդակունի, մի ամբողջ ճառ է գրել այդ խաղերի դեմ, որպեսզի ապացուցանե թե որքան անբարոյականացնող են նրանք։ Թատրոնը միշտ այդպես է եղել քրիստոնեական եկեղեցու համար, այնպես որ մենք կարող ենք սովորական չափազանցություն համարել այն, որ Մանդակունին հավատացնում է թե թատերական խաղերն են ոչնչացնում ընտանեկան կյանքը, զարգացնում պոռնկությունը։ Ինչպես երևում է նշանավոր քրիստոնյա եկեղեցականի զայրագնած խոսքերից, այդ թատերական խաղերում պարի, նվագածության հետ լինում էին և կատակերգություններ, ծիծաղաշարժ տեսարաններ։ «Գինի, գուսան, սատանա», սարսափահար, ողբալով բացականչում է խստակրոն բարոյագետը, և մի առ մի թվում է թե ինչ զարհուրելի վնասներ է ստանում դրանցից աշխարհը[2]։ Բայց մարդկությունը, ինչպես հայտնի է, գնում է իր ճանապարհով, որոնելով զվարճություն, սեր, գեղեցկություն։

Չի կարելի, իհարկե, ասել թե այդ «թատերական խաղերը» լուրջ թատրոնական ներկայացումներ էին, ինչպես մի ժամանակ, Տիգրան Մեծի և նրա հաջորդների օրով, գոյություն ունեին հայոց մայրաքաղաքներում հունարեն

1 Տեքքէր, եր. 137։

2 Յովհան Մանդակունի, ճառ ԺԷ, «Վասն անօրէն թատերաց դիւականաց»։

լեզվով և հույն դերակատարների մասնակցությամբ։ Ամենայն հավանականությամբ դրանք տեղական մանր խաղեր ու տեսարաններ էին, մի տեսակ շարժական, թափառական բեմեր։ Նախարարական խնջույքները, երևի, այդ խմբերի մասնակցությամբ էին տեղի ունենում, երբ երգողները, պարուհիները, նվագածությունը գլխավոր զվարճությունն էին կազմում գինեխմության մեջ։

Երգերն ու դյուցազնական վիպասանությունները էլ, անշուշտ, տեղական էին։ Մեզ հասած երգերի և դյուցազներգությունների մի մասը, ինչպես տեսանք, վանի լճի ափերին է կազմվել, իսկ մյուս մասը՝ Արաքսի հովտում, ուր և ապրել են հերոսները, կատարվել են նրանց գործողությունները։ Այս արարատյան երգերը կոչվում են Գողթան երգեր, որովհետև Գողթան գավառը, որ շատ հեռու չէր Արտաշատից, հայ գուսանների հայրենիք էր և այնտեղ էին երգվում, գուցե և հորինվում, վիպասանությունները։

Այս բերանացի բանահյուսության մասին խոսելիս, չի կարելի անկարևոր համարել լեզվի հարցը։ Բոլոր երգերն ու զրույցները գրաբար լեզվով էին։ Բայց գրաբարը միակ գործածական լեզուն չէր։ Նրա հետ ապրում էր և հասարակ ժողովրդի լեզուն, ամենքինը կամ, այժմյան մեր խոսքով, աշխարհաբարը։ Նշանակում է որ մեր ունեցած երգերը գլխավորապես բարձր դասակարգերի համար էին, իսկ շինական ամբիկ ժողովուրդն ուներ իրեն հատուկ բանաստեղծությունն իր լեզվով, իր բարքերին ու պարապմունքներին համապատասխան։ Նա էլ, իհարկե, սիրում էր, տանջվում էր և իր զգացմունքներն արտահայտելու համար բանաստեղծություն էր պահանջում։ Բացի դրանից, նա ծեսեր էր կատարում երգերով, ծեսեր, որոնք կապված էին երկրագործական և անասնապահական կյանքի պահանջների ու շահերի հետ։ Բայց ժողովրդական բանահյուսության այդ գոհարների մասին այսօր կարելի է, տարաբախտաբար, միայն ենթադրաբար խոսել։ Ժամանակը հարազատությամբ ոչ ամբողջությամբ չէ պահպանել հեթանոս շինականի երգերը։ Սակայն դրանք միանգամից և անհետ չեն կորել։ Նրանց փշրանքները, գուցե նույնիսկ և ամբողջ հատվածներ այսօր էլ դեռ պահվել են մեր ժողովրդի բերանում։ Այսօր էլ մեր ժողովուրդը զանազան ծեսեր է կատարում երգերով, օրինակ՝ վիճակահանություն, հարսանիք, երեխաների օրորոցք, վար ու ցանք, աղոթում է հրեշտակներին, անիծում է դևերին, երգում է կաթնաղբյուրը, պատմում է հեքիաթներ, առասպելներ, կախարդական գործողություններ է կատարում, արտասանելով որոշ բանաձևեր, օրինակ՝ չար աչքից պահպանելու, հիվանդությունից բժշկելու, գայլի բերանը կապելու և հարյուր տեսակ այլ պետքերի համար։ Եվ այս բոլորի մեջ որքա՜ն բան ունի նա հին հեթանոս պապերից ժառանգած։ Այդ ժառանգությունն այժմ ճշտել և սահմանավորել այլևս չէ կարելի։ Շատ բան խառնվել է, շատ բան վերացել է, փոփոխվել, տաշվել ու հղկվել։ Այսօր ժողովուրդը երգում է Մուշի սուլթան սուրբ Կարապետին։ Կարդալով այդ երգերը, մենք տոգորվում ենք այն մտքով, որ մի ժամանակ էլ նույնպիսի ոգևորությամբ, գուցե մոտավորապես նույն արտահայտության ձևով նա երգել է միևնույն աշխարհի մեծ սրբությունները, հայոց արև Վահագնին, Անահիտին և Աստղիկին։

5. Արվեստ: Հայաստանը ուրարտական ժամանակներում, ինչպես գիտենք, ունեցել է զարգացած, նույնիսկ կատարելության հասցրած արհեստներ, որոնց մեջ առանձնապես նշանավոր դեր կատարողներ եղել են մանրանկարչությունը, արձանագործությունը։ Արվեստի այս ճյուղերը պետք է որ երկար պահ-

ված լինեին հեթանոսական Հայաստանի հետագա դարերում, քանի որ, ինչպես տեսանք, հայ պաշտամունքը նույնիսկ ընդարձակ չափերով նվիրագործել էր աստվածները արձաններով ներկայացնելու սկզբունքը։ Գլխավոր արձանները, անշուշտ, դրսից էին բերվում, բայց երկրի մեջ էլ անհրաժեշտություն կար արձաններ ձուլելու կամ քանդակելու տեղական պետքերի համար։ Նյութը գլխավորապես պղինձն էր, բայց մենք օրինակ ունենք որ Անահիտի արձանը միաձույլ ոսկուց էր։ Արձանները շինվում էին, հարկավ, և քարից։ Մութ ակնարկներ կան որ պատկերագրությունն էլ մեհենական պաշտամունքի տեսակետից անհրաժեշտություն էր դարձած հայերի մեջ։ Բայց մինչև այժմ չեն գտնված այդ արվեստի զուտ հայկական հիշատակարաններ։ Գտնվել են կանացի պըղընձե արձանների կտորներ, բայց դրանք արդեն հունական արվեստի գործեր են և համարվում են Անահիտ աստվածուհու բեկորներ։

Հեթանոսական ժամանակի շինարարական արվեստից էլ ոչ մի հուշարձան չի մնացել, և սակայն չէ կարելի ասել, թե Հայաստանում ճարտարապետներ չեն եղել, քանի որ փաստ է որ հայ երկիրն ունեցել է երկու մեծ և փառավոր մայրաքաղաք, արքայական պալատներ, իրենց աշխուն հարստություններով միջազգային հռչակ ստացած մեհյաններ։ Պատմական տեղեկություններ կան որ վարպետներ գալիս էին Հունաստանից էլ, Հռոմից էլ։ Բայց հազիվ թե կարելի լինի ասել որ Հայաստանի բոլոր շինությունները Հունաստանի և Հռոմի շինությունների կույր պատճեններն էին։ Մենք արդեն գիտենք, որ Տրդատ Ա վերանորոգեց կործանված Արտաշատը Ներոնի ուղարկած դրամով և հռոմեացի վարպետներով։ Այդ ժամանակվա գործ է, անշուշտ, այն փառավոր փոքրիկ շինությունը Գառնի քաղաքում, որի ավերակները այժմ էլ մնում են և կրում են «Թախտ Տրդատի» անունը։ Նա զուտ հռոմեական արվեստ է, բոլորովին օտար Հայաստանի երկնքի տակ, որովհետև ուրիշ մի տեղ չկան այդպիսի շինության հետքեր։ Այս հանգամանքն իրավունք է տալիս ասելու որ հայ ժողովուրդը ճարտարապետական արվեստի մեջ էլ, ինչպես և շատ ուրիշ բաներում, կարողացավ օտար հզոր հոսանքների դիմաց որոշ չափով ազգային ինքնուրույնություն պահպանել։ Արշակունիները, անկասկած, պարթևական կարգեր և ոճ բերին իրենց հետ Պարսկաստանից, բայց արդեն պարսկական արվեստն էլ, Աքեմենյանների և պարթևների ժամանակ, արևմտյան արվեստից շատ բան էր վերցրել, պահպանելով, սակայն, իր սեփականը, ազգայինը։ Այսպես էր, անշուշտ, և հայկական արվեստը։65

Գլուխ երեսուն

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄ

1. ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐ։ 2. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ ԵՎ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԸ։

1. Սասանյաններ։ Իրանի հարավ-արևմտյան մասը, որ իսկական Պարսկաստանն է կազմում (Ֆարս կամ Ֆարսիստան), չափազանց խոշոր դեր է կատարել պարսիկ ժողովրդի ազգային անկախությունը համաշխարհային տիրապետության աստիճանին հասցնելու գործի մեջ։ Այդ երկիրն էր Աքեմենյան աշխարհակալ շահնշահների՝ Կյուրոսի, Դարեհի, Քսերքսեսի։ Աքեմենյանների անկումից հետո Ֆարսը բաժանված էր մանր տեղական իշխանությունների կամ թագավորությունների, որոնք իրապես կամ անունով միայն հպատակված էին «արքայից արքաներին», պարթև շահերին։ Սակայն Ֆարսին մի անգամ էլ վիճակված էր, առաջինի պես և գուցե դեռ էլ ավելի մեծ չափով, հզոր շինարարական դեր կատարել պարսից պատմության մեջ։

Երրորդ դարի սկզբում տեղական այդ մանր թագավորների շարքում էր Սասանի որդի կամ թոռ Պապակը, որ Շիրազից դեպի արևելք գտնվող Շիր գյուղից էր։ Մեռնելիս նա իր թագը հանձնեց իր Շապուհ (իսկական ձևը՝ Շապուհր թագավորի որդի)[1] որդուն։ Բայց նրա մյուս որդին, Արտաշիրը, ապըստամբվեց եղբոր դեմ, հաղթեց և խլեց թագը նրա ձեռքից (211)։ Դա մեկն էր այն սակավաթիվ մարդկանցից, որոնց տված է կազմակերպչական զարմանալի տաղանդի միջոցով մեծամեծ գործեր ստեղծելը։ Սկսեց նա փոքրից և մի շատ կարճ միջոցում կարողացավ իր ձեռքի տակ առնել և միացնել ամբողջ Ֆարսիստանը։ Այդ միությունը նա հաստատում էր ազգային սկզբունքի վրա, որի ամենաբարձր ժողովրդական արտահայտությունն էր զրադաշտական կրոնը։ Կրոնը պետության նեցուկ, պետությունը կրոնի նեցուկ—ահա նշանաբանը, քաղաքական դրոշակը։ Արտաշիրը սիրում էր շարունակ կրկնել. «Գահը սեղանի նեցուկն է, սեղանը—գահի նեցուկը[2]»։

Նկատենք այս գլխից, որ Սասանյան զրադաշտականությունը նախկին զրադաշտականությունից բավական շեղված էր։ Նա ընդունել էր նորամուտ դավանական սկզբունքներ, օրինակ՝ մեռելների հարություն, վերջին դատաստան, նույնիսկ փոփոխել էր աստվածների ծննդաբանությունը, Ահուրա-Մազդայի (Սասանյան ձև՝ Որմիզդ) և Ահրիմանի (Արհմնի) հայր դարձնելով Զրվան անունով մեկին. որից ծնվեցին բարի և չար աստվածները մի շատ միա-

[1] А. Крымский, «История Сасанидов и завоевание Персии арабами», М., 1905, с. 26.

[2] Ibid, с. 20.

միտ պատճառաբանությամբ[1]։ Հին մաքուր զրադաշտականության տեսակետից սա արդեն հերետիկոսություն էր, բայց պարսից մոգությունը սրբագործել էր նրան իբրև ուղղահավատություն և Արտաշիրը, դարձնելով նրան պետական կրոն և պետական կազմի հիմք ու հոգի, անհանդուրժելի և հալածելի էր դարձնում ամեն մի ուրիշ կրոնական հայացք ու սիստեմ։ Այս ֆանատիկոսական սիստեմն արդյունավորելու համար նա, բնականաբար, պիտի հիմնվեր հոգևորական դասակարգի աջակցության վրա։ Արդեն Սասանյան տոհմը, ինչպես ասում են, մոգական դասակարգին էր պատկանում[2] և, ուրեմն, հայթայթում էր Արտաշիրին, որ մոգ էլ էր, նվիրական ծագման առավելությունն էլ, մի բան, որ ահագին ուժ է կազմում մանավանդ արևելքում։ Եվ իրավ, մազդեզական հոգևորականությունը ավելի ևս մեծ ուժ և նվիրապետական տիրապետող կազմակերպություն ստացավ, որ շատ նման էր քրիստոնյա նվիրապետության։

Ընդամենը մի տասնյակ տարիների ընթացքում այս սիստեմը Արտաշիրի ձեռքում այնպիսի հատու զենք դարձավ, որ նա տիրապետեց և Ֆարսի սահմաններից դուրս գտնվող երկրներին և մարտահրավեր ուղղեց նույնիսկ «արքայից-արքա» Արտավան Ե-ին։ Արտավանը հարձակվեց իր ստահակ վասալի վրա։ Երեք ընդհարում տեղի ունեցավ և երրորդի մեջ պարթև թագավորն սպանվեց։ Դրանով էլ վերջացավ պարթևական հարստությունն Իրանում (224)։ Դժբախտ Արտավանի կտրած գլուխը Արտաշիրը դրեց իր ոտների տակ և կոխկոտեց։ Այնուհետև նա ամբողջ Իրանի տերն էր (226) ու սկսեց իր քաղաքական սկզբունքները գործադրել այդ մեծ պետությունը կառավարելու և ուժեղացնելու համար։ Պատմության ասպարեզ իջավ Սասանյան հռչակավոր և հզոր հարստությունը, որ ահագին ազդեցություն արավ ամբողջ առաջավոր Ասիայի վիճակի վրա։ Հավատարիմ մնալով երկրի ավանդություններին և պահանջներին, Սասանյան տոհմը առաջին իսկ քայլից իր քաղաքականության հիմք դարձրեց կռիվը Արևմուտքի դեմ, շարունակելով պետական իդեալ համարել Հռոմը Ասիայից դուրս մղելը և Պարսկաստանն իր հին սահմաններին, այսինքն Միջերկրական ծովին հասցնելը։

Իրանի այս մեծ հեղաշրջումը ամենից մեծ, ճակատագրական նշանակություն ունեցավ հայ ազգի համար։ Հուժկու, սասանեցնող մի պատահար էր դա Հայաստանի համար և փոխեց այս երկրի պատմության ընթացքը, շուռ տվեց, ինչպես ասվում է սովորաբար, պատմության անիվը բոլորովին այլ ուղղությամբ։

Արտաքուստ ոչինչ չէր փոխվում մրցության այն հավիտենական դաշտի վրա, ուր իրար հետ բախվում էին Արևմուտքն ու Արևելքը ի դեմս Հռոմի և Պարսկաստանի և այդ բախումներից այս կամ այն դիրքն էր ստեղծվում Հայաստանի համար։ Բայց կար ներքին մի շատ խոշոր հանգամանք պարսկական հեղաշրջման մեջ, և այդ հանգամանքն այլևս անհնարին էր դարձնում հայ ժողովրդի նախկին կացությունը երկու հակադիր աշխարհների մրցության դաշտում։ Արտավան Ե, որի գլուխը երչանիկ Սասանյանի ոտների տակ էր տրորվում, հայոց Խոսրով թագավորի եղբայրն էր։ Նրա որդիները, փախչելով Սասանյաններից գնացին Հայաստան՝ իրենց հորեղբոր մոտ։ Եվ նրանք ուրիշ տեղ չունեին էլ։ Պարթևական տոհմի դատը կենսրոնանում էր հայոց արքունիքում, որ երկրորդն էր՝ Տիզբոնի պարթևական արքունիքից հետո։ Հայ Արշակունիները այլևս չէին կարող հաշտ ու բարեկամ մնալ պարսից թագավորների հետ։ Սասանյանների մայրաքաղաքն էլ Տիզբոնը դարձավ և ահա նույն այն տեղը, ուր երկար ժամանակ, ամբողջ դարեր հայ-պարթևական մերձեցումն էր կռում-կռիվում, այժմ դառնում էր տոհմային դինաստիական թշնամությունների քուրա։ Այդ թշնամական հարաբերությունները տարածվում էին ամբողջ երկրի վրա և Սասանյանների քաղաքականության մի կարևոր կետն է դառնում պարթևներին Հայաստանից քշելն ու այս երկիրը Սասանյան շահերի հետ սերտ կերպով կապելը։ Հայ Արշակունիներն էլ, իհարկե, իրենց միջոցներն են ձեռք առնում իրենց տոհմի դեմ բացված այս վտանգի հանդեպ։ Եվ ահա այս նոր հանգամանքների հետևանքով հայ ազգի պատմության մեջ հանդես են գալիս նոր, վերին աստիճանի կարևոր երևույթներ։ Մինչև այդ՝ Հայաստանը Իրանի կողմն էր, նրա քաղաքական-կուլտուրական շահերով էր ապրում։ Այժմ առաջանում է բոլորովին հակառակ մղում, և հայոց հարցը էլի մի նոր փոփոխության մեջ է մտնում։ Հայաստանն անցնում է Հռոմի կողմը և մեծամեծ ջանքեր է գործ դնում Պարսկաստանից նախ քաղաքականապես և ապա նաև կուլտուրապես անջատվելու համար։ Այս ջանքերը լցնում են հայոց պատմության էջերը համարյա ամբողջ երեք դար և միանգամայն կերպարանափոխում են հայ ազգի ճակատագիրը, առաջացնելով այնպիսի խոշոր երևույթներ, ինչպես են քրիստոնեության մուտքը և նրա հետևանքով՝ հայոց ազգային գրականությունը և այլն։

Մրցությունը Սասանյանների և հայ Արշակունիների մեջ, իհարկե, միայն զենքով չէր կատարվում։ Հայաստանում գործում էր և Սասանյան քաղաքականությունը, ինչպես մի ժամանակ գործում էր պարթևականը։ Պարսկասեր կուսակցությունը չվերացավ հայ երկրից երկար ժամանակ և մրցում էր հռոմեասեր կուսակցության հետ, չնայած որ վերջինիս կողմն էր արքունիքը։ Այդ մրցությունն էլ մեծամեծ շարժումներ առաջացրեց Հայաստանում և շատ թուլացրեց նրան։ Երկու կողմից գործողները հայ ազնվականության ներկայացուցիչներ էին. ժողովուրդը, ինչպես և առաջ, մասնակցություն չուներ պետական հարցերի մեջ և անգիտակցաբար գնում էր իր նախարարների ետևից։ Եվ երկու հակամարտ հոսանքների ճակատագիրը վերջնականապես որոշվում է այն ժամանակ, երբ քրիստոնեությունը կամաց-կամաց ժողովրդական կրոն է դառնում, առաջ է քաշում ժողովուրդը իբրև համայնական գործոն ուժ։

2. Արշակունիները և Սասանյանները։ *Մրցակցությունն սկսվեց նոր կարգերի հենց առաջին տարիներից։ Իրանի տերը դառնալուց հետո Արտաշիրի առաջին գործը դառնում է արշավանքը Միջագետքի կողմերում, ուղղված, իհարկե, հռոմեացիների դեմ։ Բայց այդտեղի արարքներից պարտությունն կրեվով, նա հարձակվում է Հայաստանի վրա (228)։ Այստեղ էլ, սակայն, նա հաղթվեց Խոսրովից, որի հետ կովին մասնակցում էին Արտավանի փախստական որդիները և Ատրպատականի թագավորը, որ, ինչպես գիտենք, նույնպես պարթևական ծագումից էր[1]։ Արտաշիրի պարտությունն այնքան սաստիկ էր, պարթևական ծագումից էր[1]։ Արտաշիրի պարտությունն այնքան սաստիկ էր, որ նա ստիպված եղավ փախչել Իրանի արևելյան կողմերը՝ նոր զորք հավաքելու համար[2]։*

Բայց այնուհետև պատերազմի դաշտը փոխադրվում էր դարձյալ հռոմեա-

[1] De Harlez, „Avesta", p, LXXXVII.

[2] Harlez, p. XXXV.

[1] Գարագաշյան, «Քննական պատմ. հայոց», գ, եր. 268։

[2] Халатянц, с. 334.

կան Միջագետքը։ Պարսից թագավորի մի փայլուն ջոկատ անակնկալ կերպով մտնում է Անտիոք և այնտեղ Արտաշիրի անունից պահանջում է, որ հռոմեացիները վերադարձնեն հին պարսկական այն բոլոր երկրները, որոնք գտնվում էին Եփրատի և Միջերկրականի մեջ։ Հին պատմության կրկնություն էր դարձյալ, որ տեղի էր ունենում Ասիայի այս մասում։ Եվ ինչպես անցյալում, այս անգամ էլ հռոմեացիները այդ հանգգնության պատասխանեցին պատերազմով[1]։ Ալեքսանդր Սևերոս կայսրը մի ստվար բանակով խաղաց դեպի Արևելք։ Բանակը բաժանված էր երեք մեծ մասի, որոնցից մեկը, հյուսիսայինը, պիտի արշավեր Հայաստանի վրայով Ատրպատական և Մարաստան, ուր պիտի գործեր հայոց զորքի հետ և ապա Միջագետքում միանար մյուս մասերի հետ՝ այդտեղից միահամուռ մի արշավանք տանելու համար դեպի Սասանյանների մայրաքաղաքը (233)։ Սակայն այս արշավանքը հաջող վախճան չունեցավ հռոմեացիների համար, թեև հաղթող չէին և պարսիկները։ Հայոց երկիրը շարունակում էր հաջողությամբ մաքառել Սասանյանների դեմ։ Բայց Արտաշիրը եթե չկարողացավ հաղթել Խոսրովին, գոնե տեսավ նրա եղերական մահը։ Խոսրովը, ինչպես պատմում է հայկական ավանդությունը, սպանվեց իր մոտիկ մի ազգականի ձեռքով, որի անունն էր Անակ։ Բայց կան ուղղակի ցուցմունքներ էլ որ սպանողները եղել են հենց Խոսրովի եղբորորդիները, որոնք ապաստան էին գտել նրա մոտ[2]։ Պարթևական սովորություն էր սպանել թագավորողին՝ նրա տեղը բռնելու համար։ Արտավանի որդիներն էլ, երևի, այդ միջոցին դիմեցին՝ Հայաստանի թագը հափշտակելու համար։ Խոսրովն սպանվում է 238 թվին, բայց դավադիրների ձգտումն անկատար է մնում, որովհետև թագն անցնում է Խոսրովի մանուկ որդուն, Տրդատ Գ-ին։ Այս գործը կատարվեց անշուշտ ոչ առանց հռոմեացիների օգնության։

Արտաշիրին հաջորդեց նրա որդին Շապուհ Ա (242—272), որ նոր թափով արշավանքներ սկսեց հռոմեացիների դեմ, օգտվելով նրանց ժամանակավոր թուլացումից։ Բայց հենց նույն 242 թվին հաղթական արշավանքով առաջ եկավ Գորդիանոս Գ կայսրը, որ գրավեց մի շարք քաղաքներ և արդեն պատրաստվում էր Տիգրոնի վրա գնալ, բայց սպանվեց իր մարդկանց ձեռքով։ Նրան հենց այդ արշավանքի միջոցին հաջորդեց նրան սպանողներից մեկը, Փիլիպոսը, որ վատաբար դադարեցրեց հաղթական արշավանքը և շտապելով վերադառնալ Հռոմ, հաշտություն կնքեց Շապուհի հետ, որով Պարսկաստանին էր թողնում Միջագետքն ու Հայաստանը (244)։ Սակայն հռոմեական զորքերը շարունակեցին մնալ այդ երկրներում և Շապուհը երկար ժամանակ չէր համաձակվում գրավել այդ երկրները, մինչև որ հայտնի դարձավ, թե Հռոմի գործերը Եվրոպայում աննպաստ ընթացք են ստացել և գերմանական պատերազմները սպառել են նրա ուժերը։ Օգտվելով այս բարեհաջող հանգամանքից, Շապուհը 252-ին մտավ Հայաստան, հեռացրեց այնտեղ գտնված հռոմեական զորքը, որի հետ հեռացավ և Հռոմ գնաց նաև Տրդատ Գ թագավորը։ Նրա տեղ Շապուհը թագավոր է դնում Արտավազդ անունով մեկին, որի ծագման մասին հաստատ տեղեկություններ չկան։ Գերմանացի գիտնական Գուտշմիդտը կարծում է, թե դա հենց Խոսրովի սպանողներից

[1] Моммсен, V, 410.

[2] Հ. Կ. Տեր-Սահակյան, «Վաղարշ և Պարթևաց թագավորը՝ նախահայր Մամիկոնյանց» («Բազմավեպ», 1906, 391—393)։

մեկն էր, նրա եղբայրը, Արտավանի որդին[1]։ Հռոմը երկար չկարողացավ հաշտվել այն մտքի հետ, որ Արևելքի բացարձակ տերը Պարսկաստանը դառնա։ Եվ նորից վերսկսվում են երկու կողմերի պատերազմները։ 259 թ. Վալերիանոսի կայսրը գնաց պարսիկների դեմ, բայց Եդեսայի մոտ չարաչար կերպով հաղթվեց և գերի ընկավ Շապուհի ձեռքը[2]։

Հետաքրքրական է, որ դժբախտ կայսրի ազատության համար, միշնորդություն անում էր հենց նույն այս Արտավազդ թագավորը և արևմտյան հեղինակներից մեկը նույնիսկ հաղորդում է, թե ինչ նամակ գրեց նա այդ առիթով Շապուհին։

«Ուրախ եմ փառքիդ,— գրում էր Արտավազդը,— բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ավելի շուտ պատերազմի հուրն ես արծածել, քան հաղթել ես։ Վալերիանոսին ազատ արձակելու մասին խնդրում են և՛ նրա որդին, և՛ թոռը, և՛ հռոմեացի զորավարները, և՛ ամբողջ Գալլիան, Աֆրիկեն, Սպանիան, ամբողջ Իտալիան և Հռոմի դաշնակից բոլոր զորքերը, որոնք գտնվում են Լյուրիկեի մեջ, Պոնտոսում։ Դու գերի բռնեցիր մի ծեր մարդու և քեզ հակառակորդ դարձրիր երկրի բոլոր ազգերը, գուցե և մեզ, քո դաշնակիցներիդ դեմ։ Մենք, քո հարևանները, մշտապես տանջվում ենք, երբ դուք կռվում եք իրար հետ»[3]։ Այսքանն է մեզ հայտնի այս Արտավազդի մասին։ Նույնիսկ հայտնի չէ, թե մինչև ե՛րբ թագավորեց նա։ Ենթադրվում է, որ Հայաստանը մնաց Շապուհի տիրապետության տակ այնքան ժամանակ, որքան նա հաղթող էր հռոմեական երկրներում։ Բայց ահա հռոմեական վասալներից մեկը, Պալմիրայի թագավոր Օդենատը, ազգով արաբ, չարաչար կնրպով ջարդեց Շապուհի բանակը (261)։ Պալմիրան գրավում է առաջնակարգ դիրք Արևմտյան Ասիայում և նրան են ենթարկվում Միջագետքն ու Հայաստանը։ Եվ երբ հռոմեացիները քշնամանում են Պալմիրայի դեմ, այն ժամանակ էլ հայերը դեռ հավատարիմ էին մնացել այդ պետության[4]։

Շապուհին հաջորդեց Որմիզդ Ա (272—273)։ Սրա ժամանակ Միջագետքը և Հայաստանը նորից ընկան Սասանյանների տիրապետության տակ, որովհետև հռոմեական ուժն Ասիայում բոլորովին չլատվել էր, քանի որ Եվրոպայի զանազան կողմերում մեծամեծ պատերազմներ էին մղվում Հռոմի դեմ։ Այս տիրապետությունը շարունակվեց և հաջորդ թագավորների՝ Վռամ (Բահրամ) Ա-ի և Վռամ Բ-ի ժամանակ, մոտավորապես 10 տարի, մինչ որ հռոմեացիները դարձյալ ի վիճակի եղան Ասիայի վրա ուշադրություն դարձնելու. 282 թվականին Եփրատի հովտում երևաց Կարոս կայսրը հզոր բանակով և մտավ Հայաստան, արագ նվաճեց Միջագետքը, Տիգրոնն ու Սելևկիան, բայց այդ միջոցին սպանվեց յուրայինների ձեռքով։ Նրան հաջորդած Կարինոս կայսրը հաշտություն կնքեց պարսիկների հետ, որի զորությամբ Հայաստանը դարձյալ անցնում էր հռոմեացիներին։ Սակայն այս պայմանագրությունը կարող էր ուժ պահպանել որքան թագավորում էր թույլ Վռամ Բ-ը։ 293-ին Սասանյան գահը բարձրացավ Շապուհ Ա-ի որդի Նարսեսը կամ Ներսեհը, մի գոռոզ և պատերազմասեր միապետ, որ իսկույն, իր հոր օրինակին հետևելով, թշնամական գործողություններ սկսեց Հռոմի դեմ և գրավեց Հայաստանը։ Բայց Հռոմում էլ այդ ժամանակ թագավորում էր հռչակավոր

[1] Անդ։

[2] Моммсен, V, 419։

[3] Халатянц, с. 341—342.

[4] Моммсен, V, 427.

Դիոկղետիանոս կայսրը 296 թվականից նրա ղեկավարությամբ պատերազմական գործողություններ սկսվեցին պարսիկների դեմ. զորքերի հրամանատարն էր նրա գահակից Գալերիոս Մաքսիմիանոսը, որ սկզբում պարտություն կրեց Ներսեհից, բայց 297-ին Հայաստանի սահմաններում սոսկալի ջարդ տվեց պարսից ահագին բանակին և փախուստ դարձրեց նրան, գերի վերցնելով թագավորի ամբողջ ընտանիքը և պարսկական բարձր ավագանին, ինքը Ներսեհը, վերք ստանալով, փախավ և ստիպված եղավ, մի կողմ դնելով իր գոռոզությունը, հաշտություն խնդրել կայսրից։ 298-ի դաշնագրությամբ Ներսեհը ստիպված եղավ վերադարձնել Հռոմին Հայաստանի հարավային նահանգները, որոնք Սասանյանների տիրապետության տակ էին գտնվում, այլև հրաժարվել Հայաստանի և Վրաստանի վրա գերիշխանություն ունենալու ամեն մի ձգտումից, ընդունելով այդ երկու երկրների կախման Հռոմից[1]։

Այս հաշտությունը անխախտ մնաց Արևելքում ամբողջ 40 տարի։ Այնքան երկարատև խաղաղությունը շատ բարերար եղավ մանավանդ Հայաստանի համար։ Մշտապես կռվախնձորի գրության մեջ գտնվող երկիրը կարող եղավ երկար ժամանակյա հանգստություն գործ ածել իր ներքին բարօրության համար, օգտվելով Հռոմի հովանավորությունից։ Եվ իրավ, այդ ժամանակամիջոցում էլ Հայաստանը ահագին ջանքերով կարողանում է իրականացնել իր համար անհրաժեշտություն դարձած կուլտուրական անջատումը Պարսկաստանից։

276-ից հետո Հայաստանում թագավոր է Տրդատը, որ դաստիարակվել էր Հռոմում, նույնիսկ լավ տեղյակ էր արևմտյան փիլիսոփայության[2]։ Հայկական ավանդություններն ասում են, թե սա Տրդատ Գ-ն էր, Խոսրովի որդին։ Սակայն այս հանգամանքը միանգամայն անհավատալի է դառնում, եթե նկատի առնենք ներկայումս պատմական գիտության ընդունած տվյալները այդ Տրդատի մասին[3]։ Ամենայն հավանականությամբ սա մի ուրիշ Տրդատ էր, որ մեծացել էր Հռոմում։66

Ահա այս լուսավորված թագավորի ղեկավարությամբ է, որ քրիստոնեությունը մտցվում է Հայաստանի մեջ։

[1] Моммсен, V. 434.

[2] Գաբրիելյան, Բ, եր. 466։

[3] Ամենամեծ անպատեհությունը ներկայացնում է ժամանակագրությունը։ Եթե ընդունենք, որ Տրդատը մանուկ հասակում հաջորդեց իր սպանված հորը 238-ին, ապա հետացվեց գահից և նորից գահն տիրացավ 295-ից առաջ, ապա ի նկատի առնենք Տրդատի մահը հավանորեն 320—330 թվականներին, այն ժամանակ դուրս կգա, որ Տրդատը թագավորել է 62—92 տարի, որ հավանականությունից հեռու մի բան է։

Գլուխ չորրորդ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄ

1. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ։ 2. ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ։

1

Քրիստոնեություն[1]։ Հրեության ծոցից ծնվեց քրիստոնեությունը, պատմության մի անկյունում։ Համաշխարհային պատմության մեջ վերին աստիճանի նշանավոր և ուսանելի երևույթ են այդ կրոնի սաղմնավորումը, կազմակերպչական շրջանները և ծավալումը։ Սկզբում նա տեղական մի հանգամանք էր, ըստ երևույթին հրեության համար միայն ծնված։ Հրեությունը, միաստվածյան մի պաշտամունք, Յահվեի (Եհովաի) պաշտամունքը, համաշխարհային կրոն երբեք չդարձավ։ Նա հատուկ էր միայն երբայական ազգին, գերազանցորեն ազգային առանձնացման, ազգային անհատականության կամ, ավելի ճիշտ, եսականության մի բարձր արտահայտություն։ Յահվեի պաշտամունքի հիմքն այն էր, որ աշխարհում մի հատ միայն ընտրյալ ազգ կա, բարձր բոլոր մյուս ազգերից և դա հրեությունն է, որի Յահվեն, երկնքի և երկրի արարիչը, միայն այդ ազգի հովանավորն ու պաշտպանն է և նրա շահերին պատրաստ է զոհել աշխարհի բոլոր ազգությունները։ Հրեան իրավամբ պարծենում էր իր ստեղծած կրոնով, որ պարունակում էր իր մեջ ոչ միայն բարձր ու վսեմ վարդապետություն, այլև օրենք՝ մարդկային կյանքն այս աշխարհում կառավարելու և կանոնավորելու համար։ Եվ այս հպարտ ինքնագիտակցությամբ հրեան արհամարհում էր ամեն ինչ, որ դուրս էր հրեական շրջանակից։

Սակայն յուրաքանչյուր կրոնի, դարերի ընթացքում, հատուկ է քարացման վիճակը։ Հրեության ծոցում այս վիճակն սկսեց ավելի և ավելի զարգանալ հրեական պատմության այն շրջանում, երբ ազգային անկախությունից զրկված ժողովուրդն ընկավ Սելևկյան թագավորների իշխանության տակ և ստիպված էր համառ ու անհավասար կռիվներ մղել իր ինքնուրույնությունը պահպանելու համար։ Թեև այդ մրցությունը վերջացավ Մակաբեների հերոսական հաղթանակով, որ ազգային անկախություն ստեղծեց, բայց այդ անկախությունն էլ շուտով կորավ և Հրեաստանը Հռոմեական տիրապետու-

[1] Եվրոպական գիտության մեջ քրիստոնեության աղբյուրների քննադատությունը արդեն մի ուշագին գրականություն է կազմում։ Մենք կհիշատակենք մի քանիսը, բայց այստեղ պետք է ասել, որ այդ գիտական քննադատության մեծ ուշվիրաները մնում են. Դավիթ Շտրաուս «Жизнь Исуса», 2 t. M. (1907) և էրնըստ Ռենան («Жизнь Исуса», «История первых веков христианства») և այլն։

թյան տակ ընկավ։ Հայաստանի անկախությունը ոչնչացնող Պոմպեոսը նույն տեսակ գործունեություն ունեցավ և Պալեստինում։

Աստծու ժողովրդի համար շատ ծանր էր հռոմեական լուծը. նա ճնշված էր, հեծում էր մինչև հուսահատության հասնելը։ Եվ որքան խստանում էր այդ դրությունը, որքան պարզվում էր, թե դեպի գերության անդունդն էր գնում հրեությունը իր հայրերի երկրում, այնքան այդ ժողովուրդը հավատարիմ իր անցյալին ու իր կրոնական ավանդություններին, ուժեղացնում էր երկնային փրկարար հրաշքի վրա դրած իր հույսը։ Չէ՞ որ հին նախանձոտ ու անողոք Յահվեն երբեք չէ թողել իր ժողովուրդը։ Այժմ էլ չէ մոռացել նա Բենի-Իսրայելի ազգը և շուտով նրա թագավորությունը, Յահվեի կամ պարզապես աստծու թագավորությունը, կհաստատվի երկրի վրա և վերջ կդնե հրեության բոլոր տառապանքներին։

Աստծու թագավորությունը իրականացնում է Մեսիան, որ թեև մարդ է, բայց և միանգամայն գերբնական մի էակ, աստծուց օծված և նրա անհասանելի կարողությամբ լցված։ Պիտի երևան գա նա ամպերի մեջ, կայծակնային ճայթմունքների և ամպրոպային որոտմունքների մեջ, պիտի հաղթե Իսրայելի թշնամիներին, դատե բոլոր մեռելներին ու կենդանիներին և առհասարակ վերացնե անարդարություն ու վատությունը, հաստատելով երկրի վրա հավերժական ոսկեդար։ Այդ ազատարարին էր անհամբեր սպասում ժողովուրդը և այդ սպասողության մեջ ու նրա շնորհիվ տեղի էին ունենում մեծամեծ շարժումներ Հրեաստանի մի քանի կողմերում։ Ապստամբական շարժումներ էին պայթում հռոմեացիների դեմ և այդ ժամանակ երևան էին գալիս Մեսիաներ։ Թվում էր, թե կատարվել է Յահվեի խոստումը և մոտ է փրկությունը։ Բայց հռոմեական ահեղ ուժը արագ խեղդում էր ապստամբությունը և նորից սպասողության՝ մռայլ հուսահատության մեջ։

Այս անհավասար մրցությունը, իր մեծամեծ փորձանքներով, առաջացնում էր ազգայնական ռեակցիա, որ ավելի ևս անշարժացման ու քարացման անհրաժեշտությունն էր բերում այն բարոյական և մտավոր արժեքների համար, որոնց վրա հենվում էր հրեությունը։ Իսկ այդ արժեքները ամբողջովին ձուլված էին կրոնի մեջ, որ կյանել էր կամ կլանում էր ազգային մյուս մեծ հենարաններն էլ՝ լեզուն, հայրենիքը։ Այլևս նախկին հրեությունը չէր, խըմբված Երուսաղեմի տաճարի, իբրև համազգային իդեալի խտացման շուրջը։ Նրա մի նշանավոր մասը ցրված էր Արևելքի զանազան կողմերում։ Միջերկրական ծովի ավազանում չկար համարյա և ոչ մի քաղաք, ուր գոյություն չունենար հրեական գաղութ։ Այդ տեղերում հրեության մայրենի լեզուն գլխավորապես հունարենն էր։ Եվ հրեության պահպանողը սինագոգն էր, հրեական ժողովարանը, որ փոխարինում էր Երուսաղեմի տաճարը։ Այդտեղ էր տիրում աստվածաշունչը և այդ հիմնարկությունն էր, որ կապում ու միացնում էր հրեությունը թե՛ մայր հայրենիքում և թե՛ նրանից դուրս, բոլոր գաղթական հատվածների մեջ։ Հրեական լեզուն հնացած և անհասկանալի էր դարձած նույնիսկ և Պալեստինում. այդտեղ ժողովուրդի գործածական լեզուն արամեականը կամ սիրիականն էր։ Ազգային լեզուն մատչելի էր միայն օրենսգետների կամ գպիրների նեղ շրջաններին[1]։

Իսկ թե ինչ էր տալիս սինագոգը, ազգային քարացած պաշտամունքը, այդ ամենից լավ ցույց են տալիս այն հասարակական շերտավորումները, որոնք կրոնական հանգամանքներով էին առաջ եկել և ուրիշ տեսակ հենարաններ չէին էլ կարող ունենալ մի կրոնական համայնքի մեջ։ Առաջին տեղն այդ դասակարգերի մեջ պատկանում էր բարձր ազնվական քրմության կամ քահանայության, որի դասակարգային հոգսը էր ս ա դ ու կ ե ց ի և որ իր տիրապետությունը պահպանելու համար ջնջում էր հռոմեական տիրապետության։ Իսկ ժողովրդի մեջ նրա հեղինակությունը հենվում էր դ պ ր ն ե ր ի դասակարգի վրա։ Դա սինագոգի, տաճարի պաշտոնեությունն էր, որ օրենքները բացատրելու արտոնությունն ուներ և հենց այս պատճառով էլ նրա իշխանությունը համայնքի ներքին կյանքում շատ ընդարձակ էր։ Ամեն ինչ հպատակեցվում էր օրենքի տառին և այս գործողության մեջ տիրում էր բացատրողի անսահման կամայականությունը։ Հրեական այս գիտնականությունը նույնիսկ զանազան դպրոցների էր բաժանված, որոնք անվերջ վեճեր էին մղում իրար դեմ, շատ անգամ ամենադատարկ հարցերի առիթով։ Այսպես, խորհրդաստ վիճաբանությունների նյութ էր դարձել այն հարցը, թե կարելի՞ է շաբաթ օրը սանդուղքը մի աղավնաբնից վերցնել, մյուսին մոտեցնել։ Դպրոցների դասակարգն էլ իր հերթին հենվում էր փ ա ր ի ս ե ց ի ն ե ր ի դասակարգի վրա, որ ներկայացնում էր ունևոր մասը, բուրժուազիան։ Փարիսեցիները դպիրների քարացած առաքինությունների մարմնացումն էին տալիս իրենց գործերով և վարվեցողությամբ—օրենքի հլու հպատակներն էին, ծեսի, արարողության, ավանդությունների գերի, պաշտոնական ցուցամոլ բարեպաշտությունն էին տանում իրենց վրա և նույնիսկ փողոցներում անցնելիս աղոթքներ էին մրմնջում, գլուխները խոնարհեցրած, որպես թե չհամարձակվելով մարդկանց աչքին երևալ։

Հրեության սյուներն էին այս երեք դասակարգերը, ազգային կղզիացման, խտրականության, հետադեմ ավանդապաշտության և քարացած ծեսի ներկայացուցիչները։ Նրանք և մասնավորապես փարիսեցիները անսահման ակնածությամբ և խորին արհամարհանքով էին վերաբերվում հասարակ ժողովրդին[2]։ Իսկ ժողովուրդը, անգիտակից ու ճնշված, հենց նրանց մեջ էր որոնում պաշտպանություն և արդարություն։ Ժողովուրդն էր, որ կրում էր հռոմեական տիրապետության ամբողջ ծանրությունը, որ ապստամբական շարժումների մեջ էր մտնում և չարաչար պատժվում էր դրա համար։

Ահա այսպես էին ժամանակն ու միջավայրը, երբ Օգոստոս կայսրի ժամանակ, քրիստոնեական թվականից մի քանի տարով առաջ[3], Պալեստինի գավառական խուլ անկյուններից մեկում, այն է, Գալիլիայի Նազովրի փոքրիկ քաղաքում, ծնվեց մի մանուկ, մեկը մարդկային հանճարներից։ Նա հյուսն Հովսեփի և նրա կին Մարիամի որդին էր, ստացավ հրեական շրջաններում շատ սովորական Հիսուս անունը, սովորեց իր հոր արհեստը և չափահաս տարիքին հասնելով, սկսեց իր գործունեությունը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ծաղկում էր ստոիկյան փիլիսոփայությունը, երբ Հռոմում Սենեկան էր դասավանդում, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Պլուտարքոսը, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Էպիկտետոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Մարկոս Ավրելիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Ներոնը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Տրայանոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Հադրիանոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Անտոնինոս Պիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Մարկոս Ավրելիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Կոմոդոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Սեպտիմիոս Սեվերոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Կարակալլան։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Հելիոգաբալոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Ալեքսանդր Սեվերոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Մաքսիմինոս Թրակացին։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Գորդիանոս Երրորդը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Ֆիլիպոս Արաբացին։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Դեկիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Գալլոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Վալերիանոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Գալլիենոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Կլավդիոս Գոթիկոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Ավրելիանոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Տակիտոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Պրոբոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Կարոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Կարինոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Նումերիանոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Դիոկղետիանոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Մաքսիմիանոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Կոնստանտիոս Քլորոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Գալերիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Մաքսենտիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Լիկինիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Կոնստանտին Մեծը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Կոնստանտիոս Երկրորդը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Կոնստանտիոս Գալլոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Յուլիանոս Ուրացողը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Հովիանոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Վալենտինիանոս Առաջինը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Վալենտոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Գրատիանոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Վալենտինիանոս Երկրորդը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Թեոդոսիոս Մեծը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Արկադիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Հոնորիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Թեոդոսիոս Երկրորդը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Վալենտինիանոս Երրորդը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Պետրոնիոս Մաքսիմոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Ավիտոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Մայորիանոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Լիբիոս Սեվերոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Անթեմիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Օլիբրիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Գլիկերիոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Հուլիոս Նեպոտը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Ռոմուլոս Օգոստոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Օդոակրը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Թեոդորիկոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Ատալարիկոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Թեոդահադը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Վիտիգեսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Հիլդեբերտը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Գունդեբադը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Սիգիսմունդը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Գոդոմարը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Հիլպերիկոսը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Թեոդեբերտը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Թեոդեբալդը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Կլոթարը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Դագոբերտը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Սիգիբերտը։ Նա սկսեց իր գործունեությունը նույն ժամանակ, երբ Հռոմի կայսրության մեջ ապրում էր Քլովիս

և միամիտ ու պարզակյաց ժողովուրդը։ Քաղաքական դեպքերը արձագանք չէին տալիս այս խուլ անկյուններում և ազգաբնակությունը շատ էլ ընդարձակ տեղեկություններ չուներ այն ժամանակվա աշխարհի ու քաղաքականության մասին։ Այսպես էր և Հիսուսը։ Իբրև ժողովրդի զավակ՝ նա հավատում էր հրաշքներին, դևերին, մի հավատ, որ համուկ էր ամբողջ հին աշխարհին։

Առաջին հզոր տպավորությունը, որ խորապես ազդեց նրա վրա երիտասարդության շրջանում, անապատում երևեցած նոր մարգարեն էր, Հովհաննես անունով, որ իր արտաքինով և մանավանդ իր քարոզներով ընդհանուր ուշադրություն գրավեց։ Դա մի խստակյաց մարդ էր, հեռացած մարդկային հասարակությունից, պահեցող, աղքատ հագնված, որ, սակայն, ասում էր, թե աստծու թագավորությունը գալիս է, պետք է պատրաստվել նրան ընդունելու ապաշխարությամբ։ Նոր տպավորություն էր գործում այդ կոչը, և ժողովրդի բազմությունները դիմում էին Հորդանան գետի եզերքը, ուր Հովհաննեսը ամենքին մկրտում էր։ Հիսուսն էլ գնաց այդ բազմության հետ, լսեց Հովհաննեսի քարոզությունը, մկրտվեց նրանից։ Եվ այնուհետև նա էլ, թողնելով իր հյուսնությունը, գնաց քարոզության, ժողովրդին հայտնելու միևնույն ավետիսը, այսինքն թե եկել է աստծու թագավորությունը։ Նա աշակերտներ գտավ Հովհաննեսի նման և ընտրեց նրանց ժողովրդական խոնարհ խավերից, ձկնորսների միջից։ Բայց նա Հովհաննես Մկրտչի պատճենը չէր, աստծու թագավորության գաղափարը զուտ հրեական էր, և Հովհաննեսը հրեական շրջանակներից չէր դուրս գալիս այդ գաղափարն արծածելիս։ Մինչդեռ նազարեթցի երիտասարդը նույն այդ գաղափարի շուրջը բաց էր անում մարդկայնության, բարոյականության ընդարձակ և լուսավոր հորիզոններ։

Հիսուսը մի տող անգամ գրություն չէ թողել, մենք նույնիսկ չունենք նրա իսկական խոսքերը, որովհետև նա խոսում էր սիրիական լեզվով, իսկ չորս ավետարանները, որոնց մեջ մնացել են նրա խոսքերն ու գործերը, գրված են հունարեն լեզվով, հետևաբար և ներկայացնում են իսկական խոսքերի թարգմանությունը։ Այսքանը պարզ է, որ Հիսուսը երկարատև կյանք չունեցավ, իսկ նրա քարոզչությունն ավելի ևս կարճատև էր։ Չնայած այս կարճատևության, Հիսուսի գաղափարների և աշխարհայացքների զարգացումը կարելի է բաժանել շրջանների։ Սկզբում նա պարզ մի բարոյագետ է, որ բարոյականության չքնաղ դասեր է տալիս կարճ ու ազդու խոսքերով և մանավանդ գեղեցիկ առակների միջոցով։ Սիրել ընկերին իր անձի պես, սիրել նույնիսկ թշնամուն, լինել ներողամիտ, անհիշաչար, եղբայրական զգացմունքով տոգորվել դեպի մարդկությունը— այսպես են այդ սկզբունքները, որոնք պարզվում էին ունկնդիր հասարակ ժողովրդի առաջ։ Հիսուսը չէր դուրս գալիս հրեության շրջանակից, նոր վարդապետություն, նոր դպրոց կամ նոր կրոն հիմնելու առաքելություն չէր տեսնում իր մեջ, այլ միայն ցույց էր տալիս, թե ինչե՛ր են մոռացվել աշխարհի վրա և ինչ լրացումների է կարոտ հրեությունը։ Աստծու թագավորությունը նա հասկանում էր գաղափարական մըտքով և նրա աստվածն էլ սինագոգի կամ տաճարի պաշտոնական աստվածը չէր, այդ նախանձոտ, պատժող միապետ Յահվեն, որի վերաբերմամբ մարդը կարող է լինել միայն երկյուղով շրջապատված, դողացող մի հպատակ։ Հիսուսը քարոզում էր, թե աստված հայր է, որ լցված է սիրով դեպի մարդկությունը և ամեն մարդ նրա որդին է։ Հոր և որդիների մեջ հարաբերությունները շատ պարզ էին. որդին պիտի կատարեր հոր կամքը, այսինքն կատարեր բարի գործեր և աղոթեր նրան շատ կարճ կերպով։ Այստեղից Հիսուսի հակառակությունը ծեսերի, արարողություններուն, երկար աղոթքների և առհասարակության դեմ։ Նշանակություն չէր տալիս նա նույնիսկ ձևական բարեպաշտության դեմ։ Նշանակություն չէր տալիս նա նույնիսկ և տաճարներին և նրա քարոզության վայրերն բացօթյա էին, լեռների վրա, լճի ափին, մի խոսքով ամեն տեղ, ուր խմբվում էր հասարակ ժողովուրդը։ Այդ ժողովրդի մարդ մնաց նա մինչև վերջ և ռամկավարական սկըզբունքներն էին նրա քարոզությունների գոհարները։ Աստծու թագավորությունը նյութական մտքով էլ էր ընդունում նազովրեցի քարոզիչը, այսինքն այն մտքով, որ նա պիտի բերե արդարություն և խաղաղություն ու վայելչություն։ Եվ դա կլինի աղքատների թագավորությո՛ւն։ Անողորմ կերպով հարվածելով հարուստներին, նա վեր էր հանում աղքատությունը իբրև երանության մի դրություն։ Զրկվածների, տանջվողների դատն էր նա պաշտպանում և պահանջում էր, որ հասարակությունը իր մի հատ կորած անդամին որոնելու, փնտելու և դարմանելու համար մոռանա նույնիսկ հարյուրավորների շահերը։

Այս բոլորն արդեն մի ամբողջ հեղափոխություն էր կաշկանդված ոճ քարացած հրեության ծոցում։ Հիսուսն զգում էր իր հեղափոխական դերը և չէր քաշվում նրանից։ Նա ասում էր, որ կռիվ և տեղություն յուրացնելու համար է աշխարհ եկել ինքը։ Եվ իրավ, կռիվը չէր դադարում նրա և պաշտոնական բարեպաշտության ներկայացուցիչների և արտոնատերերի մեջ։ Սադուկեցիները նկատեցին այն նոր շարժումը, որ սկսել էր ժողովրդի հասարակ խավերի խորքում և զենքի կանչեցին իրենց հեղինակության ենթարկվող բոլոր միջոցները։ Կռվի առաջին շարքերում կանգնած էին, իհարկե, գպիրներն ու փարիսեցիները։ Հիսուսը միայնակ էր այդ կազմակերպված, ուժեղ հակառակության դեմ, բայց ոգևորված էր հեղափոխական նահատակության գաղափարով, զինված համարձակ, կծու, մտրակող մերկացումներով, սուրբ ճշմարտությունների ամբողջ մարտական թափով։ Աննման պայքարի մեջ հրեական նախապաշարմունքները, սնապարծ կղզիացումը կորցնում էին իրենց ավանդական արժեքները։ Հիսուսի աստվածը բոլոր ազգերի աստվածն էր, ընտրյալ ժողովուրդ այլևս չէր մնում և ազգերի եղբայրությունն ու հավասարությունն էր կանգնում մարդկության գաղափարի առաջ։ Եվ այս նոր ու թարմ շարժման դիմաց ավանդապաշտությունը զինաթափ էր դառնում. դպիրների համար այլևս տեղիք չէր մնում կասկածելու, որ այդ 30-ամյա նազովրեցին կարող է ավելի մեծ հաջողություն ունենալ և գրավել ոչ միայն պարզամիտ և հասարակ գալիլիացիներին։ Իսկ Հիսուսը, հետզհետե ավելի և ավելի ևս տարվելով պաշտոնական եկեղեցու դեմ մղված հուժկու պայքարով, ձեռք զարկեց ավելի խիզախ ձեռնարկության—հարվածել իր հակառակորդներին նրանց թագավորության սրտում, Երուսաղեմի մեջ, տաճարում, գատկական տոներին ամեն կողմից հավաքված ահագին բազմությունների ներկայությամբ։ Այդ միջոցին նա արդեն տոգորվել էր այն մտքով, թե իր մեջ կրում է երկնային առաքելություն, թե ինքը Մեսիա է և աստծու թագավորությունը պիտի հաստատվի աշխարհում իր միջոցով։ Խոտան էր նա իր հոր անունից, թեև միաժամանակ իրեն «մարդու որդի» էր անվանում։ Եվ այս առեղծվում էր կարծիք, թե Հիսուսը աստծու որդի է անվանում իրեն, մի բան, սակայն, որ ըստ ինքյան բխում էր Հիսուսի վարդապետությունից և

1 Ренан, «Жизнь Иисуса», Пет., 1906, с. 183.

նրա հայեցակետով գործադրելի կարող էր լինել ամեն մի մարդու վերաբերմամբ։

Սակայն նրա խիղախ ոգորումը տխուր վախճան ունեցավ Երուսաղեմում։ Սադուկեցիությունը ավելորդ համարեց խոսքով պայքարել նրա հետ, այլ ուղղակի դիմեց իր իշխանության գործադրությանն։ Հիսուսը ձերբակալվեց իբրև խռովարար և ինքնակոչ Մեսիա։ Նա համարձակ կերպով գնաց իրեն մեղադրողների դատարանը, ուր նրան դատապարտեցին մահվան պատժի։ Եվ գաղափարական անվեհերությամբ էլ այդ մեծ մարդը մահ ընդունեց խաչի վրա, մատնված անարգանքի և ծաղրի։

Բայց այդ մահը չէր կանգնեցնում սկսված գործը։ Հիսուսն աշակերտներ ուներ և հետևողներ, որոնք թեև շատ էլ բազմաթիվ չէին, բայց բավական էին կազմելու համար մի այնպիսի շրջան, ուր շատ խոր և անմոռաց էր խաչված ուսուցչի ազդեցությունը։ Այդ շրջանը հավատում էր, թե Հիսուսը իսկապես Մեսիա էր և այդ հավատը ավելի ևս վառեցին ուսուցչի ողբերգական մահվան հանգամանքները։ Աշակերտները, ճիշտ է, վերջին օրհասական ժամին վախից թողել էին Հիսուսին ու փախել, բայց Գալիլիայում, ուր այնքան առատ էին խաչվածի հիշատակները, մի երկրորդ կերպարանավորում ստացավ Հիսուսի գործը։ Նա, որ Գալիլիայում ծնվել էր իբրև Մեսիա, չէր կարող ոչնչացված լինել մահվան գրկում։ Եվ հավատ եկավ, թե նա հաղթել է մահը, հարություն է առել մեռելներից և համբարձել է երկինք, որպեսզի աստծու զորությունն զգեցած՝ նորից վերադառնա իր թշնամիներին դատելու, շարը վերջնականապես վերացնելու և մարդկանց մեջ անմահություն հաստատելու համար։ Սպասել այդ գալստյան, որ շատ շուտով պիտի տեղի ունենար, պատրաստ լինել նրան ընդունելու և նոր ստեղծվող աշխարհային կարգերի մեջ տեղ բռնելու համար—ահա ինչն է այժմ Հիսուսի փոքրիկ հոտի ձգտումը։ Եվ նա գնում է Երուսաղեմ՝ այնտեղ սպասելու համար։

Այսպես կազմվում է Հիսուսին հետևողների անդրանիկ համայնքը։ Նա ամբողջովին հրեաներից է բաղկացած, բաժանված չէ հրեությունից, որովհետև Հիսուսի առաքելությունն էլ զուտ միմիայն հրեաների համար նշանակված է ընդունում։ Այդտեղ էլ, այդ շրջանակում, ավանդություններ ու բարեպաշտ առասպելներ են ստեղծվում Հիսուսի կյանքի շուրջը, որոնց գլխավոր նպատակն է այնպիսի հանգամանքներով զարդարել այդ կյանքը, որպեսզի կարելի լինի ասել, թե այս կամ այն դեպքով գալիս կատարվում էր այս կամ այն հին մարգարեի գուշակությունը Մեսիայի մասին։ Բացի այդ գլխավոր վկայությունից, Հիսուսի գերբնական ծագումը պիտի ապացուցվեր և նրա հրաշագործություններով, այն է՝ թե նրա մի խոսքով դևերը թողնում էին մարդուն և փախչում, կուլերը տեսնում էին, մեռելները հարություն առնում։ Առասպելները, այն ժամանակների այդ բնական և համատարած հավատալիքները, գալիս էին և այդ կարողությունը տալու Հիսուսին։

Փոքրիկ համայնքը, լի երիտասարդական աշխուժով, ոչ միայն գերբնական և հրաշալի պատկերներ էր ստեղծում, այլև եռանդով քարոզչություններ էր կատարում թե՛ Երուսաղեմում և թե՛ նրանից դուրս։ Հավատացյալների փոքրիկ համայնքներ կազմվեցին և ուրիշ քաղաքներում։ Հիսուսն արդեն Քրիստոս էր, Տեր, աստծու որդի։ Շուտով խիստ հալածանքներ սկսվեցին Երուսաղեմում և մյուս տեղերում. տեղի ունեցավ առաջին նահատակությունը։ Այս բռնությունները ավելի ևս խտացրին քարոզողների շարքերը և ավելի մոտեցրին համայնքների անդամներին։ Քրիստոսի գալստյան սպասում էին

օրեցօր, աշխարհի վերջը մոտ էր և այդ պատճառով էլ ավելորդ էին համարում հարստություն, անհատական սեփականություն պահել, ամեն մեկն իր ունեցածը մեջ էր բերում։ Այս է առաքելական դարի հռչակավոր համայնականությունը։ Սակայն ժամանակն անցնում էր, երկրորդ գալուստը տեղի չէր ունենում, և հավատացյալներից շատերն էլ մեռնում էին։ Համայնքի տարածություններն ու հավատալիքները փոխվում էին, ավելի գաղափարական դարձվածքներ էին ստանում։ Հետզհետե ձևակերպվում էր եկեղեցին։ Համայնքի գործերը վարելու համար ստեղծվում էին պաշտոններ։ Այսպես էին երեցները վարելու համար ստեղծվում էին պաշտոններ։ Այսպես էին երեցները, որոնք ընտրվում էին համայնքի ծերերից և ընդհանուր խորհրդակցությամբ կառավարում էին համայնքների գործերը։ Կար և համայնքի մատաղարարը և համարակալը, որ կոչվում էր սարկավագ։ Բայց երեցներն ու սարկավագները դեռ կղերականներ չէին։ Առաքյալները ձեռք դնելով էին օրհնում համայնքի պաշտոնակատարներին։

Եվ այսպես, քրիստոնեության սաղմնային վիճակն էր երևացել հրեության մեջ։ Դա զուտ հրեական երևույթ էր և նոր համայնքների անդամները թյան մեջ։ Դա զուտ հրեական երևույթ էր և նոր համայնքների անդամները իրենց անջատված չէին համարում հրեությունից, քանի որ ընդունում էին թե Հիսուսի առաքելությունը միմիայն հրեաների համար է կատարվել։ Մնալով այս դրության մեջ, պարփակվելով հրեական նեղ և կղզիացած շրջանակների մեջ, նոր վարդապետությունը պիտի ամենաշատը նկատվեր հրեության մի աղանդ, Յահվեի պաշտամունքի մի բարեկարգություն և այդպես էլ կորշեր նույն հրեության ծոցում։ Բայց այստեղ երևան եկավ մի երկրորդ մեծ մարդ—Պողոս առաքյալը, որ հանեց քրիստոնեությունը հրեության նեղ շրջանակից և այդպիսով տարավ քրիստոնեությունը դեպի համաշխարհային տիրապետություն։ Պողոսը Հիսուսի հավատացյալներին Երուսաղեմում և այլ տեղերում կատաղությամբ հալածողներից մեկն էր։ Բայց նրա եռանդուն բնավորության մեջ, վառվռուն, որոնող հոգին ընդգրկեցին այդ նոր վարդապետությունը, վառվռուն, որոնող հոգին ընդգրկեցին այդ նոր վարդապետությունը և նա ֆանատիկոս հրեայից դարձավ քրիստոնեության առաքյալ և հանճարեղ տարածող։ Այնքան մեծ է նրա կատարած դերը այս գործում, որ նորագույն քննադատներից ոմանք նրան են համարում քրիստոնեության հիմնադիր։ Սակայն ընդհանուր կարծիքն այն է, որ Պողոսը Հիսուսի գործի շարունակողն ու զարգացնողն էր, ձուլելով Հիսուսի քարոզած սկզբունքները աստվածաբանական վերամշակումների մեջ[1]։ Քրիստոնեական եկեղեցին կազմակերպվել սկսեց նրա ղեկավարությամբ, նրա ներշնչումներով։ Դա առաջին քրիստոնեական աստվածաբանն էր, որ քրիստոնեությունը, իբրև կրոն, ձևակերպում էր աստվածաբանական որոշ սիստեմի մեջ։

Իբրև միսիոներ՝ նա նույնպես մեծ գործ կատարեց այդ նոր կրոնի հաստատության մեջ։ Նա էր, որ քրիստոնեությունը տարավ հեթանոսների մեջ։ Իր ճանապարհորդությունների ժամանակ քրիստոնեական համայնքներ կազմակերպեց հունա-հռոմեական աշխարհի զանազան տեղերում և կենդանի ու եռանդուն հարաբերություններ էր պահպանում այդ համայնքների հետ նամակների միջոցով, որոնց ժողովածուները կազմում են քրիստոնեական գրականության անդրանիկ պտուղները։ Նոր Կտակարանի, այսպես ասած, առաջին գրքերը։

Հեթանոս աշխարհում նպաստավոր հող էր պատրաստված քրիստոնեության հաղթանակի համար։ Հունական և հռոմեական մտավոր կյանքում հե-

[1] В. Вреде, «Павел», М., 1907, с. 78.

թանոս կրոնը արդեն միանգամայն կորցրել էր իր հեղինակությունը, որովհետև մտածողությունը և ըմբռնողությունը շատ առաջ էին գնացել և այլևս չէին կարող հաշտվել կրոնի նախնական միամիտ թեոլոգիական հետ։ Եվ իզուր Հռոմն ու Հունաստանը աստվածներ ու պաշտամունքներ էին փոխառնում ուրիշ ազգերից։ Օտար պաշտամունքներն ավելի անհավատ էին դարձնում ժողովուրդը։ Բարձր մտավորականությունը մտածում էր բոլորին վերացնել կրոնը և նրա փոխարեն հաստատել, իբրև հասարակաց դավանանք, փիլիսոփայությունը։ Սակայն այս մի մոլորություն էր։ Հին աշխարհի շատ հայտնի գրողներից մեկը, Պլուտարքոսը, շատ լավ էր ըմբռնել մարդկության հոգեբանությունը և գրում էր. «Ավելի շուտ քաղաքը կարող է գոյություն ունենալ առանց տների և հողի, քան պետությունը առանց կրոնի։ Մարդկությունը չէ կարողացել ապրել առանց հավատալիքների, առանց աստվածների, որոնց և փոփոխել է իր զարգացման աստիճանի համեմատ։ Նորածիլ քրիստոնեությունը համապատասխանում էր այն ժամանակվա մտածողության աստիճանին հենց այն պատճառով, որ դա դեռ անմշակ մի հող էր, որի վրա կարելի էր կանգնեցնել նոր մտավոր կառուցվածքներ։ Նազովրեցի Հիսուսը սկզբունքներ էր տվել հրեական կրոնը բարեկարգելու համար։ Բայց հրեությունը չընդունեց այդ սկզբունքները, որովհետև ընդունելով պիտի հրաժարվեր հրեությունից։ Եվ ահա հին ծահվեի պաշտամունքը, պոկվելով սեմական միջավայրից, Հիսուսի և Պողոսի միջոցով անցնում էր հնդեվրոպական ազգերին, որոնք և պիտի վերամշակեին այդ կրոնական սիստեմը, մտցնելով նրա մեջ իրենց սեփական ստեղծագործությունը, բայց պահպանելով հրեական արմատը։ Այսպես էր հրեական հավատը համաշխարհային կրոն դառնում և հրեական ավանդությունները, հրեական օրենքները, հրեական ազգի պատմությունը իր նահապետական միամիտ պարզությամբ, իր սիրալիր երգերով անգամ դառնում էին սրբազան և նվիրական բոլոր այն հնդեվրոպական ազգերի համար, որոնք ընդունում էին քրիստոնեությունը։ Եվ այս մեծագույն հաղթանակի, այս տիեզերական ծավալման և փառքի սկզբնապատճառը, առաջին հիմնադիրը Հիսուսն էր։

Եկեղեցական շինարարությունը, Պողոսից անցնելով եվրոպական կուլտուրական աշխարհը, սկսեց արագ առաջ գնալ։ Բայց վերջնական հաղթանակի օրը դեռ շատ հեռու էր, հարկավոր էր երեք դարի անդուլ մրցության հեթանոսության դեմ և անդուլ աշխատանք ներքին կազմակերպման ուժեղացման վրա։ Այդ կազմակերպչական աշխատանքի մեջ քրիստոնեական առաջին դարը նշանավոր է նրանով, որ սկիզբ է դնում քրիստոնեական գրականության։ Առաջին գրավոր հիշատակարաններից են ավետարանները, Հիսուսի կենսագրությունները։ Այս տեսակ գրվածքները շատ երևացին թե՛ առաջին դարում և թե՛ հետո։ Հայտնի է, օրինակ, հրեական Ավետարանը[1]։ Այդ գրքերի մեջ տարբեր կերպով էին պատմվում Հիսուսի գործերը, որովհետև նրանք կազմվում էին Հիսուսի մահից շատ հետո։ Տարբեր էր և նրանց պատմական արժեքը, նայած թե ինչպես էին նրանք օգտագործում գոյություն ունեցող նյութերը։ Հիսուսի մահից հետո փորձեր եղան նրա քարոզները, առակները գրի անցկացնել առանձին-առանձին։ Այդ փոքրիկ գրվածքներն էլ ապագայում դարձան նյութ կենսագրությունների համար, իսկ երիտասարդ

[1] Э. Ренан, «Евангелия и второе поколение христианства», гл. V—VI, Пет.

քարոզչի կյանքի հանգամանքները բացատրում էին կենդանի ավանդությունները։ Այս աղբյուրներից է օգտվել Մարկոսի ավետարանի հեղինակը[1] և այդ ավետարանն էլ համարվում է հնագույնը, գրված, ինչպես կարծում են շատերը, 70—80 թվականներին, այսինքն Հիսուսի մահից 40—50 տարի հետո[2]։ Այս ավետարանն էլ աղբյուր է դարձել երկու մյուս ավետարանների՝ Մատթեոսի և Ղուկասի, հեղինակների համար։ Հենց այն պատճառով որ այս երեքի բովանդակությունը մեկ է և բառացի նմանություններ բազմաթիվ են, այդ ավետարանները կոչվում են **համացույց** (սինոպտիկ)։ Մատթեոսի և Ղուկասի ավետարանները գրված են առաջին դարի վերջից ոչ վաղ։

Նոր կրոնը բերում էր իր հետ բազմաթիվ վիճելի հարցեր, որոնց բացատրելու համար հենց երկրորդ դարից սկսեցին առաջանալ զանազան նոր վարդապետություններ, որոնք բոլորովին աղճատում էին կազմակերպվող եկեղեցու դավանական դրույթյունները։ Այդ վարդապետությունների հեղինակները կոչվում էին **գնոստիկներ**։ Քրիստոնեությունը, ստիպված լինելով և մահվան կռիվ մղել դեռ հզոր հեթանոսության դեմ, պիտի մեծ կյանքի և մահվան կռիվ մղել դեռ հզոր հեթանոսության դեմ, պիտի մեծ ջանքով և մեծ ուշադրությամբ մրցեր և այս ծուռ վարդապետությունների դեմ՝ իր գոյությունը պահպանելու և ընտրած ուղղությամբ առաջանալու համար։ Եվ ահա այս կրկնակի մրցությունների անհրաժեշտությունը կազմակերպչական նոր աշխատանքներ է առաջ քաշում։ Այս մրցությունների մեջ էր, երկրորդ դարի երկրորդ կեսում, որ գրվեց չորրորդ Ավետարանը, որ կոչվում էր Հովհաննեսի Ավետարան։ Սրա էությունն արդեն Հիսուսի կյանքը չէ, այլ այդ կյանքի փաստերը քրիստոնեական կրոնի ջատագովության ծառայեցնելը, այդ կրոնի դավանանքները բացատրելը, հիմնավորելը վիճաբանական ձևով։ Այսպիսով ստացվում էր չորս Ավետարան, չորսն էլ գրված հունարեն լեզվով, չորսն էլ, ուրեմն, դուրս Պալեստինի հրեության շրջանից։ Եվ հրեական քրիստոնեությունը պահանջ էլ չուներ, որ իր գործածական լեզվով լիներին Հիսուսի կենսագրությունը։ Նա հետզհետե անջատվում էր դրսի քրիստոնեությունից և աստիճանաբար հալվում, կուլ էր գնում հրեության պաշտամունքի մեջ, որի հետ երբեք չէր էլ կտրել իր հարաբերությունները։

Հակագնոստիկյան և հակահեթանոսական մրցությունը անհրաժեշտ էր դարձնում և այն, որ եկեղեցին ստանա ուժեղ վարչական կազմակերպություն։ Առաջին դարի վերջից, բայց մանավանդ երկրորդի սկզբից, սկսում է առաջանալ և ամրապնդվել կղերը իբրև զուտ եկեղեցական դասակարգ, որ հենվում է նվիրապետական աստիճանավորումների վրա։ Այսպիսի կազմակերպություն պահանջում էր նաև քրիստոնյա համայնքների վարգացող կյանքը[3]։ Եվ երկրորդ դարի սկզբից բարձրանում ու մեծ կարևորություն է ստանում եպիսկոպոսը։ Նա քրիստոնեական համայնքի գլուխն է, օժտված միահեծան իշխանությամբ և նրան ենթարկվում են համայնքի բոլոր մյուս պաշտոնյաները։ Եկեղեցու մարմնացումն է նա և առանց նրան չէ կարող լինել եկեղեցին։ Նա է որ հսկում է, կառավարում է իբրև Քրիստոսի փոխանորդ, որ ստացել է նրանից դատելու իրավունք, բայց ինքը ենթակա չէ համայնքի դատաստանին։ Չհնազանդվել եպիսկոպոսին մահացու մեղք է։ Եվ եպիսկոպոսական իրավասությունը այլևս մի համայնքի վրա չէ տարածվում, այլ ամբողջ մի

[1] G. Fuliquet, „Sources des Evangiles", Genève, 1911.

[2] В. Вреде, «Происхождение книг Нового Завета», М., 1908, с. 51.

[3] Адольф Гарнак, «Церковь и государство до образования государственной церкви» (Сбор. «Из истории раннего христианства», М., 1907, с. 192).

նահանգի համայնքների վրա։ Եպիսկոպոսական աթոռը վարչական կենտրոնն է ամբողջ այդ նահանգի կամ թեմի համար։ Իգնատիոսը, Անտիոքի եպիսկոպոսը և եպիսկոպոսական միահեծան իշխանության ամենաեռանդուն ջատագովը (II դար) վերագրում էր այդ իշխանության անհումն կարևորությունը. նրա միջոցով կարելի է կռվել հերձվածների և հերետիկոսությունների դեմ, պաշտպանել եկեղեցին և առհասարակ, ասում էր, ով եպիսկոպոսի հետ չէ, նա սատանայի հետ է[1]։ Կղերը առանձնանում էր աշխարհականներից, որոնք ինքնաբերաբար, առանց կղերի առաջնորդության և օգնության, չէին կարող արժանանալ աստծու արքայության։ Այս կղերական կազմակերպությունը գնալով ավելի ևս զարգացավ և ուժեղացավ։ Նվիրապետությունն ավելի ընդարձակվում է, օրինակ առներով միապետական թագավորության կարգերը։ Պաշտոնյաների երկար աստիճանավորման գլխին կանգնում էր եպիսկոպոսապետը, մի տեսակ եկեղեցական թագավոր։ Երրորդ դարի երկրորդ կեսից այդ կղերական թագավորությունը իր սեփական զորքն էլ սկսեց կազմակերպել։ Դա անապատականությունն էր, որ ճգնավորությունը բարձրագույն իդեալ էր դարձնում, այսինքն այն գաղափարը, թե պետք է մեռնել աշխարհի համար, որպեսզի կարելի լինի ապրել եկեղեցու համար։ Այդ վարդապետական կարգերը բազմացան և տարածվեցին ամեն տեղ՝ եկեղեցու հեղինակությունը պահպանելու համար։

Բայց վարչական ուժեղ կազմակերպությամբ դեռ չէր կարելի ամրացած համարել եկեղեցին։ Հունա-հռոմեական աշխարհում պահանջվում էր դրանից ավելի մեծ բան էլ՝ գիտություն։ Նոր եկեղեցին, հասարակ մարդկանց, ձկնորսների ձեռքով հիմնված, աղքատ էր այդ կողմից, չուներ սիստեմատիկ, գիտնականորեն մշակած վարդապետություն, և նրա միամիտ պարզությունը չէր կարող բավարարություն տալ այն ժամանակի կրթված հասարակության։ Դեռ առաջին դարից զգացվում էր հելլենական գիտության վրա հենվելու անհրաժեշտությունը։ Դա ինքնապաշտպանության ամենազորեղ միջոցն էր, որին դրանից առաջ դիմել էր նույնիսկ ազգային խստրականությամբ ապրող հրեությունը[2]։ Եթե քրիստոնեության վիճակված էր դառնալ եվրոպական ազգերի կրոն, պետք էր, ուրեմն, որ նա սկզբից էլ զինված լիներ եվրոպական ուժերով՝ գրականությամբ և գիտությամբ։ Երկրորդ դարի սկզբից այս կազմակերպչական գործն էլ դրված էր շատ լայն հիմքերի վրա։ Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում, որ Արևելքի խոշոր մտավոր և առևտրական կենտրոններից մեկն էր, հիմնվեց մի մեծ դպրոց հատկապես քրիստոնյաների համար, ուր ավանդվում էին ժամանակի բոլոր բարձր գիտությունները։ Այդ դպրոցում հռչակվեցին Կլեմես Ալեքսանդրացին և նրա աշակերտ Օրիգենեսը, որոնք, այսպես ասած, միջնորդ հանդիսացան հունական փիլիսոփայության և քրիստոնեության մեջ՝ նրանց իրար մոտեցնելու, իրար խառնելու համար[3]։ Հելլեն մեծ մտածողներից մի քանիսը, մասնավորապես Պլատոնը, հայտարարվեցին քրիստոնեության կողմնակիցներ և նախակարապետներ և նրանց գործերի ուսումնասիրությունը աստվածահաճո պարապմունք դարձավ եկեղեցու հայրերի համար։ Այս մեծագույն երևույթն էր հիմնավորվող քրիստոնեության ծոցում։ Նա իմաստություն էր սովորում իր թշնամի հեթանոսությունից, որպեսզի կարողանա ավելի հաջողությամբ կռվել նրա դեմ։ Հելլենական ոգու տեսակետից այս շարժումը պարզապես հետադիմական էր, որովհետև հելլենական ազատ գիտությունից վերցվում էր այն, ինչ կարող էր հաշտվել եկեղեցական վարդապետության հետ և այսպիսով գիտության հատկացվում էր ծառայական դեր աստվածաբանության հանդեպ։ Բայց կիսատ, աղճատված, քրիստոնեացրած գիտությունն էլ, այնուամենայնիվ, մեծագույն բարիքն էր այն խավար և բարբարոս ժողովուրդների համար, որոնք քրիստոնեություն պիտի ընդունեին և նրա միջոցով մասնակից դառնային հելլենականության։ Մեծագույն բարիք էր այս տեսակ ժողովուրդների համար և այն, որ քրիստոնեությունը յուրացնում էր հունական և հռոմեական դասական գրականության հաղանակները և առաջնակարգ անհրաժեշտություն էր դարձնում գրականությունը։

Եվ միայն այսքանը չէր, որ վերցնում էր քրիստոնեությունը հեթանոսությունից։ Նրա հաջողությունը շատ թույլ ու սահմանափակ կլիներ, եթե նա մնար անտրոք իր թշնամիների՝ գնոստիկության և հեթանոսության դիմաց։ Բայց նա զիջումներ էր անում, շատ բան փոխ առավ հեթանոսությունից, նույնիսկ ծեսին, պաշտամունքին, դավանանքներին վերաբերյալ հարցերի մեջ։ Այսպես, եկեղեցու խորհուրդները մեծ մասամբ հեթանոսական ծագում ունին և այս բանի մեջ շատ աղդեցություն գործել է պարսկական (որ և մեր) Միհրը, որի պաշտամունքը քրիստոնեության ծագումից առաջ առանձին կարևորություն և զարգացում ստացավ Հռոմի մեջ։ Այսպես, Միհրի ծնունդը տոնվում էր դեկտեմբերի 25-ին[1], ինչպես հետո սահմանվեց և Քրիստոսի ծննդյան համար։ Միհրն էլ հեթանոսության մեջ տարածված աստվածների այն կարգիցն էր, որոնք տանջվում են աշխարհի փրկության համար, մեռնում են, թաղվում, բայց երեք օրից հետո հարություն առնում։ Նույն Միհրի պաշտամունքի մեջ կային մկրտության, ապաշխարության և հաղորդության խորհուրդները[2]։

Աստվածային երրորդության գաղափարը հատուկ էր շատ հեթանոսական կրոնների, նա ընդունվում էր և հունական փիլիսոփայության մեջ և դրա օգնությամբ էլ հիմնավորվեց քրիստոնեական դավանության մեջ[3]։ Նույնիսկ հրաշալի ծնունդը կույսից, ինչպես տեսանք, մարդկության մեջ վաղուց տարածված և աշխարհի զանազան կողմերում հայտնի մի հավատալիք էր[4]։

Գիտակցաբար և անգիտակցաբար մտցնելով իր մեջ, ավելի և ավելի լայն ժողովրդականություն ստանալու նպատակով, այն ամենը, ինչ ժողովրդական հավատ էր, եկեղեցին առաջին երեք դարում ընդունեց և նվիրագործեց համարյա բոլոր հեթանոսական գաղափարներն ու ծեսերը, փոխելով նրանց անուններն ու նպատակները միայն։ Նույնիսկ հեթանոսական աստվածները տեղ գտան եկեղեցու մեջ իբրև սուրբեր, փոփոխված անուններով[5]։ Ի դեմս այդ սրբերի պաշտվում էր նրանց ներկայացրած հին պաշտամունքը։ Դրա հետ պաշտամունք դարձան և մարտիրոսներն ու նրանց մասունքները

[1] **Jean Réville**, „Les Origines de l'Episcopat", Paris, 1894. p. p. 481—518.

[2] **О. Пфлейдерер**, «Подготовка христианства в греческой философии», М., 1908, с. 61.

[3] *Մանրամասն տե՛ս*, **Eugéne de Faye**, „Clemént d'Alexandrie", Paris, 1906.

[1] **М. Брикнер**, «Страдающий бог в религиях древнего мира», Пет., 1909, с. 31։

[2] **A. Gasquet**, „Essai sur le Culte et les Mystères de Mithra", Paris, 1899, p. 79.

[3] *Մանրամասն տե՛ս*, **Jules Lebrēton**, „Les Origines du Dogme de la Trinite", Paris, 1910.

[4] **P. Saintyves**, „Les Vierges Mères et les Naissances Miraculeuses", Paris, 1909.

[5] **P. Saintyves**, „Les Saints Sucsesseurs des Dieux", Paris, 1909.

կամ նշխարները, ինչպես նաև պատկերներն ու արձանները, որոնք մի ժամանակ համարվում էին անընդունելի, իբրև հեթանոսական գործեր։ Նույն հեթանոսության ազդեցության տակ ժամաբացությունն առացավ հանդիսավորություն, տաճարները շքեղացան և զարդարվեցին, զարգացավ ծեսը, թեև քրիստոնեության հիմնադիրը քշնամի էր ձևերին, ծեսերին, շքեղության։ Հաղթողը նապտվրեցին չէր հանդիսանում իր լեռնցու պարզությամբ, այլ եվրոպական միտքն ու արվեստը, գրանց հետ և հին աշխարհի հավատալիքներն ու նախապաշարմունքները—հրաշքներ ու հրաշագործություններ, դևեր, հրեշտակներ, խոսքի մոգական զորություն, նույնիսկ կախարդություն, մի քանի տեղերում նաև հեթանոսության մեծագույն հաստատությունը՝ մատաղ։ Ասենք, վերջապես և այն, որ խաչը կյանքի խորհրդանշան էր Եգիպտոսում, քրիստոնեությունից առաջ, Օզիրիսի պաշտամունքի մեջ[1]։

Այսպես էր մարդկությունը իր համար կազմակերպում մի նոր մեծ, համաշխարհային կրոն, որ այնուհետև պիտի լցներ նրա կյանքը նորանոր երևույթներով, շարժումներով և աշխարհայացքներով։ Երրորդ դարի վերջերում, այսինքն Հայաստան մուտք գործելուց առաջ, քրիստոնեական եկեղեցու կազմակերպչական մեծ աշխատանքը կանգ չէր առել։ Ընդհակառակն, այդ ժամանակից նա մտնում էր ավելի եռանդուն ու փոթորկալից շրջանի մեջ, որ պարփակում էր իր մեջ նրա ձգտումը դեպի համաշխարհային տիրապետություն։ Դրա համար նա պիտի դառնար պետական կրոն և միատեսակ մտածողություն, միատեսակ պաշտամունք ու ըմբռնում ստեղծեր այն բոլոր ազգերի համար, որոնք կդավանեին քրիստոնեությունը աշխարհի բոլոր կողմերում։ Առաջին ձգտումը կատարվեց, բայց երկրորդը, իբրև մարդկային հոգեբանության հակասող մի գործ, դարձավ բռնություն, որ անվերջանալի հալածանքով լցրեց Քրիստոսի տունը, որպեսզի ահեղ պատերազմներն, արյունհեղությունների և մեծամեծ թշվառությունների միջոցով ապացուցե, թե կրոնը մարդկային ըմբռնողության գործ է, իսկ ըմբռնողության մեջ յուրաքանչյուր ազգ ազատ է և ազատ պիտի մնա, ազատորեն իրեալ ու պաշտամունք ստեղծե իր համար, ինչպես այդ երևույթում են ամեն մի ազգի բնավորությունը, հոգեկան և կուլտուրական առանձնահատկությունները։

Դարավոր պայքարների միջոցով այս մեծ մարդկայնական սկզբունքն ապացուցած ազգերի թվումն են հայերը։

2. Մուտքը Հայաստան։ Թե ինչպես հայերը քրիստոնյա դարձան, այս մասին շատ ու երկար է խոսում հայոց եկեղեցական գրականությունը, բայց տարաբախտաբար, շատ քիչ է տալիս հավաստի տեղեկություններ։ Գոյություն ունին զրույցների, ավանդությունների, բարեպաշտ առասպելների ու կեղծիքների ամբողջ կույտեր, որոնց մեջ հազիվ թե կարելի լինի պատմական արժեքավոր նյութեր շատ գտնել։ Եթե հաշվի առնելու լինենք այդ գրականության ժամանակը, երբ քրիստոնեություն էլ չկար, այսինքն դեռ Հիսուսի կենդանության ժամանակ[2]։ Չարգացնելով այդ զարմանալի միամիտ անհեթեթությունը, զրույցներն ասում են թե Հիսուսի համբարձումից հետո նրա աշակերտներից երկուսը, Թադեոս և Բարդուղիմեոս, նրա հատուկ հանձնարարությամբ, եկան Հայաստան և քարոզեցին քրիստոնեություն, հաստատեցին անկախ կաթողիկոսական աթոռ։ Զրույցները նույնիսկ անուններ էլ հնարեցին այդ կաթողիկոսների համար, որոնք իբր թե նստում էին Արտազ գավառում[1]։ Եվ այսպիսով դուրս էր գալիս որ հայոց թագավորը առաջինն է եղել Քրիստոսին հավատացող թագավորներից, իսկ հայերը անդրանիկ քրիստոնյա ժողովուրդն են աշխարհիս վրա։

Այս բարեպաշտական հերյուրանքներին[2] հավատացել են տասնյակ դարերի ընթացքում։ Սակայն այժմ քննադատությունը միանգամայն մերկացրել է նրանց անհեթեթությունը և եթե նրանք դեռ ունեն փոքրիշատե հետաքրքրություն, այդ միայն այն տեսակետից, որ քննելով թե երբ և ինչպես են առաջացել այդ զրույցներն ու առասպելները, կարելի է գտնել այն ճանապարհները, որոնցով իսկ որ քրիստոնեությունը հասել է Հայաստան։

Հրեաստանից հետո Սիրիան էր, որ մուտք գործեց քրիստոնեությունը Հիսուսի մահից քիչ հետո։ Միջերկրականի այդ հարավ-արևելյան ափերով էլ նոր վարդապետության տարածումն անցավ դեպի Փոքր Ասիա, Հունաստան և Արևմուտք։ Փոքր Ասիայում նշանավոր քրիստոնեական կենտրոն դարձավ Կապադովկիան։ Հայաստանը քրիստոնեության հետ շփվել կարող էր կամ իր հարավից, ուր Միջագետքն է, Սիրիայի հարևանը, կամ թե արևմուտքից, ուր Կապադովկիան է։ Առաջին ուղղությունն ավելի հարմար էր ու ավելի կարևոր հանդիսացավ։ Միջագետքում էր գտնվում Մծբինը, մի խոշոր կենտրոն, որ վաղուց հայերին է պատկանում և մի ժամանակ, ինչպես գիտենք, նույնիսկ հայոց մայրաքաղաք էլ դարձավ։ Մծբինից արևմուտք Եդեսիա քաղաքն էր, նույնպես մի նշանավոր կենտրոն, Օսրոենի թագավորության մայրաքաղաքը։ Այստեղ առաջին դարի վերջից թագավորեց հայ Արշակունիների մի կողմնակի ճյուղը և երևի հենց այդ ժամանակներից էր որ Եդեսիայի բնակչությունն ստացավ ազգագրական մի քանի տարրերի խառնուրդի կերպարանք։ Այդ խառնուրդն այսպես է բնորոշվում սիրիական գրականության մի հին հիշատակարան. «պարթևներ կամ պարսիկներ, պարթևներ կամ եդեսիացիներ, պարթևներ կամ հայեր, այս բոլոր մեկ է»[3]։ Այսպիսի դրության մեջ կարող էր առաջանալ այդ տարրերի մտավոր-կուլտուրական մերձ միաձուլումը։ Եվ դրա մի ուժեղ ապացույցն այն է որ հայերը նույնիսկ յուրացրին, ազգայնացրին քուն իսկ եդեսական ավանդություններն ու զրույցները։

Եդեսիան քրիստոնեության մի նշանավոր կենտրոն դարձավ հենց առաջին դարից։ Այդտեղի եկեղեցու հերյուրած բարեպաշտական զրույցն է, անշուշտ, որ Հիսուսի ժամանակակից Աբգար Ուքամա թագավորին դարձնում էր քրիստոսին հավատացած առաջին թագավորը, որ կամակագրություն էր ունեցել նրա հետ։ Նույնպիսի զրույց է և Թադեոս ու Թոմաս առաքյալների գալուստը Եդեսիա, ինչպես նաև Աբգարի հետ կապված զրույցը Հիսուսի հրաշալի պատկերի, Եդեսիա բերված իսկական խաչափայտի մասին։ Այս զրույցները վկայում են որ քրիստոնեությունը սկզբից ևեթ շատ եռանդուն էր այստեղ։ Սիրիական քարոզչության այդ եռանդը հավասար չափով երևան

1 Брикнер, «Страд. бог.», с. 46.

2 Մաղաքիա արք. Օրմանյան, «Ազգապատում», կ. Գոլիս, 1912, եր. 18։

1 «Անդնդհատ շարունակութիւն առաքելական հաջորդութեան Ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» («Արարատ» ամսագիր, 1868, եր. 102)։

2 Կարապետ ծ. վարդապետ, «Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1908, եր. 55—58։

3 **Rubens Duval,** „Histoire politique, religieuse et littéraire d'Edesse", **Paris, 1893,** p. 27—29.

էր գալիս Մծբինի մեջ։ Եվ անկասկած առաջին անգամ այդ մեծ քաղաքնե-
րի խոշոր հայկական գաղութների մեջ էր որ քրիստոնեությունը դառնում էր
կրոն նաև հայության համար։ Եդեսիա-Մծբին ուղղությամբ էլ նույն կրոնը
մոտեցավ հայկական Տավրոսին, տարածվեց նրա շրջանում և անցավ նրա
հյուսիսային կողմը, Մուշի դաշտը, Վանի լճի հարավային ափերը։ Ժամա-
նակագրական ստույգ տեղեկություններ տալ անհնարին է, բայց երևի երկ-
րորդ դարի վերջերից ուշ չէր որ այդ շարժումը արդեն մի անընդհատ և աս-
տիճանաբար աճող երևույթի կերպարանքն ստացավ։ Այդ շարժման անշուշտ
շատ նպաստեց այն շատ նշանավոր հաղթանակը, որ երրորդ դարի սկզբում
քրիստոնեությունը տարավ նույն Եդեսիայի մեջ։ Այդ այն էր որ Աբգար Թ
թագավորն ընդունեց քրիստոնեություն, որ և այդպիսով առաջին անգամ
դառնում էր պետական կրոն[1]։ Երախտագետ եկեղեցին իր այդ առաջին քրիս-
տոնյա թագավորին հատկացրեց «Մեծ» տիտղոսը, ինչպես հետո պիտի աներ
ուրիշ երկրներում։ Հասկանալի է որ այդպիսի իշխանության հասած սի-
րիական քրիստոնեությունը ավելի մեծ թափ պիտի տանար մանավանդ
միսիոներական շարժումների մեջ, որոնք այնքան հռչակեցին սիրիական եկե-
ղեցին։ Քարոզչական առաքելություններ տարածվեցին դեպի Արևելքի զանա-
զան կողմերը։ Սկզբից ևեթ առանձին ուշադրության արժանացավ Հարևան
Հայաստանը։ Նույն երրորդ դարի սկզբներում էր որ Հայաստան գնաց, քա-
րոզչության նպատակով, հռչակավոր Բարդածանը, եդեսացի մեծ բանա-
ստեղծը, ազատամիտ քրիստոնյան, որ մեծ հարստության հետ միացնում էր
և մեծ խելք։ Պաշտոնական եկեղեցին նրան, ազատախոհության պատճառով,
համարեց հերձվածող, գնոստիկ, բայց այս արգելք չդարձավ որ նա իր հզոր
գրչով մաքառե հեթանոսության դեմ[2]։ Մովսես Խորենացին պատմում է թե
նա հաջողություն չգտավ Հայաստանում, ուստի, թողնելով միսիոներությու-
նը, նվիրվեց գրական գործունեության. Անի ամրոցում ուսումնասիրելով հա-
յոց մեհենական գրականությունը, նա գրեց հայ թագավորների պատմությու-
նը[3], որ, տարաբախտաբար, կորել է։ Պետք է ընդունել որ մյուս սիրիացի
միսիոներներն էլ Հայաստանում այսպիսի կրթական հոգացողություններ
ունեին։ Նրանք բաց արին դպրոցներ՝ հայերին քրիստոնեության մեջ դաս-
տիարակելու համար սիրիական լեզվով։ Առաջին անգամ այդ դպրոցական
գործիչների շրջանում էր, երևի, որ զգացվեց հայերեն տառեր ունենալու
անհրաժեշտությունն էլ։

Սակայն սխալ կլինի կարծել թե միմիայն սիրիացիներն էին մասնակ-
ցում քրիստոնեության տարածման մեջ։ Եդեսացիների հետ մենք այդ ասպա-
րեզում տեսնում ենք և հայերին։ Քրիստոնեության հարցերի մեջ Եդեսիայի
հայ գաղութը, ինչպես տեսանք, այնքան մոտ էր տեղական, սիրիացի շրջան-
ներին, որ նույնիսկ հայացրին Աբգար Ուքամա թագավորի զրույցը, հայ
դարձնելով այդ կարծեցյալ առաջին քրիստոնյա վեհապետին։ Եվ բնական
է որ իրար այդքան մոտիկ տարրերը միահամուռ ջանքերով առաջ տանեին
քարոզչական առաքելությունը։ Այս փաստը հաստատող մի թանկագին վկա-
յություն ունինք մենք։ Հինգերորդ դարի մատենագիր Սոզոմենը, որ ցույց է
տալիս մի գեղեցիկ լավատեղյակություն արևելքի գործերի մեջ, ասում է թե
հայ և եդեսացի քրիստոնյաների միաբան գործունեությամբ էր որ քրիստո-

[1] **Ibid,** p. 65.
[2] **Ibid,** p. 115—121.
[3] **Խորենացի, Բ, կգ։**

նությունը մտավ Պարսկաստան և հիմնվեց եկեղեցական համայնք Սելև-
կիա-Տիզբոնում։ Այս նշանավոր իրողությունը տեղի է ունեցել հավանորեն
մեծ պարթևների տիրապետության ժամանակ և սասանյանները, տիրանա-
լով Պարսկաստանի մայրաքաղաքին, գտան այնտեղ քրիստոնեական եկեղե-
ցի[1]։ Եթե երկարեր պարթևական տիրապետությունը, հայ-եդեսական այդ
ձեռնարկությունն անշուշտ մեծ հաջողություն կգտներ և կառաջացներ մարդ-
կությանն համար շատ կարևոր հետևանքներ. քրիստոնեությունը, արագ տա-
րածվելով, կընդգրկեր ամբողջ Իրանը և այն ժամանակ հիմնավորապես
փոփոխված կլիներ քաղաքական դրությունն արևելքում։ Բայց այդ նշանավոր
սկզբնավորությունը հանդիպեց սասանյան ֆանատիկոսության և անշափ ու-
ժեղացած զրադաշտականությունը կարող էր միայն համբերել քրիստոնյա-
ների գոյությունը իր պետության մեջ, որքան ժամանակ նրանք հալածված
էին իրանի դարավոր ոսոխ հռոմեական կայսրության մեջ։

Չնայած, սակայն, այս բոլոր արգելափակ հանգամանքներին, քրիստո-
նեությունը բավական տարածվեց, անշուշտ նույն հայ-եդեսական միացած
միսիոներության ջանքերով։ Այդ քրիստոնեությունը պիտի կարևոր դեր կա-
տարեր սասանյանների ապագա քաղաքականության մեջ՝ քրիստոնյաների,
ուրեմն և հայերի վերաբերմամբ։

Հայաստանի մեջ էլ քրիստոնեության տարածումը անհաղթելի արգելք-
ների չէր հանդիպում և այս էլ, անշուշտ, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ
այստեղ էլ հայերը եռանդուն մասնակցություն ունեին նույն գործի մեջ։ Եր-
րորդ դարի կեսում քրիստոնեությունը Հայաստանում այնքան արդեն մե-
ծացել էր, որ եպիսկոպոսական թեմ էլ կար այնտեղ։ Եվսեբիոս Կեսարացու
«Եկեղեցական պատմությունը» պահել է նույնիսկ այդ եպիսկոպոսի անունը—
Մեհրուժան[2], զուտ հայկական մի անուն, որ հանդիպում է Արծրունիների
տոհմում և հենց այդ պատճառով էլ իրավունք է տալիս ենթադրելու թե
աթոռն էլ գտնվում էր, երևի, Արծրունիների երկրում, Վանի լճի ավազանում։
Առհասարակ Միջագետքից եկած քրիստոնեությունը սկզբում հաստատված
մնաց Հարավային Հայաստանի նահանգներում։ Իսկ թե Մեհրուժան եպիս-
կոպոսը միակը չէր հայ երկրի այդ մասում, ցույց է տալիս մի շատ նշա-
նավոր շարժում, որ վերաբերվում է երրորդ դարի վերջին քառորդին։

Պարսկական եկեղեցին դեռ կազմակերպչական շրջանի մեջ էր, երբ Մա-
նի անունով պարսիկը, որ ծնված էր Բաբելոնում, դաստիարակված զրա-
դաշտականության մեջ և իր ճանապարհորդությունների միջոցին ծանոթա-
ցած հնդկական, հունական և այլ կրոնների հետ, փորձեց ստեղծել մի նոր
կրոն, որի մեջ զրադաշտականությունը հիմնավորապես բարեփոխված լիներ
քրիստոնեության հետ զուգորդվելով։ Այսպիսով առաջանում էր գնոստիկյան
մի նոր սիստեմ, որ ստացավ մանիքեականություն անունը։ Նորա-
նոր գաղափարներով ապրող այդ ժամանակներում Մանիի սիստեմը վառ
հետաքրքրություն զարթեցրեց, բայց համարձակ վերանորոգիչն ընկավ
Պարսկաստան, զրադաշտական մոգության կատաղությունը հարուցեց և
Վռամ Բ-ի հրամանով նրա կաշին քերթեցին 276-ին։

Հետաքրքրական հանգամանք է որ հայերը Մանիի վարդապետության
վերաբերմամբ թե՛ դիմադրողների և թե՛ կողմնակիցների դեր կատարեցին։

[1] J. Labourt, „Le Christianisme dans l'Empire Perse", Paris, 1904, p. 18.
[2] Եվսեբիոսի Կեսարացւոյ «Պատմութիւն Եկեղեցւոյ», Վենետիկ, 1877, եր։ 517։

Իբրև դիմադրող հանդես եկավ Հարավային Հայաստանի քրիստոնեությունը։ Քրիստոնեական գրականության մեջ մնացել են Արքեղայոս եպիսկոպոսի հակաճառությունները Մանիի դեմ (275—277)։ Նորագույն գիտական հետազոտությունները հավանական են համարում որ այդ Արքեղայոսը հայ եղած լինի և առաջնորդ մի թեմի, որ գտնվում էր Տավրոսյան լեռների շրջանում, գուցե այժմյան Սղերդի մոտերքում[1]։ Մյուս կողմից մանիքեականությունը իր նահատակ հիմնադրից հետո շատ տարածվեց Արևելքում, մասնավորապես և հայերի մեջ։ Այստեղ, Հայաստանում, այդ վարդապետությունը մոխրի տակ թաղված կայծերի նման պահվեց երկար ժամանակ, մինչև որ հանդես եկավ պավլիկյան և Թոնդրակեցի անունները կրող աղանդի մեջ, որ միջին դարերում Հայաստանից անցավ Եվրոպա և մեծ շարժումներ առաջացրեց։

Այս բոլոր վավերական տեղեկությունները ապացուցում են առանձնապես այն հանգամանքը, որ Հայաստանը միանգամայն արգավանդ հող էր ներկայացնում մտավոր, գաղափարական շարժումների համար, որ այդտեղ էլ մշակվում էին ինքնուրույն, անկախ աշխարհայեցողություններ, կրոնական-փիլիսոփայական դրույթյուններ, որոնք համապատասխանում էին ժամանակի պահանջներին և բխում էին նրանից։ Հայաստանի այդ վաղ քրիստոնեությունը զուրկ էր, իհարկե, որոշակի և համայնապարփակ սիստեմից, բայց իր հիմնական գաղափարներով նման չէր այն քրիստոնեության, որ մշակվեց և կերպարանավորվեց Հունա-Հռոմեական աշխարհում և տարածվեց իբրև պետական կրոն։ Հասարակ մարդկանց կրոն էր դա, որ հեռու էր օրինադրած նվիրապետությունից, դավանաբանական բարդ բանաձևերից։ Նա, օրինակ ընդունում էր որ Հիսուսը մարդ էր և ծնվեց իբրև մարդ և միայն երեսուն տարեկան հասակում, երբ մկրտություն ստացավ Հովհաննես Մկրտչից, որից եգրվեց աստծուց և այդ աստվածացումը կատարվեց սուրբ հոգու իջմամբ։ Այս ըմբռնողության տեսակետից առանձին կարևոր խորհուրդ էր դառնում մկրտությունը, որ պիտի ընդուներ քրիստոնյան երեսուն տարեկան հասակում։ Առանձնապես կարևոր պաշտամունք էր դառնում և Հովհաննես Մկրտիչը, որի ձեռնադրությամբ է Հիսուսը առաջնորդվել դեպի իր աստվածային առաքելությունը[2]։

Սակայն իր նախնականությամբ ինքնատիպ այս քրիստոնեությունը չէր որ պիտի տիրապես տարածվեր ամբողջ Հայաստանում։ Հենց այն ժամանակ, երբ այդ քրիստոնեությունն իր սկզբունքներն էր պաշտպանում Մանիի դեմ, պատրաստվեց մի ուրիշ քրիստոսաբանության հաղթական մուտքը Հայաստան։ Դա հունական քրիստոսաբանությունն էր, որ գալիս էր հայոց աշխարհի արևմտյան սահմաններով, Կապադովկիայից։

Այս շարժումը հարավային կողմով եկածից ավելի մեծ էր, բայց սա էլ, տարաբախտաբար, համարյա զրկված հավաստի պատմությունից։ Այստեղ էլ դարձյալ մենք ունենք մեր առջև առասպելների, հրաշաբանությունների, զրույցների և ստուգ եղելությունների մի ամբողջ խառնուրդ։ Նրա ներկայացրած հանգամանքները պատմական այս մեծ շարժման երկու գլխավոր հերոսներ են ճանաչում—Տրդատ թագավոր և Գրիգոր Լուսավորիչ։

Տրդատի մասին հաղորդվում են մի շարք տեղեկություններ, որոնք հավանական են դարձնում թե նա իր թագավորության սկզբից աշխատում էր վերանորոգում մտցնել հայ ժողովրդի ներքին կյանքի մեջ, ամրացնել ազգային գիտակցությունը և այդպիսով թոմբ կանգնեցնել պարսկական ազդեցության դեմ, որ Սասանյանների համար մի հզոր զենք էր՝ հայ ժողովրդի քաղաքական անկախությունը հարվածելու և կազմալուծելու համար։ Այս ներքին վերանորոգությունը Տրդատը կարծում էր իրականացնել ազգային հին կրոնի միջոցով, որ, ինչպես տեսանք, զրադաշտականություն չէր իսկական խմաստով և հայ ազգայնական շատ ինքնուրույնություններ ուներ իր մեջ։ Թագավորը հորդոր էր կարդում հայերին, որ ավելի ջերմ կերպով փարեն իրենց ազգային պաշտամունքին և նույնիսկ հալածանքներ էր հանում հին կրոնի հակառակորդների, մասնավորապես քրիստոնյա հայերի դեմ[1]։

Բայց, ինչպես երևում է, պահպանել հնությունն այլևս անկարելի եղավ, քանի որ քրիստոնեության արշավանքները նրա դեմ ավելի և ավելի ուժեղանում էին։ Բացի դրանից, անշուշտ, հայ քրմական դասակարգն էլ անկարող էր հանդիսանում մի նոր կենդանի գործ ստեղծելու և իր համակրանքը ներով ու շահերով հակված էր ավելի դեպի պարսկական ազդեցության կողմը, հավատարիմ մնալով, իբրև հոգևոր կաստա, հին ավանդություններին։ Այս հանգամանքները պիտի բերեին Տրդատին այն համոզման թե քրիստոնեությունն էր կարող ավելի ուժեղ պատվար դառնալ պարսկականության դեմ և իրականացնել հայ ժողովրդի կուլտուրական ինքնամփոփ մեկուսացումը։ Այսպիսի մի տրամադրությունից գեղեցիկ կերպով կարողացավ օգուտ քաղել այնպիսի մի ընդունակ և եռանդուն քարոզիչ, ինչպիսին էր Գրիգոր Լուսավորիչը։

Հայաստանի մեծ հեղափոխության այս երկրորդ հերոսի կյանքն էլ, տարաբախտաբար, մեզ հասել է վկայաբանության ձևով, ուր հրաշապատում առասպելները խեղդել են պատմական իրողությունները։ Նորագույն հետազոտողներից ոմանք կարծում են որ Գրիգոր Լուսավորիչը մի հույն քարոզիչ էր կեսարիայից, իսկ դրանցից մեկը, պրոֆեսոր Մառ, ավելացնում է և այն, որ այդ քարոզիչը գործ է կատարել Հայաստանի մի մասնավոր գավառում, եղել է, այդպիսով, տեղային մի գործիչ և միայն հետո, շատ ուշ, յոթերորդ դարում, նրա գործունեությունը դարձել է համազգային ավանդություն[2]։ Սակայն այս պնդումների դեմ են խոսում մի շարք՝ արդեն պատմական հավաստի հանգամանքներ, որոնք վերաբերվում են ևթե ոչ իրեն, Լուսավորչին, գոնե նրա տոհմին չորրորդ դարի ընթացքում։ Այդ հանգամանքներն ավելի հավանական են դարձնում ազգային այն ավանդությունը թե Գրիգորը հայ ազնվական մի նշանավոր տոհմի զավակ էր։ Այդ տոհմը կալվածներ ուներ կրոնական տեսակետից նվիրական Տարոնի գավառում, այն էլ հատկապես հռչակավոր Աշտիշատի շրջանում։ Այս հանգամանքը, ինչպես նաև մի քանի ուրիշ նկատառումներ, հիմք են տալիս գերմանացի Գոթշմիտ և Գելցեր գիտնականներին ենթադրելու որ այդ ազդեցիկ տոհմը իր ձեռքում ուներ քրմապետական իշխանությունը, և որովհետև քրմապետը համարվում էր թագավորի փոխանորդ և սովորաբար թագավորական ընտանիքից էր նշանակվում, ուստի հավանականություն է ստանում և այն, որ

---

[1] Ագաթանգեղայ պատմութիւն, Վենետիկ, 1862, եր. 105—110։

[2] Н. Марр, «Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием», Пет. 1905, с. 154—155.

[1] Ի՛նչ, «Հայաստան», թարգմ. Լևոն Լարենց, Կ. Պոլիս, 1913, եր. 219։

[2] Ի՛նչ, եր. 220—223։

քրմական ընտանիքի զավակ Գրիգորը իսկ որ պարթևական ծագում ուներ[1]։ Նույն Տարոնում Գրիգորի տոհմին դրացի էին Մամիկոնյան հռչակավոր նախարարական տան կալվածները։ Այս երկու տոհմերը պատմության մեջ հանդես են գալիս իբրև իրար շատ մոտիկ, իրար շահերին նվիրված։ Հավանական է, ուրեմն, որ ազգակցությունը կապում էր այդ երկու տները, մոտեցնելով նրանց և արքունական տանը[2]։ Ուշադրության պետք է առնել և այն, որ հայ և օտար ավանդությունները Գրիգորին են վերագրում քրիստոնեության տարածումը՝ Վրաստանի, Աբխազիայի և Աղվանից աշխարհի մեջ։ Թեև այս ավանդությունների մեջ անաղարտ է պահված պատմական ճշտությունը, ապա ուրեմն Գրիգոր Լուսավորիչը հայ ազնվական էր, կապված հայ երկրի հետ տնտեսական խոշոր շահերով, քանի որ նա և նրա ժառանգները շարունակ Հայաստանում մնացին, այդտեղ էին մեծամեծ ջանքեր գործ դնում իրենց ազդեցությունն ու տիրապետությունը պահպանելու համար, իսկ հարևան երկրները, Վրաստանն ու Աղվանքը, ինչպես երևում է նույն ավանդություններից, աշխատում էին հպատակեցնել իրենց անկախ աթոռին։ Բնականաբար, այս բոլորը չէ խանգարում որ Գրիգորը, դաստիարակված լինելով Կեսարիայի քրիստոնեական դպրոցում, տոգորված լիներ հունական ոգով և շահերով։

Թեև այն, ինչ երկար ժամանակ չէր հաջողվում սիրիացի միսիոներներին, շատ գեղեցիկ կերպով հաջողվեց Գրիգոր Լուսավորչին, պատճառն, իհարկե, այն էր որ վերջինս կազմակերպչական խոշոր տաղանդի տեր մարդ էր։ Նա, ինչպես երևում է, կարողացավ նոր վարդապետության համար հաջող հող պատրաստել ամենից առաջ հայոց արքունիքում։ Ջուր չէ որ հայ վկայաբանությունը սիրով ու մեծարանքով պահել է Տրդատի կնոջ՝ Աշխենի և քրոջ՝ Խոսրովադուխտի անունները։ Թեև այդ երկուսի հետ նկատի առնենք Հռիփսիմեի, Գայանեի և նրանց 30 ընկերուհիների վկայաբանությունը, կտեսնենք մի ամբողջ շարժում կանանց մեջ։ Քրիստոնեության պատմությունը մեզ ուսուցանում է որ կանայք շատ տեղ, օրինակ Հունաստանում, առաջին հավատացյալներն են եղել և իրենց խանդավառ գործունեությամբ քրիստոնեական համայնքներ ստեղծելու պատճառ են դարձել[3]։ Ոչինչ անկարելի բան չկա որ նույն դերը կատարած լինեն և հայ կանայք Վաղարշապատի արքունիքում։ Նրանց միջոցով էր, անշուշտ, Գրիգորը ներգործում Տրդատի վրա, մինչ որ կարողացավ քրիստոնյա դարձնել նրան։ Այս գործի մեջ վճռական դեր խաղացած պիտի լինի և ընտանեկան մի նշանավոր դեպք, գուցե մի հաջող բժշկություն, կատարված Գրիգորի ձեռքով։ Օտար մատենագիրներից միայն Սոզոմենն է, որ հիշատակում է Տրդատի քրիստոնեանալը, այն էլ ի լրո։ «Ա ս ում են, գրում է նա, թե Տրդատը, այս ազգի գլուխը, մի արտակարգ հրաշքի պատճառով, որ տեղի ունեցավ նրա տան մեջ, քրիստոնյա դարձավ»[4]։

Սա առաջին նվաճողական քայլն էր, որ քրիստոնեությունն անում էր Հայաստանում, մի քայլ, որ նրա ձեռքն էր տալիս պետական ուժը և այսպիսով բոլորովին հեշտացնում նրա վերջնական հաղթանակը։ Այս առաջին քայլին հետևում էր երկրորդը—բացարձակ, անխնա պատերազմ հայ հեթանոսության դեմ։ Իր տրամադրության տակ առնելով հայ զորքերի գերագույն հրամանատարությունը, Գրիգորը հաջորդական արշավանքներ տարավ հայ մեհյանների դեմ։ Ուրիշ միջոցներ նա չուներ և չգործադրեց։ Որքան էլ հրաշքան և չատագովական լինեն Գրիգորին նվիրված վկայաբանությունները, բայց նրանց մեջ մենք շատ քիչ ենք պատահում քրիստոնեական ճշմարիտ առաքելություն, այսինքն որ Գրիգորը խաղաղ քարոզչական գործունեությամբ մշակած լիներ հայերի սիրտը՝ նոր վարդապետությունն ընդունելու համար։ Նա խոսքի ուժով իր հետևից չէ քաշում անհատներ և ժողովրդական զանգվածներ, չէ հարուցանում գաղափարական շարժում։ Մեծ հեղափոխությունը մտնում էր հայոց աշխարհը վերևից դեպի ցած։ Դա արքունիքի, զորքի, ավատական տիրողների հեղափոխություն էր։ Եվ ուրիշ կերպ, իհարկե, չէր կարող լինել մի երկրում, ուր ժողովուրդը անգիտակից ստրուկ էր, ձայնից ու նշանակությունից զուրկ։ Նրա վրա նստած ավատական իշխանապետության մեջ էր մտնում քրիստոնեությունը, և այս նշանակում էր թե ամբողջ երկիրն է քրիստոնեացել։ Եվ այս կերպով ազգովին քրիստոնեացումը ձուլվեց մի մեծ ծեսի մեջ։ Գրիգորը ահագին բազմությամբ հայ ժողովուրդ մկրտեց Արածանի գետում։ Սրանով վերջանում էր քրիստոնեության պաշտոնական մուտքը Հայաստան։ Հաստատապես հայտնի չէ, թե ե՛րբ կատարվեց այս մեծ եղելությունը։ Հավանական է որ նա տեղի ունեցած լինի 280—290 թվականներին։

Ուղղակի զենքով քրիստոնեացնելու քաղաքականությունը կրոնական ներքին պատերազմների մի ամբողջ տեսարան է բաց անում։ Թագավորական զորքերով շրջապատված նոր կրոնը ճակատամարտեր է ուղղում հեթանոսության միջնաբերդերի՝ մեհյանների դեմ։ Քանդել, ոչնչացնել ամեն ինչ, որ վերաբերվում է հնության, հավասարեցնել հողին ամեն մի հիշատակ—այսպես էր խաչի արշավանքների նշանաբանը Հայաստանում։ Իր անողոք թշնամու դեմ հայ հեթանոսությունը դուրս եկավ կռվելու՝ զինված հայրենի ավանդությունների հեղինակությամբ։ Բայց մեհյանների դիմադրությունն, իհարկե, ապարդյուն էր։ Հայ քրմությունը թեև շատ ուժեղ կազմություն ուներ, թեև աստվածների պաշտոնեության խիտ շարքեր էր կերպություն ուներ, թեև աստվածների պաշտոնեության խիտ շարքեր էր դուրս հանում հարձակվողների դեմ, սակայն վերջ ի վերջո տեղի էր տալիս և փրկություն էր որոնում փախուստի մեջ։ Եվ բարեպաշտական առասպելները, որոնցով ծանրաբեռնված է հայոց դարձի պատմությունը, շարունակ մեզ ասում են թե մեհյանները քանդելուց հետո, նրանց մեջ ապրող դևերը խմբերով փախչում էին հեռավոր տեղեր[1]։ Այդ դևերը քրմերն էին անշուշտ և մեհենական պահնորդները։ Այսպես ջնջվում էր ամբողջ դարավոր կուռտուրան իր արվեստով, բանավոր և գրավոր գրականությամբ, գուցե պատմությունն անգամ։

Բայց միայն երկաթն ու կրակը չէին Գրիգորի գործադրած նվաճողական միջոցները։ Իբրև խորագետ և հեռատես մի գործիչ՝ նա շատ լավ ըմբռնում էր և խաղաղ համաձայնությունների, սիրաշահության, զիջումների ահագին նշանակությունը։ Զիջումներ նա արավ հեթանոսական պաշտամունքներին, քրմության և նույնիսկ Հայաստանի զանազան մասերում արդեն գոյություն

---

[1] Հ. Գելցեր, «Փաստոս Բիւզանդ կամ Սկզբնաւորութիւն Հայկական եկեղեցւոյ» («Բազմավէպ», 1896, եր. 436)։

[2] «Բազմավէպ», 1906, եր. 391։

[3] G. F. Hertzberg, „Histoire de la Grèce sous la domination des Romains", Paris, 1888, t, II, p. 517.

[4] L. Duchesne, „Histoire ancienne de l'Eglise", t. III, Paris, 1911, p. 530.

[1] Ագաթանգեղոս, եր. 585, 590.

ունեցող հին, ինքնատիպ քրիստոնեության։ Հայ հեթանոսական սովորությունների շատերը նվիրագործվեցին հայ քրիստոնյա եկեղեցու կողմից այսպես էին, օրինակ վարդավառի համազգային տոնախմբությունը, ոսկետագնայությունները[1], մեռելների պաշտամունքը և այլն։ Քրմության դիմադրությունը չնչելու համար Լուսավորիչն աշխատում էր դարձնել գեթ նրա մի նշանավոր մասը սպասավոր քրիստոնեության, հատկացնելով նրան նույնիսկ նշանավոր տեղեր եկեղեցական պաշտոնեության մեջ։ Այսպես, Աղբիանոսի նշանավոր քրմական տոհմը շատ ազդեցիկ, առաջնակարգ տեղ գրավեց նոր եկեղեցու նվիրապետության մեջ։ Քրմերի որդիների համար հատուկ դպրոցներ բացվեցին՝ նրանց քրիստոնեական ոգով դաստիարակելու և քահանայական դասակարգի մեջ մտցնելու համար[2]։ Իսկ հայ նախնական քրիստոնեության արած զիջումները երևում են Լուսավորչին վերագրվող դավանական բանաձևերի մեջ, ուր Քրիստոսի աստվածային առաքելությունը ստացված է հատարվում մկրտության ժամին։ Այս հայացքի տեսակետից նվիրական մեծ նշանակություն չուներ Հիսուսի ծնունդը, և անգլիացի հայտնի հայագետ Կոնիբերը, իրև ապացույց, հիշատակում է այն, որ Հայաստանի քրիստոնեության առաջին դարում Քրիստոսի ծնունդը եկեղեցական տոների մեջ չէր մտնում։ Այդ միևնույն աշխարհայացքի հետևանքով է, ինչպես կարծում է նույն գիտնականը, որ հայոց եկեղեցին Քրիստոսի ծնունդն ու մկրտությունը տոնում է միասին, հունվարի 6-ին[3]։

Հեթանոսական մեհյանը, տեղի տալով քրիստոնեական եկեղեցուն, տալիս էր նրան և իր տիրապետության և ուժի գլխավոր հենարաններից մեկը—իր հարստություններ։ Ոչնչացնելով հին աստվածների բնակարանները, Գրիգորը առանձին հեռատեսությամբ ժողովում էր նրանց գանձերը—ոսկի, արծաթ, զարդ ու գոհարեղեն և հատկացնում էր իր կառուցած եկեղեցիներին։ Վերջիններիս անցան և մեհենական հողային մեծամեծ տարածություններ։ Այս բավական չհամարելով, Գրիգորը նոր հողային հարստություններ էլ ստեղծեց եկեղեցու համար։ Բոլոր գյուղական եկեղեցիները, ինչպես վկայում է Ագաթանգեղոսը, ստացան ոչ միայն ազատ հողերի կտորներ, այլև գյուղացիներին պատկանող հողաբաժիններ երդերի հաշվով[4]։ Այսպիսով նույնիսկ գյուղական եկեղեցիների վարչությունն էլ ստանում էր ճորտային կալվածատիրության կերպարանք։ Եվ ուրիշ կերպ, անկասկած, չէր էլ կարող լինել այն միջավայրի մեջ, որ ներկայացնում էր Հայաստանը։ Հեթանոսական ժամանակներում գերազանցորեն ավատական-ճորտատիրական մի երկիր, ուր հավասարաշափ լիազոր էր թե սրի և թե տաճարի ազնվականությունը, նա մնաց միևնույնը և քրիստոնեության տիրապետության տակ։ Եկեղեցին իր կազմակերպությունը զարգացնելու գործում լայն չափերով օգտագործեց իր խլած մեհենական ժառանգությունը։ Ստվարաթիվ և ուժեղ քրմության տեղ հանդես էր գալիս նույնպես ստվարաթիվ, նույնիսկ ավելի ուժեղ կղերականությունը։ Ավատատեր նախարարի կողքին, ավատատեր քրմապետի փոխարեն, հաստատվում էր քրիստոնյա եպիսկոպոսը իրրև ներկայացուցիչ նահանգային եկեղեցական-հողային ազնվապետության։

[1] Ագաթանգեղոս, եր. 623։
[2] Ագաթան., եր. 629։
[3] Լինչ, «Հայաստան», եր. 223։
[4] Ագաթ., եր. 624։

Գրիգոր Լուսավորչի այս ամբողջ քաղաքականության մեջ խոսում էր այն ընդհանուր ուղղությունը, որ այդ ժամանակները մշակվում էր քրիստոնեության մեջ՝ նրա վարդապետությունը հեթանոսներին ընդունել տալու համար։ Բայց մանրամասնությունների մեջ շատ կային տեղային առանձնահատկություններ։ Կրոնական մեծ գործիչը, իհարկե, պիտի հարմարվեր հայ կյանքի առանձնակի պահանջներին, տեղային ժողովրդական հոգեբանության։ Բայց առանձնապես կարևոր էր այն ինքնուրույնությունը, որ նա մտցրեց եկեղեցական բարձր վարչության կազմի մեջ։ Այս կողմից հայկական նորակազմ եկեղեցին նույնիսկ բացառիկ մի օրինակ էր։ Քրմությունը հին աշխարհում առհասարակ կաստայական կազմակերպություն ուներ և հիմնված էր ժառանգականության վրա։ Այսպես էր, անշուշտ, և հայ քրմությունը, որի օրինակն էլ Լուսավորիչն ընդունեց իր հիմնած եկեղեցու վարչության մեջ։ Արդեն քրմերի որդիներին հատկապես հոգևորական պաշտոնի համար պատրաստելը նույն կաստայական սկզբունքի արտահայտությունն էր։ Բայց ավելի խոշոր օրինակ ներկայանում էր հենց ինքը Գրիգոր Լուսավորիչը։ Դառնալով հայ եկեղեցական միապետության գլուխ, նա իր ձեռքով հաստատում է իր տոհմի համար մի հոգևոր միապետության դինաստիա։ Իր ձեռքով նա իր հաջորդ ընտրեց և ձեռնադրեց իր որդի Արիստակեսին։ Եվ այնուհետև նրա ուղիղ ժառանգների մեջ որդին հաջորդում էր հորը կամ թոռը՝ պապին կաթողիկոսական գահի վրա, մինչև որ կտրվեց ժառանգների այդ գիծը՝ այլևս արու ծնունդներ չլինելու պատճառով։ Ժառանգականության գաղափարը այնուհետև միշտ ապրեց հայ եկեղեցու պաշտոնեության մեջ։ Եղան բազմաթիվ կաթողիկոսական տոհմեր։ Նույնիսկ քահանայությունն էլ նկատվում էր իբրև ժառանգական սեփականություն, որ անցնում էր հորից որդուն։

Իր հաջորդականության շահերը պահպանելու համար Լուսավորչի տոհմը նույնիսկ արհամարհում էր կուսակրոնության պահանջները։ Ամեն մի կաթողիկոս աշխատում էր ունենալ արու զավակներ՝ «Աստծու ծառայությունը» ինչպես ասում է Փավստոս Բյուզանդացին շարունակելու համար։ Եվ որպիսկզբի խաչանիշ խույրի միապետությունից պակաս ազդեցիկ ու հեղինակավոր չլինի, Գրիգոր Լուսավորիչը, չնայած որ վկայությունները ներկայացնում են նրան շատ համեստ, աշխարհային շահերին անհողդողդ մի մարդ, առանձին հոգատարությամբ բազմացրեց իր տոհմային կալվածները, ժառանգությամբ ստացվածներին խառնելով նոր ընդարձակ տարածություններ, որ Տրդատը ամենայն առատաձեռնությամբ ընծայում էր նրան։ Այս ուղղությամբ նրա արած ջանքերի չափը մենք կարող ենք ըմբռնել, աչքի առաջ բերելով որ նրա տոհմը, Փավստոսի վկայությամբ, ուներ իր ձեռքում ամբողջ տասն և հինգ գավառ[1]—մի հողային հարստություն, որ գուցե արքունական սեփականություններից պակաս չէր իրարից։ Մի գերազանցորեն ավատական երկրի մեջ, իհարկե, անհետևանք չէր կարող մնալ հողերի այս խոշոր կենտրոնացումը մի տոհմի ձեռքում, որ անշուշտ տեղի էր ունենում ի վնաս մյուս ավատատերերի։ Այս հանգամանքից պիտի առաջանային զրկվածներ, հետևաբար և դժգոհություններ, անգամ ինքնամական տրամադրություն նոր եկեղեցական գործիչների, նույնիսկ քրիստոնեության դեմ։

[1] Փավստոս, Դ, ժդ։

Այսպես թե այնպես, եթե ճիշտ է որ Գրիգոր Լուսավորիչը բարձր քրմապետական ընտանիքի զավակ էր, այն ժամանակ մենք պետք է ընդունենք, որ քրիստոնեության մեջ, հանձին հայ կաթողիկոսության, նա վերանորոգում էր իր հին տոհմային կրոնական միապետությունը, բայց ավելի մեծ ուժով և կարևոր դիրքով, ավելի ամուր կազմակերպված, այնպես որ նա կարող էր մրցել նույնիսկ աշխարհական միապետության, թագավորի հետ։

Նորակազմ հոգևոր միապետությունը ստիպված էր, քաղաքական նկատառումներով, իր աթոռը հաստատել արքունիքի մոտ, Վաղարշապատ մայրաքաղաքում։ Բայց այդ կենտրոնից ավելի բարձր հեղինակություն և հմայք ուներ մեծ ժողովրդականություն վայելող Աշտիշատը։ Քրիստոնեությունն օգտագործեց և այդ հանգամանքը, կառուցանելով այնտեղ իր առաջին եկեղեցին և հատկացնելով նրան մայր սրբության դիրքը։ Կաթողիկոսական պալատներից մեկն էլ այնտեղ էր շինված։

Այս բոլոր կազմակերպչական հանգամանքները շատ որոշակի ցույց են տալիս որ սկզբից ևեթ հայ եկեղեցին կառուցվում էր ազգայնական հիմքերի վրա։ Ուրիշ կերպ նա չէր էլ կարող լինել մի կենդանի հիմնարկություն։ Արևելքում մարդկության պատմության սկզբից կրոնը ազգայնություն ներկայացնող բարձրագույն հիմնարկությունն է եղել և տաճարը մարմնացրել է նրան պատկանող ժողովրդի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը։ Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ դեռ եկեղեցու ազգայնացման սկզբունքներն էին շեշտվում։ Այսպես նա եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ստացել էր Կեսարիայում և ուրեմն հպատակված էր Կեսարիայի միտրոպոլտին։ Բայց նա չէր ընդունում թե ձեռնադրական կարգը եկեղեցու հպատակություն է հաստատել Կեսարիայի վերաբերմամբ։ Հայ եկեղեցին նա ազատ և ինքնագլուխ էր համարում[1]։ Եվ երբ հարկ եղավ իշխանությունը հանձնել իր որդի Արիստակեսին, նա չուղարկեց նրան Կեսարիա, այլ ինքը ձեռնադրեց նրան։ Այս ազգայնական ուղղությամբ դեռ երկարատև ու չափազանց մեծ աշխատանք պիտի կատարվեր մի քանի սերունդների ձեռքով։

Ամենադժվար գործը, որ կանգնած էր հենց սկզբից քրիստոնեության առաջ, ժողովրդի դաստիարակությունն էր։ Նա, օտար երկրից եկած մի վարդապետություն, դեռ միայն թագավորական հրամանով էր ապրում, զենքի և զորության ճնշումով, այսինքն ձև էր միայն, արտաքին կեղև։ Փավստոս երկարորեն պատմում է որ Լուսավորչից հետո էլ դեռ քրիստոնեությունը չէր հաստատվել հայ զանգվածների գիտակցության մեջ և արտաքին քրիստոնեական շապարի տակ ապրում էր հին հեթանոսությունը[2]։ Փրկել նոր կրոնը կարելի էր ժողովուրդը դաստիարակելու միջոցով։ Իսկ այս հողի վրա առաջ էին գալիս ազդեցությունների շատ հզոր շփումներ։ Ինքը հայ ժողովուրդը դեռ չուներ իր մայրենի լեզվով դաստիարակվելու այնպիսի միջոցներ, որոնք հայտնի էին խորտակված հեթանոսության։ Քրիստոնյա կղերը կարողացել էր միայն հիմնավորապես ավերել ու ոչնչացնել հին կրոնի ծաղկեցրած քաղաքակրթությունը, որի մեջ անշուշտ կային և արվեստ ու գրականություն, իսկ ստեղծել նոր, քրիստոնեական արվեստ ու գրականություն դեռ չէր կարողացել։ Ժողովրդին ուսում տալ էր հարկավոր, իսկ դրա համար քրիստոնյա եկեղեցականությունը ուրիշ միջոց չէր կարողանում գտնել, բայց միայն օտար դպրոցներին՝ հունական և սիրիական, հանձնել այդ ժողովրդական մեծ գործը։

1 Կարապետ վարդ., «Հայ եկ. պատմ.», եր. 74։

2 Փավստոս, Գ, գ։

Դպրոցները օտար ազդեցություններն էին ուժեղացնում երկրի մեջ։ Հունական ազդեցությունն ուներ այն առավելությունը, որ պաշտոնական հաղթանակ տանողն էր և եկեղեցական ու քաղաքական բարձր իշխանություններն էլ նրան էին ենթարկված։ Դա քրիստոնեացած հելլենականությունն էր, որ իր տիրապետության հին ճանապարհներն էր վերաբացում Հայաստանի մեջ։

Սիրիական ազդեցությունը հունականի արժանավոր ախոյանն էր, ունենալով ավելի ուժ հայոց երկրում, ավելի մոտիկ լինելով ժողովրդին անցյալ գործունեությամբ։ Սիրիայի միսիոներները քարոզչական ընդունակության և եռանդի կողմից անգերազանցելի էին մնում Արևելքում։ Եվ հունական ազդեցությունն ի դեմս Գրիգոր Լուսավորչի ստիպված էր առաջին իսկ քայլերից խոշոր զիջողություններ անել սիրիական կղերականության, որ կարևոր պաշտոններ ստացավ, մանավանդ հարավային Հայաստանում։ Առաջին նվագ նույնիսկ նկատվում է իշխանության մի տեսակ բաժանում. հայ կաթողիկոսության աթոռը, ամբողջովին հունական գործ, Արարատյան դաշտում է հիմնվում, մինչդեռ կրոնական բազմահոչակ կենտրոն Տարոնը իր ս. Կարապետով տրվում էր սիրիացիներին և սրանց առջև փակ չէր ճանապարհը նույնիսկ մինչև կաթողիկոսություն։ Գլխավոր դերը պատկանում էր սիրիացիներին, որոնց լեզուն ու գրականությունը ավելի էին տարածվում հայ ժողովրդի մեջ։ Այնպես որ կարելի է ասել թե քրիստոնեությունը ոչ միայն Լուսավորչի ժամանակ, այլև գրեթե ամբողջ IV դարում, չնայած հունական ազդեցության մեծամեծ ջանքերին, Հայաստանում մնում էր ավելի սիրիական, քան հունական։

Կար և մի երրորդ տարր IV դարի հայ եկեղեցականության մեջ—բուն ազգային, հայկական տարրը, այն, որ քրմական դասակարգից էր առաջացել։ Նրա գլխավոր ներկայացուցիչը Աղբիանոսի տոհմն էր։ Այդ ազգային կուսակցությունը արհամարհելի մի մեծություն չէր և նույնպես ազդեցիկ էր, քանի որ կիսահեթանոս և կիսաքրիստոնյա հայության համակրանքներն ուներ իր կողմը։ Լուսավորչի տոհմը չէր կարող ասել թե այս հայ կուսակցության հետ միանգամայն հաշտ էր։ Աղբիանոսի տոհմն էլ հոգևոր դինաստիա ստեղծեց, Լուսավորչի տան նման, որ կաթողիկոսներ էր տալիս։ Իր դիրքով և ուղղությամբ այդ տոհմային միապետությունը հակադիր ուժ էր Լուսավորչի տոհմի դեմ և հավատարիմ էր մնում դեպի հեթանոսությունը հակված հայ Արշակունի թագավորներին։

Հայ կուսակցության հարում էր հեթանոսական կամ պարսկասեր կուսակցությունը, որ երևան էր գալիս ամեն անգամ, երբ պատեհություն էր լինում կռվելու քրիստոնեության դեմ։ Այս հոսանքը, երևի, պահպանվում էր Հայաստանից վտարված կամ նրա ծայրագավառների խուլ անկյուններում քաքստատ գտած հայ քրմական կազմակերպությունների ջանքերով և խրախուսվում էր պարսից կառավարության նպաստներով։

Այսպես, ուրեմն, քրիստոնեությունը ներքին համաձայնություն և միաբաղաղ համերաշխություն չէր բերում, այլ հակամարտ հոսանքների և շահերի խիստ զորեղ շփումներ, որոնք մեծ ծավալ պիտի ստանային և վճռական ազդեցություն պիտի գործեին նույնիսկ հայ պետության ճակատագրի վրա։ Հունական, սիրիական, հայկական, հեթանոսական կուսակցությունների մրցության մեջ վճռական խոսքը, իհարկե, հայ ժողովրդին պիտի պատկաներ։ Եվ այդ խոսքը արտասանվել սկսեց հենց Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատի օրերից։ Դա այն ձգտումն էր, որ ցույց էր տալիս քրիստոնեացած հայությունը դեպի

եվրոպական լուսավորությունը, դեպի, ուրեմն, հունական ազդեցությունը, որ և ճակատագրական նշանակություն ունեցավ Հայաստանի համար։ Հունական ազդեցությունը գիտության մաքուր աղբյուրն էր, որից հոգևոր սնունդ էին վերցնում և իրենք սիրիացիները։ Աշակերտել անմիջապես բուն աղբյուրին, լուսո ստանալ իսկական ջահից առանց միջնորդների—ահա ինչ երջանիկ գաղափար է ծնվում Տրդատի և Լուսավորչի շրջանում։ Աթենքի համալսարանը իր ջուրջն էր հավաքում գիտության ծարավ երիտասարդությունը Արևմուտքից և Արևելքից։ Գիտությունը դեռ հեթանոսական է, բայց քրիստոնյա ժողովուրդները համոզված են որ առանց նրան լուսավորություն չկա և անխտրաբար նրան յուրացնելու համար Աթենք են ուղարկում իրենց նոր սերունդը։ Այդ միջազգային ուսանողության մեջ հանդես են գալիս և հայ երիտասարդները։ Դրանցից մեկը մեծ հռչակ է հանել հունական աշխարհում։ Այդ հռչակին ենք պարտական, որ հունական գրականության մեջ մնացել է նրա՝ բավական մանրամասն՝ կենսագրությունը, որ և մի քանի գեղեցիկ գծեր է տալիս IV դարի կրթական շարժումներից[1]։

Այս հռչակված հայազն գիտնականի հայկական անունը, տարաբախտաբար, հայտնի չէ։ Հունարեն աղբյուրի մեջ նա անվանված է Պրոերեսիոս, և այս անունով էլ նա այնքան հռչակվել է Աթենքի համալսարանում, որ նույնիսկ արձան են կանգնեցրել նրան։ Մնվել է Պրոերեսիոսը Փոքր Հայքում, քրիստոնյա ծնողներից, 276—277 թվականին, ուսում ստացել էր Անտիոքում, իսկ 32 տարեկան հասակում, 308-ին անցել էր Աթենք, ուր 30 տարուց ավել աշակերտեց հռչակավոր հռետոր Հուլիանոսին, որին և հաջորդեց՝ նրա մահից հետո։

Պրոերեսիոսը զուտ հույն գիտնական էր, երբեք չվերադարձավ իր հայրենիքը։ Բայց նրա հայ ծագումը մեծ նշանակություն ունեցավ այն պատճառով, որ հայ ուսանողությունը ավելի բազմացավ Աթենքում և ազդեցիկ դեր կատարել սկսեց ուսանողական աշխարհում։ Ուսանողությունը այն ժամանակներն էլ բաժանվում էր ընկերակցությունների, որոնց հիմքը ազգայնական էր։ Հայ ուսանողական կազմակերպության հոգին Պրոերեսիոսն էր և որովհետև սա, իբրև հռչակավոր գիտնական, ուներ շատ հակառակորդներ, հայ ուսանողությունը նրա պաշտպանության համար մղում էր եռանդուն պայքար, ոստի և հայտնի դարձավ իբրև մարտնչող, խիզախ երիտասարդություն։ Այդ ուսանողությունը բնորոշող մի հանգամանք էլ է տալիս Պրոերեսիոսի կյանքը Աթենքում, երբ նա դեռ աշակերտում էր Հուլիանոսին։ Դա ծայրահեղ աղքատությունն էր։ Հույն կենսագիրը պատմում է թե Պրոերեսիոսը և իր ընկերը, որ նրա համերկրացին էր, ունեին միայն մի վերարկու և մի բաճկոն, այնպես որ երբ մեկը հագնում էր այդ ջորերն ու դուրս գնում, մյուսը հարկադրված էր մնալ տանը և ծածկվել հնամաշ վերմակով։

Ահա ինչ տեսակ նոր երևույթներ էին երևան գալիս հայ կյանքի մեջ քրիստոնեության հետ։ Բայց դրանք դեռ ապագայում պիտի զարգանային և տիրապես ազդեին երկրի ճակատագրի վրա։ Մինչև այդ՝ պատմությունը ցուցադրում է մի շարք անակնկալություններ, որոնք կապված են նոր կրոնի հետ։

Այդ անակնկալություններից մեկը մանավանդ բնորոշ է։ Թեև դեռ ոչ արմատապես քրիստոնեացած՝ Հայաստանը 311 թվականին, այսինքն՝ քրիստոնեությունն ընդունելուց հազիվ մի 20—30 տարի անցած, ամբողջ մի կրոնական պատերազմ է մղում այնպիսի մի հզոր ախոյանի դեմ, ինչպիսին էր Թաքսիմինոս Դայա կայսրը, որ հալածանքներ էր սկսել քրիստոնյաների դեմ։ Քրիստոնեության պատմության մեջ առաջինն է այս կրոնական պատերազմը, որ մղեցին հայերը Տրդատ Թագավորի հրամանատարությամբ և, անշուշտ, Գրիգոր Լուսավորչի դրդումներով։ Նրա մասին համառոտ հիշատակություն անում է քրիստոնեական եկեղեցու պատմահայր Եվսեբիոսը և նրա համառոտ խոսքերից հետևում է այն, որ հայերը հաղթող հանդիսացան[1]։

313 թվականին քրիստոնեությունը տիրացավ մեծագույն մի հաղթանակի, որի նշանակությունն անհուն էր և Հայաստանի համար։ Այդ տարին էր որ Կոստանդին կայսրը հրատարակեց Միլանի հռչակավոր հրովարտակը, որով քրիստոնեությունը դադարում էր չթույլատրված կրոն լինելուց և ստանում էր Հռոմի կայսրության մեջ ազատ քարոզվելու իրավունք։ Դրանից հետո ինքը Կոստանդինն էլ ընդունեց քրիստոնեություն, որ և դարձավ պետական կրոն և կայսերական զորքերի վրա հենված՝ սկսեց տարածվել նորանոր աշխարհներում։ Նշանավոր էր մանավանդ այն հանգամանքը, որ կայսրը, հաղթելով իր հակառակորդներին, վճռեց շինել նոր մայրաքաղաք, այնպիսի մի տեղ, որ անցյալ չունենար, ավանդություններ չունենար, այսինքն ներկայացներ մի միջավայր, ուր կարող կլիներ ծաղկել և փարթամանալ մի նոր քաղաքակրթություն։ Այդպիսի տեղ էր Բոսֆորի և Ոսկեղջյուրի ափերին շինված Բյուզանդիոն փոքրիկ քաղաքը։ 328 թվին դրվեց նոր մայրաքաղաքի հիմքը և տարիներեից հետո պատրաստ էր նա, ստանալով, դեռ իր շինության ընթացքում, կայսրի անունը—Կոստանդնուպոլիս։ Այս մի հանճարեղ ընտրություն էր, որ ուներ համաշխարհային նշանակություն։ Կ. Պոլիսը միայն հռոմեական կայսրության մայրաքաղաքը չէր, այլև համայն աշխարհին։ Նա արևելյան զուտ քրիստոնեական միջավայր էր և Հռոմից զանազանվում էր նաև նրանով, որ հունական կերպարանք ստացավ ոչ այդ կերպարանքն էլ հաղորդեց նով, պետության։ Այնուհետև Արևելքի մշտնջենական ընդհարումների մեջ Հռոմի Բյուզանդիան էր կանգնած Պարսկաստանի դեմ։ Նրա ազդեցությունը Հայաստանի վրա ահագին էր ոչ միայն այն պատճառով, որ քաղաքական մեծ կենտրոն էր, այլև որովհետև հայ երկրին մոտ գտնվող մի մայրաքաղաք, որի մեջ եվրոպական միտքն ու կուլտուրան մշակվում ու զարգանում էին երկար դարեր։

Արևելքում հաստատվելուց հետո, կայսրությունը ավելի մոտիկ հարաբերություններ էր սկսում Հայաստանի հետ և Կոստանդինի ու Տրդատի մեջ կնքվեց դաշնադրություն, որի զորությամբ Հայաստանն իր ավանդական հավատարմությունը պիտի պահպաներ դեպի կայսրությունը, իսկ սա պիտի պաշտպաներ Հայաստանը արտաքին թշնամիների և մասնավորապես Պարսկաստանի դեմ։ Երկու վեհապետներն էլ, քրիստոնեության գործին մատուցած իրենց մեծամեծ ծառայությունների համար, իրենց երախտապարտ եկեղեցիներից ստացան «Մեծ» տիտղոսը, ինչպես ստացել էր Եղեսիայի Աբգար թագավորը։

Տարաբախտաբար, Տրդատի թագավորության ժամանակագրությունը շփոթված է և մենք չենք կարող հաստատապես ասել թե ո՞ր թվականին կայացավ այս պաշտպանողական դաշնակցությունը։ Հավանական է

[1] G. F. Hertzberg, „Hist. de la Grèce", t. III, p. 294—315. Տե՛ս և «Պրոերեսիոս, Փոքրու հայ հռետոր» («Փորձ», ամսագիր, 1879, № 2)։

[1] «Պատմ. եկեղ.», եր. 688։

համարվում որ այդ բանը տեղի ունեցած լինի 324 թվականից հետո, թեև կան այնպիսի հետազոտողներ ևս, որոնք ասում են թե այդ ժամանակ Տրդատը կենդանի չէր, հետևաբար և դաշնադրությունը հիշատակած թվականից առաջ էր կնքված։ Ինչպես էլ եղած լինի, դաշնադրությունը գործադրելու պետք չեղավ Կոստանդինի և Տրդատի կենդանության ժամանակ։ Արևելքում խաղաղություն էր տիրում և դրսի հարձակումները չէին անհանգստացնում հայերին, այնպես որ Գրիգոր Լուսավորիչը ժամանակ ուներ ավելի ևս զարգացնելու իր եկեղեցական քաղաքականությունը։

Չորրորդ դարի առաջին քառորդից քրիստոնեության համար սկսվում էր կազմակերպչական մի նոր ժամանակաշրջան՝ տիեզերական ժողովների շրջանը, երբ աշխատում էին բոլոր եկեղեցիների մասնակցությամբ ավելի ևս զարգացնել քրիստոսագիտությունը, մշակել ընդհանուր դավանական սկզբունքներ։ Եկեղեցու հայրերը վիճում էին իրար հետ, մանրամասն քննությունների էին ենթարկում երկնքի գործերը, մինչդեռ երկրի գործերը շատ և լավ ծանոթ չէին այն ժամանակների մարդկության, քվեարկությամբ որոշում էին թե ո՛րն է ուղղափառությունը և ո՛րն է հերետիկոսությունը, չարափառությունը։ Այդ բոլոր ջանքերը վերջ ի վերջո ձևակերպում էին քրիստոնեության ընդհանուր ձգտումը կազմակերպելու մի համաշխարհային տիրապետություն, որ ղեկավարվեր միատեսակ հրահանգներով ու ըմբռնողությամբ։ Աստծու թագավորությունը ամեն տեղ միատեսակ պիտի ներկայանար աշխարհին։ Եվ որովհետև նրա տիրապետությունը հռոմեական տիրապետության մեծամեծ շահերն էր շոշափում, ուստի եկեղեցական այդ ժողովներին, որոնք կոչվում էին «տիեզերական» և «սուրբ», մասնակցում էին և կայսրները։ Նրանց կամքն ու հրամանն էր վերջ ի վերջո վճռական դեր կատարում, երբ կղերի ամբողջ աստվածաբանական հմտությունը իր նուրբ բնազանցական բացատրություններով ու համեմատություններով չէր կարողանում ամենքին ընդունել տալ մի որոշ բանաձև։

Առաջին տիեզերական ժողովը տեղի ունեցավ Կոստանդին կայսրի ժամանակ և նրա մասնակցությամբ, 325-ին, Նիկիա քաղաքում։ Այստեղ հայոց եկեղեցին, ինչպես ասում է ավանդությունը, Գրիգոր Լուսավորչի հանձնարարությամբ ներկայացնում էր նրա որդի Արիստակեսը։ Թեև այս ճիշտ է, այն ժամանակ պետք է ենթադրել որ այդ ժողովից հետո էլ, 326-ին, պիտի վախճանված լինի Գրիգոր Լուսավորիչը։ Քրիստոնեության գործը զրկվեց մի մեծ դեմքից, եռանդուն և հեղինակավոր պաշտպանից։ Եվ այս ամենից լավ պիտի զգար Տրդատը, որ Գրիգորից հետո այլևս անկարող եղավ դիմադրել քրիստոնեության դեմ ծառացած հակառակության, որ երևան էր հանել պարսկական կուսակցությունը։ Որոշ տեղեկություններ չեն մնացել, բայց ավանդությունները պատմում են թե նա ստիպված եղավ դառնացած հրաժարվել գահից և ճգնավորական կյանք վարել, աշխարհից հեռացած։ Նույն ավանդական տեղեկությունները ավելացնում են և այն, թե նախարարների մի մասը, անշուշտ պարսկական կուսակցության պատկանող, սպանեց քրիստոնյա մեծագործ թագավորին որսի ժամանակ[1]։ Ոչինչ հաստատ բան չի կարելի ասել, թե ե՛րբ տեղի ունեցավ այդ մահը կամ սպանությունը։ Ենթադրական մի շարք տարեթվեր են առաջարկվել մինչև այժմ. ոմանք 330, ոմանք՝ 337, ոմանք՝ 342։ Իսկ մի քանի եվրոպացի գիտնականներ Տրդատի թագավորության վերջը դնում են 314—317-ին։

[1] Գ. Տեր-Մկրտչյան, «Խորենացու Պատմության ուսումնասիրությունը», Վաղարշապատ, 1896, եր. 33։

Գլուխ երեքերորդ

ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԸ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿ։ ՎՐԹԱՆԵՍ։ 2. ՏԻՐԱՆ։ 3. ԱՐՇԱԿ Բ։ ՆԵՐՍԵՍ ՄԵԾ։ 4. ՊԱՀ։

1. Խոսրով Կոտակ։ Վրթանես։ Տրդատի սպանությունը պարսկասեր կուսակցության վերագրող ավանդությունը շատ հավանական են դարձնում այն դեպքերը, որոնք այնուհետև տեղի ունեցան Հայաստանում և որոնց պատճառական կապը պետք է որոնել Պարսկաստանի քաղաքականության մեջ։

310 թվին Սասանյանների գահը բարձրացավ մանկահասակ Շապուհ երկրորդը, մեկը Իրանի հզոր և եռանդուն ինքնակալներից, որին տված էր նաև մի պատկառելի երկարակեցություն (կոչվում է Շապուհ երկարակյաց, թագավորել է 69 տարի, մինչև 379 թ.)։ Քառորդ դար նա պարտք համարեց խաղաղություն պահպանել։ 336-ին լրացավ Դիոկլետիանոս կայսրի հետ կնքած հաշտության քառասնամյա ժամանակամիջոցը և Շապուհը իրեն ազատ զգաց վերանորոգելու հին արյունոտ թշնամությունը հռոմեացիների դեմ. այդ միակ միջոցն էր բարձրացնելու Պարսկաստանն այն ստորացուցիչ դրությունից, որ ստեղծել էր 296-ի պայմանագիրը։ Թշնամական գործողություններ սկսողն ինքը Շապուհն էր, որ 336-ին հարձակվեց հռոմեական Միջագետքի վրա։ Ներացած Կոստանդին կայսրը պատրաստություններ սկսեց պարսկական արշավանքի համար, բայց հենց այդ պատրաստությունների մեջ էլ մեռավ (337)։ Շապուհն օգուտ քաղեց մանավանդ այս բարեհաջող դեպքից և 338-ին նորից մտավ Միջագետք։ Չմոռանալով, իհարկե, որ Հայաստանը եղել է պարսկական սեփականություն նույնիսկ և սասանյանների ժամանակ, նա եռանդուն գործունեություն սկսեց և այդտեղ, բայց առայժմ ոչ պատերազմական միջոցներով, այլ սոսկ դիվանագիտական ճանապարհով։ Հայկական վտանգը սասանյանների համար ավելի ևս սպառնալից կերպարանք ընդունեց այն ժամանակից, երբ հռոմեական կայսրությունն էլ պաշտոնապես ընդգրկեց քրիստոնեական հավատը և այդպիսով դարձավ հայերի կրոնակից։ Կոստանդինի և Տրդատի դաշնակցությունը այդ սպառնալիքի իրական խտացումն էր ներկայացնում, ուստի պարսից կառավարությունն ամեն միջոցներ ձեռք էր առնում Հայաստանի մեջ պարսկական կուսակցությունն ուժեղացնելու և նրա ձեռքով երկրի մեջ անիշխանություն և կազմալուծություն առաջացնելու համար։ Չպետք է, սակայն, կարծել թե միմիայն հայկական քրիստոնեության վերաբերմամբ էր որ գոյություն ուներ երկյուղ պարսից արքունիքում։ Նույնիսկ կասկածոտ քաղաքականություն Շապուհը վարում էր և Պարսկաստանում գոյություն ունեցող քրիստոնեական եկեղեցու նկատմամբ[1]։ Այս քրիս-

[1] J. Labourt, „Le Christianisme", p. 45—46.

տոնյաները համոզված էին որ հաղթություններ պիտի հռոմեական լեգեոններին պատկանեն և իրենց բացարձակ համակրությունն էին հայտնում կայսրին։ Շապուհը, իբրև պատասխան այդ համակրական ցույցերին, երկարատև և անողոք հալածանքներ սկսեց իր այդ հպատակ քրիստոնյաների դեմ (339—340). խկապես այդ հալածանքները տևեցին մինչև նրա կյանքի վերջը, մոտ քառասուն տարի։

Հայաստանում պարսկական քաղաքականության հաջողվեց, ինչպես տեսանք, հայ կուսակիցների ձեռքով սպանել Տրդատին, որից հետո երկիրը մատնվում է կատարյալ անիշխանության։ Պարսկասեր նախարարներն ուղղակի ապստամբության դիմեցին։ Այսպես էին Սանատրուկը Փայտակարան նահանգի մեջ, Աղձնյաց բդեշխ Բակուրը և Ծոփաց աշխարհում՝ Արքեղայոսը[1]։ Հունական կուսակցությունը կարողացավ խմբվել կաթողիկոսական աթոռի շուրջը և Արիստակես կաթողիկոսին այնքան հաջողվեց զորեղացնել այս կուսակցությունը, որ Տրդատի որդի Խոսրով Կոտակը (փոքր, կարճահասակ) թագավորական գահը բարձրացավ (ոմանց ենթադրական հաշվով՝ իբր 338 թ.)։ Սակայն այս հաջողությունը ավելի ևս գրգռեց պարսկական կուսակցությունը և Արիստակես կաթողիկոսը սպանվեց Ծոփաց աշխարհում, Արքեղայոսի ձեռքով (հավանաբար 338-ին)։ Այս եղեռնը ահաբեկում է հունական կուսակցությունը, որ և շտապեց կաթողիկոսական գահը բարձրացնել Վրթանեսին, որ Գրիգոր Լուսավորչի որդին էր և Արիստակեսի եղբայրը։ Նա արդեն խոր ծերության հասակում էր որ ընդունեց եկեղեցական վարչապետությունը, բայց իր եղբորից ավելի ընդունակ և քաղաքագետ հանդիսացավ։ Վրթանեսի այս հատկությունները, երևի, արդեն հայտնի էին Հայաստանում և պարսկական կուսակցությունը, կամենալով ազատվել իր համար ատելի դարձած կաթողիկոսական տոհմի այդ կարող ներկայացուցչից, վճռեց սպանել և նրան։ Դավադրության մեջ խառն էր և հայոց թագուհին, Խոսրով թագավորի կինը, և այս հանգամանքը ցույց է տալիս թե որքան ընդարձակ էր և որքան վտանգավոր կերպարանք էր ընդունել հակաքրիստոնեական կամ, ավելի ճիշտ, հակահունական շարժումը։ Սպանությունը պիտի կատարվեր Լուսավորչի տան պատկանող Աշտիշատում, ուր Վրթանեսը գնացել էր շրջելու։ Զեռնարկության մեծ չափը ցույց է տալիս հենց այն հանգամանքը, որ սպանությունը հաջողեցնելու համար գործում էին մոտ երկու հազար մարդ, որոնք հեթանոսական կրոնի մեջ տակավին մնացած հայերից էին։ Սպանության փորձը, որ պիտի տեղի ունենար այն ժամանակ, երբ կաթողիկոսն աղոթում էր Աշտիշատի տաճարում, հաջողության չունեցավ[2]։ Բայց նրա գործած տպավորությունը, ինչպես նաև առհասարակ ամբողջ շարժման ազդած ահն այնքան մեծ էին, որ հունական կուսակցությունը, Վրթանես կաթողիկոսի և Խոսրով թագավորի հետ միասին, հեռացավ Հայաստանի սահմաններից և ապաստան գտավ հռոմեական իշխանության սահմաններում[3]։ Այս միջոցին էր որ Կոստանդինի երեք որդիները բաժանեցին կայսրությունն իրենց մեջ և Արևելքն ստացավ Կոստանդը։ 338-ին նոր կայսրը գնաց Սիրիա՝ այդտեղից Պարսկաստանի դեմ հարձակում գործելու համար և 339-ին մտավ Հայաստան, ուր նրա առաջին գործն եղավ Խոսրովին թագավորական գահի

1 Խորենացի, Գ, գդ։
2 Փավստոս, Գ, դ։
3 Հ. Աստուրյան. եր. 273։

վրա հաստատելը։ Բայց հունական կուսակցության այդ հաղթանակը վերջնական չափազանց չէր բերում պարսկական կուսակցության։ Կայսրը, որոնելով Բյուզանդիայի շահերին նպաստավոր քաղաքական դիրքեր, սիրաշահեց ընծաներով և պարսկական կուսակցությունը, որ և վերադարձավ Հայաստան[1]։ Այսպիսով մի տեսակ հաշտություն էր հաստատվում երկու հակամարտ հոսանքների մեջ, իհարկե ժամանակավորապես։

Խոսրով Կոտակը թագավորել է, ինչպես ենթադրում են, յոթը տարի։ Նա մի խաղաղասեր և թույլ մարդ էր և թագավորական գահի վրա ավելի ընդունակ էր ուժեղին հպատակվելու, քան ուրիշներին հպատակեցնելու։ Միքան, որ այդ թագավորի գուցե միակ արժանիքն էր կազմում, նրա շինարարական ձգտումներն էին։ Բայց նրա ժամանակը, որի համար, դժբախտաբար, ճիշտ թվականներ չունենք, շատ կարևոր է այն պատճառով, որ Վրթանես կաթողիկոսի նման մի կարող և ընդունակ հոգևոր միապետ էր ապրում և այդ միջոցին էլ որոշվեցին ու մշակվել սկսեցին եկեղեցու և պետության հարաբերությունները, որոնց քաղաքական հետևանքները անհուն էին Հայաստանի համար։

Այդ հարաբերությունների մշակման միջավայրը ներկայանում է մեզ այսպիսի պայմանների մեջ։ Երկրի ներքին խաղաղությունն ապահովված չէ և պատճառը միշտ նույնն է—կենտրոնական իշխանության թուլությունը։ Այսպես է մի ավատական երկրի սովորական պատկերը։ Եվ ավատական իշխանները օգտվում են այդ հանգամանքից լայն չափերով՝ իրենց անձնական շահերը առաջ մղելու համար։ Նրանք կռիվներ են անում իրար հետ, ապրուստամբվում են թագավորի դեմ։ Փավստոսի պատմելով, հայոց աշխարհի խաղաղությունը վրդովում են մանավանդ երկու հարևան նախարարություններ—Մանավազյան և Որդունիք[2]։ Անշուշտ անձնական մանր հաշիվներից դրդված՝ նրանք հարձակվում են իրար վրա և բորբոքվում է ազգամիջյան արյունահեղ պատերազմ, որ առաջացնում է մեծամեծ կոտորածներ։ Վրթանեսն է որ միջոցներ է մտածում այդ արյունհեղությունը դադարեցնելու համար։ Կռվող տոհմերը հաշտեցնելու համար ուղարկվում է պատկառելի անուն ունեցող Աղբիանոս եպիսկոպոսը։ Նրա առաքելությունը, սակայն, հաջողությամբ չէ պսակվում. թե՛ Մանավազյանները և թե՛ Որդունիները արհամարհում են նրան։ Ուստի երկրի ներքին խաղաղությունը վերականգնելու հոգսը հանձնվում է հայոց սպարապետին, որ Մամիկոնյան Վաչե իշխանն էր։ Սա վերացնում է այդ անկարգությունը զինվորական անգթությամբ, այն է՝ սրի է անցկացնում, բնաջինջ է անում երկու ցեղերն էլ։

Ավելի վտանգավոր մի շարժում սկսում է Աղձնյաց Բակուր բդեշխը, բացարձակապես ապստամբելով Խոսրովի դեմ պարսիկների ձեռնտվությամբ։ Բակուրի զորքի մեջ կար և պարսկական մի զորաբաժին, և Շապուհը, անշուշտ, ուշի ուշով հետևում էր թե ինչ ընթացք է ստանում հակապետական շարժումը Հայաստանի մեջ։ Խոսրովը անձամբ չէ գնում ապստամբի դեմ։ Այս անգամ էլ հավատարիմ մի քանի նախարարներ, որոնց մեջ էր նրա սիրելի Վաղինակ Սյունին, իրենց գնդերով շարդում են ապստամբին և բնաջինջ են անում նրա ամբողջ տոհմը։ Բդեշխությունը հանձնվում է նույն Վաղինակին։ Բնաջինջ դարձած տոհմերի կալվածները թագավորը բաժանում էր իրեն հավատարիմ մնացորդներին։

1 Անդ, եր. 274։
2 Փավստոս, Գ, դ։

Ավատական այս կոպիտ բարքերի նկարագրությունը Փավստոսը լրացնում է մի դժնդակ օրինակով։ Դա Ռշտունյաց Մանաճիհր իշխանն է, մի գազանաբարո բռնակալ, որին, ինչպես երևում է, մի առանձին հաճույք էր պատճառում անմեղ մարդկանց տանջելն ու կոտորելը։ Մծբինի Հակոբ եպիսկոպոսը, սիրիական եկեղեցու ամենահայտնի հայերից մեկը, որ մեծ հեղինակություն էր վայելում և Հայաստանի մեջ, գնաց խրատելու Մանաճիհրին, բայց դաժան իշխանը ավելի ևս կատաղեց մարդկայնության խոսքից և իր դժգոհությունը ցույց տալու համար եպիսկոպոսին, ութ հարյուր անմեղ բանտարկվածներ թափել տվեց Վանի լիճն ու կոտորեց[1]։

Այսպիսի մի երկրում Խոսրով Կոտակի պես թույլ թագավորը չպիտի կարգ ու օրինականություն վերականգներ։ Նա կարոտ էր ոչ թե օգնականի, այլ ուղղակի հովանավորի։ Եվ այս դերը անփոփոխ պատկանում էր Վրթանես կաթողիկոսին։ Իսկապես սա էր կառավարողը։ Եվ օգտվելով իր այդ դիրքից, նա ուժեղացնում էր նախ և առաջ իր տոհմային միապետությունը, որով միաժամանակ ուժեղացնում էր և եկեղեցական իշխանությունը։

Տոհմային միապետության շահերի տեսակետից կատարյալ դժբախտություն էր, որ Վրթանեսը, լինելով ամուսնացած, չուներ արու զավակներ՝ աստծու ծառայությունը շարունակելու համար։ Փավստոսը, Լուսավորչի տոհմին անձնվեր մի պատմիչ, ասում է որ Վրթանեսը ծերության հասակում շատ էր տառապում այդ հանգամանքից։ Եվ հենց ծերության միջոցին էլ կատարվում է նրա իղձը հրաշքով, ինչպես սովորական է բացատրել երևույթը այսպիսի դեպքերում։ Մեկի փոխարեն երկու արու զավակ է ունենում նա, երկվորյակներ—Գրիգորիս և Հուսիկ։ Երևի հույս չունենալով թե կապրե մինչև իր որդիների չափահասությունը, հայրը շտապում է երկուսին էլ ծառայեցնել որոշ նպատակի, հենց որ նրանց հասակը փոքր ի շատե հնարավորություն է տալիս։ Հուսիկին ամուսնացնում է 12 տարեկան հասակում թագաժառանգ Տիրանի աղջկա հետ։ Այս խնամիական կապը արքունիքի հետ հաստատվում էր, անշուշտ, և այն նպատակով որ ավելի ևս բարձրացնե և ուժեղացնե Լուսավորչի տոհմի նշանակությունը երկրում։ Իսկ մյուս որդուն, Գրիգորիսին, մի կարևոր բարձր պաշտոն տալու համար Վրթանեսը ոտնակոխ արավ նույնիսկ ամեն կարգ ու կանոն։ Տասն և հինգ տարեկան էր Գրիգորիսը, երբ նա ոչ միայն եպիսկոպոս ձեռնադրվեց, այլև ուղարկվեց Աղվանից աշխարհը իբրև կաթողիկոս։ Այսպիսով հայոց հոգևոր միապետությունը սկսում էր նույնիսկ ճյուղավորվել և իր տիրապետության տակ առնել հարևան երկրներն անգամ։

Սակայն այս ձեռնարկությունը դժբախտ հետևանքների հանգեց։ Մանուկ կաթողիկոսը ոչ միայն չկարողացավ հաստատուն հիմքերի վրա դնել իր աթոռը, այլև մեծ թշնամություն գրգռեց հայոց աշխարհի դեմ։ Երևի իր հոր հանձնարարությամբ էր որ նա, չնայած իր հասակին, քարոզչական առաքելություն հանձն առավ Կովկասյան լեռնականների աշխարհում, Կասպից ծովի ափերին մոտ։ Այդ ցեղերից մեկի, մազքութների վրա թագավորում էր Սանեսանը, որ նույնպես պարթևական ծագում ուներ և այդպիսով Խոսրով թագավորին ազգական էր գալիս։ Գրիգորիսը հաջողություն չգտավ մազքութների մոտ։ Ինչպես կարելի է ենթադրել, գրգռիչ էր մանկահասակ կաթողիկոսի

[1] Խորենացու Պատմության մեջ (Գ, է) ուրիշ տեսակ է բացատրվում այս իշխանի վարմունքը։ Կարելի է ենթադրել որ մեր երկու հեղինակները տարբեր ավանդություններից են վերցրել այս պատմությունը։ Ավանդություններ, որոնք ավելի վկայաբանական նշանակություն ունեն, քան պատմական։

վարմունքը, և այդ պատճառով նրան նահատակեցին, կապելով ձիու պոչից և քարշ տալով ծովեզերյա Վատնյան դաշտում։ Նրա մարմինը տարվեց Արցախ, ուր և թաղվեց Հաբանդ գավառի Ամարաս գյուղում։

Խնդիրը, սակայն, այսքանով չվերջացավ։ Գրիգորիսի քարոզչությունը պատճառ դարձավ լեռնականների մի սարսափելի արշավանքի։ Փավստոսն այդ պատճառը բացատրում է այսպես[1]։ Սանեսանը մեծ աղետ էր համարում քրիստոնեությունը իր երկրի համար հենց այն պատճառով, որ քրիստոնեությունը վատ արարք ու մեղք էր համարում թալանն ու ավերումները, հափշտակությունները, մինչդեռ մազքութները առանց այդ բաներն ամեն օր գործադրելու ապրել չէին կարող։ Լեռնականների թագավորը այնպես հասկացավ թե Գրիգորիսին քարոզության ուղարկելով, հայոց աշխարհը դրանով կամեցել է թշվառացնել և անվնաս դարձնել լեռնականներին։ Ուստի և իր կողմը գրավելով հարևան մյուս գիշատիչ ցեղերը, Սանեսանը մի մեծ արշավանք տարավ դեպի Հայաստան։ Կովկասյան լեռնաբնակները միշտ երկնային պատուհաս են եղել տափարակների ազգաբնակության համար։ Այս անգամ էլ նրանք բաժանվեցին զանազան խմբերի և զանազան ճանապարհներով, մեծ մասամբ, իհարկե, Սևանի լճի մոտով, խուժեցին Արարատյան երկիրը, ավերակ ու մոխիր դարձնելով ամեն ինչ։ Վաչե սպարապետը այդ միջոցին Հայաստանում չէր, ճանապարհորդում էր հունաց երկրներում, և ոչ ոք չեղավ, որ դուրս գար թշնամու դեմ, դիմադրության փորձ աներ։ Խոսրովը ամենից լավ համարեց փակվել Վրթանեսի հետ Դարևնից բերդում։ Լեռնականները մի ամբողջ տարի կատարյալ տեր մնացին հայոց աշխարհում, կոտորեցին, խլեցին, գերեցին, մինչև որ վերադարձավ քաջ Վաչե սպարապետը և կազմակերպեց պատերազմական գործողություններ։ Վաղարշապատը գրավել էր Սանեսանը մեծաքանակ բանակով։ Վաչեն հարձակվեց քաղաքի վրա և առավ նրան, իսկ հաղթահարված լեռնցիները քաշվեցին դեպի Օշական բերդը։ Այս կողմերում ահա տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ, որի մեջ Վաչեի հետ կռվում էին Թշնամու դեմ Բագրատունին, Մեհենդակ և Գարեգին Ռշտունիները, Վահան Ամատունին և Վարազ Կամինականը։ Թշնամին մեծ ջարդ կերավ, սպանվեց Սանեսան Թագավորը։ Դիակների բազմությունն այնքան շատ էր, որ օդը նեխվել էր։

Այդ ժամանակ միայն Խոսրով թագավորը և Վրթանես կաթողիկոսը դուրս եկան իրենց բերդից և գնացին պատերազմի դաշտը տեսնելու։ Վախենալով թե հիվանդություններ կառաջանան նեխվող դիակների բազմությունից, թագավորը հրաման արավ որ երկրից մարդ հանեն և թաղեն դիակները։ Իսկ Սանեսանի կտրած գլուխը տեսնելով, Խոսրովը լաց եղավ, ոչ թե ուրախությունից, այլ կսկիծից։ Չէ՞ որ նա իր ազգակիցն էր։ Այս դեպքը լավ բնորոշում է այդ բարի և խաղաղասեր թագավորին։

Պատերազմական և քաղաքագիտական պահանջների դիմաց լինելով թույլ և անվճռական, Խոսրովը բավական հարուստ նախաձեռնություն ցույց տվեց հայկական այդ շինարարական հարցերում։ Այսպես, նրան հաջողվեց լավագույն կերպով լուծել Արտաշատ մայրաքաղաքի հարցը։ Նրա ժամանակ էր որ հայկական այդ հնագույն և հռչակավոր մեծ կենտրոնի կյանքը դժվարացավ բնական մի պատճառից։ Արաքսը, որ երկու կողմից շրջապատում էր մայրաքաղաքը, փոխեց իր հունը և իր ընթացքը հեռացրեց պարիսպներից։ Այս նախ և առաջ

[1] Փավստոս, Գ, է։

նշանակում էր թե քաղաքը զրկվում էր ամուր պատվարներից, թուլանում էր իբրև բերդ։ Բայց իբրև բնակության տեղ էլ Արտաշատը վատ պայմանների մեջ էր դրվում։ Կազմվեցին ճախճախուտներ, որոնք Արարատյան դաշտի խեղդող շոգերին ապականում էին օդը։ Խոսրովը, լեռնականների արշավանքից ազատվելուն պես, մայրաքաղաքի հիմնարկությունները տեղափոխեց նրա հյուսիսային կողմում գտնվող արվարձանը, որ կոչվում է Դվին և բլրի ձև ուներ։ Այդտեղ, բլրի վրա, շինեց արքունական պալատներ, որոնցից մեկը, ինչպես երևում է, հատկացված էր թագուհուն և կոչվում էր Տիկնունի։ Այդ գործի հետ միասին Խոսրովը Արարատյան դաշտի համար չափազանց կարևոր մի կուլտուրական գործի ձեռնարկեց—անտառատնկության։ Արհեստական անտառները այժմ էլ այնտեղ տնտեսական մեծարժեք ձեռնարկություններ են։ Եվ այդպես է, անշուշտ, ամենահին ժամանակներից, այնպես որ ծառատունկեր ցանելը ուներ իր հատուկ անունը՝ «խաշար հանել»։ Խոսրովի կարգադրությամբ այդ խաշարը պիտի լիներ վայրի կաղնիներից։ Ամբողջ երկիրն էր մասնակցում այդ պարտադիր պետական աշխատանքին և արհեստական անտառները բավական մեծ տարածություն բռնեցին։ Նրանք սկսվում էին Գառնի բերդի մոտից, Ազատ գետի ձորով մինչև Դվինի Տիկնունի ապարանքը և այնտեղից մինչև Արտաշատ և Արաքս։ Առաջին մասն անվանվեց «Տաճար Մայրի», երկրորդը՝ «Խոսրովակերտ»։ Անտառները գլխավորապես թագավորական որսի համար էին և նրանց մեջ պահվում էին որսի անասուններ[1]։

Բայց այս երևույթները, որքան և գեղեցիկ լինեին նրանք մի երկրի շինարարական տաղանդը արտահայտելու համար, չափազանց փոքր էին այն հին, ճակատագրական հարցի համեմատությամբ, որ ներկայացնում էր պարսկա-հռոմեական մրցակցությունը և որից կախված էր Հայաստանի, իբրև մի ազգային անկախության, գոյությունը։ Շապուհը, ինչպես տեսանք, առ ժամանակ բավական էր համարում Հայաստանի մեջ պարսկասեր կուսակցության միջոցով գործելը։ Այդ ժամանակ նրա հոգսերի գլխավոր առարկան իր պետության արևելյան սահմանները թշնամի ցեղերի հարձակումներից պաշտպանելը և Արևմուտքում տեղի ունեցող հռոմեական շարժումներին ուշի ուշով հետևելն էր։ Երբ այդ կարևոր հոգսերը միջոց էին տալիս, նա իսկույն ձեռք էր առնում հայոց հարցը, որի լուծման ամենակարուկ եղանակը զենքով գործելն էր։

Խոսրովի թագավորության ժամանակ Շապուհը մի քանի անգամ արշավանքներ մտցրեց Հայաստանի սահմաններից ներս։ Տարաբախտաբար, մեր միակ հավաստի աղբյուր Փավստոս Բյուզանդացին ժամանակագրական ոչ մի տեղեկություն չէ տալիս։ Ինչպես երևում է, պարսկական հարձակումները մասնավոր ու մանր երևույթներ էին, այնպես որ հայերը կարողացան իրենց սեփական միջոցներով, առանց կողմնակի օգնության, դուրս գալ հարձակվողների դեմ։

Առաջին անգամ Խոսրովը իր զորքերի գլխավոր հրամանատարությունը հանձնեց Բզնունյաց իշխանին, որի անունն էր Դաստաբեն։ Բայց սա դավաճանեց իր հայրենիքին և անցավ պարսից կողմը։ Այս դժբախտությունը սարսափեցրեց թագավորին և կաթողիկոսին։ Բայց այդ նեղ միջոցին նորից ծերունի Վաչե սպարապետն էր, որ Վահան Ամատունու հետ առաջ նետվեց հայ-

[1] Փավստոս, Դ, ը։

բենիքը փրկելու։ Վանի ծովի ափին տեղի է ունենում պատերազմ, որի մեջ պարսիկները սաստիկ ջարդ են ուտում։ Վաչեն բռնում է Դաստաբենին և դավաճանը տեղն ու տեղը ընդունում է իր անարգ արարքի հատուցումը քարկոծման միջոցով։ Մի անգամ էլ երկրի սովորությունը գործադրվում է Բզնունյաց այս իշխանի վերաբերմամբ, և նրա ամբողջ տոհմը սրի է քաշվում մինչև վերջին հոգին։

Լճափի ճակատամարտը, ինչպես երևում է, վճռական չէր, և պարսից զորքերը շարունակեցին հարձակումներ գործել, բայց Վաչեն և Ամատունին կարողանում էին ուժեղ հակահարվածներով հանդիպել նրանց։ Իսկ Խոսրովը իր շուրջը հավաքեց բոլոր նախարարներին, տանում էր նրանց իր հետ ամեն տեղ և չէր թողնում, որ հեռանան իրենից, որպեսզի նրանցից մեկն ու մեկը մի նոր Դաստաբեն չդառնա, դավաճան հայրենիքի։

Պարսկական երկրորդ պատերազմը, որի ժամանակը նույնպես անհայտ է, ավելի չարաբաստ եղավ հայերի համար։ Մի ճակատամարտի մեջ սպանվեց Վաչե սպարապետը։ Ծերունի հերոսի մահը լքում և հուսահատություն պատճառեց հայոց աշխարհին։ Անմխիթար էին թագավորն ու զորքը։ Եվ ահա այդ ընդհանուր թուլացման միջոցին ուժեղ քաջալերիչ խոսքով հանդես է գալիս Վրթանեսը։ Պատերազմը նա հայտարարում է սրբազան և նրա մեջ ընկած բոլոր մարտիկներին՝ նահատակներ, որոնց հիշատակը պիտի կատարեր եկեղեցին տարեցտարի։ Ինքնավստահություն և քաջություն ներշնչելու համար կաթողիկոսը այդպիսի կարգադրություն արավ և ապագայի համար, տնօրինելով, որ պատարագի ժամանակ հիշատակվեն և նրանք, որոնք պատերազմներում կսպանվեն այնուհետև։

Վաչե սպարապետով Փավստոսի պատմության մեջ սկսվում է Մամիկոնյան տոհմի մեծ վեպը, որ իր մեջ ամփոփում էր IV դարի հայկական շարժումների արձագանքները, մարմնացնելով գեղեցիկ բանահյուսական պատկերներ, ժողովրդի ստեղծագործական կարողության գոհարներ։ Վաչեից սպարապետությունն անցավ ժառանգությամբ նրա որդուն, մանուկ Արտավազդին։ Այս ժառանգական կարգը Մամիկոնյան տոհմի իրավունքն էր, ուստի նկատի չառնվեց այն հանգամանքը, որ փոքրահասակ Արտավազդը չէր կարող հրամանատարություն անել։ Նա կարգվեց անվանական սպարապետ, իսկ մինչև չափահասությունը խնամակալներ կարգվեցին Մամիկոնյան տան երկու փեսաները—Արշավիր Արշարունի և Անդովկ Սյունի։

Միասին էին գործում Խոսրով թագավորն ու Վրթանես կաթողիկոսը, միաժամանակ էլ վախճանվեցին, հավանորեն պարսկական երկրորդ պատերազմից քիչ հետո։ Մի պարզ համեմատություն այդ երկու բարձրաստիճան գործիչների մեջ բավական կլինի ցույց տալու համար որ հայ եկեղեցու գլուխը իր մտավոր և վարչական ընդունակություններով, իր կամքի ուժով բարձր էր հայ պետության գլխից և իրապես տիրում էր նրա վրա։ Գրիգոր Լուսավորչի տան առաջին ներկայացուցիչն է դա, որին պատմությունը նկատում է ո՛չ այնքան զուտ կրոնական, որքան քաղաքական դերի մեջ, որոշակի ծրագրով և կազմակերպչական անդուլ աշխատություններով։ Թույլ և համակերպող Խոսրովը ենթարկվում էր նրա կամքին, ինչպես Տրդատը, քրիստոնեություն ընդունելուց հետո, Գրիգոր Լուսավորչի կամքին էր ենթարկված, և այս դառնում էր մի տեսակ սկզբունք, մի տեսակ քաղաքական դավանանք նաև ապագայի համար։ Կաթողիկոսարանի համահավասարությունը արքունիքի հետ երկրի բախտը տնօրինելու իրավունքի մեջ կամ նույնիսկ և առաջնությունը՝

այս տեսակ մի ձգտում է որոշակի ընդգծվում չորրորդ դարի շարժումների մեջ։ Հոգևոր միապետությունը անպատասխանատու էր եկեղեցական գործերի սահմանում և ուզում էր իր ձեռքն առնել և աշխարհական անպատասխանատու իշխանությունը։

Այս կողմից ահա քրիստոնեական եկեղեցին Հայաստանում հենց սկզբից ընդունում է մի շատ առանձնահատուկ կերպարանք, որ պարզ կլինի, եթե համեմատենք հենց հունական եկեղեցու հետ, որից, սակայն, ներշնչումներ էր ստանում Լուսավորչի տոհմը։

Կոստանդին Մեծն ընդգրկեց քրիստոնեությունը ոչ թե այն պատճառով, որ նա մի ջերմեռանդ հավատացող էր, այս կերպարանքով չէ նա երևում պատմության մեջ, այլ որովհետև նա, իբրև պետական հանճար, շատ լավ ըմբռնեց թե ինչ ահագին ուժ է ներկայացնում քրիստոնեությունը։ Մի նուրբ քաղաքագիտությամբ կայսրը, սիրաշահելով նոր կրոնը, օգտագործեց նրա ամբողջ ուժը կայսերական միահեծանությունը ավելի ևս ամրապնդելու համար։ Հովանավորելով քրիստոնեությունը, դարձնելով նրան պետական կրոն, Կոստանդինը եկեղեցու ներկայացուցիչների հետ մշակեց մի հարաբերություն, որով եկեղեցու վերաբերմունքը դեպի աշխարհական գահը միանգամայն հպատակական էր[1]։ Այս սկզբունքը վերցվում էր Հռոմեական հեթանոսությունից։ Կայսրի անձնավորությունը սրբազան էր և նրա իշխանությունն ուներ նաև հոգևոր բարձր նշանակություն։ Այս հայեցակետը հետզհետե մտավ նաև քրիստոնեական եկեղեցու մեջ և զարգացավ իբրև պետության հիմքը կազմող մի սիստեմ։ Եկեղեցու պետն իսկապես կայսրն էր[2], իսկ Կ. Պոլսի պատրիարքը, հունական եկեղեցու բարձրագույն պաշտոնյան, կայսրի համար լոկ մայրաքաղաքի թեմի առաջնորդն էր։ Եկեղեցին հեթանոսական տաճարից փոխ առավ մի ամբողջ կայսերապաշտություն։ Եկեղեցու պարտականությունն էր բարձրացնել կայսերական իշխանությունը, համլքով շրջապատել նրան և դարձնել ակնածության առարկա։ Եվ այդ պարտավորությունը ոչ միայն քարոզի ու արարողության մեջ էր արտահայտվում, այլև գիտական-փիլիսոփայական ապացույցներով էր հանդես գալիս։

Բյուզանդիայում հաստատված հռոմեական կայսրությունը երկար չկարողացավ զերծ մնալ միջավայրի ազդեցությունից։ Հունական քաղաքակրթությունը սկսեց դուրս մղել լատինականությունը։ Հունական լեզուն, հունական քրիստոնեությունը իրենց կնիքը դրին պետության վրա, որ սկսեց կազմակերպվել հռոմեական ավանդություններով ու սկզբունքներով, բայց զարգացնելով և տեղային ինքնուրույնությունը։ Այս աշխատանքը ի վերջո ստեղծեց մի դրություն, ուր բյուզանդական կայսրությունը ո՛չ զուտ հռոմեական էր, ո՛չ զուտ հունական։ Եվ այդ պատճառով նա Բյուզանդիոն կոչվելուց ավելի կոչվում էր Հռոմք, Հռոմոց երկիր, Հռոմոստան և այս անուններով էլ նա ճանաչված էր Արևելքի բոլոր ժողովուրդների մեջ։ Իսկ գիտության մեջ բյուզանդականություն կոչվել սկսեց այն ամբողջ կրոնական-կուլտուրական կարգը, որ այդ հռոմների թագավորության էությունն էր կազմում[1]։ Բյուզանդականությունը համանիշ է խիստ կենտրոնացման, անսահման միապետականության, կրոնական-ազգային կղզիացման և սրա հետ անբաժան մոլեռանդության, նենգության, անշարժականության։

Այսպիսի երևույթ չէ նկատվում քրիստոնյա Հայաստանի մեջ հենց սկզբից։ Այս հանգամանքի մեջ ամենից շատ խոսում էր, իհարկե, հայ երկրի ամբողջ պատմական կարգը, նրա հոգեբանությունը։ Ուժեղ կենտրոնական իշխանություն չկար և չէր կարող լինել Հայաստանում — այս ցույց էր տվել հայոց պատմությունը դեռ Տիգրան Մեծի ժամանակից, իսկ քրիստոնեությունը միայն իր համար էր աշխատում ուժեղ եկեղեցական կենտրոնացում ստեղծել, բայց աշխարհական իշխանության նկատմամբ դարձավ ավատատիրական կարգի կողմնակից։ Արշակունի թագավորները քրիստոնյա դառնալուց հետո էլ հավատարիմ մնացին հին պարթևական գաղափարներին և հեռու մնացին բյուզանդական կայսրների ըմբռնողությունից։ Բացի տոհմային ավանդություններից, նրանց վրա ծանրացած էին և անձեռնհասությունը, վերանորոգչական անկարողությունը և մանավանդ թուլությունը։ Փոխանակ եկեղեցու ուժն իրենց համար օգտագործելու՝ նրանք կամ թուլամորթությամբ ենթարկվում էին եկեղեցականության կամ թե թշնամական դիրք բռնելով դեպի քրիստոնեությունն առհասարակ և դեպի հոգևորականությունը մասնավորապես, առաջացնում էին ներքին սուր պայքարներ։ Հայաստանի մեջ կազմվել էին երկու պետություն — աշխարհական և հոգևոր։ Տարբեր շահերի ներկայացուցիչներ լինելով, դրանք իրար վերաբերմամբ հակամարտ դիրքեր գրավեցին և փոխադարձ ընդհարումների իրականության մեջ մտան։

2. Տիրան (342—350): Չորրորդ դարի այս չափազանց նշանավոր երեվույթը բաց էր անում Տիրան թագավորը, որի օրինակին պիտի հետևեին և նրա երկու հաջորդները։ Տիրանը Խոսրով Կոտակի որդին էր, և նրա հետ միաժամանակ կաթողիկոսական գահն էր բարձրանում Վրթանեսի որդի Հուսիկը, որ դեռ չէր դուրս եկել երիտասարդական հասակից։ Այս երկու անձինքն էլ դառնում են ներկայացուցիչներ այն հակամարտ հոսանքների, որոնց մղձավանջը վճռական ազդեցություն ունեցավ Հայաստանի քաղաքական ճակատագրի վրա։

Տարաբախտաբար, մենք հնարավորություն չունենք հավասար լավատեղյակությամբ ճանաչելու երկու մարտնչող կողմերը։ Պատմական տեղեկություններ թողել է միմիայն եկեղեցականությունը, իսկ Փավստոս Բյուզանդացին, որ չորրորդ դարի մեծագույն մասի վերաբերմամբ միակ լավ աղբյուրն է, չէ կարող համարվել անկողմնապահ պատմիչ։ Նա չափազանց շատ է նվիրված կղերականության շահերին, չափազանց շատ է ստրկացած մանավանդ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին։ Արշակունի այն թագավորները, որոնք ձգտում էին անկախ դիրք բռնել, նրա համար արատավոր եկեղեցու դիմաց ճակատում էին անկախ դիրք բռնել, նրա համար արատավոր եկեղեցու դիմաց ճակատում էին անհաշտ մարդիկ են ընդհանուր առմամբ։

Բայց նրա տված միակողմանի նյութն էլ ցույց է տալիս, որ Վրթանեսի մահից հետո, ուժեղացավ պարսկական կուսակցությունը և նրա ազդեցության ենթարկվեց և Տիրան թագավորը, որ իր հոր կամ պապի ջերմեռանդությունը չուներ քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ, լայն համբերողություն ևր ցույց տալիս դեպի հեթանոսական անցյալը և չէր հալածում հայ հեթանոսու-

[1] **В. Грибовский**, «Народ и власть в Византийском государстве», Пет., 1897, с. 341—362.

[2] Եկեղեցու հռչակավոր հայրերից մեկը. Կյուրեղ Ալեքսանդրացին գրում էր Թեոդոս կայսրին. «Այս անհիշաչարությունը, այս զիջողությունը պատկանում են բարձրագույն Աստվածության էության, իսկ նրանից հետո և նրա օրինակով և ձեր մեծության, ամենաքրիստոսասեր կայսրիդ։ Իսկապես դուք երկնային թագավորության նմանություն եք բերում» (Ф. Курганов. «Византийский идеал царя и царства», Казань, 1881, с. 18).

[1] **Ф. Успенский**, «История Византии». Пет., гл. I.

թյան մնացորդները։ Այս ուղղությունը տանում էր դեպի երկու անխուսափելի հետևանք—դեպի մերձեցում պարսիկներին և դեպի ներքին խիստ ընդհատումներ հունական կուսակցության հետ։ Հայաստանի ճակատագրին հատուկ այս հին երևույթի մեջ մեծ կար մի նոր հանգամանք, այն էր, որ հունական (հին հռոմեական) կուսակցության գլուխ էր դառնում, իբրև պայքարող ուժ, հայ եկեղեցականությունը։

Փավստոս Բյուզանդացին Տիրանին ներկայացնում է մի կոպիտ և անխելամտաբնակալ, դաժան ու արյունռուշտ ներսում և անկարող ու համակերպող՝ դրսում, իրենից ուժեղների մոտ։ Չէ կարելի ժխտել թե Տիրանն այսպիսի մի բռնակալ չէր, բայց և չէ կարելի չընդունել թե նա հայ միապետների մի սովորական տիպն էր։ Համենայն դեպս՝ անկարելի է միմիայն այդ հատկություններով բացատրել այն սուր շփումները, որոնք Տիրանի ժամանակ տեղի ունեցան պետության և եկեղեցու մեջ։ Ավելի խոր ու լուրջ էին այդ շփումների պատճառները և դրանցից ամենապլխավորը արտաքին քաղաքական կացությունն էր, որ ընդհանրապես նպաստավոր էր պարսկական կուսակցության համար։ Շապուհ Բ-ը, ճիշտ է, վճռական հաղթանակներ չէր տանում Միջագետքում, բայց կայսրությունն էլ ավելի թախտավոր չէր[1]։ Կոնստանդ կայսրը հաջողակ պորտավար չէր տոհմասիրական, իսկ արևելյան սահմանների վրա բացառիկ ուշադրություն դարձնել չէր կարողանում, քանի որ ուներ ավելի լուրջ հակառակորդներ Արևմուտքում, որոնց դեմ նույնպես կռվում էր նա։ Ամրությունների այն գիծը, որ Դիոկլետիանոս և Կոստանդին կայսրների ջանքերով կառուցված էր Միջագետքում, անխորտակելի մի պատվար էր Պարսկաստանի դեմ և ապահովում էր երկարատև պաշտպանողական պատերազմը կայսերական բանակի համար։ Բայց և այդպես, անխոնջ և եռանդուն Շապուհը իրեն միշտ բավականաչափ ուժեղ էր զգում այդ պաշտպանողական գծի առաջ և նրա զորքերը համարյա ամեն գարնան արշավանքի մեջ էին լինում, ավերում, կողոպտում էին հռոմեական երկրները, մի քանի անգամ էլ պաշարեցին, թեև ապարդյուն, Մծբինը, որ ամենանշանավոր բերդն էր Միջագետքում[2], իսկական կռվախնձորը երկու պետությունների մեջ մնում էր Հայաստանը, որ Շապուհը համարում էր պարսկական թագի վաղեմի ժառանգություն և որի վերստացումը նա դարձրել էր իր քաղաքականության անկյունաքար։ Տիրանի ժամանակ էլ այդ հուժկու և եռանդուն սասանյանն աշխատում էր՝ ինչպես և Խոսրովի ժամանակ, դիվանագիտական կտրուկ միջոցներով իրականացնել իր նպատակը, որքան կարելի է՝ հեռացնելով զենքով գործելու անհրաժեշտությունը։ Տիրանը, բյուզանդացիների թուլության պատճառով մենակ մնալով այդ ուժեղ քաղաքականության առջև, թեքվեց, ինչպես բնական էր մի թույլ ու տկար տիրապետողի համար, դեպի ուժեղի, դեպի Շապուհի կողմը։ Իսկ այս հանգամանքն անխուսափելիորեն պիտի ծառայեներ նրա դեմ հայ կազմակերպված եկեղեցականությունը։ Հուսիկ կաթողիկոսը, որին Փավստոսը շարունակ անվանում է «մանուկ», երիտասարդական ավյունով պայքարեց նրա դեմ։

Այդ պայքարի մեջ միայն ընդհանուր սկզբունքները չէին խոսում։ Կային և ուրիշ անձնական հանգամանքներ, որոնք, անշուշտ, իրենց դերն էին կատարում թագավորի և կաթողիկոսի փոխադարձ հարաբերությունների մեջ։ Ինչպես

[1] Крымский, «Ист. Сасанид.», с. 44.

[2] Հ. Աստուրյան, եր 277։

գիտենք, Հուսիկը Տիրանի փեսան էր, ամուսնացած նրա աղջկա հետ 12 տարեկան հասակում։ Փավստոսը հարկավոր է համարել տալ այդ ամուսնության մանրամասնությունները, որոնք մեր աչքև բաց են անում ընտանեկան մի դժբախտ պատկեր[1]։ Սրտի գործ չկար այդ կապակցության մեջ, այլ միայն հաշվին էր խոսում։ Վրթանեսին հարկավոր էր որ Լուսավորչի տոհմը շարունակվի արու զավակների անընդհատ հաջորդականությամբ և նա բռնադատել էր իր անչափահաս որդուն ամուսնանալ թագաժառանգի աղջկա հետ։ Որդին ծնության հաշվին միացված էր արքունիքի հետ խնամիանալու հաշիվը։ Հրաշքների հավատացող պատմիչը պնդում է որ սուրբ տոհմի այդ հոգսերը հատուկ ուշադրությամբ հոգացվում էին և երկնքում, որի հրեշտակը լուրթ վասար էր բերում Հուսիկին նրա ընտանեկան ապագայի մասին։ Սակայն չնայած այդ բոլոր խնամքներին, Հուսիկը չկարողացավ սիրել իր կնոջը։ Պատմիչը բերում է մի շարք վկայաբանական հերյուրանքներ. իբր թե Հուսիկը միայն մի գիշեր է քնել իր կնոջ հետ և հրաշքով, երկնքից տված տեսիլի միջոցով իմանալով որ կինն արդեն հղիացել է, որ նա երկու արու զավակ պիտի ծնե, որոնք սակայն, անարժան պիտի լինեն քահանայապետական պաշտոն շարունակելու, զրկացած հեռանում է ամուսնական հարաբերություններից, ոչինչ համարելով թագավորական տան վայելքները։ Թեև դեն ձգենք հրաշքներն այս պատմությունից, կմնա այն իրականությունը, որ Հուսիկը ապրել է իր կնոջ հետ մինչև տոհմային պարտավորության լրացումը, այսինքն մինչև այն օրը, երբ նրա կինը ծնեց երկվորյակ արու զավակներ, որոնց տվին Պապ և Աթանագինես անունները։ Այնուհետև նա հեռացավ իր կնոջից, չկարողանալով զսպել իր զգվանքը։

Ուսանելին այս վիպական պատմության մեջ այն է, որ կնաթողությունը առաջացրեց թշնամություն թագավորական տան և Հուսիկի մեջ։ Ճիշտ է, դժբախտ կինը շուտով մեռավ և ազատեց իր ամուսնուն անախորժ դրությունից, բայց այս հանգամանքը, ինչպես երևում է, չնպաստեց փեսայի և ն

Հուսիկը, նրա ասելով, թեև հասակով մանուկ էր, բայց խելքով փորձված և իմաստուն ծեր էր։ Նա չքնաղ ու աննման էր ոչ միայն իր արտաքին տեսքով, այլ մանավանդ իր հոգու բարձր բարեմասնություններով, իր մաքրությամբ, անշահասիրությամբ։ Մինչդեռ Տիրանի թագավորությունն «անմիտ» էր, լի ամեն տեսակ բարոյական արատներով։ Նա օրինակ էր ամբողջ աշխարհի համար և ամենքը, նախարարներ թե ժողովուրդ, նույն արատներով էին վարակվում։ Փավստոսը բերում է և այդ արատների ցանկը — անօրենություն, պոռնկություն, արվագիտություն, արյունհեղություն, զրկություն, աղքատատյացություն[1]։ Դրանց դեմ կռվելու համար էր, որ Հուսիկը զրահավորվեց իր տոհմին և երիտասարդ հասակին պատիվ բերող մեծ եռանդով, մրցընելով նրա մեջ անողոք խստություն, չափազանցություններ։ Որ պատմիչի հիշատակած արատները վատ են և ցավալի, այդ մասին երկու կարծիք լինել չէ կարող։ Բայց որ նրանք հատուկ են ամեն մի երկրի և հայ աշխարհի առանձնահատուկ սեփականությունը չէին կազմում, այս էլ անկասկածելի է։ Պարզ է և այն, որ համենայն դեպս այդ տեսակ արատները չէին կարող դառնալ միակ պատճառ մի ուժեղ ներքին պայքարի, որ տակնուվրայություն էր մտցնում պետական կյանքի մեջ, վատացնում էր երկրի՝ առանց այդ էլ ծանր ճակատագիրը։ Պետք է լինեին ուրիշ, ավելի խոր ու լուրջ պատճառներ։

Դրությունը մասամբ հասկանալի է դառնում, երբ նկատի ենք առնում կղերական պատմիչի դառն գանգատները հեթանոսության վերանորոգման մասին։ Այս բանը պարսկական կուսակցության հաղթանակի հետևանքն էր։ Քրիստոնեությունը չէր արմատանում ժողովրդի գիտակցության մեջ։ Քչերը միայն, նրանք, որոնք դաստիարակվել էին հույն և սիրիական դպրոցների մեջ, հասկացողություն ունեին թե ինչ կրոն են պաշտում։ Անգետ բազմությունը, որի մեջ էին ազգաբնակության բոլոր խավերը, բոլոր դասակարգերը, մնալով անունով քրիստոնյա, վերադառնում էր երկրի հին պաշտամունքին։ Հեթանոսական կուլտուրան, հալածանքներից ազատված, նորից ծավալվում էր հայ երկրում։ Նորից կենդանանալ էր սկսում ազգային գրականությունը, հայ աստվածների և հայ հերոսների երգերը դարձյալ բարձրաձայն հնչում էին ժողովրդի մեջ և վիպասաններն էին, որ նորից գրավում էին հասարակաց սերն ու ուշադրությունը։ Ահա ո՛րն էր իսկական վտանգը հայ եկեղեցու համար։

Անարմատ և մակերևույթային քրիստոնեությունը պահպանվում էր թագավորական հրամանով։ Տրդատն ու Խոսրովը ճնշել էին ամեն մի հեթանոսական շարժում։ Հուսիկն իրավունք ուներ սպասելու որ իր ժամանակ էլ արքունական իշխանությունը կգա պաշտպան հանդիսանալու եկեղեցուն։ Բայց Տիրանը իր հոր և պապի օրինակին չէր հետևում։ Ուզում էր աշխարհական իշխանության անկախությունը և գերազանցությունը պաշտպանել, ցույց տվեց կրոնական լայն համբերողություն, ինքն էլ չէր թաքցնում իր հեթանոսական հակումները։ Հուսիկը նրա դեմ գնաց. հակառակության մեջ նորից արծարծվեցին փեսայի ու աներոջ նախկին թշնամական զգացմունքները։ Առաջինը սինված էր քրիստոնյա հովվի իրավունքներով. նա ամեն ժամանակ կարող էր հանդիմանել իր հոտը, պատժել նրան, զրկելով եկեղեցու հետ հաղորդակցություն ունենալուց։ Խստապահանջ կաթողիկոսը արգելում էր հանցավոր հա-

[1] Փավստոս, Գ, ժբ։

մարված նախարարներին եկեղեցի մտնել և այնքան առաջ տարավ իր հաստատակամությունը, որ այդ ծայրահեղ միջոցը գործադրեց նույնիսկ և թագավորի դեմ։ Մի օր Տիրանը գնում էր եկեղեցի. կաթողիկոսը դուրս եկավ եկեղեցուց և չթողեց նրան ներս մտնել, ասելով թե անարժան է։ Բարձրագույն իշխանության հասցրած այս մեծ անարգանքն, իհարկե, ներելի չհամարվեց, մանավանդ երբ անարգվողը Տիրանի պես մի բռնավոր էր։ Կատաղած թագավորի հրամանով կաթողիկոսը ներս է տարվում եկեղեցի և այդտեղ նրան անխղճորեն ծեծում-ջարդում են բիրերով ու սպանում (ենթադրվում է 347 թվին[1])։ Այս երրորդ մեծ զոհն էր, որ Լուսավորչի տունը տալիս էր իր քրիստոնեական առաքելության և իր տոհմային շահերի համար։ Եկեղեցու կրած տնեական առաքելության և իր տոհմային շահերի համար։ Եկեղեցու կրած հարվածը շատ ծանր էր, բայց բարոյապես հաղթանակողը նա էր, որովհետև մտցնում էր իր երախտավորների մեջ մի նոր նահատակ ևս, զարդարված բարձր առաքինության և երիտասարդական սրբազան ավյունի հուսապսակով։

Հուսիկն ուներ ժառանգներ և Լուսավորչի տոհմը կարող էր անընդհատ շարունակել իր հոգևոր միապետությունը։ Սակայն նրա որդիներից ոչ մեկն էլ՝ ո՛չ Պապը, ո՛չ Աթանագինեսը չկարողացան հոգևոր կոչման մերձենալ։ Հունական կուսակցությունը միջոցներ ձեռք առավ նրանց համառությունը կոտրելու համար և զորով, բռնադատելով երկուսին էլ սարկավագ ձեռնադրել տվեց։ Սակայն զուր էին այս ջանքերը։ Երկու եղբայրներն էլ սաստիկ կենսասեր էին, աշխարհիկ վայելքներին նվիրված։ Նրանք մտան զինվորական ծառայության մեջ, ամուսնացան Տիրանի երկու քույրերի՝ Վարազդուխտի և Փառանձեմի հետ, ամուսնություններ, որոնց տարօրինակությունը մեր ժամանակի հասկացողությունների տեսակետից չափազանց աչքի ընկնող է։ Լուսավորչի սերունդների հաջորդականությունը կաթողիկոսական գահի վրա այսպիսով ընդհատվում է և համազգային ժողով է հրավիրվում ուրիշ մի մարդ ընտրելու համար։ Ընտրությունը, թագավորի հավանությամբ, կանգ է առնում Դանիել անունով ծերունի սիրիացի եպիսկոպոսի վրա։ Հաղթանակ տանում էր դարձյալ հունական կուսակցությունը, որովհետև Դանիելը թեև սիրիացի էր, բայց ձեռնադրված էր Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով, ստացել էր նրանից կրոնական առաջնակարգ նշանակություն ունեցող Տարոնի առաջնորդությունը և այլ պատիվներ և ինքն էլ Լուսավորչի տոհմին նվիրվածներից էր։ Խոշոր ընդունակություններով աչքի ընկնող այս հոգևորականը միսիոներական գործունեություն ունեցել էր և Պարսկաստանում, իսկ Հայաստանի մեջ վայելում էր մեծ հռչակ։ Նա անապատական էր (ճգնավոր) և հավանորեն հենց ինքն էլ առաջինն էր, որ Սիրիայից Հայաստան մտցրեց անապատական-ճգնավորական կարգը[2]։ Այն ժամանակ դեռ նոր էր քրիստոնեական եկեղեցու ծոցում զարգանում անապատականությունը, որ մեծ քանակությամբ մարդիկ էր գրավում և այսպիսով դառնում եկեղեցու մոլեռանդ և կուռ կազմված զորաբանակը՝ նրա տիրապետությունը ամեն տեղ տարածելու և հաստատ պահելու համար։ Ճգնավորության ուժը նրա մեջ էր, որ նա իրեն հեռու էր պահում աշխարհից, խորհրդավորության քողով էր ծածկում իրեն, իսկ այս հանգամանքը նպաստում էր որ նա աշխարհի աչքում համարվի գերբնական ուժերի տեր, սուրբ, հրաշագործ։ Այս կողմից մանավանդ մեծ էր Դանիել եպիսկոպոսի հռչակը։ Փավստոսն ամենայն լրջությամբ պատմում է թե նա մեռելներ

[1] Օրմանյան, «Ազգապատում», էջ 150։

[2] Տրվանդ Տեր-Միհնասյան, «Հայ եկեղեցու հարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ», «Էջմիածին», 1908, եր. 35։

էր հարուքանում, կոշիկներով ման էր գալիս ջրերի վրա և կոշիկները նույն, իսկ չէին էլ թրջվում, խոր ձյունները չքանում էին նրա ոտքերի առջև, նա թռչում էր մրրիկի նման և այլն, և այլն։

Ընդունելով իր ընտրությունը, Դանիելը հայոց արքունիքում երևաց ոչ իբրև համակերպվող ու հլու մի պաշտոնավար, այլ զինված Հաւսիկի համբաձակախոսությամբ, դիմադրող ու պահանջող։ Մանավանդ երիտասարդ կաթողիկոսի ողբերգական մահը ցասման ամենահզոր շեշտեր էր մտցնում ծերունի անապատականի խոսքի մեջ, և Տիրանն ու նրա արքունիքը լսում էին գուցե ավելի խիստ ու կծու հանդիմանություններ։ Բայց Դանիելին էլ չխնայեցին, չնայած նրա ամբողջ հռչակին ու հեղինակության։ Տիրանն առանց այլևայլության թոկ գցել տվեց նրա վիզը և խեղդել տվեց։ Եվ այս դաժան խստությունների թագավորը հասնում էր իր նպատակին։ Կաթողիկոսությունը, գոնե առժամանակ, դագարում էր լինել արքունիքը վարկաբեկող։ Դանիելից հետո կաթողիկոս ընտրված Փառենը արդեն պատշաճավոր պատկառանքով էր վերաբերվում թագավորին։ Իսկ սրա մահից հետո հակահունական հոսանքին հաջողվում է մի խոշոր քայլ էլ անել Լուսավորչի տոհմի դեմ, առաջ բերելով մի ամբողջ հոգևոր դինաստիա հայ ազգային կուսակցության միջից։ Ընտրվեց Շահակը, որ մեզ արդեն հայտնի Աղբիանոս եպիսկոպոսի տոհմից էր։

Այս տունը չորրորդ դարում չորս կաթողիկոս տվեց, որոնք միևնույն քաղաքականության հետևեցին—հաշտ ու համերաշխ վերաբերմունք դեպի արքունիքը։ Այս քաղաքականությունն, իհարկե, չէր կարող դուր գալ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին ու նրա կողմնակիցներին։ Փավստոսը սառնությամբ է խոսում Շահակի մասին, շեշտում է, որ նա Փառենի ճանապարհով գնաց, չէր բողոքում ու չէր հանդիմանում, ուստի և բարքերի ապականությունն ավելի սաստկացավ։ Նշանակալի հանգամանք է որ Աղբիանոսի տոհմի վերաբերմամբ հունասերները միայն այս մեկն էին ցույց տալիս իբրև պակասություն, մյուս բոլոր կողմերից այդ կաթողիկոսները միանգամայն արժանավոր հոգևորականներ էին[1]։

Հակահունական հոսանքի այս հաջողակ գործողությունները, ինչպես երևում է, հեշտությամբ չկատարվեցին, առանց ցնցումների, և հայոց երկիրը մի ավելորդ անգամ ևս ներկվեց ներքին ապգամիջյան կռիվների արյունով։ Հեթանոսական կուսակցության ամենանշանավոր ներկայացուցիչը և մասնավորապես Լուսավորչի տոհմի թշնամին էր Տիրանի կանանոցի ներքինապետը կամ մարդպետը՝ Հայր անունով, որ գրգռում էր թագավորին հակառակ կուսակցության պատկանող նախարարների և մանավանդ Ռշտունյաց ու Արծրունյաց տոհմերի դեմ։ Ոչինչ տարօրինակ բան չկա որ Տիրանը հեշտությամբ ենթարկվեց Հայրի ներշնչումներին, եթե չմոռանանք կանանոցի ու ներքինիների դերը Արևելքում։ Եվ նորից կրկնվեց բարբարոսական սովորությունը, որ այնքան անգամ արյունոտել էր հայ հողը, բայց որ, անշուշտ, զուտ հայկական չէր, այլ ընդհանրապես հատուկ արևելքի ավատական-բռնապետական կարգերին։ Երկու նախարարական տոհմերը մեղսագործ չէին պետության դեմ, բայց սրի քաշվեցին անխնա, առանց բացառություն անելու նույնիսկ և էգերի համար։ Գլխավոր զրդիչն այսպիսի բարբարոսությունների մեջ նախարարների տոհմային կալվածների հափշտակումն էր։ Բայց այսպիսի կոտորածների ժամանակ սովորաբար հաջողվում էր ազատել մի կամ երկու

[1] Փավստոս, Գ, ժէ։

որ երեխա, որոնք հետո դառնում էին տոհմային վերածնունդի պատճառ։ Այս անգամ երկու տոհմերի փրկիչ հանդիսանում են Մամիկոնյան երկու իշխաններ Արտավազդ և նրա որդի Վասակ, որոնք հայոց զորավարներն էին։ Մենք արդեն գիտենք որ Մամիկոնյան տոհմն ընդհանրապես Գրիգոր Լուսավորչի տան և հունական կուսակցության շատ ազդեցիկ կողմնակիցներն էին։ Արտավազդն ու Վասակը արքունիքումն էին գտնվում, երբ այնտեղ բերվեցին երկու ազատված երեխա—Ռշտունյաց տոհմից՝ Տաճատ անունով և Արծրունյաց տոհմից՝ Շավասպ, որոնք իրենց դայակների տներումն էին եղել իրենց տոհմերի բնաջնջման միջոցին։ Տիրանը հրամայում է փողոտել երեխաներին, բայց Արտավազդն ու Վասակն ընդդիմանում են, խլում են դժբախտ զոհերին դահիճների ձեռքից և ամեն մեկը մի երեխա դրած թևի տակ՝ դուրս են գնում արքունիքից, հեռանում են իրենց տոհմային կալվածը, որ գտնվում էր Սպեր գավառում։ Այդտեղ էլ մնում են նրանք՝ Տիրանի երեսը չտեսնելու և գուցե նրա բարկության չենթարկվելու համար։ Իրենց գործն են դարձնում իրենց ազատած նախարարազուն երեխաներին մեծացնելն ու դաստիարակելը[1]։

Բայց Տիրանը, այսպիսի դիրք բռնելով հունական ազդեցության դեմ, մոռանում էր իր աշխարհի ճակատագիրը, մոռանում էր, որ իր թագավորությունը երբեք չէր դուրս եկել սալի և կռանի մեջ տրորվողի դրությունից։ Հայոց թագավորը անկախ գործողություններ երկու մրցող պետություններից որևէ մեկի վերաբերմամբ կարող է ցուցադրել միայն այն դեպքում, եթե նրա երկիրը բավականաչափ ուժեղ էր ներքին կազմակերպությամբ և զինվորական կարողությամբ։ Այս երկու հանգամանքներից առաջինը մանավանդ միշտ պակասել էր հայ երկրին, իսկ այժմ նրա զինվորական թուլությունն ավելի ևս սաստկանում էր, քանի որ Մամիկոնյան սպարապետական տոհմը հեռացել էր ասպարեզից, իսկ ինքը Տիրանն իր հոր պես զուրկ էր զորավարության ընդունակությունից։

Բյուզանդիոն փոխադրված հռոմեական քաղաքականությունը ամենևին դուրս չէր հանել Հայաստանն իր կենսական շահերի շրջանից, և Տիրանի վրա, ինչպես և նրա նախորդների ժամանակ, ծանրացած էր կայսրներին հավատարիմ մնալու պարտավորությունը։ Այս պայմանն ապահովում էին Տրդատի տված երեք պատանդները, որոնցից առաջինը նրա որդի Տրդատն էր, երկրորդը՝ Տրդատի որդի Գնելը և երրորդը՝ Տիրանի մյուս որդու, Արտաշեսի որդին, Տիրիթը։ Երեք էլ պահվում էին Բյուզանդիայում։ Մովսես Խորենացին պատմում է որ պատանդներից Տրդատն սպանվեց կայսրի հրամանով[2]։ Ենթադրվում է որ այս բանը տեղի ունեցավ Տիրանի ժամանակ, հավանականաբար այն պատճառով որ Տիրանը բացարձակորեն պարսկական կուսակցության կողմն էր անցել։ Սպանությունը ղգաստացրեց Տիրանին, իսկ երբ Կոստանդ կայսրը 348-ին անձամբ պատերազմի գնաց Շապուհի դեմ, Տիրանին ոչինչ չէր մնում անել, բայց միայն օգնել նրան ընդդեմ իր բարեկամ պարսիկների։ Նրա ներկայությունը կայսերական բանակում չէ հիշատակված, բայց հպատակ է որ Կոստանդի հրամանի տակ գտնվում էր հայ մի ուժեղ հեծելազոր զորաբաժին[3], ճակատամարտը պարսիկների հետ տեղի ունեցավ Սինգարայում։ Հաղթող էին սկզբում հռոմեացիները, բայց վերջում պարսիկ-

[1] Փավստոս, Գ, ժը։
[2] Խորենացի, Գ, ժգ։
[3] Հ. Աստուրյան, 278—279։

ները մեծ ջարդ տվին նրանց և փախուստ դարձրին։ Կայսրը սահմանների պաշտպանությունը թողեց Միջագետքի բերդերին, իսկ ինքը գնաց Արևմուտք, տանելով իր հետ և հայ հեծելազորքը, որ և քաջությամբ կռվեց կայսրի պատերազմների մեջ։

Շապուհն, իհարկե, չպիտի ներեր Տիրանի արարքը, որքան էլ ակամա եղած լիներ նա։ 350-ին քաջարի Սասանյանը նորից պաշարեց Մծբինը և նորից ապարդյուն կերպով։ Այդ ժամանակ էլ նրա գլխավոր զորավարներից մեկը, Ներսեհ անունով, գնաց կատարելու նրա կարգադրությունը Տիրանին ձերբակալելու մասին։ Կեղծվեց բարեկամություն և Տիրանը հրավիրվեց գնալ Շապուհի հետ տեսնվելու իր ընտանիքով։ Նա չկարողացավ մերժել այդ բարեկամական ցույցը։ Փավստոսը այսպես է պատմում այդ դեպքը։ Ատրպատականի կողմնակալ Վարազ-Շապուհն էր, որ գործում էր Ներսեհի հրամանով, իսկ Ներսեհը անվանված է թագավոր, մի հանգամանք, որ ցույց է տալիս թե այս բարձրաստիճան զորավարը Շապուհի ազգականներից էր[1]։ Վարազ-Շապուհը բարեկամական բանակցություններ է սկսում Տիրանի հետ, որ փոխադարձ ողջույններով նրա մոտ է ուղարկում իր սենեկապետ Փիսակ սյունեցուն։ Սա դավաճանում է իր տիրոջը և գրգռում է նրա դեմ ընչաքաղց պարսիկին։ Պատմելով նրան թե Տիրանն ունի մի ձի, որի գույնն ու հասակը աննման են և որի պես մի հոյակապ նժույգ գտնել անկարելի է։ Վարազ-Շապուհը խնդրում է Տիրանին իրեն ընծայել այդ ձին։ Թույլ թագավորը, չկամենալով զրկվել իր սիրած ձիուց, գտնում է նրա գույնի և տեսքի մի այլ ձի, բայց ավելի փոքր հասակով և ուղարկում է պարսիկ կողմնակալին։ Բայց պարսիկը չի խաբվում, ունենալով Փիսակի պես մի լրատու։ Եվ թաքցնելով իր դժգոհությունը, կեղծում է բարեկամություն, որի հաստատության համար երեք հազարանոց մի զորաբաժնի հետ հյուր է գնում Տիրանի մոտ։ Ընդունելությունը կատարվում է ապահունյաց գավառում։ Տիրանը նույնիսկ ավելորդ էր համարել զորք ունենալ իր հետ։ Օգտվելով այս հանգամանքից, Վարազ-Շապուհը ձերբակալում է թագավորին, կուրացնում է նրան շիկացած երկաթով և ուղարկում Ներսեհին թագավորական ընտանիքի հետ։ Այս բոլորն առաջացավ մի կաշու պատճառով, միամտաբար ավելացնում է Փավստոսը[2], կարծելով որ եթե Տիրանը արտակարգ գեղեցկությամբ ձի չունենար, Հայաստանը կդադարեր գեթ առժամ կռվախնձոր լինել երկու մեծ պետությունների մեջ։

Հայ նախարարներն իսկույն դիմում են կայսերական արևելյան զորքերի հրամանատարին, որ այդ ժամանակ քաջարի Ուրսիկինոսն էր։ Սրա կարգադրությամբ հռոմեական և հայկական միացած գնդերը գնում են Ներսեհ զորավարի դեմ, հաջողությամբ կանգնեցնում են նրա արշավանքը դեպի Հայաստան և նույնիսկ հաղթում են նրան։ Այս հաղթությունը նկարագրում է Փավստոսը նրան հատուկ առասպելական չափազանցություններով, որոնք, անշուշտ, վերցված են ժողովրդական զրույցներից։ Այսպես, թե այնպես, Շապուհը, զբաղված լինելով Իրանի հյուսիս-արևելյան ծայրերում վայրենաբարո ցեղերի դեմ սկսված պատերազմով, չկարողացավ առաջ տանել իր վճռը կայսրության դեմ և համաձայնվեց վերադարձնել հայոց գերի թագավորին իր ընտանիքի հետ։ Վիրավորական բան չկար այդ համաձայնության մեջ, քանի որ դա գերիների փոխանակության կերպարանք ուներ. հռոմեացիներն էլ իրենց մոտ գտնված գերի պարսիկներն էին արձակում։ Բայց ամենագլխավորն այն էր որ Շապուհը իրագործում էր Սասանյան տոհմի վաղեմի բաղձանքը, վերադարձնելով Իրանին նրա վաղեմի իրավունքը Հայաստանի վրա։ Կուրացած Տիրանն այլևս չէր կարող թագավորել, ուստի նրա տեղ Շապուհը թագավորեցրեց նրա որդի Արշակին, որ այսպիսով դառնում էր նրա վասալը։ Այդ դրության իրրև գրավական Շապուհն իր մոտ պատանդներ պահեց հայ արքունիքից և նախարարներից։ Այս կերպով վերահաստատվում էր պարթևական հարստության ժամանակի դրությունը, որից ազատվելը հայ Արշակունիների ամենամեծ ջանքը դարձավ Սասանյանների տիրապետության սկզբից։

3. Արշակ Բ (350—367)։ Ներսես մեծ։ Կոստանդ կայսրը, գիտակցելով, որ իրեն տված չէ պատերազմական քախտ, աշխատում էր դիվանագիտական ճարպիկ միջոցներով ձեռք բերել այն, ինչ չէր կարողանում վերցնել զենքի ուժով։ Արևելքում այդ դիվանագիտությունը հետևում էր Շապուհի յուրաքանչյուր քայլին և համապատասխան գործողություններ էր հակագրում նրան։ Տիրանի և նրա որդու գործերում նկատելով պարսկական քաղաքականության հաղթանակ, կայսերական կառավարությունն շտապեց միջամտել, մանավանդ որ հունասեր կուսակցությունը թախանձագին խնդրում էր նրա աջակցությունը։ Կոստանդ կայսրը ոչ միայն իսկույն ճանաչեց Արշակին հայոց թագավոր, այլև աշխատում էր շահել նրա սիրտը բարեկամական ցույցերով։ Առաջինն այդ ցույցերից այն էր, որ կայսրն ազատեց և Հայաստան վերադարձրեց իր մոտ գտնվող երկու արքայազուն պատանդներին—Գնելին և Տիրիթին։

Այսպիսի՝ համեմատաբար բարեպատեհ հանգամանքների մեջ էր սկսվում Արշակ Բ-ի թագավորությունը, որ հետաքրքրական մի ժամանակ է շատ կողմերով և կարևոր նշանակություն ունի ամբողջ չորրորդ դարի պատմության համար։ Կարելի է ասել, որ հայոց պատմության հին շրջանում ոչ մի թագավոր բախտից այնքան հովանավորված չէ, ինչպես Արշակը, գոնե այն կողմից, որ նրա կյանքն ու գործունեությունը շատ են ծանոթ ու լավագույն կերպով լուսավորված առատ փաստերով։ Այդ իրապես դժբախտ թագավորը բախտ ունի շրջապատված լինելու այնպիսի աղբյուրներով, որոնք զարթեցնում են հարցասիրություն, թույլ են տալիս նույնիսկ թափանցելու նրա կյանքի և հոգու խորքերն անգամ։ Գուցե միայն Տիգրան Մեծն է, որին կարող է հավասարվել Արշակը իր այս բացառիկ բախտով։

Նրան ժամանակակից էր լատինական մատենագիր Ամմիանոս Մարկելլինոսը, որ նրա մասին տեղեկություններ է թողել իր հռչակավոր «Պատմության» մեջ։ Այդ տեղեկությունները հաղորդում են Արշակ Բ-ին մի սովորական, համեստ թագավորի կերպարանք, այնպիսին, որ կարող էր ունենալ մի հայ Արշակունի Հայաստանի իրականության մեջ։ Սակայն այդ կերպարանքը շատ փոխվում է, երբ գալիս ենք ազգային աղբյուրներին, որոնք պահվել են Փավստոս Բյուզանդացու գործի մեջ, որի համարյա կեսը նվիրված է Արշակի ժամանակին։ Սակայն նյութի այս առատությունը դեմքի պարզումին չէ նպաստում, այլ, ընդհակառակն, բարդացնում է նրան և զանազան տեսակ ըմբռնումների հիմքեր կառուցանում։ Մեր գեղարվեստական գրականության մեջ շատերն են զբաղվել այս թագավորի պատկերացման գործով և մենք

[1] Անդ, եր. 281։

[2] Փավստոս, Գ գլ. ։

տեսնում ենք Արշակին այդտեղ իբրև մի հերոս, իբրև մի ինքնուրույն և բարդ բնավորություն, ինչպես որ իրոք թելադրում են Փավստոսի տված մի շարք մանրամասնությունները։ Բայց չնայած այդ գրավիչ գույներին, հայ մտքի կարող ներկայացուցիչներից մեկը, Մովսես Խորենացին, իրեն հայտնի բոլոր նյութերը մաղելուց հետո, բնորոշում է Արշակին իբրև մի «ինքնահաճ» մարդու, որ փառք որոնում էր ավելի գինեխմության, պարուհիների երգերի մեջ, իբրև մի մարդու, որ իրեն ցույց էր տալիս մի քաջ Աքիլլես, բայց իրոք կաղ Թերսիդեսն էր[1]։

Այս հակասական ըմբռնումները հասկանալու համար պետք է նկատի առնել թե ինչ տարրերից է կազմվել նրա պատմության հայ աղբյուրը։ Փավստոսի աշխատությունը շատ նշաններ ունի, որոնք ցույց են տալիս թե նա Արշակի ժամանակակից պատմագիր չէ և իր գործը գրելիս օգտվել է մի քանի տեսակ նյութերից։ Դոյություն ունեցել են, անշուշտ, և պատմական հավաստի տեղեկություններ, բայց գլխավոր առաղձը կազմել են վկայաբանությունն ու ժողովրդական բանավոր գրականությունը։ Արշակին ժամանակակից էին երկու խոշոր գործիչներ—Ներսես Պարթև և Վասակ Մամիկոնյան, առաջինը՝ կաթողիկոս, հռչակված իր գործունեությամբ և սրբերի շարքը դասված իբրև եկեղեցու զինվոր և նահատակ, իսկ երկրորդը՝ հայոց զորքերի քաջ հրամանատար և հայ երկրի շահերի հզոր պաշտպան։ Ներսեսի մեծամեծ ծառայությունները եկեղեցին պատվել էր վկայաբանական հրաշապատում զրույցներով, որոնց մեջ Արշակը հակառակորդի, հանդիմանողի և դատապարտողի դերումն էր երևան հանվում։ Մամիկոնյանների սպարապետական տունը, ինչպես պարզ երևում է Փավստոսի տված նյութերից, ուներ իր տոհմային գուսանական վիպասանություններն ու զրույցները, որոնց մեջ ժողովրդական չափազանցություններով վեր էին հանվում այդ տոհմի քաջագործությունները։ Վասակ Մամիկոնյանը, իբրև մեկը կարող և հերոս սպարապետներից, ուներ իր զրույցները, որոնք պատմում էին նրա պատերազմները, մեծամեծ հաղթությունները, գործեր, որոնք իհարկե, Արշակի թագավորությունն էին զարդարում։ Բայց կար և մի երրորդ տեսակ աղբյուր—արքունի տան ավանդական վեպը, մի տեսակ «թագավորների գիրք» որի մեջ զարդարուն գույներով և մեծամեծ գովեստներով պատմվում էին հայ Արշակունիների գործերը։ Ահա այս տարբեր աղբյուրների հայթայթած տարբեր հայեցակետերից լուսաբանվող նյութերն էլ ներկայացնում են Արշակին զանազան դիրքերի մեջ—մերթ իբրև հայրենասեր հերոս, առասպելական հաղթող, մերթ իբրև փոքրոգի վախկոտ, մերթ պետական լայն գաղափարով առաջնորդված մի շինարար, մերթ իբրև մի կոպիտ եսամոլ, նույնիսկ իբրև սովորական մի ոճրագործ։ Ճշմարտության վերահասու կարելի է լինել քննադատաբար վերաբերվելով աղբյուրներին, առաջնորդ ընտրելով անսխալ ուղեցույցը՝— Հայկական Բարձրավանդակի վրա մշտնջենապես տիրող քաղաքական պայմանները, միջազգային մրցությունները և երկրի ներքին համայնական կարգը։

Անշուշտ Արշակը սովորական բնավորություններից չէր և ներկայացնում էր բավական բարդ մի ներքին աշխարհ, ուր տվյալներ կային թե՛ պետական առաքինությունների և թե՛ մանր անձնահաճ կրքերի համար։ Ընդհանուր առմամբ՝ դա մի տիպար Պարթև էր, այս տոհմին հատուկ առաքինություններով և արատներով, որոնց մեջ առանձնապես շեշտվում էին բռնավորական

[1] Խորենացի, Գ, ժթ։

ոճրագործ կրքերը։ Պակասությունների մի մասը, անշուշտ, հետևանք էր թագավորի թուլության։ Թեև ազգային զրույցները վերագրում են Արշակին նույնիսկ անհնարին զինվորական մեծագործություններ, բայց վերջ ի վերջո անհերքելի էր մնում որ նա իր հայր Տիրանից բարձր չէր իբրև զինվորական գործիչ, իսկ զրույցները, որոնք, օրինակ, հավատացնում են թե Արշակը անընդհատ 30 տարի կռվեց Շապուհի դեմ և միշտ էլ հաղթեց նրան, պարզ առասպելներ են, որոնք ոչինչ նշանակություն ունենալ չեն կարող։

Ինչ որ ճշմարիտն է այդ վիպական նյութերի մեջ, այն է, որ Արշակի թագավորության առաջին յոթը տարիները (350—357) շատ նպաստավոր եղան խաղաղ զարգացման համար։ Այս նպաստավոր դրությունը բերել էր արտաքին աշխարհը և հայությունը, ինչպես միշտ այսպիսի դեպքերում, օգտագործեց այդ բարերար հանգամանքը լայն չափերով։ Մրցությունները Արևմուտքի և Արևելքի մեջ դադար էին առել։ Դա հաշտություն չէր, այլ մի տեսակ ակամա զինադադար, որ կարող էր ամեն րոպե տեղի տալ պատերազմական գործողությունների վերսկսման։ Երկու կողմերն էլ համենայն դեպս դժգոհ չէին իրերի այդ դրությունից։ Կայսրն Արևմուտքում, Շապուհն իր պետության արևելյան ծայրերում զբաղված էին ուրիշ պատերազմներով, և պարսկա-հռոմեական սահմանագլխի վրա խոշոր բանակների շարժումներ տեղի չէին ունենում։ Արշակը, ինչպես վկայում է Ամմիանոս Մարկելլինոսը, ամբողջ ժամանակ հավատարիմ մնաց կայսրության[1], իսկ Փավստոսն էլ վկայում է թե նա բարեկամ էր Շապուհի հետ[2]։ Այս քաղաքականությունը միակ շահավետը կարող էր համարվել հայ երկրի համար։ Եվ հենվելով նրա վրա, Արշակը կանոնավորեց ու կարգի բերեց իր պետությունը, հաստատեց նրա մեջ խաղաղություն և ապահովություն, այնպես որ բոլոր ցրվածները ու փախածները վերադարձան հայրենիք և սկսվեց մի շրջան, որ պատմիչն ուղղակի անվանում է «նորոգություն թագավորության հայոց»[3]։

Առաջին նշանավոր քայլը, որ տանում էր երկիրը դեպի «նորոգություն», այն էր, որ Արշակը նորից գործի հրավիրեց Մամիկոնյան երկու իշխաններին՝ Վարդանին և նրա կրտսեր եղբայր Վասակին։ Վերջինս, ինչպես գիտենք, հեռացել էր հայոց արքունիքից իր հայր Արտավազդի հետ, դրժված Տիրան թագավորի անգթությունից, Արտավազդը, ինչպես երևում է, կենդանի չէր Արշակի թագավորելու միջոցին։ Արշակը Վարդանին կարգեց Մամիկոնյան տոհմի նահապետ և մոտեցրեց իրեն, իսկ Վասակին, որ իր դայակն էր, հանձնեց սպարապետությունը։ Այս մի շատ խոշոր երևույթ էր։ Հմուտ և քաջ զորավարի ձեռքում երկրի զինված ուժերի բարձր հրամանատարության կենտրոնացումը շատ բարերար ազդեցություն արավ, այնպես որ Փավստոսն ասում է թե շատերն ասում էին որ ինքը երկինքն է կանչել Վասակին առաջնորդելու հայոց զորքերը։ Այսպիսի կարծիքը հասկանալի կդառնա, եթե նկատի առնենք թե ինչ՛ կարողացավ անել տաղանդավոր սպարապետը։ Ամենից առաջ նա կարգի բերեց նախարարներին, հպատակեցրեց նրանց կենտրոնական իշխանության, իսկ նրանց զորքերը կարգ ու կանոնի տակ դնելով, դասավորեց երկրի զանազան կողմերում և սահմանների վրա, որոնք այսպիսով լավ պաշտպանված էին, հաստատելով ապահովություն ամբողջ երկրում։ Ամենագլխավորը մի ավատական երկրի մեջ կալվածատեր իշխաններին հնազան-

[1] Аммиан Марцеллин, «История», пер. Кулаковского, Киев, 1905—1908, XX, 11.
[2] Փավստոս, Դ, ժգ։
[3] Անդ, Դ, բ, գ։

դության մեջ պահելն էր։ Միայն այս հանգամանքը բավական էր, որ զվարթանա ու ճոխանա հայոց աշխարհը։ Հազարապետությունը, որ, ինչպես գիտենք, երկրի քաղաքացիական վարչությունն էր կենտրոնացնում իր մեջ իբրև ամենաբարձր տեսուչ հարկերի, տուրքերի և գյուղական աշխատանքների, հանձնվեց Գնունյաց նախարարական տոհմին, որ նույնպես շինարարական խոշոր արժանիքներ ցույց տվեց։ Լիութիւն էր տիրում, արքունիքը փարթամացավ և նրա սեղանատունը, հանդիսավոր ճաշերի ժամանակ, բարձրերի վրա բազմած հյուրերի թիվը, Փավստոսի ասելով, հասնում էր ինն հարյուրի[1]։

Բայց Վասակ իշխանը Արշակի թագավորության ընթացքում ահագին դեր կատարեց ոչ միայն իբրև քաջ զորավար, այլև իբրև կարող քաղաքագետ։ Նա ամենայն անկեղծությամբ նվիրված էր հայրենիքի ընդհանուր շահերին և այդ պատճառով էլ մի հազվագյուտ հավատարմություն էր ցույց տալիս Արշակ թագավորի վերաբերմամբ, որին ծառայում էր անփոփոխ սիրով և անկաշառ անձնվիրությամբ։ Արշակը հասկանում էր այդ և փոխադարձ համակրանքով ու վստահությամբ էր պատասխանում իր սպարապետին։ Խաղաղ շինարարության ասպարեզում Արշակը նույնիսկ հանդուգն ինքնուրույնություն էր ցույց տալիս։ Մասիսի թիկունքում, Կոգ գավառի մի հովտում, նա հիմնեց մի ավան, որին իր անունով տվեց Արշակավան անունը։ Այդ գաստակերտը շատ էր սիրում թագավորը և աշխատում էր ամեն կերպ բարեզարդել և մեծացնել նրան։ Ոգևորված այդ գաղափարով, նա հասավ այն տեղին, որ մտածեց դարձնել իր ավանը մի ազատ քաղաք, տալով նրա բնակիչներին զանազան արտոնություններ։ Այս միջոցը վճռական էր. քաղաքն սկսեց արագ զարգանալ, ամեն կողմից մարդիկ թափվեցին այնտեղ։ Թագավորը իր համար պալատ շինեց այնտեղ, եկեղեցու հիմք դրեց։ Այս արտասովոր հաջողությունը, սակայն, մեծ դժգոհություններ հարուցեց և պատճառ դարձավ ներքին խառնակությունների, ինչպես կտեսնենք շուտով։

Վասակ սպարապետի վճռական, առաջնակարգ դերը պետության մեջ նշանակում էր հունական կուսակցության անչափ ուժեղացումն ու տիրապետությունը։ Միանգամայն բնական էր որ այս դրության մեջ, անշուշտ Վասակի դրդմամբ, հրապարակ գար Լուսավորչի տոհմի հարցը, որ կարծես մոռացված էր։ Այդ տոհմից մնացել էր մի երիտասարդ մարդ, Հուսիկի թոռը, Աթանագինեսի և Բամբիշի որդի Ներսեսը, որ գեղեցիկ հունական կրթություն էր ստացել Կեսարիայում, ամուսնացել էր, բայց հեռու մնալով հոգևոր կոչումից, ընտրել էր զինվորական ծառայությունը և սենեկապետի պաշտոն էր վարում Արշակի պալատում։

Երբ մեռավ Շահակ կաթողիկոսը և բացվեց նոր կաթողիկոս ընտրելու հարցը, հունական կուսակցությունը ամենայն ուժգնությամբ առաջ քաշեց երիտասարդ սենեկապետի թեկնածությունը։ Փավստոսի ասելով այս թեկնածությունը պաշտպանում էր և զորքը, որ միանգամայն հասկանալի է, քանի որ նրա հրամանատարն էր Վասակ Մամիկոնյանը։ Ներսեսը, եթե հավատանք նրա մի կենսագրության, Մամիկոնյանների փեսան էր, ամուսնացած Վասակի եղբայր Վարդանի աղջկա հետ, որ կոչվում էր Սանդուխտ և վախճանվել էր երիտասարդ հասակում, թողնելով մի հատիկ արու զավակ, Սահակ անունով[2]։

[1] Փավստոս, Դ, բ։

[2] Մեսրոպ երէց, «Գաղմուխիմ երջանիկ վարուց և մահուան երանելի առն Աստուծոյ Սրբոյն Մեծի Ներսէսի», Կ. Պոլիս, 1737, եր. 9։

Այսպիսով Լուսավորչի տոհմը մի նոր ազգակցական կապով միացել էր Մամիկոնյան տան հետ, որ միշտ նրա կողմնակիցն ու պաշտպանն էր եղել։

Ինքն Արշակն էլ իր թագավորության սկզբում գտնվում էր հունական կուսակցության ազդեցության տակ. բացի դրանից նա, իհարկե, չէր կարող արհամարհել զորքի ցանկությունը, ուստի համաձայնություն տվեց որ Ներսեսը ընդունի պալատական ծառայությունը՝ տաճարին ծառայելու համար։ Փավստոսը, հավատարիմ իր ներքողական-վկայաբանական սովորության, հավատացնում է թե Ներսեսը չէր ուզում կաթողիկոսությունը, հրաժարվում էր նրանից, ամենախիստ հանդիմանություններ ուղղելով իր կողմնակիցներին, այնպես որ ի վերջո Արշակ թագավորն էր որ հարկադրեց նրան բռնությամբ, այն է՝ նրա շքեղ մազերը խուզել տալով, կղերականի զգեստ հագցնելով և սարկավագ ձեռնադրել տալով[1]։ Դժվար է, սակայն, ընդունել այս վկայությունը—Ներսեսը իր կաթողիկոսության առաջին իսկ քայլից ցույց տվեց թե լավ պատրաստված է եղել հոգևոր կոչման համար։

Երիտասարդ պալատականը կաթողիկոս դարձավ, ինչպես ենթադրվում է, 353-ին[2]։ Մեծ շուքով ուղարկեցին նրան Կեսարիա՝ ձեռնադրություն ստանալու համար, ինչպես սովորություն էր դարձել Հուսիկ կաթողիկոսի ժամանակից։ Բանը, քանի որ վերաբերում է Ներսեսին, առանց հրաշքների չէ անցնում։ Իբր թե աղավնի իջավ նոր ձեռնադրվածի վրա և այլ «նշաններ» երևացին։ Մեծաշուք էր նրա վերադարձն էլ, ինչպես լինում էր սովորաբար։

Այդ հանդեսներից հետո Ներսեսը ջերմորեն կպչում է իր գործին և թե եկեղեցական վարչության ասպարեզում, թե նրանից էլ դուրս, զարգացնում է մի անսովոր եռանդ և տաղանդավոր ձեռներեցություն։ Նրա նախահայրերը — Գրիգոր Լուսավորիչ, Արիստակես, Վրթանես, Հուսիկ, քրիստոնեությունը տարածելու և պահպանելու համար գլխավորապես ստիպողական միջոցներ էին գործադրում, հրամանի, բռնի հարկադրանքի, իշխանական ուժի միջոցները։ Կյանքը ցույց տվեց, որ այդ բավական չէ, նույնիսկ շատ քիչ է. քրիստոնեությունն իր ուժը կարող էր ծավալել միայն այն դեպքում, երբ նա հաստատված էր ժողովրդական գիտակցության մեջ։ Այս ճշմարտության իրականացումն էր Ներսեսը դարձնում իր գործունեության հիմնաքար։ Ժողովրդականացնել նոր կրոնը, ներկայացնելով նրան իբրև ընկերական կյանքի բարեկարգության աղբյուր— ահա Ներսեսի քաղաքականության կենտրոնը։

Այս նպատակով նա գումարեց առաջին եկեղեցական ժողովը Աշտիշատ գյուղում (մոտավորապես 354-ին), ուր մշակվեցին կազմակերպչական շատ կարևոր ծրագրեր՝ եկեղեցու ուժը մեծացնելու համար։ Առաջ ու առաջ ավելի կանոնավորվում ու ավելի կրթվում է հայ եկեղեցու զինվորությունը-վանականությունը, որ այդ ժամանակ առանձնապես զարգանում էր ընդհանուր եկեղեցու ծոցում, բոլոր քրիստոնյա ազգերի մեջ։ Դա նույն ճգնավորությունը կամ անապատականությունն էր, որ, ինչպես տեսանք վերևում, վաղուց էր մտել Հայաստան Սիրիայից և նրա նշանավոր ներկայացուցիչն էր Դանիել եպիսկոպոսը։ Աշտիշատի ժողովը որոշ կազմակերպություն տվեց այս հոգևոր հիմնարկությանը, հետևելով այն կարգերին, որոնք արդեն գործադրվում էին հունական եկեղեցու մեջ։ Հիմնվում էին վանքեր, որոնց շուրջը խմբվում էին բազմամարդ միաբանություններ։ Հեթանոսությունից էր գալիս այս հիմնարկության սկզբ-

[1] Փավստոս, Դ, դ։

[2] Օրմանյան, էջ 169։

բոլոքն էլ, եկեղեցուն իր ամբողջ կյանքը նվիրած, նրա շահերի համար զոհվելու պատրաստ մարդկանց մեծամեծ խմբակցություններ, որոնց ձեռքումն էր գտնվում ոչ միայն պաշտամունքը, ծեսը, աստվածաբանությունը, այլև մտավոր զարգացումը, գիտությունը, ուսուցանելու արտոնությունը։ Հայ կյանքի մեջ վանական միաբանության անդամն ստանում էր վարդապետ հատուկ անունը։ Վանական-ճգնավորական դրությունը արական սեռի սեփականություն չէր։ Հայաստանում էլ բացվում են կուսանոցներ, որոնց մեջ իգական սեռն է նույն կուսակրոն անձնազոհության ուխտով ծառայում եկեղեցու տիրապետական շահերին։ Այս բազմաթիվ վանքերն ու կուսանոցները ստանում էին պետությունից հողային սեփականություններ՝ հարուստ՝ ուրեմն և ազդեցիկ լինելու և իրենց միաբանների բանակը կերակրելու համար։

Եկեղեցականությունը կազմակերպելուց հետո, Աշտիշատի ժողովն անցնում էր աշխարհական կյանքին։ Եկեղեցին քաղաքական իշխանությունից առաջ էր ընկնում, հանդիսանալով օրենսդրական մի բարձր հեղինակություն, որ կանոնավորում էր կյանքը իր ընդգրկած բարոյական սկզբունքների համաձայն։ Եվ որովհետև այդ սկզբունքները եվրոպական մտքի մշակումն էին ներկայացնում, ուստի նրանց օրինագրած իրավական նոր կարգերը Հայաստանի մեջ դեռ չտեսնված լուսավոր հեղաշրջումների տեսարանն էին հանդես բերում։

Այսպես, վերացվում էր մեռելներին ողբալու հեթանոսական կարգը, որ առանձնապես տիրական էր և չափազանցություններով հարուստ մանավանդ հայ ժողովրդի մեջ։ Մենք արդեն գիտենք որ մեռելների սուգը կատարվում էր երաժշտական գործիքների նվագակցությամբ և ներկայացվում էր հատուկ պարերով, ինքնակեղեքման ծանր գործողություններով կամ, ըստ Փավստոսի, ոճիրներով, որոնց թվից արտաքսված չէր նաև մարդասպանությունը։ Քրիստոնյա եկեղեցին միանգամայն չէր վերացնում սուգը և չէր էլ կարող վերացնել, քանի որ ինքն էլ նվիրագործել էր մեռելապաշտությունը։ Հեթանոսական սուգի տեղ նա հաստատում էր ավելի մեղմ, ավելի վայելուչ ձև, վարդապետելով որ մեռելների վերաբերմամբ անհույս չպետք է լինել, քանի որ նրանք չեն կորչում անդարձ, այլ մի օր պիտի հարություն առնեն։

Արգելվում էր մեռելոտի, այսինքն լեշ ու արյուն ուտելու բարբարոս սովորությունը։ Ամուսնությունը կարգ ու կանոնի էր ենթարկվում, և այս մանավանդ կարևոր մի նորություն էր հայ կյանքի մեջ։ Արգելվում էր մերձավորների ամուսնությունը, արյունախառնությունը, որ իսկապես չափազանցությունների էր հասնում, ինչպես այդ ցույց տվեց հենց ինքը Լուսավորչի տոհմն իր ամուսնություններով։ Անթույլատրելի պիտի հրատարակված լինի և բազմակնությունը, որի հետքերը պարզ նկատվում են այդ ժամանակի իշխող դասակարգերի մեջ։ Արգելվում էին և զանազան բարոյական հանցանքներն ու անասնական ախտերը. արբեցողություն, սուտ երդում, զրկոդություն, արվագիտություն, իգություն, անասնագիտություն և այլն։ Բարքերի այս զտումը հիացմունքով է նկարագրում Փավստոսը, և որովհետև նրա համար ամենաբարձր իդեալը վանքն է, ուստի բացականչում է «Ե՛ւ արարի՛չ ամենայն ժողովուրդս երկրին Հայոց իբրև կարգ միաբանութեան վանականաց համաշխարհի, բայց միայն յամուսնութեան օրինացն»[1]։

Բայց արգելքն ու հրամանը դեռ բավական չէին։ Հայ կյանքի բարեկար-

[1] Փավստոս, Դ, գ։

դիչները լոկ մի մեռած ձևականություն կատարած կլինեին, եթե կանոններ մշակելուց հետու չգնային։ Ժողովուրդը միայն օրենքների չէր կարոտ, այլ մանավանդ դաստիարակության, առանց որի անկարելի պիտի լիներ կանոնների ոգու և սկզբունքների լայն գործադրությունը։ Եվ Ներսեսը ժողովրդի ձեռքը տվեց ամենից առաջ, իհարկե, դպրոցական դաստիարակությունը, բաց անելով զանազան գավառների մեջ, հավանորեն վանքերում, դպրոցներ։ Սա անելով զանազան գավառների մեջ, հավանորեն վանքերում, դպրոցներ։ Սա ծագործող աշխատանքի կնիք չէր կրում։ Դպրոցի հոգին նրա մեջ տիրապետող լեզուն է։ Ներսեսը չկարողացավ օգտագործել մայրենի լեզվի մեծ ուժը։ Նրա բացած դպրոցներում հունարեն և սիրիական լեզուներն էին տիրում, իսկ մենք գիտենք արդեն որ ճիշտ այսպիսի դպրոցներ բաց էր արել և Գրիգոր Լուսավորիչը։ Գուցե տարբերությունն այն էր միայն, որ Ներսեսի ժամանակ մասնավորապես հունարեն ուսուցիչները հայեր էին։ Մենք տեսանք Աթենքի համալսարանում մի բազմաթիվ և վերին աստիճանի գործունյա, եռանդուն ուսանողություն։ Ներսեսի ժամանակ դեռ կենդանի էր հայ գիտնական հռետոր Պրոերեսիոսը, հետևաբար և դեռևս շարունակվում էր հայ երիտասարդների համախմբումը նրա հովանավորության տակ՝ հունական գիտությունը յուրացնելու համար։ Այս ուսանողները վերադառնում էին հայրենիք և այստեղ նրանք ուրիշ ի՞նչ ասպարեզում կարող էին գործադրել իրենց հունագիտությունը, եթե ոչ գլխավորապես դպրոցների մեջ։

Դպրոցներից ավելի Ներսեսը ուշադրություն դարձրեց այնպիսի հասարակական հիմնարկությունների վրա, որոնք կենդանի օրինակով մարմնացնում էին գթասրտության, մարդասիրության սկզբունքները, ստեղծելով միաժամանակ մեղմություն բարքերի մեջ, հավաքական գործակցություն, հանրային պարտավորությունների գիտակցություն։

Բարեգործությունը, ինչպես գիտենք, քրիստոնեությունից չէ ծնվել։ Նա գալիս է այն հին, անհիշելի ժամանակներից, երբ մարդը հնարեց անդրեզմանային կյանքը, դրեց նրա կենտրոնում մեռածի հոգին, որ ենթակա է պատասխանատվության այն բոլոր բաների համար, որ կատարել է այս աշխարհում։ Պատժվող և վարձատրվող հոգու հասկացողությունը ստիպում էր մարդուն, իր կենդանության ժամանակ, բարի գործեր էլ կատարել, ինչպես ուսուցանում էր կրոնը, գերեզմանային աշխարհում դատող աստվածությունից վարձատրվելու համար։ Բարի գործ էր կատարում մարդը, երբ մի կաոր հաց էր տալիս քաղցածին, չէր նեղում կամ քիչ էր նեղում թույլին, չէր զրկում կամ քիչ էր զրկում որբին ու այրուն, խնամում էր հիվանդին և այլն։

Քրիստոնեությունը, համարյա բառացի փոխ առնելով հեթանոսական այս ըմբռնումը, ավելի զարգացրեց նրան իբրև բարեգործության սկզբունք, ավելի լայն և ընդարձակ գործադրության միջոցներ ստեղծեց։ Ամենից գեղեցիկ երևույթն այն էր, որ բարեգործությունը հանվեց տեղայնության անձուկ շրջանակներից և համամարդկային գաղափար դարձավ, իբրև պարտավորություն ծառայելու առհասարակ տառապող և կարոտ մարդկության, առանց զանազան խտրությունների։ Հայաստանի մեջ էլ բարեգործությունը, ինչպես տեսանք հայ հեթանոսական կրոնի նկարագրության մեջ, անծանոթ մի հիմնարկություն չէր, բայց զարգացած էր շատ թույլ կերպով, արտահայտվելով, որքան մեզ հայտնի է, օտարներին, ճամփորդներին ասպնջականություն տալու մեջ։ Աշտիշատի ժողովը հայ իրականության մեջ մտցնում էր քրիստո-

նեական բարեգործության նորագույն, եվրոպական ձևերը, օրինակ առնելով Ներսեսի տեսած հիմնարկությունները հունական աշխարհում։ Բացվում են անկելանոցներ, ուրկանոցներ, աղքատանոցներ, որբանոցներ, հիվանդանոցներ, օթևաններ կամ հյուրանոցներ՝ ճանապարհորդների և օտարականների համար։ Միանգամայն վերացվում էր մուրալու ալևոր արհեստը։ Գոնե Փավստոսը հավատացնում էր որ աղքատների բոլոր պիտույքները հոգացվում էին հատուկ հիմնարկությունների մեջ և կարիք էլ չէր մնում որ նրանք նույնիսկ դուրս գային իրենց անկողիններից[1]։

Արևելքում այսպիսի վերաբերմունքը կատարյալ հրաշք պետք էր համարել։ Բորոտները, ընկնավորները և այլ այսպիսի հիվանդ, հաշմանդամ մարդիկ հին աշխարհում մատնված էին ծայրահեղ արհամարհանքի, վտարված մարդկային հասարակությունից և ապրում էին հեռու ու խուլ անկյուններում իբրև անասուններ։ Ներսեսն այս տեսակ թշվառների համար հատուկ խնամատարություն հաստատեց առանձին հիմնարկությունների մեջ և այդպիսով հանդես հանեց մի լայնասիրտ մարդասիրություն, որ ամենաբարերար ազդեցություն պիտի թողներ ասիական կոպիտ ու դաժան բարքերի վրա։

Անհատական միջոցներով այսչափ ընդարձակ հաստատություններ չէր կարելի հիմնել և պահպանել։ Ամեն ինչ ցույց է տալիս որ պետությունն էր հայթայթում բոլոր հարկավոր միջոցները, իսկ հիմնարկությունների կառավարությունը ամբողջովին, երևի, հանձնված էր հենց նույն վանական միաբանություններին, որոնք այնքան բազմացան Ներսեսի ժամանակ։

Արշակը Ներսեսի հետ էր այս ձեռնարկությունների մեջ։ Ուրիշ կերպ չէր կարելի երևակայել պետական օժանդակություն այնքան լայն չափերով։ Այս երևում է և Փավստոսի մի շարք վկայություններից[2]։ Պետական նպաստը տրվում էր, անշուշտ, կալվածների ձևով, որոնք հատկացվում էին եկեղեցիներին ու վանքերին։ Չէր մերժվում, իհարկե, և մասնավոր բարեգործությունը։ Իշխող և ունևոր դասակարգերը, սկսած թագավորից, իրենց կամ իրենց ազգականների արևշատության կամ հոգու փրկության համար նվերներ էին անում կրոնական-բարեգործական հաստատություններին և փոխարենն ստանում էին աղոթքներ և խնդրվածքներ։ Այս բարեպաշտական տուրևառություն էլ գոյություն ուներ դեռ հեթանոսական հնության խորքերում։

Ինչ էլ եղած լինի պետական բարեգործության իսկական ծավալը, անկասկած է որ խնամատար հաստատությունները շատ էին, ցրված երկրի զանազան կողմերում։ Միայն այս ձեռնարկությունները բավական էին որ Ներսեսն ստանար Մեծ տիտղոսը, ինչպես իրոք էլ ստացել է երախտագետ եկեղեցուց։ Ճիշտ որ, հեշտ բան չէր անսովոր ու բարդ հասարակական երևույթներ առաջացնել մի ավատական երկրում, ուր ճորտային կացությունն ըստինքյան բացառում էր մարդկայնության սկզբունքը և ուր ամենից քիչ համայնական համերաշխությունն էր հարգված։ Առանց Ներսեսի անսպառ ոգևորության, արտակարգ եռանդի մեծ հեղինակության անկարելի էր գործադրել նրա թելադրություններով ղեկավարված եկեղեցական ժողովի որոշումները, և նա էր իսկական պատճառը որ հայոց երկիրը մի կարճ միջոցում ցույց տվեց իրեն ազատված ասիական բարբարիկ բարքերից և ծածկվեց արևմտյան քաղաքակիրթ մարդկության պատիվ բերող հիմնարկություննե-

[1] Փավստոս, Դ, գ։
[2] Փավստոս, Դ, ժբ, ժգ։

րով, որոնք մարդու իրավունքները հարգելու պարտավորությունն էին վեր հանում։ Առանձնապես հիշատակել պետք է այն, որ Ներսեսը պատվիրում էր ամբողջ աշխարհին, սկսած թագավորից, մեծամեծներից և առհասարակ ամեն մի անհատից, որ իշխանություն ուներ մարդու վրա, լինել մեղմ ու անհիշաչար, գութ ունենալ ծառաների, փոքրերի, աշակերտների վրա, անարժան և տարապայման հարկերով չափից դուրս չնեղել նրանց, լավ հիշելով որ այդ մարդիկ էլ տեր ունին երկնքում։ Փոխադարձաբար ստորադրյալներին էլ պատվիրում էր հարգանքով վերաբերվել իրենց տերերին[1]։ Խրատով ու պատվերով, իհարկե, չէին վերանա ընկերական կյանքի մեծագույն չարիքները, բայց այս սկզբունքի քարոզությունն էլ մի շատ նշանավոր երևույթ էր հայ կյանքի համար։

Ներսեսի գործունեության մեծությունը արժանապես գնահատելու համար պետք է նկատի առնել որ նույնիսկ հունական առաջնակարգ քաղաքակիրթ աշխարհում ընդամենը մի 25—30 տարի էր, ինչ սկսել էին գոյանալ և առաջանալ բարեգործական հիմնարկությունները[2]։ Մնում է սպասել թե այս բոլոր նոր գործերն ու բարձր սկզբունքները ո՛րքան կարող կլինեին հաշտ ապրել հայ պատմական միջավայրի հետ, ո՛րքան կարող կլինեին հարատևել մի փոքրիկ և թույլ պետության մեջ, որի ճակատագիրը ամբողջապես իր բնակիչների ձեռքում չէր գտնվում, ուստի և այնքան երերուն, փոփոխական էր։ Այս մի շատ ծանրակշիռ հարց էր, ավելի ծանրակշիռ քան նույնիսկ զարմանալի արագությամբ բարեգործական հիմնարկությունների ցանցով երկիրը պատելը։ Ներսեսը գործել էր առանց հարցեր տալու և լուծելու։ Պետության տնտեսական կարողությունը, ասիական բռնապետության սնուցած բարքերը, հավիտենապես միջազգային ռազմաբեմ դարձած երկրի հանգամանքները— այսպիսի մեծամեծ խոչընդոտներ նա հաշվի չէր առել, իրական հրաշք էր գործել, կարծելով թե այդ հրաշքը հրաշքով էլ տևական իրականություն կդառնա։ Բայց ժամանակը երկար սպասել չտվեց և բերեց Ներսեսին մրցություն որ գնալով ավելի ու ավելի բարդացավ ու ծանրացավ։

Թեև իշխանությունն ամբողջովին հունական կուսակցության ձեռքումն էր, թեև Ներսեսը իր գործունեությամբ արդեն մեծ ժողովրդականություն էր ձեռք բերել, բայց միանգամայն լուռ ու անգործ չէր հակառակ, պարսկական կուսակցությունը։ Մեզ արդեն ծանոթ Հայր մարդպետը, Ռշտունի և Արծրունի տոհմերը կոտորել տվողը, մի անգամ գնում է Տարոն՝ իր կալվածները շրջելու և մտնում է Աշտիշատ, որ Լուսավորչի տոհմի կալվածն էր։ Այդտեղ էր Ներսես կաթողիկոսը, որ հրամայում է պատվել արքունի ներքինապետին, ճաշ պատրաստել նրա համար։ Հայր մարդպետը հիացած էր Աշտիշատի չքնաղ դիրքի և շրջակայքի գեղեցկությունների վրա։ Ճաշելուց և խմելուց հետո էր որ ավելորդ համարեց թաքցնել իր զգացմունքները և Ներսեսի ճակատին ասաց թե որքան հանդիմանությունների և նախատինքի արժանի են Տրդատը և Արշակունի թագավորները, որոնք այսպիսի աննման տեղերը տվել են «կանանցահանդերձ մարդկանց», այսինքն հոգևորականներին, մինչդեռ արժանի էր որ այստեղ կառուցվեր արքունական պալատ։ Հայհոյանքներին Հայր Մարդպետը ավելացրեց և սպառնալիքներ, ասելով որ եթե ինքը ողջ մնա և գնա Արշակի մոտ, պիտի ամեն կերպ աշխատե խլել Աշտիշատը և

[1] Փավստոս, Դ, դ։
[2] Lèon Lallemand, „Histoire de la Charité", t. II, Paris, 1903, p. 126.

հռչակավոր եկեղեցու տեղ պալատ կառուցանել։ Ներսեսը սառնասրտությամբ պատաց որ Քրիստոսի տունն է այստեղ և ով աչք է դրել նրա վրա, նա չի հասնի իր նպատակին, նույնիսկ չի հասնի թագավորին, որի անունով սպառնաց այստեղ։ Հայր մարդպետը ճանապարհ ընկավ, իսկ Ներսեսի արտասանած պատգամի կատարող հանդիսացավ Շավասպ Արծրունին, որ սպանեց Հայրին Եփրատի մոտ, անտառի մեջ[1]։ Սպանողն իր տոհմային վրեժն էլ էր հանում։ Դա այն Շավասպն էր, որ ազատվել էր Արծրունիների կոտորածից և մեծացել էր Վասակ Մամիկոնյանի տանը։ Այս դեպքը ցույց էր տալիս որ երկիրը դեռ էլի պիտի շարունակեր տուժել երկու հակամարտ կուսակցությունների մրցությունից։ Եվ իրավ, Հայրի սպանությունը նախերգանքն էր։

Փավստոսը[2], նրան հետևելով և Մովսես Խորենացին[3], հաղորդում են թե Արշակը Ներսեսին ուղարկեց կայսրի մոտ մի կարևոր հանձնարարությամբ։ Հաստատապես հայտնի չէ թե ինչ հանձնարարություն էր այդ, բայց հավանորեն Ներսեսի բացակայությունից[4] օգտվեց հակառակ կուսակցությունը՝ իրեն առաջ քաշելու և թագավորի վրա ազդելու համար։ Ներսեսը իր փոխանորդ էր թողել Խադ եպիսկոպոսին, որ թեև Փավստոսի նկարագրության մեջ դուրս է բերած իբրև մի հրաշագործ սուրբ[5], բայց իսկապես եղել է, ինչպես երևում է, և համարձակախոս ու խստապահանջ։ Նա շուտով ընդհարվեց Արշակի հետ։ Եվ էլի պատմիչը իբրև բարձր առաքինություն է ցույց տալիս թե ինչպես Խադը հանդիմանում էր թագավորին ամենախիստ խոսքերով։ Մեզ թվում է թե հենց այս ժամանակն էր որ Վարդան Մամիկոնյանը, Արշակի մտերիմը, թողնելով հունական կուսակցությունը, սկսեց մոտենալ պարսկական կուսակցությանն։ Ներսեսը, վերադառնալով Բյուզանդիայից, բոլորովին փչացած տեսավ իր տեղապահի հարաբերությունները արքունիքի հետ։ Արշակը հալածում էր Խադին։ Ընդհարման պատճառը Արշակավանն էր, որի գոյության հետ չէին կարողանում հաշտվել նախարարները։ Ներսեսն այս հարցի մեջ իր տեղապահի և նախարարների կողմը բռնեց։ Եվ ահա սկսվեց հակառակությունը կաթողիկոսարանի և արքունիքի մեջ։ Հակառակությունը հանգեց բացարձակ ընդհարման, որի մանրամասնությունները երկար պատմում են, տարբեր մի քանի հանգամանքներով, Փավստոսը[6] և Խորենացին[7]։ Մեր առջև բացվում է պալատական մի ամբողջ ինտրիգ, խառն վիպական հանգամանքների հետ, որ ունի այսպիսի մի պատմություն։

Կենտրոնում կանգնած է հազվագյուտ գեղեցկության տեր մի կին, Փառանձեմ անունով, որ Սյունյաց Անդովկ իշխանի աղջիկն էր, ամուսնացած Արշակի եղբորորդի Գնելի հետ, որին մենք տեսանք կայսրի մոտ պահվող պատանդների թվում։ Բյուզանդիայից վերադառնալուց հետո Գնելն ապրում էր իր կուրացած պապ՝ Տիրանի մոտ, նրա Կվաշ անունով ավանում, Արագած լեռան ստորոտում։ Տիրանը շատ սիրում էր իր այս թոռան, որ ուներ բավա-

1 Փավստոս, Դ, ժգ։

2 Դ, եւ։

3 Գ, իթ։

4 Պատմությունն ավանդում է, թե կայսրը Ներսեսին աքսորեց մի անմարդաբնակ կղզի, ուր նա մնաց ամբողջ յոթ տարի։ Բայց այս բոլորը առասպել է։ Ներսեսը աքսոր չէ գնացել և իր գործը վերջացնելուց հետո վերադարձել է Հայաստան։

5 Փավստոս, Դ, ժբ։

6 Փավստոս, Դ, ժե։

7 Խորենացի, Գ, իբ-իե։

կան խոշոր հարստություն և փառավոր հարսանիք արավ, հրավիրելով բոլոր նախարարներին։ Հայ ազնվականության մեջ նա առհասարակ սեր և հարգանք էր վայելում իր ազնիվ բնավորությամբ։ Այս նախանձելի վիճակի վրա ալեքնում է և մի երջանիկ ամուսնու բախտը։ Փառանձեմը, որ համարվում էր հայոց աշխարհի առաջին գեղեցկուհին, համեստ ու բարի էր, սիրում էր իր ամուսնուն։

Այս բոլորը շատ ուժեղ մի դրդապատճառ էր որ խորունկ ու կատաղի մի նախանձ ծառանա Գնելի կողքին և նրա դեմ։ Դա նրա հորեղբոր որդի Տիրիթն էր, որ սիրահարվելով Փառանձեմի վրա, վճռել էր՝ ինչպես էլ լինի՝ տիրանալ նրան։ Ամենաապահով միջոցը ոճիրն էր— պետք էր մեջտեղից վերացնել Գնելին։ Կար և լավագույն առիթը, որ արևելյան բռնապետությունների մեջ հաջողության անվրեպ գրավականն էր։ Տիրիթը իր կողմնակիցների հետ սկսեց գրգռել Արշակի կասկածամտությունը Գնելի դեմ։ Թագավորին ներշնչում էին թե Գնելը իր ամբողջ ժողովրդականությունը, իր ամբողջ հարստությունը գործադրում է թագավորությունը նրա ձեռքից խլելու համար։ Արշակը սկզբում բավականանում է հրամայելով Գնելին հեռանալ Արարատյան նահանգից, ուր, ինչպես գիտենք, արքայազուն իշխաններից միայն թագաժառանգն ուներ իրավունք ապրելու։ Սակայն այս կարգադրության հակառակում է ծերունի և կուրացած Տիրանը, չկամենալով բաժանվել իր սիրած թոռնից։ Այստեղ Արշակը, խորենացու ասելով, հանգես է բերում իր բարոյական բոլոր արատները և սպանել է տալիս իր հորը՝ նրա սենեկապետների միջոցով։ Գնելն անմիջապես հնազանդվում է թագավորական հրամանին և տեղափոխվում է արքայազուն իշխաններին հատկացրած Աղիովիտ գավառը։ Բայց սրանով Փառանձեմին տիրանալու հարցը չէր վճռվում, ուստի Տիրիթը շարունակեց իր քսուբ բանսարկությունը Արշակի մոտ, երևի օգտվելով և Վարդան Մամիկոնյանի հեղինակավոր աջակցությունից, մինչև որ հաջողեցրեց կազմակերպել սպանության մի ստոր եղանակ։ Այս եղեռնագործությունը տեղի ունեցավ Շահապիվանում, Նավասարդի տոներին։ Գնելը հրավեր ստացավ Արշակից գալ իր մոտ՝ տոնախմբության մասնակցելու։ Նրան խաբելու համար ուղարկվեց Վարդան Մամիկոնյանը։ Միամիտ իշխանը գնաց իր ընտանիքով. ամբողջ գիշերը ճանապարհ կտրելով, վաղ առավոտյան հասավ թագավորի բանակը։ Այդտեղ նրան սպասում էր Արշակի դահճապետ Երազմակը, որ բռնել տալով դժբախտ արքայազուն իշխանին, տարավ մորթեց նրան։ Նույն այս միջոցին Ներսեսը գտնվում է Շահապիվանի եկեղեցում, կիրակի օրվա առավոտյան ժամերգության։ Փառանձեմը, տեսնելով որ իր ամուսնուն տարան սպանելու, ճիչ ու կոծով ընկնում է եկեղեցին և խնդրում է Ներսեսի պաշտպանությունը։ Եկեղեցու պետը, ամենայն իրավունքով վրդովելով այդ դեպքից, ընդհատում է ժամերգությունը և շտապում է Արշակի մոտ։ Սա, իմանալով Ներսեսի տարաժամ այցելության նպատակը, ցույց է տալիս հոգու փոքրություն։ Փավստոսի ասելով, փաթաթվում է իր սամույրների մեջ, քնած է ձևանում։ Ներսեսը նրան հորդորում է իսկույն կարգադրություններ անել՝ անմեղ երիտասարդի կյանքը փրկելու համար, իսկ Արշակը շարունակում է քնածի դրությունը կեղծել։ Ներսեսը մինչև անգամ բռնում է նրան, վեր կացնում, բայց դարձյալ անօգուտ։ Եվ երբ Երազմակը գալիս է հայտնելու թագավորին թե նրա հրամանը կատարված է, հայրապետը, լցված արդար ցասմամբ, դատապարտում է այդ տմարդի ոճիրը, անվանում է Արշակին եղբայրասպան կայեն և խիստ խոսքերով անիծում է նրան։

Իսկ ոճիրն այդտեղ էլ կանգ չէր առնում։ Արքունի տան վեպը նկարագրում է Փառանձեմի տագնապը, թե ինչպես դառն ու անմխիթար էր նրա սուգը իր երիտասարդ ամուսնու վրա, թե ինչպես այդ միջոցին Տիրիթը մարդ է ուղարկում նրան ասելու թե ինչո՞ւ է այդքան ողբը, ահա ինքը, Տիրիթը նրան կին կառնի։ Այս լուրն ավելի է գրգռում նորատի սգավորին և նա իր շորերը պատռած, հերարձակ, ծծերը մերկացրած՝ ողբ էր կանչում, բողոքում էր՝ պատմելով Տիրիթի պատգամը և ասելով թե ինքը պատճառ դարձավ իր ամուսնու կորստյան։ Գեղանի կնոջ լացն այնքան սրտառուչ էր, որ շատերն էին նրա հետ արտասվում։ Սուգին սիրտ ունեցավ ներկա լինելու և ինքը Արշակը։ Նստած պատանի Գնելի դիակի մոտ, նա նայում էր նրա այրուն և այդտեղ էլ վառվեց նրան իր կինն ունենալու ցանկությամբ։ Անտեղյակ Տիրիթը նրանից թուլլտվություն էր խնդրում Փառանձեմին առնելու։ Արշակը պատասխանի փոխարեն հրամայում է սպանել Տիրիթին, պատճառ բերելով թե նա է իրեն մոլորեցրել և անմեղ Գնելին սպանել տվել։ Տիրիթը փախուստի է դիմում, բայց թագավորի մարդիկ հասնում են նրան Բասենի անտառների մեջ և այնտեղ սպանում։ Այնուհետև Արշակը Փառանձեմին կնության է առնում, թեև վեպի պատմելով, Փառանձեմը նրան չէր սիրում, որովհետև նա մազոտ էր և սև։

Ահա տմարդության, խարդախության, անզուսպ կրքերի, խաբեության այսպիսի տեսարաններ էր հանդես բերում հայ արքունիքը այնպիսի մի ժամանակ, երբ քրիստոնեական եկեղեցին բարեսիրական բազմաթիվ հիմնարկություններով կարծում էր մեղմել բարքերը, դաստիարակել երկիրը մարդասիրության, առաքինության, իրավունքի գիտակցությամբ։ Բարքերի անողոք և խստապահանջ քննադատ Ներսեսը Արշակից հեռացավ ընդմիշտ, ինչպես հավատացնում է Փավստոսը։ Արշակը ոչինչ չարավ նրա հետ հաշտվելու համար, ընդհակառակն՝ կարծես գոհ էլ էր, որ ազատվեց նրա խիստ պահանջներից և հանդիմանություններից։ Այս պարզապես նշանակում է որ նրա համակրանքը թեքվել էր պարսկական կուսակցության կողմը, որ ավելի ազդեցիկ էր դառել արքունիքում։ Սրա մի նշանն էլ այն է, որ Արշակը Ներսեսի տեղ կաթողիկոս կամ, ավելի ճիշտ, կաթողիկոսական տեղապահ է նշանակում մի ոմն Ջունակի, որ «էր,— ասում է Փավստոսը,— ստրուկ ի ստրկաց արքունի», այսինքն համակերպող, հլու հնազանդ։ Այս խոսքերը շատ լավ ապացուցում են որ երբ հայ եկեղեցական իշխանապետության գլուխն էին անցնում Գրիգոր Լուսավորիչի տան ներկայացուցիչները, արքունիքը և կաթողիկոսարանը դառնում էին կողմեր՝ իրենց ուրույն շահերով։

Մինչդեռ Հայաստանի մեջ այս դեպքերն էին տեղի ունենում, Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի հարաբերությունները դարձյալ սկսեցին սպառնական կերպարանք ստանալ։ 355 թվականից պարսից սահմանապահ զորքերի ավազակային հարձակումները Հայաստանի հարավային մասերում և մանավանդ Միջագետքում սաստկացան։ Նրանք կողոպտում էին, քշում տանում էին անասունները։ Հռոմների տեղական իշխանությունները անկարող հանդիսացան այդ ավազակությունների առաջն առնել։ Արևելքի կուսակալն էր այդ ժամանակ Մուզոնիանոսը, մի տաղանդավոր հռետոր և գիտնական, բայց և անշափ կաշառակեր, փողով վաճառվող մի մարդ։ Ժողովրդի կրած տառապանքները, որ պատճառում էին պարսկական ասպատակությունները, նրան շատ չէին անհանգստացնում և նա շարունակում էր ինքն էլ կողոպտել ժողովուրդը[1]։

[1] Ամմ., XV, 13.

Բայց լսելով որ Շապուհը Արևելքում մեծ նեղություններով է պատերազմ մղում թշնամի ցեղերի դեմ, նա մտածեց օգտվել պարսիկների այդ նեղ դրությունից և կայսրության համար մի շահավետ գործ կատարել, համոզելով պարսիկներին խաղաղության դաշնադրություն կնքել կայսրի հետ։ Զորքերի հրամանատարն էլ համամիտ եղավ նրան և սկսվեցին գաղտնի բանակցություններ Ամրպատականի պարսիկ կուսակալ Դենշապուհի հետ։ Մուզոնիանոսը հավատացնում էր որ եթե Շապուհը հաշտություն խնդրե, կայսրը չի մերժի։

Այս առաջարկությունը Դենշապուհը հասցրեց Շապուհին, խմբագրելով այնպես, որ արյաց արքայի ինքնասիրությունը չվիրավորե։ Կոստանդ կայսրը, ասում էր Ամրպատականի կուսակալը, Արևմուտքում մեծ անհաջողություններ է հանդիպել, ուստի և աղաչում է պարսից թագավորին հաշտություն կնքել[1]։ Շապուհին շատ ուշ, այն է՝ 357-ին հասավ Դենշապուհի այս տեղեկությունը։ Նա դեսպանություն կազմեց Բյուզանդիա գնալու համար և գրեց կայսրին մի գոռող նամակ, որի մեջ շնորհ էր անում առաջարկելու իր պայմանները։ Ահա այդ նամակը։

«Ես, արքայից արքա Շապուհ, աստղերի ընկեր, արեգակի և լուսնի եղբայր, հղում եմ Կոստանդ կեսարիդ, իմ եղբորս, ողջույն։

«Ուրախ եմ և միանգամայն հավանում եմ որ դու վերջապես վերադարձար ուղիղ ճանապարհը և ականջ դրիր ճշմարտության անկաշառ ձայնին, իրոք խելահաս լինելով թե երբեմն ինչ թշվառություններ է բերում ուրիշի ստացվածքը ձեռք ձգելու համառ ձգտումը։ Որովհետև ճշմարտության լեզուն ոչնչով կապված չպիտի լինի և ազատ է և որովհետև բարձր դիրքի մարդկանց վայել է որ նրանց խոսքերը միանգամայն համապատասխանեն նրանց մտքերին, ուստի ես քիչ խոսքերով կարտահայտեմ իմ վճիռը, հիշեցնելով, որ ես դեպք եմ ունեցել մի քանի անգամ կրկնել այն, ինչ մտադիր եմ ասել այժմ։ Որ իմ նախահայրերը տիրում էին մինչև Ստրիմոնոս[2] գետը և Մակեդոնիայի սահմանները, այս վկայում են ձեր տարեգրությունները։ Պահանջել նախկին սահմանները վայել է ինձ, քանի որ ոչ ոք ամբարտավանություն չի համարի իմ հայտարարությունը — գերազանցում եմ հին թագավորներին փայլով և աչքի ընկնող մեծագործությունների բազմությամբ։ Իմ սրտում ամենից առաջ ճշմարտության զգացմունքն է, կառչելով նրան՝ ես երբեք չեմ արել այնպիսի մի բան, որի համար հետո պետք լիներ զղջալ։ Ուստի ես պարտավոր եմ ետ դարձնել ինձ Հայաստանը և Միջագետքը, որոնք նենգությամբ խլված են իմ պապից։ Երբեք մեզ մոտ ընդունված չի լինի այն կանոնը, որին դուք հետևում եք ամբարտավանությամբ և որն է՝ զանազանություն չդնելով քաջության և խաբեության մեջ, հավանություն տալ պատերազմի ամեն մի հաջող ելքին։ Մի խոսքով, եթե դու ուզում ես լսել իմ խելացի խորհուրդը, հրաժարվիր մի փոքրիկ երկրից, որ մշտապես մրցության և արյունոտ վեճի առարկա է, որպեսզի խաղաղ կառավարես մնացած թագավորությունդ. հաշվի ա՛ռ որ բժիշկներն էլ երբեմն այրում են, կտրում են և հեռացնում են մարմնի առանձին մասերը, որպեսզի կարելի լինի օգտվել առողջ անդամներից։ Միևնույնն անում են և վայրի գազանները, երբ իմանում են թե ինչի համար են իրենց որսում, հոժարակամ հրաժարվում

[1] Ամմ., XVI, 9.

[2] Այժմ Մարիցա գետ Թրակիայում։

են այդ բաներից, որպեսզի կարելի լինի այնուհետև ապրել առանց վախի։ Համենայնդեպս քեզ հայտարարում եմ ես որ եթե իմ այս դեսպանությունը վերադառնա առանց որևէ հետևանքի, ձմեռնային հանգստի ժամանակն անցնելուց հետո ես կշտապեմ, հնար եղած արագությամբ, դուրս գալ քեզ դեմ իմ բոլոր ուժերով և հույսով եմ թե հաջողություն կունենամ, քանի որ բախտ ունեմ և իմ առաջարկած պայմաններն արդարացի են»։

Երկար ժամանակ Բյուզանդիայի արքունիքը քննում էր այս նամակը և թե ինչ պետք է նրան պատասխանել։ Վերջը լավ համարվեց լինել չափավոր, ուստի խմբագրեց մի այսպիսի պատասխան.

«Կոստանդ, հավիտյանս Օգոստոս, հաղթող ցամաքի և ծովի վրա, հղում եմ ողջույն իմ եղբորը, Շապուհ թագավորին։

«Ողջունում եմ քո բարեբախտությունը ինչպես քո ապագա, եթե կամենաս, բարեկամդ, բայց քո ագահությունը, որ երբեք չէ պակասում և շարունակ ընդարձակվում է, խստությամբ դատապարտում եմ։ Դու պահանջում ես Միջագետքը իբրև քո սեփականություն, նույնպես և Հայաստանը և խորհուրդ ես տալիս պոկել կենդանի մարմնից նրա մի քանի անդամները, որպեսզի դրանով ապահովվի նրա բարեբախտությունը հետագա ժամանակներում։ Այս խորհուրդը լավ է միանգամից մերժել, քան պաշտպանել համաձայնության որևէ ձևով։ Ուստի իմացիր ճշմարտությունը առանց որևէ ծածկույթի, իր թափանցիկ մաքրության մեջ, ճշմարտությունը, որ չէ կարելի մթագնել ոչ մի տեսակ դատարկ սպառնալիքով։ Իմ կուսակալը, կարծելով թե ձեռնարկում է մի գործ, որ ընդհանուր բարեբախտության պիտի ծառայեր, առանց իմ գիտության, հաշտության խոսք է սկսել քո զորապետի հետ, ինչ-որ ցած ծագման տեր մարդկանց միջոցով։ Ես չեմ հեռացնում, չեմ մերժում հաշտությունը, բայց նա պիտի լինի պատվավոր ու ազնիվ և ոչ մի կերպ չպիտի շրշափի ո՛չ իմ պատիվը, ո՛չ իմ մեծությունը։ Այն ժամանակ, երբ նախանձի ալիքները, որոնք բազմիցս բարձրանում էին ինձ դեմ[1], խաղաղացված են իմ քաջությունների մի ամբողջ շարքով, երբ բռնավորներին ոչնչացնելուց հետո ամբողջ Հռոմեական աշխարհը հպատակվել է ինձ, անհեթեթ և անմիտ մի բան կլիներ հրաժարվել այն բանից, ինչ ես երկար պահել եմ անքակտելի, երբ միայն արևելյան նահանգներն ունեի ձեռքիս։ Թող ուրեմն վերջանան վախեցնելու փորձերը, որոնք ուղղվում են մեզ ըստ սովորության։ Չէ՞ որ անկասկածելի է որ մենք երբեմն ոչ թե վախկոտությունից ենք ստիպված եղել ավելի պաշտպանողական քան հարձակողական պատերազմ մղել, այլ ինքնազսպման զգացմունքից։ Իսկ երբ մեզ դիպչում են, մենք պաշտպանում ենք մեր սեփականությունը բարի գործի ամբողջ թափով։ Փորձով և պատմությունից մենք գիտենք, որ միայն շատ քիչ դեպքերում, մի քանի ճակատամարտերի մեջ միայն, տատանվել է Հռոմեական գործը, բայց պատերազմների ելքը երբեք վնասաբեր չէ եղել Հռոմայեցիների համար»[2]։

Այս անվճռականությունը կայսրի տրամադրության հարազատ պատկերն էր։ Պատասխանը պարսկական դեսպանության չհանձնվեց, այլ ուղարկվեց նշանավոր և գիտուն մարդկանցից կազմված մի հատուկ դեսպանության ձեռքով (358), որին հանձնարարվում էր ամեն կերպ աշխատանք գործադրել, որպեսզի Շապուհը պատերազմական գործողությունների չդիմե։ Սակայն

[1] Ակնարկում է իր հակառակորդներին, որոնք ուզում էին խլել իր թագը։

[2] Амм., XVII, 5.

զուր էին այս ջանքերը։ Արյաց արքան հաշտություն կնքեց արևելյան ցեղերի հետ, նրանցից օգնական զորքեր ստացավ և իր զենքը դարձրեց կայսրի դեմ։

Սկսվում էր մի նոր պատերազմ, որի գլխավոր դրդիչներից մեկը Հայաստանն էր, ուրեմն դարձյալ այն երկիրը, որ, Շապուհի խոսքերով, «մշտապես մրցության և արյունոտ վեճի առարկա» էր։ Բնականաբար Շապուհը պիտի փորձեր այդ երկրի թագավորին իր կողմը շահել։ Այդպիսի փորձեր, ինչպես վկայում է Ամմիանոս Մարկելլինոսը, պարսից թագավորը կատարել էր մի քանի անգամ, դիմելով «նենգության, սպառնալիքների, խորամանկության»[1]։ Այս անգամ նրան հաջողվում է համոզել Արշակին որ սա գնա իր մոտ՝ տեսակցության։ Բանակցություններ մեջ դեր կատարողը, ինչպես երևում է, եղել էր դարձյալ Վարդան Մամիկոնյանը, որ ընդունված էր և պարսից արքունիքում իբրև մոտիկ մարդ։ Սակայն Վասակ սպարապետն էլ մենակ չէ թողնում իր թագավորին այս վտանգավոր ճանապարհորդության մեջ և գնում է նրա հետ Տիզբոն։ Շապուհը մեծամեծ պատիվներ արավ Արշակին, բայց միաժամանակ և պահանջեց նրանից երես դարձնել հռոմեացիներից և հավատարիմ լինել Պարսկաստանին։ Հայոց թագավորը, նեղն ընկած, համաձայնություն տվեց։ Շապուհը կանչեց Տիզբոնի քրիստոնյա եկեղեցու երեցներից մեկին և հրամայեց նրան երդվեցնել Արշակին Ավետարանի վրա։ Այս հրամանն էլ մերժելու ուժ չէ ունենում Արշակը, երդումն է ընդունում։ Ստեղծվում է այսպիսով վերին աստիճանի վտանգավոր մի դրություն հայ երկրի համար և այս հանգամանքը լավ գիտակցում էր Վասակ սպարապետը։ Մի դեպք օգնում է նրան ազատելու իր թագավորին այդ վատ դրությունից։

Մի օր Արշակը գնում է դիտելու Շապուհի ախոռատունը։ Ախոռապետը, իբրև պարսիկ մեծամիտ ազնվականության ներկայացուցիչներից մեկը, ոչ միայն հարգանք չէ ցույց տալիս հայոց թագավորին, այլև անարգում է, ասելով պարսկերեն լեզվով. «Հայոց այծերի թագավոր, արի՛ նստիր այս խոտի խուրձի վրա»։ Վասակը, չկարողանալով տանել իր հայրենիքին հասցրած այս անարգանքը, հանում է սուրը և տեղն ու տեղը սպանում ախոռապետին։ Այս համարձակությունը եթե դժգոհություն պատճառում է պարսից արքունիքին, բայց չէ արտահայտվում, և Շապուհը իրավացի է համարում հայոց սպարապետի ցասումը։ Բայց և այնպես, դեպքը շատ լավ առիթ է դառնում որ Վասակը, պարսկական նենգության պատկերը պարզելով Արշակի առջև, համոզե նրան իսկույն, առանց ժամանակ կորցնելու, թողնել ամեն ինչ, հեռանալ։ Մանավանդ իր եղբայր Վարդանի վրա էր զարմացել սպարապետը, տեսնելով որ նա էր համոզել Արշակին երդվել Ավետարանի վրա։ Թագավորի և նրա զորապետի փախուստը Տիզբոնից— փախուստ էր և այդ երդումից և միաժամանակ ազատում էր հայոց երկիրը հավատարմության խոստումը հաստատուն գրավոր պարտականություն դարձնելուց։

Բայց Շապուհը, չկորցնելով իր սառնասրտությունը, շարունակում է հետամուտ լինել իր առաջադրած նպատակին և Արշակի ետևից Հայաստան է ուղարկում նույն Վարդան Մամիկոնյանին, որ սկսում է նորից համոզել թագավորին, օգտվելով, երևի, և այն հանգամանքից, որ Վասակը այդ միջոցին բացակայում էր արքունիքից։ Բայց այս առաքելությունն էլ հաջողություն չէ ունենում։ Սպարապետը վերադառնում է և այլևս չկարողանալով տանել իր

[1] Амм., XX, 11, 2.

եղբոր գործողությունները, վճռում է վերացնել նրան մեջտեղից։ Արշակը իր համաձայնությունն է տալիս, դրդված Փառանձեմից, որ չէր մոռացել Վարդանի կատարած դերը Գնելի սպանության մեջ։ Վարդանը իր հայրենի կալվածումն է, Տայոց աշխարհի էրախանի բերդում։ Մամիկոնյանների տան տոհմային ավանդավեպերը պատմում էին մի շարք մանրամասնություններ։ Վասակ սպարապետը գնաց էրախանի մի գունդ զինվորների հետ, որոնք փոխած էին իրենց շորերը, իսկ զենքերը հանդերձի տակ թաքցրած։ Բերդից դուրս, ձորի գլխին, վրան էր զարկված, այդտեղ էր Վարդան իշխանը, որ պատրաստվում էր լվանալ իր գլուխը։ Վրանից նկատեցին ձորն ի վեր եկող խումբը և սպարապետին։ Ոչինչ կասկածոտություն, ոչ մի նախազգուշական միջոց ձեռք չառին։ Վարդան իշխանը հանգիստ իր գործն էր կատարում, երբ վրա հասան եկողները. Վարդանը կռացած էր որ ջուր ածեն իր գլխին, հենց այդ դրության մեջ էլ սպանեցին նրան։ Վարդանի կինը, չէ մոռանում հարել տոհմային վեպը, վրանում չէր։ Նա հղի էր, պառկած էր գահույքի վրա իր ապարանքում, բերդի մեջ։ Երբ սպանության գույժը բերդը մտավ, Մամիկոնյան մեծ տիկինը վազեց գահույքից, բայց հենց այդ րոպեին էլ սկսվեց երկունքը և նա ծնեց մի արու մանուկ, որին տվին հոր անունը— Վարդան[1]։

Վասակ սպարապետը, որքան ցույց են տալիս նրա մասին խոսող այն տեղեկությունները, որոնք հասել են մինչև մեզ, մի դաժան զինվորական չէր, ոչ էլ ընդունակ անմիտ, հախուռն բռնկումների և մանավանդ ոճրագործությունների։ Եվ եթե նա հասավ եղբայրասպանության պես մի ծանր հանցանքի, այդ պարզապես շնորհիվ այն հանգամանքի էր, որ Վարդան իշխանը արդեն չափազանց վտանգավոր էր դառնում իբրև պարսկական կուսակցության պարագլուխներից մեկը։ Հունական կուսակցության համար այդ հավասար էր պետական դավաճանության։ Շապուհը գիտեր որ այդ սպանությունը իր պատճառով տեղի ունեցավ[2]։ Իսկ Մամիկոնյան տոհմը, ինչպես կտեսնենք շուտով, դավաճանությունը պատժող հայրենասիրական սպանության ավելի նշանավոր մի օրինակ էլ տվեց։

359 թվականին Շապուհը, 100 հազարանոց մի բանակի գլուխ անցած, պատերազմական գործողություններ սկսեց Հռոմեացիների դեմ։ Մի դասալիք հռոմեացի զինվոր ցույց տվեց նրան որ փոխանակ Մծբինը պաշարելու, ինչպես արվում էր սովորաբար, պետք է արշավել հյուսիս և այնտեղից անցնել Սիրիա, քանի որ այդ կողմերում հռոմեական պաշտպանողական գիծն այնքան ամուր չէր։ Եվ Շապուհը, ճիշտ որ, մի կողմ թողնելով Մծբինը, գնաց Ամիդ[3] քաղաքի վրա։ Բերդապահ հռոմեական զորքը[4] մերժեց անձնատրության առաջարկը, որ արավ արքայից արքան։ Այդ մերժման պատճառած գրգռիչ ազդեցության վրա ավելացավ և այն, որ Շապուհի նոր դաշնակից արևելյան ցեղերից մեկի թագավորի որդին սպանվեց քաղաքից արձակված մի նետից։ Ցասմամբ լցված Շապուհը վճռեց վրեժխնդիր լինել և ենթարկեց քաղաքը խիստ պաշարման, որ տևեց 73 օր և 30 հազար մարդ խլեց պարսկական բանակից։ Այս գնով առնված քաղաքը սարսափելի կերպով պատժվեց։

1 Փավստոս, Դ, ժզ-ժը։

2 Փավստոս, Դ, ծ։

3 Այժմ Դիարբեքիր։ Հայերը, բոլորովին առանց հիմքի, նույնացնում են նրան Տիգրանակերտին։

4 Հռոմեական լեգեոններից մեկն անվանվում էր Հայկական։

պարսիկները հիմնահատակ կործանեցին նրան, կոտորեցին ազգաբնակության և բերդապահ զորքի մեծագույն մասը։

Այս աղետալի դեպքը ցնցում պատճառեց հռոմեացիներին և հայերին։ Շապուհի արշավանքը հարկադրել էր Կոստանդ կայսրին վերադառնալ Արևմուտքից, ուր նրա դեմ պատերազմում էր նրա հակառակորդ Հուլիանոսը։ Արևելյան վտանգը ավելի սաստիկ էր և կայսրը գնաց Անտիոք՝ Պարսկաստանի դեմ արշավանք կազմակերպելու համար (360)։ Համարձակ գործողություններ սկսել և մեծ ճակատամարտեր տալ նա չէր կարող, որովհետև զորքերը հարկավոր էին նրան և Հուլիանոսի դեմ պատերազմը շարունակելու համար։ Ուստի գործի դրեց իր ամբողջ դիվանագիտությունը՝ Արևելքում դաշնակիցներով ուժեղանալու համար։ Այս նպատակին հասնելու մտքով նա ամեն կերպ սիրաշահում էր այն իշխաններին, որոնք մոտ էին պատերազմական գործողությունների տեղերին։ Առաջնակարգ տեղը, ինչպես միշտ, պատկանում էր հայոց թագավորին, ապա և վրաց թագավորին[1]։ Անցնելով Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը, կայսրը իր մոտ կանչեց Արշակին, շատ սիրալիր ընդունելություն ցույց տվեց, առատ ընծաներ արավ նրան, որոնց մեջ ամենամեծն էր, անշուշտ, պալատական մի օրիորդ, Օլիմպիադա անունով, կայսրի եղբոր նշանածը, որ պիտի գնար Արշակի կին ու այդպիսով ամրապնդեր երկու կողմերի մտերմական հարաբերությունները[2]։ Արշակը, հրապուրված այս բոլորով և մանավանդ նոր ամուսնությամբ[3], մի քանի անգամ երդվեց թե ավելի շուտ իր կյանքից կհրաժարվի, քան այս բարեկամությունից։

Վերադարձնելով Արշակին իր երկիրը, Կոստանդը շարունակեց իր արշավանքը դեպի հարավ, տեսավ կործանված Ամիդը, արտասվեց նրա ավերակների վրա, ապա գնաց պաշարեց Բեզաբդեն բերդը, բայց վերցնել չկարողացավ և ստիպված եղավ վերահաս ձմեռվա պատճառով, վերադառնալ Անտիոք։ Հաջորդ 361 թվականի գարնան նա նորից արշավեց դեպի պարսկական սահմանագլուխը, բայց այստեղ ոչ առանց սրտի գոհության իմացավ որ Շապուհը այս անգամ պատերազմ մղելու դիտավորություն չունի։ Այս մի բարեբախտություն էր, որովհետև այդ իսկ միջոցին Հուլիանոսը Արևմուտքում իրեն կայսր էր հրատարակել։ Կոստանդը գնաց նրա դեմ, բայց ճանապարհին հիվանդացավ և մեռավ Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում։ Կայսրության տեր դարձավ Հուլիանոսը, որ վերականգնեց հեթանոսությունը և այս պատճառով էլ եկեղեցու կողմից ստացավ Ուրացող մականունը։ Արևելքի շատ իշխողներ, որոնց մեջ և Արշակը, շտապեցին շնորհավորել նոր կայսրին և իրենց բարեկամության հավաստիքները հայտնել։

Պարսկա-հռոմեական սահմանագլխի վրա պատերազմը առժամանակ հետաձգվում էր։ Հուլիանոսը իր առաջին գործերից մեկն էր համարում պարսկական մի մեծ արշավանքի պատրաստություններ տեսնելը։ Այդ կարևոր սպասողական ժամանակներում էր որ Հայաստանի ներքին կյանքը դարձյալ վըր-

1 **Paule Alland** „Julien l'Apostat", t. II, Paris, 1910, p. 46.

2 Амм. Марц., XX, 11, 3. Ժամանակակից և ճշմարտապատում Ամմիանոսի այս բացարձակ վկայությունը հերքում է բոլոր այն հին ու նոր կարծիքները՝ իբր թե Օլիմպիադան Արշակի առաջին կինն էր, Փառանձեմը՝ երկրորդը։

3 Միեզ չպիտի զարմացնե այս կրկնամուսնությունը։ Քրիստոնյա Արշակունիների պալատում էլ պահվեց ներքինապետությունը, որ ապացույց է թե հին հարեմական դրությունը չէր վերացել Արշակին, ինչպես կտեսնենք, կնացու էր առաջարկում և Շապուհը։

դովվեց։ Այս անգամ էլ անկարգությունը ծայր էր առնում արքունի պալատից և ուներ թագավորական կանանոցի մեջ ծագած ինտրիգի կերպարանք։ Փառանձեմը չկարողացավ ապրել Օլիմպիադայի հետ մի հարկի տակ։ Նա նախանձում էր հույն հարսին, կասկածում էր թե նա պիտի խլե իրենից «տիկնաց տիկնոջ» դիրքը և թագավորի առաջին կնոջ պատիվը, և միջոցներ էր հնարում նրան կորցնելու համար։ Սակայն սովորական ոչ մի միջոց չհաջողվեց։ Օլիմպիադան էլ միամիտներից չէր, գուցե հենց նույն դիտավորությունն էլ նա ուներ Փառանձեմի վերաբերմամբ, ուստի շատ զգույշ էր պահում իրեն։ Հարեմական կյանքի մեջ թույնը շատ հաճախ է նախանձոտների և խանդոտների հարցը լուծում։ Օլիմպիադան, անշուշտ իրազեկ այդ հանգամանքին, միայն իր հավատարիմ նաժիշտներից էր կերակուր ընդունում։ Բայց այս զգուշությունը միայն գրգռում էր Փառանձեմին։ Եվ վերջը կասկածոտությունն ու խանդը հասցրին նրան մի ոճրագործ հնարիմացության, որին այնպես ընդունակ են խանդոտ կանայք։ Սյունեցի գեղեցկուհին կաշառեց Մրջյունիկ անունով մի քահանայի և սա թույն խառնելով հաղորդության մեջ, տվեց Օլիմպիադային և այսպիսով մեռցրեց նրան։ Անկասկած, այս անօրինակ ոճիրը ահագին գայթակղություն և զայրույթ առաջացրած պիտի լինի քրիստոնյա հասարակության և մանավանդ եկեղեցականության մեջ։

Այս դեռ բավական չէր, Արշակավանի հարցն էլ սաստիկ սուր կերպարանք ստացավ։ Այստեղ, ինչպես տեսանք, թագավորին հակառակվում էր ամբողջ հունական կուսակցությունը։ Փավստոսի պատմածներից[1] պետք է հետևցնել թե դժգոհության միակ պատճառն այն էր որ Արշակավանում ապաստանվող ամեն մի հանցավոր ազատվում էր պատասխանատվությունից։ Պարտականն ազատվում էր իր պարտքը հատուցանելուց, մարդասպանին չէր կարելի դատել, մարդաթող արած կանայք ազատ էին այդտեղ, ինչպես և կնաթող տղամարդիկ։ Մի խոսքով, դա գողերի, մարդասպանների, ամեն տեսակ ոճրագործների մի բույն էր, որ անդամալուծում էր իրավական հաստատողություններն ու արդարադատությունը հայոց երկրում։ Եվ ահա հենց իրավունքը պաշտպանելու համար էր որ նախարարների մի մասը պահանջում էր քարուքանդ անել, բովորովին անհետացնել Արշակավանը։

Իր սովորության համեմատ Փավստոսն այստեղ էլ չափազանց խտացրել է գույները և միակողմանի է։ Որ Արշակավանը հատկապես և բացառապես ոճրագործների համար շինված քաղաք չէր, ցույց է տալիս այն, որ ինքն Արշակ թագավորն էլ այդտեղ պալատ էր շինել տվել իր բնակության համար և միայն նա չէր ուզում պահպանել քաղաքի գոյությունը, այլ նրա հետ և նախարարների մի մասը։ Կառուցվում էր և եկեղեցի, բայց Ներսեսի փոխանորդ Խադը հրաժարվեց օծել նրա սեղանը։ Բոլոր հանգամանքներից երևում է որ Արշակավանի բնակիչներին, ինչպես ասացինք, որոշ արտոնություններ էին տրված։ Խորենացու պատմածի մեջ մի հետաքրքրական գիծ ենք գտնում։ Ծառաները, ասում է նա, փոխվելով Արշակավան, ազատ էին դառնում և նրանց տերերը սաստիկ դառնացած էին նրանց վրա[2]։ Հարկավ, խոսքն այստեղ սովորական, վարձու ծառաների մասին չէ, այլ ընդարձակ առմամբ, ճորտերի մասին, որոնք ազատ մարդ էին դառնում Արշակի շինած ավանում։ Այս հանգամանքը ամենից շատ պիտի վրդովեր նախարարներին, որոնց համար

[1] Փավստոս, Դ, ժբ։
[2] Խորենացի, Գ, իէ։

ճորտերը տնտեսական մեծ ուժ էին կազմում։ Ինչպես երևում է, Արշակավանը շինված էր այն մեծ առևտրական ճանապարհի վրա, որ այսօր էլ, սկսվելով Տրապիզոնից, Մասիսի հարավային ստորոտների մոտով մտնում է Պարսկաստան, իբրև քարավանների միակ հարմար ճանապարհ Արևելքի և Արևմուտքի մեջ։ Ավանը, շնորհիվ իր վայելած արտոնությունների, բազմամարդացավ, «քաղաքացավ», ինչպես ասում է Փավստոսը, դարձավ աչքի ընկնող մի առևտրական կենտրոն, ուր, ինչպես հայտնի է առհասարակ, հարստության հետ բույն են դնում և արատները, սարսափ պատճառելով բարոյախոսներին և հոգևորականներին։ Այդպիսի վատ համբավ միջին դարերի հոգևորականների համար ուներ Անի շքեղ մայրաքաղաքը։ Ինչ և լինի, Արշակի ձեռակերտը երկար չապրեց։ Նրա վերջը սարսափելի էր։ Փավստոսը Ներսեսի հրաշագործություններից մեկն է ցույց տալիս նրա կործանումը։ Ներսեսն անիծեց և ահա վեր կացավ սոսկալի ժանտախտը և ջարդեց ամբողջ ազգաբնակությունը։ Բայց ավելի հավանական է թվում Խորենացու պատմածը։ Նախարարները հունական կուսակցության պատկանող Ներսեհ Կամսարականի առաջադրությամբ, միացնում են իրենց զինվորական ուժերը և հարձակվում են Արշակավանի վրա։ Սրևի տեղի է ունենում պաշարում, որի ժամանակ սկսվում է ժանտախտ։ Քաղաքը այսպիսով մատնվում է նախարարների ձեռքը, հիմնահատակ քանդվում է, իսկ ազգաբնակության մնացած մասն էլ կոտորվում է, խնայվում են միայն մանուկները, որոնք ազատվում են և խնամվում առանձին տեղ։ Նախարարների այս անգթությունը բացատրվում է առավելապես նրանով, որ նրանք բարկացած էին իրենց ալն ծառաների վրա, որոնք ապրում էին Արշակավանում։

Այսպիսով դուռ էր բացվում ազգամիջյան պատերազմների համար, որոնք այնքան հատուկ էին հայոց աշխարհին, ինչպես ամեն մի ավատական պետության։ Արշակը, իբրև թագավոր, չէր կարող, իհարկե, պարտված կողմ մնալ։ Օգնության ստանալով վրացիներից, նա սկսեց պատերազմել իր նախարարների դեմ։ Ոչ մի կողմը չէր հաղթում։ Ազգամիջյան արյունահեղություններին վերջ դրեց, ինչպես ասում է Խորենացին, գործերից քաշված Ներսես Մեծը։ Արշակը իբր թե ղշջաց, հաշտվեց նրա հետ և խնդրեց նրա օգնությունը։ Բայց հաշտություն կնքելուց հետո թագավորը դրժեց իր խոսքին և վատաբար հարձակվելով կամսարականների տան վրա, վրեժ հանեց Ներսեհ իշխանից, որի քաշելով նրան և նրա ամբողջ տոհմը, բացի Սպանդարատ իշխանից, որին ազատեց դարձյալ Վասակ Մամիկոնյանը։ Հայոց մեծ սպարապետին մենք առհասարակ չենք տեսնում այս ազգամիջյան եղբայրասպան պատերազմների մեջ և սա մի նոր խոշոր գիծ է՝ նրա դեմքը նկարելու համար։ Բացի անձնական վրեժից, Արշակին այս կոտորածն անել տվողը Կամսարականների կալվածներին տիրելու տենչն էր։ Իր ձեռքը գցած Արշարունյանց գավառում նա շինեց կամ նորոգեց Արտագերս բերդը, որ էր իր ամրությամբ[1]։

363 թ. գարնան սկզբին Հուլիանոս կայսրը Անտիոք քաղաքից արշավանք սկսեց դեպի պարսից սահմանները։ Նրա հրամանի տակ գտնվում էր 65 հազար հոգուց բաղկացած մի բանակ, որ նա միանգամայն բավական էր համարում Շապուհին ջարդելու համար։ Ուստի երբ տեղացի իշխողները առաջարկեցին իրենց օգնությունը, կայսրը գոռոզաբար մերժեց, ասելով թե հռո-

[1] Փավստոս, Դ, ժթ։

մեական պետությունը բավականաչափ ուժեղ է՝ այս պատերազմը իր սեփական միջոցներով վարելու համար։ Բացառություն արավ նա միայն հայոց թագավորի համար, որին ուղղեց պատվեր[1] պատրաստ ունենալ մեծ բանակ և սպասել իր կարգադրություններին։ Այնուհետև կայսրն իր բանակը բաժանեց երկու մասի. մեկը թողեց իր հրամանատարության տակ, իսկ մյուսը, 20—30 հազար հոգի, հանձնեց Պրոկոպիոս և Սեբաստիանոս զորավարներին։ Այս երկրորդ բանակը պիտի գնար Հայաստան, միանար Արշակի հետ և նախ ավերեր Մարաստանի Խիլիոկոմ երկիրը, ապա Կորդվաց և Մոկաց նահանգների կողմից մտներ Պարսկաստան, շարժվեր մինչև գլխավոր բանակի հետ միանալը։ Իսկ գլխավոր բանակը կայսրի հրամանատարությամբ պիտի արշավեր դեպի Տիգրոն սովորական ճանապարհով, այն է՝ Եփրատի ափով։ Երբ այս բանակն անցավ Տիգրիս գետը, կայսրը այրել տվեց իր ամբողջ մեծ նավատորմը, որպեսզի բանակը նահանջի մասին չմտածե, այլ, ինչպես էլ լինի՝ հաղթություններ մասին։ Պարենավորման հոգսն էլ չկար նրա համար, քանի որ հռոմեական բանակը գտնվում էր Տիգրիսի բարեբեր հովտում, ուր առատ էր խոտը և արտերը նոր էին հասնում։ Բայց նավերի ոչնչացումը մի դժբախտ միտք էր, որ աննկատելի դրություն ստեղծեց հռոմեացիների համար։ Շապուհը բաց դաշտերի և մեծ ճակատամարտերի պատերազմ չսկսեց Հուլիանոսի դեմ, այլ, հետևելով հին պարթևական տակտիկին, հեռու էր պահում իրեն, բավականանալով մանր հարձակումներով, որոնց գլխավոր նպատակն էր դժվարացնել թշնամու պարենավորման գործը։ Այս ծրագրի հետևանքով պարսիկները կրակեցին իրենց դաշտերը։ Գոյացան հսկայական հրդեհներ, որոնք ոչնչացնում էին բուսականությունը։ Կրակը կանգնեցրեց Հուլիանոսի շարժումը. դրությունը օր օրի վրա դժվարանում էր. բանակը մնաց առանց հացի։ Հայաստանի և հարևան երկրների լեռներում ձյունահալ էր և գետերը դուրս էին եկել իրենց ափերից, ողողել մեծ տարածություններ. շարժվելը չափազանց դժվարացել էր այդ տղմոտ դաշտերում։ Դժբախտությունը լրացնում էին Տիգրիս-Եփրատյան հովտի ամառնային չարիքները— ճանճերի ու մոծակների ահռելի խմբերը, որոնք, ինչպես գրում է Ամմիանոսը, ցերեկը արևի լույսն էին կտրում, գիշերը՝ աստղերի լույսը[2]։ Տիգրոնին մոտենալու միտքը թողնվեց, այժմ պետք էր բանակը փրկել, և վճռվեց վերադառնալ դեպի Կորդվաց աշխարհը։ Իսկ Շապուհն անդադար հարձակումներ էր գործում, նեղում էր բանակը, որի հույսը մնացել էին Արշակն ու Պրոկոպիոսը և նրանց օգնության հասնելուն էլ անհամբեր աչք էին դրել ամենքը։ Բայց զուր էին այդ հույսերը։ Արշակը կարողացավ կատարել իրեն առաջարկված ծրագրի միայն առաջին մասը, այն է՝ Խիլիոկոմի ավերումը, իսկ մյուս մասը մնաց անկատար այն պատճառով, որ պարսիկները կտրեցին նրա բանակը գլխավոր բանակից։ Իրերի այս դժբախտ դրության մեջ Հուլիանոս կայսրը զարնվեց թշնամու կողմից արձակված նետով և մեռավ։ Բանակը ահաբեկված դրության մեջ էր։ Հավաքվեցին զորապետները և իրենցից մեկին, Հովիանոս անունով, կայսր ընտրեցին։ Սա արդեն հեթանոս չէր, այլ բոլորովին ուղղափառ քրիստոնյա և որ գլխավորն է՝ վախկոտ, թուլամիտ և վատասիրտ։

Շապուհի աստղն էր փայլում այսպիսի մի հակառակորդի դիմաց։ Ավելի

[1] Հին գրականության մեջ մնացել է այդ պատվերը, գրված արհամարհական և ամբարտավան ոճով (Տե՛ս Գաբրեևյան, հ. Բ, եր. 446)։ Սակայն նորագույն հետազոտությունները այդ թուղթը համարում են անվավեր (Alland „Julien Apost.", t. III, p. 183, h. 4).

[2] Амм. Марц., XXIV, 7—8.

ևս վախեցած իրեն շրջապատող վախկոտների գուշակություններից, Հովիանոսը, առանց պատերազմական որևէ գործողության դիմելու, շտապեց հաշտություն խնդրել Շապուհից՝ իր բանակը փրկելու համար։ Գոռոզ Սասանյանը առանց արյունահեղության իրագործում էր իր վաղեմի ձգտումները։ Նա հաշտության պայմանները 297-ի պայմանով հռոմեացիների ձեռքն անցած հայկական հարավային նահանգները նորից անցնում էին Պարսկաստանին, այն է՝ Աղձնիք, Մոկք, Ծավտիք, Կորդուք, Ռեհիմենե 15 բերդերով, ինչպես նաև Մծբին, Սինգարա, Կաստրա և Մավրորում քաղաքները։ Հովիանոսը հազիվ կարողացավ Շապուհից կորզել թույլտվություն որ Մծբինի և Սինգարայի բնակիչները հեռանան հռոմեական կալվածները։ Ամմիանոս Մարկելլինոսը «ամոթալի» է անվանում այս դաշնագրությունը[1]։ Կար մի կետ ևս, որ պակաս ամոթաբեր չէր մի մեծ և քրիստոնյա պետության համար։ Այդ այն էր, որ Հովիանոսը, իր բանակի շահերի համար, ոտով-գլխով Շապուհին էր հանձնում հռոմեացիների անփոփոխ բարեկամ Արշակ թագավորին, նրա հետ իհարկե, և Հայաստանը։ Դաշնագրությունը պարտավորեցնում էր կայսրին չօգնել Արշակին, եթե Պարսկաստանը պատերազմ սկսե նրա դեմ։ Հայաստանի վերաբերմամբ էլ, ուրեմն, Շապուհն ստանում էր իր կամեցածը։ Հայ երկրի քաղաքական բախտն ստանում էր մահացու հարված։ Առաջին անգամ միջազգային քաղաքականության մեջ երևում էր բյուզանդականության նենգավոր դեմքը։ Հայտնվում էր ոչ միայն դաշնակից լինելը, հավատարիմ բարեկամությունը, այլև նույնիսկ քրիստոնեությունը ոչինչ նշանակություն չունեին, երբ պետական շահերն էին վտանգվում։ Սեփական օգտի համար կոպիտ կերպով ոտնահարել ամեն մի՝ նույնիսկ ամենաբարձր չկզբունք, հռոմեական քաղաքագիտության այս դավանանքն էր դուրս հանվում այն աղետից, որին մատնվեց Հռոմների բանակը Տիգրիսի ափերին։

«Ամոթալի» դաշնագրությունն ստորագրվեց Հուլիսին։ Հայերը լքված, դեմ առ դեմ կանգնած էին իրենց ահավոր թշնամու առջև։ Հովիանոսն, այս գնով ազատելով իր բանակը, գնաց թագավորելու Կ. Պոլսում։ Բայց այդ բախտը վայելեց միայն մի քանի ամիս. 364-ի փետրվարին նա մեռավ։ Շապուհը կարծես այդ մահին էր սպասում որ միանգամայն ազատ զգա իրեն՝ Հայաստանի գործը ձեռք առնելու համար։ Հանգամանքներն իրենք արդեն որոշել էին թե ինչ ուղղությամբ պիտի տանե նա այդ գործը։ Մի ժամանակ նա փայփայում էր Արշակին գրավիչ միջոցներով իրեն հպատակեցնելու միտքը, մինչև անգամ պատրաստ էր իր աղջիկը տալ նրան կնության[2]։ Բայց այժմ Արշակը Պարսկաստանի թշնամու գործակալն էր, նույնիսկ ավերել էր մի ամբողջ պարսկական երկիր։ Այլևս հաշտություն ու զիջողակություն չէին հանդես գալիս պարսկական քաղաքականության մեջ, այլ պարզապես Արշակին և նրա հետ նաև Արշակունիների տիրապետությունը ջնջելու նպատակը։

Սկսվեց մաքառման մի շրջան, որ առանձնապես ծանր էր թույլ կողմի՝ Հայաստանի համար։ Արագահաս մի հարվածով Հայաստանը հնազանդեցնելը այնքան էլ հեշտ բան չէր նույնիսկ Շապուհի պես մի հզոր թագավորի համար։ Նախարարական կազմակերպություններ, շնորհիվ երկրի տեղագրա-

[1] Амм., XXV, 7, 13.

[2] Փավստոս, Դ, ի։

կան հանգամանքների, ուժեղ էին համառ ու երկարատև մի դիմադրություն ցույց տալու համար։ Մեծ մասամբ նրանք քրիստոնեական-հունական հոսանքին էին պատկանում և ունեին այնպիսի մի ուժեղ միաձուլող կենտրոն, ինչպիսին էր եկեղեցին։ Պետք էր նախ թուլացնել երկրի այդ ներքին ուժը, չլատել ավատական մարմինները։ Այս նպատակին հասնելու համար պարսկական դիվանագիտությունն աշխատում էր երկու ուղղությամբ. Հայաստանի ծայրագավառները ոտքի կանգնեցնելով և խիստ պրոպագանդ մղելով Արշակունիների հարստության դեմ։

Առաջին միջոցը իրագործվեց լիակատար չափով։ Արտաշեսի և Տիգրան Մեծի ձեռքով նվաճված նահանգները, ինչպես տեսանք[1], բավականաչափ հայացված էին Արտաշեսյան հարստության ժամանակ։ Բայց Արշակունիները, երևի, չկարողացան նույն հաջողությամբ պահպանել այդ քաղաքականությունը, ուստի և տեղային ազգայնական հոսանքներն ավելի զարգացան և Շապուհի դրդող քաղաքականությունն այնքան կարողացավ հրահրել նրանց, որ առաջ եկավ մի ամբողջ ապստամբական շարժում այդ նահանգներում։ Հայոց իշխանության տակից դուրս եկան և Շապուհի իշխանության տակ մտան Աղձնիքը, Գուգարքը, Ուտիքի մի մասը (Գարդմանաձոր), Արցախը, Փայտակարանը, Կորդվաց աշխարհը, իսկ արևմտյան կարևոր մի գավառ— Ծոփքը, մտավ բյուզանդական իշխանության տակ[2]։ Հայաստանը չորս կողմից գոտևորված ապստամբական հրդեհը քիչ էր մնում որ կրակե և միջնաշխարհը։ Հակաարշակունյան ագիտացիան սկսեց ազդել մինչև իսկ հունական կուսակցության վրա։ Նախարարները գնում են Ներսեսի մոտ, գանգատվում են Արշակի դեմ, հայտնում են թե իրենք հոգնել են կռիվներից ու անդուլ պայքարներից, ուստի այլևս մտադիր չեն թագավորի հետ լինել։ Սակայն Ներսեսը շատ լավ էր հասկանում երկրի, քրիստոնեության և մանավանդ իր տոհմի շահերը և ընդդիմացավ նախարարների մտքին։ Ինքը գուցե ամենքից լավ գիտեր «պիղծ» Արշակունիների արատները, բայց ստիպված եղավ մեղմացնել նրանց պատճառած չարիքները, ասելով որ Արշակունիները, այնուամենայնիվ, օտար և հեթանոս թագավորից (Շապուհից) լավ են, ուստի պետք է հնազանդվել նրանց՝ երկրի քաղաքական դրությունը չվտանգելու համար։

Թեև Ներսեսը շարունակում էր գործերից քաշված մնալ, բայց նրա հեղինակությունը շատ մեծ էր իր կուսակիցների մեջ և լքված նախարարությունը հաստատ մնաց իր նախկին հայացքների մեջ և չթողեց թագավորի ու Ներսեսի կողմը։ Բայց այդ միջոցին հանդես եկավ շատ եռանդոտ, ուժեղ կամքի տեր մի մարդ, որ մտածեց օգտագործել ստեղծված նպաստավոր պայմանները և սկսեց գործել մեծ համարձակությամբ և թափով։ Դա Մեհրուժան Արծրունին էր, Վասակ սպարապետի քրոջ որդին և պարսկական կուսակցության գլխավորներից մեկը։

Հակառակ կուսակցության կողմից Մեհրուժանը ստացել է «դավաճան» անունը, իսկ մենք չունինք այնպիսի տեղեկություններ, որոնք նրա կուսակիցներից մնացած լիներին և թույլ տային դիտել այդ ուժեղ դեմքը և՛ հակառակ կողմից։ Շատ նշանակալից է Խորենացու հաղորդածը թե Մեհրուժանն ուզում էր հայոց թագավոր դառնալ[3]։ Այս ցուցմունքը հաստատում է որ Մեհ-

[1] Դ մաս, գլ. Գ, § 5։
[2] Փավստոս, Դ, ծ։
[3] Գ, լզ։

ուժանը ներկայացնում էր պարսկական կուսակցության մեջ վաղածանոթ դատումը Արշակունիների տեղ մի հայ թագավորություն ստեղծել, հեռացնելով Հայաստանը հունական, գուցե և քրիստոնեական քաղաքականությունից, դնել նրա հին քաղաքակրթական, այն է՝ իրականության միջավայրում։ Այս շարժումը գուցե երբեք այնքան սպառնական ընթացք չէր ունեցել, ինչպես այժմ։ Մեհրուժանն այնպիսի մարդ չէր, որ դիմեր կիսատ միջոցների, նկատի ուներ այնպիսի հանգամանքներ, որոնք կարող կլինեին մեղմացնել հակառակորդ կուսակցության վերաբերմունքը դեպի իր գործը։ Առանց տատանումների, համարձակ ու բաց, նա դիմեց ամենակտրուկ միջոցին— ուժին։ Նա գնաց Շապուհի մոտ, դեն դրեց քրիստոնեությունը, դարձավ ուղղահավատ զրադաշտական։ Երևում է որ հայ նշանավոր նախարարի և արքայից արքայի մեջ կայացել էր մի տեսակ պայմանադրություն։ Շապուհը դեմ չէր որ Արծրունի իշխանը մտածե Հայաստանի թագի մասին և իր կողմից ամեն բան արավ նրան բարձրացնելու համար. մեծամեծ պարգևներ տվեց, նրա տրամադրության տակ դրեց պարսից զինվորական ուժը։ Մեհրուժանն ուներ այն ամենը, ինչ հարկավոր էր Հայաստանի մեջ երկարատև ազգամիջյան պատերազմներ մղելու համար։ Բայց նա ձեռք բերեց և մի ուրիշ նշանավոր ուժ։ Նրա կողմն անցավ նրա քեռին՝ Վահան Մամիկոնյանը, որ Վասակ սպարապետի կրտսեր եղբայրն էր։ Նա էլ գնաց Շապուհի մոտ, նույնպես ուրացավ քրիստոնեությունը և իր քրոջ որդու հետ կանգնեց շարժման գլուխ։

Այս դեմքն էլ, որպես «ուրացող» և «դավաճան», խնամքով թողնված է սովորի մեջ։ Բայց որ նա սովորական մի դեմք չէր, երևում է հենց այն ընդունելությունից, որ նա գտավ Շապուհի մոտ։ Ինչպես երևում է, Վահանն իր եղբոր՝ Վասակի հակառակորդն էր, գուցե հենց այն ժամանակից, երբ Վասակն սպանեց Վարդանին, որի տեղն էլ նա բռնել էր։ Անշուշտ դա մի շատ ազդեցիկ, գուցե զորավարի հռչակ ունեցող իշխան էր, և այդ պատճառով էլ Շապուհը ոչ միայն աստիճանով բարձրացրեց ու իր զորքի մեջ կարևոր տեղ տվեց, այլև ուղղակի իր ընտանիքի անդամ դարձրեց նրան, ամուսնացնելով իր Որմիզդուխտ քրոջ հետ։ «Հայոց Թիվն այդ ժամանակից սկսեց պակասել», ասում է Փավստոսը։ Այս նշանակում է, հարկավ, այն, որ Վահան իշխանի հետ շատերն անցան պարսկական կուսակցության կողմը։

Մեհրուժանի այս ուժեղ կազմակերպության դիմաց կանգնած էր թագավորական բանակը, որի թիվը 60 հազար էր ըստ Փավստոսի։ Այդ ուժը արհամարհելի չէր մանավանդ այն պատճառով, որ նրա հրամանատարն էր Վասակ սպարապետը, արքունիքին և հունական կուսակցության անփոփոխ նվիրված քաջ զորավարը։ Արշակը, իր հոր և պապի նման, ամբողջապես սպարապետի ձեռքին էր գտնվում։ Վասակը խաղաղ գնաց արևելյան սահմանները։ Այդտեղ, Ատրպատականի կողմից, պարսից զորքը հարձակման նախապատրաստություններ էր անում։ Բայց այս մի կեղծ հարձակում էր՝ սպարապետին խաբելու և նրա ուշադրությունը բուն հարձակողական արշավանքից հեռու պահելու համար։

Նրան հաջողվեց այս զինվորական խաղը։ Մինչդեռ հայոց բանակը Ատրպատականի սահմանագլխին էր սպասում թշնամուն, պարսից զորքերը Հայաստան խուժեցին Միջագետքից, Արևմտյան Տիգրիսի հովտով, այսինքն այն հին ռազմական ճանապարհով, որ այնքան լավ հայտնի էր Ասորեստանի թագավորներին։ Մեհրուժանն էր այս արշավանքի առաջնորդը։ Առաջին խոշոր հաջողությունը, որ սպասում էր նրան այս ճանապարհին, հին Տիգրանա-

կերտ մայրաքաղաքի առումն էր։ Պարսիկներն ու նրանց դաշնակից հայերն անխնա էին։ Տիգրանակերտի համարյա ամբողջ ազգաբնակութիւնը կոտորվեց կամ գերի վարվեց։ Ավերանքներով և կոտորածով էր, որ այնուհետև պարսիկներն առաջացան Հայաստանի արևմտյան մասի երկարութիւնը մինչև Բարձր Հայք։ Ամեն տեղ ժողովուրդը կոտորվում էր, գերի վարվում, իսկ կանանց և երեխաներին սայլերի ցիցերը հանելով էին սպանում։ Բազմաթիվ բերդեր գրավվեցին, որոնց մեջ նշանավոր էր Դարանաղյաց գավառի Անի բերդը, Եփրատի վրա, ուր, ինչպես գիտենք, Արշակունի թագավորների գերեզմանոցն էր գտնվում։ Մեհրուժանը քանդել տվեց թագավորների գերեզմանները և նրանց մեջ եղած ոսկորները մի տեղ հավաքելով, տարավ իր հետ՝ Պարսկաստան փոխադրելու համար։ Այս գերեզմանակապտութեան նպատակն էր միանգամայն ջնջել, անհետացնել Արշակունիների հիշատակը հայոց երկրում, զրկել այդ տոհմը հեղինակութիւնից և իրավունքներից։ Ժամանակի հասկացողութիւնն այնպես էր որ երկրի բախտն ու անկախութիւնը ամփոփվում էր մեռած թագավորների դամբարանների մեջ։

Բարձր Հայքից պարսկական բանակը, հաղթանակող Մեհրուժանի ղեկավարութեամբ, անցավ Արարատյան երկիրը։ Այստեղ նրան սպասում էր Ատրպատականից եկած Վասակ սպարապետը։ Տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ. հաղթող հանդիսացավ հայոց սպարապետը, որ ետ խլեց թագավորների ոսկորներն էլ և հալածեց թշնամուն մինչև սահմանագլուխը։ Իսկ թագավորական ոսկորները մեկ էլ չփոխադրեցին իրենց նախկին տեղը, Անի բերդը, այլ թաղվեցին Արագած լեռան դժվարամատչելի և բարձր լանջերին։

Այս արշավանքով հարցը չէ լուծվում։ Ընդհարումներն այնուհետև էլ շարունակեցին՝ գլխավորապես արևելյան սահմանների վրա, և մենք տեսնում ենք որ կա՛մ հայերն են անցնում Ատրպատական՝ պարսիկների վրա հարձակվելու համար, կա՛մ թե պարսիկներն են, որ նորոգում են իրենց հարձակումները դեպի հայ երկրի ներսերը։ Ահա այս ընդհարումներից է որ ստեղծվեց Վասակ սպարապետի մեծ դյուցազնավեպը, որից շատ հատվածներ են մնացել Փավստոսի պատմութեան մեջ։ Վասակի և Մեհրուժանի հակայական մրցութիւնները, ինչպես երևում է, խոշոր տեղ էին գրավել ժողովրդական բանահյուսութեան մեջ. վեպը առասպելական չափազանցութիւններով պատմում էր թե քա՛նի անգամ Արծրունյաց իշխանը պարսկական զորքերով եկավ իր քեռու վրա, քա՛նի անգամ Վասակը հերոսաբար ջարդեց նրա անթիվ բանակներն այնպես որ միայն Մեհրուժանն էր կարողանում ազատվել ու փախչել։ Ինքը՝ հայոց սպարապետը մի կարճահասակ մարդ էր, բայց միանգամայն անպարտելի։ Արշակ թագավորն էլ, ինչպես երևում է, մասնակցում էր այդ ընդհարումներին, այն էլ ոչ առանց հաջողութիւնների։ Վեպը նրան էլ հերոսացնում էր մինչև այն աստիճան որ Շապուհը, իբր թե խնդիրքներ ու աղաչանքներ էր ուղղում նրան։ Եվ այսպիսով ստացվում է երեսնամյա անընդհատ և զարմանալի կերպով միշտ հայերի համար հաղթական պատերազմների մի մեծ առասպել, որ Փավստոսի գործի մեջ մտել է իբրև հավաստի պատմութիւն։

Հայերի երկարատև և քաջարի դիմադրութիւնները Շապուհին այն եզրակացութեան բերին, որ զենքից ավելի լավ միջոց դարձյալ պետք էր համբերել խորամանկութեանը։ Ուստի գործի գցեց ամեն հնարք հայոց թագավորին բարեկամական ցույցերով խաբելու և դավադրության զոհ դարձնելու համար։ Քաղաքագիտական մեքենայութիւնների առջև Արշակը, իրավ, ավելի միամիտ և դյուրաթեք հանդիսացավ։ Նա ընկավ թակարդի մեջ, խաբված Շապուհի երդումով[1], առանց կարողանալու խելահաս լինել որ քաղաքական խաղերի մեջ երդման ստելը սովորական բան է։ Երևի միամիտ Արշակունուն չփոթեցնողն այն էր, որ Շապուհը գործադրել էր երդման մի ձև, որ զրադաշտականի համար ամենաարժանն ու ամենանվիրականն էր։ Նա Արշակին ուղարկել էր աղ, կնքված վարազի նկար ունեցող մատանով[2]։ Նա և նրա սպարապետ Վասակը հավատացին և գնացին։ Առաջին օրերը նրանք սիրալիր ընդունելութեան գտան պարսից արքունիքում, բայց Շապուհը շուտով մերկացրեց իր դաժանութիւնը. ձերբակալեց Արշակին, կապեց նրան արծաթի շղթաներով, կուրացրեց և ուղարկեց մի հեռավոր բերդ, ուր նրան, երկար տանջելուց հետո, մահվան պատժի ենթարկեցին[3]։

Հայ ավանդութիւնները դժբախտ թագավորի այս ողբերգական վախճանը զարդարում են մի շարք վիպական հանգամանքներով։ Արշակը, պատմում են նրանք, կատարյալ հպատակութիւն ցույց տվեց Շապուհին և այնքան խեղճացել էր նրա առջև, որ թվում էր թե այլևս միանգամայն անվնաս է դարձել նա պարսից պետութեան համար։ Սակայն խորամանկ Շապուհը հարկավոր համարեց դեռ փորձել նրան և իր աստղագետների խորհրդով դիմեց այսպիսի մի միջոցի։ Հայաստանից հող ու ջուր բերել տվեց, հրամայեց որ իր վրանի հատակի մի մասի վրա փռեն այդ հողը և ջուրն էլ վրան ցանեն ու պնդացնեն հողը, իսկ հատակի մյուս մասը մնաց ինչպես որ կար. այսինքն՝ պարսկական հող։ Ապա, բռնելով Արշակի ձեռքից, մաև է ածում երկու տեսակ հողերի վրա։ Երբ պարսկական հողի վրա էին լինում, Շապուհն սկսում էր հանդիմանել նրան. «Ինչո՞ւ ինձ թշնամացար, Արշակ թագավոր հայոց, չէ՞ որ ես սիրում էի քեզ այնքան, որ ուզում էի աղջկաս քեզ տալ և դարձնել քեզ իմ որդի»։ Արշակը խեղճացած ու կամակատար՝ պատասխանում էր. «Մեղա քեզ, հանցավոր եմ առջևդ։ Քո ծառան եմ, ընկել եմ ձեռքդ, ի՛նչ ուզում ես արա՛։ Կամենում ես սպանիր, որովհետև քո հանցավոր ծառադ եմ»։ Այնուհետև Շապուհը տանում կանգնեցնում էր Արշակին հայոց հողի վրա։ Այստեղ արդեն բոլորովին ուրիշ պատկեր. Արշակը թողնում էր իր խեղճութիւնն ու անճարութիւնը և խոսում էր հուժկու շեշտերով, համարձակ, տիրաբար, ինչպես կարող էր խոսել մի Պարթև, որ զգում էր իրեն ուժեղ և կանգնած էր իր տոհմային հարստութիւնը կողոպտած մի Սասանյանի դիմաց։ «Հեռո՛ւ ինձանից,— կոչում է նա,— դու չարագործ ծառա ես, քո տերերին կողոպտած, և ես չպիտի մոռանամ քեզանից հանելու իմ նախնիքների վրեժը,— Դո՛ւք, ծառաներդ, խլել եք մեր հայրենի բարձը, բայց ես ետ կստանամ այդ տեղը»։ Այս միջոցին Շապուհը տանում կանգնեցնում էր Արշակին պարսկական հողի վրա, և նա, զգալով իրեն թուլլ ու անկարող, իսկույն փոխում էր խոսքը, զղջում էր իր ասածների վրա, թողութիւն էր խնդրում և էլի իրեն հայտարարում էր Շապուհի ծառա։ Այս փորձը, պատմում է ավանդութիւնը, կրկնվեց ամբողջ մի օր, առավոտից մինչև երեկո, և միշտ միևնույն հետևանքն ունեցավ։ Իսկ երեկոյան Շապուհը մեծ ընթրիք կազմեց և շատ հյուրեր հրավիրելով, կարգադրեց այնպես, որ Արշակը նստե այնտեղ, ուր հայ հող էր ածած։ Եվ դարձյալ միևնույն տեսարանը։ Հայոց թագավորը,

1 Амм. Марц., XXVII, 12, 3.

2 Փավստոս, Դ, ծգ։ Վարազը այստեղ աստվածութիւն է, մարդու կերպարանքով (Հ. Կ. Տ-Սահակյան, «Հայոց «Վարիս» աստվածութիւնը», «Բազմավեպ», 1909, եր. 533)։

3 Амм. Марц., XXVII, 12, 3.

չքաշվելով բազմականներից, գոռոզաբար կանչում է Շապուհին. «Այդ իմ տեղն է, ուր դու ես նստել. վեր կա՛ց ինձ տուր իմ տեղը, որ իմ նախնիքեն-քից է մնացել։ Ապա թե ոչ՝ իմ երկիրը վերադառնալուց հետո ես մեծ վրեժ պիտի հանեմ քեզանից[1]»։ Այստեղ, զրույցի ասելով, Շապուհն այլևս չէ համ-բերում և հրամայում է շղթայակապ անել Արշակին, ուղարկել Անընդմիշ կամ Անհուշ բերդը Խուժաստանում (Հարավային Պարսկաստան, այժմ Խուզիս-տան)։ Այդ բերդի մեջ բանտարկվածը հավիտյան կտրվում էր աշխարհից, ոչ ոք իրավունք չուներ հիշելու, բայց մանավանդ հիշեցնելու թագավորին թե այնտեղ մարդ կա։

Դաժան էր Շապուհը և վասակ սպարապետի վերաբերմամբ։ Ծաղրելով նրա կարճ հասակը, արքայից արքան նրան ասում է. «Աղվե՛ս, դու էիր, որ այսքան տարի կոտորում էիր արյաց զինվորներին։ Այժմ դու կսպանվես աղ-վեսի պես»։ Քաջ զորավարը համարձակորեն պատասխանեց. «Մի ժամանակ աուծ էի քեզ համար, այժմ եմ աղվես դարձել։ Քանի որ Վասակն էի, հրա-կա էի. մի ոտս մի սարի վրա էր դրված, մյուսը՝ մի ուրիշ սարի վրա։ Որ աջ ոտիս վրա էի հենվում, աջ սարն էր մտնում գետնի տակ, իսկ երբ ձախ ոտիս վրա էի հենվում, ձախ սարն էր գետնի տակ մտնում»։ Շապուհը հետա-քրքրվեց իմանալ թե այդ ինչ սարեր են, և Վասակը բացատրեց թե մեկն ին-քը Շապուհն է, մյուսը, հունաց թագավորը։ Զրույցն ավելացնում է թե սպա-րապետն այն էլ ասաց որ այդպես էր հայերի հաջողությունը, քանի որ նը-րանց վրա էր Ներսես Մեծի օրհնությունը։ Շապուհը մորթազերծ է անել տա-լիս Վասակին, խոտով լցնել է տալիս նրա մորթին և ուղարկում է Անհուշ բերդը, որ Արշակը միշտ աչքի առջև ունենա իր սիրած զորապետի պաճուճե-պատանքը։

Իսկ Արշակ թագավորի մահն այսպես էր նկարագրում հայկական ավան-դավեպը։ Դրաստամատ անունով մի ներքինի ուներ Արշակը, իշխան և իշ-խանական ցեղից, որ թագավորական գանձերի վերակացուն էր Անգեղ ու Բնաբեղ բերդերում (Ծուփաց աշխարհում)։ Գերի ընկնելով պարսիկների ձեռ-քը, նա մտնում է պարսկական բանակը և մասնակցելով այն պատերազմին, որ Շապուհը վարում էր քուշանների դեմ (Իրանի հյուսիս-արևելյան կող-մում), մեծամեծ քաջություններ է ցույց տալիս, մինչև իսկ ազատում է ար-քայից արքայի կյանքը վերահաս վտանգից։ Շապուհը, իր մայրաքաղաքը վե-րադառնալուց հետո, հիշում է հայ ներքինուն և կանչում է իր մոտ, որպեսզի լավ վարձատրե նրան իր արած քաջությունների փոխարեն։ Բայց Դրաստա-մատը հրաժարվում է ամեն մի պարգևից և համարձակություն է առնում խնդրելու Շապուհից մի անլուր շնորհ։ Խնդրում է թույլտվություն մի օրով միայն մտնել Անհուշ բերդը, արձակել Արշակի կապանքները, մի օր ազա-տություն տալ նրան և ապա հեռանալ այնտեղից թողնելով հայոց թագավո-րին իր կապանքների մեջ։ Մահապարտ էր ամեն մեկը, որ կհամարձակվեր հիշեցնել արյաց արքային Անհուշ բերդն ու այնտեղ արգելված կալանավո-րին։ Այդպիսի հանդգնություն, ասում է Շապուհը Դրաստամատին, դեռ ոչ ոք չէ ունեցել՝ սկսած այն օրից, երբ շինվել է Անհուշ բերդը։ Ավելի ծանր էր Դրաստամատի հանցանքը, քանի որ նրա հիշատակած կալանավորը մի սո-վորական հանցավոր չէր, այլ մի թագավոր, որ հավասար էր արքայից ար-քային և միաժամանակ նաև նրա թշնամին։ Բայց որովհետև մեծ էր Դրաս-

[1] Այս առասպելի մեջ հեշտ կարելի է նկատել հայ ժողովրդական մի փոփոխակը (վարիանտ) այն այլաբանության, որ տարածված էր շատ ազգերի մեջ և ներկայացնում էր հողի ուժը։

տամատի երախտիքը։ Շապուհը բացառություն է անում և տալիս է նրա խնդրած արտոնությունը։ Վեպն այնուհետև բաց է անում տիրասիրության մի հուզիչ տեսարան։ Դրաստամատն արձակում է թագավորի ոտների, ձեռքերի և վզի շղթաները, լողացնում է նրան, մաքրում, ազնիվ զգեստներ հագցը-նում, նստեցնում է գահույքի վրա և թագավորի վայել ընթրիք պատրաստե-լով, մատուցանում է դժբախտ կալանավորին։ Ոչինչ չէր պակասում արքա-յական սեղանին, ո՛չ գինի, ո՛չ նույնիսկ գուսաններ, որոնք երգում և նվա-գում էին։ Մի օր, միայն մի օր, Արշակը վերադարձված էր իր թագավորու-թյան։ Եվ նա չուզեց մեկ էլ վերադառնալ կալանավորի դրության։ Եվ երբ ընթրիքից հետո բերին անուշեղեն և միրգ, նա վերցրեց դանակը որ կտրե խնձորը, վարունգը և ամիճը— բայց հիշեց իր բախտը և որովհետև, ասում է զրույցը, խմած էլ էր, դանակը կոխեց իր սրտի մեջ և մեռավ։ Դրաստա-մատը, տեսնելով իր տիրոջ ինքնասպանությունը, ինքն էլ հետևեց նրա օրի-նակին, խրելով միևնույն դանակն իր կողքի մեջ[1]։ Այսպես էր արքունիքի վիպը զարդարում իր թագավորին, որի կյանքի փաստերը, այնպես, ինչպես հասել են մեզ, այնքան փայլուն չեն, որ հասկանալի դարձնեն այսպիսի վի-պական պատմվածքների ստեղծվելը։

4. Պապ (368—374)։ Ներսես Մեծ։ Արշակի, կամ ավելի ճիշտ ասած՝ Վասակ սպարապետի ձերբակալությունն անհուն թշվառություններ դուռ է բաց անում Հայաստանի համար։ Շապուհ Երկարակյացն արդեն ծեր էր, բայց Վասակը չէր ազդում նրա բնավորության վրա, որ շարունակում էր մնալ դա-ժան ու անգութ, ինչպես վայել էր արևելյան մեծ բռնակալի։ Հզփացած իր հաջողություններով, նա շտապեց մի շարք եռանդուն գործողություններով միանգամից հանել Հայաստանն ու Վրաստանը հռոմեական ազդեցության տակից։ Առաջ նա իր ծանր թաթը Հայաստանի վրա էր դնում։ Բայց այստեղ դեռ ամեն ինչ չէր վերջացրել. դեռ կային մարդիկ, որոնք ոտքի եքան երկրի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և նրանով փրկություն ստեղծե-լու համար։ Հունական կուսակցությունը գործի կպավ, անշուշտ, Ներսեսի մասնակցությամբ։ Նրա առաջին գործն եղավ սպարապետությունը հանձնել Վասակի որդի Մուշեղ Մամիկոնյանին։ Դա մի շափազանց հաջող ընտրու-թյուն էր. որդուն վիճակված էր հորից ավելի մեծ հերոսություններով ամրաց-նել արևմտյան ազդեցության տակ ստեղծված իրականությունը Հայաստանի մեջ։ Այս իրականության կուսակից նախարարները իրենց սպարապետի, գուցե նույնիսկ և Ներսեսի հետ, դիմեցին Վաղես կայսրին, որ հաջորդել էր Հովիանոսին և աղաչեցին, որ նա չթողնե Հայաստանը անօգնական՝ Շապու-հի պես մի նվաճողի դիմաց։ Իսկ մինչև այդ՝ հայոց բարձրագույն իշխանու-թյունը, որ Արշակից հետո ներկայացվում էր Փառանձեմ թագուհու և նրա Պապ անունով դեռ անչափահաս որդու անձերով, հետ միասին փակվում էր Արտագերս բերդում, որ, ինչպես գիտենք, Արշա-կունյաց գավառումն էր գտնվում և խլված էր կամսարական իշխաններից։ Բերդը հռչակված էր իր ամրությամբ։ Նա շինված էր Արաքսի վրա բարձրաց-րած ժայռոտ լեռան գլխին և խիստ հարուստ էր նաև բնական ամրություն-ներով[2]։

[1] Փավստոս, Ե, է։

[2] Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», եր. 58։

Արշակին ձեռք ձգելուց հետո Շապուհը Հայաստանի կառավարությունը, Ամմիանոս Մարկելլինոսի ասելով, հանձնեց երկու դավաճան հայերի, որոնցից մեկը, ներքինի Կիլակը, մի ցեղի գլխավոր էր եղել, իսկ մյուսը, Արտավան անունով, եղել էր զորապետ[1]։ Հայ աղբյուրների մեջ (Փավստոս և Խորենացի) սրանք Մեհրուժան Արծրունին ու Վահան Մամիկոնյանն էին[2]։

Շապուհը, Ամմիանոսի պատմելով, զորք դնելով այդ երկու հայերի հետ, պատվիրեց նրանց ամեն միջոցներ գործ դնել Արտագերսը ոչնչացնելու համար։ Այդ հրամանը ճշտությամբ կատարելու համար՝ պարսից զորքը պաշարեց Արտագերս բերդը 368-ի ձմեռը։ Տարվա այս ժամանակին այդպիսի մի բերդ վերցնել հարձակումով անհնարին էր, մանավանդ որ բերդապահ զորքն էլ փոքրաթիվ չէր (Փավստոսի ասելով՝ 11 հազար)։ Ուստի պաշարողները շատ չանցին բանակցություն սկսել բերդեցիների հետ և նրանց համոզել որ անձնատուր լինեն։ Պետք է ասել որ Արտագերսը բոլորովին կտրված չէր դրսի հաղորդակցությունից։ Այսպես, թագաժառանգ Պապը մոր խորհրդով դուրս եկավ բերդից և փախավ հունաց կողմը, կայսրի մոտ։ Այս տեղից նա և մյուս նախարարները շարունակ մարդ էին ուղարկում բերդեցիների մոտ՝ հուսադրելու համար որ օգնություն կլինի, պետք է, ուրեմն, դիմանալ[3]։ Երևի հենց այդ գաղտնի դեսպանների գաղտնի ճանապարհով էր որ, Փավստոսի վկայությամբ, բերդը մտավ Հայր մարդպետը։ Հայ աղբյուրը հավատացնում է թե ներքինապետի այդ դժվարին և վտանգավոր այցելությունը միայն մի նպատակ ուներ— հանդիմանել և հայհոյել Փառանձեմին, անվանելով նրան նույնիսկ բոզ։ Մարդպետը դրա հետ չէ մոռանում անարգել և Արշակունի թագավորներին, որոնք երկիրը հասցրել էին, շնորհիվ իրենց վատ վարքի, կործանման ծայրին։ Բայց պարզ է որ միմիայն այս նպատակով չէր կարելի արդարացնել Հայր մարդպետի այցելությունը, և Փավստոսը այստեղ էլ անհաշտ թշնամի է մնում Փառանձեմ թագուհուն, որի մասին նա ոչ մի լավ խոսք չունի, դրդված, անշուշտ, զանազան հաշիվներից։ Մենք արդեն տեսանք մի Հայր մարդպետ, որ պարսկական կուսակցության պարագլուխն էր։ Այսպես էր, անկասկած, և այն Հայր մարդպետը, որ Արտագերս մտել էր որոշ լուրջ հանձնարարությամբ, այն է՝ Փառանձեմին համոզելու համար։ Ամմիանոսը պատմում է թե բերդը մտնողը ներքինի Կիլակն էր, այսինքն՝ Հայաստանի վարչապետներից և պարսկական զորքի առաջնորդներից մեկը։ Սակայն չէ կարելի հավատալ թե այդ կարևոր պաշտոնյան, որ պարտավոր էր իր անձի ապահովությունը հոգալ, ուժեղ և դիմադրող բերդը մտած լիներ՝ առանց նախապես համաձայնություն կայացնելու պաշարվածների հետ։ Եվ Ամմիանոսը չէ էլ ասում այդպիսի բան, ընդհակառակն՝ հիշատակում է որ նա նախօրոք ապահովություն էր ստացել որ անձեռնմխելի կմնա։ Արդ՝ հավանական է թվում որ այդ նախնական բանակցությունները վարած լինի Հայր մարդպետը, որի հարթած ճանապարհով էլ ներս մտան Կիլակն ու Արտավանը[1]։

Երբ երկու բարձր պաշտոնյաները, տեսնվելով Փառանձեմի հետ, բացատրում են թե ո՛րքան սարսափելի կլինի Շապուհի կատաղությունը բերդեցիների վրա, եթե նրանք չմեղմեն իրենց վիճակը, հոժար կամքով անձնատուր լինելով պարսից զորքերին, Փառանձեմը այդ պատգամին պատասխանում է արտասուքներով։ Նա ողբում է իր ամուսնու դժբախտությունը և իր անօգնական դրությունը։ Եվ երկու դավաճան հայերն այնքան զգացվում են գեղեցիկ կնոջ արտասուքներից, որ նորից դավաճան են դառնում, այս անգամ արդեն Շապուհի վերաբերմամբ, մանավանդ որ լսեցին կայսրին դիմումներ անող նախարարների ուղարկած հուսադրությունները և կարծում էին թե հռոմեացիներից մեծ պարգևներ կստանան, եթե պաշտպանեն Արտագերսը, փոխանակ նրան վերցնելու։ Գաղտնի խորհրդակցությունների մեջ մըշակվում է դավադրական մի ծրագիր և երկու վարչապետները, վերադառնալով պարսկական բանակը, հայտարարում են թե բերդի հայերը երկու օր ժամանակ են խնդրում անձնատրության պայմանների մասին մտածելու համար։ Պարսիկները պակասեցնում են իրենց հսկողությունը, մատնվում են անհոգության։ Այդ էլ հարկավոր էր բերդապահներին։ Գիշերը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ պաշարողները առանց զգուշությունների քնած են, մի ուժեղ զորաբաժին դուրս է գալիս Արտագերսի դռներից, հանկարծակի հարձակվում է և մեծ կոտորած անում։ Պարսիկները փախչում են, իսկ Կիլակն ու Արտավանը մնում են թագուհու մոտ և դառնում են այնուհետև հայոց թագավորական տան հավատարիմ խորհրդականներ։

Այս հաջողությունը ավելի ևս ոգի է տալիս Բյուզանդիայում ապաստանած հայ նախարարներին, որոնք շարունակ աշխատում էին որ Վաղես կայսրը թագավորեցնե Պապին Հայաստանում, դնելով նրան հռոմեական զորքի հովանավորության տակ։ Բայց կայսրը, նկատի առնելով Հովիանոսի կնքած դաշնադրությունը, անհարմար էր համարում միանգամից և բացարձակ գործադրել մի հակապարսկական քաղաքականություն։ Փախստական արքայորդի Պապին նա պատվով ընդունեց, բայց բնակության տեղ հատկացրեց ոչ թե Կ. Պոլսում, այլ Պոնտոսի Նեոկեսարիա քաղաքում։ Արտագերսի ազատումը փոփոխություն է մտցնում կայսրի տրամադրության մեջ։ Կիլակն ու Արտավանն էլ պատգամավորություն են ուղարկում նրա մոտ և նույնպես խնդրում թագավորեցնել Պապին։ Վաղեսը, վերջապես, թողեց իր տատամոստրում թագավորեցնել Պապին։ Վաղեսը, վերջապես, թողեց իր տատամոստ վերաբերմունքը, բայց և չկարողացավ լիովին կատարել հայերի խնդիրքը։ Պապը հանձնվեց Տերենտիոս զորավարին, որ տարավ նրան Հայաստան և հաստատեց կառավարության գլուխ, բայց առժամանակ ոչ թե թագավորի տիտղոսով (369)։

Շապուհը, տեղեկություն ստանալով այս բոլոր անցքերի մասին, ընկավ, ինչպես ասում է Ամմիանոսը, «գազանային կատաղության մեջ»[2]։ Զայրացնում էր նրան մանավանդ այն դավաճանությունը, որին զոհ էր գնացել

[1] Амм., XXVII, 12, 5.

[2] Ամմիանոսի և հայ աղբյուրների հիշատակած հայերի մեջ նմանության գծեր կան։ Մեհրուժանն ու Վահանն էլ, ինչպես գիտենք, փախստականներ էին հայոց աշխարհից, ուր նրանք ունեին հենց նույն պաշտոնները, որ տալիս է Ամմիանոսն իր հիշած Կիլակին ու Արտավանին։ Բայց միևնույն ժամանակ այնքան տարբերություններ էլ կան Կիլակ-Արտավանի և Մեհրուժան-Վահանի մեջ, որ նրանց նույնացնելը հնարավոր կլիներ, եթե մենք կարողանայինք չնչել ու դրսը ձգել ազգային աղբյուրների մի շարք որոշ ու դրական ցուցմունքները Մեհրուժան-Վահանի մասին։ Եվ որովհետև այսպիսի մի գործ կատարելու համար մենք բավականաչափ հիմք չունենք, ուստի կբավականանանք միայն երկու աղբյուրների նմանությունները ցույց տալով։

[3] Փավստոս, Դ, ծե։

[1] Մեզ թվում է թե Հայր ներքինապետի մասնակցությունը այս բանակցությունների մեջ չեզոքություն է առաջացրել, կարծել տալով Արտագերսի պատմությունը Ամմիանոսի ականջին հաղորդողին թե ներքինին առանձին մարդ չէ եղել, այլ հենց ինքը Կիլակը։ Շփոթությունը հեշտ կարող էր առաջանալ մանավանդ այն պատճառով, որ հայ ներքինապետը իր հատուկ անունը չէր կրում, այլ իր պաշտոնի անունը—Հայր մարդպետ։ Կիլակը, ուրեմն ներքինի չէր։

[2] Амм. Марц., XXVII, 12, 11.

պարսից բանակը Արտագերսի մոտ։ Եվ հավաքելով մեծ զորք, նա անձամբ տարավ նրան Հայաստան։ Պապը և նրա կողմնակիցները, որոնց մեջ և կային Հայաստան։ Պապը և նրա կողմնակիցները, որոնց մեջ և կային լակն ու Արտավանը, փախան Տայոց աշխարհը, Լաղիքայի (այժմյան Լազլակն ու Արտավանը, փախան Տայոց աշխարհը, Լաղիքայի (այժմյան Լազիստանի) սահմանակից անմատչելի լեռների անտառները, ուր նրանք թաքնված մնացին ամբողջ հինգ ամիս։ Այս ժամանակամիջոցն էլ բավական էր, որ Շապուհը թափե իր ամբողջ կատաղությունը հայոց երկրի վրա։

Նա ուղղակի Արտագերսի վրա գնաց, պաշարեց ու վերցրեց նրան։ Փավստոսը անարիկ բերդի անկումը վերագրում է մի տարափոխիկ հիվանդության, երևի ժանտախտի, որ հանկարծակի բռնկվելով, սկսեց հնձել բերդի պաշտպաններին և մի քանի օրվա ընթացքում համարյա բոլորովին անմարդաբնակ դարձրեց Արտագերսը։ Շապուհի ձեռքն ընկավ Փառանձեմ թագուհին էլ, Արշակունյաց գանձերն էլ։ Այսքանը, սակայն, բավական չէր Արևելքի մեծ բռնակալի «գազանային կատաղությունը» հագեցնելու համար, և նա, առաջնորդվելով Մեհրուժան Արծրունուց և Վահան Մամիկոնյանից, ձեռք զարկավ հայոց երկրի կատարյալ ամայացման։ Առաջ ու առաջ նա հարվածեց Արարատյան նահանգի գլխավոր և բազմաշեն քաղաքները։ Դրա հետ միասին նա, ինչպես հատուկ է մեծ բռնավորներին, մղվելով իր բնիկ երկիրը առևտրով և արդյունաբերությամբ հարստացնելու հոգսերից, վճռեց Հայաստանի ազգաբնակության մեծագույն մասը, որ ընդունակ կլիներ այդպիսի աշխատանքի, տեղափոխել Պարսկաստան։ Գլխավորապես հրեաների վրա էր աչք տնկում Շապուհը, ուստի իր հարվածները դարձրեց մասնավորապես այն քաղաքների դեմ, ուր հրեական խոշոր գաղթականություններ էին ապրում։

Քանդեց ու ավերեց Արտաշատ ու Վաղարշապատ մայրաքաղաքները, երվանդաշատ մեծ քաղաքը Արշարունյաց գավառում[1], Զարեհավանը՝ Բագրևանդ գավառում, Զարիշատը՝ Տուրուբերան նահանգի Աղիովիտ գավառում, որ պատկանում էր Արշակունիների տոհմին և, վերջապես, Վան քաղաքը։ Այս բոլոր տեղերից հազարավոր ընտանիքներ, հրեա և հայ, քշվեցին նախճավան քաղաքը, որ նույնպես կործանվեց և որի ազգաբնակությունը նույնպես խառնվեց այդ կուտակված բազմության։ Այստեղից էլ, Արաքսն անցնելով, ահագին գերևարությունը, որի օրինակը մեկ էլ XVII դարում պիտի կրկնվեր Շահ Աբբասի ձեռքով, քշվեց Պարսկաստանի հարավային խորքերը։ Ինքը Շապուհը մի անգամ էլ ասպատակություններ փոեց՝ Արարատյան նահանգի մնացորդները ոչնչացնելու համար։ Նրա ճանապարհին ծխացող ավերակներ էին փովում և գազանությունը լիուլի հագեցնում էր արյան իր ծարավը։ Նախարարները ցիրուցան փախան զանազան կողմեր։ Պարսիկ ասպատակները հավաքեցին նրանց կանանց ու երեխաներին և տարան Շապուհի մոտ։ Ջարհուրելի տեսարանների բեմ դարձավ մանավանդ Բագրևանդ գավառը։ Այստեղ Ջարեհավան քաղաքը, որ արդեն ավերված էր, ներկայացնում էր մի կենտրոնավայր, ուր հավաքվեցին բոլոր տեղերում վերցրած գերիներին։ Շապուհը դատաստանի նստեց իր ամբողջ դաժանությամբ։ Բոլոր շափահաս տղամարդկանց տորոել տվեց իր բանակի փղերի ոտների տակ, կանանց և երեխաներին սայլերի ցցերը հանեց։ «Հազարք հազարաց,— ասում է Փավստոսը,— և բյուրք բյուրոց սպանին, զի ոչ գոյը թիւ կամ համար սպանելոցն»[2]։ Այս գազանությունների հանդեսը պարսիկ բռնակալը

[1] Արաքսի և Ախուրյանի խառնման տեղում (Խորենացի, Բ, լթ)։
2 Փավստոս, Դ, ծբ։

լրացնում էր տմարդության մի տեսարանով, որ սովորական է մարդկային արյունռուշտ կրքերի բռնկման ժամանակ, այն է— կանանց հրապարակային խայտառակումը։ Նախարարների կանայք մերկացվում են և շարվում հրապարակում։ Շապուհը, ձի հեծած, անցնում էր նրանց շարքերի միջով, և ում հավանում էր, ուղարկել էր տալիս քիչ հեռու գտնվող իր վրանը և գնում էր այնտեղ, բռնաբարում նրանց։ Այս հանդեսների մի մասն էլ նա թողնում է շարունակելու Պարսկաստանում, ուր և վերադառնում է, տանելով իր հետ և Փառանձեմին։

Հայոց աշխարհին և մանավանդ հայ Արշակունիներին մեծագույն անարգանքը հասցնելու համար՝ Շապուհը մի մեծ զորահանդես է սարքում, հայոց թագուհուն հրապարակ է քաշում, զանազան կերպով խայտառակում և ապա տալիս է նրան զինվորների ձեռքը։ Եվ այդ լկականքներից էլ վախճանվում է խեղճ կինը։

Բայց այսքան ծանր զոհերով հանգստություն չէ ստանում հայոց աշխարհը։ Այստեղ մնացել էին Մեհրուժանն ու Վահանը, որոնց իշխանություն և գործելու հրահանգներ էր տվել Շապուհը, մասնավորապես բերդեր շինել և զորեկ զորքեր դնել նրանց մեջ, ընկճել նախարարներին։ Մեհրուժանը պարսիկ զորքեր դնել նրանց մեջ, ընկճել նախարարներին։ Մեհրուժանը պատերազմ հրատարակեց հունական կուսակցության դեմ։ Եպիսկոպոսներին և քահանաներին սպառնում էր Պարսկաստան՝ հարկեր առնելու պատրվակով, հավաքում էր գրքերը և այրում, փակում էր հունական դպրոցները և հրամայում էր որ միայն պարսկերեն լեզուն սովորեն[1]։ Ամեն ջանք գործ էր դրում զրադաշտականությունը Հայաստանում տարածելու համար։ Շինում էր աուրուշաններ, ձերբակալելով նախարարների կանանց և երեխաներին՝ ստիպում էր նրանց սովորել և յուրացնել պարսկական կրոնը, հակառակ դեպքում՝ չարչարում էր նրանց, բանտարկելով բերդերի մեջ, մինչև իսկ սպանել էր տալիս։ Վահան Մամիկոնյանը ետ չէր մնում արժանավոր քեռորդուց, և Փավստոսը պատմում է նրա գործերից մեկը, գուցե ամենազզվելին։ Ըշտունյաց Գարեգին իշխանի ամուսին Համազասպուհին Մամիկոնյան տոհմից էր և Վահանի քույրացուն էր համարվում։ Գարեգին իշխանը փախել էր Շապուհի երեսից, իսկ Համազասպուհին գտնվում էր Վանի միջնաբերդում։ Նրան ահա բռնությամբ պարսկացնել էին ուզում Մամիկոնյան իշխանն ու իր քեռորդին, որոնք հրամայում են Վանի բերդակալին որ եթե տիկինը հանձն չառնե հավատափոխություն, կենթարկե նրան ամեն տեսակ նեղության, մինչև իսկ կախե բերդի աշտարակից։ Ըշտունյաց իշխանուհին այրաբար մերժում է կրոնափոխության առաջարկը և հանձն է առնում տանջանքները։ Նրան մերկացնում են և գլխիվայր կախում աշտարակի բարձր տեղից։ Մեռնում է հերոսուհին, բայց նրա մարմինը մնում է կախված։ Զյունափայլ սպիտակություն ուներ այդ մարմինը, ասում է Փավստոսը, հետևից նա մի սքանչելի տեսիլ էր ներկայացնում և շատ մարդիկ հավաքվում էին օրըստօրե ուղիղ դիտում էին այդ պատկերը, մինչ որ կախվածի մասերն սկսեցին փտել ու թափվել։ Այդ րոպեից աշտարակի տակ երևան է գալիս Համազասպուհու դայակը, հագած լայն շորեր և գոտի կապած, որ թույլ էր տալիս նրան մեծ ծոց շինել։ Երբ սկսեցին թափվել և ոսկորները, դայակը մեկիկ-մեկիկ հավաքեց բոլորը, պահեց իր ծոցի մեջ ու այդպես տարավ Ըշտունյաց երկիրը։

Թեև ամբողջ աշխարհն էր պարսկական արշավանքներից տանջվում, թեև

[1] Խորենացի, Գ, լգ։

բարքերի դաժանությունը, անգթությունն ամեն տեղ էր հանդեսներ կատարում, բայց գտնվում էին և այնպիսի սրտեր, որոնք վրդովվում էին բարոյական սանձարձակությունից։ Եվ դարձյալ Մամիկոնյան տոհմն էր, որ արտահայտում էր այդ վրդովմունքը ամենախիստ ձևով։ Վահանի որդի Սամվելը, չկարողանալով տանել այն ամենը, ինչ կատարվում էր իր շուրջը, սպանում է իր հորը և մորը, որ Շապուհի Որմիզդուխտ քույրն էր ու փախչում Խաչյաց աշխարհը։ Ծղբայրասպանության վրա, որ մենք տեսանք վերևում, ավելանում էր հայրասպանությունը, որ գալիս էր ազատելու հայ ժողովուրդը մի անհամեմատ ավելի մեծ չարիքից, քան էր Վարդան Մամիկոնյանը[1]։

Այսքան ողբալի էին այն պայմանները, որոնց մեջ Պապը պիտի սկսեր իր թագավորությունը։ Դեռ անչափահաս մի պատանի, նա երևաց հայրենի ավերակների մեջ և որոնում էր այնպիսի ուժեր, որոնք կարող էին նորից փոքր ինչ ամրացնել Արշակունիների խարխուլ գահը։ Իր հոր նման նա էլ առաջին իսկ քայլերից հենվեց երկու ամուր պատվանդանների վրա— սպարապետության և կաթողիկոսության։ Սպարապետն արդեն Վասակի որդի Մուշեղն էր, որ պարսիկների դեմ մղված պատերազմների մեջ արդեն ցույց էր տվել բավականաչափ հերոսություններ։ Գալով կաթողիկոսության, Պապը դիմեց ամենից հեղինակավոր և ժողովրդական մարդուն՝ Ներսեսին։ Հաշտություն կայացավ Լուսավորչի տոհմի և Արշակունիների մեջ։ Ներսեսին չէր կարող չգրավել պատանի թագավորի անկեղծ հարգանքը դեպի իր անձը և նա նորից կաթողիկոսության գլուխն անցավ, նորից սկսեց երևալ արքունիքում[2]։ Մնում էր այնուհետև կազմակերպել երկրի ներքին ուժերը, ավելացնել նրա կենսունակությունը։

Սակայն շատ բան չէր կարելի անել այս ուղղությամբ, քանի որ Շապուհը հսկում էր ամենայն ուշադրությամբ։ Պապի վերահաստատվելը, ճիշտ է, հնարավոր էր դարձել այն հանգամանքից հետո, որ Մուշեղ սպարապետը հաղթեց ու հալածեց Հայաստանի բերդերը բռնած պարսկական զորքը, բայց այս հաջողությունը միայն սաստկացնում էր պարսկական վտանգը։ Շապուհը նոր արշավանք պիտի սկսեր, իսկ Մուշեղ սպարապետի հրամանատարության տակ հավաքված ամբողջ հայ զինվորության թիվը 10 հազարից ավել չէր։ Այսքան թուլացած էր հայոց երկիրը։

Եթե մնում էր այդ տագնապալից ժամանակներում Հայաստանի փրկության փոքր ի շատե լուրջ մի երաշխիք, այդ դարձյալ հռոմեական մրցակցությունն էր։ Վաղես կայսրը, տեղականալով Հայաստանի ավերմունքների մասին, Արինթեոս կոմսի հրամանատարությամբ մի բանակ ուղարկեց հայերին օգնելու համար, եթե պարսիկները կփորձեն նորից հարձակվել նրանց վրա։ Շապուհը, իրանի հին թշնամու այդ արգելարիթ շարժումը նկատի առնելով, չկարողացավ այս անգամ էլ հայ երկիրն իր կատարյալ սեփականությունը համարել և կատաղի ուժից և անողոք քաղաքականությունից արագորեն անցավ խորամանկ դիվանագիտության։ Այսպիսի դյուրաթեքության միանգամայն հարմարված էր մեծ բռնակալի բնավորությունը։ Ամմիանոսը մի անգամ էլ շեշտում է, հատկապես այս առիթով, Շապուհի «անհավատալի նենգամտությունը» և հավատացնում է, թե նա, երբ պետք էր, որ որևէ նպատակի հասնել, գիտեր ոչ միայն զորություն ցույց տալ, այլև սողալ[3]։

[1] Փավստոս, Դ, ծթ։
[2] Փավստոս, ե, ա։
[3] Амм. Марц., XXVII, 12, 14.

Հռոմեացիների ամեն մի ձեռնարկությունը չեզոքացնելու համար նա բանակցություններ սկսեց Պապի հետ, համոզում էր նրան թեքվել իր կողմը, հանդիմանում էր որ նա չի հասկանում իր իրական շահերը և դարձել է Կիլեկիի և Արտավանի ստորադրյալը։ Պապը, որին ճակատագիրը բերել էր թագավորելու ավերակ մի երկրում, որքան էլ դեռ պատանի, կարողացավ հասկանալ որ իր պետության շահերին հակառակող մի բան կլիներ Շապուհի տրամադրությունն արհամարհելը և որ պետք է, ընդհակառակը, օգտագործել ամեն մի ձեռնտու հանգամանքը։ Նա հեռու չէր մերձեցման մտքից և ճանապարհ հարթելու համար, Շապուհին շատ հաճելի մի բան արավ, սպանել տալով Կիլեկին և Արտավանին և նրանց գլուխները ուղարկելով արքայից արքային։

Այս սպանությունը նորից պիտի մտցներ Հայաստանը պարսից բացառիկ ազդեցության տակ, եթե չլիներ Արինթեոսի շարժումը դեպի նրա սահմանները։ Շապուհը լավ համարեց կանգ առնել և մի դեսպանություն ուղարկեց Վաղեսի մոտ, խնդրելով որ նա, հավատարիմ մնալով Հովիանոսի ստորագրած պարտավորության, չպաշտպանե հայերին։ Կայսրը, սակայն, մերժեց այդ առաջարկը և դեռ նույնիսկ ցույց տվեց Սասանյան թագավորին թե միջողություն չպիտի անե նրան և՛ Հայաստանի հարևան երկրում՝ Վրաստանի մեջ։ Այս պետությունը հռոմեական ազդեցության տակ էր գտնվում և նրա թագավորն էլ նշանակվում էր կայսրից։ Բայց Շապուհը իր իշխանության տակ էր առել Վրաստանը և այդտեղից քշել էր հռոմեացիների դրած թագավորին։ Այժմ, Արինթեոսի շարժման հետ միասին, Տերենտիոս զորավարը հռոմեական լեգեոններով մտավ Վրաստան ու այդտեղ մի նոր կարգ հաստատեց— բաժանեց երկիրը երկու մասի, մեկի մեջ նորից թագավորեցրեց Շապուհի քշած թագավորին, իսկ մյուսի մեջ թողեց թագավորել այն անձին, որին Շապուհն էր նշանակել։

Վաղես կայսրի այս կարգադրությունները, իրրև ինքնակամ, առանց պարսից կառավարության համաձայնության կատարված, մեծ զայրույթ պատճառեցին Իրանի ծերացած միապետին և նա, դաշնադրություններ կապելով հարևան ազգերի հետ, մեծ զորք հավաքեց և 371-ի գարնան սկսեց արշավանք հռոմեացիների և հայերի դեմ։ Կայսրը իր տեղ հրամանատար ուղարկեց Տրայանոս կոմսին։ Ճակատամարտը հարդարվեց Արածանիի վերին հովտում, Նպատ սարի ստորոտում, Ջիրավ դաշտի մեջ, որ համապատասխանում է այժմյան Ալաշկերտի հովտին։ Հռոմեական զորապետը թույլ չտրվեց որ Պապը վտանգի ենթարկե իր կյանքը, մասնակցելով պատերազմին, ինչպես ինքն էր ուզում։ Պապը բարձրացավ Նպատի գլուխը Ներսես կաթողիկոսի հետ, այդտեղից դիտում էր պատերազմը, իսկ Ներսեսը բազկատարած աղոթում էր որ երկինքը հաղթություն շնորհե հայերին ու նրանց դաշնակիցներին։ Եվ Տրայանոսը, իսկ որ, չարաչար հաղթեց Շապուհին։ Բայց պատերազմական գործողությունները հենց այդտեղ էլ կանգ առան։ Կնքվեց զինադադար և կայսրը Անտիոք գնաց, իսկ Շապուհը վերադարձավ իր մայրաքաղաքը[1]։ Ջիրավի պատերազմում քաջագործություններ ցույց տվեց և Մուշեղ սպարապետը։

Այնուհետև Հայաստանին վիճակվում է մի բախտ, որ շատ հաճախ չէր հրկնվում նրա պատմության մեջ— արտաքին երկու հզոր մրցակից պետու-

[1] Амм. Марц., XXIX, 1, 4—4.

թյունները մի քանի տարի հանգիստ են թողնում հայոց երկիրը և այս կարճատև ժամանակամիջոցում մեր առջև բացվում է պետության ներքին կյանքը, որ գործունյա ու եռուն է, աշխատում է բժշկել իր վերքերը, վերականգնել իր բոլոր ուժերը, բայց միևնույն ժամանակ և թատերաբեմ է դարձել նույն ներքին իրարանցումների, որոնք այժմ էլ պիտի իրենց զոհերն ունենային։

Այս ամբողջ շարժման առանցքը Պապ թագավորն էր կազմում։ Պատանի էր նա, բայց իր հորից է՛լ ավելի աչքի էր ընկնում իբրև ինքնատիպ մի դեմք պետական գործիչ, օժտված անհողդողդ կամքով։ Տարաբախտաբար, Փավստոս պատմության այստեղ ավելի ևս միակողմանի է, կուսակցական, միտոսի պատմությունը այստեղ ավելի ևս միակողմանի է, կուսակցական, միտումավոր։ Դարձյալ Մամիկոնյանների տոհմային դյուցազնավեպն է առաջ նյութ տալիս նրան, բայց այս նյութը Մուշեղ սպարապետին է վերաբերվում։ Իսկ Պապը ենթարկված է կղերական գրչի անսահման ատելության, որովհետև նույնիսկ իր հոր չափ կամակատար չէր Ներսեսի վերաբերմամբ։

Կղերական անհաշտ ատելությունն աշխատել է դուրս բերել դժբախտ պատանուն իբրև մի զարհուրելի հրեշ, մի բարոյական այլանդակություն, որի նմանը փողոցային տականքների մեջ էլ շատ չի գտնվի, ուր մնաց արքայական գահի վրա։ Այս նպատակով հերյուրվել են այնպիսի առասպելներ, որոնք նախապաշարված ուղեղների մեջ միայն կարող էին ծնվել։ Այսպես, Փավստոսը երկար պատմում է որ Փառանձեմը իր որդուն նվիրել էր դևերին և սա մանկությունից ապրում էր դևերի հետ, որոնք սպիտակ օձերի կերպարանք ունեին և ապրում էին նրա ծոցում։ Պատահում էր, պատմում է Փավստոսը, օձերը դուրս էին գալիս ծոցից, սողում էին նրա լանջերով և երբ տեսնողները զարհուրում էին, նա հանգստացնում էր նրանց, ասելով՝ մի՛ վախեք, սրանք իմն են։ Նա մի շարագործ կախարդ էր, որ թավալվում էր մանավանդ արվագիտության և անասնագիտության ախտերի մեջ։ Մի ժամանակ, ասում է պատմիչը, ինքն էր իգանում ուրիշների համար, ապա ինքն սկսեց ուրիշներին իգացնել. և այս բոլորն անում էր բաց կերպով, առանց քաշվելու մարդկանցից, նույնիսկ իր մոր ներկայությամբ։ Կախարդի և բռյական հրեշի համբավ նրա մասին տարածեցին նույնիսկ և Բյուզանդիայի արքունիքում։ Սակայն Պապի կյանքը ցույց է տալիս որ այդ բոլոր պատմությունները առասպելներ էին, որովհետև այդ կյանքի մեջ չկան այնպիսի գործեր, որոնք մի անսովոր հրեշային այլանդակություն ցուցադրեին։ Ընդհակառակն, Փավստոսի պատմածների մեջ կան աղոտ գծեր, որոնք ապացույց են, որ Պապը նույնիսկ ընդունակ և հասկացող թագավոր էր։ Բացի դրանից, օտարական ժամանակակիցը, Ամմիանոս Մարկելլինոսը, նկարագրում է Պապին իբրև մի պարկեշտ մարդու, որ, սակայն, վատությունների և ինտրիգների զոհ էր։

Այս հայեցակետից էլ նայելով Պապին, մենք տեսնում ենք որ նրա թագավորության հետ երկիրը մտնում է արագ բարեկարգվողի վիճակի մեջ։ Առաջին նշանն այն էր, որ մի կարճ միջոցում վերածնվեց Հայաստանի զինվորական ուժը. Մուշեղ սպարապետը մշտական քաջալարժ զորքի թիվը հասցընում է 90 հազարի և այսպիսով հայ պետությունը նորից իրեն պատշաճող տեղն էր բռնում շրջապատող մանր պետությունների մեջ։ Երեք գլխավոր գործիչները— թագավոր, կաթողիկոս, սպարապետ— հաշտ ու համերաշխ էին։ Մուշեղն իր վերակազմած ու մարզած զորքերը ցույց է տալիս ոչ միայն Պապին, այլև Ներսեսին և սա գոհ է մնում, օրհնում է։ Առհասարակ մեջտեղ

սկզբի ժամանակներում, չկա և ոչ մի հանգամանք, որ անբավականության առիթ դառնա։ Պապը հարգում է Ներսեսին, ճանաչում է նրա մեծ հեղինակությունը։

Իսկ Ներսեսը, օգտվելով երկրում հաստատված խաղաղությունից, վերադառնում է, իրեն հատուկ եռանդով և մեծ ձեռներեցությամբ, իր կրթական-բարեսիրական գործունեության, որ այնքան զարգացրել էր Արշակի ժամանակ, բայց որի արդյունքների մեծ մասը, անշուշտ, ոչնչացել էր պարսկական արշավանքների տարիներում։ Չի կարելի ընդունել թե այնքան ավերակների և կոտորածների մեջ անվնաս մնացին Ներսեսի հիվանդանոցները, աղքատանոցները, կուսանոցները և առհասարակ այն բոլոր կրոնական-գթասիրական հաստատությունները, որոնք պահվում էին համայնական հաշվով։ Երկիրն ավերողները հունական ազդեցության և հատկապես նաև Ներսեսի թշնամիներն էին։ Պետք համարելով նորից կյանքի հրավիրել այդ խանգարված կամ բոլորովին քայքայված հիմնարկությունները, Ներսեսն սկսեց նորից վերակազմել նորոգել, շինել։ Եվ նորից կենդանություն էր ստանում անապատականությունը, բացվում էին կուսանոցները, նորից տիրապետող էր հանդիսանում այն սկզբունքը թե հայոց աշխարհում չպիտի լինի մուրացկանություն։ Վերստին թագավորում էին քրիստոնեական բարոյականության խիստ կանոնները. Ներսեսը չէր թույլ տալիս ամուսնական կապերի խզում և ո՛չ մի դեպքի մեջ։

Այդ միջոցին Պապը ժամանակ էլ չուներ հայոց կաթողիկոսի գործունեությանը հետևելու։ Նրան զբաղեցնում էր մի պետական հարց, որ ահագին դժվարություն էր ներկայացնում, բայց և կենսական առաջնակարգ նշանակություն ուներ հայության համար։ Ինչպես տեսանք, Արշակի թագավորության ամենադժբախտ տարիներում ապստամբվեցին և բաժանվեցին Հայաստանի ծայրերը կազմող այն նահանգները, որոնք նվաճված էին Արտաշեսի և Տիգրան Մեծի ձեռքով։ Պապը վճռեց նվաճել այդ նահանգները և այսպիսով վերականգնել հայ աշխարհի բնական ամբողջությունը։ Հանդուգն էր այս միտքը այն հանգամանքների մեջ, որոնք շրջապատում էին երիտասարդ թագավորին, և նրա իրագործումը հանձնվեց Մուշեղ սպարապետին։

Մամիկոնյան այս նշանավոր դեմքն էլ առանձին մանրամասնություններով էր նկարագրում տոհմային դյուցազնավեպը։ Հերոս հոր արժանավոր ժառանգ, նա լցված էր հոր ողբերգական մահվան վրեժով։ Իր հաղթական պատերազմների մեջ գերի վերցրած պարսիկներին, երբեմն նույնիսկ հարյուրներով, սպանում էր այնպես, ինչպես սպանել էր Շապուհն իր հորը, այն է՝ մորթազերծ անելով և խոտ լցնելով մորթու մեջ։ Իր հորից պակաս չէր սիրում նա և Արշակունի թագավորներին։ Արշակի մահը վրեժի զգացմունք վառեց նրա մեջ։ Պատերազմներում, երբ հայ զինվորները ցած էին գլորում ձիավոր պարսիկին, կանչում էին. «Գնա՛ քաջ Արշակի մոտ», իսկ երբ սպանում էին հետևակայիններին, ասում էին, «Ձո՛հ եղիր Արշակին»[1]։ Բայց, ավելացնում է վեպը, Մուշեղը մեծ պատկառանք ուներ առհասարակ դեպի թագը, նույնիսկ դեպի թշնամի թագը։ Մի անգամ նա հաղթեց Շապուհին, փախուստ դարձրեց նրան։ Պարսկական բանակի խուճապն այնքան մեծ էր, որ շահընշահի կանանոցը մնաց հայերի ձեռքին։ Բայց Մուշեղը ամենայն ազնվությամբ վարվեց նրանց հետ. ոչ մի նեղություն չպատճառեց նրանց, այլ ժա-

[1] Փավստոս, Ե. ԼԱ

նավարներով՝ ուղարկեց նրանց Շապուհի մոտ։ Այստեղ հայ վեպն, իհարկե, ցուցադրում էր հայի բարոյական վեհությունը համեմատությամբ նույնիսկ արյաց արքայից արքայի հետ, որ այնքան ցած գազանություններ գործադրեց հայ ազնվական կանանց և մանավանդ Փառանձեմ թագուհու վերաբերմամբ։ Եվ իրավ, Շապուհի վրա խոր տպավորություն է թողնում հայ զորավարի այս ասպետական վեհանձնությունը։ Եվ Մուշեղը միայն դրանով չգերեց Արևելքի մեծ բռնապետի ուշադրությունը, այլ մանավանդ իր զորավարական տաղանդով, որ փայլում էր պարսիկների դեմ հարդարած ճակատամարտերի մեջ։ Շապուհը, ասում է վեպը, ամեն անգամ, երբ նստելով ուրախանալու՝ գինու բաժակը վերցնում էր որ խմե, ասում էր. «Ճերմակածին գինի խմե»։ Այս անունով նա Մուշեղին էր հիշատակում, որ հեծնում էր սպիտակ ձի։ Արքայից արքան նույնիսկ նկարել տվեց հայ սպարապետի պատկերը դաշտի վրա և ամեն անգամ դնում էր իր առջև՝ գինեխմության ժամանակ։

Հեշտ չէր, սակայն, այսպես լինել հայ-պարսկական հարաբերությունների այն ժամանակվա դրության մեջ։ Մուշեղի հակառակորդներն սկսեցին փսփսալ Պապի ականջին թե Շապուհի հետ է նրա սպարապետի սիրտը։ Նրբել չէին կարողանում մանավանդ այն, որ նա ետ էր դարձրել Շապուհի կանանց։ Պապը հավատում է այդ շշնջոցներին և կասկածով է նայում Մուշեղին։ Ձիրավի պատերազմի սկզբին սպարապետը բարձրանում է Նպատի գլուխը՝ խնդրելու Ներսեսին որ օրհնե իր զենքերը։ Պապն արգելում է նրան մասնակցել կռվին, ակնարկելով նրա անհավատարմությունը։ Մուշեղը Ներսեսին է խնդրում միջնորդել իր համար որ թույլ տրվի իրեն ևս կռվել, և հայոց կաթողիկոսին հազիվ է հաջողվում թախանձանքներով ու երդումով համաձայնեցնել թագավորին։ Մուշեղն իջնում է պատերազմի դաշտը և անհայտանում ժխորի մեջ։ Այս հանգամանքը դառնում է մի ապացույց Պապի համար թե նա անցավ թշնամու կողմը։ Բայց Մուշեղը ուրիշ բան է անում։ Կռվի մեջ նա գերում է Շապուհի դաշնակիցներից մեկին, Աղվանից Ուռնայր թագավորին, բայց բավականանում է միայն նրա գանգը իր նիզակի կոթով ծեծելով ու բաց է թողնում նրան։ Պապը, կռվից հետո, հանդիմանում է նրան որ արձակել էր թշնամուն։ Եվ Մուշեղը բացատրում է թե ինքը իրավունք չէ համարում հավասար լինել մի մարդու, որ թագ է կրում։ Թագակիր մարդուն կարող է գերի վերցնել նրա հավասար մի ուրիշը. Ուռնայրին գերի վերցնել կարող է միայն ինքը Պապը, որ նույնպես թագ ունի, իսկ Մամիկոնյան իշխանը կարող է միայն խորին պատկառանքով վերաբերվել թագին, երբ նա նույնիսկ թշնամի մարդու գլխին է դրված։ Եվ վեպը վերջացնում է, ասելով թե այդ ժամանակ միայն Պապը հասկացավ իր սպարապետին, սիրեց նրան, համոզվելով որ զրպարտել էին նրան թշնամիները, որ նա նվիրված է իր թագավորին։

Ահա այս հերոսն է որ սկսում է հայոց ծայրագավառները հնազանդեցնելու մեծ գործը։ Հետզհետե, իրար ետևից, նրա հաղթող բազուկի ծանրությունն զգում են և նվաճվում Ատրպատականի հայկական մասը, Նոշիրական աշխարհը, Կորդիք և Տմորիք, Մարաց երկիրը, Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան, Գուգարք, Աղձնիք, Տոփք, Անգեղտուն, Անձիտ։ Ինչպես երևում է, այս բոլոր ապստամբ երկրները միանման ուժեղ դիմադրություն ցույց չըվեն Մուշեղին, այլ նրանցից մի քանիսը, և այդտեղ էլ հայոց սպարապետը կատաղի էր, ավերիչ։ Այսպես, Գուգարքում նա գլխատեց բդեշխին, կոտորեց նրա տան բոլոր արուներին, իսկ կանանց և երեխաներին գերի տարավ։ Այսպիսի դաժանություններ ենթարկվեցին և երկրի մյուս ազնվական տոհմերը, որոնք մասնակցել էին ապստամբության։ Հիշատակվում է նույնիսկ որ մի քանի իշխանների Մուշեղը խաչ հանեց[1], մի բան, որ անհավատալի է թվում, քանի որ նա ջերմեռանդ և հավատացող քրիստոնյա էր։ Համարյա ամեն երկրից ուր ուժեղ դիմադրություն էր եղել, պատանդներ վերցրեց և ուղարկեց թագավորին։ Եվ զարմանալի չէ որ այս՝ իսկ որ եզակի ու աննման՝ մեծագործությունները նկարագրող պատմագիրը մեծամեծ գովեստներ է շռայլում հերոսի վերաբերմամբ, մի արքայավայել փառք ստեղծում նրա համար։ Ամենագլխավորն այն էր, որ նա հայոց սահմաններից մի թիզ անգամ հող չթողեց ուրիշների ձեռքին։ Եվ այդպիսի մի մարդ իրավունք ուներ Արտաշեսի և Տիգրան Մեծի շարքում դնել իրեն, բայց մնաց մի համեստ սպարապետ, իր անձը դրեց իր թագավորի, իր աշխարհի շինության, իր եկեղեցու, իր երկրների և քույրերի ապահովության վրա։

Վերջացնելով պետական ամբողջացման այս մեծ գործը, Պապը իր ուշադրությունը դարձրեց ներքին գործերի վրա և հենց այստեղ տեսավ իրեն Ներսեսի կրոնական քաղաքականության դեմ հանդիման իրրև դիմադրող և հակառակորդ։ Տարբեր էին երկուսի աշխարհայեցողությունները. մեկը տարված էր բարձր գաղափարականությամբ, անիրագործելի նպատակներով, մինչդեռ մյուսը, թագավորը, պետության իրական շահերի անողոք տրամաբանությամբ էր զինված։ Ներսեսի ստեղծած հիմնարկությունները ամբողջովին և անվերապահորեն թագավորի համակրանքները չէին վայելում։ Պապը, անշուշտ, վնասակար էր համարում հունական ազդեցության անչափ զարգացումը և իբրև թագավոր, իրավունք էլ չուներ արհամարհելու Շապուհի և պարսկական կուսակցության դիրքն ու նշանակությունը։ Այդ պատճառով էլ Պապը հլու և կամակատար Արշակունիներից մեկը չէր դառնում, այլ ընդգրկում էր անկախ և ինքնուրույն քաղաքականություն, որ ընդհարումներ էր առաջացնում կաթողիկոսի հետ, խանգարող, արգելող իշխանություն էր դառնում նրա համար։ Ներսեսը կատարյալ իրավունք ուներ դժգոհ ու գանգատավոր լինել թագավորի վերաբերմամբ, թեև շարունակում էր գնալ գալ ունենալ արքունիքում, նույնիսկ թագավորի մոտ լինել։ Ապացույց՝ նա ընդունում է Պապի հրավերը, գնում նրա հետ ընթրելու։

Բայց այստեղ պատահում է մի մեծ դժբախտություն։ Ներսեսը հանկարծ հրեն վատ է զգում, տեղափոխվում է իր տունը, ուր արյուն է թափում սրտից և քիչ անցած՝ վախճանվում է (372)։ Ամբողջ քրիստոնյա համայնքը, իհարկե, խոր սգի մեջ է ընկնում և Պապը նույնպես այդ սգի մեջ է, գնում է թաղման։ Սովորական էր հին և նոր աշխարհում այսպիսի մահերը վերագրել թունավորման։ Ասել չի կարելի, իհարկե, թե այդ բանը անհիմն ու անընդունելի է բոլոր դեպքերում, քանի որ մարդը իր նմանին ոչնչացնելու հնարիմացությունների մեջ վաղուց էր դրել և թույնը։ Թունավորման զրույց կազմվեց և Ներսեսի մահվան շուրջը, հավանաբար նրա թաղումից շատ հետո, թունավորողը դարձավ Պապը, որ, որպես թե, հրավիրել էր Ներսեսին ընթրիքի հատկապես նրան թույն խմեցնելու համար։ Հանցագործին վերագրվեցին հը-

[1] Փավստոս, Ե, ժե։

ընդհանուր արատներ, բարոյական ապականության ամենավատի ձևերը, իսկ Ներսեսը դուրս բերվեց իբրև այդ հրեշավոր արատները հանդիմանող։ Այս անողոք կշտամբանքներն էին որ Թունավորման պատճառ դարձան, ասում է միամիտ պատմագիրը և թերում է էջ քանի հանգամանքներ Պապի եղեռնագործությունը հաստատելու համար։ Բայց ներկայումս չարժե խոսել անգամ այդ ապացույցների մասին, այնքան հիմնավորապես հերքված են նրանք մեր քննական պատմագիտության[1], նույնիսկ և եկեղեցական պատմության մեջ[2]։

Առասպելը ծնվեց, զարգացավ և սաստիկ տարածվեց այն հանգամանքների մեջ, որոնք հետևեցին Ներսեսի մահվան։ Ամենից առաջ պետք է մատնանշել հասարակական տրամադրության փոփոխությունը։ Փավստոսը վկայում է որ մեծ հայրապետից հետո հաղթանակեց հեթանոսությունը և շատ տեղերում վերանորոգվեց կուռքերի և պատկերների երկրպագությունը, մեռելներին հեթանոսաբար ողբալու սովորությունը դարձյալ կենդանացավ, բազմակնությունը տարածվեց և այլն։ Այս խոշոր երևույթը ցույց էր տալիս, որ զուր էին անցել Ներսեսի մեծ և բազմածախս ջանքերը, որ նրան, այնուամենայնիվ, չէր հաջողվել ավելի խոր արմատավորել քրիստոնեությունը ժողովրդական գիտակցության մեջ։ Ո՛չ օտար լեզուներով ավանդվող ուսումը, ո՛չ ստվարաթիվ վանականությունը, կուսանոցները, ո՛չ մանավանդ գթասիրական ձեռնարկությունների ցանցը, ձրի հացը, բժշկական խնամատարությունը չէին կարողացել դաստիարակել և կերպարանափոխել ժողովրդի հոգին քրիստոնեական աշխարհայացքների համաձայն, ձուլել նրա մեջ նոր սկզբունքներ, նոր գաղափարներ։ Հինն էր դարձյալ ապրում, փոխելով միայն արտաքին կեղևը։ Եվ այս բոլորից պարզ հետևում էր որ նույնիսկ եկեղեցական էտեսակետից էլ ավելորդ էին դառնում այնքան մեծ ծախսերով պահվող հիմնարկությունները։

Պապը, ինչպես տեսանք, դեռ Ներսեսի կենդանության ժամանակ էր ըմբռնել այդ ամբողջ սիստեմի վնասակարությունը պետության համար։ Ուստի Ներսեսից հետո նա ձեռք առավ մի շարք բարեկարգչական միջոցներ, որոնց վերջնական նպատակն էր թուլացնել չափազանց զարգացած եկեղեցականությունը, որ ուժեղ էր և ուժեղանում էր ի վնաս պետական սկզբունքի։ Եվ նա կրճատեց վանականների թիվը, փակեց միաբանությունները և մանավանդ կուսանոցները, որոնց մեջ հավաքված կանանց ուղղակի հրամայեց ամուսնացնել, իսկ տղամարդկանց մտցնել պետական ծառայության մեջ։ Նա «ավերեց» և Ներսեսի հիմնարկությունները, հատկապես աղքատանոցները, ուր, երևի չափազանց զարգանում էր ձրիակերությունը, ծուլությունը։ Պակասեցնում է և եկեղեցական կալվածները։ Տրդատը, ինչպես տեսանք, յոթը-յոթ կտոր հող հատկացրեց եկեղեցիներին և այդ հողերի արդյունքով ապրում էին ոչ միայն եկեղեցու պաշտոնյաները, այլև նրանց ազգականները։ Պապը խլեց յուրաքանչյուր եկեղեցուց հինգ հող և հարքունիս գրավեց, բավական համարելով երկու հողը։ Եվ որպեսզի դրանք բավականություն անեն եկեղեցու պետքերին, պակասեցրեց եկեղեցական պաշտոնյաների թիվը։ Վերացրեց պղտի և տասանորդի եկեղեցական տուրքերը։

Ահա ինչ էին Պապի արարքները։ Սրանք անպայման վնասակար էին

[1] Գաբազաշյան, «Քննակ. Պատմ.», հ. Գ, եր. 144։ Ե. Մուրադյան, «Քննական պատմություն Արշակ երկրորդին և անոր Պապ որդվույն», Ալեքսանդրիա, 1900, եր. 143—145։

[2] Օրմանյան, «Ազգապատում», էջ 218։

եկեղեցականության շահերի համար, և իրոնավորները ճիշտ որ կարող էին համարել այդ գործերը դևերի և դժոխքի թելադրանք։ Բայց հանրամարդկային քաղաքակրթության պատմությունը միշտ նկատել է այսպիսի գործողությունները իբրև առաջադիմական քայլեր, իբրև կուլտուրական աշխատանք։ Եվ ուրիշ կերպարանք նրանք չէին կարող ունենալ Հայաստանի մեջ, ուր այնքան թույլ էր, այնքան հարվածվում էր պետական սկզբունքը։ Իսկապես, հայկական ծայրագավառները ետ խլող երիտասարդ թագավորին վայել մի մեծագործություն էր այս ներքին բարեկարգությունը, որ, սակայն, սաղմնային դրության մեջ մնաց շնորհիվ այն հանգամանքի, որ զրկված եկեղեցականությունը դավով պատասխանեց թագավորի գործերին։

Այս բարեկարգությունների միջոցին էր, երևի որ շահագործվեց Ներսեսի թունավորման առասպելը ամենալայն չափերով։ Հունական կուսակցության համար սաստիկ հարված էր այն, որ Ներսեսից հետո կաթողիկոս հրավիրվեց Հուսիկը՝ Աղբիանոսի տոհմից և մենք դարձյալ լսում ենք Փավստոսից գանգատ թե հլու և կամակատար էր այս կաթողիկոսը։ Պապը, օգտվելով այդ հանգամանքից, մի շատ նշանավոր գործ էլ կատարեց։ Հուսիկին նա Կեսարիա չուղարկեց՝ հունական մետրոպոլիտից ձեռնադրություն ստանալու համար։ Վերանում էր հին կարգը և հայ եկեղեցին ստանում էր կատարյալ անկախություն, բոլորովին ազգայնանում էր։ Այս մի խոշոր ապացույց է որ Պապը քրիստոնեության թշնամի չէր, ոչ էլ ուզում էր ոչնչացնել եկեղեցու նշանակությունն ու հեղինակությունը երկրի մեջ։

Հունասիրությունն այսպիսով կորցնում էր իր ազդեցությունը, ուստի և ավելի մեծ թափով կպավ իր սարքած դավին, որ տանում էր դեպի արքայասպանություն։ Այնքան էր ուժեղ այդ վարագուրված շարժումը, որ նույնիսկ Մուշեղ սպարապետն էլ, չնայած իր թագավորապաշտության, ենթարկվեց նրան մինչև գործակից դառնալն իսկ։ Ներսեսի ջերմեռանդ երկրպագուն էր նաև հունական կուսակցության ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչը. այսպես, նա էր, որ համոզում էր Պապին չխզել կախման կապը Կեսարիայի հույն եկեղեցու հետ։ Եվ բնականաբար նա էլ պիտի հավատար Ներսեսի թունավորման առասպելին, քանի որ այդ առասպելը պիտի գար ծածկելու մի ոճիր, որի մեջ անխառն չէր և քաջ սպարապետը։

Դավադրությունը շատ նուրբ կազմակերպություն ուներ։ Հայաստանում գտնվող հռոմեական զորքերի հրամանատարը Տերենտիոսն էր, որին Ամմիանոսը բնորոշում է այսպես. «Արտաքուստ դա մի համեստ և միշտ լուրջ մարդ էր, բայց իր ամբողջ կյանքի ընթացքում ամեն տեղ գրգռում էր երկպառակություններ»[1]։ Հայկական դավադրությունը օգտագործեց հռոմ զորավարի այս հատկությունը և նրան իր գլխավոր գործիքը դարձրեց։ Տերենտիոսը կայսրին գրած իր բոլոր թղթերի մեջ հիշեցնում էր Կիլակի և Արտավանի սպանությունը, այսինքն Պապի տրամադրությունը մոտենալու Շապուհին և ավելացնում էր թե երիտասարդ թագավորը առհասարակ հակված է դեպի ամբարտավան արարքներ, չափազանց շատ դաժանություն է ցույց տալիս իր հպատակների վերաբերմամբ։ Մեզ համար արդեն պարզ է թե հունական կուսակցությունը Պապի ո՛ր գործողություններն էր այս մեղադրանքների մեջ ակնարկում։ Կայսրը հավատաց և Պապը հրավեր ստացավ գնալ նրա մոտ՝ կարևոր խորհրդակցության համար, Կիլիկիայի Տարսոն մայրաքաղաքը։ Պապն իսկույն ճանապարհվում է 300 քաջազեն թիկնապահ-

[1] Амм. Марц., XXX, 1, 3.

ներով, բայց Տարաւնոս իրեն տեսնում է մի տեսակ պատվավոր կալանավորման մեջ, հսկողության տակ առնված։ Իզուր դիմումներ է անում պատճառն իմանալու համար— ամեն տեղ պատասխանում են նրան լռությամբ։ Փորձեց կայսրին տեսնել, բայց այս էլ չհաջողվեց։ Միևնույն ժամանակ հաստատ լուր առավ նա թե Տերենտիոսը գրել է կայսրին, որ Պապի տեղ մի ուրիշ թագավոր ուղարկե Հայաստան, որովհետև հայ ժողովուրդը, ասում էր հոռոմ զորավարը, սաստիկ ատում է Պապին և վախենալով թե նա կվերադառնա, կարող է պարսիկների գիրկն ընկնել։

Պապն իսկույն հասկանում է, որ իր դեմ դավադրություն է սարքված և իրեն սպառնում է սարսափելի վախճան։ Արդեն փորձված լինելով խորամանկության մեջ, նա ըմբռնում է որ միակ փրկությունը նրա համար կլինի անհապաղ, ժամանակ չկորցնելով, դուրս գալ քաղաքից և փախչել Հայաստան։ Այս խորհուրդը տվին նրան և այն մարդիկ, որոնք արքունիքումն էին գտնվում, նրա բարեկամներն էին և որոնց նա հավատում էր։ Իրիկնապահին նա իր թիկնապահ փոքրիկ խումբը հարդարելով սեպի ձևով, քաջաբար առաջ նետվեց։ Քաղաքի դռնապանը կարողացավ միայն իմաց տալ գավառապետին, որ հասավ թագավորին քաղաքի շրջակայքում և սկսեց համոզել նրան որ մնա։ Բայց իզուր էր ամեն ջանք և գավառապետն ինքն էլ հազիվ կարողացավ իր կյանքն ազատել փախչելով։ Իսկույն փախստականների հետից զորք ուղարկվեց, որ արդեն հասնում էր նրանց, երբ երիտասարդ թագավորը հանկարծ ետ դարձավ և իր քաջերով հարձակվեց հետապնդող զորքի վրա։ Այս հանկարծակի և ուժգին հարձակումը, հայոց նետերի տարափը, որ կայծերի պես էր թափվում, սարսափեցրին զինվորներին, որոնք ետ փախան և մտան քաղաք։ Այլևս վտանգ չկար և Պապը երկու օր ու գիշեր տաժանելի ճանապարհ կտրելով, հասավ Եփրատին։ Այստեղ նավեր չկային որ գետն անցկացնեին, և փախստականները երկար ժամանակ չգիտեին թե ինչ անեն։ Լողալ չիմացողներ շատ էին, ուստի երկյուղ էր տիրում։ Վերջապես գտան հնարը։ Գյուղի բնակարաններում գտան մահճակալներ և տիկեր, մահճակալները ամրացրին տիկերի վրա, գտան երևի և թիավարներ։ Թագավորն ու իշխանները նստեցին այդ նավակների վրա և իրենց ետևից քաշեցին ձիաները։ Այսպես մի կերպ դուրս եկան մյուս ափը։ Ավելի դժվար էր խմբի մնացած մասի դրությունը։ Բոլորի համար տիկերից նավակներ շինել անկարելի եղավ և նրանք բոլորը ձի հեծած մտան մեծ գետի մեջ։ Ջուրը տանում էր նրանց, ալիքները հարվածում էին, և սաստիկ տանջված՝ ամենքն անցան մյուս ափը։ Մի քիչ կազդուրվելուց հետո, խումբը ճանապարհ ընկավ, զգալով իրեն ավելի ապահով, քան առաջ։ Բայց մեծ վտանգը դեռ սպասում էր նրանց։ Կայսրը, իմանալով Պապի փախուստը, ապշեց և վախենալով որ թոկից ազատվելուց հետո հայոց թագավորն այլևս հավատարիմ չի մնա հոռոմեացիներին, հազար թեթևազեն նետաձիգներ ուղարկեց նրան ետ դարձնելու համար, հանձնելով այդ գործը երկու հրամանատարի։ Սրանք գործը սկզբում հաջողությամբ տարան, քանի որ շատ լավ գիտեին այդ կողմերը և կարճ ճանապարհով էին գնում, մինչդեռ Պապը, բոլորովին անծանոթ, երկար ու ոլորուն ճանապարհներ էր անցնում։ Կայսերական զորքը փախստականների առաջն անցավ և կտրեց երկու ճանապարհները, որոնցով պիտի անցնեին հայերը։ Այդ միջոցին մի ուղևոր էր գալիս, որ տեսնելով երկու ճանապարհները կտրված, շեղվեց և թփերով ու մացառներով ծածկված կածանով գնաց։ Բայց այս ուղղությունն էլ նրան տարավ հայերի մոտ, որոնք հոգնած հանգստանում էին,

չիմանալով թե ինչ կողմ պիտի գնան՝ վտանգի չենթարկվելու համար։ Ուղեվորին տարան Պապի մոտ, որ, սառնասրտությունը չկորցնելով, հարց ու փորձ արավ և մանրամասն տեղեկացավ նրանից տեղի դիրքի և կայսերական զորքի մասին։ Ոչ ոքին չհայտնելով թե որքան վտանգավոր է դրությունը, թագավորը իր զինվորներից մեկին պատվիրեց գնալ աջ ճանապարհով և առաջին պատահած գյուղում օթևան և ուտելիք պատրաստել։ Քիչ հետո մի ուրիշ զինվոր էլ ուղարկեց դեպի ձախ ճանապարհը միևնույն պատվերով, բայց առանց հայտնելու աջ ճանապարհն ուղարկված զինվորի մասին։ Այս երկու զինվորներն էլ ընկան հոռոմեացիների ձեռքը, որոնք երկու ճանապարհներին կանգնած մնացին, համոզված որ հիմա Պապը կգա և իրենց ձեռքը կընկնեն ինչպես որս։ Բայց մինչդեռ նրանք այդ սպասողության մեջ էին, Պապն իր խմբի հետ, ուղևորի առաջնորդությամբ, շատ դժվարակոխ կածաններով, որոնք ծածկված էին թփերի մեջ, անցավ հեռացավ այդ կողմերից, հասավ իր երկիրը, ուր ժողովուրդը խանդավառ ընդունելություն ցույց տվեց։

Երկու հոռոմեացի հրամանատարները ամոթահար դարձան կայսրի մոտ։ Նրանց ծաղրում էին և նրանք, մի կերպ իրենց արդարացնելու համար, սկսեցին հավատացնել Վաղեսին թե Պապին չէր էլ կարելի բռնել, որովհետև նա խախարդ է, կարողացավ փախչել ազատվել՝ խաբար բերելով հոռոմեացիների վրա և տալով իր մարդկանց ուրիշ կերպարանք։ Այս ծաղրաշարժ սուտը դրժբախտ թագավորի վիճակն էր վճռում։ Վաղեսը, լինելով սաստիկ նախապաշարված մարդ, վախում էր կախարդներից և այժմ հավատաց թե հայոց թագավորը, ազատվելով հալածանքից, ամեն տեսակ դժբախտություն պիտի բերի գլուխը։ Ուստի վճռեց օր առաջ վերացնել Պապին մեջտեղից և այս բանը գաղտնի կերպով հանձնվում էր Տերենտիոսին հաջորդած Տրայանոս կոմսին։ Ամմիանոսը, բերելով այս բոլոր մանրամասնությունները, հաղորդում է որ Պապը, ընդհակառակն, իր երկիրը դառնալուց հետո էլ հավատարիմ մնաց հոռոմեացիներին։

Այնուհետև պերճախոս և խորիմաստ լատին պատմագիրը նույնպիսի մանրամասնություններով պատմում է այն ոճիրը, որին զոհ գնաց հայոց երիտասարդ թագավորը և որին նա տալիս է «ամոթալի», «խայտառակ» անունները։ Տրայանոսը, կատարելով Վաղեսի հրահանգները, սկսեց խաբել Պապին զանազան խորամանկություններով. կամ տալիս էր նրան կայսրի նամակները, որոնց մեջ հայտնվում էր բարեհաճություն և բարյացակամություն դեպի նրան, կամ թե ինքը զորավարը գնում էր ճաշելու թագավորի մոտ։ Այս կեղծ բարեկամությամբ նա կարողացավ ոչնչացնել Պապի մեջ կասկածոտության ամեն մի նշույլը որից հետո մի օր նրան ճաշի կանչեց իր մոտ։ Թագավորը բոլորովին միամտորեն գնաց և սեղան նստեց իր համար առանձնապես պատրաստված պատվավոր տեղում։ Մատուցվեցին ընտիր խորտիկներ, դահլիճը թնդաց լարավոր և հնչական երաժշտության ձայներից ու երգերից, գինին արդեն սկսել էր ներգործել։ Այդ միջոցին խնջույքի տերը դուրս գնաց որպես թե բնական պետքի համար և ներս թողեց մի դաժանատեսիլ բարբարոսի, որ մերկացրեց սուրը և սկսեց դես ու դեն շարժել՝ թագավորին հարվածելու համար։ Պապն այդ հարվածների ժամանակ պատահաբար խոնարհվել էր, բայց տեսնելով որ փախչելու ոչ մի ճանապարհ չկա, մերկացրեց իր դաշույնը՝ իրեն մի որևէ կերպով պաշտպանելու համար, սակայն այդ րոպեին էլ բարբարոսը իր սուրը կոխեց նրա կուրծքը և հետո հարվածներ թափեց նրա վրա։ Ջորավարի հյուրն սպանված էր (374)։ «Այս անազնիվ գոր-

ծով,— գրում է Ամմիանոսը,— խաբված եղավ վստահությունը. օտարականի արյունը, որ ցայտում էր փառահեղ սիրողների վրա հյուրընկալության աստծու աչքի առաջ, հյուրասիրության միջոցին, հյուրասիրության, որ հարգանք է վայելում նույնիսկ Եվքսինյան Պոնտոսի[1] կողմերում, այդ արդյունը եկավ ավելանալու խնջույքի մասնակիցների հագեցման, որոնք և փախան մեծ սարսափով բռնված»[2]։

Իսկ հայ երկրի դժբախտությունն այն էր, որ անազնվության ձեռքից ընկնող մի երիտասարդ, եռանդուն և մեծագործ թագավոր էր, որ մեծ հույսեր էր տալիս և որի նման շինարար ու կարգավորող ուժին անչափ կարոտ էր կեղեքվող հայրենիքը։

[1] Սև ծով։

[2] Amm., XXX, 1, 22.

Գլուխ վեցերորդ

ԲԱԺԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԿՈՒՄ

1. ԲԱԺԱՆՈՒՄ։ 2. ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ (389—414)։ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՎ։ ՄԱՇԹՈՑ։ 3. ՀԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԸ։

1. Բաժանում։ Այսպես էլ հասկացավ հայ ժողովուրդն իր դրած կորուստը և նրա վիշտը մեծ էր Պապի սպանության վրդովեցուցիչ հանգամանքների պատճառով։ Հունական կուսակցությունը ժողովրդական ցնցումից ազատված, պիտի զգար թե որքան հեռու է գնացել իր անհեռատես գործունեության մեջ։ Բայց երբ մեծամեծների ժողով գումարվեց որոշելու համար թե ինչ պիտի լինի երկրի քաղաքականությունը, գերակշիռ հանդիսացավ այն կարծիքը թե, այնուամենայնիվ, կայսրը քրիստոնյա է և չէ կարելի նրան փոխել հեթանոս թագավորի հետ[1], ուստի և պետք է լռության տալ դժբախտ թագավորի սպանությունը։ Երևույթը արտաքուստ ճիշտ էր նկատվում և նրա ապացույցը հենց այն էր, որ Հայաստանը պաշտպանում էր Բագրևանդի գավառում բնակված հռոմեական զորքը։ Սակայն գլխավոր, ճակատագրական հարցն այն էր թե որքան տևողական և հաստատուն է այդ երևույթը, այսինքն որքան ժամանակ քրիստոնյա կայսրությունը իր համար անհրաժեշտ դրություն կհամարե Հայաստանի քաղաքական անկախությունը պահպանելը։ Դեպքերը եկան ցույց տալու որ այս կողմից հայոց երկիրը ոչ մի երաշխավորություն չունի։

Պապի տեղ վաղեսը Հայաստանի թագավոր նշանակեց Վարազդատ անունով մի պատանի Արշակունու, որ իրեն մի տեղ անվանում է Պապի եղբորորդի[2]։ Եթե այս ճիշտ է, այն ժամանակ նրա հորը մենք չպիտի համարենք Պապի հարազատ եղբայր, այլ ծնված Արշակի առաջին կնոջից, նախքան Փառանձեմի հետ ամուսնանալը։ Ինչ էլ լինի, այս պատանի թագավորին ուրախությամբ ընդունեց հայ ժողովուրդը, երևի այն պատճառով որ նա շատ քաջ մարդու համբավ ուներ։ Խորենացին նկարագրում է նրան «տիրվք մանուկ, սրտեայ, անձնեայ, ուժեղ, լի ամենայն գործովք արութեան և յոյժ կորովի նետաձգութեամբ»[3]։ Այս բնատուր հատկությունները շուտով հռչակեցին նրան Բյուզանդիայի արքունիքում, ուր նա դաստիարակվում էր։ Ըմբշամարտերի, օլիմպիական խաղերի մեջ հաջողությամբ հաղթող հանդիսացավ, Հունաստանի մի քաղաքում արձանները կոտորեց։ Պատմում էին առասպելներ օրինակ՝ թե նա իր վրա հարձակված հինգ քաջ մարդկանց սպանեց սրով

[1] Փավստոս, Ե, ւգ։

[2] Փավստոս, Ե, լէ։

[3] Փավստոս, Գ, խ։

կամ թե մի բերդի վրա հարձակում գործելիս նա նետով վիրավորեց տասն և յոթ մարդկանց, որոնք պարսպի վրայից ցած թափվեցին ինչպես հասած թզերը թափվում են սաստիկ քամուց։ Իսկ Հայաստան գալով, այդ նոր Աքիլլեսը գնաց սիրիացի մի խումբ ավազակների վրա, որոնք գործում էին Դերջան գավառի կիրճերում։ Լալածական դարձած ավազակները փախչում անցնում են Ծփրատ գետը, իրենց հետևից ջուր գցելով փայտե կամուրջը։ Վարազդատը, սակայն, կանգ չառավ այդ արգելքի առջև, այլ, ինչպես հավատացնում է Խորենացին, թռավ Ծփրատի վրայով, որ այդտեղ քսաներկու կանգունի չափ լայնություն ուներ։ Այս ահավոր թռիչքը միայն բավական էր որ ավազակները սարսափահար կանգ առնեն և անձնատուր լինեն երիտասարդ թագավորին։

Բայց անձնական ամեհի ուժը բոլորովին չազդեց Հայաստանի ճակատագրի վրա, և Վարազդատը իր կարճատև թագավորության ընթացքում (374—377) չկարողացավ նշանակության արժանի դեր խաղալ։ Հզոր հանգամանքները, առավելապես արտաքին և մասամբ ներքին, նոր ճակատագիր էին կռում հայ հայրենիքի համար և նրանց դեմ, իհարկե, անզոր պիտի հանդիսանար մի հատ մարդը, թեև նա լիներ ընդունակ առյուծներ կոտորելու և քսաներկու կանգուն թռչելու, մանավանդ որ նա մոտավորապես դեռ տղա էր, ենթարկված իրեն շրջապատողների ներշնչումներին[1]։

Շապուհը, Ամմիանոսի պատմելով, շատ վշտացավ, լսելով Պապի սպանությունը, որովհետև հույս ուներ նրան իր կողմը քաշելու։ Տեսնելով որ հռոմեական ազդեցությունը նորից անչափ ուժեղացավ Հայաստանում, արքայից արքան նորից մի եռանդուն փորձ արավ որ վերջ տա հայոց հարցին խաղաղ համաձայնության միջոցով։ Նրա դեսպանը գնաց Բյուզանդիոն և առաջարկեց կայսրին բոլորովին թողնել Հայաստանը, այդ մշտական կռվախնձորը։ Եթե չընդունվեր այս պայմանը, արքայից արքան առաջարկում էր հարթել իր իրավունքները գեթ Վրաստանում, այն է՝ վերացնել այդ երկրի բաժանումը, դուրս հանել այնտեղից հռոմեական զորքերը հռոմեացիների դրած թագավորի հետ և թողնել միայն իր, Շապուհի, նշանակած թագավորին։ Վաղես կայսրը պատասխանեց թե ինքը չի կարող փոխել այն դրություններն, որոնք ստեղծվել են երկուստեք համաձայնություններով, այսինքն դաշնագրերով։ Դրան պատասխանեց Շապուհը մի գրգռված ու գոռոզ ոճով, առաջարկելով որ հարց ու փորձի կանչվեն այն մարդիկ, որոնք միջնորդ են եղել նրա և Հովիանոսի մեջ պայմաններ մշակելիս։ Այս պահանջը նա անում էր, լավ իմանալով որ այդ վկաներից շատերն արդեն մեռած են։ Պարսկական ազդու խոսքը դարձյալ վախեր ազդեց արևմտյան կայսրին և նա երկու դեսպան ուղարկեց Շապուհի մոտ, որոնք շատ բացարձակ ու որոշակի ձևի մեջ դրին հռոմեական քաղաքականության արտահայտությունը։ Կայսրն ասում էր. «Եթե Շապուհը արդարության կողմն է և ուրիշի սեփականությունը խլելու փորձ չէ անում, ինչպես որ շատ անգամ է հայտարարել, այն ժամանակ նա հանցանք է գործում, ձեռք բարձրացնելով Հայաստանի վրա, երբ նրա ազգաբնակության իրավունք է տրված ապրել անկախ»[2]։ Իր կողմից կայսրը սպառնում էր, որ եթե պարսկական զորքերը մինչև հետևյալ գարուն չհանվեն Վրաստանից, ինքը կհարկադրե Շապուհին ածել այդ, ուրիշ խոսքով՝ պատերազմ կհայտարարե նրան։

1 Փավստոս, *b*, *լե*։

2 Амм., XXX, 2, 4.

Կայսերական դեսպանները չկարողացան մինչև վերջը արժանավորությամբ տանել իրենց պաշտոնը։ Շապուհն ավելի ճարպիկ հանդիսացավ իբրև դիվանագետ և կարողացավ հաջողեցնել որ դեսպանները, առանց կայսրից համաձայնություն ստանալու, ընդունեցին նրանից մի քանի գավառներ, որոնք Հայաստանին էին պատկանում իբրև սեփականություն հռոմեական կայսրության։ Սրանով արքայից արքան քողարկված ձևով առաջարկում էր հայոց հարցի լուծման իր հղացած եղանակը— բաժանել Հայաստանը երկու պետությունների մեջ, ինչպես այդ արել էին հռոմեացիները Վրաստանում։ Հռոմեացիները գրավեցին հիշյալ գավառները, առանց, սակայն, դարձնելու այդ գործը մի բացարձակ բաժանում։ Ընդհակառակը, երբ Շապուհը նոր մի դեսպան ուղարկեց կայսրի մոտ՝ բաժանումը ձևակերպելու համար, Վաղեսը, հանդիսավոր ընդունելություն ցույց տալով դեսպանին մերժեց արքայից արքայի առաջարկը և սկսեց պատերազմական պատրաստություններ։ Շապուհը նորից զայրացավ և հրամայեց զենքի ուժով ետ խլել այն հայկական գավառները, որ ինքը տվել էր դեսպաններին։ Այդ հրամանը կատարվեց։ Եվ ահա այդ միջոցին, երբ հռոմեական կայսրությունը պիտի զենք շարժեր Շապուհի դեմ, տեղի ունեցավ մի մեծ դժբախտություն, որ միայն կայսրության համար չէր աղետավոր, այլև Հայաստանի համար։ Այդ՝ Գոթերի արշավանքն էր, որ եկավ հասավ մինչև Կ. Պոլսի մոտերքը, մինչև Թրակիա։ Բարբարոսների հարձակումը կործանումն էր սպառնում և կայսրությունը ստիպված եղավ նրա դեմ հանել իր զինվորական ամբողջ ուժը։ Հայաստանի մեջ գտնված լեգեոնները նույնպես գնացին կռվելու Գոթերի դեմ և Վաղեսը, ճարահատված, մի նոր դեսպան էր ուղարկում Շապուհի մոտ՝ խաղաղությամբ կարգավորելու համար հայոց հարցը։ Այս նոր բանակցությունների մասին տեղեկություններ չեն մնացել, բայց դատելով հետագա հանգամանքներից, կարելի է հաստատ համարել որ ընդունվեց Շապուհի առաջարկությունը Հայաստանի բաժանման մասին։ Մեծագույն բաժինն անցնում էր Պարսկաստանին, ինչպես տեսնում էր Շապուհը[1]։ Հայկական անկախությունը առաջին կործանարար հարվածն էր ստանում։

Մինչդեռ արտաքին գաղտնի հարաբերություններն այսպիսի ընթացք էին ստացել, Հայաստանը, անտեղյակ ու միամիտ, իր ուժեղացման և ինքնապաշտպանության հոգսերով էր տարված։ Մուշեղ սպարապետը մեծամեծ ջանքեր էր գործ դնում սահմաններն ամրացնելու՝ խաղաղությունը երկրի ներսում ապահովելու համար։ Փավստոսը պատմում է նրա մի ընդարձակ զինվորական ծրագիրը։ Խորհրդակցելով հռոմեական զորապետների, նրանց միջոցով նաև կայսրի հետ, նա մտածում էր ավելացնել քաղաքների թիվը Հայաստանում, այն է՝ շինել յուրաքանչյուր գավառում գոնե, մի քաղաք, ամրացնել նրան, բերդապահ զորքեր դնել ամեն մեկի մեջ։ Այդ նորմուծությունը նկատի ուներ հայ զինվորության վերակազմումը։ Հայ ազատ դասակարգերը կանչվում էին զինվորական ծառայության, իսկ ռոճիկ ստանում էին բյուզանդական գանձարանից։ Այս արդեն չափազանցություն էր, որ նկատել տվին մի քանի հայ նախարարներ և դրանց մեջ մասնավորապես Բատ Սահառունին, որոնք շատ իրավացի կերպով առարկում էին թե այդպիսի մի զինվորական կազմակերպությունը կլիներ իրապես չնչել հայոց թագավորի իշխանությունը, դարձնել նրան կայսրի ձեռքին կատարյալ խաղալիք։ Վարագ-

1 Գսպրեճյան, «Հին. պատմ.», հ. Բ, եր. 514։

դատը, ինչպես երևում է, հենց այս պատճառով էլ դիմադրեց Մուշեղի ծրագրին և հենց այս հողի վրա էլ սաստկացավ թագավորի քշնամական վերաբերմունքը դեպի Մամիկոնյանները։

Գրգռիչ դեր կատարեց Բատ Սահառունին։ Մուշեղի դեմ ձևակերպվեց այն մեղադրանքը թե նրա խորհրդով և ցուցմունքներով են հույները սպանել Պապ թագավորին։ Վարազդատին ներշնչեցին վրեժխնդիր լինել։ Նա համաձայնվեց և սարքեց մի դավադրություն, որ կրում էր Պապի սպանության նմանություն։ Մուշեղը հրավիրվեց արքայական ճոխ սեղանի, որի ժամանակ, ինչպես զրուցում էր տոհմային վեպը, հանկարծ ներս մտան տասներկու մարդիկ, վեցը սպարապետի մի թևը բռնեցին, վեցը՝ մյուս թևը։ Մուշեղը թագավորին է հարցնում թե այս ինչ է և ստանում է պատասխան. «Գնա՛ Պապի մոտ, նրանից հարցրո՛ւ և տես թե ինչ է այս»։ Ու Վարազդատը դուրս է գնում, որպես թե բնական պետքի համար։ Իսկ քաջարի սպարապետը լսելով իր մահվան դատավճիռը, ափսոսանք է հայտնում որ ձիու վրա չէ մեռնում։ Հարվածները թափվում են նրա վրա, իսկ Բատ Սահառունին հանում է յուր դաշույնը և կտրում նրա գլուխը։ Սպարապետությունն ստանում է ինքը Բատը, իսկ Մամիկոնյան տոհմի նահապետ նշանակվում է Վաչեն, որ, ինչպես երևում է, Մուշեղի հեռու ազգականն էր, նույն տոհմից։

Թե որքան դեռ ուժեղ էր Հայաստանի մեջ պապենական հավատը, ցույց է տալիս այն, որ նույնիսկ Մամիկոնյան ամենաքրիստոնյա ընտանիքում հիշեցին հին աստվածներին, երբ բերվեց Մուշեղի դիակը։ Քաջ, ռազմիկ մարդ էր նա, երբեք վերք չէր ստացել իր մղած անթիվ կռիվների մեջ, ասել է՝ աստվածների հովանավորության տակ էր գտնվում։ Եվ այժմ էլ նույն ուժերը, առլեզները, կարող են գալ, լիզել նրա վերքերը և կենդանացնել նրան։ Այս հավատի դեմ ոչինչ չարավ և այն, որ սպարապետի գլուխը կտրված էր։ Նորից, ասում է վեպը, կարեցին գլուխը իր տեղը և հանեցին դիակը բարձր աշտարակի գագաթը։ Պահապաններ դրին, սպասում էին առլեզների իջնելուն։ Բայց նրանք չեկան, երևի խռովել էին քրիստոնյա Հայաստանից։ Մարմինը նեխվեց և նրան թաղեցին մեծ սուգով։

Սակայն Մուշեղի մահը առաջացրեց մի վրեժխնդրություն, որ պիտի խլեր Վարազդատի թագը։ Հանդես է գալիս Մամիկոնյան մի նոր հերոս— Մանվելը, որ Փավստոսի պատմության մեջ մտել է տոհմային վեպից ամբողջովին, առանց համարյա որևէ մշակման, բնորոշ և սիրուն վիպական արդուզարդով։ Ճշտել այս նոր հերոսի ազգաբանությունը դժվար է։ Փավստոսը նրան անվանում է «որդի Արտաշիսաի Մամիկոնեան ի տոհմէն»[1], բայց քիչ հետո դնում է Մանվելի բերանում խոսքեր, որոնց մեջ Մուշեղ սպարապետը անվանվում է «այր քաջ եղբայր իմ»[2]։

Մանվելն ունի Կոն անունով մի եղբայր։ Երկուսին էլ վեպը ներկայացնում է խոշոր կազմվածքով հսկաներ, քանձրամարմին, «հաստամեստ», անհեթեթ վիթխարիներ, մի խոսքով այն, ինչ ժողովրդական բանահյուսության

1 Ե, լէ։

2 Եթե այս անվանման մեջ փոխարերություն չկա, որ ցույց է տալիս թե Մանվելը Մուշեղին բոլոր Մամիկոնյաններից ավելի մոտիկ էր հարազատությամբ, այն ժամանակ պետք է նրան ևս համարել Վասակ սպարապետի որդի, ինչպես անում է Ներսես Մեծի կենսագիր Մեսրոպ Երիցը («Պատմ.» եր. 315) Թեև այս էլ տարակուսական է գտնում, երբ տեսնում ենք, որ միևնույն տեղում Մանվելը Վասակին անվանում է «հայր Մուշեղին» մինչդեռ նրա հայրն էլ լիներ, այդպես էլ կհիշատակեր։

մեջ բնորոշվում է «աժդահա» բառով։ Երկուսն էլ գերի են տարվել Պարսկաստան Շապուհի արշավանքների ժամանակ և պարսկական զորքերի շարքում մասնակցում են հեռավոր քուշանների դեմ մղված արշավանքի մեջ։ Պարսիկները չարաչար հաղթվում են և չնչվում, բայց երկու հսկա հայերը խուսափում են մահից և ոտով վերադառնում են Շապուհի մոտ, որ սաստիկ վշտացած է իր բանակի կորստով և արհամարհելով Մամիկոնյան եղբայրներին, հեռացնում է նրանց իր երեսից, իրավունք տալով որ նույնիսկ վերադառնան իրենց երկիրը։ Մանվելն ու Կոնը ճանապարհ են ընկնում դեպի Հայաստան դարձյալ ոտով։ Բայց ճանապարհին Մանվելն սկսում է ետ մնալ, նրա ոտը ցավում էր։ Այն ժամանակ Կոնը, առանց երկար ու բարակ մտածելու իր շալակն է առնում եղբորը և շարունակում է ճանապարհը, և այսպես էլ, հսկան հսկայի շալակին, մտնում են Տարոն։ Վաչե Մամիկոնյանը իսկույն ճանաչում է Մանվելի, իբրև Մամիկոնյան տան ավագագույնի, իրավունքը և նրան է տալիս նահապետությունը։ Բայց դրա հետ Մանվելը, ոչ նույնիսկ հարկ համարելով հարցնել Վարազդատ թագավորի հավանությունը, ինքնագլուխ ստանձնում է սպարապետության պաշտոնը, հայտնելով ամենքին թե ինչ որ իրեն պատկանում է տոհմային ժառանգական իրավունքով, ոչ ոք չէ կարող խլել իրենից։

Եվ ահա մի ամբողջ կռվի առիթ իշխանի և թագավորի մեջ։ Վեպն ասում է թե սկսողը Մանվելն էր, որ ուղղակի հայտնեց Վարազդատին, իհարկե մարդկանց միջոցով, թե նա նույնիսկ հարազատ Արշակունի էլ չէ այլ պոռնկությունից ծնված, այդ պատճառով էլ փոխանակ գնահատելու Մամիկոնյաններին, որոնք սկզբից ևեթ իրենց անձը դրել են հայրենիքի և Արշակունիների վրա, նա սպանել է Մուշեղին, իր եղբորը, քաջ մարդուն։ Եվ առաջարկում էր անհեթեթ հսկան որ Վարազդատը հեռանա հայոց աշխարհից, եթե չի ուզում մեռնել իր ձեռքից։ Վարազդատը պատասխան է անում նույնպես մի քաջի վայել ոճով։ Առաջարկում է որ Մանվելն ինքը հեռանա երկրից։ Այսպես երկար բանագնացություններ են լինում, մինչև որ բանը գալիս է հասնում կռվի։

Այսպես է պատմում և բացատրում վեպը։ Բայց եթե մենք վերլուծենք նրա պատմած հանգամանքները, դուրս գցենք այն, ինչ զարդարանք ու պաճուճանք է հերոսներին փառաբանելու համար, հեշտ կտեսնենք որ Մանվելին Հայաստան ուղարկողը Շապուհն էր, որ հանձնարարել էր նրան հեռացնել Վարազդատին, իբրև կայսրից նշանակված թագավորի։ Հետագա հանգամանքներն էլ այս իրողությունն են ցույց տալիս։ Մանվելի և Վարազդատի պատերազմը տեղի է ունենում Կարինի դաշտում։ Նրա վիճակը վճռում է մեհնամարտը երկու ախոյանների մեջ։ Ուժեղ հերոս էր թագավորը, բայց Մամիկոնյան վեպը իր ազդահային նրանից բարձր է դնում։ Բախումը ահավոր էր, բայց Մանվելը քաջերի քաջն է, և քաջ Վարազդատը չէ կարողանում իր կողմը թեքել մրցության հաղթանակը, ուստի խույս է տալիս, փախչել է սկսում։ Նրան հալածում է Մամիկոնյան հսկան երկար տեղ, միշտ հնարավորություն ունի սպանել նրան, իր նիզակով ծեծում է նրա գլուխը, բայց և այդպես՝ ոչ ինքն է սպանում, ոչ էլ թույլ է տալիս իր որդիներին ձեռք բարձրացնել թագավորի վրա[1]։ Բայց Բատ Սահառունուն ոչ մի կերպ չէանալեց նա։ Առաջ նրա աչքի առջև փողոտեց նրա որդիներին, հետո սպանեց նրան։

1 Այս մի ապացույց է, որ Մանվելին Վարազդատի դեմ հանողը սոսկ Մուշեղի արյան վրեժը չէր։ Հայերի մեջ էլ գոյություն ուներ արյան վրիժառուությունը, և Մանվելի պես մի հսկա անշուշտ չէր խնայի Վարազդատին, եթե սպանության վրեժ էր մեայն որոնում։

Այս հաղթանակից հետո Մանվելը զարգացրեց մի գործունեություն, որ ըստ ամենայնի պարսկական կերպարանք ուներ։ Հռոմեական զորքերը հեռացել էին Հայաստանից, Վարազդատը այլևս օգնության ոչ մի հույս չուներ կայսրի կողմից, ուստի և քաշվեց բյուզանդական մասը և սկսեց ապրել այդտեղ խաղաղ, առանց քաղաքական ձգտումների։ Հայաստանի վրա իրավունք ուներ միայն Պարսկաստանը։ Մանվելն շտապում է վերականգնել Արշակունիների թագավորությունը պարսիկների հաճությամբ։ Տեսանք արդեն որ Պապը իր կյանքի վերջում բարեկամական հարաբերություններ էր սկսել Շապուհի հետ։ Այժմ Մանվելը առաջ քաշեց նրա կնոջը, Զարմանդուխտ թագուհուն և անչափահաս որդիներին, որոնց անուններն էին Արշակ և Վաղարշակ և դրանց անունից բանակցություն սկսեց Շապուհի հետ, ուղարկելով նրա մոտ Գարջույլ Մաղխազին։ Արքայից արքան շտապեց ուղարկել Հայաստան իր երկրորդին, որի անունն էր Սուրեն և նրա ձեռքով՝ թագեր թե՛ Զարմանդուխտ թագուհուն և թե՛ նրա երկու որդիներին (378)։ Առանձնապես մեծարվեց և հայոց հսկայատիպ սպարապետը, ստանալով բարձր իշխանության նշաններ, սամույր, թագավորական հագուստ, գլխի պատիվ, որ էր ոսկի և արծաթի գարգմանակ (սաղավարտի զարդ), լանջի սպիտակ պատիվ, որ կրում էին Յագավորները, վրանի վրա արծվի նշան դնել, մեծամեծ վրաններ ունենալ կապույտ (երկնքի) գույնով։ Այսպիսով Պապի ժառանգները իրենց մոր հետ դառնում էին անվանական վեհապետներ, իսկ Մանվելը— տերության խնամակալ և երկրի իսկական կառավարիչ։

Այս հեղաշրջումից Հայաստանի քաղաքական իրավասությունը չէր փոխվում։ Հռոմեական լեգեոնները հեռացան, բայց նրանց տեղ Սուրենի հետ Հայաստան եկավ պարսկական հեծելազոր մի բանակ, բաղկացած 10 հազար հոգուց։ Այդ բանակի բոլոր ծախսերը պիտի հոգար, իհարկե, հայ երկիրը երբև ապացույց իր վասալական կացության։ Բայց կար և ավելին։ Սուրենը, որ պաշտոնը կատարելուց հետո, մնաց Հայաստանում իբրև մարզպան, իբրև մի տեսակ փոխարքա, որի վերաբերմամբ հայ արքունիքը պիտի ստորադրյալի դիրք ուներ։ Սա արդեն սպառնալիք էր ներքին անկախության դեմ, որ միշտ սեփական էր եղել հայ ժողովրդին։ Մանվելը շատ շուտ զգաց այս դրության ամբողջ վտանգը և զինվորական մի անակնկալ հարվածով փախցրեց Սուրենին ու նրա բանակը Հայաստանից։

Փավստոսը հավատացնում է թե սպարապետն այս հանդուգն քայլն արավ Մեհրուժան Արծրունու դրդումով։ Իբր թե Մեհրուժանը նախանձելով Մանվելի փառքին, դրդեց նրան ապստամբության, որպեսզի ինքն ստանա նրա տեղը, և երբ ապստամբությունը հաջողվեց, նա պարսից զորքերի հետ գնաց Պարսկաստան՝ Մանվելին ամբաստանելու համար։ Բայց պատճառը Մեհրուժանի խարդախությունը չէր, այլ մի մեծ եղերություն, որ գալիս էր հարվածելու Իրանի ուժն ու հեղինակությունը։ 379 թվին մեռավ Շապուհ երկարակյացը, 69 տարի թագավորելուց հետո։ Մեծ բռնապետի ներքին ուժը հենվում էր զրադաշտական հոգևորականության և ազնվական դասակարգի վրա, որոնց կամքին էր հպատակեցնում իր քաղաքականությունը և փոխարենն ստանում էր նրանց միաբան աջակցությունը։ Այդ թելադրիչների ազդեցությունից էր, որ Շապուհը կատաղորեն հալածում էր քրիստոնեությունը և ամեն ինչ պատրաստ էր զոհել պարսկականության շահերին։ Նույն ամենակարող դասակարգերը Շապուհից հետո գահ բարձրացրին նրա եղբորը, Ծերունի Արտաշիր Բ-ին (379—383), բայց երբ սա Շապուհի նման հզու գործիք չդառավ նրանց ձեռքին, այլ, ընդհակառակը, փորձեց մահապատիժներով իր անկախությունը հաստատել արքունիքում, ազնվականները սպանեցին նրան։ Նույնպես սպանվեցին և Շապուհ Դ (383—388) և Վռամ Դ Քիրմանշահ (388—399) թագավորները[1]։ Այս պալատական հեղափոխությունները պետության քայքայումն էին սաստկացնում և բնական էր որ Իրանից կախված ազգերը ոչ միայն ազատ շունչ քաշեին այդ ժամանակ, այլև փորձեր աներին իրենց համար ավելի լավ ապագա պատրաստելու։

Պարսկաստանի այդ դրությունն էր պատճառը, որ Մանվելը ոչ միայն անպատիժ մնաց, այլև կարողացավ չնչել տալ պարսկական մարզպանությունը Հայաստանում։ Այս հաջողությունը նա ձեռք բերեց չարդելով պարսիկների ուղարկած զորքերը։ Մամիկոնյան տան վեպը Վասակի նման մեծարում է և իր այս հերոսին, նկարագրելով պարսկական երեք ահռելի բանակներ, որոնց կոտորում է Մանվելը իր քան հազարով։

Չորրորդ և վերջին պարսկական արշավանքը Հայաստան առաջնորդեց Մեհրուժան Արծրունին։ Վեպը երկար մանրամասնություններ է պատմում այս հարձակումից Մեհրուժանը խոսք էր տվել պարսից թագավորին անպատճառ վերացնել մեջտեղից Մանվելին, կամ ողջ-ողջ բռնելով նրան կամ թե նրա գլուխը բերելով։ Հասնելով Հայաստանի սահմանները, նա պարսկական զորքը թողեց Կորճեք նահանգում, ինքն առաջ խաղաց իր սեփական գնդով։ Վրճռել էր հանկարծակի հարձակվել Մանվելի վրա, թույլ չտալով որ նա պատրաստվի, ուստի և նախապես լրտեսել տվավ սպարապետի ուժերը։ Լուր առնելով որ հայոց գունդը Մանվելի և Զարմանդուխտ թագուհու հետ գտնվում է Բագրևանդ գավառի Բագավան գյուղում, Մեհրուժանն շտապեց այնտեղ։ Պարսկական զորքերը շատ նպաստավոր էին երևում, հայոց գնդի ձիաները երամակ կապած գտնվում էին գյուղից դուրս։ Հարձակվելով երամակի վրա և նրան տիրանալով, Մանվելը պիտի անելանելի դրության մեջ ընկներ։ Այնուհետև հեշտ պիտի լիներ նրան բռնելը, և Մեհրուժանը, շեշտում էր վեպը, հոխորտում էր իր մարդկանց մոտ թե վաղն այս իսկ ժամին Մանվելը կապած ու ընկած կլինի, իսկ ես նրա աչքի առջև կխայտառակեմ նրա կնոջը, Վարդանուշին։ Բայց հմայքներով գուշակողները հաջողություն չգուշակեցին նրան։ Եվ իրավ, մի դիպված խանգարում էր նրա ամբողջ ծրագիրը։ Այն ժամանակ, երբ նա մոտենում էր նշանակված տեղին, ձիաները տարվել էին գյուղը, որովհետև Մանվելը պատրաստվում էր ամբողջ գնդով որսի գնալ։ Այդ միջոցին գուժկան է հասնում թե Մեհրուժանը արշավում է սրընթաց։

Մանվելը նախ թագուհուն և բոլոր կանանց ուղարկում է Վարազ սարը ամուր տեղում պահվելու համար, ապա ինքը գնում է թշնամուն հանդիպելու։ Վեպը այստեղ առաջ է բերում մանուկ Արտավազդի պատմությունը։ Դա Վեպը այստեղ առաջ է բերում մանուկ Արտավազդի պատմությունը։ Դա Վաչե Մամիկոնյանի որդին էր, տղա հասակով և գեղեցիկ դեմքով։ Մանվելը կարգադրել է որ նա էլ, իբրև երեխա, գնա կանանց հետ, որպեսզի հեռու մնա պատերազմից։ Բայց երեխան համառությամբ պնդում է թե ինքն էլ ուզում է կռվել։ Համբերությունը կորցրած Մանվելը բռնության է դիմում։ Սովորություն էր հայերի մեջ որ երեխաների գլուխները ածիլում էին, թողնելով գաթին մի ծամ կամ գէս, իսկ ճակատի վրա՝ ցուցեր։ Մանվելը մտրակով խփում է երեխայի մերկ գլխին որ իր ասածն անել տա։ Արտավազդը գնում է կանանց հետևից, բայց գաղտնի փախչում է, պատրաստվում, կռվի դաշտը

[1] Th. Noeldeke, „Etudes Historiques sur la Perse Ancienne", Paris, 1896, p. 155—156.

մոնում։ Իսկ այստեղ հաջողությունը մանվելյան գնդին էր պատկանում և Մեհրուժանյան գունդը մեծամեծ կորուստներ ուներ։ Արտավազդը մեն-մենակ հարձակումները է գործում և, վեպի ասելով, բազմաթիվ մարդիկ կոտորում, նույնիսկ մենամարտում իրենից մեծերի հետ։ Մեհրուժանը խորամանկություն է բանեցրել և նրան չէ կարողանում գտնել սպարապետը։ Իր նշանը Մեհրուժանը տվել է իր զինվորներին, իսկ ինքը կռվում է առանց նշանի։ Մանվելը և նրա զինվորները հարձակվում են Մեհրուժանի նշանները կրողների վրա, կոտորում են նրանց, բայց տեսնում են որ Մեհրուժանը չէ սպանված։ Վերջապես Մանվելը ճանաչում է նրան ձիու վրա նստելու եղանակից և հարձակվում է նրա վրա։ Հսկայատիպ էր և Մեհրուժանը, և երկու ախոյանների ընդհարումն այնքան ուժգին էր, որ երկուսն էլ ցած ընկան ձիաներից։ Մանվելի զինակիրը, Բաբիկ Սյունին, վրա է հասնում և կտրում է իր հայրենիքին այնքան չարիքներ պատճառած Մեհրուժանի գլուխը։ Մանվելյան գնդի ուրախությունն ինքնըստինքյան հասկանալի է։

Այնուհետև յոթը տարի խաղաղություն է տիրում հայոց աշխարհում և ժողովուրդը անդորր ու անհոգ կյանք է վայելում Մանվելի իմաստուն կառավարության տակ։ «Ուտէին և ըմպէին և ուրախ լինէին զայն ամս եօթն տէրութեանն Մանուէլի», ասում է Փավստոսը[1]։ Սպարապետը ամուսնացրեց Պապի երկու տղաներին էլ։ Արշակին իր փեսա դարձրեց, ամուսնացնելով նրան իր Վարդանդուխտ աղջկա հետ, իսկ Վաղարշակի համար կին ուղեց Բագրատունյաց օրիորդին։ Իսկական թագավոր համարվում էր Արշակը, իսկ Վաղարշակը նրա երկրորդն էր։

Մամիկոնյան մեծ սպարապետների մեջ Մանվելն է, որին ամենից շատ սիրել է ազգային վեպը։ Այդ խոշոր անձնավորությունը միացնում էր իր մեջ հերոս կռվողի, անձնազոհ հայրենասերի և բարի քրիստոնյայի առաքինությունները։ Ահա նա հիվանդ է և պատրաստվում է մահվան։ Նրա մահիճը շրջապատել են բարեկամներն ու ազգականները, որոնց մեջ փեսան՝ Արշակ թագավորը և աղջիկը՝ Վարդանդուխտը։ Իրենից հետո իր հաջորդ է նշանակում նա իր Արտաշիր որդուն, որին խրատում է հավատարմությամբ և ամենայն անկեղծությամբ ծառայել հայ հայրենիքին, Արշակունի թագավորներին, ինչպես արել են նրա նախնիքները։ Գալով իրեն, հայոց սպարապետը մի մեծ վիշտ էր տանում իր հետ գերեզման— այն, որ մեռնում է տանը, խաղաղ անկողնի մեջ և ոչ թե պատերազմի դաշտում։ Մեծ զրկանք էր համարում նա այս ճակատագիրը և լաց էր լինում։ Նա իրավունք ուներ այդպիսի դժբախտության չարժանանալու և իբրև ապացույց՝ մերկացնում էր իր մարմինը և ցույց էր տալիս շրջապատողներին։ Ամբողջ մարմնի վրա չկար, ասում է վեպը, և մի փոքրիկ տեղ, որ չկրեր պատերազմի մեջ ստացած վերքերի հետքերը։ Նույնիսկ առնական անդամն էլ բաց է անում և ցույց է տալիս նա նահապետի պարզամտությամբ. այդտեղ իսկ, վեպի խոսքերով, հիսունից ավելի էին սպիները։ Եվ ահա այսպիսի մի մարմին մեռնում էր իբրև մի սովորական մարդ, տկար ու հյուծվող հիվանդի կերպարանքով, սրտի մեջ հրահրելով կարոտը մի շանթահար մահվան՝ կռվի մրրիկների մեջ։ Իբրև քրիստոնյա՝ վերին աստիճանի բարեպաշտ ու հավատացող է մեռնող նահապետը, հիշում է աղքատներին ու թշվառներին, պատվիրում է որ իր վրա քրիստոնեության տեսակետից անվայել սուգ չկատարեն, քանի որ ինքը մեռնում է հավատա-

[1] Ն. խթ.

լով որ հարություն պիտի առնե։ Բայց իզուր էր այդ մի պատվերը։ Հայոց աշխարհը դառնապես սգաց իր մեծ սպարապետի կորուստը։ Մանվելի մահով առժամանակ ընդհատվում էր Մամիկոնյան հսկա կռվողների հաջորդականությունը։

Բայց Մանվելի հաջորդը թույլ ու անկարող հանդիսացավ սպարապետության պաշտոնում։ Արշակ Գ արդեն ցույց էր տվել իրեն անկարող թագավորելուց հեղինակությունից։ Երևի թե՛ իր փեսայի և թե՛ որդու անկարողությունը կանխատեսելու հետևանքով էր, որ Մանվելը, ինչպես պատմում է նրա մահվան վեպը, հայոց երկիրը իր երիտասարդ թագավորի հետ «հրովարտակով» (գուցե կտակով) հանձնեց հունաց կայսրին։ Հետագա քաղաքական դեպքերը ցույց տվին որ կայսրի վրա դրած հույսը խաթուխակ էր և ոչինչ օգուտ չտվեց հայերին։ Մինչդեռ Շապուհից հետո Պարսկաստանը ծերունի Արտաշիր երկրորդի քաղաքականության շնորհիվ թուլանում էր պալատական երկպառակություններից, հռոմեական կայսրությունը մի նոր փայլ էր ստանում։ Ծաղկուն Բ-ի մահվան տարին, 379-ին Բյուզանդիայի գահն անցնում էր, վախճանված Վաղեսի տեղ, Թեոդոսին, մի մեծագործ զորավարի, որ ազատեց պետությունը գոթերից և վերականգնեց հռոմեական զենքի հմայքը։ Թեոդոսը միայն տաղանդավոր զորավար չէր, այլև մի չերմեռանդ քրիստոնյա, որ լավ ըմբռնելով եկեղեցու ուժը, բարերար հանդիսացավ նրա համար, երկրորդը կոստանդին Մեծից հետո և հենց այս պատճառով էլ ստացել է երախտապարտ եկեղեցուց դարձյալ նույն «Մեծ» տիտղոսը։

Ամենամեծ ծառայությունը, որ մատուցեց Թեոդոսը պետական եկեղեցուն, այն էր, որ նա իր մեծ և հեղինակավոր ուժով, իր կայսերական հրամաններով վերահաստատեց եկեղեցու մեջ այն դավանաբանությունը, որ կռվում էր ուղղափառ (օրթոդոքս) և ձևակերպված էր Նիկիայի տիեզերական ժողովի մեջ, բայց սաստիկ խախտված էր եկեղեցու ծոցում գոյացած տարբեր աստվածաբանական հայացքներից և քրիստոսաբանական ըմբռնումներից, որոնք ուղղափառ կոչվողների աչքում «հերձվածողներ», «աղանդավորներ» էին։ Վաղեսի ժամանակ և նրա աջակցությամբ ամեն տեղ, նույնիսկ մայրաքաղաքում, տիրապետող էր արիոսականությունը, այսինքն հենց այն վարդապետությունը, որի դեմ կռվելու համար գումարվել էր Նիկիայի ժողովը։ Ուղղափառները արդեն իրենց ընկճված էին տեսնում, երբ եկավ Թեոդոսը՝ զինվորի բռունցքով վճռելու թե ինչ է հարկավոր քրիստոնյայի հոգու փրկության համար և արգելեց ու հալածեց արիոսականներին, կարգադրելով որ միակ ճշմարիտ դավանություն ընդունվի Նիկիայի հանգանակը։ Սակայն սրանով քրիստոնյա եկեղեցին չէր ազատվում իրեն կեղեքող վեճերից։ Հենց այդ միջոցին ծայր էր տալիս Մակեդոն եպիսկոպոսի վարդապետությունը, որ չէր ուզում ճանաչել ս. հոգուն երրորդության մյուս երկու անձերին՝ Հոր և Որդուն, համահավասար։ Այս պատճառով երկրորդ տիեզերական ժողով գումարվեց Կ. Պոլսում 381-ին և նա, իհարկե, դատապարտեց Մակեդոնի հոգեմարտ վարդապետությունը։ Թե որքան բարձր էր գնահատվում Թեոդոսի եկեղեցական գործունեությունը, երևում է նրանից, որ եկեղեցին, ինչպես նաև հայոց, սուրբերի դասը կարգեց նրան և այսօր էլ տոնում է նրան, հայցելով նրա բարեխոսությունն ու միջնորդությունը աստծու մոտ։

Այս բոլոր հանգամանքները հասկանալի են դարձնում որ Մանվել սպարապետի բարեպաշտական զգացմունքները ժառանգություն ստացած Արշակ թագավորը չէր կարող Թեոդոս Մեծի կողմը չլինել։ Իսկ հունական կուսակցու-

թյան ամեն մի հաղթանակ, ինչպես գիտենք, ուժեղ հակահարված էր առաջացնում պարսկական կուսակցության կողմից։ Այս ներքին շփումները սուր կերպարանք ստացան Շապուհ Գ-ի թագավորության սկզբից և հավանորեն ոչ առանց նրա թելադրանքների։ Գոնե Փավստոսն այսպես է պատմում անցուդարձը։ Նախարարների մի մասը գնաց պարսից թագավորի մոտ, «մատնեց նրան հայոց աշխարհը»[1], այսինքն ներկայացրեց Արշակ Գ-ի հունասիրությունը և խնդրեց նրանից մի ուրիշ թագավոր, բայց դարձյալ Արշակունի։ Այդպիսի մեկն էլ անշուշտ պատրաստ էր. և դա Խոսրով անունով մի պատանի էր, որ և հայոց թագավոր նշանակվեց։ Շապուհին, իհարկե, լավ հայտնի էր որ իր հայրը համաձայնություն էր կայացրել հռոմեացիների հետ Հայաստանը բաժանելու մասին և Խոսրովի նշանակումով գործնական քայլեր էր անում այդ՝ դեռ չձևակերպված համաձայնությունը կյանքի մեջ մտցնելու համար։ Նվ իրավ, երբ Խոսրովը Հայաստան եկավ, Արշակը թողեց հայոց արքունիքի բնիկ կալվածքը, Արարատյան երկիրը և արքունի գանձերը վերցրած՝ գնաց Հայաստանի արևմտյան կողմերը, Եկեղյաց գավառը, ուր հռոմեական ազդեցությունն էր տիրում։ Արշակի հետ գնացին և շատ նախարարներ՝ հունական կուսակցության պատկանողներից։

Թեոդոս կայսրը սկզբում հայոց հարցին վերաբերվեց հռոմեացիների վաղեմի ավանդական քաղաքականության համաձայն և նրա զորքերը մտան Եկեղյաց գավառը՝ Արշակ թագավորին պահպանելու համար։ Պարսից զորքն էլ Խոսրովի պաշտպանությունը հանձն առավ և մտավ Արարատյան աշխարհը։ Ամեն ինչ պատրաստ էր կրկնելու համար մեկը դարավոր պարսկա-հռոմեական պատերազմներից։ Բայց պատերազմ չեղավ և երկու մեծ պետությունները, արյունահեղության փոխարեն, խաղաղ բանակցությունների ճանապարհ գտան։ 384 թվականին Շապուհը դեսպանություն ուղարկեց Թեոդոսի մոտ որոշ առաջարկություններով, որոնք ընդունվեցին կայսրի կողմից։ Այդ առաջարկությունները Հայաստանի բաժանման էին վերաբերվում։ Թեոդոսը կարծեց թե իրավ որ այդպիսի մի համաձայնությամբ կարելի է մշտական խաղաղություն հաստատել երկու պետությունների մեջ և Հայաստանի բախտը որոշվեց անդառնալի կերպով։ Երկիրը երկու անհավասար մասերի էր բաժանվում։ Մեծագույնը, որ ամբողջի մոտ $^4/_5$ մասն էր կազմում, անցավ Պարսկաստանին, իսկ փոքրագույնը՝ Բյուզանդիային։ Սահմանագծի մանրամասնությունները միանգամայն չորոշվեցին, այլ ապիճ դարձան և հետագա բանակցությունների համար (390)։ Երկու գլխավոր կետերի էր հանգում այդ գիծը։ Հյուսիսում՝ Կարին, որ բյուզանդական բաժնի մեջ էր մտնում և հարավում՝ Մծբին, որ անցնում էր պարսկական բաժնին։ Դա համարյա ուղիղ մի գիծ էր[2], որ Սրմանց կամ Բյուրակնյան լեռնաշղթայով գնում էր դեպի հարավ, բյուզանդական բաժնում թողնելով Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք նահանգները և Աղձնյաց նահանգի մեծագույն մասը[3]։

Հարվածն այս անգամ մահացու էր։ Նա տապալում էր այն իրականությունը, որ հայ ժողովուրդը հինգ և կես դարերից ի վեր ստեղծել էր իր ազգային ինքնուրույնությունը պահպանելու և զարգացնելու համար։ Ճիշտ է, այդ ինքնուրույնությունը շատ կարճ միջոցներում էր ներկայացնում կատարյալ անկախություն արտաքին քաղաքական աշխարհում և Հայաստանը մշտապես խաղալիք էր ուժեղների ձեռքին, բայց գոնե ներքուստ նա ուներ շատ լայն, համարյա անսահմանափակ ինքնավարություն, պահպանում էր իր ցեղային և հողային ամբողջությունը և ուժեղ էր հենց այդ ամբողջությամբ։ Փավստոսն ասում է թե նույնիսկ բաժանման միջոցին էլ Հայաստանը ներկայանում է թե պարսիկներին և թե բյուզանդացիներին իբրև «հզոր և հարուստ թագավորություն»։ Բաժանումը երևույթական էր դարձնում ներքին ինքնավարության հին ձևը, իսկ հողային ամբողջությունը կտրատում էր, «կրծում էր», ինչպես Փավստոսն է ասում։ Այս աղետալի դեպքի ժամանակակիցներն էլ շատ ուղիղ կերպով ըմբռնեցին նրա ամբողջ նշանակությունը։ «Նուազեաց բաժանեցաւ ցրուեցաւ թագաւորութիւնն հայոց, պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն և յապայ», գրում է Փավստոսը և այս տխուր շեշտով էլ վերջ է տալիս իր պատմության։

Սակայն դեռ խաբուսիկ էր նոր իրողության արտաքին կերպարանքը։ Դեռ երկու բաժիններն էլ ունեին իրենց հայ թագավորները, որոնք կարող էին միանալ ընդհանուր ազգային համերաշխության գիտակցությամբ։ Բայց այսպիսի երևույթ տեղի չունեցավ և չէր էլ կարող տեղի ունենալ։ Բաժանված մասերը հենց սկզբից էին գնում դեպի օտարացում և փոխադարձատելություն, մի դրություն, որ, անկասկած, ամենից շատ ցանկալին էր բաժանող պետությունների համար և, անշուշտ, խրախուսվում էլ էր նրանց կողմից, մինչև այն աստիճան, որ երկու Արշակունիները իրար վրա հարձակվեցան[1]։

Արշակ Գ իր Եկեղյաց աննշան գավառի արքունիքում զգում էր իրեն մի շատ փոքր և շատ սահմանափակ դիրքի մեջ։ Փորձեց նա վերադարձնել իր նախկին իշխանությունը և, ինչպես ասում են, նույնիսկ բանակցություններ սկսեց Շապուհի հետ, հավատացնելով նրան թե հավատարմությամբ կծառայե և Պարսկաստանին, եթե իրեն տրվի և պարսկական Հայաստանը։ Շապուհն, իհարկե, մերժեց այս միջնորդությունը, որ և, երևի, սուր կերպարանք հաղորդեց Արշակի և Խոսրովի հարաբերություններին։ Ընդհարման պատճառները, Խորենացու պատմելով, առաջացան հետևյալ հանգամանքներից։

Արշակի հետ հունական բաժինը տեղափոխված նախարարներից շատերը տեսնելով որ երկրի բաժանումը մշտական է դառնում, իսկ պարսից բաժնում հետ և վերադարձան պարսկական Հայաստան։ Հունաց բաժնի բնիկ նախարարներից Խոսրովի մոտ գնաց և Սահակ ասպետ Բագրատունին, որ և սպարապետ կարգվեց Խոսրովի զորքերի վրա։ Սահակը Արշակի հալածանքից էր փախչում և նրա հետ նույնպես պատրաստվում էին փախչել և պարսկական Հայաստանից եկած նախարարներից երեքը— Սուրեն Խոռխոռունի, Վահան Առավեղյան և Աշխատար Դիմաքսյան, սակայն նրանք չկարողացան իրագործել իրենց ցանկությունն իսկույն և դեռ մնացին հունական բաժնում։ Արշակին հավատարիմ մնացած նախարարներից հիշվում են Դարա Սյունի, որ

[1] Փավստոս, Ջ. ա։

[2] Ф. Успенский, «История Византийской империи», т. I, Пет., с. 40—41, քարտեզ։

[3] Н. Адонц, «Армения в эпоху Юстиниана», с. 19.

[1] Այս ժամանակների պատմական աղբյուրները շատ աղքատ են։ Արտաքին աղբյուրներ բոլորովին չկան։ Փավստոսը, որին կարելի է փոքր ի շատե վստահելի և մանրապատում աղբյուր համարել, վերջացնում է իր պատմությունը հենց այնտեղ, ուր բաժանվում է Արշակունյաց թագավորությունը։ Այնուհետև միակ հավաստի աղբյուրը մնում է Ղազար Փարպեցին։ Իսկ Խորենացին թեև մանրամասնություններ շատ է հաղորդում, բայց դրանց ընդհանուր արժեքը սաստիկ թուլացնում են ժամանակագրական ահագին շփոթությունները։

Արշակի սպարապետն էր, Գազավոն Կամսարական, Պերոզ Գարդմանացի, Ատատ Գնունի, Կենան Ամատունի, Սուրա Մոկացի, Ռքստամ Առավենյան։

Խոսրովի ենթարկված Վանանդ գավառում երևացել էին մի խումբ ավազակներ։ Սահակ սպարապետը գնում է նրանց բռնելու, բայց նրանք խույս են տալիս և անցնում են Արշակի բաժինը, և Սահակն էլ գնում է նրանց հետևից, հալածելու համար Մանանաղի գավառը։ Այդ իսկ ժամանակ Արշակ թագավորը իր գանձերը Դարանաղյաց Անի բերդից փոխադրել էր տալիս Տոփոց աշխարհը։ Սահակ սպարապետի կամակից վերոհիշյալ երեք նախարարները— Սուրեն Խորխոռունի, Վահան Առավեղյան և Աշխատաւր Դիմաքյան— պատեհ ժամանակ են համարում հափշտակել այդ տեղափոխվող գանձը և տանել Խոսրովին։ Նրանք կարողանում են իրագործել այդ միտքը, բայց Արշակին նվիրված Սամվել Մամիկոնյանը, որ արդեն մեզ ծանոթ է իբրև հայրասպան, ուժեղ գնդով պաշարում է հափշտակողներին մի քարայրի մեջ։ Սահակ սպարապետը, որ այդ ժամանակ գործում էր այդ կողմերում, հարձակվում է Սամվելի վրա, ազատում է երեք նախարարներին և նրանց Արշակի գանձի հետ տանում է Խոսրովին։ Իսկ սա այդ հարստությչան մի մասը ուղարկում է Շապուհին։

Այս ավազակային գործը պատճառ է դառնում որ Արշակը պատերազմ հայտարարե Խոսրովին։ Պատերազմը տեղի է ունենում Վանանդ գավառի Երևել դաշտում։ Արշակը չարաչար հաղթվում է, Դարա Սյունին սպանվում է և միայն Գազավոն Կամսարականն էր որ իր մեծամեծ քաջագործություններով ազատեց Արշակին գերի ընկնելու դժբախտությունից, ճանապարհ բաց անելով նրա փախուստի համար։ Դժբախտ թագավորը քաշվեց Եկեղյաց գավառը, բայց վշտից հյուծախտ ստանալով, վախճանվեց (386)։

Թեոդոս կայսրը, ոչ էլ Շապուհը ոչ մի փորձ չարին այս եղբայրասպան արյունահեղությունը արգելելու համար։ Նրանց ձեռնտու էր որ բաժանված Հայաստանը կորցնե ազգային միության հասկացողությունը։ Ավելին։ Կայսրը օգուտ քաղեց այդ խռովությունից և Արշակի տեղ այլևս թագավոր չնշանակեց։ Հայաստանի արևմտյան երեք նահանգները դառնում էին ահագին կայսրության մի մասնիկ, որ կառավարվում էր զինվորական կուսակալների (կոմսերի) ձեռքով։ Բայց նախարարական կազմը մնում էր հինը։ Կայսրը նախարարներից մեկին նշանակում էր ավագ և նրա միջոցով էր դիմումներ անում մյուս նախարարներին։ Այդ ավագությունն առաջին անգամ տրվում է Գազավոն Կամսարականին։

Այսպես էր ահա քրիստոնյա սուրբ կայսրի քաղաքականությունը մի քրիստոնյա երկրի վերաբերմամբ, ուր երկար ու համառ պայքար էր մղվում հենց նույն իսկ քրիստոնեական, այն էլ հունական քաղաքականության վերջնական հաղթանակի համար։ Այս մի նոր ապացույց էր որ անգամ սուրբ թագավորի համար քրիստոնեությունը նպատակ չէր, այլ միջոց միայն։ Եվ եթե հայ եկեղեցին էլ հետո պաշտամունք դարձրեց այսպիսի գործ կատարած թագավորին, այս էլ հասկանալի է, քանի որ ամբողջ չորրորդ դարն արդեն ցույց տվեց մեզ որ քրիստոնեությունը, Հայաստան մուտք գործելուց հետո, հայ ժողովրդի քաղաքական շահերը հպատակեցնում էր իր շահերին։ Այս հանգամանքը չափազանց կարևոր դեր կատարեց հայոց պատմության մեջ և նրա մի քանի հատկանիշները մենք կարող ենք մատնացույց անել այժմից իսկ։

Այսպես, բաժանումը չէր էլ վերացնում դարավոր մրցությունը երկու մեծ

պետությունների միջև։ Սահմանելով քաղաքական անջրպետներ, թուլացնելով ժողովրդի համագործակցական միությունը, ստեղծելով կուլտուրական տարբեր միջավայրեր, որոնց մեջ հայությունը պիտի տրոհվեր երկու տարբեր կուլտուրական հատվածների—արևելյան և արևմտյան հայության, բաժանումն անփոփոխ էր թողնում և երկրի այն ներքին ուժերը, որոնք հզոր հոսանքներ էին կազմում ժողովրդի խորքերում։ Պարսկական բաժինը շարունակեց մնալ թաթերաբեմ նույն շարժումների, որոնք հոսմեացիների կամ պարսիկների միջամտությունն էին առաջացնում։ Բաժանումից հետո էլ այնտեղ շարունակեցին գործել ու պայքարել մեզ քաջածանոթ երկու կուսակցությունները, քրիստոնեությունը դարձյալ ամբողջ թափով ձգտում էր դեպի Արևմուտք, դեպի հունականություն, և Սասանյան թագավորները շարունակում էին կասկածով վերաբերվել հայերին, միշտ համարել նրանց հունական քաղաքականության և նվաճողական ձգտումների գործիք։

Եվ երևի զգուշությունն էր որ թույլ չտվեց Սասանյաններին արագորեն և կտրուկ միջոցով լուծել հայ թագավորության հարցը, ինչպես արավ Թեոդոսը։ Արշակունյաց հարստությունը պարսկական բաժնում դեռ մի երեք տասնյակ տարի էլ ապրեց, թեև հոգեվարքի դրության մեջ։ Որքան էլ կատարյալ լիներ այդ դրությունը իբրև հոգեվարք, բայց նրան վիճակվում էր մի շատ գեղեցիկ և գունագեղ վերջալույսի դերը հայոց քաղաքական կյանքի երեկոյացած պահուն։

Խոսրով Գ-ի ժամանակն էր, որ սկիզբ առավ այս լուսավոր երևույթը։ Հայկական թագավորության ջնջումը ծանր տպավորություն թողեց հունական բաժնում ապաստանված նախարարների և մանավանդ Գազավոն Կամսարականի վրա։ Այս մեծ զրկանքը կամ-ակամա հաշտեցնում էր հունասեր իշխաններին Խոսրովի հետ։ Հասկացվում էր գոնե պարսկական բաժնի թագավորությունը պահպանելու, եթե կարելի է՝ նաև ուժեղացնելու անհրաժեշտությունը։ Եվ Խոսրովն ընդառաջ էր գնում հայ ավագանու այս ցանկությանը։ Ուստի երբ Գազավոնը թե՛ իր թե՛ մյուս նախարարների կողմից դիմեց Խոսրովին, խնդրելով թույլտվություն որ ամենքը վերադառնան իրենց տոհմային կալվածները, թագավորն շտապեց իսկույն համաձայնություն հայտնել մեծ հաճությամբ, խոստանալով անձնապես Գազավոնին մեծ պատիվներ։ Այս բանակցությունների միջոցին էլ, երևի, միտք ծագեց փորձ փորձելու որ կայսրը հունական բաժնի կառավարությունը նույնպես Խոսրովին հանձնե, ապահովելով որ բոլոր հարկերը կհավաքվեն ճշտությամբ ու պետական գանձի մեջ կմտցվին, և Խոսրովն էլ կլինի անձնվեր կողմնակից կայսերական կառավարության[1]։ Այս միջնորդության ավելի ուժ տալու համար էր, երևի, որ Արտաշատյան արքունիքում նորից գերակշռող դիրք ստացավ հունական կուսակցությունը, որ և շտապեց իր ձեռքն առնել եկեղեցական իշխանապետությունը։ Մենք տեսանք, որ Պապ թագավորը Ներսես Մեծի տեղ կաթողիկոս հրավիրեց Աղբիանոսի ցեղից, Հուսիկին։ Սրան հաջորդեց Զավենը միևնույն տոհմից, բայց առաջինի պես սակավակյաց էր և նրան էլ, մահից հետո հաջորդեց Շահակ Կորճայք անունով մեկը, իսկ սրան էլ՝ Ասպուրակ կամ Ասպուրական։ Երբ սրա մահվամբ էլ բացվեց կաթողիկոսական հարց, հունական կուսակցությունը նորից առաջ քաշեց Լուսավորչի տոհմը և նրա վերջին ներկա-

[1] Ճիշտ այսպիսի մի առաջարկություն էլ, ինչպես տեսանք վերևում, արել էր Արշակ թագավորը պարսից կառավարության։ Այս ապացույց է որ վերջին Արշակունիները շատ էին աշխատում վերականգնել Հայաստանի քակտված ամբողջությունը։

յացուցիչը, Սահակ Պարթև, որ Ներսես Մեծի որդին էր, ընտրվեց կաթողիկոս (387)։

Բյուզանդական արքունիքը, ինչպես հավատացնում է Խորենացին, դրական խոստումներ արավ Խոսրովին։ Բայց հունական կուսակցության այս խոշոր հաջողությունները, ինչպես միշտ, ոտքի կանգնեցրին պարսկասեր նախարարներին, որոնք և գնացին Շապուհի մոտ ու բաց արին ամեն ինչ, ամբաստանելով Խոսրովին իբրև անհավատարիմ թագավորի ու խնդրելով որ նա հեռացվի գահից, բայց նրա տեղ կարգվի մի ուրիշ թագավոր և անպատճառ Արշակունյաց տոհմից[1]։ Խոսրովը, հրավեր ստանալով ներկայանալ Շապուհին, գնաց Տիզբոն առանց որևէ կասկած ունենալու, «որպէս առ իւր իշխան և բարեկամ», ինչպես ասում է Ղազար Փարպեցին։ Բայց Շապուհը բարեկամի պես չէր ընդունում նրան։ Մի մեղադրյալ էր նա, որի վրա բարդվում էր նաև այն մեղադրանքը թե Սահակին կաթողիկոսացրել է առանց արքայից արքայի գիտության[2]։ Այս ամբաստանություններով էլ դատապարտվում է Խոսրովը։ Շապուհը պահում է նրան Պարսկաստանում։ Իսկ նրա տեղ թագավորեցնում է նրա եղբայր Վռամշապուհին (389)[3]։ Խոսրովի հետ Պարսկաստանում արգելվեց և Գազավոն Կամսարականը, իսկ կարգադրությունները նախարարներ նշանակելու, ինչպես նաև Սահակի կաթողիկոսացման նկատմամբ, ճանաչվեցին անվավեր։

2. Վռամշապուհ (389—414)։ Սահակ Պարթև։ Մաշթոց։ Վռամշապուհ թագավորին վիճակվեց մի բախտ, որ արտատվոր կարելի է համարել նրա նախնիքների համեմատությամբ, գոնե Տրդատից հետո։ Նա թագավորեց բավական երկար (25 տարի), բայց որ ամենագլխավորն է՝ կատարյալ խաղաղության մեջ։ Քաջ կռվող չէր Վռամշապուհը, ոչ էլ պետական բազմակողմանի կարողությամբ օժտված մի գործիչ։ Խաղաղ ու համեստ մի թագավոր էր, որ Արշակունիների մեջ բացառություն կազմելու չափ աչքի էր ընկնում իր գրասիրությամբ։ Եվ եթե այսպիսի մի թագավորի ժամանակ անվրդով խաղաղություն էր տիրում հայոց աշխարհի մեջ, պատճառը պարզապես այն էր, որ իրար հետ հաշտ էին Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան։ Այս երջանիկ կացությունը, այնքան հազվադեպ Արևելքում, տևեց 30 տարուց ավելի։ Իսկ այս մի ամբողջ շրջան էր որպեսզի խաղաղությունը կարողանար արտահայտվել խոշոր գործերով։ Պարսկաստանում թագավորեցին այդ ժամանակ Վռամ (Բահրամ) Դ (389—399), որ կոչվում էր և Կրման (Քիրմանշահ), քանի որ մինչև թագավորելը կառավարիչ էր Քիրմանում, ապա Հազկերտ Ա (399—420)։ Այս երկու Սասանյանները, երկու եղբայրներ, միակերպ էին հասկանում իրենց պետության շահերը արտաքին հարաբերությունների մեջ, հաշտություն Բյուզանդիայի հետ, իսկ ներքին քաղաքականության մեջ՝ անխնա կռիվ զրադաշտական հոգևորականության և պարսիկ ազնվականության դեմ՝ նրանց թու-

[1] Ղազար Փարպեցի, «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1904, եր. 12։

[2] Խորենացի, Գ. ծ։

[3] Պետք է դարձյալ նկատել որ երբ պատմության միակ հիմք են հայկական աղբյուրները, ժամանակագրությունը դառնում է սաստիկ խարխուլ և անճիշտ։ Այսպես, Վռամշապուհի թագավորության սկիզբը ոմանք համարում են 390, ոմանք՝ 391, մինչև իսկ 392 թվականը, մինչդեռ Ղազար Փարպեցին, միակ արժանահավատ աղբյուրն այս հարցի մեջ, հաղորդում է որ նրան թագավոր նշանակել է Շապուհ Գ, իսկ սա սպանվել է 388 կամ 389 թվականին, ինչպես հաստատված է Նոլդեքեի ուսումնասիրություններով (Noeldeke, „Etud. Hist" p. 156): Մենք ենթադրաբար վերցնում ենք վերջին թվականը (389)։

լացնելու համար։ Եվ իբրև հետևանք այսպիսի ուղղության՝ Վռամն ու Հազկերտը չէին հալածում քրիստոնյաներին։ Այս կողմից աչքի ընկնող էր մանավանդ Հազկերտը, որին պարսիկները տվել էին Մեղավոր մականունը, որովհետև նա չափազանց խիստ, նույնիսկ բարբարոսաբար հալածում էր պարսիկ կղերական և աշխարհական մեծամեծներին, իսկ քրիստոնյաների վերաբերմամբ, ընդհակառակն, ցույց էր տալիս լայն համբերողություն[1]։ Առաջին պարսիկ թագավորն էր դա, որ հռոմեացիների մեջ ստացել էր մեծահոգի և ազնիվ վեհապետի հռչակ[2]։

Այս արտաքին բարեպատեհ հանգամանքները բավական էին որ Հայաստանում, ինչպես միշտ խաղաղ շինարարական մղումներ ծնվեն և հայ կուլտուրական կյանքը նշանավոր առաջադիմություն ցույց տա։ Եվ իրավ, ծաղկվում է մի շատ բեղմնավոր շարժում, որ հայ ժողովրդի ազգային գոյության տեսակետից անհունապես մեծ նշանակություն ուներ։ Ավելորդ է ասել, որ այս անգամ էլ, ինչպես միշտ և ինչպես ամեն տեղ հին աշխարհում, այդ ազգային-մտավոր շարժման միջավայրը կրոնն էր, եկեղեցին։ Հայ աշխարհը նորից դուրս էր հանում իր միջից ընդունակ ու անխոնջ գործիչներ՝ եկեղեցու դիրքը վերջնականապես հաստատելու, քրիստոնեության համար փակատար հաղթանակ պատրաստելու նշանաբանով։

Անկարելի է ասել թե այս շրջանի մեջ էլ, որ զուտ ներքին գործերն էր մեջ ամփոփում, հայերը բոլորովին զերծ էին դրսի աշխարհի հզոր ներշնչումներից։ Ընդհակառակն, եթե այս իսկ միջոցին ոտ դնենք Հայաստանի սահմաններից դուրս, կտեսնենք ամբողջ քրիստոնյա Արևմուտքը բռնված նույն տեսակ մի մեծ շարժումով։ Թեոդոսի հզոր կայսրությունը քրիստոնյա եկեղեցին կարողացավ ավելի լայն չափերով շահագործել իր օգտին քան Կոստանդին Մեծի իշխանությունը։ Կոստանդինը, դառնալով քրիստոնյա, զգուշավոր և շատ համբերող քաղաքականության հետևեց կրոնների նկատմամբ։ Մինչդեռ Թեոդոսը, քրիստոնյա կղերի թելադրանքներով ղեկավարվելով, արմատախիլ էր անում հեթանոսությունը, ջնջել տալով նրա բոլոր հիշատակները։ Հեթանոսությունն ուղղակի արգելվեց, նրա տաճարները, արձանները ու շինությունները, որոնցից շատերը արվեստի հրաշակերտներ էին, կործանվեցին, անհետացան մոլեռանդ և կատաղի կրոնավորների ձեռքով։ Բազմաթիվ խոշոր փաստերից բավական է հիշատակել խոշորագույնը—Ալեքսանդրիայի Սերապիոն տաճարի կործանումը, որ տեղի ունեցավ այդ քաղաքի եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ և Թեոդոսի հրամանով։ Փառահեղ շինությունը միաժամանակ և գիտության տաճար էր, ուներ հռչակված գիտնականների ամբիոններ և հին աշխարհի սակավաթիվ հրաշքներից մեկը կազմող մատենադարանը, որի մեջ տասնյակ հազարներով ձեռագրեր էին պահվում։ Հեթանոսության վերջին մնացորդները ջնջող այդ հալածանքների հետ քրիստոնյա եկեղեցին ավելի և ավելի ուժեղացնում էր վանականությունը, ավելի և ավելի ընդարձակում էր սուրբ մասունքների պաշտամունքը։ Անհուն քանակությամբ ոսկորներ էին հանդես գալիս եկեղեցու շրջանում, որոնց վերաբերմամբ կղերը, անսահման հնարագետ այս բանի մեջ, հավատացնում էր թե այս կամ այն նահապետի կամ վկայի կմախքի մասերն են կազմում, հաճախ այնպիսի վկաների կամ սուրբերի, որոնք թողել էին այս աշխարհը հարյուրավոր տա-

[1] Noeldeke, p. 157.

[2] А. Крымский, «История Сасанидов и завоевание Ирана арабами», М., 1905, с. 49.

րիներ առաջ, նույնիսկ այնպիսի ժամանակ, երբ դեռ քրիստոնեությունն էլ չկար։ Կղերն, իհարկե, շատ լավ էր հասկանում որ մասունքները անհամեմատ ավելի թանկագին են քան ոսկին ու ակունքները[1]։

Մենք արդեն տեսանք որ քրիստոնեությունը Հայաստանում, չնայած նույնիսկ Ներսես Մեծի պես մի գործիչի ջանքերին, շարունակում էր մնալ, ահագին մեծամասնության համար, արտաքին ձև, պաշտոնական մի կեղև, իսկ պետության ծայրերը կազմող մի քանի լեռնոտ գավառներում նա նույնիսկ ձև ու կեղև էլ չէր և հեթանոսությունն էր, որ տիրում էր այդ կողմերում։ Հայաստանն էլ, ուրեմն, ներշնչվելով ընդհանրական եկեղեցու ծոցում տեղի ունեցող հակահեթանոսական շարժումներից, պիտի նույնպես եռանդուն միջոցներ գործադրեր հեթանոսությունից վերջնականապես ազատվելու համար։ Եվ ահա այս նպատակով կազմվում է մի ամբողջ ահագին շարժում, որի մեջ Վռամշապուհին հատկացվում է Թեոդոս Մեծի դերը։ Բայց կոպիտ, հարկադրիչ ուժը այստեղ, Հայաստանում, գործադրել ընդարձակ չափերով չէր կարելի և ավելի բացասական հետևանքներ կունենար գործողության այդ եղանակը, ինչպես ցույց էր տվել երկար ժամանակների փորձը։ Ուստի նախապատվություն տրվեց ավելի խաղաղ, մարդավարել միջոցներին, որոնց կարելի է տալ մի ընդհանուր անուն—լուսավորություն։

Այս մեծ շարժման գլուխ անցան երկու՝ իսկապես մեծ գործիչներ—Սահակ կաթողիկոսը և Տարոնի մի գյուղացի, Մաշթոց[2] անունով, Հացեկաց գյուղից, Վարդանի որդին։ Իրենց մեծ երախտիքի համար այս երկու անզուգական աշխատակիցները ստացել են եկեղեցուց սուրբ մականունը։ Եկեղեցին ունեին նրանք աչքի առաջ, եկեղեցու հաղթանակն էին պատրաստում։ Բայց եկեղեցու մեջ էր և հայ ազգայնության ոգին, որ և իր հաղթանակը դարձրեց այն, ինչ եկեղեցին էր ստանում այդ մեծ շարժումից։

Ս. Սահակը, ինչպես կարծում են, միշտ էլ, իհարկե, հնթադրությամբ միայն, ծնված պիտի լինի 348—350 թվականներին, իսկ Մաշթոցը համարվում է մի 5 տարով նրանից փոքր[3]։ Թեև հաստատ տեղեկություններ չունինք, բայց պետք է կարծել որ Ներսես Մեծն իր որդուն հունական փայլուն դաստիարակություն տվեց արտասահմանում (գուցե Կեսարիայում և Քյուզանդիայում)։ Հավատարիմ մնալով Լուսավորչի տան ավանդություններին, Սահակը, իբրև միակ ներկայացուցիչ քահանայապետական տոհմի, ամենից առաջ արու զավակ թողնելու հոգսով տարվեց և ամուսնացավ, ինչպես երևում է, վաղ ժամանակից։ Բայց տոհմային դժբախտություն էր որ այս ամուսնությունից ծնվեց միայն մի աղջիկ, որին տվին Սահականուշ անունը։ Պարզ էր որ հռչակավոր տոհմը, Սահակից հետո, պիտի անհետանար իբրև հոգևոր միապետություն, և այս տխուր ապագան մեծ վիշտ էր պատճառում Սահակին, մինչ այն աստիճան որ բարեպաշտ ավանդությունը, արձագանք տալով նրա տրամադրության, ստեղծեց այն զրույցը, որի մեջ ասվում էր թե երազում Սահակի առջև նկարվեց ամբողջ մոտիկ ապագան, այն է՝ որ երկինքը վճռել էր վերջացնել Լուսավորչի տոհմը կաթողիկոսական աթոռի վրա, բայց Սահակը պիտի մխիթարված լիներ նրանով, որ Սահականուշից ծնված

1 **Է. Гиббон**, «История упадка и разрушения Римской империи», ч. III, М., 1884, гл. XXVIII.

2 Գրվում է և Մաժտոց, Մաշտոց («Գիրք Թղթոց», Թիֆլիս, 1901, եր. 1, 9)։ Հետագա դարերի հեղինակներին (Մովսես Խորենացի) այս անձը հայտնի է Մեսրոպ անունով։

3 Օրմանյան, «Ազգապատում», էջ 266։

տղամարդիկ պիտի զարդարեն եկեղեցին[1]։ Երևի կնոջ մահից հետո կորցնելով ամեն մի հույս, Սահակը ամուսնացրեց իր աղջկան Մամիկոնյան իշխաններից մեկի հետ, որի անունն էր Համազասպ և որ, եթե հավատանք 10-րդ դարի հեղինակ Մեսրոպ Երեցին, Մուշեղ սպարապետի որդին էր[2]։ Եթե միանգամայն վստահելի է այն աղբյուրը, որից Մեսրոպը քաղել է այս տեղեկությունը, այն ժամանակ կարող ենք կարծիք հայտնել որ Սահակը այս ամուսնությամբ դարձյալ տոհմային քաղաքականության էր հետևում, քանի որ, ինչպես գիտենք, Մամիկոնյան սպարապետությունը միշտ Լուսավորչի տան և հունական ազդեցության հզոր կողմնակիցն է եղել։ Համազասպի և Սահականուշի ամուսնությունից ծնվեցին հինգերորդ դարի հռչակավոր գործիչ Վարդան զորավարը և նրա եղբայրները։

Թե որքան մեծ էին Սահակի համար դինաստիական նկատառումները, ապացուցում է մասնավորապես այն, որ նա տոհմային շահերին զոհ բերեց նույնիսկ և Լուսավորչի տան հպարտությունը։ Երբ Շապուհ Գ չընդունեց նրա կաթողիկոսությունը իբրև ինքնագլուխ մի գործ Խոսրով Քագավորի կողմից, նա մի քայլ արավ, որի նմանը դեռ չէր արել ոչ մի հայ կաթողիկոս—անձամբ գնաց պարսից արքունիքը՝ իր գործերը շտկելու համար։ Նրա միջնորդությունները Տիզբոնում կատարյալ հաջողությամբ պսակվեցին, և Վռամ Քագավորը նրան հաստատեց կաթողիկոս, նրա խնդիրքով Մամիկոնյան տոհմը բարձրացրեց նախարարական տների մեջ մինչև հինգերորդ տեղը, նրա փեսա Համազասպին սպարապետ կարգեց Սահակ Քագրատունու տեղ, վերջինիս մահվան պատճառով, նմանապես և թողություն շնորհեց Կամսարական և Ամատունի տոհմերին, որոնք, իբրև Խոսրովի կողմնակիցներ, պատժված էին՝ զրկվելով իշխանական իրավունքներից[3]։ Այս տոհմերը նույնպես Մամիկոնյանների և Լուսավորչի տան կողմնակիցներն էին։

Սահակի այս ճանապարհորդությունն արդեն ապացույց էր որ նա, իր հոր և պապերի համեմատությամբ, ավելի մեղմ և զիջող բնավորության տեր էր։ Այսպես էին թելադրում և քաղաքական պայմանները։ Հայ Քագավորությունն արդեն երևույթական էր դարձել։ Վռամշապուհը չուզեց ոչ մի փորձ անել իր վեհապետական իրավունքները պաշտպանելու համար։ Սահակն առաջ նրան խնդրեց սպարապետությունն իր փեսային տալ, սակայն Քագավորը, խրատված իր եղբոր օրինակից, չուզեց դժգոհության որևէ առիթ տալ պարսից արքունիքին և հրաժարվեց նույնիսկ սպարապետ նշանակելու իրավունքից։ Այս բանը նա անում էր ամենայն հոժարությամբ։ Սահակին խորհուրդ տվեց դիմել Վռամին, նույնիսկ ինքն էլ միջնորդական նամակ գրեց նրան։ Այնպես որ հայոց Քագավորն այժմ ներկայանում էր առ առավելն իբրև պարսկական մի գործակալ։ Քաղաքական իշխանությունը գնալով թուլանում էր և Սահակը իր նախնիքներից տարբերվում էր նրանով որ ներքին անհամաձայնություններ չէր հարուցանում՝ այդ թույլ իշխանությունը ավելի ևս թուլացնելու համար։ Պատմական աղբյուրները այլևս խոսք չեն անում այն մասին թե ինչպես կաթողիկոսը հանդիմանում էր Քագավորին։ Սահակը հաշտ մնաց Արշակունիների հետ մինչև վերջը, անշուշտ շատ լավ զգալով թե

1 Տեսիլը, որ հնարված է անշուշտ V դարի երկրորդ կեսում, մանրամասն պատմել է Ղազար Փարպեցին (եր. 29—37)։

2 Մեսրոպ Երեց, «Պատմ. վարուց.» և այլն, եր. 218։

3 Խորենացի, Գ, ծաւ

ինչ վտանգ է կախված հայ պետության գլխին։ Եթե այլևս ոչինչ չէր կարելի անել քաղաքական թուլությունը բուժելու համար, պետք էր ամեն ջանք թափել գոնե ներքին ուժ ստեղծելու համար։ Այսպիսի մի մեծ, ստեղծագործող աշխատանք ամենից շատ կարոտ էր խաղաղ ժամանակի, համերաշխության։ Վռամշապուհն ու ս. Սահակը պատրաստեցին այսպիսի միջավայր, իսկ Մաշթոցին, որ միշտ մնաց վարդապետ, վիճակվեց ժամանակի մեծ խորհուրդն ըմբռնելու և նրա գործիքը դառնալու անմահական փառքը։

Տարոնի այս գյուղացին, ամեն հանգամանքներից դատելով, հասարակ ծագում ուներ. նրա ամբողջ տիտղոսն էր «Որդի Վարդանայ», առանց ազնվականության ցույց տվող որևէ բառի, որ նշանակում է զավակ «անազատ» անվանվող գյուղական դասակարգի։ Քրիստոնեության ոամկավար սկզբունքն էր, որ բարձրացրեց նրան հասարակական կարգի հատակից և հասցրեց մինչև գագաթը։ Ներսես Մեծի բացած դպրոցներից մեկում ուսում առավ նա հունարեն լեզվով, ցույց տվեց գրական փայլուն ընդունակություն և հավանորեն մտավ նաև կաթողիկոսարանը, ուր ավելի ևս կատարելագործվեց, սովորելով նաև ասորերենն ու պարսկերենը։ Կաթողիկոսարանից արդեն հեռու չէր արքունիքը, և Խոսրովի թագավորության ժամանակ մենք տեսնում ենք հացեկյաց եպիտասարդին թագավորական պալատում՝ դիվանապետի կամ քարտուղարի պաշտոնով։ Կարևոր էր այդ պաշտոնը, Մաշթոցի ձեռքով էին անցնում պետական գրագրությունները և նա ամեն հարմարություն ուներ, հմտանալով բոլոր գործերին, պետական մարդու ընդունակություններ զարգացնելու։ Բայց տարոնացին այդպիսի կոչում չզգաց իր մեջ։ Նրա վառվռուն, միստիկ միտքը ձգտում էր դեպի ուրիշ գործ, դեպի ժողովուրդը, նրա մեջ գործելը, նրան ղեկավարելը։ Ամբոխն ուսուցանելու, դաստիարակելու հանճարեղ ոգին էք բնակված նրա մեջ։

Եվ, բնականաբար, թողնելով արքունիքը, նա դառնում է կուսակրոն հոգևորական, ընկնում է ժամանակի մեծ հոսանքի մեջ՝ մտնելով վանական միաբանության շարքերը, խստակյաց ճգնավոր է, ինքն իրեն տանջում է զրկանքներով, քարանձավների մեջ ապրելով, խոտ ուտելով, մի խոսքով անապատական կյանքի բոլոր չափազանցություններով[1], բայց և այնպես, չի կտրվում աշխարհային կյանքի հարցերից, ընդհակառակն, մոռանում է ճգնավորական ինքնազսպման եսամոլ սկզբունքը, ամբողջ կարողությամբ նվիրվում է իր կոչման։ Անխոնջ քարոզիչ է, քրիստոնեության տարածման գաղափարով է ապրում։ Հայ կյանքի մեջ երևան է եկել նորանշան մի միսիոներ։ Հանձն է առնում դժվարին առաքելություններ, գնում է քրիստոնյա դարձնելու մեկը Հայաստանի արևելա-հյուսիսային այն ծայրագավառներից, ուր հեթանոսությունը դեռ պահվում էր համառորեն։ Դա Գողթն գավառն էր, Սյունյաց լեռնաշխարհի հարևանը։ Իր աշակերտներով շրջում է այդտեղ Մաշթոցը, քարոզչություններ է անում։ Բայց անհաջող—խոսքի ուժը չէր ազդում և քարոզիչները պարզ տեսնում էին թե ինչու։ Հայ եկեղեցին հայերեն լեզու չուներ, սիրիական լեզվով էր աղոթում, գրքեր կարդում։ Իսկ այդ լեզուն միանգամայն անծանոթ է մնում հայ ժողովրդի ահագին մեծամասնության, չնայած որ սիրիացի միսիոներները վաղուց էին աշխատում հայերի մեջ իրենց դրպրոցներով, և Հայաստանի բաժանումից հետո պարսկական բաժնում արդեն

[1] Կորիւն վարդապետի Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրովպայ, Վենետիկ, 1833, եր. 7։

վել էր հունական լեզուն, ուստի և միայն սիրիականն էր գործածականը դպրոցի և եկեղեցու մեջ։ Եվ պետք է ասել որ Հայաստանը ջանքեր շատ էր անում իրեն այնքան խորթ սեմական լեզուն սովորելու համար։ Երկրում բացված դպրոցներից աշակերտներ էին ուղարկվում Միջագետք լեզվագիտության մեջ հմտանալու համար, սակայն այս բանն ահագին ծախսեր ու դառն տանջանքներ էր պատճառում։ Ղազար Փարպեցին իրավամբ անվանում է այդ բոլոր դժվարությունները, հերկարատև դաժանելի ճանապարհորդություններ դեպի Միջագետք՝ «ասորի տանջանք»[1]։

Անբնական դրություն, որ համարյա մի դարի չափ ծանրացած էր երկրի վրա, հանդիսանալով շատ հաճախ իբրև պատճառ նրա ներքին անկազմակերպության և հիվանդոտ թուլության, ավելի և ավելի անհանդուրժելի էր դառնում մանավանդ քաղաքական հոգեվարքի մեջ ընկնելուց հետո։ Ս. Գրքից եկեղեցում մի կտոր հասկացնելու համար պետք էր գտնել սիրիական լեզուն իմացող մեկին, որ կարդար և ապա թարգմաներ հայերեն լեզվով։ Եթե չէր հարվում այդպիսի մի գիտցող, ժողովուրդը եկեղեցուց գնում էր առանց որևէ մի բան հասկացած լինելու, առանց որևէ հոգեկան մխիթարություն ստանալու։ Մաշթոցը հաճախ էր կատարում թարգմանի պաշտոնը, բայց ավելի և ավելի համոզվելու համար թե որքա՛ն ապարդյուն աշխատանք ու տանջանք էր այդ թե հոգևորականների և թե ժողովրդի համար։ Օտար լեզվով խոսող կրոնը միշտ էլ օտար ու անհարազատ կմնար։ Պետք էր որ հայ եկեղեցին հայերեն խոսել սովորեր, պետք էր որ ժողովուրդը հայերեն լեզվով ս. Գիրք կարդար։

Այս պահանջն էր կանգնած հայ եկեղեցականության առջև և նրան էր որ ամենից առաջ տեսնում էր հայ երկիրը։ Մաշթոցը շատ սուր կերպով պիտի զգար այդ պահանջը։ Գողթնի մեջ նրան, ինչպես երևում է, չհաջողվեց խոսքով ու համոզելով գործ կատարել։ Գինևետ գավառը, որ լիքն էր հին աստվածների և հերոսների երգերով, չէր կարող հեշտությամբ ընդգրկել արհեստական, աղքատ ու մուրացածո մի պաշտամունք, և գավառի իշխանն էր, Շաբաթ անունով, որ աջակցություն ցույց տվեց նրան, անշուշտ գործադրելով կոպիտ ուժ, մի միջոց, որ, տարաբախտաբար, բոլորովին վտարված չէր Մաշթոցի միսիոներական գործունեությունից, բայց ծայրահեղ, իհարկե, դեպքերում։ Գոնե Կորյունը, նրա աշակերտն ու ջերմեռանդ երկրպագուն, հիշատակում է մարաց կողմերը փախած դևեր[2], անշուշտ հեթանոս քուրմեր, ճիշտ ինչպես Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ[3]։

Գողթնից Մաշթոցը վերադառնում է Արարատյան երկիրը, վերջացրած չըհամարելով այնտեղ իր գործը։ Նա պիտի մի ուրիշ անգամ էլ գնար երգերի այդ զվարթ երկիրը, բայց զինված արդեն բոլորովին ուրիշ նվաճողական միջոցով։ Հենց այդ միջոցի համար էր շտապում Սահակ կաթողիկոսի մոտ։ Պետք էր հայերեն տառեր հնարել, հայերեն լեզվով քրիստոնեացնել երկիրը։ Սահակն իր վարդապետի այդ հայտարարությունն ընդունում է մեծ համակրանքով, որովհետև հենց ինքն էլ այդ միևնույն մտքի վրա էր։ Երկուսով գնում են խորհրդակցելու Վռամշապուհի մոտ և իմանում են որ թագավորը

[1] Եր. 16։

[2] Կորիւն, եր. 8։

[3] Նորագույն քննադատությունը Ագաթանգեղոսի թարգմանիչ (ավելի ճիշտ՝ խմբագրող) համարում է Կորյունին (Տե՛ս Նարայր Բյուզանդացի, «Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանություն», Թիֆլիս, 1900)։

ու փոքր քաղաքին էլ վիճակվեց լինել ամբողջ հայության բարերարը՝ իբրև մի տեղ, ուր ձևավորվեց հայկական այբուբենը։ Հռոփանոս անունով հույն ճարտար գծագրիչը, որ ապրում էր այդտեղ, Մաշթոցի աշխատակիցը հանդիսացավ և օգնեց որ նա ամբողջացնե իր գործը։

Բայց ի՞նչ էր այդ գործը։ Հայ տառերի գյուտի մասին բավական տեղեկություններ են մնացել մեր հին գրականության մեջ, սկսած Կորյունից, որ հայերեն պատմական գրականության առաջին գործերից մեկն է համարվում։ Սակայն բոլորն էլ մեծագույն մասամբ մութ ու դժվար հասկանալի ներբողականներ են։ Ո՛չ ոք, ոչ նույնիսկ ժամանակակից Կորյունը, պարզ ու մեկին չէ պատմում մեզ թե իսկապես ի՛նչ էր Մաշթոցի արածը, ի՛նչ աշխատանքով հասավ նա իր նվիրական նպատակին։ Այս պատճառով էլ հնուց ի վեր գոյություն են ստացել տարբեր կարծիքներ։ Շատերը կարծել են թե Մաշթոցը, դեն դնելով Դանիելի նշանագրերը, ինքը հնարել է հայոց ամբողջ այբուբենը։ Բայց այս միտքը այժմ պետք է համարել միանգամայն անընդունելի։ Մաշթոցի կատարած ահագին գործը եղել է Դանիելի այբուբենի փոփոխությունը, լրացումը և կատարելագործումը։

Այս տեսակետից առանձին կարևորություն է ստանում դանիելյան այբուբենի հարցը։ Ի՞նչ էր դա և ի՞նչպես էր անցել սիրիացի եպիսկոպոսին։ Նորագույն հետազոտողներից ոմանք հենց իրեն Դանիելին են համարում այդ գրերի հեղինակ[1]։ Բայց այս դեպքում անհասկանալի են մնում մի շարք հարցեր։ Ի՞նչպես էր որ Դանիելը, այդպիսի մի մեծ գյուտ անելուց հետո, անգործ նստեց իր տեղը և միայն մի Հաբել քահանայի իմացրեց թե իր մոտ հայերեն տառեր կան։ Հայ դպրության անհրաժեշտությունն այնքան պարզ կերպով էր զգացվում հայոց աշխարհի բոլոր կողմերում, որ Դանիելը մեծ համակրանք և աջակցություն կգտներ ամեն տեղ, մանավանդ Թագավորի մոտ, եթե ինքն էլ հանդիսանար իր գյուտի ուսուցիչ։ Եթե նա այնքան տարված էր հայ ազգի դաստիարակության հարցով, որ նույնիսկ այբուբեն էլ էր հնարում, պիտի տարվեր և իր գյուտի գործադրության, այն է դպրոցներ բաց անելու մտքով։ Մինչդեռ նա, Կորյունի պատմելով, կատարում է լոկ այն դերը, որ տալիս է իր մոտ եղած նշանագրերը և անհայտանում, նույնիսկ չէ մասնակցում այն փորձերին, որ կատարում էր Մաշթոցը Վռամշապուհի հիմնած դպրոցում։ Մի այբուբենի հնարիչ ավելի մեծ ուշադրության և մեծ պատիվների կարժանանար, մինչդեռ Դանիելը երախտագիտական զգացմունքից թելադրված մեծարանքի և ոչ մի խոսք չունի նրա նշանագրերի մասին պատմող հեղինակների մոտ։

Կարելի է, ուրեմն, ավելի մեծ հավանականությամբ ենթադրել որ հայկական նշանագրեր գոյություն ունեին հին ժամանակներից և նրանց ցուցակը գտնվում էր Դանիել սիրիացու մոտ պատահաբար։ Մենք դեռ Արտաշեսյան հարստության ժամանակներից տեսանք որ հայ պետությունը չէր կարող առանց դպրոցական դաստիարակության զարգանալ, քանի որ մի երկիր էր դա, ուր բազմալեզու ցեղեր կային, որոնք հայացվեցին, պետական մի ամբողջության մեջ ձուլվեցին հատկապես հայերեն լեզվի միջոցով։ Որ հայ ժողովուրդը պիտի ունենար իր գրականությունը, այդ թելադրում է ասել և նրա լայն տարածված ու ներքնապես զարգացած հեթանոսական պաշտամունքը։ Եվ վերջապես նույնիսկ Կորյունն ու Ղազար Փարպեցին էլ շատ մութ ակնարկներով հիշատակում են «վաղնջուց» գոյություն ունեցած հայկական նշանագրերը։

[1] Մարկվարտ, «Պատմ. հայ. նշան.», եր. 44։

ոչ միայն նույնպես զգացել է այդ անհրաժեշտությունը, այլև կարող է այդ ուղղությամբ նույնիսկ գործնական ցուցմունքներ տալ։ Այսպես, Հաբել անունով մի հայ քահանայից թագավորն իմացել էր, թե սիրիացի Դանիել եպիսկոպոսը, հավանորեն առաջնորդ պարսկական Հայաստանի հարավային գավառներից մեկում (Աղձնիք նահանգի արևելյան կողմերում), որ սահմանակից էր Տարոն գավառին[1], ունի հատուկ նշանագրեր հայոց լեզվի համար։ Իսկույն Վահրիճ անունով մի պաշտոնյա ուղարկվում է Հաբել քահանայի մոտ և նրա միջոցով ստանում են դանիելյան նշանագրերը։ Մեծ ուրախություն է պատճառում այս գյուտը։ Վռամշապուհն իսկույն դպրոց է բաց անում, Մաշթոցը դառնում է հայերենի ուսուցիչ, իսկ Սահակը պետք է սկ Գրքի թարգմանությունն սկսեր։

Երկու տարի գործում է այդ դպրոցը և նրա շուրջն աշխատողները վերջնականապես համոզվում են որ Դանիելի գրերը բավարար չեն հայ լեզվի համար, քանի որ չեն կարողանում արտահայտել նրա հնչական բոլոր բարդ ու ճոխ ձևերը։ Անհաջողությունը, սակայն, չէ՛ վհատեցնում անխոնջ աշխատավորներին, այլ հաղորդում է նրանց վճռականություն և եռանդ՝ նոր և նոր ջանքերի ու փորձերի միջոցով իրենց նպատակին հասնելու համար։ Զևահերպվում է աշխատանքի ծրագիր, հայ միսիոներ-ուսուցիչն արդեն մանրամասն վերլուծության է ենթարկել հայոց լեզուն, գեղեցիկ կերպով ուսումնասիրել է նրա ձայնական օրենքները, առանձնահատկությունները։ Բայց մարմնավորել այդ բոլոր աշխատանքը հաստատուն ձևերի մեջ, մշակել նրանց արվեստի և գիտության պահանջներին համաձայն չէր կարելի հայոց աշխարհում, որ այդպիսի մեծ կուլտուրական աշխատանքի համար հարմար միջավայր չէր։ Անհրաժեշտ էր դիմել ժամանակի բարձր գիտության խորհուրդներին ու աջակցության։ Եվ Մաշթոցը մի ճանապարհորդություն կատարեց այդ նպատակով իր մի քանի աշակերտների հետ, որոնցից հայտնի են երկուսի անունները— Հովհան Օկեղեցացի և Հովսեփ Պաղնացի[2]։ Բայց ուղղել իր քայլերը ուղիղ դեպի Բյուզանդիոն կամ հունական քաղաքակրթության մի այլ խոշոր կենտրոն հայ որոնողը չէր կարող, քանի որ նա պարսկական Հայաստանից էր և իր գործը այնտեղ ապրող մեծ հայությանն էր հարկավոր առավելապես։ Ու ստիպված եղավ նա հունական գիտությունը որոնել այնպիսի հողի վրա, ուր Սասանյանների կասկածամտությունն այնքան անհամբերող չէր։ Այդպիսի մի տեղ էր հունական Հայաստանի հարավային սահմաններին կից այն երկիրը, որ մեր հին գրողները սովորաբար անվանում են Ասորիք (Սիրիա) կամ Միջագետք, անշուշտ այն պատճառով, որ եթե ամբողջ ազգաբնակությունը սիրիական ծագում չուներ, բայց նրա մեծամասնությունը խոսում էր արամեական լեզվով։ Մաշթոցը եղավ Եդեսիա քաղաքում, որ ինչպես գիտենք արդեն, հնուց շատ մոտիկ հարաբերություններ ուներ Հայաստանի հետ և մի խոշոր գաղթավայր էր հայերի համար։ Այդտեղից անցավ Ամիդ քաղաքը, որ արդեն հունական Հայաստանի սահմանների մեջ էր։ Բայց այս երկու քաղաքների սիրիացի եպիսկոպոսները չկարողացան օգնել Մաշթոցին իրենց խորհուրդներով, ուստի նա գնաց Սամոսատ քաղաքը, Եփրատի վրա, Եդեսիայից դեպի արևմուտք, Կիլիկիայի և Փոքր Հայքի սահմաններին մոտ[3]։ Ահա այս անհայտ

[1] Գրոֆ. Մարկվարտ, «Պատմություն հայերեն նշանագրերու և Վարուց Ս. Մաշթոցի», թարգմ. Հ. Ա. Վարդանյան, Վիեննա, 1913, եր 44։

[2] Կորիւն, եր. 70։

[3] VII դարում մտնում էր Երրորդ Հայք նահանգի մեջ։

Ֆուլլատրելի է անգամ մտածել որ Մաշթոցը լսեր հնչյուններ հաղորդեց Դանիելից ստացած գրերին, քանի որ առանց սիրիացի եպիսկոպոսին տեսնելու, առանց նրան աշակերտելու— մի բան, որ պիտի տեղի ունենար, եթե Դանիելը լիներ տառերի հնարողը— գործածության մեջ մտցրեց այդ խորհրդավոր այբուբենը։

Սակայն, ինչ էլ եղած լինի, Մաշթոցը Սամոսատում ահագին աշխատանք գործադրեց իր ձեռքում ունեցած խեղճ և անկատար նյութը կենդանացնելու համար։ Նրա պես մի ճգնավորին վայելում էր, իհարկե, հավատալ թե այդ ստեղծագործական ծայրահեղ լարվածությունը չէ կարող բարեհաջող երկունքով վերջանալ առանց երկնային զորությունների միջամտության, և այդ պատճառով էլ շարունակ աղոթում էր, տքնում էր, միստիկ տեսիլներով էր հափշտակվում և նրան թվում էր թե գերբնական էակներն են իրեն ղեկավարում, մատնացույց անում ձևեր և գաղափարներ։ Այս անշափ բարձրացած տրամադրության թևերի վրա էր որ ստեղծագործական հանճարը, բազմաթիվ խութ ու խոռոչներից անցկացնելով, տարավ հասցրեց խաղաղ աշխատանքի նավահանգիստը և այդ վարդապետը, վերջապես, կարող եղավ իր աշակերտների հետ դրոշմել թղթի վրա, առաջին անգամ նորագյուտ տառերով, Սողոմոնի գրքից թարգմանված հետևյալ տողը. «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»[1]։

Վերածելով Մաշթոցի կատարած պատմական մեծ գործը շոշափելի օրինակների, մենք, ըստ պրոֆեսոր Մարկվարտի, ստանում ենք հետևյալ պատկերը։ Դանիելյան տառերը, հետևելով ընդհանուր սեմական սիստեմին, աջից դեպի ձախ էին գրվում և չունեին ձայնավորներ։ Մաշթոցը փոխեց տառերի ձևը, դարձնելով ձախից դեպի աջ գրվող, դասավորեց տառերը հունական այբուբենի կարգով, հնարեց ձայնավոր տառերը, կազմեց երկբարբառներ և առհասարակ վայելուչ ձև տվեց իր ստեղծագործության, որ այնուհետև ստացավ Մաշթոցյան կամ Մեսրոպյան տառեր անունը։ Այս տառերի ձևերը ցույց են տալիս որ նրանք փոխ են առնված զանազան ազգերի այբուբեններից. գլխավորապես սիրիական, ապա հունական, պարսիկ-սասանյան։ Կան և այնպիսիները, որոնց ծագումը ճշտել չէ կարելի[2]։ Աշխարհի համարյա բոլոր այբուբենները իրարից վերցրած ձևափոխություններ են։ Այս կողմից էլ, ուրեմն, Մաշթոցյան այբուբենը բացառություն կազմող չէր։

Տարաբախտաբար, այս չափազանց կարևոր հանգամանքի մեջ հայկական ժամանակագրությունը ցավալիորեն խախուտ է մնում և մենք չենք կարող հաստատապես ցույց տալ, թե որ թվին էր որ հայ ազգը սիրացավ կատարելագործված այբուբենի։ Զանազան հաշիվներով այդ բախտավոր թվականը գալիս է 403-ին, 404-ին, 405-ին, մինչև իսկ 406-ին, իսկ վերջին ժամանակներս հայ բանասերներից մեկը[3] ապացուցում է, որ Մաշթոցը Միջագետք կնացել է 412 թվականից ոչ առաջ և ուրեմն, հայ տառերի վերջնական ձևակերպումն ու գործադրությունը տեղի է ունեցել այդ թվականին կամ դրանից հետո։

Բայց այբուբենն ունենալը դեռ ամեն ինչ չէր։ Նույնիսկ եթե ամենամեծ կատարելագործություններով օժտված լինի մի այբուբեն, բայց երբ նա մնում է անգործադրելի, մեռած մի դիակ է դառնում և անհայտանում է առանց օգուտ բերելու մարդկության։ Մաշթոցի, Սահակի և Վռամշապուհի ամենամեծ երախտիքն էլ հենց այն է, որ նրանց անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ Սամոսատի անմահական գյուտը դարձավ դաստիարակության, գրականության գործիք։ Թագավորն ու կաթողիկոսը համեստ վարդապետի առաքելությունը փառաբանեցին հայոց աշխարհում, փառավոր ընդունելություն ցույց տալով նրան, երբ վերադառնում էր Սամոսատից իր սքանչելի գյուտի հետ։ Ժողովրդի մեծ բազմության գլուխ անցած՝ նրանք դիմավորեցին Մաշթոցին վաղարշապատ մայրաքաղաքից դուրս, Ռահ գետի մոտ և ցնծության աղաղակներով ու հոգևոր երգերով բերին քաղաք։ Հայոց աշխարհը տոնում էր իր նոր բախտը։ «Ցայնմ ժամանակի,— ասում է Կորյունը,— երանելի և ցանկալի աշխարհս հայոց անպայման սքանչելի լինէր»[1]։

Այլևս ժամանակ չկորցնելով, նա սկսում է եռուն, կենդանացնող աշխատանք։ Հայ դպրոցի ոսկեդարն էր։ Նա պետական հիմնարկություն էր, պետական ընդարձակ կյանքի մի առաջնակարգ գործոն, որ դրված էր թագավորի հովանավորության տակ և որի գոյությունը ապահովում էին պետական միջոցները։

Դպրոցական շարժման կենտրոնը Արարատյան երկիրն էր, ուր թագավորական ոստանում և այլ տեղերում բացված էին դպրոցներ ոչ միայն տեղական պետքերի համար. երկրի զանազան կողմերից երեխաներ էին գալիս և մտնում այդ դպրոցները։ Նրանց հարկի տակ միախառնվում էին և հավասարվում դասակարգերը. այդտեղ առաջնակարգ իշխանը նստում էր անաղտ շինականի կողքին՝ գիտություն սովորելու և նրա պաշարով կյանքի մեջ տեղ բռնելու համար։ Քրիստոնեական կրոնի մտցրած ոամկավարական ոգին ավելի ևս ժողովրդականանում էր, ավելի ևս ամրապնդվում գործնական կյանքի մեջ։ Սահակ կաթողիկոսը ամենից առաջ իր թոռներին էր բերում Մամիկոնյան տանից և մտցնում դպրոցի մեջ։ Առաջին աշակերտներից էին Վարդան և Համայակ Մամիկոնյանները, երկու եղբայրներ, որոնք հռչակվեցին հինգերորդ դարի առաջին մեծ ապստամբության մեջ իբրև նահատակներ։ Առաջիններից էր և Վահան Ամատունի իշխանը, նույնպես ապստամբական շարժման հերոսներից մեկը։ Բայց որ ամենագլխավորն էր՝ հայ կինն էլ իր բաժինն ուներ հայ դպրոցի մեջ և նույնպես դաստիարակվում էր մայրենի լեզվով։

Դպրոցներ հիմնվում էին և հայոց աշխարհի ուրիշ շատ գավառներում։ Նրանց հետ զուգակից էին և մենաստանները, որոնց թիվը, Կորյունի վկայությամբ, շատ բազմացավ։ Այդ վանքերում էլ, անշուշտ գտնվում էին դպրոցները, որոնց համար ուսուցիչներ պատրաստվում էին միաբանության անդամներից։ Մաշթոցն այլևս մասնավոր ուսուցիչ չէր, այլ ընդհանուր կրթական տեսուչ, որ շարունակ շրջագայություններ էր անում և ղեկավարում ուսումնական գործը։ Սահակն էլ իր մեծ դերն էր ստանձնել այդ անօրինակ շարժման մեջ։ Նա ցույց էր տալիս գրողի խոշոր և բեղմնավոր տաղանդ, թարգմանելով Աստվածաշնչի մասերը, ստեղծելով հայալեզու ծես, եկեղեցական կարգ ու կանոն, հորինելով աղոթքներ, շարականներ։ Այս բանի մեջ էլ Մաշթոցը նրա աշխատակիցն էր հանդիսանում և այդպիսով եկեղեցին ու դպրոցն ստանում էին իրենց գրականությունը մայրենի մատչելի լեզվով, որ

1 Կորիւն, եր. 10։

2 Մարկվարտ, եր. 47—58։

3 Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, «Հայ գրերի 1500 ամյակի առթիվ», «Արարատ» ամսագիր, 1912, № 5—6։

1 եր. 12։

և արդյունավորում էր քրիստոնեության քարոզչական գործը։ Այժմ այլևս Ներսես Մեծի ա,ՀհաստատականՀ միջոցները չէին. այժմ իսկապես կրթվում էին սիրտն ու միտքը և կարելի էր ասել թե հիմա որ Հայաստանն իսկապես քրիստոնեանում էր։

Այս հզոր միջոցով էլ Մաշթոցը հաղթականորեն առաջ տարավ իր միսիոներական գործունեությունը Հայաստանի արևելա-հյուսիսային լեռնոտ ծայրագավառներում։ Նորից նա գնաց Գողթն գավառը, բայց այժմ արդեն դպրոցներ և մենաստաններ հաստատելու համար։ Այս խաղաղ գործունեության մեջ նրա ազգակիցներն էին մեզ ծանոթ Շաբաթ իշխանը և նրա որդի Գյուտը։ Գողթնից հայ միսիոներական դպրոցն անցավ Սյունիք և մեծ հաջողությամբ սկսեց կուվել այդ երկրի լեռնային վայրենի մասերում թաքնված հեթանոսության դեմ։ Սյունյաց գահերից իշխանն էլ, Վաղինակը, օգնություն ցույց տվեց այդ երկրում մենաստաններ ու դպրոցներ հաստատելու համար։ Երևի այդ ժամանակներն էր, մոտավորապես 410-ին[1], որ Վաղինակ իշխանն սպանվեց իր եղբորորդի Վասակի դավադրությամբ։ Բայց Վասակն էլ, «Քաջ Սիսական», ինչպես անվանում է Կորյունը[2], հոժարությամբ աջակցեց Մաշթոցին, հարգանքներ ու պատիվներ անելով նրան։ Կորյունն անվանում է նրան նաև «այր խորհրդական և հանճարեղ և յառաջիմաց, շնորհավոր իմաստութեամբ Աստուծոյ»։ Եվ սակայն, սա նույն Վասակն էր, որ Վարդանանց ապստամբության ժամանակ Մաշթոցի նույն այս գործի թշնամի հանդիսացավ և ստացավ Ուրացող անունը։

Շարունակելով իր կրթական-քարոզչական առաքելությունը Հյուսիսի վայրենի լեռնաստաններում, Մաշթոցն անցավ Արցախ ու Ուտի նահանգները, քարոզեց ու դպրոցներ բաց արավ նաև այդ կողմերում, ապա գնաց Վրաստան, ներկայացավ Բակուր թագավորին և վրացերեն լեզվի համար էլ այբուբեն հնարեց, հիմք առնելով երկրում այդ ժամանակ գործածվող մի այբուբեն, որ սիրիական ծագում ուներ և հարմարեցրած էր պահլավերեն մի բարբառի համար։ Մաշթոցի այդ գյուտը պետք է համարել վրացիների մեջ մինչև այսօր պահված «խուցուրի» անունով տառերը[3]։ Կորյունը, որ հենց այդ ժամանակ էլ առաջնորդական պաշտոն ստացավ Վրաստանում, ասում է թե հայ հանճարեղ գործչի այդ գյուտը միաձույլ մի ազգ դարձրեց վրացիներին, մի աստված պաշտող մի ամբողջություն[4]։

Մինչդեռ մեծագործ հայ միսիոները լույս ու գիտություն էր տարածում հյուսիսային երկրներում, Հայաստանի մեջ կրթական շարժումն և առհասարակ խաղաղ զարգացման գործը ծանր հարված էին կրում։ Մոտավորապես 414 թվականին էր որ վախճանվեց Վռամշապուհ թագավորը, թողնելով անջնջելի գեղեցիկ հիշատակ, որ միշտ կապված կմնա հայ դպրության հետ։ Նրա Արտաշես որդին, երևի, անչափահաս էր, ուստի նախարարները խնդրեցին Հազկերտ Մեղավորին (399—420) որ նորից թագավորեցնեն Պարսկաստանում արգելված Խոսրով Գ-ին։ Այս խնդիրքը կատարում է Հազկերտը, բայց Խոսրովը միայն ութ ամիս է կարողանում թագավորել և մեռնում է։

1 Միխայել փաշա Ֆորթուզալ, «Եղիշեի վարդապետի պատմություն և քննադատություն», Վենետիկ, 1903, եր. 40։

2 Նր. 15։

3 Մարկվարտ, եր. 42—49։

4 Նր. 15։

3. Հայ թագավորության վերջը։ Հազկերտ Մեղավորը, վստահ, երևի, այն հանգամանքի վրա, որ ինքը քրիստոնյաների հալածող չէ և քրիստոնյա աշխարհն էլ համակրանքով է վերաբերվում իրեն, ավելորդ համարեց Հայաստանի գահը Արշակունիների ձեռքում պահել, և, կրկնելով նախկին պարթևների փորձը, հայոց թագավորությունը դարձրեց իր տոհմի սեփականություն, Խոսրովի հաջորդ նշանակելով Շապուհ որդուն (415—420)։ Բայց ինչ էլ լիներ, զրադաշտական մի Սասանյան չէր կարող համակրանք վայելել հայ ժողովրդի մեջ այնպիսի մի ժամանակ, երբ քրիստոնեությունը այնքան մեծ ժողովրդական հաղթանակներ էր տանում։ Երկիրը, սակայն, այն դրության մեջ չէր որ կարողանար բողոքել արքայից արքայի այս բռնության դեմ։ Խորենացին հիշատակում է որ հենց այս ժամանակ վախճանվեց հայոց սպարապետ Համազասպ Մամիկոնյանը, իսկ Սահակը սգի մեջ էր այդ առթիվ, ուստի և ոչ մի դժգոհություն չհայտնվեց Շապուհի թագավորության դեմ[1]։ Բայց այս մի շատ թույլ արդարացում է, մանավանդ Սահակի համար։ Ավելի ճիշտ կլիներ ասել թե հայոց կաթողիկոսը մեղմ, համակերպող բնավորություն ուներ և քաղաքական առաջնորդի դեր երբեք չէր կարողացել կատարել։

Ժողովրդական անբավականությունը ձուլվեց մի արհամարհական վերաբերմունքի մեջ դեպի Սասանյան իշխանը, որ առհասարակ թուլամորթ և անկարող մի թագավոր էր, նվիրված ավելի զվարճություններին, քան մի խորթ պետության գործերին, որոնց վերաբերմամբ նա իրեն ժամանակավոր տեր էր համարում։ Խորենացին բերում է մի քանի բնորոշ ավանդություններ, որոնք ցույց են տալիս թե ինչպես գիտեին նրան ծաղրել հայ նախարարները։ Մի անգամ, ասում է ավանդությունը, վայրի էշերի որս էր։ Որսորդները արշավում էին խորդուբորդ և քարքարոտ տեղերով։ Շապուհն սկսեց ետ մնալ մյուս նախարարներից։ Ատոմ Մոկացին մոտենալով նրան, ասաց. «Գնա՛, պարսից աստվածորդի, գնա՛, եթե տղամարդ ես»։ Իսկ Շապուհը պատասխանեց. «Դո՛ւ գնա, որովհետև քարերի մեջ համարձակ վազելը դևերի գործ է»։ Մի ուրիշ անգամ էլ վարազների որս էր։ Եղեգնուտը կրակվեց, որպեսզի վայրի խոզերը դուրս գան նրա միջից։ Շապուհը չկարողացավ ձին քշել եղեգնուտի մեջ և կրակը շրջապատեց նրան։ Շվարած էր մնացել, այս ու այն կողմն էր ընկնում։ Դարձյալ նույն Ատոմ Մոկացին էր, որ թունավոր հեգնանքով գնաց նրան օգնելու։ Ցույց տալով կրակը, նա ասաց. «Պարսից աստվածորդի, ահա քո հայրը ու աստվածը, ինչո՞ւ ես վախենում»։ Շապուհը պատասխանեց. «Կատակները թո՛ղ, ճանապարհ բացի՛ր կրակի միջով, որ ես էլ գամ քո ետևից, որովհետև իմ ձին խրտնում է»։ Ատոմը, հիշելով Շապուհի խոսքերը առաջին որսի ժամանակ, ասաց. «Մի՞թե այստեղ էլ քարեր են որ ես առաջ անցնեմ։ Արդ՝ եթե դու մեզ, Մոկացիներիս, դևի ազգ ես կոչում, ես էլ ձեզ, Սասանյաններիդ, կնամարդ եմ կոչում»։ Այս խոսքերի հետ նա մտրակեց իր ձին, գնաց կրակի միջով, ինչպես մի ծաղկալից դաշտի միջով, ազատեց Շապուհին։ Բայց այնուհետև այլևս չկարողացավ մնալ թագավորի մոտ։ Պատմվում էր և մի երրորդ դեպք, ուր արդեն Արծրունիների տոհմն էր պարսիկ թագավորին նախատողը։ Մականախաղ էր։ Շավասպ Արծրունին երկու անգամ խլեց գնդակը Շապուհի ձեռքից։ Գոռոզ, բայց թուլամորթ Սասանյանը, հայ իշխանի այդ հանդուգն հաջողակությունից առնված, ասաց. «Ճանաչի՛ր քեզ»։ «Այո՛, ճանաչում եմ ինձ,— ասաց Շավասպը,— ես

1 Խորենացի, Գ, ծեւ։

էլ թագավորազն եմ, Սանասարի սերունդներից և իրավունք ունեմ քո եղբայրների հետ թագավորի բարձը համբուրելուս։ Եվ թողնում է ձիարշավի տեղը ու թռչում գնում։ Չորրորդ դեպքն արդեն մի խնջույքի պատկեր է։ Գինեխմություն, պարուհիներ, նվագող կանայք։ Խոսրով Գարդմանացի իշխանը, չափից ավելի խմած լինելով, կպչում է, սիրահարվածի պես, նվագող կանանցից մեկին։ Շապուհը բարկանում է նրա վրա և հրամայում է բռնել նրան և պահել դահլիճի մեջ։ Բայց Գարդմանացին ընդդիմանում է, մերկացնում է սուրը, չէ թույլ տալիս որ իրեն մոտեցող լինի ու այդպես հեռանում է պալատից[1]։

Այսպես էր Շապուհն իր ամբողջ թագավորության ժամանակ։ Բայց նա չմոռացավ իրեն անարգողներին։ 420 թվականին Հազկերտ Մեղավորը իր մայրաքաղաքից շատ հեռու, Կասպից ծովի մոտերքում, Վրկան նահանգի մեջ, սպանվեց մի դավադրությամբ, որ սարքել էին պարսից ավագանին և կղերը։ Շապուհը, այդ լուրն առնելուն պես, շտապեց Տիզբոն գնալ՝ հոր գահը բարձրանալու համար։ Գնալիս նա հանձնարարեց Հայաստանում թողած իր տեղապահին՝ կալանավորել իր ցույց տված նախարարներին և ուղարկել Տիզբոն։ Բայց նա չարժանացավ Սասանյան գահին։ Պալատական հեղափոխություն կատարած ավագանին և կղերը վճռել էին թույլ չտալ որ Հազկերտի մոտիկ ազգականներից մեկը թագավորե և արդեն ընտրել էին մի հեռավոր Սասանյանի, որի անունն էր Խոսրով։ Շապուհն սպանվեց Տիզբոն հասնելուն պես։ Սակայն Հազկերտի մյուս որդին, Վռամը (Բեհրամ, որ կոչվում էր Գոռ—վայրի էշ), իր ժառանգական իրավունքների պաշտպան կանգնեց և օգնության կանչեց արաբական մի ցեղ, որ Տիզբոնից մոտ էր ապրում։ Պալատական հեղափոխության հեղինակներն ստիպված եղան զիջելու, բայց իրենց պահանջներն էլ ընդունել տվին գահի թեկնածուին։ Սա սկսեց թագավորել Վռամ Ե անունով, բայց այն պայմանով, որ միանգամայն հրաժարվի իր հոր քաղաքականությունից և հետևե Շապուհ Բ-ի ուղղության, այսինքն ենթարկվի ավագանու և կղերի ազդեցության և պաշտպանե ազգային-կրոնական շահերը։ Եվ իրավ, Վռամ Գոռը իսկույն հալածանք հարուցեց քրիստոնյաների դեմ, իսկ 421-ին պատերազմ սկսեց Բյուզանդիայի դեմ[2]։

Այս մեծամեծ խռովություններն ազդեցին և Հայաստանի վրա։ Նախարարները միացան և ոչ միայն թույլ չտվին որ Շապուհի տեղապահը ձերբակալություններ կատարե, այլև հարձակվեցին պարսից զորքի վրա ներսես Ճիճրակացի քաջ իշխանի հրամանատարությամբ և սպանեցին նրա գլխավորին։ Այս գործողությունների մեջ առանձնապես աչքի ընկան իրենց քաջությամբ վանանդացիները։ Բայց և այնպես, երկիրը մեծապես վնասվեց։ «Հարկերը նվազեցին, ճանապարհները լցվեցին ավազակներով», ասում է Խորենացին։

Անիշխանությունը տևեց ամբողջ երկու տարի (420—422) և ամենից շատ վնասեց, իհարկե, Սահակի և Մաշթոցի մեծ գործին։ 422-ին պարսկա-բյուզանդական պատերազմը վերջացավ մի հաշտությամբ, որի մեջ երկու կողմերը նորից արձանագրում և հաստատում էին Հայաստանի բաժանումը[3]։ Չնայած այս տխրալի հանգամանքին, Սահակն ու Մաշթոցը իրենց գործունեությունն անց էին կացնում Հայաստանի արևմտյան մասը, բյուզանդականը,

1 Խորենացի, անդ։

2 Noeldeke, p. 158—160.

3 Գարագաշյան, Ֆ, եր. 215։

որովհետև այդտեղ էր խաղաղություն տիրում, մինչդեռ պարսկական բաժնում Վռամի վրեժխնդրությունն էր ճնշում։

Բայց այստեղ էլ այլ տխրահիր հանգամանքներ հանդես եկան հայոց կաթողիկոսի առջև։ Բանից դուրս եկավ որ նա իրավունք չուներ անմիջապես հաղորդակցելու իր հոտի հետ, հոգալու նրա կրթական-կրոնական պետքերը։ Տեղական իշխանությունները թույլ չտվին նրան դպրոցներ բաց անել առանց կենտրոնական իշխանության թույլտվության։ Այսպիսով հայ դպրոցը դեռ իր վաղ մանկության շրջանում դառնում էր հալածական մի հիմնարկություն, որի բախտը կապվում էր քաղաքական այլևայլ նկատումների հետ։ Եվ առաջինը Սահակն էր, հայ դպրոցի ծնողներից մեկը, որ բողոքեց այդ անարգության դեմ հանուն իր հայրապետական իրավունքների։ Նա Բյուզանդիոն ուղարկեց Մաշթոցին և իր թոռն Վարդան Մամիկոնյանին, որոնք լավ ընդունելություն գտան արքունիքում և պատրիարքի մոտ։ Վարդանը պարգևատրվեց ստրատիլատի տիտղոսով, Մաշթոցին արժանավոր մեծարանքներ մատուցվեցին։

Թույլտվություն ստանալով, Սահակն ու Մաշթոցը մեծ եռանդով ծավալեցին իրենց կրթական գործունեությունը բյուզանդական Հայաստանում։ Ուսուցումն այստեղ էլ նույնպիսի արագությամբ էր կատարվում, ինչպես արևելյան բաժնում։ Բայց Սահակը շուտով կանչվեց պարսկական Հայաստան, ուր կարևոր գործեր կային։ Վռամը, համոզվելով որ առանց նախարարների աջակցության չէ կարելի ընկճել Հայաստանը, հաշտության բանակցություններ էր սկսել Սմբատ ասպետի միջոցով։ Մաշթոցը մնաց գործը շարունակելու համար։ Կրթական առաքելության գեղեցիկ եռանդի հետ նա ցույց տվեց և մի շատ տխուր մոլեռանդություն։ Նրան հանձնված էր դարձի բերել մի ինչ-որ կրոնական աղանդ, որ կոչվում էր բորբորոտների կամ բորբորիտոնների աղանդ։ Ինչ էր դա—չգիտենք, բայց Կորյունը որակում է «ժանտագործ», «դժպատեհ», «կամակոր» բառերով։ Խոսքով, քարոզությամբ ոչինչ բան կարելի չեղավ անել։ Եվ Մաշթոցը, կորցնելով հույսն ու համբերությունը, մատնեց նրանց տանջանքների, ապա և կոտորել տվեց ամենքին[1]։

Իսկ Վռամ Գոռը ճիշտ որ ժամանակավորապես բարեկամություն կեղծելով, մի շարք խոշոր զիջումներ արավ հայերին։ Պարսիկ կուսակալ նա չուղարկեց Հայաստան, ներում շնորհեց բոլոր ապստամբ նախարարներին և թագավորեցրեց Վռամշապուհի որդուն, պատանի Արտաշեսին, որի անունը փոխելով՝ Արտաշիր անվանեց պարսկական ձևով (422)։ Այս, սակայն, արտաքին կեղև էր։ Միջուկը, էությունն այն էր, որ պարսկական դիվանագիտությունը, վաղեմի ժամանակների օրինակով, սկսեց սիրաշահել և իր կողմը գրավել նախարարներին, գործիք դարձնել նրանց իր նպատակների համար։ Նորից ուժեղանում և գործել է սկսում պարսկական կուսակցությունը, որ Հազկերտ Մեղավորի և մեր Վռամշապուհի քաղաքականության օրերով անլիք էլ չուներ։ Այս կուսակցության գործին ու պրոպագանդին նպաստում էր պատանի և անփորձ թագավորը, որ կառավարել չգիտեր, ավելի զվարճություններ և այլ շափազանցություններ էր նվիրված, քան պետական շահերին։

Բայց և այնպես, նա ազգային իշխանությունն էր ներկայացնում, որի հովանավորության տակ պարսկական Հայաստանում նորից շունչ առավ և

1 Կորիւն, եր. 18։

կենդանացավ ազգային լուսավորության գործը։ Սահակ-Մաշտոցյան դպրոցներն արդեն պտուղներ էին տալիս, ընդունակ և լավ պատրաստված շրջանավարտներ, որոնք անցան գրական գործունեության և գլխավորապես թարգմանությունների։ Մայր գրականությունը, որ նրանց թարգմանելու նյութեր էր տալիս, շարունակում էր մնալ սիրիականը։ Սկիզբն էր առնում թարգմանիչների դարը, որի կատարած ահագին գործն արդեն մեր միջնադարի պատմության է վերաբերվում։

Մաշտոցը, հունական բաժնից վերադառնալով Այրարատ, վերսկսեց իր եռանդուն գործունեությունը։ Սահակի և աշակերտների գրական գործունեության նա անմասն չմնաց։ Ինքն էլ թարգմանություններ արավ, ինքնուրույն գործեր գրեց։ Բայց նրա գլխավոր գործը, նրա իսկական կոչումը մնում էր դարձյալ ուսուցչական-միսիոներական առաքելությունը։ Այս անգամ նա առանձին ուշադրություն դարձրեց այն ընդարձակ և խորհրդավոր երկրի վրա, որ հայոց երկրի սահմանակիցն էր հյուսիս-արևելյան կողմից և որ կոչվում էր Աղվանից աշխարհ։ Նա տարածվում էր Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի հարավային ստորոտներով, Ալազան գետից մինչև Կասպից ծովը։ Արտաշեսի և Տիգրան Մեծի ժամանակներից Աղվանից երկրի երկու նահանգները—Ուտիք և Արցախ կամ Արձախ անցել էին Հայաստանին և Կուր գետն էր, որ սահման էր կազմում երկու պետությունների մեջ։

Հենվելով այս երկու կարևոր նահանգների վրա, հայերն իրենց ազդեցության տակ գցեցին Աղվանից երկրում ապրող բազմաթիվ մանր ցեղերից շատերին։ Հայկական քրիստոնեությունը, ինչպես տեսանք, փորձ արավ ամբողջ Աղվանքի վրա տարածել Հայաստանի քաղաքական և կուլտուրական ազդեցությունը, բայց լիակատար հաջողություն չունեցավ։ Ճիշտ է, մնաց Աղվանից մի կաթողիկոսություն, որ հպատակված էր հայոց կաթողիկոսության, բայց գլխավորապես վերոհիշյալ երկու նահանգներն էին, ուր կռում-կռիվում էր հայ-աղվանական մերձեցումը։ Հայաստանի բաժանումը մահացու հարված էր տալիս և այս գործին։ Երկու նահանգները նորից խլվում էին Հայաստանից և անցնում Աղվանից պետության։ Այս հանգամանքն էր, երևի, որ ստիպում էր Մաշտոցին ընդարձակ և բեղմնավոր մի գործունեություն սկսել այդ հեռավոր և մութ կողմերում։ Նա այբուբեն է հնարում Աղվանքի գլխավոր բարբառներից մեկի համար, այդ բարբառով թարգմանություններ կատարել տվեց, դպրոցներ բաց արավ։ Բայց զուտ տեղական, աղվանական լուսավորություն, այնուամենայնիվ, առաջ չեկավ։ Ավելի գործունյա և ուժեղ հանդիսացան այն հայկական դպրոցները, որ բաց արավ Մաշտոցը Արցախի և Ուտիքի կողմերում, ուր երկար ժամանակ գործում էին նրա աշակերտները։ Այդ հիմնարկությունների շնորհիվ էր որ երկու նահանգները, հայկական իշխանության տակից դուրս գալուց հետո, չկորան հայության համար և երկար դարեր անցած՝ խոշոր դեր կատարեցին մեր պատմության մեջ[1]։ Մաշտոցի բեղմնավոր գործունեությունն այնքան խոր տպավորություն թողեց Աղվանից կողմերում և այնքան վառ երախտագիտական զգացմունք առաջացրեց, որ այս հողի վրա ստեղծվեցին տեղական գեղեցիկ ավանդություններ, որոնց մեջ հայ մեծ գործիչը հանդես է գալիս լուսապսակով զարդարված[2]։

1 Տե՛ս իմ «Պատմություն Դարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», Թիֆլիս, 1915, գլ. Ա։

2 Մովսես Կաղանկայտուացի, «Պատմություն Աղուանից», Փարիզ, 1860, Գիրք Ա, իէ, իր։

Ուտիքի և Արցախի վիճակակից էր Գուգարք նահանգը, որ անցել էր վրաստանին։ Մաշտոցն այստեղ էլ հիմնավորեց հայկական գործը դպրոցների միջոցով, որոնք բացվեցին Տաշիրք գավառում Աշուշա բդեշխի աջակցությամբ[1]։ Այս էլ ապագայի համար մի վերին աստիճանի արդյունավետ ձեռնարկություն էր։ Մաշտոցն այս անգամ էլ կրթական-բարեհնորոգչական նպատակով այցելեց վրաց Արշիլ թագավորին։

Իսկ այս միջոցներին Արարատյան երկրում ծայր էր տալիս պարսկական մեծ ինտրիգը։ Նախարարական բացարձակ դավադրություն կազմակերպվեց Արտաշես Գ-ին գահընկեց անելու համար։ Դեռ երբեք պարսկական կուսակցությունն այնքան վտանգավոր խաղ չէր սարքել իր հայրենիքի դեմ։ Երիտասարդ թագավորի հետ պիտի կործանվեր և հայկական դարավոր անկախության վերջին փշուրը։

Այս գործի մեջ առաջնակարգ ծանր դերը հատկացվում էր Սահակ կաթողիկոսին, որ պիտի գործեր դավադիրների հետ միասին։ Սրագիրը, նախօրոք, իհարկե, պարսից կառավարությունից թելադրված, այսպես էր—նախարարները զզված են Արտաշես թագավորի անառակություններից, այլևս չեն կարող տանել նրա վատ արարքները, ուստի կաթողիկոսի հետ միասին խընդրում են Վռամին՝ գահից հեռացնել Արտաշիր-Արտաշեսին։

Սահակը շատ լավ էր հասկանում դավադրության ամբողջ էությունը, նրա աստառը։ Խնդիրը երիտասարդ թագավորը չէր, վտանգված էր ամբողջ հայ թագավորության գոյությունը։ Այսպիսի մի հանցավոր գործի մեջ, իհարկե, չէր կարող լինել Գրիգոր Լուսավորչի վերջին ներկայացուցիչը։ Ամբաստանությունը նույնիսկ նորություն էլ չէր կազմում հայոց աշխարհի մեջ։ Նրան դիմեց պարսկասեր կուսակցությունը Արշակ Բ-ի ժամանակ. նրանով էր օգտվում հունական կուսակցությունը Պապին կորցնելու համար։ Անառակ էր, անբարոյական է, արվագետ է։ Ահա սովորական, վատ կերպով վարագուրված պատրվակը։ Եթե հայոց պատմությունը Արտաշես Գ-ի կարճատև թագավորությունից պահել է մի հիշատակ, այդ անբարոյականության մի գործ չէ, այլ այն է, որ Մաշտոցը նրան էր զեկուցանում իր կրթական գործունեության մասին[2]։ Հանցանքներ, որոնց համար դժբախտ պատանին իսկապես արժանի լիներ իր գահը կորցնելու, մեզ չեն ցույց տալիս ոչ ամբաստանողները, ոչ էլ մեր պատմական հիշատակարանները։

Սահակն էլ իր հոր, Ներսես Մեծի նման դիրք բռնեց ամբաստանվող թագավորի վերաբերմամբ։ Նա էլ չէր հերքում մեղադրանքները, նա էլ ասում էր թե ճիշտ են խոսում ամբաստանողները, բայց միշտ այն էր կրկնում թե Արտաշեսն, այնուամենայնիվ, քրիստոնյա է, հայ է և նրան չէ կարելի մատնել հեթանոս թագավորի ձեռքը։ «Քա՛վ լիցի, որ ես իմ մոլորված ոչխարը տանեմ գայլերին»[3]— ահա նրա սկզբունքը։ Այս պարզապես բարյացակամ չեզոքության մի դիրք էր երիտասարդ թագավորի վերաբերմամբ, որ գուցե թելադրվում էր սեփական շահերը պաշտպանելու անհրաժեշտությունից և որ չազդեց ամբաստանող նախարարների վրա։ Նրանք վճռեցին առանց կաթողիկոսի և հակառակ կաթողիկոսի կատարել իրենց դավադրությունը և գնացին Վռամի մոտ, տանելով իրենց հետ մի կամակատար հոգևորական, Սուրմակ երեց անունով, որ Բզնունյաց գավառի Արծկե գյուղից էր։

1 Կորիւն, եր. 20։

2 Կորիւն, եր. 18։

3 Խորենացի, Գ, կգ։

Վռամն անմիջապես հարց ու փորձի կանչեց թագավորին և կաթողիկոսին։ Տիզբոնում բացվեց, դատաստան անվան տակ, մի խղճուկ կատակերգություն։ Պարսից արքունիքը ջանքեր գործ դրեց Սահակին կաշառելու համար։ Անհուն հարստություններ—ոսկի, արծաթ, կալվածներ խոստացվեցին նրան։ Խոստացան մինչև իսկ նրա քոռան, Վարդան Մամիկոնյանին, թագավորավայել դիրք տալ Հայաստանում։ Բայց մեծ Պարթևն անդրդվելի մնաց։ Նա արդեն պարզ տեսնում էր ամեն ինչ։ Գիտեր որ ամեն ինչ նախավճռված վերջացած է նույնիսկ և իր վերաբերմամբ և բացեիբաց հրաժարվեց մասնակցել ամբաստանության, թեև առանձնապես չէր էլ պաշտպանում թագավորին։ Եվ ավելորդ էլ էր պաշտպանությունը։ Արտաշեսը բացատրություն տվեց իրեն վերագրված պակասությունների և մեղքերի վերաբերմամբ, բայց այդ բացատրությունը ոչինչ նշանակություն չունեցավ, որովհետև արդեն հաստատ վճիռ էր, որ նա պիտի հեռացվի թագավորական գահից։ Սահակը, ինչպես հավատացնում են հայ աղբյուրները, հրապարակով նույնիսկ անարդից պարսկական կրոնը, որովհետև ասաց, որ եթե Արտաշեսին վերագրված արարքները հանցանքներ են քրիստոնեության տեսակետից, դրանց համար պատժողները պարսիկներ չպիտի լինեն, քանի որ այդ մեղքերը՝ անառակություն և այլն, առաքինություններ են պարսկական կրոնի տեսակետից։ Այս համարձակ մերկացումը ոչինչ չէր փոխում ստեղծված դրության մեջ, այլ միայն փութացնում էր արդեն պատրաստ դատավճիռը։

Ամբաստանողների թև ու թիկունքն էր Սուրմակ երեցը, որ ամեն տեսակ աղտեղի ցուցմունքներ տվեց արքայից արքայի առջև։ Նախարարների վերջնական հայտարարությունը պարզեց դավադրության ամբողջ պատկերը։ Նրանք ասացին Վռամին, թե իրենք այլևս ոչ մի թագավոր չեն ուզում։ «Բնավ թագավոր պետք էլ չէ. պարսիկ մի իշխան կգա և մեզ վերակացու կլինի»[1]։ Նրանց այլևս հարկավոր չէր և լուսավորչի տոհմը ու խնդրում էին, որ Սահակն էլ հեռացվի կաթողիկոսությունից, իսկ նրա տեղ նշանակվի իրենց քսու վկան, Սուրմակ երեցը։ Պարսկական քաղաքականության ամենամեծ հաղթանակն էր երկու հարյուր տարվա մրցությունններից և անհաջողություններից հետո։ Ավատական կարգը, որ Հայաստանի ազգային ինքնամփոփ կուլտուրայի հիմքն էր կազմում, իր զարգացման և ուժեղացման արդյունքն էր բերում—պետական կործանում։

Վռամը կատարեց նախարարների երկու խնդիրքն էլ (428)։ Արտաշեսը գահընկեց եղավ, Արշակունյաց թագավորությունը ջնջված հռչակվեց և նրա բոլոր հարստությունը պարսիկները հարքունիս գրավեցին։ Հայերին այլևս երբեք չպիտի հաջողվեր մի համազգային պետություն ստեղծել։

Հայկական երկնակամարի վրա մարեց քաղաքական անկախության համեստ աստղը։ Նրա տեղ հաստատված խավարի մեջ գահից իջնում էր և լուսավորչի տոհմի վերջին ներկայացուցիչը, որ արգելվեց Պարսկաստանում։ Մի հատ նեցուկ էր մնում հայության համար կործանման աղջամուղջի մեջ—Սահակ-Մաշթոցյան գործը, որ և տարավ մեր երկիրը դեպի նոր հորիզոններ...

[1] Ղազար Փարպեցի, եր. 24։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՀԱԿԱԼՆԵՐԸ

Ա.

ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

	Ք. ա.
1. Արտաշես Ա	190?—161?
2. Արտավազդ Ա	161?—96?
3. Տիգրան Ա	95—55
4. Տիգրան Բ Մեծ	55—33
5. Արտավազդ Բ	33—20
6. Արտաշես Բ	20—6
7. Տիգրան Գ	6—1
8. Տիգրան Դ և էրատո	2?—3?

Բ.

ՀԱՒՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

	Յ. Ք.
9. Արիոբարզան Մար	?—11
10. Արտավազդ Գ Մար	11—13
11. Տիգրան Ե Հրեա	14—15
12. Էրատո թագուհի (երկրորդ անգամ)	15—17
13. Վոնոն Պարթև	18—34
14. Արտաշես Գ Պոնտացի (Չենոն)	34—?
15. Արշակ Ա Պարթև	35—51
16. Միհրդատ վրացի	52—53
17. Հռադամիզդ վրացի	54—?
18. Տրդատ Ա Պարթև	60—61
19. Տիգրան Զ Հրեա	62—100

Գ.

ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐ

20. Տրդատ Ա (երկրորդ անգամ)	?—110
21. Աշխադար	110—114
22. Պարթամասիր	117—140
23. Վաղարշ Ա	140—162
24. Սոյեմ	162—164
25. Բակուր	164—169
26. Սոյեմ (երկրորդ անգամ)	190—196
27. Սանատրուկ	197—215
28. Վաղարշ Բ	

29. Տրդատ Բ . . . . . 215—222
30. Խոսրով Ա (Արշակ) . . . . . 222—238
31. Տրդատ Գ? . . . . . 238—252
32. Արտավազդ Դ . . . . . 252—?
33. Տրդատ (Գ թե Դ?) . . . . . 276—314
կամ 330
34. Խոսրով Բ Կոտակ . . . . . 338?—342
35. Տիրան . . . . . 342—350
36. Արշակ Բ . . . . . 350—367
37. Պապ . . . . . 368—374
38. Վարազդատ . . . . . 374—377
39. Արշակ Գ . . . . . 378—386
40. Խոսրով Գ . . . . . 386—389
41. Վռամշապուհ . . . . . 389—414
42. Խոսրով Գ (երկրորդ անգամ) 414
43. Շապուհ Պարսիկ . . . . . 415—419
44. Արտաշես Դ . . . . . 422—428

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԻՑ ԱՌԱՋ

1330—1316. Ասորեստանում թագավորում է Սալմանասար Ա, որ առաջին անգամ տիրից Հայկական Բարձրավանդակին (Նաիրիին)։

1108—1080. Թիգլաթպալասար Ա, որ արշավում է Նաիրի։

884. 883. 880. 867. } Ասսուրնազիրպալի արշավանքները Նաիրի։ Նաիրիի անկումը։ Այս ավերիչ արշավանքների հետևանքով ուժեղանում է Ուրարտուն։

860. Արամե թագավոր։ Սալմանասարի առաջին արշավանքը նրա դեմ։

857 844 } Սալմանասարի երկրորդ և երրորդ արշավանքները Արամեի դեմ։

832. Սալմանասարի չորրորդ արշավանքը։ Ուրարտուի թագավորն է Սարդուրին։

825. Շամսի-Ռամմանի արշավանքը Ուրարտուի վրա։

780. Ուրարտուի մեջ թագավորում է Արգիշտի Ա, որ անընդհատ 14 տարի արշավանքներ է կատարում դեպի հյուսիս-արևելք, հարավ-արևելք և հարավ-արևմուտք՝ իր պետությունը մեծացնելու համար։

788 785 784 } Արգիշտի Ա-ի արշավանքներն Ասորեստանի դեմ։

743. Թիգլաթպալասար Գ-ի ճակատամարտը Արպադ բերդի մոտ։ Ուրարտուի թագավոր Սարդուրի Բ մեծ պարտություն է կրում և հազիվ կարողանում է փրկել իր անձը։

722. Հեղափոխություն Ասորեստանում։ Թագավորում է Սարգոնը։

719. Ապստամբական շարժումներ Մաննայի երկրում։

714. Սարգոնը հարձակվում է Ուրարտուի թագավոր Ռուսայի վրա Մաննայի երկրում և չարաչար պարտության մատնում նրան։ Ուրարտուի անկումը։

520. Հայաստանը (Արմենիան) ապստամբված է պարսից Դարեհ Վշտասպյա թագավորի դեմ։ Չորս ճակատամարտեր ապստամբների և պարսից մեջ։

519. Ապստամբությունը Հայաստանում ճնշված։

401—400. Քսենոֆոնի և նրա տասն հազար հույների նահանջը Հայաստանի վրայով (Սղերդ—Բաղեշ—Մուշ —Բուլանըխ —Ալաշկերտ —Ջուլա —Երևան —Դիլիջան —Հասան-Կալա—Կարին) դեպի Սև ծով։

331. Արբելայի ճակատամարտը։ Ալեքսանդր Մակեդոնացին չարդում է պարսից բանակը, որի մեջ գտնվում էին և հայոց զորքերը։ Աքեմենյան թագավորության անկումը։ Արևմտյան Ասիայում հաստատվում է մակեդոնական տիրապետությունը։

250. Արշակը հիմնում է Պարթևների հարստությունը Պարսկաստանի հյուսիս-արևելյան մասում։

230. Արսամես (Արշամ?) թագավոր հայոց, Փոքր Հայքում։

220. Արդիսարես թագավոր հայոց։

200. Քսերքսես թագավոր, նախընթացի որդին։

190. Մագնեսիայի ճակատամարտը. Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս Մեծը չարաչար պարտություն է կրում հռոմեացիներից։

189. Ապստամբություն Հայաստանում. Արտաշեսը և Զարեհը անկախություն են հայտարարում։

163. Ազգամիջյան պատերազմ Արտաշեսի և Զարեհի մեջ։

165. Արտաշեսը պարտություն է կրում Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս Դ-ից։

140. Տիգրան Մեծի ծնունդը։

95. Տիգրանը գահ է բարձրանում։

70. Տիգրանը վերջացնում է իր նվաճողական պատերազմները Արևմտյան Ասիայում։

69. Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի կառուցումը։ Լուկուլլոսը Հայաստանում։ Տիգրանի ապատիկ պարտությունը և նահանջը դեպի Արտաշատ։

68. Լուկուլլոսի արշավանքը դեպի Արտաշատ, պարտությունը և նահանջումը դեպի Միջագետք։

67. Մծբինը պաշարված, գրավված և կողոպտված Լուկուլլոսի ձեռքով։ Հռոմեական բանակի դասալքությունը։ Լուկուլլոսը՝ մատնված կատարյալ անկարողության։

66. Պոմպեոսը հաղթում է Միհրդատ Պոնտացուն։

65. Տիգրանը Պոմպեոսի վրանում։ Հայ կայսրության վերջը։

55. Տիգրանի մահը։

53. Հռոմեական զորքի (Կրասոսի հրամանատարությամբ) ահավոր պարտությունը Եփրատի մոտ, պարթևների ձեռքով։

36. Անտոնիոսը Հայաստանից արշավանք է սկսում պարթևների դեմ։ Պարտություն և նահանջ։

34. Անտոնիոսը հայոց Արտավազդ թագավորին և նրա ընտանիքը կալանավորում է Աղեքսանդրիայում Եգիպտոս՝ իր Կլեոպատրա սիրուհուն ընծայելու համար։

31. Անտոնիոսը Ալեքսանդրիայում գլխատել է տալիս Արտավազդ թագավորին։

20. Հայաստանում հռոմեական կուսակցության ձեռքով սպանվում է Արտաշես թագավորը։

ՔՐԻՍՏՈՍԻՑ ՀԵՏՈ

2. Գայոս Կեսարը Հայաստանում։ Պարսկա-հռոմեական համաձայնություն։

10. Հայերի ապստամբությունը հռոմեական թեկնածուի դեմ։

14. Պարսկաստանից հալածված Վոնոնը փախչում է Հայաստան։

17. Գերմանիկոսի գալուստը Հայաստան։ Արտաշես Պոնտացու (Զևոնեի) թագավորումը։

34. Արշակ և Պարթև թագավորում է Հայաստանում։

35. Միհրդատ Վրացին, Հայաստանի թագավոր, սպանվում է իր եղբորորդի Հռադամիզդից, որ և թագավորում է նրա տեղ։

54—64. Տասնամյա պատերազմ պարթևների և հռոմեացիների մեջ՝ Հայաստանի համար։

60. Կորբուլոնը բարբարոսաբար հրդեհում և հիմնահատակ քանդում է Արտաշատը։

62. Պետոս զորավարը ամոթալի պարտություն է կրում պարթևներից ու հայերից Եփրատի հովտում։

63. Տրդատ Պարթևի ճանապարհորդությունը Հռոմ։

114. Տրդատ կայսրը Հայաստանում։ Նա հայտարարում է աշխ երկիրը հռոմեական մի պարզ նահանգ։ Հայերն ապստամբվում են։

ԱՆՀԱՅՏ ԺԱՄԱՆԱԿԱՄԻՋՈՑՆԵՐ

215. Անտոնիոս Կարակալլան գալիս է Հայաստան և կրկնում է Տրդատ Մեծի փորձը։ Հայերը պատասխանում են դարձյալ ապստամբությամբ։

224. Պարթևական հարստությունը վերանում է Պարսկաստանում։ Սկսվում է Սասանյան հարստությունը։

228. Արտաշիր Սասանյանի առաջին հարձակումը Հայաստանի վրա։

238. Սպանվում է հայոց խոսրով թագավորը։

252. Շապուհ Ա Սասանյանը գրավում է Հայաստանը։

276. (Ննջադրական) Տրդատ Գ-ի թագավորությունը։

280—290. (Ննջադրական) Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան։

298. Կնքվում է քառասնամյա հաշտություն պարսիկների և հռոմեացիների մեջ։

308. Հռչակավոր հայ հռետոր Պրոերեսիոսը Աթենքում։

310. Գահ է բարձրանում Սասանյան Շապուհ Բ երկարակյացը։

311. Առաջին կրոնական պատերազմը քրիստոնեության համար, որ մղեցին հայերը հռոմեացիների դեմ։

339. Շապուհ Բ հալածանքներ է սկսում քրիստոնյաների դեմ։ Կոստանդ կայսրը գալիս է Հայաստան և վերահաստատում է խոսրով Կոտակին թագավորության մեջ։

347. Սպանվում է Հուսիկ կաթողիկոսը։

350. Ներսեհ զորավարը կանչում է իր մոտ Տիրան թագավորին, կուրացնում է նրան և գերի տանում Պարսկաստան։

351. Կաթողիկոսական գահն է բարձրանում Ներսես Մեծը։

354. Առաջին եկեղեցական ժողով Աշտիշատում։

357. Շապուհի և Կոստանդ կայսրի մեջ տեղի են ունենում հաշտության բանակցություններ։

359. Շապուհը արշավում է հռոմեական երկրները։ Ամիդ քաղաքի գրավումը և ավերումը։

360. Կոստանդ կայսրի տեսակցությունը Արշակ թագավորի հետ։

363. Հուլիանոս Ուրացողն արշավանք է սկսում Պարսկաստանի դեմ և սպանվում է Քըշնամու բանակից արձակված նետից։ Հովիանոսը, հաջորդելով նրան բանակում, շտապում է կնքել Շապուհի հետ հաշտություն, որ «ամոթալի» անունն է ստացել հռոմեական պատմագրության մեջ։ Այս դաշնագրությամբ Շապուհն իրավունք էր ստանում ազատ գործելու Հայաստանում։

367. Արշակ Բ-ի սպանությունը։

368. Արտագերս բերդը պաշարում են պարսիկները։

369. Հայաստանի ավերումը Շապուհի ձեռքով։ Պապ թագավոր է ճանաչվում կայսրի կողմից։

371. Հայ-հռոմեական պատերազմը պարսիկների դեմ։ Ջիրավի ճակատամարտը։

372. Ներսես Մեծի մահը։

374. Պապ թագավորի սպանությունը։

377. Մանվել Մամիկոնյանի պատերազմը Վարազդատ թագավորի դեմ։

381. Երկրորդ տիեզերական ժողով Կ. Պոլսում։

384. Հայաստանի բաժանումը Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի մեջ։ Երկու հատվածների մեջ հայ թագավորներ են նստում։

386. Հայոց թագավորության վերջը բյուզանդական Հայաստանում։

387. Կաթողիկոս է ընտրվում Սահակ Պարթևը։

403—412. (Ննջադր.) Հայոց տառերի գյուտը և կատարելագործումը։

414. Վռամշապուհ ուսումնասեր թագավորի մահը։

415. Հազկերտ Ա Հայաստանում թագավորեցնում է իր Շապուհ որդուն։

428. Վերջ հայ Արշակունի թագավորության։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

1. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» թվագրման հարցը հայագիտության ամենավիճելի հարցերից մեկն էր անցյալում։

Մի շարք ականավոր բանասերների ջանքերով տիրապետող էր դարձել այն կարծիքը, որ «Հայոց պատմությունը» 7—9-րդ դարերի գործ է։ Այս կարծիքը իր արտահայտությունն է գտել Լեոյի աշխատություններում։

Սակայն նորագույն ուսումնասիրություններում և առաջին հերթին Հայկական ՍՍՌ Գիտ. ակադ. Ստ. Մալխասյանի՝ «Խորենացու առեղծվածի շուրջը», Երևան, 1940, մենագրության մեջ հնարավոր եղավ վերականգնել գիտական ճշմարտությունը և վերահաստատել Մովսես Խորենացուն և «Հայոց պատմությունը» իրենց իսկական ժամանակը՝ 5-րդ դարը։

Որ Խորենացին 5-րդ դարի հեղինակ է, այդ երևում է նախ և առաջ բուն աշխատության մեջ հայթայթող տվյալներից, «Հայոց պատմության» մի շարք առանձնահատկություններից։

Կենսագրական կարգի տեղեկություններից երևում է, որ Խորենացին եղել է Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Կաթողիկոսի աշակերտը և որ իր ուսումը նա շարունակել է Օգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում, որը 5-րդ դարում հին հունական մշակույթի կարևորագույն կենտրոններից մեկն էր։ Խորենացու հմտությունը հեթանոսական Հունաստանի պատմության, դիցաբանության, փիլիսոփայության և գրականության հարցերում՝ մի կողմից, և չափավոր հունասիրությունը՝ մյուս կողմից, նրան բնորոշում են որպես 5-րդ դարի հեղինակ։ Այդ նույնի մասին է ակնարկում «Հայոց պատմության» դասականության աստիճանին հասնող կատարյալ լեզուն։

Կողմնակի աղբյուրների վկայությունների համադրումից նույնպիսի եզրակացության կարելի է հանգել. վրացական հին գրականության և հայ միջնադարյան հեղինակների (Ղազար Փարպեցի, Անանիա Շիրակացի, Հովհան Օձնեցի և այլն) վկայություններից բխում է, որ Խորենացին 5-րդ դարի հեղինակ է։

Վերջապես, նախորդող մի քանի տասնամյակներում, «Հայոց պատմության» բազմաթիվ՝ առաջներում վստահություն չներշնչող, հատկապես հայ ժողովրդի պատմության հնագույն շրջանները արտացոլող հատվածների արժանահավատության և վավերականության փայլուն հաստատումը մի լրացուցիչ ապացույց է Խորենացու ուշ ժամանակի հեղինակ լինելու կարծիքի դեմ։

Սեբեոսի «Պատմության» առաջին չորս գլուխների, այսպես կոչված Անանունի և այդ հատվածի առաջաբանի ճիշտ թվագրման հարցը ևս դրական լուծում է գտել հայագիտության մեջ։ Եթե առաջաբանը պետք է վերագրել 5-րդ դարում գրված մի աշխատության, ապա Անանունը, այսինքն՝ վերոհիշյալ գլուխները պատկանում են հավանաբար 11-րդ դարի մի հեղինակի գրչին, թեպետ նրա մեջ պահպանվել են նյութեր, որոնք 5-րդ դարից են գալիս։

Տե՛ս Ստ. Մալխասյանի հիշատակված աշխատությունը, ինչպես նաև Գ. Աբգարյան, «Սեբեոսի պատմությունը» և «Անանունի առեղծվածը», Երևան, 1965։—4։

2. Լեոն հաճախ գործածում է ռուսական, պարսկական, թուրքական Հայաստան ձևերը։ Խոսքը Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի մասին է։—12։

3. Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների հայտնաբերման պատմությանը նվիր-

---

* Ծանոթագրությունները պատրաստել է պատմական գիտությունների թեկնածու Գ. Տիրացյանը։

ված համառոտ, իր ժամանակվա համար ամբողջական ակնարկը հասկանալի պատճառներով ավարտվում է 1916 թ. Վանում՝ Ն. Մառի և Հ. Օրբելու կողմից հայտնաբերված Սարդուրի 2-րդի արձանագրության հիշատակումով։

Լեոյի «Հայոց պատմության» առաջին հրատարակությունից անցել է մոտ կես դար և այդ ժամանակամիջոցում ուրարտագիտությունը հարստացել է նորանոր կարևորագույն արձանագրություններով, որոնց մեծ մասը հայտնաբերվել է սովետական հնագետների գործունեության ընթացքում։ Սևանի ավազանից բացի, մեծ թվով արձանագրություններ են գտնվել Արարատյան դաշտավայրի ուրարտական կենտրոններում՝ Կարմիր-բլուրում, Արին-բերդում, Նոր Արմավիրում և այլ վայրերում, ուր հետագայում տեղափոխված են եղել սեպագիր արձանագրություններ պարունակող քարերը։ Հատկապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Կարմիր բլուրում 1961 և 1962 թթ. գտնված Ռուսա 2-րդի (Ն. մ. թ. 680—640) 10-ից ավելի լավ մշակված վեմերի վրա դրոշմված արձանագրությունները, ինչպես նաև տարիների ընթացքում նույն տեղում հայտնաբերված կավե սախտակները, որոնց վրա գրված արձանագրությունները նոր լույս են սփռում ուրարտական պետության տնտեսական կյանքի մի շարք հարցերի վրա։

Ուրարտական արձանագրություններ են հայտնաբերվել նաև Թուրքիայում և Իրանում։—17։

4. Ուրարտերեն լեզվի բնույթի, նրա ազգակցական կապերի մասին այժմ երկու տեսակետ կա։ Ուրարտերենի քերականական կառուցվածքի և բառապաշարի ուսումնասիրումը լեզվաբաններին բերել է այն համոզման, որ այն ազգակից է հին արևելյան մի այլ լեզվի՝ խուռիերենին։ Այդ ազգակցությունը շատ սերտ է համարվում, բայց երկու լեզուների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունները ցույց են տալիս, որ ուրարտերենը մի ինքնուրույն լեզու է, որը չի կարելի խուռիերենի բարբառ համարել, ինչպես այդ անում են որոշ լեզվաբաններ։

Բայց և այնպես, երկու լեզուները՝ ուրարտերենը և խուռիերենը, մի ինքնուրույն, ալարոդական կոչվող լեզվախումբ են կազմում, որը հավասարապես հեռու է կանգնած սեմական և հընդեվրոպական լեզուներից։ Ուրարտերենի բնույթի մասին եղած մյուս տեսակետի համաձայն, այդ լեզվի օրինաչափությունների ուսումնասիրությունը երևան է բերում ցեղակցական սերտ կապ հնդեվրոպական լեզվախմբի հետ։ —20։

Տե՛ս N. Adontz, Histoire, d'Arménie, Paris, 1946, *էջ 267—269, 272—274.*

И. М. Дьяконов, Сравнительно-грамматический обзор хурритского и урартского языков. Переднеазиатский сборник. Москва, 1961, *էջ 369—423.*

Г. Б. Джаукян, Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1963, *էջ 140—147.*

5. Օժանդակ գիտությունների շարքում հիշատակված չէ հնագիտությունը, որի նշանակությունը պատմական գիտության համար հանրահայտ է։ Այդ հավանաբար պետք է բացատրել հին պատմության տարբեր հարցերի շարադրման ընթացքում հնագիտական նյութի առատ օգտագործման հանգամանքով, որի հետևանքով վերջինս հարկ չի համարել հատկապես հիշատակելու ու առանձնացնելու հնագիտությունը օժանդակ գիտությունների շարքում։—22։

6. Երկրագնդի պատմության երկրաբանական պարբերացումը, ինչպես նաև այդ պատմության առանձին փուլերի տևողությունը, այժմ ավելի ճշտված է հատկապես նորագույն գիտատեխնիկական մեթոդների օգնությամբ, թեպետ ժամանակագրական հարցերում ուժի մեջ է մնում ակնհայտ հարաբերականությունը։ Այնուամենայնիվ, այսօր էլ դեռ պահպանվում է Լեոյի հիշատակած պարբերացումը միայն այն տարբերությամբ, որ վերջին փուլը այժմ համարվում է կայնոզոյանը (նոր կենդանականը), որը իր հերթին բաժանվում է երրորդական և չորրորդական ենթաշրջանների։

Ինչ վերաբերում է տարբեր փուլերի տևողությանը, ապա այն հաշվվում է հետևյալ կերպ. արխեոզոյանը (նախակենդանականը)՝ մոտ 1,5 միլիարդ տարի, պալեոզոյանը (հնակենդանականը)՝ մոտ 325 միլիոն տարի, մեզոզոյանը (միջին կենդանականը)՝ մոտ 115 միլիոն տարի, կայնոզոյանը (նոր կենդանականը)՝ 70 միլիոն տարուց ավելի, ընդ որում այդ փուլի մի՝ երրորդական ենթաշրջանին հասնում է 70 միլիոն տարի, իսկ մյուս՝ չորրորդականին՝ 1 միլիոն տարի։—24։

Տե՛ս Всемирная история, Москва, *1956, հ. 1. էջ 18։*

7. Մարդկային քաղաքակրթության հնագիտական պարբերացումը, որը առաջարկվում է ընթերցողի ուշադրությանը, չի բավարարում ժամանակակից գիտության պահանջներին։

Նախ՝ այդ պարբերացման մեջ անտեսված է կարևոր մի շրջան՝ պղնձե դարը (էնեոլիթը),

որի տիրապետության ժամանակ Հին Արևելքում հանդես են գալիս առաջին պետությունները՝ Եգիպտոսն ու Շումերը։

Ճիշտ չէ պատկերված այս հիշատակված դարաշրջաններից ամեն մեկի տևողությունը։ Այժմ ընդունված է հետևյալ պարբերացումը. քարե դարը, իր բոլոր ստորաբաժանումներով հանդերձ՝ 700000—5000 թթ., պղնձե դարը՝ 5000—3000 թթ., բրոնզե դարը՝ 3000—1000 թթ., և երկաթե դարը՝ 1000 թ.-ից այս կողմը։—25։

8. Հնագույն ժողովուրդների՝ շումերացիների, ակկադիների, էլամի բնակիչների և եգիպտացիների ծագման հարցը այժմ էլ դեռ վերջնականապես լուծված չէ, բայց անկասկած է, որ այս հարցի պարզաբանման ուղղությամբ վերջին տասնամյակներում արևելագիտությունը զգալի չափով առաջադիմել է։ Միանգամայն ակնհայտ է, որ ակկադցիները սեմացիներ են, և որ ակկադերենը պատկանում է սեմական լեզուների հյուսիս-արևելյան ճյուղին։

Շումերացիները ինքնուրույն մի ժողովուրդ են։ Այդ ժողովուրդն է սեպագրի ստեղծողը, որը, ապա, անցել է սեմական ժողովուրդներին։ Շումերացիներից մեզ հասել է հարուստ գրականություն, որը այժմ ընթերցված և ուսումնասիրված է։ Շումերացիների լեզուն ոչ մի առնչություն չունի մեզ հայտնի լեզվախմբերի հետ։ Նրանց սեմացի կամ նեգրիտոս ցեղին ազգակից համարելը պարզապես թյուրիմացության արդյունք է։

Էլամցիները հավանաբար պատկանում են իրանական սարահարթի հնագույն բնակիչներին և նույնպես ոչ մի կապ չունեն նեգրիտոս ցեղի հետ։

Եգիպտոսը բնակեցված է եղել հին քարե դարաշրջանից սկսած։ Համական ծագում ունեցող եգիպտոսը բնակիչների սոցիալ-տնտեսական զարգացման օրինաչափ ընթացքը տարավ դեպի հին եգիպտական պետության և քաղաքակրթության ստեղծումը։ Ասիայից եկող գաղթականությամբ այդ երևույթների բացատրելու ամեն մի փորձ հիմքերից զուրկ պետք է համարել։—32։

9. Հին արևելյան ժողովուրդների հասարակարգի հիմքը առաջներում համարվում էր ֆեոդալիզմը։ Այդ տեսակետը իրենց աշխատություններում պաշտպանում էին եվրոպական պատմաբանները, իսկ սովետական ժամանակաշրջանի առաջին տարիներին՝ նաև սովետական պատմաբանները։ Ինչպես տեսնում ենք, այս տեսակետը որդեգրել է նաև Լեոն։

Սակայն, 30-ական թվականներին հին արևելյան հասարակությունների սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի հարցի շուրջը ծավալված դիսկուսիայում սովետական պատմաբանները նոր եզրակացությունների հանգեցին, որի հետևանքով վերանձնահատման ենթարկվեց Արևելքում պատմության պրոցեսի նախկին ըմբռնումը։

Սովետական գիտնականները, ակադ. Վ. Վ. Ստրուվեի գլխավորությամբ, առաջ քաշեցին հետագայում ընդհանուր ճանաչում գտած այն թեզը, որ հին արևելյան երկրներում տոհմա-տիրական կարգերի փլատակների վրա ծայր առավ ստրկատիրական հասարակությունը, որի մասին կարգերի փլատակների վրա ծայր առավ ստրկատիրական հասարակությունը, որի մեջ, սակայն, ստրկությունն այնքան ուժեղ և կատարյալ զարգացում չունեցավ, ինչպես անտիկ Հունաստանում և Հռոմում։

Սովետական գիտնականները նորանոր ուսումնասիրություններով արժեքավոր ավանդ մտցրին Հին Արևելքի ստրկատիրական հասարակությունների յուրահատկությունների բացահայտման գործում։—35։

10. «Պալատական հեղափոխություն», «պալատական ֆեոդալական հեղափոխություն» ձևակերպումները, որոնց հաճախ է դիմում Լեոն, վերաբերում են հին արևելյան պետությունների կենտրոնների հաճախակի խախտող տարբեր տիպի հեղաշրջումներին կամ ապստամբություններին հանգիստը հաճախակի խախտող տարբեր տիպի հեղաշրջումներին կամ ապստամբություններին, որոնք նեղ, սահմանափակ բնույթ ունեին։—47։

11. «Բուրժուական դասակարգ», «բանվորական գրականություն» հասկացողությունները, որոնք կիրառելի են նոր և նորագույն պատմության երևույթները բնութագրելիս, միանգամայն անհարիր են հին արևելյան հասարակարգի բնույթի, նրա առանձնահատկությունների հետ։—55։

12. *Տե՛ս* Նախորդ ծանոթությունը։—56։

13. Ֆեոդալական կարգերի ժամանակ բոլոր ժողովուրդներին հատուկ կենտրոնախույս ուժերի դրսևորումները Լեոն հայ ժողովրդի պատմության մշտական գործոններից մեկն է համարում։

Լեոյի մյուս բազմիցս արտահայտված տեսակետը վերաբերում է Հայաստանի ծայրագավառների և կենտրոնական գավառների միջև եղած իր կողմից չափազանցված տարբերությունների։ Վերոհիշյալ հրույթներից Լեոն հանգում է այն եզրակացության, որ Հայաստանը քննադատական չի եղել կենտրոնացած պետություն ստեղծելու, որը հզոր լինի և այլն։

Նման տեսակետները հակասում են գոյություն ունեցող փաստերին, որոնք վկայում են, որ ն.մ.թ. 6-րդ դարում արդեն գոյություն ուներ Հայկական լեռնաշխարհի զգալի տարածությունների իր մեջ ամփոփող պետություն, որ Ն.մ.թ. 4-րդ դարում կազմավորվող երվանդունիների պետությունը միավորում էր համարյա ԲՆ ամբողջ լեռնաշխարհը և որ, վերջապես, Ն.մ.թ. 2-րդ դարի սկզբներին Արտաշես 1-ի օրոք ստեղծված պետությունն իր տերիտորիալ ամբողջականության տեսակետից հարատևեց ավելի քան կես հազարամյակ։ Նույն պերճախոս փաստերը վկայում են նաև Արտաշեսյան պետության կենտրոնացվածության, հզորության մասին։ Պատմական այս կամ այն շրջանում նկատվող առանձին բացառություններ չեն կարող փոփոխություններ մտցնել նման պատկերացումների մեջ։—146։

14. Հին հայկական աշխարհագրության ձեռնարկի կամ ավելի ճիշտ «Աշխարհացույցի» ստեղծման ժամանակը այժմ որոշվում է բավականին մեծ ճշտությամբ, այն է՝ մ.թ. 6—7-րդ դարերի սահմանագլուխը։ Այդ հաստատվում է «Աշխարհացույցում» հատկապես նշված ժամանակաշրջանին վերաբերող տեղանունների առկայությամբ, ինչպես նաև «Աշխարհացույցի» հեղինակի աշխարհայացքի՝ նրա քաղաքական ու կրոնա-գաղափարական նշված ժամանակաշրջանին հատուկ բովանդակությամբ։

Այն տեսակետները, ըստ որի «Աշխարհացույցը» արտացոլում է միայն այն տվյալները, որոնք իրականություն են եղել Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո՝ մարզպանության հրերին, այժմ հերքվում են։

Շատ ավելի հավանական է, որ «Աշխարհացույցի» մեջ իր արտահայտությունն է գտել նախ և առաջ Արշակունիների ժամանակաշրջանը, ավելի ճիշտ Տրդատ 3-րդի օրերում Հայաստանում անցկացված աշխարհագրի նյութերը։—148։

Տե՛ս U. S. Երեմյան, «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի», Երևան, 1963, նե-
րածություն։

15. Երևան անվան Նիկոլսկու ստուգաբանությունը, որը բերված է այստեղ, հնացած է։ Այն միայն այնքանով է հետաքրքիր, որ վկայում է առաջին փորձի մասին Երևան անունը կապելու ուրարտական ժամանակաշրջանի նյութերի հետ, ի հակադրություն ավանդական, առասպելական մեկնաբանությունների, որոնք Երևան անունը հասցնում էին մինչև Նոյ։

Երևան անվան ուրարտական ծագման վերաբերյալ տեսակետը հաստատվեց սեպագրական այն նյութերով, որոնք հայտնաբերվեցին Երևան քաղաքի հարավ-արևելյան մասում՝ Արինբերդ կոչված բլուրում, վերջին տասնամյակներին կատարված հնագիտական պեղումների ժամանակ։ Ուրարտական թագավոր Արգիշտի 1-ը (Ն.մ.թ. 780—760) սեպագիր արձանագրություններում հայտնում է, որ 781 թ. նա կառուցել է էրեբունի քաղաքը և նրա միջնաբերդը։ Ուրարտական այս հնագույն քաղաքի անվան հնչունական ակնհայտ կապը Երևան անվան հետ, ինչպես նաև սեպագրական տվյալների զուգադիպումը, ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ Երևան անունը սերվել է էրեբունիից, ուրարտական ժամանակաշրջանում հիմնադրված քաղաքի անունից, և, որ մոտ տարիներում Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը կտոնի իր գոյության 2750 տարին։—166։

Տե՛ս Մ. Խորայելյան, «Արինբերդի Սուսի տաճարը և նրա արձանագրությունները», Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (Հասարակական գիտություններ), 1957 թ., № 9, էջ 104։

16. Այժմ, իհարկե, տարօրինակ է հնչում Կովկասում կամ Հայաստանում հին քարե դարի (պալեոլիթի) հետքերի բացակայության մասին պնդումը։ Վերջին տասնամյակներին Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերվել է պալեոլիթյան առաջնակարգ նյութ՝ կայաններ և գործիքներ, որը ապացույց է շատ հին ժամանակներից սկսած Հայկական լեռնաշխարհը բնակեցված լինելու մասին։—170։

Տե՛ս С. Сардарян, «Палеолит в Армении», Ереван, 1954.

17. Պղնձե դարի կամ էնեոլիթի բացակայությունը նույնպես նկատելի է։ Նոր քարե դարում (նեոլիթում) Հայկական լեռնաշխարհում աստիճանաբար հավաքչությունից և որսորդությունից անցնում է երկրագործության և անասնապահության։ Մետաղե, պղնձե գործիքների կիրառմանը զուգընթաց, որով նշանավորվեց անցումը նոր քարե դարից դեպի պղնձե դարը՝ հավանաբար 4-րդ հազարամյակում, ակնհայտ առաջադիմություն է նշմարվում երկրագործության և անասնապահության բնագավառում։—171։

900 քք., ներկայացված է բազմաթիվ հուշարձաններով. Շենգավիթը և վաղ-բրոնզեդարյան մի շարք բնակավայրեր, Կիրովականի և Օձունի միջին-բրոնզեդարյան դամբարանները, Լճաշենի ուշ-բրոնզեդարյան կոմպլեքսը։

Այս և մի շարք այլ հուշարձաններից ձեռք բերված բազմաթիվ նյութերը բնութագրում են Հայաստանի տեղաբնիկների սոցիալական և տնտեսական կյանքը, արվեստը։—173։

Տե՛ս А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964.

19. Երկաթի տարածումը Հայկական լեռնաշխարհում տեղի է ունեցել նրա արևմտյան հատվածներից դեպի արևելյանները։ Ուրարտական պետությունը, որը ծայր առավ Ն. մ. թ. 9-րդ դարում, լայնորեն էր օգտագործում երկաթը ինչպես գործիքների, այնպես և զենքերի պատրաստման համար։ Հավանական է, որ ուրարտացիների միջնորդությամբ երկաթը տարածվել է նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջանները, թեպետ բացառված չէ, որ այստեղ երկաթի արտադրությունը կազմավորվել է ինքնուրույնաբար՝ բրոնզեդարյան մետաղագործության ազդեցության ներքո։

Երկաթի դարի հուշարձանները, չհաշված ուրարտականները, հանդիպում են Սովետական Հայաստանի տերիտորիայի բազմաթիվ վայրերում։ Հատկապես աչքի են ընկնում հյուսիսային Հայաստանի և Սևանի ավազանի երկաթի դարի հուշարձանները։—173։

Տե՛ս А. А. Мартиросян, նույն աշխ.։

20. Մ. թ. առաջին դարերի դամբարաններում հայտնաբերված ապակյա անոթների «արտասուքի սրվակ» անվանումը ճիշտ չէ։ Բազմաթիվ վկայություններ կան, որոնք ապացուցում են, որ հիշյալ սրվակները ծառայել են անուշահոտ յուղերի, օծանելիքների պահպանման և տեղափոխման համար։

Հին հավատալիքների համաձայն, ապակյա սրվակները, կավանոթների, զարդի առարկաների, զենքերի հետ միասին դրվում էին գերեզմանի մեջ, ննջեցյալին հանդերձյալ կյանքում ծառայելու նպատակով։

Ապակյա սրվակները արտասուքի կամ արցունքի սրվակ անվանումը չի հաստատվում ո՛չ հնագիտական նյութերով և ո՛չ էլ ազգագրական տվյալներով։—176։

21. Կուտիում կամ Գուտիում երկրի և կուտի ժողովրդի պատմական առնչությունները Հայաստանի հետ գոյություն չեն ունեցել կամ չնչին են եղել։

Կուտիացիների երկիրը տեղադրվում է Ուրմիա լճի շրջանում, Իրանական Ադրբեջանում և Քուրդստանում, բայց ոչ երբեք Հայաստանում, այն էլ Վանի և Ուրմիայի լճերի միջև ընկած տերիտորիայում։ Կուտիացիներին առաջ մոտեցնում էին խուռիներին, այժմ պարզված է նրանց ազգակցությունը զագրոսյան և էլամական ցեղախմբերի հետ։ Էթնիկական տեսակետից էլ հեռավոր ոչ մի աղերս գոյություն չունի Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի և կուտիացիների միջև։

Կուտիացիները հայտնի են պատմությանը 3-րդ հազարամյակի վերջից, դեպի Միջագետք կատարված բազմաթիվ արշավանքներով, որոնք հանգեցին այդ երկրամասի նվաճմանը։—176։

Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, Москва—Ленинград, 1956, էջ 104—119։

22. Հայաստանի հին պատմության շուրջ 2000 տարի պատող անհայտության խավարը (3-րդ հազարամյակից— 1-ին հազարամյակը), որի մասին խոսում է Լեոն, սկսել է ցրվել։ Երևան են եկել 3-րդ հազարամյակի երկրագործների և 2-րդ հազարամյակի անասնապահների նյութական մշակույթի վկաները։

Հին արևելյան երկրների՝ հեթիթական պետության, Ասորեստանի և միտանիական պետության արձանագրությունները նոր լույս են սփռում Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակչության էթնիկական կազմի և քաղաքական տարբեր միավորումների վրա։

Սովետական Հայաստանում ծավալվող հնագիտական պեղումների շնորհիվ այժմ հնարավոր է Ն. մ. թ. 3-րդ հազարամյակի և նույնիսկ ավելի վաղ ժամանակաշրջանի պատմությունից և մշակույթից կամուրջ գցել դեպի ուրարտական և հայկական պետությունները։—177։

23. Առաջավոր և Փոքր Ասիայի տերիտորիան մի ընդհանուր ծագում ունեցող ցեղերով և ժողովուրդներով բնակեցված լինելու մասին տեսությունը չի համապատասխանում իրականությանը։

Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում բնակվում էին հաթերը, մի տեղաբնիկ ժողովուրդ, որը սերտ կապի մեջ էր կովկասյան ցեղերին։ 3-րդ հազարամյակի վերջում նույն տերիտորիան մուտք

գործեցին նեսիտական կոչվող հեթիթները, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունեին։ Ո՛չ հաթերը և ո՛չ էլ հեթիթները չեն ապրել Պաղեստինում, և առավելապես չեն տարածվել մինչև Կասպից ծով և Պարսից ծոց։

Ճիշտ է, ն. մ. թ. 15-րդ դարից հետո հեթիթական պետությունը սկսում է պայքար տանել Եգիպտոսի դեմ՝ Սիրիայի, Փյունիկեի և Պաղեստինի համար, որոնք և նվաճվում են հեթիթների կողմից, բայց այստեղ հեթիթական բնակչություն չի հիշատակվում։ Հեթիթական կայսրության անկումից հետո, 12-րդ դարում հյուսիսային Սիրիայում կազմավորվում են ուշ-հեթիթական մանր պետություններ։

Հայկական լեռնաշխարհում, հյուսիսային Միջագետքում և Ասորեստանի որոշ մասերում ապրում էին խուռիական ցեղերը։

Հայկական լեռնաշխարհի հյուս.-արևմտյան մասերում հանդիպում են հնդեվրոպական լեզվախմբի՝ հին անատոլիական ճյուղին պատկանող հայասցիները։ Իրանական սարահարթում, Մարաստանում և Էլամում բնակվում էին լուլուբեացիները։ Այս ամենը ցույց է տալիս, որ նշված հսկայածավալ տերիտորիայում մի ընդհանուր ծագում ունեցող ժողովուրդ չէր ապրում, այլ բազմաթիվ ցեղեր և ժողովուրդներ, որոնք իրարից տարբերվում են իրենց էթնիկական ծագումով։—178։

24. Ուրարտացիների բնիկ չլինելու տեսակետը գալիս է գերմանացի գիտնական Լեման-Հաուպտից, որը պնդում էր, որ ուրարտացիները մուտք են գործել Հայկական լեռնաշխարհը ն. մ. թ. 2-րդ հազարամյակի վերջին, ընդ որում ուրարտացիները եկել են արևմուտքից, այն էլ իրենց հետ են բերել պատրաստի ձևավորված մշակույթ։ Լեման-Հաուպտը հատկապես էր ընդգծում մի շարք ընդհանրություններ, որոնք նա նկատել էր, մի կողմից, ուրարտացիների և, մյուս կողմից՝ հուրիների ու էտրուսկների միջև։ Լեման-Հաուպտը նաև կոնկրետ կապեր էր տեսնում Լիկիայի և Ուրարտուի միջև և եզրակացնում այստեղից, որ ուրարտացիները եկել են Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններից։ Լեման-Հաուպտից ետ չմնաց նաև Պ. Կրեչմերը, որը իր ապացույցների համար ասպարեզ ընտրեց լեզվաբանությունը։ Մի շարք՝ այժմ կասկածելի համարվող՝ ուրարտական և փոքրասիական ու հունական համահնչուն տեղանունների և անձնանունների համադրման հիման վրա նա փորձեց հիմնավորել ուրարտացիների արևմուտքից գալու տեսակետը։

Ասորեստանյան արձանագրություններում պահպանված քանկարժեք վկայությունները ուրվագծում են ուրարտական պետության աստիճանական կազմավորման պատկերը դեռ ն. մ. թ. 13-րդ դարից սկսած, այսինքն՝ շատ ավելի առաջ, քան գաղթի տեսության կողմնակիցները ուրարտացիներին բերում էին Հայկական լեռնաշխարհ։ Հայկական լեռնաշխարհ՝ ուրարտական մշակույթը պատրաստի, ձևավորված տեսքով ներմուծելու մասին տեսակետը ոչ մի քննադատության չի դիմանում։ Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկները զարգացնում էին իրենց մշակույթը հնագույն ժամանակներից և այն իր բարձր աստիճանին հասավ բրոնզե դարում, ուրարտական պետության անմիջականորեն նախորդող ժամանակաշրջանում։ Առանց անտեսելու հին արևելյան քաղաքակրթության նշանակալից ազդեցությունը ուրարտական մշակույթի վրա, պետք է նշել, որ այն բազմաթիվ թելերով կապված է Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների բրոնզե դարի նյութական մշակույթի հետ։

Ուրարտուի և Փոքր Ասիայի ու Հունաստանի նյութական մշակույթի միջև գոյություն ունեցող ընդհանրությունները այժմ արդարև բացատրվում են Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային ընդհանուր ատաղձով։ Հունաստանի արխաիկ արվեստի որոշ բնագավառների՝ տաճարաշինության, մետաղագործության ձևավորման գործում ուրարտական քաղաքակրթությանը հատուկ տեղ է հատկացվում։ Վերջապես, պետք է ի նկատի ունենալ, որ ուրարտացիների ծագումը այժմ կապվում է խուռիների՝ առաջավոր ասիական մի հնագույն տեղաբնիկ ժողովրդի հետ, որի պատմությունը Մերձավոր արևելքում հնարավոր է վերականգնել 3-րդ հազարամյակից սկսած։—179։

Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М.—Л., 1959, էջ 47—49, 121.

25. Ուրարտացիների խալդ անվանումը, որը ժամանակին առաջարկեցին Վ. Բելլը և Լեման-Հաուպտը, պետք է սխալ համարել։ Չի կարելի բերել և ոչ մի փաստ, որը վկայեր, որ ուրարտացիները իրենց երկիրը կոչել են Խալդիա, իսկ իրենք իրենց խալդեր։ Ուրարտական արձանագրություններում խալդ անունը հանդես է գալիս բացառապես որպես աստծո անուն։ Ուրարտացիներն իրենց երկիրը անվանում էին Բիայնա, այն Ուրարտու էին կոչում ասորեստանցիները։ Խալդ անվանումը ապացուցելու համար վերոհիշյալ գիտնականները թույլ տվեցին մի այլ

սխալ։ Նրանք անտիկ մատենագիրների մոտ հիշատակվող խալդայներին, համաձայն իրենց տեսության, նույնացրին ուրարտացիների հետ։ Խալդայները և իրենց երկիրը անտիկ մատենագիրների տվյալների օգնությամբ տեղադրվում են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում, Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի լեռներում։ Այս երկիրը հայկական միջնադարյան աղբյուրներում կոչվում է Խաղդիք, բայց նույնացվում է ճաների կամ լազերի երկրի հետ և հետևապես վերացնում խալդայներին ուրարտացիների հետ նույնացնելու հնարավորությունը։ Այդ տեսակետից նույնքան մեծ նշանակություն ունեն Ռուսա 2-րդ ուրարտական թագավորի Էրեբունու արձանագրության տվյալները, որոնք խոսում են Գոնտական լեռների շրջանում խալդատու երկրի նվաճման մասին։ Միանգամայն պարզ է, որ խալդատու-Խաղդիքը Ուրարտուից տարբեր մի մարզ էր, իսկ նրա բնակիչները՝ խալդայները, կապ չունեն ուրարտացիների հետ։—179։

Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, նույն աշխ. էջ 118—119։

26. Ուրարտացիների գաղթած լինելու տեսակետի նման հեղհեղուկ է Արևելյան Հայաստանի ցեղերի եկվոր լինելու մասին կարծիքը։ Գանձակի (այժմ Կիրովաբադ), Մասիսի ստորոտի և Գուգարքի (Լոռվա ձոր և այլն) շրջանում հետազոտված դամբարանները խոսում են նրանց մեջ հայտնաբերված նյութերի ընդհանրության մասին, մի հանգամանք, որը շատ բնորոշ է Հայաստանի երկաթե դարի մշակույթի համար։ Այստեղից, սակայն, չի կարելի կռահել, որ այդ մշակույթի կրողները եկվորներ են, նույնիսկ եթե այդ դամբարաններն ու նյութերը թվագրվում են ուրարտական ժամանակով և միգուցե նման են ուրարտականներին։—180։

27. Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասար 1-ի արձանագրություններում հիշատակված Նաիրյան երկրների ճշտված ցուցակը։

Տե՛ս И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские клинописные источники по истории Урарту. Вестник Древней Истории, 1951, № 2, էջ 273։

Վերի մոտ բերված հաջորդ ցուցակը պատկանում է Շամշի-Ադադ 5-րդ (823—810) թագավորին։ Սակայն այստեղ հիշատակված Նաիրիի երկրները և իրենց իշխանները վերաբերվում են Մարաստանի լեռնային շրջանին։ Ապացուցված է, որ «Նաիրի» տերմինը երբեմն ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհից դուրս ընկնող շրջաններ, տվյալ դեպքում՝ Ուրմիայի լճից դեպի հարավային կողմը ձգվող լեռնային շրջանները։—183։

Տե՛ս И. М. Дьяконов, նույն աշխ. էջ 301—302։

28. Ասորեստանյան և ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվող Դայաենի, Դիաուխի՝ հայկական Տայք երկրի տեղադրումը որոշվում է այժմ բավականին ստույգ կերպով։ Այդ արձանագրությունների հիման վրա այն տեղադրվում է Ճորոխ գետի հովտում։ Գոյություն ունի նաև մի այլ տեսակետ, որի համաձայն այդ երկրի կազմի մեջ էր մտնում նաև այժմյան Էրզրումի շրջանը, քանի որ այնտեղ է, որ ուրարտական թագավորները Դայաենիի հարկն էին ստանում և այնտեղ է, որ կանգնեցված են եղել ուրարտական արձանագրությունները Դայաենի երկրի նվաճման մասին։ Սակայն այս վերջին փաստերը հակառակի մասին են խոսում։ Ուրարտացիները հարկը ստանում և արձանագրությունները կանգնեցնում էին սահմանամերձ, բայց ուրարտական տերիտորիայի վրա։ Վերջապես դժվար է պատկերացնել, որ մի երկիր, ինչպիսին էր Դիաուխին, տեղադրված լիներ երկու՝ Եփրատի և Ճորոխի հովիտներում, որոնք բաժանված էին իրարից բարձր լեռնաշղթայով։ Լեռնային շրջաններում ցեղային և պետական նախնական միավորումները ստեղծվում են սովորաբար բնական սահմաններում։—183։

Տե՛ս Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954. էջ 16, 59—60 գրախոսական այս աշխատության մասին, И. М. Дьяконов, Вестник Древней истории, 1956, № 2, էջ 60.

29. Տեքստում ասվածը ճիշտ է միայն ժամանակակից Դիարբեքիրի շրջանում տեղադրվող Բիտ-Զամանի երկրի վերաբերյալ, իսկ Շուպրիա և Ուրումե երկրները չարամեականացան, ինչպես այդ կարծում է Հեղինակը։ Այստեղ գոյություն ուներ խուռիական հոծ բնակչություն, որի վրա հետագայում ավելացան հնդեվրոպական ծագում ունեցող ցեղերը։

Արամեական ցեղերը, որոնք գալիս էին Արաբիայից, 2-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսում և 1-ին հազարամյակի առաջին կեսում, մուտք գործեցին հյուսիսային Սիրիա և վերին Միջագետք, ընդհուպ մինչև Տիգրիսի հոսանքը։

Արամեացիները այստեղ կազմեցին իրենց իշխանություններ, որոնց դեմ կատաղի պայքար էին մղում Ասորեստանի թագավորները։ Արամեացիների ձեռքը ընկան առևտրական տարանցիկ ուղիները, որոնք անցնում էին այս շրջաններով։—185։

Տե՛ս Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, էջ 145—147.

30. Հիշատակված ուրարտական տեղանունների հայկական զուգադիպումները հնացած են և անընդունելի։ Բերված մի շարք հայկական տեղանունները՝ Երևանը, Գառնին, ունեն իրենց ուրարտական ստուգ նախատիպերը։—186։

31. Ուրարտական աստվածների անունները կարելի է ստուգել Մենուա թագավորի ժամանակներից մեզ հասած այդ աստվածների ցուցակի օգնությամբ։—190։

Տե՛ս Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1957. էջ 143—149.

32. Այս կարծիքը տարօրինակ է նույնիսկ Լեոյի «Հայոց պատմության» 1-ին հատորի տպագրման ժամանակների համար, քանի որ այդ տարիներին հայտնի էին Վանում գտնված ուրարտական աստվածությունների բրոնզե արձաններ, որոնք լիովին մարդակերպ էին։ Նման արձանների թիվը այժմ բազմապատկվել է։

Հատկապես մեծ հռչակ է վայելում փոթորիկի և պատերազմի ուրարտական Թեյշեբա աստծո արձանը բրոնզից, որը գտնվել է Կարմիր բլուրում պեղումների ժամանակ։ Աստվածը պատկերված է մարտիկի նման, մի ձեռքում կացին, մյուսում՝ գուրզ։ Հայտնի է նաև ուրարտական կին աստվածուհու բրոնզյա արձանիկը, որը գտնվել է Վանում և որը հավանաբար պատկերում է գլխավոր աստծո՝ Խալդիի կնոջը՝ Արուբանիին։

Ուրարտական մարդակերպ աստվածները հանդիպում են նաև մեդալիոնների կամ քարերի վրա, բարձրաքանդակների ձևով։—191։

Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва, 1959, տախտակ, № 1, նույնի Искусство Урарту, Ленинград, 1962, նկ. 46, 47, 48, 61 և այլն։

33. Սա նույն՝ 13-րդ դարի Սալմանասարը չէ, այլ 9-րդ դարի Սալմանասար 3-րդը (859—824)։—194։

34. Գաղթելու մասին տե՛ս ծանոթ. 3։ Ուրարտացիները հեթիթական ժողովուրդ չեն, թեպետ որոշ աղերսներ հնարավոր է պարզել այդ երկու ժողովուրդների միջև։ Ուրարտացիները ազգակից են խուռիներին, հեթիթները հնդեվրոպական, եկվոր ժողովուրդ են։—205։

35. Լեոն ամենայն ուշադրությամբ է վերաբերվել Արևմտյան Հայաստանում, հատկապես Վանի միջնաբերդում և Թոփրակ-Կալեում, անգլիական, գերմանական ու ռուսական արշավախմբերի ջանքերով ձեռք բերված ուրարտական մշակույթը բնութագրող նյութերին։ Սակայն այդ նյութերը միայն մի չնչին մասն են կազմում այն ամենի, ինչին մենք այժմ ծանոթ ենք վերջին տասնամյակներում ծավալվող հնագիտական աշխատանքների շնորհիվ։

Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում տեղադրվող ուրարտական կարևորագույն կենտրոնների՝ Կարմիր-բլուրի (Թեյշեբայինիի), Արին բերդի (Էրեբունիի), Արամավիր-բլուրի և Նոր Արամավիրի (Արգիշտիհինիլիի) պեղումները ուրարտական նյութական մշակույթի ամենատարբեր բնագավառները լուսաբանող չգերազանցված նյութեր հայթայթեցին։ Այդ նյութերը թույլ են տալիս բնորոշելու ուրարտական մշակույթը որպես ինքնատիպ և ստեղծագործական մղումով օժտված մի մշակույթ, որը բազմաթիվ թելերով կապված է Հայկական լեռնաշխարհի նախաուրարտական բնակչության բրոնզեդարյան քաղաքակրթության հետ։

Ուրարտացիների՝ հատկապես վերնախավի մշակույթի ակնհայտ աղերսները հին արևելյան քաղաքակրթության հետ կուլտուր-պատմական մեծ նշանակություն ունեն, քանի որ դրանով ուրարտական պետությունը Հայկական լեռնաշխարհում հին արևելյան մշակութային նվաճումների տարածողը դարձավ։

Մեծ է ուրարտական քաղաքակրթության դերը ուրարտացիների անմիջական հետնորդների՝ հայերի վաղ մշակույթի ձևավորման գործում։ Վաղ-հայկական և հելլենիստական ճարտարապետությունը ու շինարարական տեխնիկան, մետաղագործությունը, կավագործությունը անխզելիորեն կապված են ուրարտական մշակույթի հետ։

Ուրարտական մշակույթը իր ազդեցության ոլորտի մեջ է առել նաև Հայկական լեռնաշխարհի դրսում զարգացող մի շարք քաղաքակրթություններ։ Այսօր ընդհանուր ճանաչում գտած փաստ է, որ հին Պարսկաստանի, Աքեմենյան Իրանի մշակույթի բաղադրիչ մասերից մեկը կազմված է ուրարտական քաղաքակրթության բազմաթիվ տարրերից։ Փոքր Ասիայի մի շարք երկրներ՝ Լիկիան, Փռյուգիան, Լիդիան սերտ կապերի մեջ են եղել ուրարտական մշակույթի հետ և ազդվել նրանից։

Հունական նյութական մշակույթի, ճարտարապետության և արվեստի վրա ներգործող արևելյան մշակույթների շարքում իր պատվավոր տեղն ունի Ուրարտուն։—242։

Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва—Ленинград, 1959, Кармир-блур, I, II, III, Ереван, 1950, 1953, 1955.

Գ. Ա. Տիրացյան, «Ուրարտական քաղաքակրթությունը և Աքեմենյան Իրանը», Պատմա-բանասիրական հանդես, 1961 թ., № 3։

36. Ուրարտագիտությունը զգալի չափով է առաջադիմել վերջին տասնամյակներում։ Ասսուրա-բաբելական աղբյուրների թարգմանությունները, ուրարտական արձանագրությունների հավաքածուի հրատարակումը, հնագիտական պեղումները դյուրացրին Ուրարտուի պատմության գիտական շարադրանքը մեր օրերում։

Այնուամենայնիվ, իր հիմնական մասով, Լեոյի «Հայոց պատմության» Ուրարտուին վերաբերող բաժինը՝ մասնակի թերություններով ու անճշտություններով հանդերձ, ուշադրության արժանի է և պիտանի ոչ շատ թթախնդիր ընթերցողի համար։

Անճշտությունների որպես օրինակ հիշենք ուրարտական թագավորների ցանկը, որի վերջում № 14-ի և № 15-ի տակ հիշատակված Իրկուա և Մենուա անունները ավելորդ են։— 244։

Մասնագիտական հարցերով հետաքրքրվողների համար հանձնարարելի են հետևյալ աշխատությունները՝

Գ. Ա. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940 թ.,

Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва, 1959 г.

Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954.

37. Հայոց լեզվի քերականական կառուցվածքի, ինչպես նաև բառապաշարի հիմնական ֆոնդի բնույթը վկայում է այն մասին, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու է։ Դրա հետ մեկտեղ, սակայն, ակնհայտ է մի շարք տեղական լեզուների ազդեցության փաստը հայերենի վրա, հատկապես նրա բառապաշարի վրա։

Այս ազդեցության արդյունքները Ն. Մառը և նրա հետևորդները համարում էին հայոց լեզվի հավասարազոր, բաղադրիչ մասը, որը հնդեվրոպականի հետ միասին կազմում է հայերենի կորիզը։ Սակայն հայտնի է, որ խառը լեզուներ գոյություն չունեն. այլ լեզուների խաչաձևման դեպքում մի լեզուն հաղթանակում է և պարտադրում իր բնույթը մյուսին։—248։

Տե՛ս А. А. Асмангулян, «Против гипотезы «двуприродности» армянского языка», «Вопросы языкознания», 1953, № 6, էջ 21—36.

38. Փռյուգիական ցեղերը երբեք Ասքանազյան չեն կոչվել։ Ասքանազյան անվան տակ հասկացվել են սկյութական ցեղերը, որոնց վիճակվեց նշանակալից դեր խաղալ հին արևելյան երկրների կյանքում։ Մի շարք գիտնականներ ենթադրում են նույնիսկ, որ սկյութական ցեղերը մասնակցել են Նինվեի գրավմանը և ասսուրական պետության կործանմանը։

Սկյութական ցեղերը Ուրմիա լճի հարավում ստեղծել էին իրենց քաղաքական միավորումը և նրանց, այլ ոչ թե փռյուգիացիներին, կոչ էր արվում պայքարի ելնել Բաբելոնի դեմ։—251։

Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, նշվ. աշխ., էջ 38, 116։

39. Արարատյան թագավորությունը, որը հիշատակվում է Երեմիա մարգարեի մարտահրավերի մեջ, կարող է նորաստեղծ հայկական թագավորությանը վերաբերվել, բայց ավելի հավանական է, որ խոսքը ուշ ստեղծ ուրարտական պետության մասին է։

Երեմիա մարգարեի վերոհիշյալ մարտահրավերը պարունակող հատվածը թվագրվում է 592 թ.։ Այդ թվին ուրարտական պետությունը դեռ կար, թեպետ հասել էին նրա գոյության վերջին տարիները։ Այնուամենայնիվ, Լեոյի ենթադրությունը, որ հայերը 6-րդ դարի սկզբներին թագավորություն էին կազմել, ինքնին շատ հետաքրքիր է և հաստատվում է մի շարք փաստերով։ Այդպես հուշն պատմիչ Քսենոֆոնի «Կյուրոպեդիայի» և Մովսես Խորենացու վկայությունների համեմատությունից պարզորոշ երևում է, որ Ն. մ. թ. 6-րդ դարում հայերը ունեին իրենց թագավորությունը և որ հայերի թագավորներն էին՝ երվանդ Սակավակյացը և Տիգրան երվանդյանը։ Այդ թագավորությունը անընդհատ պայքար էր մղում Մարաստանի և ապա՝ Պարսկաստանի դեմ։

Հայկական լեռնաշխարհի և առաջին հերթին հայերի տերիտորիայում բնակվող ցեղերի ու ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական զարգացման պատմությունն ուսումնասիրումը նույնպես բերում է այն համոզման, որ Ն. մ. թ. 6-րդ դարի սկզբներին արդեն կային բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները, որպեսզի ստեղծվեր հայկական պետությունը, իբրև արդյունք հայկական հասարակության հասունացման որոշակի աստիճանի։ Վերջապես, հուշն պատմիչ Կտեսիաս Կնիդացու անուղղակի տեղեկությունները Աքեմենյան տիրապետությանը նախորդած մի ինչ-որ հայ-

կական թագավորության մասին, հավանաբար նույնպես պետք է վերագրվեն հայկական 6-րդ դարի պետությանը։—251։

Տե՛ս N. Adontz նշվ. աշխ. էջ 336 և հաջորդ։

И. М. Дьяконов, История Мидий, Москва—Ленинград, 1956, էջ 33—34, 42—44, 350—356.

Գ. Ա. Տիրացյան, «Երվանդունիները Հայաստանում», ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), 1958 թ., № 6։

40. Հայկական սատրապության հետ կապված մի քանի հարցեր ճշտման կարիք ունեն նորագույն ուսումնասիրությունների տվյալների լույսի տակ։ Նախ նահանջող հունական բանակի երթուղու մասին։ Կարդուխների երկրից հունական բանակը Քսենոֆոնի գլխավորությամբ մտել էր Հայաստան՝ անցնելով Կենտրիտես (Արևմտյան Տիգրիս) գետը, որը Հայաստանի հարավային սահմանն էր կազմում։ Առաջ շարժվելով հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ, հույները անցել են Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների մոտով։ Այստեղից շարունակելով իրենց ճանապարհը, բանակը հասել է մինչև Տելեբոաս գետը (Արածանիի ձախակողմյան վտակ Մեղրագետը)։ Ըստ երևույթին, արևելյան ուղղությամբ շարժվելով, հույները անցել են Արածանին այնպիսի մի կետում, որը հեռու չէր գետի ակունքներից։ Այստեղից նրանք գնացել էին հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ մինչև Փասիս գետը, այսինքն՝ Արաքսի վերին հոսանքը։ Միառժամանակ առաջ շարժվելուց հետո հույները հասել են տաոխների երկիրը և ապա անցնելով մի շարք գետերի տերիտորիայով, ուղղ դրել Տրապիզոն։

Նահանջող հույների Լեոյի նկարագրած ճանապարհը, հատկապես նրա մի հատվածը Մակուի, Խոյի, Երևանի, Դիլիջանի վրայով, ոչ մի կապ չունի Քսենոֆոնի բնագրի հաղորդած տվյալների հետ։

Մյուս փաստը, որը ճշտման կարիք ունի, դա Հայաստանի Քսենոֆոնի օրոք գոյություն ունեցող վարչական միավորներին է վերաբերում։ Քսենոֆոնը Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակում է վարչական երկու միավորներ՝ մեկը Հայաստանն ընդհանրապես, մյուսը՝ «Արևմտյան Հայաստանը»։ Այս միավորներից տերիտորիաները որոշվում են հետևյալ ձևով. Հայաստանը, որը, պատմիչի վկայությամբ, ընդարձակ մի երկիր էր, ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևելյան շրջանները։ «Արևմտյան Հայաստանը» իր հերթին իր մեջ էր ամփոփում Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական, հյուսիս-արևմտյան և հյուսիսային շրջանները։

Լեոն տվել է այդ բաժանումների չափազանց պարզեցրած մի պատկեր, ընդ որում նա ենթադրում է, որ հայկական սատրապությունը բաժանված է եղել երկու՝ արևելյան և արևմտյան մասերի, այդ ձևով վարչական միավորների թիվը հասցնելով երեքի։

Այդ ոչ ճիշտ ենթադրությունից ելնելով, Լեոն գտնում է, որ Հայաստանը Քսենոֆոնի օրոք ունեցել է մեկ ընդհանուր սատրապ և երկու կառավարիչ։ Սատրապը Որոնտեսն էր, որի հայկական ձևը ոչ քե Հրանտ է, այլ՝ Երվանդ։ Արևմտյան Հայաստանի կառավարիչը Տիրիբազոսն էր։ Արևելյան Հայաստանի կառավարիչ՝ Քսենոֆոնին չի հիշատակում, որովհետև այդպիսին չկար։—255։

Տե՛ս Հ. Հ. Մանանդյան, «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», Երևան, 1944, էջ 65։

Գ. Ա. Տիրացյան, «Երվանդունիները Հայաստանում», ԳԱ Տեղեկագիր (Հասար. գիտ.), № 6, 1958, էջ 61—65։

41. Սոմեխի անվան Ն. Մառի վերոհիշյալ բացատրությունը համոզեցուցիչ չի կարելի համարել։ Ավելի հավանականը Գ. Խալաթյանցի ենթադրությունն է, որի համաձայն Սոմեխի անունը առաջացել է Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն Սուխմի երկրի անունից։ Ըստ աստուրական և խեթական աղբյուրների, Սոխմի կամ Սուխմի երկիրը տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասերում, Արևմտյան Euphratին կից։ Ուսումնասիրողների կարծիքով, հնագույն ժամանակներում այստեղ ապրում էին հայկական ցեղեր։ Հյուսիսից՝ հարևան քարթվելական ցեղերը հայերին անվանեցին վերջինների զբաղեցրած երկրի անունով սոմեխներ։— 258։

Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, նշվ. աշխ., էջ 407։

42. Սելկունների նախարարական տոհմի անվան վերջին ստուգաբանության համաձայն, այն բխեցվում է Սելեվկ հունարեն անվան ասորական վերարտադրությունից և այդ տեսակետից արտացոլում է Հայաստանի և Սելևկյան պետության միջև գոյություն ունեցող պատմական ռեալ կապերը։—259։

Տե՛ս А. Г. Периханян, Древнеармянские востаники, Вестник Древней Истории, 1956, № 2, էջ. 53, ծանոթ. 1։

43. Հայ անվան ծագման վերաբերյալ Լեոն բերում է մի քանի տեսակետներ։ Ըստ մի տեսակետի, որը առաջ է քաշել Ծնսենը դեռ անցյալ դարում, հայ անունը բխեցվում է Հաթ կամ Հեթ անունից։ Հնդեվրոպական արմենները նախքան Հայկական լեռնաշխարհը մուտք գործելը, միառժամանակ ապրել են Հեթիթական երկրների մեջ։ Երբ այդ ցեղերը հրան եկան Հայկական լեռնաշխարհում, տեղաբնիկները նրանց սկսեցին անվանել Հաթեր, այսինքն՝ Հեթիթների երկրների բնակիչներ։ Լեզվաբանության օրենքների համաձայն, Հաթ, Հաթեր անունը դարերի ընթացքում վեր է ածվել հայերի անվան։ Այս տեսակետը վերջերս նորից արժարծել ու հիմնավորել է Ի. Մ. Դյակոնովը, տե՛ս նրա՝ «Խեթերը, փռյուգիացիները, հայերը» (ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (Հասարակական գիտություններ), 1956, № 11, էջ 57—80)։

Հայ անվան ծագման վերաբերյալ մյուս տեսակետը, որ բերում է Լեոն, պատկանում է Ն. Մառին։ Հայ անունը ծագում է Հենիոխ կամ Հանիոխ ցեղի անունից։ Հայ անվան նման բացատրությունը, սակայն, համոզեցուցիչ չէ ո՛չ լեզվաբանական և ո՛չ էլ ընդհանուր պատմական տեսակետից։ Հենիոխները մի ցեղ էին, որոնք հիշատակվում են անտիկ մատենագիրների կողմից որպես Սև ծովի արևելյան ափի բնակիչներ (ժամանակակից Սուխումի քաղաքի շրջանում)։ Ավելի վաղ ուրարտական ժամանակաշրջանում Իգանիեհի անվան տակ նրանք հիշատակվում են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային շրջաններում, Ջայդր լճի շրջանում։

Տե՛ս Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, էջ 111.

Լեզվաբանական և պատմական երկերում պաշտպանություն է գտել հայ անվան ծագման վերաբերյալ մի երրորդ տեսակետ, ըստ որի այն պետք է բխեցնել Հայասա երկրի անունից։ Ինչպես հայտնի է, Հայասա երկիրը տեղադրվում է Բարձր և Փոքր Հայքի տերիտորիայում, հիշատակվում է հեթիթական սկզբնաղբյուրներում 15—13-րդ դարերում որպես ցեղային միություն, և ըստ Գ. Ա. Ղափանցյանի, առաջնակարգ դեր է խաղացել հայ ժողովրդի կազմավորման գործում։ Պատմագիտական այդպիսի նկատառումները, ինչպես նաև լեզվաբանական օրինաչափությունները հավանական են դարձնում նման հարցադրումը։—261։

Տե՛ս Г. А. Капанцян, Хайаса—колыбель армян, Ереван, 1947։

Г. Б. Джаукян, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, стр. 63—68.

44. Հայ ժողովրդի ծագման գիտական ուսումնասիրության պատմությունը երկար ճանապարհ է ապրել։

Հնդեվրոպաբանության զարգացման սկզբնական շրջանում հայ ժողովուրդը համարյա թե կազմավորված վիճակում դրսից բերված էր համարվում։ Հակահնդեվրոպական դպրոցը ժխտելով գաղթի ամեն մի հնարավորություն, իր ուշադրությունը սևեռեց Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների բուն պատմության վրա։ Այժմ անկասկած է, որ հայ ժողովուրդը կազմավորվել է տեղում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, ժառանգելով տեղաբնիկների մշակույթը, մարդաբանական տիպը և այլն։ Սակայն հայոց լեզվի հնդեվրոպական բնույթը թույլ է տալիս պնդելու, որ հայ ժողովրդի կազմավորման գործում որոշակի դեր են խաղացել հնդեվրոպական ծագում ունեցող ցեղերը։ Հայկական լեռնաշխարհը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից, հին քարեդարյան շրջանից սկսած։ Իրար հաջորդող մշակույթները վկայում են տեղական բնակչության հարատևության մասին։ Ն. մ. թ. 3-րդ հազարամյակում, Հայկական լեռնաշխարհում հանդիպում են խուհիներին, որոնք հին արևելյան նշանավոր ժողովուրդներից էին։ Նրանց ազգակից էին ուրարտացիները, որոնք 2-րդ հազարամյակից վկայակոչվում են Հայկական լեռնաշխարհում։ Այս երկու ժողովուրդները, որոնց լեզուները մի լեզվախմբին են պատկանում, կազմում են հայ ժողովրդի հիմնական աստղածը։

3-րդ հազարամյակի վերջում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում հանդես են գալիս հնդեվրոպական ծագում ունեցող հայասացիները։ 2-րդ հազարամյակի վերջում Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան մասում երևան են գալիս հնդեվրոպական այլ՝ արմենական ցեղերը։

Այս երկու ցեղերը թափանցում են Հայկական լեռնաշխարհը, պարտադրելով իրենց հնդեվրոպական լեզուն տեղական ցեղերին։ Հայասացիների և արմենների նշանակալից դերի մասին հայ ժողովրդի կազմավորման գործում վկայում են հայ ժողովրդի հայ և արմեն անունները, որոնք սերվում են այդ երկու ցեղերի անուններից։ Ծուրի-ուրարտական, ինչպես նաև մի շարք այլ՝ իրանական, քարթվելական ցեղերի ձուլման պրոցեսում 6—4-րդ դարերում ստեղծվում է հայ ժողովուրդը, որի լեզուն՝ հայերենը կապվում է հնդեվրոպական լեզվախմբի հետ, թեպետ տեղական

լեզուների խիստ աղերսություն է կրել։ Ինչ վերաբերում է մշակույթին և մարդաբանական տիպին, ապա հայ ժողովուրդը անխզելիորեն կապված է տեղաբնիկ հնագույն ցեղերի և ժողովուրդների հետ, որոնց օրինավոր ժառանգն է հանդիսանում նա Հայկական լեռնաշխարհում։— 262։

Տե՛ս С. Т. Еремян, «К вопросу об этногенезе армян».
Вопросы истории, 1952, № 7, էջ 101—108.
Г. А. Капанцян, նշվ. աշխ.։
Ի. Մ. Դյակոնով, «Խեթերը, փյուգիացիները, հայերը»։ ԳԱ Տեղեկագիր (Հասարակական գիտություններ) 1956, № 11։

45. Հին հայ զինվորության մասին նման եզրահանգումների համար փաստերը անբավարար են։ Նախ, պետք է ապացուցել, որ նահանջող հույներին հետևողները հայեր էին և ոչ թե սատրապի զորքի վարձկաններ (խալիբներ, տաոխներ). Քսենոֆոնը, որը այս տեղեկությունների հեղինակն է, որոշակի բան չի ասում այդ մասին։ Նույնիսկ եթե հույներին հետապնդողները և ավարի համար վիճողները հայերը լինեին, այդ շատ չնչին փաստ է նման շտապ եզրակացության համար։ Ն. մ. թ. 5-րդ դարի վերջին, երբ Քսենոֆոնը անցավ Հայկական լեռնաշխարհով, հայ զինվորականությունն ուներ արդեն մեզ հայտնի՝ առնվազն 200 տարվա պատմություն։ Մարերի և բաբելացիների հետ նա մասնակցել էր Նինվեի գրավմանը և Ասորեստանի խորտակմանը, իրագործել էր Հայաստանի ապստամբությունները մարական տիրապետության դեմ, մասնակցել Կյուրոսի արշավանքներին հատկապես Բաբելոնի դեմ, իրագործել խոշոր ապստամբությունը պարսկական լծի դեմ Դարեհի օրոք, երբ միայն 5-րդ ճակատամարտում հնարավոր եղավ պարտության մատնել հայերին, մասնակցել Դարեհի և ապա Քսերքսեսի հունական արշավանքներին, իսկ Քսենոֆոնի օրոք՝ Կունաքսայի ճակատամարտին, որը ավարտվեց Կյուրոս կրտսերի սպանությամբ։— 265։

46. Հետևելով Ն. Ադոնցին, Լեոն Աքեմենյան ժամանակաշրջանի Հայաստանի հասարակարգը տոհմատիրական է համարել։ Սովետական պատմագրությունը, սակայն, իր զարգացման ընթացքում եկել է այլ եզրակացությունների այս հարցի մասին։ Հայաստանը, ըստ վերջին ուսումնասիրողների, արդեն դասակարգային հասարակության փուլը քեակոխած մի երկիր էր, որն ուներ պետական կազմավորում։

Քսենոֆոնի նկարագրած գյուղերը ոչ թե տոհմային կապերի վրա հիմնված միավորներ էին, այլ տերիտորիայով և տնտեսական բնորոշ հատկանիշներով միավորված գյուղական համայնքներ։

Հին հայկական հասարակությունը, նույն Քսենոֆոնի վկայությամբ, սոցիալական ընդգծված շերտավորման պրոցես էր ապրում։ Պատմիչը բազմիցս խոսում է հասարակության մեջ ձևավորվող վերնախավի՝ «Երևելի հայերի» մասին։ Թագավորի որդիներից բացի հայտնի են մի քանի հայ զորավարներ և մեծատոհմիկներ։ Մի քանի ակնարկներից երևում է ապա, որ դրամական տնտեսությունը ճեղքվածքներ էր առաջացնում Հայաստանի բնա-տնտեսության մեջ։ Վերջապես ֆեոդալ-պատրիարքական դինաստիայի գոյությունը, որի թագավորները իշխանությունը ստանձնում էին ժառանգաբար, վկայում է արդեն պետության առաջացման մասին նշված ժամանակաշրջանում, մի հանգամանք, որ միանգամայն անհարիր է տոհմատիրական կարգերի հետ։— 268։

Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении эллинистической эпохи.
ԳԱ Տեղեկագիր (Հասարակական գիտություններ), 1948, № 11, էջ 37—39.

47. Վերջին տարիների ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, թե ինչքան մեծ չափով հայերի պաշտամունքները հին են և տեղական։ Բացառված չէ, որ մի շարք աստվածություններ դրսից են բերված, բայց պետք է միշտ ի նկատի ունենալ, որ աստվածության անունը հաճախ կարող է փոփոխվել, բայց պաշտամունքը մնում է նույնը։

Ինչ վերաբերում է Արեգակին, Լուսնին և մյուս լուսատուներին, որոնք ըստ Լեոյի՝ բերվի են, դրանք տեղական պաշտամունքի հնագույն օրինակներ են, որոնց արտաքին անուններն են փոխվել միայն ժամանակի ընթացքում (Արեգակ-Միհր-Ապողոն), պաշտամունքային բովանդակությունը մնալով նույնը։— 269։

Տե՛ս N. Adontz, նշվ. աշխ., էջ 381 և հաջորդ էջերը։
Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1964։

48. Հայաստանի պատմությունը վաղ հելլենիստական ժամանակաշրջանում շատ աղոտ է պատկերված։ Բուն Հայաստանի մասին չնչին բան է ասվում, հայկական մյուս երկրների՝ Սոփքի ու Փոքր Հայքի մասին ասածն էլ խիստ անբավարար է։

Աքեմենյան կայսրության խորտակումը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հարվածների տակ, ինչպես նաև Հայաստանի ներքին սոցիալ-տնտեսական զարգացումը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Երվանդունիների հայկական պետության ստեղծման համար 4-րդ դարի երկրորդ կեսում։

Այդ պետության գլուխ կանգնած էր սրպես թագավոր Երվանդը (Օրոնտեսը)՝ Հայաստանի նախկին սատրապը։ Երվանդունիների թագավորությունը ժառանգել էր հայկական սատրապության հողերը, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասը։ Պետության մայրաքաղաքը Արմավիրն էր՝ ուրարտական քաղաք Արգիշտիհինիլու տեղում՝ Արարատյան դաշտում։ Նախկին «Արևմտյան Հայաստան» վարչական միավորի հյուսիս-արևմտյան հատվածում ստեղծվեց Փոքր Հայքի թագավորությունը։ Հայկական պետությունները ակտիվ մասնակցություն ունեցան Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական պետությունների քաղաքական կյանքում։

Ն. մ. թ. 4-րդ դարի վերջերին, Ալեքսանդր Մակեդոնացու լայնածավալ կայսրության տերիտորիաների վրա առաջացած հելլենիստական միապետությունների առկայությունը բացասաբար անդրադարձավ Հայաստանի դրության վրա։ Այդ միապետություններից Սելևկյանը ագրեսիվ քաղաքականություն էր վարում Հայաստանի նկատմամբ՝ փորձելով այն ենթարկել իրեն։

3-րդ դարի 1-ին կեսում Երվանդունիների հայկական պետությունը տրոհվեց երկու՝ արևելյան և արևմտյան մասերի։ Արևելյան Հայաստանում, որի կենտրոնը շարունակվում էր մնալ Արարատյան դաշտը, 3-րդ դարի վերջին թագավորում էր Երվանդ վերջինը։ Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվեց Սոփքի և Կոմմագենի միացյալ թագավորությունը, որի թագավորներն էին Սամոսը, Արշամը, Քսերքսեսը։

Երկու պետություններն էլ ընդգրկվել էին հելլենիստական աշխարհի սոցիալ-տնտեսական վերելքի պրոցեսի մեջ։

Մեծ թափ է ստանում քաղաքաշինությունը։ Կառուցվում են Երվանդաշատը, Արշամոշատը, Կարկաթիոկերտը։ Առաջանում են նոր դաստակերտներ (Երվանդակերտ) և տաճառային տնտեսություններ (Բագարան), որտեղ ամենայն հավանականությամբ կիրառվում էր ստրկական աշխատանքը։ Մեծ թափ է ստանում առևտուրը։ Արմավիր քաղաքը միջազգային առևտրի տարանցիկ ուղիների խաչմերուկներից մեկն էր։

Սելևկյան աշխարհակալ պետության նվաճողական քաղաքականությունը Հայկական լեռնաշխարհում հանգեց այս հայկական պետությունների վերացմանը։ Հայաստանում կարգվեցին սելևկյան սատրապներ՝ Արտաշեսը և Զարեհը։ Տե՛ս Հ. Հ. Մանանդյան, «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հ. 1-ին, Երևան, 1944։ Գ. Տիրացյան, «Երվանդունիները Հայաստանում», ԳԱ Տեղեկագիր (Հասարակական գիտություններ), 1958, № 6։— 292։

49. Արարատյան դաշտը հայկական պետության կենտրոն էր դարձել դեռևս Արտաշես 1-ից շատ առաջ։ Աքեմենյան կայսրության փլուզումից հետո, Ն. մ. թ. 4-րդ դարի երկրորդ կեսին, հայկական սատրապության տեղը ծնունդ առավ Երվանդունիների պետությունը, որը իր մեջ էր ամփոփում Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասը։ Այդ պետության կենտրոնը Արարատյան դաշտն էր։ Այստեղ էր գտնվում նաև մայրաքաղաքը՝ Արմավիրը։ Ն. մ. թ. 3-րդ դարում, երբ Երվանդունիների միասնական պետությունը բաժանվեց երկու՝ արևելյան և արևմտյան թագավորությունների, Արարատյան դաշտը շարունակեց մնալ Արևելյան Երվանդունիների հիմնական տերիտորիան։ Այստեղ Երվանդ վերջինի օրոք կառուցվեց մայրաքաղաք՝ Երվանդաշատը, ձեռակերտ Երվանդակերտը և մի շարք այլ բնակավայրեր։— 294։

50. Արտաշես 1-ի օրոք իրագործվող Հայկական լեռնաշխարհի միավորման բնույթը Լեոն միշտ չի ըմբռնել։ Տառացիորեն հետևելով սկզբնաղբյուրի՝ Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկություններին, նա այդ նշանակալից պրոցեսը պատկերացնում է որպես լոկ նվաճումների մի շարան։ Այստեղից և այսպես կոչված ծայրագավառների մասին աշխատության մեջ տված ապակողմնորոշող բնութագրումները։ Արտաշեսի օրոք Հայկական լեռնաշխարհի միավորումը միայն քաղաքական ակտ չէ, այլ արդյունք հայ ժողովրդի կազմավորման նոր փուլի, դասակարգային հասարակության հաստատման արգասիք։ Կարճ ժամանակամիջոցում Արտաշեսը իր պետությանը միացրեց բազմաթիվ նահանգներ ու գավառներ, որոնք գտնվում էին հարևան պետությունների իշխանության տակ։

Նման արագությամբ և հետևողականությամբ իրագործվող միավորումը դժվար է պատկերացնել, եթե չընդունենք, որ հիշյալ նահանգներում և գավառներում հայկական տարրը վաղուց ի վեր հաստատվել էր։

Երվանդունիների հայկական թագավորության օրերին՝ 4-րդ դարի երկրորդ կեսին, հայկական հողերի մի զգալի մասը մտնում էր այդ պետության սահմանների մեջ։ Երբ քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում այդ պետությունը թուլացավ և երկու մասի տրոհվեց, մի

շարք սահմանամերձ հողեր անցան հարևան պետությունների տնօրինության տակ։ Ահա այս հողերն են, որ իրենց մեծ մասամբ հայկական բնակչությամբ վերամիավորվեցին Արտաշեսի օրոք։ Այս է այդ իրադարձության մեծ նշանակությունը։

Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, «Երվանդունիները Հայաստանում», ԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), 1958, № 6, էջ 70—71։

Գ. Խ. Սարգսյան, «Հայաստանը մ. թ. ա. 2-րդ դարում», ԳԱ Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), 1965, №3, էջ 61։—295։

51. Հռոմի դիրքերից ելնող եվրոպական պատմաբաններից ոմանք աշխատել են ամեն գնով վարկաբեկել Հռոմի հակառակորդներին։ Այդ ձգտումը առավելապես ակնառու է դառնում հանրապետական Հռոմի քաղաքականությունը Արևելքում պատկերելիս, հատկապես Միհրդատյան պատերազմների օրերին։ Այդ պատմաբանները, որոնց վրա մեծ ազդեցություն են թողել Թ. Մոմզենի տեսակետները, ոչ մի ջանք չեն խնայել սևացնելու Հռոմի Ն. մ. թ. առաջին դարի երկու մեծ ախոյաններին՝ Միհրդատ Պոնտացուն և Տիգրանին, ինչպես նաև նրանց պաշտպանած քաղաքականությունը։

Հռոմեական զորավարներին ներկայացնելով որպես քաղաքակրթության պաշտպանների, Մոմզենը և իր հետևորդները Պոնտոսը և Հայաստանը պատկերում էին որպես կիսաբարբարոս երկրներ, իսկ նրանց միապետներին՝ արևելյան բռնապետներ։

Ակադ. Հ. Մանանդյանը իր հմտալից ուսումնասիրություններում հերքել է այս տեսակետը, ցույց տալով, որ Հայաստանը Տիգրանի օրոք արդեն հնամենի մշակույթով մի երկիր էր, որը պատրաստ էր ընկալելու այն ամենը, ինչ առաջավոր է։ Ակադ. Մանանդյանին հաջողվել է փաստացի տվյալներով ցույց տալ հելլենիստական մշակույթի զարգացման բարձր աստիճանը Հայաստանում և Պոնտում, ինչպես նաև այն, որ Տիգրանն ու Միհրդատը փաստորեն հելլենականության չատագովներ էին։—303։

Տե՛ս Հ. Մանանդյան, «Տիգրան 2-րդը և Հռոմը», Երևան, 1939։

52. Տիգրան 2-րդի թագավորության ժամանակի հայ ազնվականությունը որպես կալվածատեր-ֆեոդալներ դիտելը և ընդհանրապես արտաշեսյան պետության ֆեոդալական համարելու տեսակետը լայն տարածում գտավ հատկապես Ն. Ադոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատությունը լույս տեսնելուց հետո։ Այս տեսակետը լուրջ պաշտպան գտավ նաև սովետական պատմագրության մեջ հանձին ակադ. Մանանդյանի։ Սակայն հին Հայաստանի հասարակարգի բնույթի վերանայման ուղղությամբ, վերջին տասնամյակներում կատարված ուսումնասիրություններում նոր տեսակետ առաջադրվեց Հայկական ՍՍՌ ԳԱ ակադ. Ս. Տ. Երեմյանի կողմից։ Այդ տեսակետի համաձայն հայ ժողովուրդը ետուրարտական ժամանակաշրջանում թևակոխեց ստրկատիրական հարաբերությունների փուլը, որը, մ. թ. 4-րդ դարում, փոխարինվեց ֆեոդալական հարաբերություններով։

Հասկանալի է, որ ըստ վերոհիշյալ տեսակետի, Հայաստանը Տիգրան 2-րդի օրոք դիտվում է որպես ստրկատիրական պետություն։ Պատմաբանների ձեռքի տակ եղած նյութը, հատկապես Հայաստանի քաղաքների, քաղաքային կյանքին, քաղաքաշինությանը վերաբերող փաստերը, որոնք լիովին ձայնակցում են ստրկատիրական մյուս պետությունների փաստերին, ինչպես նաև մի շարք վերնաշենքային տիպի երևույթներ, հավանական են դարձնում նման եզրահանգումները։—304։

Տե՛ս Г. Х. Саркисян, «Тигранакерт», Москва, 1960.

53. Թագավորի նախնիների և ապա հենց իրեն իշխող թագավորի պաշտամունքը, պետական-պաշտոնական ծավալով, ընդհանուր երևույթ էր հելլենիստական երկրներում։ Հայաստանում նախնիների պաշտամունքի սկիզբը պետք է դնել 3-րդ դարը՝ Երվանդունիների օրոք։ Կենդանի թագավորի պաշտամունքի սկիզբը կապվում է Տիգրան 2-րդի անձի հետ։ Այդ մասին է վկայում Լեոյի հիշատակած Տիգրանի «աստվածծ» մականունը, որը վկայակոչված է անտիկ մատենագիրների մոտ, ինչպես նաև Տիգրանի երկու դրամները, որոնց վրա դրոշմված է նույն մականունը։ Նույնպիսի եզրակացությունների տեղիք է տալիս Տիգրան 2-րդի դրամների վրա պատկերված թագավորի դիմանկարը, որը ներկայացված է իդեալականացված դիմագծերով, ինչպիսիք հատուկ են աստվածացված անձնավորություններ։

Թագավորի նախնիների և ապա իշխող թագավորի պաշտամունքն ունի նախ և առաջ քաղաքական նշանակություն։ Այն կոչված է ուժեղացնելու միապետի հեղինակությունը պետության մեջ։—305։

54. Եվրոպական պատմագրության օրինակով Լեոն հաճախ ժամանակակից պատմության երևույթները բնութագրող ձևակերպումները կիրառում է հին պատմության մասին խոսելիս։ Այդպիսի նման ձևակերպումների շարքին են պատկանում «Արևելյան հարց», «Հայկական հարց», որոնք հաճախ են հանդիպում հին Հայաստանի պատմությանը վերաբերող հատորում, թեպետ, ինչպես հայտնի է, նման ձևակերպումների օգտագործումը ընդունված է կապիտալիստական ժամանակաշրջանի պատմության և այն էլ հատկապես 19-րդ դարի պատմական երևույթներին անդրադառնալիս։—320։

55. Լեոն հաճախ է անդրադառնում աշխարհագրական դիրքից բխող հին հայկական պետության քաղաքական կողմնորոշման հարցերին, և այն բացատրում է մերթ հայերի եվրոպասիրությամբ, մերթ հայ-պարթևական մերձակցությամբ։

Սակայն, որպես կանոն, հայկական պետության արտաքին քաղաքականությունը որոշվում էր օբյեկտիվ միջազգային քաղաքական իրավիճակից բխող գործոններով։ Հռոմեական հանրապետության ու կայսրության և պարթևական ու սասանյան պետությունների միջև տեղի ունեցող մրցակցության պայմաններում հայ ժողովուրդը իր պետական անկախության համար մղվող պայքարի ընթացքում հաշվի էր առնում ուժերի հարաբերակցությունը և կողմնորոշվում դեպի ավելի պատմական նտապում ավելի քիչ վտանգ ներկայացնող պետությունը՝ դիմադրելու համար իր ինքնուրույնության սպառնացող մյուս պետությանը։—321։

56. Թագավորական ընտանիքում եղբոր և քրոջ ամուսնությունը «տոհմային կազմի ավանդություններին» միայն հետևող արձագանքը չէ։ Այն ընդունված և տարածված երևույթ էր հելլենիստական ստրկատիրական երկրների միապետների ընտանիքներում և այդ սովորությունը հանդիպում է ինչպես Սելևկյանների, այնպես և Պտղոմեոսականների տոհմում։ Այդ սովորությունից անմաս չմնացին նաև Արտաշեսյանները, որոնց արքունիքի նիստուկացը շատ բաներում ընդօրինակում էր հելլենիստական մյուս պետությունների սովորությունները։—332։

57. Լեոն շատ է չափազանցում տարբերությունը Այրարատի և ընդհանրապես կենտրոնական նահանգների և այսպես կոչված ծայրամասային նահանգների միջև։ Հին Հայաստանի նահանգների մեծ մասը միավորվել էր պետության կազմի մեջ դեռևս Երվանդունիների օրոք՝ Ն. մ. թ. 4-րդ դարում։

Այդ նահանգների վերամիավորումը է՛լ ավելի հաստատուն հիմքերի վրա տեղի ունեցավ Արտաշես 1-ի օրոք, Ն. մ. թ. 2-րդ դարում։ Այդպիսով, բոլոր նախադրյալները կային, որպեսզի Հայաստանի նահանգների միջև եղած ընդհանրությունները գերակշռեն տարբերությունների վրա։ Ամենամեծ ընդհանրությունը դա հայերեն լեզուն էր, որի համատարած լինելու մասին հայկական լեռնաշխարհում փայլուն վկայություն է պահպանվել հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի մոտ։—334։

58. Հին Հայաստանի հասարակարգի, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը առաջ է մղվել սովետական պատմաբանների ջանքերով։ Գիտական շրջանառության մեջ են դրվել բազմաթիվ նոր նյութեր, իսկ հայտնի նյութերը՝ վերագնահատվել։ Մենագրական ուսումնասիրության առարկա են դարձել հին Հայաստանի սոցիալական կյանքը լուսաբանող բազմաթիվ հանգուցային հարցեր։ Այս բոլորի հետևանքով ստեղծվել է հին Հայաստանի հասարակարգի բավականին կուռ պատկեր, որ անկասկած կարող է փոփոխությունների ենթարկվել, բայց որը համընթաց է հայագիտության մյուս բնագավառների հաջողություններին։ Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների տարբեր կողմերի, ասպեկտների հետազոտությունները հանգել են այն եզրակացության, որ այդ հասարակարգը կարելի է բնորոշել որպես ստրկատիրական, ճիշտ է արևելյան տիպի, որի մեջ գյուղական համայնքը մեծ դեր ունի խաղալու։

Այդ կողմերից ամենաէականն են հողային հարաբերությունները և քաղաքային կյանքը։

Թագավորական, նախարարական և տաճարային հողատիրության ձևերը, այն չափով, որ հնարավոր է դրանք բացահայտել սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա, մատնանշում են այդ տնտեսություններում ստրկական ուժի կիրառման վրա և դրանով վեր հանում հին Հայաստանի նյութական բարիքներ արտադրողների մի կարևոր՝ ստրուկների խավը։

Հելլենիստական Հայաստանի քաղաքաշինության և քաղաքի ներքին կառուցվածքի մասին սակավաթիվ, բայց հույժ կարևոր վկայությունները խոսում են ստրկատիրական մյուս երկրների նման երևույթների հետ ունեցած ընդհանրությունների մասին և դրանով է՛լ ավելի ըմբռնելի են դարձնում հին Հայաստանի հասարակարգի ստրկատիրական էությունը։—335։

Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, «Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին», Երևան, 1962։

59. Գառնիի հեթանոսական տաճարի ուսումնասիրության արդյունքները անընդունելի են դարձնում տաճարի ոճի նման կատեգորիկ, միակողմանի բնութագրումները։ Հռոմեական ոճի ազդեցությանը պետք է վերագրել տաճարի բարձր հարթակը։ Մնացածով, սյուների հունիական ոճը, քառանկյունի սենյակը անպայման կապվում է հելլենիստական Ճարտարապետության հետ։ Ուսումնասիրողները նույնիսկ մատնանշում են Փոքր Ասիայի հելլենիստական մի շարք կոնկրետ հուշարձաններ, որոնց մշակութային կապը Գառնիի տաճարի հետ ակնհայտ է։ Տաճարի հելլենիստական բնույթը հատկապես ակներև է նրա բարձրաքանդակներում։

Սակայն նշված այս մշակութային աղերսներով չի սահմանափակվում Գառնիի տաճարի ոճը։ Սովետական գիտնականները ուշադրությամբ փորձում են վեր հանել նաև տեղական՝ հայկական տարրը, տաճարի ոճի մեջ։ Հին հայկական ճարտարապետությունը, հատկապես հելլենիստական ժամանակաշրջանի, հասել էր բավականին բարձր աստիճանի, այդ պատճառով նրա մասնակցության հարցը տաճարի ոճային առանձնահատկությունների մշակման գործում օրինաչափ էր։

Գառնիի տաճարում այն երևան է գալիս շինարարական տեխնիկայի, ինչպես և զարգաքանդակների մի շարք առանձնահատկությունների մեջ։—352։

Տե՛ս K. B. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, Москва—Ленинград, 1953.

A. A. Саинян, Гарни-Гегард, Москва, 1960.

60. Հայ-հռոմեական մ. թ. առաջին դարերի հարաբերությունների մասին նոր նյութեր և տեսակետներ կարելի է գտնել հետևյալ աշխատություններում։—355։

Տե՛ս Հ. Հ. Մանանդյան, «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հ. 2-րդ, մաս 1-ին, Երևան, 1957։

K. B. Тревер, նշվ. աշխ.։

61. «Նախարար» տերմինի ամենահավանական ստուգաբանությունը տվել է վերջերս իրանագետ Վ. Հենինգը։ Նախարարը ստուգաբանվում է որպես «նա, ով ունի իշխանություն, առաջին տեղը, պետ»։ Այս տեսակետից հետաքրքիր է, որ պարթևական մի նորագյուտ արձանագրության մեջ նախարար տերմինը հանդես է գալիս սատրապ բառի հոմանիշ։—360։

Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին (Երևան, 1962, էջ 9, ծանոթ. 1)։

62. Հին Հայաստանում գյուղացիության ճորտացման ժամանակի վերաբերյալ հնչի պատկերացումը այժմ ընդունելի չի համարվում։ Ֆեոդալիզմի վաղ շրջանում գյուղացիները ամրացված չէին հողին, բայց ընկել էին ֆեոդալից անձնական կախվածության մեջ։ Ֆեոդալից կախվածությունը արտահայտվել է նրան տուրք վճարելու մեջ, և այդ տուրքատվության պարտավորությունն արդեն նրա անձնական ազատությունը դնում էր որոշ սահմանափակվածության մեջ։

9-րդ դարից այդ կախվածությունը աստիճանաբար խստացել և վերածվել է իսկական ճորտության, երբ գյուղացիները արդեն վաճառքի և նվիրատվության առարկա են դառնում, նրանց ամրացնում են հողին և աշխատում են զրկել ազատ տեղաշարժման իրավունքից։ «Ճորտքապատությունը» վեր է ածվում ճորտության։—362։

Տե՛ս Հ. Մանանդյան, «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», էջ 182—189։ U. Ь. Հակոբյան, *Հայ գյուղացիության պատմությունը, Երևան, 1957, էջ 7, 9, 19, 49 և* U. Պ. Պողոսյան, *Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում 9—13-րդ դդ., Երևան, 1956, էջ 129—133։*

63. Լեռի կարծիքը Հայաստանում բդեշխների և բդեշխությունների հաստատման ժամանակի մասին. այն է Արտաշեսյան դինաստիայի սկզբում, այսինքն՝ Արտաշես 1-ի որոնք (Ն. մ. 2-րդ դար), հետաքրքիր է և ուշադրության արժանի։ Ինչպես հայտնի է բդեշխների առաջացումը վերագրվում է Ն. մ. թ. 1-ին դարին։ Տիգրան 2-րդի արքունիքի նկարագրությունից, որը մեզ հասել է հույն մատենագիրների միջնորդությամբ, եզրակացնում էին, որ նրա օրոք է, որ կարգ վել էին բդեշխությունները։ Սակայն, քանի որ այդ հիմնարկությունը առաջացել էր նաև միավորված պետության սահմանները պաշտպանելու պահանջից, ապա տրամաբանական է, թե այն կապվի Արտաշեսի գործունեության հետ, երբ այդ միավորումը իրագործվեց։—369։

64. Որ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» միջնորդությամբ մեզ հասած հայ հին վիպասանության՝ Արտաշես թագավորին վերագրվող մի շարք գծեր կարող են Տրդատ 1-ին պատկանած լինել, ավելի քան հավանական է։ Այդպես, օրինակ, ալանների արշավանքը, որը վիպասանության մեջ կապվում է Արտաշես 1-ի հետ, տեղի է ունեցել մ. թ. 1-ին դարի 70-ական թվականներին, Տրդատ 1-ի օրոք։

Ընդհանրապես պետք է ասել, որ Տրդատ 1-ի կերպարը որպես այդպիսին, մեզ չի հասել։ Նրա գործունեության շատ կողմեր վերագրվել են նաև Վաղարշակ 1-ին, որը հանդես է գալիս որպես Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիր Տրդատ 1-ի փոխարեն։ Գառնիի հունարեն արձանագրության և անտիկ մատենագիրների տվյալների օգնությամբ է, որ վերականգնվում է Տրդատ 1-ի իրական պատմական դեմքը։—393։

65. Հայ ժողովրդի պատմության Ն. մ. թ. 3-րդ— մ. թ. 3-րդ դարերի կամ, ինչպես ընդունված է ասել, Հայաստանի հելլենիստական շրջանի արվեստի և ընդհանրապես նյութական մշակույթի մասին ոչ շատ հեռավոր անցյալում կարելի է դատել միայն Գառնիի հեթանոսական տաճարի և Արևմտյան Հայաստանի դեռ անցյալ դարում հայտնաբերված մի քանի պատահական նյութերի հիման վրա։

Սովետական իշխանության տարիներին հանրապետության տերիտորիայի վրա ծավալվող հնագիտական պեղումները սակայն բազմաթիվ նոր հուշարձաններ բացահայտեցին, նկատելի կերպով հարստացնելով վերոհիշյալ դարաշրջանի նյութական մշակույթը և արվեստը բնութագրող նյութը։ Այս տեսակետից հատկապես մեծ է Հայաստանի հնագույն ամրոցներից՝ Գառնիի և հնագույն քաղաքներից Արմավիրի հնագիտական ուսումնասիրման նշանակությունը։ Այդ աշխատանքների շնորհիվ նոր լույս է սփռվում Հայաստանի հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութական մշակույթի և արվեստի բազմաթիվ, մինչ այդ անհայտ, կամ քիչ հայտնի բնագավառների վրա, ինչպիսիք են. ճարտարապետությունը (Գառնիի թագավորական դղյակը շքեղ ընդունարանով, Արմավիր-բլուրի գագաթին բացվող հելլենիստական տաճարը), ամրոցաշինարարությունը (Գառնիի հոյակերտ պարիսպը), մոնումենտալ կերպարվեստ (Գառնիի խճանկարը), կոմունալ տեխնիկան (Գառնիի բաղնիքը), կիրառական արվեստները (խեցեգործություն, այդ թվում գունազարդ խեցեգործություն, ապակեգործություն, մետաղագործություն), արձանագործությունը (Գառնիի մարմարյա արձանը և ուրիշ տեղերից հայտնաբերված բազմաթիվ այլ արձանների գլուխները) և այլն, և այլն։ Ի մի են բերվել և ուսումնասիրվել են հելլենիստական ժամանակաշրջանի այլ լեզուներով փորագրված արձանագրություններ՝ հունարեն, արամերեն, լատիներեն, որոնք նույնպես հետաքրքիր նորություններ են հայթայթում հին Հայաստանի մշակույթի մասին։

Հարուստ և արժեքավոր նյութերի առկայությունը թույլ է տալիս նախ և առաջ բնորոշելու հայկական հելլենիստական մշակույթի բարձր մակարդակը, որը ետ չէր մնում հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական նվաճումներից և քաղաքական վերելքից։ Ապա հնարավորություն է ստեղծվում որոշելու հելլենիստական ժամանակաշրջանի հայկական նյութական և արվեստի մշակույթի տեղը Հայաստանի նյութական մշակույթի զարգացման մեջ և բացահայտել զգալի առնչություններ Հայաստանի նախորդ ժամանակաշրջանների հնագույն մշակույթի, ինչպես նաև հելլենիստական աշխարհի մշակույթի հետ։ Երբ այս տեսակետից ենք մոտենում հուշարձաններին, ապա պարզվում է, որ հասարակ. շարքային նյութերը շատ բանում արտացոլում են հին Հայաստանի տեղաբնիկների տրադիցիաները, իսկ հասարակության վերնախավի՝ թագավորի ճաշակը սպասարկող նյութերը բազմաթիվ թելերով կապվում են հելլենիստական երկրների՝ առաջին հերթին Հայաստանի հարևան Սիրիայի և Փոքր Ասիայի մշակույթի հետ։—396։

Տե՛ս K. B. Тревер, նշվ. աշխ.։

Б. Н. Аракелян, Гарни, I, II, Ереван, 1951, 1956.

66. Հայ Արշակունիների երրորդ դարի պատմությունը բավականին խճճված է։ Հատկապես ոչ բարվոք վիճակում էր գտնվում այդ ժամանակաշրջանի հայ թագավորների ժամանակագրությունը, ինչպես նաև նրանց հաջորդականությունը։ Տրդատ 3-րդի գահակալման և իշխանության մի շարք չպարզաբանված հարցեր ցայտուն օրինակ կարող են ծառայել այդ վիճակի համար։ Մի շարք մասնավոր հարցերին նվիրված հետազոտություններ և հատկապես ակադ. Մանանդյանի կապիտալ աշխատությունների շնորհիվ այդ խնդիրները ստանում են բոլորովին նոր ու արժանահավատ լուսաբանություն։ Հայ պատմագիրների ժամանակագրական և այլ շփոթությունների հաղթահարման հղանակով ակադ. Մանանդյանը պարզել է, որ մ. թ. 3-րդ դարում Հայաստանում իշխել են հինգ թագավոր հետևյալ հաջորդականությամբ՝ Խոսրով 1-ին (198—216),

Տրդատ 2-րդ (216—252), Արտավազդ (252—272), Խոսրով 2-րդ (272—287) և Տրդատ 3-րդ (298—330)։ Սրանով զգալի չափով վերանում են Հայաստանի մ. թ. ա. 3-րդ դարի քաղաքական պատմության մի շարք խճճված հարցեր, հատկապես Տրդատ 3-րդի անձնավորության հետ կապված։—402։

Տե՛ս Հ. Հ. Մանանդյան, «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», Երևան, 1957, հ. 2-րդ, մաս 1-ին, էջ 73, 76, 90, 99—100, 114։

67. Քրիստոնեությանը նվիրված մասը ձգձգված է և չափից դուրս ընդարձակ, որի հետևանքով խախտվում է առաջին հատորի բաժինների միջև գոյություն ունեցող համամասնությունը։ Այն նույնպես հնացել է և չի բավարարում արդի գիտության պահանջները, ինչպես Քրիստոնեության առաջացման պատմական կոնկրետ պայմանների, այնպես էլ այլ հարցերի պարզաբանման տեսակետից։

Տե՛ս К. Маркс и Ф. Энгельс, «О религии», Москва, 1955; И. Д. Амусин, Рукописи Мёртвого моря, Москва, 1960, Ա. Ռոբերտսոն, Քրիստոնեության ծագումը, Երևան, 1964։—405։

Հարկ է նկատել, որ «Հայոց պատմություն» առաջին հատորի ստեղծման աշխատանքին լծվել էր մոտ կես դար առաջ։ Անցած ժամանակամիջոցում հայագիտությունը կուտակել է փաստական նոր, մեծ նյութ, ուսումնասիրել է հայ ժողովրդի պատմության մի շարք հանգուցային պրոբլեմներ։ Նման պայմաններում «Հայոց պատմություն» առաջին հատորը բավականին հեռու է կանգնած ժամանակակից պատմագիտության պահանջներից։ Գրված լինելով իդեալիստական պատմագիտության դիրքերից՝ առաջին հատորը անշուշտ չի կարող բավարարել հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանի տարբեր հարցերի պատմական մատերիալիզմի դիրքերից լուսաբանություն ակնկալող ընթերցողին։

Առաջին հատորը հնացած է հին Արևելքի պատմության և հնագիտության նվիրված մասում, ինչպես նաև Հայաստանի հնագիտական, վիմագրական նոր աղբյուրների համեմատությամբ։ Վերջին մի քանի տասնամյակներում կատարյալ հեղաշրջում է կատարվել Միջագետքի, Փոքր Ասիայի և Արևելյան այլ երկրների հնագիտության բնագավառում, մի հանգամանք, որը արմատապես փոխում է մեր պատկերացումները հին Արևելքի պատմության վերաբերյալ։ Նշանակալից են նաև սովետական հնագիտության նվաճումները Հայաստանում, որոնք օգնում են նոր տեսանկյունից դիտել հայ ժողովրդի պատմության և նյութական մշակույթի մի շարք կարևորագույն հարցեր։

Շատ բան է փոխվել Լեոյի առաջին հատորի տվյալների համեմատությամբ հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանի պարբերացման ասպարեզում։ Սովետական պատմաբանները վեր են հանել և ուսումնասիրել ամբողջովին մի նոր շրջան, Երվանդունիների դարաշրջանը, երբ միավորվում է հայկական լեռնաշխարհը և միջազգային թատերաբեմ է դուրս գալիս հայկական պետությունը։

Այս ամենով հանդերձ «Հայոց պատմություն» առաջին հատորի որոշ բաժիններ՝ Ուրարտուի, Տիգրան II-ի, Արշակունյաց Հայաստանի պատմությունը, ամբողջովին չեն կորցրել իրենց արժեքը և կարդացվում են հետաքրքրությամբ, թեպետ այստեղ ևս անկասկած շատ սրբագրումների և լրացումների կարիքը ունեն։

Լեոյի հայ ժողովրդի պատմության առաջին հատորը կարելի է ասել անհրաժեշտ նախապատման և կարևոր փուլ հանդիսացավ հայ ժողովրդի իսկական պատմությունը գրելու ճանապարհին։

Լեոյի «Հայոց պատմություն» առաջին հատորում վերանայվել է հատկապես հին արևելյան անձնանունների, աշխարհագրական որոշ տերմինների և մի շարք անունների տառադարձությունը։ Այս կապակցությամբ հիմք են ընդունվել հայագիտական, ինչպես նաև ռուսական և եվրոպական արևելագիտական ժամանակակից աշխատություններում տարածում գտած ձևերը։

ՀԱՅՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Ար 199
Արաեվի 196
Արարան 166, 221
Արարայիունի 196
Արբիսա 226
Արքար 136, 415, 416, 427
Արքանա 183
Արդիսարես 291—292
Արդուլլահյան 17
Արեղյանք 164
Արեղյան 204, 270, 280, 388, 390, 391
Արխազիա 420
Արրակի 185
Արրահամյան 248
Արուսացի 223
Արուքու 199
Ագաթանգեղոս 378, 379, 380, 382, 419, 421, 422, 505
Ագամեմնոն 240
Ագռավաքար 157
Ագուլիս 158
Ագունի 225
Ադադաանու 183
Ադաենի 183, 196
Ադամակերտ 158
Ադամխան 12
Ադարուտա 190
Ադավս 199
Ադդոն 338
Ադդուրի 208
Ադիա 190
Ադիաբեն 243, 299, 301, 303, 347, 359
Ադոնց 156, 260, 361, 366
Ադրամելիք 234
Ադրբեջան 290
Ադրիանոս 355
Ազա 229, 230, 231
Ազամերունի 186
Ազանի 186
Ազատ 129, 166, 295, 434
Ազատ Մասիս 297
Ազնավորաց գերեզմանք 132
Ազնվաց ձոր 151
Ազովյան ծով 242
Ազորդացփոր 163
Աթանագինես 439, 441, 448
Աթանաս 381
Աթենք 426, 451
Աթշի 161
Աթուրգինի 183
Աժդահակ 284, 287, 389
Աիսա 190
Աիրամանիունի 186
Ալաբրիա 230
Ալադաղ 122, 126
Ալազան 335
Ալաման 165
Ալանաց դուռ 352
Ալաններ 296, 352, 357, 387, 588
Ալանուհի 391
Ալաշկերտ 16, 120, 123, 127, 137, 165, 256, 313, 477
Ալաջա 165
Ալարոդ 163, 177, 179, 255
Ալափարս 166
Ալբաս 183, 196
Ալբաղ 155
Ալբանիա 334
Ալբաններ 296
Ալելուա դաշտ 151
Ալևան 161
Ալեքսանդր Մակեդոնացի 6, 117, 139, 150, 257, 288—290, 291, 294, 327, 328, 337, 343, 354, 355
Ալեքսանդրետ 178
Ալեքսանդրիա 9, 144, 290, 326, 329, 330, 412, 501
Ալեքսանդրապոլ (Լենինական) 13, 186, 220, 392
Ալեքսանդր Սևերոս 400
Աղգիրանի 186
Աղգինինի 361
Աղընջա 159
Աղթայան 30
Աղի 35
Աղիշան 126, 129, 131, 134, 144, 149, 157, 159, 161, 271, 367, 389, 384, 471
Աղիս 167
Աղլուրիա 232
Աղլուս 125
Աղնիունա 211
Աղվար 164
Ախալցխա, Ախալցիխե 121, 131, 163
Ախալքալաք 162
Ախթամար, Աղթամար 11, 124, 156
Ախուրյան 128, 129, 163, 165, 185, 220, 221, 474
Ակե 158
Ակլ 151
Ակկադ 23, 31—32, 34, 35, 39, 102, 212, 223
Ակն 126, 140, 167
Ակուռի 121, 165
Ակուանի 185
Ակչա 158

Ակցիում 329
Ահամակհա 254
Ահեկան 383
Ահուրա-Մազդա 238, 254 372—375, 378, 378, 397
Ահրիման 372—373, 377, 379, 397
Աղահեճք 159
Աղանդռոտ 158
Աղբակ 152, 155, 158, 204
Աղբիանոս 422, 425, 431, 442—483, 499
Աղեղնավոր 100
Աղի 249
Աղիհովիտ 138, 154
Աղիովիտ 138, 368, 455, 474
Աղձնիք 148, 150—154, 155, 303, 370, 430, 431, 465, 466, 480, 496, 506
Աղձնունիք 361
Աղովիտ 157
Աղվանդռոտ 158
Աղվանք 132, 144, 148, 160—161, 221, 265, 319, 327, 334, 362, 395, 420, 432, 480, 514
Աղվե 161
Աղստաֆա 162, 180, 221
Աղտուն 162, 334
Աղրի-դաղ 121
Ամադանա 187
Ամադունի 361
Ամահար 183
Ամամպաշ 183
Ամաշա-Սպանդա 372
Ամասիա 144
Ամատունի 361, 433, 434, 435, 498, 503, 509
Ամարաս 160, 433
Ամբերդ 165, 221
Ամեդ 185
Ամիդ 53, 185, 460, 461, 506
Ամմատուրի 211
Ամմիանոս Մարկելլինոս 445, 447, 459, 464, 465, 472—473, 476, 478, 483, 485, 486
Ամու-Դարիա 143, 247, 478
Այգառք 155
Այինա 190
Այլի 155
Այծյաց բերդ 153
Այծձուկ 100
Այսվանք 155
Այրարատ 126, 146, 148, 163, 164, 204, 205, 295, 334, 367, 471
Այրիվանք 166
Այրում 160
Անահիտ 149, 153, 157, 308, 313, 328, 376, 377, 379, 382, 395, 396
Անահտական գավ. 379
Անանիա Շիրակացի 287, 264
Անապատ 190
Անգանու 226
Անգեղ 151, 470
Անգեղտուն 480
Անգլիա, անգլիացի 8—10, 13, 18, 139
Անգղ 165, 217
Անդիաբե 183
Անդոկ, Անդովք 368, 435, 454
Անդրկասպյան տափ. 27
Անդրկովկաս 14, 15, 131, 144, 170, 236, 240, 242, 243, 278, 362
Անզետինի 151
Անընդմիջ 470
Անի 85, 121, 149, 165, 170, 357, 378, 416, 463, 468, 498
Անձախաձոր, Անձախիձոր 158
Անձավացիք, Անձևացիք 157, 379
Անձիտ 151, 480
Աննիբալ 295
Անհուշ 470
Անտիաբե 196
Անտիոք 290, 294, 302, 306, 400, 412, 426, 461, 463, 477
Անտիոքոս 293, 296
Անտիտավրոս 119
Անտոնիոս 326—330, 338, 339
Անուշ 287, 389
Աշխատար 354, 498
Աշխեն 420
Աշկուզա, Աշկուզաներ 242
Աշմունի-իք 153
Աշմուշատ 151, 349
Աշնակ 165
Աշոցք 166
Աշպաշտատտուկ 183
Աշտարակ 165
Աշտարակաց գյուղ 165
Աշտիշատ 152, 379, 382, 419, 424, 430, 449, 451, 453
Աշուրա 214
Աշքուզա 251
առրաներ 292
Ապահունի-իք 154, 444
Ապարանիք 154
Ապարան 186
Ապոլլոն 381
Ապպիոս 306
Աջարիա 162
Առազաինի 186
Առավեղյան 498
Առավենյան 498
Առբերանի 157, 368
Առիճ 165
Առինճ 150
Առյուծ 100, 149
Առնիս 190
Առնոհոտն 157
Առոսպիժան 161
Առվենից ձոր 154
Ձուտեր 156
Առուա 183
Ասատի 183
Ասարհադդոն 181, 234, 242
Ասիա 3, 25—27, 28, 31, 32, 35, 38, 39, 41, 43, 99, 115, 117, 118, 124, 141, 142, 143, 167, 172, 176—178, 180, 188, 191, 193, 198, 203, 208, 222, 224, 233, 242, 243, 244, 246, 247, 249, 250, 296, 299, 300, 302, 303, 305, 315, 321, 327, 398, 400, 401
Ասիական 8, 14, 15, 42, 43, 48, 68, 115, 116, 117, 289, 308, 316
Ասղոնք 153
Ասլացփոր 163
Ասպակունիք 152
Ասպուրակ, Ասպուրակես 459
Ասորեստան, ասորեստանցիներ 3, 10—11, 19, 20, 37, 43, 44, 46, 48, 49, 52—54, 71, 77, 87, 94—96, 109, 112, 138, 142, 150, 173, 177—180, 181, 182, 183—185, 187, 188, 189, 191, 192—196, 197, 198, 200—201, 203, 205, 206, 209—210, 211—213, 214—216, 217, 221—232, 233, 234, 242—243, 253, 254, 272—274, 283, 287, 299, 303, 347, 376, 380, 441, 467
Ասորիք, ասորիներ 49, 50, 96, 185, 210, 217, 224, 302, 380, 387, 506
Ասուր, Ասսուրա 37, 46, 53, 189, 196, 197, 199, 200, 201, 207, 208, 230, 232, 238
Ասսուրբանիպալ 10, 87, 105, 181, 234, 242—243
Ասուրդա 187, 226
Ասուրիա 195, 196
Ասսուր-դան 222
Ասսուր-Դանիլ 53
Ասսուրհադդոն 181
Ասսուրնազիրպալ, (Ասսուրնազիրապալ) 53, 183, 188, 189, 198—199, 202—203, 206
Ասսուր-Նիրարի 224
Աստանիա 231
Աստարա 120
Աստիաք 284
Աստիանին 150
Աստղաբերդ 153
Աստղիկ 30, 153, 281, 380, 381—382, 395
Աստվածաշեն 14
Աստվածաշունչ 3, 4, 23, 28, 29, 48, 129, 177, 204, 234, 256, 509
Աստվածընկալ 166
Աստուրյան 296, 309, 313, 316, 318, 319, 330, 430, 438, 443
Ասքանազյան 251
Ավալա 167
Ավան 166, 463
Ավարայր 158
Ավգոստոս 330
Ավետա 376
Ավետարան 410, 411, 459
Ավկոմի 164
Ավնիկ 164
Ավտիյարա 254
Ավրելիոս 356
Ատատ 498
Ատբինի 190
Ատկուն 199
Ատոմ Մոկացի 511
Ատրոպատեն 290
Ատրպատ կամ Ատրոպատ 290
Ատրպատական 119, 145, 148, 153, 155, 160, 166, 290, 292, 293, 295, 301, 327—328, 330, 337, 339, 343, 347, 352, 400, 444, 457, 467, 468
Ատքանան 187
Ատրա 190, 259, 260, 283
Ատրաբ 324, 401
Ատրաբիա 26—28, 32, 118, 337
Ատրագած 13, 121, 163, 165, 170, 186, 221, 454, 468
Ատրագածոտն 165, 221
Ատրագուս 334
Ատրագվա 296, 334
Ատրազաս 190
Ատրիդ 231
ատրուճկներ 284
Ատրպ-Կասպյան տափարակ 27
Ատրպ 255
Ատրծանի 123, 125—128, 133, 135, 142, 151, 152, 153, 165, 182, 185, 196, 198, 204, 205, 207, 208, 213, 214, 227, 252, 255, 256, 263, 266, 271, 291, 313, 314, 346, 363, 370—371, 421, 477
Ատրհեղ 163
Ատրամ 260, 283
Ատրամազդ 378, 380, 381
Ատրամալի 208
Ատրամանա 165
Ատրամե 203, 205, 206, 228, 245, 260, 283
Ատրանա 187, 226
Ատրատ 204
Ատրատատ 5, 13, 15—17, 30, 120, 177, 187, 204—205, 234, 237, 248, 262, 390, 415, 508
Ատրատյան դաշտ, երկիր, նահանգ 13, 31, 121, 129, 135—139, 143, 144, 146, 204,

219, 227, 237, 244, 251, 257, 295, 327, 334, 366, 392, 425, 433, 434, 455, 468, 474, 496, 499, 505, 509
Արարդի 199
Արաց 383
Արաքս 13—15, 120, 121, 122, 125, 128, 129, 132, 134, 137, 138, 140, 142, 156, 158, 160—161, 163, 164, 166, 171, 186, 187, 204, 205, 214, 219, 221, 238, 255, 257, 260, 278, 283, 287, 294, 295, 301, 314, 327, 331, 334, 344, 366, 389, 395, 433, 434, 471, 474
Արբայիլի 199
Արբակի 202
Արբելա 289, 359
Արբու 231
Արգամ 297, 389, 391
Արգաստովիտ 154
Արգավան 390, 391
Արգինա 165
Արգիշտինինա 186
Արգիշտինա, Արգիշտիհինիլի (Արմավիր) 165, 186, 220
Արգիշտի (Արգիստի) Ա 182, 203, 220—226, 227, 228, 237, 241, 242, 245, 260, 320
Արգիշտի (Արգիստի) Բ 233, 234, 245
Արդահան 131
Արդանուշ 162
Արդարաա 183
Արդավիլ 144
Արդինիա 190, 192
Արդեն 179
Արդի 190
Արդինի 205
Արդինինա 186
Արդիշի 232
Արեգակ 99, 268, 269
Արեգ 269, 383
Արևորդի 270, 271
Արզաբիա 251
Արզանիա, Ծրզանա 184, 207, 211
Արզանի 182
Արզանինի 151
Արզաշկուն 185, 207, 208
Արզնտինի 151
Արզն 151
Արզնաբզյուն 152
Ար-զունիա 231
Արթուգինի 196
Արիա 30
արիական 248, 265
Արիարաթ 296
արիացի 180, 246—249, 257, 262, 286, 290, 374
Արիդի 206
Արիդինի 206
Արիմաս 183
Արինթեոս 476, 477
Արիոբարզան 337, 338
Արիսի 155
Արիստակես 423, 424, 428, 430, 449
Արիստոտել 288
Արծակ 165
Արծափ 166
Արծկե 153
Արծն 150
Արծնի 166
Արծունի 361
Արծրունի 136, 156, 158, 297, 304, 309, 361, 442, 443, 453, 454, 467, 468, 472, 474, 492, 493
Արհմն 377, 397
Արձախ 160
Արձանիա 199
Արձի 231
Արձիբեդիս 190
Արձն 151
Արձունիա 186
Արզանա 150
Արզն 139
Արճակ 16, 157, 158
Արճեղ 11, 14, 16, 124, 182, 227
Արճիշակովիտ 157
Արմա-դալ-լի 231
Արմա 251
Արմանզու 230
Արմանց 128
Արմավիր 13, 15, 65, 129, 144, 165, 208, 220, 271
Արմենակ 260
Արմեն 180, 248, 249—258, 265—266, 268, 269, 277—278, 389
Արմենիա 119, 251, 252, 253, 255—257
Արմենիոն 249, 250
Արմիդա 231
Արմինա 253
Արշակ Ա 341
Արշակ Բ 429, 445—449, 452, 453—456, 459—460, 461, 462, 463, 464—466, 467, 472, 479, 482, 487, 492, 515
Արշակ Գ 163, 494—498
Արշակ Պարթև 291, 299
Արշակավան 166, 448, 454, 462—463
Արշակունի,—իք 4, 147, 149—152, 154, 165, 166, 330—336, 339, 351, 352—353, 355—357, 359, 361, 367, 368—369, 378, 379, 387, 394, 396, 399, 415, 429, 437, 445—446, 453, 491, 492, 494, 496, 497, 499, 500, 503, 511
Արշամ 291
Արշամունիք 153

Արշարունիք 164, 338, 435, 463, 471, 474
Արշավիր 435
Արպադ 225, 228
Արշո-Ախիճ 165
Արսամասատ 291
Արսամես 291
Արվաստան 151
Արտագերս 165, 338, 463, 471—474
Արտագ 158, 415
Արտահան 162
Արտամետ 11, 14, 157, 212, 297, 393
Արտանես 301
Արտաշատ 129, 135, 144, 166, 295, 314, 317—318, 325, 328, 334, 340, 343—344, 346, 351, 356, 389, 395, 396, 433, 434, 439, 474
Արտաշեսյան հարստություն 147, 293, 298, 304, 331, 332, 333, 335, 337, 338, 353, 360, 369, 381, 387, 388, 392, 393, 466
Արտաշեզյան կամ Արտիշեսյան 158
Արտաշես Աքեմենյան 3
Արտաշես արքայորդի 443
Արտաշես 255
Արտաշես Ա 157, 174, 293—298, 299, 301, 320, 321, 333, 335, 367, 387—392, 393, 466, 479, 481
Արտաշես Բ 329, 330
Արտաշես Գ 340
Արտաշես Գ (Արտաշիր) 513, 515—516
Արտաշես Մամիկոնյան 490
Արտաշիր 397, 398, 399, 400, 492, 494, 495
Արտասիրարի 183
Արտավազդ Ա 298
Արտավազդ Բ 304, 322, 323—324, 326, 327—330, 333, 388—392
Արտավազդ Գ 332, 338
Արտավազդ Դ 400, 401
Արտավազդ Մամիկոնյան 435, 443, 447
Արտավազդ մանուկ 493
Արտավազդ Մար 328
Արտավանյան 158
Արտավան 339—343, 358, 359, 398—400, 472—473, 477, 483
Արտաքսիաս 293
Արտաքսիատա 166
Արտաքսերքսես Բ (պարսից Բահմանը) 3
Արտեմիս 381
Արտի 156
Արտուարիրու 190
Արցախ 122, 137, 138, 140, 144, 146, 148, 160, 171, 179, 221, 228, 334, 433, 466, 480, 510, 514, 515
Արուա 199
Արուբի 199
Արուճ 16
Արևանի 199
Արուրա 199
Արփա-Լայ 129, 186, 220
Արփաքսադ 204
Արփի 269
Արքայից գավառ 154
Արքեղայոս 418, 430
Արքունի 186
Արքուբինի 186
Արքսաա 166
Ացուերս 155
Ասուիս 190
Ափրոդիտե 381
Աքեմենյան 6, 8, 143, 254, 255, 272, 274, 275, 276, 289, 299, 377, 378, 396, 397
Աքիլլես 446, 488
Աֆրիկա, Ափրիկե 26, 118, 141, 273, 315, 401

Բ

Բաարա 183
Բաարզուտա 183
Բաբանեայ 223
Բաբանի 187
Բաբաս 190
Բաբարուրան 183
Բաբերդ 130, 140
Բաբուտրա 187
Բաբելոն 3, 4, 10, 12, 26, 28, 33, 39, 40, 43, 49, 73, 94, 96, 105, 110, 135, 143, 195, 198, 234, 240, 243, 250, 251, 253, 255, 273—275, 277, 281, 283, 289, 292, 299, 302, 303, 376, 417
Բաբիկ 494
Բաբուտտա 226
Բագաոհինջ, Բակահաոհինե 150, 380
Բագարան 166
Բագավան 161, 493
Բագադատտի 229, 230
Բագինք 161
Բագնայր 165
Բագվան կամ Բագնաց ավան 165
Բագրատ, Բագրատունի 433
Բագրատունի 162, 165, 304, 369, 494
Բագրևանդ 165, 211, 270, 340, 474, 487, 493
Բադնոց 14, 15, 157, 227
Բաթման-սու 302
Բաթում 119
Բալահովիտ 150
Բալավար 207
Բալըղգյոլ 166
Բալքիկ ծով 247
Բալու 150

Բալկանյան Թերակղզի 247, 248
Բակուր 324, 325, 327, 343, 350, 351, 354, 358, 510
Բակտրիա 289, 290, 293
Բահրամ 401, 500
Բաղաբերդ 160
Բաղանոտա 161
Բաղեշ 133, 136, 140, 151, 256, 263, 313
Բամբիշ 441, 448
Բայազետ 140, 157, 166
Բաշ-Աբարան 168
Բաշ-Շորագյալ 165
Բասեն 12, 16, 164, 256, 456
Բասմաչյան 16, 254, 255, 259
Բաստրա 145
Բաստ 489, 490, 491
Բարդա 161
Բարդածան 416
Բարդող լեռ 165
Բարդուղիմեոս 414
Բարեհուսո Հրվանդան 121
Բարձր Հայք 122, 125, 131, 135, 136, 139, 148, 150, 163, 164, 167, 354, 468, 496
Բարշամ 283, 287, 381
Բաքան 158
Բաքոսյաններ 325
Բաքու 161
Բեզաբդեն 461
Բելք 14, 15, 16, 179
Բեհիստուն 253, 255
Բեռլին 13, 247
Բերդաձոր, Բերձոր 160
Բերդացփոր 163
Բերդիկ 150
Բերկրի 157
Բերոզոս 4, 30, 281
Բել 45, 259, 282
Բենի-Իսրայել 404
Բզնունի-ք 153, 434, 435
Բզնունյաց ծով 124, 153
Բիայնա 186, 205, 214
Բիբրու 100
Բիթանու 205
բիթանացիք 249
Բիթլիս 133, 184
Բիխիրմամի 230
Բինգյոլ 122, 127—128, 153
Բինգու 226
Բին-Նիրարի 53
Բիսիրային 183
Բիսյութուն 8
Բլաուու 223
Բիտ-Դայուկկի 184
Բիտ-Զամանի 184, 185, 187, 188, 207, 211
211
Բիտսագբատի 230
Բիտ-Սանգիբուտի 231
Բլուր 165
Բյուզանդիա 125, 156, 427, 431, 443, 454, 456, 457, 458, 473, 478, 495, 496, 500, 502
Բյուզանդիոն 427, 488, 502, 506
Բյուրական 165, 221
Բյուրականյան լեռներ 122, 128, 153, 496
Բյուրնուֆ 8
Բյուրուն 246
Բնաբեղ 151, 470
Բողունիք 157
Բոլնիս 162
Բոհտան-սու 133, 134, 155, 157, 182, 190
Բողբարդու 241
Բողբերդ 164
Բողնափոր 162
բոշաներ 172
Բոսֆոր 242, 427
Բոտոտա 9
Բորժոմ 132
Բորչալու 162
Բջնի 166
Բրեխ 363
Բրիգ 180, 249
Բրիտանական Մուզեոն 10
Բրյուզլ 9
Բուրա 199
Բուզու 363
Բուժունիք 157
Բուլանըխ, Բուլանըք 153, 256, 283
Բուլհանի 201
Բուխա 163

Գ

Գաբեղյանք 164, 369
Գաբիթյան 158
Գագիկ 156, 157
Գագանածակք 164
Գագավոն 498—500
Գազրիկյան 158
Գաթըրճյան 5, 252, 273, 331, 332, 354, 355, 357, 401, 464, 489
Գալա 236
Գալատիա 317
Գալեմքերյան 204, 258
Գալերիանոս 402
Գալիլիա 405, 408
Գալլիա 401
Գալուստ Տեր-Մկրտչյան 364, 508
Գամգումի 225
Գայանե 420
Գայլատուա լիճ 166
Գայլ գետ 125, 167
Գայոս Կեսար 337, 338, 340
Գանգա 115
Գանձի-Քափա (Արիմերդ) 15
Գանձակ 15, 122, 161, 179, 186
Գանձասար 160
Գառնի 157, 166, 170, 186, 343, 344, 352, 389, 396, 434
Գառնի-Բասար 166
Գարագազյան 329, 330, 331, 355, 399, 482
Գարա-Ձաղ 153
Գարահար 153
գարգարացիներ 161
գարդմանացիներ 161, 498
Գարդման, Գարդմանաձոր 161, 334, 466
Գարեգին վ. Հովսեփյան 16
Գարեգին Ինտունի 433, 475
Գարնեջցի ս. Դավիթ 335
Գարշան 16
Գարչուլլ 492
Գավաշ 156
Գավառ 159
գյաբրեր 7
Գելցեր 204, 205, 258, 260, 380, 381, 420
Գեղամա ծով 124
Գեղարդի վանք 166, 236
Գեղարքունի 12, 15, 122, 159, 186
Գետարակք, Գետարեկ 14, 161
Գերմանիկոս 340, 341
Գզեղ 151
Գիզեղ 90
Գիիշտա 183
Գիլան 142
Գիլզանի 184
Գինգիբիր 183
Գինգիրդա 183
Գինզինա 183
Գիննհուհտու 183
Գիսանե 153
Գիսասե 381
Գլակա վանք 153
Գլաձոր 159
Գլորիոսոս 315
Գյոլե 131
Գյոկչա 159
Գյոտինգեն 8
Գյոքսու 153
Գյուլզուկ 132
Գյումզել դերե 134, 151, 154
Գյումրի (այժմ Լենինական) 165
Գյուլար 18
Գյունեկ-սու 127
Գյուտ 510
Գնել 445, 454—456, 460
Գնթունի 369
Գնունի 369, 448, 498
գնչու 172
Գոգարեն 162
Գոկան, Գուկան 158
Գողթան, Գողթն 158, 395, 504, 505, 510
Գողթնացատան 158
Գոմաձոր 164
Գոմխին 138
Գոշե 319
Գոտարզ 342
Գորգիանոս 400
Գորթք 151
Գորիս 159
Գրետենֆենդ 8
Գրիգորիս 432
Գրիգոր Լուսավորիչ 149, 382, 418, 419—422, 423—425, 428, 430, 435, 437, 439, 441—443, 449, 451, 456, 515
Գրիգոր Մագիստրոս 392
Գուբբի 199
Գուգարաց աշխ., Գուգարք 122, 137, 140, 144, 148, 162, 166, 180, 295, 296, 304, 334, 370, 387, 466, 480, 515
Գուիշմիդ 400, 419
Գուկան կամ Գոկան 158
Գուտիում 176
Գուրիաինի 186
Գուրս 314
Գուրուչա 149

Դ

Դադարշիշ 253—255
Դահինասուր 211
Դալա 231
Դալմա, Դալմաներ 238
Դալաո 153
Դախմա 375, 379
Դահ, Դահեր 290, 339
Դամասկոս 144
Դամդամուսա 185, 188, 200
Դայաենի 183, 185, 197, 207, 361
Դայա 427
Դանիել 387, 441, 442, 449, 506, 507, 508
Դանուբ 143, 247, 248
Դաշտ Արաքսի 166
Դառնի 157
Դասան 152
Դասնավորք 153
Դաստաբեն 434
Դավիթ 335
Դավիթ և Մհեր 380, 392
Դավիթ Շորաւուս 403
Դատյան ե. վարդապետ 16
Դարա 498
Դարալագյազ 159
Դարանդաղի 138, 149, 357, 378, 468
Դարանյան 149

Դարանի 186
Դարաչիչագ 166
Դարբնաց Քար 157, 379
Դարդանել 180
Դարեհ 7, 9, 253, 397
Դարևնից 433
Դարիալ 144, 242, 257, 352
Դարոնք 169
Դափինու 100
Դեգիք 151
Դելի-Բաբա 16, 185
Դեմեռը 153, 381
Դենշապուհ 457
Դերբենդ 144
Դիրյան 150, 295, 380, 488
դը Լագարդ 247
դը Մորգան 9, 169, 174, 178
դը Ռուժե 9
դը Սուլոք 12
Դիմդին 126, 127, 208, 256
Դիաուհի 185
Դիարբեքիր 132, 134, 184, 193, 196, 460
Դիիրնակուռ 183
Դիլբատ 100
Դիլիջան 12, 143, 171, 180, 221, 256, 278
Դիմամոս 183
Դիմաքսյան 498
Դիոդոր Սիկիլացի 83, 92
Դիոկլետիանոս 402, 429, 438
Դիոն Կասսիոս 328, 329, 350
Դիոս 381
Դիրա, դիրացի 202
Դիրիգ-լի-րակ-սադու 231
Դկլաթ 187
Դյուա 185
Դյուպերրոն 7
Դյուպլան 14
Դյուտուալինի 190
Դյուցընկից 281
Դնեպր 143
Դննատր 143
Դոկտոր Պոլակ 14
Դոն 143
Դվին 144, 166, 434
Դրաշպետ 165
Դրաստամատ 471
Դու 164
Դումմլդաղ 125, 130
Դունայ 243, 247
Դուրուբանի 186
Դուրտուկկա 229

Ե

եգերաց աշխարհ 162
եգիպտոս 3, 4, 6, 8—9, 20, 26, 27, 32, 34, 35, 38—41, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 54, 55, 58, 61, 64, 68—71, 83—85, 87, 89—93, 96—99, 104, 112, 113, 115, 143, 169, 177, 217, 223, 225, 233, 238, 243, 275, 289—291, 326, 329, 360, 371, 383, 412, 414
եղեմ 127
եղեռնա 121, 144, 401, 415—416, 427, 506
եղի-Քլխան 14
եզանց քեղդ 153
եզեկիել 251
եզնիկ 65
եզնուտ 153
եիովպիա 51
ելայինի 186
ելիաու 190
ելիպրի 190
ելհիթ 187
ելուլա 187
եկբատան 327
եկեղեցց գավառ 149, 295, 308, 354, 379, 496—498
եհովա 403
եղեգյակ 165
եղեգիա 159
եղիա 303
եղինգ 158
եղիշե 137, 363, 364, 365, 371, 379, 510
եղիվարդ 165
ենոքն 178, 261
եսայի մարգ. 48, 234
երազգավորք 165
երազմակ 455
երախանի 163
երասխաձոր 129
երեմիա 243, 250, 251
երևակ 100
երևան 12, 14, 15, 134, 166, 186, 221, 237, 256
երևարք 154
երևել 498
երզնկա 123, 126, 149, 183
երիայինի 123, 166
երիանի 186, 187
երիասայ 223
երիդիաս 186
երիդուալինի 211
երիելտուալինի 186
երիզա, երեզ 149, 308, 379, 380, 382
երինաս 190
երինգ 158
երիցյան 13
երխեթք 151
երկավոր 100
երկիր Արծրունյաց 156
երնչակ 159
երվանդ 172, 174, 393
երվանդակերտ 165
երվանդաշատ 165, 474
երվանդունիք 158
երուսաղեմ 113, 144, 178, 249, 408, 409
եփրատ 9, 12, 25, 28—30, 32—33, 39, 41, 43, 54, 58, 87, 94, 99, 101, 115, 120, 122—123, 125, 126, 128, 132—134, 136, 140, 142—143, 148, 149, 150, 166, 169, 172, 175, 178, 180, 182, 187, 192, 193, 194—196, 198, 202, 206, 207, 208, 210, 214, 215, 217, 233, 251, 252, 255, 263, 271, 291, 299, 301, 303, 308 315, 320, 324, 337, 341, 348, 350, 355, 356, 357, 358, 379, 382, 400, 454, 464, 468, 484, 488, 506
եվալցոց աշխարհ 273
եվդոկիա 167
եվպատոր 300
եվսեբիոս Կեսարացի 427
եվրիպիդես 325
եվրոպա, եվրոպացի 7—9, 11, 26, 39, 41, 73, 76, 86, 99, 113, 115, 116, 118, 141—143, 169, 180, 239, 246—249, 277, 300 305, 320, 326, 362, 394, 401, 418
եվքսինյան Պոնտոս 486

Զ

Զաանզար 183
Զաբ 155, 205, 215
Զաբանաու 183
Զաբտախայեցւոց երկիր 223
Զաթերի 184
Զագրոս 118, 213
Զախալու (Ծովակ) 13, 205
Զանգեզուր 122, 186
Զանգու 124, 186, 220, 238
Զանդուինա 208
Զանի 207
Զարմեն 499
Զարեհավանդ, Զարևանդ 156
Զարթփենոս 311
Զարհ 293, 294, 295, 296, 301, 316
Զարհեհավան 155, 165, 474
Զարիադրես 293
Զարիշատ 154, 165, 474
Զարիկու 183
Զարմանդուխտ 492, 493
Զարուժի 286
Զենդ-Ջվիատա 8, 343, 372—373, 378
Զենոբ Գլակ 152, 363, 381
Զենոբիա 344
Զենոն 340
Զերենե-սու 185, 187, 193, 196
Զըմզըմ-դաղ 13, 228, 235
Զիելի 315
Զինախադուսսու 231
Զիկարտու 184, 228,—229, 230, 231
Զիկիդունի 190
Զոդիակոս 100
Զոի 159
Զվարթնոց եկեղեցի 16, 238
Զրադաշտ 372, 377, 379
Զրվան 30, 281, 377, 397
Զուզարուրա 183
Զուայինի 186
Զուղու 253
Զուզումատու 190

Է

Է 109, 110
Էգեյան ծով 248
Էգիրի և որդիք 114
Էլամ 11, 31—33, 37, 39, 41, 43, 177, 230
Էլամա 187
Էլար 12, 166, 186, 221
Էլ-Ասսուր 43, 44
Էլբրուս 26
Էլիպի 230
Էմին 279
Էնգիտ 185
Էջմիածին 12, 13, 15, 18, 165, 205, 238, 369, 389
Էրախանի 460
Էրաշեի 163
Էրատո 332, 333
Էրիդունի 185
Էրզրում 14, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 134, 140, 142, 150, 183, 214, 220
Էրիահի 186
Էրիդուախի 165—166, 186
Էրիմենա 245
Էրի 199

Ը

Ըռնա 155

Թ

Թադեոս առաքյալ 414, 415
Թահգարճախ 254
Թալիշ 16, 161
Թալին 165
Թախտ Տրդատի 396
Թանահատի վանք 159
Թավուսկյար 163
Թավրիզ 119, 142, 144, 159, 171
Թարթառ 160, 221, 334
Թարխուլաբա 225
Թափադիբի (Հայկավան) 13
Թափարավան 170, 335

Թեքե 83, 91, 93
Թեզլաթ-Ադար 181, 195, 197, 200
Թեսալիա 249
Թերմուսա 330, 332
Թերսիդես 446
Թեհրան 142, 171
Թեոդոս 150, 436, 495—496, 498, 499, 501, 502
Թեոդոսիա 363
Թեոդոսուպոլիս 150
Թեքման 150
Թիգլաթպալասար (Թեգլաթ-Պալասար) II 181, 183, 195—197, 200, 202
Թիգլաթպալասար (Թեգլաթ-Պալասար Գ) 181, 187, 224—226, 227—228, 230
Թիլ 149, 381
Թոգ 251
Թոգարմա ծով 251, 252
Թոգորմա 277
Թոմաս առաքյալ 415
Թոնդրակեցի 418
Թոնդրուկ Թոնդուրակ 122, 126
Թոռնավան 158
Թովմաս Արծրունի 136, 297
Թովմաճան 303, 325
Թորգոմ 251, 262, 277
Թորդան 149, 381
Թորթում 130, 150, 163
Թորոսյան 380
Թոփրակ-Կալե 13, 16, 235, 236, 238, 240
Թռեղք 162
Թրաբի 155
Թրակիա 242, 246, 248, 257, 289
Թրիալեթ 162
Թուբալ 178, 229
Թուխարք 163
Թուկլաթ-Ադար 53
Թուշեր 257
Թուրա 30
Թուրան 118, 177
Թուրավահարա 254
Թուրքիա 13—15, 30, 169

Ժ

Ժյուլ 11
Ժոախիմ 11

Ի

Իբերիա 334, 335
Իբն-ալ-Ֆակիհ Համադան 145
Իգասեանց երկիր 223
Իդնա 109
Իզիբիա 231
Իզիդու 254
Իլդաբուն 238
Իմալա 200
Իյայա 202
Ինգուշներ 257
Ինգիտ 207
Ինգու 160
Ինճիճյան 138, 139, 143, 146, 148, 362, 370
Իննակնյան վանք 153
Ինուանա 190
Ինու 160
Իշայր 154
Իշքար 69
Իշիլ-Իրմակ 318
Իշխանագոմ, իշխանի Գոմ 14, 217
Իշխանաց գյուղ 163
Իշխանիկ 335
Իշկագուլու 186
Իշկիգուլի 220
Իշոց 154
Իշպուինի (Իսպուինի) 191, 203, 212—215, 245
Իշտար 225
Իշտիլիբրիա 184
Իշտիքունի 186
Իպխարի 190
Իշավան 165
Իսուա 207
Իսպիլիբիրա 201
Իստահր 6
Իստար 199
Իստարատ 201
Իսրայել 243
Իսփիր 150
Իվանովակի 15, 179, 220, 236
իվերներ 178
Իտալիա 241, 352
Իտինի 199
Իրան 6, 7, 8, 26, 27, 119—120, 134, 141, 142, 144, 177, 180, 184, 247, 273, 274—276, 288, 289, 291, 299, 300, 339, 341, 343, 345, 352, 353, 355, 356, 358, 359, 361, 371, 376, 377, 444, 470, 476, 477, 492, 493
Իրանզու 228, 229
Իրազու 229
Իրբիդի 199
Իրդանիունի 186
Իրդանխունի 220
Իրդիա 187
Իրիս 167
Իրիտիա 208
Իրկիմայինի 186
Իրկուա 233, 245
Իրմուսինի 190
Իրտիսատի 183, 245
Իքարոս 143

Լ

Լագաշ 34
լազ, լազեր 249, 261
Լազիստան 474
Լազիքա 474
Լալայան 172, 174, 269
Լալվար 171
Լապտուրի 201
Լասիստա 167
Լասսեն 8
Լարենց 418
Լարիսսա 249
Լեզք 11
Լեման Հաուպտ 15, 16, 191, 232, 236, 237, 239, 240, 252
Լեյարդ 10, 12, 13
Լենկքիմուր 243
Լենքորան 120
Լեո 334
Լեպիտոս 326
Լեպսիուս 9
Լընորման 11, 18, 19, 30
Լիկոս 125, 318
Լինչ 139, 418, 422
Լյուտիբրի 245
Լյուրիկե 401
Լոնդոն 13
Լոռի 162, 171
Լուբ 187, 226
Լուբի 226
Լուխունիի 186, 214
Լուկիոս Վերոս 356
Լուկուլլոս 135, 305—316, 317, 323
Լուկա 183
Լուհիունիի 166
Լուսաբեր 100
Լուսավորիչ 149, 422—423, 424—425, 430, 432, 435, 441—442, 449, 476, 499, 502, 503, 516
Լուսիա 187, 226
Լուսին 99, 190
Լուվր 351
Լուտիբրի 210, 211, 212, 245
Լուքի 187
Լուքիա 201

Խ

Խադ 454, 462
Խադամ 217
Խադու 199
Խաղեն 160, 334
Խաչքա կամ խաչ 177
Խալդ 15, 20, 157, 179, 190—191, 192, 205, 215, 220, 252, 256, 258, 259, 260, 277
Խալդի, Խալդիա 232—233, 238, 241
Խալզիդիպխա 200
Խալիբներ 178, 228
Խալպի 226
Խաղղիք 179
Խաղխաղ 161
Խամուր 153
Խառան 325
Խասիս-Ադրան 30
Խատատու 199
Խարա 190
Խարակոնիս 16
Խարաման 379
Խարապքյոլ 217
Խարբերդ 16, 120, 127, 132—134, 137, 140, 185, 207, 236, 291, 349
Խարպիսինաս 226
Խարգա 199, 206
Խարզան 151
Խարխար 230
Խարմասա, Խարմասացի 199, 206
Խաչքա կամ խաչքա 177
Խեր 156
Խերհեթք 151
Խեցգետին 100
Խեք 261
Խզու 151
Խիզան 151
Խիլիոկոմ 464
Խլաթ 144, 153
Խնձորեսք 158
Խնուս 153
Խոժոռաբերդ 159
Խողոցիմ 159
Խոյ 100, 156, 184, 190
Խոշաբ, Խոշապ 14, 158
Խոչևան 131
Խոսրով II (Արշակ) 359, 382, 398—460, 402
Խոսրով Բ Կոտակ 429—437, 446
Խոսրով Գ 496—498, 499, 500, 503, 504, 510
Խոսրով Գարդմանացի 512
Խոսրով Պարթև 354, 355, 356
Խոսրովակերտ 434
Խոտ 159
Խոտակերից վանք 159
Խոտանան 160
Խորասան 118, 142, 145, 171, 291, 299
Խորենացի 4—5, 11, 17, 20, 30, 65, 136, 137, 146, 147, 152, 153, 163, 174, 204, 216, 218, 219, 253, 258, 260, 261, 270, 271, 279—281, 283, 284, 287, 297, 333—334, 361, 363, 367, 379, 386, 387, 389, 391, 392, 393, 416, 428, 430, 443, 446, 454, 455, 462, 463, 466, 472, 474, 475, 487, 697, 500, 502, 503

Խորխոռունի, Խոխոռունի 154, 304, 369, 498
Խորխոր 219
Խորձյանք 150
Խորնի 153, 363
Խոր Վիրապ 169
Խորսաբադ 10
Խուբուշկին 184, 198, 205, 206, 208, 232
Խուբուսկացիներ 201
Խուզիստան 470
Խուի 152
Խուժաստան 470
Խուլա 200
Խուլայիա 200
Խուռուն 199
Խուլի 150, 152, 153
Խուլի 152
Խուսանևայ 223
Խուտուինի 190
Խուրս 314

Ծ

Ծալկան 162
Ծաղկանց լեռ 122, 125, 382
Ծաղկուն 166
Ծաղկունյաց ձոր 166
Ծաղկանիք 166
Ծամնդով 167
Ծար ավան 159
Ծավտիք 152, 465
Ծղվտան 14, 217
Ծղուկ 159
Ծորափոր 162
Ծովապարդ 12
Ծովք 132
Ծոփաց աշխարհ 291, 294, 295, 301, 304, 308, 316, 319, 430, 470, 498
Ծոփք 150, 151, 291, 301, 466, 480

Կ

Կադմեացի 370
Կադուշա-Նի-ա 231
Կաղամիրա 187
Կալիգուլա 342
Կալլար 187
Կալլաոքա 226
Կախկի 335
Կակիա 206
Կաղզվան 164
Կամճաքար 165
Կամախ 149
Կամբիզ 274
Կամբրատ 253
Կամսարական 164—165, 364, 463, 471, 498—500, 502
Կայան 162
Կայեն 455
Կայնոպոլիս 356, 358
Կանայան 205, 389
Կանգարք 162
Կանգով 157
Կանգավար 157
Կանից 16
Կաննինգ 10
Կաշխարի 184, 187
Կաշու 43, 44
Կապան 150, 160
Կապան-Մադեն 126, 128
Կապադովկիա 32, 42, 148, 161, 167, 178, 249, 251, 261, 283, 296, 299—300, 301, 303, 308, 315, 316, 340, 356, 415, 418, 461
Կապույտ 165
Կապուտա 165
Կապուտան 124
Կապուտկող 156
Կասրք 160
Կասիա 226
Կասիարի 200, 201
Կասպ 160
Կասպից ծով 118, 119, 120, 124, 125, 128, 132, 139, 142, 143—144, 160, 161, 166—171, 177, 213, 224, 242, 247, 250, 278, 291, 293, 295, 309, 320, 345, 432
Կաստրա 226
Կաստրա 465
Կարալլու 230
Կարակալլա 358, 359
Կարապետյան 16
Կարապետ Տեր-Մկրտչյան վարդապետ 415, 424
Կարապունիք 155
Կարասու 126, 167
Կարբի 165
Կարեն 363
Կարիճ 100
Կարին 144, 150, 295, 346, 491
Կարինոս 401
Կարխեմիշ 213, 228, 229
Կարկառ 154
Կարմիր 26, 118, 158
Կարս 16, 121, 131, 140, 165, 256
Կար-Սալմանասար 207
Կարս-Լայ 185, 220
Կարքիներ 381
Կավարտ 160
Կեթիկ 151
Կեչատ 142
Կելիշին 11, 14, 16, 213, 232
Կեղկիզ 125
Կեղք 150
Կեմ 217

Կենան 498
Կենտրիտ 256
Կեչառոք 166
Կեսար 325, 326
Կեսարիա 167, 419, 424, 439, 448, 449, 461, 483, 502
Կերճանիս 149
Կետիկյան 151, 298
Կզզըլ-Իրմակ 167
Կիթիճ 150
Կիլաքար 243
Կիրրու 183
Կիհհունի 159
Կիզիլ-Կալա 16
Կիլակ 472—473, 477, 483
Կիլամբատի 230
Կիլիկիա 119, 178, 180, 229, 230, 244, 251, 261, 300, 301, 303, 313, 317, 320, 326, 327, 355, 461, 483, 506
Կիլիմիր 226
Կիլիս 241
Կիկոնք 249
Կիմմերիանի 128
Կիմմերացիներ 223, 234, 242—244, 250
Կինաբուին 200
Կինգիշտիլենգա 183
Կենդուտաուշ 183
Կինուկա 183
Կիշ 34
Կիպաբարուտակա 183
Կիպակի 201
Կիպարուշա 183
Կիպրոս 35, 327
Կիս-պալ 231
Կիստան 226
Կիրգանցիներ 201
Կիրինի 183, 196,
Կիրխի 199, 201, 202
Կիրհու 185
Կիրոսու 277
Կիրրուրի 199
Կլատիոս 331
Կլարշեք 162
Կլարշք 162
Կլավդիոս 306, 345
Կլեոպատրա 300, 303, 316, 327, 328, 329
Կլեմես Ալեքսանդրացի 412
Կղարշք 162, 295
Կյուրեղ Ալեքսանդրացի 436
Կյուրոպեդիա 3, 255, 277, 284, 285
Կյուրոս 252—253, 277, 284, 285, 286, 391
Կշիռ 100
Կոգ 448
Կոգովիտ 166
Կոդոման 289
Կոդուր 158
Կոլխարինի 183
Կոհիսոն 167
Կողբ 120, 129, 138, 145, 171
Կողբափոր 162
Կող 131, 163
Կողիք 160
Կողանիա 144
Կողբիս 148, 170, 273
Կոմինական 433
Կոմմագեն 148, 300, 340, 346
Կոն 490, 491
Կոնիքեր 422
Կոշանլու 16
Կ. Պոլիս 10, 17, 246, 251, 256, 297, 362, 418, 427, 436, 448, 465, 473, 489, 495
Կոսական, Կովսական 160
Կոստանդ 430, 438, 443, 445, 457, 458, 461
Կոստանդին 427, 428, 429—430, 436, 438, 495, 501
Կոստանյան 380
Կուկաս 16, 118, 122, 132, 135, 170, 171, 172, 177, 178, 179, 239, 242, 250, 257, 292, 296, 318, 332, 334, 337, 352, 432, 433
Կոտոր 158
Կորբուլոն 345—350, 351
Կորդիք 155, 480
Կորդվաց աշխարհ 136, 195, 204, 261, 313, 334, 464, 466
Կորգուեն 154, 299, 301, 303
Կորդուխներ 155, 256, 263, 311
Կորդուք 154, 311, 465
Կորեք 151
Կորյուն 65, 504—508, 509, 510
Կորճեք 148, 493
Կոռոց 165
Կվաշավան, Կվաշ 165, 454
Կտեսիֆոն 299
Կտեսիաս 3,4
Կրասոս 323—327, 331, 339
Կրետե 37
Կրիակունք 163
Կրճունիք 158
Կրման 500
Կուառս 363
Կուզուր-Նախխունտե 37
Կուլիալինի 186, 221
Կուլիքարզինի 196
Կուկունու 202
Կումայրի 165
Կումմուխ 196, 225—226
Կուլունջիկ 10
Կուլո 100
Կուշտաշալի 225
Կուտի 176, 177

Կուր 14, 122, 125, 130, 131, 143, 160—163, 179, 220, 221, 228, 242, 278, 301, 334, 335, 387

Հ

Հաբանգ 159, 433
Հաբեթ 30
Հաբել 506, 507
Հագարա գյուղ 159
Հադամակերտ 158
Հազկերտ II 500, 510, 513
Հաթ,Հաթեր, Հաթք 177, 178, 207, 223, 229, 261
Հալդիսա 255
Հալիկարնասցի 3
Հալիձոր 159
Հալիս 249, 250
Հակոբ 432
Համադան 327
Համազասպ 503
Համազասպուհի 475
Համմուրաբի 40, 43, 73, 74, 112, 114
Հայաստան 4, 6, 10—12, 15, 17, 18, 20, 26—30, 31, 38, 41, 42, 64, 118, 119—122, 123, 128, 132, 134—141, 144—146, 147—155, 156—158, 160, 162, 163, 164, 167, 169, 170—173, 176, 177, 179, 180, 183, 188, 189, 191, 192, 193, 204, 205, 236, 239, 241, 242, 253, 253, 254, 256—258, 261—266, 270—272, 276, 278, 279, 280, 281, 283, 286—290, 294, 295, 296, 298, 299, 301—303, 304—305, 308, 309, 311—312, 315, 317—321, 322—326, 327—334, 335, 336, 337—338, 339—359, 361—363, 368, 371, 377, 378—381, 382, 383, 386, 387, 389, 392, 394, 395, 396, 398, 399, 400—403, 414, 415, 416—422, 425—427, 429—431, 433—434, 436—438, 441, 443, 444, 445, 449, 450, 451, 456, 457, 458, 461, 464, 465—468, 469, 471—475, 476—479, 483, 484, 487—493, 496—499, 501—502, 504, 505, 506, 510, 511
Հայկական Բարձրավանդակ 122, 123. 124, 178, 180, 181, 182, 188, 203, 214, 220, 255—257, 259, 265, 278, 282, 287, 293, 294, 295, 320, 353, 360
Հայկական Պար 121
Հայկական սարահարթ 134, 188, 192
Հայկական Տավրոս 119, 416
Հայկաշեն 153
Հայկ 5, 80, 153, 259, 262, 282—283
Հայոց Քառ 166
Հայոց Կարթագեն 314
Հայոց Ձոր 158, 216, 282
Հայունի 385
Հայր Մարդպետ 442, 453, 491
Հայք 261, 282
Հանդարերդ 160
Հանգու 232
Հանի 161
Հանիոխ կամ Հենիոխ 261
Հանձիթ, Հանձիթք 151, 207
Հանիոխներ 261
Հաշտարտե 187
Հաշտյանք 150, 368
Հաշտիշատ 152
Հապետոսք 30
Հասան-Կալե 12, 129, 164, 214, 219, 237
Հասուվն 325
Հատ 250
Հարաման 379
Հարճլանք 160
Հարմիշանդա 183
Հարմոնիա 249—250
Հարութայինի 190
Հարությունյան 13
Հարք 153
Հացյաց Դրախտ 153
Հացեկաց գյուղ 153, 502
Հացյունյաց պաշտ 159
Հավճիչ 163
Հավունիք 164
Հավուց Քառ 166
Հառս 262
Հեթիթներ,— յաններ 32, 38, 42, 43, 177, 178, 203, 209, 214, 224, 229, 250, 257, 261, 360
Հելենսպոնտոս 180
Հելլեն, Հելլենականություն 264, 288, 294, 304, 339, 412, 413
Հեյդ 7
Հենի 15, 151
Հեր 156
Հերաք 142, 171
Հերակլես 156, 381
Հերոդոտ 3, 4, 104, 105, 204, 252, 255, 277, 292
Հեփեստոս 381
Հեքբյարի 184
Հիգ Շառուսու 38
Հիմուա 183
Հին Աշխարհ 118, 120—121, 141
Հինդուս 115
Հինդու-Քուշ 26, 27, 117, 119
Հին Քուրա 129
Հին Տայք 10, 131
Հինքս 17
Հիսուս 113, 405—411, 414, 415, 418, 422
Հիվերնա 14, 15
Հիքսոս 38, 39, 41
Հյուրշման 150, 151, 152, 156—157, 159, 161, 162, 163, 247, 295, 334
Հյուրկանոս 326
Հյուրովք 323
Հմայակ 509
Հնդկական օվկիանոս 27, 31, 115, 118. 125, 128, 136
Հնդկա-Չինաստան 31
Հնդկաստան 3, 6, 8, 115, 119, 142, 176, 246, 247, 250, 277, 289, 292, 293, 355, 356, 371
Հոգյաց վանք 132, 157
Հողե-բերդ 13
Հողոցիմ 159
Հոման 376
Հոոի 383
Հոռոմք, Հոռոմներ 436, 456
Հոռոմոս 165
Հոռոմոց երկիր 436
Հոռոմստան 436
Հովհաննոս 464, 465, 473, 477, 488
Հովհաննավանք 165
Հովհաննես 249, 385, 406, 411, 418
Հովնան եկեղեցացի 506
Հովիտ Մեծ Բասենո 164
Հորդանան 302, 406
Հոֆմայտեր 256
Հռադամիզդ 343—344
Հռանդեա 349—350
Հռիփսիմե 420
Հռոմ, Հռոմի 294, 299—301, 305, 307, 308, 311, 312, 315, 316, 319, 321, 322, 323, 325—327, 329—332, 336, 337—345, 347, 348, 349—351, 352—359, 378—380, 396, 398, 400—402, 410, 413, 427
Հռոփանոս 507
Հրահատ 311, 317, 319, 327, 330—332, 337, 339
Հրահատակ 332, 337
Հրանտ 256, 289
Հրաշկաբերդ 159
Հրաքոտ-Պերոժ 160
Հրեաստան 326, 415
Հրոտից 383
Հուբուշկիա 184
Հուզինաբիդունա 223
Հուլիանոս 426, 461, 463—464
Հուլիոս Կեսար 323, 326, 330
Հունաստան 3, 6, 25, 102, 115, 173, 240, 273, 276, 288, 396, 415, 420
Հունդուր 183
Հուսիկ կաթողիկոս 432, 438—441, 448, 449, 483, 499
Հուսիկ արք. Մովսիսյան 16
Հուստինիանուպոլիս 164
Հուստինիանոս 120, 167

Ձ

Ձագ 166
Ձիրավ 477, 480
Ձյունակերտ 153
Ձոր Անձախու 158
Ձորափոր 162
Ձոր Ընձահից 158
Ձոյք 160
Ձրավ 165
Ձուինի 187
Ձուկ 100

Ղ

Ղազար Փարպեցի 163, 164, 364, 497, 500, 503, 516
Ղազվին 142
Ղանդահար 142
Ղանլի-Թափա 221
Ղանլիչա 13, 17, 187, 220
Ղարաբաղ 160, 175, 334, 514
Ղարադաղ 129
Ղարաքիլիսա, Ղարաքիլիսե 127, 256
Ղափան 160
Ղուլիչան 13, 186, 221
Ղուկաս ավետարան 411

Ճ

Ճակատք, Ճակք 163
Ճահուկ 155, 159
Ճաններ 361
Ճապաղջուր 150
Ճորոխ 125, 132—133, 139, 143, 162
Ճվաշուտ 158
Ճուլամերկ 155

Մ

Մագնեսիա 294
Մադարա 201
Մազազ 166
Մազանդարան 142
Մազդեզական 376
Մաժան 383
Մալաքիա 11, 132, 140, 167, 214, 223, 224, 225
Մալլավ 231
Մախար 318
Մակաբեներ 403
Մակեդոն (եպիսկոպոս) 495
Մակեդոնիա 26, 249, 457
Մակու 16, 158
Մակրինոս 359
Մահկերտոն 152
Մաղխազ 492
Մամանիխս 183

Մամիկոնյան 152, 158, 162, 304, 369, 400, 420, 431, 435, 455, 472, 475, 476, 478, 479, 481, 490—491, 493, 495, 498, 503, 505
Մայանա 142
Մանազկերտ 11, 16, 127, 153
Մանահերի 432
Մանանագի 138, 150, 496
Մանավազ 260
Մանավազյան 431
Մանգլեացփեր 162
Մանգլիս 162
Մանդակունի 385, 394
Մանդուար 226
Մանյա այրիք 149
Մանյան 150
Մանեքոն 4
Ման 184
Մանի 417, 418
Մանծկերտ 153
Մանկեն 310
Մաննա 184, 214, 221, 222, 224, 228—231, 233, 242, 251
Մաննեի 150
Մանվել Մամիկոնյան 490—495
Մանսկերտ 157
Մատուռ 187
Մաշքոց, Մաշտոց, Մաժտոց 153, 487, 500, 502, 503, 504—510, 512, 513, 514, 515
Մաշիերեք 217
Մաշիս 187
Մտո-մտուկան 16, 20, 158, 248, 257, 258, 261, 262, 268, 296, 360, 362, 389, 419
Մասյացոտն 165
Մասիսա 184, 187
Մասիս 30, 119, 120—123, 126, 137, 142, 158, 163, 180, 204, 220, 255, 262, 389, 390—392, 463
Մասպերո 8, 190, 204, 221, 228
Մատթեոս Ավետարան 145, 411
Մատիատի 201
Մատիլու 225
Մատուսիլու 226
Մատնի 202
Մարաթա Մծուրնացի 4
Մար-Աբաս-Կատինա 4
Մարական 229
Մարակերտ 389
Մարանդ 159
Մար, Մարք 155, 235, 243, 250, 253, 272, 284, 286, 315, 337, 338, 389, 505
Մարաստան 148, 177, 224, 228, 230, 242, 244, 252—254, 258, 265, 286, 289, 290, 292, 295, 296, 302, 347, 378, 400, 464
Մարաց երկիր 480
Մարգար 16
Մարգաց 383
Մարգիանա 253
Մարդ 153, 158
Մարդաղի 153, 346
Մարդաստան 153, 158
Մարդուկ 45, 108, 232
Մարդպետ 369, 472, 473
Մարերի 383
Մարի 155
Մարիամ 405
Մարիետ 8
Մարիրու 184
Մարիցա 457
Մարկոս 326, 339, 411
Մարկոս Ավրելիոս 356
Մարկոս Կրասոս 323
Մարկվարտ 151, 506, 507, 508, 510
Մարմաշեն 165
Մարմարա 248, 249
Մարմետ 157, 165
Մարս 100
Մարսիհու 183
Մարտեր 346
Մարտիրոպոլիս 151
Մավրիկապոլիս 165
Մավրորում 465
Մաքսալոսի 223
Մաքու 256
Մաքսիմիանոս 402, 427
Մաքսիմիլյան 183
Մեդեր 228
Մեդիա 224, 234
Մեդինա 145
Մելայինի 186
Մելաս 167
Մելիդա 214, 215
Մելիտինե 167, 214, 223, 350
Մեծամոր 129, 153
Մեծ-Բասենո 164
Մեծիբանք 160
Մեծկերտ 151
Մեծ Կովկաս 132, 221
Մեծկվանք 160
Մեծ Հայք 120, 127, 147, 148, 166, 167, 292, 392
Մեծ Մասիս 13, 119, 120, 208
Մեծնունիք 158
Մեծորա վանք 154
Մեհկանդակ 433
Մեհեկան 383
Մեհրուժան Արծրունի 296, 309, 380, 417, 466—468, 472, 474, 475, 492, 491
Մեսրոպ 127, 263, 266, 363
Մեղրի 229, 160
Մեմֆիս 90, 103
Մենակ 11
Մենան 139
Մենուաճինիլի 186, 220
Մենուաճինի 214
Մենուա (Մենուաս) Ա 191, 213—215, 218, 219, 220, 223, 226, 228, 235, 236, 237, 241, 242, 245, 260, 320
Մենուա (Մենուաս) Բ 233, 245
Մեսխեթք 258
Մեսխա 404, 407, 408
Մեսրոպ երեց 448, 490, 503
Մեսրոպ Մաշտոց 503, 504
Մետրոդորոս 4, 303
Մերկուր 100
Մեշեդ 142
Մեշինկերտ 216
Մեքհոլ 145
Մեքքա 145
Միաբան 121
Միչա 154
Միլան 427
Միլիադրունի 187
Միլիխու 207
Միլլեր 247
Միհր 150, 214, 280, 351, 371, 376, 379, 380, 381, 413
Միհրան 289, 330
Միհրինես 289
Միհրդատ Պոնտացի 167, 299—301, 305—307, 309—313, 314, 317—318
Միհրդատ վրացի 342
Մինգրելներ 261
Միջագետք 8, 9, 20, 33, 43, 48, 94, 115, 118, 120, 123, 128, 134, 135, 141—143, 148, 151, 173, 177, 182, 184, 192—195, 208, 212, 222, 228, 230, 233, 239, 240, 242, 243, 259, 280, 282, 299—301, 303, 311, 314, 320, 324, 342, 355—359, 400—401, 415, 417, 429, 438, 444, 456, 457, 467, 505, 506, 508
Միջերկրական ծով 26, 33, 35, 37, 41, 113, 115, 117—119, 128, 132, 141, 142, 202, 224, 251, 292, 303, 309, 315, 320, 330, 398, 400, 415
Միշին Ասիա 142, 177, 246
Միսիանդի 184, 230
Միտա 229
Միտան 230
Միտաստի 229—231
Միտքիա 199
Միքայել 371, 510
Մրին լեռ 162
Մխիթար Գոշ 75
Մխիթարյաններ 17, 147
Մծբին 4, 144, 151, 301, 314, 315, 348, 355, 357, 415, 416, 432, 438, 444, 460, 465, 496
Մծուր 153
Մհեր 13, 260, 280, 392
Մհերի Դուռ 190, 191, 260
մյուզտոնացիք 249
Մյուզթախ 12
Մյուլլեր 14, 15
մյուսխացիք 249
Մյուս Հաբանդ 160
Մնձուր 149
Մոթողանք 155
Մոկք 148, 154, 465
Մողնի 165
Մոմսեն 303, 310, 312
Մոնորազ 347
Մոստաբարրու-Մութանոս 100
Մոսխեր 148, 178, 258, 346
Մոսկվա 12, 15, 279
Մորգան (դը) 8, 10, 14, 26, 40, 178
Մորդման 17, 18
Մորդովցի 390
Մսեր Մսերյանց 12
Մրեն 165
Մրջյունիկ 65, 452
Մցխեթ 335
Մուդմիլ 131
Մուզոնիանոս 457
Մուխանք 160
Մուղան 129, 132, 138, 160
Մուղնի 186
Մուշ 13, 120, 123, 124, 127, 133, 137, 140, 152, 184, 215, 256, 263, 281, 313, 363, 381, 382, 416
Մուշեղ Մամիկոնյան 471, 476, 477—481, 483, 489—491, 503
Մուշկի 184, 229, 230
Մուսասիր 184, 188, 205, 231, 232, 240, 241
Մուսոլ, Մոսուլ 9, 28, 152
Մուրադ 125
Մուրադյան 482
Մուցացիր 232
Մուֆարղին 151

Յ

Յազատա 372
Յահվե 403, 404, 406, 409, 410
Յաղլի-դաղ 16
Յաղուբյան 16
Յոթնոտորակյան բագինք 161
Յուպիտեր 100

Ն

Նագան 158

Նազաբիա 183
Նազաբինա 196
Նազար Մաքենոյան 15
Նազիանզ 167
Նազուվրի 405
Նաթանյան 362
Նախիր 20, 178, 181, 182—184, 185, 187—189, 193—198, 201, 202, 205, 208, 211—213, 232, 235, 265
Նալայինի 190
Նախիջևան 138, 159, 171
Նախճավան 144, 159, 163, 474
Նամգանու 207
Նամզար 108
Նանա 190, 381
Նանե 149, 381
Նան 184
Նապոլեոն 8
Նառիման 163
Նասու 374
Նավասարդ 127, 165, 270, 371, 382, 383, 455
Նարամ-Սին 35, 36
Նարեկ 157
Նարսեն 401
Նեգրիտոս 31
Նեղոս 27, 32, 34, 39, 41, 52, 54, 69, 90, 94, 97, 98, 115, 169
Նեմմե 183
Նեմուա 196
Նեմրուդ 44, 123, 133,
Ներոն 331, 345, 346, 348—352, 354, 396
Ներսեհ 401, 444
Ներսեհ Կամսարական 25
Ներսես Ա Ինքրակացի 512
Ներսես Մեծ 429, 445, 446, 448—449, 451—452, 454, 455, 462, 463 466, 470, 471, 476, 477, 479—483, 490, 499, 500, 502, 504, 515
Ներսես Շնորհալի 271
Նեապոլիս 350
Նեոլդեքե 500
Նեոկեսարիա 473
Նեոպտոլեմ 291
Նըվարսակ 156
Նիբուր 7, 200
Նիգ 166
Նիխոր 158
Նիխորական 152
Նիկիա 428, 495
Նիկոլսկի 15, 187, 203, 205, 207—208, 210, 212, 213, 222, 223, 236, 260
Նիկոպոլիս 167, 318
Նին-Ժիրսու 68
Նինիր 68
Նինիր-Պալասար 195
Նինվե 9, 10, 44, 50, 54, 87, 94, 98, 105, 144, 188, 198, 199, 213, 242—244, 302, 303
Նինսի 206
Նիպուր-Պազատա 185
Նիսխադուրի 187
Նիստունի 199
Նիրբու 184, 200, 201
Նիրի 193, 197
Նկան 158
Նյուս 167
Նյուքար 285
Նոյ 30, 155, 159, 166, 204
Նոշիրական 152, 480
Նոր-Բայազետ 172, 174
Նորդուզ 132, 133, 157
Նորշեն 133
Նոր-Շիրական 152, 304
Նոր-Ջուղա 6
Նոր-Քաղաք 165, 356, 358
Նպատ 124, 127, 133, 165, 480
Նուբանաշե 187
Նումմի 190
Նունե 335
Նուսկուի 196
Նփրկերտ 151

Շ

Շաբաթ 505, 510
Շաբին-Գարահիսար 144
Շաթլամ 176
Շակ 161, 242
Շակաշեն 161, 242
Շահ-Աբբաս 113, 474
Շահակ 442, 448, 459
Շահապիվան 165, 370, 455
Շահապունիք 159
Շահասպ 167
Շահյաց 150
Շահիթիշարա 187
Շահ 36, 150, 331
Շահխաթունյան 369
Շահնամե 279
Շահպուհր 397
Շաղապումք, Շաղդումք 150
Շաղաթ 159
Շամասա, Շամասսա 196, 200
Շամբ Կարնո 126
Շամիրամ 11, 17, 20, 158, 215 219, 260, 283
Շամիրամ-սու 236
Շամուշա 197
Շամուշատ 151
Շամշուլդե 162
Շամպոլյոն 9
Շամսի-Ռամման 181, 183, 213, 215
Շամսի-Ռիմման 226
Շամփուր 383
Շանհատովյինի 186
Շանտր 169
Շապուհ Ա 397, 400—401
Շապուհ Բ 429, 431, 434, 438, 443—445, 447, 457—461, 464—477, 479, 480, 481, 483, 488—489, 491, 492, 495, 512
Շապուհ Գ 493, 496—498, 500, 503
Շապուհ, թագավոր Հայաստանի 511—512
Շառասպ 154
Շարասպի 291
Շարբանի, շար-Ալի 35
Շարգամվրի 187
Շարդեն 6
Շարդի 190
Շարդուրի 226, 234
Շարխան 127
Շարխո 190
Շարուր 166, 287, 295
Շավասպ Արծրունի 454, 511
Շավարշան կամ Շավարշական 158
Շավշեթ 163
Շեյլ 10, 15
Շեշե 187
Շեբաբելի 187
Շիկահող 160
Շինխբրանի կամ Շինիբերնի 183, 196
Շիրազ 6, 397
Շիրակ 121, 137, 149, 165, 166, 186, 256
Շիրխմատրա 223
Շնհեր 159
Շողակնի 126
Շողգումք 163
Շորագյալ 165
Շոշ 10, 32, 40, 72, 272
Շոշաստան 253
Շարեք 185, 187, 188
Շրեշ 393
Շուլհանդի 187
Շուլց 11, 18
Շումատ 183
Շումեր (Շումմիր) 23, 31—33, 89, 212, 223
Շուշան 273
Շուշանց 11, 13
Շուշար 150
Շուշի 390
Շուտա 183
Շուրա 213
Շուրուխա 183

Ո

Ոդմա 165
Ոզական 153
Ոզշաբերդ 166
Ոսկեղջյուր 427
Ոսկի 165
Ոստան 156, 164, 286
Ոստան Դվին 166
Ոստանիկ 333
Որդորու 164
Որդունիք 431
Որդվատ 158
Որմըզդ-Պերոժ 161
Որմիզդ 377, 397, 401
Որմիզդուխտ 467, 476
Որոդես 323—327, 341
Որոզ 319
Որոնտ 256
Որոտնա բերդ 126
Որշնհաղ 163
Որսիրանք 155
Ոքաղե 163

Չ

Չեչաքար 122
Չեչհններ 178, 257
չերքեզներ 257
Չըլդըր 121, 131, 220
Չըրդրդան 154
Չիմդանուի 187
Չինաստան, չինացիք 115, 141, 171
Չինգանե 172
Չինգիզ-խան 243
Չմշկածագ 150
Չորրորդ Հայք 139, 148, 150, 496
Չուխուրեթ 163
Չունակ 456

Պ

Պալեստին 32, 202, 223, 301, 326, 403—405, 411
Պալմիրա 401
Պալու 12, 127, 214
Պալունիք 158
Պախտերի 183, 196
Պածկանք 160
Պահիր-Բել 234
Պահլավ 339, 363
Պահլավունի 166
Պաձատու 199
Պաղին 150
Պաղնատուն 139, 150
Պաղնացի 506
Պամիր 28, 246
Պապ 429, 439, 441, 471, 472, 473, 478—488, 490, 492, 499, 515
Պապակ 397
Պատկանյան 18, 20, 204, 248
Պատապարունիք 158
Պարախոյաքրաս 148

Պարթամասիր 354
Պարթամասպատ 355
Պարթևաստան 253, 353, 354
պարթև 291, 293, 299, 301, 307, 311, 316, 320, 321, 323, 325—328, 331—332, 337—338, 339, 341—343, 351, 352, 354—359, 363, 364, 370, 378, 383, 393, 396—398, 446, 469, 487, 500, 516
Պարիադրես 148
Պարիսու 187, 226
Պարխար 162, 163
Պարոնուշտա 183
Պարտավ 161
Պարտիզացիոր 163
Պարտու 144
Պարտուս 163
Պարսանի 183
Պարսկաստան 3, 8, 15, 20, 26, 27, 31, 48, 76, 122, 138, 140, 141, 143, 144, 148, 156, 169, 183, 238, 252, 253, 255, 258, 265, 272, 275, 276, 289, 290, 299, 300, 301, 311, 321, 322, 331, 335, 336, 339, 341, 343, 359, 375, 397, 398, 399, 400, 402, 417, 427, 429—430, 438, 441, 456, 459, 461, 463, 465, 468, 470, 474, 475, 480, 489, 491—493, 496, 497, 500, 510, 516
Պարփյուր 124
Պավլիկյան աղանդ 418
Պելագ 199
Պերճանի 167
Պենքեոս 325
Պետոս 348, 349, 350
Պետերման 247
Պետրոս 16
Պերոզ 498
Պերսեպոլիս 6
Պիանք 160
Պիեռրո-Դելլա-Վալլե 7
Պիզա 167
Պիզիրիս 229
Պիլաքինի 183, 196
Պիլեզիկճյան 150, 152, 183
Պիտուրա 202
Պիրուայինի 186
Պլատոն 82, 288, 414
Պլինիոս 133
Պլուտարքոս 135, 295, 303, 304—305, 306, 308, 309, 314, 363, 410
Պոլակ 14
Պողոս առաքյալ 409, 410
Պոմպեոս 298, 316, 318—321, 323, 325, 351, 404
Պոնտոս 167, 177, 275, 300, 305, 307, 308, 311, 314, 317, 318, 340, 393, 401, 473, 486
Պրոերեսիոս 426, 451
Պրոկոպիոս 464
Պրոպոմպիտոս 249
Պուտերիոս 214
Պուտեա 223

Ջ

Ջահուկ 159
Ջահուն 167
Ջավադ 190
Ջավախք 162, 335
Ջարաշ 145
Ջերմաձոր 154
Ջլմար 155
Ջրաբերդ 160
Ջրհոս 190
Ջուղա 129, 158, 256

Ռ

Ռահ 509
Ռամման 196, 200, 202, 208, 213
Ռամման-Նիրարի 181, 215, 222
Ռաուլինսոն 8, 10, 18
Ռաուշ 231
Ռապան 167
Ռասամ 13
Ռեհիմենա 152
Ռեհիմենես 465
Ռեկլյու 120, 122, 124, 134, 136, 137, 141
Ռեյ 145
Ռեյնորդս 14
Ռևանդուզ 16, 184, 213
Ռըզնան 28, 31, 204, 403
Ռըստամ 498
Ռիշուայինի 361
Ռիտտեր 119
Ռիոն 143, 170, 278
Ռշտունիք 156, 157, 361, 432, 433, 442, 443, 453, 475
Ռոստոմ-Զալ 393
Ռոտպացյան, Ռոտպայակ 161
Ռստե-Բաղա 161
Ռստակ 156
Ռուժե 8
Ռուշայ 227
Ռուսա (Ռուսաս) Ա 203, 227—229, 230, 231—233, 235, 240, 245
Ռուսա (Ռուսաս) Բ և Գ 235, 236, 238, 239, 241

Ս

Սաբազիոս 268
Սագաստան 253
Սադուկեցիներ 407, 408
Սաքենիկ 297, 387—390, 391
Սահիմե 131
Սալախան 14
Սալաձոր, Սալնո ձոր 151
Սալամաստ, Սալմաստ 155
Սալանիբա 202
Սալաքին 158
Սալմանասար Ա 181, 193—196, 200
Սալմանասար Բ 181, 205—207, 209, 211, 213, 222, 227, 303
Սալուբի 207
Սակաշեն, Սակասեն 161, 242
Սակ 242, 250
Սահականույշ 503
Սահակ Բագրատունի 498, 503
Սահակ Պարթև 448, 487, 497, 498, 500, 502—504, 505, 506, 509, 511, 512—516
Սահառունի 489, 490, 491
Սահմի 383
Սաղմոսավանք 165
Սամվելյան 266, 268
Սամվել 476, 498
Սամոսատ 167, 506, 508, 509
Սամախ-Ռիմման 226
Սայո 10
Սայք 249
Սանասար 183, 361
Սանասուն 151, 361
Սանատրուկ 136, 357, 430
Սանատրուկյան 19, 20, 181, 183, 187—189, 193, 197, 202, 205, 207, 208, 209, 211, 226, 230, 233, 234, 245
Սանգարիա 357, 448
Սանեսան 432, 433
Սանհերիբ 234, 242
Սաղ 134
Սասան 397
Սասանյաններ 398—400, 401, 417, 429
Սասու 184, 187, 226
Սասուն, սասունցիներ 135, 140, 146, 151, 184, 187, 213
Սասունցի Դավիթ և Մհեր 280
սասպիրներ 178
Սատիրքիա 183
Սատուքն 100
Սարասար (Սանասար) 234
Սարուխին 35
Սարգոն Ա՛ին 35, 36, 39, 72, 83, 99, 105
Սարգոն 181, 182, 227—229, 230—233, 241—242, 243
Սարգիսյան 12, 139
Սարգ 272, 275
Սարդարապատ (Հոկտեմբերյան) 12, 15, 238
Սարդու 234
Սարդուրի Ա 210—212, 245
Սարդուրի Բ 224—227, 229, 241, 245
Սարդուրի Գ 233, 245
Սարիղամիշ 13, 165
Սարոսատ 281
Սարշամա 126
Սեբաստիա 167
Սեբաստիանոս 464
Սեբիդու 190
Սեբեոս 4, 156
Սեդիկան 232
Սեդուրի 210, 212
Սելևկյաններ 290—292, 294, 301, 306, 403
Սելևկիա 289, 292, 299, 355, 356, 401, 417
Սելևկոս 289, 290
Սեմ 30, 32, 204
սեմացիներ 233
Սեյս 13, 16, 18, 184, 205, 210
Սեյվան 158
Սենյակ Վահագնի 380
Սեննեքերիմ 181, 233
Սեննախերիբ 181
Սեպուհ 149
Սեպտիմոս Սևերոս 357, 358
Սեսկան 16
Սերլպլասան 217
Սերապիոն 501
Սերեմա 30
Սերկևիլ 165
Սևան 12, 13, 122—124, 157, 159, 170, 186, 205, 221, 224, 227, 256, 278, 433
Սևան Բերդ 158
Սև ծով 27, 118—120, 125, 130, 131, 132, 134—136, 139, 141, 143, 177, 179, 248, 250, 256, 295, 300, 309, 318, 346
Սև ջուր 126
Սըղդա 11
Սիակ 232
Սիբիդու 190
Սիդիսա 201
Սիդեկ 213
Սիդոն 113, 303
Սիեվարդիս 190
Սիլլակես 325
Սիկիբռասս 187
Սիկիբռտա 226
Սիմ 151, 152, 281
Սիմգուրի 183
Սիմիս 199, 206
Սիմիրա 199, 206
Սիմոնի 14
Սին 53

Սինաբու 185
Սինաբուրի 188
Սինգարա 465
Սինի 197
Սինիրիս 190
Սին-շատ-շիկուն 243
Սինոպ 249
Սինջար 27
Սինվատ 374
Սիոն 243
Սիպար 176
Սիսական 129, 159, 510
Սիսականի Կոտակ 160
Սիսական Ոստան 159
Սիսաջան 159
Սիսիան 122
Սիվաս 167
Սիրաաշմե 183
Սիրաաշու 183
Սիրակենա 165
Սիրիա 6, 32, 35, 37—42, 51, 102, 115, 118, 142, 143, 151, 177, 178, 193, 202, 223, 225, 229, 230, 289, 290, 301, 303, 306, 308, 310, 320, 323, 325, 326, 328, 337, 340, 341, 347, 348, 358, 415, 425, 430, 444, 449, 460, 506
Սիրիաշ 223
Սիրիսացի 206
Սիփան 123, 154
Սլաք 259
Սլկունի 152, 259, 361
Սկիդիես 148
սկյութացիք 223, 342
Սկյութք (Սկյութերդ) 166
Սղերդ 133, 134, 151, 256, 418
Սմբատ 387
Սմբատյան 12, 13, 15
Սմիթ 10
Սյավ 167
Սյունիք 122, 123, 126, 129, 137, 140, 146, 148, 158, 159, 160, 170, 171, 186, 227, 364, 368, 370
Սոդոմեն 416, 420
Սոթք, Սոտք 159
Սոկրատ 288
Սողոմոն 85, 87, 508
սոմեխի 162, 258
Սոմխեթ 122, 162
Սոյեմ 356, 357
Սոփանիա 250
Սոֆենա 150
Սպահան 6
Սպանիա 41, 401
Սպանդարան-Պերոժ 161
Սպանդարատ 463
Սպարդա, Սպարդաններ 242
Սպարկերտ 154
Սպենտա-Արմաիտի 380
Սպետ 130, 139, 150, 443
Սվան 258, 261
Ստատիոս Պրիսկոս 356
Ստեփանե 5, 216, 218, 219, 368
Ստորին Կովկաս 120
Ստորոն 4, 133, 135, 137—139, 147—149, 161, 163, 166, 249, 295, 334, 335, 378—379, 390
Սրինգ 155
Սրմանց 122, 128, 496
Սրվանձտյան 132
Սուա 207
Սուբաս 190
Սուբնատ 185, 187, 193, 196, 197, 280, 208
Սուգունիա 207
Սուզ 31
Սուեզ 37
Սուինիա 159, 186
Սուլլա 323
Սուլումալ 6, 225
Սուխմի 207
Սուկավ, Սուկավետ 121, 12
Սուկուր 187
Սումիր 31
Սուպանի 150
Սուպրի 201
Սուսան 151
Սուրա Մոկացի 498
Սուրաթ 7
Սուրամ 278
Սուրաս 224
ս. Խաչ 125
ս. Կարապետ 153, 237, 382, 395, 425
ս. Վարդան 217
Սուրեն 324, 363, 492, 498
Սուրմալու 165
Սուրմակ 515, 516
Սուքմաոի 165
Սուրրա 199
Սուքրի 147

Վ

Վահ 269
Վահագն 153, 269—270, 280, 287, 378, 380—383, 395
Վահան Ամատունի 433, 509
Վահան Առավեղյան 498
Վահան Մամիկոնյան 158, 364, 367, 472, 474—475
Վահևունիք 164
Վահե 269
Վահեվահյան 153
Վահունիք 383
Վահրիճ 506
Վահումիսա 254
Վաղարշ 342, 343, 347—351, 352, 355—359, 400
Վաղարշակ 356, 492, 494
Վաղարշակերտ 165
Վաղարշապատ 12, 121, 145, 165, 204, 270, 356, 358, 364, 380, 393, 415, 420, 424, 428, 433, 474, 509
Վաղարշավան 164
Վաղավեր 164
Վաղես 471, 473, 476, 477, 485, 487, 488, 489, 495
Վաղիանիս 164
Վաղինակ Սյունի 431, 510
Վայկունիք 160
Վան 3, 11—17, 20, 123—134, 137, 140, 153, 156, 157, 176, 179, 180, 184—185, 186, 190, 191, 203—205, 207, 208, 210, 213—215, 216, 219—220, 221—223, 224, 226—228, 232, 233, 235, 236, 237, 239, 240, 248, 255, 261—262, 269, 278, 281—284, 294, 297, 368, 392, 395, 416, 417, 432, 435, 474, 475
Վանանդ 121, 158, 165, 498
Վանատուր 270
Վանդոմյան 93
Վաչե Մամիկոնյան 431, 433, 434, 435, 490, 491, 493
Վասակ Իշխան 325
Վասակ Մամիկոնյան 443, 446, 447—448, 454, 459—460, 463, 466—471
Վասակ Սյունի 364, 510
Վասակ Սպարապետ 349
Վասակակերտ 159
Վասպուր 156
Վասպուրական 136, 148, 153, 156, 159, 269, 340, 368
Վարագ 11, 13, 157, 235
Վարազ 433, 469, 493
Վարագդատ 488, 489—492
Վարազդուխտ 441
Վարագկերտ 166
Վարագ-Շապուհ 444
Վարաժն 153
Վարաժնունիք 153, 158, 166
Վարանդա 160
Վարդահեր 167
Վարդան Մամիկոնյան 447, 454, 455, 459—460, 467, 476, 502—504, 509
Վարդան Պարթև 342
Վարդանանք,— անդ 363, 371, 510
Վարդանակերտ 161
Վարդանդուխտ 494
Վարդանյան 506
Վարդանույշ 493
Վարդավառ 270, 380, 382, 422
Վարդգես 393
Վարդենիս 166
Վարդո 153
Վարխս 469
Վարշակի 165
Վեդայական 269
Վեներա 100
Վեսխլովսկի 79
Վեսպասիանոս 352
Վեստիդիոս Բասոս 326, 327
Վերին-Բասեն 129
Վերին-Մեշինկերտ 216
Վիլհելմ 15
Վիհք Մասյաց 121
Վինդիշման 247
Վինքլեր 228, 234, 251
Վիշապ 153, 389, 390
Վիշապագուն 389—391
Վիշապաձոր 164
Վիշապաքաղ 270, 382
Վժան 165
Վժանիս 160
Վիրգիլիոս 331
Վշտասպյա 253, 254, 274, 275
Վոլագաղ 342
Վոնոն 339—341, 342
Վռամ 401, 417, 493, 500, 503, 512, 516
Վռամշապուհ 487, 500, 502—504, 505, 507, 509, 513
Վրաստան 132, 135, 148, 162, 170, 258, 265, 296, 319, 327, 334, 335, 343, 362, 387, 392, 402, 420, 471, 477, 488, 510
Վրթանես 429—433, 435, 437—439, 449
Վրկան 225, 345, 347
Վրույր 386
Վունշ 14

S

Տաատանի 183
Տարա 187
Տաքե 126, 159
Տակիտոս 135, 330, 337, 339, 340, 341, 342, 344, 347, 349, 363
Տաճատ 443
Տաճատ Մայրի 434
Տամբերդ 155
Տայք 130, 137, 148, 188, 163, 295, 317, 334, 361, 387, 393, 460, 474
Տանախ 292
Տանկրիայն 158
Տաշբուրուն 12, 13, 186, 214
Տաշյան 240, 258, 279
Տաշրատափ 162
Տաշիրք 162, 334, 515
Տաշուխա 187
Տատիկ 151
Տարավն 175
Տարամակիսա 231

Տարբան 281
Տարիունի 361
Տարիւսա 223
Տարիրիաս 215
Տարհանաբե 187
Տարհունա 187
Տարուի 231
Տարոն 152, 153, 215, 281, 346, 363, 372—382, 419, 420, 425, 441, 453, 491, 502, 504
Տարսոն 461, 483, 484
Տավրլա 183
Տավրոս 26, 27, 30, 41, 118, 119, 120, 122, 123, 128, 134, 143, 148, 151, 167, 173, 198, 230, 256, 281, 302, 303, 308, 309, 314, 348, 416
Տափերական 129, 439
Տեխսաս 190, 192
Տեղ 159
Տեվկանց 14
Տերենդիոս 473, 477, 483, 485
Տեր Աղեքսանդրյան 16
Տեր Մինասյան 441
Տեր Մկրտչյան 364, 428, 508
Տեր Մովսիսյան 14, 238
Տեր Սահակյան 400, 469
Տերվիշյան 246
Տիբարանի 148
Տիբեի 28
Տիբերիոս 331, 337, 340, 341, 342
Տիգուի 188
Տիգրան 254, 389—392
Տիգրան արքայազն 253, 284—287
Տիգրան Ա 298, 299
Տիգրան Բ Մեծ 4, 135, 151, 155, 162, 298—307, 308—315, 316—323, 330, 331, 338, 383, 389, 392, 394, 437, 445, 466, 479, 481
Տիգրան Կրտսեր 316, 317—319
Տիգրան Գ 330, 331
Տիգրան Դ 332, 333, 336
Տիգրան Ե 338
Տիգրան Ջ 347, 348, 349
Տիգրանակերտ 151, 286, 302, 307, 308—311, 313, 314, 344, 346, 348, 460, 467—468
Տիգրանուհի 286
Տիգրիս 9, 25, 28—30, 32, 33, 34, 37, 39, 43, 54, 58, 87, 94, 99, 101, 105, 115, 123, 124, 128, 132—134, 142, 143, 150, 152, 157, 169, 172, 182, 184—185, 187, 192, 194—196, 198, 200, 202, 208, 213, 217, 256, 289, 290, 292, 299, 302, 319, 313, 320, 355, 356, 358, 464—465, 467
Տիգրոն 299, 311, 317, 324, 327, 338—339, 355, 356, 358, 398, 399, 400, 401, 417, 459, 464, 500, 503, 512
Տիլա 184, 199, 200
Տիկնունի 434
Տիկոր 165
Տիտան 30, 281, 282
Տիր 380, 381
Տիրակատար 153
Տիրան 429, 432, 437—447, 454
Տիրաոինճ 165
Տիրիբազ 257
Տիրիի 443, 445, 455—456
Տիրիուիշային 186
Տիրկահուլի 187
Տիոս 113, 143
Տյուր 380
Տյուրիկե 167
Տյուրոս 143, 251, 277, 303
Տղմուտ 158
Տմորիք 155, 295, 480
Տոմաշեկ 152
Տոսք 157
Տորքն 184
Տորք 378, 392, 393
Տորք Անգեղ 260
Տոի 161
Տվարածատափ 153
Տրապիզոն 119, 140, 143, 256, 346, 463
Տրայանոս (կայսր) 354, 355
Տրայանոս (կոմս) 477, 485
Տրդատ Ա 127, 166, 336, 342—348, 349—352, 353—354, 378, 383, 393, 396
Տրդատ Բ 358—359
Տրդատ Գ 400, 402, 418—420, 423, 425—430, 435, 439, 440, 453, 482
Տրդատ 443
Տրե 380, 383
Տրիարոս 315
Տրոյա 240
Տրունի 361
Տրպատունիք 157
Տրտու 160, 161
Տուալի 183, 196
Տուբուգիա 201
Տուլա 239
Տուլիխունի 186
Տում 363
Տունիբունի 208
Տունուբե 183, 196
Տուշհա 185, 198
Տուշուխա 226
Տուշպա 157, 186, 211, 215
Տուլքատակ 161
Տուսխա 188, 201
Տուսխա 200, 201, 202
Տուսպա 211, 213, 226, 234
Տուրասան 211
Տուրուբերան դեմ Տարուբերան 148, 474
Տուրուսպա 226
Տուրք 392, 393

Ր

Բաբբի-լուլ 226
Բիշուայինի 186

Ց

Ցախաց քար 159
ցեքան 172
Ցոլակերտ 13, 166
Ցրոնք 281
Ցուլ 100

ՈՒ

Ուայինա 190
Ուալլիա 187, 226,
Ուայավա 231
Ուաուշ 229, 230
Ուաա 190
Ուաստապին 207
Ուբիանանդա 231
Ուբիմենի 186
Ուբերա 187
Ուգինա 183, 196
Ուգրո-յապոնական 30
Ուդինի 199
Ուդուրիեսինի 186
Ուելիտա 186
Ուզանա 239
Ուզուլա 183, 196
Ուիլա 183
Ուիշտիլ 184
Ուխինի 187
Ուիրամ 183, 196
Ուլախավ 232
Ուլլուբա 226
Ուլլուսուն 230, 231
Ուլխու 231
Ուլմանիա 199
Ուլնի 167
Ուլուանի 186
Ուխթիս 163
Ուխտա 200
Ուհյամա 254
Ումիլդիշ 229, 230
Ումիլդիս 231
Ունգամունի 183, 196
Ունինա 190
Ուշական 186
Ուշապ 389
Ուշեդունի 186
Ուշմանիացի 206
Ուշտաշա 183
Ուտհա 144
Ուտնայր 480
Ուսխու 199
Ուսու 199
Ուսուրնու 187, 226
Ուսուրպա 187, 226
Ունքաա 231
Ունի Առանձնակ 181
Ունիք 146, 148, 161, 179, 242, 331, 466, 510, 514, 515
Ուր 34
Ուրա 190
Ուրաշանու 183
Ուրարտու 20, 163, 164, 179, 184, 185—186, 203—206, 207, 208—210, 211—213, 214, 215, 217, 218, 221, 222, 224—228, 229, 231—235, 237—239, 240—242, 244, 250, 259, 261, 262, 268, 294
Ուրզանա 232, 240, 241
Ուրիենուս 223
Ուրինի 199
Ուրմիա 16, 123, 124, 151, 152, 155, 176, 178, 184, 198, 206—213, 214, 215, 221, 228, 232, 278, 327
Ուրշա 227, 230—232
Ուրսա 227
Ուրսի 183
Ուրսիկինոս 444
Ուրտահինի 186, 205
Ուրրա 187, 226
Ուրուկ 34
Ուրումե 185
Ուքամա 415, 416

Փ

Փամբակ 162, 258
Փայլածու 100
Փայտակարան 148, 160, 395, 430, 466, 480
Փաննիոս 315
Փառաժնակերտ 166
Փառախոտ 166
Փառանձեմ 454—456, 460, 461, 471—473, 474, 475, 480, 487
Փառնն 442
Փառնես 160
Փարզման 167
Փարպի 167
Փարիկ 7, 8, 10, 93, 184, 254, 351, 361
Փարսման 341, 342—344, 345
Փավստոս 326, 357, 420, 423, 424, 430—434, 435, 437—440, 442, 446, 447—449, 450, 452—456, 460, 463, 465, 466, 467—469, 471—474, 475—476, 478—479, 481, 482, 483, 487, 488, 489, 490, 492, 494, 496—497
Փենիկ 163
Փիսակ Սյունեցի 444
Փյունիկիա 3, 33, 37, 39, 42, 43, 98, 113, 115, 137, 143, 173, 175, 202, 251, 275, 277, 306, 326, 327

Փորթուգալ փաշա 371, 510
Փոքր Ասիա 26, 27, 122, 142, 144, 177, 179, 180, 241, 242, 243, 249, 250, 264, 272, 275, 290, 293, 294, 295, 299, 315, 320, 377, 379, 415
Փոքր Արմենիա 185, 251
Փոքր Կովկաս 120, 121, 122, 179, 220, 221
Փոքր Հայք 120, 125, 147—148, 167—168, 251, 291, 292, 301, 328, 358, 392, 426, 506
Փոքր Մասիս 120
Փոքր Սիսական 160
Փոյուզ 180, 249
փոյուզացիք 180, 249
Փոյուզիա 246, 248, 249, 291

Ք

Քաբ 145
Քաբռյել 161
Քալրայենի 190
Քաղաք Կոռց 165
Քաղաքուպաշտ 356
Քաղդեա 4, 9, 10, 26, 28, 31—34, 35, 37, 40, 44, 45, 46, 51, 55, 58, 68—70, 72, 83, 84, 87, 89, 94, 95, 97, 99—102, 192, 195, 217, 223, 232, 360, 377, 388
Քաղոց 383
Քաղ 151
Քամ 30
քանանացիք 39
Քանաքեռ 166
Քաշաթաղ 159
Քասախ, Քասաղ 129, 166, 221, 295, 334, 393
Քատրֆաժ 28
Քարգահ 157
Քարթվել 178
Քարն Մանասկերտու 157
Քարքե 152
Քեղ 151
Քենտարի 196
Քեմանու 100
Քնշիշ-դյոլ 14, 16, 235
Քեսուն 167
քեստացիք 177
Քինտարի 183
Քիրման 500
Քիրմանշահ 8, 493, 500
Քյելտ 12
Քղիմար 144
Քյոլաղրան (Սովինար) 12, 186, 227
Քյոպս 90—92
Քյոշկ 217
Քյոսա-դաղ 122
Քոսապ 273
Քսենոֆոն 3, 135, 252, 255—257, 263, 265, 266, 269, 277, 284, 285
Քսերքս, Քսերքսես 6, 277, 288, 292
Քսիսութրա 281
Քուբրա 190
Քուշայիս 278
Քումենունա 186
Քումմուխ 200
քուշաններ 470, 491
Քուշյան ց. 30
Քուստի 160
Քուրդիստան, Քրդստան 27, 43, 134, 183, 184, 190, 299, 334
Քուտի 187
Քուտտու 226
Քուֆ 145
Քուֆու 91, 92

Օ

Օգոստոս 330—332, 337—339, 342, 405—458
Օդե 136
Օդենատ 401
Օդուդիք 202
Օզիրիս 68, 414
Օլաման 132
Օլքի 163
Օլիմպիադա 461, 462
Օկտավիոս 326, 329, 330
Օկումի 164
Օձ 136, 153
Օձուն 162
Օշական 165, 433
Օպպերտ 11
Օվաջըք, Օվաջիք 126, 130, 150
Օվրատիոս 331
Օսրոեն 299, 301, 415
Օրդակլու (Լճաշեն) 13, 221
Օրդուբադ 120, 158
Օրիգենես 412
Օրմանյան 414, 441, 449, 482, 502
Օրմինին 250
Օրոնտ 289
Օրփիոդոն 138
Օքսֆորդ 13, 18
Օքսուս 143, 278, 291

Ֆ

Ֆազիս 143
Ֆանին 138
Ֆասիանիս 164
Ֆարսիստան, Ֆարս 397, 398
Ֆեթթեր 258, 279, 287, 394
Ֆերրո 119
Ֆրաատ 311
Ֆրադ 187
Ֆրանսիա 135, 361
Ֆրավաշ 372, 375
Ֆրատ 125, 126, 127, 128, 130

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան V

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ, ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Նախապատրաստություն

Ա.

Պատմության աղբյուրները 3

Բ.

Մարդկային հաղորդակցություն

Գլուխ առաջին — Նախապատմական ժամանակներ 23
Գլուխ երկրորդ — Քաղաքական միջավայր 34
Գլուխ երրորդ — Պաշտամունք, իրավունք, արվեստներ 59
Գլուխ չորրորդ — Գիտություն, առևտուր 97

Մասն առաջին — Աշխարհագրություն

Գլուխ առաջին — Հայկական լեռնակղզին 117

Մասն երկրորդ — Նախաճայկական շրջան

Գլուխ առաջին — Նախապատմական Հայաստան 159
Գլուխ երկրորդ — Նաիրի 181
Գլուխ երրորդ — Ուրարտու 203

Մասն երրորդ — Հայերը

Գլուխ առաջին — Ծագում 246
Գլուխ երկրորդ — Նախնական ձևեր 263

Մասն չորրորդ — Աւրաշեսյան հարստություն

Գլուխ առաջին — Արտաշես Ա 293
Գլուխ երկրորդ — Տիգրան Մեծ 298
Գլուխ երրորդ — Պարթև-հռոմեական մրցակցություն 322

Մասն հինգերորդ — Հայ Արշակունիներ

Գլուխ առաջին — Պարթևական գերիշխանություն 336
Գլուխ երկրորդ — Հայ աշխարհը 360
Գլուխ երրորդ — Քաղաքական հեղաշրջում 397
Գլուխ չորրորդ — Կրոնական հեղաշրջում 403
Գլուխ հինգերորդ — Հայ Արշակունիները և քրիստոնեությունը . . 429
Գլուխ վեցերորդ — Բաժանում և անկում 487
Հայաստանի գահակալները 517
Ժամանակագրություն 519
Մանրագրություններ 523
Հատուկ անուններէ ցանկ 541

Ի Ե Ո

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ 10-Ը ՀԱՏՈՐՈՎ

Հայոց պատմություն

Հատոր I

Հին պատմություն

I

Տկրտոր պատրաստեցին՝
ԴՐԻԳՈՐՅԱՆ Վ., ԹՈՓՉՅԱՆ Ս., ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ Խ., ՕՀԱՆՅԱՆ Ա.

Հրատ. խմբագիր՝
Ս. Հ. Ոսկանյան

Նկարիչ՝
Թ. Ս. Բեգոսյան

Գեղ. խմբագիր՝
Ան. Վ. Գասպարյան

Տեխ. խմբագիր՝
Օճ. Ս. Փաշիկյան

Վերատեսուղ սրբագրիչ՝
Ռ. Մ. Հովսեփյան

Հանձնված է արտադրության 14/VIII—1965 թ.։ Ստորագրված է տպագրության 11/V—1966 թ.։ Թուղթ՝ տպագրական № 2, տեսակ 1, 70×108 1/16, հրատ. 44,0 մամ.+1 նկարդիր, տպագր. 35,5 մամ.=48,63 պայմ. մամ.։ Գինը՝ 2 ռ.։

Պատվեր 1338 *Տիրաժ 30 000*

Հայկ. ՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի պոլիգրաֆ արդյունաբերության գլխավոր վարչության № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան փող. № 65։